

El *Valeri Màxim* d'Antoni Canals: estudi i edició (llibres I-V)

Helena Rovira i Cerdà

Aquesta tesi doctoral està subjecta a la llicència **Reconeixement- NoComercial – SenseObraDerivada 3.0. Espanya de Creative Commons.**

Esta tesis doctoral está sujeta a la licencia **Reconocimiento - NoComercial – SinObraDerivada 3.0. España de Creative Commons.**

This doctoral thesis is licensed under the **Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 3.0. Spain License.**

UNIVERSITAT DE BARCELONA

U

B

Divisió de Ciències Humanes i Socials
Facultat de Filologia
Departament de Filologia Romànica

Gran Via de les Corts Catalanes, 585
08007 Barcelona
Tel. 93 403 56 52

Helena Rovira i Cerdà

EL *VALERI MÀXIM* D'ANTONI CANALS:
ESTUDI I EDICIÓ (LLIBRES I-V)

Tesi doctoral sota la direcció de la Dra. Gemma Avenoza i sota la
tutoria de la Dra. Anna Maria Mussons, en el marc del programa
de doctorat “Llengües i literatures comparades a l'àmbit romànic”
(H0X04) coordinat pel Dr. Francisco Lafarga

ÍNDEX

Agraïments	5
Abreviatures	7
I. ESTUDI PRELIMINAR	9
1. Presentació	
1.1 Introducció i metodologia	11
1.2 Objectius	13
2. El traductor i la seva obra	
2.1 El traductor	15
2.2 L'obra	18
2.3 El <i>Valeri Màxim</i>	22
2.3.1 Les virtuts del <i>Valeri Màxim</i>	28
2.3.2 Deïficació o santificació	31
2.3.3 Cristianització del món clàssic	34
2.3.4 Ritus funeraris	35
2.3.5 Recapitulació	37
3. La traducció del <i>Valeri Màxim</i>	
3.1 Les traduccions en el context europeu	38
3.2 Les traduccions de clàssics al català	41
3.3 Les traduccions dels <i>Dicta</i>	47
3.4 Els <i>Dicta</i> a la literatura catalana medieval	51
3.4.1 Els <i>Dicta</i> en Joan de Gal·les	61
3.4.2 Els <i>Dicta</i> al <i>Regiment de la cosa pública</i> de Francesc Eiximenis	62
3.4.3 Els <i>Dicta</i> a <i>Lo somni</i> de Bernat Metge	63
3.4.4 Els <i>Dicta</i> al <i>Tirant lo Blanch</i> de Joanot Martorell	65
3.4.5 Recapitulació i taula	67
3.5 El <i>Valeri Màxim</i> d'Antoni Canals: original llatí i glosses	79
3.5.1 Recapitulació	90
4. La tradició manuscrita	
A) Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB), ms. 1G-36	95
B) Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB), ms. 1G-35	98
C) Biblioteca de Catalunya (BC), ms. 356	100
D) Biblioteca Nacional de España (BNE), ms. 8242	101
E) Biblioteca del Real Monasterio de San Lorenzo de El Escorial (Esc.), ms. R.I.11	102
F) Biblioteca Universitària de València (BUV), ms. 285	103
G) Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic (ABEV), ms. 233	104

L) Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic (ABEV), ms. 187	106
H) Bibliothèque Nationale de France (BNF), ms. esp. 10	106
I) Médiathèque Centrale de Perpignan, ms. 27	108
Z) Biblioteca Nacional de España (BNE), ms. 7540	109
5. Estudi lingüístic	
5.1 Model de llengua	111
5.2 Nivell lexicosemàntic	113
5.3 Les grafies dels manuscrits	128
5.3.1 Representació gràfica: les consonants palatals i postalveolars	129
5.3.2 Representació gràfica: les vocals àtones	141
6. La nostra edició	
6.1 <i>Codex optimus</i>	144
6.1.1. Criteris d'establiment del text base a través de diversos testimonis i variants	145
6.2 <i>Collatio codicum</i>	146
6.2.1. Variants gràfiques o fonètiques que afecten de manera especial el sistema consonàntic	146
6.2.2. Variants gràfiques o fonètiques que afecten el sistema vocàlic	149
6.2.3. Variants de caràcter morfològic	151
6.3 <i>Constitutio stemmatis</i>	153
6.3.1 <i>Collatio externa</i>	153
6.3.2. <i>Collatio variantium lectionum</i>	161
6.3.2.1. La branca α	163
6.3.2.2. La branca β	172
6.3.2.3. La branca γ	183
6.3.3 Conclusions	193
6.4 <i>Dispositio textus</i>	194
6.4.1. Criteris de presentació i transcripció del text	194
6.4.2. Criteris de presentació i transcripció dels aparats de notes i de variants	197
6.4.2.1. Aparat de notes	197
6.4.2.2. Aparat de variants	198
II. EDICIÓ CRÍTICA (llibres I-V)	201
III. CONCLUSIONS	681
1. Antoni Canals	683
2. El <i>Valeri Màxim</i>	685
3. Els manuscrits	690
IV. RESUM	693
V. BIBLIOGRAFIA	697
VI. ÍNDEX D'ANTROPÒNIMS, TOPÒNIMS I GENTILICIS	719

AGRAÏMENTS

Voldria començar donant les gràcies a l'equip de treball de BITECA, amb el qual he pogut treballar i compartir experiències durant els anys de redacció d'aquesta tesi doctoral. En primer lloc i especialment a Gemma Avenoza per tot el suport que n'he rebut sempre, sobretot en els darrers mesos. A Lourdes Soriano i Glòria Sabaté per la seva ajuda i la seva amistat. I a Vicenç Beltran, pels seus consells sempre encertats.

Gràcies també al Departament de Filologia Romànica de la Universitat de Barcelona, que m'ha acollit i m'ha permès practicar la docència. Durant aquests darrers anys he estat beneficiària d'una beca predoctoral concedida pel Ministerio de Educación y Ciencia, a qui manifesto la meva gratitud per aquesta oportunitat per a la meva formació.

Diverses institucions m'han facilitat la consulta dels seus fons. Vull agrair especialment la reiterada amabilitat del personal de la Médiathèque Centrale de Perpignan, de l'Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic i de la Biblioteca de Catalunya.

Finalment, voldria destacar l'ajuda de la família, sobretot l'indispensable esforç dels meus pares i els meus sogres, sense els quals s'hauria endarrerit considerablement aquesta tesi. Gràcies a les meves filles, Helena i Maria, per la seva paciència, bon comportament i per totes les alegries que em donen. I sobretot vull agrair l'ajuda del meu marit, Joan, decisiva per dur a terme aquest treball que ara, gràcies a Déu, puc donar per acabat.

ABREVIATURES

aC	abans de Crist	intr.	introducció
<i>add.</i>	<i>addidit</i> (afegit)	inv.	invocació
adj.	adjectiu	m.	masculí
adv.	adverbi	ms.	manuscrit, manuscrits
<i>apud</i>	citat a través de	núm.	número, números
c.	capítol, capítols	<i>om.</i>	<i>omisit</i> (omès)
<i>ca.</i>	<i>circa</i> (al voltant de)	p.	pàgina, pàgines
cap.	capítol, capítols	pl.	plural
<i>cf.</i>	<i>confer</i> (compareu)	proe.	proemi
com.	comentari	pròl.	pròleg
comp.	compilador, compiladors	r.	<i>recto</i> (anvers)
coord.	coordinador, coordinadors	rev.	revisor, revisors
dC	després de Crist	s.	segle, segles
<i>def.</i>	<i>deficit</i> (manca)	<i>sic</i>	transcripció literal
<i>del.</i>	<i>deleuit</i> (esborrat)	<i>vid.</i>	<i>vide</i> (vegeu)
dir.	director, directors	subs.	substantiu
ed.	editor, editors, edició	<i>supra</i>	més amunt o abans (en el text)
ex.	exemple, exemples		
f.	foli, folis	trad.	traduït, traductor, traducció
f.	femení	v.	<i>verso</i> (revers)
facs.	facsimil	v.	vers, versos
<i>fl.</i>	<i>floruit</i> (anys de vida documentats)	v. abs.	verb absolut
		v. intr.	verb intransitiu
<i>inc.</i>	incipit	v. refl.	verb reflexiu
inf.	infinitiu	v. tr.	verb transitiu
<i>infra</i>	més avall o després (en el text)	vol.	volum, volums

I. ESTUDI PRELIMINAR

1. PRESENTACIÓ

1.1 INTRODUCCIÓ I METODOLOGIA

La tesi que presentem es fonamenta, per una banda, en l'edició dels cinc primers llibres de la traducció catalana que el dominic Antoni Canals féu de l'obra de Valeri Màxim *Dictorum factorumque memorabilium*. Per altra banda, hem realitzat un estudi on s'analitza aquesta traducció des de diversos punts de vista, com són la figura del traductor i la seva obra, el context literari europeu i català en què sorgí, les peculiaritats d'aquest arromançament respecte l'original llatí, una descripció codicològica dels nou exemplars que transmeten l'obra íntegrament o en la seva major part i, finalment, un estudi de la seva llengua. En tractar-se d'una compilació on abunden les anècdotes atribuïdes a personatges i ubicacions ben diverses, incloem també un índex d'antropònims, topònims i gentilicis. Completen aquesta tesi unes conclusions finals, de caire general, i un llistat de les obres de referència citades a l'estudi introductori o als aparats que complementen la nostra edició.

Aquests aparats han estat confeccionats a partir del programa informàtic "Classical Text Editor". Per una banda, l'aparat de variants reflecteix les lliçons dels manuscrits medievals del Valeri Màxim que no concorden amb el text establert a la nostra edició. Tant els criteris de selecció del manuscrit base, com els criteris d'edició i de selecció de les variants són àmpliament comentats en l'estudi preliminar. Per altra banda, hem incorporat també un aparat de notes dedicat, essencialment, a identificar les nombroses interpolacions absents a l'original llatí dels *Dicta*. Aquests afegits deriven en la seva major part de comentaris llatins medievals a l'obra de Valeri Màxim. La gran quantitat d'interpolacions reunides posa de manifest una de les tècniques compositives bàsiques dels traductors medievals, això és el recurs a altres fonts alienes interpolades en el text traslladat.

En l'estudi preliminar, la breu biografia que presentem del dominic valencià recull part dels materials ja reproduïts per altres aproximacions recents a la figura d'Antoni Canals, però també reprèn fonts més antigues (especialment Coll, 1954), que aporten diverses dades ben interessants que han passat part alt en les síntesis més recents. Tot seguit oferim un llistat de les obres de Canals, posant especial atenció a les noves aportacions bibliogràfiques que han treballat sobre les fonts emprades pel dominic. En aquest mateix àmbit, incloem també informació sobre les obres atribuïdes, desatribuïdes i perdudes.

A continuació ens centrem en el Valeri Màxim, tot destacant-ne les seves particularitats com a traducció. A l'hora de contextualitzar aquest arromançament, presentem un marc panoràmic d'altres traduccions de clàssics grecolatins: per una banda, esmentem succintament les primeres traduccions d'aquest tipus a llengües vulgars europees, posant especial èmfasi en els arromançaments dels *Dicta*; i per altra banda, comentem amb una mica més de detall les traduccions catalanes sorgides a la segona meitat del s. XIV, que comparteixen certs trets

característics, presents també al *Valeri Màxim*, com ara el recurs de les glosses interpolades o marginals. Pel que fa al text original llatí, ens centrem en analitzar la seva fortuna en obres catalanes dels s. XIV-XV.

Després d'haver establert aquesta visió panoràmica i contextual, entrem en un estudi més aprofundit del *Valeri Màxim* català que es fonamenta en la identificació, per una banda, de les glosses afegides pel dominic i, per altra banda, de les fonts d'on sorgeixen aquestes interpolacions. Precisament una de les principals aportacions d'aquesta tesi doctoral és la d'haver identificat una nova font que influí en el text del dominic tant per via directa com indirecta. Ens referim a l'exposició de Dionís de Borgo San Sepolcro als *Dicta*, que al seu torn influí en el comentari de Fr. Lucas, utilitzat també per Canals al *Valeri Màxim*.

Per a la descripció dels manuscrits, hem partit de les directrius metodològiques emprades per l'equip de BITECA, del qual hem format part durant els anys de confecció d'aquesta tesi doctoral. També han estat consultades algunes obres codicològiques de referència, que citem en el moment oportú. Les variants gràfiques més significatives d'aquests manuscrits són analitzades en un estudi lingüístic que centra la seva atenció especialment en el lèxic del *Valeri Màxim* i la seva importància per al desenvolupament de la llengua catalana. Per tal de fer més accessibles els materials recollits, hem optat per oferir aquesta informació lingüística en forma de taules. Tal com indiquem aleshores, la major part d'aquest apartat s'ha confegit a partir dels treballs previs de Casanova (1981a; 1988) i Wittlin (1991).

Finalment, establim un *stemma codicum* que posa en relació els manuscrits conservats a partir de les lliçons comunes i divergents que presenten entre si i respecte l'arquetip original. Tot i que es tracta d'un *stemma* provisional, ja que només té en compte el text que editem, és a dir els cinc primers llibres, representa el primer intent de relacionar els manuscrits del *Valeri Màxim*. Per a justificar el nostre *stemma* aportem una gran quantitat de variants, no totes elles realment significatives, però sí suficients per avalar la nostra proposta. Totes les variants han estat triades a partir de l'aparat que acompanya l'edició crítica del text. A l'estudi preliminar incloem un apartat on s'expliquen de manera detallada els criteris emprats per a seleccionar les lliçons incloses en l'aparat, així com els criteris d'establiment del text. En aquest punt també hem de remarcar que la confecció de l'*stemma codicum* ens ha permès presentar un text més correcte, tot bandejant les lliçons del manuscrit base que, segons l'*stemma*, no procedien de l'arquetip original.

Tot i que, generalment, cada apartat de l'estudi preliminar inclou les seves pròpies conclusions en forma de recapitulació, hem afegit unes conclusions finals de caire més general que comenten els punts més destacats i les principals aportacions de la tesi doctoral.

1.2 OBJECTIUS

L'objectiu principal d'aquesta tesi ha estat elaborar una edició crítica dels cinc primers llibres de la traducció catalana medieval d'Antoni Canals del text de Valeri Màxim *Dictorum factorumque memorabilium*. Aquest propòsit s'ha concretat en diversos objectius particulars que especificarem tot seguit:

- a) Determinar unes normes lingüístiques i estilístiques necessàries per dur a terme una edició crítica, especialment en allò que es refereix a la transcripció de l'aparat de variants i dels manuscrits utilitzats com a text base.
- b) A partir de la *collatio externa* i de l'anàlisi de variants, determinar el manuscrit o els manuscrits que es prenen com a base de la nostra edició.
- c) Elaborar un aparat de variants negatiu, que reculli les lliçons que divergeixen del text establert a la nostra edició i que hem documentat en algun dels nou manuscrits medievals del *Valeri Màxim*.
- d) Elaborar un aparat de notes que localitzi les interpolacions que, en relació amb l'original llatí, el dominic afegeix a la seva traducció, tot determinant, sempre que sigui possible, la font d'on provenen aquests afegits.
- e) Elaborar un *stemma codicum* que posi en relació els nou manuscrits conservats.
- f) Establir la nostra edició tot considerant les variants que jutgem més properes a l'arquetip redactat per Antoni Canals a partir de l'*stemma codicum* i de l'acarament amb les fonts llatines utilitzades per Canals, ja sigui el text de Valeri Màxim o algun comentari medieval a l'obra d'aquest autor.
- g) Elaborar un índex que permeti localitzar l'onomàstica present en la traducció de Canals, tant antropònims, com topònims i gentilicis.

El treball de documentació necessari per elaborar aquesta edició ha permès també acomplir un segon objectiu fonamental, això és la realització d'un estudi que abrasi la vida i l'obra del dominic valencià, posant especial èmfasi en els aspectes relatius a la cultura literària i la transmissió manuscrita del *Valeri Màxim*, però sense menystenir altres elements relatius al context català i europeu del final de l'edat mitjana. Aquesta tasca s'ha concretat en els següents objectius més particulars:

- h) Fer una síntesi actualitzada sobre la biografia d'Antoni Canals.
- i) Presentar de manera panoràmica la producció del dominic, tot establint un llistat d'obres (incloent atribucions, desatribucions i obres perdudes) i analitzant les característiques principals tant de les obres que es consideren pròpies com de les traduccions de textos llatins.
- j) Emmarcar el *Valeri Màxim* tant en el context europeu com en la tradició literària catalana, tot posant especial èmfasi en les traduccions de clàssics llatins a diverses llengües romàniques medievals.

- k) Realitzar una taula de correspondències que, amb l'afegit d'alguns comentaris crítics, ens permetin analitzar la presència dels *Dicta* a la literatura catalana medieval, tant a les obres originals com a les traduccions catalanes del període, i tant per via directa (a través de les versions llatina i catalana) com per via indirecta (a través d'altres fonts que també refereixen episodis narrats per Valeri Màxim).
- l) Estudiar en profunditat el *Valeri Màxim* d'Antoni Canals, de tal manera que puguem establir fins a quin punt se cenyeix a l'original llatí o, en cas contrari, quines altres fonts emprà. En aquest darrer supòsit, cal sumar l'objectiu d'identificar, localitzar i analitzar aquestes fonts.
- m) Analitzar codicològicament els manuscrits conservats del *Valeri Màxim* català.
- n) Tot fonamentant-nos en els estudis d'Emili Casanova i d'altres filòlegs, fer una síntesi i unes taules que il·lustren algunes de les aportacions lexicogràfiques més rellevants del *Valeri Màxim* d'Antoni Canals.
- o) Realitzar un estudi del sistema gràfic utilitzat en els manuscrits que transmeten el *Valeri Màxim*, tot centrant-nos de manera particular en els indicis de neutralització de les vocals àtones i en les consonants palatals i postalveolars.
- p) Establir unes conclusions generals.
- q) Presentar una bibliografia que, per una banda, aplegui totes les referències citades al llarg de la tesi doctoral i, per altra banda, contribueixi a donar un estat de la qüestió degudament actualitzat sobre els diversos apartats analitzats.

2. EL TRADUCTOR I LA SEVA OBRA

2.1 EL TRADUCTOR

Antoni Canals (Regne de València, ca. 1352 - València, 1419 *ad quem*) ingressà molt jove a l'Orde dels Predicadors i professà al convent de València.¹ Cursà diversos estudis a diferents ciutats de la Corona d'Aragó: gramàtica a València el 1369 i a Girona el 1370; lògica a Mallorca l'any 1371, a Manresa el 1372 i a Lleida l'any 1373; filosofia al convent de Barcelona amb sant Vicent Ferrer l'any 1375; teologia al convent de València el 1378, i l'any següent a l'Estudi General dominic de Tolosa; segons sembla deduir-se d'una fugaç referència autobiogràfica localitzada al pròleg del *De la arra o dot de la ànima*, probablement estudià també a París. El 1387 fou nomenat primer professor de l'Estudi General de Lleida i l'octubre de 1395 prengué possessió de la càtedra de teologia de la catedral de València que sant Vicent Ferrer havia deixat vacant en ser cridat a Avinyó per Benet XIII. El 1398 fou nomenat capellà reial i lector a la cort barcelonina de Martí I. Cap al 1400 tornà a València i fou nomenat lloctinent de l'inquisidor general del regne de València; i en 1403, ell i el seu germà Pere Canals foren predicadors generals de l'orde. El 1406 fou designat visitador general dels convents de Barcelona, Tarragona, Girona i Castelló d'Empúries i el 1415 assistí al capítol de Perpinyà com a definidor provincial. Les actes del capítol general de l'orde dels dominics celebrat el 1419 a Saragossa fan una elogiosa referència a Canals, on s'especifica que ja era difunt, fet que permet establir un límit cronològic per a la data de la seva defunció. L'autor del *Valeri Màxim* fou, per tant, un home d'àmplies inquietuds intel·lectuals que ocupà càrrecs diversos i rellevants per tot el territori de la Corona.

Per les bones relacions que tenia amb els personatges més destacats de la seva època, podem deduir que, a banda de les qualitats intel·lectuals i humanes necessàries per merèixer aquesta posició social, posseïa hàbils dots de diplomàtic, fet que, de tota manera, no li estalvià algunes denúncies i recriminacions puntuals. En el capítol provincial celebrat a Balaguer l'any 1399 s'hagué de defensar de les acusacions dels jurats de València, que es queixaven que Canals havia parlat malament d'ells i de la seva ciutat davant del rei. Ara bé, el dominic degué reconduir la situació ràpidament, ja que l'any següent aquests mateixos jurats demanaren que Canals tornés a València. Per altra banda, en el mateix capítol de Balaguer també s'enfrontà al Provincial fra Pere Corretger, a qui ja havia atacat en el capítol general celebrat uns mesos abans a Limotges. Segons Coll (1954: 18), el tema de fons era la diversa posició d'aquests dos dominics davant del Cisma. Finalment, podríem destacar també les crítiques que el rei Martí I li dirigí poc després de ser nomenat lloctinent de l'inquisidor acusant-lo de descurança en el càrrec

¹ Aquesta petita biografia es fonamenta en les dades recollides per Coll (1954) i Riquer (1993 [1964]: III, 107-110; cf. Canals, 1935: 5-8), que posteriorment han sintetizat Hinojosa (2002: I, 422-424) i Pujol / Ferrer (2011).

(Canals, 1935: 7). En termes generals, però, va mantenir una estreta relació amb els monarques catalans del seu temps, especialment Joan I i Martí I i les seves esposes. Com hem assenyalat en línies anteriors, en la cort de Martí I fou capellà reial i és durant els anys de regnat d'aquest monarca que desenvolupà la major part de la seva activitat literària.

Pel que fa a Joan I, tenim molt ben documentat l'interès que sentia per la figura de Canals i per la seva obra. En aquest sentit, Rubió i Lluch (1908-1921: I, 371) publicà una carta escrita per aquest rei el 18 d'agost de 1391 i dirigida al prior de l'Orde dels Predicadors de València on parla de Canals en termes molt elogiosos, si bé és cert que el llenguatge utilitzat sembla més una fórmula encomiàstica que una sincera opinió. En aquest document, Joan I demana al prior que cedeixi una cambra a Antoni Canals, per tal que pugui traduir-li algunes obres “de lati en nostre vulgar”, ja que el considera un “amat domestic e familiar” i afirma tenir-li “cordial affeccio” i “procurar a aquell totes gracies e favors”, en virtut de les seves “abtesa e servey”, que són “dignes de lahor”.

No tenim constància de cap traducció de Canals dedicada al rei Joan I, però sí coneixem l'interès del monarca pels *Dictorum factorumque memorabilium*.² En una carta, mutilada i incompleta, escrita a Girona a principis de gener de 1387, el mateix Joan, llavors amb títol d'infant, demana al seu germà Martí que, si el rei Pere mor, li envii algunes coses d'aquest, entre elles un exemplar de l'obra de Valeri Màxim.³ Sembla, però, que aquest volum del rei Pere no arribà a mans del seu fill, ja que uns mesos més tard, el 4 de novembre de 1387, trobem un altre document en què Joan declara haver rebut i pagat 25 florins d'or d'Aragó per un exemplar d'aquesta mateixa obra (Rubió i Lluch, 1908-1921: I, 348-349). Aquesta suma fou lliurada al frare augustí Pere Corts, “magister in sacra pagina”, que havia empenyorat el llibre a Pere Boil.

El que és evident és que Joan I coneixia l'obra de Valeri Màxim, ja que era capaç de citar-ne fragments quan l'ocasió ho requeria: Rubió i Lluch (1908-1921: I, 375-377) transcriu una carta datada el 18 de setembre de 1392 a Sant Cugat del Vallès, en què el rei comunicava als prohoms de Barcelona la seva decisió d'anar personalment a Sardenya per acabar amb la revolta que allà

² Ens referirem a aquesta obra llatina de Valeri Màxim a partir del títol que acabem de transcriure o bé per mitjà de la forma abreujada *Dicta*.

³ *Vid.* Rubió i Lluch (1908-1921: I, 349). La resta d'objectes que demana Joan I són: “tots los anells que-l dit senyor rey tenia en ses mans” (símbol de poder), “la pedra appellada betzar” i “tots los stalabres e quadrans que havia el senyor rey” (recordem que els grans personatges de l'època consideraven una obligació conèixer l'astrologia), “los falcons de mossen Bernat de Fortia e lo podench del senyor rey appellat Cordero” (l'afició de Joan I per la caça li va valer el sobrenom de “Caçador”), “totes les altres robes de la guarda roba” i dos llibres: “los libres intitols Titus Livius e Valerius Maximus”. En aquest llistat, el rei Joan aplega les necessitats de tot gran senyor: la riquesa (joies i roba), el control sobre el destí o la correcta presa de decisions (l'astrologia i els astrolabis), l'exercici noble en temps de pau (les eines per a la caça, com aus i cavalls) i els llibres que recullen els fets dels antics (mirall de prínceps i models de conducta).

s'havia produït, recordant no només alguna de les anècdotes que expliquen els *Dicta*, sinó fins i tot el llibre en què aquesta es troba: “encara diu Valeri, en lo primer libre [...]”.⁴

Així doncs, Joan I, bon coneixedor dels clàssics llatins, va posar els mitjans perquè Canals li traduís alguna d'aquestes obres, però, com hem dit anteriorment, no tenim notícia de cap llibre del dominic dedicat al rei Joan I o fet per encàrrec d'aquest. En canvi, tal com indica Martí de Riquer, Canals no només “mantenia contacte constant amb els esperits més selectes del nostre país”, sinó que també “dedica els seus llibres a reis, reines i grans personatges de la cort” a qui “recomana que hom els llegeixi amb detenció i els mediti” (Canals, 1935: 12).

Tal com veurem més endavant, si els primers estudis literaris que s'han dedicat a la producció de Canals tendien a separar les traduccions de clàssics i les pròpies obres de devoció com dues facetes distintes, les darreres aportacions al respecte han posat de manifest que la major part dels tractats que es tenien per originals eren en realitat adaptacions o traduccions. D'aquesta manera, l'estudi de les fonts literàries ha estat determinant per aclarir que Canals és sobretot un traductor;⁵ el qual, si s'inspirava tant en la cultura pagana com en la cristiana, responia sempre a la mateixa inquietud moralitzant d'influir, a través de la lectura i la meditació, en un petit grup de lectors de l'alta noblesa.⁶ A diferència de contemporanis seus com sant Vicent Ferrer o Francesc Eiximenis, segons Riquer, Canals “no es proposa d'ésser un autor popular ni enciclopèdic; aspira a poder gloriar-se d'endegar vers l'ortodòxia un públic cultivat, i a això dedica tots els seus esforços i tota la seva producció” (Canals, 1935: 17).

Tal com comentarem en el següent apartat, de les obres d'atribució segura, el *Tractat de confessió* és l'única que encara es considera d'autoria pròpia. El *De Providència* tradueix Sèneca; l'*Scipió e Aníbal* es fonamenta en l'*Africa* i el *De uiris illustribus* de Petrarca; l'*Scala de contemplació* adapta al català el *De XV Gradibus Contemplationis seu Viridiarum Ecclesiae*,

⁴ Concretament, recorda l'episodi de Marc Atil·li Règul, relatat a I.1.17. Utilitzem aquest procediment, amb la referència numèrica al llibre, títol i capítol, per citar passatges concrets del *Valeri Màxim* de Canals.

⁵ És precisament aquest el motiu que s'adueix al *Panorama crític de la literatura catalana*, volum col·lectiu publicat recentment, per no dedicar cap capítol a Antoni Canals i les seves obres: “Val a dir que el retall més difícil l'ha plantejat el tema de les traduccions, al qual, a partir del treball ja citat de Rubió i Lluch sobre el prehumanisme català, la nova tradició ha donat una gran importància [...]. La matèria guarda, a més, relació amb un autor com ara Fra Antoni Canals [...], l'obra del qual s'ha considerat durant anys pedra de toc d'un canvi d'estil, però que ben mirat, una vegada demostrada la manca d'originalitat del seu llibre més representatiu (Hauf, 1997), sembla que podem considerar com un traductor” (Hauf, 2010: I, 27).

⁶ Tal com veurem més endavant, aquestes qüestions han estat objecte d'anàlisi amb matisos interpretatius divergents, fet que ha propiciat el debat crític en relació a la figura d'Antoni Canals. Encara considerant que aquest autor és bàsicament un traductor d'autors clàssics i d'obres devotes medievals, De Nigris (1991: 224) veu en la primera faceta el símptoma d'un incipient humanisme català. En canvi, la síntesi de Pujol (2009: 165-166) veu en tota l'obra de Canals una única “voluntad de proporcionar contenidos espirituales y morales adecuados a nobles con responsabilidades de gobierno”, per la qual cosa “no es operativo establecer fronteras entre textos religiosos y no religiosos, ni entre las traducciones y las obras supuestamente originales”. Per a Martínez Romero (1993: 203), “sembla clar que en la major part del treball de Canals hi ha purament i simple un afany per facilitar la lectura d'uns textos profitosos i que el dominicà preferí aquesta tasca que no pas la de teòleg innovador. Traductor o arranador abans que escriptor original, doncs”.

de Pseudo Bonaventura; el tractat titulat *De la arra o dot de la ànima* s'inspira en el *Soliloquim de arrha animae* d'Hug de Sant Víctor; la *Carta de San Bernat a sa germana* tradueix una epístola de Pseudo Bernat, també coneguda com *De modo bene uiuendi ad sororem*, a la qual Canals afegeix un pròleg inspirat en el *Philobiblon* de Ricard de Bury; l'*Exposició del Pater Noster, Ave Maria i Salve Regina* tenen un text llatí al darrera; i el *Tractat del molí espiritual* fa una síntesi del *Liber IV Sententiarum* de sant Bonaventura i d'algunes meditacions de Guillem d'Auvergne.⁷ Així doncs, més enllà de l'originalitat de les obres escrites per Canals, el que realment ens hem de preguntar és què tenen en comú: totes elles vehiculen un discurs moral que les fa aptes per estendre la doctrina i promoure les virtuts cristianes.

2.2 L'OBRA

L'única obra de Canals que ens ha arribat amb una referència cronològica precisa és la traducció dels *Dictorum factorumque memorabilium* de Valeri Màxim, acabada no després del mes de desembre de 1395, moment en què el seu destinatari, el cardenal Jaume d'Aragó, n'envià un exemplar als consellers de Barcelona.⁸ En aquest treball editarem una bona part d'aquesta obra i, per tant, en parlarem més extensament a les properes pàgines.

Entre 1396 i 1404, Canals va traduir un altre clàssic, el *De providentia* de Sèneca, que dedicà al governador general de València Ramon Boïl.⁹ La majoria d'estudis que tracten la figura del dominic fan referència a aquesta obra, ja que conté un dels pròlegs més personals i reveladors del seu corpus. En ell, es queixa de què alguns seglars com el propi Ramon Boïl i altres nobles, o fins i tot el rei, l'empaiten amb preguntes a les quals “respondre és cosa molt difícil, majorment com lo parlar dels profetes me entremesclats e enbolcats així ab rahó natural” (Canals, 1935: 85-86).¹⁰ D'aquesta manera desvela l'existència d'una cort plena “d'hòmens de paratge” que actuen amb una certa suspicàcia intel·lectual “per ço com ligen molt e tots los llibres adés seran vulgaritzats, e per ço com conversen ab molt abte hom, e per la rahó natural en què habunden, e per la gran sperència de diverses coses en les quals són fets regidors” (Canals,

⁷ En els següents paràgrafs anirem citant successivament bibliografia relativa a cada una de les obres en qüestió. Per facilitar la informació relativa a les fonts primàries, les característiques de les traduccions que ressenyarem i la bibliografia crítica fonamental, remetrem en cada cas a BITECA (2014) i *Translat* (TCM 2012). De cada obra també indicarem quina edició hem consultat.

⁸ Fins ara només existeix una edició d'aquesta obra, a càrrec de Ramon Miquel i Planas (Canals, 1914).

⁹ A banda de l'estudi i edició de Martí de Riquer (Canals, 1935), *vid.* Blüher (1983: 126-132), Martínez Romero (1998), Condom (1983), BITECA (2014, TEXID 1917) i TCM (2012, núm. 113.1). Tot basant-se en una carta de Martí I a Ramon Boïl, en què el rei encomana al governador que procuri que Canals, aleshores lloctinent de l'inquisidor, sigui més ferm en la seva lluita contra l'heretgia, Riquer proposa com a hipòtesi probable que el dominic escrigués aquesta obra per reconciliar-se amb aquests personatges. Això implicaria datar el *De providència* pels volts de l'any 1401 (Canals, 1935: 22-23).

¹⁰ En paraules de Puig (1985: 177), “comença a ser freqüent, en alguns cercles distingits i cultivats, un ús de l'Escriptura que té poc en compte el seu caràcter específic de llibre revelat”. Per a aquest investigador aquesta mena de qüestions difícils segurament s'han d'entendre com a astúcies dialèctiques més que no pas grans qüestions de fons.

1935: 86). Hem d'entendre, doncs, que Canals no només havia de respondre a totes aquestes qüestions, sinó que ho havia de fer de manera que satisfés aquests nobles cultivats i crítics. I finalment trobà la manera de respondre a un dels problemes que li plantejaven: el de la divina providència. La solució passà per aprofitar l'obra d'un autor que no era profeta sinó filòsof pagà, però amb una doctrina que podia adaptar-se perfectament a l'esperit cristià que el dominic volia promoure.¹¹ Per això es decidí a traduir el *De Providentia* de Sèneca.

El pròleg d'una altra obra de Canals també ha estat objecte d'estudi, però en aquest cas per desmentir les afirmacions que conté sobre les fonts. Ens referim a l'*Scipió e Aníbal*, escrit entre 1399 i 1410 i dedicat a Alfons d'Aragó, duc de Gandia.¹² Segons l'autor, "ligint de una part Tito Lívio, qui·l posà assatz largament, e d'altra Francesch Patrarcha, qui en lo seu libra appelat *Affricha* trechtà fort belament e diffusa, he aromansat lo dit parlament sagons mon petit enginy" (Canals, 1935: 31). En realitat, però, si es compara el text del dominic amb l'*Africa* de Petrarca, hom s'adona que pràcticament tot és traducció directa d'aquesta. Riquer ho explica de forma contundent quan aclareix que el text català "no és [...] una narració inspirada en l'*Africa*, ni un resum ni una glossa: és una traducció amb passatges literalment idèntics als del model, versos mal traduïts, alguns versos desdoblats, d'altres condensats" (Canals, 1935: 19).¹³ Aquest mateix estudiós, considera que "solament hi ha un fragment, la mort d'Aníbal, que sembla inspirat en Titus Livi" (Canals, 1935: 19), però això també ha estat discutit per Rico (1983: 265), per al qual "el Epílogo es una mera versión del final de la semblanza correspondiente en el *De viris illustribus* del mismo Petrarca (XVII, *Hanibal*, 49-55)". I tot seguit aquest investigador reprèn les paraules del mateix Canals, per concloure amb certa ironia: "¿De una part Tito Lívio... e d'altra Francesch Petrarcha? No: solo Petrarca. Y unas mentirijillas" (Rico, 1983: 265).¹⁴

L'*Scala de contemplació*, dedicada al rei Martí entre 1398 i 1400, fou considerada com a "obra original, la més important d'Antoni Canals" (Canals, 1935: 9), per bé que algunes

¹¹ Tanmateix, Canals desautoritza els plantejaments de Sèneca en dues qüestions que aclareix al final del pròleg: "La primera, que·l dit Sèneca [...] loa e aprova la mort de aquells qui mataren si mateixos [...] La segona cosa és que lo dit Sèneca ha en ús aquest nom 'fat', així com dien 'bon fat' o 'mal fat'; e parlant breument e clara, fat no és sinó la ordinació que Déus ha feta de les coses que són e seran e s'an a esdevenir" (Canals, 1935: 87-88).

¹² Donat que el pròleg de l'*Scipió e Aníbal* cita el *Valeri Màxim* i el *De providència*, necessàriament ha de ser posterior a aquestes dues obres. Més dubtes planteja si fou dedicada a Alfons IV de Ribagorça o al seu fill Alfons V d'Aragó, ja que tots dos ostentaren el títol de duc de Gandia (Canals, 1935: 17-18). Vid. també BITECA (2014, TEXID 1838) i TCM (2012, núm. 113.1.1 i 45.1). Aquesta obra s'interpolà en la traducció catalana de la *Histoire ancienne jusqu'à César* de Gauchier de Denain; un fragment del seu pròleg apareix a la *Doctrina moral* de Nicolau de Pacs; i alguns fragments dels capítols primer i segon estan barrejats en un testimoni manuscrit de la crònica, en italià, de Bartolommeo Caracciolo, segons indica Riquer en Canals (1935: 26-27). A més, Renedo (1995-1996: 339-347) localitza i estudia diversos préstecs d'aquesta obra en el *Tirant* de Joanot Martorell.

¹³ Té una opinió més moderada Miquel i Planas (Canals, 1914: I, xiv): "el text segueix en gran part al poema *Africa*, del Petrarca; emperò no és tampoc una traducció, havent-hi materials procedents d'altres historiadors y de la propria mà d'en Canals".

¹⁴ Rico proposa que potser Canals pretén mantenir certa fidelitat a Livi quan se salta els v. 449-740 del setè llibre de l'*Africa*, mentre que Butiñá (2005: 161-162) atribueix aquest salt a motius eticomorals.

aportacions més recents han dilucidat que en realitat es tracta d'una traducció.¹⁵ Les primeres alertes les devem a Kaeppli (1970-1993: I, 107, núm. 275) i Robles (1972: 183), que asseguraven que es tractava d'una traducció d'un tractat llatí transmès al ms. 961 de la Bibliothèque Mazarine de París, del segle XV. A partir d'aquesta pista, Hauf va comparar diversos fragments d'aquest text de Canals amb l'obra llatina *De XV Gradibus Contemplationis seu Viridiarum Ecclesiae*, atribuïda a sant Bonaventura, tot arribant a la conclusió que el dominic valencià

manleva de manera literal i exacta tot el rosari de citacions bíbliques, els arguments, l'estil i la mateixa sintaxi de la seva suposada "valenciana prosa", de la font llatina que té al davant, que es limita a adaptar i a completar amb glosses, anotacions molt puntuals i algunes escasses divergències del text llatí. (Hauf, 1997: 99-100)

Una obra de contingut clarament místic i religiós és el *De la arra o dot de la ànima*, coneguda també a través del títol abreujat *De arra de ànima*. Aquesta versió catalana comença advertint que tradueix Hug de Sant Víctor. Concretament, trasllada el *Soliloquim de arrha animae* d'aquest monjo agustinian de la primera meitat del s. XII.¹⁶ Aquesta composició ha estat sotsmesa a datacions diverses segons les possibles identificacions de la dedicatària de l'obra, és a dir, "la molt excel·lent e molt alta senyora la senyora dona Maria, regina d'Aragó" (Canals, 1935: 121). Les opcions d'identificació se centren en Maria de Luna i Maria de Castella, que foren respectivament esposes de Martí I i d'Alfons el Magnànim. En Canals (1935: 24), Riquer inclou un llistat amb els partidaris de cadascuna de les opcions, tot inclinant-se de manera preferent per la segona hipòtesi, l'única que esmenta Miquel i Planas (Canals, 1914: I, xv): segons aquest plantejament, la datació de l'obra de Canals oscil·laria entre els anys 1416-1419. Més recentment, Pujol (2009: 166) i Butiñá (2005: 167) s'han adherit a l'altra possibilitat, que situaria aquest tractat entre 1396-1406, durant el regnat de Maria de Luna.

La datació del *Tractat de confessió* també ha suscitat diverses opinions.¹⁷ Miquel i Planas (Canals, 1914: I, xii) la situa abans de l'any 1395 pel fet d'estar dedicada a la reina Violant d'Aragó, esposa de Joan I. Amb aquesta cronologia es pretenia col·locar la redacció de l'obra a dins del regnat d'aquest monarca, però una carta de la mateixa Violant, aleshores vídua, datada a 11 de novembre de 1413, s'adreça a Canals tot especificant-li la recepció d'unes lletres "en les

¹⁵ El jesuïta Roig Gironella va dedicar la seva tesi doctoral a editar aquesta obra de Canals (1975), amb uns resultats que tant Hauf (1997) com Casanova (1988: 14) consideren poc satisfactoris en constatar la gran quantitat d'errades que l'editor comet en transcriure el text base. *Vid.* BITECA (2014, TEXID 1428) i TCM (2010: 2).

¹⁶ *Vid.* un estudi i edició a cura de Martí de Riquer en Canals (1935), més la bibliografia complementària de BITECA (2014, TEXID 1946) i TCM (2012, núm. 61.1).

¹⁷ Hem consultat la transcripció inèdita de Casanova (1981a: IV, 1-168), que està preparant una nova edició d'aquesta obra. *Vid.* BITECA (2014, TEXID 1429).

quals nos fets saber com tenits mà en fer la *Confessió* que·ns volets dreçar” (Canals, 1935: 8), la qual cosa endarrereix la cronologia fins a l’any indicat.

Tal com ha demostrat Casanova (1981a: IV, i), el brevíssim *Tractat del molí espiritual* transmet en realitat una part del *Tractat de confessió*, concretament els passatges corresponents als f. 61r-65r i 105v-109v de l’únic manuscrit conegut que conserva aquesta darrera obra, custodiat a Sant Cugat del Vallès, a l’Arxiu Nacional de Catalunya (BITECA 2014, MANID 1388). Per la seva banda, Hauf (1981) s’ha centrat en l’anàlisi de les fonts del *Tractat del molí espiritual*, tot conclouent que Canals no només manlleua l’al·legoria cristològica del molí del *Liber IV Sententiarum* de sant Bonaventura sinó també reproduceix una “versió fragmentària però bastant literal de dues meditacions aleshores atribuïdes a sant Anselm i que ara es consideren obra de Guillem d’Auvergne” (Hauf, 1981: 198).¹⁸

Algunes obres de Canals estan dedicades a membres de la cort del rei Martí I. La *Carta de San Bernat a sa germana*, adreçada a Galceran de Sentmenat, camarlenc del rei Martí, tradueix el tractat *De modo bene uiuendi ad sororem*, atribuït erròniament a sant Bernat.¹⁹ Aquesta versió catalana, datada entre 1397 i 1410, conté un bell pròleg amb diversos fragments provinents del *Philobiblon* (1344) de Ricard de Bury. L’*Exposició del Pater Noster, Ave Maria i Salve Regina*, escrita entre 1395 i 1406, la dedica al mestre racional del rei Martí I, anomenat Pere d’Artés, ja que aquest fou, segons explica el mateix Canals al pròleg, qui li donà a conèixer l’original llatí.²⁰

Finalment, farem esment de l’única obra en vers atribuïda a Canals, conservada en dos testimonis tardans, de finals del s. XV o d’inicis del s. XVI, un d’ells –l’únic que incorpora la rúbrica atributiva– copiat per Pere Miquel Carbonell. Ens referim a les *Cobles del Judici* (inc. “Al jorn incert quan Déu vendrà”), que glossen el *Cant de la Sibil·la*.²¹

Tot seguit ens centrarem en diverses obres o traduccions que la crítica ha assignat a Canals o, al contrari, li han estat desatribuïdes. En primer lloc, l’*Speculum peccatoris*, obra atribuïda erròniament a sant Agustí, que en realitat hauria estat escrita per Hug de Sant Víctor –de qui Canals ja tradueix el *Soliloquim de arrha animae*– o, si més no, per un company d’aquest. La versió catalana d’aquest tractat, titulada *Espill del pecador*, ha estat assignada a Canals per part

¹⁸ Vid. l’estudi i edició de Hauf (1981) i la descripció bibliogràfica de BITECA (2014, TEXID 1315).

¹⁹ Remetem a l’edició de Pròsper de Bofarull (Canals, 1857) i a les descripcions bibliogràfiques de BITECA (2014, TEXID 1455) i TCM (2012, núm. 22.2).

²⁰ D’aquesta obra tenim les edicions de Vives (1955 i 1956) i Casanova (2010). Vid. BITECA (2014, TEXID 1857) i TCM (2012, núm. 26.3). Casanova edita aquest text segons un manuscrit de la Biblioteca Comunale di Napoli recentment localitzat. Segons indica Hauf (1990: 265-269), la *Quarantena de contemplació* de Joan Eiximeno parteix de la mateixa font llatina que Canals: “Eiximeno i Canals manejaren una font comuna independentment l’un de l’altre. Tot i que fóra possible que un conegués la feina de l’altre, és més humà d’imaginar-los pugnats devotament per emular-se davant dels monarques, i copiar la competència no sembla una forma massa eficaç d’emulació” (p. 266).

²¹ Requesens (2002: 231) comenta que l’atribució a Canals ha estat posada en dubte puntualment per Riquer, Massot i Muntaner i Parramon. Aquestes cobles han estat publicades per Requesens (2002), Ribelles (1915: 95-97) i Bofarull (1875). La transcripció d’aquest darrer autor ha servit de base per a l’edició accessible al *Rialc* (2014, núm. 29.1). Vid. BITECA (2014, TEXID 1077).

de Casanova (2003), que a més ha localitzat dos testimonis a afegir als coneguts fins aleshores. Aquesta proposta d'atribució es fonamenta, en primer lloc, en la predilecció de Canals per aquest autor; en segon lloc, en què era una obra destinada a la formació de nobles; en tercer lloc, en què tot i destil·lar un aire medieval, estava escrita amb elegància; en quart lloc, en què la carta de Joan I al prior dels predicadors (que hem citat més amunt) ens fa pensar que la producció de Canals en aquells anys devia ser més nombrosa del que sabem; i finalment, en què tant sintàcticament com lèxica s'adiu a l'estil de Canals.²² Segons Casanova, el principal argument en contra és que aquesta obra no conté el típic pròleg de Canals en què apareix el destinatari i s'explica la *causa scribendi*.

Robles (1972: 191-192) considerava de Canals l'anònim *Salut d'ànima e de cors*, copiat al mateix manuscrit que el *De la arra o dot de la ànima*, però aquesta atribució fou rebutjada per Casanova (1988: 14).²³ Tampoc està clara l'autoria de les *Confessions del savi peccador* i de les *Meditacions de la mort*, ja que l'assignació d'aquestes obres a Canals es fonamenta només en la seva transmissió conjunta, incloent-hi també el *Tractat del molí espiritual* i algunes obres de devoció anònimes, documentada en el ms. d.IV.19 de la Biblioteca del Real Monasterio de San Lorenzo de El Escorial.²⁴ Per altra banda, Riera i Sans (1980) li atribueix una carta, datada en 1392, tal com indiquem a l'inici de l'apartat dedicat a l'estudi lingüístic del *Valeri Màxim*. S'han perdut dues obres escrites per Canals: el *Sermo in Natiuitate* i l'*Exposició de l'Ars Memorativa*, és a dir, un comentari de l'obra de Ramon Llull.²⁵

2.3 EL VALERI MÀXIM

Abans de desembre de 1395 el dominic Antoni Canals traduí al català, a instàncies del cardenal Jaume d'Aragó, els *Dictorum factorumque memorabilium* de Valeri Màxim. Aquesta obra llatina, composta al s. I, era un recull d'anècdotes i exemples morals extrets en bona mesura de la pròpia història del poble romà i, en menor grau, de nacions estrangeres, i fou concebuda com

²² Vid. l'edició de Casanova (2003) i els comentaris crítics de BITECA (2014, TEXID 1854) i TCM (2012, núm. 1.3).

²³ Vid. BITECA (2014, TEXID 1185).

²⁴ Vid. BITECA (2014, TEXID 1086 i 1215). Segons indica Casanova (1988: 15), l'atribució de les *Confessions del savi peccador* i les *Meditacions de la mort* a Antoni Canals fou proposada per Beatrice Concheff. Certament, aquesta estudiosa proposa una doble atribució anònim / Canals (?), sense decantar-se per un o altre (1985: 12 i 26, núm. 119 i 280). Aquest manuscrit és descrit a Zarco Cuevas (1932: 30-31).

²⁵ Vid. Casanova (1988: 14), Kaeppli (1970-1993: I, 106 i 108, núm. 271 i 280) i Robles (1972: 191-192). El *Sermo in Natiuitate* es conservava en un manuscrit de l'Arxiu Arxiprestal de Morella, exemplar perdut durant la Guerra Civil, que coneixem a partir de la descripció de Betí Bonfill (1917: 58-66, núm. II): "Sermo compositus per honorabilem religiosum dominum fratrem Anthonium canals ordinis beati dominici jn ciujtate valencie et predicatum per ipsum fratrem jn ecclesia dicti sui ordinis die dominica VIIJ^a die Septembris anno a natiuitate domini M^oCCC^oXC^o secundo jn qua fuit festiujtas natiujtatis domine nostre. Tres fulles" (p. 63, núm. II/19). Segons aquesta descripció, hem de deduir que aquest sermó fou redactat en llatí, a diferència de l'exposició de l'obra de Ramon Llull, obra catalana coneguda només a partir de les descripcions d'un manuscrit de la Biblioteca Nazionale Universitaria di Torino, desaparegut el 1904 a causa d'un incendi (Batllori, 1933: 268-271; BITECA 2014, TEXID 2127).

un “tratado técnico destinado a facilitar la labor de los declamadores y escritores” (Valeri Màxim, 2003: 23). Per això, respecte d’altres monografies històriques com la de Titus Livi, l’obra de Valeri Màxim tenia l’avantatge d’estar organitzada “*ut documenta sumere uolentibus longae inquisitionis labor absit*” (Kempf, 1854: 105):²⁶ nou llibres, agrupats sota una temàtica general, es concreten en diversos títols que, al seu torn, contenen episodis particulars dividits per capítols.²⁷ Aquests episodis, generalment molt breus, solen respondre a l’estructura tripartida habitual: presentació concisa del personatge i del lloc on succeeix l’acció, relat de l’episodi i conclusió moralitzant.

Canals devia sentir-se còmode amb aquesta organització que facilitava tant la consulta, ja que el seu objectiu era oferir als seus conciutadans models pràctics de comportament, aplicables a situacions concretes, que els despertessin la consciència de tal manera que es capgirés la situació en què “les virtuts morals” havien estat “exellades de la terra” (Pròl.).²⁸ Certament, l’interès de Canals per l’obra de Valeri Màxim no l’hem de buscar en motius exclusivament literaris, sinó també morals, com ens deixa entreveure en el pròleg. Per això, tot citant explícitament Ovidi, reprèn el tòpic de l’edat d’or, que situa a l’Antiguitat Romana, en oposició a l’edat de ferro que Canals atribueix a la seva època, “huy en nostre temps regnant los pecats” (Pròl.). L’autor valencià desenvolupa aquesta idea en constatar l’escassa volada moral dels seus coetanis, impassibles al ventall de possibilitats i instruments de formació humana i religiosa que ofereix el cristianisme –“dits de profetes, proverbis de savis, exemplar de la vida del nostre Salvador, instruccions dels apòstols, testimonis dels evangelistes”, etc.–; la qual cosa el porta a concloure que, “en fets et obres pertanyents als dits christians, siam menys que pagans” (Pròl.). No és aquest l’únic pròleg en què Canals intenta remoure la consciència dels seus lectors tot establint una comparació que els hauria d’averkonyir. A la *Carta de San Bernat a sa germana*, el dominic afirma:

E nos maravell negu perque he volgut espondre a vos lo libre qui es endreçat a dona e maiorment religiosa car aço he fet per provocar los homens a obres virtuosas per exempli e doctrina de dones maiorment pus les ressemblen en vestits e ornamentals raho es que hagen semblants doctrines e amonestaments. Gran vergonya es al hom que la dona sia pus virtuosa que ell. (Canals, 1857: 421)

²⁶ Hem pres aquesta edició de C. Kempf com a base per a qualsevol cita dels *Dictorum factorumque memorabilium*. Com que es tracta d’una referència bibliogràfica constantment al·ludida, la distingim de la resta d’edicions –emprades puntualment– i traduccions d’aquesta obra pel fet de ser introduïda pel nom de l’editor en lloc de referir el nom de l’autor.

²⁷ Kempf (1854) inclou en la seva edició un “incerti auctoris fragmento *De praenominibus*”, obra considerada espúria tot i que alguns manuscrits la copien com a desè llibre.

²⁸ Tot i que en aquesta tesi només ens centrem en els cinc primers llibres, tenim transcrit tot el *Valeri Màxim*, que citarem a partir de la nostra edició i no a partir de Canals (1914). Cal advertir que la nostra transcripció dels llibres VI-IX només considera les lliçons del text base. Per a qualsevol qüestió relacionada amb la nostra transcripció, *vid.* l’apartat 6 d’aquest estudi preliminar, titulat “La nostra edició”.

Els pròlegs en les obres de Canals no només ens assenyalen els destinataris, sinó que ens indiquen la *causa scribendi*. També s'adiuen a les tècniques compositives pròpies de la retòrica de l'època, tal com ha demostrat De Nigris en un estudi on examina sis pròlegs del dominic, entre ells el del *Valeri Màxim*, tot arribant a la conclusió que “Canals conosce e sa bene usare le tecniche di amplificazione e i moduli stilistici che sono alla base dell'insegnamento delle *artes dictandi*” (De Nigris, 1991: 211).²⁹ En aquesta mateixa línia ha estat estudiat el *De providència* per part de Condom, que hi troba “un accentuat ressò del seu aprenentatge de la retòrica medieval amb tot el pes de *l'Ars dictaminis* i del tecnicisme escolàstic” (Condom, 1983: 103). Però Canals no només segueix una tradició retòrica quan estableix l'estructura de les seves obres, sinó també quan tria els temes a tractar, i la pràctica d'introduir pròlegs moralitzants no era pas estranya a la seva època. En paraules de Badia (1991: 37), “un viatge als orígens inspirat per un mòbil exclusivament literari o artístic és francament insòlit als segles XIV i XV, i precisament la literatura prologal ens avisa tot sovint, amb profusió de llocs comuns, de les intencions moralitzadores i exemplars d'aquests periples”. Aquesta advertència s'ha de tenir en compte a l'hora de valorar críticament l'obra de Canals i, concretament, a l'hora de ponderar quina intencionalitat s'amaga en el seu *Valeri Màxim*.

Canals s'insereix clarament en la tradició literària de l'època, que tendia a atorgar un valor d'ensenyament doctrinal i escolàstic a les seves obres. Aquest fet no només és característic de la literatura devota i religiosa, sinó que d'una manera o d'altra influeix en una gran part de la producció de l'època, també aquella que devem als seglars. Així, per exemple, *Lo somni* de Bernat Metge reprèn no només fonts clàssiques i humanístiques sinó també diverses autoritats escolàstiques, característica que, de fet, es pot documentar igualment a moltes obres d'humanistes italians, com Petrarca i Boccaccio.³⁰ Amb aquesta apreciació voldríem posar en dubte la creença que la voluntat adoctrinadora i moral de Canals limita la seva capacitat literària i l'enfronta a les novetats culturals de l'època. Com manifestaran diverses dades del treball que

²⁹ A banda del *Valeri Màxim*, aquesta investigadora analitza els pròlegs de *De Providència*, *Scipiò e Aníbal*, *De arra o dot de la ànima*, *Carta de sant Bernat a sa germana* i *Exposició del Pater Noster*, *Ave Maria* i *Salve Regina*. Hi localitza grups sinonímics, anàfores, figures etimològiques, antítesis, interrogacions retòriques i un ús abundant de la *frequentatio*, així com una estructura rigorosa que respecta les cinc parts del discurs: *salutatio*, *exordium*, *narratio*, *petitio* i *conclusio*. D'altres estudiosos han remarcat la importància dels pròlegs de Canals, com per exemple Martínez Romero (2001b: 254), per a qui “l'única novetat en les obres de Canals són els pròlegs-dedicatòria”.

³⁰ Per a les fonts de *Lo somni*, remetem a les nombroses notes que acompanyen les edicions de Riquer, Badia i Cingolani en Metge (1959; 1999; 2006). Entre les fonts llatines medievals que reprèn aquest autor barceloní, hi ha sant Gregori Magne, sant Tomàs d'Aquino i Nicolau Trevet. A més a més, Gómez (2002) posa en evidència alguns paral·lelismes entre *Lo somni* i el *Dragmaticon Philosophiae* de Guillem de Conches, mentre que Mahiques (2005) s'ha fixat en les relacions que l'obra catalana podria tenir amb la tradició dels tractats d'apareguts, concretament amb el *De spiritu Guidonis* de Joan Gobi. Sobre la presència de la literatura medieval, els Pares de l'Església i la tradició escolàstica en Petrarca i Boccaccio, *vid.* Gerosa (1966) i Di Franza (2012). Les qüestions teològiques, el tòpics devots o morals i la metodologia escolàstica no eren, per tant, un terreny exclusiu de teòlegs i escriptors vinculats a ordes religiosos, sinó que constituïen un element d'abast general que influï tant en la *inuentio* com en la *dispositio* de nombrosos textos medievals, també en aquells que obriren noves perspectives literàries.

aquí presentem, la figura del dominic s'ha vist reduïda, si més no en part, per alguns prejudicis basats més en la repetició de tòpics que en l'anàlisi directa de dades contrastades. Valgui, a tall d'exemple, el següent passatge:

La seua reacció és la pròpia d'un home de sòlida formació escolàstica, incapaç de valorar positivament la novetat del descobriment de la filologia i dels *studia humanitatis*, perquè són coses que no li aporten res de substancial per al revestiment intel·lectual de la fe, únic objectiu que, com a clergue conseqüent, el motiva i l'interessa. (Alemany, 1997: 53)

Aquesta afirmació podria desfigurar no només la percepció de la personalitat d'Antoni Canals sinó també del context en què s'emmarca el nostre autor. En aquest darrer aspecte, caldria determinar en quin sentit i fins a quin punt es va produir un canvi cultural a la Corona d'Aragó, tot provocant el descobriment de la filologia i els estudis humanístics. Dit altrament, no podem considerar com a mancances de Canals les novetats que encara no s'havien consolidat plenament a la Corona d'Aragó, com bé demostra la polèmica, encara oberta, que durant dècades ha suscitat la definició d'un suposat humanisme català del s. XIV.³¹

Riquer es compta entre els estudiosos que consideren l'existència d'un moviment humanista català d'aquesta època, del qual exclou Antoni Canals, ja que "traduir els *Dictorum factorumque memorabilium* de Valeri Màxim [...] no és una manifestació del que entenem per humanisme" (Riquer, 1993 [1964]: III, 122). Per la seva banda, Martínez Romero (2001b: 254) tampoc considera el nostre autor com a humanista ni prehumanista, raonament que en certa manera matisava les conclusions a les quals havia arribat Puig (1985) a partir de la comparació dels pròlegs del Valeri Màxim, el *De Providència* i l'*Scipió e Aníbal*. Aquest darrer estudiós defensava la progressió de Canals, que a la traducció del tractat de Sèneca hauria reflexionat entorn del tema de la fortuna amb la intenció de què aquesta qüestió no fos del tot aliena a la cosmovisió cristiana. Més tard, a l'*Scipió e Aníbal*,

³¹ El que caldria preguntar-nos és què s'entén per humanisme, però aquesta pregunta té pràcticament tantes respostes com comentaristes. De Nigris (1991: 224), per exemple, quan col·loca la traducció del Valeri Màxim entre les obres lligades al "nascente umanesimo catalano" de Canals juntament amb el *De Providència* i l'*Scipió e Aníbal*, considera precís aclarir en nota per què emprà aquest mot. Precisament en tractar aquesta darrera obra, Rico (1983: 266) descriu la tasca de Canals en els següents termes: "El honrado fraile estaba bastante al día en sus lecturas y llegaba a compartir con Petrarca algunas ideas en cuanto a la interpretación de la historia antigua [...] Nada le decían, en cambio, la elaborada viñeta mitológica ni la celebración de las glorias romanas. Lo suyo era adecuar unos datos de Livio a un modo de entender medieval, podándolos de preocupaciones y filigranas de humanista [...] Que la aristocracia disfrutara con los selectos juguetes recién comprados, que los héroes paganos se pusieran de moda, no era cosa demasiado alarmante: un espíritu equilibrado podía incluso sacarle partido moral, político y 'de cavalería'". Mentre que alguns han qüestionat l'existència d'aquest moviment literari, d'altres l'han descrit com un corrent cultural fonamental del context català dels s. XIV-XV. En aquesta darrera línia s'ha posicionat Butiñá (2006), on sintetitza diversos aspectes que són desenvolupats en altres treballs d'aquesta mateixa estudiós. En canvi, Badia (1996, 1998a i 1998b) no només qüestiona l'abast que se li ha donat a l'humanisme català sinó que també situa el context i les causes que, en l'àmbit de la crítica, motivaren el naixement d'aquesta etiqueta historiogràfica. Cf., entre d'altres, Martínez Romero (1998: 91-92).

Canals ha aprofundit el tema valent-se d'altres obres del mateix filòsof [...] Hi ha hagut una progressió i el fet es nota en la manera directa com planteja el problema [...] El frare cristià s'ha tornat un interlocutor vàlidament informat per als humanistes [...] Informat, posat al dia, ara és el frare predicador el qui es permet d'exercitar-se en la nova dialèctica. (Puig, 1985: 182-183)

Finalment, la conclusió a la qual arribava és que el dominic havia evolucionat fins a convertir-se en un dels representants del moviment humanista a la Corona d'Aragó (Puig, 1985: 185).

No és la nostra intenció sumar el nostre estudi a la llista d'obres que situen Canals dins o fora del suposat humanisme català. Tampoc voldríem entrar en una altra qüestió bastant recurrent en els estudis sobre Antoni Canals com és la seva comparació amb les figures de Bernat Metge i, en menor mesura, Francesc Eiximenis. Tanmateix, no voldríem deixar d'assenyalar que, segons el nostre parer, tot sovint el contrast entre aquests autors coetanis ha estat focalitzat simplement en la valoració i comparació de llurs perspectives ideològiques, en detriment de llurs mèrits literaris i culturals.³² Riquer presenta Canals com

un home d'una mentalitat molt més acostada a la d'Eiximenis que a la de Bernat Metge, però que compregué que els temps canviaven, que s'adonà que hom no podia seguir blasmant els clàssics com si fossin autors damnats i que per a lluitar amb els escèptics calia prendre llurs mateixes armes i combatre en llur propi terreny. (Riquer, 1993 [1964]: III, 107)

En aquesta mateixa línia, per Martínez Romero (2001b: 252-253), Canals és “un teòleg de formació i esperit medieval” que “no és tan ingenu com per deixar-se portar per una atmosfera determinada” sinó que “el seu pensament i la forma de fer de Canals són molt estables i que evolucionen molt poc, potser únicament va perfilant millor i de manera més polida les seues propostes”. A Canals se li retreu sobretot el fet de ser un moralista, terme que s'associa a l'esperit medieval per oposició a les noves tendències culturals. D'aquesta manera, la voluntat adoctrinadora del dominic es presenta com quelcom intrínsecament negatiu, un símptoma d'intransigència o, si més no, un aspecte que sembla impedir l'obertura de l'autor envers les tendències culturals i literàries de l'època. Com s'entén aleshores el seu apropament als clàssics

³² A manera d'exemple, citarem els següents comentaris de Cingolani (2001: 146), en què defineix l'aproximació de Bernat Metge als clàssics com una recerca de la llibertat, diferent de l'actitud temerosa de Canals: “llibertat de dogmatisme en primer lloc [...]: busca [...] una forma més humana de creure, d'investigar i, en summa, d'acabar-se amb els misteris del més enllà” i “llibertat de fer-ho seguint uns ideals i gustos literaris [...] prou diferents dels que divulgaven traductors, sobretot eclesiàstics, i teòlegs de l'època”; “llibertat cultural en segon lloc, per allunyar els dubtes i les reticències que hi havia al voltant de la cultura clàssica, amb limitacions en les lectures, selecció i censuren en les traduccions i, tot plegat, pors [...] com les que palesa Antoni Canals”; “llibertat emotiva, en tercer lloc, de cara a l'amistat i a l'amor”; i tot això unit a llibertat en la llengua per “forjar-se un seu propi estil, sintàctic i literari, sense sentir-se obligat pels més estructurats patrons llatins”.

o –el que resulta ser encara més rellevant– a figures com Petrarca? Es tracta d'un ús simplement instrumental i ocasional?

És ben certa l'afirmació de Martínez Romero (1993: 185), per a qui “l'autoritat dels clàssics, d'alguns clàssics, i llur valor exemplar ja feia bastant de temps que es deixaven sentir sense massa problemes en prèdiques i tractats”, però creiem que Canals fa un pas més enllà en traduir íntegrament o, si més no, *in extenso* les obres d'autors clàssics o humanístics. Altres autors més declaradament escolàstics confegien grans enciclopèdies que presentaven les fonts de manera més dispersa i fragmentària, degudament arranjades segons les seves intencions morals. Pensem, per exemple, en Francesc Eiximenis, Joan de Gal·les o Arnau de Lieja.³³ És evident que el *Valeri Màxim* no pot equiparar-se a una col·lecció de sermons o a un recull d'exemples. És cert que el final del s. XIV fou un període fecund per a la història de les traduccions al català, també les de clàssics llatins, com veurem més endavant. Per tant, el *Valeri Màxim* de Canals no és un cas insòlit en el seu context literari.

També hem de remarcar que De Nigris (1991), en cercar en els pròlegs rastres de les *artes praedicandi*, separava el *Valeri Màxim* de la resta d'obres de Canals, justificant l'absència d'elements de prèdica en ell en tant que “sarebbe stato certo assai inopportuno che Canals impartisse una predica al cardinale don Jaume d'Aragó” (De Nigris, 1991: 225-226).³⁴ Tot i que Canals fou especialment un teòleg, les seves obres no es limiten als tractats teològics o devots; ans al contrari, el dominic té l'habilitat de trobar noves maneres de transmetre les seves conviccions morals i religioses, adaptant-se a la societat seglar del moment i als seus gustos.³⁵

Així doncs, el zel apostòlic no porta Canals a rebutjar el discurs racional; ans al contrari, l'empeny a traduir les autoritats paganes per incitar els lectors a considerar els beneficis d'una recta actitud moral. En aquest sentit, el *Valeri Màxim* exalta les virtuts dels romans i d'altres

³³ La revalorització de les autoritats clàssiques a la literatura didacticomoral catalana és un fet que Martos ha remarcat en el següent comentari: “L'interès pels textos clàssics a la Corona d'Aragó és una realitat amb la qual van haver de lluitar alguns moralistes medievals, que els condemnaven, amb la paradoxa que aquesta persecució va permetre que alguns dels religiosos s'hi apropiaren i, fins i tot, els posaren al servei dels seus objectius. Tot i que els criticaven per pagans, alguns moralistes feien servir materials clàssics per a les seues obres i valga com a exemple la presència continuada del *Valeri Màxim* com a autoritat en l'obra eiximeniana” (Martos, 2007: 83).

³⁴ Aquesta estudiosa sintetitza els elements propis de les *artes praedicandi* en la “presenza di racconti miracolisti ed esemplari, ricorso alla *divisio*, uso frequente delle citazioni” (De Nigris, 1991: 225-226). Uns anys més tard, però, Martínez Romero (2001b) va reexaminar el pròleg del *Valeri Màxim* tot cercant-hi els elements de prèdica que De Nigris hi trobava a faltar. Per a ell, la *salutatio* i el llarg exordi inicial del *Valeri Màxim* “tenen un paral·lel en la introducció i en la introducció temàtica d'un sermó que té com a contingut l'exemplificació de models de conducta” (Martínez Romero, 2001b: 262). L'exemplaritat i l'ensenyament eren els objectius que perseguia Canals en traduir el *Valeri Màxim*; per això, encara que en ell “no hi ha un ús tan explícit ni un esquema tan clar de predicació, el resultat i fins i tot molts dels mitjans utilitzats no admeten cap dubte quant a l'origen i a la intencionalitat” (Martínez Romero, 2001b: 266).

³⁵ Considerem excessiva l'opinió de Rubió i Balaguer (1984: 228), que minimitza els mèrits de l'autor valencià quan afirma: “Canals no conrea la ‘literatura’. Si escriu, és per a multiplicar amb la ploma l'eficàcia de la paraula”. En canvi, Butiñá (2005) el considera una “figura mixta” que assumeix alguns trets innovadors al mateix temps que prescindeix d'altres.

pobles antics, els quals, sense haver rebut el do de la fe, no només tenien un sentit de la religiositat altament desenvolupat sinó que també van arribar a intuir algunes de les veritats explícitament manifestades a través de la revelació. D'aquesta manera, en lloc d'enfrontar la fe i la raó a través d'una dialèctica d'extrems oposats, dona una resposta a les mentalitats racionalistes –o fins i tot materialistes– del moment, tot introduint-les en un camí que no nega entitat la raó, sinó que l'equipara a una llei moral comuna a tot el llinatge humà, capaç de distingir un bé en les virtuts i un mal en els vicis i les passions. Sense aquest itinerari previ, la fe no pot donar els seus fruits, com bé demostra el pròleg del *Valeri Màxim*, on la distinció entre les edats d'or i de ferro es fonamenta no pas en l'oposició entre pagans i cristians, sinó en la presència o manca de virtuts. D'aquesta manera la llei moral i les seves autoritats paganes no es presenten pas com un decorat totalment accessori als fonaments de la fe o com un mer esquer per captar nous seguidors de l'Església catòlica, sinó que representen un requisit irrenunciable sense el qual no es pot arribar a una plenitud de vida cristiana.

2.3.1 LES VIRTUTS DEL VALERI MÀXIM

El *Valeri Màxim* és un recull d'anècdotes fàcilment consultables, que mostren exemples concrets de comportament virtuós i que abracen tota la *romanitas*. Aquests exemples podien resultar ben profitosos per als lectors. La preocupació per un públic seglar relativament ampli que, en termes generals, tindria dificultats per entendre lingüísticament i conceptualment l'original llatí, podria explicar per què decideix inserir en la traducció comentaris de manera mesurada i imperceptible, intentant no trencar l'harmonia del text llatí que tradueix. Certament, no estem davant d'una simple traducció dels *Dicta*, sinó d'una adaptació a una nova cultura amarada de valors cristians, a la nova manera de fer literatura i, sobretot, a tots aquells canvis inherents al pas dels segles, amb la conseqüent distància que separa l'original de la traducció.³⁶ Amb un nou matís, que estaria determinat per la diferència de registres, Pujol (2002b:11) defineix aquest procés pel seu caràcter vertical, que “implica un desplaçament cultural en sostreure les obres originals al nivell cultural elevat a què pertanyen –el del llatí– i lliurar-les a un públic laic que llegeix en llengua vulgar”.³⁷

Així doncs, d'acord amb la tendència general de l'època, però també en concordança amb les exigències que suposaria la comprensió dels *Dictorum factorumque memorabilium* per a un lector català medieval, Canals adapta l'original introduint-hi diverses interpolacions

³⁶ A aquest fet s'enfronten la major part dels traductors de l'època. A propòsit de les primeres traduccions franceses, afirma Chavy (1974: 559): “Au souci qu'ont eu nos vieux *translateurs* d'être utiles, s'est ajouté souvent un autre souci –qui les a poussés également à adultérer leur texte– celui de se mettre à la portée de leur public. C'est que ce public, ils le savent, ne sera pas celui qui peut goûter le texte latin. Il s'agit donc en général non seulement de traduire, mais d'adapter”.

³⁷ De fet, aquest estudiós considera que la tasca de traducció a l'edat mitjana no pot separar-se de les pràctiques acadèmiques de glossar i comentar els textos clàssics. Segons Pujol (2002b: 13), el traductor té al davant un text normalment acompanyat per comentaris escolars i els utilitza sempre que ho considera oportú sense necessitat de marcar distintivament aquesta interpolació del text que està traduït.

explicatives, algunes de les quals poden llegir-se en clau cristiana des del moment que, d'una manera més o menys explícita, es relacionen amb el cristianisme o amb la cultura religiosa tardomedieval. En aquest aspecte hi ha, però, una lleu diferència entre el *Valeri Màxim* i la resta de les obres de Canals, ja que aquestes darreres només inclouen comentaris del traductor al pròleg, mentre que l'obra que ara ens ocupa insereix nombroses glosses en el cos del text, tot i que imperceptibles a simple vista.³⁸

Ara bé, les interpolacions en clau cristiana del *Valeri Màxim* no sempre tenen una intencionalitat declaradament moralitzadora, sinó que molt sovint es limiten a aclarir el significat o l'abast d'alguns episodis de l'antiguitat a través d'una comparació o d'un paral·lel amb la cultura cristiana del s. XIV. Podríem dir que Canals no necessitava completar l'original amb grans disquisicions morals, perquè el model llatí ja era prou eloqüent en ell mateix. Quan en el s. I Valeri Màxim començà a escriure els *Dicta*, tenia com a objectiu oferir a declamadors i escriptors una font de fets memorables exposats succintament i de fàcil consulta. Aquest era el seu objectiu principal, però és innegable que, al mateix temps, va crear un compendi de vicis i virtuts.³⁹ Un ràpid cop d'ull a la taula de títols ens ho confirma: per una banda, tracta virtuts, per exemple, *de fortitudine* (III.2), *de patientia* (III.3), *de moderatione* (IV.1), *de abstinencia* (IV.3), *de pudicitia* (VI.1); i per altra, vicis com *de luxuria* (IX.1), *de crudelitate* (IX.2), *de ira* (IX.3), *de auaritia* (IX.4), *de superbia* (IX.5), *de perfidia* (IX.6), etc. I això si ens fixem únicament en els títols. Dins el text ens trobem amb episodis que lloen la clemència del senat romà que costejà l'enterrament del rebel Sífax (V.1.2) o l'amor filial de Coriolà que abandonà les armes a petició de la seva mare (V.4.1), i d'altres que critiquen els fills que defrauden els seus pares (III.5) o la covardia de Ptolemeu, que matà a Pompeu a traïció creient que aquest crim li faria guanyar el favor de Cèsar (I.6.11). Així, al llarg dels nou llibres, no només apareixen els set pecats capitals i les seves corresponents virtuts, sinó molts d'altres vicis i virtuts, exposats a

³⁸ Ens hem ocupat d'aquest tema en Rovira i Cerdà (2012a). Ja hem comentat anteriorment les puntualitzacions que Canals fa en el pròleg del *De providència* tot avisant de la mala interpretació del concepte de fat i de l'errada que suposa lloar el suïcidi del protagonista, crítica aquesta darrera que trobem també en el pròleg de l'*Scipió e Aníbal*. Ara bé, com va notar Martínez Romero (1993: 187) “després, en el lloc concret, s'omet la glossa correctora, negativa [...]. Sembla que els pròlegs tenen afegida una funció de salvaguarda de la integritat moral, una mena d'avertiment al lector”. Butiñá (2005: 176) cita uns pocs exemples d'intervenció en clau cristiana en l'*Scipió e Aníbal*, tot i que coincideix en concloure que la guia d'interpreació la proporciona Canals “con el recurso tan italiano del marco, es decir por medio del contrapeso de un prólogo aclaratorio y un ilustrativo epílogo” (Butiñá, 2005: 175).

³⁹ Un dels principals comentaristes dels *Dicta*, Dionís de Borgo San Sepolcro, ho resumeix així: “*causa materialis sunt facta et dicta Romanorum atque aliarum gencium et uniuersaliter uirtutes et uicia [...]. Causa formalis duplex est: uidelicet forma tractatus et forma tractandi: forma tractandi est ipsam ueritatem breuiter et lucide tradere [...]. Causa finalis est ad uirtutes inducere et a uiciis remouere. Nam hec interdit in toto opere homines a uiciis retrahere et uirtutibus informare. Ex his sequitur quod iste liber superponitur ethice: cuius est uirtutes agnoscere*” (Dionysius, f. 2). Per als criteris de citació dels textos llatins no editats modernament, *vid.* l'apartat 6.4.2 d'aquest estudi, “Criteris de presentació i transcripció dels aparats de notes i de variants”. Més endavant estudiarem en profunditat la influència que van tenir sobre la traducció catalana els comentaris de Dionysius i de Lucas.

través d'anècdotes concretes de personatges històrics, reforçades per reflexions del propi Valeri Màxim.

De fet, per donar major visibilitat als comentaris personals de l'autor Ilatí, Canals afegeix l'epígraf "Valeri", que gairebé tots els manuscrits copien en vermell, al final de bona part dels capítols. Segons Miquel i Planas, aquesta indicació, que pot semblar supèrflua, podria amagar una voluntat d'atribuir la responsabilitat d'aquests judicis de valor a l'autor Ilatí i no pas al traductor, Antoni Canals, que d'aquesta manera, en paraules de Miquel i Planas, estaria "allunyant de si, per aital procediment, la responsabilitat de certes opinions que, tot y no essent tal volta contraries a la llei de Crist, venen influïdes, com se comprèn, de les idees del paganisme" (Canals, 1914: I, xxi). En tot cas, l'original Ilatí compleix perfectament una funció moralitzadora.

Ara bé, tot i que Canals no necessita intervenir excessivament en el text original, en algunes ocasions intensifica les crítiques o les lloances de l'original; per exemple, en un parell de fragments en què s'esmenten artistes com els histrions o els joglars:

Los capuans appel·laren per lur delectació los attel·lans, qui feyen los jochs davant lo poble massa excessivament e luxuriosa; la qual cosa veent los romans, posaren fre de temperança als dits jochs. Car, com los altres histrions fossen infames, segons són alguns de nostres temps [...] (II.1.25)⁴⁰

Igualment, quan Valeri explica que els joglars o flautistes portaven màscares per la vergonya que se'ls pogués trobar embriacs, Canals insereix una glossa de Lucas en què es concreta quin tipus de rol acostumaven a representar aquests joglars:

Valeri: l'ús que aquests juglars havien de representar certes persones, com adés representaven gest de fembres comunes, adés gest de cavallers, adés de mercaders, hac causa e rahó de vergonya, com los dits juglars vengren embriachs a Roma. (II.1.31)⁴¹

Canals posa de relleu la infàmia i mala reputació dels histrions i els joglars que, avergonyits per la seva professió, porten màscares per representar des de prostitutes fins a mercaders o cavallers. El rendiment moral del passatge és inqüestionable, juntament amb la voluntat

⁴⁰ Cf. la versió original segons l'edició de Kempf (1854: 192): "*Atellani autem ab Oscis acciti sunt. Quod genus delectationis Italica seueritate temperatum ideoque uacuum nota est*". La *fabula atellana* a la qual fa esment l'episodi fou un gènere dramàtic d'origen popular caracteritzat per la improvisació i l'exageració, amb personatges tipus com el *maccus* o babau enamorat, el *baccus* o xerraire i el *pappus* o vell decrepit. Per a més informació sobre aquest gènere, *vid.* Beare (1964: 137-148).

⁴¹ "*Vocat autem usum personarum representationes ystrionum quia diuersas personas effigiant: aliquando meretricum, aliquando militum, aliquando mercatorum*" (Lucas, f. 23rb). Per al passatge corresponent de l'obra de Valeri Màxim, *vid.* Kempf (1854: 198).

d'establir un lligam entre el passat antic i el present del dominic. Per això, Canals associa els histrions amb els joglars “de nostres temps”, tot manllevant i adaptant la glossa de Lucas.⁴²

2.3.2 DEÏFICACIÓ O SANTIFICACIÓ

En els dos fragments anteriors, Canals és més explícit que Valeri Màxim, però ambdós autors coincideixen en el missatge. D'altres casos posen encara més de manifest la distància que hi ha entre l'original llatí i la traducció catalana. Un canvi de mentalitat evident es troba ja en la invocació inicial, on Valeri Màxim es dirigeix a l'emperador Tiberi com a un déu a qui hom s'encomana:

Lo meu poch engiyn o saber bé tan justament recorre a la tua favor per dues rahons: la primera, com la tua divinitat és més certa que dels altres déus; la segona, car és semblant hi egual a la divinitat de ton pare e de ton avi, qui són estats deïficats. (Inv.)

Concretament, ens trobem davant del costum de deïficar els emperadors, pràctica habitual en època de l'Imperi romà, però incomprendible al s. XIV, raó per la qual Canals puntualitza:⁴³ “Valeri entén per la divinitat de Cèsar la honor de l'imperi, car l'emperador és dit déu de la terra. E com dix que Cèsar era semblant a la divinitat de son avi e de son pare, entengué que fon Cèsar emperador axí com cascú d'aquells” (Inv.). L'aclariment de Canals podria inspirar-se en un altre fragment de la invocació en el qual Valeri Màxim afirma, amb cert orgull, que, si bé els romans han rebut déus d'altres nacions conquerides, ells han donat a aquests pobles cèsars o emperadors (“*Reliquos enim deos accepimus, Caesares dedimus*”, Kempf, 1854: 106). Canals augmenta el pes d'aquesta afirmació tot ajuntant-hi una formulació que, d'acord amb una sentència bíblica, atorga major virtut a donar que a rebre (Ac 20, 35).⁴⁴

⁴² La crítica dels joglars més histriònics, entenent aquesta paraula en el seu sentit primari, relacionat amb els *histriones* llatins, és tòpica entre els eclesiàstics medievals. Menéndez Pidal distingeix entre dos tipus de joglars: per una banda, “los escritores eclesiásticos desde la más remota Edad Media no cesan de usar los términos de la antigüedad clásica: *mimi, histriones, thymelici*, para indicar gentes de su época actual que practicaban espectáculos indecorosos y condenables” (Menéndez Pidal, 1956: 14); per altra banda, hi havia d'altres joglars que estaven al servei d'alts càrrecs eclesiàstics, com bé es veu a l'exemple lul·lià (Menéndez Pidal, 1956: 49). És evident que Canals només es refereix als primers, comparables als *ystrionum* del text llatí, que es disfressen de prostitutes i mercaders. Al *Llibre de Contemplació*, Ramon Llull estableix una divisió similar, però des d'una perspectiva temporal que, com en el cas de Canals, estableix una relació entre el passat i el present: “L'art, Sènyer, de joglaria començà en vós a loar e en vós a beneir; e per açò foren atrobats estruments, e voltes, e lais e sons novells, ab què hom s'alegràs en vós. Mas segons que nosaltres veem ara, Sènyer, en nostre temps tota l'art de joglaria s'és mudada, car los hòmens qui s'entremeten de sonar estruments e de ballar e de trobar, no canten ni no sonen los estruments, ni no fan verses ni cançons sinó de luxúria e de vanitats d'aquest món” (Llull, 1960: II, 355; cf. Corominas, 1990).

⁴³ En el període comprès entre August, fet emperador el 14dC, i Constantí, l'any 337dC, trenta-sis dels seixanta emperadors i vint-i-set membres de les seves famílies foren deïficats i reberen el títol de *diuus*. Per a més informació sobre aquest costum i el seu cerimonial, *vid.* Price (1992).

⁴⁴ Aquesta al·lusió es troba ja en el comentari de Dionysius (f. 5): “*Perfectius est dare quam recipere*”.

En la següent ocasió en què Valeri Màxim fa referència a la deïficació de Cèsar, Canals afegeix una justificació diferent de la que acabem d'exposar. El passatge en qüestió és el següent: “o Juli Cèsar divinal! Yo soplich reverentment los teus altars, los teus sants temples” (I.4.14). Al qual afegeix una glossa absent a l'original llatí: “en aquest capítol Valeri parla ab Cèsar axí com ab aquell qui per los romans fon deïficat, hagut en aquella honor que nós havem los sants” (I.4.14).⁴⁵ Aquesta solució, que als nostres ulls podria resultar del tot inexacta, podia aclarir ràpidament els dubtes de qualsevol lector medieval a través d'un paral·lelisme amb la devoció als sants. No ens ha d'estranyar, doncs, que uns capítols més endavant, quan es predica la deïficació de Cèsar Octavià, pare adoptiu de Tiberi, Canals repeteixi el mateix esquema: “Diu açí Valeri lo cap d'aquest Cèsar ésser elet a immortalitat e divinitat, car fon posat en lo nombre dels sants qui eren dits déus antigament per participació” (I.5.1). Així doncs, segons el discurs pedagògic de Canals, de la mateixa manera que els sants participen de la gràcia divina, els emperadors romans eren venerats com partíceps del poder dels déus. Com acabem d'observar, l'escriptor valencià intervé per comentar tres referències a la deïficació dels Cèsars localitzades al primer llibre, dedicat a la religió. Després n'afegeix quatre més, tal com es pot veure en la taula següent, totes en llibres diferents. Per una banda, en els dos primers fragments, recupera la comparació de la deïficació amb el culte dels sants. Per altra banda, en les dues mencions a l'ascensió al cel dels bessons Càstor i Pòl·lux sota la forma de la constel·lació Gèminis, Canals segueix l'estratègia de Lucas i es desmarca de la informació que transmet:⁴⁶

car [Ròmul] fon deïficat, posat en lo nombre en lo qual nosaltres tenim los sants (III.2.3)
la host de Juli Cèsar divinal, qui fon canonizat, e fon capità e príncep victoriós (VII.6.9)
Càstor e Pòl·lux qui, anant en aquella nau de gloriosa fama de Jàson foren deïficats, segons opinió dels gentils, e posats en lo cel per aquell signe lo qual diem Gèminis (IV.6.9)
Pòl·lux e Càstor, que hagren entre si tanta d'amor, que, segons opinió dels gentils, foren posats en lo cel per un signe qui és dit Gèminis (V.5.3)

La dinàmica general dels llibres II-IX és l'absència de comentaris afegits a la deïficació dels emperadors o herois mítics. Es mantenen, doncs, aquestes referències a la divinitat dels emperadors, especialment Juli Cèsar, considerat com a fundador del llinatge imperial, sense cap glossa interpolada, tal com podem comprovar en els següents passatges:

e, concluint tot en breu sentència, d'aquesta escola isqueren los Cèsars, qui són estats deïficats (II.1.8)

⁴⁵ La glossa de Lucas justifica de manera diferent l'afirmació de Valeri Màxim des del moment que considera aquesta deïficació com una simple estratègia del senat romà per guanyar-se el suport dels successors de Cèsar: “*Et hoc fecit senatus non errando set adulando, ut dicit Augustinus De ciuitate Dei*” (Lucas, f. 10v).

⁴⁶ En el primer fragment dels bessons, la glossa de Lucas afegeix: “*Opinione gentilium*” (f. 62ra); i en el segon, introdueix la mateixa idea: “*Notandum quod, fabulose loquendo*” (f. 76ra).

Julio Cèsar, qui de hom mortal és fet divinal (III.2.19)
aytals hòmens [com Juli Cèsar], qui en aquesta forma se partexen d'aquest món, no moren, mas, fets déus immortals, pugen-se'n a llurs celestials cadires (IV.5.6)
e qui és aquell déu a qui's pertanga de venjar lo pus greu crim e peccat que la man dreita del dit Càssio cometé [...]? Certes, tu ho has fet, Juli Cèsar divinal, qui, ab les tues nafres celestials, t'as pres venjança justa (VI.8.4)
Gayo Cèsar, les virtuts del qual lo feren camí per anar al cel (VI.9.15)
per benifets e favor del divinal Octovià August emperador [...] dix axò matex al dit divinal August (VII.9.2)
lo divinal Julio Cèsar, qui fon molt perfeta fortalea, axí de l'humanal engiyn com de la divinitat celestial (VIII.9.3)
contrastà ab folla pertinàcia a les obres del dit Cèsar divinal (IX.2.4)
aprés que Gayo Cèsar fon rebut en lo cel per mort corporal (IX.16.2)
la divinitat de Cèsar August, qui ara regeyx les terres, no fon exceptada d'aquesta axí notabla injúria (IX.16.3)

Canals hauria pogut considerar que matisar cada un d'aquests fragments faria massa feixuga la lectura, i probablement per això es va decidir a comentar amb més contundència i profusió els del primer llibre, dedicat precisament a la religió, tot distribuint més espaiadament les seves intervencions a la resta de l'obra. En tot cas, els aclariments que afegeix Canals són molt sintètics, i no és evident que pesi més la intencionalitat moral sobre l'afany pedagògic. Aquests episodis comentats, on els mortals són equiparats amb els déus, podrien haver causat més d'una molèstia en una mentalitat moralista que volgués excloure qualsevol punt de vista, encara que fos històric i remot, que no concordés amb l'ortodòxia imperant en època tardomedieval. En canvi, Canals afegeix només alguns aclariments on anticipa qualsevol dubte eventual per part del lector. Dóna la impressió que per al dominic era suficient amb atribuir la responsabilitat de les paraules de deïficació a l'autor llatí, el qual, com a gentil, no havia rebut la llum de la fe i, per tant, tampoc mereixia ser jutjat com a heretge. Curiosament, el mateix Valeri Màxim, que pregonava la deïficació dels emperadors romans, critica obertament l'intent d'Alexandre el Gran, un rei estranger, de fer-se adorar com a déu: "*Alexandri regis uirtus ac felicitas tribus insolentiae euidentissimis gradibus exultauit [...] spreto mortali habitu diuinum aemulatus est*" (Kempf, 1854: 700).⁴⁷

⁴⁷ Canals tradueix: "la virtut e la benaventurança del rey Alexandre se alegra en tres evidents e manifestos graus de follia e oradura [...] Lo terçer fon car menyspreant l'àbit de hom mortal volch pendre lo divinal feent-se adorar axí com a déu" (IX.5.6).

2.3.3 CRISTIANITZACIÓ DEL MÓN CLÀSSIC

Un altre punt en el qual Canals aplica un sedàs cristià al text de Valeri Màxim és en l'adaptació dels càrrecs religiosos pagans al sistema medieval vigent. Certament, aquesta no és una innovació del dominic, sinó una tendència bastant freqüent en la seva època.⁴⁸ En la següent taula recollim alguns exemples il·lustratius:

VALERI MÀXIM (KEMPF)	CANALS
<i>portentorum depulsiones Etrusca disciplina explicari uoluerunt</i> (p. 106)	segons que ls bisbes e principals sacerdots de Toschana ab lo poble observaven (I.1.1)
<i>Metellus uero pontifex maximus</i> (p. 108)	Metel·lo, bisbe sobiran major de tots los sacerdots (I.1.5)
<i>iuris quoque ciuilis et sacrorum pontificalium peritissimus</i> (p. 451)	abte en lo dret civil qui's pertany als déus e als bisbes e sacerdots (V.8.3)
<i>quem populus cum propter alias uirtutes tum hoc nomine libentius et consulem et censorem et pontificem maximum fecit</i> (p. 504)	fon fet per lo poble cònsol; de cònsol, censor o jutge de les costumes; e de censor, sobiran bisbe (VI.5.8)
<i>de qua re antistes templi certior factus religionem hospiti intulit</i> (p. 551)	e com lo sobiran bisbe del temple de la deessa Diana fos certificat del sacrifici que'l dit noble hom volia fer (VII.3.1)
<i>pontifex maximus creatus, tutelam caerimoniarum per duo et xx annos</i> (p. 652)	fon creat sobiran bisbe e regí e conservà les cerimònies dels déus XXII ayns (VIII.14.2)

En aquest mateix context s'han de situar els dos fragments següents en què Canals intenta apropar el text als seus contemporanis, oferint-los una referència més actual: 1) “com los toscans venguessen, en gran multitut, per esvahir lo pont de la ciutat de Roma apel·lat Sublício, qui huy és dit pont de sent Pere” (III.2.1); 2) “havia corrompuda una verge consecrada als déus axí com les monges” (IV.2.5). El primer cas ha de situar-se en un grup més ampli d'amplificacions geogràfiques que, extraient la seva informació de comentaris llatins medievals, intenten apropar als lectors llocs allunyats en el temps i en l'espai, ja sigui vinculant-los a un topònim més actual o inserint-los en un context més ampli.⁴⁹ La comparació del segon cas

⁴⁸ “Este procedimiento estuvo extraordinariamente enraizado en la Edad Media y todavía en el siglo XVI francés sería posible encontrar los mismos procedimientos de cristianización y de modernización de la antigüedad” (Rubio Tovar, 1997: 214). De fet, el mateix mecanisme d'assimilació a la cultura de l'època s'empra també per altres càrrecs públics. Només en el primer llibre es donen els casos següents: “governador” per *pretor* (I.1.12); “prothonotari” per *duumuir* (I.1.16); “jutge” per *censor* (I.2.2); “maestre dels jochs” per *edil* (I.2.1); “consellés” per *patribus conscriptis* (I.3.2); “cavaller capità de cent bacinets” per *centurio* (I.3.2); “lo senyaler, ço és lo primer qui portava la bandera” per *primo pilo* (I.4.12); “castells” per *castra* (I.5.1); “lochtinent” per *uicarium* (I.5.10); “cavallers” per *milites* (I.6.5); i “capità principal” per *dux* (I.6.8).

⁴⁹ L'explicació geogràfica procedeix de la glossa de Lucas: “Volebant intrare per pontem Sublicium qui hodie uocatur pons Sancti Petri” (f. 34vb). Fou anomenat “Sublicius” perquè era de fusta (del llatí

tampoc és una invenció pròpia de Canals, perquè es troba ja en el comentari de Dionysius (f. 154v): “*cum deo dicata, id est cum monacha*”. Ara bé, Canals accepta plenament aquesta asseveració i l'empra en d'altres obres com el *De Providència*, on converteix unes “*nobilissimas uirgines*” (Sèneca, 1924: 91) –les vestals, que fan sacrificis de nit– en “monges, nobles verges” que “se leven de nit a dir lurs matines per loar Déu” (Canals, 1935: 112).⁵⁰

2.3.4 RITUS FUNERARIS

A banda de la deïficació dels emperadors, hi ha una altra pràctica relacionada amb la religió en què Canals marca distàncies respecte l'original llatí: els rituals funeraris. Excepte un sol cas (“com per los del teu poble fossen posats en un gran munt de lenya per cremar, les flames se departiren”, V.3.20), cada vegada que Valeri Màxim parla explícitament d'incineració, Canals introdueix els aclariments “segons la costuma d'aquell temps” o “segons l'ús de la terra”.⁵¹

e com liuràs lo cos del dit Pompeyo al foch, segons era costuma de cremar los morts (I.6.11)
e segons l'ús de la terra posassen lo cos sobre'l foch, com tots los cossos dels hòmens morts cremaven lo foch (I.6.14)
sots lo qual monument la cenra del seu cos, qui en la sepultura fon cremat, segons ús de la terra, fon honrada (II.2.16)
com en la mort no haja hagut d'on comprassen lit de morts, ni foch per cremar lo seu cos, segons era l'ús de la terra (IV.4.2)
mentre que untaven lo cos per mills cremar-lo, segons la costuma d'aquell temps (IV.6.4)
fou privat de foch ab què'l cremassen, segons costuma d'aquell temps (V.1.15)
e per tal que fos cremat, segons l'ús de la terra, pus honorablement, donà-li un sobresenyal real (V.1.17)
per tal que no pogués haver dels ciutadans la derrera honor de la sepultura, lo portà la celestial flama en cas, estament e condició que hagués i mateyx loch, ço és lo seu alberch, per casa real, per foch e per sepulcre, car en aquell temps cremaven los cossos morts (IX.12.1)

El fet que Canals repeteixi cada vegada el mateix comentari, fins i tot en episodis gairebé consecutius, ens indica la singularitat de l'esdeveniment que s'hi narra: la incineració. Ben probablement, el dominic introdueix aquest incís perquè ho considerava necessari per a la bona comprensió del text, sobretot a causa de l'estranyesa que tals passatges podien suscitar en els

sublex, -icis, que vol dir estaca o puntal). En època imperial se l'anomenà també “*Aemilius*”, possiblement per la persona que el va reconstruir. *Vid. Dictionary* (1866 [1842]: 937).

⁵⁰ El mateix succeeix en altres llengües, com el francès: “De cette assimilation aux réalités contemporaines, on citerait mille exemples [...] En plein seizième siècle [...] on trouve les mêmes procédés de christianisation et de modernisation de l'antiquité. Les Vestales y deviennent des ‘nonnains’, les Patriciens des ‘gentilshommes’; Epaminondas est ‘superintendant des gabelles’ et tel autre, ‘capitaine général de la gendarmerie’” (Chavy, 1974: 565).

⁵¹ En els fragments quart, cinquè i sisè la glossa de Lucas també incorpora el següent comentari: *Secundum consuetudinem illius temporis* (f. 58va, 61rb, 68ra).

lectors.⁵² Els alts i els baixos que ha sofert la incineració amb el pas de les diverses civilitzacions, des del neolític fins als nostres temps, han estat descrits per Barrau (1992: 47-53). Del primer període que ens interessa a nosaltres, l'època romana, afirma que la incineració nasqué de les necessitats de la guerra i de les epidèmies, però evolucionà fins a convertir-se en un honor destinat a les classes altes: “ainsi, pendant le règne de César, la crémation va s'imposer et persister pendant 200 ans comme le principal rite funéraire romain (jusqu'au 1er siècle de notre ère)” (Barrau, 1992: 49). Al s. II la inhumació començava a prendre força, mentre que al s. IV la situació ja s'havia capgirat: Macrobi, a finals d'aquesta centúria, comenta la cremació com un costum passat.⁵³ Així doncs, entre els s. II-IV es produeix un canvi en els costums funeraris i el que abans era habitual, la incineració, és substituït al llarg de tota l'edat mitjana per la inhumació, encara que durant l'època medieval existiren períodes d'excepcionalitat, com ara les croades o les epidèmies, en què, per qüestions d'higiene i salut, es practicava la incineració dels cossos.⁵⁴ Per tant, com que en època de Canals, amb el cristianisme plenament assentat, predomina la inhumació, el dominic dóna una nota històrica per aclarir un costum del passat que pot resultar estrany als seus coetanis.

⁵² Exactament la mateixa impressió, però per la causa contrària, havia estat experimentada per Tàcit molts segles abans: “*Corpus [Poppaeae] non igni abolitum, ut Romanus mos, sed regum externorum consuetudine differtum odoribus conditur tumuloque Iuliorum infertur*” (Tàcit, 1970: 20); “El cos de Popea no fou destruït pel foc, com és costum dels romans, ans, embalsamat a la manera dels reis estrangers, és portat a la tomba dels Julis” (Tàcit, 1970: 20). “*Vt mos Romanus*” és la precisió que l'historiador Ilatí empra per remarcar que la cremació era el costum propi, mentre que la inhumació era costum estranger. Efectivament, tant Valeri Màxim com Tàcit viuen en un segle en el qual “cremation was the normal practice” (Nock, 1972: 279).

⁵³ “*Deinde, licet urendi corpora defunctorum usus nostro saeculo nullus sit, lectio tamen docet eo tempore quo igni dari honor mortuis habebatur [...]*” (Macrobi, 2006: 130). “A més, bé que en la nostra època no tenim costum d'incinerar els cossos dels difunts, les lectures ens mostren tanmateix que, en aquell temps en què es considerava un honor per als morts d'oferir-los a les flames [...]” (Macrobi, 2006: 130).

⁵⁴ Hi ha qui ha vinculat la generalització de la inhumació a l'extensió del cristianisme, o altres cultes místics com els dedicats a Isis, Mitra, Cibeles o Orfeu. Per a Barrau (1992: 46), per exemple, “si ce mode de traitement du corps [la cremació] est aussi ancien que l'inhumation, c'est en fait le développement du christianisme qui a amené à sa disparition quasi-totale en Occident”. Dues serien les causes principals: el desig de ser enterrats igual que Jesucrist i la creença popular que aquesta pràctica s'oposa al dogma de la resurrecció de la carn. L'Església no es posicionà oficialment contra la cremació fins al s. XIX, en decrets dels anys 1886 i 1892, i ho féu no tant per la pràctica en si com per “la signification anti-religieuse que lui donnaient ses promoteurs [els francmaçons]” (Barrau, 1992: 55), i en 1963 Joan XXIII retirà la prohibició. Per altra banda, Nock considera que la propagació del cristianisme no pot ser la causa principal d'aquest canvi de tendència, si tenim present que comença en el s. II, quan el cristianisme encara no està consolidat com a religió predominant. Per a ell, l'aspecte que cal destacar és que aquest canvi comença a estendre's entre les classes altes: “Burial seems to have made its appeal to them because it presented itself in the form of the use of the sarcophagus. This was expensive and gratified the instinct for ostentation. The richest could build mausolea” (Nock, 1972: 306). Amb aquest canvi de moda, els rics veuriem en la inhumació una manera de seguir mostrant la seva potència, tot deixant un recordatori o senyal del seu pas per aquest món: “The sarcophagus re-established the popularity of burial, and burial then came in its own right to be the dominant custom of the poor” (Nock, 1972: 307).

2.3.5 RECAPITULACIÓ

Encara que els *Dicta* aplegaven un gran nombre d'exemples sobre vicis i virtuts útils per adoctrinar els contemporanis d'Antoni Canals, la distància que hi havia entre la civilització romana i la cultura tardomedieval podia dificultar una justa interpretació històrica o fins i tot moral d'alguns passatges de l'original llatí. Per això el dominic adapta càrrecs romans a d'altres medievals que, si més no, podien ser equiparats. Així mateix, aclareix que la pràctica funerària de la cremació, inusual al s. XIV, era un costum habitual entre els antics romans; i comenta les deïficacions de Cèsar, August i Tiberi, a través d'intervencions directes en el text per matisar o, si es vol, posar en tela de judici les paraules de l'autor llatí. En canvi, al llarg del llibre no apareix cap comentari sobre el politeisme evident que es reflecteix en gairebé cada pàgina del *Valeri Màxim*, amb déus pagans interactuant contínuament amb els homes, fent miracles o profecies, castigant els impius o premiant els fidels i rebent culte per part dels seus sacerdots. Podem concloure que, en la major part de les intervencions que hem comentat, Canals té sobretot la intencionalitat pedagògica de facilitar la comprensió del text. Dit altrament, les contínues al·lusions a un paganisme ja superat no semblaven ser objecte d'escàndol moral per a Canals. En una cultura com la medieval, les històries dels pagans i els seus costums religiosos podien suscitar interès artístic o erudit; fins i tot, podien erigir-se com a exemple moral, però sempre salvant les distàncies i, és clar, sense posar en perill els fonaments doctrinals que, com a cristians, tindrien ben assumits els lectors a qui s'adreçava Canals.

En realitat, les interpolacions que afegeix el dominic al seu *Valeri Màxim* se centren, més que en adoctrinar, en aclarir o amplificar l'original llatí, és a dir, en facilitar la comprensió del text i afegir alguna nota erudita. En el següent apartat, precisament, estudiarem amb profunditat altres aspectes relatius a la metodologia que Canals utilitza en traduir els *Dictorum factorumque memorabilium*.

3. LA TRADUCCIÓ DEL VALERI MÀXIM

3.1 LES TRADUCCIONS EN EL CONTEXT EUROPEU

El *Valeri Màxim* d'Antoni Canals s'ha de situar en un context més ampli de traduccions medievals al català de clàssics llatins i, més en general, de l'arromançament d'aquestes mateixes obres a les diverses llengües del territori europeu. Aquesta tendència, documentada ja a les darreries del s. XIII, s'intensifica especialment al s. XIV. Per això, abans de centrar-nos en els *Dicta*, farem un repàs molt breu a les primeres traduccions europees de clàssics.⁵⁵

A França, el primer accés als clàssics es produí en forma de compilacions, sense separar gaire uns autors d'altres: entre 1213 i 1214 un clergue d'Île-de-France composà els *Faits des Romains*, obra conservada en uns seixanta manuscrits que combina diversos passatges de Suetoni, Sal·lusti i Lucà amb altres extrets, principalment, dels comentaris de Cèsar (Galderisi, 2011: II.1, 190-195, núm. 65). A més, sota el títol *De moribus* circulaven diversos reculls morals atribuïts tots ells a Sèneca (Galderisi, 2011: II.1, 228-230, núm. 80). Curiosament, sorgiren a fora de França tres de les més antigues traduccions a la llengua francesa realment interessades en presentar de forma respectuosa i bastant fidel un text clàssic concret: a Sant Joan d'Acre, l'any 1282, Jean d'Antioquia, també conegut com Jean d'Hareng, traslladà a petició de Guillaume de Saint-Étienne, cavaller de l'Orde de l'Hospital, el *De inuentione* de Ciceró i la *Rhetorica ad Herennium* –aleshores encara atribuïda a aquest mateix autor– amb el nom de *Retorique de Marc Tuller Cyceron* (Galderisi, 2011: II.1, 166-168, núm. 53).⁵⁶ A la cort napolitana, entre 1308 i 1310, es traduïren al francès, per ordre de Bartolomeo Siginulfo, les *Epistulae* de Sèneca, model a partir de la qual es va realitzar la corresponent versió catalana (Galderisi, 2011: II.1, 244-246, núm. 88; cf. Martínez Romero, 1998: 26-41; Zinato, 1993: 378-380). Igualment a Itàlia, probablement a Nàpols, fou traslladada al francès la Primera Dècada de l'*Ab urbe condita* de Livi, traducció perduda i coneguda indirectament per ser citada en una versió italiana de 1323, on s'admet explícitament partir del precedent francès (Galderisi, 2011: II.1, 250-253, núm. 93; Monfrin, 1963: 171).

⁵⁵ Pel que fa a l'àmbit francès, ens hem fonamentat, principalment, en els treballs de Monfrin (1963) i Galderisi (2011). *Vid.* també a Lucas (1970) un inventari d'impresos i manuscrits que transmeten traduccions franceses medievals de clàssics llatins. Cal advertir que en aquest estudi ens centrem únicament en les traduccions d'obres clàssiques, les quals solen ser posteriors a altres tipus d'obres arromançades com els tractats teològics, científics, mèdics o jurídics.

⁵⁶ Aquesta obra conté una interessant reflexió, recollida per Monfrin (1963: 169), sobre la tasca del traductor, que ha de conèixer tant la llengua de l'original com la de la traducció, i ha d'optar algunes vegades per traslladar *ad litteram* i d'altres *ad sensum* amb la finalitat de respectar el sentit del text original sense violentar les normes de la llengua de recepció. *Vid.* un comentari sobre aquesta reflexió en Santoyo (1999: 28).

Ja en terres franceses, Jean de Meun traduí l'*Épitoma rei militaris* de Vegeti en l'any 1284.⁵⁷ També cal destacar un nou arromançament de l'obra de Livi, a càrrec de Pierre Bersuire (1358 *ad quem*), que comentarem amb més deteniment en tractar la traducció catalana corresponent. Sota els auspicis de Carles V el Savi (1338-1380), es traslladaren al francès totes aquelles obres que semblaven útils al monarca per a les ciències i les arts, com ara l'*Ètica*, la *Política*, el *De caelo et mundo* i els *Meteora* d'Aristòtil, l'*Econòmica* de Pseudo Aristòtil (Galderisi, 2011: II.1, 61-70, núm. 3-7) o l'obra de Valeri Màxim, que tractarem més endavant. A la seva mort, altres personatges rellevants s'afegiren a la tasca d'impulsar les traduccions al francès. Per exemple, per encàrrec de Lluís II de Borbó, Laurent de Premierfait no només arromançà el *De senectute* de Ciceró en l'any 1405, sinó que, sota la protecció de Jean de Berry, també enllestí el 1416 el *De amicitia* del mateix autor (Galderisi, 2011: II.1, 163-166, núm. 51 i 52). La transmissió de les obres d'Ovidi és un tema d'una gran complexitat, ja que aquest poeta sovint fou parafrasejat, adaptat, traduït i moralitzat de manera selectiva. Altres vegades podem suposar l'existència d'algun arromançament, però només per via indirecta, com és el cas de Chrétien de Troyes, que en el pròleg del *Cligès* afirma haver escrit uns *Comandaments d'Ovide* i una *Ars d'amors* que uns han identificat amb els *Remedia amoris* i l'*Ars amatoria* i d'altres només amb aquesta darrera obra ovidiana referida a través d'una doble al·lusió (Galderisi, 2011: II.1, 203, núm. 72). Al s. XIII, a partir de l'*Ars amatoria* d'Ovidi, Maistre Élie composà una adaptació parcial, recentment estudiada per Hunt (2011), i Jacques d'Amiens en féu una parafrasi. D'aquesta mateixa centúria també data una reescriptura cortesa anomenada *La Clef d'amors* i una traducció completa i bastant literal en prosa. Ja al final del Doscents o a l'inici del Trescents Guiart en composà una adaptació en vers que traslladava aquesta obra juntament amb passatges dels *Remedia amoris* (Galderisi, 2011: II.1, 203-207, núm. 72). Pel que fa a les *Epistulae Heroidum*, tot i que s'ha postulat l'existència d'una traducció completa del s. XIII, la seva circulació durant aquesta centúria i la següent fou més aviat parcial, sobretot per mitjà d'insercions en l'*Ovide moralisé*, en una versió de l'*Histoire ancienne jusqu'à César* i en una versió en prosa del *Roman de Troie* (Galderisi, 2011: II.1, 207-209, núm. 73).⁵⁸ El mateix es pot dir de les *Metamorphoseon*, algunes de les quals circulaven independentment ja al s. XII, com ara Píram i Tisbe, Narcís o Filomela, tot i que el seu principal mitjà de difusió fou l'*Ovide moralisé* (Galderisi, 2011: II.1, 209-212, núm. 74).

⁵⁷ Segons indica Galderisi (2011: II.1, 256-260, núm. 96), d'aquesta obra se'n conserven fins a vuit traduccions diferents datables entre la segona meitat del s. XIII i la primera meitat del s. XV.

⁵⁸ Sobre la presència d'Ovidi al *Roman de Troie*, *vid.* un estudi més detallat en Croizy-Naquet (2011); i sobre la influència de les *Heroides* a l'*Ovide moralisé*, remetem a Barbieri (2011).

Pel que fa a la llengua italiana, fou també Ciceró el primer en ser traduït, gràcies a l'interès general per les obres de retòrica.⁵⁹ Precisament sota el nom *Fiore di Rettorica*, Guidotto de Bologna traslladà entre 1254 i 1266 la *Rhetorica ad Herennium*, dedicada al rei Manfred de Sicília; Brunetto Latini, el *De inuentione*; i Dante, els discursos *Pro Marcello*, *Pro Ligario*, *Pro Deiotaro rege* i la primera *Catilinaria*. I uns anys més tard, a mitjan s. XIV, es traduïren també el *De amicitia*, el *De senectute*, les *Paradoxae* i el *Somnium Scipionis*. L'altre gran focus d'activitat se centrà en els historiadors: Bartolomeo de San Concordio traslladà Sal·lusti entre 1302 i 1313. La producció que aquest dominic aplegà sobretot per donar suport a la seva activitat docent inclou diversos tractats de moral, mètrica, lògica, retòrica i gramàtica en llatí, i també uns *Documenta antiquorum* en llengua vulgar en què recull diverses màximes morals de la *Bíblia*, d'autors clàssics i eclesiàstics (Segre, 1980: 401-404). Per altra banda, Filippo de Santa Croce, a partir del francès, adaptà la primera *Decada* de Livi el 1323; Boccaccio, la tercera i la quarta; i a les acaballes d'aquesta mateixa centúria foren arromançats Lucà i Suetoni. La primera traducció italiana de *l'Eneida*, enllestida no després de l'any 1340, fou escrita en dialecte sienès per Ciampolo de Meo Mellone dels Ugurgieri. Abans de 1316, Andrea Lancia ja n'havia fet una traducció parcial, basada no pas en l'obra completa sinó en un compendi (Segre, 1980: 567-573). El cas de Valeri Màxim el veurem més endavant. En el camp de la literatura moral, destaca l'arromançament de les epístoles de Sèneca, vers 1315, a partir de la versió francesa. Pel que fa a la poesia, les *Metamorphoseon* d'Ovidi foren traduïdes per Arrigo Simintendi de Prato (1333 *ad quem*), els *Remedia amoris* per Andrea Lancia (1360 *ad quem*) i, finalment, les *Epistulae Heroidum* per Filippo Ceffi (1324 *ad quem*).⁶⁰

Arribem finalment a la Península Ibèrica, on estudis com el de Monfrin (1963: 186-189) deixen de banda la producció circumscrita al regnat d'Alfons el Savi, afirmant que la majoria de traduccions no es realitzaren fins a les darreries del s. XIV, quan la cultura italiana penetrà a la Península a través de la Corona d'Aragó. Tanmateix, és evident l'ús de clàssics grecollatins tant en la *General Estoria* com en la *Estoria de España*:

La *Farsalia* de Lucano es vertida íntegramente en la Quinta Parte [de la *General Estoria*], y hay vestigios en las otras. Estacio se utiliza sobre todo en la Cuarta Parte [...] Ovidio es una de las fuentes grecolatinas principales [...] El Sulmonense está sobre todo en la Primera, Segunda y Tercera Partes de la *General estoria*. Los materiales que proceden de las *Metamorfosis* son objeto de una versión muy libre, con recurso a la paráfrasis y a la glosa. No así las *Heroidas*, cuya traducción o adaptación es bastante estricta o literal para los usos de la época. (Crosas, 2010: 115-116)

⁵⁹ La nostra síntesi sobre les traduccions de clàssics en el context italià es fonamenta, a banda del treball ja citat de Monfrin (1963), en l'antologia i estudi de Segre (1980) i en la base de dades CASVI/SALVIIt (2014).

⁶⁰ Sobre aquestes traduccions d'Ovidi, *vid.* Segre (1980: 517-519).

Ara bé, el gran període de les traduccions de clàssics a la Península s'inicià al s. XIV, en l'àmbit de les llengües catalana i aragonesa.⁶¹ Per una banda, cal destacar la figura de Juan Fernández de Heredia, gran mestre de l'Orde Hospitalària de Sant Joan de Jerusalem. Aquest erudit impulsà l'elaboració d'almenys catorze obres escrites en aragonès, que constitueixen més de la meitat de tota la producció literària medieval conservada en aquesta llengua (Cacho Bleuca, 1997: 69-76). Dins d'aquest corpus cal situar l'arromançament de trenta-nou de les *Vides paral·leles* de Plutarc i de bona part de la *Història de la guerra del Peloponès* de Tucídides, en ambdós casos del grec a l'aragonès.⁶²

Per altra banda, com veurem en el següent apartat, les versions catalanes de clàssics llatins confegides en aquesta centúria són a la base de diverses traduccions castellanes que daten sobretot del s. XV.⁶³ Aquest és precisament el cas d'una de les dues versions castellanes dels *Dictorum factorumque memorabilium*, la qual deriva del *Valeri Màxim* d'Antoni Canals.⁶⁴

3.2 LES TRADUCCIONS DE CLÀSSICS AL CATALÀ

Tot coincidint amb els anys de la producció d'Antoni Canals, els regnats de Joan I i Martí I representen un període de gran transcendència per a la cultura catalana medieval que es concretà, des de l'àmbit que ara ens ocupa, en “una vertadera allau de traduccions d'autors antics” (Badia, 1991: 41). De fet, aquesta etapa cultural ja havia començat a configurar-se durant el regnat de Pere del Cerimoniós, pare dels dos monarques susdits, tal com indica Pujol

⁶¹ Sobre les traduccions peninsulars del s. XIV, Santoyo (2004: 92-93) elabora la següent síntesi: “Cabe decir [...] que durante el siglo XIV se traduce abundantísimamente, sobre todo en Cataluña, que en muchas ocasiones actúa de puente cultural para el resto de la Península; que esa creciente actividad traductora no se centra ya en una corte ni depende del patronazgo real, sino que aparece descentralizada y dispersa por toda la geografía peninsular; que por esta misma dispersión la traducción se consolida en todas las lenguas romances (catalán, castellano, gallego y aragonés) como vehículo habitual de difusión cultural; que durante este siglo desaparece el predominio del árabe como lengua origen y los textos árabes de siglos anteriores se ven ahora sustituidos por textos mayoritariamente latinos o griegos [...]; que a través del aragonés se inician las traducciones del griego; que se inicia también al término de este período la reflexión y crítica traductorales; que se inician las traducciones desde otras lenguas romances; y que dan comienzo las traducciones intrapeninsulares”.

⁶² Sobre aquest personatge i la seva obra, *vid.* principalment l'extensa monografia de Cacho Bleuca (1997). Més endavant parlarem de la possible existència d'una traducció dels *Dicta* a l'aragonès realitzada en el cercle de Juan Fernández de Heredia.

⁶³ Riera i Sans (1989) ofereix un catàleg prou exhaustiu d'aquestes obres, on indica que les traduccions castellanes dels següents clàssics parteixen del català: l'*Ethica* d'Aristòtil; el *De officiis*, el *De amicitia* i les *Paradoxae* de Ciceró, tot i que en els dos primers casos ciceronians indica que es tracta de versions catalanes perdudes; els *Strategemata* de Frontí; el *De re rustica* de Pal·ladi; la *Historia Alexandri Magni* de Quint Curci; el *De Bello Iugurmino* de Sal·lusti; les *Tragoediae* de Sèneca, el *De moribus* (perdut en català) atribuït a aquest mateix autor; i els *Dicta* de Valeri Màxim. *Vid.* també Riquer (1993 [1964]: III, 141).

⁶⁴ És al llarg del s. XV quan es produeix l'esclat de les traduccions castellanes de clàssics. De fet, en aquesta centúria se succeeixen diversos esdeveniments que ens situen en un context ben diferent al d'Antoni Canals, fora dels límits cronològics d'aquest estudi. Per a un panorama de la traducció al castellà medieval, remetem a les monografies d'Alvar (2010) i Crosas (2010), als repertoris d'Alvar / Lucía Megías (2009), Weiss (2013) i Borsari (2014) i als estudis de Santoyo (2004) i Avenoz (2010). També BETA (2014) permet localitzar els diversos manuscrits o impresos que ens han transmès aquestes traduccions.

(2004: 629-641) en caracteritzar aquest període com una època de grans canvis que abraçaria els anys 1360-1412. La major part de la producció d'aquest període no només té unes característiques comunes que des del punt de vista textual salten a la vista, sinó que també s'inscriu en un marc social bastant ben definit que permet identificar el perfil del traductor amb dues figures arquetípiques de professionals:

Ahora se produce una cierta especialización que hace destacar aún más al sector eclesiástico (y concretamente a los teólogos de la orden de Santo Domingo, como Antoni Canals, Pere Sapllana, Antoni Ginebreda, Jaume Domènec, Joan de Montsó, entre otros, todos ellos relacionados de un modo u otro con la casa real) y que confiere también un lugar destacado a los oficiales y escribanos de la cancillería real, en la que ocuparon cargos de responsabilidad Mateu Adrià, Jaume Conesa, Bernat Metge, Ferrer Sayol, Guillem de Copons, Jaume Castellà, Guillem Fontana y posiblemente otros muchos traductores anónimos. Se trata de un fenómeno importante, ya que la prosa de las traducciones se modela claramente sobre las pautas retóricas y estilísticas propias del *ars dictaminis* y, por otra parte, refleja métodos y actitudes intelectuales escolásticos, como la continua glosa a que se someten muchos textos en el acto mismo de traducirlos. (Pujol, 2004: 629-630)

Una de les primeres traduccions d'aquest període corre precisament a càrrec de Ferrer Sayol, protonotari de la reina Elionor, el qual traslladà entre 1380 i 1385 el *De re rustica* de Palladi. D'aquest tractat agrícola s'han destacat sobretot les reflexions del pròleg, on el traductor expressa les dificultats que suposa l'arromançament de termes tècnics.⁶⁵

E es çert que lo libre de palladi, per la gran subtilitat e breuitat de vocables, que no son en vs entre nosaltres en cathalunya, ne encara en spanya, es molt anarrit e rebujat e menspreat per tal com nol podien entendre, encara que alguns sen vien fets aromançadors, los quals no an aguda cura de declarar molts vosables [sic] quey son no coneguts, ne vsats en nostre lenguatge, mas quels au posat simplement, segons quels an trabats [sic] scrits en lo lati. (Tramoyeres, 1911: 463)

Tot i que aquest passatge constitueix una de les poques mostres catalanes on el traductor medieval reflexiona sobre el seu ofici, Martínez Romero, després d'analitzar aquesta suposada deficiència provocada pels vocables poc coneguts en català, conclou que “les paraules llatines desconegudes per Sayol no arriben a una trentena, un nombre que no justifica afirmacions com les del pròleg” (2008: 23). Per altra banda, és interessant també la menció que fa, en la mateixa

⁶⁵ El pròleg d'aquest tractat ha estat publicat per Tramoyeres (1911) i Butiñá (1996). Aquesta darrera estudiosa també transcriu el pròleg de la traducció castellana, derivada de la catalana de Ferrer Sayol. *Vid.* Martínez Romero (2008), Cifuentes (2006: 289-291), BITECA (2014, TEXID 1795) i TCM (2012, núm. 93.1.2). El pròleg de Ferrer Sayol acostuma a citar-se en els estudis sobre traducció a l'edat mitjana com un dels pocs casos de reflexió sobre la tasca del traductor, no només a la bibliografia que acabem d'esmentar, sinó també en altres estudis com el de Santoyo (1999).

línia d'Antoni Canals al pròleg del *Valeri Màxim*, a altres traduccions catalanes anteriors que no han reeixit en els seus objectius d'oferir un text comprensible i amè. Ara bé, si a hores d'ara no es coneix cap testimoni de l'antecedent esmentat per Canals, del tractat de Pal·ladi s'ha descobert recentment una altra versió anònima anterior a la de Ferrer Sayol, conservada fragmentàriament.⁶⁶

En temps del rei Pere III hem de situar igualment una traducció anònima del *De bello Iugurthino* de Sal·lusti, datada amb anterioritat a 1385, la qual es conserva en un únic manuscrit que conté altres textos històrics vinculats a la *Grant Cronica de Espanya* de Juan Fernández de Heredia.⁶⁷ A partir de les dades aplegades per Lluç (2004: 564), “es pot afirmar que l'original del qual depenen les traduccions catalana i aragonesa en qüestió, juntament amb la italiana de Bartolomeo da San Concordio, feta a Florència entre el 1302 i el 1313, són les primeres versions romàniques completes del *Bellum Iugurthinum* de què es té constància i les úniques anteriors al segle XV”.

La traducció, anterior a 1385, dels *Strategemata* de Frontí, ha estat relacionada per Badia amb el *Valeri Màxim* de Canals:⁶⁸

L'interès que tenien els *Estratagemes* de Frontí als segles XIV i XV és anàleg al que tenia Valeri Màxim [...] i al que tenia en un altre ordre de coses Vegeti; es tracta de compiladors de temàtica militar que combinen les anècdotes històriques amb la teoria, i que, per tant, ofereixen alhora *exempla* (moralitzats o susceptibles de ser-ho) i ensenyaments tècnics que es consideren útils per a la formació d'un cavaller. (Badia, 1983-1984: 201)

Precisament l'obra de Vegeti *Epitoma rei militaris* fou traduïda ja durant el regnat de Joan I per Jaume Castellà, personatge identificat amb un camarlenc de Violant de Bar, fet que situa la corresponent versió catalana entre 1380 i 1400. Segons el pròleg, aquest arromançament parteix d'una traducció francesa del s. XIV feta al regne de Nàpols, avui perduda. Recentment, Allmand (2011: 175-179) ha demostrat que un dels dos manuscrits que fins ara es considerava que

⁶⁶ Tal com afirma Capuano (2006: 232), el seu article “se propone demostrar que el texto transmitido en el códice de Gwara es copia de uno seguramente anterior a 1385”. El còdex en qüestió, pertanyent a la col·lecció particular del professor nordamericà Joseph Gwara, data del s. XV, però transmet una versió que podria ser anterior a 1385, any en què Ferrer Sayol completà la seva traducció. *Vid.* també BITECA (2014, TEXID 11235) i TCM (2012, núm. 93.1.1).

⁶⁷ De fet, Lluç (2003, 2004) ha elaborat una edició que intenta reconstruir l'arquetip català a partir de la confrontació de la versió catalana conservada, comparant-la amb dos testimonis que transmeten una versió aragonesa confeccionada a partir de la catalana, i destriant les variants significatives amb diverses versions llatines medievals. *Vid.* BITECA (2014, TEXID 1898) i TCM (2012, núm. 112.1.1).

⁶⁸ *Vid.* Badia (1983-1984), BITECA (2014, TEXID 1565) i TCM (2012, núm. 44.1.1). Alguns fragments d'aquesta obra es van intercalar en la segona part del *Compendi historial* de Jaume Domènec (Toldrà, 1993: 41-46). De fet, es conserva una carta del rei Pere III en què demana a Domènec una còpia del l'obra de Frontí i matisa que, “si per aventura es en lati, trebellats hi vos que sia tornat en romanç” (Rubió i Lluç, 1908-1921: I, 219).

transmetien aquesta mateixa traducció en realitat incorpora una altra versió, anònima, de les acaballes del s. XIV o de l'inici de la centúria següent.⁶⁹

L'interès per l'obra de Titus Livi *Ab urbe condita* s'aguditzà als primers anys del s. XIV, arran del descobriment per part de Landolfo Colonna de la quarta dècada. Fins aleshores, només es coneixien la primera i la tercera, que sovint circulaven independentment, la darrera d'ambdues titulada *De bello Punico*. Un cop redescobertes per Colonna i sobretot per Petrarca, es traduïren al francès, català, italià i castellà.⁷⁰ La primera conservada d'aquestes fou la francesa, completada el 1358 pel benedictí Pierre Bersuire, tal com indica Galderisi (2011: II.1, 251-252, núm. 93.2). D'acord amb una tendència general a l'època, la traducció francesa es realitzà a partir d'un comentari medieval, en aquest cas el del dominic Nicolau Trevet, amb fragments directament derivats de la glossa i no del text de Livi.⁷¹ L'arromançament de Bersuire tingué un èxit immediat: se'n conserven quasi setanta manuscrits i fou sobre aquest text que sorgiren les versions catalana i castellana, aquesta darrera a càrrec de Pero López de Ayala en l'any 1401. Anònima i datada el 1383, la traducció catalana només aplega la primera dècada, si més no, en l'únic manuscrit conegut que la transmet, de les darreries del s. XIV.⁷²

Al mateix Nicolau Trevet devem un comentari de les *Tragoediae* de Sèneca, enllestit vers l'any 1316 a instàncies del cardenal Di Prato. Aquesta exposició fou considerada com la principal exègesi medieval del text senequià, tot i que, en paraules de Martínez Romero, es tracta d'un comentari “del tot escolàstic, amb una mecànica i repetitiva successió d'explicacions encastades al text original, mancat de notes al·legòriques i amb poques no pròpiament textuals” (Sèneca, 1995: 12). La versió catalana de les *Tragoediae*, anònima i datada al final del s. XIV, interpola una gran quantitat de glosses de Nicolau Trevet. Malgrat que aquesta traducció en

⁶⁹ Vid. Badia (1983-1984), BITECA (2014, TEXID 1967 i 11000); TCM (2012, núm. 122.1.1 i 122.1.2).

⁷⁰ Segons indica Crevatin (2008), el ms. lat. 5690 de la Bibliothèque Nationale de France conserva el text de Livi amb notes autògrafes de Petrarca i Landolfo Colonna, algunes de les quals provenen del comentari de Nicolau Trevet. Sobre el descobriment de Colonna i Petrarca, *vid.* també Billanovich (2001: 15-16).

⁷¹ Segons Rubio Tovar (1997: 219-220), “Bersuire sigue tan de cerca la paráfrasis de Trevet, que puede decirse que en algunos pasajes ya no traduce el original. La influencia del comentador se percibe incluso en la elección de palabras”. Tal com indica Ferrer (2011: 627), aquest comentari, escrit entre 1316 i 1319, actualment es conserva en un únic manuscrit complet més un altre dels deu primers llibres. De tota manera, és segur que era ben conegut a la cort papal d'Avinyó, on el podien consultar Petrarca i Colonna.

⁷² Ens referim al ms. Harley 4893 de la British Library (BITECA 2014, TEXID 1639). Segons un inventari de 1504, sembla que devia existir una traducció de la tercera dècada (TCM 2012, núm. 119.1.1). En tot cas, el primer llibre de la dècada primera ha estat editat per Ferrer (2010). Sobre l'interès del rei Joan I per adquirir l'obra de Livi, *vid.* les notes documentals que aporten Wittlin (1963-1968: 281-282) i Ferrer (2010: 26-28, 35-38, 48-56). Aquesta darrera investigadora desenvolupa la proposta de Wittlin, segons el qual l'exemplar llatí emprat pel traductor català fou un manuscrit del duc de Berry, demanat a aquest per Joan, aleshores infant, en l'any 1383. El fet que l'infant Joan enviés Guillem de Copons (traductor del *Tresor* de Brunetto Latini) a buscar l'exemplar del duc ha induït a sospitar que el mateix Copons fos autor de la versió catalana de Livi, però aquesta hipòtesi ha estat poc acceptada. Per altra banda, Wittlin (1963-1968) compara diversos fragments de la traducció catalana amb la francesa i conclou que és molt literal.

algun moment s'ha atribuït al cavaller Antoni de Vilaragut, Martínez Romero considera que probablement hi intervengueren tres autors diferents (Sèneca, 1995: 98-99).⁷³ Del mateix Sèneca es conserva el *De providentia* traslladat per Antoni Canals, que hem analitzat a les pàgines anteriors d'aquest mateix estudi.

Per altra banda, l'arromançament català de les *Epistulae Heroidum* d'Ovidi és de particular interès perquè suposadament contenia unes glosses fetes pel propi traductor: Guillem Nicolau, capellà dels reis Pere III i Joan I, no només traslladà les cartes ovidianes entre 1389 i 1390, sinó que, segons indicava ell mateix en una carta a la reina Violant, es proposava de glossar-les.⁷⁴ Ara bé, en l'únic manuscrit complet i conegut que transmet aquesta obra s'afegeixen els *accessus* que es posaven davant de cada epístola ja en la tradició llatina i també algunes glosses traduïdes del llatí, entre d'altres les dels *Bursarii Ovidianorum*, però no hi ha cap aparat complementari amb l'exposició catalana de Guillem Nicolau.⁷⁵ Davant d'aquest fet, Pujol (2005) ha proposat dues explicacions possibles: o bé les urgències de la reina per obtenir el text havien portat Guillem Nicolau a no completar la seva versió amb glosses marginals, no interpolades, o bé existí però no ens ha arribat cap testimoni d'aquesta tradició manuscrita on s'afegiria un aparat marginal. Aquest investigador es decanta per la segona opció en constatar que el ms. 5-5-16 de la Biblioteca Colombina de Sevilla, que conté una versió anònima castellana feta a partir del text de Guillem Nicolau, incorpora un "massiu aparat de glosses en castellà que n'omplen els marges, i que es relacionen rigorosament amb els *lemmata* del text gràcies a un sistema de crides alfabètiques" (Pujol, 2005: 205). Per això, tot referint-se precisament a aquest testimoni castellà, aquest estudiós conclou:

Al meu parer, hi ha prou indicis per afirmar que, efectivament, som davant una traducció de les glosses catalanes que acompanyaven el text català de les *Heroides*. Aquests indicis són de dos tipus. D'una banda, tenim els indicis interns derivats de qüestions textuais i de transmissió, de les característiques lingüístiques de les glosses i de les remissions a referents culturals o literaris catalans; de l'altra, indicis externs, com ara els rastres que les glosses testimoniades pel manuscrit

⁷³ Aquesta traducció ha plantejat diversos problemes que afecten l'autoria, la cronologia i les divergències estilístiques entre algunes de les tragèdies, aspectes que ha estudiat a fons Martínez Romero (1998: 55-89). Remetem, per una banda, a l'edició preparada per aquest mateix investigador (Sèneca, 1995) i, per altra banda, a les notícies bibliogràfiques de BITECA (2014, TEXID 2964, 2961, 5428, 2960, 2957, 2963, 5427, 2959, 2958, 2962, 1922) i TCM (2012, núm. 113.5.1). Per a una visió panoràmica sobre les obres de Sèneca arromançades al català medieval, afegim Zinato (1994) a les referències ja citades.

⁷⁴ Vid. Pujol (2005, 2008), Garrido (2002), Badia (1993: 53-56), BITECA (2014, TEXID 1789) i TCM (2012, núm. 92.2.1). En una carta del rei Joan datada el 28 de gener de 1389, el monarca reclamava a Nicolau la "còpia de les *Epístoles* d'Ovidi, les quals vos havets arromançades". Un any més tard, a 11 de febrer de 1390, era la reina Violant qui repetia la petició. I per una carta de la reina escrita el 10 de març de 1390, sabem que Nicolau li contestà que havia acabat la traducció i que en aquells moments estava glossant-la. Aquests tres documents són transcrits per Garrido (2002: 39-40).

⁷⁵ Es tracta del ms. esp. 543 de la Bibliothèque Nationale de France (BITECA 2014, MANID 1774).

de Sevilla poden haver deixat en autors catalans que sabem que han conegut o usat la versió catalana de les *Heroides*, adquireixen, com veurem, valor probatori. (Pujol, 2005: 209)

A partir d'aquestes dades es pot deduir que la versió catalana de les *Epistulae Heroidum* podria haver incorporat glosses marginals, fet que resultaria del tot particular en el context català, on la major part de les traduccions conegudes que introdueixen comentaris ho fan a partir de glosses interpolades en el text mateix, a dins de la caixa d'escriptura.⁷⁶ En canvi, la nítida separació entre el text de l'obra i els comentaris marginals és un fenomen molt freqüent a l'àmbit escolàstic i a la literatura llatina medieval, on una mateixa *expositio* tan aviat podia circular o bé de manera individual o als marges del text glossat. Sense anar més lluny, Guillem d'Orléans composà vers l'any 1200 uns *Bursarii Ovidianorum* que glossaven totes les obres d'Ovidi i que ben aviat van incorporar-se com a glossa marginal a les obres corresponents.⁷⁷

Com ja hem vist en moltes altres traduccions, la del *De officiis* de Ciceró que Nicolau Quilis enllestí al primer terç del s. XV també depèn d'un comentari llatí, fet recordat per Rubió i Balaguer, el qual advertia que “el meu pare Rubió i Lluch [...] ja advertia que Quilis no solament interpola comentaris i glosses sinó que, de vegades, ‘s'oblida del seu ofici’ i substitueix l'autor, de qui parla en tercera persona” (1984: I, 218).⁷⁸ Si a Canals se li ha atribuït en alguna ocasió un mal coneixement del llatí que algunes aportacions més recents han matisat o fins i tot negat, les deficiències del text traslladat per Quilis han donat peu a un judici molt més categòric: “com a traducció de Ciceró, el treball de Nicolau Quilis no val res”, conclou Wittlin (1973-1974: 128). De fet, el treball d'aquest investigador, que segons ell mateix reconeix no partia de cap prejudici, acaba demostrant els escassos coneixements tant lingüístics com històrics i culturals del traductor català.

Finalment, mencionarem la versió catalana anònima de les *Antiquitates Judaicae* de Flavi Josep. Actualment només es conserva en un imprès de 1482, tot i que fou traduïda abans de 1408, ja que figura en l'inventari dels béns del rei Martí, efectuat el 1410, dins d'un lot de llibres i altres elements litúrgics destinats l'any 1408 a una abadia de monjos celestins que el rei pretenia fundar a la capella del Palau Reial Major de Barcelona. Una altra obra del mateix autor,

⁷⁶ Tal com comenta Martínez Romero (2001a), també conté una glossa marginal la traducció catalana anònima, feta al final del s. XIV o inici del XV, de la *Tabulatio et expositio Senecae*: “El lector medieval apreciava una disposició singular de las dos partes de la obra: las frases del filósofo quedaban insertadas en el cuerpo del volumen, mientras que los márgenes eran el espacio reservado para la intervención personal del compilador en funciones de comentador. Esta disposición se mantiene en la traducción al catalán, y obedece a una especial reverencia por el texto clásico no contaminado” (2001a: 96-97). En l'àmbit de la llengua castellana, Weiss (2013) inclou un catàleg de traduccions que van acompanyades per una glossa o comentari marginal, ja sigui de forma puntual o sistemàtica.

⁷⁷ Tal era la fama d'aquests comentaris durant l'edat mitjana que Juan Rodríguez del Padrón els traduí amb el títol de *Bursario* (Pujol, 2005: 218-219).

⁷⁸ Abans de Rubió i Lluch, aquest aspecte ja fou localitzat i estudiat per Nicolau d'Olwer (1928).

titulada *De bello Judaico*, fou arromançada al català el 1388 per un anònim, tot i que actualment no se'n conserva cap testimoni conegut.⁷⁹

A mitjan s. XV caldria situar altres obres com les *Paradoxae* de Ciceró traslladades per Ferran Valentí;⁸⁰ i, més tard, les *Epistulae morales ad Lucilium*, de les quals es conserven dues versions anònimes;⁸¹ una vulgarització acabada en l'any 1482, a cura de Francesc Alegre, on les *Metamorphoseon* d'Ovidi van seguides d'una al·legorització dels mites basada en la *Genealogiae deorum gentilium* de Boccaccio;⁸² i la *Historia Alexandri Magni* de Quint Curci a càrrec de Lluís de Fenollet, de 1481.⁸³ Totes aquestes obres formen part d'un context cultural ben diferent i, de fet, s'escapen del marc cronològic on hem de situar la vida i l'obra d'Antoni Canals.

3.3 LES TRADUCCIONS DELS *Dicta*

Els *Dictorum factorumque memorabilium* de Valeri Màxim gaudiren d'una molt àmplia difusió al llarg de tota l'edat mitjana.⁸⁴ Com bé va dir Schullian (1984: 291), “several lifetimes would not suffice to collect quotations and citations from Valerius in authors, and they are legion”.

⁷⁹ Per a la traducció de les *Antiquitates Judaicae*, vid. Riera i Sans (1987: 181-182), BITECA (2014, TEXID 1631) i TCM (2012, núm. 41.1.1). A banda d'analitzar la fortuna d'aquestes obres en terres catalanes, l'article de Riera i Sans recull les referències a aquestes traduccions aparegudes en documents medievals, que demostren l'especial interès del rei Joan per adquirir les obres de Flavi Josep. Per altra banda, la traducció catalana perduda del *De bello Judaico* no només és esmentada al pròleg de la traducció de les *Paradoxae* de Ferran Valentí sinó que també apareix en un inventari de 1477. Per a aquesta obra, vid. TCM (2011, núm. 8.1.1).

⁸⁰ Remetem a l'edició de Morató i Thomàs (Valentí, 1959) i als comentaris crítics de Barceló / Ensenyat (1996: 35-62), Badia (1994), BITECA (2014, TEXID 1454) i TCM (2012, núm. 29.2.1). Un conegut passatge del pròleg de Ferran Valentí fa un balanç sobre les traduccions catalanes precedents de clàssics llatins: “Mira com fonch transferit lo Troyà, e Valeri, e Boeci, e Sèneca moral, Yosopho, Lívio e los Grans fets hebreus; e a la fi aquells *Officis* de Ciceró romà per aquell religiós e prudent hom en la ciutat de Barchelona, frare de la orde de menors, mestre Nicolau Quiris, los quals *Officis*, segons foren liurats per lo componedor de aquells, Tul-li, yo a vosaltres de mon poder he declarats, e per què éreu ignorants de lengua latina, e yo no molt doctinat en aquella, no he pogut les subtilitats alí tocades ensenyar o declarar, segons fóra dèbita cosa e pertanyent, per la qual cosa vosaltres, de mi oïdors, sou romasos ab gran set e aviditat” (Valentí, 1959: 41-42).

⁸¹ Martínez Romero (1986; 1998: 23-53) distingeix dues vulgaritzacions catalanes, una que parteix del francès i una altra posterior que reprèn l'original llatí tot mantenint una certa influència del precedent francocatalà. Vid., igualment, els estudis de Zinato (1993), BITECA (2014, TEXID 1919, 3614) i TCM (2012, núm. 113.2.1 i 113.2.2).

⁸² Vid. Badia (1993: 56-67), Alcina (1999), BITECA (2014, TEXID 1792) i TCM (2012, núm. 92.3.1). Per la seva banda, Torró (1994) proposa l'atribució de la *Faula de les Amors de Neptuno e Diana* a la figura de Francesc Alegre, tot fonamentant-se en algunes relacions intertextuals entre aquesta obra i la traducció que ara ens ocupa.

⁸³ Vid. Sequero / Serrano (2009); Bravo (1977: 159-171), BITECA (2014, TEXID 1477) i TCM (2012, núm. 106.1.1).

⁸⁴ Tot limitant-se a les biblioteques ubicades a l'Estat Espanyol, Rubio (1984) localitza nogensmenys que dinou manuscrits dels *Dicta* en llatí que daten dels s. XIII-XV: Biblioteca del Real Monasterio de San Lorenzo de El Escorial: ms. e.III.17, g.III.13, M.II.15, M.II.21, N.II.14, N.II.15, N.III.9 i S.III.4; Biblioteca Nacional de España: ms. 7540, 8815 i 8834; Fundación Lázaro Galdiano: ms. Inventario núm. 15393; Biblioteca Universitaria de Salamanca: ms. 2361; Biblioteca Colombina: ms. 5-7-2 i 7-4-14; Biblioteca del Cabildo de la Catedral de Toledo: ms. 100-31; Biblioteca Universitària de València: ms. 612; Biblioteca del Real Seminario de San Carlos, a Saragossa: ms. B-4-8; Archivo Capitular de la Seo, a Saragossa: ms. 11-46.

L'estudiosa susdita acompanyava aquestes paraules amb una llista de més de quaranta noms de grans personatges dels s. XIII-XV, o fins i tot d'altres figures posteriors com François Rabelais, Juan de Valdés, Michel de Montaigne, Baltasar Gracián i Charles Montesquieu. Tots ells havien arribat al text de Valeri Màxim o bé directament o bé a través dels diversos epítoms que s'havien anat realitzant pràcticament des de la seva redacció. A més, en època medieval es van escriure almenys vint-i-set comentaris dels *Dicta* que, en bona mesura, sorgiren o foren utilitzats en el món universitari. En més d'una ocasió aquests comentaris serviren com a suport a diverses traduccions vernaculars, que n'interpolaren algunes glosses.⁸⁵

Les dades que acabem de presentar i les que veurem tot seguit sobre les traduccions a llengües romàniques no deixen cap dubte sobre l'àmplia difusió de l'obra de Valeri Màxim per territori europeu. Per això és difícil de creure l'afirmació de Canals segons la qual el llibre de Valeri Màxim "és peregrí e poch comunicat per lo Regne d'Aragó" (Pròl.), i aquesta opinió s'ha d'entendre més aviat com un tòpic per atreure al públic cap a una suposada novetat.⁸⁶

No hi ha dubte, doncs, que els *Dictorum factorumque memorabilium* interessaven molt, raó per la qual començaren a sorgir-ne algunes vulgaritzacions a diverses llengües europees a mitjan s. XIV.⁸⁷ La primera traducció a l'italià, concretament al dialecte sicilià, corregué a càrrec d'Accurso da Cremona, dedicada a Pere II de Sicília (1305-1341).⁸⁸ Poc després, aparegué un segon arromançament italià, en aquest cas al toscà, que durant molts anys s'atribuí, per raons principalment lingüístiques, al notari Andrea Lancia (ca. 1280 - ca. 1360), que al seu torn era considerat traductor de Virgili, Ovidi, Quintilià i Sèneca. Hi ha, però, qui creu que aquesta versió dels *Dicta* fou obra de Boccaccio, bon coneixedor del text llatí.⁸⁹ Segons Segre (1980: 449-450), d'aquesta traducció italiana n'hi ha dues versions, ambdues efectuades pel mateix traductor, però la segona amb un estil més elegant. La primera traducció a l'alemany, que es conserva en una vintena de manuscrits, fou completada en 1369 per Heinrich von Mügelin, que la dedicà a Hertneid von Pettau.⁹⁰

⁸⁵ Hem extret de Schullian (1984: 296-301) les notícies relatives a les traduccions dels *Dictorum factorumque memorabilium* a llengües europees que presentem a continuació. Més endavant parlarem d'una manera més detinguda de les exposicions o comentaris llatins dels *Dicta* i de la relació d'alguns d'ells amb la traducció de Canals.

⁸⁶ Segons Martínez Romero (2001b: 257), "es tracta de la mateixa estratègia que Canals usará amb el Sèneca, presentat com una novetat tot i ser un autor conegut i 'aprovat'".

⁸⁷ A banda de les traduccions que anirem esmentant tot seguit, els *Dicta* van ser traduïts a l'anglès al s. XVII, segons indica Schullian (1984: 300-301). Per a la tradició italiana, seguim igualment les aportacions de Monfrin (1963).

⁸⁸ D'aquesta versió s'han conservat els ms. 8820 i 8833 de la Biblioteca Nacional de España, ambdós del s. XIV. *Vid.* la nota bibliogràfica de Schullian (1984: 297) i l'edició a càrrec de Francesco A. Ugolini (Valeri Màxim, 1967).

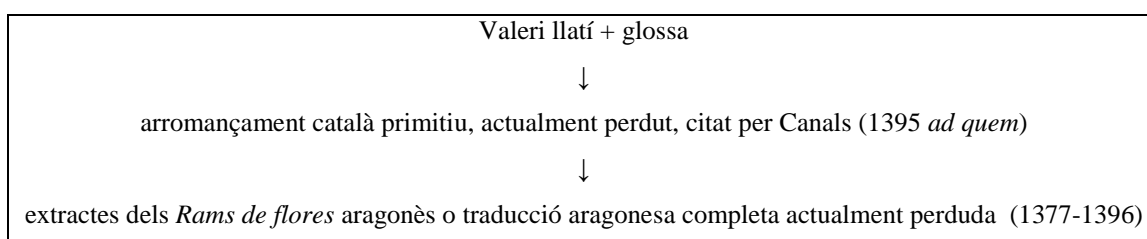
⁸⁹ Aquesta traducció s'ha conservat en nombrosos manuscrits, que ressenya Schullian (1984: 297). Sobre l'atribució a Boccaccio, *vid.* Casella (2001: 165-175; 1982).

⁹⁰ Segons indica Schullian (1984: 298), és molt possible que aquesta traducció aprofités els comentaris de Dionís de Borgo San Sepolcro i de Conrad Waldhauser.

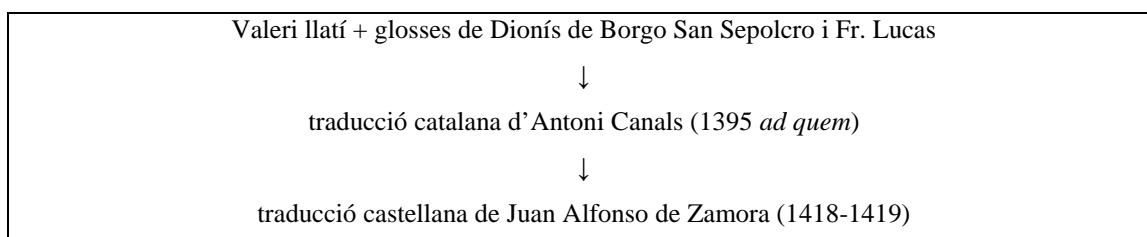
El cas francès ens interessa especialment, ja que, com veurem, una de les dues versions castellanes es va fer a partir de la francesa. Fou Simon d'Hesdin, membre de l'Orde de l'Hospital de Jerusalem, protegit del rei Carles V, qui el 1375 començà a traduir els *Dicta*, basant-se en el comentari de Dionís de Borgo San Sepolcro, però només va arribar fins al cinquè capítol del setè llibre. La restà la completà Nicolas de Gonesse en l'any 1401, per al duc de Berry, tot seguint els comentaris de Dionís i de Lucas de Penna. A més de recórrer amb freqüència a la glossa, aquests dos traductors afegiren exemples d'èpoques posteriors a la de Valeri Màxim fins al punt que “más que romancear Valerio, lo que Hesdin y Gonesse hicieron fue ofrecer a un lector francés, poco versado en la lengua culta, un compendio de la exégesis conocida en su tiempo sobre el texto del historiador latino” (Avenoz, 2001: 49).⁹¹

També al s. XIV apareixen les primeres traduccions dels *Dicta* a la Península Ibèrica. Aquest tema ha estat estudiat en profunditat per Avenoz, que conjectura l'existència de fins a “seis versiones hispánicas medievales de Valerio Máximo (5 completas y una parcial, o cuatro, si aceptamos una única versión para el aragonés” (1998: 250). Reproduïm a continuació el quadre proposat per Avenoz, al qual només hem afegit la referència al comentari de Dionís com a model utilitzat a la versió de Canals:

1º bloc:

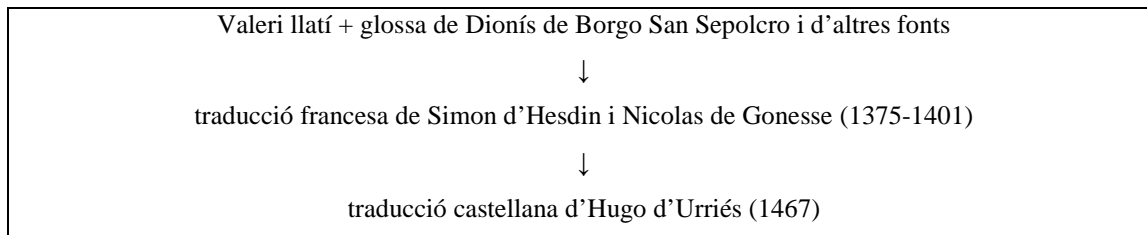

2º bloc:

⁹¹ Hesdin i Gonesse s'avancen, en certa manera, al que faria Diego Rodríguez de Almela en el seu *Valerio de las historias escolásticas y de los hechos de Espanya*, obra que mantenia l'estructura i l'esperit del *Valeri Màxim* original, però incloïa únicament exemples bíblics o nacionals. En parlar de la vulgarització d'Hesdin i Gonesse, Monfrin (1963: 176-177) no menciona la utilització de comentaris medievals, però sí que “le texte antique est soumis à un étrange traitement: [...] fragmente en courts morceaux les chapitres de Valère-Maxime, pour les enrober ensuite de commentaires, multipliant les divisions et les subdivisions et ajoutant un grand nombre d'anecdotes nouvelles, empruntées principalement aux auteurs de l'antiquité”. Aquesta traducció tingué un gran èxit, com demostra el fet que se'ns ha conservat en uns seixanta manuscrits. *Vid.* especialment els diversos estudis de Di Stefano (1963b; 1965a; 1965b; 1977); Schullian (1984: 298-299) i Galderisi (2011: II.1, 254-255, núm. 94.1).

3º bloc:

En aquesta taula no queden directament reflectits alguns testimonis coneguts a partir d'inventaris, que Avenozza cita igualment. Un document de 1410 identifica un exemplar que posseï Martí I com a “*Valerio Maximo* en castella [...] lo qual comença ‘de la Ciutat de Roma’ e faneix ‘volenteros’” (Massó i Torrents, 1905: 437, núm. 169). Ara bé, a partir de l’*incipit* i l’*explicit* que acabem de transcriure, Avenozza (1998: 244-245) considera que podria tractar-se perfectament d’un arromançament no pas castellà sinó aragonès, no només perquè l’*incipit* coincideix amb el d’un altre manuscrit en aragonès citat en un inventari de 1417 del rei Alfons el Magnànim, sinó també perquè el mot de l’*explicit* és més infreqüent en castellà que en aragonès. Si passem de la Corona d’Aragó a Portugal, sabem que el rei Eduard I tenia un “*Valerio Maximo*, em aragoes”, datable entre 1423 i 1438, mentre que Pere, conestable de Portugal, proclamat per la Generalitat com a rei d’Aragó en el marc de la Guerra Civil de 1462-1472, posseï un exemplar “scrit en vulgar castella” anterior a 1466.⁹² Seria lògic pensar que els tres primers exemplars corresponen a la mateixa traducció aragonesa, que probablement hauria estat realitzada en el cercle de Juan Fernández de Heredia. Una de les obres d’aquest Gran Mestre, el *Rams de Flores*, és un florilegi basat en el *Communiloquium* de Joan de Gal·les i en els *Dicta*, de manera que els seus col·laboradors havien de tenir entre mans un exemplar de l’autor Ilatí, no necessàriament en la llengua original. De fet, és provable que el *Rams de Flores* partissin de la vulgarització catalana que Canals esmenta com a precedent al pròleg del *Valeri Màxim* (Cacho Blecua, 1997: 159-160; cf. Avenozza, 1998: 248-249).⁹³ Una altra qüestió per resoldre és “si hubo una o dos traducciones al aragonés o, mejor aun, si la traducción se realizó en dos etapas: la primera, parcial, para el *Rams* y la segunda, completa, que sería la citada en los inventarios reales” (Avenozza, 1998: 250).

De les versions castellanes es poden distingir dos grups completament diferents. L’obra de Juan Alfonso de Zamora, completada entre 1418 i 1419, segueix fidelment el text català

⁹² Hem extret les cites i referències documentals als exemplars d’Eduard I i Pere de Portugal a partir d’Avenozza (1998: 246-247).

⁹³ Segons Guardiola Alcocer, editor del *Rams de Flores*, en aquesta obra hi ha “una cuarta parte, bastante extensa, dedicada igualmente al *Valerio Máximo*, aunque tomada probablemente de una versión catalana desconocida” (Fernández de Heredia, 1998: 26). En favor d’aquesta hipòtesi que vincula el text aragonès amb un precedent català, Avenozza (1998: 248-249) apunta, per una banda, el plural emprat per Canals, que podria referir-se al grup de col·laboradors d’Heredia (“altres l’agen tret en lengua catalana”, Pròl.); per altra banda, el fet que Canals va poder entrar en contacte amb aquesta traducció durant la seva estada a Tolosa.

d'Antoni Canals, amb alguns errors deguts a una mala comprensió de la llengua. De fet, tal com indica Avenoza (2001: 50-51), el traductor, conscient dels seus problemes, envià el seu treball a Fernando Díaz de Toledo, arxidiaca de Niebla, perquè el revisés. El resultat final d'aquest arromançament posa en evidència diversos problemes lingüístics, tot i que es manté proper a la versió catalana original.⁹⁴ En canvi, no tenim constància que ningú ajudés Hugo d'Urriés a traduir els *Dicta* del francès al castellà, treball que realitzà de forma correcta, oferint una versió curiosa des del punt de vista lingüístic, però molt allunyada de l'original llatí, ja que s'inspirava en un model –el d'Hesdin i Gonesse– ple de comentaris i glosses.⁹⁵ A aquestes conclusions ha arribat Avenoza (2001) a partir de la confrontació de diversos fragments de les dues versions castellanes i dels seus respectius comentaris.

3.4 ELS *DICTA* A LA LITERATURA CATALANA MEDIEVAL

Tal com hem comprovat en l'apartat anterior, els *Dicta* de Valeri Màxim foren un text àmpliament llegit, comentat i traduït durant l'edat mitjana, tot erigint-se com una font inesgotable de recursos per a bastir obres alienes:

L'influenza di Valerio Massimo sulla letteratura esemplare è stata decisiva. I suoi *Fatti e detti memorabili*, oltre a costituire un serbatoio pressochè perpetuo di temi aneddotici, stabilirono il taglio dell'esempio e il suo canone paradigmatico. (Battaglia, 1965: 463)

Mentre no tinguem cap rastre de la traducció catalana que Antoni Canals esmenta en el seu pròleg, hem de suposar que la versió efectuada per ell mateix el 1395 o poc abans és la primera conservada que transmet íntegrament, “en nostra vulgada lengua materna valenciana” (Pròl.), els *Dictorum factorumque memorabilium*. Constaten la immediata repercussió de l'obra de Canals els manuscrits que posseïren alguns coetanis seus com el mateix destinatari –el cardenal Jaume d'Aragó–, els consellers de Barcelona o Benet XIII.⁹⁶ A més, tal com podem observar en el seu moment, la major part dels testimonis conservats foren escrits durant el primer terç del s. XV, no gaire després, doncs, de la data de composició de l'obra. És més, la influència d'aquesta traducció s'estengué més enllà de les terres catalanes en ésser la base de la versió

⁹⁴ Aquesta traducció s'ha conservat en dotze manuscrits, descrits a BETA (2014, TEXID 1962): Real Biblioteca del Monasterio de San Lorenzo de El Escorial, ms. h.I.10, h.I.12 i h.I.11 (MANID 1552, 1553 i 1554); Columbia Library de Nova York, ms. Lodge 13 (MANID 2848); Real Academia Española, ms. 105 (MANID 4501); Biblioteca Nacional de España, ms. 10807, 9132 i 2208 (MANID 2822, 2300, 1869); Biblioteca Colombina de Sevilla, ms. 5-5-3 (MANID 2401); Real Biblioteca del Palacio Real de Madrid, ms. II/3086 (MANID 3260); Biblioteca de Catalunya, ms. 518 (MANID 2250); Real Academia de la Historia, ms. 9/5468 (MANID 3517).

⁹⁵ Aquesta traducció es coneix únicament a través d'una edició incunable (Saragossa: Pablo Hurus, 1495), conservada en diversos exemplars descrits a BETA (2014, TEXID 1779). La rúbrica inicial d'aquesta edició especifica que la traducció fou completada a Bruges el 1467.

⁹⁶ Aquests personatges foren, respectivament, antics posseïdors dels manuscrits que més endavant descrivim sota les sigles A, B i C. Cf. BITECA (2014, MANID 1880, 1874 i 1875).

castellana de Juan Alfonso de Zamora, acabada entre 1418 i 1419 (Avenoza, 1991). Ara bé, tal com indica Battaglia, els *Dicta* eren molt propers al gust medieval, per la qual cosa no ens ha de sorprendre que haguessin penetrat a la nostra tradició literària abans que el dominic valencià es disposés a arromançar-los.

A les pàgines següents constatarem la presència d'episodis narrats als *Dicta* que diverses obres escrites en català als s. XIV–XV ens han transmès, al marge de la traducció d'Antoni Canals.⁹⁷ Entre els textos susceptibles de respondre a aquestes característiques, pararem especial atenció a tres títols catalans originals: el *Regiment de la cosa pública* escrit per Francesc Eiximenis el 1383, *Lo Somni* de Bernat Metge (1399 *ad quem*) i el *Tirant lo Blanch* de Joanot Martorell, datat pels volts dels anys 1460-1464. Aquestes mostres ens semblen prou diferents entre si com per oferir una visió variada de la pervivència de Valeri Màxim a la literatura catalana medieval. De tota manera, esmentarem breument altres obres amb citacions i anècdotes presents als *Dicta*. També presentarem una taula on s'inclouen les referències als nombrosos passatges de la literatura catalana directament o indirectament inspirats en Valeri Màxim.

Entre la immensa producció de Francesc Eiximenis comentarem amb més detall el *Regiment*, però simplement revisant l'obra editada del framenor gironí podem trobar diversos episodis presents als *Dicta*: en el *Dotzè del Crestià* (1383-1391) apareixen almenys quaranta-sis correspondències (a les quals s'haurien d'afegir les del *Regiment*, obra inserida en el *Dotzè*). En el *Terç del Crestià* (1382 *ad quem*) únicament n'hem localitzat tres, i quatre en el *Llibre de les dones* (ca. 1396). Adelantem aquí que gairebé tots els episodis relatats per Valeri Màxim que apareixen a les obres d'Eiximenis es troben al *Communiloquium* o al *Breuilloquium* de Joan de Gal·les, dos compendis arromançats al català medieval.

Igualment hauríem de citar altres tractats de caràcter moral, devot o teològic que reprenen alguns exemples de l'autor romà, tal com es pot comprovar al *Memorial del pecador remut* (1419-1424) de Felip de Malla, a la *Doctrina compendiosa* (ca. 1395) atribuïda primer a Francesc Eiximenis i després a Ramon Soler, a la *Doctrina moral* (1390-1410) de Nicolau de Pacs o a les traduccions catalanes del *Liber de moribus hominum et de officiis nobilium super ludo scacchorum* de Jaume de Cèssulis i de l'*Alphabetum narrationum* d'Arnau de Lieja, les quals daten respectivament de mitjan s. XIV i mitjan s. XV.

Setze són els episodis provinents dels *Dicta* que trobem al *Memorial* de Felip de Malla.⁹⁸ Ara bé, tretze d'aquests són enumerats de manera successiva en un mateix passatge, que reproduïm a continuació:

⁹⁷ En aquest apartat desenvolupem diversos aspectes ja apuntats en una comunicació presentada al XVI Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Salamanca, 1-6 juliol de 2012). *Vid.* Rovira i Cerdà (en premsa).

⁹⁸ Recordem que sempre que ens referim als *Dicta* al·ludim no pas la traducció catalana sinó el text llatí de Valeri Màxim, que té una numeració de capítols diferent a la de la versió de Canals, tal com comentarem més extensament en l'apartat d'aquest estudi dedicat a la *collatio externa*.

E si d'aquells qui fora los límits terrenals no han stesa lur speranza plau a tu que-t faça menció, occorren e són presents denant los ulls de la mia potència aprehensiva Marchus Règulus, qui sforçadament sufferí mort a ell irrogada per los cartaginences, e Oràtius Cocles, qui sol, per la salut romana resistí als toscans e lls lançà en lo flum Tibre, e Cíncius, cavaller romà, qui per salut pòblica dins un cahos se precipità en Roma per tant que, ell morint, fes cessar plagues de ayre pestilent. E Múcius, altre cavaller romà, qui lo seu braç dret exhibí a les flames ardens, per tal com havia errat lo colp contra Porcenna, d'on lo dit rey Porsenna, admirant la pertinàcia de aquest, e tement car cascun és senyor de la vida de l'altre qui menysprea la sua, tractà pau ab la ciutat romana; [...] Ponpeyus no dubtà lo seu dit col·locar entre les brasses vives, per dar entendre que per turments del món no revelaria los secrets del senat de Roma. Encara més, la cosa pública dels romans en los dies de la sua opugnació e persecució ha haüds dos hòmens, pare e fill, appellats Decis, voluntàriament lurs persones a mort offerins per la salut comuna, e per ço dix d'aquests dos Valeri Máximo, *libro V*, que la vida lur obtench a Roma que no fos vençuda, e la lur mort la féu vencedora [...] Què diré de Codrus, rey de Athenes, de Leònides, o Pílates, e Ligurgus, prínceps de la nasció lacedemònica o spartana? D'aquells dos Philenos de la ciutat cartaginesa; de Anaxarcus, philòsof constant qui davant Craton, tiran del regne de Chipre, se gosà la lengua ab les dens tallar e aquella menudament trocejar, e en la faç del tiran scupir, que li manava un sacret descobrir? (Malla, 1981: I, 139-141)

En tot aquest fragment, l'única referència explícita que Felip de Malla dóna a la font és l'al·lusió al llibre V de l'obra de Valeri Màxim, tot i que aquesta nota només és vàlida per als dos Decis; de la resta, no en diu res, malgrat que els podem trobar tots ells als *Dicta*, sobretot en els llibres III i V, com veurem a la taula. Deixant de banda el passatge citat, trobem quatre referències més al *Memorial*, les tres primeres a dins d'una altra enumeració de personatges: “axí com Cathó, Lucrècia, Saül e son patge, e Achitofel, e Gaius Màrius, e Gaius Gracus, cavallers romans; d'els parla Valeri, *libro VI*, cap. viii” (Malla, 1981: I, 135; cf. Redondo, 2011: 638). Únicament els dos Gaius apareixen en el sisè llibre dels *Dicta*; per altra banda, hem inclòs també a la taula la menció a Lucrècia, que també es troba en aquest llibre. Finalment, ja en el capítol quart del *Memorial* se cita directament en llatí un fragment sobre l'amistat: “*Nulla tam modesta felicitas est que malignitatis dentes uitare possit*” (cf. Kempf, 1854: 370). El mateix Felip de Malla també recordà un passatge dels *Dicta* (I.7.e3) en un dels sermons i parlaments que pronuncià en un certamen poètic celebrat el 1413 a Barcelona, en presència de Ferran I.⁹⁹

Pel que fa a la *Doctrina compendiosa*, atribuïda per alguns testimonis medievals a Francesc Eiximenis, tot i que Curt Wittlin l'ha assignat més recentment a Ramon Soler, inclou almenys

⁹⁹ El passatge de Malla on cita Valeri Màxim diu: “E [el rei Ferran] sab que [l'eloqüència] quaix ret los homens per fama immortals, axí com diu Valeri quod Symonides quendam aeternitati suo carmine consecrauit” (Pujol, 1994: 200, on ja s'inclouen entre claudàtors els afegits de la cita; cf. l'edició d'Olivar en Malla, 1921: 10).

sis passatges procedents dels *Dicta*.¹⁰⁰ Aquesta obra cita Valeri Màxim segons l'original llatí tot afegint-ne la corresponent traducció catalana i algunes reflexions relatives al contingut dels episodis en qüestió. En la major part dels casos no se'ns explica cap anècdota concreta, sinó que s'aprofiten sentències que l'autor romà fa a l'inici d'alguns capítols, just abans d'entrar en la tirallonga d'exemples. Hi trobem sobretot les consideracions personals en què Valeri Màxim reflexiona sobre virtuts i vicis morals: en un cas se'ns parla de l'ociositat, en altra ocasió se'ns diu que no hi ha honor sense la prova i la càrrega corresponents; i un altre passatge exalta la virtut de la moderació. Vegem-ho, doncs, en un fragment concret de la *Doctrina compendiosa*:

Item, Valèrius Màximus, après que hac molt parlat de la amor e pietat que deu ésser haüda per cascú vers pare e mare, fills, germans e altres perents e amics, dix tals paraules:

Arctissimis sanguinis uinculis peitas satis fecit; restat nunc ut patria exhibeatur, cuius maiestati etiam illa quae deorum numinibus aequatur auctoritas parentum uires suas subiecit; fraterna quoque caritas anima aequo libenter cedit summa quidem cum ratione. Quia, euersa domo, intemptatus reipublicae status manere potest; urbis ruina penates omnium secum trahat necesse est. Verum quid attinet uerbis ista complecti? Quorum tanta uis est ut aliqui ea salutis suae impendio testati sunt.

Vol dir que “als molts estret ligaments de sanc la pietat hi ha satisfet”. Entén-ho a dir per ço que ell dessús havia declarat. “Resta ara”, diu ell, “que sia exhibuïda la pietat o retuda a la pàtria, ço és a la cosa pública, a la majestat de la qual, encara, aquella auctoritat de pare e de mare la qual és igualada ab los acostaments o magestat dels déus, sotsmet les sues forces; e la caritat fraternal ab igual coratge e volenterosament li dóna loc, e tot açò ab molt gran raó, car, destruïda a vegades casa de singular, l'estament de la cosa pública pot romandre e estar, mas ruïna de destrucció de la ciutat força és que ab si se'n port les cases de tots los singulars. ¿E què val”, diu ell, “abraçar ab paraules aquestes coses la força de les quals és tanta com alguns han estificat o demostrat per sosteniment de dan de lur pròpria salut o de lur propri bé”. Aprés de les quals paraules tantost Valèrius, per prova de aquelles, nomena e recita alguns valents hòmens qui per la salut e bé de la cosa pública no rebutjaren de sofrir mort e altres dans en lurs persones e béns, voluntàriament e de certa sciència.

E de totes les dites paraules podem traure –dix lo frare– dues coses substancials. La primera és que la amor e caritat envers la cosa pública és possada tan alta que és igualada ab aquella dels déus que'ls gentils en aquells temps colien. Car Valèrius era gentil e fo ja enans de l'aveniment del Fill de Déu. (Martí de Barcelona, 1929: 112-114)

L'autor no només cita, literalment i en llatí, un llarg fragment de Valeri Màxim que tracta sobre l'amor a la pàtria, sinó que en fa un comentari i contextualització tot explicant el que l'autor romà recontava en els capítols precedents. L'única anècdota de caràcter narratiu que es

¹⁰⁰ Han publicat aquest tractat el pare Martí de Barcelona (1929) i Wittlin (Soler, 2006). La seva atribució a Eiximenis ja fou descartada per Riera i Sans (1984).

reproduceix quasi íntegrament pretén recalcar què és la bona amistat: quan en un assumpte tèrbol un amic demana ajuda a Rutili, aquest s’hi nega. Interrogat per l’amic de què li serveix, doncs, la seva amistat, Rutili respon: “què he io obs la tua si per tu he a fer res deshonestament?” (Martí de Barcelona, 1929: 62; cf. *Dicta* VI.4.4). La reproducció, en la majoria de casos literal, de fragments més o menys llargs dels *Dicta* i el coneixement que demostra de les seqüències d’episodis ens fan considerar la possibilitat que l’autor de la *Doctrina compendiosa* tingués al davant un còdex amb el text llatí de l’autor romà.

Una altra *Doctrina*, la del mallorquí Nicolau de Pacs, inclou vuit episodis inspirats en Valeri Màxim. Aquesta obra, escrita entre 1390 i 1410, és a dir, contemporàniament a la traducció d’Antoni Canals, reprèn diverses fonts, tant antigues com medievals, com bé explica Riquer:

Al costat d’elements procedents del fons cultural medieval, com és per exemple el *Tresor* de Brunetto Latini, hi trobem adduïts molt sovint autors clàssics (Aristòtil, Sèneca, Ciceró, Juvenal, Valeri Màxim, Cató, Cassiodor, Horaci, Plató, Demòstenes, Boeci, Soló, Ovidi, Lucà, Terenci, etc.). Es fa difícil de precisar quines vegades aquestes referències són de primera mà o depenen d’altres repertoris morals. Però el més interessant de la *Doctrina moral* és que, de tant en tant, hi apareixen adduïts autors catalans com Arnau de Vilanova, Eiximenis [...], Antoni Canals (del qual manleva fragments del preàmbul del *Scipió e Anibal*) i, sobretot, Cerverí. (Riquer, 1993 [1964]: II, 307; cf. Martín Pascual, 2012)

La dificultat de precisar la font concreta que manlevà Nicolau de Pacs es palesa si considerem que, dels vuit episodis que remeten a Valeri Màxim, sis es troben igualment al *Communiloquium*, quatre a l’*Speculum maius* de Vicent de Beauvais i tres al *Dotzè* d’Eiximenis, al *Recull d’exemples* d’Arnau de Lieja i al *Liber de moribus hominum et de officiis nobilium super ludo scacchorum* de Jaume de Cèssulis. Precisament en aquesta darrera obra apareixen diversos episodis procedents dels *Dicta* de Valeri Màxim, tot i que la majoria de vegades a partir d’una font intermèdia: l’*Speculum maius* de Vicent de Beauvais i, dins d’aquest compendi, especialment les parts titulades *Speculum historiale* i *Speculum doctrinale*. Aquesta connexió ha estat estudiada per Mehl (1978), que utilitzà, entre d’altres mecanismes d’anàlisi, el que ell va anomenar “arguments sériels”, és a dir, la localització de seqüències d’episodis dispersos en els *Dicta*, però reunits segons un ordre successiu en l’obra d’aquest dominic francès:

Par ailleurs il connaît directement quelques auteurs anciens. Il les préfère parfois à des sources plus récentes. Mais le plus souvent son choix va aux *exempla* déjà préparés et classés dans un ordre sans doute plus conforme aux esprits du XIIIe siècle, ordre que lui propose Vincent de Beauvais. (Mehl, 1978: 237)

Al *Llibre del joc dels escacs* hem localitzat cinquanta-dos episodis que remetent a l'autoritat de Valeri Màxim. Segons Mehl (1978: 236), només dotze en deriven directament, tot i que aquest investigador no indica de quins casos es tracta. Com que quinze dels exemples en qüestió són absents als compendis de Vicent de Beauvais i tres d'aquests sí apareixen al *Policraticus* – una altra font citada per Mehl –, hem de suposar que els dotze restants són els que ell considera procedents d'algun testimoni llatí dels *Dicta*.

Ara bé, com a mínim deu d'aquests dotze episodis es troben o bé al *Communiolum* o bé al *Breuiolum* de Joan de Gal·les, dues obres que incorporen també passatges sobre els escacs. Precisament per això tant Vidmanovà (Jaume de Cèssulis, 1990) com Bataller (2009) apunten diversos casos de possible influència del *Breuiolum* sobre el *Liber de moribus*. Aquest darrer estudiós, concretament, constata “la falta de coincidència en els resultats d'aquest treball de Vidmanovà amb el de Mehl [...], el qual en cap moment cita Joan de Gal·les com a font directa per als *exempla*” (Bataller, 2009: 181). I la influència de Joan de Gal·les sobre Jaume de Cèssulis no només és cronològicament possible, sinó que també es pot constatar a partir dels “arguments sèriels” que Mehl utilitza per mostrar altres connexions. Presentem la següent taula, que remet, per una banda als textos llatins de Valeri Màxim i Vicent de Beauvais i, per altra banda, a les traduccions catalanes dels tractats de Joan de Gal·les i Jaume de Cèssulis.

<i>Dicta</i> (Kempf)	<i>Speculum</i> <i>Maius</i> (AVB, 2004)	<i>Breuiolum</i> (Joan de Gal·les, 1930)	<i>Suma de col·lacions</i> (Ramon i Ferrer, 1997)	<i>Llibre del joc dels escacs</i> (Bataller, 2009)
V.1.4	IV, 98	p. 111	p. 114, núm. I.3.5	p. 482-483 i 484, núm. II.5
V.1.8		p. 112	p. 116, núm. I.3.5	p. 484, núm. II.5
V.1.9		p. 111	p. 115-116, núm. I.3.5	p. 483-484, núm. II.5
V.1.10		p. 111 i 112-113	p. 116, núm. I.3.5	p. 483 i 528, núm. II.5 i III.3

Podem concloure, doncs, que Jaume de Cèssulis coneix els *Dicta* principalment de forma indirecta, ja sigui a través de Vicent de Beauvais, Joan de Salisbury o Joan de Gal·les, tot i que normalment remet a la font clàssica.¹⁰¹

Continuarem aquest panorama introductori tot referint-nos al *Recull d'exemples*, traducció de l'*Alphabetum narrationum* d'Arnau de Lieja, compilat pels volts de l'any 1308 (Arnau de Lieja, 2004: I, 43). La versió catalana, que sol situar-se cronològicament a mitjan s. XV, s'inicia amb una rúbrica que indica l'argument en català, el tema en llatí i el nom de l'autor que serveix de font, que en el nostre cas alterna les variants “Valerianus” i “Valerius”. En tant que compilació d'anècdotes i arguments de diversa procedència, és normal que una de les seves fonts siguin els

¹⁰¹ En paraules de Mehl (1978: 239), “Écrire ‘Refert Valerius’ plutôt que ‘Refert Vincentius Bellovacensis’ donnait sans doute plus de poids à l'*exemplum*”. A banda dels treballs ja citats, Cuartero / Mateu (1999) estudien igualment les fonts d'alguns *exempla* del *Liber de moribus* de Jaume de Cèssulis.

Dicta, tot i que la seva presència és molt més reduïda del que es podria esperar en una obra d'aquestes característiques: únicament vint-i-set episodis sobre un total de set-cents catorze.¹⁰² Aquest recull dóna preferència als exemples de tradició medieval, circumscrits gairebé sempre a la cultura cristiana, en comparació amb els quals les anècdotes de l'Antiguitat no deixen de ser esporàdiques. La major part dels vint-i-set casos referents als *Dicta* il·lustren alguna virtut moral perfectament atribuïble a la mentalitat cristiana: la caritat vers els pares (ex. 138), la indiferència als béns materials (ex. 233 i 234), la lleialtat (ex. 283), la justícia (ex. 351 i 357), l'austeritat (ex. 476) i la castedat (ex. 584 i 685).

Un altra compilació susceptible d'incloure anècdotes procedents dels *Dicta* és el *Compendi historial* de Jaume Domènec i Antoni Ginebreda, adaptació encara inèdita que s'inspira sobretot en l'*Speculum historiale* de Vicent de Beauvais i el *Chronicon* de Guillem de Nangis. Aquesta obra només s'ha conservat parcialment en tres manuscrits, alguns d'ells poc accessibles i en mal estat de conservació.¹⁰³ La traducció del dominic Joan de Montsó als *Sermones in Cantica* de sant Bernat també ha sofert problemes de transmissió. De fet, actualment només es conserva la carta dedicatòria datada entre 1392 i 1396, endreçada a l'infant Martí, futur successor de Joan I a la Corona d'Aragó.¹⁰⁴ En aquesta carta trobem el següent passatge: "E en compliment de les vostres armes senyor son aguiles negres en camper blanch. Aquestes foren les armes antigament del emperador segons que diu Valeri Maximo" (Girona y Llagostera, 1919: 467). És evident que Joan de Montsó està fent referència a l'àguila, símbol de les legions romanes, tot i que se'ns escapa si el dominic tenia en ment un episodi particular de Valeri Màxim o si, simplement, aprofità aquest nom per recolzar la seva sentència amb una autoritat reconeguda, tot i saber que aquesta connexió podia ser no prou consistent.

Entre els tractats de vicis i virtuts, l'anònim italià *Fiore di virtù* fou traslladat a la segona meitat del s. XV per Francesc de Santcliment amb el títol de *Flors de virtut e de costums*, on s'adueixen nombroses autoritats clàssiques i exemples dels romans antics. Ens interessa especialment un cas reportat "en les *Històries romanes* e en Val·lèrio Màxim" (Santcliment,

¹⁰² Entre els vint-i-set episodis que incloem a la taula, n'hi ha alguns que, tot i ser narrats als *Dicta*, estan referenciats sota una altra font. És el cas d'un *exemplum* que remet explícitament a "Elinando", és a dir, Helinand de Froidmont, un cronista dels s. XII-XIII, l'obra del qual serveix com a font a Vicent de Beauvais. L'edició i alguns comentaris crítics d'aquesta anècdota que apareix a *Dicta* VI.3.e3 es poden consultar a Arnau de Lieja (2004: II, 41, núm. 355 "Eximpli con lo ffill de Ciro, rey de Pèrsia, féu escorxar un jutge perquè havia jutjat no justament").

¹⁰³ Vid. BITECA (2014, TEXID 2220) i TCM (2012, núm. 123.1.1). Encara que hem consultat els testimonis d'aquesta obra a través de microfilms, tot constatant l'abundància d'exemples que remetien a Valeri Màxim, hem optat finalment per no reflectir aquests resultats en aquest estudi, ni tampoc a la taula que adjuntem, ja que, degut a la poca visibilitat d'alguns passatges, no hem reeixit a obtenir un inventari exhaustiu d'episodis. En tot cas, és evident que el *Compendi historial* s'inspira en Vicent de Beauvais.

¹⁰⁴ Vid. BITECA (2014, TEXID 1773), TCM (2012, núm. 22.5.1) i Riquer (1993 [1964]: II, 242-243).

1975: 78), que centra la seva atenció en l'amistat de Damó i Fínties, anomenats Amon i Físia en aquesta versió.¹⁰⁵

A banda dels compendis i els tractats doctrinals en català que van circular als s. XIV-XV, d'altres escriptors van reprendre els *Dicta* en llurs obres originals. A tall d'exemple, podem recordar alguns casos puntuals que es troben a la narrativa sentimental o cavalleresca i a la lírica amorosa. Així doncs, deixat de banda el *Tirant lo Blanch*, que més endavant estudiarem amb cert detall, un passatge del *Curial e Güelfa* que plantejava dificultats de comprensió ha estat degudament interpretat un cop localitzada la seva font en Valeri Màxim (Badia / Torrò, 2011: 71). Concretament, el llibre III reconta com la Fortuna s'agenolla davant del temple de Venus i demana mercè: "Mira'm bé, e aqueix teu piadós ull gira'l envers mi, e sia jo mirada per tu ab aquella benignitat e mansuetud que fonc mirat lo violador de la boca, per lo qual fonc respost: 'Si als que ens amen matam, ¿què farem a aquells als quals som en oi capital?'" (Badia / Torrò, 2011: 490). Al darrere d'aquest passatge hi ha l'anècdota narrada als *Dicta* (V.1.e2), tot i que, segons Badia / Torrò, filtrada per Dante (*Purg.* XV, v. 97-104) i Boccaccio (*Filocolo*, II.53.8; III.34.2; IV.50.5). Per altra banda, l'autor dels *Dicta* és citat explícitament al pròleg del mateix llibre III, al final d'un llistat d'autoritats que inclou Sal·lusti, sant Gregori, Ciceró i Pròsper d'Aquitània: "Item Valerius, in titulo 'De cupiditate gloriae', 'Nulla est tanta humilitas que dulcedo gloriae non tangatur'" (Badia / Torrò, 2011: 392). Aquest fragment el podem trobar als *Dicta* (VIII.14.5).

En un extens poema al·legòric com *La nau* de Lleonard de Sors, datat pels volts de 1454, trobem, si més no, dues referències als *Dictorum factorumque memorabilium*, localitzades per Compagna (1995: 65):

Mas recordat – daquel roma valent
Regulo prom – qui morir elegi
Per conselar – la ciutat dretament
Son interes – nol feu mudar cami
E xi dir puch – en tal cars pres a mi
Quem tira mes – poder dar bon consell
A tot amich sis vol prom ho fadri
Qui desigas – saber hon te castell
Aquest honor – per quis fa tan cas bell
(Baselga y Ramírez, 1896: 81-82)

Prosperitat – atals homens percassa
Dos ne coneix – lo valleri quiu narra
Sol prosperats – e plens de benança.
Matello quint – de patria romana
Es lo primer – aglao se diu laltre
Aquest segon – me par nasque en gracia
[...]
En lo tretrat – de benança u comta
Heu sab quiu lig – si bentresil recorde
(Baselga y Ramírez, 1896: 113)

¹⁰⁵ Tal com es pot observar a la taula, aquesta anècdota fou una de les més divulgades dels *Dicta* (IV.7.e1). L'autor romà també se cita com a font en el següent fragment: "Val·leri diu: 'Tostemps aquell que menaça se fa tenir més orat que no és'" (Santcliment, 1975: 185). Com en el cas de Joan de Montsó, la poca concreció d'aquesta sentència dificulta enormement la localització de la seva font. Segons indica TCM (2012, núm. 0.19.1), existeix una versió catalana inèdita de les *Fiore di virtù* anterior a la de Francesc de Santcliment.

El primer fragment recorda com M. Atili Règul, després de ser capturat pels cartaginesos, fou enviat a Roma per negociar el seu intercanvi per un grup de joves presoners cartaginesos. Un cop a la ciutat italiana, el propi Atili parlà en contra d'aquest intercanvi afirmant que això no afavoriria als romans. Tornà a Cartago, tal i com havia promès, i allà fou mort cruelment (*Dicta*, I.1.14). Com es pot veure a la taula, aquest episodi es troba també al *Breviloqui* de Joan de Gal·les, al *Regiment d'Eiximenis*, al *Llibre del joc dels escacs* de Jaume de Cèssulis i al *Memorial del pecador remut* de Felip de Malla. En el segon fragment se cita explícitament “Lo tractat de benança” de Valeri, fent referència al primer títol del llibre VII dels *Dicta*, titulat “*De felicitate*”. Aquest títol és molt breu, ja que consta únicament de dos capítols dedicats, precisament, un a Q. Metel i l'altre a Aglau, ciutadà de Psòfide, a Grècia.

També alguns documents d'oratoría política escrits en català inclouen referències puntuals i esporàdiques a episodis de Valeri Màxim. Com hem vist, Rubió i Lluch (1908-1921: I, 348-349, 413) publicà diverses cartes en què reis catalans mostraven interès per aconseguir un exemplar del nostre autor, i en altres escrits queda ben clar que coneixien prou bé els *Dicta* com per emprar-los en un discurs. Tal com comenta Rico (1983: 289), Pere el Cerimoniós amonestava l'infant Ferran, en una carta de 1363, tot recordant-li que devia seguir la “doctrina dels antichs” i la valerosa actitud de “Cipió Africhan” enfrontat a “Anibaud”.¹⁰⁶ Ja hem mencionat a l'inici d'aquest estudi la carta als prohoms de la ciutat de Barcelona datada a 18 de setembre de 1392, en què Joan I retrau l'episodi de Marc Atili Règul, una de les anècdotes més difoses (*Dicta* I.1.14).¹⁰⁷ En un parlament del dia 26 de gener de 1406 a les corts de Perpinyà, Martí l'Humà al·ludeix als *Dicta* (II.1.10), on se'ns diu que els joves romans gaudien escoltant les gestes dels seus avantpassats.¹⁰⁸ I en un discurs a les corts de Barcelona, pronunciat el dia 26 d'octubre de 1408, el mateix rei demanà diners per sufragar la guerra a Sardenya tot afirmant, a través d'una cita dels *Dicta* (VII.6.1), que el control definitiu de l'illa els reportaria molts beneficis.¹⁰⁹ A les corts de Barcelona del 15 de gener de 1409, el vescomte Pere de Fenollet rememorava com el rei Antíoc capturà el fill d'Escipió Africà, però per deferència a aquest el tractà amb tots els

¹⁰⁶ *Vid.* Rubió i Balaguer (1936: 345-346). El passatge citat pel rei Pere es troba als *Dicta* (V.6.7).

¹⁰⁷ “Encara diu Valeri, en lo primer libre, que Marcho Atilio Regulo ama mes morir per mans dels Cartageneses, contra ls quals era trames per capita de la ost dels Romans, que no volch que la cosa publica de Roma prengues dampnatge, tornant als dits Cartagineses moltes persones riques, jovens e bons cavallers que d'ells tenia” (Rubió i Lluch, 1908-1921: I, 376).

¹⁰⁸ “E açò mateix concorda l'acte, fort gran e notable, que els romans antics servaven en animar e induir los hòmens jóvens en fer actes virtuosos: com en les grans e solemnes congregacions que els majors faïen en Roma, los antics que en ells eren, aquí publicaven los grans e solemnes fets d'armes e actes virtuosos que els romans havien fets, en manera que els jóvens qui ho oïen escalfaven-se'n fort, desitjants fer semblants actes, e de fet en metien molts en execució. E sobre aquesta usança crida Valeri, e diu: ‘No es fa estimar a açò l'estudi d'Atenes, ne qualsevulla escola del món ne qualsevulla estudis estranys, ne mereixen ésser preposats a la disciplina domèstica de Roma, de la qual eixien molts Camil·los, Cipions, Fabricis, Marcells e Fabis e altres emparadors fort singulars’ (segons que llargament ho recita en lo segon llibre seu, en lo títol primer)” (Albert / Gassiot, 1928: 59-60).

¹⁰⁹ “Com, segons diu Valeri en una exclamació que fa als romans, les dites dues illes, ço és de Sicília e de Serdenya, eren dites mamelles e graners e fertilitat de Roma en aquell temps; les quals seran d'ací avant mamelles e graners de vosaltres” (Albert / Gassiot, 1928: 78).

honors possibles (*Dicta*, II.10.2).¹¹⁰ Per la seva banda, Marc de Villalba, abat de Montserrat, en una intervenció a les corts tortosines de 1421, feia un parell de referències a Valeri Màxim, tot i que, segons ha demostrat Rico (1983: 284), “lo único que hay es un pasaje de las *Familiares* (XVIII, I, 30-32) plagiado de forma que las palabras de Petrarca se van repartiendo atribuidas a quien al abad le da la gana”.¹¹¹

Hem vist fins ara com Valeri Màxim fou una autoritat profusament al·ludida no només en tractats de diverses característiques sinó també en l’oratòria tant política com sagrada. A tot aquest corpus caldria afegir l’allau d’obres d’autors clàssics, arromançades al català medieval, que d’una manera o d’altra reprenen molts dels episodis relatats als *Dictorum factorumque memorabilium*. De fet, quan no són les mateixes fonts llatines aquelles que recreen algunes de les narracions d’aquest autor, podem trobar-les a les glosses interpolades que han transmès nombroses traduccions catalanes. Hem d’advertir que, amb la intenció de donar uns límits assequibles al nostre estudi, no hem contemplat l’anàlisi d’aquestes obres, tot i que sabem que algunes traduccions de clàssics incorporaven interpolacions que de vegades remetien, fins i tot explícitament, a Valeri Màxim.¹¹²

Així doncs, si bé només comentarem amb més detall algunes obres, l’abundància i diversitat de testimonis esmentats ens permet ponderar fins a quin punt s’havia mantingut viva en la nostra cultura literària la memòria de moltes històries relatades per Valeri Màxim, autor a qui Battaglia (1965: 462-463) atribueix el privilegi de ser “il primo arsenale della esemplarità medievale”.

¹¹⁰ “Car és cosa necessària a la cosa pública ésser un príncep, lo qual és govern de son poble, rigor de justícia, majestat pública, per la qual així com a cap és la cosa pública, cos místic, governada; la qual majestat deu ésser cara als amics, com segons diu Valeri (en lo segon llibre, títol *De majestat*), res no és pus excel·lent ne de tanta jocunditat com majestat, la qual no solament los amics, mas encara los enemics ha placats; segons diu ell del rei Antíoco, qui per honrar la majestat de Scipió Africà, com hagués pres lo fill del dit Scipió, son enemic, honrat de grans donatius lo lleixà al pare” (Albert / Gassiot, 1928: 79).

¹¹¹ “Car en los actes comuns e públics devem proceir ab tota celeritat e maturitat, repel·lint los extrems, qui són temeritat e pesera. E en los fets perillosos moltes vegades ha més profitat la cuita que llonga del·liberació, segons diu Suetoni (in libro *De XII Cesaribus*); ‘si llongament hagués tardat Escipió Nasica en proveir, perduda era del tot la glòria de Roma’; segons diu Valeri (libro sexto): ‘si Juli Cèsar hagués tardat de no proveir tantost, no fóra estat de tot lo món emperador’; segons diu Petrarca *De illustribus uiris*: ‘si Claudi Neró hagués tardat de combatre Asdrúbal abans que s’ajustàs ab son frare Haníbal, perdut era del tot l’emperi’ [...]” (Albert / Gassiot, 1928: 141). Tot i que l’obra de Petrarca que l’abad plagia no identifica el passatge dels *Dicta*, la menció al llibre VI ha de fer referència a l’episodi narrat als *Dicta* (VI.9.15): quan Cèsar era jove fou capturat per uns pirates, però pagà 50 talents i fou alliberat immediatament. El mateix autor romà és al·ludit al final del discurs, quan es trauen a col·lació “los de Celtibèria, dels quals lo gran Valeri, llur fidelitat innada per tot lo món dignament ha publicada” (Albert / Gassiot, 1928: 148). Ben segurament es fa referència als *Dicta* (II.6.11) on es comenta que els celtíbers consideraven un oprobri sobreviure en una batalla si moria aquell a qui havien jurat defensar i que els alegrava més poder morir lluitant per la pàtria que de malaltia.

¹¹² És el cas de la traducció del *De officiis* de Ciceró a càrrec de fra Nicolau Quilis. Vid. l’estudi de Wittlin (1973-1974: 141), que adueix un passatge on la versió catalana remet explícitament a l’autor dels *Dicta*: “E aquell havia aquesta indústria de memòria que sabia tots los noms dels seus ciutadans, segons diu Valeri”. Per altra banda, entre les exposicions o comentaris de clàssics pagans o cristians, hem trobat nombrosíssimes referències a Valeri Màxim en l’anònima *Exposició sobre lo libre ‘De ciuitate Dei’ de sant Agustí*, publicada per Alabart (1912-1922).

3.4.1 Els *Dicta* en Joan de Gal·les

No són poques les similituds entre Joan de Gal·les i Valeri Màxim, ja des de la *causa scribendi* de llurs respectives obres. Si per una banda, tal com ja hem apuntat anteriorment, l'autor romà es proposa treballar “*ut documenta sumere uolentibus longae inquisitionis labor absit*” (Kempf, 1854: 105), per altra banda el pròleg del *Communiloquium* fa una declaració de principis en aquesta mateixa línia, que citarem a través de la traducció catalana medieval:

E per aytal cor tots los prehicadors no és auinent de legir e de studiar tots los libres los quals són profitosos a preÿcar, per aquesta raó en aquest present libre són ajustades e collides moltes auctoritats, eximplis e narracions de diverses libres, axi de la sancta Scriptura, com dels sants doctors, com encara dels savis naturals e dels gentils, les quals coses són profitoses en general a instruhir e adoctrinar los feels. (Ramon i Ferrer, 1997: II, 17)¹¹³

Així doncs, les obres d'ambdós autors posen de manifest llur voluntat enciclopèdica, com es dedueix de fet dels títols respectius. De la vintena de títols en què Joan de Gal·les utilitza mots compostos amb el lexema *-loquium*, ens interessen especialment el *Breuilloquium de uirtutibus antiquorum principum et philosophorum* i el *Communiloquium*.¹¹⁴ En paraules del pare Norbert d'Ordal, el *Breuilloqui* és “un recull de narracions adreçades a un rei cristià, tretes dels fets dels grans homes de l'antiguitat, il·lustrant les virtuts cardinals de justícia, prudència, temprança i fortitud, que constitueixen les quatre parts en què es divideix el llibre” (Joan de Gal·les, 1930: 11). Per la seva banda, la *Summa de col·lacions* recull anècdotes per a l'oratòria sagrada on les referències a la Bíblia o als sants pares conviuen amb les autoritats paganes. Tal com indica Ramon i Ferrer (1997: I, 51), l'impacte de l'antiga literatura llatina sobre l'obra Joan de Gal·les arriba fins a tal punt que fins i tot ha estat considerat com el major escriptor classicista dels s. XIII-XIV. Si ens centrem en les versions catalanes medievals, hem de subratllar que el *Breuilloqui* i la *Summa de col·lacions* reprenen, respectivament, un mínim de seixanta-sis i cent

¹¹³ “*Et quia non omnibus predicatoribus uacat inspicere et perscrutari multa uolumina predictorum doctorum, collegi in hoc tractatu siue collectione que potest dici Summa collectionum siue Communiloquium quedam generalia ad instructionem hominum secundum uarietatem statuum eorum, et hoc non solum de libris diuinorum doctorum, sed ex libris gentilium philosophorum, exemplo apostoli qui introduxit dicta eorum*” (Joan de Gal·les, 1496, fol. 2v, § V).

¹¹⁴ Segons Swanson (2002: 257), actualment es conserven cent cinquanta-una còpies manuscrites individuals del *Breuilloquium* i cent quaranta-quatre del *Communiloquium*. Per a l'extensa difusió d'aquestes obres per tota Europa i, concretament, a la Península Ibèrica, *vid.* Leslie (1982), Ramon i Ferrer (1997: I, 57-60, 63-69) i Wittlin (1971: 190-196). Desconeixem l'autoria de les traduccions catalanes, però no deixa de ser curiós que una de les dades que tenim sobre l'arromançament del *Communiloquium* al català sigui una carta del rei Pere III datada el 6 de juny de 1373, en què demana al seu cosí Jaume d'Aragó, bisbe de València, que li retorni el manuscrit d'aquesta obra que li havia deixat per “trelladar” (Rubió i Lluch, 1908-1921: I, 246). Sobre el significat d'aquest verb, que podria significar traduir o simplement copiar, *vid.* Wittlin (1971: 193). És ben significatiu que Antoni Canals traduís els *Dicta* a instàncies del mateix Jaume d'Aragó, al qual dedica l'obra, tal com indica en el pròleg del *Valeri Màxim*.

quaranta-quatre episodis narrats als *Dicta*.¹¹⁵ Aquestes xifres situen les dues obres de Joan de Gal·les al capdavant de la llista dels textos més influïts per Valeri Màxim.

La proliferació i difusió de diverses compilacions medievals afavorí un seguit d'interconnexions textuais entre obres diferents. Sense anar més lluny, les anècdotes de Valeri Màxim es van difondre ràpidament a través de Joan de Gal·les, que serví de font directa a altres autors com, per exemple, Francesc Eiximenis. En comptes d'acudir directament als originals, el framenor gironí s'inspirà sobretot en els materials filtrats pel *Communiloquium*, una summa que gaudí d'una gran popularitat als Països Catalans.¹¹⁶

Aunque Juan de Gales no escribió específicamente según la tradición obras destinadas a la instrucción de príncipes y gobernantes, parece ser que en el área de habla catalana su obra fue asociada a este tipo de literatura. Es probable que debido a su primera parte, dedicada a la república y su gobierno, alcanzase la *Summa Collationum* una amplia difusión en el Reino de Aragón –sobre todo en las ciudades de Barcelona y Valencia–, puesto que en esta región había una gran afición a las doctrinas de gobierno en los siglos XIV y XV. (Leslie, 1982: 114)

Ara bé, també Joan de Gal·les emprà en algunes ocasions fonts intermèdies. Segons Hauf (1992: 244), aquest autor té el mèrit reconegut “d’haver espletat sense manies el llibre del seu il·lustre predecessor”, això és Joan de Salisbury.

3.4.2 Els *Dicta* al *Regiment de la cosa pública* de Francesc Eiximenis

Encara que el *Policraticus* apareix citat al *Regiment de la cosa pública*, Hauf (1992: 247) ha apuntat la possibilitat que, “tot i que no és impossible que Eiximenis hagués vist i llegit a Anglaterra l’obra de Joan de Salisbury, prefereix aprofitar-ne les idees tal i com les havia digerit Joan de Gal·les en el text més planer del seu *Communiloquium*”. El tractadet d’Eiximenis és una altra doctrina de govern, igual que, almenys en algunes parts, els *Dicta*. No en va el cardenal

¹¹⁵ Apareixen en ambdues obres un total de trenta-vuit històries. Ramon i Ferrer (1997: I, 51) esmenta cent trenta-sis casos de la *Summa de col·lacions* procedents de l’obra de Valeri Màxim. El desajustament en relació a la xifra que nosaltres donem s’explica perquè hem afegit alguns episodis narrats als *Dicta* que Joan de Gal·les reprèn a través d’una altra font. Aprofitem per advertir que tant a l’estudi introductori com a la taula hem comptabilitzat igualment les referències a Valeri Màxim, sempre que no s’alteri la fisonomia bàsica del relat, en aquells episodis on s’afegeixen variants de cert relleu, com poden ser les divergències en la descripció d’alguna circumstància menor o en l’atribució d’una anècdota a personatges diferents. Per posar alguns exemples, la *Summa de col·lacions* (IV.3.3) atribueix a Fabi Màxim la grandesa de rebutjar els honors que volien retre-li els seus conciutadans, mentre que als *Dicta* (IV.1.6) és Escipió l’Africà Major qui mostra tal continència. Igualment, al *Llibre del joc dels escacs* de Jaume de Cèssulis (Bataller, 2009: 487-488), qui rebutja l’honor del consolat és Fabi, i no Manli, com refereixen els *Dicta* (VI.4.1).

¹¹⁶ Dóna prova del coneixement de l’obra de Joan de Gal·les el fet que Eiximenis recomanés la seva lectura al cap. 192 del *Dotzè*, dedicat als llibres que “deu estudiar hom generós e bon ciutadà”: “Aprés deu saber alguns grans filosofos qui han parlat del regiment del poble [...] e Valerius Maximus [...] e la *Summa de col·lacions* e diverses altres obretes que féu frater Johannes Gallensis de l’orde dels frares menors” (Eiximenis, 2005: 411-412).

Jaume d'Aragó envià el *Valeri Màxim* de Canals als consellers de Barcelona, perquè “les notables istòries e fort excel·lents auctoritats que allí són posades, si bé són enteses e considerades, són molt profitoses a la ànima e al cos e al regiment de la cosa publica e familiar” (Carta 1).

Almenys disset episodis del *Regiment*, especialment als cap. 19 i 20, es troben igualment als *Dicta*, en els quals es destaquen les grans obres dels antics fetes pel bé de la cosa pública. D'aquests passatges, quinze es troben també al *Communiloquium*, de manera que “el frare gironí no tenia cap necessitat de conèixer directament ni el *Valeri Màxim* ni tan sols la *Ciutat de Déu*, per a beneficiar-se d'aquests relats” (Hauf, 1992: 260). De fet, segons Wittlin (1985: 112), el cap. 19 deriva del *Breuilloquium*, mentre que el cap. 20 recorre primer al *Breuilloquium* i, després de la darrera anècdota d'aquest, al *Communiloquium*. L'esmentat estudiós corrobora aquestes afirmacions amb l'acarament de les citacions de les tres obres. També Hauf (1992: 260) enumera els sis casos en què aquests dos capítols coincideixen en presentar anècdotes que transmeten igualment els *Dicta* i Joan de Gal·les (“Dels exemplis dels antichs qui havien gran cura del bé comú a créixer e conservar”, Ramon i Ferrer, 1997: II, 51, núm. I.1.11).

Podem concloure que la influència de l'autor romà sobre el *Regiment* es produeix de forma indirecta, a través de l'obra de Joan de Gal·les. De fet, segons Wittlin (2006: 46), la majoria de textos clàssics adduïts per Eiximenis han estat refosos a partir de fonts intermèdies, de vegades fins al punt de reduir al mínim el material original, com bé il·lustra el mateix investigador a través del següent exemple:

On *Com III.7.1s* diu *Valerius, libro VI, capitulo ultimo...*, *exemplificavit de multis aliquando prosperantibus et postea adversa substinentibus*, afegint-hi resums del que havia passat a *Crasso...*, *Casso...*, *Marcio...* (formes d'ablatiu), Eiximenis posa: “La sua mutabilitat (de la fortuna) declara per molts exemplis Valerius Maximus, libro VI cap. ultimo; e ensenya de diversos hòmens qui foren molt fortunats que a la fi tots vingueren a leja fi, axí com de Craso e de Càsió e de Màrsio. Veges aquí les històries, car no n'è cura de posar-les ací, per esquivar prolixitat e enuig de mi mateix”. (Wittlin, 2006: 29)

3.4.3 Els *Dicta* a *Lo somni* de Bernat Metge

Tant *Lo somni* de Bernat Metge com el *Tirant lo Blanch* de Joanot Martorell ens situen en un context diferent, ja que es tracta de textos de caràcter eminentment literari, posteriors al *Valeri Màxim* d'Antoni Canals. No estem davant de recopilacions ni de doctrines polítiques, de manera que l'ús d'*exempla* és molt més esporàdic i s'integra de manera més articulada en el conjunt de l'obra.

Dels vint-i-quatre episodis procedents dels *Dicta* que apareixen a *Lo somni*, catorze s'insereixen en un extens passatge que constitueix un elogi de dames il·lustres.¹¹⁷ A l'inici del quart llibre, Metge esmenta una trentena de dones virtuoses, començant per algunes de l'antiguitat clàssica i acabant amb altres coetànies, sense deixar de mencionar molt breument els models bíblics de Sara, Rebeca, Judit o Ester. Tal com sintetitza Badia, la part clàssica està confeccionada a partir de tres obres:

Metge adapta lliurement la carta XXI, 8 de les *Familiars* de Francesco Petrarca, escrita per consolar l'emperadriu Anna d'haver portat al món una filla (canvis d'ordre, omissions, afegits, substitucions). Gairebé totes les dones esmentades també figuren al compendi de Giovanni Boccaccio *De claris mulieribus*, que aporta més informació que no pas el model petrarquesc. Boccaccio dedica el capítol 18 a Orítia, [...] el 79 a Júlia i el 55 a Artemísia. Júlia i Artemísia no són al text de Petrarca, però sí als *Factorum et dictorum memorabilium* de Valeri Màxim. (Metge, 1999: 224)

Tots els exemples directament o indirectament derivats dels *Dicta* –quasi la meitat de tota la sèrie de dames il·lustres esmentades a *Lo somni*– els retrobem o bé a Petrarca o bé a Boccaccio, per bé que l'ordre d'aparició d'alguns casos ha fet pensar en la influència directa de Valeri Màxim: Bernat Metge refereix les històries d'Emília (esposa d'Escipió), Túria (muller de Quint Lucreci) i Sulpícia (dona de Lèntul) segons el mateix ordre en què se succeeixen als *Dicta* VI.7.1-3.¹¹⁸

Dels altres deu episodis de *Lo somni* provinents dels *Dicta*, que no comparteixen el tema de la lloança de dones, els tres primers responen a l'objectiu de discernir si l'autor romà creia en la immortalitat de l'ànima. El fragment més interessant és aquell en què l'espectre del rei Joan I reconeix explícitament que Bernat Metge era un bon coneixedor dels *Dicta*: “Valèrius Màximus dix en diverses lochs, e cregué, la dita immortalitat, però bé ho saps tu, qui l'has assats familiar” (Metge, 2006: 152). La resta d'episodis estan presentats de forma molt concisa, remetent al nom

¹¹⁷ A banda dels vint-i-quatre episodis, n'hi ha tres més que Cingolani, en la seva edició, vincula a diversos passatges dels *Dicta* i en algun cas també a altres fonts llibresques. Degut al caràcter general dels tòpics o a la complexitat de les relacions intertextuals, nosaltres no hem considerat els tres passatges en qüestió, localitzats als llibres I, III i IV. *Vid.* Metge (2006: 125, 229, 247, núm. i.1, ix.58 i iv.36).

¹¹⁸ Tal com va notar Riquer (Metge, 1959: 333), en el cas dels *Dicta* (V.4.7) en què una dona alleta la seva mare a la presó, Bernat Metge sembla inspirar-se en Valeri Màxim, ja que Petrarca, a diferència de l'autor català, omet el final de l'anècdota. Aquesta narració fou represa no només per Joanot Martorell, tal com veurem més endavant, sinó també per sant Vicent Ferrer, en un dels seus sermons de Quaresma: “En una ciutat era huna dona, e per hun gran crim fonch sentenciada que morís de fam: pens que devia ésser alguna honrada dona. La dona havia una filla, e la filla criava sa criatura, e sabent que era sentenciada sa mare, axí la filla feya alletar son fill, e ella conservava la let per sa mare. E hac gracia quey entras a visitar sens vianda, e axí, conservant e com era entrada en la presó, dava a mamar a sa mare e buydava-li les mamelles, axí dos vegades lo dia, hora de dinar e al vespre. Axí la sostench molts dies, e lo jutge deya: ‘Com se pot fer que no sia morta?’. Lo jutge dix: ‘No pot ésser’, e lo jutge ho volch veure, e veu que la vella mamava. Plagué-li tant esta pietat, que delliura la mare. Sta era bona filla” (Ferrer, 1927: 149-150; cf. Riquer, 1993 [1964]: II, 429).

del personatge i a algun tret distintiu seu més que no pas relatant cap història pròpiament dita. Així doncs, per il·lustrar la virtut de la liberalitat, Metge es limita a recordar –sense desenvolupar els fets memorables que justificarien aquesta afirmació– els noms de “Busa Cannesa, Quinto Ffàbio Màxim e Guílias, qui a mon juý foren superlativament liberals” (Metge, 2006: 244).¹¹⁹

Els casos que acabem de comentar confirmen les paraules ja citades en boca de Joan I, en què l'autor de *Lo somni* afirma tenir una relació de familiaritat amb l'obra de Valeri Màxim. En efecte, podem concloure que, a diferència d'alguns dels compiladors medievals, Bernat Metge sí que tenia un coneixement directe dels *Dicta*. Això no exclou, però, que de vegades preferís acudir a una font intermèdia més propera en el temps, tal com demostra la influència de Petrarca i de Boccaccio a l'elogi de les dones il·lustres.

3.4.4 Els *Dicta* al *Tirant lo Blanch* de Joanot Martorell

El *Tirant lo Blanch* representa el darrer pas en l'evolució que hem anat observant en els textos estudiats: no només està escrit directament en català, sinó que també les seves fonts es troben ja en aquesta llengua. Si més no, a aquesta darrera conclusió arriba Cingolani (1995-1996: 378) quan sospesa la possibilitat que Martorell consultés un Sal·lusti en la llengua original: “crec poc probable que Martorell l'hagués llegit directament del llatí perquè seria l'única de les seves fonts no traduïda al català”.

Entre les fonts catalanes que hem de comentar, destaca precisament *Lo somni*. A banda de les relacions assenyalades per Butiñá (1996), el cap. 309 del *Tirant* reprèn part de l'elogi de les dones que hem vist que Metge extreia de Petrarca, Boccaccio i Valeri Màxim. De les catorze dones al·ludides alhora als *Dicta* i a *Lo somni*, el *Tirant* en manté sis, tot respectant a les cinc primeres el mateix ordre que trobem en el text de Bernat Metge: Hipsicratea (*Dicta* IV.6.e2), Pòrcia (IV.6.5), Júlia (IV.6.4), Artemísia (IV.6.e1), Emília (VI.7.1) i la que alletava el seu espòs a la presó (V.4.7). Aquest darrer cas és més complex, ja que en el text de Valeri Màxim i de Metge una filla alleta la seva mare, mentre que en el *Tirant* es tracta d'una dona al seu espòs i, de més a més, s'afegeix una referència a la basílica de Sant Joan de Letran com a lloc de l'acció.

A banda d'aquests episodis, n'hi ha vuit més que es troben també als *Dicta*. Tots ells estan ben documentats a l'edició de Hauf (Martorell, 2005), que per cada cas no només transcriu el passatge corresponent del *Valeri Màxim* de Canals sinó que, si existeixen, també incorpora les respectives narracions del *Breviloqui* i la *Summa de col·lacions*.¹²⁰ De fet, Aguilar (2001) ha

¹¹⁹ Vegeu els respectius episodis als *Dicta* IV.8.2; IV.8.1 i IV.8.e2. Podrien assenyalar-se altres paral·lelismes semblants entre Metge (2006: 203-205, 245) i els episodis corresponents dels *Dicta* VII.2.e1; VI.9.e7; VII.2.e11; i III.8.2.

¹²⁰ Vid. Martorell (2005: 603, 604, 606, 608-609, 612-614, 616-617, 1233 i 1237).

demonstrat que un parell d'aquests episodis tenen com a font directa el *Breviloqui*.¹²¹ Per a tots aquests exemples també s'ha posat en relleu, sobretot a través d'un seguit de relacions intertextuals, que les fonts consultades per Joanot Martorell estaven escrites en català, no només les compilacions de Joan de Gal·les sinó també l'obra de Valeri Màxim a través de la versió de Canals.

Finalment, voldríem destacar un parell d'episodis que no es troben pròpiament en l'autor romà, però que, segons Cingolani (1995-1996: 376-377), s'inspiren en dues anècdotes seves. Es tracta de dues astutes estratègies narrades als *Dicta* (VII.4.2 i VII.4.3). La primera és protagonitzada per Sext Tarquini, fill del rei, que es colpeja ell mateix tot fent creure als gabins que el seu pare l'ha expulsat de la ciutat. Gràcies a aquesta estratagema es guanya l'amistat d'aquest poble, del qual n'acaba matant els principals cabdills i entregant-lo, finalment, al seu pare. Aquesta història sembla haver inspirat els cap. 310-315 del *Tirant*, on un esclau albanès fa veure que fuig de Tirant i és acollit al castell de Mont Tuber, del qual n'acaba obrint les portes als seus vertaders aliats. Aquests paral·lelismes entre l'obra catalana i els *Dicta* han estat reconsiderats per Pujol (2002a: 55-56), sobretot perquè els *Strategemata* de Frontí narren no només l'anècdota referida per Valeri Màxim sinó també d'altres que en el seu conjunt presenten algunes variants argumentals que concorden més estretament amb l'aventura tal com és contada en el *Tirant*. Ara bé, que Martorell hagués recorregut a una traducció catalana de Frontí no exclou que conegués el *Valeri Màxim* i el reprengués com a font d'inspiració també en aquest cas. La segona anècdota dels *Dicta* estudiada per Cingolani relata com els romans llençaren vitualles pels murs de la ciutat per fer creure als qui l'havien assetjat que els sobrava menjar per resistir durant molts dies, de manera semblant al que relata el cap. 105 del *Tirant*.¹²²

Per altra banda, Pujol observa que un fragment del cap. 349 del *Tirant* reprèn una fórmula emprada en el *Valeri Màxim* d'Antoni Canals (II.1.14; cf. *Dicta* II.2.5): "El passatge mostra, doncs, la polivalència funcional de les fonts, en el sentit que les possibilitats d'apropiació de la historiografia clàssica inclouen també la simple imitació estilística" (2002a: 57).¹²³ En tot cas, els passatges adduïts ens permeten observar la distinta aproximació que Joanot Martorell fa a la tradició literària precedent. Estem davant d'un escriptor que ja no es limita a compilar o esmentar episodis d'una determinada autoritat, sinó que aprofita les anècdotes del seu precedent per crear-ne de pròpies, amb personatges i situacions similars però nous.

¹²¹ Es tracta del cap. 254 del *Tirant*, concretament el passatge en què s'explica com l'emperador va suportar l'anunci de la mort del seu fill. A través del *Breviloqui* de Joan de Gal·les (1930: 148), aquest capítol aprofita dos episodis dels *Dicta* (V.10.e2 i V.10.e3).

¹²² Per a Pujol, aquest paral·lelisme no tindria per què implicar una influència directa; concretament, considera aquesta dependència com a "dubtosa per massa genèrica" (2002a: 55).

¹²³ A més a més, Pujol (2002a: 20, 24, 28, 57) comenta algunes possibles reminiscències estilístiques i conceptuals entre el pròleg de Canals i el del *Tirant*.

3.4.5 Recapitulació i taula

Fins aquí hem presentat un mostreig de la fructífera pervivència a la literatura catalana medieval dels relats incorporats per Valeri Màxim als seus *Dictorum factorumque memorabilium*. No hi ha dubte que, de manera directa o indirecta, aquesta obra tingué una notable difusió per les nostres terres al marge de la traducció completada per Antoni Canals al final del s. XIV.

Entre totes les obres que hem analitzat, les que més episodis manlleven de la font romana són les dues traduccions dels textos de Joan de Gal·les, és a dir, el *Breviloqui* i la *Summa de col·lacions*. Aquest fet podria explicar-se per la voluntat compiladora d'aquestes obres, particularitat que també comparteixen els *Dicta* i altres tractats al·ludits al llarg d'aquestes pàgines. Cal destacar la presència de Valeri Màxim en una bona diversitat de doctrines de govern, entre d'altres el *Regiment de la cosa pública* de Francesc Eiximenis.

Curiosament, la meitat dels casos localitzats a *Lo somni* i el *Tirant lo Blanch* estan centrats en una temàtica concreta: l'elogi de les dones. Aquests dos clàssics catalans destaquen pel seu caràcter eminentment literari, la qual cosa comporta, per una banda, un ús dels *Dicta* reduït als elements estrictament necessaris per a l'argumentació dialèctica o la progressió narrativa i, per altra banda, una tècnica compositiva complexa que no poques vegades tendeix a combinar diverses fonts en un mateix passatge.

Així mateix, hem pogut veure que la recepció dels *Dicta* es produeix per tres vies diferents. La primera remet a les fonts secundàries, ja siguin recopilacions llatines medievals, com el propi *Communiloquium* o el *Policraticus* de Joan de Salisbury, ja siguin les obres d'autors que també escrigueren en llengua vulgar com Petrarca o Boccaccio. Una segona via d'accés vindria representada pel text llatí de Valeri Màxim, que sembla ser la font utilitzada en diversos passatges de *Lo somni*, la *Doctrina compendiosa* o el *Memorial del pecador remut*. La darrera via, que sobretot hem assenyalat a propòsit del *Tirant lo Blanch*, és la traducció catalana d'Antoni Canals.

Tot seguit incloem la taula que reuneix els episodis esmentats en pàgines anteriors. Tenint present que hem comptat una única vegada aquells episodis que apareixen més d'un cop al llarg d'una mateixa obra, la llista de correspondències dels *Dicta* amb obres medievals en català seria la següent: *Suma de col·lacions*: 143; *Breviloqui*: 66; *Llibre del joc dels escacs*: 52; *Dotzè del Crestià*: 46; *Recull d'exemples*: 27; *Lo Somni*: 24; *Regiment de la cosa pública*: 17; *Memorial del pecador remut*: 16; *Tirant lo Blanch*: 14; *Doctrina moral*: 8; *Doctrina compendiosa*: 6; *Llibre de les dones*: 4; *Terç del Crestià*: 3; *Flors de virtut e de costums*: 2; *Curial e Güelfa*: 2; *La nau*: 2.

Les quatre anècdotes més reproduïdes són les de Marc Atili Règul (*Dicta* I.1.14), Damó i Fínties (IV.7.e1), la filla que alleta la mare (V.4.7) i Zaleuc (VI.5.e3). El primer episodi ja l'hem comentat anteriorment. A Marc Atili Règul, capturat pels cartaginesos, l'envien a Roma per tal que negociï un intercanvi amb altres presoners, però ell no només s'oposa a aquest tracte,

perjudicial per Roma, sinó que torna a Cartago tal i com havia promès, tot i saber que el mataran. El segon episodi narra la gran amistat de Damó i Fínties, que fa que, en un judici i condemna, un d'ells no tingui cap temor d'oferir-se com a hostatge en lloc de l'altre, perquè aquest pugui anar a posar ordre als seus assumptes abans de l'execució de la pena. Si l'amic no retorna el dia que ha promès, serà ell l'ajusticiat. Al límit del temps estipulat, l'amic retorna. Tal mostra d'amistat fa que el tirà retiri la pena que havia imposat. A *Dicta* (V.4.7), una jove manté en vida a la seva mare, que està a la presó, donant-li d'amagat el pit. Quan el cas es descobreix, la pietat filial mostrada per la filla fa que la mare sigui alliberada. Finalment, el darrer cas enfronta l'amor paternal a la justícia. Zaleuc promulga una llei segons la qual els adúlterers seran castigats amb l'extracció dels dos ulls. Però el conflicte sorgeix quan és el seu propi fill el que comet aquesta falta. Per això, per no deixar el seu fill cec, però complir amb la llei que ell mateix ha imposat, treu un ull al seu fill i l'altre se'l treu a si mateix.

Si bé aquests són alguns dels episodis més reproduïts, cal destacar el nombre d'anècdotes dels *Dicta* que apareixen almenys en quatre o cinc obres ressenyades a la taula, sobretot si es té en compte que en la nostra recerca hem intentat presentar un mostreig prou complet, però no un inventari exhaustiu.

A la taula que incloem tot seguit, per tal d'evitar un excès de columnes que dificultés la consulta i disposició dels continguts, hem agrupat els materials de la següent manera: a la primera columna es recullen les cites tant del *Breviloqui* com de la *Summa de col·lacions* de Joan de Gal·les. Les referències a ambdues obres es distingeixen per la inicial del títol, és a dir, *B* i *C*, respectivament. El mateix succeeix en la columna dedicada a la producció de Francesc Eiximenis, que remet concretament al *Regiment* (*R*), al *Dotzè del Crestià* (*D*), al *Terç del Crestià* (*T*) i al *Llibre de les dones* (*L*). Les altres columnes estan dedicades una al *Llibre del joc dels escacs* de Jaume de Cèssulis, una al *Recull d'eximplis* d'Arnau de Lieja, una altra a *Lo somni* de Bernat Metge, i una altra al *Tirant lo Blanch* de Joanot Martorell. Finalment, hi ha una darrera columna que agrupa totes les altres obres que hem mencionat en les pàgines anteriors. Incloem a continuació una breu explicació del sistema de citació emprat, amb la correspondència entre les referències que apareixen a la taula i la bibliografia a què remeten.

<i>Columnes</i>	<i>Referències</i>
<i>Dicta</i>	I.1.14 = llibre, títol i capítol dels <i>Dicta</i> de Valeri Màxim, segons l'edició de C. Kempf (1854).
Joan de Gal·les	<i>B</i> = <i>Breviloqui</i> segons l'edició de N. d'Ordal (Joan de Gal·les, 1930). <i>C</i> = <i>Summa de col·lacions</i> segons l'edició adjunta a la tesi de L. Ramon i Ferrer (1997).
Jaume de Cèssulis	<i>Llibre del joc dels escacs</i> , traducció del <i>Liber de moribus</i> de Jaume de Cèssulis, segons l'edició d'A. Bataller (2009).
Arnau de	<i>Recull d'exemples</i> , traducció de l' <i>Alphabetum narrationum</i> d'Arnau de Lieja (2004),

Lieja	segons l'edició de J. A. Ysern Lagarda.
Francesc Eiximenis	<p><i>R</i> = <i>Regiment de la cosa pública</i> segons l'edició de D. de Molins de Rei (Eiximenis, 1927).</p> <p><i>D</i> = <i>Dotzè del Crestià</i> segons l'edició de X. Renedo (Eiximenis, 2005). S'exclou la part del <i>Dotzè</i> que transmet el <i>Regiment de la cosa pública</i>, reflectida a la sigla <i>R</i>.</p> <p><i>T</i> = <i>Terç del Crestià</i> segons l'edició de M. de Barcelona i N. d'Ordal (Eiximenis, 1929-1932).</p> <p><i>L</i> = <i>Llibre de les dones</i> segons l'edició de F. Naccarato (Eiximenis, 1981).</p>
<i>Lo somni</i>	<i>Lo somni</i> de Bernat Metge (2006), a cura d'S. M. Cingolani.
<i>Tirant lo Blanch</i>	<i>Tirant lo Blanch</i> de Joanot Martorell (2005), a cura d'A. Hauf.
Altres obres i autors	<p>Canals, 1935 = <i>Scipió e Aníbal</i> d'Antoni Canals (1935) segons l'edició de M. de Riquer.</p> <p><i>Curial</i> = <i>Curial e Güelfa</i> segons l'edició de L. Badia i J. Torró (2011).</p> <p><i>DC</i> = <i>Doctrina compendiosa</i> segons l'edició de D. de Molins de Rei (1929).</p> <p>Fenollet = discurs pronunciat per Pere de Fenollet a les corts de Barcelona del 15 de gener de 1409, segons l'edició de R. Albert i J. Gassiot (1928).</p> <p>Ferrer, 1927 = sermó de Quaresma de sant Vicent Ferrer (1927), segons l'edició de J. Sanchis Sivera.</p> <p><i>Flors</i> = <i>Flors de virtut</i>, traducció catalana de les <i>Fiore di virtù</i> realitzada per Francesc de Santcliment (1975), segons l'edició d'A. Cornagliotti.</p> <p>Joan I = carta del rei Joan I als prohoms de la ciutat de Barcelona datada a 18 de setembre de 1392, segons la transcripció d'A. Rubió i Lluch (1908-1921).</p> <p>Malla, 1981-1986 = <i>Memorial del pecador Remut</i> de Felip de Malla (1981-1986), segons l'edició de M. Balasch.</p> <p>Malla, 1921 = discurs pronunciat per Felip de Malla (1921) en un certamen poètic celebrat a Barcelona el 1413, segons l'edició de M. Olivar.</p> <p>Marc de Villalba = discurs pronunciat per Marc de Villalba, abat de Montserrat, a les corts tortosines de 1421, segons l'edició de R. Albert i J. Gassiot (1928).</p> <p>Martí I = discursos del rei Martí I, segons l'edició de R. Albert i J. Gassiot (1928).</p> <p><i>Nau</i> = <i>La Nau</i> de Lleonard de Sors segons l'edició de Balsega y Ramírez (1896).</p> <p>Pacs = <i>Doctrina moral</i> de Nicolau de Pacs, segons l'edició de P. de Bofarull i Mascaró (1857).</p> <p>Pere III = carta del rei Pere el Cerimoniós datada de 1363, segons l'edició de Rubió i Balaguer (1936)</p>

<i>Dicta</i>	Joan de Gal·les	Jaume de Cèssulis	Arnau de Lieja	Francesc Eiximenis	<i>Lo somni</i>	<i>Tirant lo Blanch</i>	Altres obres i autors
I.1.14	<i>B</i> , p. 33-34	p. 475-477, núm. II.5		<i>R</i> , p. 93-94, núm. 14			Malla, 1981-1986: II, p. 139 <i>Nau</i> , p. 81-82 Joan I, vol. I, p. 376
I.1.15	<i>B</i> , p. 53						
I.5.2	<i>C</i> , p. 52, núm. I.1.11			<i>R</i> , p. 119-120, núm. 20			
I.6.13					p. 152, núm. I.v.31		
I.6.e1	<i>C</i> , p. 242, núm. I.6.3			<i>D</i> , II.2, p. 97, núm. 717			
I.7.e3							Malla, 1921: 10
I.8.1					p. 152, núm. I.v.31		
II.1.3	<i>C</i> , p. 387-388, núm. II.4.6			<i>D</i> , II.1, p. 394, núm. 845 <i>L</i> , I, p. 150, núm. 99			
II.1.4	<i>C</i> , p. 387, núm. II.4.6			<i>D</i> , II.2, p. 55, núm. 787			
II.1.5	<i>B</i> , p. 92 <i>C</i> , p. 106, 278, 378 i 439, núm. I.3.3, I.8.7, II.4.2 i III.1.2	p. 508, núm. III.1		<i>T</i> , III, p. 285, núm. 350			
II.1.6	<i>C</i> , p. 388, núm. II.4.6			<i>D</i> , II.1, p. 393, núm. 844			
II.1.8	<i>C</i> , p. 605, núm. IV.3.12						
II.1.10							Martí I, p. 59-60
II.2.1	<i>C</i> , p. 55-56 i 251, núm. I.1.11 i I.6.9			<i>D</i> , II.2, p. 97, núm. 717			
II.2.5						p. 1233, núm. 349	
II.6.10					p. 152, núm. I.v.31		
II.6.11							Marc de Villalba, p. 148
II.6.14	<i>C</i> , p. 384, núm. II.4.4						
II.6.17	<i>C</i> , p. 131, núm. I.3.8						
II.7.1	<i>B</i> , p. 93 <i>C</i> , p. 295-296 i 156, núm. I.9.5, I.3.16	p. 545, núm. III.5		<i>D</i> , II.1, p. 459, núm. 656		p. 608-609, núm. 143	
II.7.10	<i>C</i> , p. 705, núm. VI.4.3						
II.7.2	<i>C</i> , p. 296, núm. I.9.5						
II.7.4	<i>B</i> , p. 59			<i>D</i> , II.1, p. 433, núm.			

	C, p. 302, núm. I.9.6			862			
II.7.6	C, p. 53 i 298, núm. I.1.11 i I.9.5			R, p. 117 i 120-121, núm. 19 i 20 D, II.1, p. 433, núm. 862			Pacs, p. 296
II.7.8	C, p. 298, núm. I.9.5						
II.7.11	C, p. 298, núm. I.9.5						
II.7.12	C, p. 298, núm. I.9.5						
II.7.13	C, p. 298, núm. I.9.5						
II.7.14	C, p. 298, núm. I.9.5						
II.7.15	B, p. 57 C, p. 298, núm. I.9.5						
II.7.e2	C, p. 299, núm. I.9.5						
II.8.0	C, p. 299, núm. I.9.5						
II.9.1							Pacs, p. 290
II.10.0							DC, p. 103
II.10.2							Fenollet, p. 79
III.2.1							Malla, 1981-1986: II, p. 139-140
III.2.2					p. 240-241, núm. IV.iv.24		
III.2.3	C, p. 302, núm. I.9.6						
III.2.e3	B, p. 132-133 C, p. 295, núm. I.9.4						Malla, 1981-1986: II, p. 141
III.3.1							Malla, 1981-1986: II, p. 140
III.3.2	B, p. 131						Malla, 1981-1986: II, p. 140
III.3.e1	B, p. 53 i 131						
III.3.e2	B, p. 131-132						
III.3.e3	B, p. 132						
III.3.e4	B, p. 132	p. 493-494, núm. II.5					Malla, 1981-1986: II, p. 141
III.3.e7	C, p. 344, núm. II.1.5						
III.4.1	C, p. 473, núm. III.3.3						
III.4.e1	C, p. 473-474, núm. III.3.3						

III.4.e2	C, p. 474, núm. III.3.3						
III.5.0	C, p. 471-472, núm. III.3.1						
III.7.1	B, p. 98	p. 495-496, núm. II.5				p. 606, núm. 143	
III.7.e8	B, p. 125-126						
III.8.2					p. 245, núm. IV.iv.34		
III.8.7	C, p. 339, núm. II.1.4						
III.8.8	C, p. 339, núm. II.1.4						
III.8.e2	C, p. 250, núm. I.6.8			D, II.2, p. 113, núm. 724			
III.8.e6	B, p. 124					p. 606, núm. 143	
IV.1.1		p. 486, núm. II.5					
IV.1.5		p. 487, núm. II.5	II, p. 188, núm. 568				
IV.1.6	C, p. 581, núm. IV.3.3						
IV.1.e1	B, p. 139	p. 494, núm. II.5	II, p. 38-39, núm. 351				
IV.1.e2	B, p. 124-125 i 139	p. 494-495, núm. II.5	II, p. 38-39, núm. 351				
IV.1.e7			II, p. 214, núm. 605				
IV.1.e8	C, p. 121, núm. I.3.6						DC, p. 126-127
IV.1.e9							DC, p. 127
IV.2.1	C, p. 39, núm. I.1.5			R, p. 65 i 85, núm. 7 i 12			
IV.2.9	C, p. 83, núm. I.2.2						
IV.3.1	B, p. 94-95 C, p. 106-107, núm. I.3.3	p. 422-423, núm. II.1		R, p. 113, núm. 19			
IV.3.3				L, I, p. 152, núm. 100			
IV.3.5	B, p. 98-99	p. 441-442, núm. II.3	II, p. 128-129, núm. 476			p. 604, núm. 143	
IV.3.6	B, p. 38, 99 i 145 C, p. 684, núm. VI.2.5	p. 443-444, núm. II.3		R, p. 115, núm. 19			Pacs, p. 191
IV.3.7	B, p. 100						
IV.3.11	C, p. 195, núm. I.4.2						
IV.3.12	C, p. 193, núm. I.4.2						
IV.3.13	C, p. 193, núm. I.4.2						
IV.3.e1	C, p. 446, núm. III.1.3						
IV.3.e3	B, p. 95-96 C, p. 695, núm. VI.3.2	p. 544-545, núm. III.5					
IV.3.e4	B, p. 105 i 122-123 C, p. 685, núm. VI.2.5						

IV.4.1	B, p. 36 C, p. 194, núm. I.4.2			R, p. 115, núm. 19			
IV.4.2	C, p. 194, núm. I.4.2						
IV.4.4	C, p. 293, núm. I.9.4						
IV.4.5	C, p. 84-85, núm. I.2.3						
IV.4.6	B, p. 37						
IV.4.7	B, p. 37						
IV.5.e1	B, p. 93-94 C, p. 476, núm. III.3.4	p. 526-527, núm. III.3	II, p. 198-199, núm. 584				
IV.6.0				L, I, p. 130, núm. 84			
IV.6.1	C, p. 381, núm. II.4.3						
IV.6.2	C, p. 381, núm. II.4.3						
IV.6.3	C, p. 381, núm. II.4.3						
IV.6.4	C, p. 381, núm. II.4.3				p. 236, núm. IV.iv.13	p. 1124, núm. 309	
IV.6.5	C, p. 382, núm. II.4.3				p. 236, núm. IV.iv.12	p. 1124, núm. 309	
IV.6.e1					p. 236-237, núm. IV.iv.14	p. 1124, núm. 309	
IV.6.e2	C, p. 382, núm. II.4.3				p. 235-236, núm. IV.iv.11	p. 1124, núm. 309	
IV.6.e3	C, p. 383-384, núm. II.4.4				p. 237-238, núm. IV.iv.18		
IV.7.0	C, p. 417, núm. II.7.2						
IV.7.4				D, II.1, p. 294 i 300-301, núm. 804 i 807			
IV.7.e1	B, p. 50-51 C, p. 417, núm. II.7.2	p. 458-460, núm. II.4	I, p. 190-191, núm. 47	D, II.1, p. 294, núm. 804			Flors, p. 78 Pacs, p. 232
IV.7.e2				D, II.1, p. 307, núm. 810			Malla, 1981-1986: IV, 198
IV.8.1		p. 510-511, núm. III.2			p. 244, núm. IV.iv.33		
IV.8.2					p. 244, núm. IV.iv.33		
IV.8.e2	C, p. 135, núm. I.3.10			D, II.1, p. 397, núm. 633	p. 244, núm. IV.iv.33		
V.1.1	B, p. 113-114 C, p. 130-131, núm. I.3.8			D, II.1, p. 443, núm. 649			
V.1.3	C, p. 601, núm. IV.3.10						
V.1.4	B, p. 111 C, p. 114, núm. I.3.5	p. 482-483 i 484, núm. II.5					
V.1.8	B, p. 112	p. 484, núm. II.5		D, II.1, p. 301-302,			

	C, p. 116, núm. I.3.5			núm. 598			
V.1.9	B, p. 111 C, p. 115-116, núm. I.3.5	p. 83-84, núm. II.5		D, II.1, p. 301, núm. 598			
V.1.10	B, p. 111 i 112-3 C, p. 116, núm. I.3.5	p. 483, 528, núm. II.5 i III.3		D, II.1, p. 302-303, núm. 598			
V.1.e1	B, p. 115 C, p. 132, núm. I.3.9	p. 485-486, núm. II.5		D, II.1, p. 386-387, núm. 628			
V.1.e2		p. 414 i 415, núm. II.1					Curial, p. 490, núm. III.27.6
V.1.e3	B, p. 137	p. 415-416, núm. II.1					
V.1.e6	C, p. 431, núm. II.9.2						
V.3.e2	B, p. 27 C, p. 118, núm. I.3.6	p. 469-470, núm. II.4					Malla, 1981-1986: II, p. 141
V.3.e3	C, p. 33, núm. I.1.3						Pacs, p. 264
V.4.1	C, p. 358, núm. II.2.2						
V.4.7	C, p. 356-357, núm. II.2.2	p. 480-482, núm. II.5	I, p. 259, núm. 138		p. 238-239, núm. IV.iv.19	p. 1124, núm. 309	Ferrer, 1927: 149-150
V.4.e1	C, p. 357, núm. II.2.2				p. 238-239, núm. IV.iv.19		
V.4.e5	C, p. 357-358, núm. II.2.2						
V.4.e6	C, p. 357, núm. II.2.2			D, II.2, p. 271-272, núm. 794			
V.5.2	C, p. 364, núm. II.3.1						
V.5.3	C, p. 364, núm. II.3.1						
V.5.4	C, p. 364-365, núm. II.3.1						
V.6.0	C, p. 52, núm. I.1.11						DC, p. 112-114
V.6.2	C, p. 53, núm. I.1.11			R, p. 120, núm. 20			Malla, 1981-1986: II, p. 140
V.6.3	C, p. 83, núm. I.2.2			R, p. 116, núm. 19			
V.6.4	C, p. 52, núm. I.1.11			R, p. 120, núm. 20			
V.6.5							Malla, 1981-1986: II, p. 140
V.6.6							Malla, 1981-1986: II, p. 140
V.6.e1	B, p. 34-35 C, p. 53, núm. I.1.11	p. 465-466, núm. II.4		R, p. 114, núm. 19			Malla, 1981-1986: II, p. 140
V.6.e4							Malla, 1981-1986: II, p.

							141
V.6.e5	C, p. 52, núm. I.1.11						
V.7.e1	C, p. 353-354, núm. II.2.1						
V.8.1	B, p. 40 C, p. 53, 352, núm. I.1.11, II.2.1			R, p. 76, 117, núm. 10 i 19 D, II.1, p. 284, núm. 592 T, II, p. 36, núm. 124			
V.8.2	C, p. 352, núm. II.2.1						
V.8.3	B, p. 41 C, p. 352, núm. II.2.1						
V.8.5	C, p. 352, núm. II.2.1						
V.9.4	C, p. 353, núm. II.2.1						
V.10.e2	B, p. 148 C, p. 56, núm. I.1.11		II, p. 118, núm. 461	R, p. 122, núm. 20		p. 960, núm. 254	
V.10.e3	B, p. 148		II, p. 118, núm. 461			p. 960, núm. 254	
VI.1.1	C, p. 442, núm. III.1.3	p. 430-434, núm. II.2			p. 239-240, núm. IV.iv.22		Malla, 1981-1986: II, p. 135
VI.1.2	C, p. 442, núm. III.1.3		II, p. 268, núm. 685				Pacs, p. 198-199
VI.1.3	C, p. 443, núm. III.1.3						
VI.1.4	C, p. 446, núm. III.1.3						
VI.1.e1	C, p. 442, núm. III.1.3				p. 240, núm. IV.iv.23		
VI.1.e3	C, p. 388, núm. II.4.6						
VI.2.1	B, p. 119-120						
VI.2.8	B, p. 120-121						
VI.2.10	C, p. 42, núm. I.1.7			R, p. 105-106, núm. 17			
VI.2.12	C, p. 461, núm. III.2.5						
VI.2.e1	B, p. 121 C, p. 106, núm. I.3.3						
VI.2.e2	B, p. 121-122 C, p. 192, núm. I.4.1	p. 529, núm. III.3	II, p. 190-191, núm. 572				
VI.2.e3	B, p. 131	p. 404, núm. I.2					
VI.3.2	C, p. 260, núm. I.8.1						
VI.3.9	C, p. 378-379, 439-440, núm. II.4.2 i III.1.2			L, I, p. 129, núm. 84			
VI.3.10	C, p. 378, núm. II.4.2						

VI.3.11	C, p. 378, núm. II.4.2						
VI.3.12	C, p. 379, núm. II.4.2						
VI.3.e1	C, p. 645, núm. V.1.5						
VI.3.e2	B, p. 77 C, p. 261, núm. I.8.2			D, II.2, p. 185, núm. 757			
VI.3.e3	B, p. 61 C, p. 213, núm. I.4.4	p. 445-446, núm. II.3	II, p. 41, núm. 355	D, II.2, p. 66, núm. 703			
VI.4.1		p. 487-488, núm. II.5					
VI.4.2	B, p. 39-40 C, p. 191, núm. I.4.1	p. 442-443, núm. II.3	I, p. 221, núm. 81	R, p. 118, núm. 19			
VI.4.4		p. 519, núm. III.3	I, p. 195, núm. 50				DC, p. 62 Pacs, p. 234
VI.4.e3	B, p. 123 C, p. 249-250, núm. I.6.8						
VI.5.1	B, p. 42 i 43-44	p. 477-478, núm. II.5		R, p. 94 i 113, núm. 14 i 19			
VI.5.e1	C, p. 260, 266, núm. I.8.1 i I.8.3						
VI.5.e2	B, p. 32-33 C, p. 245, núm. I.6.6	p. 474-475, núm. II.5					
VI.5.e3	B, p. 30-31 C, p. 33-34, 118, núm. I.1.3 i I.3.6	p. 446, núm. II.3	II, p. 42, núm. 357	R, p. 69 i 76, núm. 8 i 10 D, II.1, p. 284, núm. 592			
VI.5.e4	B, p. 31 C, p. 118, núm. I.3.6	p. 447, núm. II.3					
VI.7.1	C, p. 383, núm. II.4.4				p. 237, núm. IV.iv.15	p. 1124, núm. 309	
VI.7.2	C, p. 383, núm. II.4.4				p. 237, núm. IV.iv.16		
VI.7.3	C, p. 383, núm. II.4.4				p. 237, núm. IV.iv.17		
VI.8.1		p. 502-504, núm. III.1					
VI.8.2							Malla, 1981-1986: II, p. 135
VI.8.3							Malla, 1981-1986: II, p. 135
VI.8.6		p. 504, núm. III.1	I, p. 360-361, núm. 283				
VI.8.7	C, p. 340, núm. II.1.4						
VI.9.2							Canals, 1935: 34

VI.9.3	C, p. 569, núm. IV.2.6						
VI.9.12	C, p. 525, núm. III.7.1						
VI.9.13	C, p. 525, núm. III.7.1						
VI.9.14	C, p. 525, núm. III.7.1						
VI.9.15							Marc de Villalba, p. 141
VI.9.e1	C, p. 16, núm. I.1.1		II, p. 187-188, núm. 567				
VI.9.e5	C, p. 524, núm. III.7.1						
VI.9.e7	C, p. 524-525, núm. III.7.1				p. 204, núm. III.v.25		
VII.1.1							<i>Nau</i> , p. 113
VII.1.2	C, p. 533, núm. III.7.2	p. 606-607, núm. IV.7					<i>Nau</i> , p. 113
VII.2.e1	B, p. 145-146 C, p. 373, núm. II.4.1	p. 405, núm. I.2	II, p. 90, núm. 419		p. 203, núm. III.v.25		
VII.2.e2	C, p. 527, núm. III.7.1						
VII.2.e3	B, p. 148		I, p. 324, núm. 234				
VII.2.e4	B, p. 64 C, p. 126, núm. I.3.7						
VII.2.e5	B, p. 75 C, p. 82-83, núm. I.2.2	p. 488, núm. II.5					
VII.2.e6			II, p. 233, núm. 633				
VII.2.e9	B, p. 71 C, p. 372-373, núm. II.4.1						Pacs, p. 196
VII.2.e10	C, p. 157, núm. I.3.17						
VII.2.e11	B, p. 122				p. 205, núm. III.vi.28		
VII.2.e12	B, p. 109 C, p. 527, núm. III.7.1						
VII.2.e14	B, p. 32 C, p. 33, núm. I.1.3	p. 447, núm. II.3					
VII.2.e15	C, p. 34, núm. I.1.3						
VII.3.e4		p. 417-418, núm. II.1					
VII.3.e5	C, p. 200, núm. I.4.3		I, p. 244, núm. 118	D, II.2, p. 45, núm. 694			
VII.4.5	C, p. 251, núm. I.6.9						
VII.4.7							Canals, 1935: 32
VII.5.2	C, p. 459, núm. III.2.3						
VII.6.1							Martí I, p. 78

VIII.1.1	C, p. 204, núm. I.4.4			D, II.2, p. 56, núm. 699			
VIII.1.2	C, p. 205, núm. I.4.4			D, II.2, p. 56, núm. 699			
VIII.1.6	C, p. 204-205, núm. I.4.4						
VIII.1.7	C, p. 205, núm. I.4.4						
VIII.1.e2	C, p. 202, 205, núm. I.4.3 i I.4.4			D, II.2, p. 56, núm. 699			
VIII.7.e5	B, p. 69 C, p. 653, núm. V.1.7	p. 449, núm. II.3					
VIII.7.e6			I, p. 323-324, núm. 233	D, I.1, p. 408, núm. 190			
VIII.7.e7	B, p. 70						
VIII.7.e14	B, p. 69-70		I, p. 323, núm. 231				
VIII.7.e15	C, p. 158, núm. I.3.17						
VIII.7.e16	C, p. 158, núm. I.3.17						
VIII.8.0							DC, p. 49
VIII.13.e2	C, p. 465, núm. III.2.6						
VIII.14.5							Curial, p. 392, núm. III.1.3
VIII.14.e2	B, p. 78						
IX.1.1						p. 603, núm. 143	
IX.1.e1	C, p. 105-106, núm. I.3.3						
IX.1.e2	C, p. 105, núm. I.3.3						
IX.2.e9		p. 419, núm. II.1		T, I, p. 288-289, núm. 101			
IX.3.e4						p. 233-234, núm. IV.iv.6	
IX.4.0		p. 534, núm. III.4					
IX.4.3		p. 534-535, núm. III.4					
IX.4.e1		p. 534-535, núm. III.4					
IX.12.2		p. 546-547, núm. III.5	II, p. 108, núm. 444				
IX.12.3		p. 547-548, núm. III.5					
IX.12.e3			I, p. 273, núm. 158				
IX.12.e5			I, p. 368, núm. 294				
IX.13.e2	C, p. 79, núm. I.2.2						
IX.13.e4		p. 513, núm. III.2					

3.5 EL VALERI MÀXIM D'ANTONI CANALS: ORIGINAL LLATÍ I GLOSSES

A les pàgines anteriors d'aquest estudi hem situat el *Valeri Màxim* de Canals en un context més ampli de traduccions europees a llengües vulgars, tot posant de relleu la importància de l'original llatí dels *Dicta* i la seva pervivència a la tradició literària catalana. A continuació ens centrarem en aspectes interns d'aquesta obra, concretament en el tipus de traducció que va portar a terme el frare dominic.

Durant molts anys es va considerar que les interpolacions de Canals devien procedir principalment de Titus Livi, conclusió a la qual es va arribar en detectar que el bell i extens passatge de Lucrècia que obria el sisè llibre ocupava unes poques línies en l'original de Valeri Màxim. Tant Miquel i Planas (Canals, 1914: I, xx) com Riquer (1993 [1964]: III, 122) eren partidaris d'aquesta hipòtesi. Tanmateix, en un article de 1994, Avenoza va acarar el text del dominic amb el de Livi i va demostrar que “Canals no es va prendre la feina de resumir i adaptar el text de Titus Livi a les seves intencions expositives, perquè ja s’ho va trobar fet” (Avenoza, 1994: 95). La font de Canals era en realitat el comentari de Lucas que omplia els marges del ms. 7540 de la Biblioteca Nacional de España.¹²⁴

De fet, uns anys abans, Riquer ja sospitava “que la versió [de Canals] fou feta sobre l'exemplar llatí actualment conservat a la Biblioteca Nacional o bé sobre el seu arquetipus” (1993 [1964]: III, 120).¹²⁵ Aquesta conjectura es fonamentava principalment en les coincidències entre el programa iconogràfic d'aquest manuscrit i el del ms. 1G-36 de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, aspecte que desenvoluparem més extensament a l'apartat dedicat a la descripció dels testimonis conservats. Avenoza, en canvi, es va centrar en aspectes textuais relacionats amb la glossa que incorporava el manuscrit llatí i va poder demostrar que el ms. 7540 havia estat l'original llatí emprat per Antoni Canals.¹²⁶

Com bé diu Di Stefano (2001: 147), “la linea della fortuna di Valerio Massimo lungo i secoli medievali è sicura e costante”, però, dins d'aquesta línia segura, el s. XIV –segle en el qual Canals duu a terme la seva traducció- mereix un tractament particular, ja que es tracta d'un període en què es produeix una extensa difusió dels *Dictorumque factorumque memorabilium*, ja sigui a través de còpies, comentaris o traduccions. Sobre les traduccions ja n'hem parlat en anteriors apartats i, sens dubte, demostren l'interès que a l'època es tenia per fer accessible al

¹²⁴ Aquest aspecte ha estat desenvolupat posteriorment per la mateixa investigadora (Avenoza, 2001). També nosaltres hem comentat a Rovira i Cerdà (2012b; 2012c) diversos passatges del *Valeri Màxim* manlevats tant de l'exposició de Lucas com de la de Dionís de Borgo San Sepolcro, que analitzarem més endavant.

¹²⁵ Robles (1972: 189), al final de la seva descripció dels manuscrits que contenen la traducció del Valeri Màxim (on n'inclou també alguns amb la traducció castellana de Juan Alfonso de Zamora) afirma: “El ms. 7540 es el original latino con un comentario anónimo”. Però no dóna cap explicació o referència bibliogràfica que avaluï aquesta asseveració.

¹²⁶ *Vid.* especialment Avenoza (1994, 2000 i 2001).

gran públic el text de Valeri.¹²⁷ Ara bé, al mateix temps, el text llatí segueix circulant abundantment, com es pot comprovar a través de la llista de manuscrits llatins conservats que dona Schullian (1981: 605-728): més de cent quinze manuscrits d'aquest període poden trobar-se avui en biblioteques europees o americanes.

A mig camí entre la còpia del text llatí i la traducció d'aquest, hem de situar un tercer mitjà de difusió: els comentaris. Schullian (1984) ha localitzat quasi una trentena d'obres que glossen els *Dicta*, deu d'elles al s. XIV.¹²⁸ A continuació presentarem tots aquests comentaris, tot i que, per al text de Canals, ens interessin especialment els de Lucas i Dionís de Borgo San Sepolcro.

Ja hem avançat que el comentari de Lucas, concretament la còpia realitzada en el ms. 7540 de la Biblioteca Nacional de España, influí decisivament en la traducció d'Antoni Canals. A hores d'ara, no hi ha una identificació sòlida del personatge històric que s'amaga sota el nom de Frate Lucas.¹²⁹ Tal com indica Di Stefano (1973: 220), “tout ce que nous pouvons dire c'est que, comme on le retrouve cité à côté du commentaire de Dionigi da Borgo S. Sepolcro et de celui de Luca da Penne, il a dû être vraisemblablement composé dans un milieu proche de la cour d'Avignon”. Per aquests mateixos motius, el marc cronològic en el qual redactà aquest comentari s'ha situat entre 1339 i 1378. Pel que fa a l'estil del comentari, Schullian afirmava que “its author [Lucas] provides his information, which is largely on historical points, in straightforward and workmanlike fashion, in facile Latin, with cross references to other passages of Valerius, and with citations from pagan and Christian authors” (1984: 331).

Canals, tot i haver anunciat en el pròleg que seguiria la sentència literal i no ompliria el text de glosses, segurament va intuir que “de ofrecer a sus lectores el texto clásico tal cual, éste no sería comprendido sin acompañarlo de una larga nota explicativa, por lo que optó por una solución, aunque menos respetuosa con el original, sí más práctica” (Avenoza, 2001: 47). I, de

¹²⁷ Com bé diu Schullian (1984: 296-297), “certainly by the first half of the fourteenth century translations of the nine books were necessary if the work was to continue popular, and the onerous task was not shirked”. *Vid.* un llistat d'aquestes traduccions a les p. 296-301.

¹²⁸ De fet, aquests comentaris del s. XIV són els més antics que es conserven en l'actualitat. Amb anterioritat a aquesta centúria circulaven alguns epítoms, extractes o florilegis, els més importants dels quals serien els de Iulius Paris (s. IV o V) i Ianuarius Nepotianus (s. VI), emprats per Kempf per omplir algunes llacunes de la seva edició. Com diu Berlincourt (1972: 362), “the name of Valerius was merely listed among the author's ancient sources, quotations from his work were used in support of the author's point of view, or excerpts or versifications were made with no evidence of a commentary”.

¹²⁹ Tenint en compte el marc cronològic, s'ha proposat l'atribució a Luca Mannelli, frare dominic resident a Avinyó entre 1342 i 1344, que composà també un comentari a Sèneca en què citava diversos fragments dels *Dicta*. Per a més informació sobre aquesta identificació, *vid.* Di Stefano (1973: 224-225), Schullian (1984: 331- 332, 334), Avenoza (2000: 353) i Martínez Romero (2001a; 2001b: 251). Entre les obres de Luca Mannelli, Kaeppli (1970-1993: III, 90, núm. 2896) cita, just després de referir-se a la *Tabulatio et expositio Senecae*, una “expositio Valerii Maximo, Factorum ac dictorum memorabilium libri IX (proemium)”. Curiosament, el pròleg de la *Tabulatio* reprèn una cita textual dels *Dicta*: “*Vtilitas huius compilationis, beatissime papa Clemens, est facilitas inuentionis et inuentorum declarationis, ut longe inquisitionis labor absit documenta sumere uolentibus*” (*apud* Martínez Romero, 2001a: 96; *cf.* Kempf, 1854: 105; marquem en rodona la cita dels *Dicta*).

fet, ja hem comentat abastament en l'apartat de traduccions que, a l'edat mitjana, traduir i glossar anaven de la mà.

Així doncs, segons els estudis precedents, Canals tenia a les mans, en el moment de traduir els *Dicta*, un exemplar que no només contenia el text llatí original, sinó abundants comentaris marginals fets, ben segurament, per un company dominic. A partir d'aquesta dada, hem procedit a acarar els textos català i llatí per tal de copsar la importància d'aquesta glossa en el text de Canals, tot arribant a la conclusió que el dominic valencià acudia a la glossa no de forma esporàdica sinó constant. Nombroses interpolacions tant amplificatives com explicatives tenen la seva font en el comentari de Lucas. Ara bé, la comparació sistemàtica del text català i el llatí de Valeri Màxim ens ha fet constatar igualment la presència de nombrosos passatges glossats que no deriven del comentari de Lucas. Per això hem procedit a cercar aquests passatges en d'altres fonts, començant pels altres comentaris medievals confegits al s. XIV. La llista de glossadors d'aquesta centúria inclou els noms que presentem tot seguit.

Per al·lusions a personatges de l'època hem de situar entre 1320 i 1350 la redacció del comentari de Johannes Caballinus de Cerronibus,¹³⁰ escriptor de la cúria pontifícia d'Avinyó.¹³¹ També de la primera meitat de segle, probablement de 1338, és el comentari del dominic Milianus de Spoleto.¹³² A la segona meitat, trobem el comentari de Conradus Waldhauser (1326-1369), predicador agustinian relacionat amb l'emperador Carles IV i amb el duc d'Àustria Rudolf IV.¹³³ Entre 1374 i 1375, a la cort papal d'Avinyó, s'ha de situar el comentari del jurista Lucas de Penna (*ca.* 1320-1390), dedicat a Gregori XI, amb un text molt proper al del comentari de Dionís de Borgo San Sepolcro.¹³⁴ Benvenutus de Imola (1320 *a quo*-1387/1388), comentador també de la *Divina Commedia*, de la *Pharsalia* de Lucà i de les tragèdies de Sèneca, entre d'altres, dedica el seu comentari a Nicola d'Este.¹³⁵ Finalment, hem de citar el comentari d'un

¹³⁰ Com que alguns dels comentaristes que citarem a continuació són poc coneguts, hem optat per emprar els seus noms en llatí, tal com apareixen en el treball de Schullian (1984). Així, tot i que algun d'ells sí que té àmplia difusió en llengua vulgar, per tal de mantenir la uniformitat, també el mantenim en llatí. L'única excepció serà Dionís de Borgo San Sepolcro, que ja hem citat diverses vegades al llarg d'aquest estudi amb aquesta forma concreta.

¹³¹ Aquest comentari s'ha conservat en el ms. Vat. lat. 1927, que consta de 94 folis amb glossa marginal i interliniada i un darrer foli amb una carta de Dionís de Borgo San Sepolcro a Giovanni Colonna. Tot i la presència d'aquesta carta al manuscrit, no es tracta del comentari de Dionís, com demostra Demarco (1956: 557). Schullian (1984: 334-337) no el considera un comentari *stricto sensu*: "however, his contribution is still not a genuine commentary and is not easily cast in the mold set for this project. It has no real form, and it provides nothing which can properly be called an incipit or an explicit. It consists of sometimes scattered, sometimes tightly packed annotations in the margins and between the lines of the text of Valerius Maximus which is transmitted in Vaticanus latinus 1927, s. XIV" (p. 334).

¹³² *Vid.* Schullian (1984: 329-330). Conservat en un únic manuscrit del s. XIV: Berlin, Deutsche Staatsbibliothek, Diez C qu. 50.

¹³³ *Vid.* Schullian (1984: 337-339). Conservat en vuit manuscrits a Göttweig, Melk, Praga i Viena.

¹³⁴ Tres manuscrits transmeten aquest comentari: Auch, Bibliothèque Municipal, ms. 8; Reims, Bibliothèque Municipal, ms. 1332 (llibres I-VII); i Leiden, ms. Voss. lat. F. 89 (llibres I-III). *Vid.* Schullian (1984: 342-344) i Di Stefano (1963b: 411-413).

¹³⁵ *Vid.* Schullian (1984: 347-351). S'ha conservat en més de vint manuscrits. Segons Berlincourt (1972: 377), aquesta obra "was undertaken with the set purpose of correcting and supplementing the

tal Frater Petrus no identificat encara, que presenta molts punts de contacte amb l'exposició de Dionís de Borgo San Sepolcro.¹³⁶

Per completar aquest elenc, afegirem el comentari desaparegut de Petrus de Muglio († 1383), mestre de gramàtica i retòrica relacionat amb Petrarca, Boccaccio i Coluccio Salutati. Aquest comentari hauria estat preparat per a les seves classes. La seva existència es dedueix a partir de dues notes marginals afegides en els f. 94v i 95 del ms. Barberinianus Latinus 122 de la Biblioteca Vaticana.¹³⁷ Tampoc es troba actualment un comentari citat en diverses cartes i notes marginals d'alguns manuscrits, i redactat per un alumne de Petrus de Muglio, anomenat Johannes de Ravenna (1343-1408).¹³⁸

Hem deixat en últim lloc el que ha estat considerat des de la seva redacció “à juste titre comme le *classique* parmi les commentateurs de Valère” (Di Stefano, 1973: 225): l'exposició de Dionís de Borgo San Sepolcro (*fl.* 1300-1342), monjo agustinià del qual, a diferència d'altres glossadors, en coneixem diverses dades biogràfiques.¹³⁹ La seva influència es deixa notar en comentaris posteriors, els quals, tot i que hi introduïren algunes correccions de caràcter històric o lingüístic, “they seldom questioned his moral views” (Berlincourt, 1972: 370). De fet, com diu Di Stefano (2001: 151),

va subito notato però che, nella ricca proliferazione di copie con glosse e commenti vari, è spesso difficile fare attribuzioni e fissare filiazioni e aversioni quando non siano esplicite, ma anche quando lo sono: il materiale di tali lavori, da una parte, circola come un patrimonio comune e, dall'altra, è facilmente amovibile a seconda della documentazione di cui l'esegeta dispone e che vuole utilizzare.

Aquest comentari, en tant que dedicat a Giovanni, cardenal de Colonna i patró de Petrarca, ha de datar-se des de desembre de 1327 fins al 1342, any de la mort de Dionís.¹⁴⁰ Aquesta

earlier commentary by Dionigi”. És a dir que tot el comentari de Benvenutus està fet en paral·lel al de Dionís: si considera que l'explicació que aquest dona és massa breu, l'allarga; si ja està bé, ell ho comenta breument; i si troba incorreccions, les assenyalava i corregia. Per exemple, en el passatge inicial del llibre VI, dedicat a Lucrecia, Benvenutus comença el seu relat allà on Dionís havia acabat el seu.

¹³⁶ S'ha conservat en vuit manuscrits, segons indica Schullian (1984: 351-353).

¹³⁷ Hem extret aquesta informació de Schullian (1984: 339). Segons l'autora, Gargan i Billanovich en els anys 80 estaven treballant sobre aquest tema, tot i que no n'hem trobat cap publicació concreta que se n'ocupi.

¹³⁸ Per a més informació, *vid.* Schullian (1984: 340-342).

¹³⁹ Dionís de Borgo San Sepolcro exercí de *magister* a París, Avinyó –lloc de residència durant vuit anys–, Florència i posteriorment a Nàpols, on tingué com a pupil Boccaccio. És ell qui recomanà al rei Robert que atorgués la corona de lloer a Petrarca, poeta amb qui l'unia una estreta amistat. La seva exposició dels *Dicta* no és l'única incursió en el món de les gloses clàssiques, sinó que escrigué també comentaris a la *Politica* d'Aristòtil, a Virgili, a Sèneca i a les *Metamorphoseon* d'Ovidi. Per a més informació, *vid.* Schullian (1984: 324-329). A aquest personatge fou dedicat un congrés celebrat precisament a Borgo San Sepolcro l'any 2000, les contribucions del qual han estat aplegades en el volum editat per Suitner (2001).

¹⁴⁰ Giovanni Colonna és elegit cardenal el 18 de desembre de 1327. Ja hem esmentat anteriorment l'estreta amistat que unia Dionís amb Petrarca. De fet, és precisament aquesta amistat la que li ha atorgat

datació ha fet pensar que l'exposició dels *Dicta* podria haver estat escrita quan Dionís era a Nàpols, entre 1339-1342, però també podria haver-se redactat a Avinyó, on els frares dominics gaudien d'un ampli accés a la biblioteca papal.¹⁴¹ Pel que fa a la seva difusió, no hi ha dubte que fou un text molt consultat. Avui en dia se'n conserven una cinquantena de manuscrits, alguns d'ells fragmentaris, i una edició incunable.¹⁴² Sabem que entre 1369 i 1375 entrà una còpia manuscrita d'aquest comentari a la biblioteca papal d'Avinyó, i Boccaccio en posseï un exemplar.¹⁴³

En la nostra recerca d'una segona font que fornís els aclariments o amplificacions que Canals incloïa en el seu text però no procedien de Lucas, hem consultat els comentaris de Benvenutus de Imola, de Lucas de Penna i de Dionís de Borgo San Sepolcro.¹⁴⁴ Ha estat el comentari d'aquest darrer el que ens ha permès identificar la major part dels fragments interpolats al *Valeri Màxim* que no havíem localitzat anteriorment. De fet, la consideració de la importància d'aquest comentari ha anat augmentant a mesura que hem analitzat el text, ja que

rellevància entre la crítica actual. Destaca, per exemple, la correspondència entre ambdós personatges, especialment l'epístola sobre l'ascens al mont Ventor el 1336. En aquest sentit, és interessant l'article de Velli (2001), en què es posa de manifest la diferència de caràcters que existia entre ambdós personatges. Segons aquest investigador, Dionís no comparteix amb Petrarca el gust per la recerca filològica rigorosa i per les novetats, ja que no afegeix el desè llibre del Valeri Màxim trobat per Petrarca, i de Livi només fa servir les dècades primera i tercera, tot i que Petrarca n'havia trobat una altra. A més, Dionís considera que la disputa entre si Valeri Màxim va viure sota August o sota Tiberi en realitat no afecta el fons de la història, igual que saber si Tanaquil fou muller d'Anc Marci o de Tarquini "sed propositum non variat cuius fuerit"; confon Marc Licini Cras (*Dicta* I.6.11) amb Publi Licini Cras (VIII.7.6); fa Massinissa rei del Ponto i no de Numídia (I.1.e2), i comet altres errades. *Vid.* Velli (2001). Segons Di Stefano (1963a: 11), Dionís "si riassocia direttamente e continua quella attivissima corrente del pensiero medievale che, forte dell'insegnamento di S. Agostino, non ha voluto rinunciare del tutto ai testi dei gentili, assimilandone il senso alla Verità o assegnandovi una funzione propedeutica". Di Stefano li atribueix un humanisme encara incipient que el porta, per exemple, a consultar diversos manuscrits per preparar el seu comentari, tot i que el seu objectiu no és tant restituir el text original com oferir una lectura fluida.

¹⁴¹ *Vid.* Faucon (1886-1887) i Labande (1894). De fet, com hem vist, diversos comentaris sorgeixen en l'entorn d'aquesta ciutat. Pel que fa a les fonts d'aquesta exposició, un dels autors més citats és Livi, tot i que és possible que el seu coneixement fos de segona mà: "Livy is cited more frequently than any other author, but since no passages are quoted nor are verbal reminiscences common (as is the case with other authors) the conclusion seems justified that Dionigi failed to mention his intermediate source, Orosius. This conclusion can be confirmed by passages in the commentary of Simon de Hesdin where he translated large sections of Dionigi's work and listed Orosius as the authority more frequently than Livy" (Berlincourt, 1972: 366-367). Segons Velli (2001), té també grans coneixements de sant Agustí, sant Jeroni, sant Ambròs i sant Gregori; la informació històrica l'extreu de Florus, Justí, Flavi Josep o Suetoni; coneix Aristòtil, el *Policraticus*, el *De sacramentis* d'Hug de Sant Víctor i les traduccions llatines d'Avicenna i d'Averrois.

¹⁴² D. de Burgo Sancti Sepulchri, *Commentarii in Valerium Maximum*, [Estrasburg: Adolf Rusch], 1475 *ad quem*. Se n'han conservat molts exemplars, tal com es pot observar al *Gesamtkatalog* (1938: 449-450, núm. 8411; 2014, núm. 08411).

¹⁴³ *Vid.* Ehrle (1890: I, 542 i 544, núm. 1349 i 1389) i Mazza (1966: 54-55, núm. VIII/1).

¹⁴⁴ Hem consultat l'obra de Benvenutus de Imola segons el ms. Lat. 5863 de la Bibliothèque Nationale de France. El comentari de Lucas de Penna es conserva al ms. 8 de la Bibliothèque Municipal d'Auch. Després de diverses demandes de reproduccions que no han estat ateses, hem rebut l'ajuda del Dr. Joan Mahiques, que ha consultat personalment el còdex i ens n'ha cedit amablement unes poques fotografies. La informació parcial que hem aplegat ens porta a concloure, provisionalment, que Lucas de Penna no és una font utilitzada per Canals. Pel que fa al comentari de Dionís, hi hem accedit a partir de l'edició incunable citada *supra*.

no només va influir sobre la traducció de Canals de manera directa, sinó que, com veurem, moltes de les glosses de Lucas estan manllevades del comentari de Dionís.

Així doncs, Dionís constitueix una font de Canals tant per via directa com indirecta. En primer lloc, hi ha interpolacions del valencià extretes d'aquesta font; en segon lloc, de les glosses que Canals manlleua del comentari de Lucas, aquest n'havia extret una bona part del comentari de Dionís; en tercer lloc, hi ha diversos fragments que Lucas copia quasi literalment de Dionís, de manera que cal observar-los amb deteniment per intentar dilucidar si Canals els manlevà de l'un o de l'altre. A continuació comentarem amb passatges concrets cada una de les tres relacions intertextuals que acabem de distingir. Ara bé, la influència del comentari de Dionís en la traducció de Canals queda reflectida de manera més completa en l'aparat de notes que acompanya la nostra edició, un aparat que aspira a assenyalar totes les interpolacions introduïdes pel dominic valencià en la seva traducció.

En primer lloc, doncs, hi ha una sèrie de fragments en què el comentari de Dionís exerceix una influència directa sobre la traducció catalana. Així, per exemple, a *Valeri Màxim* (I.1.16), el rei Tarquini ordena donar a un traïdor contra la pàtria el mateix càstig que als parricides, a propòsit del qual Canals afegeix que consistia en què, “encloses en un sach ab un gall e una serp e ab una bogia, eren lançats en la mar en guisa que, la serp, lo gall e la bogia combatens entre si, l'om passàs major pena”. En el text llatí dels *Dicta* (I.1.13) no es troba aquesta concreció, ja que es dona per sabut en què consisteix el càstig dels parricides. Per això, Canals ha de recórrer al comentari de Dionís (f. 15): “*Namque parricida cum simea, gallo et serpente inclusi mari proiciebantur, ut ipsis contendentibus inter se homo maioribus penis afficeretur*”.

Altres vegades, es tracta d'interpolacions que complementen la informació aportada per Valeri Màxim. Per exemple, quan se'ns presenta Camil, Canals afegeix: “qui fon quasi lo primer hedificador de Roma, appel·lat lo segon Ròmulus” (I.3.3). Aquesta puntualització l'extreu de Dionís (f. 23v): “*Inmo quasi patrie conditor fuit, secundus Romulus appellatus*”. En un altre passatge, Valeri Màxim parla d'un home de vista molt aguda del qual no en cita el nom, mentre que la traducció del dominic l'esmenta a través de la glossa de Dionís: “Aquest, segons alguns reciten, hac nom Linceo per aquell animal dit linx, qui ha la vista molt aguda” (I.6.26); passatge que equival a: “*ideo uocatus fuit Linceus, eo quod tale animal multum a longe uideret*” (f. 61v).

Finalment, destacarem un fragment on el text de Dionís ajuda a entendre millor la història, que a penes és insinuada als *Dicta*. A dins del dotzè títol del llibre IX, dedicat a les morts curioses, en el capítol onzè, Valeri Màxim explica que Homer morí en no poder resoldre una endevinalla que li havien posat uns pescadors, però no relata l'endevinalla en qüestió, que sí apareix en el comentari de Dionís:

<p>No fon vulgar ni comuna la mort de Homero, poeta, qui, com I dia ell anant per la riba de la mar los pescadós li fessen una qüestió e no la pogués soltar ni entendre, morí per sobre de dolor. La qüestió fon aquesta: com los pescadors s'espulgassen e matassen los polls, digueren-li: "Omero, tu qui tant saps, digues-nos a I qüestió que-t proposarem. La qüestió és aquesta: tots quants havem presos no havem, e tots quants no havem presos havem". E deyen-ho dels polls, que tots quants havien presos eren morts e axí no-ls havien, e tots quants no havien presos tenien en les vestidures. E com ell se pensàs que-u diguessen dels peys e no u entengués, donà's tanta de tristor que morí. (<i>Valeri Màxim</i>, IX.12.11)</p>	<p><i>Nam hic Homerus piscatores se et suos pannos siue uestimenta sua purgantes et querentes pediculos inuenit, sapienti uiro hanc questionem ut solueret petiuerunt: "quicquid cepimus non habemus, et quod non capimus habemus". Que uerba Homerus intelligens de piscibus uidere non poterat quod illos non haberent quos ceperant et illos haberent quos non ceperant. Ideo, dissoluere problema non ualens, dolore absumptus est. Loquabant autem piscatores de pediculis et quos ceperant non habebant quia interfecerant et in mari proiecerant. Illos uero super se habebant quos nondum querendo inuenerant. (Dionysius, f. 362r-v)</i></p>
---	---

A mesura que passen els llibres, les interpolacions que afegeix Canals són cada vegada menys freqüents i, al mateix temps, el comentari de Lucas es diferencia cada vegada menys del de Dionís.¹⁴⁵ Així, per exemple, en els casos següents, ambdós textos són pràcticament idèntics, tot i que, com veurem, podem suposar que el text emprat directament per Canals és el de Lucas.

Valeri Màxim menciona que Roma tingué set reis, però no en cita els noms (*Dicta* V.6.3). En canvi, la traducció de Canals els incorpora: "Lo primer dels quals fon Ròmulus; lo segon, Numa Pompílio; lo terç, Túl·lio Hostílio; lo IIII, Actito; lo V, Prisco Tarquino; lo VI, Curvo Túlio; lo VII, Tarquino Superbo" (*Valeri Màxim*, V.6.3). L'exposició de Dionís i la de Lucas aporten aquesta mateixa informació, però un error en la transcripció d'un parell de noms ens fa pensar que la font directa de Canals fou el segon dels glossadors esmentats. Del llistat que aquest dóna, marquem en rodona les dues errates: "*primus fuit Romulus, secundus Numma Pompilius, tercius Tullius Hostilius, quartus Acticus, quintus Priscus Tarquinus, sextus Curuus Tullius, septimus Tarquinus Superbus*" (Lucas, f. 76vb). Com es pot comprovar, els noms del quart rei, Ancus Marci, i del sisè, Servi Tul·li, estan mal escrits, provocant l'error també en Canals, mentre que són escrits en la forma habitual al text de Dionís ("Ancus" i "Seruius Tullius", f. 206v). Trobem un cas similar en un altre passatge on Canals incorpora un llistat de dotze déus:

Lo primer dels quals era Júpiter, déu del cel; lo segon Juno, germana e muller sua; lo III era Minerva, deessa de la saviea; lo IIII era Cérers, deessa dels blats; lo V Diana, deessa dels caçadors;

¹⁴⁵ Això es pot apreciar clarament en les glosses geogràfiques, abundants en els primers llibres, més esporàdiques en els darrers. Segons les dades que fins ara hem aplegat, n'hem trobat vint-i-nou casos en el primer llibre, divuit en el segon, vint en el tercer, deu en el quart, quinze en el cinquè, sis en el sisè, quatre en el setè, tres en el vuitè i sis en el darrer.

lo VI Venus, deessa d'amor; lo VII Mars, déus de les batalles; lo VIII Neptuno, déu de la mar; lo IX Saturnus, déu dels lauradors e conreadors de la terra e de les messes; lo X Ulcà, déu del foch; lo XI Mercuri, déu dels mercaders; lo XII Vesta, deessa de la terra. (VIII.12.1)

En lloc de la forma habitual “Vulcanus” (Dionysius, f. 312), al testimoni de la glossa de Lucas consultat per Canals trobem “*Ulcanus deus ignis*” (f. 117rb), lliçó que ben probablement influí de manera directa sobre la traducció catalana del dominic.¹⁴⁶

Finalment, hi ha casos en què els textos llatins del comentari de Lucas i de Dionís són gairebé idèntics. Per tant, Dionís en constituïria la font indirecta fins i tot en les ocasions en què Canals consultà l'altre glossador. Poden comparar-se, per exemple, els dos fragments següents sobre la cerimònia del triomf (*Valeri Màxim*, II.3.0). Ambdós comentaris segueixen l'autoritat del jurista i bisbe de Ferrara Hug de Pisa († 1210), probablement el *Liber deriuationum*, a l'hora de definir el concepte de triomf. Una definició que, eliminant la referència a l'autor italià, serà recollida per Canals:

<p><i>Agit autor in hoc loco, “De iure triumphandi”, ad cuius intelligentiam oportet uidere quid sit triumphus. Dicitur autem, secundum Huguicionem, a “tris” Grece (quod est tria Latine) et “phone” (sonus). Vnde triumphus quasi triplex sonus, propter triplex gaudium quod fiebat alicui qui ciuitatem aliquam subiugauerat uel prouinciam. Primo namque captiui quos ducebat manibus tergo ligatis currum precedebant triumphantis. Secundo quod triumphanti cunctus populus letanter obuiabat. Tercio quia, indutus precioso uestimento, solus in curru sedebat quem</i></p>	<p><i>Hic agitur de triumpho. Ideo, oportet scire quid scit triumphus. Secundum Hugutionem, dicitur a tri quod est tria, et phonos quod est sonus. Quasi triplex sonus et triplex gaudium fiebat triumphantibus. Primo namque captiui manibus post tergum religatis ducebantur ante currum triumphantis. Secundo, omnes ciues cum leticia obuiabant triumphanti. Tercio quia solus sedebat in curru, indutus purpura, quem currum quatuor equi trahebant. (Lucas, f. 29ra)</i></p>	<p>Abans que proceescha res del test del <i>Valeri</i>, posaré e recitaré quina cosa era lo triumphe. Triumpe és dit començament per nombre de tres, car era honor feta als cavallers qui valerosament s'eren combatuts per lo ben poblich, en la qual honor se feyen tres coses. Car, primerament, anaven los presonés davant lo carro en lo qual era portat reverentment e gloriosa lo dit cavaller, e los dits presonés anaven ab les mans ligades; segonament, tots los ciutadans exien ab gran goyg e consolació per rebre lo dit triumphant; tercerament, lo dit cavaller venia en Roma</p>
---	--	---

¹⁴⁶ Aquesta opinió és compartida per Avenozza (2001), que ja estudià aquest exemple. Cal advertir que la forma “Ulcà” o, en castellà, “Ulcano”, si bé no és habitual, pot trobar-se en altres textos. Ulcà, per exemple, s'empra en la versió catalana de la *Vita sancti Antonii* conservada en el manuscrit fragment 7 de l'Arxiu Diocesà de Barcelona, segons pot observar-se a la transcripció d'Alturo i Perucho (1989: 199). En castellà, trobem la forma “Ulcano” a la *Gran crónica de España* de Juan Fernández de Heredia (Biblioteca Nacional de España, ms. 10133, f. 59; text consultat a través de CORDE, 2011).

<i>quatuor equi trahebant.</i> (Dionysius, f. 96)		acompanyat per tots los ciutadans e seya tot sol sobre I carro molt bell lo qual menaven quatre cavalls, e lo dit triumphant vestia una preciosa vestidura de porpra. (<i>Valeri</i> <i>Màxim</i> , II.3.0)
--	--	--

El mateix succeeix en el bell passatge de Lucrecia que obre el llibre VI, estudiat per Avenoza (1994: 94-101), la qual conclou a partir de la comparació del text de Canals, el de Valeri Màxim, la glossa de Lucas i el fragment de Livi:

Un acarament del text llatí [és a dir, *Ab Urbe Condita* de Livi] amb la versió catalana permet de comprovar que no es tracta pas d'una traducció directa. Canals no es va prendre la feina de resumir i adaptar el text de Titus Livi a les seves intencions expositives, perquè ja s'ho va trobar fet, de manera que traduí la glossa. (Avenoza, 1994: 95; l'afegit entre claudàtors és nostre)

Avenoza feia referència a la glossa de Lucas. Nosaltres hem comprovat també el fragment en Dionís i afegiríem que tampoc Lucas es va prendre la feina de resumir, sinó que s'ho va trobar fet en el comentari de Dionís. L'única diferència significativa entre les dues glosses es troba en un passatge que Canals tradueix de la següent manera: “anà-sse'n al castell de Lucrecia per la qual fon rebut reverentment, axí com se pertanyhia a fill de rey” (VI.1.1). El fet que Dionís utilitzi l'expressió “*reuerenter recipitur*” (f. 218v), absent en la glossa de Lucas (f. 81rb), fa pensar que la font prioritària de Canals podria ser el primer d'ambdós, sense que això exclougui la possibilitat que, en aquest cas, consultés també l'altre comentari. Com que és un dels fragments més llargs en els quals es veu més clarament la influència del comentari de Dionís sobre el de Lucas, el reproduïm a continuació tot indicant les divergències que presenten els testimonis consultats d'ambdós glossadors. Partim del text de Dionís, tot marcant en lletra rodona les variants i posant entre claudàtors aquelles que hi afegeix Lucas.

Exemplum autem primum Romanum [Romanorum] ponit de Lucrecia, Lucrecii [Lucrecii] filia, de qua loquitur Titus Livius circa finem primi “Ab urbe” [“Ab urbe” libro primo], ubi ponit hoc [hoc ponit] exemplum quod hic breuiter perstringemus [pertangemus].

Dum rex Tarquinius Ardeam ciuitatem obsideret, Gallatinus [Collatinus], huius Lucrecie maritus, cum Sexto, regis filio, ac aliis iuuenibus coetaneis de feminarum pulchritudine decretabat, cui e contra alii respondebant uxores suas pulchriores suas [sua] affirmantes. Conueniunt ergo ut equos ascendent [ascendant] et subito ad domos uadant, et illius uxor pulchrior censeatur [censeatur pulchrior] et melior que melius occupata inuenitur. Ad castrum igitur Collatinum concurrunt et Lucreciam in thalamo cum ancilis in opore [opere] serico laborantem inueniunt et inter nobiles

matronas residentem. *Quam cum regis filius [filius regis] fuisset intuitus eius pulchritudinem atque mores et gestus, cepit mente reuoluere et [ac], dolore intrinsecus sauciatus [sauciato], ipsius amore capitur et pre nimia libidinis accensione torquetur celatumque uulnus plus non ualens abscondere, tempore seruato, cum iuuenes secum ad exercitum [ad exercitum secum] iam redissent et ad Collatinum castrum ubi predictam [pridem] Lucreciam uiderat adiit. Qui a Lucrecia utpote regis filius reuerenter [om.] recipitur et sicut [sic] cognatus [cognitus] honoratur. Venit igitur [ergo] tempus quo de nocte homines quiescere solent et regis filio lectus decenter ostenditur. Qui tacitus languens locum ubi Lucrecia quiescebat obseruauit. Et cum omnia essent tuta in cubiculum, Lucrecie clam intrauit et manu sinistra eius compresso [oppresso] pectore, dextra gladium tenens, dixit: “Tace, Lucrecia, filius regis sum. Ferrum in manu est. Morieris si uocem emisseris [extraxeris]”. Illa pre somno stupefacta tacuit. Tunc ille mulieris animum nunc promissis nunc terroribus et minis inclinare nititur ad consensum cumque animum illius et cor marmoreum inuenisset, adiecit: “Nisi [si non] consenseris mihi, seruum tuum iugulatum prius corpori tuo nudo et iugulato nudum in hoc tuo cubiculo sociabo, ut de te per orbem adulterii tui fama discurrat et dicatur ‘Lucreciam ob stupri causam quam cum seruo commisit iugulatam’ quisque [quique] nouit [nouerit]”. Tunc illa huius infamiam [infamiam huius] timens, coacta consensit cumque, ea uiolata, ad exercitum regis filius redisset, ipsa ad patrem et fratres suos, ad Collatinum maritum atque [add. ad] Brutum, ipsius regis nepotis [om.] nepotem, literas destinauit, ut statim sine mora necessitate magna cogente ad eam ueniant. Quibus, cum adessent, sic locuta fuit: “Filius regis Sextus Tarquinius domum meam heri pro hospite hostis intrauit. Tum [Tu] autem Collatine uestigia alieni uiri in lecto tuo esse cognosce. Tuum licet [cum] corpus uiolatum, animus insons est. Ideo a culpa me absoluo, a pena tamen non liberor [libero]. Sed qui hoc fecit in suum detrimentum erit, si uiri estis. Et ne aliqua impudica exemplo Lucrecie uiuatque accipere exemplum ex culpa uoluerit non negligat exemplum ex pena”. Et gladium quem ueste occulte [occultum] habebat exemit et se propria manu transfixit. Et sic mortua subito cecidit. Tunc Brutus et maritus, pater et fratres et omnes amici gladium quo se peremit accipiunt atque super Lucrecie sanguinem iurant nunquam cessare donec progeniem Tarquini de Roma expellerent et deinceps nullum ex eis in urbe regnare permittent [in urbe regnare nullum ex eis permitterent]. Quod et factum est, nam corpus Lucrecie Romam deferunt et in populo sedicionem faciunt et regem expellunt. Sextum uero regis filium criminis auctorem gladio peremerunt.*

Hec breuiter de hac Lucrecia sufficere possunt quia aliqua sunt obmissa quia non erant necessaria. (Dionysius, f. 218-219; Lucas, f. 81rb-va)

Com es pot veure, les variants entre un text i altre són pràcticament inexistents i les poques que hem consignat segurament responen més a errors produïts durant la còpia dels exemplars que no pas canvis intencionats per part de Lucas. El mateix succeeix en el fragment que comentem tot seguit, on es descriu el combat entre els Horacis i els Curiacis (*Valeri Màxim*, VI.3.11), que ambdós comentaristes afirmen que extreuen de Livi. Aquest fragment introductori, que no es troba als *Dicta*, Canals el recupera dels comentaris de Dionís o Lucas. En

aquest cas, no podem afirmar quin dels dos fou la font directa, ja que no hi ha diferències substancials entre un i altre:

<p><i>Hanc historiam ponit Titus Liuius diffuse [add. in] primo “Ab Urbe Condita”, quam hic, ut ad propositum facit breuiter, prostringemus. Notandum ergo quod bello inter Albanos et Romanos durante ambo populi concurrentes in campo, ut finem imponerent bello, sic inter se conuenerunt ut haberetur speciale certamen inter paucos, et ille populus cuius esset victoria singularum personarum dominus censeretur et econtra. Erant in his duobus [duabus] civitatibus due familie, Horacii in Roma et Curiacii in Alba, in qualibet familia tres fratres. [add. Et] Erant autem iste [add. due] familie astrictae amicitia ad [et de] proximo fiendi erant affines quia una de Oracii iam desponsata erat ab uno de Curiacii. Igitur [Ergo] quolibet sue ciuitati et populo se obtulit pro ciuitatis libertate pugnare. Et fuerunt tres in campo fratres pro quolibet [qualibet parte] populo, et exercitui [exercitu] utriusque ciuitatis circumspectante [add. id est expectante, uidere bellum]. Bello ergo incepto uel pugna, [add. Curiacii preualente ceperunt et duos fratres de Romanis interfecerant et, secundum omnium] existimationem, alterius fratris exspectabatur [spectabatur] ruina uel casus. Sed ipse, spiritu uehementis fortitudinis cinctus, sic ingeniose et fortiter pugnavit quod ipse solus tres Curiaces [Curiacios] interfecit (Dionysius, f. 231v-232; Lucas, f. 86rb).</i></p>	<p>Com la guerra fort e cruel qu'era entre ls romans e ls albanesos hagués durat per loch temps, volent dar cascuna part fi a la dita guerra, fon pacte e covinença entre cascuns del poble qui eren en lo camp de la batalla que elegissen certs cavallers de cada part e que la part d'aquells qui serien vençuts fos subjugada a l'altra. Adonchs, com cascuna d'aquestes dues ciutats hagués III germans de dos linyatges, dels quals los de Roma eren dits Oracis, los de Albània Curiacis, qui havien entre si causa de gran amistat per lo cunyadatge que y era -car una germana dels Oracis era esposada ab I dels Curiacis-, no contrastant açò, fon ordenat que aquests VI se combatessen. E com en la batalla d'aquests VI fossen morts ja dos dels Oracis e, segons estimació de tots quants eren presents, l'altre germà no hagués esperança de vida, hac-se axí fortment e enginyosa que matà los III Curiacis. (Valeri Màxim, VI.3.11)</p>
---	---

Podríem incorporar molts d'altres exemples, però creiem que aquests són prou significatius per il·lustrar la relació que existeix entre la traducció de Canals i els comentaris llatins de Dionís i de Lucas.

3.5.1 Recapitulació

Quan Antoni Canals enllestí la seva traducció del *Valeri Màxim*, no després de l'any 1395, els *Dictorum factorumque memorabilium* havien conegut un moment de gran difusió: a banda dels més de cent quinze manuscrits llatins redactats durant el s. XIV i localitzats per Schullian, s'han de situar en aquest mateix període una desena de comentaris llatins i algunes traduccions trecentistes a diverses llengües vulgars d'Europa.

En aquest context, sembla natural que el dominic valencià consultés diversos comentaris a l'obra de Valeri Màxim i els afegís a la traducció que estava realitzant. De fet, gràcies als estudis realitzats per Avenoza, sabem que el *Valeri Màxim* interpola i trasllada algunes de les glosses del comentari de Lucas, segurament a través del ms. 7540 de la Biblioteca Nacional de España, el qual va pertànyer al cardenal Jaume d'Aragó, dedicatari de la traducció catalana del dominic. Malgrat tot, les relacions de l'exposició de Lucas amb la traducció de Canals són més complexes del que podríem suposar a primera vista, perquè, al seu torn, la glossa de Lucas és deutora en no poques ocasions, especialment en els darrers llibres, i de vegades fins a arribar a la còpia literal, d'un comentari lleugerament anterior escrit per Dionís de Borgo San Sepolcro.

L'obra de Dionís s'havia constituït pràcticament des de la seva composició com el comentari de referència per als altres glossadors dels *Dictorum factorumque memorabilium*. A més, fou emprat per Simon d'Hesdin en la seva traducció al francès del text de Valeri Màxim i, a través d'aquest arromançament, és a l'origen de la versió castellana d'Hugo d'Urriés.

L'anàlisi comparada de les glosses de Lucas i de Dionís de Borgo San Sepolcro en relació amb la traducció catalana ens permeten concloure que Antoni Canals utilitzà els dos comentaris. L'exposició de Dionís influí no només per via directa sinó també per via indirecta, a través dels passatges seus manlevats per Lucas.

La presència d'aquestes glosses en el text de Canals ens sembla un element de primer ordre en la seva tasca com a traductor, per això el nostre aparat de notes es dedica quasi exclusivament a identificar les fonts dels passatges del *Valeri Màxim* que no provenen de l'original llatí. En total hem detectat poc menys de quatre-centes interpolacions –només ens els primers cinc llibres–, la major part de les quals tenen com a font algun dels dos comentaris. La seva influència, per tant, és ben remarcable i, en alguns casos, és a l'origen de les errades atribuïdes a Antoni Canals. S'han de matisar, si més no, les suposades dificultats de Canals per entendre bé el text llatí dels *Dicta*, deficiència que Miquel i Planas, entre d'altres, atribueix al dominic valencià i a la seva traducció:¹⁴⁷

¹⁴⁷ Deixat de banda el cas particular de Canals, Badia (1991), en el seu estudi sobre les traduccions catalanes dels segles XIV i XV, conclou que existia un “quadre alarmant d'infidelitats i tergiversacions. Els escassos coneixements de llatí clàssic i els encara més rars de context històric, expliquen les deformacions de la sintaxi i del lèxic i la confusió universal dels noms propis”. A aquesta mateixa constatació va arribar Ricard de Bury, quan al seu *Philobiblon* feia dir als llibres: “*Interpretes barbaros sustinemus multotiens, et qui linguarum idiomata nesciunt nos de lingua ad linguam transferre*

No és, de cap manera, [...] un producte de la erudició acumulada per varies generacions de llatinistes, qui han esbrinat fil per randa el text de l'escriptor romà, fixant-ne la correcta lliçó y determinant el significat exacte de cada vocable [...] El traductor, que deuria conèixer suficientment el llatí eclesiàstic, devia topar ab series dificultats en presència d'un text com el dels *Dits y fets memorables*, tan variat, tan ple de tecnicismes, si val usar aquest mot. (Canals, 1914: I, xvii)

Tot palesant que el *Valeri Màxim* és un text complicat, especialment a nivell lèxic, Miquel i Planas hi afegia una valoració addicional quan considerava que Canals “no sempre atina [...] a donar-nos la idea justa de l'original: les seves perífrasis comuniquen a vegades un seny errat a la traducció” (Canals, 1914: I, xviii). També Riquer (1993 [1964]: III, 122) considerava que “la traducció de Canals és generalment fàcil i clara, però de vegades, per coneixement insuficient del llatí clàssic, comet errades i confusions”. Afirmacions a les quals se sumava Casanova (1998: 12-13). En canvi, per a Avenzoa (1994: 92), “és difícil de creure que un personatge com Canals, que va freqüentar diverses ‘escoles’, que era tan apassionat pels llibres i que, a més, s'atreuís a traduir un text del pes dels *Morabilia*, tingués un coneixement tan mediocre del llatí que el dugués a mal interpretar allò que llegia”. Per això, aquesta estudiosa es va proposar investigar alguna de les errades que s'atribuïen al dominic i va descobrir que, en realitat, estava causada per una mala lectura del comentarista, no de Canals.¹⁴⁸

Uns anys més tard, en un altre article dedicat a la influència de la glossa de Lucas sobre el text de Canals, Avenzoa (2000: 346-347) va demostrar que la major part de les errades que Miquel i Planas (Canals, 1914: I, xviii-xx) atribuïa a Canals es devien a la influència del comentari medieval.¹⁴⁹ Aquest procediment d'acarament de l'original i la traducció, com bé diu

presumunt; sicque, proprietate sermonis ablata, fit sententia contra sensum auctoris turpiter mutilata. Bene graciosia fuisset librorum condicio, si turris Babel nullatenus obfuisset presumptio, si totius humani generis unica descendisset sermonis species propagata!” (Bury, 1998: 82; *apud* Cingolani, 2001: 132). En canvi, Wittlin (2001: 344) considerava que “los traductores del latín literario clásico cometían menos errores; o porque estaban mejor preparados, o porque podían aprovechar comentarios medievales, o porque se veían forzados a analizar bien cada párrafo antes de poner la pluma en el papel”.

¹⁴⁸ Avenzoa (1994: 93) analitzà el següent exemple: “*Caerites aquas sanguine mixtas fluxisse*” (Kempf, 1854: 140). Segons Miquel i Planas, el text havia de dir “les dèus de Ceres fluïren aygua mesclada ab sang”, però Canals havia traduït “caygué pluja del cel mesclada ab sanch” (Canals, 1914: I, xviii; cf. *Valeri Màxim*, I.4.6). Com comprovà Avenzoa, l'error en realitat havia estat causat per una mala lectura del text del ms. 7540 de la Biblioteca Nacional, és a dir, l'original que estava traduint Canals, que no deia *caerites* sinó *celites*, de manera que la glossa havia entès: “*celites aqua, id est pluuiiales que uident descendere de celo fuerunt permixte sanguine*” (Lucas, f. 9ra).

¹⁴⁹ Entre els pocs errors atribuïbles directament a Canals, hi ha la traducció de *quinqueremis* per “cinc naus” (I.2.8), que no s'explica per influència de cap de les dues glosses.

Lluch (2004: 560), ha permès “exonerar els traductors de moltes de les responsabilitats que els havien estat atribuïdes”.¹⁵⁰

A la llista donada per Avenoz, nosaltres afegirem a continuació una petita mostra de passatges en els quals la traducció de Canals sembla que s’allunyi del text editat per Kempf, quan en realitat el que està fent és traduir fidelment el còdex llatí que té al davant, és a dir el ms. 7540 de la Biblioteca Nacional de España, tot tenint en compte les glosses de Dionís i Lucas:

<i>Dicta (Kempf)</i>	<i>Dicta (BNE, ms. 7540)</i>	<i>Canals</i>	<i>Glosses llatines</i>
<i>M. Atilium</i> (p. 113)	<i>Marchum Tullium</i> (f.4rb)	Marco Tul·li (I.1.16)	
<i>Κακὸν δαίμωνα</i> (p. 151)	<i>Kakunias Mona</i> (f. 12va)	Horror e Mort (I.5.7)	<i>Grecum est Latine horror siue mors</i> (Dionysius, f. 39)
<i>Claudius Pulcher</i> (p. 195)	<i>C. Lucius Pulcher</i> (f. 22va)	Lúcio (II.1.27)	
<i>Petreius</i> (p. 195)	<i>Pater eius</i> (f. 22va)	Son pare (II.1.27)	
<i>Oculo eruto, scutum c et xx ictibus perfossum</i> (p. 259)	<i>Oculo eruto scutum uno et xxx ictibus perfossum</i> (f. 38ra)	Perdut la un ull, trobaren lo su escut en xxx lochs foradat (III.2.24)	
<i>A tyranno Cypriorum Nicocreonte</i> (p. 273)	<i>a Clearco tyranno Cypriorum Nicocretonte</i> (f. 41rb)	Com en un loch dels xiprans apel·lat Nicrocont fos turmentat per lo dit tiran Clearco (III.3.8)	<i>Hec autem facta sunt in Nicocretonte, loco speciali in Cypro</i> (Lucas, f. 41rb); <i>Nicroceonte, id est in illo loco in Pilanfas</i> (Dionysius, f. 122)
<i>L. Cinna</i> (p. 341)	<i>L. Silla</i> (f. 57va)	Lúcio Scil·la (IV.3.18)	
<i>Quingenos sestertios</i> (p. 380)		V sextercis (V.1.4)	<i>quinque monetas dedit</i> (Lucas, 66va)
<i>Etruscis</i> (p. 432)	<i>Aruncis</i> (f. 75vb)	Lo poble dit Aruncho (V.5.2)	
<i>Antabagius</i> (p. 433)	<i>Naandabayo</i> (f. 76ra)	Vaandabaye (V.5.3)	

Ara bé, cal remarcar que no hem pogut trobar la font de totes les interpolacions de Canals. En alguns casos, podríem atrevir-nos a suposar que procedeixen de la ploma del propi dominic, com ara les interpolacions en clau cristiana que hem comentat en apartats anteriors. També ens sembla que poden provenir de Canals les afirmacions següents, tot advertint que algunes d’elles constitueixen tòpics literaris molt estesos a l’època medieval.¹⁵¹

E com lo dit rey fos barbre, que vol dir hom estrayn a la terra on és, qui no col déu, axí com serien als

¹⁵⁰ Aquest mètode ha estat aplicat per la mateixa M. Lluch a l’edició de la traducció catalana del *Bellum Iugurthinum* de Sal·lusti. Aquesta investigadora també esmenta altres editors beneficiats d’aquest sistema, com ara T. Martínez Romero en editar les *Tragèdies* de Sèneca.

¹⁵¹ En aquesta ocasió ens limitem a enumerar els passatges, algun dels quals és comentat més extensament a l’aparat de notes de l’edició que acompanya aquest estudi.

catalans turchs o tartres (I.2.8)
Se feya un acte entre dos hòmens, per fer plaer al poble axí com ara se fan les juntes (I.5.8)
Més li hagra valgut que null temps hagués sabuda la dita sciència que no haver-la obtenguda e ésser privat per totstemps de tan gran dolçor de saviesa. Açò posa Valeri havent esguart a la dolor e pena que multiplica en l'om com recorda lo ben que ha perdut (I.6.16)
Una erba dita diptami, nomenada en altra manera erba de Túniç (I.6.26)
Com los altres histrions fossen infames, segons són alguns de nostres temps (II.1.25)
Qu·és offici axí com de la governació de Regne de València (III.5.2)

Per altra banda, hi ha un reduït nombre de casos en els quals el text de Canals transmet una lliçó que no concorda en el sentit amb l'original llatí. Tot sembla indicar que, en aquests passatges concrets, Canals fa una mala lectura dels *Dicta*. A continuació incloem una taula en la qual es recull l'original llatí, la traducció de Canals i una breu explicació on es comenten les possibles raons que motivaren aquestes discrepàncies:

<i>Dicta (Kempf)</i>	<i>Canals</i>	<i>Explicació</i>
<i>Cum Graecum uersum expromere uellet, ad illud potissimum Homericum referendum animo tetendit, Ἄλλὰ με Μοῖρ' ὀλοή και Αητοῦς ἔκτανεν υἱός, qui deus Philippensi acie a Cesare et Antonio signo datus in eum tela conuertit</i> (p. 135)	volent dir un vers per cançó en lengua latina, no poch pronunciar lo nom del déu Mars qui s'i nomenava. La qual cosa fon mal senyal al dit Bruto, car lo déu Mars vench en favor e ajuda de Cèsar e de Antoni qui'l perseguien e les lurs lançes girà contra lo dit Brutus, qui morí per mans d'aquests (I.3.8)	La divinitat a la qual fa referència Kempf és Apol·lo. Canals, en canvi, cita el déu Mart.
<i>Tum defusis Mercurio delibamentis et inuocato numine eius</i> (p. 204).	E feta invocació al déu Júpiter (II.1.37)	Mercuri és la lliçó de tots els testimonis llatins consultats, inclosos els aparats de variants.
<i>Quoniam Liber Pater Indicum ex Asia deducens triumphum hoc usus poculi genere ferebatur</i> (p. 285)	E axí lo dit Màrio en la forma de beure lo vi volch egualar les sues victòries ab les de son pare, qui fon apel·lat Líber, que vol dir déus del vi per ço com fo lo primer qui portà en Grècia una sarment (III.6.6)	Sembla que Canals fa una mala interpretació de l'epítet "Pare" que es dóna al déu Dionís, tot pensant que es refereix al pare de Màrius.
<i>Cum Campana matrona</i> (p. 344)	una matrona dita Campana (IV.4.1)	Campana no és el nom de la matrona sinó el seu gentilici: <i>Campana matrona, id est de Campana uel de Capua nata</i> (Dionís, f. 162).
<i>Raudusculana, olim aera raudera dicebantur</i> (p. 437).	en la porta per on isqué, dita Raudo Colària, que antigament era nomenada Erarandea (V.6.3)	La traducció correcta, per tant, seria "antigament el bronze era anomenat <i>raudera</i> ". Canals ajunta dos noms que en realitat tenen funcions diferents, subjecte i predicatiu.

En aquest sentit és interessant destacar que, a l'inici del quart títol del llibre V, Canals amplifica considerablement la història de Coriolà i la seva mare tot recorrent al text transmès, de manera quasi idèntica, per les glosses de Dionís i Lucas. Aquests dos comentaristes afirmen explícitament que la seva font és l'obra de Livi. Ara bé, com es pot comprovar en la nota corresponent de la nostra edició, aquests dos comentaris no copien una darrera afirmació present en el text de Livi, que Canals sí inclou en la seva traducció. L'explicació que ens sembla més raonable és pensar que, tot i que el dominic va consultar aquestes glosses per elaborar la seva traducció, en algun moment va anar a consultar també l'original de Livi i en va afegir aquest darrer passatge.

Podem concloure, per tant, que Antoni Canals es va prendre molt seriosament la tasca de traduir el *Valeri Màxim*. Sabem de cert que, com a mínim, va confrontar el text llatí amb dos comentaris medievals per millorar-lo i fer-lo més accessible als seus lectors. I les diverses interpolacions que encara no hem identificat ens fan pensar que tenia presents altres obres de referència, ja fossin altres comentaris, obres originals d'altres clàssics –com Livi– o algun dels nombrosos florilegis i compilacions que circulaven a la seva època. Bona part de les suposades errades en la traducció atribuïdes al dominic han trobat una explicació en la fidelitat a la glossa o al manuscrit emprat. És cert que encara hi ha alguns errors que no tenen tal justificació. Ara bé, si es compara l'extensió de l'obra de Valeri Màxim amb el reduït nombre d'errors que conté, no podem sinó qüestionar les opinions que posaven en dubte el coneixement del llatí per part del dominic valencià. A més, la seva capacitat per inserir passatges de procedència tan diversa en la creació d'un text unitari i coherent no ens permet dubtar, tampoc, de les seves habilitats com a escriptor, tot atorgant-li el lloc que li pertoca com a figura destacada de les lletres catalanes.

4. LA TRADICIÓ MANUSCRITA

Són nou els testimonis medievals, tots ells manuscrits, que transmeten el *Valeri Màxim* íntegrament o en la seva major part. Els hem assignat les mateixes sigles emprades per Miquel i Planas (Canals, 1914). Cal afegir un testimoni fragmentari, concretament sis folis solts manuscrits, custodiats a l'Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, als quals al·ludirem tot utilitzant la sigla *L*. Tots aquests manuscrits són ressenyats també a BITECA (2014), tal com anirem indicant oportunament. Per a les nostres descripcions, hem tingut en compte la informació i els principis metodològics utilitzats en aquesta base de dades, així com els treballs de Gilissen (1977), Lemaire (1989), Muzerelle (1985), Ruiz (2002) i Ostos / Pardo / Rodríguez (1997) en l'àmbit de la codicologia.

A) Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB), ms. 1G-36

Manuscrit de gran format (21 + 82.23.81 + 50 × 31 + 250 + 75 mm), en pergamí, copiat a València per Bartol de Savalls abans de desembre de 1395, en lletra gòtica.¹⁵² L'enquadernació és moderna en pergamí sobre fusta, decorada amb una orla daurada i talls també daurats, i porta dues tanques de metall. Protegeixen els folis dues guardes a l'inici i dues al final del volum. La foliació és moderna, a llapis. Els dos primers folis formen un quadern independent: el recto del primer foli resta en blanc, mentre que al verso es copien la carta del cardenal i la resposta dels consellers de Barcelona; el segon foli inclou la taula. En el tercer foli, el primer del segon quadern, comença el text pròpiament dit, a dues columnes, que s'inicia amb el pròleg de Canals i acaba al final del novè llibre, en el f. 148.

El seu estat de conservació no és massa bo; està molt desgastat –en alguns folis la lectura del text és quasi impossible– i alguns folis estan a punt de desprendre's. A més, és incomplet: falta el final del darrer capítol del llibre I i el pròleg i el primer capítol del llibre II, així com els cap. 12-17; al llibre III, hi manquen tot el primer títol, els cap. 26-31 del segon i els dos darrers capítols de l'últim títol; al llibre IV, falten els dos primers capítols; al cinquè, els cap. 7-11 del sisè títol i el darrer capítol del llibre; del sisè, manquen el primer capítol i els cinc últims; i, finalment, manca el primer capítol del setè llibre. Així doncs, en general, s'han perdut els

¹⁵² *Vid.* BITECA (2014, MANID 1880). Tant la datació com el nom del copista ens els proporciona Jaume d'Aragó, dedicatari de l'obra, en la carta manuscrita que envia als consellers de Barcelona, transcrita a l'inici del còdex. Pujol (2002c: 154) cita aquest exemplar com a model de manuscrit de luxe: "el model de llibre aristocràtic o eclesiàstic dominant al segle XIII, escrit en gòtica textual, sobre suport de pergamí i amb ornamentació profusa (miniatures, caplletres decorades, etc.) es reserva per als manuscrits de luxe –sovint possessió de les cases nobiliàries i d'elevades institucions polítiques i eclesiàstiques, com és el cas del manuscrit del *Llibre dels fets del rei En Jaume* copiat a Poblet (BUB, ms. 1), el cançoner anomenat Gil (BC, ms. 146) i el manuscrit de la traducció de Valeri Màxim feta per Antoni Canals, regalat pel bisbe de València als consellers de Barcelona (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona), tots del segle XIV."

darrers folis i els primers de cada llibre, que són els que contenen o eren propers a la caplletra miniada.

Aquest exemplar deuria tenir una estructura bastant regular, formada per senions a l'inici i al final, i quinions en la resta del volum, és a dir, $1^2 2^{12} 3-15^{10} 16^{12}$, tot i que l'actual manca de folis comporta una col·lació molt més irregular i complexa: $1^2 2^{12} 3^{1-3,5-6,8-10} 4^{10} 5^{1-2,4-7,9-10} 6-9^{10} 10^{1-2,4-7,9-10} 11^{10} 12^{4+1/5} 13-15^{10}$ i 16^{12} .¹⁵³ El volum conserva restes dels elements que asseguraven l'ordre dels quaderns abans de la relligadura, com ara les signatures de quadern en xifres romanes, visibles als dos darrers plecs, mentre que en la resta han estat tallades pel relligador. Així mateix, tots els quaderns tenen reclams al verso del darrer foli, situats en posició horitzontal, centrats sota l'intercolumni. Pel que fa a la impaginació, aquest manuscrit és molt regular: la caixa dels folis respon a la proporció anomenada rectangle de Pitàgores, amb quaranta-tres línies de guia, la primera en blanc.¹⁵⁴ La justificació fou realitzada a punta seca, delimitada mitjançant quatre perforacions rodones a la part superior dels folis que assenyalen les quatre línies verticals de la caixa. Tant les línies de justificació com les d'escriptura són molt poc visibles, però responen a l'esquema descrit per Derolez (1984, I: 67, núm. 43).

En relació a la decoració, cada un dels nou llibres devia anar encapçalat per una caplletra historiada, però, desafortunadament, només en resten cinc, totes acompanyades per una orla que s'estén pels quatre marges del foli, en forma de tija amb fulles, nusos i altres elements decoratius com ara besants daurats.¹⁵⁵ La del pròleg representa Canals, vestit amb hàbit dominic, fent lliurament del seu llibre al cardenal en presència d'una tercera persona no identificada (f. 3); a l'inici del primer llibre, en canvi, és Valeri Màxim qui entrega el seu llibre a Tiberi (f. 4); al cinquè llibre, la caplletra, que està molt desgastada, conté quatre personatges, dos d'ells amb el cap cobert i un de pell fosca (f. 67); a la caplletra d'inici del vuitè llibre hi ha també quatre figures, això són l'emperador a l'esquerra, vestit com en la segona caplletra, i davant seu tres homes, un d'ells agenollat (f. 116); i, en darrer lloc, al començament del novè llibre, la caplletra representa la Luxúria coronant un home (f. 132).¹⁵⁶

Les caplletres que encapçalen cada títol presenten un emmarcament daurat i la lletra en blau o grana amb un interior abstracte en vermell, blau, verd fosc i grana; ocupen quatre unitats de pautat i s'estenen pel marge, al llarg de la caixa d'escriptura, en forma de tija decorada amb besants daurats. La resta de caplletres són de dues unitats de pautat, alternant en vermell i blau, i

¹⁵³ Una nota manuscrita al f. 49bis sembla indicar que aquest còdex hauria sofert una reorganització en mans d'Andreu Font, que n'hauria eliminat els folis en mal estat i hauria tornat a relligar aquest exemplar.

¹⁵⁴ Sobre les proporcions i quocients de les caixes d'escriptura dels manuscrits medievals, *vid.* Avenoza / Soriano (2007), Gilissen (1977), Ruiz (2002: 180-190) i Sánchez Prieto (2012).

¹⁵⁵ Seguim la terminologia emprada per Bohigas (1963), Planas (1998) i Falcón Pérez (1995).

¹⁵⁶ Bohigas (1963: 256-257) ofereix una descripció més exhaustiva d'aquestes caplletres, especialment pel que fa al fons i a les vestidures de les figures. No coneixem la identitat de l'il·luminador d'aquest manuscrit, tot i que, segons Planas (1998: 132), es tractaria de "un valenciano posiblemente, dependiente de las formas expresivas de fines del siglo XIV y primeros años del XV, propias de los iluminadores de la Ciudad del Turia previos a la irrupción del estilo Internacional".

decoració filigranada que s'estén una mica pel marge en el color de contrast, és a dir, vermell o lila. El nom dels títols, així com el número de capítol i la indicació "Valeri" que apareix al llarg del text, són en vermell, igual que els tocs de color d'algunes majúscules. Els calderons alternen els colors blau i vermell.

El periple d'aquest exemplar és molt fàcil de resseguir: fou enviat pel cardenal Jaume d'Aragó als consellers de Barcelona i restà en les seves mans fins a dia d'avui, que es troba a l'Arxiu de la Ciutat.

No és fàcil reconstruir la cadena d'antics posseïdors i lectors que van tenir en mà un determinat exemplar d'època medieval. Un intent d'estudiar aquest aspecte sovint comporta la necessitat de repassar tot tipus de documents, sobretot inventaris i testaments, esperant que alguna de les descripcions que hi apareixen coincideixi amb la del volum que s'està treballant. En el cas del ms. 1G-36, hi ha algunes dades al respecte que no s'han de cercar a fora, sinó al seu interior. El verso del primer foli incorpora, amb la mateixa lletra que el text, la carta on el cardenal Jaume d'Aragó, dedicatari de l'obra, notifica als consellers de Barcelona que els fa ofrena d'aquest llibre, amb una obra que ell mateix, com també indica, ha fet "trasladar de latí en romanç". A sota d'aquesta carta, una mà diferent copià la resposta dels consellers. La primera, porta la següent indicació: "Dada en València lo primer dia de deembre l'ayn de la nativitat de nostre Senyor MCCC noranta-e-cinch"; la segona: "Escrita en Barchinona a deu dies de deembre de l'any mil treents noranta-cinch".

La presència d'aquestes dues cartes és molt significativa, però no és l'únic element extern al text que ens revela, sense cap mena de dubte, l'estreta relació que va existir entre aquest còdex i l'original llatí. Tal com hem vist anteriorment, les interpolacions i les lliçons del *Valeri Màxim* permeten identificar el ms. 7540 com a font del text català, però aquesta informació no aporta dades sobre la vinculació del còdex llatí amb cap dels testimonis catalans conservats. En canvi, el programa iconogràfic, que és un element extern al text, sí que ens permet establir una relació especial entre el ms. 7540 i el manuscrit que ara estem descrivint. Bàsicament, hi ha tres elements decoratius que coincideixen en els dos exemplars, sense que aquesta coincidència es pugui atribuir a l'atzar: l'escut del cardenal, una orla en forma de cadeneta i les caplletres historiades.¹⁵⁷

Tant el f. 2 del ms. 7540 com el f. 3 del ms. 1G-36 porten, al centre de la part inferior, l'escut de Jaume d'Aragó, envoltat per un parell d'àngels que el sostenen i per dos escuts del comtat

¹⁵⁷ De fet, Bohigas (1963: 257-258) proposà agrupar sota un mateix miniaturista, denominat provisionalment com a Mestre del *Valeri*, el ms. 1G-36 de l'AHCB i el ms. 7540 de la Biblioteca Nacional de España, juntament amb el ms. 47 de l'Arxiu de la Catedral de València (que conté les obres *In Ethica, Oeconomica, Politica et Anima Aristotelis* de Guido) i el ms. 60 d'aquesta mateixa Catedral (que conté un missal).

d'Urgell.¹⁵⁸ Ja sabem que el ms. 1G-36 va estar en mans d'aquest personatge, i en el cas del còdex llatí, aquest escut ens fa pensar que podria tractar-se de l'exemplar que Canals, en el pròleg, afirma que el cardenal tenia “singularment per mans”.

Per altra banda, totes les orles del ms. 1G-36 són en forma de tija amb fulles i altres elements decoratius com besants daurats, excepte la del f. 3, on s'allarga per l'intercolumni fins arribar a l'escut anteriorment citat, la qual és en forma de cadena d'anelles allargassades. Aquesta alteració s'explica en observar el ms. 7540, ja que aquesta mateixa cadena és la que trobem en el f. 2, sobre l'escut del cardenal.

Finalment, els dos manuscrits incorporen caplletres historiades a l'inici de cada un dels nou llibres, amb un estil diferent, però representant sovint la mateixa idea.¹⁵⁹ Per exemple, en ambdós casos, la caplletra que inicia el text de Valeri Màxim representa aquest autor fent entrega del seu llibre a l'emperador Tiberi i, tant la situació dels personatges com el fons (vermell amb ratllat de malla daurat) són exactament els mateixos; cosa que també succeeix amb la caplletra que inicia el vuitè llibre, que representa la mateixa escena en ambdós casos, amb algunes variants, però sobre un mateix fons.

Així doncs, és evident que el ms. 1G-36 de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona destaca entre els altres vuit manuscrits que contenen el text de Canals, ja que se situa en un lloc privilegiat, molt proper al que probablement va ser el manuscrit original del nostre autor, amb elements materials i iconogràfics paral·lels al còdex llatí que aquest emprava.

B) Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB), ms. 1G-35

Exemplar de gran format (31 + 80.18.80 + 58 × 35 + 258 + 80 mm), en pergami, copiat a Barcelona per Arnau de Tollís el 1408, en lletra gòtica.¹⁶⁰ Fou encarregat pels consellers de Barcelona en veure el desgast que estava patint l'exemplar que els havia enviat Jaume d'Aragó (AHCB 1G-36).¹⁶¹ Avui en dia, també aquest còdex presenta diversos folis desgastats, sobretot

¹⁵⁸ “Està dins d'un quadrifoli negre amb malla daurada. L'escut és partit i consta de dos pals de güelles (d'Aragó) sobre fons daurat a un costat, i de tretze flors de llir (de França), daurades, sobre fons blau a l'altre” (Bohigas, 1963: 255). Segons Bohigas, l'escut era del pare del Cardenal, l'infant Pere d'Aragó.

¹⁵⁹ Tot i que, com hem comentat, alguns folis del ms. 1G-36 que contenen aquestes caplletres han estat arrencats, tenim la sort que la còpia encarregada pels consellers de Barcelona l'any 1408 es conserva intacta, amb totes les miniatures.

¹⁶⁰ Aquest exemplar és descrit a BITECA (2014, MANID 1874). El *Llibre de Clavaria* de l'any 1408 deixa constància de l'encàrrec que els consellers van fer a Arnau de Tollís: “Item done an Arnau de Tollis, Scriua de letra redona, los quals los hon[orables] Consellers ab albara lur escrit a .ix. dies de ffebrer del any M.CCCC.VIII a mi manaren que li pagas per .i. libre apellat valeri [...]: XXXIIII lliures XIIIJ sous” (Canals, 1914: I, xxvi).

¹⁶¹ Això és el que sembla dependre's del següent fragment del *Registre de Deliberacions* del Consell de Barcelona dels anys 1399 a 1412, citat per Miquel i Planas: “Item com lo Valeri qui ere en la casa del consell se sia traladat en bells pergamins per tal que sia duplicat el principal sia pus estaluiat, e los Racionals dupten a pendre en compte ço que ha costat, que son quals que .xxv. o .xxx. lliures, quel consell hi prouescha” (Canals, 1914: I, xxvi).

els primers; en altres la tinta ha traspassat el suport i alguns estan una mica arrugats i esgrogueïts. Tot i així, es conserva millor que l'altre exemplar d'aquest Arxiu.

L'enquadració és moderna, en pell negra sobre fusta, amb dues tanques de metall i decoració en daurat a la coberta i als talls. Porta dues guardes modernes i una foliació a llapis, moderna, que es repeteix al marge extern, a la part superior i a la inferior del foli. El text està copiat a dues columnes en els primers 222 folis numerats. Aquest manuscrit no transcriu les cartes i col·loca la taula al final del volum, en els f. 223v-224v, mentre que el 223r resta en blanc.

Còdex complet i molt regular, amb vint-i-dos quaderns de cinc bifolis i un darrer de dos bifolis (és a dir, 1-22¹⁰ 23⁴). S'aprecien les restes d'algunes signatures de quadern, molt poc visibles i tallades pel relligador. Els reclams, escrits en horitzontal, fan caixa amb la segona columna i –cosa poc habitual– en alguns quaderns estan equivocats i es van corregir, posteriorment, en lletra de cos més petit. La justificació, a mina de plom, delimita una caixa d'escriptura que respon a la proporció sorgida d'un rectangle de fórmula $a \times a \sqrt{2}$. Les línies d'aquesta justificació arriben fins als marges i hi ha trenta-cinc línies de guia que travessen l'intercolumni. En uns pocs folis es veuen perforacions al marge dret, que marquen la posició de les línies de guia fonamentals del pautat. L'esquema de la justificació respondria, per tant, al que descriu Derolez (1984: I, 67, núm. 43).

Cada un dels nou llibres va encapçalat per una caplletra historiada i una orla en forma de tija amb fulles i besants daurats: al f. 1, la caplletra del pròleg representa, amb lleugeres variants, la mateixa escena que al ms. 1G-36, és a dir, Canals oferint el volum al cardenal; en canvi, la del llibre I no mostra Valeri i Tiberi, sinó només l'emperador amb els atributs de poder, és a dir l'espasa, la corona i l'esfera daurada (f. 2); a la caplletra del llibre II, un mestre està fent classe a quatre alumnes (f. 24); al tercer, un jove va muntat a cavall (f. 50); al quart, un home subjecta una gran balança inclinada (f. 75); al cinquè, dos personatges, un d'ells de pell bruna, sembla que estiguin realitzant un intercanvi (f. 100); al sisè, Lucrecia es dona mort amb un punyal (f. 128); al setè, un matrimoni amb el seu fill mengen a taula (f. 153v); al vuitè, un home agenollat més un acompanyant que el conforta posant-li una mà a les espatlles adrecen una súplica a un rei (f. 175); finalment, com al ms. 1G-36, la caplletra de l'últim llibre representa la Luxúria coronant un home (f. 198v).¹⁶² La resta d'elements decoratius (caplletres secundàries, calderons, números de capítol, etc.) són els mateixos que els del ms. 1G-36.

¹⁶² Per a una descripció més exhaustiva d'aquestes caplletres, *vid.* Escayola (2003-2004). Segons Planas (1998: 131-136), les miniatures d'aquest manuscrit foren realitzades per un miniaturista proper al cercle de Rafael Destorrents (miniaturista del *Missal de santa Eulàlia*, nascut vora el 1375 i mort cap al 1445), és a dir, en el marc de l'estil gòtic Internacional. Advertim que aquesta estudiosa confon, l'una per l'altra, les signatures dels ms. L-36 i L-35. Per la seva banda, Bohigas (1960-1967: II, 255-256) assenyala igualment les semblances entre les miniatures del ms. 1G-35 i el *Missal*: "La calidad de estas miniaturas y de las orlas, indudables analogías estilísticas y la circunstancia de que el copista de este códice, el Arnau de Collis o Tollis, sea el mismo del Misal de Santa Eulalia, nos ha hecho sospechar que también el

Aquest manuscrit és còpia directa de l'altre exemplar d'aquest Arxiu i, tal com indicàvem en relació amb aquell, no es va moure de la seva ubicació inicial en mans dels consellers de Barcelona. En canvi, com ha assenyalat Iglesias (2000), és possible que aquest volum fos prestat temporalment en alguna ocasió, de manera que algú pogués emportar-se'l a casa seva per a una consulta privada.¹⁶³

C) Biblioteca de Catalunya (BC), ms. 356

Manuscrit de format foli (23 + 66.16.66 + 36 × 35 + 205 + 42 mm), de paper, copiat durant el primer quart del s. XV, en lletra bastarda.¹⁶⁴ L'enquadernació és en pergamí flexible amb solapa i dues tires de pell per tancar-la. A l'inici, el volum conté una guarda seguida per tres talons i un altre foli de guarda. A continuació, trobem dos folis amb la taula, un full en blanc i el text, que arriba fins al f. clxxxiiij. Tanquen el volum cinc talons i un foli de guarda. La foliació original en xifres romanes té en compte només els folis de text, mentre que una segona foliació a llapis, moderna, inclou també la taula i el full en blanc. Les dues foliacions tenen errades: l'antiga se salta el f. cxxxiiij i la moderna no té en compte que manca el f. lxxvj.

El còdex està en molt bon estat de conservació, tot i que hi ha una taca a la part superior de la segona columna que afecta els f. 154-171, aproximadament, tot dificultant la lectura del text i causant fins i tot un trauc als f. 163-164. Alguns folis en mal estat han estat restaurats. Els quatre fulls inicials, és a dir, el primer després dels talons, els dos de la taula i el foli en blanc, són de mida més petita i formen el primer quadern. La resta del volum el constitueixen catorze senions i un darrer quadern de vuit més sis ($1^4 2-6^{12} 7^{5/6} 8-15^{12} 16^{8/6}$). Manca el f. lxxvj, situat en el setè quadern. No es veuen signatures de quadern. Els reclams estan situats en posició horitzontal, centrats sota l'intercolumni. La justificació, que arriba fins als marges, és a punta seca –no sempre respectada al marge dret–, i delimita una caixa d'escriptura que, segons les paràmetres descrits per Gilissen (1977: 225), respon a una proporció derivada d'un rectangle de Pitàgores situat al costat d'un rectangle de número d'or. No té perforacions visibles, ni tampoc cap pauta per guiar l'escriptura, que ocupa entre 35 i 43 línies, segons el foli en qüestió.

La decoració és senzilla i monocromàtica: una primera caplletra de vuit unitats de pauta, la resta de dues a quatre unitats, en tinta vermella, fins al f. 32v de la foliació moderna, a partir del qual no es van arribar a realitzar, essent indicades només amb lletres de guia; a tot el volum, rúbriques, calderons, números de capítol i indicació "Valeri" en vermell. Algunes majúscules estan safranades. En aquest volum s'observen quatre filigranes: una flor de lis de grans

miniaturista pudiera ser el mismo. Sin embargo, a pesar de la semejanza, no hemos podido encontrar en el Valerio ningún rostro igual a los del Misal y el dibujo tampoco acredita la misma mano".

¹⁶³ De fet, Iglesias identifica aquest manuscrit amb l'ítem 84 de l'inventari dels llibres relictos per Bernat d'Esplugues, notari i escrivà del Consell de la Ciutat de Barcelona, realitzat el 28 de febrer de 1433.

¹⁶⁴ Remetem a les descripcions de BITECA (2014, MANID 1875) i *Guia* (1959: 66).

dimensions en el primer quadern; muntanya de tres cims amb creu als quaderns 8-11 i 13-16; dos cercles en vertical als ff. 174 i 184; arc tensat amb fletxa en la resta del volum.¹⁶⁵

El manuscrit presenta nombroses anotacions marginals. Al f. 1 modern hi ha una relació de personatges històrics amb el foli en què apareixen i, a sota, un llistat de noms de déus i les seves atribucions, anotats per una mà posterior a la còpia. La majoria de les notes de la resta del volum són escolis que resumeixen el text al qual remeten a partir d'unes claus. És probable que algunes d'aquestes anotacions fossin realitzades per Gaspar Juan Sánchez Muñoz, ja que aquest manuscrit formà part de la seva biblioteca familiar durant molts anys. De fet, el trobem ja en l'inventari que es va fer a la mort de Pedro Sánchez Muñoz en 1484, de manera que és un dels volums de la biblioteca de Benet XIII, tot i que no sabem si l'adquirí Gil Sánchez Muñoz, és a dir, Climent VIII de Peníscola o el seu nebot Pedro Sánchez Muñoz.¹⁶⁶ Molt segles després, l'any 1915, aquest exemplar fou comprat per la Biblioteca de Catalunya al llibreter Salvador Babra, dins d'un lot que incloïa, entre d'altres, vuit manuscrits catalans dels s. XIV-XV, els actuals ms. 352-359 de la BC (Fontanals / Losantos, 2007: 106).¹⁶⁷

D) Biblioteca Nacional de España (BNE), ms. 8242

Manuscrit de paper en format foli (24 + 61.14.69 + 41 × 25 + 180 + 66 mm).¹⁶⁸ Fou acabat de copiar el quatre de maig de 1401 a Barcelona, pel mercader Raymundus Januarius, en lletra semigòtica.¹⁶⁹ Volum relligat en pergamí. Porta un sol foli de guarda seguit d'un foli on es va copiar a línia tirada el pròleg de Canals, que es torna a copiar, ara sí a dues columnes, al tercer foli –el segon porta la taula–. En aquest volum no hi ha les cartes del cardenal i dels consellers. El text acaba en el f. 240 amb un colofó on se citen el copista i la data. Finalment, clouen el volum tres folis de guarda. Està triplement foliat: una foliació antiga en xifres romanes, que apareix i desapareix contínuament, tallada pel relligador, aparentment sense errades; i dues modernes i en xifres aràbigues, una a llapis als f. 3 i 5-77, i una en bolígraf verd als f. 1, 2, 4 i 240.

¹⁶⁵ La flor de lis és semblant a Briquet (1923: II, 399, núm. 7269), filigrana documentada a Mantova l'any 1399, amb una variant idèntica que remet a Siena en l'any 1403. La resta de filigranes encara no han estat identificades en els repertoris, perquè són massa comunes.

¹⁶⁶ Per una descripció més concreta de la biblioteca del papa Luna, *vid.* Monfrin (1964) i Wittlin (1967).

¹⁶⁷ La Biblioteca de Catalunya adquirí entre 1912 i 1915 diversos manuscrits d'aquest llibreter, "entre d'altres, els còdexs procedents de la família Sánchez Muñoz, alguns dels quals provenen de la biblioteca papal de Peníscola" (Duran, 1998: 112).

¹⁶⁸ Aquest exemplar és descrit a BITECA (2014, MANID 1881) i Domínguez Bordona (1931: 67).

¹⁶⁹ A l'edat mitjana no és inusual trobar copistes no professionals: "Va ser confiada a Bartol Savalls, escrivà del bisbe de València, la luxosa còpia de la traducció catalana de Valeri Màxim que aquell dignatari va regalar el 1395 als consellers de Barcelona, però cal tenir en compte que altres manuscrits posteriors d'aquesta mateixa obra van ser executats per mercaders i altres persones no relacionades professionalment amb els llibres. De fet, als segles XIV i XV es documenten com a copistes ocasionals sastres, notaris, candelers, sabaters, pellissers, canonges, metges i juristes, entre d'altres, que copiaven obres per al seu ús personal, a partir d'exemplars manllevats" (Pujol, 2002c: 160; *cf.* Gimeno Blay, 1995: 176-179).

Mancaven alguns folis del text que van ser substituïts per còpies al s. XVII: f. clxj, la meitat de la segona columna del f. clxijj, els f. clxxij-clxxiiij-clxxv, la meitat de la primera columna i gairebé tota la segona del f. clxxvij, i els f. cxc, cxciij, ccxv i ccxxxj. Entre els f. cxxvij i cxxx hi ha el que sembla ser un taló, però no fa sentit i, de fet, una anotació del s. XVII, en vermell, al final de la segona columna del f. cxxvij^v adverteix: “Assí encara que u aparega, noy falta nengun full”. Entre els f. cciiij i ccv, el primer d’aquests amb el verso en blanc, hi ha un foli no numerat escrit només pel verso, tot i que, com comenta una altra anotació del s. XVII: “Aqui ni en la pagina següent no y fall res”.

Els quaderns són grans: de dotze bifolis els tres primers, de tretze el quart, de catorze el cinquè i el sisè, de tretze –amb els dos primers folis enganxats– el setè i també el vuitè, de deu bifolis el novè, i de vuit el darrer (1-3²⁴ 4²⁶ 5-6²⁸ 7-8²⁶ 9²⁰ 10¹⁶). No es veuen signatures de quadern i els reclams estan en posició horitzontal molt a prop del marge inferior intern del volum. La justificació està feta a mina de plom, sense perforacions visibles i sense payoutat –les línies d’escriptura varien de 30 a 36–, i amb una caixa d’escriptura de proporció poc regular, que alterna entre el quadrat i els dos rectangles de número d’or.

Pel que fa als elements decoratius, les caplletres que inicien títol són de cinc o sis unitats de payoutat en vermell i blau amb decoració filigranada en el color de contrast. Les caplletres secundàries, de tres o quatre unitats de payoutat, presenten una decoració geomètrica i alternen en vermell i blau. Les rúbriques, els calderons, els números de capítol i la indicació “Valeri” són en vermell. Algunes majúscules han estat safranades. Als folis de guarda apareix la filigrana d’un peregrí amb lletres dins d’un cercle i, al cos del volum, un corn de caça.¹⁷⁰

Els marges dels folis contenen diverses anotacions marginals. Algunes són només un resum del text, altres afegeixen nova informació.¹⁷¹ A la part superior del primer foli trobem una indicació de possessió: “Agora de Diego Monfar y Sors, comprado a 18 de abril 16[26]”.¹⁷²

E) Biblioteca del Real Monasterio de San Lorenzo de El Escorial (Esc.), ms. R.I.11

Manuscrit de gran format (34 + 78.14.76 + 63 × 41 + 240 + 90 mm), de pergami, copiat durant la primera meitat del s. XV, en lletra gòtica de forma molt cal·ligràfica.¹⁷³ L’enquadernació és del s. XVIII, típica del monestir on és custodiat el còdex. Protegeixen el volum dues guardes de paper i dues de pergami en la part davantera, i una de pergami i dues de paper al final,

¹⁷⁰ Molt semblant a aquesta filigrana és la que Briquet (1923: II, 420, núm. 7643), documenta a Gènova l’any 1357, amb d’altres testimonis molt similars a Florència (1364-1367) i Gex (1366).

¹⁷¹ Ens hem ocupat d’un parell d’aquestes glosses a Rovira i Cerdà (2011).

¹⁷² Dídac Montfar i Sorts, ciutadà honrat i natural de Barcelona, mort a Terrassa el 1652, fou escrivà i posteriorment arxiver de l’Arxiu de la Corona d’Aragó, a Barcelona. Va escriure una *Historia de los condes de Urgell*, que conté diverses remissions a l’autoritat de Valeri Màxim, la qual cosa permet suposar que utilitzà com a font la traducció de Canals.

¹⁷³ Aquest exemplar és descrit a BITECA (2014, MANID 1876), Castañeda y Alcover (1916: 41-42) i Zarco Cuevas (1932: 76-77, núm. 152).

contemporànies de la relligadura. Conté 243 folis que inclouen la taula, la carta del cardenal, la resposta dels consellers i la traducció de Canals. Conserva la foliació original en xifres romanes.

És un exemplar de luxe, en molt bon estat. Aquells que hi treballaren posaren molta cura en la seva realització: està format per trenta quaderns de vuit folis i un darrer de quatre (1-30⁸ 31⁴), amb les caixes, traçades a punta seca, de proporció perfectament regular (corresponents a la fórmula $a \times a \sqrt{2}$) i amb el mateix nombre de línies –trenta-tres– en tots els folis. Es tracta, per tant, d'un còdex molt regular. En alguns folis es veuen línies d'escriptura fetes a punta de carbó i perforacions rodones molt a prop dels marges dels talls. Les signatures de quadern són també visibles només en alguns folis, especialment en els darrers plecs, alfanumèriques en el recto i numèriques (comptant a la inversa) en el verso. Els reclams apareixen en posició horitzontal, centrats sota l'intercolumni i decorats amb tocs de color vermell.

Les caplletres que inicien cada llibre, la majoria de cinc unitats de pautat, tenen un emmarcament en or, la forma de la lletra en blau o lila i, a l'interior, un dibuix geomètric en vermell, verd clar, blau i lila. Una orla en forma de tija amb fulles i besants daurats s'estén des de la caplletra cap els marges del foli. Les caplletres secundàries són de dues o tres unitats de pautat, alternant en vermell i blau, amb una filigrana en el color de contrast. Les rúbriques, els números de capítol i la indicació “Valeri” són en vermell. Algunes majúscules presenten tocs d'aquest mateix color. Els calderons varien entre blau i vermell. Les guardes de paper porten una filigrana amb la inscripció: “ROMEVA”.¹⁷⁴

Els amplis marges dels folis són exempts de qualsevol anotació; alguns, però, tenen petits segments retallats, com si s'hagués volgut eliminar alguna nota escrita. Sabem que al s. XVII aquest exemplar va formar part de la Biblioteca del Conde-Duque de Olivares.¹⁷⁵

F) Biblioteca Universitària de València (BUV), ms. 285

Manuscrit de gran format (23 + 79.19.78 + 56 × 38 + 213 + 85 mm), de pergamí, copiat al s. XV en gòtica rodona.¹⁷⁶ L'enquadernació actual probablement és del s. XVIII, en pergamí sobre cartó, amb baguetes de corda trenada i botons en forma esfèrica per tancar-lo, sense nervis ni decoració. Protegit per dues guardes de paper de l'època de la relligadura, el volum s'inicia amb la taula, les dues cartes i, després d'un foli en blanc pautat, comença el text pròpiament dit fins al f. clix. La foliació antiga en xifres romanes no presenta cap errada.

¹⁷⁴ Es pot consultar un dibuix d'aquesta marca d'aigua a *BITECA-filigranes* (2014, núm. 013001). *Vid.* també una filigrana amb el mateix disseny documentada en l'any 1779, segons indica Valls i Subirà (1970: II, 127, núm. 876).

¹⁷⁵ Segons Sánchez Mariana (1993: 53-54), mil manuscrits ingressen al monestir de San Lorenzo de El Escorial en l'any 1654, regalats a Felip IV pels hereus del Conde-Duque. Sobre la biblioteca d'aquest noble, *vid.* els estudis de Marañón (1936) i Andrés (1972-1973).

¹⁷⁶ Aquest exemplar és descrit a *BITECA* (2014, MANID 1878), Massó i Torrents (1906: 199-200, núm. 10) i Gutiérrez del Caño (1913: III, 274-276).

Es conserva en molt bon estat, potser una mica arrugat i amb alguna petita taca. La majoria dels quaderns (2, 4-6, 8, 10-14) són senions, però el primer inclou únicament els dos folis amb la taula i les cartes i el full en blanc, el tercer i el setè són quinions, el novè té un taló entre el segon i el tercer foli de cada una de les dues vessants; i del darrer plec es conserven només cinc folis abans del centre de quadern i, després d'aquest, altres dos i un taló, tot i que no manca text (és a dir, $1^{1/2}$ 2^{12} 3^{10} $4-6^{12}$ 7^{10} 8^{12} $9^{23/23}$ $10-14^{12}$ $15^{5/2t}$). No es veuen signatures de quadern, i només es conserven reclams en l'onzè i el catorzè plecs situats al centre, sota l'intercolumni, en posició horitzontal, mig tallats pel relligador. La justificació a punta seca arriba fins als marges, del tipus descrit per Derolez (1984: I, 67, núm. 43), sense perforacions visibles i sense payout, però amb 43 línies escrites. La proporció de la caixa d'escriptura respon a la fórmula de dos rectangles de número d'or posats de costat.

Al f. i, la caplletra del pròleg de Canals, de vuit unitats de payout, està il·luminada amb formes abstractes: emmarcada en daurat, la forma de la lletra és en blau perfilada per l'interior en lila i decorada amb formes vegetals blaves, daurades, vermelles i verdes; s'estén una mica pel marge en forma de tija amb diversos colors i algun besant daurat. Al peu d'aquest mateix foli hi ha un escut d'armes amb un cap de moro sobre camp vermell. Les caplletres que inicien títol són de quatre unitats de payout, alternant en vermell i blau, i decoració filigranada que s'estén una mica pel marge. La resta són de tres unitats de payout, també alternant en vermell i blau, però amb decoració arquitectònica en el color de contrast. Les rúbriques, el número de capítol i la indicació "Valeri" són en vermell. Els calderons alternen vermell i blau. A les guardes de paper hi ha una filigrana en forma de tres cercles en vertical amb una creu al capdamunt. Hi ha una mitja lluna inscrita a l'hemisferi superior del cercle que es troba just sota la creu, mentre que el cercle central duu al seu interior una "P".¹⁷⁷

Una mà cursiva humanística del final del s. XV anotà diverses observacions en els marges dels folis. Aquest exemplar fou llegat a l'Acadèmia Valenciana, entre 1699 i 1711, per Gener VI Rabassa de Perellós i Rocafull, marquès de Dos Aguas, tal com indica un ex-libris al foli de guarda captiva.¹⁷⁸

G) Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic (ABEV), ms. 233

Manuscrit de paper (22 + 65.19.62 + 47 × 27 + 198 + 61 mm), copiat entre 1425 i 1475 per un tal Petrus, del qual no tenim dades concretes.¹⁷⁹ Al llarg del text intervingueren diverses mans

¹⁷⁷ Es pot consultar un dibuix d'aquesta filigrana a *BITECA-filigranes* (2014, núm. 005014). Per la seva tipologia es pot comparar als dissenys que reproduïxen Valls i Subirà (1970: II, 198-199, núm. 1388-1393) i Briquet (1923: I, 218, núm. 3246), però no hi hem trobat cap testimoni que presenti una semblança prou remarcable.

¹⁷⁸ La biblioteca de la casa dels Dos Aguas fou llegada a la Universitat de València l'any 1843. Per a més informació, *vid.* Catalá / Boigues (1992).

¹⁷⁹ Aquest exemplar és descrit a BITECA (2014, MANID 1879) i Massó i Torrents (1902: 233-235, núm. IV).

semigòtiques més o menys cursives. Fou enquadrada en mitja relligadura en pell sobre fusta amb dues tanques, ara trencades, de metall i cuir. La coberta anterior està reforçada amb tres fustes semicirculars, clavades als marges superior i inferior i al mig, que s'aturen allà on comença la pell. Aquesta mateixa coberta té forats de corcs, i la part de pell està ratllada. En canvi, la coberta posterior roman en bon estat. L'interior dels plans està reforçat amb fulls de pergami.

El volum no presenta estrips ni forats, però té nombroses –i de vegades enormes– taques d'humitat. Està constituït per quaderns grans, de vint folis, excepte el quart i el desè (que són de divuit) i el darrer, de setze: 1^{19/10} 2-3²⁰ 4¹⁸ 5-9²⁰ 10¹⁸ 11-12²⁰ 13¹⁶. Per a la col·locació no hem tingut en compte els nombrosos folis preliminars en blanc, o amb anotacions, que no presenten una estructura prou definida. No es veuen signatures de quadern. Els reclams estan en posició horitzontal molt a prop del marge intern del còdex, excepte els reclams dels quaderns set i vuit – que estan en posició vertical descendent – i el del quadern dotze, que apareix en horitzontal centrat sota l'intercolumni. Les línies de la justificació estan traçades a punta seca al verso dels folis i arriben fins als marges, segons l'esquema descrit per Derolez (1984: I, 67, núm. 43). En diversos folis, especialment dels quaderns onze i dotze, la pauta ha estat repassada a ploma, en alguns casos de forma molt matussera. En termes generals, no és visible el payout, excepte en els fulls repassats a ploma i també als f. 5-10, i les línies escrites oscil·len en nombre, de 32 a 37. Als f. 208-211 de la foliació moderna es veuen clarament quatre perforacions en el marge superior, fetes amb un punxó. Tampoc hi ha gens de regularitat en la proporció de la caixa d'escriptura.

La decoració és més aviat escassa: s'han escrit en vermell les caplletres senzilles de dues o tres unitats de payout, les rúbriques, els números de capítol, la indicació "Valeri" i alguns calderons; i es veuen tocs d'aquest mateix color en algunes lletres. Els papers presenten cinc filigranes diferents: creu a dins d'un oval, al foli de paper més modern després del de guarda; àncora, als folis preliminars; carro de dues rodes, al text, des del f. 5 de la numeració moderna; ulleres, al f. 110 i següents; i uns martells creuats, al f. 245 i següents.¹⁸⁰

L'única indicació sobre un posseïdor és un ex-libris imprès de la Biblioteca Episcopal enganxat a l'interior de la coberta anterior. Als folis preliminars hi ha diverses proves de ploma, i algunes anotacions marginals que resumeixen el text en lletra molt menuda als folis del volum. Algunes manícules assenyalen passatges del text. A banda de l'obra de Valeri Màxim, en aquest

¹⁸⁰ Vid. el dibuix de dues de les esmentades filigranes a *BITECA-filigranes* (2014, núm. 002003 i 067010). Es tracta de la creu i del carro, molt semblants a les marques a l'aigua documentades el 1506 i el 1413, respectivament, per Valls i Subirà (1970: 214 i 190, núm. 1488 i 1332). Pel que fa al carro, Briquet (1923: I, 228, núm. 3528) documenta aquest mateix model a Perpinyà (1429) amb variants similars a Barcelona (1451). Per la seva banda, l'àncora no ha estat encara identificada. Les ulleres responen al disseny que Valls i Subirà (1970: 234, núm. 1607) documenta el 1414, mentre que els martells s'assemblen en part a una filigrana documentada a Lucca en l'any 1486 (Briquet, 1923: III, 586, núm. 11636). De tota manera, al disseny de Briquet els martells van inscrits en un cercle, a diferència del que trobem al manuscrit de Vic.

exemplar s'han afegit dues obres breus: al revers del foli que precedeix l'inici del *Valeri Màxim*, els versos catalans d'una anònima *Oratio beati Karoli*,¹⁸¹ al final del volum, concretament al f. 255v, un breu passatge en prosa sobre els nou cavallers de la fama.¹⁸²

L) Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic (ABEV), ms. 187

En aquest mateix Arxiu, es conserven sis folis solts (3 + 74.16.78 + 24 × 32 + 228 + 39 mm) procedents de cobertes de llibres que contenen un *Valeri Màxim* en pergamí del s. XV. Aquests folis estan guardats en una carpeta de mitja pasta negra amb tocs de groc. L'ordre amb què es conserven és: ccxv[iii]-ccxviii + ccxxii-ccxx[iii] + 2 (és a dir, 5-6-2-3-1-4, tal com s'indica, a llapis, al marge superior de l'intercolumni).¹⁸³ Els pergamins estan decorats amb caplletres de tres unitats de pautat que alternen en vermell i blau, amb decoració filigranada en el color de contrast. Les rúbriques, els números de capítol i la indicació "Valeri" són en vermell, mentre que els calderons alternen en vermell i blau. La justificació està traçada a ploma sense línies de guia per al pautat i és del tipus descrit per Derolez (1984: I, 67, núm. 43), és a dir, amb les línies principals esteses fins als marges.

H) Bibliothèque Nationale de France (BNF), ms. esp. 10

Exemplar de gran format (26 + 76.30.77 + 65 × 48 + 263 + 83 mm), a jutjar per les característiques de la seva cal·ligrafia, creiem que fou copiat a la primera meitat del s. XV.¹⁸⁴ Els dos primers quaderns tenen els bifolis interior i exterior de pergamí, en el tercer només l'exterior i, a partir del quart, tot el volum és de paper. La lletra és una gòtica rodona de molt bona execució amb lleugera influència de la bastarda. Enquadernat en pell vermella amb les armes de Colbert en daurat al plans, envoltats per un filet daurat, i llom amb sis nervis amb el monograma "BC" en daurat sota una corona a cada entrenervi, excepte en el segon, on hi ha el títol. Talls jaspiats en vermell. A l'inici hi ha tres folis de guarda i al final dos més, contemporanis a la relligadura. La foliació moderna, a ploma, numera els 172 folis de text –que

¹⁸¹ Aquest poema ha estat editat per Massó i Torrents (1902: 235), Miquel i Planas (Canals, 1914: I, xxxi) i Romeu i Figueras (2000: 120, núm. 111). Erròniament, aquest darrer estudiós havia identificat aquesta peça amb una oració adreçada a Carlemany, quan de fet es refereix al príncep Carles de Viana, tal com ha apuntat Mahiques (2014) en un estudi que confronta i edita aquest testimoni amb dues versions més de la mateixa obra, una d'elles impresa en una estampa calcogràfica incunable de la Biblioteca Nacional de España (Invent/42365) i l'altra inserida en un passatge del *Dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, on es descriuen els funerals celebrats a València en memòria del príncep de Viana. *Vid.* en Mahiques (2014: 265) una reproducció del foli que transmet el testimoni de Vic.

¹⁸² Aquest passatge ha estat publicat per Massó i Torrents (1902: 234) i per Miquel i Planas (1914: I, xxxi). A propòsit del motiu dels nou cavallers de la fama, *vid.* Pujol (2002a: 30), que al seu torn remet a Keen (2010 [1984]: 170-174).

¹⁸³ Aquests fragments estan identificats a BITECA (2014, MANID 1882) com a pertanyents al llibre IX. Concretament, IX.1.7-17, IX.2.8-16, IX.3.0-1, IX.3.13 (part), IX.4.0-4, IX.5.0, IX.9.0-4 i IX.10.0-1. De fet, el propi manuscrit incorpora algunes indicacions a llapis sobre el número de llibre, títol o capítol als quals es corresponen els fragments.

¹⁸⁴ Exemplar descrit a BITECA (2014, MANID 1877) i Morel-Fatio (1892: 41-42).

s'interromp abruptament en el desè capítol del primer títol del darrer llibre— i un darrer full que correspon a una de les guardes posteriors, numerat com a f. 173.

Està en molt bon estat, tot i tenir algunes taques d'humitat i la relligadura una mica desgastada. El marge superior del f. 82 està trencat, però només manquen algunes lletres de la primera línia de la primera columna.

El manuscrit està incomplet a l'inici i al final: manquen els f. 2-3 i 5 de la primera part del primer quadern i els f. 4-7 de la segona part, car aquest plec estava format per 8 bifolis com els altres deu plecs (1^{1,4,6-11-16} 2-11¹⁶). El text no està complet i la interrupció coincideix amb el final d'un quadern. El fet que aquest també porti reclam fa pensar que estava previst que el text continués, tot i que la relligadura actual no dóna indicis que confirmen la pèrdua dels folis finals, que probablement desaparegueren abans que el volum entrés a formar part de la col·lecció Colbert. Els reclams estan situats en horitzontal molt a prop del marge intern del còdex. La justificació és a punta seca en els folis de pergamí i a punta de plom en els de paper. En ambdós casos arriba fins als marges, sense payoutat i amb un nombre de línies d'escriptura que oscil·la entre 40 i 44, que respon a la proporció anomenada $a \times a \sqrt{2}$. No s'observen perforacions, segurament situades als marges, ni signatures de quadern.

Pel que fa als elements decoratius, hi ha grans caplletres filigranades i bipartides en blau i vermell amb la filigrana en vermell i lila, de vuit a onze unitats de payoutat, en començar un títol nou. La resta de caplletres, de tres unitats de payoutat, són en vermell i blau amb decoració filigranada també alternant en vermell i lila. A més, són en vermell rúbriques, números de capítol i la indicació "Valeri"; els calderons alternen en vermell i blau, i algunes majúscules han estat safranades. Les primeres paraules dels capítols són en lletra gòtica de forma de mida més gran. El manuscrit conté quatre filigranes diferents: raïm amb corona encerclats amb lletres, als folis de guarda primer, quart i cinquè; carro de dues rodes amb els radis en forma d'aspa, als tres primers quaderns, al f. 77 i des del f. 83 fins al final;¹⁸⁵ lletra "M" amb antena i creu, als f. 66 i 80; corn de caça, als quaderns quart i cinquè.

Al peu del primer foli, en lletra del s. XVI, apareix el nom: "Marie de Duyng".¹⁸⁶ Al s. XVIII, va formar part de la *Bibliothèque Colbertine*, d'on passà en 1732 a la *Bibliothèque Royale*.¹⁸⁷ Inclou diverses anotacions i glosses marginals per mà del copista i algunes manícules assenyalant passatges del text.

¹⁸⁵ Aquesta filigrana s'assembla a la que reproduceix Briquet (1923: I, 229, núm. 3542), documentada a Gènova l'any 1414, amb una variant molt similar localitzada a Perpinyà i datable vers l'any 1398. El mateix Briquet esmenta d'altres variants datades en diverses ciutats europees entre 1414 i 1460.

¹⁸⁶ Podria tractar-se de Marie de Duingt, dona de la noblesa de l'Alta Savoia, filla de Pierre, senyor de Val d'Isère, i segona esposa d'Aimon de Genève (1505?-1543), baró de Lullin, home instruït en matemàtiques i llengües, preceptor d'Emmanuel Philibert, duc de Savoia. *Vid.* Chaperon (1924: 140-141).

¹⁸⁷ Jean-Baptiste Colbert (1619-1683), economista francès que ocupà grans càrrecs polítics com el d'intendent de finances i ministre d'estat de la casa reial, posseï també una àmplia sensibilitat cultural que el portà a fundar una gran biblioteca que ben aviat seria coneguda a tota Europa pel gran nombre de

I) Médiathèque Centrale de Perpignan, ms. 27

Exemplar de gran format (30 + 82.23.84 + 56 × 42 + 246 + 98 mm), amb els bifolis intern i extern dels quaderns de pergamí molt ben treballat i la resta de paper, copiat per Alzeas entre 1395 i 1410, en lletra gòtica.¹⁸⁸ L'enquadernació és en pell sobre cartró, en molt mal estat, amb ferros en sec dibuixant un rectangle als plans, sis nervis i els talls enfosquits, potser en algun moment van estar tintats de vermell. Té filets daurats al teixell, envoltant els nervis. Actualment es guarda dins d'una capsula. El volum portava diverses guardes de paper més modern, potser de l'època de la relligadura, però actualment només se'n conserven tres a l'inici que van acompanyades per dos talons, mentre que al final es veuen dos talons més.

El primer quadern està mutilat, conservant-se només el bifoli exterior de pergamí i un foli interior de paper.¹⁸⁹ Manca també el foli de pergamí que tancaria el quart quadern (entre els actuals f. 40 i 41) i el foli final de pergamí del darrer quadern, que probablement restava en blanc, ja que el darrer foli conservat, el f. 185, conté el final de l'obra ($1^{1/2} 2^{14} 3^{12} 4^{6/5} 5-15^{12} 16^{7/6}$). Els reclams estan en posició horitzontal situats al centre de la segona columna, amb una mínima decoració. Alguns folis del principi estan una mica despresos i altres presenten un esquinç a la part inferior que no afecta el text. Volum sense foliació original ni signatures de quadern visibles.

L'exemplar presenta algunes taques d'humitat als marges, però es conserva en bon estat. La justificació, que delimita una caixa amb una proporció equivalent a dos rectangles de número d'or, és a punta de plom en els primers quaderns i punta seca a partir del desè quadern, arribant les línies verticals fins als marges, és a dir, del tipus descrit per Derolez (1984: I, 67, núm. 43). Es veuen, per una banda, el pautat, la primera línia del qual és escrita; i per altra banda, en alguns folis, molt a prop del tall, quatre perforacions rodones que assenyalen la posició de les línies verticals.

Les caplletres que inicien llibre són de cinc unitats de pautat, en blau i vermell amb una profusa decoració filigranada en els dos colors. De la resta de caplletres, són de quatre unitats de pautat les que inicien títol, i les altres de tres, alternant en blau i vermell amb decoració filigranada en el color de contrast. Són en vermell les rúbriques, els números de capítol, la

manuscrits i rares edicions que contenia. Fou venuda en l'any 1728 i es dispersà per altres països, tot i que molts dels manuscrits anaren a parar a la Bibliothèque Royale.

¹⁸⁸ Aquest exemplar és descrit a BITECA (2014, MANID 1945). Tal com indica Madurell (1981-1982: 348, núm. 71), Alzeas Araus, ciutadà de Barcelona, firmà l'any 1417 un debitori en el qual es presentaven com a penyora tres llibres: un *Liber Angelorum*, un *Valeri* i una *Summa de Collacionibus*. El *Valeri* és descrit com un llibre de format major, disposat a dues columnes, en paper i pergamí. Per altra banda, Colon (1978) localitza dos Alzeas més, de cognom Araut: un escuder de Barcelona documentat en 1389 i un ciutadà de Barcelona documentat en 1410, que no creu que sigui el mateix del debitori. Segons Colon, el nom Alzeas amb aquesta grafia està molt més present en terres valencianes i al Migdia de França que no al Principat, amb les comptades excepcions d'aquests Alzeas documentats a Barcelona.

¹⁸⁹ El primer foli de pergamí conté l'inici de la taula i en el foli de paper ja comença el text pròpiament dit, tot i que a partir del cap. 7. Manquen, per tant, el final de la taula, el pròleg d'Antoni Canals, la invocació de Valeri Màxim, el proemi i els sis primers capítols del llibre I.

indicació “Valeri” i els tocs visibles en algunes majúscules. Els calderons han estat dibuixats majoritàriament en blau, i alguns en vermell. Pel que fa a les filigranes, el manuscrit conté un raïm a la primera guarda i un disseny d’un grifó, molt elaborat, al cos del volum.¹⁹⁰

Al llarg del volum, una mà coetània a la de l’amanuense realitzà petites anotacions que resumien el contingut del text. Al f. 1 es veu un ex-libris d’Antoni Gispert, en lletra del s. XVII.

Z) Biblioteca Nacional de España (BNE), ms. 7540

Manuscrit de gran format (8 + 207 [26.11.50.14.50.12.44] + 43 × 30 + 298 [13.16.165.16.88] + 57 mm), de pergamí de bona qualitat, copiat al final del s. XIV en lletra gòtica de forma, “boloniense”, segons el catàleg de la biblioteca a la qual pertany (*Inventario*, 1998: 118). Inclou tant el text llatí de Valeri Màxim, a dues columnes, com una glossa marginal de Lucas que omple els quatre marges del pergamí, respectant l’intercolumni i de vegades distribuïda dibuixant formes geomètriques. L’enquadració és moderna, de pell amb cinc nervis, decorada amb formes geomètriques –un rombe superposat a un rectangle– i amb els talls amb tocs de vermell. A l’inici porta dues guardes de paper contemporànies a la relligadura, i dues al final. A continuació, un foli, també de paper, indica el títol i va seguit d’un altre foli de paper en blanc. Posteriorment, comencen els folis de pergamí amb la taula i el text, que s’estén fins al f. 137. La foliació està feta a tinta negra, en xifres romanes, al costat de la qual, en blau i vermell, s’indica el número de títol.

Està constituït per tretze quinions i un darrer plec de sis folis, en molt bon estat (1-13¹⁰ 14⁶). Les signatures de quadern estaven ben bé a l’angle inferior extern del pergamí i no es veuen en tots els folis, però sembla que als dos primers quaderns eren únicament numèriques i a la resta alfanumèriques. Els reclams estan en posició horitzontal al centre del foli, sota l’intercolumni, alguns decorats amb tocs de vermell. Tant el text dels *Dicta* com la glossa corresponent incorporen una justificació i un payout a mina de plom, deixant en blanc els intercolumnis. En el text glossat, el nombre de línies escrites oscil·la entre 40 i 43. No s’observen perforacions.

Les caplletres que inicien llibre són de sis unitats de payout, historiades i il·luminades en or amb la forma de la lletra en color blau. L’emmarcament en or es perllonga en forma d’orla pel marge esquerre de la caplletra fins arribar a la part superior i inferior del pergamí, per on s’estén en forma de tija blava i vermella decorada amb fulles i besants daurats. Les miniatures de les caplletres representen les següents escenes: a la invocació, Valeri entregant el volum a Tiberi (f. 2); al llibre I, un home oferint un vot davant d’un petit temple (f. 2v); al llibre II, un mestre fent classe a uns alumnes (f. 18); al llibre III, un jove cenyint-se bé l’espasa davant d’un home agenollat (f. 33v); al llibre IV, un home subjectant unes balances equilibrades (f. 50); al llibre V, dos homes i una dona al voltant d’una taula parada (f. 66); al llibre VI, Lucrècia apunyaland-se

¹⁹⁰ La filigrana del grifó és semblant a la que Briquet (1923: II, 408, núm. 7457) documenta a Savoia (1401-1403), amb una variació de Ginebra (ca. 1410).

davant de dos homes (f. 81); al llibre VII, un vell adoctrinant un jove amb les mans creuades (f. 95); al llibre VIII, un home agenollat més un acompanyant que el conforta adrecen una súplica a un rei (f. 107v); i finalment, al darrer llibre, la Luxúria mirant-se al mirall (f. 122).¹⁹¹

Les caplletres que inicien cada títol són de quatre unitats de payout, algunes en blau i altres en vermell, amb emmarcament daurat, amb un interior amb decoració geomètrica en daurat, vermell, lila i verd i amb algun besant daurat pel voltant. La resta de caplletres són de dues unitats de payout, alternant en vermell i blau, amb decoració filigranada en el color de contrast. La glossa reproduceix les mateixes caplletres, però de mida més reduïda, en els colors oposats a la del text. Les rúbriques i els números de capítol són en vermell, igual que els tocs de color en algunes lletres. Els calderons alternen en vermell i blau.

Els fragments glossats porten les primeres paraules subratllades en vermell, mots que també es reproduïxen a la glossa abans de desenvolupar l'explicació. Hi ha també unes poques anotacions marginals fetes per una mà diferent i algun passatge assenyalat amb manícules en forma de cap d'animal. És possible que aquest exemplar fos el que Canals diu que Jaume d'Aragó posseïa "singularment per mans" (Pròl.), ja que, a la part inferior del f. 2, hi ha el seu escut rodejat per dos escuts del comtat d'Urgell.

¹⁹¹ Bohigas (1963: 255) ofereix una descripció més exhaustiva d'aquestes caplletres, especialment pel que fa a les vestidures de les figures.

5. ESTUDI LINGÜÍSTIC

5.1 MODEL DE LLENGUA

Però en la prosa estarrufada d'En Canals un hom hi sent ja com el regust de quelcom que ja no és ben bé català, com una pompa oriental que ens porta l'alè de terres més soleiades [...] Una nova escola i una nova ànima semblen produir-se amb el nostre escriptor en la nostra història literària: l'escola valenciana, l'estil en valenciana prosa. (Rubió i Lluch, 1917-1918: 86)

Amb comentaris semblants a aquest de Rubió i Lluch s'inicià un debat historiogràfic i sociolingüístic que afecta de ple la figura d'Antoni Canals i la seva obra. En les següents línies esbossarem breument els punts principals d'aquest debat, centrat en l'existència o no d'un estil literari anomenat valenciana prosa, i abordarem també dues altres qüestions relacionades amb la llengua del frare dominic com són la denominació llengua materna valenciana, que empra precisament en el pròleg del *Valeri Màxim*, i llengua de la cancelleria.

La valenciana prosa ha estat considerat un estil literari propi d'alguns escriptors valencians de la segona meitat del s. XV, el màxim representant dels quals seria Joan Roís de Corella. Així doncs, Antoni Canals no és citat en relació a aquesta escola sinó com un precedent o precursor. Això és el que es desprèn, per exemple, de l'article de Riera i Sans (1980), en el qual situa l'inici de la valenciana prosa en una carta de 1392 atribuïda Antoni Canals.¹⁹² De fet, tal com ha mostrat Ferrando (1993: 12), “El sintagma ‘valenciana prosa’ només es documenta vuit vegades, entre el 1460 aproximadament i el 1500, als preàmbuls, pròlegs, dedicatòries i colofons de diverses obres i traduccions d'estil ampul·lós pertanyents a tres autors valencians: Joan Roís de Corella, Miquel Peres i Bernardí Vallmanya”. Els testimonis en qüestió són tan escassos que no sense raó van portar Ferrando (1993) a qüestionar si els autors encasellats sota aquesta etiqueta historiogràfica eren artífexs conscients d'haver encunyat amb tal denominació un nou estil o una nova manera de fer literatura. Les conclusions a les quals arriba Ferrando es resumeixen en el següent fragment:

¹⁹² Ens semblen prou convincents les raons per les quals Riera i Sans atribueix a la ploma de Canals aquesta missiva, datada el 18 de juliol de 1392: “La redacció en nom del prior i de tot el convent de dominicans, la menció de mestre Vicent Ferrer, i sobretot el seu estil retòric, fan pensar de seguida en fra Antoni Canals, que sis anys més tard seria el predicador de la cort del rei Martí, i del qual ens consta que en aquest moment estava al convent de dominicans de València” (Riera i Sans, 1980: 519). Citem com a mostra l'inici de la carta: “Al molt alt senyor e príncep gloriós, lo Duch de Montblanch. Molt alt senyor e victoriós príncep. Loant lo sobiran Altisme de la prosperant victòria per la vostra senyoria en breu temps ab certa e no molt numerosa gent en terres luyns per al molt alt senyor fill vostre, rey de Sicília, valerosament obtenguda; estants participants del goyg e consolació celebrats processionalment en la ciutat de València, com sapiam que après la conquesta per lo sobiran Príncep altament tribuïda, sia necessària la mà de la sua continuada protecció, ordenada per contemplació del bon regiment del regne de Sicília e del senyor Rey sots la mà de vostra ltea, oració apropiada, devota e continuada, a vostra piadosa misericòrdia humilment recorrem, reduint vos, senyor, en recordació, en quina forma mossèn Dalmau de Cervelló elegí sepultura en lo covent de nostra religió de València” (Riera i Sans, 1980: 518).

En efecte, l'estil llatinitzant i ampul·lós no fou una afecció peculiar dels valencians, sinó que formava part d'una moda literària compartida per la major part de les literatures quatrecentistes de l'Europa occidental i que afectà amb major o menor intensitat totes les terres catalanes [...] No cal dir que fou en aquest estil que s'expressaren escriptors de renom principatins i balears com Guillem Nicolau, Felip de Malla, Ferran Valentí i Francesc Alegre [...] Si els valencians excel·liren en el conreu d'aquest estil no és per una predisposició natural dels escriptors locals, sinó perquè la major part i la millor literatura catalana de l'època es produí al regne de València, que aleshores exercia un [sic] clara hegemonia cultural i econòmica al si de la Corona d'Aragó. (Ferrando, 1993: 26)

A banda de l'estil ampul·lós de Canals, és possible que la referència a la modalitat lingüística valenciana, present en el pròleg del *Valeri Màxim*, també hagi induït a establir una relació entre el dominic valencià i la valenciana prosa. Canals explica, literalment, que l'ha traslladat “de latí en nostra vulgada lengua materna valenciana axí breu com he pogut, jatsesia que altres l'agen tret en lengua catalana”. Aquesta oposició entre valencià i català ha estat esgrimida com a argument per reivindicar la suposada entitat del valencià com a llengua distinta, fins i tot originàriament, del català. Una lectura superficial del pròleg del *Valeri Màxim* és suficient per refutar aquesta interpretació clarament errònia i acrítica, ja que el dominic sent la necessitat de justificar la validesa i utilitat de la seva traducció tot posant-la en relació amb una traducció prèvia al català. Quina necessitat hauria tingut Canals d'esmentar aquest precedent si considerés que valencià i català representaven dues llengües i tradicions literàries diferents? I si realment ho pensava així i només volia referir-se a la Corona d'Aragó des d'un punt de vista territorial, per què esmentava només la traducció al català i eludia, en canvi, la referència a l'arromançament aragonès?¹⁹³ De fet, un altre passatge del *Valeri Màxim*, que sens dubte és un afegit de Canals, es refereix als catalans d'una manera del tot natural, que difícilment podria justificar-se des d'una suposada secessió entre les modalitats lingüístiques de Catalunya i del País Valencià: “barbre, que vol dir hom estrayn a la terra on és, qui no col déu, axí com serien als catalans turchs o tartres” (I.3.8).¹⁹⁴

L'estil llatinitzant també ha estat posat en relació, per una banda, amb la influència clerical (concretament amb la importància de l'Orde dels Predicadors en la transmissió textual de la

¹⁹³ Les proves de l'existència d'una o dues traduccions aragoneses han estat trobades a la presència d'episodis derivats de Valeri Màxim en el *Rams de flores*, i també en un inventari de béns del rei Martí l'Humà. Tal com indiquem en 3.3 (“Les traduccions dels Dicta”), aquestes dues referències podrien referir-se o bé al mateix trasllat o bé a dues versions diferents.

¹⁹⁴ Tot realitzant una anàlisi estrictament lingüística, i atenent sobretot al lèxic de Canals que en principi podria ser considerat com a dialectal, Casanova (1981a: III, 1280-1297) arriba a la conclusió que la producció del dominic demostra clarament la indiscutible unitat de la llengua catalana medieval, caracteritzada precisament per una tradició textual i gràfica de notable uniformitat. Concretament, Casanova indica que, “llevat d'uns pocs mots i accepcions, tot el lèxic de Canals ha estat usat o viu en terres no valencianes i per autors no valencians, i [...] mots i accepcions emprats per ell sols han estat usats per autors no valencians i com sols viuen a terres no valencianes” (1981a: III, 1296; cf. 1988: 242-244).

literatura catalana de l'època) i, per altra banda, amb l'influx de la llengua cancelleresca que utilitzaven els escriptors, arxivers i funcionaris reials. En paraules de Pujol (2004: 632),

se unen la formación del autor en la *ars dictatoria*, que daría origen a lo que se ha llamado la 'lengua de la cancellería', y la fidelidad al texto original latino, que se refleja en el uso de ablativos absolutos, construcciones de gerundio, colocación del verbo *in fondo* y numerosos latinismos léxicos, algunos de ellos duplicados con sinónimos patrimoniales" (2004: 632; cf. Perujo, 1999: 174-177).

Tal com hem vist a 3.2 ("Les traduccions de clàssics al català"), aquest darrer aspecte és, certament, un dels trets més visibles que comparteix Canals amb altres coetanis seus, com Bernat Metge. Així doncs, el dominic emprà un registre ben estès a la seva època per tot el domini lingüístic català, com és el que s'ha anomenat llengua de la cancelleria, que respon bàsicament a les característiques que esmenta Pujol tot fonamentant-se en l'estudi de Perujo (1999) sobre les *Històries troianes* de Jaume Conesa, arromançament d'una obra llatina de Guido delle Colonne. L'adscripció de l'obra de Canals a aquesta tendència lingüística i estilística ens sembla prou significativa. En canvi, ens sembla infructuós qualsevol intent per relacionar-lo, ni que sigui com a precedent, amb la suposada valenciana prosa, sobretot perquè, tal com ha demostrat Ferrando (1993), aquesta etiqueta historiogràfica és qüestionable des de molts punts de vista i, a més a més, remet al context literari de la segona meitat del s. XV.

Un cop delimitats aquests aspectes de caire més general, passarem tot seguit a analitzar algunes de les característiques lingüístiques pròpies del *Valeri Màxim*.

5.2 NIVELL LEXICOSEMÀNTIC

En aquest apartat són fonamentals les aportacions de Casanova (1981a; 1988), que ha estudiat en profunditat el lèxic present a les obres d'Antoni Canals, el *Valeri Màxim* entre elles.¹⁹⁵ Una altra obra de referència, tot i que no se centri exclusivament en el corpus del frare dominic, és el treball de Wittlin (1991) sobre els dobles sinonímics. A través dels estudis d'aquests dos investigadors, i d'altres de similars, es fa evident la importància cabdal de l'obra d'Antoni Canals en el procés evolutiu del lèxic català, ja que el dominic valencià és el responsable d'haver introduït a la nostra llengua un ingent nombre de mots no documentats en dates anteriors a la seva producció. Per això, ens ha semblat que un estudi lingüístic de l'obra més extensa i representativa de Canals, el *Valeri Màxim*, havia de centrar-se especialment en aquest aspecte. Com que aquesta faceta de l'obra del frare dominic ja ha estat àmpliament estudiada per Casanova, a les següents pàgines farem una síntesi selectiva i alhora il·lustrativa dels materials recollits per aquest investigador, tot presentant-los en forma de taules per facilitar la

¹⁹⁵ Aquest mateix estudiós ha publicat una síntesi de la seva recerca en Casanova (1981b).

ràpida consulta i oferir un panorama ben representatiu i assequible del destacat paper d'Antoni Canals en l'enriquiment del lèxic català. Per altra banda, hem contrastat totes les referències amb la base de dades CICA (2014), que conté informació lexicogràfica relativa a quatre-cents catorze obres escrites en llengua catalana especialment entre els s. XI-XVI, tot i que n'inclou també algunes dels s. XVII-XVIII.

En parlar de les traduccions catalanes de clàssics llatins havíem comentat el pròleg de Ferrer Sayol a la traducció del tractat d'agricultura de Pal·ladi, en el qual declara la dificultat que suposa traduir del llatí termes tècnics per la inexistència dels mots adequats en català. De la mateixa manera, l'obra de Valeri Màxim és un recull d'anècdotes tan extens i variat que tot sovint Canals es veié obligat a emprar mots encara poc usuals en la seva època, o fins i tot a crear-ne de nous, tal com observarem a les taules següents. Canals devia ser conscient de la dificultat que podia ocasionar als seus lectors l'ús de paraules noves i, per això, sovint ell mateix adjunta una explicació del mot en qüestió. Això ho podem veure a la taula I, on hem marcat amb un asterisc aquells mots que Canals acompanya d'una explicació, com en els següents passatges: “andrògina, que vol dir virago, quasi hom e fembra”; “bubulchs, que vol dir hòmens rústechs e pagesos”; “les castres, ço és lo loch on tenien lo fardatge”; “ovant, ço és cavalcant en cavall”. Altres vegades el dominic empra amb la mateixa finalitat explanatòria el procediment dels dobles sinonímics, en el qual un mot nou va acompanyat d'un sinònim d'ús més habitual.

Tal com hem avançat anteriorment, recollim la informació aplegada als esmentats estudis de Casanova i Wittlin en forma de taules, en les quals, amb llistats de paraules que, per tal de sintetitzar la informació segons una organització clara i entenedora, ometen la referència exacta al llibre, títol i capítol del *Valeri Màxim* on es documenta el mot en qüestió. Només hem incorporat les referències concretes, tant de la traducció de Canals com de la versió llatina original dels *Dicta*, a la taula IX, que selecciona diversos dobles sinonímics catalans amb els passatges llatins corresponents a partir de l'edició de Kempf (1854), que hem anat emprant al llarg d'aquest estudi. Gairebé sempre hem respectat l'ortografia emprada per Casanova i Wittlin, que tendeixen a la regularització de grafies. Tot seguit presentem les taules que hem inclòs i en comentem alguns aspectes rellevants:

Taula I. *Mots del Valeri Màxim no registrats al DCVB.* Com a la resta de les taules que tot seguit presentem, partim dels treballs de Casanova i seguim els criteris d'aquest filòleg valencià, tot separant els mots en dos grups: per una banda, cultismes i llatinismes; per altra banda, derivats. Hem exclòs, però, els noms propis i els gentilicis, que ja queden anotats en l'índex onomàstic que incloem al final de la nostra edició.

Taula II. *Mots del Valeri Màxim registrats al DCVB sense testimonis.*

- Taula III.** *Cultismes i llatinismes del Valeri Màxim documentats als s. XIV-XV.* Tot i que la informació aplegada en aquesta taula no és exhaustiva, en el sentit que només recull una selecció significativa, hem de destacar que presenta un corpus bastant complet, amb un nombre ingent de paraules o accepcions que Casanova documenta per primera vegada en el dominic valencià. Tot plegat posa de manifest la gran rellevància que té el *Valeri Màxim* per a la història de la lexicografia catalana.
- Taula IV.** *Cultismes i llatinismes del Valeri Màxim documentats als s. XVI-XVIII.* Tot complementant la taula l'anterior, s'estableix un llistat de mots documentats per primera vegada en el *Valeri Màxim* d'Antoni Canals, i que després es documenten no pas a l'època medieval sinó a l'edat moderna. Les fonts i criteris d'aquesta taula són iguals que els de l'anterior, per la qual cosa, "encara que en alguns casos haja trobat alguns testimonis més antics per a alguna accepció, en lectures particulars, tracte el mot en aquest apartat si hi ha altre sentit introduït per Canals" (Casanova, 1981a: I, 83).
- Taula V.** *Alguns préstecs lèxics documentats per primera vegada al Valeri Màxim.* La comparació de les dades d'aquesta taula amb l'anterior posa de manifest la gran desproporció que hi ha entre els llatinismes i la resta de préstecs lèxics que introdueix Antoni Canals: el nombre de mots derivats d'altres llengües diferents del llatí és clarament inferior.
- Taula VI.** *Selecció de mots derivats formats directament en català, documentats al Valeri Màxim i posteriorment.* S'apleguen en aquesta taula els mots que, segons Casanova (1981a: I, 279), "no provenen d'un ètim llatí o àrab o germànic directament, sinó que s'han format en la nostra llengua i que no consta que foren usats en la llengua literària abans de Canals".
- Taula VII.** *Derivats i compostos en mots documentats per primera vegada al Valeri Màxim: prefixos i sufixos d'origen llatí, més alguns compostos ordenats segons l'estructura de les unitats lèxiques.* Cal advertir que el fet que els morfemes estudiats siguin d'origen llatí no implica en cap cas que ens trobem davant d'un grup de cultismes. De fet, hem de suposar que molts dels mots derivats que en resulten formaven part del patrimoni lingüístic comú, tal com dedueix Casanova en referir-se al corpus lexicogràfic reflectit en aquesta taula: "en alguns d'aquests mots no podem saber si són creacions pròpies de Canals o si eren mots vius a la seua època" (1981a: I, 359). Tot i així, aquest investigador s'inclina a considerar que "la major part d'aquests serien vius en la seua època" (1981a: I, 359). En relació amb aquesta taula, cal recordar que els morfemes derivatius del català han estat estudiats des d'una perspectiva similar, entre d'altres, per Moll (2006 [1952]: 238-270) i Bruguera (2001).
- Taula VIII.** *Selecció de doblats sinonímics documentats al Valeri Màxim.* El recurs dels doblats sinonímics, registrat en aquesta taula, és segons Chavy "un procédé favori des anciens traducteurs est celui des termes convergents: à un mot latin répendent

deux ou trois mots français [...] Cette redondance, ce goût de l'expression double devaient demeurer communs jusque vers la fin du seizième siècle au point de constituer, on l'a souvent noté, un véritable tic littéraire" (1974: 564). Qui més ha estudiat aquest tema a les traduccions catalanes medievals és Wittlin (1991). Hem partit d'aquest treball i d'altres de Casanova per introduir una selecció d'alguns casos localitzats en els llibres I-V del *Valeri Màxim*.

A banda de la informació continguda en aquestes taules, Casanova (1981a; 1988) aporta dades relatives a altres aspectes rellevants del lèxic d'Antoni Canals. En destaca, per exemple, l'element popular (Casanova, 1981a: III, 1272-1279; 1988: 228-241), que s'observa en l'ús d'onomatopeies, diminutius, augmentatius o d'altres sufixos amb un clar regust popular.¹⁹⁶ Canals també substitueix oficis i càrrecs romans pels corrents al s. XIV, com ja hem comentat en punts anteriors d'aquest estudi preliminar. L'anàlisi del lèxic del *Valeri Màxim* des d'una perspectiva semàntica també posa de manifest la gran aportació que féu Canals a la llengua catalana de la seva època. En aquesta línia, Casanova (1981a: III, 1234-1252; 1988: 245-258) ha agrupat en camps semàntics els mots introduïts pel dominic, tot evidenciant alguns dels eixos fonamentals del *Valeri Màxim*, com ara el del lèxic referent a la vida militar.¹⁹⁷ També cal remarcar l'ús de sinònims, no només els dobles sinonímics que queden representats a la taula IX, sinó també la gran riquesa lèxica que Canals mostra en utilitzar en diferents passatges diversos sinònims que donen una gran varietat a la seva prosa (*vid.* Casanova, 1981a: III, 1254-1271; 1988: 258-272).

¹⁹⁶ Casanova (1981a: III, 1277; 1988: 231) també recull expressions populars provinents del *Valeri Màxim*, com les següents: *anar de bocadents, carregar el muscle, en sopols, ésser menor de dies, fembra comuna, llevar taula, posar messions, venir a menys*.

¹⁹⁷ En aquest àmbit destaquem els següents mots recollits per Casanova (1988: 256-257): *acoltellejar, acúleus, aç, ambaixada, arenga, assotar, atendar, avalot, bacinet, baina, bando, batalla, captiu, ceptre, coltell, conquerir, corona, cresta, dard, descavalcar, desvibronar, espia, esquif, estol, flota, fortalici, foure, fundibulari, giny, glaviada, host, legació, llauit, lloctinent, llòriga, mariner, missatgeria, morro de vaques, navili, ovar, popa, pretor, punyal, rota, sentina, senyera, torneig, treva*.

Mots del Valeri Màxim no registrats al DCVB

Cultismes i llatinismes

*bubulc (<i>adj m.</i>)	insigna (<i>f.</i>)	prenosticatiu, -iva (<i>adj.</i>)
capitós, -a (<i>adj.</i>)	mugit (<i>m.</i>)	repudiació (<i>f.</i>)
*centurionat (<i>m.</i>)	nubilós,-osa (<i>adj.</i>)	tragedo (<i>m.</i>)
circense (<i>adj.</i>)	perduèl·lio (<i>m.</i>)	*túrriç, -a (<i>adj.</i>)
entorta (<i>f.</i>)	*ovar (<i>v. intr.</i>)	victorial (<i>adj.</i>)
furv, -a (<i>adj.</i>)	penir (<i>v. refl.</i>)	virago (<i>m.</i>)
hortensià, -ana (<i>adj.</i>)	perfecial (<i>m.</i>)	

Derivats

*agrestament (<i>adv.</i>)	esmenuadament (<i>adv.</i>)	prosperant (<i>adj.</i>)
ambiciosament (<i>adv.</i>)	estartit, -ida (<i>adj.</i>)	requer (<i>m.</i>)
arriater (<i>m.</i>)	fembrívol, -a (<i>adj.</i>)	sentenciador, -a (<i>adj.</i>)
*censoria (<i>f.</i>)	garrulós, -a (<i>adj.</i>)	senyorar (<i>v. abs.</i>)
cunyadatge (<i>m.</i>)	glaviada (<i>f.</i>)	sobreantic, -iga (<i>adj.</i>)
desconsellador, -a (<i>adj.</i>)	infladament (<i>adv.</i>)	sobredigne, -a (<i>adj.</i>)
desient, -a (<i>adj.</i>)	magníficament (<i>adv.</i>)	vallar (<i>adj.</i>)
desvibronar (<i>v. tr.</i>)	menystenir (<i>v. intr.</i>)	vituperosament (<i>adv.</i>)
dexellament (<i>m.</i>)	metrificadura (<i>f.</i>)	
digestament (<i>adv.</i>)	*pocionat, -ada (<i>adj.</i>)	

Taula I. Elaborada a partir dels materials presentats per Casanova (1981a: I, 25-62 "Mots no registrats en el DCVB"). S'han exclòs uns pocs mots no registrats al DCVB, però documentats pel CICA (2014) en textos del s. XIV o anteriors. L'asterisc indica els mots als quals Canals afegeix una breu explicació del seu significat.

Mots del Valeri Màxim registrats al DCVB sense testimonis

acadèmia (f.)	injuriar (v. intr.)
adevinació (f.)	insaciablement (adv.)
advinador, -a (adj.)	intèrpret (m.)
africà, -ana (adj.)	invasiu, -iva (adj.)
amonestador, -a (adj.)	jocosament (adv.)
anul·lació (f.)	linx (m.)
aprovador, -a (adj.)	luxurosament (adv.)
astutament (adv.)	llibertí, -ina (m.)
badívol, -a (adj.)	marital (adj.)
capitanatge (m.)	mural (adj.)
ensor (m.)	norantè, -ena (adj.)
cinqueta (f.)	obsidional (adj.)
clement (adj.)	obsoleta (f.)
cobdiciosament (adv.)	prenotat, -ada (adj.)
codís, -issa (adj.)	promulgació (f.)
coixesa (f.)	purpurat (m.)
crèpida (f.)	recol·legidor, -a (m.)
criminosament (adv.)	sacrificador, -a (adj.)
defectuós, -a (adj.)	simuladament (adv.)
delitosament (adv.)	suplicatori, -òria (adj.)
dictadura (f.)	togat, -ada (adj.)
fundibulari, -ària (m. f.)	tràgicament (adv.)
ineptament (adv.)	trufativament (adv.)
infortunadament (adv.)	

Taula II. Elaborada a partir dels materials presentats per Casanova (1981a: I, 63-81 “Mots registrats sense testimonis”). S’han exclòs uns pocs mots documentats pel CICA (2014) en textos del s. XIV o anteriors.

Cultismes i llatinismes del Valeri Màxim documentats als s. XIV-XV

(inici)

acúleus (<i>m.</i>)	constància (<i>f.</i>)	estimular (<i>v. tr.</i>)
aculumar (<i>v. tr.</i>)	consultar (<i>v. tr.</i>)	excusable (<i>adj.</i>)
admiratiu, -iva (<i>adj.</i>)	contagió (<i>m.</i>)	executiú, -iva (<i>adj.</i>)
adulterar (<i>v. tr.</i>)	contaminar (<i>v. tr.</i>)	exercitar (<i>v. tr.</i>)
afable (<i>adj.</i>)	convèncer (<i>v. intr.</i>)	experiment (<i>m.</i>)
aferrar (<i>v. intr.</i>)	correspondent (<i>adj.</i>)	experimentar (<i>v. tr.</i>)
afinitat (<i>f.</i>)	criminar (<i>v. tr.</i>)	estimador, -ora (<i>m.</i>)
ambició (<i>f.</i>)	decurió (<i>m.</i>)	estimular (<i>v. tr.</i>)
ambiciós, -osa (<i>adj.</i>)	deformat, -ada (<i>adj.</i>)	excusable (<i>adj.</i>)
animar (<i>v. intr.</i>)	dèlfic, -èlfica (<i>adj.</i>)	executiú, -iva (<i>adj.</i>)
animós, -osa (<i>adj.</i>)	demudar (<i>v. tr.</i>)	exercitar (<i>v. tr.</i>)
aprovació (<i>f.</i>)	despulla (<i>f.</i>)	experiment (<i>m.</i>)
ara (<i>f.</i>)	detestable (<i>adj.</i>)	experimentar (<i>v. tr.</i>)
arrogància (<i>f.</i>)	diadema (<i>f.</i>)	fastijós, -osa (<i>adj.</i>)
astut, -uta (<i>adj.</i>)	dirruir (<i>v. tr.</i>)	feritat (<i>f.</i>)
aviditat (<i>f.</i>)	discordar (<i>v. intr.</i>)	fosc, -a (<i>adj.</i>)
bel·licós, -osa (<i>adj.</i>)	discrepar (<i>v. intr.</i>)	frustar (<i>v. intr.</i>)
càndid, -ida (<i>adj.</i>)	discurs (<i>m.</i>)	hàbil (<i>adj.</i>)
cantàrida (<i>f.</i>)	disminuir (<i>v. tr.</i>)	horror (<i>m.</i>)
cartaginès, -esa (<i>adj.</i>)	dispergir (<i>v. intr.</i>)	ignomínia (<i>f.</i>)
castrar (<i>v. tr.</i>)	dissimulació (<i>f.</i>)	ignominiós, -osa (<i>adj.</i>)
cellavors (<i>adv.</i>)	dissipació (<i>f.</i>)	il·lustrar (<i>v. tr.</i>)
censura (<i>f.</i>)	divís, -isa (<i>adj.</i>)	imbecil·litat (<i>f.</i>)
centè, -ena (<i>adj.</i>)	divulgar (<i>v. intr.</i>)	imbuir (<i>v. tr.</i>)
centella (<i>f.</i>)	divulgat, -ada (<i>adj.</i>)	importú, -una (<i>adj.</i>)
centurió (<i>m.</i>)	duèl·lum (<i>m.</i>)	improperi (<i>m.</i>)
cerimònia (<i>f.</i>)	ecúleo (<i>m.</i>)	impunitat (<i>f.</i>)
certitud (<i>f.</i>)	efeminat (<i>m.</i>)	inconstant (<i>adj.</i>)
comendable (<i>adj.</i>)	eixordar (<i>v. tr.</i>)	incredíble (<i>adj.</i>)
commoció (<i>f.</i>)	eloqüència (<i>f.</i>)	indiscret, -eta (<i>adj.</i>)
comportar (<i>v. refl.</i>)	enginyós, -osa (<i>adj.</i>)	indissoluble (<i>adj.</i>)
concitar (<i>v. tr.</i>)	escelerat (<i>adj.</i>)	inexplicable (<i>adj.</i>)
condemnatori, -òria (<i>adj.</i>)	esplendor (<i>m.</i>)	infestar (<i>v. tr.</i>)
confederar (<i>v. intr.</i>)	esqueix (<i>m.</i>)	infructuós, -osa (<i>adj.</i>)
conjectura (<i>f.</i>)	esterrar (<i>v. abs.</i>)	inhumà, -ana (<i>adj.</i>)
conjugat, -ada (<i>subs. adj.</i>)	estimador, -ora (<i>m.</i>)	inhumanitat (<i>f.</i>)

Cultismes i llatinismes del Valeri Màxim documentats als s. XIV-XV

(continuació)

innumerable (<i>adj.</i>)	perfídia (<i>f.</i>)	sacerdoci (<i>m.</i>)
insaciabable (<i>adj.</i>)	permanent (<i>adj.</i>)	sexterci (<i>m.</i>)
insolència (<i>f.</i>)	perpetuar (<i>v. tr.</i>)	si (<i>m.</i>)
institut (<i>m.</i>)	perinàcia (<i>f.</i>)	simular (<i>v. tr.</i>)
insuperable (<i>adj.</i>)	petjada (<i>f.</i>)	sobrietat (<i>f.</i>)
intolerable (<i>adj.</i>)	plenari, -ia (<i>adj.</i>)	sofiste (<i>m.</i>)
invàlid, -ida (<i>adj.</i>)	plenitud (<i>f.</i>)	sopols (en) (<i>adv.</i>)
irritar (<i>v. tr.</i>)	poètic (<i>adj.</i>)	sumptuos, -osa (<i>adj.</i>)
juvenil (<i>adj.</i>)	pollastre (<i>m.</i>)	superlatiu, -iva (<i>adj.</i>)
legió (<i>f.</i>)	polleguera (<i>f.</i>)	taciturnitat (<i>f.</i>)
lineament (<i>m.</i>)	pompós, -osa (<i>adj.</i>)	temperat, -ada (<i>adj.</i>)
literatura (<i>f.</i>)	potent (<i>adj.</i>)	teutònic (<i>m.</i>)
loquacitat (<i>f.</i>)	prau, -ava (<i>adj.</i>)	toga (<i>f.</i>)
lustre (<i>m.</i>)	premiar (<i>v. intr.</i>)	tolerable (<i>adj.</i>)
lleixiu (<i>m.</i>)	probable (<i>adj.</i>)	torca (<i>f.</i>)
magistrat (<i>m.</i>)	rural (<i>adj.</i>)	tràgic, -àgic (<i>adj.</i>)
maldient (<i>adj.</i>)	proemi (<i>m.</i>)	trautari (<i>m.</i>)
matern, -a (<i>adj.</i>)	promptitud (<i>f.</i>)	tribular (<i>v. tr.</i>)
mauseolu (<i>m.</i>)	provocatiu, -iva (<i>adj.</i>)	triomf (<i>m.</i>)
medul·la (<i>f.</i>)	puclícia (<i>f.</i>)	triomfal (<i>adj.</i>)
musa (<i>f.</i>)	puerícia (<i>f.</i>)	triomfar (<i>v. abs.</i>)
musical (<i>adj.</i>)	pupil·la (<i>f.</i>)	trufàtic, -àtic (<i>adj.</i>)
musti, -ia (<i>adj.</i>)	recitador, -ora (<i>m.</i>)	últim, -ima (<i>adj.</i>)
mutable (<i>adj.</i>)	relegar (<i>v. tr.</i>)	vacil·lar (<i>v. intr.</i>)
nus (<i>m.</i>)	remeiar (<i>v. tr.</i>)	variable (<i>adj.</i>)
obtenebrar (<i>v. tr.</i>)	renàixer (<i>v. tr.</i>)	venable (<i>m.</i>)
oci (<i>m.</i>)	rentar (<i>v. tr.</i>)	verbós, -osa (<i>adj.</i>)
pacífic, -ica (<i>adj.</i>)	repudi (<i>m.</i>)	veneració (<i>f.</i>)
paludós, -osa (<i>adj.</i>)	repudiar (<i>v. tr.</i>)	venerar (<i>v. tr.</i>)
pecuniós, -osa (<i>adj.</i>)	reverencial (<i>adj.</i>)	vilatge (<i>m.</i>)
pedagog, -oga (<i>m.</i>)	revès, -essa (<i>adj.</i>)	vituperable (<i>adj.</i>)
penetrar (<i>v. tr.</i>)	robust, -a (<i>adj.</i>)	vindicatiu, -iva (<i>adj.</i>)
penetrar (<i>v. tr.</i>)	roure (<i>m.</i>)	voluble (<i>adj.</i>)
peregrinar (<i>v. intr.</i>)	rústec, -ega (<i>adj.</i>)	votar (<i>v. tr.</i>)

Taula III. Elaborada a partir dels materials presentats per Casanova (1981a: I, 83-192). Alguns dels mots que Casanova va documentar als s. XVI-XVIII han passat a aquesta taula, ja que el CICA (2014) els documenta en època medieval.

Cultismes i llatinismes del Valeri Màxim documentats als s. XVI-XVIII

abrogar (v. <i>tr.</i>)	difús, -a (<i>adj.</i>)	infatigable (<i>adj.</i>)
agrari, -ària (<i>adj.</i>)	exhalació (<i>f.</i>)	intacte (<i>adj.</i>)
àmbit (<i>m.</i>)	floral (joc) (<i>adj.</i>)	oracle (<i>m.</i>)
arbitrari, -ària (<i>adj.</i>)	genital (<i>adj.</i>)	pigot (<i>m.</i>)
barbàric, -ica (<i>adj.</i>)	germànic (<i>m.</i>)	pretexta (<i>f.</i>)
baronil (<i>adj.</i>)	gramàtic (<i>m.</i>)	redolent, -a (<i>adj.</i>)
calenda (<i>f.</i>)	histrió (<i>m.</i>)	sàtira (<i>f.</i>)
colònia (<i>f.</i>)	infame (<i>adj.</i>)	subscriure (v. <i>refl.</i>)
commemorar (v. <i>abs.</i>)		

Taula IV. Elaborada a partir dels materials presentats per Casanova (1981a: I, 185-192). S'han exclòs els mots que CICA (2014) documenta en textos medievals. Casanova (1981a: I, 193-205) afegeix d'altres mots utilitzats per Canals que el *DCVB* registra en textos dels s. XIX-XX.

Alguns préstecs lèxics documentats per primera vegada al Valeri Màxim

Gal·licismes

museta (*f.*)

regalar (*v. tr.*)

xalamia/xeremia (*f.*)

xapellet (*m.*)

Castellanismes

coix, -a (*adj.*)

relinxar (*v. intr.*)

robo (*m.*)

Italianismes

embarassar (*v. tr.*)

rota (*f.*)

tripa (*f.*)

Mossarabismes

petxina (*f.*)

Germanismes

arenga (*f.*)

brollar (*v. tr.*)

glop (*m.*)

Arabismes

arracades (*f.*)

arropit, -ida (*adj.*)

bellota (*f.*)

cascall (*m.*)

lil·la (*f.*)

modí (*m.*)

Hel·lenismes

amnistia (*f.*)

èfor, èfori (*m.*)

epitafi (*m.*)

estratagemata (*f.*)

monarca (*m.*)

monarquia (*f.*)

tascó (*m.*)

teatre (*m.*)

tragèdia (*f.*)

Taula V. Elaborada a partir dels materials presentats per Casanova (1981a: I, 206-231).

**Selecció de mots derivats formats directament en català,
documentats al Valeri Màxim i posteriorment**

als s. XIV-XV

afalac (<i>m.</i>)	difusament (<i>adv.</i>)	magníficós, -osa (<i>adj.</i>)
amarg, -a (<i>adj.</i>)	enveir-se (<i>v. refl.</i>)	miserablement (<i>adv.</i>)
animosament (<i>adv.</i>)	escabellonat, -ada (<i>adj.</i>)	odoriferant (<i>adj.</i>)
apunyalar (<i>v. tr.</i>)	espaiosament (<i>adv.</i>)	patricida (<i>m.</i>)
assedegat, -ada (<i>adj.</i>)	fortunadament (<i>adv.</i>)	piló (<i>m.</i>)
cobejós, -osa (<i>adj.</i>)	golater, -a (<i>adj.</i>)	pronosticador (<i>m.</i>)
constantment (<i>adv.</i>)	impetuositat (<i>f.</i>)	redoblar (<i>v. tr.</i>)
deslliurador, -ora (<i>m.</i>)	industriosament (<i>adv.</i>)	reverdir (<i>v. intr.</i>)
descansar-se (<i>v. refl.</i>)	injuriador, -ora (<i>m.</i>)	saler (<i>m.</i>)
desreglat, -ada (<i>adj.</i>)	intruidor (<i>m.</i>)	tercerament (<i>adv.</i>)

als s. XVI-XVIII

acompanyador (<i>m.</i>)	esterrossar (<i>v. tr.</i>)	pledejador, -ora (<i>adj.</i>)
delici (<i>m.</i>)	necessitar (<i>v. tr.</i>)	sentenciós, -osa (<i>adj.</i>)

als s. XIX-XX

afitorar (<i>v. tr.</i>)	deliciosament (<i>adv.</i>)	polseguera (<i>f.</i>)
aportellar (<i>v. tr.</i>)	despentinat, -ada (<i>adj.</i>)	salpiscar (<i>v. tr.</i>)
còmicament (<i>adv.</i>)	notabilitat (<i>f.</i>)	

Taula VI. Elaborada a partir dels materials presentats per Casanova (1981a: I, 278-357).

Derivats i compostos en mots documentats per primera vegada al Valeri Màxim: prefixos i sufixos d'origen llatí, més alguns compostos ordenats segons l'estructura de les unitats lèxiques

(inici)

Prefixos

A- > *a-* acoltellejar

DĒ- > *de-* deixellament

DĪS- > *des-* desfrenar, deslliurador, desvibronar

ĪN- > *en-* endolcir, endormiscat, endurir, enherbat, engolfar, enlluernat, entenebrar

SŪPER > *sobre-* sobreantic, sobredigne

Sufixos nominals o adjectivals

-ĀLE > *-al* victorial

-ARĪŪ, -ARĪA > *-er, -era* arriater, burler, golater, cosser, saler, polleguera, polseguera

-ASTER > *-astre* pollastre

-ĀTA > *-ada* emboscada, glaviada

-ATĪCU > *-atge* capitanatge, cunyadatge, fardatge

-ATIŌNE > *-ació* adivinació, anul·lació, avorrició, prenosticació, repudiació

-ĀTU > *-at* assedegat, pocionat, togat

-ĔLLU > *-ell* joiell

-IA > *-ia* censoria

-IBĪLE > *-ívol* badívol, cavallerívol, femenívol, fembrívol, homenívol

-ĪNU > *-í* llibertí

-ĪSSA > *-essa* sacerdotessa

-ISTA > *-ista* sofista

-ITĀTE > *-itat* impetuositat, notabilitat, rigorositat

-ĪTIA > *-esa, -ea* coixea

-ĪTTU, -ĪTTA > *-et, -eta* cinqueta

-ĪVU > *-iu* invasiu, prenosticatiu

-MĒNTU > *-ment* incitament

-ŌNE > *-ó* milió, piló

-ŌSU > *-ós* astucios, capitos, cobdicios, cobejós, congoixós, defectuós, garrulós, ingenios, magnificós, manerós, sentencios, tremolós

-TŌRE, -TŌRIU > *-dor, -dora* adivinador, amonestador, aprovador, conreador, corrompedor, degollador, desconsellador, deslliurador, despenedor, detractor, edificador, escampador, escodrinador, injuriador, instruidor, interpretador, llegidor, pledejador, prenosticador, recol·legidor, sacrificador

-ŪRA > *-ura* metrificadura

Derivats i compostos en mots documentats per primera vegada al Valeri Màxim: prefixos i sufixos d'origen llatí, més alguns compostos ordenats segons l'estructura de les unitats lèxiques

(final)

Sufix adverbial -MENTE > -ment

agrestament, agudament, ambiciosament, animosament, anualment, astuciosament, astutament, atentament, cobdiciosament, còmicament, còngruament, corrompudament, crimosament, deliciosament, delitablement, delitosament, descobertament, desvergonyidament, determinadament, difamadament, difusament, digestament, dissimuladament, entesament, esmenuadament, espaciosament, esvetladament, excessivament, fortunadament, furtivament, indignament, indiscretament, industriosament, ineptament, infatigablement, infortunadament, infructuosament, insaciablement, jocosament, jurídicament, luxuriosament, magníficament, menyspreadament, miserablement, mollament, perseverantment, pesadament, prolixament, pròsperament, rústicament, sencerament, simuladament, tercerament, tràgicament, trufativament, valerosament, vergonyosament, vituperosament

Sufixos verbals

-ĀRE > -AR afitorar, apersonar, apunyalar, assagetar, descansar, desfrenar, embafar, enherbar, engolfar, entenebrar, espulgar, estretar, executar, necessitar, senyorar

-ĪĎIARE > -EJAR llagrimejar, sagramentejar, vaguejar

-ĪRE > -IR amansir, endolcir, endurir, ensutzir, envecir-se, envermellir, reverdir

Mots compostos

Nom + nom bocadents

Adverbi + verb menystenir

Adverbi + adjectiu malaventurat

Adjectiu + adjectiu tanmateix

Taula VII. Elaborada a partir d'una selecció dels materials presentats per Casanova (1981a: I, 358-374; 1988: 232-241).

Selecció de doblats sinonímics documentats al Valeri Màxim

(inici)

Valeri Màxim

abraçe e comprench (IV.1.13)
abrogà o revocà (II.4.4)
advocat e defenedor (IV.1.23)
afectió e amor (IV.1.5)
Amansseyx e abaxa (V.1.25)
amollir e derrocar (IV.3.21)
aprovació e requisició (IV.3.12)
ara o altar (II.1.26)
bé e virtuosament (IV.3.10)
benefici e ajuda (III.7.11)
benigne ni mans (II.2.13)
bonea e virtuts (IV.1.14)
cavil·lacions e escarns (I.6.22)
certa e provada (II.1.32)
clara e evident (III.2.18)
comogué e inflamà (III.3.6)
conjunhir e ajustar (II.3.3)
conspiració e acusació (II.5.4)
continència e temperament (II.1.32)
de licència e voluntat (II.1.17)
dictats e cançons (II.1.24)
envergonyhits e maculats (II.2.1)
estipendiats o asoldejats (II.1.25)
estretament e rigorosa (II.1.37)
figura o ymaja (I.5.10)
frustrat fon o enganat (I.5.13)
goyg e alegria (I.6.8)
grillons e grans cadenes (III.2.29)
hòsties o ofertes (I.4.10)
ignomínia o vergonyosa misèria (IV.1.2)
il·lustrada o exalçada (IV.2.0)
imbecilitat o flaquea (II.2.7)
jacturas o dampnatges (I.4.12)
jutjà e determenà (III.1.1)
la pensa e l'enteniment (III.7.17)

Kempf

amplectar (319)
abrogauerat (230)
aduocatus (325)
adfectus (314)
flectit (395)
quater (342)
permissu (339)
aram (194)
bene (337)
beneficio (293)
mitius (216)
uirtutis (320)
cauillandos (170)
certissima (198)
clarum (255)
inflammauit (272)
iungere (225)
conspiratione (236)
frugalitas (198)
permiserat (187)
carminibus (192)
se maculauerat (209)
stipendiis (192)
acerrima (202)
imagine (153)
frustratus est (156)
laetitia (163)
conpedes (264)
exta (142)
ignominia (312)
inlustrata est (328)
inbecillitatem (212)
iacturas (143)
putauit (241)
mentem (296)

Selecció de doblats sinonímics documentats al Valeri Màxim

(final)

Valeri Màxim

loquacitat o parleria (III.4.7)
los confortàs e·ls animàs (I.4.2)
maculat o sullat (V.3.1)
magestat o honor (II.1.16)
mariner o infant de nau (I.6.25)
monstruoses o contra natura (IV.7.6)
noblea e linyatge (III.2.7)
obres e actes (III.2.26)
ordenada e disposta (I.5.13)
orna o embelleyx (V.5.3)
patricida e mort malvada (I.4.14)
pena ni dampnatge (II.2.15)
ple e habundós (IV.7.9)
pocionats e metzinats (II.1.30)
prava e malvada (I.2.6)
principi o començament (II.3.3)
popil·la o lil·la (I.1.10)
pus discrets e pus savis (II.3.3)
recordar o rememorar (II.4.0)
regiment e senyoria (II.2.19)
sobrats e hujats (III.2.25)
socors e ajuda (I.3.12)
suau e benigne (II.4.5)
taciturnitat o secret (II.1.9)
transgressió o errada (IV.1.19)
trencats e romputs (II.1.33)
tribú o capità (II.2.5)
trist e plorós (V.7.5)
trompadors o nàfiles (II.1.31)
vejes e guarda (III.2.28)
verbosa o gran parlera (III.2.23)
vestida e cuberta (II.5.1)

kempf

loquacibus (279)
admoniti (137)
maculatum (407)
maiestas (186)
remigis (170)
monstro (365)
dignitate (249)
opera (262)
destinatam (156)
ornatum est (433)
parricidium (145)
clades (217)
onustus (367)
veneno (197)
sceleratam (118)
initium (224)
oculos (110)
sapientiores (224)
recordari (227)
regimen (221)
fessos (261)
adiutorium (136)
blandiorem (232)
taciturnitatem (182)
delictum (323)
solui (199)
tribunus (210)
tristis (450)
tibicinum (197)
age (263)
uerbosa (258)
praetexto (234)

Taula VIII. Elaborada a partir d'una selecció dels materials presentats per Wittlin (1991) i Casanova (1981a: III, 1298-1313; 1988: 273-284).

Els materials que acabem de presentar demostren clarament la importància que té el lèxic del *Valeri Màxim* en la història de la llengua catalana, car en aquesta obra s'ha documentat un gran nombre de mots no localitzats en altres fonts anteriors. En part, la riquesa lèxica que Canals manifesta en tota la seva producció podria justificar-se per la necessitat de traslladar al català conceptes que al s. XIV podien resultar desconeguts o si més no presentar matisos semàntics nous, però això també és conseqüència d'una tendència llatinitzant ben documentada al final del s. XIV, que no només comportà la introducció d'un gran nombre de cultismes a la nostra llengua sinó que també hi influí notablement a nivell sintàctic. Canals era conscient de les dificultats que podria suposar aquest allau de mots nous, i precisament per això afegeix sovint una perífrasi explanatòria sobre el concepte d'aquesta nova paraula, o bé utilitza el recurs dels doblats sinonímics.

En termes generals, salta a la vista que la major part del lèxic que es considera introduït per Canals és d'origen llatí i d'adscripció culta, tot i que també es nota una presència més reduïda de lèxic popular i patrimonial, així com diversos mecanismes de formació de mots derivats i compostos que posen de manifest la vitalitat de la llengua catalana de l'època.

5.3 LES GRAFIES DELS MANUSCRITS

L'edició crítica que hem realitzat dels primers cinc llibres del *Valeri Màxim* inclou un aparat de variants que abraça els nou manuscrits medievals que transmeten aquesta part del text de Canals. L'extensió d'aquests llibres ha fet que ens veiéssim en la necessitat d'establir una sèrie de criteris per restringir les lliçons contemplades en aquest aparat i així facilitar-ne la consulta. Entre aquests criteris, destaca el fet que no hem tingut en compte cap divergència merament gràfica. Per això, ens ha semblat oportú dedicar un bloc d'aquest estudi lingüístic a tractar alguns aspectes destacats d'aquesta faceta del *Valeri Màxim*. En canvi, no comentarem aquí altres trets de caire més morfològic que queden reflectits escaïment a l'aparat de variants de l'edició.¹⁹⁸ Degut a la complexitat de treballar amb un corpus extens reproduït en nou manuscrits diferents, ens ha semblat més oportú analitzar algun aspecte concret en profunditat que no pas presentar un panorama general sobre la representació gràfica de tot el sistema fonològic del català, ja que aquesta darrera opció difícilment hauria pogut tenir el nivell de concreció desitjable per a una qüestió de tal envergadura.

¹⁹⁸ Ens referim, per exemple, a l'alternança *-os/-es* que es produeix en alguns adjectius i gentilicis (fenomen que afecta especialment el manuscrit *I*, on podem trobar *profitoses, glorioses, preses, opreses, victorioses, vigoroses, virtuosos* i *sospitoses* allà on la resta de manuscrits empen la forma en *-os*). Un altre cas seria l'alternança *algun / negun*. Són nombrosos els exemples que es poden localitzar en l'aparat en els quals *AB* es decanten per la primera opció mentre que tota la resta de manuscrits empen la segona. També queden ben reflectits en l'aparat de variants diversos aspectes de morfologia verbal com ara l'alternança entre formes plenes i reduïdes, com en *hagren / hagueren, volgren / volgueren, pogren / pogueren* i *tengren / tingueren*; o bé la vacil·lació en els prefixos (*acomaven / comaven, assenyaldes / senyaldes, compren / prengren, comptar / recomptar*, etc.); o l'oposició entre formes etimològiques i analògiques del participi (*disposta / disposada, elet, elegit, dada / donada*, etc.).

Així doncs, tot seguit abordarem algunes solucions gràfiques que presenten els manuscrits que transmeten el *Valeri Màxim*. Si bé Casanova (1981: III, 894-902) ha treballat també sobre aquest aspecte de l'obra, ho ha fet a partir de l'edició de Miquel i Planas (1914), que només té en compte els manuscrits *AB*. Nosaltres afegirem una anàlisi parcial del sistema gràfic a partir de la revisió de tots els testimonis col·locats a l'edició que ara introduïm. De tota manera, hem d'advertir que el nostre estudi no abraça la representació gràfica de tots els fonemes del català sinó només uns pocs sons que, per la seva complexitat, tenen una especial rellevància en el sistema fonològic i gràfic de la nostra llengua. Pel que fa a les consonants, analitzarem amb cert detall la representació gràfica dels sons palatals i postalveolars.¹⁹⁹ Pel que fa a les vocals, ens centrarem en les grafies que semblen indicar un procés de neutralització, sistemàtica o asistemàtica, de les vocals *a/e* i *o/u* en posició àtona. Tot i que en termes generals aquests elements no són suficients per adscriure els manuscrits a l'àrea geogràfica dels principals dialectes catalans, en alguns casos sí que aporten dades rellevants al respecte, tal com podrem observar més endavant.

5.3.1 Representació gràfica: les consonants palatals i postalveolars

Una de les característiques que Casanova destaca és la correcció gràfica del *Valeri Màxim*, aspecte que contextualitza a dins de l'àmbit d'influència de les normes gràfiques i estilístiques comunes de l'escriptura cancelleresca. Certament, *AB* destaquen per la seva tendència a la correcció i uniformitat fins i tot en termes gràfics. Evidentment, aquesta uniformitat no s'ha de prendre en termes absoluts, sinó que s'ha de considerar com un factor predominant d'abast general. Dit altrament, aquest fenomen no exclou que, fins i tot en els testimonis més regulars, hi hagi una certa diversitat de solucions gràfiques, de vegades divergents, que no sempre responen a un sistema plenament estable i definit comparable al de l'actual normativa catalana. Aquest fet es pot demostrar a partir d'alguns mots adduïts per Casanova, i també a través de les taules que tot seguit afegirem. Concretament, ens centrarem en la representació gràfica d'alguns fonemes palatals ([ɲ], [ʎ]) i postalveolars ([ʒ], [ʃ], [dʒ], [tʃ]). La diversa representació gràfica d'aquests fonemes ens permet establir un espectre de solucions variat suficientment divers per caracteritzar els manuscrits que transmeten el *Valeri Màxim*. Per altra banda, en el següent subapartat ens fixarem en el fenomen de la neutralització de les vocals àtones, perfectament documentable en alguns testimonis. Començarem, doncs, amb una breu presentació de les taules, acompanyada de diversos comentaris:

Taula XI. Selecció de mots que representen gràficament el fonema lateral palatal [ʎ]. Segons els resultats de la taula que presentem, aquest fonema es pot representar com a *l/ll/yl/yll*. El dígraf

¹⁹⁹ Per a la denominació dels diferents punts d'articulació dels fonemes catalans, seguim la nomenclatura emprada en *Sons del català* (2014).

ll tendeix a aparèixer en posició intervocàlica, mentre que a la resta de contextos predomina clarament la *l*, com esdevé quan el fonema palatal inicia el mot en qüestió. A banda dels exemples representats, *vid.* les taules XIII (*aleugament, leia*), XIV (*lexant, xapellet*) i XV (*linatge*).

Taula XII. Selecció de mots que representen gràficament el fonema nasal palatal [ɲ]. Tot i que predomina clarament la solució gràfica més pròpia del català (*ny*), hi ha diversos factors que semblen haver provocat la proliferació d'altres solucions per al mateix fonema. Per una banda, cal destacar que sovint la *n* és representada a través d'una abreviatura, element paleogràfic que afavoreix clarament la transmissió de les alternances *ny/yn/y*. En *AB*, i de manera molt més ocasional en *I*, també es localitzen diversos mots on aquest so té la representació generalitzada en occità i en portuguès (*nh*), amb alguna solució esporàdica que sembla ser el resultat d'un procés de contaminació, com *nyh*. Curiosament, aquestes darreres solucions, que es poden relacionar amb la tradició occitana, estan documentades majoritàriament a les formes verbals. A banda dels exemples representats, *vid.* les taules XI (*lenya*) i XV (*linatge*). Algunes de les solucions gràfiques d'aquest darrer mot denoten un procés de palatalització de la consonant nasal per assimilació (*linyatge*). Un altre cas, que no hem documentat a la taula, seria *quina / quinya*. Aquesta segona grafia la trobem sovint en *H* (per exemple en I.5.1, III.2.9, III.2.12, III.2.20, III.2.35, III.4.3, III.6.1 i III.7.6 i IV.1.5).

Taula XIII. Selecció de mots que representen gràficament el fonema fricatiu postalveolar sonor [ʒ]. La representació gràfica d'aquest fonema presenta una gran regularitat davant de les vocals *ei* (*argent, brogit, corregir, engenrat, engir, regina, regio, sagetes, teginats, uerge*). Al seu torn, quan aquesta consonant fricativa va seguida de *u* es representa o bé com a *i* o bé com a *j*, alternança ben comuna en tot el sistema gràfic del català medieval. En els altres contextos la diversitat de solucions gràfiques és molt més accentuada, de tal manera que en mots com *aleugament, esponja, goyos, hujats, leia* i *mengar* es documenten alternances com *i/j/y/g/gu*. A banda dels exemples representats, *vid.* les taules XI (*laugera*), XII (*engiyn*) i XV (*jutjar*).

Taula XIV. Selecció de mots que representen gràficament el fonema fricatiu postalveolar sord [ʃ]. Aquest fonema es representa gairebé sempre com a *x*. Els dígrafs *ix/yx/ys* es documenten de manera molt més esporàdica i es troben sobretot en algunes formes dels verbs incoatius (*segueix*) i en paraules com *baix, esqueyx, meteyx, peyx* o *puyx*. Per la seva banda, s'observa l'alternança *x/ch* a inici de mot i després d'algunes consonants com *-r/-n-*, la qual cosa denota clarament un procés d'africació (*porche, xapellet*). Aquest fenomen es pot documentar només en alguns testimonis com *ABH*.

Taula XV. Selecció de mots que representen gràficament els fonemes africats postalveolars [dʒ] i [tʃ]. En posició final, el so africad sord es representa gràficament com a *g/ig/yg*, amb algunes altres solucions més esporàdiques com *tg/gt* (*bolig, desig, goyg, sayg*).

Selecció de mots que representen gràficament el fonema lateral palatal [ʎ]

(inici)

	<i>A</i>	<i>B</i>	<i>C</i>	<i>D</i>	<i>E</i>	<i>F</i>	<i>G</i>	<i>H</i>	<i>I</i>
I.5.1	batalla	batalla	bataylla	batalla	batayla	batalla	batalle	batalla	batalla
III.2.9	batalla	batalla	bataylla	batalla	batalla	batalla	batalla	batalla	batalla
III.2.10	batalla	batalla	<i>om.</i>	batalla	batalla	batalla	<i>om.</i>	batalla	batalla
III.2.10	caualleria	caualleria	caualleria	cauallerja	caualeria	caualleria	cauallerja	caualleria	caualleria
III.2.10	caualleria	caualleria	caualleria	cauallerja	caualeria	caualleria	cauallarja	caualleria	caualleria
I.5.14	desligat	desligat	desligat	desligat	desligat	desliguat	desligat	deslligat	desligat
I.5.14	desligat	desligat	desligat	desligat	desligat	desliguat	desligat	desligat	desligat
I.2.3	despullat	despullat	despuyllat	despullat	despuylat	despulat	despullat	<i>def.</i>	despullat
I.2.9	fill	fill	fill	fill	fill	fill	fill	fill	fill
I.2.9	ell	ell	fill	fill	fill	fill	fill	fill	ell
III.2.10	follament	follament	follement	follament	folament	follament	follament	follament	follament
III.2.10	follament	follament	follement	follament	folament	follament	follament	follament	follament
I.2.3	gonella	gonella	gonella	gonella	gonella	gonella	gonella	<i>def.</i>	gonella
I.2.9	jlla	illa	ylla	ylla	jlla	isla	ylla	jlla	<i>om.</i>
I.6.3	lach	lach	lach	lach	loch	lach	lach	lach	lach
I.5.12	lança	lança	lança	<i>om.</i>	<i>om.</i>	<i>om.</i>	lança	lança	lança
I.6.4	laors	laors	laors	laors	laors	laors	leors	laors	laors
II.1.11	latins	latins	latins	latins	latins	latins	latins	latins	latins
I.2.9	laugera	laugera	leugera	leugera	leugera	leugera	leugeura	laugera	leugera
II.1.11	lengua	lengua	lenga	lengua	lenga	lengua	lengua	lengua	lengua

Selecció de mots que representen gràficament el fonema lateral palatal [ʎ]

(final)

	<i>A</i>	<i>B</i>	<i>C</i>	<i>D</i>	<i>E</i>	<i>F</i>	<i>G</i>	<i>H</i>	<i>I</i>
II.1.26	lenya	lenya	lenye	lenya	leyna	lenya	lenya	lenya	lenya
I.2.9	leua	leua	leua	leua	<i>om.</i>	leua	laua	leua	leua
I.5.14	libertat	libertat	libertat	libertat	libertat	libertat	libertat	libertat	libertat
I.5.14	ligat	ligat	ligat	ligat	ligat	liguat	ligat	ligat	ligat
II.1.26	lits	lits	lits	lits	lits	lits	lits	lits	lits
I.2.9	llana	llana	lana	lana	lana	lana	lana	lana	lana
I.2.9	lana	lana	lana	lana	lana	lana	lana	lana	lana
II.3.5	llores	llores	lorers	lores	lorers	lorers	lorers	lores	lorers
II.3.5	llorers	llorers	lorers	lores	lorers	lorers	lorers	lores	lorers
II.3.5	llor	llor	llor	lor	lor	laor	llor	lor	llor
I.2.9	metalls	metals	matalls	metalls	matayls	metalls	mathalls	metalls	metalls
III.2.9	milloria	milloria	mjlloria	meloria	milloria	melloria	mjllor	mellorja	milloria
I.6.4	nouella	nouella	nouella	nouella	nouela	nouella	nouella	nouella	nouella
I.5.3	perilosa	perilosa	perillosa	perilosa	periylosa	perillosa	perillossa	perillosa	perillosa
I.2.4	tallar	tallar	tayllar	tallar	tallar	tallar	tallar	<i>def.</i>	tallat
I.2.4	tallassen	tallassen	tayllassen	tallassen	tallassen	tallassen	tallassen	<i>def.</i>	tallassen
I.2.4	tallat	tallat	tayllat	tallat	taylat	tallat	tallat	<i>def.</i>	tallat
I.6.4	uulls	vulls	vylls	vlls	huyls	ulls	vulls	vulls	vylls
I.2.9	uell	uell	veyll	vell	veyll	uell	vell	uell	uell

Taula XI

Selecció de mots que representen gràficament el fonema nasal palatal [ɲ]

(inici)

	<i>A</i>	<i>B</i>	<i>C</i>	<i>D</i>	<i>E</i>	<i>F</i>	<i>G</i>	<i>H</i>	<i>I</i>
I.1.14	ayn	ayn	ayn	ayn	any	aǎn	anǎ	any	any
I.2.2	ayn	ayn	ayn	ayn	om.	aǎn	any	def.	any
IV.1.10	ayns	ayns	def.	ayns	ayns	ayns	aǎns	anys	ayns
III.7.8	cenyhir	cenyhir	cenyir	cenyir	tenir	cenyir	senǎr	cenyir	sinyer
I.6.26	def.	companyhia	companyia	companyia	companyia	companyia	conpanya	companya	companyia
I.5.17	companyo	companyo	companyo	companyo	companyo	companyo	conpanyo	companyo	companyo
I.5.17	companyo	companyo	companyo	compaǎo	companyo	companyo	conpanyo	companyo	companyo
I.5.17	companyo	companyo	companyo	compayo	companyo	companyo	conpanyo	companyo	companyo
I.5.17	companyo	companyo	companyo	compayo	companyo	companyo	conpanyo	companyo	companyo
IV.4.8	coniunhien	coniunhien	conjunyien	conjunyien	coniunyien	conjuhien	conjunǎan	conjunhien	conjunyhien
I.1.0	engiyn	engiyn	enginy	jnginy	enguiyn	engǎn	enginy	def.	def.
V.4.4	enginh	om.	enginy	engyn	enginy	engǎn	enginy	engeny	engiyn
V.6.7	def.	engiyn	engiyn	engiyn	enginy	engǎn	enginy	enginy	engiyn
II.2.3	enuergonhint	enuergonhint	enuergonyint	enuergoyint	enuergonyir	enuergonynt	envergoǎnt	enuergonyint	enuergonyint
II.2.1	enuergonyhits	enuergonyhits	enuergonyits	envergoyits	enuergonyits	enuergonyts	envergonǎts	enuergonyits	enuergonyhits
III.3.2	scodrinnyar	scodrinnyar	scodrinnyar	escodrinnyar	escodrinnyar	scodrinnyar	escodrinǎyar	scodrinnyar	escodrinnyar
Pròl.	Espanya	Espanya	Spanye	Espanya	Spanya	Spanya	Spanǎa	Spanya	def.
I.4.2	Espanya	Espanya	Spanye	Espanya	Espanya	Spanya	Spanya	Spanya	Espanya
II.1.11	estranys	estranys	stranys	estranys	estranys	estranǎs	estranys	def.	estranys
III.4.4	guayn	guayn	goayn	guany	guayn	guaǎn	guaǎn	guany	guany

<i>Selecció de mots que representen gràficament el fonema nasal palatal [ɲ]</i>									
(final)									
	<i>A</i>	<i>B</i>	<i>C</i>	<i>D</i>	<i>E</i>	<i>F</i>	<i>G</i>	<i>H</i>	<i>I</i>
III.3.8	minyó	minyó	minyó	mjnyó	minyó	mjnyó	minyo	mjnyó	minyó
I.2.8	orifayn	orifayn	orifayn	orifayn	orifany	oriffayn	oriffany	<i>def.</i>	orifany
II.2.5	<i>pertanyhia</i>	<i>pertanyhia</i>	<i>pertanyia</i>	<i>pertayia</i>	<i>pertanyia</i>	<i>pertanyia</i>	<i>pertanyia</i>	<i>pertanyia</i>	<i>pertanyia</i>
Pròl.	<i>pertanyents</i>	<i>pertayents</i>	<i>pertanyens</i>	<i>pertayents</i>	<i>pertanyents</i>	<i>pertanyents</i>	<i>pertanyents</i>	<i>pertanyens</i>	<i>def.</i>
II.1.22	<i>pertayents</i>	<i>pertayents</i>	<i>pertanyens</i>	<i>pertanyents</i>	<i>pertanyents</i>	<i>pertanyents</i>	<i>pertanyents</i>	<i>pertanyents</i>	<i>pertanyens</i>
III.2.10	senyals	senyals	senyals	senyals	senyals	senyals	senyals	senyals	senyals
I.6.4	senyoria	senyoria	senyoria	senyoria	senyoria	senyoria	senyoria	senyoria	senyoria
II.1.11	torcimayn	torcimayn	torcimay	torcimany	torçimayn	torcimaý	torcimayny	torcimany	torcimany
III.2.25	uergonya	uergonya	vergonya	vergoya	vergonya	vergonya	vergoya	uergonya	uergonya
IV.5.1	uergonya	uergonya	vergonya	uergoya	vergonya	vergonya	vergonya	uergonya	vergonya

Taula XII

Selecció de mots que representen gràficament el fonema fricatiu postalveolar sonor [ʒ]

(inici)

	A	B	C	D	E	F	G	H	I
I.3.6	ajuda	aiuda	ajuda	aiuda	ajuda	aiuda	ajuda	aiuda	aiuda
IV.6.8	aleugament	aleugament	aleugement	aleugament	aleuiament	aleugament	aleugament	aleugament	aleuiament
IV.4.11	argent	argent	argent	argent	argent	argent	argent	argent	argent
V.7.3	bandeyat	bandejat	bendejat	bandejar	bandeiat	bandeiat	bandeiat	bandeiat	bandeiat
III.2.32	brogit	brogit	brogit	brogit	brogit	brogit	brogit	brugit	<i>om.</i>
II.4.0	corregir	corregir	corregir	coregir	corregir	corregir	coragir	corregir	corregir
V.4.1	engenrat	engenret	engenrat	engenrat	concebut	concebut	engenrat	engenrat	engendrat
III.3.2	engir	engir	engir	engir	engir	engir	engir	engir	engir
II.1.26	esponja	esponya	sponge	esponga	sponge	sponge	sponga	sponja	sponia
III.3.2	foguejant	foguejant	fogaiant	foguejant	foguejant	foguejant	fogaýant	foguejant	fogueiant
V.6.10	<i>def.</i>	guerreyaua	guerrejaue	guerregaua	guerreiaua	garrejaua	guerreiaue	guerreiaua	guerreiaua
II.1.26	goyos	goyos	goyos	gogos	grios	guoyos	goyos	<i>om.</i>	guoios
III.2.25	hujats	huiats	vjats	vgats	huyats	huiats	hujats	viats	huiats
III.2.25	jatsesia	jatsesia	jatsesia	jatseria	iatsesia	jatssesia	jatsia	jasesia	jatsesia
I.3.4	jorn	jorn	jorn	iorn	iorn	jorn	yorn	jorn	jorn
IV.4.11	jorns	jorns	jorns	jorns	iorns	jorns	yorns	jorns	jorns
III.5.4	jusanes	jusanes	josanes	jusanes	iusanes	jusanes	jusanes	jusanes	jusanes
III.5.4	leia	leja	lege	lega	<i>om.</i>	leja	lega	leia	leia
V.7.3	maior	maior	maior	major	maior	maior	maior	maior	maior
I.3.6	mengar	mengar	menjar	mengar	menyar	menjar	menýar	<i>om.</i>	meniar

<i>Selecció de mots que representen gràficament el fonema fricatiu postalveolar sonor [ʒ]</i>									
(final)									
	A	B	C	D	E	F	G	H	I
IV.5.1	mija	mija	mija	miga	miga	miga	miga	mija	mija
IV.6.8	regina	regina	regina	regina	regina	regina	regina	regina	regina
IV.1.25	regio	regio	regio	regio	regio	regio	regio	regio	regio
III.2.25	sabetes	sabetes	sebetes	sabetes	sabetes	sabetes	sabetes	sabetes	sabetes
IV.4.11	teginats	teginats	teginats	teginats	taginats	teginats	taginats	teginats	teginats
I.3.5	uerge	uerge	verge	uerge	uerge	uerge	verge	verge	uerge
I.3.5	vergens	vergens	verges	verges	vergens	uergens	verges	vergens	uergens
IV.8.4	vijares	vijares	vijares	vegares	vigares	vigares	viyares	uigares	uijares

Taula XIII

Selecció de mots que representen gràficament el fonema fricatiu postalveolar sord [ʃ]

(inici)

	<i>A</i>	<i>B</i>	<i>C</i>	<i>D</i>	<i>E</i>	<i>F</i>	<i>G</i>	<i>H</i>	<i>I</i>
II.1.14	<i>def.</i>	ambaxada	enbexade	ambaxada	embexada	embaxada	embexada	embaxada	ambaxada
I.5.13	baix	baix	bax	bax	baix	bax	bax	baix	baix
III.2.9	bayx	bayx	bax	bax	baix	baix	bax	baix	bayx
I.3.4	branxet	branxet	bratxet	branxet	bratxet	branxet	bratxet	branxet	branxet
III.2.26	<i>def.</i>	cartaxos	carquaxos	carcaxos	carcaixs	carcaxos	carcaxos	carcaxos	carcaxs
III.7.21	coxo	coxo	coxo	coxo	coxa	coxo	coxo	coxo	coxo
V.3.20	desconexent	desconexent	desconexent	desconexent	desconexent	desconexent	desconexent	desconexent	desconexent
II.4.7	despuyx	despuyx	despujs	despuxs	despuys	despuÿs	despuys	despuys	despuxes
II.1.26	exir	exir	exir	exir	exir	exir	exir	exir	exir
II.5.5	exorbat	exorbat	axorbat	exorbat	exorbat	torbat	axorbat	exorbat	exorbat
II.2.31	<i>def.</i>	exorch	exorch	exorch	axorch	exorch	axorch	exorch	exorch
V.3.20	esqueyx	esqueys	squetx	esquex	squeix	esquex	squeix	esqueix	esqueix
II.5.6	exut	exut	exut	exut	exut	exut	axut	exut	exut
I.2.3	lexant	lexant	lexant	lexant	lexant	lexant	lexaren	<i>def.</i>	lexant
I.6.9	meteys	meteys	mateys	matexs	mateys	mateÿs	mateÿs	mateix	matexes
V.6.10	<i>def.</i>	mateix	matex	matex	matex	matex	mateix	matex	mateix
I.2.9	nayx	nayx	nex	nax	neix	nex	nex	naix	neix
I.2.9	nexen	nexen	nexen	naxen	<i>om.</i>	nexen	nexen	naxen	nexen
I.2.9	peruertex	peruertex	peruertex	peruertex	peruerteix	peruertex	peruertex	peruerteix	peruerteix

<i>Selecció de mots que representen gràficament el fonema fricatiu postalveolar sord [ʃ]</i>									
(final)									
	A	B	C	D	E	F	G	H	I
IV.1.25	peyx	peyx	pex	peyx	pex	pex	pex	peix	peix
IV.1.25	peyx	peyx	pex	peyx	peix	pex	pex	peix	peix
I.6.4	porche	porche	porxe	porxe	porxo	porxo	porche	porche	porxe
III.8.10	puyx	puyx	pujs	puxs	puys	puys	puys	puix	puys
V.4.1	pux	pux	pujs	puys	puys	puýs	puys	puix	pujx
V.6.11	<i>def.</i>	segueix	seguex	seguex	segueix	seguex	segueix	segueix	segueix
V.7.2	segueyx	segueix	saguex	seguex	segueix	seguex	segueix	segueix	segueix
I.2.9	vexella	vexella	vexella	vexela	uexella	uexella	vaxella	vexella	uexella
V.2.6	xapellet	xapellet	capellet	xipellet	xipellet	xipellet	xipellet	chapellet	xapellet
V.2.7	xapellet	xapellet	xipellet	xipellet	xepelet	xipellet	xipellet	chapellet	xapellet

Taula XIV

Selecció de mots que representen gràficament els sons africats postalveolars [dʒ] i [tʃ]

(inici)

	<i>A</i>	<i>B</i>	<i>C</i>	<i>D</i>	<i>E</i>	<i>F</i>	<i>G</i>	<i>H</i>	<i>I</i>
III.2.32	abeuracge	abeuracge	abeuratge	abeuratge	abeuratge	abeuratge	abeuratge	abeuratie	abeuratge
IV.1.25	bolig	bolig	bolig	bolig	bolix	bolix	bolig	bolig	bolig
IV.1.25	bolig	bolig	bolig	bolig	bolix	bolix	bolig	bulig	bolig
III.2.32	coratje	coratge	coratge	coratge	coratge	coratge	coratge	coratie	coratge
V.10.4	dampnatge	dampnatge	dampnatge	dampnatge	dampnatge	dampnatge	damnatge	damnatie	dampnatge
IV.1.27	desig	desig	desige	desig	desig	desig	desig	desig	desig
IV.3.9	desigs	desigs	desigs	desigs	desitgs	desigs	desigs	desigs	desigs
III.3.2	desijar	desijat	desijar	desigar	<i>om.</i>	desijar	desiyar	desigar	desijar
II.2.13	deyg	deyg	desitg	deg	deitg	deig	disig	deig	deyg
I.5.13	empatxar	empatxar	empetxar	empatxar	enpatxar	empatxar	empetxar	empachar	empatxar
I.5.8	empatxas	empatxas	empetxas	enpatxas	empatxas	empatxas	empetxas	<i>def.</i>	empatxas
II.5.6	enpatxar	enpatxar	empetxar	empatxar	empatxar	empatxar	empetxar	empatxar	empatxar
II.3.5	enug	enug	enujg	enug	enuytg	enug	anuig	enuig	enuyg
I.4.10	fecge	fecge	fetge	fetge	fetge	fetge	fetge	fetge	fetge
I.6.4	goyg	goyg	goix	goig	gotg	goig	goig	goig	goyg
I.5.1	ymatge	ymatge	yimage	ymaga	ymatge	jimage	ymatge	ymatge	jmaie
II.3.5	ymatge	ymatge	yimage	ymaga	yimage	jimage	ymatge	ymatge	jimage
II.2.13	jutjar	jutjar	jutjat	jutgar	jutgar	jutgar	jutyar	jutgar	jutiar
II.1.36	jutge	jutge	jutge	iutge	iutge	jutge	jutge	jutge	jutge
IV.1.20	jutgas	jutgas	jutias	jutgas	iutias	jutgas	jutyas	jutias	jutias

Selecció de mots que representen gràficament els fonemes africats postalveolars [dʒ] i [tʃ]

(final)

	<i>A</i>	<i>B</i>	<i>C</i>	<i>D</i>	<i>E</i>	<i>F</i>	<i>G</i>	<i>H</i>	<i>I</i>
Índex	linatge	<i>def.</i>	ljnatge	liyatge	ljnatge	linatge	linatge	<i>om.</i>	<i>def.</i>
I.2.2	linyacge	linyatge	linyatge	liyatge	linatge	linatge	linatge	<i>def.</i>	linatge
I.2.2	linyacge	linyatge	linatge	liyatge	linatge	linatge	linatge	<i>def.</i>	linatie
IV.7.7	linyacge	linyacge	linatge	liyatge	linatge	linatge	linatge	linatie	liyatge
I.5.1	mecge	mecge	metge	metge	metge	metge	metge	metge	metge
II.1.14	<i>def.</i>	missatjeria	missatgeria	misatgeria	missatgeria	missatgeria	mjssatgerja	missatgeria	missatgeria
II.1.14	<i>def.</i>	missatgeria	missetjaria	misatgeria	missatgeria	missatgeria	mjssatgerja	missatgeria	missatgeria
IV.4.11	pijor	pijor	pijor	pigor	pigor	pijor	piyor	pijor	piior
III.2.32	sayg	sayg	saig	saig	sagt	saig	saig	saig	sayg
I.5.3	setge	setge	setge	setge	setge	setge	setge	setge	setge

Taula XV

La comparació entre les diferents solucions gràfiques dels sons palatals i postalveolars ens porta a concloure que, ja des del moment que es va copiar A –no després de 1395–, s’observa en alguns testimonis la tendència a l’ensordiment d’aquestes consonants, tot i que en els manuscrits del *Valeri Màxim*, a jutjar per les grafies, no es presenta de manera sistemàtica ni en totes les situacions. Així doncs, *AB* alternen formes com *linyatge* / *linyatge*. Per altra banda, alguns exemples posen de manifest una tendència a la palatalització dels sons postalveolars en determinats contextos, com bé demostren solucions gràfiques com *porche* (*ABGH*) o *chapellet* (*H*). A més a més, altres processos d’ensordiment més moderns, com seria el pas de [ʒ] a [ʃ], ben característic de l’actual valencià apitxat, no es documenten en cap dels exemples extrets de cada un dels nou manuscrits del *Valeri Màxim*. Això és el que sembla deduir-se de la taula XIII, on no trobem cap cas transcrit en *ch*. Les taules que hem presentat demostren que el sistema gràfic utilitzat pels diversos manuscrits és, en termes generals, bastant estable, però al mateix temps constitueixen una radiografia ben eloqüent de la vitalitat i riquesa de la nostra llengua medieval, que mai va deixar d’evolucionar i, com a tal, mereix ésser estudiada a nivell ortogràfic, diacrònic i diatòpic.

5.3.2 Representació gràfica: les vocals àtones

Un altre aspecte ben rellevant, tal com hem avançat abans, es refereix a les grafies que podrien denotar un procés de neutralització, sistemàtica o asistemàtica, de les vocals neutres. També en aquest cas, Casanova (1981: III, 901-902) emfatitza la gran correcció gràfica del *Valeri Màxim*, on no documenta cap testimoni rellevant que denoti un procés de neutralització. Certament, *AB*, els dos manuscrits utilitzats a l’edició de Miquel i Planas (1914), presenten pocs casos de neutralització, tot i que es poden documentar algunes alternances que denoten una certa influència d’aquest fenomen. Esmentem, a tall d’exemple, els següents mots que hem extret de la nostra edició:

benaventurança / *beneventurança*, *consagrat* / *consecrat*, *devallar* / *davallar*, *ymatge* / *ymatja*,
menció / *manció*, *maravella* / *meravellosas* / *meravellar*, *poblich* / *publich*, *volentrosament* /
volentrosament

Cal advertir que, en termes generals, el fenomen de la neutralització de les vocals àtones afecta molt més les vocals *a/e* que no pas el grup *o/u*. A més, aquests casos se solen produir sobretot en noms, adjectius i determinants o, més rarament, al lexema d’alguns verbs. En aquest sentit, hem de remarcar que no se solen produir casos de neutralització vocàlica a les desinències verbals, aspecte molt més estès entre els parlants orientals a les acaballes del s. XV,

tal com demostra l'evolució de les solucions gràfiques en algunes fonts.²⁰⁰ De tota manera, des del punt de vista gràfic, a penes es poden assenyalar divergències significatives que puguin donar peu a una classificació dels testimonis del *Valeri Màxim* segons llur adscripció dialectal. Únicament *CFG* denoten clarament l'adscripció de llurs copistes al català oriental, com es pot comprovar a partir dels resultats de la següent taula:²⁰¹

<i>C: alte, christiane, effiçàcie, glosas, humane, le fredor, le posició, le qual rahó, le virtut, lengua catalane, memòrie, obre, paraule, romane, sagremens, secgla, sgleye, Spanye, svetlladement, tante, theologia</i>
<i>F: appel-lade, assignade, deessa vastal, ere [=era], esvetladement, favorajades, indignade, matèrias, merevellosa, nostre vulgade lenga, private, tramateren, ystòrias</i>
<i>G: efecció, esvalladement, indigna [masc.], libra [=llibre], nostra cor, nostra salvador, pobla, profetas, rehó, se [=sa], segla, stranyas [adj.], studiave, vagade</i>

La resta de testimonis s'amotllen a uns hàbits d'escriptura bastant uniformes, si més no des del punt de vista gràfic. Els elements dialectals són escassos i no sempre fàcils d'identificar, de manera que s'han d'analitzar amb prudència, sense voler aplicar al context medieval els trets diferencials prescrits per l'actual dialectologia sincrònica. En aquest sentit, el *Valeri Màxim* no és un fenomen estrany a la tradició textual catalana de l'època, on sovint l'assignació dialectal d'alguns textos anònims no deixa de ser una tasca de difícil resolució.

Així doncs, ens movem en un terreny bellugadís, de manera que les dades que presentarem tot seguit s'han d'examinar amb cautela. Deixant de banda *CFG*, que ens semblen obra de copistes clarament orientals, hi ha encara un altre manuscrit, concretament *E*, que incorpora un bon nombre de mots que denoten la confusió entre *a/e* àtones, tot i que en aquest cas l'índex de freqüències és molt inferior al de *CFG*, i no sabríem determinar si aquestes solucions gràfiques són degudes al copista d'*E* o si ja es trobaven a l'antígraf que aquest consultà. Tampoc podem determinar amb seguretat la causa d'algunes neutralitzacions menors presents en el manuscrit *I*. Algunes d'aquestes les recollim en la següent taula:

<i>E: beneventurat, centanari, custuma, efecció, ere [=era], eviditat, havie concebut, havie haguda, assatjaren</i>
<i>I: cavallaria, centanari, custuma, esvehir, maravella, soplir</i>

²⁰⁰ *Vid.*, per exemple, els comentaris de Martos (2001: 72) relatius a les fonts manuscrites que transmeten l'obra de Joan Roís de Corella, on es destaca que el fenomen de la neutralització afecta especialment els verbs en segona persona de singular i tercera persona de plural.

²⁰¹ A l'hora de seleccionar els vocables a comentar, no hem tingut en compte els adjectius formats a partir pel sufix llatí *-BILIS*, ja que la diferent solució *-ble/-bla* podria explicar-se no com a resultat d'una neutralització sinó de la moció de gènere. Tal com explica Casanova (1985), tot i que aquest fenomen no va arribar a adquirir mai una realització sistemàtica en el català medieval, Antoni Canals utilitza molt sovint la terminació *-bla* per representar les formes femenines.

Als altres dos testimonis, és a dir *DH*, la neutralització de les vocals àtones és un fenomen que, si bé pot aparèixer en alguns casos –ja que com hem dit la regularitat absoluta no es troba en cap testimoni–, la seva presència és pràcticament nul·la. Ara bé, aquesta única dada no és suficient per adscriure'ls a una zona dialectal concreta.

Podem concloure, per tant, que l'anàlisi gràfica dels manuscrits del *Valeri Màxim* només ens permet afirmar la procedència oriental dels copistes de *CFG*. Com veurem a l'*stemma* que presentem més endavant, *CG* són dos testimonis que deriven d'un mateix subarquetip amb algunes variants realment significatives, de manera que no seria improcedent suposar-los una proximitat geogràfica ja en origen. De la mateixa manera, *EF* comparteixen nombroses variants que els situen sota un mateix subarquetip, que podria ser la causa de les seves neutralitzacions. En la resta de testimonis, les dades més fiables per adscriure'ls a una determinada àrea geogràfica les trobem en els colofons o en la història externa dels manuscrits en qüestió. Hem de suposar que *A* fou copiat a València per Bartol de Savall, mentre que *B* ho fou a Barcelona per Arnau de Tollis a partir de *A*. Per la seva banda, *D* indica al seu colofó que fou copiat a Barcelona per Ramon Gener, que en aquest mateix colofó s'autoidentifica com a habitant de Constantí, a la diòcesi de Tarragona; mentre que *I* esmenta el nom d'Alzeas, antropònim documentat per Colon (1978) en tres ciutadans de Barcelona, tot i que, segons aquest estudiós, aquest nom propi era molt més comú a les terres valencianes i al sud de França.

6. LA NOSTRA EDICIÓ

6.1. CODEX OPTIMUS

A les pàgines precedents d'aquest estudi preliminar hem desenvolupat els resultats de l'anàlisi exhaustiva dels testimonis medievals coneguts que han conservat el text del *Valeri Màxim*, consignats sota les sigles emprades ja per Ramon Miquel i Planas en Canals (1914). Un cop localitzats i examinats tots els exemplars, ens hem centrat en el llibre I, comparant tots els testimonis per tal de determinar amb criteris sòlids quin manuscrit o quins manuscrits haurien de servir com a text base. Els resultats d'aquesta recerca ens han portat a concloure que el *codex optimus* és el ms. 1G-36 de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, al qual ens referim a través de la sigla A, just el mateix que Miquel i Planas trià en la primera edició del *Valeri Màxim*.²⁰²

Dins l'àmbit de la literatura catalana medieval, l'obra de Canals és una de les privilegiades excepcions en què coneixem perfectament les vicissituds de dos dels manuscrits des de la seva composició. Com ja hem avançat anteriorment en la descripció de AB, sabem que el primer fou una còpia encarregada pel destinatari de Canals, el cardenal Jaume d'Aragó, per enviar-la als consellers de Barcelona. Per tant, tot sembla indicar que l'antígraf de A hauria estat la còpia lliurada pel propi autor en mans del destinatari. Si això és així, tenim en A el testimoni conservat més proper en espai i cronologia a l'antígraf. A més, pel que fa a la seva materialitat i format, aquest manuscrit s'assembla enormement a Z, el còdex llatí que Riquer (1993 [1964]: III, 120) proposà com a probable original utilitzat per Canals, hipòtesi que, a banda de ser corroborada i desenvolupada per Avenoza (1994; 2000), nosaltres mateixos hem pogut confirmar reiteradament durant el procés de realització de la nostra edició crítica.

Ara bé, tenint present la màxima de Pasquali (1988 [1952]: 41-108), "*recentiores, non deteriores*", hem procedit a realitzar una *collatio externa* dels nou exemplars, a través de la qual hem desestimat emprar com a base de la nostra edició els manuscrits EG, el primer pels seus constants errors en la numeració dels capítols, i el segon per la manca d'aquesta numeració. Per altra banda, HI presenten diverses llacunes que ens haurien dificultat la tasca d'edició. És cert que A també inclou llacunes, però aquestes es poden restituir amb garanties a partir del ms. 1G-35 de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (identificat sota la sigla B), que és una còpia directa, pràcticament literal, amb un nombre molt reduït d'errors en relació amb l'antígraf. Aquestes circumstàncies, unides al fet que AEF són els únics exemplars que inclouen les cartes del cardenal i dels consellers –les quals, per la informació que contenen, considerem part de

²⁰² Per determinar la filiació dels manuscrits, hem preferit centrar-nos en el primer dels nou llibres de l'obra, perquè l'opció de realitzar diverses cales més o menys aleatòriament ens ha semblat arbitrària, sobretot si es considera que el llibre I és d'una extensió suficient per poder realitzar aquest treball de manera rigorosa. El text de la nostra edició es fonamenta, doncs, en A, que Miquel i Planas va transcriure sistemàticament acceptant gairebé totes les seves lectures, sense aplicar les altres fases de l'edició crítica.

l'obra— fan de *A* el *codex optimus*. Certament, seguint part d'aquesta mateixa línia argumental, *F* podria haver estat un bon manuscrit base, però la seva datació més incerta, i sens dubte més tardana, ens han fet decidir per *A*. Per la seva banda, la col·lació de variants desenvolupada durant el període de realització de la nostra edició dóna proves prou rellevants de què *A* presenta un text menys deturpat que *F*.

6.1.1. Criteris d'establiment del text base a través de diversos testimonis i variants

Per les raons amunt exposades, hem pres *A* com a text base de la nostra edició, tot restituint les seves llacunes (degudes sobretot a la pèrdua d'alguns folis, però també a l'esvaïment de la tinta en passatges concrets) a través de *B*. Així doncs, a partir d'ara, quan ens referim al text base, al·ludim a les dues fonts manuscrites que hem transcrit a la nostra edició, és a dir, tot el text conservat de *A* més els fragments de *B* que no hem pogut llegir a través de *A*. Per tal que es pugui distingir clarament quins passatges han estat transcrits a partir de cada un dels dos testimonis, hem introduït a la nostra edició marques específiques a les referències a la foliació: Indiquem en el cos del text, entre claudàtors i en superíndex, la foliació de *A* (per exemple: ^[17vb]), mentre que a la foliació de *B* hi afegim un asterisc: ^[23va*].²⁰³ Per altra banda, qualsevol omissió o pèrdua de folis queda consignada a l'aparat crític, de manera que per aquesta via també es pot comprovar sense dificultats quines llacunes presenten no només *AB* sinó també la resta dels testimonis.

A banda de les alteracions gràfiques que comporta l'establiment dels criteris de transcripció, que comentarem més endavant, hem introduït algunes esmenes al text base atenent a la filiació dels testimonis, sense menystenir altres criteris de coherència textual com són la gramaticalitat i la correspondència entre l'original llatí i la traducció catalana. En aquests darrers aspectes, hem seguit dos criteris fonamentals. Per una banda, ens ha guiat la voluntat de donar una lectura raonable d'aquells pocs passatges que presenten problemes d'agramaticalitat, com s'esdevé quan no es respecta la prescriptiva concordança entre diverses paraules, quan es transcriu un mot de manera deficient, quan manca algun element (generalment un verb) que doni sentit al passatge o d'altres semblants. Per altra banda, hem realitzat alguns canvis sobre passatges de *AB* que no presentaven cap anomalia lingüística detectable a simple vista, però sí que introduïen alguna modificació significativa respecte l'original llatí i les glosses de Dionís i Lucas. És a dir, hem bandejat la lliçó transmesa per *AB* en aquells casos en què estava realment clar que aquesta no es corresponia amb la lliçó de l'arquetip de Canals, ja fos per l'aplicació de l'*stemma codicum*, ja fos per un acarament del text català amb l'original llatí.

²⁰³ En Canals (1914), Miquel i Planas també restitueix a partir de *B* els passatges perduts de *A*, tot indicant les respectives foliacions de cada testimoni al marge del foli, de manera diferent a la que acabem d'exposar.

6.2. COLLATIO CODICUM

Hi ha un bon nombre de variants que, des del punt de vista metodològic, no necessiten cap comentari, perquè la seva magnitud assegura la seva inclusió en el nostre aparat crític. Pensem, concretament, en la substitució d'una paraula per una altra de diferent des del punt de vista lèxic o gramatical, o en l'omissió, addició o alteració de l'ordre dels mots. En canvi, hi ha un gran nombre de variants fonètiques o morfològiques que mereixen una anàlisi detallada que ens permeti determinar si cal incloure-les o no en l'aparat. L'elevat nombre de manuscrits que transmeten el *Valeri Màxim* dificulta la col·lació de totes les variants que no siguin merament gràfiques, i afecta el format de la nostra edició i la jerarquització de la informació que aquesta transmet. Dit altrament, donada la gran quantitat d'elements divergents que es podrien extreure de la col·lació dels testimonis, ens ha semblat oportú presentar un aparat crític selectiu, però al mateix temps prou ampli, amb un elenc de totes les lliçons que podrien ser significatives no només de cara a l'estudi de la transmissió textual de l'obra sinó també de cara a l'anàlisi i confrontació lingüística dels diferents testimonis, fins i tot des d'una perspectiva onomàstica.

6.2.1. Variants gràfiques o fonètiques que afecten de manera especial el sistema consonàntic

Abans de referir-nos pròpiament al consonantisme, cal remarcar un primer principi general que afecta tot l'aparat de variants: l'exclusió de qualsevol lliçó que sigui merament gràfica. Entenem aquest criteri en termes absoluts, de tal manera que exclouem les divergències gràfiques degudes, per exemple, a un procés de neutralització de *a/e* i *o/u* en posició àtona, fenomen que defineix la més important isoglossa per separar els dos grans dialectes catalans.²⁰⁴ Aquest principi es manté fins i tot quan algunes variants podrien donar lloc a algun equívoc, com *estatut / astatut*, *exceptant / acceptant*, *menaven / manaven*, *senadors / sanadors*; i no només a les vocals àtones, sinó també en altres contextos, com esdevé en *Mars / Març*.

Evidentment, també considerem com a merament gràfiques les alternances que es defineixen com a tals en l'aparat de criteris de transcripció de la nostra edició, és a dir: en primer lloc, tant *u/v* com *i/j*; en segon lloc, *c/ç* per representar un so alveolar, com trobem en *carcre / carçre* i *Çaragoça / Saragoça*; i en tercer lloc, les grafies relatives als fonemes laterals, que els testimonis transcriuen en *l* o *ll* sense que això impliqui una identificació unívoca d'aquestes grafies amb els sons [l], [ɫ], [ʎ] o [ʎ.ʎ].

Per altra banda, no hem inclòs a l'aparat crític les variacions en la representació de les palatals: *alleugar / alleujar*, *any / ayn / an*, *linatge / liyatge / linyatge*, *menjar / mengar*, *pujar / pugar*, *quina / quinya*, *tallades / tayllades*, *vellesa / veylesa*. Considerem com a merament gràfiques les alternances *g/gu* i *c/qu* quan representen respectivament els fonemes oclusius, [g] i

²⁰⁴ A l'estudi lingüístic sí que hem tingut en compte aquest procés de neutralització com a indicatiu per determinar quins manuscrits haurien estat copiats per un amanuense oriental.

[k]: *galera / gualera, mitigar / mitiguar, negà / neguà, toga / togua, vegada / veguada, encara / enquara, mercat / merquat, tocar / toquar*. Tampoc hem consignat d'altres variants que afecten les mateixes grafies però que són d'ordre diferent des del punt de vista fonètic, car sovint suposen la desaparició de la semiconsonant: *aigua / aiga, guàrdia / garda, guardar / gordar, guardó / gordó, lengua / lenga, quantitat / cantitat, quasi / casi*. Aquests mateixos principis, i també els que explicarem més endavant, han estat aplicats així mateix sobre els topònims, antropònims i gentilicis, de manera que no fem esment de vacil·lacions com *Arcàdia / Arquàdia* o *toscats / tosquans*. Tampoc considerem les confusions entre *g* i *q*, ben esteses a l'època medieval (que sovint tenen origen en un error paleogràfic molt comú) i que observem en el següent exemple: *exeguir / exequir*. Ara bé, si tots els casos que acabem d'esmentar s'exclouen del nostre aparat de variants, sí que hi hem mantingut l'oposició entre les formes *qüestor / castor*, o alguns derivats seus com *qüestoria / castoria*. Aquesta decisió ha estat determinada pel fet que, segons la nostra opinió, aquestes lliçons no s'identifiquen espontàniament l'una amb l'altra ni a través de les correspondències gràfiques ni a través del context.²⁰⁵

Considerem merament gràfiques –i per tant no les incloem al nostre aparat de variants– les vacil·lacions que afecten les grafies *b/v* i *x/ix*. No anotem com a variants les alternances entre grafies que representen sons sibilants (*s, ss, x, ç, c*) o que reflecteixen les qualitats fonològiques de sonor o sord d'algunes consonants tant en posició interna com en posició final. Els següents mots són un exemple de la diversa representació dels sons sibilants en els testimonis del *Valeri Màxim*: *estimació / extimació, francesos / françessos, posats / possats*. Els fenòmens d'ensordiment o sonorització els podem trobar a les parelles *algun / alcun, amic / amic, dubte / dupte, greca / grecha / grega / gregua, multitud / multitut, nupcial / nubcial, sacrament / sacrament i vertader / verdader*.

Altres lliçons que bandegem de l'aparat són aquelles que unes vegades mantenen i d'altres suprimeixen alguns cultismes gràfics d'origen grecollatí i les consonants dobles, on s'ha d'incloure l'alternança *r/rr*, manifestada en casos com *avara / avarra, aparegueren / apparregueren, a rígoros / a rrígoros, a rebre / a rrebre, corromput / coromput, carrer / carer*. Alguns dels mots que, en diversos testimonis, poden aparèixer tan aviat amb doble consonant o sense ella són *affectió, guera / guerra, appar* o *Attili*. Entre els grups consonàntics cultes cal comptar *ch, th, ph, ct, dj, pt, sc, mp, ns, nd, nt* i *nst*, que trobem, entre d'altres casos, en *philosof, sanct, auctoritat, adjutori / ajutori, dampnatge, comptar, condempnat / compdempnat, Empidauri, Sàmpnia, Scicilia, sciència, correspondent, constrets / costrets, sentència* o

²⁰⁵ Cal advertir que l'homònim, definit com a mamífer des del punt de vista semàntic, presentava en època medieval les variants gràfiques *castor / questor*, com mostra Faraudo (2014, "castor [questor]"), però en cap dels repertoris lexicogràfics consultats hem trobat *castor* i *castoria* com a formes derivades de *qüestor*. Coromines (1980-2001) distingeix entre *qüestor* i *questor*, tot assignant a aquest darrer mot la variant fonètica *quistor*. La proximitat entre *qüestor* i *questor*, no només a nivell fònic sinó també semàntic, podria haver motivat un creuament de mots, amb un espectre més ampli de variants motivades pel canvi del timbre vocàlic.

monstrar. Pel que fa als gentilicis, antropònims i topònims, tampoc hem considerat algunes variants que afecten sobretot els mots llatins amb *s-* líquida inicial, tot i que aquests canvis no sempre són merament gràfics. Valguin les recurrents vacil·lacions *Escipió / Scipió, Esculapi / Sculapi, Hasdrúbal / Sdrúbal*, que trobem a la traducció catalana d'Antoni Canals.

Els exemples que acabem de presentar afecten de manera ben notable l'onomàstica del *Valeri Màxim*. En aquest aspecte, tampoc no considerem com a variant les inicials que representen abreviadament un nom, per exemple, *L.*, *M.* o *P.* per referir-se respectivament a Luci, Marc i Publi. Evidentment, quan l'inicial no es correspon al mot desenvolupat, sí que es consigna la lliçó divergent, per exemple *P. / Pere* o *M. Anthoni / micer Anthoni*. A més, alguns canvis gràfics impliquen l'alteració substancial del nom, raó per la qual hem incorporat els següents casos a l'aparat crític: *Mars / March, Marcel·lo / Metel·lo, Emília / Emèlia, França / Gàl·lia / Galilea, Cecília / Scicília, Escipió Nasica / Stipió Nasita, vestal / vescal, Clastídio / Classídio, Epidauri / Epidiauri, numantins / munantins*. De vegades, aquestes alteracions són prou significatives com per no permetre reconstruir fàcilment el suposat referent: *Ancus / Actito, Càssio / Cosso / Cornèlio, Porsenna / Prosòmia, Romanya / Romandiola, Ciceró / Citerió*.

A tot el que hem comentat podem afegir d'altres metaplasmes de naturalesa similar que en cap moment impedeixen la identificació ni el significat dels mots en qüestió i que, com a tals, hem exclòs de l'aparat de variants. Pensem, per exemple, en els fenòmens que Badia i Margarit (1994 [1951]: 254-263) considera característics de l'evolució fonètica irregular, com l'assimilació (*Masinissa / Masimissa, Mànglius / Mànglius / Mànglius*), la dissimilació (*il·luminà / inluminà*), la síncope (*madràstra / madastra, prostrar / prostar*) o la metàtesi, que trobem a *cànter / cantre, càrçer / carçre* i *fadrí / fradí*. A les següents variants de *porpra* es poden localitzar no només aquest fenomen sinó també d'altres metaplasmes que acabem de comentar: *pòrpora / prorpra / porpa*. Si hem exclòs totes aquestes divergències de l'aparat de variants, sí que hem considerat, en canvi, algunes lliçons que ens han semblat no només insòlites sinó també d'identificació no espontània, com *darts / drats*.

No hem inclòs a l'aparat de variants els fenòmens comentats al paràgraf anterior, ni tampoc la reducció del grup *N + consonant* en posició intervocàlica, tal com esdevé a *-NV-* en la família lèxica de *covenir, covidar* i *covertir*. Badia i Margarit (1994 [1951]: 203-204 i 228-229) estudia aquest procés evolutiu i també l'aparició d'una consonant epentètica en els grups romànics *N'R* i *L'R*, que trobem en les següents exemples: *genre / gendre, cenra / cendra, venrien / vendrien, engenrat / engendrat, volria / voldria*. Un altre cas afecta el fonema oclusiu dental llatí en posició intervocàlica, que tendeix a perdre's sobretot en posició pretònica, tot i que sovint manté algunes formes, com esdevé en *menysprear / menyspreyar / menysprezar*. Badia i Margarit (1994 [1951]: 187-190) comenta aquest fenomen, i també un altre canvi de naturalesa similar, relatiu a l'evolució del grup llatí *G'L*, que unes vegades presenta unes grafies que denoten una palatalització i en d'altres no: *deslealtat / desleyaltat, real / reyal*.

Excloem totes aquestes variants, i també l'oposició que afecta grups finals com *-nt/-n*, *-esa/-ea*, *-era/-ea* i *-rs/-s* en plural: *combatents / combatens*, *fortalesa / fortalea*, *noblea / noblesa*, *galea / galera / gualera*, *dolors / dolós*, *legidors / legidós*, *socors / socós*, *volenters / volentés*, *consellers / consellés*.²⁰⁶ Algunes formes analògiques parelles a les que acabem d'esmentar les trobem en les següents variants del mot *cos / cors* en plural: *cossos / corsos / corssos / còssors / còrssors / còrsors*. Alguns mots mantenen la R etimològica, com *cors / cos*, *mors / mos*; mentre que d'altres l'afegeixen per analogia, com *cas / cars* (cf. DCVB, 2014 [1930-1962]: “cas”, “cos” i “mos”). Tot i que les formes que conserven o incorporen la vocal vibrant són homòfones, en els passatges del *Valeri Màxim* on les trobem no donen lloc a cap confusió. Per això excloem aquestes parelles de l'aparat crític, i també aquelles relatives a la presència o absència de la -N final etimològica, que podem trobar sense gaire regularitat en diversos monosíl·labs (*bé / ben*, *bo / bon*, *mà / man*, *ple / plen*), en les formes pronominals (*cascú / cascun*, *algú / algun*, *negú / negun*) i en diversos substantius o adjectius en plural (*homes / hòmens*, *jove / jóvens*, *verges / vèrgens*, *tribú / tribun*).²⁰⁷ Excloem igualment la -n final que apareix en algunes formes verbals analògiques, com *fo / fon*.²⁰⁸ En canvi, sí considerem com a variant *a / an* en contextos com el següent, on la interposició del fonema nasal impedeix el contacte vocàlic: *an aquell*.

6.2.2. Variants gràfiques o fonètiques que afecten el sistema vocàlic

Molts dels fenòmens que hem trobat al sistema consonàntic afecten igualment les vocals. Així, en termes generals, l'evolució de la llengua ve marcada per una tendència a la desaparició de les vocals pretòniques, posttòniques i finals àtones, tal com podem observar a través dels processos evolutius descrits per Badia i Margarit (1994 [1951]: 166-176). Aquests mateixos fenòmens lingüístics solen afectar igualment nombrosos casos d'evolució fonètica irregular. Pensem, per exemple, en les síncopes (*temperança / temprança*, *emperò / emprò*), les afèresis (*açò / ço*) o en la metàtesi on el canvi vocàlic implica una alteració sil·làbica, amb un diftong: *vídua / viuda*. Excloem de l'aparat de variants tots aquests casos, però incorporem la parella *ànimes / armes*, *car*, tot i que aquest segon mot referit a l'ànima no és inusual en català medieval, en tant que homòfon podria donar lloc a alguna confusió en determinats contextos, més encara si considerem que el mot en qüestió, referit als instruments de guerra, té un índex de freqüències molt elevat en el *Valeri Màxim*.

²⁰⁶ Aquesta simplificació dels grups finals, sovint relacionats amb la formació dels plurals, ha estat estudiada per Badia i Margarit (1994: 214-215, 240, 245 i 272-273). Donat que aquests fenòmens afecten determinats sufixos, diversos treballs els classifiquen com a elements d'evolució morfològica més que no pas fonètica. Remetem, en aquest aspecte, al llistat de sufixos nominals proposat per Moll (2006 [1952]: 238-263), que en alguns exemples concrets afegeix observacions de caràcter fonètic.

²⁰⁷ Sobre la pèrdua de la -N final etimològica, remetem a Badia i Margarit (1994 [1951]: 241-242 i 273).

²⁰⁸ A la forma etimològica *fo* s'afegiren les variants analògiques *fon*, *fonc* i *fou*, tal com s'indica en Moll (2006 [1952]: 228).

El contacte vocàlic també comporta canvis en la seqüenciació sil·làbica, produint en uns casos un diftong, en altres un hiat, en altres un monoftong. Aquestes fenòmens afecten generalment, tot i que no sempre, les vocals tòniques, que són objecte d'una minuciosa anàlisi per part de Badia i Margarit (1994 [1951]: 123-155). Començarem esmentant diversos casos de reducció de fonemes que hem exclòs de l'aparat crític. Si *pahor* evoluciona en *por*, en canvi es manté la forma *espahordit*, que també trobem al *Valeri Màxim*. De la mateixa manera, els testimonis d'aquesta obra alternen solucions com *plaer* / *pler*. Tampoc no considerem l'alternança de les grafies *o/ou* (*destruir* / *destrouir*, *oçells* / *ouçells*), ni l'evolució del grup llatí -ACT- (*feit* / *fet*), ni la substitució *u>l* en casos com *malalt* / *malaut* o *molt* / *mout*.²⁰⁹ Un altre cas ben significatiu el tenim a les següents variants d'*egualar*, que només en part hem pogut registrar en els diccionaris o gramàtiques consultats: *agolar*, *aguolar*, *egular*.²¹⁰ En tot cas, aquestes lliçons han estat excloses del nostre aparat crític.

La qüestió de les vocals dobles té una clara relació amb els fenòmens que acabem d'esmentar, i la tractarem amb major detall més endavant, quan ens centrem específicament en les formes verbals. Les excloem de l'aparat crític quan l'eliminació d'una de les vocals no altera la naturalesa ni la gramaticalitat del mot en qüestió: *pròmens* / *prohòmens*, *fel* / *feel*, *nuu*, *prodigiis*, *scilencii*, *Valerii*, *pluja* / *pluuja* i *uulls* (o bé *vulls*, tot referint-se a *ulls*). De tota manera, no poques vocals dobles determinen la naturalesa i la comprensió de determinats mots, com per exemple *deembre*, *deessa*, *riquees* (<*riqueeses*) o *creença*. Evidentment, si en aquests casos existissin variants amb l'oposició *e/ee*, s'haurien de consignar a l'aparat crític, on s'han inclòs, per altra banda, algunes formes insòlites que semblen errors de transcripció: *soobrava*, *coom*, *pecuniees*.

Des del punt de vista fonètic, es pot documentar un gran nombre de vacil·lacions relatives al timbre vocàlic, sobretot en posició àtona, que són ben comunes en el català medieval. Com ja hem indicat, no considerem al nostre aparat les lliçons que denoten els processos de neutralització de les vocals *a/e* i *o/u* en posició àtona, característics del català oriental, que comencen a produir-se a l'edat mitjana. A banda d'aquests canvis de timbre vocàlic, excloem igualment altres vacil·lacions vocàliques bastant freqüents en posició àtona, per exemple *a/o* i *e/i*. Això es pot documentar no només al lèxic patrimonial sinó també en una bona part de l'onomàstica llatina adaptada per Canals a la nostra llengua. En primer lloc citarem diversos exemples pertanyents al lèxic comú: *avalot* / *avolot*, *basilís* / *basalís*, *enemic* / *inimic*, *exellat* /

²⁰⁹ Cal advertir que *malalt* (<MALE-HABITU) presenta una *l* antietimològica, a diferència de *molt* (<MULTU). Vid. Badia i Margarit (1994 [1951]: 199). Aquest mateix estudiós s'ocupa del grup llatí -ACT- a la p. 124.

²¹⁰ El DCVB (2014 [1930-1962]) distingeix les formes *agolar* / *egolar* / *egular*. A partir d'aquestes lliçons, podem deduir que *egular* és una variant merament ortogràfica, probablement influenciada pel procés de neutralització de les vocals àtones. Per altra banda, Coromines (1980-2001, "Igual", *deriv.* "Igualar") documenta les variants *angalar* (*s'engalarà*) i *ugalar* (*ugalarà*, precisament a l'*Scipió e Aníbal* d'Antoni Canals; cf. Casanova, 1988, "Igualar").

exillat, guanyar / gonyar, guarit / gorit, interpretador / enterpretador, monument / moniment, ordonar / ordenar, porche / porxo, vestidura / vestedura, voluntari / volentari. En aquest mateix grup incloem alguns monosíl·labs (*hi / e, ni / ne*) i la parella *public / public*, que a l'edat mitjana tenia també una realització oxítona.²¹¹ Posem d'altres casos extrets d'antropònims, topònims i gentilicis del *Valeri Màxim*: *Ancona / Enchona, Deiotaro / Deiataro, Felip / Philip, Flamíneo / Flamínio, Octovià / Octavià, Papírio / Papíreo, Postúmius / Pustúmius, Simònides / Simònedes, cartiginesos / cartaginesos / cartigenesos, lacedemonians / lacedomonians.*

En d'altres casos el canvi de timbre vocàlic recau sobre la síl·laba tònica, i aleshores sí hem consignat les respectives: *bèstia / bístia, culpa / colpa, desdients / desdeints, exemple / eximpli, munt / mont, sinistres / sinestres, enginy / engeny, consentint / consinent, flum / flom.* A més, la substitució d'una vocal per una altra pot implicar un canvi de significat que, com a tal, ha estat representat en l'esmentat aparat: *qui / que, li / lo, e / o, un / on, (h)orror / error, car / cor, cas / cos, casa / cosa, passat / possat, servir / servar, terra / torra.* Alguns dels canvis vocàlics que considerem insòlits, ressenyats a l'aparat crític, podrien ser deguts, si més no en molts casos, a una simple errada paleogràfica en el transcurs de la transmissió textual de l'obra: *necessitat / necessatat, estatuts / astituts, virtuosa / virtusa, moviment / maviment, Cíbeles / Cibiles.*

6.2.3. Variants de caràcter morfològic

Si deixem de banda algunes excepcions que de seguida comentarem, i també alguns fenòmens d'ordre fonètic amunt exposats que afecten els sufixos, els canvis morfològics sí que han estat considerats a l'aparat crític de variants. Aquest principi ha estat aplicat en molts casos de vacil·lació en els prefixos de diversos mots: *acomaven / comaven, assenyalades / senyallades, compengués / prengués, comptar / recomptar, consellàs / aconsellàs, córrech / acórrech, envides / abvides, cerquar / encercar, closos / enclosos, guardant / esguardant, derroquà / enderrocà, menàs / amenàs, nomenat / anomanat, portar / aportar, proposassen / preposasen, temperament / atemperament.* Mentre que els canvis operats en els exemples que acabem d'esmentar no són d'ordre merament fonètic sinó també morfològic, perquè impliquen una substitució d'un prefix per un altre, altres casos semblants són d'ordre merament fonètic, perquè no alteren la identitat dels afixos que configuren la paraula en qüestió. Aquesta oposició fonètica, que localitzem en els següents exemples, no ha estat considerada a l'aparat crític: *deliberadament / deslberadament, deslliurar / deliurar, depuys / despui, instrument / sturments / struments, interpretació / entrepretació / enterpretació, trastornar / transtornar, trelladat / transladat / tresladat, trespassar / transpassar / traspasar, Transmeno / Trasmeno.*

En el cas de l'onomàstica d'origen grecollatí, també hi hem exclòs les vacil·lacions en els morfemes de final de paraula, ja sigui degut a un canvi en la declinació (*Lúcio / Lúcius, Atili /*

²¹¹ “A més de la forma aguda *public*, i plana *publica* (demostrada per rimar moltes vegades amb mots acabats en *-ic -ica*), trobam documentada la forma *public publica*” (DCVB, 2014 [1930-1962], “públic”).

Atílio, March / Marchus, Octàvius / Octàvio) o a l'addició d'un sufix o infix que no altera la identitat del nom en qüestió (*Octàvius / Octavià*). Tampoc hem considerat, sobretot en els gentilicis, les lliçons degudes al canvi d'un sufix patrimonial per un altre de culte i llatinitzant, més encara si ambdues formes catalanes deriven del mateix ètim (*cartaginesos / cartaginenses, athenesos / athenienses*).

Un element fonamental de cara a la col·lació de variants ha estat la incorporació de totes aquelles lliçons que determinen el gènere, el nombre o qualsevol altra informació gramatical d'una paraula. En aquest sentit cal destacar la presència o absència de *-s* en posició final, quan aquest fet té un valor gramatical clar, com en els següents casos: *considerant / considerans, encontrant / encontrants, desdient / desdient, volenter / volenters*.

En canvi, bandegem de l'aparat crític altres alternances, car considerem buida de significat gramatical l'oposició present en aquests indefinits, adverbis, conjuncions i preposicions: *alguns / alsguns, mateix / mateixs, quax / quasi, com / con, sen / sens, segon / segons*.²¹² L'aparat tampoc aplega les següents alternances: *abans / enans / anans / anant, (cel)lavors / (cel)lavors / (cel)lavòs, davant / devant / denant; dins / dintre, doncs / donchs / donques / adonchs, jatsia / jassia / jatsesia / jassessia, queacom / caucom / queucom / queaucom*.

No incloem a l'aparat l'alternança entre les formes pronominals plenes, reduïdes, reforçades i elidides, les variants dels articles determinats (*el / lo / l'*), però sí l'adopció de la desinència analògica *-os* per al plural masculí (*valerosos / valeroses, diversos / diverses*).²¹³ Aquest darrer fenomen queda gairebé sempre reflectit a l'aparat perquè implica la confusió entre les formes masculines i femenines del plural. Els únics casos que no considerem són alguns gentilicis en què no sembla produir-se l'evolució *-es>-os* per al masculí plural, com per exemple *cartaginenses*.

Els processos evolutius que afecten la flexió verbal han estat incorporats a l'aparat crític segons uns criteris de selecció que no sempre coincideixen amb els que hem exposat fins ara. En termes generals, considerem com a variants tots aquells casos que denoten una modificació de l'accent, de tal manera que aquest recau en unes lliçons sobre l'arrel i en d'altres sobre la vocal temàtica: *hagren / hageren, véu / veé / vaé*. En aquest mateix sentit, considerem com a variant l'oposició entre les formes etimològiques i analògiques del participi: *dada / donada, disposta / disposada, elet / elegit, expressa / expressada*.

Hem exclòs del nostre aparat altres canvis verbals que són merament fonètics, de manera que no afecten llur morfologia: *feya / fahia, fon / fonch, hagut / haiüt*. Tampoc hem consignat en l'aparat les variants *e/ee/ae*, de vegades amb una *h* en posició intermèdia, localitzades sobretot

²¹² Cal advertir que *mateixs / mateixos*, quan en el text base representa des del punt de vista morfosintàctic un determinant o pronom en plural, sí que es considera com a variant en relació a les respectives formes de singular, com esdevé en el següent passatge: "oferint si *meteyxs* [matex *CHI*] a treballs e perills de mort, tengren..." (II.1.19).

²¹³ De les formes analògiques del plural s'ha ocupat Badia i Margarit (1994 [1951]: 273-276).

en diferents formes de verbs com *fer*, *rebre*, *reescriure*, *rembre* i *veure*, ja que és possible mantenir només una *e* sense incórrer en un cas d'agramaticalitat. Citarem els següents exemples: *faent* / *feent*, *feren* / *feeren*, *rebre* / *reebre*, *rescriví* / *reescriví*, *rembre* / *reembre* / *reheembre*, *vessen* / *veessen* / *vahessen*. Així doncs, en altres contextos, aquestes alternances sí que s'inclourien en l'aparat crític si llur reducció vocàlica impliqués una ambigüïtat o un error d'agramaticalitat. Pensem, per exemple, en algunes formes del present d'indicatiu o de subjuntiu com *menyspreen* i *creen*, que mai podrien equivaldre a les eventuals formes *menyspren** i *cren**.²¹⁴ En tot cas, cal aclarir que els testimonis coneguts del *Valeri Màxim*, almenys en els cinc primers llibres, no presenten variants agramaticals com les dues que acabem d'indicar.

L'explicació dels criteris de variants que acabem d'exposar posa de manifest la gran riquesa lingüística que atresoren els testimonis de la traducció d'Antoni Canals, que, des del punt de vista històric, constitueixen una bona mostra de l'evolució del català a finals del segle XIV i a l'inici de la centúria següent.

6.3. *CONSTITUTIO STEMMATIS*

A l'apartat precedent hem establert els criteris de selecció de les variants incloses en l'aparat de la nostra edició. A partir de l'anàlisi i estudi d'aquestes variants hem elaborat un *stemma codicum*, és a dir, un esquema que mostra la filiació dels diversos testimonis. Més endavant passarem a detallar les variants significatives que ens han permès establir les famílies de manuscrits, però primer ens centrarem en la *collatio externa*, és a dir, “una forma de *collatio* que no se dirige a la letra sino a la organización de aspectos externos del texto” (Orduna, 2005: 217). Cal advertir que les lliçons que inclourem d'ara endavant provenen únicament dels primers cinc llibres del *Valeri Màxim*, que són els que editem. Es tracta, per tant, d'un *stemma* provisional ja que no representa tota l'obra, tot i que, com veurem, cinc llibres proporcionen un elenc de variants ingent i prou significatiu.

6.3.1. *Collatio externa*

El *Valeri Màxim* és una obra que es presta especialment a aquest tipus de col·lació, ja que presenta una estructura formal molt marcada, ordenada jeràrquicament a través de llibres, títols i capítols. En aquest sentit, hem de destacar que les edicions actuals distingeixen dins de cada títol dues numeracions independents, la primera de les quals correspondria als exemples romans i la segona als estrangers, jerarquització que no es manté ni en la traducció de Canals ni en Z, que estableixen a tots els episodis una única numeració correlativa. També podem destacar el fet

²¹⁴ Emprem l'asterisc per marcar l'agramaticalitat d'aquests mots. Més amunt hem apuntat l'oposició que presenten *véu* / *veé* / *vaé*, que considerem variants per altres motius diferents dels que ara ens ocupen. De tota manera, aquestes formes verbals poden adjudar-nos a entendre els casos que ara tractem: si *veé* / *vaé* són variants és precisament perquè no equivalen a *ve*.

que els sis primers títols del segon llibre “ont été créés par les éditeurs anciens à l’intérieur de celui qui occupait la première place dans les manuscrits et qui les regroupe maintenant sous le titre *de institutis antiquis*, ce qui explique que le sixième ne contient que des *externa exempla* sans que cette provenance soit marquée dans leur référence” (Valeri Màxim, 1995-1997: I, 27). Aquest desfasament també afecta la versió d’Antoni Canals, on el primer títol del llibre segon equivaldria a sis títols de qualsevol edició llatina o traducció actual. Tot palesant que l’acarament del text de Canals amb el d’una edició llatina moderna posava de relleu nombroses divergències en l’estructura externa de l’obra, Miquel i Planas (Canals, 1914: I, xxxviii-li) incorporà a la seva edició una taula de correspondències.²¹⁵ En canvi, si comparem els testimonis catalans amb Z, comprovem que el traductor valencià reproduïx la mateixa correlació numèrica, amb una excepció significativa que afecta el primer llibre, on el primer capítol del text llatí equivaldria als capítols 1-4 del català. Avenozza planteja la possibilitat que Canals, encara no habituat al manuscrit, confongués els calderons amb l’inici d’un capítol:

Això només es pot explicar si va realitzar la traducció [sobre un original] abans que es completés la decoració i que fossin escrites les rúbriques i incorporats els calderons, moment en el qual trobaria espais en blanc allà on havien d’anar les divisions de paràgrafs, però també allà on començaven els capítols. I, malgrat que quan començava un capítol el copista deixava un espai per a la caplletra, [Antoni Canals] es confonia, perquè estava molt i molt atent al text del comentari marginal [que presenta diverses entrades a partir dels calderons]. (Avenozza, 1994: 91; els afegits entre claudàtors són nostres)

En qualsevol cas, un cop assenyalada la manca de correspondència exacta entre l’ordenació del text llatí i el català, ens centrarem en l’estructura de la traducció de Canals, que presenta diverses alteracions que poden ajudar-nos a intuir quin *stemma* correspon als testimonis conservats del *Valeri Màxim*.

Per tal d’afavorir una visió de conjunt clara d’aquestes alteracions, les hem aplegat en la taula que incloem a continuació. A les tres primeres columnes hem desglossat les parts en què es divideix l’obra de Canals. La primera indica els apartats previs al text pròpiament dit (com ara pròlegs, proemis, índex, etc.) i el número de cada un dels cinc primers llibres de l’obra. El *Valeri Màxim* està dividit successivament en llibres, títols i capítols, així que a la segona columna fem referència al títol i, a la tercera, al número total de capítols continguts en cada títol. A la resta de columnes, dedicades cada una a un manuscrit diferent, hi trobem dos tipus d’informació marcats en colors diferents, un d’ells referent al text del *Valeri Màxim* i l’altre a les rúbriques que numeren els capítols:

- 1) En negre, indiquem els apartats o capítols que manquen en un exemplar.

²¹⁵ Aquest estudiós pren com a referència el text llatí de l’edició dirigida per Nisard (1879 [1841]).

- c.1 *om.*: el copista no ha transcrit el capítol 1.
- c.1 *def.*: el capítol 1 no apareix en aquest exemplar perquè forma part d'un foli perdut en l'actualitat.
- *om.*: manca tot el passatge en qüestió.
- *def.*: s'ha perdut tot el passatge en qüestió, generalment per la desaparició de folis.

En alguns passatges acèfals o àpodes no podem destriar amb total precisió si determinats fragments han estat omesos o simplement s'han perdut. En aquest supòsit indiquem *def.*, no pas *om.* És el cas, per exemple, de les cartes que podrien formar part dels folis inicials perduts en *I*, tot i que no hi ha proves contundents per corroborar aquesta hipòtesi.

2) En **vermell**, anotem les errades en la numeració dels capítols segons l'ordre establert per *A*, que a banda de ser el text base de la nostra edició també destaca per transmetre molt poques errades referents a la *collatio externa* del *Valeri Màxim*.

- **c.18 *om.***: el capítol 18 està copiat, però no porta cap referència al número de capítol. Cal destacar que un dels testimonis, concretament *G*, només inclou els números sistemàticament fins I.4.13, a continuació del qual les rúbriques de capítol no estan executades.

- **c.1=2**: el capítol 1 de la nostra edició en aquest testimoni està numerat com a dos.

- **c.2-7=3-8**: el capítol 2 de la nostra edició està numerat com a tres i la numeració segueix erròniament fins al capítol 7, que està indicat com a 8.

- **c.38=38+39**: el manuscrit divideix el capítol 38 de la nostra edició en dos capítols diferents, numerats 38 i 39.

- **c.18=I.2.0**: el capítol 18 de la nostra edició en realitat està ubicat no al títol que li correspon sinó al títol segon del llibre I, com a passatge introductori no numerat. A aquests passatges que marquen l'inici de títol nosaltres els atorguem la xifra 0 i, a efectes pràctics, els citem, ja sigui en negre o en vermell, com si realment fossin capítols (per exemple, c.0).

- **c.7=Valeri**: la numeració del capítol 7 s'omet i se substitueix per la rúbrica "Valeri", que apareix sovint abans de les darreres frases de cada capítol, a manera de conclusió.

Organització del 'Valeri Màxim'			Manuscrits								
Parts de l'obra	Títol indicat en xifres	Nombre de capítols	A	B	C	D	E	F	G	H	I
Cartes				om.	om.	om.	canvi d'ordre	canvi d'ordre	om.	om.	def.
Índex				canvi d'ordre			canvi d'ordre	canvi d'ordre		om.	IX.1.14-16 def.
Pròleg											def.
I	Índex				om.	om.	om.	om.	om.	def.	def.
	Proemi										def.
	Invocació						Invocació=c.1			def.	def.
	1	18			c.12=11 c.13-18=14-19		c.1-17=2-18 c.18=I.2.0		c.10-17=9-16 c.18 om.	c.1-13 def. c.14-18=12-16	c.1-6 def.
	2	10							c.10 om.	c.1-8 def.	
	3	12		c.6=7 c.7=6			c.1=0 c.2-12=1-11				
	4	18							c.14-18 om.		
	5	17		c.14=13	c.17=2		c.1=0 c.2-17=1-16		c.9 om. om.	c.4-10 def.	
	6	26	c.26 def.				c.0=I.5.17 c.1-4=I.5.18-21 c.5=0 c.6-17=1-12 c.18 om. c.19-26=13-20		om.		c.25 om. c.26=25
II	Índex		def.		om.	om.	om.	om.	om.		
	1	44	c.1 def. c.12-17 def. c.18 om.	c.17=16 c.44=43		c.28-44=27-43	c.0=I.6.21 c.38=38+39 c.39-44=40-45		om.		
	2	19							om.		
	3	5				c.0-5=1-6		c.0=1 c.1=1 ^[bis]	om.		
	4	7		c.6=5					om.		
	5	8			c.1-2=0-1		c.1-8=0-7		om.	c.1-4=0-3 c.5=3 ^[bis]	c.7-8 def.
III	Índex		III.6-8 def.		om.	om.	om.	om.	om.		def.
	1	5	def.		c.5=20		c.3-5=4-6		om.		c.1-3 def.
	2	35	c.26-31 def.						om.		

	3	11							<i>om.</i>		
	4	7					c.1=0 c.2-7=1-6		<i>om.</i>		
	5	5					c.5 <i>om.</i>		<i>om.</i>		
	6	7							<i>om.</i>		
	7	22		c.14=13 c.18 <i>om.</i>	c.9 <i>om.</i>		c.4-16= 3-15 c.17=6 c.18 <i>om.</i> c.19-21=18-20 c. 22=11		<i>om.</i>		
	8	14	c.12-14 <i>def.</i>						<i>om.</i>		
IV	<i>Index</i>		<i>def.</i>		<i>om.</i>	<i>om.</i>		<i>om.</i>	<i>om.</i>		
	1	27	c.1-2 <i>def.</i>		c.7-13 <i>def.</i>				<i>om.</i>		
	2	7							<i>om.</i>		
	3	23							<i>om.</i>		
	4	11			c.9=15		c.4=5		c.5-6 <i>om.</i>		c.1-11=0-10
	5	8							<i>om.</i>		c.1-8=0-7
	6	9					c.0-9=1-10		<i>om.</i>		
	7	11					c.10-11=9-10		<i>om.</i>		c.1-11=0-10
	8	8					c.5-8=6-9		<i>om.</i>		c.5 <i>om.</i> c.6-8=5-7
V	<i>Index</i>				<i>om.</i>	<i>om.</i>		<i>om.</i>	<i>om.</i>		
	1	25		c.7=Valeri					<i>om.</i>		
	2	16					c.15=14 c.16=15		<i>om.</i>		
	3	20	c.15=10 c.16=11	c.15=10 c.16=11			c.14=13		<i>om.</i>		
	4	14							<i>om.</i>		
	5	4							<i>om.</i>		
	6	12	c.7-11 <i>def.</i>			c.7=Valeri c.8-12=7-11	c.7=Valeri c.8-12=7-11	c.7=Valeri c.8-12=7-11	<i>om.</i>		
	7	5							<i>om.</i>		
	8	5	c.1 <i>om.</i> c.3 <i>om.</i>	c.1 <i>om.</i>				c.1 <i>om.</i>	<i>om.</i>		
	9	4							<i>om.</i>		
	10	6	c.6 <i>def.</i>						<i>om.</i>		

Si ens centrem en els apartats previs al primer llibre, destaca el fet que únicament *AEF* copien abans del pròleg una carta escrita pel cardenal de València als consellers de Barcelona, més la resposta d'aquests. En el cas de *A* és evident que les cartes no s'havien incorporat inicialment com a parts constituents del *Valeri Màxim*, perquè són un afegit posterior a l'escriptura del cos del volum. A diferència de la resta del còdex, estan disposades a línia tirada en el verso del foli preliminar i –el més important– van ser copiades per dues mans diferents. Podem suposar que, per la seva cal·ligrafia, la primera carta fou escrita pel copista del text, Bartol de Savalls, com també sembla indicar el fet que la decoració coincideixi amb la que s'utilitza a la resta del volum: en primer lloc, una rúbrica en vermell, precedida d'un calderó en blau; en segon lloc, una caplletra inicial de dues unitats de pauta, en vermell amb decoració filigranada en lila; en tercer lloc, tocs de vermell en algunes majúscules. En canvi, la segona carta està escrita per una mà diferent, és de cos més petit i no porta cap mena de decoració. Podem sospitar que aquesta segona carta és una còpia en net que deriva directament de l'original. Així doncs, aquestes dues epístoles estan íntimament relacionades amb *A*, ja que són conseqüència del periple d'aquest volum, que el dia 1 de desembre de 1395 va ser enviat pel cardenal, emissor de la primera carta, als consellers de Barcelona, receptors de la primera carta i executors de la resposta escrita nou dies més tard.

Llevat de *A*, els únics manuscrits que, almenys en l'actualitat, transmeten les cartes són *EF*, on apareixen no en posició inicial (com esdevé en *A*) sinó entre l'índex general i el pròleg d'Antoni Canals. En els dos exemplars les cartes estan copiades com a part integrant del cos del volum: a dues columnes i amb la decoració pertinent, de la mateixa mà que copia la resta. D'acord amb l'*stemma* que presentarem més endavant, fonamentat en l'examen de variants, no tenim cap mena de dubte que *EF* deriven del mateix subarquetip, el qual hauria de tenir les dues cartes.

Tot i els pocs indicis que tenim, podem suposar que les dues epístoles, si més no inicialment, no formaven part de l'estructura originària del *Valeri Màxim*, fet que pot ser rellevant per entendre la poca regularitat, almenys aparent, en la seva transmissió. D'aquesta manera podria entendre's com *B* no transmet aquestes cartes quan sabem que fou copiat el 1408 a partir de *A*, que, com hem vist, sí les inclou. Aquesta diferència és encara més rellevant si considerem que *B* copia amb una fidelitat extrema el seu antígraf, fins i tot reiterant alguns errors paleogràfics evidents. Així doncs, la hipòtesi més plausible per explicar la mancança de les cartes en *B* és pensar que el copista d'aquest còdex les considerarà com un afegit a l'obra de Canals, del qual es podia prescindir.

Un altre cas ben senzill de comentar és el del manuscrit *I*. Com podem veure en la taula, a aquest volum li manquen diversos folis que inclourien el final de l'índex i tot allò que estigués copiat abans del setè capítol del primer títol del llibre I, és a dir, que podria -o no- haver-hi les cartes. Quelcom semblant s'esdevé amb *H*, manuscrit que, en el seu estat actual, s'inicia amb el

pròleg de Canals, seguit del proemi de Valeri Màxim i la rúbrica de la invocació. Després hi ha tot un seguit de folis perduts que s'estenen fins a I.1.13; a més, tot i que aquest darrer capítol és actualment acèfal, podem deduir que estava numerat originàriament com a c. 11; si més no, això és el que sembla indicar la correlació errònia que hi ha en la numeració dels capítols successius. En resum, *H* no transmet ni l'índex ni les cartes, que difícilment haurien pogut ser copiats en els folis inicials que manquen, és a dir, entre la invocació i el text.²¹⁶ En canvi, sí és possible, almenys pel que fa a l'índex, que estigués al final del volum, ja que també en aquesta part del manuscrit manquen diversos folis, probablement un parell de quaderns.

A diferència dels dos manuscrits que acabem de presentar, *CG* no tenen llacunes ni a l'inici ni al final del volum, tot i que en *C* trobem diversos talons en ambdós llocs, corresponents, segons sembla, a folis en blanc (o, si més no, sense el text del *Valeri Màxim*). Tot ens fa pensar que aquests dos testimonis, que com veurem a l'*stemma* formen part d'una mateixa branca, no van copiar les dues cartes.

Finalment, ens queda per comentar *D*. Aquest manuscrit tampoc té llacunes a l'inici o al final, però sí que presenta una anomalia que caldria destacar. El pròleg de Canals està copiat, a dues columnes, entre l'índex i el proemi, és a dir, tal i com s'esdevé en la majoria d'exemplars, però abans de l'índex hi ha una segona còpia del pròleg feta a línia tirada per la mateixa mà que transcriu la resta del text (o una de molt semblant). Aquesta segona còpia va precedida per la indicació "Aquesta letra ja és avant", i presenta diverses variants respecte la primera, que estan anotades en l'aparat de la nostra edició. La còpia a dues columnes també porta una rúbrica, mig tallada pel relligador: "Letra de mestre Anthoni Canals tramesa o dirigent al cardenal de València". Així doncs, *D* no copia la carta del cardenal ni la dels consellers, però, curiosament, sí que copia, en el foli preliminar i a línia tirada, una altra "letra".

Pel que fa a les parts precedents al primer llibre del *Valeri Màxim*, podem concloure que *AEF* copien dues cartes que els altres manuscrits o bé no han copiat mai o bé les van copiar però estaven en folis que actualment no es conserven. En *A* les cartes s'afegiren posteriorment, com a resultat de les vicissituds d'aquest còdex. Tal com veurem més endavant, *EF* no copien de *A*, de manera que, a falta de col·lacionar els altres llibres, només podem explicar la presència de les cartes en *EF* com a resultat d'un procés de contaminació.

Si ens centrem ja en la part de l'edició que inclou els primers cinc llibres, en primer lloc hem de constatar que *AHI* (si conserven el foli en qüestió) i *B* inclouen a l'inici de cada llibre un índex amb els títols corresponents. La resta d'exemplars no incorporen aquesta informació, excepte *E*, que l'afegeix als llibres IV i V, però no als anteriors. Curiosament, la impecable factura formal de *E* no té el seu paral·lel en el contingut, nefast pel que es refereix a la transmissió del text. Aquest fet el podem comprovar tant a la numeració dels capítols com a

²¹⁶ *Vid.* la descripció codicològica d'aquest manuscrit a l'apartat "La tradició manuscrita".

l'anàlisi de les seves variants, i tot plegat indica sense cap mena de dubte que no hi ha cap altre testimoni conegut que derivi de *E*. Entre d'altres factors que podríem considerar anòmals, *E* omet l'índex del segon llibre i confon el proemi d'aquest amb un capítol més del llibre anterior, és a dir, afegeix el c. 21 al darrer títol del primer llibre. Abans, situa I.1.18 no pas on li correspon, sinó a l'inici del títol següent, com si fos I.2.0. Enumera com a c. 1 tant I.3.0 com I.5.0, de manera que tota la numeració dels títols tercer i cinquè està correguda. Comença el títol sisè –el darrer del llibre I– en el que hauria de ser el c. 5, perquè considera els quatre anteriors com a part final del títol cinquè. A banda d'aquestes alteracions que afecten sobretot les rúbriques, *E* omet íntegrament el text d'un capítol sencer, concretament I.6.18. Els altres quatre llibres afegeixen (tal com es pot observar a la taula anteriorment presentada) nombroses errades similars a les que acabem de descriure. Així doncs, tal com hem mencionat anteriorment, la *collatio externa* del manuscrit *E* ens fa pensar que no és a l'origen de cap altre dels exemplars conservats.

A través de l'organització del text podem intuir l'existència de dues de les famílies de manuscrits que establirem al nostre *stemma codicum*: per una banda, *AB*; per altra banda, *DEF*. La relació de filiació que existeix entre *AB* és quelcom ben sabut per dades alienes a la col·lació; amb tot, que aquesta ho confirmi és important. Com es pot veure en la taula precedent, aquests dos manuscrits tenen molt poques errades en la numeració dels capítols, entre les quals n'hi ha una de caràcter conjuntiu de *AB*, que afecta dos capítols consecutius: V.3.15-16 estan numerats com a c. 10-11 degut a una errada paleogràfica en la transcripció de les xifres romanes (X-XI en lloc de XV-XVI). Per altra banda, cal assenyalar que *AB* són els únics testimonis que ometen sistemàticament el colofó que sol indicar el final d'un llibre i l'inici del següent (per exemple, “Ací feneix lo primer libre de Valèrio Màximo. Segueix-se lo segon libre”, *H*).

Si deixem de banda *E*, la resta de testimonis incorren en poques errades de numeració. Per això és ben remarcable que *DEF* s'equivoquin de la mateixa manera en V.6.7 quan transcriuen no pas el número corresponent a aquest capítol sinó l'epígraf “Valeri”, en vermell, com les rúbriques dels capítols. Això provoca un nou desequilibri, car el c. 8 passar a ser el setè, i així successivament fins al final del títol. Curiosament, una mà posterior afegeix a *D*, sota la segona columna del f. cxxix^v, on es copia V.6.7: “assí, encara que u aparega, | no y falta negun full”, denotant l'estranyesa que provoca l'aparició de dos epígrafs idèntics (“Valeri”) no separats per cap marca d'inici de capítol. Un altre error ben significatiu, que uneix *DF*, però no *E*, és la transcripció, al primer títol del tercer llibre, d'una rúbrica diferent de la que realment pertocaria; concretament, “Títol de moderació o temprança”, en lloc de la que transmeten, amb diferents variants gràfiques, els altres testimonis: “Títol I. De joventut virtuosa”.

Per últim, caldria destacar que *G* omet I.5.9, IV.4.5-6 i l'epígraf "Valeri" que apareix al final de IV.2.7, de manera que tots els altres exemplars, que sí copien aquests fragments, no poden ser descendents d'aquest testimoni.

Així doncs, la *collatio externa* dels manuscrits coneguts del *Valeri Màxim*, centrada només en els cinc primers llibres d'aquesta obra, ens permet formular amb suficient fonament les següents hipòtesis:

- *AB* formen una branca que no pot descendir de cap dels altres testimonis coneguts.
- *DEF* formen una branca pròpia.
- *EG* no són l'antígraf de cap dels altres testimonis conservats.

6.3.2. *Collatio variantium lectionum*

Apuntades aquestes hipòtesis a partir de la *collatio externa*, ens cal ara confirmar-les i establir l'*stemma* emprant una selecció de les variants més significatives que recull l'aparat crític de la nostra edició, que es limita als primers cinc primers llibres del *Valeri Màxim*. Abans de començar a presentar les diverses branques del nostre *stemma*, citarem tot seguit alguns passatges deturpats que, segons la filiació dels testimonis, semblen remuntar a l'arquetip comú.

Tant en aquest primer apartat, com en tots els altres que fan referència a la col·lació dels testimonis, localitzarem cada passatge a partir del número de capítol que ocupa en la nostra edició. Utilitzarem els criteris de transcripció que regeixen la nostra edició, tal com són exposats més endavant, però hi afegim sovint lleugeres adaptacions en la puntuació, necessàries per facilitar la comprensió dels fragments fora de context. Emprem la cursiva per indicar les paraules concretes que són objecte de divergència, a continuació de les quals afegim entre claudàtors la lliçó divergent i les corresponents sigles dels manuscrits afectats. Els fragments tenen una numeració alfanumèrica que, quan presenta un asterisc inicial, transmet, segons el nostre parer, una lliçó prou rellevant per determinar alguns aspectes concrets de la filiació dels testimonis. Dit altrament, considerem aquests passatges marcats en asterisc com a arguments remarcables que, en el seu conjunt, sostenen la nostra proposta d'*stemma*. Vegem tot seguit alguns casos de citació d'exemples que aclareixin de manera il·lustrativa la metodologia emprada en aquesta secció:

*G23] V.6.11 | o, e hon són ara *los alts murs* [les altes torres *CG* / les altres terres *H*] de Cartayna
superbiosa?

B14] III.8.12 | un fill [molt graciós e de singular bellea *om. B*] apel·lat Demòcares

G10] I.5.13 | devia nàxer un infant qui·l deserreteria e regiria [*add. totes CGH*] les gents del seu
imperi

El primer exemple, [G23], presenta dues lliçons diferents que s'allunyen de la que suposem a l'arquetip: la primera, “les altes torres”, en *CG*; la segona, “les altres terres”, en *H*. Per altra banda, a [B14], tot el text anotat entre claudàtors ha estat omès en *B*, mentre que en el darrer passatge, *CGH* afegeixen la lliçó marcada entre claudàtors. Hem d'advertir que, segons aquest procediment, marquem les omissions tot situant entre claudàtors una part del text de referència que postulem que hauria de transmetre l'arquetip comú.

A) Errors comuns a tots els testimonis o branques²¹⁷

A1] II.1.17 | hagués conseguit lo dit mont *als déus** dels pastors dit Pan <passatge perdut en *A*>

A2] III.2.10 | *La flor de la cavalleria de Roma!** Per la maravillosa virtut de la qual fon preservat de mort Fàbio Màximo Rutiliano, mestre de la dita cavalleria, en la batalla la qual follament donà contra los samnites. Car, com Papírio anà a Roma per haver alguns senyals, romanint lo dit Fàbio Rutiliano capità de la host, com li fos vedat que no-s combatés per res, no se stech de metre la mà contra ls enemichs.

A3] IV.2.1 | March Emílio Lèpido, qui fon dues vegades cònsol de Roma e principal sacerdot e bisbe, en qui foren ensemps bellea d'onors e virtuosa vida *e** contínues enamistats ab Fúlvio Flacto, hom de semblant dignitat e honor. Les quals enamistats deposà lo dit March en lo loch de la elecció en aquell ayn que fon creat ensemps ab son enemich Flacto, censor.

Encara que [A1] presenta un problema de concordança que podria esmenar-se fàcilment, no hi ha cap testimoni que conservi aquest passatge i alteri la lliçó comuna per una altra de més lògica, com podria ser, per exemple, *al déus / al déu*. Si ens fixem en [A2], observem que presenta un llarg període on sembla mancar el verb principal. Això podria ser degut al text llatí, que també elideix la forma verbal, tot i que fa concordar amb el nom l'adjectiu precedent (omès al text català) que inicia la frase: “*Strenuus ille quoque flos ordinis equestris*” (Kempf, 1854: 251), és a dir, “Estrènua també aquella flor de l'orde eqüestre”. Cal advertir, doncs, que l'aparent anomalia de [A2] s'ha d'entendre només des del punt de vista sintàctic i gramatical, no pas des d'una perspectiva comparativa entre la traducció i l'original, ja que en aquest cas la versió catalana se cenyeix al que expressa el model llatí. Així doncs, la puntuació aplicada a la nostra edició del text d'Antoni Canals no respon pas a la voluntat de restituir l'estructura sintàctica subjacent, anterior al procés de deturpació, sinó que aspira simplement a presentar el passatge de la manera més entenedora possible, tot assumint les seves mancances. Amb això volem precisar que les dues estructures sintàctiques que nosaltres hem separat a través d'un signe d'exclamació haurien d'estar lligades, idealment, a través d'una articulació sintàctica diferent que no hem trobat en cap dels testimonis conservats. Finalment, [A3] omet un verb que

²¹⁷ En tots els exemples d'aquest primer bloc fem l'asterisc per indicar-ne l'agramaticalitat.

sí apareix a la versió llatina (*gessit*), raó per la qual a la nostra edició hem optat per incorporar la següent esmena, amb un mot nostre afegit entre claudàtors just al mateix punt on ometem la conjunció copulativa:

March Emílio Lèpido, qui fon dues vegades cònsol de Roma e principal sacerdot e bisbe, en qui foren ensemps bellea d'onors, e virtuosa vida, <e> [tingué] contínues enamistats ab Fúlvio Flacto.

La complexitat de la valenciana prosa d'Antoni Canals ha requerit un considerable esforç d'anàlisi sintàctica que a la nostra edició s'ha materialitzat en un continu procés de revisió del text. A banda d'[A2] i [A3], hem trobat altres passatges que d'una manera o d'altra –apel·lant unes vegades a les lliçons d'alguns testimonis, revisant altres vegades la puntuació– hem pogut editar sense vulnerar el principi de gramaticalitat. Dos dels episodis en què no hem trobat cap solució plenament satisfactòria són precisament [A2] i [A3], raó per la qual podem postular que podrien ser, si més no des del punt de vista gramatical, errades que remunten a l'arquetip. També semblen derivar d'aquest algunes lliçons errònies presents en la major part dels manuscrits, però no en tots. Així doncs, [A4] oposa *H* (amb la lliçó correcta del nom *M. Lèpid*) a la resta dels manuscrits, mentre que [A5] transmet unes lectures que només fan cert sentit en *CG*. Si observem quina posició *CG* i *H* ocupen a l'*stemma* que proposem més endavant, podem deduir que les respectives lliçons corregeixen errors de l'arquetip comú.

A4] II.3.4 | Q. Càtulo, com hagués mort *M. Lèpido*, [Orlèpido *ABCDEFGGI*] companyó seu

A5] III.2.26 | Aquest matex obtengué xxx despulles dels enemichs, de les quals ne hac VIII combatent *un per un* [per ho *ABDEFHI*] mirant-lo cascuna part de les hosts

A continuació tractarem les variants que són compartides únicament per una part dels manuscrits conservats i a través de les quals anirem esbossant, a poc a poc, les diverses branques de l'*stemma*. Pel que fa a l'organització de la informació, presentarem les lliçons agrupades per branques i dividides en diversos grups segons la tipologia de les lliçons.

6.3.2.1. La branca α

En primer lloc analitzarem *AB*, per passar tot seguit a l'estudi de la relació que *I* podria tenir amb aquests dos testimonis. Ja hem comentat anteriorment que els dos còdexs de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona estan emparentats entre si i, com veurem més endavant, presenten diverses lliçons que els separen de *CDEFGH*. Així doncs, cal plantejar-nos la situació de *I* en relació a aquests grups de manuscrits. En aquest sentit, hi ha diverses possibilitats: o bé forma part del primer conjunt, és a dir *AB*, o bé està relacionat amb algun dels altres manuscrits,

o bé forma una branca independent que deriva directament de l'arquetip, o es tracta d'un cas de contaminació. Avancem que, després d'una anàlisi llarga, ens inclinem per la primera opció.

B) Errors conjuntius de *AB* i lliçons singulars de *B*

Sabem que *B* és *codex descriptus* de *A* per dades no només externes sinó també textuales, tal com es pot corroborar a través de l'aparat crític. Ja hem comentat diverses vegades que *B* és una còpia molt bona, amb lleugeríssimes variants, però aquest fet és encara més destacat si tenim en compte que la seva fidelitat en alguns casos arriba a l'extrem de no corregir evidents errors gramaticals de *A*, com els següents:

- B1] índex I | Títol de senyals, los quals seguexen aquels qui *s'entenen* [senten *AB*] en auhurs
- B2] I.2.9 | car tots [tot *AB*] dies nayx en Orient
- B3] I.3.10 | al seus cavallers *AB*
- B4] I.4.0 | coses que són a nós maravellós *AB*
- B5] II.2.0 | fins al nostres temps *AB*
- B6] V.3.20 | los benifet *AB*
- B7] V.9.4 | ara·t pos sadolar *AB*

En tant que *codex descriptus*, *B* també afegeix els seus propis errors, alguns dels quals els enumerem tot seguit. Tot i que sense indicar-ho explícitament a través de cap epígraf, a partir d'ara classificarem les diverses variants segons la tipologia, esmentant en primer lloc les omissions en sentit general, en segon lloc els salts d'igual a igual, en tercer lloc les addicions i, finalment, les substitucions. Cal remarcar que les variants per substitució que transmet *B* són de caire molt menor, generalment vinculades a errors paleogràfics que afegeixen, canvien o ometen alguna lletra, per això només n'inclourem una breu selecció.

- B8] II.2.1 | feent pati desonrívol per temor [de mort *om. B*], après que hagren lexats los vicis
- B9] I.3.0 | com entrassen en Roma, ans que anassen al senat, que [jurassen en poder dels qüestors de la *om. B*] ciutat, qui havien per offici de rebre la moneda
- B10] II.4.6 | la qual censura volia e manava que l'enemich [no *om. B*] fos temut ni decebut
- B11] III.4.4 | e com [venia *om. B*], tot lo senat *l'isque* [isque *B*] a rebre feent-li gràcies
- B12] III. 4.7 | les ystòries dels [doctors *om. B*] parlen que la mare de Eurípedes era revenedora
- B13] III.7.2 | ab aquest sperit de tan gran [confiança *om. B*] vençé Scipió
- B14] III.8.12 | un fill [molt graciós e de singular bellea *om. B*] apel·lat Demòcares
- B15] V.4.1 | l'esguart sol d'una mare [mudà *om. B*] la guerra cruel en pau de gran salut
- B16] V.4.4 | en la qual [obra mostrà gran engihn en hom *om. B*] de tanta joventut
- B17] V.4.5 | si volia axí fortment perseverar en aquella [sentència *om. B*], que ordenarien gent
- B18] V.4.14 | de les mans dels dits cavallers. [Valeri *om. B*]: de dues pietats deu ésser loat

- B19] I.1.15 | e havia-n'í VII per nombre en gramàtica latina qui contenien les leys del sacerdoti e dels sacrificis [e altres VII en lengua grecha qui tractaven de bones costumes e moral saviea, tant foren atesos als sacrificis *om. B*] que, reservats los libres latins
- B20] I.2.8 | E com lo dit rey [fos barbre, que vol dir hom estrayn a la terra on és, qui no col déu, axí com serien als catalans turchs o tartres, portà-li per fer-li'n present les dites dents. E com lo rey *om. B*] nomenat se fos certificat que les dents eren
- B21] I.2.9 | Com lo mantell d'aur [en ivern és fret e com lo temps de si sia fret, és ajustar mal a mal. Ítem, lo mantell d'aur *om. B*] pesa molt
- B22] II.1.26 | trobaren una ara [o altar en lo qual havia escrit: "Aquest altar *om. B*] és dedicat al déu
- B23] II.1.26 | que·ls romans mirassen los jochs [desientes, cobrint lo loch dels jochs *om. B*] de veles
- B24] II.1.39 | remogam la natural dolçor [de vida de tots los animals, per la qual dolçor *om. B*] e amor nos cové
- B25] III.4.4 | com en la batalla [que·s donà en lo loch dit Cannas, de la qual era ell capità ensemps ab lo dit Paulo, contrastant lo dit Paulo que la batalla *om. B*] no·s donàs
- B26] IV.2.6 | lo qual havia condempnat. [E féu procurador de sos béns Colònio, per lo qual era estat condempnat *om. B*] axí com a malmirent
- B27] V.3.17 | enperò fon exellat de la ciutat de Athenes. [Valeri: o benaventurades Athenes *om. B*], qui après l'exili
- ***
- B28] I.5.6 | ordenador de les ystòries [*add. de B*] romanes
- B29] I.5.15 | sopà en la ciutat de Çaragoça [*add. e B*] pres e vençut
- B30] III.7.10 | Emílio Scauro, corruput per peccúnia per lo rey Mitridates, ha volgut trahir l'imperi del poble romà; [*add. e B*] d'altra part, és lo dit Emílio Scauro qui nega tot açò
- B31] III.6 índex | De l'amor qu·és entre marit e muller [*add. bona B*]
- B32] V.4.5 | la promulgació de la ley la qual havia lexada a manament de son pare [*add. et cetera B*]
- ***
- B33] I.1.5 | volgués axí com a *cònsol* [consel *B*] moure guerra
- B34] I.1.13 | o carro, o carreta benaventurada, e si tu eres *d'om* [com *B*] pagès, rural
- B35] I.3.3 | desijar e *rebre* [rebe *B*]
- B36] I.4.2 | perduts aytals *capitans* [sapians *B*]
- B37] II.1.37 | fon presa de *Grècia* [gràcia *B*]
- B38] II.2.6 | ha omplit lo *món* [nom *B*]
- B39] II.4.6 | tolgueren los *cavalls* [cavallers *B*] a M. Metel·lo
- B40] V.1.23 | féu-li *tenir* [venir *B*] estament de rey

C) Errors conjuntius de *ABI*

Tal com ja hem indicat, *ABI* tenen en comú algunes lliçons conjuntives que separen aquests tres testimonis de la resta dels manuscrits conservats. No tots els casos que esmentem a continuació són errades de primer nivell, però la seva existència demostra una tendència ben clara que esperem reforçar amb la col·lació dels altres quatre llibres del *Valeri Màxim*. Cal recordar, a més, que aquests tres còdexs es troben entre els més antics que conserven el text català. També és important destacar en aquest punt que, com anirem veient en les següents pàgines, la col·lació de les variants ens ha portat a concloure que, a banda de *B*, no hi ha cap altre *codex descriptus*. És a dir, tot i que alguns testimonis estan relacionats entre si en tant que depenen d'un mateix arquetip o subarquetip, no n'hi ha cap que sigui antígraf d'un altre, excepte *A* respecte *B*. Per últim, cal remarcar que, tal i com han fet altres editors de traduccions medievals, un element clau per dirimir les lliçons correctes dels errors ha estat la comparació amb l'original llatí, ja sigui el text de Valeri Màxim o alguna de les glosses. Per això, en els passatges que presentem tot seguit, incloem també una transcripció dels fragments llatins corresponents, que ens permeten esclarir la lliçó correcta:

C1] I.4.1 | Tanaquill, muller del rey [*Anci om. CDEFGH*]

Anci regis Marci uxor Tanaquil (Kempf, p. 137)

C2] I.4.12 | fon aquest elet per capità ab gran goyg e ab *crits* [*cants ABI*] d'alegria e consolació
cum clamore alacri (Kempf, p. 143)

*C3] II.1.26 | havien vist en sompnis en quina forma un déu lo qual [*no om. ABI*] conexien
a nescio quo deorum (Kempf, p. 194)

C4] III.1.3 | Sil·la, qui s'havia ocupada la [senyoria de (la *om. E om. BI*) ciutat de Roma
ad Sillam, qui occupauerat dominium ciuitatis Romane (Lucas, f. 34rb) <passatge perdut en
A>

C5] III.7.12 | e d'aquella ciutat fins a Roma no ha sinó *XV* [*XVI ABI*] milles

Hostiam, que ciuitas sita est in hostio fluii Tiberis et distat a Roma per XV miliaria (Lucas, f. 46ra)

Dels cinc passatges esmentats, només en el primer *ABI* presenten la lliçó correcta; en tots els altres casos *CDEFGH* transmeten la lectura que concorda amb els testimonis llatins. El passatge més rellevant d'aquest grup és [C3], en el qual l'omissió de la negació canvia totalment el sentit de la proposició. A partir de [C1] podem deduir que *ABI* no han copiat de cap dels altres testimonis, que transmeten l'errada. Mentre que els altres fragments indiquen que *CDEFGH* no han copiat de *ABI* les seves lliçons. Així doncs, o *I* forma branca amb *AB* o forma una branca independent. La primera d'aquestes dues opcions és apuntada no només per les lliçons que transmet [C3] sinó també per una tendència general de diverses errades no significatives que només comparteixen *ABI*.

D) Lliçons separatives de *AB* respecte de *CDEFGHI*

Hi ha un bon nombre de lliçons que separen *AB* de la resta dels testimonis, inclòs *I*. Així doncs, és necessari revisar bé aquests casos per dirimir si es tracta de variants adiafores o si un dels dos grups transmet realment les lliçons de l'arquetip i l'altre, conseqüentment, lliçons errònies. Certament, que *A* sigui el *codex optimus* no vol dir que les seves variants separatives siguin millors que les de *CDEFGHI*, i això ho podem comprovar en els exemples següents, que vindrien a confirmar l'existència d'un subarquetip del que deriven *AI*. Hem de suposar que aquest subarquetip presentava una lliçó correcta alterada per *A*, ja que habitualment les lliçons comunes de *CDEFGHI* són les que mantenen la solució que hauria de derivar de l'arquetip. D'entre els passatges que citarem, cal destacar [D4] i [D6], ja que transmeten un text amb anacolut. En el quart exemple observem com hi ha una relació entre *fahent / féu* i *mudà* que *AB* resolen a través de juxtaposició de dues frases regides per formes verbals personals, quan seria molt més coherent que un dels verbs fos no personal i subordinat a l'altre, d'acord amb la lliçó que transmeten *CDEFGHI*. En [D6], *AB* han omès el verb principal.

D1] I.2.8 | car aquest rey nat enmig de barberia féu tornar [a degut stament *om. AB*] lo peccat de sacrilegi comès contra déu <passatge perdut en *H*>

D2] I.3.7 | guardant prop la riba de la mar, véu aquí [un *om. AB*] marvellós hedifici

D3] I.6.26 | ab la sua sanch enverinà l'aygua del dit flum [e *om. AB*] ab la pudor infectionà tot l'àer
*D4] III.3.1 | en tant fon acte marvellós lo dit cremament que *fahent* [féu *AB*] oblidar a Porsenna, rey, lo perill en què l'havia posat lo dit Múcio, mudà en admiració la sua venjança

D5] III.3.10 | endurint lurs cossos, *nodrint-los* [nodrint *AB*] a sostenir fret sobiranament excessiu

*D6] III.7.21 | Un altre espartà [fon *om. AB*] al qual, com diguessen que les sagetes dels hòmens de Pèrsia eren tan espesses que·l sol tolien de vista e l'escurien, respòs: "Bé·m plau açò"

D7] V.5.0 | de [la *om. AB*] pietat que s'hagren uns germans d'altres

Aquests set passatges presenten diverses lliçons divergents per alguna qüestió morfosintàctica. En uns casos es produeix la presència o absència d'un determinant o un pronom amb funció especificadora ([D2], [D5] i [D7]); en d'altres casos una construcció composta juxtaposada o no juxtaposada ([D3]); en d'altres casos s'altera o s'omet una forma verbal ([D4] i [D6]); i en [D1], l'omissió del complement verbal canvia el sentit de la proposició. En els passatges que presentarem tot seguit el criteri emprat per intentar determinar la lliçó de l'arquetip és no pas l'estructura morfosintàctica sinó la proximitat al text traduït. Tal com veurem, [D9] és l'únic cas de la llista en què *AB* presenten una lliçó més propera a l'original llatí. En la resta de passatges, en canvi, la solució de *CDEFGHI* és més encertada.

D8] I.5.5 | com fos gitat de Roma per conspiració feta contra ell, estant en *la vila de Campanya* [Campània de Roma, en una vil·la *AB*] dita Attinatis <passatge perdut en *H*>

In quadam uilla campi Atynatis, a ciuitate Atina dicta, que fuit Campanie ciuitas
(Dionysius, f. 38v)

D9] II.1.26 | la *regina* [dehessa *CDEFGHI*] Prosèrpina

Proserpine, id est regine infernali (Lucas, f. 22rb)

D10] II.1.27 | E lo dit joch donaren Clàudio e Fúlvio, [cònsols *om. AB*], qui·l proseguien

App. Claudio, Q. Fulvio consulibus (Kempf, p. 195)

*D11] II.3.5 | matà III M dels romans e [degollà *om. AB*] v mília cavallers qui havien jaquides les armes

quia quatuor legiones Romanas interfecit et quinque milia militum, data eis spe salutis propter quam deposuerant arma, iugulauit (Lucas, f. 30rb)

D12] III.2.23 | haver-ne memòria perdurable [*in secula seculorum om. AB*]

omnium saeculorum memoriae (Kempf, p. 258)

D13] III.8.7 | fills de nobles [qui eren tenguts per pus nobles *om. AB*] com més ymatyes havien

tunc Romani reputabant illos esse nobiliores qui plures haberent ymagines (Lucas, f. 48vb)

D14] IV.1.22 | lexant lurs *cases* [coses *AB*] pròpies, dispersgits en diverses parts

sedes suas (Kempf, p. 324)

D15] IV.5.1 | jatsesia que lo dit Lúcio fos depositat de la honor del consolat, [emperò per tal com ere stat cònsol *om. AB*] hi era germà de Tito Flamíneo.

senatu motus fuerat, consulatus iam honore defunctus, frater etiam T. Flaminini, Macedoniae Philippique uictoris (Kempf, p. 352)

D16] IV.5.2 | la culpa de la [gran *om. AB*] destrucció de la qual era estat causa principal

non sustinendo pudore culpam maximae cladis redemit (Kempf, p. 352)

D17] V.3.3 | aquesta [1^a *om. AB*] venjança d'Escipió

hanc unam Scipionis uindictam (Kempf, p. 409)

En tots aquests casos l'anàlisi del text llatí i les glosses de Dionís i Lucas han estat decisives per destriar en cada ocasió la lectura que hauria de transmetre l'arquetip. En aquest sentit, el conjunt dels exemples que acabem d'exposar dóna uns resultats prou regulars per considerar que aquest fet ve determinat per la filiació dels testimonis: les lliçons comunes de *CDEFGHI* solen ser millors que les de *AB*, fet perfectament previsible si recordem que *I* deriva del mateix subarquetip que *AB*. Aquesta tendència general també es pot observar en altres exemples que no poden resoldre's a través de les fonts llatines de Valeri Màxim, Dionís i Lucas. En relació amb *AB*, [D18] transmet una errada paleogràfica, i [D19] confon implícitament els topònims *Pèrgam* / *Bèrgam* tot afegint una amplificació geogràfica errònia. Per l'índex de freqüències, també considerem com a lliçons òptimes les expressions lexicalitzades *cas e fortuna* i *francament e quítia*, en oposició a *sang e fortuna* i *francament*: el primer cas es documenta a [D20] i podria ser degut a la influència del fragment immediatament anterior, on es tracta el tema dels vincles

de sang; el segon cas es limita a ometre una part de l'expressió, tal com es pot observar a [D21]:²¹⁸

D18] I.6.26 | e no solament d'açò que s'esdevé axí *tart* [car *AB*] no poden retre certa rahó, ans encara no són bastants a retre-la de les coses usitades e familiars

*D19] V.3.6 | Pèrgamo, [*add.* la qual ciutat és en Lombardia *AB*]

D20] IV.7.1 | lo vincl de sanch ve per *cas* [sanch *AB*] e fortuna

D21] V.1.1 | donà'ls franchament [e quítia *om. AB*] II M DCC XLIII jóvens hòmens vigorosos

A banda dels nombrosos exemples fins ara exposats, hem d'afegir també algunes lliçons adiafores en tant que basteixen un text a primera vista coherent. En els casos en què no ha estat possible recórrer a l'original llatí o a d'altres qüestions morfosintàctiques o de coherència interna per destriar la lliçó correcta, hem optat per considerar com a tal el text transmès per *CDEFGHI*, d'acord amb la hipòtesi que es desprèn dels raonaments anteriorment desglossats:

D22] II.3.0 | vençuts v mília [*add.* hòmens *AB*] dels enemichs

D23] II.1.19 | avent esguart a si matex, qui era estat [hom *om. AB*] minve, pobre e de poch estament

D24] II.4.3 | me fan [tot *om. AB*] esbalahir o maravellar

D25] III.2.25 | e nadant sobre les ondes [totes *om. AB*] vermelles de la sanch dels enemichs

D26] IV.1.27 | fer gràcies per letra sua [pròpria *om. AB*] al poble

D27] V.2.8 | era tribú e *defensador e promovedor* [defenedor *AB*] del poble

D28] V.2.13 | ab lo seu esguart [axí *om. AB*] curiós

D29] V.4.3 | prenent color per la guerra que havia menada contra los equins. [Ítem *om. AB*], segonament

D30] V.6.8 | fon axí gran e tan alta la veu del dit Apol·lo que cascuna [part *om. AB*] de les hosts la hoiren

D31] I.2.8 | o fet de Masinissa, barbre, més covinent a la *bona* [dita *AB*] affectió e coratge loable del dit Masinissa que a la volentat dels affricans <passatge perdut en *H*>

D32] I.5.17 | anà *sopar* [posar *AB*] a l'hostal

D33] I.6.17 | la recitació del següent *miracle* [capítol *AB*], en lo qual se recompta

D34] II.2.19 | los triumphes, qui eren honor *sobirana* [singular *AB*] donada als cavallers

D35] III.1.25 | era *merevellós* [excel·lent *AB*] estimador de les obres virtuoses

D36] IV.4.5 | per conseguir vera glòria e *laor* [honor *AB*]. <*G* omet el capítol sencer>

D37] V.1.12 | un cavall *molt* [qui era *AB*] honradament ensellat hi enfrenat

²¹⁸ Vid. altres aparicions de l'expressió *cas e fortuna* en dues obres d'Antoni Canals: el propi *Valeri Màxim* (I.3.2 i IV.7.8) i el *De providència* (Canals, 1935: 89). Pel que fa al segon passatge, *franchament e quítia*, vid. DCVB (2014 [1930-1962]: “quiti” i “quítiament”) i Faraudo (2014, “quiti”).

E) Errades singulars de *I*

En l'apartat C hem pogut veure un conjunt de fragments en els quals *ABI* presentaven unes lliçons distintes de la resta de testimonis. Per altra banda, en l'apartat D acabem de ressenyar nombrosos passatges en els quals la lliçó de *I* divergeix de *AB*, perquè aquests dos testimonis de l'Arxiu Històric presenten una errada que la resta de còdexs no contenen. Aquest fet ens permet proposar que *I* no descendeix de *A*, però no l'argument invers. Ara bé, tot seguit presentem un llistat de passatges en els quals *I* inclou errades singulars, que demostrin que aquest manuscrit no pot ser ascendent de cap altre que contingui la lliçó correcta. Així doncs, podem concloure que *ABI* formen una branca en la qual *B* és *descriptus* de *A*, i *I* és un manuscrit sense descendència.

- *E1] I.1.7 | lo senat levà`ls de la administració de la dita província [e ab dures batalles gitaren-los d'aquella terra *om. I*]
- E2] I.2.4 | [Valeri *om. I*]: aquest Atrul·lo, per los cavallers de Cèsar especejat
- E3] I.5.11 | com aquest Symònides dormís, la nit següent aparech-li en sompni l'om [lo cos del qual havia soterrat *om. I*] dient-li que·l dia següent no navegàs
- E4] III.7.5 | com tengués assetjada [en Espanya *om. I*] una ciutat molt poderosa
- E5] IV.1.2 | la triga que féu [de venir *om. I*] a rebre la honor
- E6] IV.1.8 | ab paraules iroses [e injurioses *om. I*]
- E7] V.2.12 | covenia, [pus eren romans *om. I*], que fossen posats en la darrera part dels exemplis domèstichs de Roma
- E8] V.3.19 | no solament fon posat en la creu per los athenienses, a la qual mort [lo sentenciaren *om. I*], ans encara après la sua mort no trobà alguna gleva
- *E9] IV.I.23 | [Valeri: gran amor de la cosa publica *om. I*]. Ans elegí lo dit Scasippo sostenir lo qui li contrastava que si la sua ciutat fos despullada
- E10] V.4.6 | atorgats-me vènia [e mercè *om. I*] si yo, partint-me del vostre molt sagrat temple

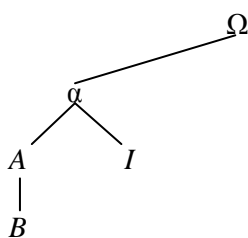
- E11] I.2.2 | ell estant maestre dels jochs [circenses, en los quals havia spases nues, e los jochs *om. I*] se fahyen
- E12] II.3.1 | com lo dit Scippió hagués [recobrada Espanya e March Marcel·lo hagués *om. I*] presa Çaragoça, cap de Sicília
- E13] II.4.2 | de entrar en la cort dels senadors. [Semblant se féu Pòrcio Cató de Lúcio Flamíno, lo qual remogué de l'orde e nombre dels senadors. *om. I*] On, com lo dit Lúcio
- E14] III.2.26 | portaven-li davant VIII corones [d'aur, XIII corones dites túrrices, les quals obtenien aquells qui pujaven primés en les torres del loch que prenién. Ítem, tres murals, ço és d'aquells qui primer pujaven en lo mur. Ítem, L corones *om. I*] obsidionals
- E15] III.2.32 | com hac begut lo got, retenint-se'n un glop en la bocha, [gità'l en terra fent gran brogit axí com fan aquells qui·s laven la boqua *om. I*] e prenent-se a riure dix al sayg

- E16] IV.3.15 | eren al doble més que·ls del primer Cató. [Emperò, considerada la diversitat del temps, molt més fon al primer Cató *om. I*] haver-ne III que al derrer haver-ne VII.
- E17] IV.4.11 | E per què afrontam tots jorns [la fortuna pobra e freturosa mordent, reprenent e malahint-la tots jorns *om. I*] axí com si fos lo pijor mal de l'humanal linyatge
- E18] V.4.1 | trameteren-li après los sacerdots [o·ls preveres ab les insignes sacerdotals *om. I*], ço és vestits axí com a preveres
- E19] V.6.3 | lo terç, Túl·lio Hostílio; lo IIII, Actito; lo V, Prisco Tarquino; [lo VI, Curvo Túlio; lo VII, Tarquino *om. I*] Superbo. Sobre tots aquests VII devia obtenir honor lo dit Genício.
- E20] V.9.2 | soplicava que lo y lexassen, [ajustant a sa petició que ja ell no·l demanava que lo y lexassen *om. I*] per consolació

- E21] II.2.8 | eren regides [*add. totes I*] les virtuts e forces de tota Ytàlia
- E22] II.5.3 | a destrucció de la dita [*add. ciutat de I*] Cartayna
- E23] III.4.5 | M. Perpenna, obtenebrat [*add. per I*] lo seu fals consolat
- E24] III.5.1 | quina cosa és al món pus leja e [*add. pus I*] monstruosa
- E25] IV.1.20 | respòs Plató no [*add. deu I*] ésser cosa de creure que no fos amat per aquell lo qual havia amat axí ardentment
- E26] IV.3.9 | hac la dita paraula per cosa [*add. fort I*] leja e fort contrària a rahó natural
- E27] V.1.20 | dix-li Pisístrato: “Si [*add. no I*] nosaltres matam aquells qui·ns amen, què farem d'aquells qui·ns han en hoy?”.
- E28] V.7.2 | Júlio Cèsar, lo qual era vençedor [*add. gloriós e I*] victoriós de tots sos enemichs axí domèstichs com estrayns

- E29] I.3.2 | com la ciutat de Roma fos destruïda per los franceses e·ls *consellés* [cavallers *I*] de Roma disputassen ja si·s partiren d'aquí
- E30] I.6.5 | en aquella part del mont dit Aventí, en lo qual lo seu temple és *hedificat* [deificat *I*]
- E31] III.2.8 | La gran *antiguitat* [majestat *I*] nos offer un exempli de gran fortalea
- E32] III.3.1 | fahent oblidar a Porsenna, rey, lo perill en què l'havia posat lo dit Múcio, *mudà* [posà *I*] en admiració la sua venjança
- E33] V.3.20 | E com per los del teu *poble* [temple *I*] fossen posats en un gran munt de lenya
- E34] V.8.3 | per açò yo·l jutge qu·és *indigne* [enamich *I*] de la cosa publica

Així doncs, *AI* presenten entre ells un conjunt de variants separatives i conjuntives que mostren de manera bastant nítida que deriven del mateix subarquetip, i no un de l'altre. D'aquesta manera tindriem una branca totalment definida, que a partir d'ara esmentarem sota la sigla α , de la qual quedarien exclosos *CDEFGH*:

6.3.2.2. La branca β

Un cop aclarida la filiació de *ABI*, caldria examinar a fons la resta dels testimonis conservats per determinar si tots ells s'agrupen sota una o més branques derivades de l'arquetip. Avalaria la primera hipòtesi la localització d'un error conjuntiu significatiu que abracés *CDEFGH*, mentre que l'absència de proves obriria la porta a la segona possibilitat.

F) El grup *CDEFGH*, una o dues branques?

El primer que cal determinar és quants testimonis aplega la branca β. Després d'un llarg i minucios treball de recerca i comparació de variants, no hem trobat cap error significatiu que comparteixin *CDEFGH*. En termes generals, quan aquest grup de manuscrits se separa de *ABI* és perquè transmet la lliçó correcta. Els pocs errors de *CDEFGH* que hem citat anteriorment com [C1] i [D9] són d'escassa rellevància. Per això, amb la poca informació de què disposem i a l'espera de completar el treball d'aquesta tesi doctoral amb l'edició crítica dels llibres VI-IX del *Valeri Màxim*, ens hem inclinat per postular l'existència de dues branques més a banda de α, no pas perquè la hipòtesi d'un subarquetip comú a *CDEFGH* sigui impossible sinó simplement perquè els errors conjuntius que hem trobat són poc nombrosos i sobretot, d'escassa entitat, car transmeten errades merament paleogràfiques que podrien justificar-se tot apel·lant a la idea de poligènesi quan són presents i a la idea d'una restitució *ope ingenii* quan són absents. Aquest és el cas dels passatges que incloem tot seguit, on crida l'atenció que *H* transmeti en diversos casos la mateixa lliçó que suposem a l'arquetip.

- F1] I.4.14 | soplich reverentment los teus altars, los teus sants temples, que, favorejant *la tua*
[alguna *CDEFG*] divinitat piadosa
- F2] I.5.12 | e les vinyes del *mont* [demunt *CDEFG* | munt *H*] dit Olimpi
- F3] III.2.15 | se combatés ab un enemich seu dit *Pulo* [Paulo *CDEFG*]
- F4] V.7.5 | aquests pares damunt dits *còmicament* [comunicament *CG* | comunicadament *EF*] se
són haguts
- F5] IV.7.6 | Thesea, qui segons la *credulitat* [crudelitat *CG* | crueltat *DEF*] dels grechs seguí a
Pirriteu davallant ab ell en infern

Alguns dels exemples que acabem d'assenyalar ja apunten cap a la distinció entre *CGH* i *DEF*, concretament [F4] i [F5], als quals podem afegir els següents. Valguin aquests casos per marcar una tendència que més endavant podrem establir amb arguments molt més rellevants:

F6] I.2.1 | estant mestre dels jochs *circenses* [creteses *CG* | e cònsols *EF*], en los quals havia spases nues

F7] III.6.4 | una *entorta* [torta de cera *EF* | entorxa *GH*] cremant

F8] IV.1.2 | la pres lo deèn ayn del seu *setje* [segle *CG* | regne *EF*], e ben fon nobla la victòria

F9] V.6.12 | la gran habundància dels exemplis *miraculosos* [virtuosos *CG* | maravellosos *DEF*] escrits ab sanctes e molt virtuosos leys de natura

Ens centrarem ara en *CGH*. En primer lloc presentarem els errors conjuntius d'aquests tres manuscrits. Un cop demostrada la inequívoca relació entre els tres testimonis, concretarem l'anàlisi de les seves relacions internes, tot partint de les lliçons comunes dels grups *CG*, *CH* i *GH*. Entre les tres possibilitats, la primera destaca clarament per la rellevància dels seus resultats tant a nivell quantitatiu com qualitatiu. Un cop establerta la relació de proximitat de *CG*, hem fet una anàlisi de les lliçons singulars de *CGH* per aclarir si algun d'aquests manuscrits podria ser ascendent d'un altre. Com a resultat final hem trobat unes divergències tan significatives que ens han portat a postular que aquests tres testimonis deriven de subarquetips actualment desapareguts.

G) Errors conjuntius de *CGH*

De la llista següent ens ha semblat especialment eloqüent [G20], que, tal com hem pogut observar en contrastar les versions catalana i llatina de l'obra de Valeri Màxim, transmet un error en *CGH*.

G1] I.4.2 | mataren-ne xxxviii [mília *om. CGH*] e portaren-se'n la victuàlia e'l pillatge de dues hosts

G2] I.5.14 | veé sots la sua cadira un hom fort e vigorós, ligat ab [grans *om. CGH*] cadenes, qui havia los cabells [del cap *om. CGH*] rossos e la cara pigatosa

G3] I.5.14 | cridà [dient *om. CGH*] a gran veu

G4] I.6.9 | los [quals *om. CGH*] déus volent mostrar lur voluntat tornaren-se'n

G5] I.6.17 | no fon cruel, ans favorable, a [aquell *om. CGH*] de qui's recita

G6] II.1.11 | vol dir, donchs, [açò *om. CGH*], que l'exercici de les armes, que és entès per la toga, no deu ésser sotmès

G7] II.1.11 | March Ciceró, font de habundosa eloqüència [latina *om. CGH*]

G8] II.1.16 | ab esvelatda cura e [gran *om. CGH*] diligència

G9] III.2.24 | aquell qui perdé l'ull [no *om. CGH*] fon vençut morint après la mort de molts

- G10] I.5.13 | devia nàixer un infant qui·l deserreteria e regiria [*add.* totes *CGH*] les gents del seu imperi
- G11] I.6.5 | la dita deessa Juno [*add.* los fos *CGH*] tramesa a ells del cel, col·locaren-la ab gran goyg
- G12] II.1.37 | e hagueren [*add.* gran *CGH*] discreció de doctrina participant molt ab les costumes antigues de Roma
- G13] II.1.37 | e lo dit Pompeyo, axí [*add.* com a *C* | com *GH*] ple de gran humanitat e clemència, com era ornat de virtuts
- G14] II.2.19 | amonestaven-los que no venguessen davant lur presència [*add.* ~~vius~~ *A* | *add.* vius *CGH*] sinó ho vençedors ho morts
- G15] II.5.3 | lo lit sobre lo qual era lo cos del dit Paulo [*add.* Emflio *CGH*]. E la honor feta al sobrenomenat Paulo

- G16] I.6.22 | trobava *novelles* [maneres *CGH*] [e falses opinions *om.* *C*], per les quals li venien en menyspreu moltes coses veres
- G17] II.1.1 | en lo *temple* [temps *CGH*] de Júpiter lo dit Júpiter sopava jaent en lo lit
- G18] II.1.33 | les quals coses no foren poch *incitament* [jutjament *CGH*] de luxúria
- G19] III.8.11 | hòmens axí honrats e *victoriosos* [virtuosos *CGH*] morir sens alguna justa rahó
- *G20] V.6.11 | o, e hon són ara *los alts murs* [les altes torres *CG* / les altres terres *H*] de Cartayna superbiosa?
ubi sunt superbae Karthaginis alta moenia? (Kempf, p. 444)
- G21] V.8.3 | e com lo cos del dit fill seu *portassen* [manassen *CGH*] a soterrar, no volch enclinar les orelles

H) Errors separatius i conjuntius de *CG*

Més abundants són les errades que afecten *CG* que les de *CGH*, fet que concorda amb les dades que més endavant exposarem, on es pot constatar que *H* presenta un nombre molt més reduït de lliçons singulars que no pas *CG*. Aquests dos manuscrits reproduïxen uns errors tan clars i reiterats que no deixen cap mena de dubte sobre el seu parentiu. Si algunes omissions ens demostren que cap dels altres manuscrits que incorpori el text pot haver copiat d'ells, les addicions i substitucions comunes de *CG* són abundants i evidencien la relació d'aquests dos còdexs. D'entrada podríem pensar que o bé un deriva de l'altre o bé els dos són descendents del mateix subarquetip. Tal com veurem, les dades de què disposem apunten clarament cap a aquesta segona opció. De moment citarem els següents exemples, classificats per llur tipologia.

- H1] I.1.18 | les dones, retenint [lo dol *om.* *CG*] en lo cor, vestiren-se de blanch per sacrificar a la dita [deessa *om.* *CG*] Cérers
- H2] I.2.5 | ordenaren que de continent les dites loses fossen tornades [al temple de Juno *om.* *CG*]

- H3] I.4.7 | ja plagués als déus [que aquesta *om. CG*] temeritat o follia sol fos venguda en destrucció del dit Gayo
- H4] I.6.23 | tenia en lo mànech del seu punyal [ab què·l matà *om. CG*] una carreta empremtada
- H5] II.1.3 | volch lo senat que les dones fossen [exemptes e *om. CG*] exceptades
- H6] II.1.26 | lo féu exir per portar foch [e aquell loch on veyen lo fum *om. CG*] era prop de Roma
- H7] II.3.5 | les ciutats e viles que havia preses en Àsia [e en Grècia *om. CG*], no portà alguna ymatge de diverses viles de Roma
- H8] II.4.4 | aquesta senyoria mesclada ab [rovell *om. CG*] de antiguidat forts e sobredura!
- H9] III.2.8 | los ornaments de la vida passada, [provocant o animant *om. CG*] la lur gent
- H10] III.2.17 | féu ab la poqua vigor [de la virtut *om. CG*] del seu cos que la cosa publica no-s destruí
- H11] III.2.24 | posant-se en defensió [del castell *om. CG*] matà tots quants s'i acostaren
- H12] III.3.28 | sol que aquest [nostre enemich *om. CG*] espatxadament muyra
- H13] III.2.35 | [Valeri *om. CG*]: cascuna d'aquestes se oferí a mort donant fi e terme a la lur vida
- H14] IV.4.9 | en tota la gran summa major de son dot sinó X M diners, que fan XLI lliuras, [XIII sous, III diners *om. CG*].
- H15] IV.6.9 | [Valeri *om. CG*]: e què pusc ajustar ni anadir a la laor d'aquestes dones
- *H16] IV.4.8 | per la memòria loabla que roman de vosaltres, [qui jutjats que més valia sustentar *om. CG*] e conservar la vellea de vostre pare e mare que sperar la vostra
- H17] V.10.6 | deuen ésser engenrats e nodrits en tal guisa [que membre *om. CG*] a lur pare que·ls ha rebuts de natura
- ***
- H18] I.5.3 | veren lo gran perill de la batalla [com, ells dormints, veren per sompni que de la una part de la batalla *om. CG*] devia morir l'emperador e de l'altra part tota la host
- H19] I.5.3 | com lo corn de la batalla que tenia Dècius [primerament defallís, lo dit Dècius *om. CG*] se mes tan fort contra·ls enemichs que aquí defallí morint nafrat
- H20] I.5.14 | la mare del dit Dionís, [que, com fos preyns del dit Dionís *om. CG*], somià si ésser en lo part e que paria un basilís
- H21] I.6.14 | posassen lo cos sobre·l foch, [com tots los cossos dels hòmens morts cremaven lo foch *om. CG*], començant de cremar
- H22] II.3.1 | enterrogà a Valèrio [dient: "Jo·t deman, Valèrio *om. CG*], si fos estada contravèrsia entre tu e lo cònsol Lucàcio la un dient que [deguéssets combatre, l'altre dient que *om. CG*] no, qual part hagra major actoritat?"
- H23] II.4.6 | venguts presonés en poder de Haníbal, [tramesos per lo dit Haníbal *om. CG*] al senat de Roma per tractar que cambiassen los presonés
- ***
- *H24] I.5.13 | les gents del seu imperi. [*add. Valeri CG*]: sobre los quals sompnis havent diligent estudi
- H25] II.4.0 | al present tractat és cosa pertinent de conèixer [*add. e tractar CG*] e recordar o remembrar

- H26] III.2.14 | la nit precedent la mort del dit Cèsar [*add.* se degué fer *CG*], la sua muller Pòrcia
- H27] III.2.20 | seguint-lo tots los de la sua [*add.* dita host o *C* | *add.* host o *G*] rota
- H28] III.7.13 | Júlio Cèsar, hom molt excel·lent [*add.* e virtuos *CG*] e gloriós
- H29] IV.3.21 | respòs [*add.* la dita fembre *CG*]: “Bona gent, yo, com metí messions ab vosaltres, de hom les posí e no d’estàtua”
- H30] IV.4.11 | XXXV M diners, que fan [*add.* prop *C* | *add.* prop de *G*] CXLVI lliures, VI sous, VIII diners
- H31] V.10.3 | E com lo dit pare se veés tot trist, [*add.* desolat *CG*] e quasi girat fora de si matex, temprà la sua dolor
- H32] V.2.7 | la salut d’aquells [*add.* qui foren *CG*] reemuts en dues guises fon acceptada
- H33] V.2.8 | fon [*add.* apellat *CG*] exellat de Roma
- H34] V.3.20 | més val detenir lo temps en cosa favorable e graciosa que·n matèria odiosa. [*add.* Valeri *CG*]: Venits, donchs
- H35] V.8.1 | no defallir en res que [*add.* no *C* | qui no *G*] pertangués a la venjança
- ***
- H36] I.3.3 | si per ventura a algun dels déus donava vejares que la dita *prosperitat* [ciutat *CG*] romana fos excessiva
- H37] I.4.18 | la font de saviesa d’on distil·len ab gran engiyn *molta* [mostra *CG*] dolçor de suau eloqüència
- H38] I.5.8 | portava una *ret* [areu *CG*] o fillat en la mà
- *H39] I.2.9 | vestit de *un mantell de fin aur, lo qual era de gran pes* [draps preciosos d’aur *C* | draps d’aur *G*], dix que fort feyen mal
- H40] III.2.16 | què farien, veent-se posats en tan gran *tempestat* [~~malvestat~~ *tempestat C* | *malvestat G*]
- H41] III.2.20 | rompé e *trencà* [cremà *CG*] los fortalicis dels cartaginesos
- H42] III.2.30 | lo territori de la ciutat dita *Tire* [nostra *CG*]
- H43] III.1.26 | lo dit Lúcio seguí IX *carros* [corones *CG*] triumphals dels emperadors
- H44] III.7.13 | Per la qual cosa *fon excusat* [fon Cèsar *CG* | *om. H*] de crim de supèrbia, car en la sua escola no s’i feyen exercicis de fets d’armes
- H45] III.8.10 | isqué *suau* [savi *C* | sàvia *G*] e benigna del coratge fort mans del dit Focion
- H46] III.8.11 | que perdessen lo cap, *los quals* [e açò per tal com *CG*] havien destrohit lo navili
- H47] III.8.12 | fon mostrada fe de gran *eficàcia* [confiança *CG*]
- H48] IV.1.20 | posat en un *fortalici* [artifici *CG*] celestial d’on foragità de si ab victòria valerosa
- H49] IV.3.8 | per lo *benefici* [offici *CG*] de la sua continència fon aquest Fabrício rich sens peccúnia
- H50] IV.3.22 | lo dit philosoph no volch *vendre* [rebre *CG*] la sua amistat
- H51] IV.4.9 | escriví al senat que li trametés un *succeïdor* [sacerdot *CG*], car la sua filla, donzella, era ja de edat
- H52] IV.6.9 | feren-los axí *escapar* [star *CG*] e exir del càrcer
- H53] IV.7.2 | per la qual *rahó* [cosa *CG*] fon sentenciat a mort

- H54] V.1.18 la qual cosa era entre·ls *perses crim capital* [pena capital CG]
- H55] V.4.12 | que axí *responguessen* [rompessen CG] al rey Dario
- H56] V.5.3 | passant los monts dits Alpes e trespasant lo *fluvi* [munt CG] dit Reno
- H57] V.6.8 | en quina forma se poria donar fi a la guerra que li *donaven* [era CG] axí greu e dura
- H58] V.6.9 | ab la sua *flaqua* [flama CG] mà o [poch *om. CG*] poder tractàs de metre-u en obra
- H59] V.8.3 | no hac tantes vegades *la honor* [l'offici CG] del consolat com merexia

A banda dels exemples anteriors, hem volgut destacar el passatge següent perquè en unes poques línies inclou diverses variants que remodelen pràcticament tot el capítol i demostren la relació entre CG i alhora la diferència d'aquests respecte de H:

- *H60] III.4.4 | E la dita fortuna se mes axí pregonament en lo si de Varró que, com en la batalla que·s donà en lo loch dit Cannas, de la qual era ell capità [ensemps ab lo dit Paulo, contrastant lo dit Paulo que la batalla no·s donàs *om. CG*], per culpa *del dit Varró* [sua CG] lo poble de Roma perdés gran multitud de gent tornant la host a no res [e y lexàs morir lo dit Paulo *om. CG*], lo senat de Roma tramès a *pregar lo dit Varró que volgués tornar* [al dit loch de Cannas que romangués Paulo Emíllio ab le ost e que Varró se'n tornàs, permetent que·l dit Paulo Emíllio morís, ab què Varró scapàs CG]

Revisarem tot seguit les lliçons singulars de cada un dels testimonis conservats de la branca β , per concloure que en CGH no hi ha cap ascendent o antígraf. Aquesta dada és d'una gran importància per determinar la filiació dels testimonis, ja que el lligam que aquests exhibeixen a través de variants conjuntives rellevants, tant des del punt de vista quantitatiu com qualitatiu, només podria representar-se tot postulant la presència d'un subarquetip actualment desaparegut.

1) Errors singulars de C

- 11] I.4.5 | Ítem, troços de carn a [guisa o *om. C*] forma de pluja caygueren sobre la terra
- 12] I.6.8 | veent açò, cobraren cor [e isqueren *om. C*] contra los enemichs
- 13] I.6.23 | un loch qu·és [en Boècia *om. C*] apel·lat Carro o Carreta
- 14] II.1.9 | jatsesia que la error que·l dit Fàbio havia feta fos honesta, no maliciosa [e digna de vènia *om. C*], emperò, no romàs que no fos reprès
- 15] II.2.13 | vull passar a tractar dels actes e hystòries que·s poden recitar [sens fer menció de *om. C*] scampament de la sanch romana
- *16] II.3.5 | restauraven de mort los ciutadans [com se combatien en la batalla, per ço diu Valeri que les mans deuen ésser amanuïdes, nodrides e inclinades al roure, on era donada corona a aquells qui preservaven e restauraven los ciutadans de mort *om. C*], per lo qual roure les portes de [la casa de *om. C*] Cèsar August triumphen ab glòria
- 17] II.4.7 | [Valeri *om. C*]: la confusió e vergonya d'aquests nodrí en ells virtut perfeta

- 18] III.7.19 | [Valeri *om. C*]: si comtes les paraules de Aníbal, breus són estades e curtes
- 19] IV.1.1 | e com de primer [ne portassen *om. C*] XXIII davant los reys, lo dit Valèrio les reduhí a XII
- 110] IV.1.20 | no·m pens per res que·l coratge d'aquest Plató axí armat de virtuts [estigués *om. C*] en cos mortal, ans creu que fos posat en un fortalici celestial
- 111] IV.4.7 | [Valeri *om. C*]: en nostres temps som venguts
- 112] IV.7.3 | s'emparà d'un pont dit Sublício refrontant ab gran ardor del seu coratge la gran multitud del poble [fins que Gracco fon passat *om. C*]. E com se veés sobrat
- 113] IV.7.6 | [Valeri *om. C*]: vana cosa és escriure aquestes coses
- 114] IV.8.3 | com en lo temps que regnava [la furor de Catilina *om. C*] fos la cosa publica axí aterrada
- 115] V.4.7 | com lo pretor o governador de la nostra ciutat hagués sentenciada a mort una dona generosa de gran [sanch *om. C*], feent-la venir davant la cadira del juhí, donant contra ella capital sentència, liurà-la a l'alguatzir manant-li que la fes matar dins lo càrcer; [lo qual, com la hagués rebuda, lo carçeller *om. C*] mogut de misericòrdia, no la volch ofegar
- ***
- 116] I.5.3 | veren per sompni que de la una part de la batalla devia morir l'emperador e de l'altra part tota la host [e, axí, que aquella part de la qual l'emperador morria seria vençedora. Eren dits emperadors aquells a qui era comanada la host *om. C*], ço és los capitans
- 117] II.1.37 | feyen sos jochs, [tement-se que la consuetut continuada de mirar los dits jochs *om. C*] deshonestes no mugués la cobejança dels jóvens
- 118] II.2.6 | los pares mataben los fills en fet de justícia [per ço que no defallís la dita justícia *om. C*], estant torbat e pervertit lo virtuós orde de cavalleria
- 119] II.3.1 | faré menció d'un juhí que·s féu en la dita matèria del triumphe, [en lo qual se determenà una qüestió del dret del dit triumphe *om. C*] que·s menava
- 120] II.8.6 | fust menada davant lo poble innumerable per un tribú o capità del poble en gran confusió lur e [no degenerist de la gran e *om. C*] virtuosa perfecció
- 121] III.2.25 | estant en la terra [gitist una veu de gran comendació. On, en la guerra *om. C*] en la qual Júlio Cèsar, no tenint-se per content de donar fi a les sues victòries
- 122] III.4.1 | mostrà'ls a la dita matrona [dient: "Aquests són mos ornaments". Matrona *om. C*] vol dir dona antiga de virtuoses costumes.
- 123] IV.7.11 | és covinent a mi [dir lo meu senyor Pompeyo ésser estat a mi *om. C*] altre Alexandre
- 124] V.1.11 | o benefici acceptable als déus e als hòmens! [Als déus com recobraren lurs ornaments, als hòmens *om. C*] com conegueren la humanitat del dit Africà.
- 125] V.1.20 | com la muller del dit Pisítrato, [torbada contra·l jove, requerís que fos escapçat, dix-li Pisítrato *om. C*]: "Si nosaltres matam aquells qui·ns amen, què farem d'aquells qui·ns han en hoy?"
- ***
- 126] II.2.19 | la sciència e [*add. altitut e C*] doctrina de cavalleria

127] III.7.3 | los quèstós qui tenien la dita peccúnia no y gosassen [*add.* tocar ne C] obrir dients que
ley hi havia pel contrari

128] IV.1.1 | eren situades en lo mont apel·lat Cèlio e aparexien [*add.* ésser C] un gran castell

129] V.1.6 | vench en un hostall [*add.* a casa C] d'un pintor d'Alexandria

130] V.9.3 | condemnar lo fill [*add.* per sospitós C], dient que l'havia per sospitós, del qual li eren
donades conjectures

131] I.4.12 | no·m lexà tenir silenci ni dar fi de semblant *matèria* [manera C] March Graccus

132] I.5.12 | la mà que·l *ferí* [ocís C] hagués comès gran crim

133] I.6.26 | qui és qui no·s pense tan gran companyhia de amistat e de fortuna ésser engenrada,
nodrida e finida o *termenada* [tormentade C] en lo si de la celestial concòrdia?

134] II.1.31 | E com los dits juglars no y volguessen anar, fenyeren los *tributins* [juglars C] una gran
festa

135] II.1.37 | en la hu portaven a *soterrar* [sostenir C] sobre un carro los cossos dels catius

136] II.2.15 | los coratjes flachs e *molls* [vils C] e pahurucs

137] V.6.5 | meté's enmig dels enemichs liurant si a mort per *restaurar* [deliurar C] la cavalleria
de Roma

138] V.10.2 | més val que vosaltres hajats pietat e us dolgats del meu cas, contrariós a mi, que si yo
plorava e *gemegava* [ymaginave C] del vostre

J) Errors singulars de G

11] I.1.1 | segons que·ls bisbes [e principals sacerdots *om. G*] de Toschana ab lo poble observaven

12] I.1.15 | tant foren atesos als sacrificis [que, reservats *om. G*] los libres latins

13] I.3.4 | quina era la [rahó de *om. G*] la sua tristor

14] I.4.12 | [Valeri *om. G*]: volria pus plament e graciosa recitar los fets

15] I.4.18 | [Valeri *om. G*]: certes, aquestes abelles no reberen la vianda

16] I.5.1 | E com s'esforçàs ultra ses forces e vigor [per obtenir victòria *om. G*], vench Brutus
detràs

17] I.5.13 | [Valeri *om. G*]: frustrat fon o enganat en son desig

18] II.1.5 | era ordenat que·l fill qui hagués ultra XIII ayns [no·s lavava *om. G*] ab lo pare en lo
bayn

19] II.2.19 | en una notabla [paraula *om. G*] comprenia la doctrina de cavalleria

110] II.4.1 | obligant-vos que·ls engenrassets [e·ls nodrissets *om. G*] néts

111] II.4.7 | la confusió [e vergonya *om. G*] d'aquests nodrí en ells virtut perfeta

112] II.5.2 | lexant tots los hòmens armats qui venien ab ells [e posades les armes *om. G*],
acostaren-se

113] II.5.8 | [Valeri *om. G*]: açò que no volgren acomanar

114] III.3.1 | més trist per la salut del rey com no l'havia mort [que alegre de la sua vida que havia
obtinguda *om. G*], tornàs-se'n a la ciutat de Roma

- J15] III.3.9 | [Valeri *om. G*]: molt se hac follament Jerònimo, tiran
- J16] III.5.2 | [Valeri *om. G*]: o bons déus, e quines tenebres havets lexades nàxer de tan resplendent lum!
- J17] III.7.4 | no restava al dit [tribú qui volia proposar contra *om. G*] Scipió Africà sinó que fes acció contra ell davant lo poble
- J18] III.7.15 | empetra-les ab son propri e familiar juhí, qui sap la sua obra ésser loable, [posat que no sia acceptable *om. G*] a tots los hòmens
- J19] III.8.11 | la temeritat o follia [de la gran multitud *om. G*] popular
- J20] IV.1.12 | [Valeri *om. G*]: gran testimoni féu aquest Scèvola a la sua religió
- *J21] IV.2.7 | [Valeri: aquest fet no deu ésser menyspreat per la vida maculada de Cèlio, ans deu ésser loat, car conté exempli de gran misericòrdia e humanitat *om. G*]
- J22] IV.3.10 | les vexelles [domèstiques de terra a la *om. G*] d'argent dels etholians
- J23] IV.8.3 | [Valeri *om. G*]: aquells qui en nostres temps se deliten en mercaderies
- J24] V.1.8 | no poch ésser comogut [ni sobrat *om. G*] per ira ni per glòria o victòria generosa
- J25] V.3.11 | per lo contrari [les desconexences *om. G*] dels hòmens singulars deuen ésser posades
- J26] V.6.2 | [Valeri *om. G*]: e jatsesia que après d'açò en lo dit mercat
- ***
- J27] I.3.10 | dix-los: “Per certes, jo pendré huy Lètum”. [E hac mal senyal, car letum *om. G*] en latí vol dir mort
- J28] II.1.29 | declarà los dits drets [separant la un de l'altre. E un jorn, sient en la cadira de la sua dignitat, determenà, espongué e declarà los dits drets *om. G*] a tot lo poble
- J29] III.2.17 | féu-se portar de continent lo dit Emílio les sues armes; [les quals portades, vestí lo seu cos de les dites armes *om. G*], qui, emperò, ja era pervengut als derrés dies de la sua vellea
- J30] III.3.0 | als hulls dels hòmens [en les obres maravellozes dels hòmens *om. G*] e de les fembres
- J31] V.1.8 | vengués ab gran cavalleria contra los campans [e-s donàs batalla entre-ls campans *om. G*] e-ls dits romans
- J32] V.2.11 | lo dit Cornut logàs los fossers [qui fan les sepultures, offeriren-se los dits fossers *om. G*] de prestar lur ferramenta
- ***
- J33] II.5.7 | e com [*add. vench G*] lo rey Xerses per temps esdevenidors prengués la dita ciutat, portàs-se'n
- J34] III.3.1 | lo perill [*add. de la mort G*] en què l'havia posat lo dit Múcio
- J35] III.4.4 | feent anar [*add. denant ell G*] XII falles ab destrals
- J36] III.8.7 | salvar-li la vida [*add. e membres G*] si-s volia d'aquí avant nomenar cavaller de Gneo Pompeyo
- J37] IV.1.13 | per què ab lur [*add. sobirane G*] vènia e perdó se lexaran recitar
- J38] IV.1.10 | on fós [*add. mudade e G*] posat que-ls déus immortals volguessen les coses de Roma
- J39] IV.3.2 | recaptar molta moneda deguda [*add. al ben publich G*] a [de *G*] Roma
- J40] IV.3.7 | no-s tenia per content d'açò qu-era assignat e tatxat [*add. axí com G*] als altres

- J41] IV.3.10 | les coses de què·s tenien per contents en temps passats los cònsols [*add.* de Roma *G*]
e los grans hòmens
- J42] IV.3.14 | acompanyat sol ab tres [*add.* escuders e *G*] servidors, senyoreje e regesca tota
Espanya
- J43] IV.7.1 | la vida de l'hom que no és vallejada [*add.* e fortunada *G*] e defensada per ajuda
d'amistat
- J44] IV.7.3 | la gran [*add.* multitud de *G*] gent innumerable
- J45] IV.7.5 | yo sia estat un dels [*add.* cavallers *G*] de la sua miserabla cavalleria
- J46] IV.7.10 | anar a sa casa per ordenar de sos [*add.* fets e de sos *G*] béns
- J47] V.1.10 | levà lo [*add.* giny *G*] setge de la dita ciutat
- ***
- J48] I.5.1 | les quals foren mostrades ells *durments* [hòmens *G*] en lo breçol
- J49] II.1.41 | lur rahó *astuta* [escrita *G*], la qual trobaren per esquivar los plors
- J50] III.2.16 | la fortalea que és exercitada en *les batalles* [los fets d'armes *G*] e la que habita en lo
loch del juhí una honor metexa merexen
- *J51] III.2.17 | no fos hom qui·s posàs contra *lo poble avalotat* [la voluntat del pobla *G*], veent açò
M. Emfilio Scauro
- J52] III.3.8 | Anaxarcus, com estigués en lo turment, *turmentàs* [e desonràs *G*] lo tiran per qui era
turmentat dient-li en la cara los vicis e·ls peccats
- J53] III.8.1 | per aquesta constància fon més *loat* [preat *G*] Fúlvio Flacto que per la glòria de la sua
victòria
- J54] III.8.9 | era gran *amich* [enamich seu *G*] e quasi coratge de Aníbal
- J55] IV.1.10 | un escrivà de la *dita ciutat* [cosa publica *G*] donava certa forma de paraules al censor

K) Errors singulars de *H*

- K1] I.4.3 | respòs que elegissen certes persones [per sorts *om.* *H*] qui gitassen aquella aygua del riu
- K2] I.4.12 | se deuen castigar los consells humans qui·s [volen *om.* *H*] egualar ab lo cel sobirà, ço
és ab los déus
- K3] I.4.13 | procehia dels temples [de Troya, qui eren tanquats *om.* *H*]; lo quart senyal fon en la
ciutat d'Àsia
- K4] I.4.14 | com volgren a tu, pare de Roma, remoure [del nombre *om.* *H*] dels hòmens,
acompanyaren-te al nombre dels déus
- K5] I.5.2 | hom de gran enteniment e d'abundant [seyn en entendre *om.* *H*] agudament e soptil los
actes de fortuna
- K6] I.6.8 | pujàs-se'n als castells [e forçes *om.* *H*] que havien fetes de fusta
- K7] II.1.21 | com los dits juglars no y volguessen anar, [fenyeren los tributins una gran festa en la
qual, estants los dits juglars *om.* *H*], feren-los gran covit
- K8] II.2.7 | Tiburto Postumi e Mauli Torquat, [observadós e promovedós *om.* *H*] estrets e rigorosos
dels actes e leys de cavalleria

- κ9] II.2.13 | [Valeri *om. H*]: no procehiré d'aquí avant aquest fet de crueltat
- κ10] II.2.14 | les gents [d'armes dels dits dos Scipions *om. H*] eren dispersades
- κ11] II.5.2 | [Valeri *om. H*]: quina cosa és en lo món pus excel·lent
- κ12] II.5.4 | com ell vengués en Àsia, on era tramès [exellat, totes les províncies *om. H*] e totes les ciutats trameteren legats
- κ13] III.2.15 | é volgut provar que, si per ventura lo propòsit que has de matar Cèsar no ve a bon port [e Cèsar te sentència a mort *om. H*], yo quin cor hauré de matar mi matexa
- κ14] III.2.18 | farem comendable menció [del dit Cèsar *om. H*] axí com dels fets de les armes e de la toga
- κ15] IV.1.26 | la muller del dit rey se rancuràs dient [que havia fet *om. H*] en açò gran dampnatge als fills
- κ16] IV.6.1 | per la gran amor que portava a sa muller [féu soltar la serp *om. H*] femella e matar lo mascle
- κ17] V.6.7 | prestaren tot quant aur e argent possehien a la cosa publica [volentorosament e franca *om. H*]
- *κ18] V.10.1 | [Valeri: bé és singular e virtuós lo dit exemple, mas no és menys generós lo que's seguex *om. H*]

- κ19] I.3.6 | pres-se esment d'un ase que tenia com li donassen civada e [fe per a menjar que, fugint a la civada *om. H*], correch a un riu d'aygua qui era luyn de la casa
- κ20] I.6.26 | no se'n pot retre evident o clara rahó, [jatsesia que natura, maestra e faedora de totes les coses, compregua e contengua en si e sos principis la causa o rahó *om. H*] de totes les coses
- κ21] II.1.33 | s'ereren donats a gran excés de convits e de [habundosa vianda e a tota cosa de *om. H*] delectació
- κ22] II.4.5 | no fon [condempnada car no fon *om. H*] favorable en sa condempnació
- κ23] III.7.1 | la dita cadira que faria fer dins la [ciutat. E tantost ab gran confiança féu esvahir la *om. H*] dita ciutat
- κ24] III.8.0 | ha en propòsit de fer alguna bona obra o l'à ja mesa en [obra. Si ja la met en *om. H*] execució, per molts detractós hi escarnidós qui la reprovén no sia lexada
- κ25] V.1.14 | com fos presentat a ell, se prostràs a terra [soplicant-li mercè, no·l lexà molt jaure de bocadens a terra *om. H*], mas feent-lo levar
- κ26] V.6.2 | sia pus excel·lent que del dit Cúrcio. [Aprés del qual Cúrcio *om. H*], qui té lo principat

- κ27] II.3.0 | lo dit cavaller venia [*add. entrant H*] en Roma acompanyat per tots los ciutadans
- κ28] II.4.5 | no havia feta sancera [*add. ni leal H*] pau ab ell com lo poble romà lo fes tornar en amistat
- κ29] IV.3.21 | De semblant abstinència [*add. usàvem H*] havem après que fon Zenòcrates en la sua vellea

κ30] V.2.6 | fos hu entre aquells [*add.* qui eren *H*] pochos qui eren més excel·lents en l'orde dels senadors

κ31] II.1.32 | posaven les dites farines sobre les entràmenes dels pollastres, los quals *sacrificaven* [offerien *H*] als lurs déus

κ32] III.2.27 | no li fos *vedat* [defès *H*] per lo senat

κ33] III.3.10 | endurint lurs *cosso*s [coratjes *H*], nodrint-los a sostenir fret

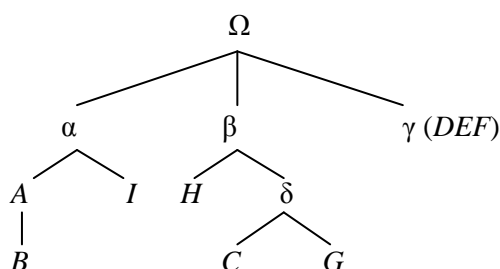
κ34] V.6.12 | com ja la dita ciutat fos per les *armes* [mans *H*] dels enemichs quasi aterrada

κ35] V.9.2 | li era turment del seu esperit que plaer ni *delectació* [consolació *H*] de la sua vida

κ36] V.9.3 | lo senat enviant sos *officials* [missatjés *H*], com lo trobassen en loch fort amagat

*κ37] V.10.5 | lo cor de Zenofon estech inmoible en la devota *servitut* [oració *H*] dels déus

Si mirem d'establir una relació lògica que expliqui alhora les lliçons conjuntives i les separatives que hi ha entre *CGH*, haurem de suposar, per una banda, un ascendent comú als tres testimonis i, per altra banda, una ramificació secundària amb un altre subarquetip del qual derivarien directament *CG*. D'acord amb el que acabem d'indicar, l'*stemma* del *Valeri Màxim* tindria tres branques diferents, les dues primeres ja ben definides amb l'examen que hem anat realitzant fins ara. De la tercera branca, que analitzarem immediatament, avancem només que *DEF* deriven d'un subarquetip desaparegut que a partir d'ara identificarem per la sigla γ .

6.3.2.3. La branca γ

Per analitzar aquesta tercera ramificació directament connectada a l'arquetip seguirem els mateixos passos que hem emprat pels testimonis de la branca β . En primer lloc presentarem les errades conjuntives de *DEF*. Avancem que, després de completar l'anàlisi de les relacions internes dels tres manuscrits, és a dir, dels grups *DE*, *DF* i *EF*, els resultats obtinguts denoten clarament una relació més estreta entre *EF*. Un cop establerta aquesta connexió, exposarem l'elenc d'un bon nombre de lliçons singulars que posarà de manifest que *DEF* no poden ser en cap cas ni antígrafs ni subarquetips. A partir d'aquesta informació, postularem l'existència de dos testimonis desapareguts: per una banda, la font perduda que dona nom a la branca (γ); per altra banda, el subarquetip de *EF*, que esmentarem sota la sigla ϵ . Començarem, doncs, analitzant què tenen en comú *DEF*.

L) Errors conjuntius de DEF

Cal recordar que ja en la *collatio externa* havíem trobat un error conjuntiu de DEF: en V.6.7, en comptes del número de capítol corresponent, transcriuen l'epígraf "Valeri", provocant un desequilibri en la numeració que s'estén fins al final del títol.

- L1] II.1.8 | destruhí la gran ciutat d'Espanya dita Numància, [que ara és dita Çamora *om. DEF*]
- L2] II.1.37 | no ésser loabla [ni profitosa *om. DEF*] al ben poblich
- L3] II.2.1 | la sobirana honor [del triumpho *om. DEF*]
- L4] II.2.10 | com Lúcio Calfúrnio [Pisó, cònsol *om. DEF*], menàs guerra en Sicília
- L5] II.4.7 | devia [ésser donada la dignitat *om. DEF*] de la dita
- L6] III.1.0 | no la reeb plenàriament [e habundant *om. DEF*] fins que la dita edat
- L7] III.2.1 | isqué [nadant *om. DEF*] segurament
- L8] III.2.8 | aquell qui axí fenex sos dies sia vist ésser mort? [Certes, no *om. DEF*].
- L9] III.8.6 | Semprònia, germana de Q. e G. [Gracos *om. DEF*] e muller de Scipió Emilià
- *L10] IV.2.26 | mas serà major en longua duració. [Valeri *om. DEF*]: maravellosament [respòs *om. DEF*]
- L11] IV.3.11 | cellavòs [se començà *om. DEF*] primerament que·l poble romà no paguà peyta
- *L12] IV.3.19 | no solament devia haver nèdees les mans [de corrupció de peccúnia *om. DEF*], ans [encara *om. DEF*] devia tenir los ulls continents
- *L13] IV.5.2 | [Valeri *om. DEF*]: certes, més és atribuïda honor al títol de la sua ymaja, [la qual havien feta en memòria de sos actes *om. DEF*]
- L14] IV.8.0 | graciós [per la sua granea, ço és com és gran do *om. DEF*] e habundós
- L15] V.1.7 | [Valeri *om. DEF*]: no duptà lo dit Lúcio fer les exèquies
- L16] V.1.17 | no·ls desplaqué de hoir [les paraules dites per March *om. DEF*] Anthoni
- L17] V.2.3 | [Valeri *om. DEF*]: adonchs, [per *om. DEF*] ço que la volentat romana conexent los benifets
- *L18] V.2.14 | la batalla de mar, [en la qual lo dit Leonito se posà en defensió de Mitridates *om. DEF*]
- L19] V.3.17 | era tengut per lo pus just hom de tota Grècia [e per singular espill de tota continència *om. DEF*]
- L20] V.4.1 | has tu gosat [robar, pendre ni guastar *om. DEF*] aquesta terra que t'engendrà e·t nodrí?
- ***
- L21] II.1.26 | sacrificà aquí [bous e vedells negres, e aparellà·y lits, feent aquí *om. DEF*] jochs
- L22] II.1.37 | ab Sexto Pompeyo. [E véu·ho lo dit Pompeyo *om. DEF*] com entram
- L23] III.2.12 | en la batalla [de Àsia combatent·se ab lo rey dit Aristònico, qui havia com entram en una vila en sa ajuda gran gent de la província de Tràcia, perdent la batalla *om. DEF*] lo dit
- L24] III.2.16 | se havia a defendre ab armes, [respòs lo dit Scèvola que per res no consentia que·s fes ab força d'armes *om. DEF*]

L25] III.2.28 | la tirannia cruel e leja dels filosofos [e lo dit Dario esvahís un dels filosofos *om.*
DEF]

L26] II.1.41 | en loar tant [*add. fort DF* | *add. forts E*] los hòmens constants e forts

L27] III.2.9 | donaren a les nostres legions espay de descansar-se per recobrar lur vigor e [*add.*
força e *DEF*] reformar lur coratge

L28] III.7.13 | en la sua escola no s'i feyen [*add. sinó DEF*] exercicis de fets d'armes

L29] III.8.7 | entén açí lo Valeri, com diu sens [*add. negunes DEF*] ymatges, que aquest centurió
no havia predecessors seus

L30] III.8.9 | la qual cosa fon estimada ésser [*add. cosa DEF*] incredible per tal com no u havia
hoït

L31] V.1.12 | segons la costuma [*add. antiga DEF*] d'aquell temps

L32] V.1.18 | Valeri: e per què [*add. no DEF*] és maravella si·ls cavallers se tenien a plaer e
consolació de seguir per molts ayns Alexandre?

L33] V.4.2 | la fortuna contrariosa de la batalla [*add. que avia DEF*], qui era contra si

L34] V.6.12 | jahén en son lit en la ciutat de Athenes, com ja la dita ciutat [*add. de Athenes DEF*]
fos per les armes dels enemichs quasi aterrada

L35] I.5.11 | havia comanada la sua vida més al sompni que a la *nau* [veu *DEF*]

L36] II.1.6 | postposada tota *inimicícia* [injúria *DEF*] e divisió

L37] II.1.11 | dos hòmens pots veure singularment fortunats [formats *DEF*]

L38] II.1.11 | pal·li és vestidura la qual *usaven* [vestien *DEF*] los grechs

*L39] II.1.27 | aquells qui estaven en *lo dit pavalló* [la dita silva *DEF*]

L40] II.1.31 | adés *representaven* [resemblaven *DEF*] gest de fembres comunes, adés gest de
cavallers

L41] II.1.32 | eren hòmens de tanta *continència* [conciència *DEF*] que pus sovín menjaven farines

L42] II.2.6 | com havien esguart al ben poblich, eren dignes de laor e consolació per l'acte de
justícia; e com s'esguardaven al ben *privat* [publich *DEF*], eren ploroses e tristes

*L43] III.2.14 | dient que·l coltell li era escapat e *la havia nafrada* [de la bayna *DEF*]

L44] III.3.11 | sol ha esguart *al voler* [a la valor *DEF*] que han de obres virtuoses

L45] III.8.14 | per *la dignitat de l'actor* [lo dictat de l'acte *DEF*], ço és de Alexandre

L46] II.2.22 | liurar la sua *spasa* [esperança *DEF*] e [la *om. DEF*] sobrevesta al dit Òccio

L47] IV.1.17 | la dolor donà loch a la sua virtuosa *temprança* [esperança *DEF*]

L48] IV.3.2 | en tot loch on *arribava* [abitava *DEF*] lo seu navili trobava tota diversitat de delicis

L49] IV.3.13 | axí com a bon *capità* [cavaller *DEF*] distribuia'ls dons segons lurs mèrits

L50] IV.4.2 | cessà en Roma l'imperi o senyoria *dels reys* [d'ells *DEF*]

L51] IV.7.9 | les ànimes dels sants *senadors* [sacerdots *DEF*] e cònsols de Roma

L52] V.1.20 | si nosaltres matam aquells qui·ns *amen* [volen bé *DEF*], què farem d'aquells qui·ns
han en hoy?

L53] V.1.25 | Haníbal, com veés ab [gran *om. DEF*] *delectació* [dilecció *DEF*] March Marcel·lo

L54] V.2.0 | per tal que hom sàpia fer diferència *entre·ls* [entre *DEF*] premis o loguers qui són *deguts* [de gents *DEF*] segons justa estimació

*L55] V.4.4 | de la *damunt* [divinitat *DEF*] dita pietat hac enveja, volent-la semblar, March Cocta

L56] V.6. 5 | fon lo primer qui *introduí* [instruí *DEF*] los del seu linyatge en l'offici del consolat

L57] V.7.3 | se isqués de la casa en la qual era entrat per un *barandat* [bandejat *DEF*]

L58] V.8.3 | per tal que·ls *succehidors* [sacerdots *DEF*] d'aquells de qui era no solament mirassen

L59] V.10.6 | en aquell moment de temps e hora que natura los *demanarà* [donarà *DEF*]

M) Errors conjuntius de *EF*

A banda de les lliçons comunes que comparteixen *DEF*, n'hi ha d'altres que només afecten *EF*, fet que exigeix l'existència d'un subarquetip desaparegut diferent de γ . Cal recordar que, tal com hem indicat en tractar de la *collatio externa*, els únics testimonis que, a banda, de *A*, inclouen la carta del cardenal Jaume d'Aragó i la dels consellers de Barcelona, en una disposició textual idèntica entre ells, són *EF*. Aquesta dada relativa a l'estructura externa del *Valeri Màxim* en aquests manuscrits concorda perfectament amb les variants que tot seguit exposem.

*M1] I.3.5 | esperant algun bon senyal [de marit lo qual esperaven a pendre e *om. EF*] com la dita infanta agués

M2] I.4.12 | la gran [bellea de *om. EF*] cavalleria de Roma fon destruïda

M3] I.5.15 | sopà en la ciutat [de Çaragoça *om. EF*] pres e vençut, no pas vençedor

M4] II.5.6 | a quins imperis [o senyories *om. EF*], a quines triumphes és estada donada tanta honor?

M5] III.2.21 | com lo dit Quinto Òccio fos tramès [legat *om. EF*] en Espanya a Q. Metel·lo, cònsol

M6] III.2.29 | o cavallers e barons, companyons [e amichs meus *om. EF*], dinats vos feent vostre comte

M7] III.8.1 | assetjaren la dita ciutat, [la qual prengueren *om. EF*] estant capità de la host dels romans Fúlvio Flacto

M8] III.8.14 | car [de tot cert *om. EF*] ell era estat corruput per lo rey Dario

M9] IV.8.7 | com se temés que·ls cònsols e·l senat no volguessen [rebre *om. EF*] son liberal do

M10] V.4.1 | la injúria que havia rebuda e d'esperança [de la victòria *om. EF*] que·s vehya ja en ses mans

M11] V.6.7 | tenint [assetjada *om. EF*] la ciutat dita Veyos

M12] V.6.11 | no és destruïda per la destrucció de lur terra [e ciutat *om. EF*], car no ha cosa en lo món

M13] II.2.4 | feent-lo anar a peu, [prenent sou de hom de peu *om. EF*], cavant los valls

M14] IV.1.5 | son besavi [e son avi *om. EF*] e son pare havien regit

M15] V.4.13 | fossen presos ensemps ab la ciutat per Ciro, rey dels perses, [e un dels dits perses *om. EF*] qui no conexia Cresso

- M16] I.6.26 | en lo si de la celestial [*add.* glòria e *EF*] concòrdia
- M17] III.2.1 | lo brogit que féu la archada [*add.* del pont *EF*] com caygué
- M18] III.3.21 | Çenòcrates era axí [*add.* com a *E* | *add.* com *F*] inmoible en les delectacions carnals
com una stàtua
- M19] III.4.7 | la luna e de les altres [*add.* planetes e *E* | *add.* planetes o *F*] esteles
- M20] III.7.2 | havien mirat [*add.* prou *EF*] a lur guisa açò que·ls havia manat mostrar
- M21] III.7.4 | meresqué haver singular [*add.* honor e *EF*] favor
- M22] IV.1.22 | dispersgides [*add.* en diverses parts *EF*], fortificant-les en armes hi en lurs coratges
- M23] IV.1.25 | títol de sobirana [*add.* saviesa e *EF*] prudència
- M24] IV.4.4 | no la volch alienar. [*add.* Valeri *EF*]: ítem, en aquell temps los grans ríchs hòmens
- M25] IV.6.8 | per terres [*add.* estranyes e *EF*] aspres
- M26] IV.8.2 | la sua casa, qu·era dins la ciutat [*add.* qui ere *E* | *add.* que era *F*] apel·lada Camisina
- M27] V.2.10 | li havia feta la dita [*add.* reverencia e *EF*] honor
- M28] V.3.3 | en la [*add.* sancta *EF*] scriptura que posà sobre la sua sepultura
- M29] V.5.3 | la sua bandera ab los seus insignes [*add.* senyals *E* | *add.* o senyals *F*] o divises
- M30] V.6.5 | en fets [*add.* d'armes *EF*] hi en coratge
- ***
- M31] I.5.1 | recitaré en quina forma diverses hòmens *durments* [d'armes *EF*] han somiat
- M32] II.1.10 | com era de alta e *gran* [francha *EF*] feeltat al ben poblich lo dit senat de Roma
- M33] II.1.17 | aquestes *festes* [coses *EF*] eren dites lupartals
- M34] III.8.12 | condempnà'l segons que la *justícia* [instància *D* | sentència *EF*] requeria
- M35] IV.1.14 | on són aquelles tantes *baralles* [paraules *EF*] que havien Metel·lo e Scipió
- M36] IV.3.17 | la dita abstinència de *rapina* [riquesa *EF*] e d'afecció de grans riqueses és per
moltes vegades coneguda
- M37] IV.4.6 | hagués aterrades en diverses victòries les grans e *folles* [forts *E*] riqueses [*om.* *D* |
batalles *EF*] dels cartaginesos
- M38] V.1.8 | si en l'encontre primer que hagren cascuna part de la *batalla* [host *EF*], acàs t'agués
gitat a terra ab la vigorosa enpenta del meu escut
- *M39] V.3.13 | adés gitant-lo de la ciutat ab avalot e furor del *poble* [dexeble *EF*], adés ab
persecució
- M40] V.4.1 | si yo no t'hagués *engenrat* [concebut *EF*], Roma no fóra guerrejada
- M41] V.7.4 | conech la malaltia del *jove* [dit Anthíocco *EF*], la qual cosa revelà a Seleuco

Les variants que acabem de presentar demostren que *EF* tenen un subarquetip comú, no compartit per *D*. Tot seguit analitzarem les lliçons singulars de *DEF*, que mostraran de manera evident que cap d'aquests és antígraf o subarquetip d'un altre, car altrament no hauríem localitzat tantes lliçons singulars ni tant significatives que, tot representant un únic testimoni, s'oposen a tota la resta dels manuscrits conservats.

N) Errors singulars de *D*

N1] I.1.3 | com los romans haguessen hedificat hun [temple *om. D*] excel·lent a la dita deessa Cérers

N2] I.1.13 | Valeri: [o carro *om. D*], o carreta benaventurada

N3] I.1.14 | sacrificar als lurs déus ab vestiment [singular *om. D*] e cerimònies diverses

N4] I.4.13 | e·s jactàs dels ornaments maravellosos [que havia *om. D*], que l'havien portat

*N5] I.5.3 | volgren-ne haver certificació [dels lurs déus per sacrifici *om. D*] e trobaren

N6] I.5.13 | l'infant [nasch *om. D*] e Astiages donà'l a un cavaller son secretari que·l matàs

N7] I.6.0 | saber lo lur principi o causa principal [e la fi *om. D*] que significaven

N8] I.6.5 | la qual ýdola respòs-li dient: "Hoc, anar [hi volria *om. D*]".

N9] I.6.16 | [Valeri *om. D*]: o cruel nafra, la qual, ab gran indústria entrant fins a la memòria

N10] I.6.22 | havia fets dictats de grans [escarns *om. D*] e vituperis innumerables

N11] II.1.19 | servir lo ben poblich [en fets d'armes *om. D*]. E ordenaren que hòmens

N12] II.1.26 | manant als seus [servents *om. D*] que mentre ell iria cavassen per fer lo fonament

N13] II.1.31 | la honor e lo dret que havien [de menjar *om. D*] en los temples

N14] I.1.41 | per comparació [de la glòria *om. D*] de les dites dones de Índia

N15] II.2.2 | [Valeri *om. D*]: e vejam què aprofitaren la continència e ordenació restituída

N16] II.3.0 | axí com vençre los enemichs en algunes escaramuces [o prenent-los en emboscada *om. D*], tantost demanaven

N17] II.5.5 | exorbat per la claredat que exia [de la majestat *om. D*] del dit Màrio

*N18] III.3.6 | féu-lo turmentar agrament [davant tot lo poble *om. D*]. E com lo enterrogàs

N19] III.7.2 | [Valeri *om. D*]: ab aquest sperit de tan gran confiança vençé Scipió

N20] I.4.15 | una [egua parí una *om. D*] lebra

N21] I.5.11 | pus favorablament se hagren los déus envès Symònides, poeta, la salut o salvament del qual conservaren per lo sompni que [véu, que no ab Alexandre, qui menyspreà lo sompni que *om. D*] féu

N22] I.6.8 | al fortalici dels enemichs, [volent-li donar la corona vallar, que era deguda a aquell qui primer passava lo vall en los fortalics dels enemichs *om. D*], e com no trobassen algun jove

N23] I.6.13 | de la primera vegada foren testimonis [Scipió Nasica e Lúcio Bèstia; en la segona vegada foren testimonis *om. D*] Marcho Servílio e Lúcio Làmia

N24] II.5.6 | si vol dir que sia molt sant e molt virtuos, meta-li nom Cató [dient: "Veus ací altre Cató *om. D*]".

N25] III.2.33 | lo dit Teògines fos lo pus [noble, més honrat e lo pus *om. D*] peccuniós

N26] IV.1.3 | havia per offici de corregir les costumes del poble, [estant davant la multitud del poble *om. D*] qui feya les eleccions

N27] I.5.7 | per la *error* [rahó *D*] cruel que conté en si

- N28] I.5.14 | E com la dita dona, qui era apel·lada Hímera, fos pujada en lo mur ab les altres *gents* [dones *D*] per mirar la cavalleria que entrava
- N29] I.6.22 | posar l' *é après lo* [al *D*] precedent capítol
- N30] III.2.3 | com la virtut de Ròmulò sia en temps antichs *consegurada* [considerada *D*] per publica religió
- N31] III.2.11 | levant-li lo nas e les orelles, *desféu-li* [despullà-li *D*] la cara

o) Errors singulars de *E*

- O1] I.1.4 | tanta era la religió [e devoció *om. E*] dels romans als déus
- O2] I.1.5 | com Postúmius, cònsol de Roma, fos sacerdot [del temple *om. E*] del déu Mars
- O3] I.1.13 | en remenbrança d' *açò* les servituts dels déus e observàncies [són dites cerimònies *om. E*] de Cérers
- O4] I.2.7 | no [vench *om. E*] en oblit a la dita Prosèrpina de la reverència que li fon feta
- O5] I.2.9 | dins la rocha [on nexen *om. E*], pintaven lo déu Esculapi ab barba
- *O6] I.3.2 | “ferma *açí* la bandera, car *açí* havem millor loch”. [Açò hoint, los consellés prengueren-ho per senyal e mudaren lo propòsit de anar a la ciutat de Veios *om. E*]
- *O7] I.4.13 | [Valeri: en les quals coses apar que la sobirana divinitat favorejà a la glòria de Cèsar volent refrenar la error de Pompeyo *om. E*]. C. xiiii. En aquest capítol
- O8] I.6.2 | Roma fon totstemp fortunada [en moneda *om. E*], tanta e tan gran fon la presa que féu
- O9] I.6.2 | feent-lo franch, ell e les sues possessions, [de totes peytes e impositons *om. E*]
- O10] I.6.10 | en la batalla dels philipenses, [combatén-se *om. E*] ab Anthoni e Octovià en Grècia, veé un cavaller
- O11] II.1.38 | [Valeri *om. E*]: loada deu ésser la prudència o saviea de cascú d'aquests
- O12] II.2.5 | hagués [donada licència a la *om. E*] legió dels seus hòmens d'armes
- O13] II.2.13 | [Valeri *om. E*]: molt foren profitosos los exemplis
- O14] III.1.2 | [Valeri *om. E*]: aquest Cató en son tendre e puerill coratge tenia
- O15] III.2.5 | ab fort poqua gent vençé lo rey dels lombarts [prop lo flum de Pàdua. Lo qual rey *om. E*] era fornit de grans gents d'armes
- O16] III.2.25 | proseguiré en ma recitació [per gran admiració *om. E*] lo teu coratge virtuos
- *O17] III.3.2 | davant [lo dit rey, sostenint la dolor del foch molt pacientment. La qual paciència tolch al rey lo propòsit que havia de turmentar lo dit Pompeyo e havent per espatxat que no ha turment al món que li fes revelar lo secret del senat, per què fon mogut lo dit rey desijar molt affectuosament l'amistat del poble de Roma *om. E*]
- O18] III.3.9 | pujaven al turment, [amollint-les ab sa longa paciència *om. E*]. Ítem, trenquà
- O19] III.8.0 | primerament, [la constància ho fermetat *om. E*] de Fúlvio Flacco
- O20] III.8.6 | no degenerist de la gran e virtuosa [perfecció de ton linyatge. Prosequiré la tua *om. E*] història

- o21] IV.2.2 | havia rahó de haver enamistat ab lo dit Neró, emperò [en altra forma ne usà. Car, com l'aguessen revocat de l'exili *om. E*], feent-lo cònsol ensemps ab lo dit Neró, forçà si matex de oblidar-se la injúria
- o22] IV.2.9 | sadollà tant la pobretat hereditària [de la ciutat de Roma ab les riqueses de la gent *om. E*] dels de Macedònia
- o23] V.1.18 | com ell, corrent e discorrent infatigablament per totes les gents del món, [s'esdevengués a un desert ple de neu *om. E*] e per força s'atendàs aquí
- o24] V.1.24 | [Valeri *om. E*]: si los dits campans haguessen usat continuadament en favor de l'imperi
- o25] V.2.14 | [Valeri *om. E*]: aquest Mitridates jutjà per millor cosa lexar-se enganar
- o26] V.4.11 | com lur pare e [mare fossen en les flames de Montgibell, qui és en Cicília, la un d'ells pres lo pare a costes e *om. E*] l'altre la mare, e passaren per mig
- o27] V.8.1 | [Valeri *om. E*]: aquest Bruto se despullà de la paternal amor e afecció
- o28] V.9.2 | [Valeri *om. E*]: atempradament usà aquest de ses afeccions
- o29] V.9.4 | millor fon la solitud d'aquest desert [que·l vincle de la sanch, car féu açò que no poch obtenir lo deute de sanch qu·era entre fill e pare *om. E*]. E les selves del dit desert
- ***
- o30] I.6.4 | los romans feren misatgeria als de la dita ciutat [creents que per reverència de la ciutat *om. E*] de Roma
- o31] II.1.11 | null temps responien als de Grècia sinó en latina lengua. [E per ennoblir la dita lengua latina *om. E*], ordenaren
- o32] II.1.16 | tenien lo consell, [mas estaven davant les portes del loch del dit consell *om. E*] en cadires
- o33] II.1.28 | en lo qual joch [diverses morien. Car en lo joch *om. E*] eren dos hòmens
- o34] III.2.2 | contra aquell matex [rey, en aquell matex *om. E*] riu de Tíber
- o35] III.2.3 | en la batalla, [emperò, la sua man dreita poderosa rebé senyal victòria, no defallint-li la fortuna bona en la dita batalla *om. E*]. Car, combatent-se cos per cos
- o36] III.2.34 | no fon menys enemiga del poble de Roma que la dita ciutat [de Çamora. On, com la ciutat dita *om. E*] Cartayna
- o37] III.3.6 | remoure la ferocitat o crueltat del coratge de Falari, tiran. [E com fos ab lo dit tiran *om. E*], veent regnar en ell
- o38] III.6.1 | sostenia gran treball, [e·n los solaços reposava del dit treball *om. E*]. Nota que los dits sicilians són dits companys dels romans
- o39] III.7.4 | com M. Mènius, qui era tribú del poble [qui havia per offici de guardar e conservar lo bé del poble *om. E*], hagués citat
- o40] III.7.8 | havia sentenciat a exellament lo pare del dit Carbó, [sentint açò Classo, no volch gitar de la terra que regia lo dit Carbó *om. E*], ans li féu
- o41] III.8.6 | Equício no pertanhia a ton linyatge, [ans era nat de tenebrós, qui axí com una leja bèstia era vengut ab sa maliciosa e vil audàcia per usurpar-se lo linyatge *om. E*] noble de gents

o42] V.2.12 | ab reverència e licència pacífica de les cendres que eren reservades dels cossos dels reys [qui en la sepultura se cremaven, tractaré dels reys *om. E*] de gents estranyes

o43] V.4.1 | prenent en companyia sua Volúmnia, muller del dit Coriolà, e [menant-se'n ab si los fills del dit Coriolà e *om. E*] de la dita Volúmnia

o44] III.2.24 | lo qual fet no és divulgat e loat per lo món axí com és [*add. loada e E*] divulgada la fama de Cinegiro

o45] III.2.26 | car portaven-li davant VIII corones d'aur [*add. Ítem E*], XIII corones dites túrrices

o46] III.3.11 | aquells qui són nats de baxos e minves [*add. estaments E*] parents pujen a sobirana dignitat

o47] III.6.3 | les calçes dites crèpides, semblants d'aquelles dels infants, que cascuna és de dos peus [*add. axí com del peu esquerre com del dret E*]

o48] III.8.6 | si és observada la costuma antiga [*add. dels hòmens E*], no y fan res

o49] IV.1.23 | sos amichs li consellassen que ho·l matas [*add. lo dit hom E*] ho l'exellàs de la terra

o50] IV.3.23 | no ha pogut gitar Diògenes de virtuós propòsit. [*add. Valeri: E*] Aquest matex Diògenes, com estant en Çaragoça de Cicília

o51] IV.7.2 | ab quanta fortalea e com ab ferma perseverança de coratge hagren seguides [*add. les batalles e hagueren E*] e honrades les victòries e les honors triumphals dels Graccos

o52] V.1.7 | veden de combatre'm ab tu [*add. dues rahons E*] privadament lo vincle d'amistat

o53] V.6.11 | o, e la pietat d'aquests dos [*add. Scipions E*] Philenos com fon plena de juvenil ardor!

o54] I.4.15 | havén gran cor axí com lo cavall, devia *fogir* [*regir E*] axí com la lebra

o55] I.5.10 | per una figura o ymaja que véu en un *sompni* [*temple E*], si lo consell de la fortuna

o56] I.6.23 | en lo *mànech* [*mantell E*] del seu punyal

o57] I.5.14 | aquest és aquell que yo viu ligat sots la *cadira* [*cadena E*] de Júpiter

o58] II.1.15 | lexant la *matèria* [*memòria E*] dels dits tarentins

o59] V.9.4 | no pugués creure per res que sanch vera pugués cometre tan greu *crim* [*peccat E*], hac sospita

o60] III.4.5 | venjà la destrucció que féu lo dit Aristonich de la gent de Crasso, qui fon vençut per *Aristonich* [*lo dit Porssemia E*]

*o61] III.7.20 | “E jo -dix aquest- los daré lo dret de la mia gent”. En aquesta paraula *egualà* [*Valeri E*] [*a om. E*] la ciutat de Athenes la sua terra, apel·lada Tràchia

P) Errors singulars de *F*

P1] I.5.1 | ordenaren que de continent les dites loses fossen [*tornades om. F*] al temple de Juno.

P2] II.1.26 | navegà tenint [*la via de om. F*] la dita ciutat de Tarantol

P3] II.1.30 | feren sentència capital de cent setanta [*dones om. F*] que havien morts lurs marits

- *P4] II.1.32 | tan gran fon la simplicitat e mesurada innocència [dels antichs en menjar e beure *om. F*]
que fon exempli singular de humanitat e continència
- P5] II.2.19 | Valeri: assats he considerat [e recitat *om. F*] los exemplis
- P6] III.2.17 | ab la poqua [vigor de la *om. F*] virtut del seu cos
- P7] III.7.18 | axí com a noble [e marvellós ornament *om. F*]. C. xix. Com Aníbal
- P8] IV.1.1 | elegí de son propri voler [per son acompanyat *om. F*], qui fos cònsol, Spúrio Lucrècio
- P9] IV.1.14 | [Valeri *om. F*]: on són aquelles tantes baralles que havien Metel·lo
- *P10] IV.4.1 | tench-la a noves la dita Cornèlia. [E com sos fills venguessen d'escola, mostrà'ls a
la dita matrona *om. F*] dient
- P11] IV.4.8 | en aquell loch en lo qual [són ara los monuments Marians e un camp en aquell loch
om. F] on solia ésser la ciutat dita Veyos
- P12] IV.7.2 | defendre publicament [les costumes *om. F*] e la vida del dit Gracco
- P13] IV.7.3 | ab quanta fortalea e [com ab ferma *om. F*] perseverança de coratge hagren seguides
- P14] V.1.23 | no fet ergullós per les benaventurades [fortunes de les *om. F*] victòries obtengudes,
volch-se tant humiliar
- P15] V.7.4 | les diverses [afeccions *om. F*] ardents e inflamades, closes e tanquades dins les
medul·les
- P16] V.7.4 | [Valeri *om. F*]: aquest rey Seleuco ymaginà que cas era estat de fortuna

- P17] II.4.5 | de part de mare del dit Salinator. [Aprés que·l dit Salinator *om. F*] fon condemnat per
Neró
- P18] IV.4.6 | què hagués en temps esdevenidors d'on pogués ajudar sa muller e sos fills? [La qual
cosa com lo senat hac sabuda per letra del dit Attílio, ordenà que·l seu camp fos conreat,
laurat e sembrat e que fos donada vida a la muller e a sos fills *om. F*], e que li fos reemut tot
quant havia perdut per rahó de sa absència

- P19] II.2.6 | com havien esguart al ben [*add. comun e F*] poblich, eren dignes de laor
- P20] III.8.9 | ab d'altres matèries que retien ell de major [*add. fermetat e F*] lealtat e Blàsió
enemich capital
- P21] IV.1.9 | deu ésser [*add. mostrat e F*] nomenat entre los exemples de maravellosa moderació
- P22] IV.1.16 | seria fort iniga de fer en ell açò que null temps era atorgat [*add. estat F*] a altri
- P23] V.2.1 | Roma se tengués quasi per [*add. perduda e F*] desesperada

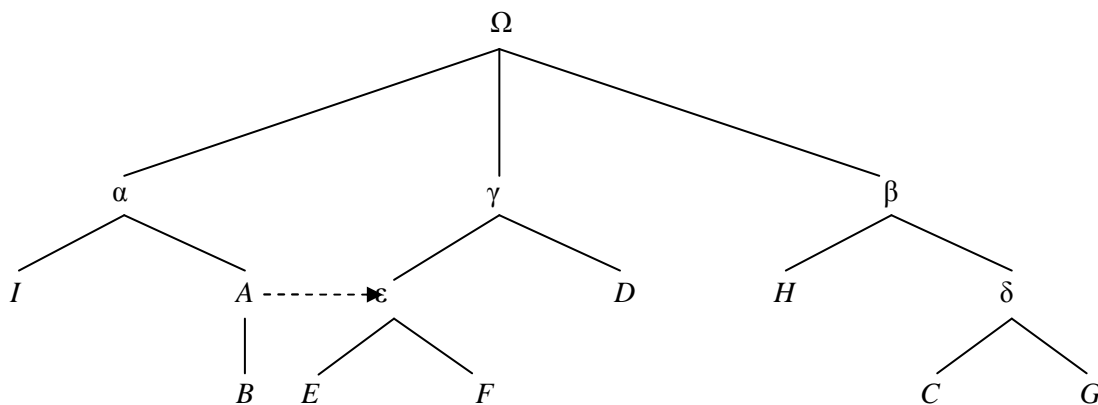
- P24] III.2.29 | o cavallers e barons, companyons e amichs meus, *dinats* [donats *F*] vos feent vostre
comte, que irem sopar als inferns!
- P25] III.7.3 | com *yo* [no *F*] sia estat en aquest fet administrador de la capitania de mon frare Lúcio
- P26] V.2.12 | gent axí minva com són los fossés, dels quals *o* [*om. E* | hòmens *F*] no·s devia fer
menció ho covenia, pus eren romans
- P27] V.4.6 | sé de cert que·l preu de la *molt cara* [mort cruel *F*] e humanal pietat no és fet vil per
alguna crueltat

Amb els elements que hem anat examinant al llarg d'aquest estudi filològic, podem precisar que la branca γ ha tenir dos descendents directament connectats, per una banda *D* i per altra banda el subarquetip perdut del qual deriven *EF*.

6.3.3 Conclusions

A continuació incloem una representació de l'*stemma* complet que proposem, on s'estableix la filiació dels nou manuscrits del *Valeri Màxim*. Aquest *stemma* és provisional, ja que encara no s'han col·locat els quatre darrers llibres d'aquesta obra. De tota manera, a partir de la informació detallada a les pàgines anteriors, podem postular l'existència de tres branques diferents, totes dependents de l'arquetip. La branca α és la única que conté un *codex descriptus*, el manuscrit *B*, mentre que la resta de testimonis no són antígrafs ni descendents de cap dels manuscrits conservats. A falta de més dades concretes, considerem que la presència de les cartes del cardenal Jaume d'Urgell i els consellers de Barcelona a l'inici dels manuscrits *EF* és fruit d'una contaminació provocada per *A*, únic manuscrit que, a banda dels ara mencionats, conté igualment les dues cartes.

STEMMA DEL VALERI MÀXIM D'ANTONI CANALS

6.4. DISPOSITIO TEXTUS

En les següents pàgines explicarem amb detall els criteris que hem emprat en l'elaboració de l'edició crítica que ara presentem. En l'àmbit de la llengua catalana no existeix una normativa única a l'hora de presentar els textos medievals, tot i que pesen molt els criteris emprats per la col·lecció *Els Nostres Clàssics*, resumits per Santanach (2012) i Martines (1999: 93-98) i comentats per Pujol (2002c: 194-197). Martines també enumera els criteris bàsics emprats per Miquel i Planas, únic editor fins ara del *Valeri Màxim*, uns criteris que són extremadament respectuosos amb l'original, fins al punt de no emprar, per exemple, ni títles ni apòstrofs. La nostra edició és més propera a l'estil d'*Els Nostres Clàssics*, tot i que ens en allunyem en alguns aspectes que anirem comentant tot seguit. Pel que fa a l'àmbit castellà, les darreres aportacions són de caire més regularitzador, especialment en les grafies.²¹⁹

6.4.1. Criteris de presentació i transcripció del text

Pel que fa a l'establiment del text, hem separat les paraules i hem regularitzat l'ús de majúscules i minúscules. Seguim les normes d'accentuació avui en dia vigents, tot i que afegim un signe diacrític a les formes *són* (equivalent a l'actual *sóc* del verb *ésser*), *é / à* (primera i tercera persona del present d'indicatiu del verb *haver*) i *él / éls* (pronoms personals tòpics de tercera persona). Tal com hem avançat anteriorment en tractar sobre la selecció de variants, considerem oxíton *public*, i paroxíton el seu derivat femení; de la mateixa manera, mantenim *filosof* en lloc de *filòsof*, però llegim *ésser* en lloc d'*esser*.²²⁰ Utilitzem guionets i apòstrofs d'acord amb els usos actuals, i marquem amb un punt volat les elisions que no tenen representació gràfica segons la normativa. Quan aquest signe marca una assimilació vocàlica, se situa en la posició del so assimilat, tal com observem en els següents casos: *algú·s*, *encara·s*, *no·n* i *qui·ls*. Quan és la mateixa vocal la que entra en joc al final d'una paraula i a l'inici de la següent, i sempre que entrin en contacte una síl·laba tònica i una àtona, el punt volat recau en el lloc de l'àtona, tal com s'esdevé a *bé·m* i *qu·era*. D'aquesta manera es pot copsar la diferència entre *que·s*, *què·s* i *qu·és*, o també entre *que·l / que·ll* i *qu·ell / qu·él*. A banda d'aquests casos específics que poden determinar la posició del punt volat, hem situat aquest signe com més a la dreta millor: *entre·ls*, *sobre·l* i *que·n*.²²¹

²¹⁹ Vid., entre d'altres, Sánchez-Prieto Borja (2011, 1998) i Blecau (1987: 137-145).

²²⁰ Tal com indica Pujol (2002c: 196-197), "l'aplicació de l'accentuació moderna obliga a llegir *filòsof* i *públic*, quan en realitat la pronúncia era oxítona en tots dos casos, i a llegir sempre *ésser*, quan resulta que l'accent no és tan fix com sembla i que aquesta forma conviu amb *esser* des de Lluïl fins al segle XV".

²²¹ Pujol (2002c: 193-196) presenta un panorama general on explica, per una banda, el sistema encunyat per Mario Roques a l'àmbit de la Romanística medieval i, per altra banda, els criteris de la col·lecció *Els Nostres Clàssics*, tot discutint-ne les respectives solucions. En efecte, pel fet d'abraçar una bona diversitat de situacions de contacte vocàlic, el punt volat és un dels criteris més problemàtics i controvertits de cara a l'edició de textos catalans antics. Actualment sí que hi ha unanimitat en un principi bàsic que restringeix l'ús del punt volat a les elisions que la normativa no realitza avui en dia a través

D'acord amb la normativa actual regularitzem no només les alternances *i/j* i *u/v* sinó també *c/ç* + *a/o/u* quan representen un fonema fricatiu alveolar, especialment [s], com esdevé a *Çaragoça* en lloc de *Caragoca*. En canvi, d'acord amb els usos més generalitzats en edició de textos catalans medievals, no modifiquem les grafies *l/ll* quan aquestes representen fonemes laterals com [l], [ɫ] o [ʎ], de tal manera que podem trobar les formes *Barçellona*, *sollempne* o *loch*, corresponents als mots actuals *Barcelona*, *solemne* i *lloc*. Dit altrament, els sons adés esmentats es poden correspondre a les grafies *l/ll*.

Per a la *ela* geminada, representada fonològicament en [ʎ.ʎ], també mantenim l'alternança *l/ll*, afegint a aquest darrer dígraf el punt volat prescriptiu en la normativa actual.²²² Això significa que, depenent de les solucions gràfiques del text base, a la nostra edició podem trobar el binomi *apelat* / *apel·lat*, on les grafies *l·l* representen el mateix fonema. De tota manera, els testimonis que prenem com a base mantenen, amb molt poques excepcions, la doble *ela* corresponent a [ʎ.ʎ], fet que vindria a minimitzar els casos en què aquest so no es correspon amb el dígraf actualment normatiu. Donat que el *Valeri Màxim* constitueix un gran arsenal d'onomàstica i, més en general, de lexicografia d'origen grecollatí, hem considerat que tots aquells mots derivats d'un ètim llatí escrit amb *ll* s'haurien de pronunciar amb *ela* geminada.²²³

Marquem amb dièresi aquells casos en què la normativa del català actual així ho especifica, excepte en aquells contextos en què se situa una *h* entre vocals, tot evidenciant d'aquesta manera la presència d'un hiatus. Valguin, a tall d'exemple, *esbalahits*, *esvahiments*, *trahició* o *procehia*. En aquest sentit hem d'advertir que respectem el text base quan presenta algunes lliçons en què la *h* s'interposa entre les vocals d'un diftong, com és el cas de *bahina*.

d'altres signes com l'apòstrof –*vid.*, per exemple, Bruguera (2008: 346)–. En canvi, més enllà d'aquesta premissa, no s'especifica en quina posició s'ha de representar el punt volat segons el context on es troba. A la seva edició crítica de les proses mitològiques de Joan Roís de Corella, Martos (2001: 103) planteja aquesta qüestió amb cert detall. Tot seguint uns altres criteris específics, nosaltres hem intentat resoldre aquest problema basant-nos en la tonicitat dels mots.

²²² Actualment es tendeix a no afegir el punt volat per a la representació gràfica de la *ela* geminada. Així, per exemple, les normes del Patronat Ramon Llull especifiquen que “no s'usarà el punt volat per a representar la *l* geminada” (2013: [2]). Però, a la pràctica, no hi ha un criteri comú per a totes les edicions que hem consultat. Així, als darrers números de la col·lecció *Els Nostres Clàssics* trobem la *ela* geminada grafiada segons els usos actuals, entre d'altres en les edicions d'Antònia Carré, Stefano Maria Cingolani i Francisco Rodríguez Risquete, que, respectivament, adopten aquest criteri als *Quesits o perquens* de Girolamo Manfredi (2004), a *Lo somni* de Bernat Metge (2006) i a la poesia catalana de Pere Torroella (2011). Segons Pujol (2002c: 192), “és aconsellable no introduir formes gràfiques modernes com la *l·l*; tot i que editar *ll* implica la possible confusió amb el so de la *l* palatal, s'eviten grafies absurdes (per exemple *al·legre*, o l'impossible *fil·ls* per ‘fils’) i la falsa seguretat sobre la pronúncia de mots com *nulla* / *nul·la*, *apellar* i *apel·lar*, entre d'altres”. Pel que fa a la nostra edició, seguim dos criteris fonamentals: per una banda, el respecte a les grafies del text base i, per altra banda, la modernització dels signes de puntuació, entre els quals incloem el punt volat. D'aquesta manera evitem les grafies absurdes i, en els casos dubtosos, que són pocs en quantitat, ens limitem a seguir una solució actualment acceptada o plausible.

²²³ La *ela* geminada sol realitzar-se gairebé sempre en cultismes, derivats generalment d'ètims llatins o grecs que ja tenien doble *ela*. Aquest fenomen és descrit per Badia i Margarit (1994 [1951]: 196). En aquesta mateixa línia, Alberich / Ros (1993: 49), en el seu estudi sobre onomàstica grecollatina, proposen la següent solució: “La consonant geminada λλ (en llatí *ll*) es manté inalterada i es transcriu per *l·l*”.

En l'actual format de la nostra edició les abreviatures han estat desenvolupades, però sense marcar-les de cap manera que permeti distingir-les de la resta del text del *Valeri Màxim*. En una primera fase, aquestes abreviatures es van transcriure en cursiva, perquè en determinats contextos aquesta informació podria ajudar a resoldre algun error paleogràfic de l'amanuense. Posteriorment, un cop aclarits els dubtes i establert el nostre text, hem eliminat aquestes cursives. És cert que hi ha unes poques excepcions d'abreviatures que no hem desenvolupat a la nostra edició: per una banda, la *C*, que marca l'inici de capítol a la rúbrica respectiva de cada un d'aquests; per altra banda, les inicials d'antropònims, com per exemple *P.* en lloc de *Publi*.

Pel que fa als numerals, els mantenim tal com apareixen en el text base, unes vegades disposats en xifres romanes, altres vegades escrits segons les formes catalanes dels determinants ordinals o cardinals. Hem emprat la versaleta per transcriure les xifres romanes, i les cometes dobles altes per indicar les intervencions en estil directe, mentre que la cursiva assenyalava els mots escrits en altres llengües diferents al català.

La capacitat creadora que Antoni Canals exhibeix en la seva traducció dels *Dictorum factorumque memorabilium* es manifesta en uns trets marcadament llatinitzants basats en llargs períodes subordinats, fet que dificulta en no poques ocasions la lectura i la interpretació del text. A través de la puntuació, utilitzant amb gran profusió o bé el punt o bé la coma, hem intentat facilitar la comprensió de la complexa estructura sintàctica dels períodes que constitueixen el teixit d'aquesta obra. En efecte, la freqüentíssima concatenació d'incisos i l'extremada llargària de les proposicions compostes ens han obligat no només a puntuar el text amb gran abundància de comes, sinó també a separar a través de punts diferents períodes sintàcticament interrelacionats. Per això, en la nostra edició podem trobar un gran nombre d'oracions que tenen com a primer mot un connector subordinat que en principi, des del punt de vista de l'estructura sintàctica, no pot constituir una frase principal. Així doncs, tot llegint la nostra edició, es poden trobar no poques vegades oracions que, tot i ser precedides per un punt i seguit, comencen de la següent manera: *Lo qual, com...*; *On, com...*; *Qui, com...*; etc. En ocasions, el grau de complexitat és tan elevat que fins i tot hem hagut de recórrer a l'ús dels guionets amb el propòsit de no dificultar la transparència de l'estructura sintàctica del passatge en qüestió.

Els signes d'interrogació i d'exclamació apareixen la major part de les vegades només al final de la frase en qüestió. Solament els hem afegit a l'obertura de la frase en aquells casos que podrien donar lloc a una interpretació errònia o a una entonació totalment o parcialment impròpia. Un altre aspecte destacat d'aquesta traducció de Canals és l'abundància de noms propis. En l'edició del text mantenim les grafies del text base, mentre que a l'índex onomàstic que figura al final d'aquest treball transcrivim els noms tal com són coneguts i utilitzats en el

català actual, tot indicant entre parèntesi les variants del text base. Cada referència d'aquest índex remetrà al corresponent llibre, títol i capítol del *Valeri Màxim*.²²⁴

6.4.2. Criteris de presentació i transcripció dels aparats de notes i de variants

6.4.2.1. Aparat de notes

Complementen la nostra edició dos aparats a peu de pàgina que remetent als passatges corresponents a través dels números de línia que figuren al marge. El primer aparat recull diverses notes centrades principalment en les fonts que singularitzen el *Valeri Màxim* d'Antoni Canals en relació als *Dictorum factorumque memorabilium*. És a dir, aquells casos en què la versió catalana s'aparta de manera notòria del text que presumiblement és traduït, sobretot a través d'amplificacions que pretenen facilitar als lectors la comprensió i contextualització del text llatí. Altres qüestions de caràcter més particular o d'abast més general són tractades a l'estudi introductor que precedeix l'edició. A les cites llatines consignades a l'aparat de notes, d'acord amb els criteris d'edició més habituals en textos llatins, tant clàssics com medievals, emprem sempre *u/i*, en minúscula, i *V/I*, en majúscula, tant si tenen valor vocàlic com consonàntic.²²⁵ Puntuem i utilitzem majúscules segons els usos més comuns, transcrivint els gentilicis i els mesos de l'any en majúscula inicial. Per a la citació dels fragments procedents del text llatí de Valeri Màxim, hem emprat l'edició de Kempf (1854) en la major part de les ocasions; la qual, tot i la seva antiguitat, es fonamenta en l'anàlisi crítica d'una gran quantitat de còdexs i resulta ser, de fet, "la première édition établie selon des normes scientifiques" (Valeri Màxim, 1995-1997: I, 62).

Tal com hem comentat profusament en apartats anteriors, la major part de les addicions que trobem a la traducció de Canals procedeixen o bé del comentari llatí medieval de Dionysius de Borgo San Sepolcro o del comentari contemporani de Lucas, tot i que hi ha alguns passatges interpolats que encara no hem pogut localitzar en cap altre autor, de manera que podrien procedir, si no del mateix Antoni Canals, d'altres fonts no identificades. L'aparat de notes incorpora sovint, en cursiva, les cites d'aquests glossadors medievals, tot reflectint de la següent manera les diverses possibilitats contemplades:

(Lucas, f. 1va): la informació donada en cursiva prové del comentari de Lucas copiat en el ms. BNE 7540, que hem descrit codicològicament sota la sigla *Z* en l'aparat corresponent d'aquest estudi. A continuació s'ementa el foli on es troba el passatge en qüestió.

²²⁴ Just abans de l'índex onomàstic incloem una explicació metodològica més detallada del seu contingut i funcionament.

²²⁵ Actuen així col·leccions com *Les Belles Lettres* i el *Corpus Christianorum*, tal com expliciten les respectives normes exposades per André (1972: 11) i *Corpus Christianorum* (2008: 11).

(Dionysius, f. 1v): la informació prové del comentari de Dionysius a partir del text contingut en una edició incunable *sine notis*, datada probablement pels volts de 1475, que nosaltres hem consultat a través de l'exemplar de la BNE, Inc/1355.

(Dionysius, f. 1v; *cf.* Lucas, f. 1va): els dos comentaris diuen pràcticament el mateix, de tal manera que, mentre no s'indiqui el contrari explícitament, no hi ha distincions significatives que ens permetin discernir quin dels dos va ser la font directa. Citem el fragment en qüestió tal i com apareix al comentari de Dionysius, ja que aquest és anterior. Si els dos glossadors presenten divergències textuais notables, però encara així no podem determinar quina versió utilitzà Canals de manera preferent, llavors transcriurem el text dels dos comentaris segons aquest mateix ordre cronològic.

(Lucas, f. 1va; *cf.* Dionysius, f. 1v): si hi ha alguna modificació o informació concreta que ens faci sospitar que, malgrat la semblança d'ambdós comentaristes, el de Lucas és la font directa manllevada per Canals, indiquem la referència d'aquest glossador en primer lloc, rere del qual afegirem la correspondència amb Dionysius.

Add. trad. Canals: la font de la informació continguda en aquest fragment del *Valeri Màxim* d'Antoni Canals no és cap dels dos comentaris llatins consultats.

De vegades, una mateixa amplificació o aclariment d'Antoni Canals es repeteix diverses vegades al llarg de l'obra, especialment quan es tracta d'interpolacions geogràfiques o referides a algun càrrec públic romà. Ben sovint, aquestes mateixes repeticions es poden localitzar paral·lelament també als comentaris de Dionís i Lucas; llavors, el nostre aparat de notes remet als respectius passatges d'aquests glossadors. Però quan els dos comentaris llatins no afegeixen la informació en el capítol concret on es troba la interpolació afegim a l'aparat de notes una remissió al capítol precedent que podria explicar el passatge en qüestió. Així doncs, per exemple, en una nota de IV.1.7 (“car tots aquells qui obehien a Roma eren apel·lats lurs companyons”), trobem una remissió a la respectiva nota de III.6.1: “*Vocat hic Siculos, socios, sicut tunc temporis vocabantur omnes qui obediebant Romanis* (Lucas, f. 43vb)”.

6.4.2.2. Aparat de variants

Hem emprat un aparat negatiu, és a dir, l'absència de la sigla d'un testimoni indica que aquest no presenta cap variant respecte la lliçó del manuscrit que s'edita (sempre tenint en compte els criteris exposats en els apartats anteriors). L'ordre en què s'ofereixen les lliçons dels testimonis és estrictament alfabètic, d'acord amb les sigles atorgades als manuscrits. Quan assenyallem una lliçó compartida per diversos testimonis entenem que la lliçó és literalment la pròpia del primer manuscrit citat i que els altres aporten aquesta mateixa o una altra amb lleugeres divergències que considerem merament gràfiques. Quan una entrada de l'aparat crític, per la seva extensió, presenta lleus variacions entre els diversos testimonis consignats, s'indiquen entre claudàtors les lliçons significatives dels altres testimonis. Pel que fa a la transcripció de les variants, ens

limitem a desenvolupar les abreviatures sense marcar-les en cursiva, regularitzem l'ús de *i/j* i *u/v*, i no accentuem ni puntuem ni separem o aglutinem mots. A l'aparat crític hem utilitzat les següents expressions llatines:

def. (deficit): indica la manca total o parcial d'un o diversos folis en un determinat testimoni.

D'aquesta manera indiquem, doncs, els passatges que es trobaven als fulls arrencats o al revers de les il·luminacions retallades.

del. (deleuit): assenyala aquells passatges que actualment no es veuen bé, ja sigui perquè la tinta s'ha esborrat o per altres causes.

om. (omisit): indica l'omissió del mot o mots corresponents, que no han estat copiats per l'amanuense.

post ... add. (post ... addidit): quan hi ha un afegit d'un mot o de diversos mots en relació amb el text de la nostra edició, ho hem indicat a través de la fórmula *post*, el passatge del testimoni base, *add. i*, finalment, la seqüència textual afegida.

A l'aparat de variants queden registrades no només una gran diversitat de lliçons de tots els testimonis avui en dia coneguts i conservats, sinó també les nostres intervencions sobre el text, incloent-hi les lliçons de *AB* rebutjades, així com altres particularitats que jutgem rellevants de cara a l'estudi de la transmissió textual de la traducció d'Antoni Canals. En relació a aquells passatges que en els manuscrits apareixen ratllats o subpuntuats, només hem consignat els casos que afecten directament als testimonis del text base i, en algun cas molt més esporàdic, hem marcat com a variant els passatges ratllats d'altres manuscrits només quan aquesta informació ens ha semblat rellevant de cara a la constitució del text i a la jerarquització dels testimonis conservats.

Tant pel que fa a l'establiment del text com pel que fa a la col·locació dels diferents testimonis, la nostra edició considera igualment el text disposat ordenadament a dins de la caixa d'escriptura com els passatges interliniats o copiats al marge amb una crida marcada a través d'un signe gràfic, sempre que formin part del text del *Valeri Màxim*.

EDICIÓ CRÍTICA (LLIBRES I-V)

[CARTES]

[^{iv}] Tresllat de la letra que·l cardenal de València tramès als
consellers de Barçellona com los envià lo present libre

5

Cars amichs: com nós studiant algunes vegades en lo *Valeri*
veessem que les notables istòries e fort excel·lents auctoritats
que allí són posades, si bé són enteses e considerades, són molt
profitoses a la ànima e al cos e al regiment de la cosa publica e
10 familiar e axí en temps de guerra com de pau e en temps de 10
necessitat com de prosperitat, havem feyt lo dit libre trasladar
de latí en romanç per ço que·ls lechs, qui no entenen latí, legint
e estudiant lo dit libre ne retenguessen algunes coses profitoses
e honorables segons Déu e lo món. Car en lo dit libre se tracta
habundantment de totes aquelles coses que són necessàries a fer 15
l'om perfet e acabat. Lo qual libre és a nostre parer fort covinent
a tota edat: als de edat perfeta per ço que, com seran posats en
los officis publichs, lo regiment de la cosa publicha que·ls és
comanat sia mils administrat e regit; e als fadrins per ço que, axí
20 com ara aprenen de legir en romances dels quals los roman 20
poch profit, apenran en aquest, de què no pot ésser que no·n
retenguen moltes notables e assenyalades coses.

E com nós siam certs que la vostra nobla ciutat entén més en lo
bon regiment de la cosa publica e familiar que altra ciutat que
nós sapiam, tant que espill de gran exempli pot ésser dita –a la 25
qual ciutat vostra nós nos tenim molt per tenguts e obligats per

1 CARTES] Només *A*, *E* i *F* inclouen les dues cartes.

3 que·l] *post* quel *add.* molt reverent pare en christ *E* 4 de] *post* de *add.* la
ciutat de *E* | Barçellona] Barchinona ab lo libre apelat *valeri* *E* |
Barchinona *F* | com ... libre] *om.* *E* | envià] *trames* *F* | libre] *post* libre *add.*
appellat *valerii maximo* *F* 7 veessem] *vee*[...]m *A* 8 considerades] *post*
considerades *add.* me *F* 13 ne] *post* ne *add.* prenguen en *E* | retenguessen]
retenguen *E* 15 aquelles coses] *coses aquelles* *E* 17 que] *om.* *F* 18 que·ls
... 19 comanat] *om.* *E* 22 assenyalades] *senyallades* *EF* 23 nobla] *notable*
EF 24 bon] *om.* *EF* 25 exempli] *eximpli* *EF* 26 tenguts ... obligats]
obligats e tenguts *F*

la gran amor que hac al senyor infant en Pere, pare nostre, e a
nós qui, estant fadrí, nos nodrim aquí feent-nos moltes honors e
molts plaers–, havem acordat de trametre-us lo dit *Valeri*
30 aromançat, lo qual vos trametem per Bardol de Çavalls, scrivà
nostre, qui lo dit libre ha scrit.
Pregants-vos que haüt esguart més a la bona volentat que al do
o present que us trametem, vullats acceptar e tenir per amor de
nós lo dit libre e rescriure a nós ara e per totstemps totes coses
35 que puixam complir per honor de vosaltres. E lo Sant Sperit,
cars amichs, vos vulla tenir en sa guarda. Dada en València lo 10
primer dia de deembre l'ayn de la nativitat de nostre Senyor
MCCC noranta-e-cinch.

40 Resposta feta per los honorables consellers de la ciutat de
Barchinona a la letra damunt inserta

Molt reverend pare en Christ e senyor: reebuda havem vuy per
Bartol de Çavalls, escrivà vostre, una molt gratiosa letra vostra
45 ensemps ab un fort bell e notable libre appel·lat *Valèrio*
Màximo, transladat de latí en romanç, lo qual a vós, senyor, ha 20
plagut donar a aquesta ciutat e al Consell d'aquella. Per què,
senyor, nós e aquesta ciutat vos fem tantes gràcies com podem
no solament per la bellea e notabilitat del dit libre, qui conté
50 actes e matèries tocants fort altament administració e regiment
de cosa publica –e, en altra manera, tracte solennament de
moltes istòries e auctoritats fort notables e profitoses a tota
persona constituïda en qualsevol edat–, mas encara molt més
per la bona affecció que vós, senyor, per vostra mercè havets en
55 açò mostrada a nós e a aquesta ciutat, e com la us plau haver en
memòria e per recomenat lo regiment d'aquella. Lo qual, 30
senyor, creem que, mijançant la ajuda de nostre Senyor, serà

29 dit] *om. E 32* esguart més] mes esguard *F 43* en Christ] *om. F* reebuda]
om. EF 44 vostre] *post* vostre *add.* reebuda *EF* | vostra] nos *E 47* plagut]
post plagut *add.* de *F* | e ... 48 ciutat] *om. E* | Per què] de *F 48* e] en *F* |
tantes] *post* tantes *add.* de *EF 50* tocants] tocans tocants *F*

molt il·luminat per lo dit libre. E som certs, senyor, que, segons
la dita vostra letra commemora, aquesta ciutat hac axí com
haver devia gran affectió e bona voluntat al senyor infant en 60
Pere, de bona memòria, pare vostre, e a vós, senyor, mentre que
érets ací constituït en edat pueril; e ha encara e, Déu volent,
haurà tostemps a la vostra molt reverent paternitat axí com
aquella qui devallà de la casa reyal e, en altre manera, per sa 65
alta dignitat, magnanimitat e prudència e altres virtuts ho
mereix. E manats, senyor, a nós totes coses en què nós e aquesta
10 ciutat puyam servir la vostra molt gran senyoria, la qual Déu
mantenga per molts anys ab prosperitat de persona e creximent
d'onor. Escrita en Barchinona a deu dies de deembre de l'any
mil treents noranta-cinch. ^[2ra] 70

59 commemora] *post* commemora *add.* a *F* | hac] *om.* *EF* **60** haver devia]
devia haver *E* **69** dies] *om.* *EF* | l'any] *post* any *add.* de la nativitat de
nostre senyor *E*

[TAULA]

Títols del primer libre de Valeri Màxim

- 75 I. Títol de religió, que vol dir servitut e honor feta a Déu
 II. Títol de religió o servitut divinal negligentment observada
 III. Títol de senyals, los quals seguexen aquells qui s'entenen en auhyrs, esternuts o paraules o coses vistes en certa disposició e temps
 80 IIII. Títol de prodigis, que vol dir cosa que s'esdevé sens comú cos de natura, axí com ploure sanch o semblants coses que són a nós maravelloses 10
 V. Títol de sompnis
 85 VI. Títol de miracles

Títols del segon libre

- I. Títol de les costums e estatuts antichs
 II. Títol de disciplina o correctió militar
 90 III. Títol del dret del triumphe o victòria
 IIII. Títol de censoria, ço és correctió de costums 20

74 Títols ... 214 generoses] A diferència de la resta de testimonis, *B* situa l'índex al final del volum (f. 223va-224va). Ometem tant en l'edició com en l'aparat crític les remissions a la foliació o al número de capítol tal com apareixen en alguns testimonis.

74 Títols ... Màxim] *Sequentur rubrice primi libri. Proemi de Valerio maximo. Invocacio de valeri C | Aci comença la taula o titols del molt alt hi excellent libre que es apellat valeri Maximus D | Comença lo libre de valeri maximo libre primer E | Assi comença la taula dels titols del molt alt Noble e excellent libra qui es apellat Valerius maximus. Titols dels libra primer G | Açi comença la taula dels titols del molt alt e excellent libre ques apellat valerius maximus. Titols del primer libre de valeri maximo I | Títols ... 214 generoses] *om. H 75* dir] *om. C | e] [.] A 78* aquells] *C i C | s'entenen] esdevengueren C | entenen D 79* en¹] a *F auhyrs] oys C | huys D | ahois I | o¹] post o add. a F | vistes] om. C [justes DG | certa] terca G 80* e] de *C | o G 82* cos] cars *D | cas I 84* Títol ... sompnis] *om. C 87* Títols ... libre] *Sequitur liber secundus C | Comence la taula del ii libre E 88* estatuts] astituts *C 89* o] e *E 90* del¹] de *F | del²] om. G | o] post o add. o G 91* és] *post es add. de GI**

V. Títol de majestat e honor

Títols del terç libre

	I. Títol de joventut virtuosa	95
	II. Títol de moral fortalea	
	III. Títol de paciència	
	IIII. Títol de aquells qui, de bayx e sotil loch nats, foren fets excel·lentment clars e nobles	
10	V. Títol de aquells qui no semblaren la excel·lent noblea de lurs pares e predecessors	100
	VI. Títol de aquells qui, nats de nobles pares, se comportaren en lur vestir e en altres arreaments pus pomposament e en altra guisa que la costuma de la terra no era	
	VII. Títol de confiança de si mateyx	105
	VIII. Títol de constància ^[2rb]	

Títols del quart libre

	I. Títol de moderació o temperança	
20	II. Títol de aquells qui, de gran enamistat, són conjuncts per amistat o cunyadatje	110
	III. Títol de abstinència e continència	
	IIII. Títol de pobretat	
	V. Títol de vergonya	
	VI. Títol de l'amor que és entre marit e muller	115

92 e] o *D* 94 Títols ... libre] Liber tercius *C* | Començe la taula del terç libre *E* | terç] tercer *DFG* 95 joventut virtuosa] moderacio o temperança *D* 96 moral] *om. DG* | moral fortalea] fortaleza moral *C* 98 e] *post e add. de E* | o *G* 99 clars] calrs *G* 100 excel·lent] excellencia *G* | de²] dels *C* 101 pares] amichs *I* | pares e] *om. G* 102 pares] *om. E* 103 lur] lurs *E* | vestir] vestit *CI* | vestits *E* | arreaments] ornamentals *C* | e²] *om. C* 106 constància] cons[...] *A* 108 Títols ... libre] Liber quartus *C* | Comence la taula del quart libre *E* 109 Títol] *post titol add. primer DG* | o] *post o add. de G* 110 Títol] *post titol add. segon DG* 111 cunyadatje] cunyacie *B* 112 Títol] *post titol add. terçer DG* | abstinència ... continència] continencia e abstinencia *C* | e continència] *om. G* 113 Títol] *post titol add. quart DG* | pobretat] probitat *E* 114 Títol] *post titol add. v^e D* | *add. quint G* 115 Títol] *post titol add. vi^e DG* | l'amor] amor *E* | entre] en *E*

- VII. Títol de amistat
 VIII. Títol de liberalitat o franquesa

Títols del quint libre

- 120 I. Títol de clemència e humanitat
 II. Títol de aquells que reconegueren los benifets rebuts
 III. Títol dels desconexents
 IIII. Títol de la pietat que hagren los fills als pares e mares
 V. Títol de la pietat que hagren uns germans d'altres
 125 VI. Títol de la pietat que hagren molts a la lur pàtria o terra 10
 VII. Títol de la gran misericòrdia e amor que hagren als fills los pares
 VIII. Títol de severitat, ço és rigorosa justícia, que mostraren los pares contra lurs fills
 130 IX. Títol del temprament que hagren los pares envès lurs fills, dels quals havien sospita rahonable
 X. Títol dels pares qui sostengueren pacientment la mort dels fills

135 Títols del VI libre 20

- I. Títol de pudicícia o castedat

116 Títol] *post* titol *add.* viie *DG* | Títol... amistat] *om.* *E* | de] *post* de *add.* la *G* **117** Títol] *post* titol *add.* viii^e *DG* | liberalitat] libertat *CDGI* | o] e *C* o franquesa] *om.* *G* | franquesa] estrangesa *E* **119** Títols...libre] Liber quintus *C* | Començe la taula del v libre *E* | quint] cinque *F* **120** Títol] *post* titol *add.* primer *DG* | humanitat] pietat *G* | humilitat *I* **121** Títol] *post* titol *add.* segon *DG* **122** Títol] *post* titol *add.* terçer *DG* | Títol ...desconexents] *om.* *E* **123** Títol] *post* titol *add.* quart *DG* | als] a *D* | a lurs *E* **124** Títol] *post* titol *add.* v^e *DG* | que] ques *CGI* **125** Títol] *post* titol *add.* vi^e *DG* | que] ques *C* | la²] *om.* *C* | pàtria ... terra] terra o patria *G* **126** Títol] *post* titol *add.* viie *DG* | gran] *om.* *GI* | als] los *DG* | als ... 129 pares] los pares als fills *EI* | los] als *DG* **128** Títol] *post* titol *add.* viiie *DG* | de] *post* de *add.* la *E* | és] *post* es *add.* de *CE* | que mostraren] *om.* *E* **130** Títol] *post* titol *add.* ixe *DG* | del] de *E* | temprament] atemprament *CDGI* **131** rahonable] *om.* *D* **132** Títol] *post* titol *add.* x^e *DG* pacientment ... mort] la mort pacientment *C* | pacientment ... 133 fills] la mort dels [lurs *G*] fills pacientment *DGI* | dels²] de lurs *C* **135** Títols ...libre] Liber Sextus *C* | Començe la taula del vi libre *E* **136** I ... 143 discreta] *del.* *A* | Títol] *post* titol *add.* primer *DG* | pudicícia] prudencia *G* | o] e *CDE* | e de *G*

	II. Títol d'aquells qui digueren e feren diverses actes, postposada tota paor e temor	
	III. Títol de rigorosa justícia	
	IIII. Títol de les coses que foren dites e fetes madurament e discreta ^[2va]	140
	V. Títol de justícia	
	VI. Títol de feultat servada a la cosa publica	
	VII. Títol de la fe que les mullers servaren als marits	
	VIII. Títol de la feultat que hagren los catius envès lurs senyors	145
10	IX. Títol de la mutació de la fortuna e de les costumes dels hòmens	

Títols del VII libre

	I. Títol de felicitat o beneventurança	150
	II. Títol de les coses que foren fetes e dites sàviament e discreta	
	III. Títol de les astúcies singulars dels hòmens	
	IIII. Títol de les astúcies que hagren los cavallers en fets d'armes	
20	V. Títol d'aquells qui reberen repulsa en les honors que demanaven	155
	VI. Títol de les coses que foren fetes forçadament en temps de necessitat	
	VII. Títol dels testaments qui foren mudats e revocats	

137 Títol] *post titol add.* segon *DG* **138** paor... temor] temor e paor *CF*
139 Títol] *post titol add.* terç *DG* **140** Títol] *post titol add.* quart *DG* |
dites... fetes] fetes e dites *DGI* **142** Títol] *post titol add.* v^e *DG* **143**
Títol] *post titol add.* vi^e *DG* | a] en *C* **144** Títol] *post titol add.* viie *DG* |
la] *om.* *CDG* | als] a lurs *CD* **145** Títol] *post titol add.* viiie *DG* | la] *om.*
CDG | envès] a *GI* **146** Títol] *post titol add.* ixe *DG* | les costumes] la
costuma *E* **149** Títols] titol *B* | Títols ... libre] Liber vii *C* | Comence la
taula del vii libre *E* | vii libre] libra vii *G* **150** Títol] *om.* *C* | *post titol*
add. primer *DG* | felicitat] feultat *CDG* | o] e *CDGI* | e de *E* |
beneventurança] benanança *CDGI* **151** Títol] *post titol add.* segon *DG* |
de les] daquellas *C* | fetes e] *om.* *EF* **152** Títol] *post titol add.* terçer *DG*
153 Títol] *post titol add.* quart *DG* | fets] fet *GI* **155** Títol] *post titol add.*
v^e *DG* reberen] hagueren *E* **157** Títol] *post titol add.* vi^e *DG* | temps] fet
E **159** Títol] *post titol add.* viie *DG*

- 160 VIII. Títol dels testaments que romangueren en lur força e
virtut, jatsesia que haguessen rahó per la qual devien ésser
revocats
- IX. Títol d'aquells qui foren hereus contra la oppinió dels
hòmens
- 165
- Títols del VIII libre
- I. Títol de les persones acusades e difamades que foren absoltes
o condempnades
- II. Títol dels juhís fets privadament e apartada, los quals foren 10
molt asenyalats
- 170 III. Títol d'aquelles dones que advocaren e procuraren deduint
lurs fets o d'altres davant los jutges principals
- III. Títol de les qüestions, ço és de turments
- V. Títol de testimonis
- 175 VI. Títol d'aquels qui cometeren aquels mals e crims los quals
havien punits ^[2vb] en los altres
- VII. Títol d'estudi e indústria
- VIII. Títol de ociositat loable e virtuosa
- IX. Títol de la gran virtut de eloqüència o bella parleria 20
- 180 X. Títol quanta efficàcia e actoritat està en la bella pronunciació
hi en lo apte moviment del cos
- XI. Títol de les obres fetes per art, com són grans e profitoses

160 Títol] *post* títol *add.* viiie *DG* **161** la] lo *G* **163** Títol] *post* títol *add.* ixe *DG* | contra] conta *B* | la] *om.* *BC* | *post* la *add.* raho o *EF* **166** Títols ... libre] Liber viii *C* | Comença la taula del huyten libre *E* **167** Títol] *post* títol *add.* primer *DG* | e difamades] *om.* *E* **168** o] e *CE* **169** Títol] *post* títol *add.* segon *DG* | apartada] apartadament *C* **171** Títol] *post* títol *add.* tercer *DG* | advocaren] advocaven *C* | avocaren *D* procuraren] procuraven *C* | provocaren *E* | deduint] damunt *D* | de nit *E* | *om.* *GI* **172** o] e *DGI* | *om.* *E* | d'altres] *om.* *E* **173** Títol] *post* títol *add.* quart *DG* **174** Títol] *post* títol *add.* v^e *DG* **175** Títol] *post* títol *add.* vi^e *DG* | e] *om.* *CEFG* | los quals] que *C* **177** Títol] *post* títol *add.* viie *DG* | e] *post* e *add.* de *I* **178** Títol] *post* títol *add.* viiie *DG* | virtuosa] virtusa *B* **179** Títol] *post* títol *add.* ixe *DG* | la] *om.* *E* | virtut] virtuts *E* | o] e *C* **180** Títol] *post* títol *add.* x^e *DG* | efficàcia] hedifficacia *E* | la] *om.* *CEF* pronunciació] permutacio *G* **181** moviment] maviment *B* **182** XI] *post* títol *add.* xie *DG* | art] *om.* *C* | profitoses] perfetas *C*

	XII. Títol d'aquelles coses que no poden ésser fetes ab alguna art	
	XIII. Títol que cascú és bon mestre e gran disputador en la sua art	185
	XIIII. Títol de antiguitat e vellea	
	XV. Títol de cobejança de glòria e honor	
	XVI. Títol d'aquells a qui esdevengueren coses fort magnificoses	190
10	Títols del IX libre	
	I. Títol de luxúria e desig carnal	
	II. Títol de crueltat	
	III. Títol de ira e de hoy	195
	IIII. Títol de avarícia	
	V. Títol de supèrbia e de follia	
	VI. Títol de trahició	
	VII. Títol de avalot e de violència	
	VIII. Títol de presumpció folla e orada	200
	IX. Títol de error	
20	X. Títol de venjança	
	XI. Títol de paraules dites viciosament e de actes fets crimosament e iniga	
	XII. Títol de les morts de diverses hòmens que foren fort estranyes e singulars	205
	XIII. Títol de cobejança de molt viure	

183 Títol] *post* títol *add.* xii^e DG | ab] per GI | alguna] negun C | neguna DEFGI **185** Títol] *post* títol *add.* xiii^e DG | e] *om.* C **187** Títol] *post* títol *add.* xiiii^e DG | e] *post* e *add.* de GI **188** Títol] *post* títol *add.* xv^e DG | e] *post* e *add.* de E **189** Títol] *post* títol *add.* xvi^e DG | a] *om.* E **192** Títols ... libre] Liber viiii C | Comença la taula del noven libre E | ix] nove F **193** Títol] *post* títol *add.* primer CDG | e] o I **194** Títol] *post* títol *add.* segon G **195** III] *post* títol *add.* terçer D | terç G | e ... hoy] *om.* G | de²] *om.* C **196** Títol] *post* títol *add.* quart DG **197** Títol] *post* títol *add.* v^e DG | de²] *om.* E **198** Títol] *post* títol *add.* vi^e DG | trahició] tracio C **199** Títol] *post* títol *add.* vii^e DG **200** Títol] *post* títol *add.* viii^e DG de] *post* de *add.* la DG **201** Títol] *post* títol *add.* ixe DG **202** Títol] *post* títol *add.* x^e DG **203** Títol] *post* títol *add.* xie DG **205** Títol] *post* títol *add.* xiie DG | de¹ ... morts] *om.* D **207** Títol] *post* títol *add.* xiiie DG

- XIII. Títol com se guardaren diligentment aquells qui tenien
per sospitosos los domèstichs de lur casa
- 210 XV. Títol d'aquells que foren molt semblants en la disposició
del cos
- XVI. Títol d'aquells qui, com fossen de minve linatge,
s'esforçaren ab engans e falsies de mesclar-se ab gents nobles e
generoses ^[3r]
- 215

208 XIII ... 406 tornar] *def. I* | Títol] *post títol add. xiiie DG* **209** lur]
om. G **210** Títol] *post títol add. xve DG* **212** Títol] *post títol add. xvie DG*
| de] *om. E* | minve] *diminuïts en E* **213** nobles] *notables EF*

PRÒLECH ^[3ra]

Al molt reverent pare en Christ e senyor meu molt alt lo senyor
 en Jacme, per la providència divinal de la sancta Esgleya
 romana cardenal bisbe de Sabina e administrador del bisbat de 220
 València: frare Antoni Canals, de l'Orde dels Frares Preyçadors,
 per vostra altea licenciat en theologia e fet lector de la seu de
 València, humil servidor, indigne de tan venerable paternitat, de
 sa pochia sufficiència volent fer alguna servitut acceptable a
 10 tanta dignitat transcendent, donant primer si e la sua singular 225
 affectió, la obra presén en la qual esvetladament ha treballat
 offer a vostra alta senyoria. On, molt alt senyor, com
 esperiència, maestra, evidentment mostre huy en nostres temps
 les virtuts morals ésser exellades de la terra tornant-se'n al cel
 on hagren son principi o començament, considerant yo lo temps 230
 dels romans –en lo qual lo benefici de la Incarnació era molt
 luny de natura humana, los sacraments no eren instituhits, les
 virtuts theologals no eren divulgades– ésser tanta moralitat en
 les gents que, per les virtuts resplandents en lo món, lo segle
 20 que ara per la durea dels coratges dels pobles, per la fredor de 235
 amor e karitat de les gents, segons la posició de l'Ovidi és de
 ferre, en aquell temps dels dits romans per mèrit de lurs actes

216 PRÒLECH ... 290 Amén] Les sigles *D* i *D*² representen dues còpies diferents del pròleg transmeses en el mateix manuscrit. *D*² ocupa el foli preliminar i, a diferència de la resta del volum, està escrit a línia tirada.

216 PRÒLECH] *om.* *CEFGH* | Letra de mestre Anthoni canal tramesa o dirigent al Cardenal de valencia *D* | aquesta letra ja es avant *D*² **218** lo] *om.* *DD*² **220** e] *om.* *D*² **221** Canals] canal *D*² | dels] de *C* **222** theologia] sacra theologia *EF* **225** tanta] tant alta *D*² | primer si] si primer *G* | si] fi *A* **226** ha treballat] e trebaylant *E* **227** com] *post* com *add.* per *H* **228** maestra] me mostra *D*² | evidentment] evident *G* | mostre] *om.* *D*² **229** exellades] exalçades *D*² **230** hagren] agueren *D*² | o] *om.* *DD*² | e *H* | començament] *om.* *DD*² | yo] *om.* *D*² **231** qual] *post* qual *add.* hera *D*² | era] en *A* | *om.* *D*² | molt] *om.* *H* **232** luny] dan *A* **233** theologals] theologals *CD* | moralitat] mor *D*² **235** ara] hera *D*² | la] *om.* *F* | la fredor] lo faedor *E* | de¹] *post* de *add.* la *G* **236** amor] *post* amor *add.* de *G* | posició] exposicio *F* **237** dits romans] romans dits *G* mèrit] morir *E* | de] dels *AB*

virtuosos pogué ésser dit setgle daurat. Car, senyor, ¿on és huy
tan gran amor del ben poblich per lo qual oferir si a mort als
240 dits romans era estudi esvetlat en tant que cascun se cuytava
al·legant que los seus ^[3rb] moriren per lo dit ben poblich, per la
qual rahó a ell se pertanhia morir per dret de successió? ¿On és
huy tan diligent servitut feta a Déu com era la dels romans, qui
tenien per gran inconvenient en lurs temples tractar sol de
245 paraula alguna cosa que pertangués a temporalitat? ¿On és huy
tanta veritat com era en los temps dels romans, qui ans elegien
mort dura e cruel que contravenir a la veritat de lur fe promesa? 10
Huy en nostres temps regnant los pecats, les virtuts exellades de
la terra, ¿com dits de profetes, proverbis de savis, exemplar de
250 la vida del nostre Salvador, instruccions dels apòstols,
testimonis dels evangelistes, ajuda singular dels sacraments de
sancta mare Esgleya, la virtut de la fe christiana, lo mèrit de la
passió del Redemptor no amollesquen nostre cor, no
corregesquen la nostra vida? Ja no resta sinó que exemples de
255 gents estranyes, virtuts de hòmens qui no hagueren conexença
de Jhesuchrist, perfectió de vida de poble qui no fon ajudat e
sustentat ab efficàcia de sacraments, feeltat e amor de gents que 20
no hagueren profetes qui·ls preïcassen, apòstols qui·ls
prometessen lo regne del cel. Sien al·legats ferint lo front de
260 nostra pochta vergonya, aterrant nostra presumptuosa supèrbia,
qui, appel·lats per Christ christians, presumim per lo sol nom

238 pogué] pogra *B* | puga *D*² | pogera *G* **239** qual] *post* qual *add.* algu
*D*² | oferir] oferira *D*² **240** en...244 poblich] *om.* *E* | se] si *D*² *G*
241 al·legant] alegrant *D*² | que los] aquells *D*² | moriren] morien *D*² **242** és
... 246 tenien] *om.* *D*² **243** huy] *om.* *E* | la] *om.* *CDEFGH* **244** gran
inconvenient] inconvenient molt gran *CDD*²*EF**GH* **245** temporalitat]
corporalitat *H* **246** tanta] *post* tanta *add.* de *F* **247** dura ... cruel] cruel e
dura *E* **248** virtuts] *post* virtuts *add.* son *G* exellades] exalçades *D*²
250 del] de *D* **251** testimonis] testimoni *D*² **253** del] *post* del *add.* nostre
*DD*²*EFH* **254** que] *post* que *add.* a *D*² exemples] eximplis *CEFG* **255**
virtuts] virtuoses *D*² **257** ab] ab ab *D*² efficàcia] af *D*² **259** prometessen]
om. *D*² | lo¹] los *G* | regne] regnas *G* del cel] de deu *H* | al·legats] algunes
*D*² | de] *post* de *add.* la *G* **260** presumptuosa] presumpcio *D*² | presupterosa
G **261** per²] *post* per *add.* a *D*² | nom] no *D*²

ésser més virtuosos que tota altra generatió, com en fets et obres
 pertanyents als dits christians siam menys que pagans,
 reprentes les virtuts dels romans los nostres vicis manifests.
 E com entre·ls altres hystorials qui han tractat dels fets 265
 virtuosos de Roma en compendiós o breu estil e molt sentenciós
 sia *Valeri* –lo qual vós, senyor, havets singularment per ^[3va]
 mans, qui desigats que·ls hòmens qui no són gramàtics
 entenguen lo dit *Valeri* perfetament, lo qual és peregrí e poch
 comunicat en lo Regne d'Aragó, e açò per lo estret estil que 270
 10 serva en sa ordinació–, per què yo a manament de vostra
 senyoria é'l tret de latí en nostra vulgada lengua materna
 valenciana axí breu com he pogut, jatsesia que altres l'agen tret
 en lengua catalana. Emperò, com lur estil sia fort larch e quasi
 confús entremesclant·hi les gloses, que són o defalliment de 275
 vocables o no podén comprendre les dites hystòries en breu
 sentència, mas com los entenimens dels vivents huy sien molt
 aguts e breus e les ocupacions de les gents grans e diffuses,
 considerí que, per tolre ennug e per satisfacer en temps
 esdevenidor als enteniments de molts, tragués lo dit *Valeri* e·l 280
 20 comprenés en breu tractat proseguint les hystòries segons la
 sentència litteral, acostant·me al test axí prop com pot ma poca
 suficiència, supplicant humilment vostra excel·lencia, senyor,
 que no·m sia pres e atribuït a presumpció com me atrevesch de
 sol fer mentió del dit *Valeri* davant vostra paternitat, que l'ha 285
 més familiar que hom que yo sàpia en Espanya, mas vulla
 acceptar ma servitut e humil obediència en lo petit libre

262 et] e en *D*² 263 dits] *om. H* | menys] mes *D*² 265 E] *om. G* 266 estil]
om. EF | 267 sia] si es *D*² | vós senyor] senyor vos *H* 268 desigats]
 desigants *ACDEFHI* | que·ls] aquells *D*² | molts *H* 270 en] per *ABI* 271
 yo] *om. G* | de¹] de la *DD*² | del *F* 272 nostra] vostra *G* materna] materia
*D*² 273 breu] *om. F* 274 fort] molt *G* 275 confús] *post confus add. e D*²
 | són] fon *BG* | o] a *D*² 276 o] e *D*² | les ... sentència] en breu sentencia les
 dites istories *G* 277 los entenimens] lo enteniment *G* 278 grans] *om. D*² |
 grans e] *om. G* 279 per] *om. H* | en] al *G* 283 supplicant] suficiencia
 poca *EF* 284 no·m] non *G* | com *H* | e] ne *CEFG* | e atribuït] *om. D*² | a]
 ne *EF* 285 mentió] *om. H* 287 humil] *om. D*²

affectuosament intercluses. Conserve lo sobiran Altisme vostra
gran altea en contínua sanitat per lonch temps prosperant.

290 Amén. ^[3vb]

288 Conserve] conservam *D*²

[LLIBRE I]

	I. Títol de religió, que vol dir servitut e honor feta a Déu	
	II. Títol de religió o servitut divinal negligentment observada	295
	III. Títol de senyals, los quals seguexen aquels qui s'entenen en auhurs, estrenuts o paraules o coses vistes en certa disposició e temps	
10	IIII. Títol de prodigis, que vol dir cosa que s'esdevé sens comú cos de natura, axí com ploure sanch o semblants coses que són a nós maravellooses	300
	V. Títol de sompnis	
	VI. Títol de miracles	
	Prohemi del <i>Valeri Màximo</i> ^[4ra]	305
20	Per socorre e ajudar al treball dels hòmens ab gran aviditat encerquants les hystòries, dits e fets dignes de memòria dels romans e d'altres nacions que en diverses volums són contengudes largament e diffusa, he proposat de conpendre en breu tractat los fets e dits liurats per doctors autèntichs. No entén pas recitar totes les matèries hystorials, car no és qui en breu volum haja compreses les hystòries del setgle, no és qui·s sia aventurat a concloure en una summa los fets, dits e hystòries antigues e novelles de la ciutat romana.	310 315

293 I ... 303 miracles] *om. CDEFGH* **296** s'entenen] senten *AB* **297** auhurs] auhyrs *B* **305** Prohemi ... Màximo] *om. BF* | Títol primer de religio que vol dir servitut e honor feta adeu *E* | del] de *CGH* | Màximo] *om. D* **307** Per] *om. D* | al] a *D* | als *EF* | treball] treballs *EF* **309** nacions] mencions *C* **312** pas] *post* pas *add.* a *C* **314** a] en *H* summa] *om. D* **315** romana] de Roma *CEG*

Invocació de Valeri

O Cèsar emperador, lo qual ha volgut lo consentiment dels déus
e dels hòmens ésser regiment de mar e de terra, qui est certa
320 salut romana, per la providència del qual les virtuts
benignament són nodrides e favorejades, los vicis rigorosament
punits, a tu invoque! Car, si los altres antichs dictadors en lurs
exordis e començaments invocaven Júpiter, lo sobiran déu, e ls
poetes excel·lents se acompanyaven a alguna divinitat, lo meu
325 poch engiyn o saber bé tan justament recorre a la tua favor per 10
dues rahons: la primera, com la tua divinitat és més certa que
dels altres déus; la segona, car és semblant hi egual a la divinitat
de ton pare e de ton avi, qui són estats deíficats, per la virtut
dels quals los sacrificis dels sobirans déus han rebut gran favor
e honorable crexença.
330 E com los déus hajam reebuts d'altres gents subjugades a Roma,
e nós, romans, hajam donats cèsars o emperadors a totes
nacions, e pus virtuosa ^[4rb] cosa sia donar que d'altri reebre, per
açò he volgut ma invocació endreçar a tu, Cèsar. Mas com la
335 servitut e honor dels déus sia la primera cosa que ocorre a 20
nostre estudi, cové de recitar sumàriament algunes coses
pertayents a la dita matèria.

328 deíficats] *Hec autem deificatio, ut dicit Augustinus, "De ciuitate Dei", non erat ex errore sed ex adulacione et hic Valerius adulatur Cesari* (Lucas, f. 2rb-va). **331** E ... 334 Cèsar] *Hic iustificat inuocationem suam quia Romani susceperunt deos ab aliis gentibus, sed cesares dederunt eos colendos omnibus nationibus* (Lucas, f. 2va). **333** e...reebre] *Nota quod autor pulcre loquitur in hunc modum: "Perfectius est dare quam recipere"* (Dionysius, f. 5). Reprèn la següent cita bíblica: *Beatius est magis dare quam accipere* (Ac 20, 35).

316 Invocació... Valeri] Capitol primer *E* | *om. F* **318** O] *om. E* | O... 486 carreta] *def. H* | consentiment] sentiment *D* **319** regiment] regidor *CG* **320** del] de la *E* **321** nodrides] regides *G* **323** invocaven] invocan *G* **324** acompanyaven] acompanyaven *G* | a] *om. E* | meu] *om. E* **325** saber] e *D* | recorre] socorre *E* | tua] *om. E* **326** més] pus *G* | certa] pus *CDEF* que] *om. G* **327** dels] *om. CDEF* | déus la] *om. C* **329** rebut] rebuts *G* **331** hajam] hagen *G* **333** nacions] gens *CG* | per] emper *C* | emper amor de *G* **334** volgut] volguda *D* | la] *om. CG* | de la *DEF* **335** a] al *DEF*

Valeri entén per la divinitat de Cèsar la honor de l'imperi, car
l'emperador és dit déu de la terra. E com dix que Cèsar era
semblant a la divinitat de son avi e de son pare, entengué que 340
fon Cèsar emperador axí com cascú d'aquells.

338 Valeri...341 d'aquells] *Add. trad.* Canals. *Vid.* Avenoza (2000: 355).

338 divinitat] *om.* CDEF | la!] *om.* CG | car] cor G **339** déu] deus G
Cèsar era] *om.* E **340** a...345 pare] a son pare e de son avi C | entengué]
enten E

Títol I. De religió, que vol dir servitut e honor feta a Déu

- 345 C. I. Los antichs regidors de Roma, moguts per doctrina moral
que mostra com deu homo justament viure, per auctoritat dels
astròlechs e per informació dels poetes e per exemple dels
sacerdots, lexats e foragitats los libres de inútils narrations
350 ordenar festes, solemnitats, sacrificis e cerimònies segons
que·ls bisbes e principals sacerdots de Toschana ab lo poble
observaven, en què feyen tres reverències als déus: la primera, 10
com recomanaven si mateys e·ls parents e amichs als déus;
segonament, com ab grans prechs e làgremes empetraven lurs
vots; tercerament, com per alguna cosa necessària e àrdua
355 obtenidora sacrificaven cremant les entràmenes d'alguns
animals en sacrifici, per los quals diverses perills eren relevats.
- C. II. Tan entès e diligent fon l'estudi dels romans en observar e
créxer la religió o servitut e honor dels déus que x infants fills
360 de nobles trameteren en Toschana lexant la ciutat romana,
habundant, honorable e ^[4va] maravellosa. E feya·s per rahó
que·ls dits infants, instruïts per lonch temps en la servitut dels 20
déus, com tornarien a Roma donassen forma de sacrificar e
servir los déus als habitants d'aquella.

343 que...Déu] *Add. trad.* Canals. **345** Los...Roma] *Maiores nostri, id est antiqui Romani, maiores urbem regentes* (Dionysius, f. 6; cf. Lucas, f. 2va). **348** lexats ... 349 profitoses] *Libris portentorum depulsis, id est abiectis ac refutatis* (Dionysius, f. 6). **358** C ii] La numeració dels primers capítols de la traducció de Canals no es correspon amb la de l'original llatí, perquè Canals va confondre alguns calderons amb la marca de canvi de capítol, tal com indica Avenoza (1994: 90-91).

343 Títol ... Déu] *om. EF | i] om. CDG | a] als G | Déu] deus G* **345** C i] *om. DF | Capítol Segon E* **346** justament viure] *viura justament G* **347** e²] *o E | exemple] exempli CFG* **348** e] *o C | de] om. B* **349** contenents] *entenens C | contenents ... admiracions] om. EG* **351** e ... sacerdots] *om. G | Toschana] costave C* **353** e·ls ... amichs] *om. G* **356** cremant] *om. C* **357** diverses] *alguns C* **358** ii] *terçer E | diligent] diligentment E | e²] en E* **359** o] *e C* **360** romana] *de Roma F* **363** a] *en CF* **364** los] *als F | als] los F*

- C. III. Com los romans haguessen portada la deessa nomenada Cérers de Calàbria en Roma, tement que no fos indignada si no li sacrificaven segons la costuma antigament observada, volgren haver un sacerdot grech appel·lat Calcitanan, d'un vilatge dit Avèlia, qui servís e sacrificàs a la deessa Cérers seguint la guisa antiquada. E com los romans haguessen hedifficat hun temple excel·lent a la dita deessa Cérers, instruïts e amonestats per hun grech sacerdot qui estudiava los libres de Sibilla que placassen o mitigassen la dita deessa per ço com havien temptat de mudar-la d'un loch a altre, trameteren XV pròmens per mitigar la dita deessa.
- C. IIII. Tanta era la religió e devoció dels romans als déus que, si obtenien alguna victòria primerament per fer laors e gràcies als déus, ítem, si l'asperaven de obtenir per recomanar-s'i, los emperadors, cavallers, nobles e ciutadans anaven al temple de Cíbeles, mare dels déus, per complir lurs promissions e per donar lurs presentalles e offerir lo sacrifici.
- C. V. Com Postúmius, cònsol de Roma, fos sacerdot del temple del déu Mars e sotsmès a Metello, bisbe sobiran major de tots los sacerdots, e volgués axí com a cònsol moure guerra per lo ben pòblich contra Àffrica, demanà licència al dit Metello de partir-se'n per anar en Àfrica, qui no u volch atorgar, ans li manà sots pena de perdre lo sacerdoci que no isqués de la ciutat.

368 Calcitanan] *Calcitanam peterent uel, ut alii dicunt, Caliphenam* (Z, f. 3ra). Aquesta segona denominació és la que apareix com a entrada principal a l'índex onomàstic que acompanya aquesta edició.

365 iii] quart *E* | nomenada] noennade *G* **366** Cérers] Cerces *G* **368** Calcitanan] calcitavan *C* | Calcitanau *F* **369** a] la *D* **370** antiquada] antiga *EF* | hun temple] *om. D* **371** excel·lent] excellentment *D* deessa] *om. CEG* | deessa Cérers] cerers deessa *F* **373** temptat] atemptat *G* **374** a en *FG* **376** iiiii] quint *E* | la] *post* la *add.* dita *C* | e devoció] *om. E* **377** [alguna] naguna *G* **378** recomanar-s'i] *post* recomanarsi *add. e D* **380** Cíbeles] tibelles *C* | Cibiles *G* | e] *om. C* **382** v] Sise *E* | del temple] *om. E* **383** Mars] march *E* | sotsmès] sots *CG* | Metello] macello *E* sobiran] *post* sobiran *add. e E* | de ... 389 los] dels *E* **384** cònsol] consel *B* moure] *post* moure *add. le bataylle e C* **386** en] a *D* | ans] mas *G* **387** no] *om. G*

Gran obediència de gran hom, ans volch servir re-ligió ^[4vb]
 obeint al sobiran sacerdot que recórrer al transcendent imperi
 390 del consolat.

Valeri: no era segur a Postúmio, postposades les cerimònies del
 déu Mars, offerir-se a perill de batalla, car Mars era déu de les
 batalles e victòries valeroses.

C. VI. Loable obediència e comendable devoció e favor dels
 395 déus fon antigament en los romans. Qui, com haguessen tramès
 Tibèrius Gracus a una província per cònsol e trobàs que'l
 temple dels déus era ocupat per lo popular, car havien-ne fet

loch de parlament o de consell –e d'açò fossen estats en causa
 Scipió Nasica e Gayus Fígulus, qui eren estats cònsols o
 400 regidors en aquella província–, aquest Tibèrius escriví als
 sacerdots de Roma la irreverència feta al temple. Los sacerdots
 denunciaren-ho al senat o als regidors. E com la dignitat e
 honor del consolat fos tan gran que XII hòmens armats anaven
 davant lo cònsol portants sengles destrals en senyal de justícia
 405 que deu anar davant lo jutge, no volents preposar la honor dels
 hòmens a la dels déus, feren tornar de França Gayus Fígulus e
 Scipió Nasica de Còrcega en Roma e privaren-los del consolat

per la irreverència feta als déus.
 C. VII. Tanta reverència era observada als déus e lurs cerimònies
 410 que, com Públio Cèlio e Marcho Corvi Tegus e Egneus,
 prínceps dels romans, haguessen remogudes dels sacrificis

388 re-ligió] *post religio add. e G* **389** obeint] *obeyr G* **391** Valeri]
 uleri *B* **392** déu¹] *om. G | Mars¹ Mas E | offerir-se] offerint se CDE |*
car] cor G | les] om. E **394** vi] viie *E* **396** Gracus] *gractus C | graitus E |*
a] en CG que-l ... **402** ocupat] *que los temples dels deus eren ocupats*
G **397** car] *com E | cor G* **398** en] *om. CG* **399** Scipió Nasica] *pro*
nasita E | Nasica] Nausica G | Gayus] Gays E | o] e CG **401** irreverència]
reverencia E temple] post temple add. e C **402** denunciaren-ho]
denunciaren E | senat] senyor E | o] e E **404** portants] *portant CEG* **406**
a ... dels] als C Gayus] Gays E **407** Scipió Nasica] *Stipio nasita E |*
Nasica] Nausica G Roma] post Roma add. los dits dos consols C | del]
dels B **408** irreverència] *reverencia E* **409** vii] viiie *E | e] en D | post e*
add. als G **410** e¹] *om. CDEFGI | e²] om. DEF | Egneus] tingues E*

- ordenats als déus de la província de Romanya, on estaven los sacerdots, algunes costumes de sacrificar, vedant que no fossen cremades les entràmenes d'alguns animals ab què sacrificaven, sabut açò, lo senat levà'ls de la administració de la dita província e ab dures batalles gitaren-los d'aquella terra. 415
- C. VIII. ^[5ra] Com Sulpício, sacerdot, sacrificàs als déus tenint un barret al cap segons ordinació de lur costuma, e per cas lo barret li caygué, per punició de la negligència fon remogut del sacerdoti. Per semblant, com Fàbius agués l'offici de la dictadura, que era sobirana honor, e per cas un jorn se metés a ohir dos hòmens en lo temple d'un plet que menaven, ell estant jutge, per la irreverència feta al temple fon privat de l'offici damunt dit, emperò la qüestió fou fort breu. E per semblant rahó, Gayus perdé la administració de la cavalleria. 420 425
- C. ix. En lo temple de la deessa Vestal, que era deessa de la terra dita Vestal com és vestida de erbes, flors e arbres, continuadament cremava foch e havia-y vèrgens dedicades o consecrades a la dita deessa, que segons eren assignades e ordenades vetlaven de nit per guardar lo foch que no s'apagàs. 430
- 20 Esdevench-se cas que una nit, com la verge assignada a vetlar s'adormís sol un poch, lo foch, per sa negligència, s'apagà. En

412 de¹ ... sacerdots] *Romandiola prouinciam pro re publica gubernauerunt* (Dionysius, f. 9) **418** segons ... costuma] *Add. trad.* Canals. **421** e ... 422 menaven] *Occentus soricis auditus* (Kempf, 109). La traducció de Canals podria haver-se inspirat en la doble significació del mot *soricis*, tal com és glossat per Dionysius (f. 10v): *Dicit uero soricis quia, sicut dicit Huguicio, sorica est ars argumentorum philosophorum, et proprie est questio paruaque extra ordinarie tractari potest.*

412 Romanya] Romandiola *CG* **413** algunes] algunas vagades *G* costumes] costumats *G* **415** la¹] *post* la *add.* dita *G* **416** e ... terra] *om. I* dures] diverses *CG* | gitaren-los] giataren los *G* **417** viii] viiiie *E* Sulpício] supplicio *F* **418** segons] *post* segons *add.* era *G* | lur] lurs *G* cas] tal *F* **419** caygué] caygues *DEF* **420** Fàbius] fabino *G* **421** cas] ço *E* **422** en] on *G* | en lo] del *E* **423** irreverència] reverencia *E* | fon] *post* fon *add.* ponit e *E* **424** fort] molt *DG* | *E*] *om. CDEFG* **425** Gayus] Gays *E* **426** ix] x^e *E* | Vestal] vescal *C* **427** terra] torra *E* | Vestal] vescal *C* **428** o] e *EI* **429** segons] *post* segons *add.* custumo *G* | eren] *om. C* **430** nit] nits *CG* **431** Esdevench-se] esdevench *E*

punició de la qual negligència fon privada de l'offici e gitada a grans açots del temple per manament del sobirà sacerdot.

435 C. X. Com una verge del dit temple apel·lada Emília veés que per la negligència de la companyona sua lo foch fos apagat, mes-se en oració suplicant a la dita deessa Vestal que volgués soprir al deffalliment. E complida la oració, com la dita Emília tengués sobre·l cap un vel nèdeu e blanch, foch se mes e
440 resplandí en lo vel, per la qual cosa fon vista ésser molt digna de servir la dita deessa.

Valeri: no és donchs maravella si·ls déus foren singularment diligents a multiplicar, ampliar, créxer e conservar l'imperi de Roma que ab tanta cura, ab tan entesa ànsia e estreta ^[5rb] justícia
445 examinava los drets als déus deguts e favorejava lur religió o servitut, hoc en tant que son esguart continuat no·s partí dels sacrificis divinals, aquells guardant com la popil·la o lil·la de la humana vista.

C. XI. Manifestament se demostra la dita diligència per Marcell, qui fon après Cèsar lo pus victoriós príncep dels romans. Lo qual, com anàs a pendre Çaragoça en Cicília e arribàs en un castell apel·lat Clastídiu, en la illa de Cicília, féu vot als déus de Honor e de Virtut que, si li donaven victòria, que·ls hedificaria
450

447 aquells ... 448 vista] *Add. trad.* Canals. **450** qui ... romans] *Add. trad.* Canals. **451** en² ... 452 Cicília] *Quodam opido Clascidium uocato in Sycilia* (Dionysius, f. 11v). *In Siciliam et ibidem cepit opidum nomine Clastidium* (Lucas, f. 3vb).

434 sobirà] *om.* E **435** x] xie E | viiii G **436** la¹] *om.* F | companyona sua] sua companyona CDEFGI **437** Vestal] vescal C **438** al] *post* al *add.* dit I | la¹] se G | Emília] Emelia E **439** sobre·l] sobre B | nèdeu] net G | blanch] *post* blanch *add.* al cap C **440** en ... vel] se mes en lo vel e resplandi per E | ésser] *om.* EF **441** servir] *post* servir *add.* a G **444** cura] *post* cura *add.* e G | ab²] e I | tan] *om.* I **445** als ... deguts] deguts als deus CDEFG **446** hoc] hon G **447** guardant] esguardant G | o lil·la] *om.* E **449** xi] xii E | x G | demostra] mostra F **450** victoriós] virtuos EG **451** a] *om.* G | en¹] de CDEG | Cicília] Cecilia G | demostra] mostra F | victoriós] virtuos EG | a] *om.* G | en¹] de CDEG | Cicília] Cecilia G **452** Clastídiu] classidio CG **453** li] *om.* E | donaven] donava G | que·ls] que F | hedificaria] edificarien G

- un sollempnial temple en lur reverència. Esdevench-se qu·él
 hac victòria e, com volgués complir son vot, fon-li prohibit o 455
 vedat per los sacerdots dients que dos déus no estan bé en un
 temple, car les maravelles e miracles que s'i farien no sabrien a
 qui·ls atribuirien. E axí fon ordenat, que Marcell féu dos
 temples.
- Valeri: no fon qui contrastàs al manament dels sacerdots, ni 460
 deffallí peccúnia ni volentat a Marcell de complir son vot molt
 amplament.
- 10 C. XII. No deu ésser liurat a oblidament Lúcius Fúrius. Qui, com
 fos governador en la ciutat de Roma e son pare, qui era
 principal sacerdot del déu Mars, li manàs que portàs les armes 465
 de sis sacerdots del dit déu e que·ls anàs davant carregat
 d'armes axí com si fos lur servent, no hac cura de sa dignitat.
 Sol li vench en memòria la servitut dels déus tenint-se a gran
 honor de servir-los, e obeí al pare.
- Valeri: la ciutat de Roma totes coses postposà a la servitut e 470
 religió divinal, hoc encara les honors del sobiran imperi. No
 duptaren ni·s sostragueren los sobirans emperadors servir als
 déus e posaven lur esperança de possehir per lonch temps los
 transcendentis imperis si diligentment exequien la servitut dels 475
 déus. Lo qual juhí, no solament en los ^[5va] majors e principals
 del poble, ans en los coratges dels menors, fon empremtat ab
 gran ardor.
- C. XIII. Com la ciutat de Roma fos presa per los de Gàl·lia,
 exceptat lo Capitoli, los sacerdots del temple, lo qual havia

464 qui ... 465 Mars] *Salii erant Martis sacerdotes* (Dionysius, f. 12v).
Erat magister saliorum, id est sacerdotum Martis (Lucas, f. 4ra).

454 sollempnial] sollempne *E* | reverència] *post* reverencia *add.* e *G* 455
 fon-li] *om. E* | prohibit] prohibuit *AB* | prohibint *E* | o] e *CGI* 456 vedat]
 vedant *E* | dients] dient *DEF* | estan] estaven *I* 457 no] nos *G* 458 qui·ls]
 qui *B* 461 molt] *om. GI* 462 amplament] *om. G* 463 xii] xiii *E* | xi *CG*
 465 li] qui *E* 472 ni·s] ne *G* | sostragueren] sostingueren *DEF* |
 sestragueren *G* 475 solament] *post* solament *add.* era *G* 476 en] *om. C* 478
 xiii] xiiii *CE* | xii *G* | Gàl·lia] França *ABI* | galilea *E* 479 Capitoli] Capitol *I*

480 hedificat Quirino, divisiren les relíquies e les joyes del temple
entre si e les vèrgens de la deessa Vestal, les quals s'enportassen
al Capitoli. E com fogissen anant a peu e un pagès appel·lat
Lúcius Alvànius menàs son carro fogint per semblant ab sa
muller e sos fills, que anaven sobre la carreta, com veés los dits
485 sacerdots e vèrgens anar a peu, manà a la muller e als fills que
devallassen de la carreta e féu pujar les vèrgens ab les relíquies
e joyes que portaven e menà'ls fins al castell dit Cérers, en lo
qual castell fon axí ben colt e feyt l'offici divinal com en Roma,
com era en son millor estament. E no fon tan gran benifet 10
490 oblidat, com en remembrança d'açò les servituts dels déus e
observàncies són dites cerimònies de Cérers.

Valeri: o carro, o carreta benaventurada! E si tu eres d'om
pagès, rural e grosser, les coses divinals que sobre tu portist t'an
fet pus gloriós e més digne que carro de tots quants nobles
495 entraren en Roma ab la honor del triumpho, qui és la major
honor que fos donada ha hom vivent.

C. XIII. No lexà exemple de menor memòria Gayo Fàbio. Qui,
com la dita ciutat fos destruïda e lo Capitoli asetjat e lo dit
Gayo, jove ardent e ardit, fos de la gent dita Fàbia, que avia en 20
500 ús en cert temps de l'ayn sacrificar als lurs déus ab vestiment
singular e cerimònies diverses, veent que·l temps era present e
que no podia dins lo Capitoli sacrificar e complir ses
observàncies, per no interrompre e trespassar lo temps del

482 un ... appel·lat] *Lucius Aluanus, homo quidem popularis, ut dicit Titus Liuius* (Dionysius, f. 13).

481 Vestal] vesca] *C* **482** anant] avant *B* **484** la carreta] el carro *CG*
carreta] *post* carreta *add.* e *EF* **486** de ... carreta] *om.* *CDEFGI* | féu] *post*
féu *add.* hi *I* **487** fins] sus *CDEFH* | dit] de *H* **489** millor] derer *D* **490**
oblidat] *om.* *E* **491** són ... cerimònies] *om.* *E* | cerimònies] *post* cerimonies
add. dels deus *F* **492** o carro] *om.* *D* | tu] *om.* *E* | d'om] com *B* **493** rural]
rudal *EG* | e] o *CDFHI* **495** Roma] *post* Roma *add.* e *H* | és] *om.* *AB* **496**
honor²] *om.* *G* | hom] hom hom *B* **497** xiiii] xv *CE* | xiii *G* | xii *H* | No] [.].o
A | lexà] lexare *D* | exemple] *eximpli* *EFG* **498** Capitoli] *post* capitoli *add.*
fos *G* | asetjat] *om.* *E* **499** Gayo] *post* Gayo *add.* fabio *G* | Fàbia] fobia *E* |
en ús] *om.* *E* **500** l'ayn] *post* layn *add.* a *E* **501** singular] *om.* *D* **502** ses]
les *G* **503** no] *om.* *B* | e] o *DFH*

- sacrifici vestís segons la guisa lur ^[5vb] e pres les relíquies e-l
sacrifici e carregà-les-se al muscle. E no tement los enemichs, 505
passant per mig de les hosts, anà-se'n al temple de Quirino e
complí solempnament e espaciosa son sacrifici. E per la honor
que hac feta als déus, tornà-se'n al Capitoli sens rebre violència
o injúria dels enemichs.
- C. xv. Tanta era la cura e ànsia de la religió o servitut feta als 510
déus que, com en temps de Corneli e Bòbio e de Ponfílio,
cònsols de Roma, fosen trobades dues arches o caxes dejús terra
10 en un camp de Lúcius, escrivà o notari –en la una de les quals,
segons que notificava la scriptura sobreposada, era lo cors de
Numa, rey dels romans qui partí primerament l'ayn en meses; en 515
l'altra eren diverses libres, e havia-n'i VII per nombre en
gramàtica latina qui contenien les leys del sacerdoci e dels
sacrificis, e altres VII en lengua grecha qui tractaven de bones
costumes e moral saviea–, tant foren atesos als sacrificis que,
reservats los libres latins qui tractaven dels dits sacrificis, 520
cremaren los de lengua grecha per rahó que no·ls empatxassen
l'estudi divinal dedicat als déus.
- 20 Valeri: no volgueren los antichs regidors de Roma ésser alguna
cosa observada en la dita ciutat per la qual los coratges dels
hòmens fossen sotstrets de la servitut dels déus. 525

511 Bòbio ... Ponfílio] En realitat es tracta d'un sol personatge, Marc Bebi Tàmfil, que Z transcriu Bebio Pamphilo. **515** rey ... meses] *Rex Romanorum* [...] *animunque* [errada a l'imprès, esmenada a mà a l'interliniat: *annunque*] *descripsit in menses decem; prius enim sine aliqua supputacione confusum* (Dionysius, f. 14v).

504 la] *om. E* | guisa lur] lur guisa *E* **505** e] *om. DF* **506** per] *post per add. lo G* **507** complí] *complint CG* | *complit DH* | solempnament] *solament H* | *E*] *om. CDEFH* **510** xv] *xvi CE* | *xiiii G* | *xiii H* | e] *post e add. la EG* **511** e¹] *om. DEFH* | Ponfílio] *ponsilio CDEFGH* **513** Lúcius] *lacio I* | o] e *CEG* | en²] *on G* **514** notificava] *notifica DEFGH* **515** Numa] *nuvia H* | primerament l'ayn] *primerament en layn C* | lany primerament *EFH* **516** nombre] *compte E* **518** e...524 sacrificis] *om. B* **519** atesos] *encesos G* | que reservats] *om. G* **523** alguna] *neguna CDEFGH* **524** los] *om. G* **525** sotstrets] *destrets E* | dels déus] *del rey E*

- C. XVI. Com Marcho Tul·li fos prothonotari de la ciutat de Roma e tengués los libres dels contractes e de les coses sacrades als déus e, corromput per Patroni Sabí ho dels sabins ab peccúnia, li donàs los libres als déus dedicats per tresladar, fon
 530 pres per Tarquinius, rey, e gitat en mar, ligat e tancat dins un sach. E aquesta pena era donada als que mataven lur pare o mare. Qui, encloses en un sach ab un gall e una serp e ab ^[6ra] una bogia, eren lançats en la mar en guisa que, la serp, lo gall e la bogia combatens entre si, l'om passàs major pena.
- 535 Valeri: justa cosa era que·l desleal al ben poblich e als déus fos punit egualment ab lo omeny de pare o mare, car no són menystenguts als sobirans déus. 10
- C. XVII. Si les damunt dites coses de la religió als déus són singulars, no és de menor maravella lo fet de March Atílio
 540 Règulus. Qui, com adversant la fortuna fos pres per Hasdrúbal en camp de batalla, menat als cartaginenses, seus enemichs, com sabessen ell ésser hom tractant e assats potent en Roma concluiren que, com los romans tenguessen presonés de
 545 Cartayna de major pes que no eren los que tenien ells dels romans, que trametessen lo dit March en Roma per tractar lo cambi de uns presonés per altres, certificant-lo que, si no·u 20

526 Marcho Tul·li] La lliçó *M. Atilium* de Kempf (113) es correspon a *Marchum Tullium* en el text glossat per Lucas (Z, f. 4rb). **531** E ... 534 pena] *Nota quod culeus est saccus, a claudendo sic dictus. In ipso namque parricida cum simea, gallo et serpente inclusi in mari proiciebantur, ut ipsis contententibus inter se homo maioribus penis afficeretur* (Dionysius, f. 15).

526 xvi] xvii CE | xv G | xiii H | de²] om. G **527** e¹] o E | los libres] lo libre D | e²] om. G **528** als] dels H | e] om. ABCDEFGHI | ho] om. CG **529** peccúnia] *post peccunia add.* e no G | als] dels D | dedicats] deicats I **530** Tarquinius] Tarquinius D | Tranquinius E | Torquinius I **531** donada] dada EG | o] *post o add.* lur DE **532** e¹] om. H | *post e add.* ab CEF²GH ab²] om. I **533** serp] *post serp add.* e DF **536** omeny] homeyer GI | o] *post o add.* de EFG | e I | car] cor C | com H | són] som ABHI | *add.* de G **538** xvii] xviii CE | xvi G | xv H **539** Atílio] artilio E | actilio H **540** Hasdrúbal] asdeubal E **542** ésser hom] hom esser E **543** presonés] persones CDEFGH **544** ells] om. G **545** romans] *post romans add.* olls G | per] *post per add.* lo F **546** uns presonés] unes persones CDEFGH

acabava, que com fos tornat a cruel mort lo matarien. E fet lo dit March sacrament que tornaria, anàs-se'n a Roma. E com hagués proposat lo fet de sa legació al senat, volgren que ell hagués la primera veu. E dix que de son consell no-s faria lo dit cambi com no era profitós al ben pòblich de Roma, e axí-s féu. E com los romans li diguessen que no se'n tornàs, ell, atenent al sacrament que havia fet sobre lo libre dels déus, no ho volch fer, ans se'n tornà als cartaginenses recitant-los la legació e com ell no havia consentit en la petició que demanaven, per la qual rahó fon pres e mes en un vexell ple de claus e no-s podia girar ni moure de alguna part que no-s nafràs. E axí cruelment morí. Valeri: poderosos eren los déus immortals a mitigar la crueltat desfrenada dels cartaginenses, mas perquè fos pus gloriosa la fama de Atili lexaren usar los dits cartaginenses ^[6rb] de lur inhumanitat, pagats de la pena donada a l'esperit de tanta religió per Scipió, qui cremà la ciutat dels cartaginenses volent los déus açò ésser fet per venjança de Atílio, lur feel cavaller.

C. XVIII. Quanta era la diligència que havia lo senat en la servitut dels déus. Qui, après de la batalla feta en Cannas –en la qual moriren dels majors e millors de Roma, en tant que no era casa en Roma que no-y perdés alguna persona– veent que per les dones ocupades en lur dol e plors no era servida ab tota diligència la deessa Cérers, a la qual sacrificaven dones, feren

555 per ... 557 nafràs] *Incluso quippe angusto ligno, ubi stare cogeretur, clauisque acutissimis undique confixo, ut se in nullam eius partem inclinaret sine penis atrocissimis, etiam in uigilando perimerunt* (Dionysius, f. 15v; cf. Lucas, f. 4vb-5ra).

547 tornat] *post* tornat *add.* que F 548 a] en DEFHI | Roma] *post* Roma *add.* per tractar DEFH 550 no-s faria] *om.* G 551 com] cor E | *om.* G no] nos G 557 alguna] neguna CDEFGH 559 perquè] que CG 560 Atili] Atcili G | Actilio H | lexaren] lexar CG | de² ... 567 cartaginenses] *om.* DEF 562 volent] volents G 563 Atílio] Actilio H 564 C xviii] Títol segon de religio e servitut divinal necligentment observada E | xviii] xix C | *om.* G | xvi H | Quanta] tanta E 566 moriren] morrien G | dels] los E | e] *post* e *add.* dels F 567 casa] persona H persona] cosa H 568 en] per CG 569 sacrificaven] *post* sacrificaven *add.* les EF

570 crida general que alguna dona no fes dol ni·n mostràs senyal
ni·n portàs vestit ultra XXX dies. Adonchs, les dones, retenint lo
dol en lo cor, vestiren-se de blanch per sacrificar a la dita deessa
Cérers segons la cerimònia d'aquell temps.

Valeri: tanta diligència, tan gran constància de religió o servitut
575 féu vergonya e consciència als déus de venir d'aquí avant contra
aytal poble qui, en temps de tanta crueltat e tan excessiu dol, no
defallí en un punt en la servitut deguda als déus.

570 alguna] neguna *CDEFGH* | ni·n] nim *B* **571** ni·n] nim *B* | vestit] vestir
B | lo dol] *om. CG* **572** cor] tot *C* | vestiren-se] vestint *DEF* deessa] *om.*
CG **575** consciència] constancia *D* **577** en²] a *D* | deguda als] dels *D*

Títol II. De religió o servitut divinal negligentment observada

580

C. I. Cregut és stat que Varró, cònsol, fon vençut en lo loch
 appel·lat Cannas per los cartaginenses per la ira de la deessa
 Juno, la qual fo irada per ço que, com ell estant mestre dels
 jochs circenses, en los quals havia spases nues –e los jochs se
 fahyen entorn les spases en lo temple del bon déu Júpiter, en lo
 qual era acostumat posar per guàrdia o per fer los jochs una
 bella e gentil dona–, lo dit cònsol feent los jochs en loch de la
 10 dona posà un bell fadrí. Veent açò, los romans purificaren lo dit
 temple ab sacrificis per mitigar la dita deessa.

585

C. II. Com en Roma fos un linyatge appel·lats dels Poticiis, qui
 havian en gran ^[6va] reverència lo déu Hèrcules e quasi per dret
 hereditari s'eren fets sacrificadors d'aquell, esdevench-se cas
 que Àppius, qui era jutge aquell ayn, consentint los Poticiis
 ordenà que·l sacrifici no fos offert per los principals e majors
 d'aquell linyatge sinó per los menors e de poch estament. Per la
 20 què lo dit linyatge fon destruït e Àppius, qui ordenà lo fet, perdé
 la vista.

590

595

584 en ... 585 spases] *Circenses sic dicti quia in circuendo enses positi erant, unde ex una parte erant enses* (Dionysius, f. 16v). **585** en² ... 587 dona] *In festo autem Iunonis debebat poni nobilis mulier ad excubias, id est ad custodiam templi et ludorum* (Lucas, f. 5rb).

579 Títol ... observada] *om. CE* | Títol ... 671 ix] *def. H* | ii] *om. DG* **581** Varró] Narro *E* **582** per¹] *om. C* **583** la] la la *E* | que] *om. EG* **584** circenses] creteses *CG* | e consols *EF* | circenses ... jochs²] *om. I* | se] *om. C* **585** entorn] *post* entorn *add. de G* **586** guàrdia] guardar *G* | guarda *I* | los] *om. C* **587** e] o *E* | en] *post* en *add. lo FG* | la] *om. I* **588** posà] posay *GI* **589** ab] als *C* | per *D* | deessa] *post* deessa *add. Títol de religio o servitut divinal negligentment observada C* **590** en] *om. E* Poticiis] porticiis *I* **591** havian] havia *BCDEFI* **592** s'eren] sera *I* | fets] fet *I* | sacrificadors] sacrificador *I* **593** ayn] *om. E* | Poticiis] porticiis *I* **596** dit] deus *E* | fer] *om. C* **597** del dit] daquell *GI* | Poticians] porticians *EFI* | per] *om. G*

- 600 C. III. Com Cartayna, que ara és dita Túniç, fos presa per los
romans, lo popular córrech al pillatge e, com entrassen en lo
temple e trobassen lo déu Apol·lo vestit d'aur, ornat de pedres
precioses, despullaren-lo lexant-lo tot nuu, qui per venjança de
la sua injúria féu que les mans sacrílegues d'aquells qui l'havien
605 despullat e robat aparegueren tallades en les faldes de la
gonella que li havien despullada. Per lo qual miracle los
romans, espahordits, s'enportaren lo dit déu Apol·lo
reverentment en Roma e·l colgueren ab tota diligència.
- C. IIII. No·n féu menor venjança Esculapi, fill del dit Apol·lo. 10
Qui, com lo seu loch de sacrifici fos una gran silva on havia una
gran espessura d'arbres –e açò·s feya com de nit li era fet lo
sacrifici–, al qual loch com vengués Atrul·lo, capità de Anthoni,
tiran, féu-ne tallar diverses arbres per fer naus e axí destruí la
silva, no·s triguà la venjança, car com la silva·s dissipàs e·ls
615 dits arbres se tallassen, vençuda la part del dit Anthoni, Atrul·lo
fon pres e, singularment obrant la divinitat, fon especejat e
esmenuadament tallat axí com ell fehya tallar los arbres.
- Valeri: aquest Atrul·lo, per los cavallers de Cèsar especejat, per
semblant pena devia morir que matava los arbres dedicats al 20
déu. Hi ^[6vb]avent esperança la silva de cobrar son ésser, los
següents arbres en la dita silva multiplicats, foren guardats de
sostenir d'aquí avant semblant injúria.

600 que ... Túniç] *Add. trad.* Canals. **606** Per ... 608 diligència] *Propter quod miraculum Romani perterriti ipsum Romam deportantes reuerenter coluerunt* (Dionysius, f. 17v). **611** e ... 612 sacrifici] *Vt de nocte sibi fieret sacrificium in silua* (Dionysius, f. 17v).

600 dita] dit *E* **601** popular] apellat *E* | córrech] acorrech *E* **603** despullaren-lo] despullant lo *G* | lexant-lo] lexaren lo *G* | venjança] venia *C* **604** que les] quels *E* | d'aquells] daquelles *B* **606** los] *post* los *add.* dits *G* **607** déu] *om.* *F* **609** féu] fon *CEG* | dit] rey *E* **611** gran espessura] spessura gran *CG* | açò·s] aço *E* **613** fer] *post* fer *add.* ne *D* | e] *om.* *E* | axí] axis *I* | la] *post* la *add.* dita *F* **618** Valeri] *om.* *I* | Atrul·lo] Trullo *CDEF* **619** pena] *om.* *F* | al] als *G* **620** déu] deus *G* | Hi] que *E* la ... cobrar] de recobrar la silva *DEF* **621** de ... 627 avant] daqui avant de sostenir *CDF* **622** injúria] pena *F*

- C. v. Com Flactus Fúlvius, jutge en Roma, algunes loses del temple de la deessa dita Juno, lo qual temple era en una ciutat de Calàbria, s'enportàs en Roma, on hedificava un honrat temple a la deessa de Fortuna, no romàs sens gran punició. Car, com lo dit Flactus hagués dos fills, valeroses hòmens, e hoís un dia que la hu era mort, l'altre mortalment nafrat batallant per lo ben poblich en la terra de Venèties, soptosament perdé lo seyn e, après greu malaltia, morí. La qual cosa considerant los romans, ordenaren que de continent les dites loses fossen tornades al temple de Juno. 625
- 10 C. vi. Com Scipió estant en Àsia trametés al senat a Roma un hom apel-lat Postúmio –e aço perquè trametessen al dit Scipió pecúnia per pagar lo sou als cavallers e a les gents d'armes que tenia–, e com lo dit Postúmio se'n tornàs en Àsia passant per lo temple de la deessa dita Prosèrpina, mogut per prava e malvada avarícia, robà lo dit temple. Lo senat, sabut açò, cità lo dit Postúmio e, vengut en Roma, mes-lo en greu càrcer mortal, en lo qual morí per greu malaltia. E hagren tanta reverència a la dita Prosèrpina que al doble tornaren al seu temple més que lo dit Postúmio no havia robat. 630
- 20

624 lo ... 625 Calàbria] *Quod erat in ciuitate quadam Calebrie* (Dionysius, f. 18; cf. Lucas, f. 5vb). **629** en ... Venèties] *In Illirico, id est in Flanonia et Veneciarum regione* (Dionysius, f. 18v). **633** Com ... 636 tenia] *Quidam Poscumius nomine a Scipione, dum esset in Asia, Romam pro militum erario siue stipendio fuit missus* (Dionysius, f. 19). **636** Postúmio] El nom d'aquest legat varia segons els testimonis: *Plemini* (Kempf, 118); *Publii Leminii* (Z, f. 6ra); *Publium Leninium* (Lucas, f. 6ra); *Poscumius* (Dionysius, f. 19).

623 Fúlvius] fluius *G* | en] *post* en *add.* quint *E* **624** dita] *post* dita *add.* de *C* | *om.* *I* | qual] *om.* *CG* **625** honrat] *om.* *G* **628** mort] *post* mort *add.* e *CEG* | l'altre] *post* laltre *add.* ere *C* **629** Venèties] venecia *E* **630** après] *post* apres *add.* de *DI* | per *EF* | greu] la gran *E* | considerant] considerans *I* **632** tornades] *om.* *F* | al ... 637 Juno] *om.* *CG* **633** Àsia] ansia *E* | a] en *I* **634** Postúmio] Postumo *E* | Scipió] stipio *E* **636** Postúmio] Postumo *E* | se'n tornàs] fos *E* | passant] possant *G* **639** Postúmio] Postumo *E* | càrcer] *post* carcer *add.* e *E* **642** Postúmio] Postumo *E*

C. VII. No vench en oblit a la dita Prosèrpina de la reverència
 que li fon feta per los romans. Car, com Pirrus, rey de Xipre,
 645 venint en ajuda als de la ciutat apel·lada Tarantol –contra la
 qual Roma menava gran guerra per injúria feta als legats de la
 dita ciutat de Roma, per gran menyspreu gitant-los urina ^[7ra]
 sobre-l cap–, lo dit rey Pirrus passant per lo temple de
 Prosèrpina, fforçà los lotresos –ço és los de la ciutat de Locra,
 650 on lo dit temple era– que li donassen del tresor del temple. E,
 com se n'anàs carregat per mar, tempestat li vench contrària tan
 forts que les naus tornaren atràs e trencaren davant lo loch on
 era lo nomenat temple; en les quals trobaren tot lo tresor, lo
 qual tornaren a la dita deessa. 10

655 C. VIII. No féu menys Masinissa, rei, lo capitán del qual, com
 arribàs ab v naus en un port apel·lat Mellita e lo temple de la
 deessa Juno fos aquí, entrat lo dit capità en lo temple, pres-ne
 dues dents d'orifayn. E com lo dit rey fos barbre, que vol dir
 hom estrayn a la terra on és, qui no col déu, axí com serien als
 660 catalans turchs o tartres, portà-li per fer-li'n present les dites
 dents. E com lo rey nomenat se fos certificat que les dents eren

644 Car ... 648 cap] *Eo quod Tarentini eorum legatis capita asperserunt urina quod non ferre ualentes eis acerrimum bellum intulerunt. Contra quos in Tarentinorum auxilium Pirrus, rex Cipri, qui ex Achillis genere originem traxit, potenter aduenit* (Dionysius, f. 19v). *Vid.* Avenoza (2000: 348, 357). **656** ab ... naus] Errada en la traducció de *quinque remi*, que vol dir nau de cinc remers per banc, tal com indica Miquel i Planas (Canals, 1914: I, xviii). *Vid.* Avenoza (2000: 346). **658** que ... 660 tartres] *Add. trad.* Canals. *Vid.* Avenoza (2000: 348).

643 vench] *om. E* | en] a *DEFG* | a] *om. DE* **644** Xipre] egipte *C*
645 ajuda] egipta *C* | la ... 651 legats] *om. E* | Tarantol] carent *CG* **646** per]
post per *add.* la *CDF* **648** rey] *om. E* **649** lotresos] locres *C* | locresos *EI* |
 cresos *F* | locrestes *G* | de²] *om. G* | Locra] lotra *B* **650** era] *om. E* **651**
 carregat] *om. E* **652** forts] fort *EF* **653** nomenat] enomenat *E* | quals]
post quals *add.* naus *G* | trobaren] trobarent *AB* **655** féu] fou *E* **656** en] a *E*
 | Mellita] avellita *CG* | Melica *I* | e] en *E* | la] *om. CDEFGI* **657** deessa
 Juno] Juno deessa *CEFGI* | Juno *D* | entrat] entrant *G* | lo²] *post* lo *add.* dit
E **658** fos ... 666 rey] *om. B* **659** hom estrayn] strayn hom *CG* | és qui]
om. E | no] *post* no *add.* si *E* | déu] deus *G* | serien] si ecen *G* **660** turchs
 ... tartres] tartres o turcs *CDEFGI* | portà-li] portalin *E* **661** nomenat]
 monenat *C*

dedicades a la deessa Juno, tantost sens trigua les féu tornar
 escrivint als sacerdots que·l tenguessen per escusat, car no s'era
 fet de son consentiment.

Valeri: o fet de Masinissa, barbre, més covinent a la bona 665
 affectió e coratge loable del dit Masinissa que a la volentat dels
 affricans! En aquest rey se provà que les bones o males
 costumes no seguexen la bonea o malea de la terra, car aquest
 rey nat enmig de barberia féu tornar a degut stament lo peccat
 de sacrilegi comès contra déu. 670

10 C. IX. Entre·ls altres qui menyspreant los déus hac punició per
 son peccat fon Dionís, rey de Sicília, qui féu grans v
 menyspreus als déus. Lo primer fon com ell, venint al temple de
 la deessa Prosèrpina, s'enportàs totes les joyes. Com se n'anàs
 carregat per mar e agués lo temps bo e suau, girà's a la 675
 disposició on era lo temple e dix, per menyspreu, als seus
 companyós: "¿E no us prenets esment aquests déus immortals,
 com donen bon temps als hòmens mortals qui an comès
 sacrilegi ro-bant ^[7rb] lo lur temple consagrat?".

Lo segon féu en lo temple de Júpiter qui era en Sicília, on, com 680
 20 aquest Dionís entràs en lo dit temple e veés lo déu Júpiter vestit
 de un mantell de fin aur, lo qual era de gran pes, dix que fort
 feyen mal aquells qui donaven als déus pena importable: "Com
 lo mantell d'aur en iverne és fret e com lo temps de si sia fret, és
 ajustar mal a mal. Ítem, lo mantell d'aur pesa molt hi en l'estiu, 685
 qui és ja de ssi congoxós, dóna major afflictió". Per què levà-li

662 les] *post* les *add.* hi I | tornar] portar I 663 car] cor CD 665 a] *om.* D |
 bona] dita AB 666 e] o I 667 rey] *om.* CG | se] *om.* CDEFG bones ...
 males] males o bones G 668 no] *om.* C | car] cor CG | com I 669 de¹] *post*
 de *add.* la terra de C | a ... stament] *om.* AB 670 de²] del EG comès] *om.*
 CG 672 grans v] v grans DFH | grans E 673 ell venint] vinent ell G 674 la
 deessa] *om.* H | se] *om.* D 675 suau] *post* suau *add.* e H 676 lo temple] *om.*
 E 677 no us] nos G | esment] ament E immortals] *post* immortals *add.* que
 F 678 qui] quilts H 679 lo] *om.* H 681 aquest] *om.* DEF | e] *om.* DF 682 un
 ... pes] draps preciosos daur C | draps daur G 683 feyen] *post* feyen *add.*
 gran | als déus] *om.* EG importable] insuportable CG | Com] cor CDG | car
 E 684 en ... 690 d'aur] *om.* B | és¹] ere E 685 ajustar] ajustat E | a] ab I | hi]
om. H 686 de ssi] *om.* I | afflictió] *affeccio* H

les vestidures d'aur e féu-li'n de drap de llana, dient que la lana és calda per a l'ivern e laugera per a l'estiu.

Lo terçer, com lo dit Dionís vengués en la illa dita Epidauri e
 690 entràs en lo temple, prenent-se esment dels déus, trobà lo déu
 apel·lat Apol·lo fet com a hom jove sens barba. E com veés lo
 déu Esculapi, qui és fill del déu Apol·lo, fet en forma de un
 hom perfet que havia una gran barba feta d'aur molt preciosa,
 "per certes -dix Dionís-, açò està mal! Açí s pervertex orde de
 695 natura! Que·l fill sia més vell que·l pare, no ho fa bon sostenir".
 Per què levà la barba al dit Esculapi volent que fos jove axí com
 lo pare. Açí deu hom notar que Apol·lo és lo sol, qui és pintat
 com a hom jove, car tots dies nayx en Orient. Esculapi és déu
 dels metalls, qui són engenrats per lo sol. E, per tal com pengen
 700 dins la rocha on nexen, pintaven lo déu Esculapi ab barba.

Lo quart, com lo dit Dionís trobàs en los temples dels déus
 molta vexella d'aur e d'argent en los quals havia escrit: "Aquesta
 vexella és dels bons déus de Grècia". E dix Dionís: "Yo vull
 usar de lur bonea pregant que·m donen de ço del lur". E
 705 portàs-se'n tot l'argent.

Lo quint, com entràs en los dits temples e trobàs los déus qui
 20 eren fets ab los braços e mans estesos en los quals tots aquells

697 Açí ... 700 barba] *Deus Apollo est ipse sol, qui ideo iuuenis pingitur quia nostris oculis cottidie nouus oriri uidetur. Sed Esculapius, siue dicatur ab aere siue ab ere, cum barba pingitur quia es et metallum in terre uisceribus solis uirtute ex multa ac antiqua alteracione generatur* (Dionysius, f. 21).

687 les] *post les add. dites I | la] om. F* **688** a¹] lo *EF | a²] om. CEF*
689 terçer] terç *CDG | illa] om. I | dita] post dita add. vila de I | Epidauri]*
epidiauri E **691** apel·lat] *om. ABI* **692** Esculapi] *Stulapi H | del] de B*
fet] om. CG | en] a CDG **693** una] *un B | om. G | feta] om. E* **694** açò ...
mal] om. E | està] es CDFGH **695** Que·l] *que ABEI | fill] ell ABI* **696** què]
post que add. fa F | levà ... al] del E | Esculapi] scolabi E | Stulapi H **697**
pare] post pare add. tolque li la barba E **698** a] *om. G car] com I | tots] tot*
AB | dies] jorn CDFGH | Orient] post orient add. e G | Esculapi] Stulapi
H **700** dins] *post dins add. en C | on nexen] om. E pintaven] pinten G |*
Esculapi] Estulapi EH **702** d'aur ... d'argent] *dargent e daur CDGH | los]*
les G **703** E] *om. H* **704** pregant] *post pregant add. los CDFGH | los*
deus E **706** los²] *post los add. dits CDFGH* **707** los¹] *post los add. dits*
DFH | en] on G | aquells qui] quants ABI

qui se atenien als déus posaven lurs presentalles, axí com
corones d'aur e d'altres arneses, veent açò dix Dionís: "Seria
gran ^[7va] grosseria e peguea que no prenguessem açò que·ls déus 710
nos donen amplament e liberal ab les mans esteses". E
portàs-se'n tot quant era en les dites mans e braços dient que no
u robava, ans o rebia dels déus, qui graciosament lo y donaven.
Valeri: de tots aquests mals que féu fon punit en lo fill
succeydor seu, apel·lat Dionís, qui fon gitat per sos peccats del 715
regne e finí miserablement sos dies. E axí, si no hac pena en sos
dies, lexa-la a son fill. Car la venjança de la ira de déu suaument
e a poch a poch proceex, e lo tardar que fa esperant la correcció
de l'hom revé e dobla en la afflicció de la pena.
C. x. Timisiteu, rey dels liparitans, per fugir a la venjança e ira 720
dels déus hac millor consell, per profit seu e de la sua terra, que
Dionís. Car, com alguns cossaris seus anassen per mar,
encontrant romans qui portaven grans presentalles al déu
Apol·lo, robaren-los açò que portaven. E com tot lo poble
digués que, pus béns eren dels romans lurs enemichs, que rahó 725
era que fossen partits entre aquells qui·ls havien presos, lo dit
rey, sabut açò, determenà que, pus los béns eren dedicats als
déus, que tantost fossen al dit temple de Apol·lo portats e oferts.

715 apel·lat ... 716 dies] *Nota quod iste Dionisius habuit filium sui nominis qui sibi successit in regno. Hic propter sua demerita eiectus a regno fuit et tandem misere uitam finiuit* (Dionysius, f. 21v). *Qui expulsus fuit de dominio* (Lucas, f. 6va).

708 als] ls B | com] *post* com *add.* a DEF **709** e] o G **710** grosseria e] *om.* E | prenguessem] prengusen G **713** u] *om.* G | robava] *post* robava *add.* que CDEFGH | déus] *om.* G | donaven] daven G **714** aquests] quants H **717** Car] cor CG | com H **718** a poch²] *om.* DE **719** revé] reveu G | e] en G **720** C x] *om.* G | Timisiteu] Dimisiteu B | Thimasiteu DFG | Thisamen E | liparitans] paritans C **722** Car] que E **723** encontrant] encontraren G | encontrants H **724** robaren-los] robaven los E **725** pus] *post* pus *add.* los E **726** que] *om.* G | dit] *om.* E **727** als] *post* als *add.* dits G **728** tantost] vista la present CG

Títol III. De senyals, los quals seguexen aquells qui s'entenen en
 730 ahuyrs, esternuts o paraules o coses vistes en certa disposició e
 temps

C. I. Antigament les coses àrdues fehyen ab senyals, als quals
 donaven gran creença, e tenien determenadament l'om ésser ben
 735 fortunat al qual los déus feyen més senyals. On, com un rey de
 Grècia appel·lat Deiòtaro posàs sa creença en senyals e adevins,
 un dia com ell miràs sobre·l teginat del seu palau véu una gran
 àguila e per rahó com era molt novella cosa deliberà de no 10
 entrar en lo dit palau. E pres-li'n ^[7vb] bé, car la nit següent lo
 740 palau caygué tan fortment e singular que fon aplanat ab la terra.
 C. II. Observació de senyals cosa és pertayent a la religió dels
 déus, car no venen per cas e fortuna les coses fetes per senyals,
 ans per certa providència dels déus. On, com la ciutat de Roma
 fos destroïda per los de Gàl·lia e·ls consellés de Roma
 745 disputassen ja si·s partirien d'aquí anant-se'n a la ciutat de
 Veios, la qual un poch de temps passat era destroïda, o si
 tornarien a ço qui era destruït per los franceses de la dita ciutat
 de Roma hedificant·hi novell mur, mentre que·s tenia lo consell 20
 un cavaller capità de cent bacinets cerquant loch on se atenderia

729 los ... 731 temps] *Add. trad.* Canals. **733** Antigament ... 735 senyals] *Nam credebant antiqui quod ille maxime diligebatur a deo cui talia omina occurrebant* (Dionysius, f. 23). **735** de Grècia] *Quidam rex erat in Grecia* (Dionysius, f. 23).

729 iii] *om.* CDGH | tercer F | aquells] C i C | s'entenen] sdevengueren C | senten G **730** ahuyrs] oys C | *post* ahuyrs *add.* o E | *add.* e G | o²] e E vistes] *om.* C | certa] terra segons G | e] de CFG **733** C i] *om.* CE senyals] senyal ABI | als quals] al qual ABI **734** determenadament l'om] lom determenadament EFG | ésser ben] be esser CGH **735** los] *om.* CG feyen] feya CG **736** Deiòtaro] deietaro DF | deiectaro E | deiataro G |degetaro H | posàs] posa E | en] e D **737** sobre·l] *post* sobrel *add.* seu E **739** car] cor G | com H | la] aquella G **740** tan] *post* tan *add.* que E | que] *om.* E **741** ii] primer E | de] dels F | és] *post* es *add.* que I | pertayent] pertany I **742** car] cor G | com H | e] o I | senyals] senyal CG **744** de Gàl·lia] franceses ABI | consellés] consells B | cavallers I **746** un] *om.* H passat] havia passat H | era] *post* era *add.* estada EI | o] e E **747** dita] *om.* G **748** hedificant·hi] hedificant G **749** se] *om.* CDEFGH

- ab sa companya dix al seu senyaller: "Ferma aquí la bandera, car 750
 aquí havem millor loch". Açò hoint, los consellés prengueren-ho
 per senyal e mudaren lo propòsit de anar a la ciutat de Veios.
 Valeri: o, e com ab breus paraules és confermat lo propòsit dels
 consellés de la hedificació del sobiran emperi! Creu que·ls déus 755
 jutjaren en aquella hora ésser cosa indigna lo nom de Roma
 ésser mudat en lo nom de la ciutat vehitana. E la honor de la
 victòria gloriosa, la qual hac Camil·lus com derroquà la dita
 ciutat de Veios prenén-la als francesos, volgueren los déus ésser
 10 en ajuda de la dita hedificació, car segons recita Titus Lívius
 aquest Camil·lus era singular en lo consell dient que per res no 760
 mudassen lo loch.
 C. III. Aquest damunt nomenat Camil·lus, qui fon quasi lo
 primer hedificador de Roma, appel·lat lo segon Ròmulus, com
 veés Roma florir e habundar ^[8ra] en grans prosperitats e honors,
 pregà als déus que, si per ventura a algun dels déus donava 765
 vejares que la dita prosperitat romana fos excessiva e per açò
 devia venir algun mal sobre la ciutat, que vengués sobre si e·ls
 seus béns, restaurant la ciutat. Anvides ach feta la oració,
 20 soptosament caygué en terra, lo qual caure li fon senyal que
 soptosament devia ésser gitat de la ciutat. E axí s'esdevench. 770

757 la² ... **758** francesos] *Camillus fuit ille qui Veios ciuitatem destruxerat* (Dionysius, f. 23v). *Quam Camillus post obsidionem V annorum cepit, ut dicit Titus Liuius "Prima Decada"* (Lucas, f. 7ra). *Vid. Avenozza (2000: 355).* **759** car ... **761** loch] *Camillus qui longa oracione patres reuocabat ne Romam dimitterent* (Dionysius, f. 23v). **762** qui ... **763** Ròmulus] *Inmo quasi patrie conditor fuit, secundus Romulus appellatus* (Dionysius, f. 23v).

750 car] cor *CG* | com *H* **751** Açò ... **758** Veios] *om. E* | consellés] cavallers *I* **752** senyal] senyals *I* **757** victòria] victoriosa *G* | Camil·lus] cavillus *E* | canillus *F* | derroquà] enderroca *CF* | dita] *om. DEFG* **759** car] cor *CE* | com *HI* | segons] *post segons add. que E* | Lívius] linis *C* | livis *E* | limius *H* **760** Camil·lus] Cavillus *E* | canillus *F* | en] on *G* **762** iii] Segon *E* | damunt] *post damunt add. dit F* | nomenat] anomanat *G* Camil·lus] cavillus *E* | lo primer] *om. E* **763** lo] *om. DEHI* **764** en ...prosperitats] ~~En grans prosperitats e~~ *En grans prosperitats e A* **765** als] los *EF* | a] *om. G* | donava] *post donava add. de CDEFGH* **766** dita] *om. G* | prosperitat] ciutat *CG* **767** si] *post si add. e G* **768** ciutat] *post ciutat add. e G* **769** li] si *C*

- Valeri: no sen rahó agren gran contesa entre si dues virtuts sobre aquest Camil·lus, ço és la victòria que ach dels enemichs e la pregària que féu per lo ben poblich; e determenaren que no és menor cosa desijar e rebre en si lo mal e dampnatge del ben
- 775 poblich que deliurar-lo de poder dels enemichs.
- C. IIII. Lúcius Paulus havia una filla que tenia un branxet appel·lat Perses, e com un jorn la dita filla estigués singularment trista, lo pare volent-la aconsolar demanà-li quina era la rahó de la sua tristor. E respòs: "Jo he gran dolor del meu
- 780 Perses, qui és mort". E com lo pare de la infanta agués anar en Macedònia contra·l rey d'aquella terra appel·lat Perses, d'açò pres senyal qu·ell lo devia matar e destruir lo seu regne. E axí se esdevench. 10
- C. V. Com Cecília, muller de Metel·lo, anàs al temple per vetlar e menàs ab si una verge bella e graciosa infanta, filla de sa germana, car axí era costuma antiga que les vèrgens anaven a vetlar al temple ab una de ses parentes esperant algun bon senyal de marit lo qual esperaven a pendre, e com la dita infanta agués molt estat en oració de peus esperant si hauria algun bon
- 785 senyal e com fos hujada, anà-se'n a la sua nodriça dient que li [8rb] apparellàs algun loch on pogués reposar. Veent açò Cecília, la sua tia, dix-li: "Jo us faré volenter loch e us rebré en mon siti". De les quals paraules pres senyal que succehiria en loch 20

771 entre si] virtuts entre si sobre *F* | ontresi *G* 773 la] *om.* *DEF* 774 rebre] rebe *B* | mal] *om.* *H* | e²] *om.* *CGH* | el *DE* 775 deliurar-lo] desviar lo *E* | de poder] *om.* *E* 776 iiii] terçer *E* | branxet] bratxet *CEG* 777 Perses] presses *E* | la ... filla] *om.* *E* 778 volent-la] l a per *G* | volch la *H* | demanà-li] damanant li *H* 779 rahó] *om.* *G* | de] *om.* *G* | *E*] *om.* *EF* respòs] *post* respos *add.* la filla dita *E* | *om.* *F* | gran] *post* gran *add.* tristor e *E* | dolor] dol *H* 780 en] a *CDEFG* 781 Macedònia] marcedonia *E* contra·l] contra aquell *EF* | appel·lat] apollat *G* 784 v] quart *E* | Cecília] Scicilia *CDFGH* | Metel·lo] Macellus *C* | macello *E* 785 menàs] amenas *CDEFH* | sa] *om.* *G* 786 car] cor *CGH* | costuma] costumada *B* | a] *om.* *DEG* 787 una] unes *CEG* | ses] les *E* 788 de] del *GH* | de ... 790 e] *om.* *EF* | a] *om.* *G* 789 molt] *om.* *H* | algun] negun *D* 790 com] si *CG* hujada] oyida *G* | dient] *post* dient *add.* li *EFH* | que] *om.* *G* 791 algun] un *H* | reposar] *post* reposar *add.* e *G* | Cecília] cicilia *DFGH* | Cecília ... 798 tia] cecilia la tia sua *H* | la sua tia cecilia *I* 792 volenter] volenters *CEF* | volentera *D*

seu per ésser muller de Metel·lo. E axí s'esdevench, com a poch
de breu temps morí la muller de Metel·lo e pres la dita infanta
per muller. 795

C. VI. Màrio Gayo hac gran baralla dins la ciutat de Roma ab
Sil·la, qui cellavors regia gran part de la dita ciutat, per la qual
cosa fon jutjat per lo senat ésser enemich del ben poblich. Qui,
fugint a la furor, vench en una ciutat prop de Roma appel·lada
Viterbo. E com fos rebut aquí per una dona vídua matrona,
estant en sa casa, pres-se esment d'un ase que tenia com li
10 donassen civada e fe per a mengar que, fugint a la civada,
correch a un riu d'aygua qui era luyn de la casa. La qual cosa,
com ell fos apte en semblants juhís, pres-o per senyal e, com
aquí agués gran gent venguda per fer-li ajuda, demanà ab gran
instància que·l menassen a la mar. E trobant aquí una fusta,
mes-se en mar e navegua fins en Àffrica. E axí fugí a la furor de
Sil·la, qui, tantost que aquest se'n fon partit, vench a la dita
ciutat de Viterbo. 800
805
810

C. VII. Com lo gran Pompeyo fos vençut per Cèsar en la batalla
de Farsàlica, cercant loch on fos segur, vench-se'n en la illa de
20 Xipre ab tot lo seu navili per reposar e pendre vitualla. E
acostant-se a una ciutat dita Baffa, guardant prop la riba de la

799 Qui ... 801 matrona] *Qui, dum fugeret, ad quendam prope Romam que uocabatur Miuturnis ciuitatem peruenit. Cui, cum in domum Famine matrone causa custodie ductus esset, proculdubio ominis obseruacio salutis fuit* (Dionysius, f. 24v). *Postea amici sui deduxerunt eum ad ciuitatem Minturnensem in domum Fannie, que Fannia erat ditissima mulier sed adultera* (Lucas, f. 7va). **809** qui ... 810 Viterbo] *Add. trad. Canals.* **814** Baffa] *Ad opidum Paphum, alias Phaphum, quod nunc Bapha uocatur* (Dionysius, f. 24v).

794 Metel·lo] Macello CE **795** Metel·lo] Macello CE **797** vi] vii B | quint E | Màrio] Morio E | baralla] batayla EI **798** part] prat G | dita] om. F | ciutat] post Ciutat add. de Roma F **800** appel·lada] appollada G **801** Viterbo] vicerbo E | rebut aquí] aqui rebut D | vídua] post vidua add. e E | matrona] post matrona add. e G **802** tenia] post tenia add. que CDEFG | qui H **803** e ... civada²] om. H | a¹] om. CG | que] com I **804** a] en BH **805** pres-o] pres CG | com H **806** gran¹ ... venguda] venguda gran gent I **807** una] una una G **809** que] com EGHI **810** Viterbo] vicerbo E **811** vii] vi B | sise E | vençut] vengut E **812** Farsàlica] farsilica CGH | farsalita E

815 mar, véu aquí un marvellós hedifici hi, enterrogat lo sacerdot
qui·l guiava com era appel·lat aquell loch, dix que Basilea, que
vol dir regina. Lavòs aquest Pompeyo pres-se a plorar agrament
dient que mal senyal havia, com allò li significava que ell ^[8va]
seria sen regne, e açò com li havien fet menció de regina e no
820 de rey ni de regne.
C. VIII. Brutus, qui matà Juli Cèsar, no li defallí senyal de sa
destrucció per la mort que avia comesa. Car, com ell fes festa de
la sua nativitat, axí com era costuma d'aquell temps volent dir
un vers per cançó en lengua latina, no poch pronunciar lo nom 10
del déu Mars qui s'i nomenava. La qual cosa fon mal senyal al
dit Bruto, car lo déu Mars vench en favor e ajuda de Cèsar e de
Antoni, qui·l perseguien, e les lurs lançes girà contra lo dit
Brutus, qui morí per mans d'aquests.
C. IX. Gayo Càssio, companyó del dit Bruto, qui fon consent en
830 la mort de Julio Cèsar, acàs arribà ab son navili a la illa dita
Rodes, on hac senyal de son infortuni. Car, com s'enportàs los
déus dels temples, fon preguat que·ls lexàs la ýdola del sol. Qui,
com satisfés a lurs preguàries lexant lo déu del sol, hac senyal
que en breu li seria tolt lo sol material per mort sua corporal. La 20

816 Basilea ... 817 regina] *Vid.* la nota següent. **819** e¹ ... 820 regne] *Cacobasilia, a kacos (id est inferius) et basilia (regina uel imperium). Quando ergo audiuit quod domus illa uocabatur Regina, non facta mencione de rege ac si esset sine rege uel sine regno, dure Pompeius accepit ac si pro nomine esset ipsum sine regno esse* (Dionysius, f. 25).

823 axí ... temps] *Secundum Romanorum consuetudinem* (Dionysius, f. 25). | volent ... 827 Antoni] *Add. trad.* Canals. **829** companyó ... 830 Cèsar] *Cassius iste Bruto, de quo dixit historia precedens, in scelere parricidio socius* (Dionysius, f. 25v). *Conformiter accidit Cassio quod acciderat Bruto* (Lucas, f. 8ra).

815 un] *om.* AB | enterrogat] enterrogant B | interroguat G **816** appel·lat] appollat G **817** a... agrament] agrament a plorar D **818** com] car EF **819** havien] avie DEH | fet] feta EGH **821** viii] Sete E | defallí] falli CD **822** comesa] feta G **823** la sua] sa F | d'aquell] en aquell G **824** per cançó] *om.* DEF | en] *post* en *add.* la E | latina] grega G **825** nomenava] nomenat E **826** car] cor CG | e¹] *post* e *add.* en F **827** girà] giraren H **829** ix] huyte E | Gayo Càssio] Quaxo quaxio E **830** de] del G | arribà] aribas D **831** Rodes] Redes E | Roders H **832** lexàs] *post* lexis *add.* a G del] de H **833** lexant] *post* lexant *add.* los CH | lo] los G | déu] deus G

- qual cosa en breu s'esdevench, car morí en la batalla de 835
Macedònia, en la qual la adversa fortuna li tolch lo sol de vida.
- C. x. Molt és digne de memòria lo senyal que hac Petílius,
cònsol de Roma, qui morí en la batalla de Ligúria, que és en
Lombardia, prop Milà. Car, com ell volgués pendre a força
d'armes un munt apel·lat Lètum, girant-se als seus cavallers, 840
dix-los: "Per certes, jo pendré huy Lètum". E hac mal senyal,
car *letum* en latí vol dir mort. E hac per senyal que ell pendria
aquell dia la mort, la qual pres com aquell dia morí en la dita
10 batalla.
- C. xi. Dos exemples d'aquesta matèria deuen haver recordació e 845
memòria que, posat que sien de gents estranyes a la ciutat
romana, no són de menor ^[8vb] obra. On, com lo poble de la ylla
apel·lada Sàmnia hagués guerra ab una ciutat de Asíria dita
Carras e ab gran confiança trametessen als penesos
demanant-los que·ls fessen ajuda de navili per mar, los dits 850
penesos, moguts per escarn, trameteren-los un esquif o barcha
poqua. Lo qual los samneses prengueren ab gran goig, avent
senyal que allò era ajuda que·ls feyen los déus per la qual
20 vençrien. E ordenaren que la dita barcha anàs davant lur estol
axí com a guiadora de lur victòria. 855

838 que ... 839 Milà] *Nota quod Liguria est quedam pars Lumbardie plana, uidelicet circa Mediolanum* (Dionysius, f. 26; cf. Lucas, f. 8ra). **842** car ... mort] *Letum, id est mortem* (Dionysius, f. 26; cf. Lucas, f. 8ra). **848** una ... dita] *Carras, ciuitatem Assirie* (Dionysius, f. 26). **851** un ... 852 poqua] *Lebunculam, id est nauiculam paruam derisus gratia miserunt* (Dionysius, f. 26).

836 de] *post de add. la sua E | add. sa F 837 x]* nove *E | Petílius] peculius E 838* batalla] *batlla G 839* força] *forçes F 840* Lètum] *lecum E | als] al AB 841* Lètum] *lecum E | E ... 849 letum] om. G 842* en ... dir] *vol dir en lati CDG | ell] om. E 843* la¹] *om. CGI | dia²] om. E | morí] moris H | dita] om. DEF 845* xi] *x E | Dos] los EH | matèria] memoria E deuen] devem GH | haver] esser DEF | post haver add. a I 846* ciutat] *post ciutat add. de G 848* Asíria] *siria CDEFGH 849* trametessen] *trameteren E | penesos] pavesos E 850* navili] *navilis H 851* penesos] *pavesos E | trameteren-los] trameteren li E 852* Lo] *la CDEFGH samneses] sempresos E | ab ... goig] om. E 855* de] *post de add. la H lur] post lur add. estol e E*

C. XII. Semblant cas esdevench als de la ciutat dita Apol·lònia. Qui, com haguessen guerra e batalla ab los esclavins o ab la gent de Esclavònia, trameteren a la ciutat de Epidamos demanant socors e ajuda, los ciutadans de la qual per un escarn
 860 respongueren que·ls trametrien volenter lo riu qui passava prop lurs murs, appel·lat Eant. La qual proferta prengueren reverentment e ordenaren per lur capità lo dit riu donant-li lo primer loch de la batalla. E donaren la batalla contra lurs enemichs e vençeren-los. La qual victòria atribuïnt al dit riu
 865 Eant, feren-li sacrifici axí com a déu e ordenaren que en totes les lurs batalles l'aguessen per advocat e capità. 10

857 com ... 858 Esclavònia] *Cum Illirico, id est Sclauonico* (Dionysius, f. 26). *Appollonia ciuitas premebatur ab Illiriis, id est a Dalmantinis, que hodie dicitur Sclauonia* (Lucas, f. 8rb). *Vid. Avenoza* (2000: 341).

856 xii] xi *E* | cas] *post cas add. se E* | dita] de *E* **857** esclavins] estanins *E* | o] e *E* | la] *om. E* | les *I* **858** gent] gents *I* | Esclavònia] esclanovia *E* **859** qual] *post qual add. ciutat G* | un] *om. E* **860** volenter] *om. E* | volenters *CFG* | lo] un *I* | passava] passa *CDE* **861** lurs] los *E* | Eant] Etant *G* | proferta] *om. CG* **862** lur capità] capita lur *EF* | riu donant-li] donant riu en *C* | donant-li] *om. G* **863** E...batalla²] *om. CG* | batalla²] batla *B* | lurs] los *E* **864** e] *om. GHI* | atribuïnt] atribuiren *H* **866** les] *om. CDEFI* | lurs] *om. G* | e] *post e add. per H*

Títol III. De prodigis, que vol dir cosa que s'esdevé sens comú
cos de natura, axí com ploure sanch o semblants coses que són a
nós merevellosas

870

Aprés de les dites matèries seguex-se lo títol dels prodigis, qui
signifiquen o prosperitats o adversitats, axí com han significat
los senyals, dels quals damunt havem tractat.

C. I. Com Sèrvio Túlio fos infant e dormís en lo breçol,
Tanaquill, muller del rey Anci, véu que una gran flama de foch
10 soptosament s'encengué de prop lo cap de l'infant, per lo qual
prodigi e maravella ^[9ra] entench que·l dit infant devia ésser rey.
E, jatsesia que fos fill de una cativa, féu-lo diligentment nodrir
e, com fos de edat covinent, donà-li sa filla per muller e fon fet
rey a poch de temps.

875

880

C. II. En Espanya hagren tanta de resistència o contrast los
romans que dos Scipions, ço és, Scipió Públius e Scipió Gneus,
capitans de les gents d'armes, hi moriren. Los quals morts, les
gentes d'armes dels romans, perduts aytals capitans, hagren
sobirana pahor que no fossen tots tallats per los enemichs. E
20 com ja quasi defallissen, esdevench-se que, com Lúcius
Màrcius, ardit cavaller, los confortàs e·ls animàs a audàcia,

885

868 De ... 871 títol] *Hic accipitur pro monstro simpliciter quando uidelicet aliqua eueniunt que inconsueta et inusitata sunt sicut sanguinem plueret* (Dionysius, f. 26v). **880** com ... muller] *Temporis in processu sibi filiam suam in uxorem coniunxit* (Dionysius, f. 27).

868 Títol ... De] *om. E* | títol de *CDH* | *iiii*] *om. G* | cosa] coses *F* s'esdevé] esdeve *E* | esdevenen *F* **869** cos] cas *C* | cars *D* | o] *post* o *add.* de *CH* | de *G* | que ... 877 merevellosas] *om. EF* **870** nós] *post* nos *add.* fort *G* | merevellosas] maravellos *AB* | mervellosas *G* **872** dels] de *G* qui] *post* qui *add.* adversitats *E* **873** o adversitats] odversitas *G* | han] *om. G* | significat] significats *E* **875** Túlio] tullo *CDEF* **876** Tanaquill] Tana *E* | *post* Tanaquil *add.* qui era *G* | Anci] *om. CDEFGH* | véu] vee *I* | una] *om. H* | flama] fama *F* **877** s'encengué] se tench *CDGH* | *om. EF* | de] ere *E* | l'infant] *post* infant *add.* e *E* | qual] *om. E* **878** e] o *HI* | entench] entes *C* **879** que] *om. DEF* **882** resistència] reystencia *G* | o] *post* o *add.* de *E* **883** Públius] bublio *C* | bublius *DFG* | blubius *E* | pullius *G* | buplius *H* | Gneus] egneus *CDEF* | Egnenus *G* **885** capitans] sapians *B* **886** tots tallats] tallats tots *DEF* | tallats] aytals *G* | los] lurs *C* **888** animàs] animats *F* | a] ab *F* | audàcia] audiencia *E*

- soptosament aparech sobre·l seu cap una gran flamma de foch.
- 890 De la qual cosa confortats, feren-lo capità e, batallant contra los
enemichs, mataren-ne XXXVIII mília e portaren-se'n la victuàlia
e·l pillatge de dues hosts.
- C. III. Com los de la ciutat dita Veios fossen per los romans
estretament asetjats en tant que·ls romans los havien toltes les
895 barreres hi enclosos dins los murs, e per res los romans no·ls
poguessen pendre, ans hi haguessen tant lonch temps treballat
que a cascuna part venia en desesperació, soptosament, un jorn lo
riu qui passava davant la ciutat, sens ploure e sens mescla 10
d'altre riu, cresqué ultra maravella. Los romans, vist aquest
900 prodigi o admiració, trameteren al temple Dèlphicus, on era lo
déu Apol·lo, per saber què significava, qui respòs que elegissen
certes persones per sorts qui gitassen aquella aygua del riu e axí
haurien la ciutat. Los romans, hagut consell del sacerdot qui
905 dita lo déu, hagren hòmens qui gitaren l'aygua del riu e la
escamparen per los ^[9rb] camps. La qual cosa feta, la ciutat se
reté.
- C. IIII. No és de menor prosperitat lo prodigi o maravella que 20
fon mostrada a Lúcio Sil·la. Qui, com hagués guerra ab los
910 beneventans e sacrificàs als déus en un camp apel·lat Nolanus,
feent son sacrifici davant la tenda, soptosament véu una serp qui
caygué de la una part de l'altar en terra. De la qual cosa

897 lo...ciutat] *Albanus lacus* (Kempf, 138). *Lacus Albanus sic dictus ab Alba ciuitate* (Dionysius, f. 27v). *Albanus lacus, qui erat ibi prope* (Lucas, f. 8va).

889 seu cap] cap seu *CGH* **890** De] per *D* **891** mataren-ne] mataren *F* mília] *om. CGH* **892** de] *post de add. les F* **893** fossen] fesen *G* **895** no·ls] nols nols *C* **896** tant] *om. CEF* **897** a] *om. EF* **898** e] *om. CDFH* | sens²] ni *C* | *om. G* **899** riu] *post riu add. e C* **900** o] e *EH* Dèlphicus] del fitus *I* **902** per sorts] *om. H* **904** e¹] en *E* | o *I* | havia dita] deya *D* **906** camps] caps *F* **909** Sil·la] sillo *E* **910** als déus] als deus als deus *G* | en] de *E* | camp] cami *EF* | apel·lat] appollat *G* | Nolanus] volanus *E* **911** véu] vae *CI* **912** de²] *post de add. la G*

- certificat per Postúmio, qui havia art de entendre los significats
dels prodigis o maravelles, que açò significava gran prosperitat
del dit Sil·la e axí que ajustàs ses gents e que·s combatés. Qui, 915
com tingués son consell, hac tan pròspera fortuna que pres e
vençé les hosts dels beneventans, de la qual victòria fon
fundament e causa lo prodigi que havia vist de la dita serp.
- C. v. De gran admiració foren los prodigis o senyals que
s'esdevingueren a Gneo Volúmio e Servílio Sulpício, cònsols 920
en la ciutat de Roma. On, en lo temps en què començaren les
10 batalles e·ls fets de les armes, un bou convertí e girà lo seu
mugit o bram en veu humana, de què foren espaventats tots
aquels qui l'hoïren. Ítem, troços de carn a guisa o forma de pluja
caygueren sobre la terra. La major part dels dits troços 925
dissiparen oçells de rapina; l'altra part romàs en la terra per
alguns dies, no mudant la color ni avent corrupta odor.
- C. vi. De semblant matèria e no de menor admiració foren los
prodigis o senyals següents. Car un infant de sis meses gità un
gran crit en lo mercat de Roma, apel·lat Boàrio, dient: "Roma 930
aurà victòria". Ítem, altre infant nasch ab cap d'un elefant. Ítem,
20 en la Marcha de Ancona, en loch d'aygua plogueren pedres
còdices. Ítem, en França un lop trasch la espasa de la bayna o
foure d'un cavaller qui feya la vetla. Ítem, en ^[9va] Sicília, dos

913 qui... 914 maravelles] *A Postumio aruspice, uidelicet qui diuinabat in ara, unde dicitur aruspex, id est aram aspiciens* (Lucas, f. 8va). **917** les... beneventans] *Sannitum, id est ciuitatis que nunc uocatur Beneuentum* (Dionysius, f. 28). *Sunt autem sampnites, illi de ualle Beneuentana* (Lucas, f. 8va). **932** Marcha... Ancona] *In Piceno, id est Marchia Anconitana* (Dionysius, f. 29; cf. Lucas, f. 9ra).

913 Postúmio] Postumo *E* **915** dit] *om. G* | que·s] que *E* **916** son] *om. E* tan] *post tan add. gran D* | tanta *EG* | fortuna] ventura *E* | *om. F* **918** e] o *E* **919** v] *post v add. e H* **920** Volúmio] volumino *D* | volumo *E* Servílio] Servelio *E* | Sulpício] sulpicio *B* **921** en³] *om. CEH* **922** les] *om. G* **923** humana] humanal *E* | espaventats tots] tots espaventats *E* **924** guisa] *om. C* | o] *om. C* | e *E* | pluja] pluvia *B* **927** odor] color *E* **928** vi] iiii *C* | De] Per *E* | matèria] manera *EGI* | no de] de no *E* **929** o senyals] *om. E* | Car] com *CDEFGHI* **930** apel·lat] *om. E* | Boàrio] Beario *I* **931** ab] al *ABI* | d'un] dum | de *FH* **932** plogueren] caygueren *G* **933** la² ... 940 foure] del foure o bayne *C*

- 935 escuts suaren de suor de sanch. Ítem, com seguaven les
espigues e les metien en la sàrria per portar a la era, suaven de
sanch. Ítem, caygué pluja del cel mesclada ab sanch. Ítem, en la
segona batalla de Cartayna, un bou d'un hom apel·lat Gayus
Domícius parlà e dix: "Roma, Roma, guarda't; sies avisada".
- 940 C. VII. Gayo Flamíneo fon creat cònsol sens senyal, que fon
gran novitat en Roma, que no solia algun hom reebre per cònsol
sens cert senyal, per la qual cosa hac grans adversitats. Car, com
ell se degués combatre ab Aníbal prop l'estayn Perusí, dit
Transmeno, com manàs moure les senyeres, caygué lo cavall 10
sobre lo seu cap e gità·l en terra, de què hac mal senyal. E com
per açò no se stigués de combatre, manà als que tenien les
banderes que anassen avant. E com no les poguessen moure,
menaça·ls ab grans penes si tantost no arranquaven les banderes
que staven ficades en terra.
- 950 Valeri: ja plagués als déus que aquesta temeritat o follia sol fos
venguda en destrucció del dit Gayo e no en mal del poble de
Roma! Car, en aquella batalla, foren preses XX mília romans, e
morts XV mília. Aníbal cerquà lo cos del dit cònsol per
soterrar-lo, e no·l trobà. E com aquest Gayo hagués posat lo ben 20

937 del cel] *Celites aquas, id est pluuias que uidentur descendere de celo, fuerunt permixte sanguine* (Lucas, f. 9ra). Divergeix de *caerites* (Kempf, 140) la lliçó *celites*, que justificaria la traducció de Canals (Avenoz, 1994: 93). **940** que ... 942 senyal] *Primum fuit quod creatus est consul sine auspicio, tunc enim temporis nichil gerebatur nisi auspicio prius superato* (Lucas, f. 9ra). **943** Perusí] *Apud lacum Transimenum, id est lacum hodie Perusinum* (Dionysius, f. 29; cf. Lucas, f. 9ra). **952** foren ... romans] Els *Dicta* i les dues glosses citen sis mil capturats i vint mil fugats, però Canals sintetitza les dues dades i parla de vint mil capturats.

935 Ítem...942 sanch] *om. C* | seguaven] segassen *H* **936** de] *post de add. suor de E* **937** del cel] *om. G* **938** Gayus] *Gayris I* **939** Roma²] *om. E* **940** vii] *v C* | Gayo] *Sayo I* **941** algun] *null CDEFGH* | reebre] pendre *E* **943** ab Aníbal] *om. E* | l'estayn] *post lestayn add. de E* **944** Transmeno] *transmerio E* | Transimeneo *H* | manàs] *anas E* **946** se] *om. E* **947** avant] *anant E* **948** ab] *post ab add. tant E* **950** que aquesta] *om. CG* | temeritat] *cermeritat E* | o] *e E* **951** dit] *om. G* | de] *om. DI* **952** Car] *com I* | preses] *prossos G* | xx] *xv I*

poblich a tan gran destrucció, no volgren los déus que hagués 955
 sepultura, pus que havia volgut soterrar l'emperi de Roma.

C. VIII. Gayo Mantino hac senyals de son infortuni e per sa
 audàcia presumptuosa, semblant de Gayo Flamíneo, del qual és
 feta menció en lo damunt escrit capítol, donà si e diverses de
 Roma a vergonyosa dejectió perseverant en sa capitositat. Car 960
 com ell, ans que anàs en Espanya, volgués sacrificar en la ciutat
 de Lavínia, on anaven ^[9vb] tots los cònsols per sacrificar, volent
 traure los oçells de la gàbia en la qual eren closos o tanquats,
 10 escaparen de la dita gàbia e volaren en la silva situada prop del
 loch del sacrifici. E com los fes cerquar ab gran diligència, no 965
 foren trobats. Ítem, com fos vengut a peu al port de Èrcules e
 volgués pujar en la nau, una veu vench a les sues orelles que li
 dix: "Mantino, està, no't mogues". Per la qual veu espaordit,
 mudà lo propòsit de anar en Espanya e tengués lo camí de
 Gènova. Aquí prenent terra, pujant en un laut petit, apparech-li 970
 una gran serp, la qual se n'anà no reebent algun dampnatge.

Valeri: al nombre dels prodigis o senyals fon egualat lo nombre
 de les sues misèries, que foren tres. Car, primerament, fo vençut

962 on ... sacrificar] *Consules Romanorum ibant Lauinium, que ciuitas fuit condita ab Enea [...]. Causa quare ibidem sacrificabant erat quia inde originaliter uenerant; secunda causa, quia Eneas deos quos de Troya eduxerat ibidem collocauit* (Lucas, f. 9rb). **970** laut petit] *Schapham, id est paruam nauiculam* (Dionysius, f. 30; cf. Lucas, f. 9va). **973** Car ... 980 enganats] *Primo quidem in infortunata pugna; nam pugnavit cum Numantinis et uictus fuit. Secundario quia fecit turpe fedis. Primo quia exercitum suum promisit transire sub iugum Numantinorum. Habebant enim iugum duo milites et milites partis subiugate transibant sub iugo. Item etiam fecit pactum cum Numantinis quod Romanus exercitus recederet de Yspania et Romani amplius non ingrederentur Yspaniam. Tercium infortunium fuit quod Romani illa pacta non approbauerunt et*

957 viii] vi C | e] o E **958** audàcia] audiència G **959** donà si] dionisi G si] post si add. mateix E **960** a vergonyosa] om. C **961** volgués ... 968 de] om. E **962** Lavínia] laninia E | lavivia I | anaven] anaren F **963** closos] enclosos CFGE | o] e CGHI **964** dita] om. D | del] lo CG **965** loch del] om. G | cerquar] encercar G **966** vengut] vegut G | de] dels E **968** Mantino està] Orantino E | esta Mantino G **969** mudà] mudat ABDEFI | e] post e add. com CGH **971** gran] om. EF | algun] negun CDEFGH **972** al nombre] als nombres E | egualat] egolat C **973** Car] cor CG | com H | fo vençut] om. G

975 per los numantins e passaren los seus sots un jou lo qual tenien
 dos cavallers dels numantins. Ítem, féu pacte ab los numantins
 que la cavalleria de Roma se partiria de Espanya e que·l·ls
 romans null temps hi entrarien. Terçerament, com los romans
 no aprovassen los seus tractes, desdients açò que aquest havia
 fet, trameteren-lo als numantins ab les mans ligades detràs, axí
 980 com aquell que·ls havia enganats.

C. IX. E si los damunt notats Gayo Flamíneo e Mantino erraren
 en no seguir los prodigis o senyals que·ls eren manifestats,
 major errada féu Tibèrio Gracco, hom de gran enteniment, 10
 ciutadà honrat, que hac senyal de sa trista e contrària adversitat
 985 de mort e no hac consell d'esquivar-la. Car, com ell fos cònsol e
 volgués sacrificar, estant en Calàbria, dues grans serps isqueren
 de dos forats e menjaren-se les entràmenes dels animals los
 quals volia sacrificar. E com volgués la segona vegada
 sacrificar, les dites serps se menjaren lo ^[10ra] sacrifici. En la
 990 terçera vegada feren semblant, que no u poch vedar ab tota sa
 diligència. Lo qual prodigi o senyal, com los adivinadors li
 enterpretassen a sa prosperitat e bona fortuna, ell, creent

eum sicut deceptorem Numantinorum ad Numantinos remisertunt manibus post tergum religatis. Et hoc est quod dicit dedicione funesta (Lucas, f. 9va). **986** Calàbria] *In Lucanis, id est in provincia illa sicut uocata que est illa pars Calabrie* (Dionysius, f. 30v). *In Lucaniis, id est in Calabria* (Lucas, f. 9va).

974 los¹] lo *B* | numantins] munantins *C* | numantenys *E* | munmatins *G* | Minanters *I* | passaren] posaren *E* | spassaren *G* | sots] sot *C* **975** numantins¹] munantins *C* | numantenys *E* | Munmatins *G* | Minanters *I* | numantins²] Munmatins *G* | Minanters *I* **977** hi] hic *CG* | entrarien] tornarien *E* **978** tractes] tractats *G* | desdients] desdient *E* | desdeints *I* **979** trameteren-lo] tramateren *F* | numantins] munantins *C* | Munmatins *G* | Minanters *I* **980** aquell] aquells *G* **981** damunt] *post* damunt *add.* dits *E* | e] *om.* *EF* | Mantino] Canantino *EF* **982** en] e *EF* | seguir] seguiren *EF* **983** Gracco] gracto *CF* **985** e²] *om.* *E* **987** menjaren-se] menjaren *CE* **988** volia] volien *I* | volgués] vingues *E* **989** sacrificar] *om.* *E* | En] *om.* *DEF* **990** terçera] terza *EG* | que] *om.* *DEF* | e *G* | no u] neu *DF* | niu *E* | poch] pogeren *G* **991** prodigi] *om.* *C* | o] *om.* *C* **992** e] *post* e *add.* a sa *I* | creent] *post* creent *add.* aço *F*

follament açò, fon menat per Flàvio, hostaler seu, inich e cubert
 enemich, en un loch on era lo duch dels carthaginenses amagat,
 Magó apel·lat, ab molts hòmens d'armes. Adonchs, com lo dit 995
 Tibèrio fos desarmat, morí fort miserablement.

C. X. Semblant cas de senyal e de mort desperta la mia memòria
 per recitar de March Marcel·lo, qui fon companyó del dit
 Tibèrio Gracho. Lo qual, com hagués pres en Sicília la ciutat de
 Çaragoça feent fugir Aníbal –e fon la primera fuyta que féu–, 1000
 inflammat per la honor que havia aconseguida, proposà gitar de
 10 Ytàlia les hosts e cavalleries dels cartaginenses o que, dins
 Ytàlia, los destróís. Volent, adonchs, sobre açò conèixer la
 volentat dels déus, començà son sacrifici. E lo primer sacrifici
 que offerí, ço és les entràmenes e lo cap de l'animal, hac fecge 1005
 sens cap; e la segona oferta hac fecge ab dos caps. E açò
 aparech manifestament com lo dit sacrifici fon posat en lo foch.
 De les quals coses com ne fos consultat lo adevinador, respòs
 ab trista faç dient que no li playen les dites hòsties o ofertes, car
 la primera era privada de cap, la segona significava mort. Per 1010
 què amonestà lo dit Marcel·lo que no attemptàs res
 indiscretament. E com lo dit Marcel·lo la nit següent ab fort
 20 poch anàs per espiar los cartaginenses, fon trobat per gran
 multitut dels enemichs e morí per sa gran culpa. E donà tan gran

993 açò] *om. E* | Flàvio] *flovio E* | inich] *antich E* | cubert] *post cubert add. e C* 994 on era] *entre E* 995 Magó apel·lat] *apellat Mago EF* 997 e] *om. I* 998 per] *om. E* | Marcel·lo] *martello DF* 999 Gracho] *gracto CF* | pres] *om. E* | Sicília] *post sicilia add. en G* 1000 fon] *feu D* 1001 proposà] *post proposa add. de DI* 1002 les] *les les C* | cavalleries] *cavallers CGH* | o] *e EF* 1004 lo] *los B* 1005 e] *ab CDEFGHI* 1006 oferta] *om. G* 1007 dit] *om. F* | lo²] *om. H* | foch] *loch H* 1008 fos] *fon C* 1009 faç] *cara EG* | hòsties ... ofertes] *offertes o ostres D* | o] *om. C* 1010 de] *del I* | cap] *post cap add. e F* 1011 què] *om. E* | Marcel·lo] *Martello DF* | Macello] *E* | Metello] *H* | attemptàs] *acceptas CGH* 1012 Marcel·lo] *Martello D* | Macello] *E* 1014 dels] *de E*

- 1015 dampnatge e major dol a la ciutat de Roma que no féu la mort
de Gracho, del qual és feta menti6 en l'altre capítol.
- C. XI. ^[10rb] Octàvius, c6nsol de Roma, hac cruel senyal lo qual
no poch esquivar, jatsesia que molt lo temés. On, com hagués
batalla e guerra ab Cinna, c6nsol, lo dit Octàvius hac per senyal
1020 que·l cap de la ýdola de Apol·lo, o del Sol, caygué en terra e
ficàs tan fort que no·l pogren traure dejús terra fins que·l dit
Octàvius fon mort. E fon significat per lo cap del dit Apol·lo lo
dit Octàvius, qui era cap del poble Roma; e el tallament del cap
significava la sua mort. 10
- 1025 C. XII. No·m lexà tenir silenci ni dar fi de semblant matèria
March Graccus. Qui, entre les greus jactures o dampnatges de
l'imperi de Roma, deu ésser dit honorable ferit e tocat de
diverses senyals ans qu·él compregués la dita jactura o
adversitat. On, com ell degués menar les sues gents d'armes
1030 d'una ciutat de Síria apel·lada Carris contra los partos, com li
deguessen dar lo pal·li o mantell blanch o vermell, segons que
acostumaven de donar als qui anaven a batalla, liuraren-lo-y
negre. Ítem, com los seus cavallers, segons la costuma antiga,
deguessen venir al loch on fon aquest elet per capità ab gran 20

1015 que ... 1016 capítol] *Eque magnum dolorem ac detrimentum sicut et Grachus interitu suo patrie attulit* (Dionysius, f. 31v). *Equaliter sicut reputauerat de morte Gracchi* (Lucas, f. 9vb). **1022** E ... 1024 mort] *Caput autem Appollinis significabat Octauium, quia erat caput populi Romani, et decisio significabat mortem ipsius* (Lucas, f. 9vb). **1026** Graccus] Tots els testimonis llatins consultats transmeten la lliç6 *M. Crassus*.

1015 féu] fon *C* **1016** Gracho] *gractus CF* **1019** batalla e] *om. DEF* | ab Cinna] *alcuna G* | Cinna] *cunna C* | Cimia *I* **1020** o] e *CGH* | en terra] enterras *F* **1021** ficàs] *fica lo cap E* | fins] *om. G* **1022** fon¹ ... 1029 Octàvius] *om. E* | Apol·lo] *apollonis C* | Appollinis *G* **1023** Octàvius] *octovio G* | poble] *post poble add. de G* | e] *om. I* | el] *om. H* **1024** sua] dita *I* **1025** No·m] no *DEF* | matèria] *manera C* | matiera *G* **1026** Graccus] *gractus CD* | o] he *CGH* **1027** ferit] *fort E* **1028** qu·él] que *D* | compregués] *pregues DEF* | o] e *H* **1029** degués] *agues CG* menar] *amenat C* | amenar *G* **1030** contra] *tro E* | partos] *parcos CDH* | perssers *E* | perssos *FG* **1031** dar] *donar I* **1032** a] *post a add. la F* **1033** la] *om. E* | antiga deguessen] *om. E* **1034** venir] *venint E* | fon aquest] *aquest fon DEF* | gran] *grans G*

- goyg e ab crits d'alegria e consolació, vengren tots trists e 1035
callants. Ítem, lo senyaler, ço és lo primer qui portava la
bandera, en la qual havia senyal d'àguila lo qual feyen los
romans, anvides la poch traure. Ítem, com hagren treta l'altra
senyera on hauria senyal d'àguila, com se degués estendre ves la
part dels enemichs, qui estaven a Orient, girà's a Occident. 1040
- Grans són aquests prodigis o senyals, mas les fortunes que-s
seguien foren majors, on moriren legions de molta bella gent:
la gran bellea de cavalleria de Roma fon destroïda per mans
10 d'òmens barbres, cruels; davant lo dit March mataren un fill que
[10va] havia, e lo cos del dit March romàs en lo camp liurat a 1045
bèsties, feres e oçells de rapina.
- Valeri: volria pus plament e graciosa recitar los fets de
Roma, mas primera és la veritat digna de relació. On, com los
déus veem que-s provoquen e s'airen contra los hòmens qui no
temen lurs senyals, lavòs se deuen castigar los consells 1050
humanals qui-s volen egualar ab lo cel sobirà, ço és ab los déus.
- C. XIII. Júpiter, lo sobiran déu, amonestà ab senyals diverses a
Pompeyo Gneo que no-s combatés ab Cèsar d'aquí avant ni
20 volgués contendre ab ell de fet d'armes. E sobre açò hac quatre
senyals: lo primer fon com ell isqués d'un loch dit Durachi, déus 1055
gità lamps contra los de la sua host; lo segon fo que un exam
d'abelles se posà sobre les sues banderes e féu-les tornar escuras

1035 goyg] grox *G* | crits] cants *ABI* | vengren] *om. G* 1036 callants]
tallats *H* 1037 bandera] *post* bandera *add.* o senyera *E* | en ... qual¹] on *E*
lo ... 1045 d'àguila] *om. EI* 1038 l'altra] *post* l'altra *add.* bandera o
CDFGH 1039 hauria] avia *CFGH* | ves] per *I* 1040 estaven] estan *G* a¹] en
HI 1041 són] foren *H* 1042 seguien] seguexen *DEF* | foren] son *D* |
feren *G* | molta] *om. C* | gent] *post* gent *add.* e *C* 1043 gran] *om. H* bellea
de] *om. EF* 1044 barbres] *post* barbres *add.* e *E* | mataren] mata *E* 1045
romàs] *post* romas *add.* li *H* 1046 feres] *om. FG* | e] *post* e *add.* a *DEFI*
1047 Valeri] *om. G* | recitar] recitas *D* | fets] fetes *G* 1049 veem] veen *G* |
provoquen] provoca *C* 1050 temen] tenien *A* 1051 volen] *om. H* |
egualar] agolar *CG* | egular *H* | ab lo] al *E* 1052 déu] deus *CFGH* 1053
Pompeyo Gneo] pompenyo Tueo *E* | Gneo] Gueo *DF* 1054 fet] fets *DF* |
hac] li dona *F* 1055 Durachi] duraç *D* | durat *EF* | durat los *H* 1056 gità]
gitaren *H* | los] *om. H* | de] *om. H* | sua] *post* sua *add.* part o *H* que] com *E*
1057 sobre] *om. G*

e negres; lo terçer fon que soptosa tristícia e pahor se mes de nit
 en los de la sua cavalleria hi en tota la host; lo quart fon com
 1060 volguessen offerir alguns animals per sacrifici, soptosament
 fugiren. E com aquest Pompeyo fos prudent e savi hom, emperò
 no poch contrastar a les necessàries leys dels fats, no havent
 vera estimació dels senyals que li eren esdevenguts. Adonchs,
 com aquest mostràs sa gran e ampla actoritat, qui fon fet cònsol
 1065 primerament ans que hagués altre ofici, que fon singular honor
 la qual no hac Cèsar, e com se gloriejàs en les riqueses majors
 que no solien haver los hòmens de son estament e-s jactàs dels 10
 ornaments maravellosos que havia, que l'havien portat a gran
 enveja de molts, del temps de son jovent fins al derrer dia, en
 1070 espay de un jorn ho perdé tot com fon vençut per Cèsar e hac a
 fogir de la batalla.
 Cèsar hac quatre senyals de la sua victoriosa prosperitat: lo
 primer, ell estant en los temples, les sues banderes se giraren a
 la part contrària, ^[10vb] ço és contra los enemichs; lo segon fon
 1075 que en la ciutat de Tolomaida de Antiochia fon hoït tan gran
 brogit e crids d'òmens d'armes que ls ciutadans hagren a pujar
 als murs; lo terçer senyal fon com fon hoït gran so de tamborets 20

1064 qui ... 1066 Cèsar] *Nam Cesar, antequam esset consul, fuit flamendialis et fuit edilis et sic gradatim ascendit; sed Pompeyus, pretermisiss gradibus inferioribus, a consulatu incepit* (Lucas, f. 10rb). *Vid. Avenoz (2000: 356).* **1070** com ... 1071 batalla] *Victus fuit in Thessalia a Cesare et fugit de bello* (Lucas, f. 10rb). **1072** Cèsar ... prosperitat] *Cesar pro se bona prodigia habuit, et sunt quatuor* (Dionysius, f. 33). *Ponit IIII alia prodigia in quibus apparet quod deus fauebat glorie Cesaris et uolebat impedire errorem Pompei* (Lucas, f. 10rb).

1058 terçer] ters *EG* | que] com *E* **1059** sua] *post* sua *add.* host *F* cavalleria host] host e cavalleria sua tota *E* **1060** volguessen] volgueren *D* | per sacrifici] *om.* *E* **1061** Pompeyo] Pompenyo *E* **1063** esdevenguts] esdevenidors *E* **1064** com] *om.* *H* | qui] que *E* **1066** les] *om.* *DF* **1067** dels] *post* dels *add.* honraments e *EF* **1068** que havia] *om.* *D* | que²] qui *E* | l'havien] avia *DF* | portat] portats *D* | aportat *EF* **1070** per] *om.* *E* | a] *om.* *G* **1073** los temples] lo templa *G* | giraren] gitaren *E* **1075** Antiochia] Antiothia *E* | tan... brogit] *om.* *H* **1076** brogit] progit *F* | e] de *G* | crids] crit *EF* | hagren] hagueren *E* **1077** terçer] terç *CEG* | com fon] *om.* *I*

qui procehia dels temples de Troya, qui eren tanquats; lo quart senyal fon en la ciutat d'Àsia apel·lada Tral·lis on, en lo temple de Victòria on era la stàtua de Cèsar, en la paret, entre pedra e 1080 pedra, isqué una palma e cresqué molt dins breu temps.

Valeri: en les quals coses apar que la sobirana divinitat favorejà a la glòria de Cèsar volent refrenar la error de Pompeyo.

C. XIII. En aquest capítol Valeri parla ab Cèsar axí com ab aquell qui per los romans fon deíficat, hagut en aquella honor 1085 que nós havem los sants. E diu axí: o Juli Cèsar divinal! Yo soplich reverentment los teus altars, los teus sants temples, que, favorejant la tua divinitat piadosa, vulles sostenir ésser contenguts tants casos infortunats de diverses romans damunt recitats sots la virtut e ajuda del teu senyal, en manera que 1090 aquells no apareguen passats davant la faç de la gran claredat del teu exemple qui resplandex axí com lo sol. A tu, Cèsar, reebem ab sobirana honor com tu, vestit de pòrpora, seguist en cadira d'aur, la qual cosa consentist no volent menysprear la honor que t'era oferta per lo senat. Mas, abans que't mostrasses 1095 en la dita honor, volguist fer honor a la religió o servitut dels

1078 Troya] *In Pergamo, id est in Troya* (Lucas, f. 10va). **1079** ciutat d'Àsia] *In Trallibus, que est ciuitas Asie Minoris* (Lucas, f. 10va). **1084** En... 1085 deíficat] *Valerius Maximus hic alloquitur Cesarem tamquam deum* (Lucas, f. 10va). **1085** hagut ... 1087 sants] *Add. trad. Canals*. **1090** en ... 1092 sol] *Enim lux supple candele composita cum sole latet, sic exempla sinistra superiorum ciuuium composita et coniuncta cum prodigio Cesaris latent* (Lucas, f. 10va).

1078 qui] que *E* | procehia] procehien *E* | procehien *G* | de ... tanquats] *om. H* **1079** en¹] a *E* | on] o *G* **1080** on] *om. I* **1081** palma] balma *I* molt dins] en molt de *E* **1082** Valeri] *om. G* | Valeri ... 1089 Pompeyo] *om. E* | favorejà] favorayave *G* **1084** C xiiii] *om. G* | ab²] *om. D* **1085** deíficat] *post* deíficat *add. e EG* **1086** nós] nosaltres *F* | diu] *post* diu *add. en F* **1087** reverentment] revererentment *B* | altars] *post* altars *add. e GH* | los²] lo *D* **1088** la tua] alguna *CDEFG* | divinitat piadosa] piadosa divinitat *CDEFGH* | vulles] vullen *EF* **1090** e] o *G* | manera] forma *CDEFG* **1091** gran claredat] claredat gran *E* **1092** exemple] eximpli *CDEFG* | *A*] e *G* **1093** reebem] reeben *BH* | te tem *E* | vestit] vestist *E* | en] *post* en *add. la H* **1094** d'aur] duar *G*

déus, entre-ls quals tu devies ésser trelladat. E com offerises per sacrifici un gran bou, dins les sues entràmenes no y trobaren cor. On, com tu haguesses sobre açò consell d'Espurina, 1100 adivinador, respòs-te que-l cor significava la tua vida e-l teu consell, car aquestes dues coses pertanyen al cor. E açò aparech en lo patricida e mort ^[11ra] malvada que feren Brutus e Càssio qui, com volgren a tu, pare de Roma, remoure del nombre dels hòmens, acompanyaren-te al nombre dels déus, car tu fust 1105 deificat.

En aquest exemple sia closa e finida la narració dels senyals domèstichs, ço és dels de Roma. Car, pus me'n són pujat fins al cel tractant de Juli Cèsar, qui fon deificat, no m'és legut de avallar a les coses baixes e minves ni als usos comuns pertayents a matèria massa baixa. 1110

C xv. Acostar m'é a les ystòries de gents estranyes que són insertades, escrites en letres latines. Posat que hajen menor auctoritat, emperò, porten ab si alguna graciositat per la diversitat que han a les nostres ystòries romanes. En les quals se recita que en la host de Xerses, rey dels persians, la qual havia duyta contra la província de Grècia, una egua parí una lebra. Per 1115 lo qual meravellós senyal fon significat que aquest Xerses qui

10

20

1115 rey ... persians] *Regis Xersis Persarum* (Dionysius, f. 34; Lucas, f. 10vb).

1097 devies] deuries *I* | *E*] *om. E* | offerises] offerissen *CG* | offeries *E* per ... 1104 bou] un gran bou per sacrificii *G* **1099** On] e *G* | haguesses ... açò] sobre aço haguesses *I* | sobre ... consell] conseyl sobre aço *E* **1100** adivinador] adevinadora *G* | respòs-te] te respos *G* | cor] *om. E* | e-l] e al *G* **1101** consell] *post* consell *add. e I* | car] cor *C* | com *H* dues] *om. H* **1102** en] *om. E* | lo] la *I* | e¹] o *H* **1103** de ... remoure] remoure de roma *G* | del nombre] *om. H* **1104** acompanyaren-te ... déus] *om. E* | car] cor *CDFGH* | com *E* | fust] fuist *EFG* **1105** deificat] *post* deificat *add. Valeri CH* | hedificat *E* **1106** En] *om. E* | exemple] eximpli *CDEFG* **1107** dels ... Roma] *om. E* **1108** legut] degut *G* | de avallar] devallar *CFG* **1109** e] ne *EF* | ni *I* | o *G* **1110** massa] *om. G* **1111** C xv] *om. G* **1112** insertades] *post* insertades *add. o E* | encerquades *F* | *add. e GI* **1113** porten] portant *E* **1114** diversitat] adversitat *EFG* | se] *om. B* **1115** la host] les hosts *G* | persians] persans *E* | la²] lo *I* **1116** duyta] menada *DEF* | aduyta *G* | província] propvincia *G* | de Grècia] *om. H* | una¹ ... pari] *om. D*

- cobrí la mar de navilis, la terra d'òmens d'armes, havén gran cor
axí com lo cavall, devia fogir axí com la lebra. La qual cosa
esdevench com aquest Xerses, vençut en la mar per Atemístol, 1120
hac a fogir al seu regne, espahordit com a lebra.
- C. XVI. Aquest matex Xerses hac gran senyal e molt singular.
On, com ell hagués passat lo mont appel·lat Atho e, abans que
destruís Athenes, hagués consell que esvahís Lacedemònia,
ciutat de Grècia, ell estant en lo sopar hac per senyal que com 1125
volgués beure lo vi se convertí en sanch, e açò li esdevench tres
vegades contínues sens mijà. E com se consellàs ab los
adevinadors, digueren-li que s'lexàs del fet que havia comensat.
Lo qual consell, si hagués enpremtat en lo seu cor foll, hagrà
esquivat lo gran scampament de sanch de infinida multitut dels 1130
persians. ^[11rb]
- C. XVII. Midas, a l'imperi del qual fon subjugada Frígia, de la
província de Àsia, com fos infant e dormís en lo breçol, vench
una gran multitut de formigues e feren ajust de diverses grans
de forment en la bocha del dit infant. Sobre açò foren consultats 1135
los intèrpretres o adevins e determenaren que aquest seria lo pus
rich hom qui visqués entre tots los mortals. Ne fon vana la
interpretació, com les riqueses de Midas sobraren totes les
20

1120 per Atemístol] *Debellatus in mari a Cemiscole* (Lucas, f. 10vb).
1125 ciutat ... Grècia] *Que ciuitas est in Grecia* (Lucas, f. 10vb).
1132 de ... 1133 Àsia] *Frigia est illa prouincia Asye Minoris* (Lucas, f. 11ra).

1118 navilis] *post navilis add. e G* **1119** fogir] *regir E | la] a EG | cosa] post cosa add. se EGH* **1120** esdevench] *sesdevench B | Atemístol] Temistol H* **1121** a¹] *om. G | espahordit] om. E* **1122** C xvi] *om. G* **1123** hagués] *hagues hagues G | mont] munt GHI | Atho] aco CGI | achs E | e] om. E | abans] anans E* **1124** Athenes] *Athanes E | hagués] aquest E esvahís] destrouis E | Lacedemònia] lacedonia CDEFG* **1125** senyal] *senyals E* **1126** se] *li CG* **1127** consellàs] *aconsellas CEHI | aconsellras G* **1131** persians] *persans F* **1132** C xvii] *om. G | l'imperi] post imperi add. de Roma E* **1134** una] *om. C* **1135** dit] *om. E* **1136** intèrpretres] *entrepredadors DE | interpretadors FGH | o] e GH | pus] major E* **1137** qui] *post qui add. fos ne E | mortals] post mortals add. Valeri H Ne] no GHI | vana] vuana G* **1138** interpretació] *entrepredacio I | les²] om. D*

1140 habundans peccúnies dels reys e lo senyal que li donaren los
déus en lo breçol mostrà ésser ver en los grans tresors d'aur e
d'argent que ell hac.

C. XVIII. A les formigues de Midas deuen ésser proposades
dignament les abelles de Plató, car les formigues eren frèvol e
1145 e defectives, mas les abelles significaven felicitat o
benaventurança durabla perpetualment. On, com lo dit Plató,
infant, dormís en lo breçol, vengren abelles posant-li mel en los
labris. La qual cosa enterpretant los filosofos, digueren que de la
1150 sua bocha devia exir habundosa suavitat de eloquència e
singular saviesa.

Valeri: certes, aquestes abelles no reberen la vianda que
convertixen en mel del mont de Ymècia, qui és en Frígia e
habunda molt en flor de timó e de romer tot redolent en bones
odors, ans han pres lur past en lo coll de Elicònia, en lo qual
1155 habiten les melodies de bella parleria, guardant la font de
saviesa d'on distil·len ab gran engiyn molta dolçor de suau
eloquència e viandes de perpetual saviesa.

10

20

1144 car ... 1145 defectives] *Diuicie sunt caduce atque fragiles*
(Lucas, f. 11ra). **1152** qui ... Frígia] *Qui mons est in Frigia* (Lucas, f. 11ra).
1155 les ... parleria] *Musarum* (Kempf, 147). **1156** d'on ... 1157 saviesa]
Ille quidem apes deorum instinctu depaste maxime ingenio dulcissime
summa eloquentie instillasse uidentur alimenta (Dionysius, f. 35).
Alimenta sapientie et eloquencie (Lucas, f. 11ra).

1139 habundans] *post* habundans *add.* riqueses e *E* | peccúnies] peccuniees
B | donaren] donaven *H* **1140** grans tresors] tresors grans *H* tresors] treses
G **1142** C xviii] *om.* *G* | *A*] *om.* *E* | en *H* **1143** car] cor *C* | Cesar *E* | com
H **1145** significaven] signifiquen *HI* | o] e *CEGH* **1147** posant-li] passant
li *E* **1149** sua] *om.* *E* | devia exir] *om.* *E* | *post* exir *add.* la *E* | suavitat]
savietat *I* **1151** Valeri] *om.* *G* **1152** convertixen] convertiren *G* | mont]
munt *GH* | Ymècia] ymetia *E* | imecina *I* **1153** flor] flors *I* | romer] romani
C | romeguer *E* **1154** han] *om.* *H* | lur] lo *C* | Elicònia] esiconia *C* | ysconia
G | Elitonia *I* **1155** les melodies] los medodians *E* **1156** molta] mostra
CG **1157** de] e *H*

Títol v. De sompnis

- 1160
- C. I. Com en los damunt notats capítols haja recitat de les
 habundants riqueses de Midas e de la singular eloquència de
 Plató, les quals ^[11va] foren mostrades ells durments en lo breçol,
 e com los sompnis s'esdevenen en lo dormir que hom fa, per
 ço en los capítols següents recitaré en quina forma diverses
 1165 hòmens durments han somiat apparexent a lur fantasia figures e
 ymatges significants certs actes que après s'esdevenien.
- 10 E no pusch mils ni pus còngruament començar sinó a Cèsar
 August, lo meçge del qual, apel·lat Arteni, véu en sompni la
 ymatge de Minerva, deessa de saviesa, dient-li que amonestàs lo
 1170 dit Cèsar, qui era greument malalt, que, com lo dia següent se
 degués dar batalla entre·ls seus e·ls de la host de Bruto e
 Càssio, que per res no fos absent a la batalla, posat que fos
 malalt. Lo qual sompni com Cèsar hagués hoït, féu-se portar a
 la batalla en unes andes. E com s'esforçàs ultra ses forces e
 1175 vigor per obtenir victòria, vench Brutus detràs e pres los castells
 de Cèsar, los quals havia hedificats de fusta en lo loch on se

1164 e... fa] *Add. trad.* Canals. **1170** deessa ... saviesa] *Minerua, dea sapientie* (Dionysius, f. 35v). **1172** entre·ls ... 1173 Càssio] *Add. trad.* Canals. **1177** los ... 1178 atendà] *Add. trad.* Canals.

1159 Títol... sompnis] *om.* G | v] *om.* CDEHI **1161** C i] *om.* EG | en] *om.* EG | damunt] *post* damunt *add.* dits G | notats] nomenats H | haja] hagen G | recitat] recitats DE **1162** e] *om.* E **1163** ells] als CEG | durments] homens G | lo breçol] los breçols CEFHG | les breçols D **1164** s'esdevenen] esdevenessen E **1165** ço] *post* ço *add.* com I en¹] com E | següents] *post* següents *add.* ne fan mencio E | quina] qui F **1166** durments] darmes EF | durment I | figures e] *om.* E **1167** s'esdevenien] esdevenien EF **1168** ni pus] DEF | còngruament] congruadament E | Cèsar] *post* cesar *add.* apellat C **1169** August] agust CEGHI | Arteni] artemi C | arteri DF | arceri E | Arceni GI **1170** dient-li] dient E | amonestàs] amonestar E **1171** que] e E **1172** degués] hagues EF | dar] a donar E | a dar F | seus] e E | e·ls] e CFI | als E **1173** que¹] *om.* F **1175** la ... andes] en unes andes ala batalle G **1176** per ... victòria] *om.* G | detràs] atras E | e pres] apres E

atendà, e pres-hi aquells que y eren romasos per guardar lo dit
 fortalici e per aver cura dels malalts. En lo qual loch fóra pres lo
 1180 dit Cèsar Octavià si no fos lo benefici de la deessa Minerva.
 Valeri: e per qui·ns pensam açò ésser fet sinó per singular
 providència divinal, no volent que·l cap del dit Cèsar, destinat o
 elet a immortalitat e divinitat, sentís violència de la fortuna
 adversa o contrariosa? Diu açí Valeri lo cap d'aquest Cèsar
 1185 ésser elet a immortalitat e divinitat, car fon posat en lo nombre
 dels sants, qui eren dits déus antigament per participació.
 C. II. Jatsesia que aquest Cèsar Octavià fos hom de gran 10
 enteniment e d'abundant seyn en entendre agudament e subtil
 los actes de fortuna, emperò, a creure lo seu mecge del sompni
 1190 damunt recitat lo féu cautelós l'exempli familiar de son ^[11vb] pare
 adoptiu Juli Cèsar. On aquest Octavià havia entès en quina
 forma la muller del dit Juli Cèsar, apel·lada Calfúrnia, en
 aquella nit que fon la derrera que Juli Cèsar tench en la terra,
 somià que tenia lo dit Juli Cèsar en la falda jahent, ferit de
 1195 diverses nafres mortals. E com la dita Calfúrnia, tota
 espahordida, se despertàs e contàs lo sompni a Juli Cèsar,
 pregant que no anàs lo dia següent al Capitoli o al loch on se 20

1178 e ... 1180 Minerva] *Remanebant custodes in castris ad defensionem castrorum et infirmorum [...]* Si Octavianus non interfuisset bello, remansisset in castris et fuisset captus a Bruto. Sed quod ibi non remanserit, effectum est munere diuinitatis (Lucas, f. 11rb). **1184** Diu ... 1186 participació] *Add. trad.* Canals. *Vid.* Avenozza (2000: 349).

1178 atendà] atendave *G* **1179** e] *om. H* **1180** Octavià] octivia *B* | *om. CDEFG* **1181** Valeri] *om. G* | qui·ns] quius *E* | pensam] pensats *E* | ésser] sia *F* | per²] *post per add. sola e G* **1182** providència] propvidencia *G* **1183** e] o *EHI* | sentís] sens *G* | sentís... 1191 divinitat] fos destruit *I* **1184** o] e *GH* | contrariosa] *post contrariosa add. valeri C* **1185** car] cor *C* | com *EH* **1186** participació] parpticipacio *G* **1187** C ii] *om. G* | ii] primer *E* | Octavià] octivia *B* | octuvia *H* **1188** d'abundant] habundant *EG* | seyn...entendre] *om. H* | en] a *D* | *om. EF* **1190** l'exempli] leximpli *CDEFGH* | pare] *om. G* **1191** Octavià] octivia *B* | Octuvia *H* | havia] *om. EI* **1192** Calfúrnia] Calfumina *G* **1193** que²] quel dit *I* | tench] tengue *DEF* | la²] se *G* **1194** lo dit] *om. C* | falda] faula *F* **1195** dita] dita dita *G* Calfúrnia] Calfunia *F* | Calfumina *G* **1197** pregant] *post pregant add. lo DGI* | o... 1204 consell¹] e *C*

tenia lo consell, no volch lo dit Juli Cèsar tenir lo consell de sa
muller dient-li que no l'espaventaven sompnis de fembres.
Adonchs, com ell anàs al loch del consolat, en aquell loch e dia 1200
morí per mans de Bruto e Càssio, patricides, com inigament
mataren lo pare del ben comú.

Valeri: posat que cascú d'aquets, ço és Juli Cèsar e Octovià, sien
deíficats, emperò, no fem comparació entre-l pare qui no volch 1205
creure al sompni de la muller e el fill qui pres astúcia de fogir a
mort per exempli del pare. Car Juli Cèsar havia edificada la

10 carrera per anar al cel ab ses obres virtuoses e no-s trigà lo seu
camí, e Cèsar Octovià encara havia longament viure en la terra
per fer obres virtuoses d'on meresqués ésser deíficat o fet sant,
perquè tench l'imperi longament. En la mort de Juli Cèsar no y 1210
veem en ell algun dampnatge, sinó sola mutació en millor
estament, com primerament fon hom e puys deíficat. No

volgren los déus immortals que Cèsar Octovià mudàs aquest
estament tantost com Juli Cèsar, per tal que la una bellea del 1215
món fos donada al cel, l'altra hi fos promesa habitant en la terra.

C. III. Lo sompni següent fon de gran admiració continent en si
20 cruel fi. On, com Dècius e Màl·lius Torquatus, cònsols romans,
anassen a la batalla contra los latins, que era molt greu e
perilosa, com fossen en lo peu del mont ^[12ra] dit Eusimii, on los

1201 com ... 1202 comú] *Add. trad.* Canals. **1212** com ... deíficat] *Add. trad.* Canals. **1219** Eusimii] *Vesuii* (Kempf, 149). La variant que segueix Canals és la que trobem a Z (f. 11vb).

1198 volch] *post* volch *add.* tenir I | tenir] *om.* I **1199** l'espaventaven] *espantaven* I **1200** ell] *om.* E **1201** per mans] *om.* E | inigament] *injutgement* E **1203** cascú] çesar I | d'aquets] daquells E | ço és] *om.* H sien] son CG | seren E **1204** fem] fon D | no²] nol H **1205** al] el H | e] *om.* CG | o D | fill] *om.* AB | qui] quil H | a mort] amor F **1206** exempli] *eximpli* DFG | *eximpe* H | Car] cor CGH **1207** e ... 1215 virtuoses] *om.* I **1208** longament] *post* longament *add.* a E **1209** o] e EI **1210** longament] *om.* E **1211** algun] negun CDEFGH **1212** fon] fos H | e] e] *om.* E | puys] puix H **1214** la] *om.* I **1215** cel] *post* cel *add.* e C | hi] li E **1216** C iii] *om.* G | iii] segon E | sompni següent] seguent sompni E **1217** Dècius] deius E | e] *om.* CDEF **1218** a] en C | *om.* G | la] *om.* G **1219** perilosa] *post* perilosa *add.* e I | mont] demunt E | munt HI | Eusimii] Ensimino E | Eusimion F | Eusumi I | on] *om.* EF

- 1220 romans tenien lur setge, veren lo gran perill de la batalla com,
ells dormints, veren per sompni que de la una part de la batalla
devia morir l'emperador e de l'altra part tota la host e, axí, que
aquella part de la qual l'emperador morria seria vençedora. Eren
dits emperadors aquells a qui era comanada la host, ço és los
1225 capitans. Sobre lo qual sompni aquests dos cònsols qui eren
capitans feren vot de offerir si a mort per destróir los enemichs
lurs, emperò volgren-ne haver certificació dels lurs déus per
sacrifici e trobaren les entràmenes dels animals que sacrificaren
totes nafrades e mortificades. Adonchs, veent la volentat dels 10
déus, ordenaren que donassen la batalla posant-se cascú dels
1230 dits cònsols a mort en aquell loch en lo qual primerament
deffalliria la lur gent. Adonchs, com lo corn de la batalla que
tenia Dècius primerament defallís, lo dit Dècius se mes tan fort
contra·ls enemichs que aquí defallí morint nafrat, per la qual
1235 mort los romans hagren victòria.
- C. IIII. Lo següent sompni és pertayent a la religió o servitut
dels déus. En lo qual se recita que, com en los jochs comuns
populars –en los quals havia sacerdots, com feyen-se a
reverència dels déus– un ciutadà principal del joch ferís e batés 20
1240 un catiu seu qui era present en los jochs e·l penjàs en una

1223 Eren... 1225 capitans] *Imperator, id est qui preerat exercitui* (Lucas, f. 11 va). **1238** en... 1239 déus] *Fiebant namque ludi illi in Iouis honorem* (Dionysius, f. 38).

1220 tenien] tenir *E* | com... 1227 batalla] *om. CG* **1221** dormints] durmint *I* | una] *om. EF* | batalla] *post* batalla *add. on CG* **1222** e²... 1230 host] *om. C* **1223** aquella] daquela *EF* | de... qual] *on I* | vençedora] *post* vençedora *add. e EF* **1225** lo qual] los quals *H* **1226** per] *post* per *add. a E* | los] lurs *E* **1227** lurs¹] *om. E* | volgren-ne] volgueren *E* | dels] del *F* dels... 1234 sacrifici] *om. D* | lurs²] lur *F* **1228** sacrificaren] sacrificaven *G* **1229** veent] vehents *FH* **1230** cascú] cascuns *G* **1231** primerament] primer *E* **1232** deffalliria] defaldria *I* **1233** primerament... Dècius²] *om. CG* | fort] fortment *EF* | forts *G* **1234** contra·ls] entrels *I* | morint] mori *C* **1235** romans] dits *G* **1236** C iiiii] *om. G* | iiiii] terçer *E* | següent] segon *E* o servitut] *om. I* **1238** com] car *G* | feyen-se] seguissen *E* | se fessen *H* **1239** un ciutadà] una aucada *E* | del joch] dels jochs *H* **1240** qui] *om. E* era] *post* era *add. aqui DH* | *om. E* | present] *post* present *add. aqui CEF* *G* los jochs] lo loch *E* | lo joch *F*

forqua, lo déu Júpiter aparech en sompnis a un hom latí manant-li que digués als cònsols en quina forma los jochs no li eren acceptables per lo principal qui començava los jochs. La rahó era com aquest hom, qui devia començar los jochs ab plaer e consolació, los començà ab pena e desolació, menaçant lo dit 1245 Júpiter que, si no tornaven los dits jochs purificant-los, que la ciutat seria posada a gran perill. E com lo dit hom latí a qui Júpiter havia manat açò en sompnis, tement-se de metre ^[12rb] divisió entre·ls cònsols e la religió dels déus, callàs aquest fet 1250 posant-lo sots silenci –per la qual cosa lo seu fill caygué en greu malaltia, de la qual morí–, e com lo dit hom encara callàs la dita revelació, lo dit déu Júpiter l'enterrogà si havia assats sostenguda pena. E com aquest perseveràs en son silenci, lavòs lo déu Júpiter lo ferí de greu malaltia que li debilità tot lo cors. Adonchs, aconsellat per sos amichs, féu-se portar al consolat en 1255 unes andes e, denunciant-los lo cas que li era esdevengut, recità'ls la revelació que·l déu Júpiter li havia feta. E seguís gran admiració a tots aquells qui foren en lo consolat, car, tantost com hac proposat son sompni, guarí de la sua greu malaltia en tant que aquest, qui era portat per altri en les andes 1260 al consolat, tornà a sa casa anant ab sos peus.

1241 un ... latí] Latino és un nom propi en el text llatí de Valeri Màxim (Kempf, 149). **1243** La...1245 desolació] *Hiis ludis hilaritatem querentibus, triste uelut displicuit* (Dionysius, f. 38).

1241 lo] los *E* | déu] deus *CEFH* | Júpiter] jupitar *B* **1242** quina] *post* quina *add.* manera o *I* **1244** era] *om.* *H* **1245** e¹] *post* e *add.* ab *CDFGH* començà] començas *DH* | comencava *I* | e²] *post* e *add.* ab *H* **1246** tornaven] *post* tornaven *add.* que *F* **1247** ciutat] ciutade *F* | a¹] en *GH* **1249** entre·ls] *post* entrels *add.* los *E* | aquest] aqst *B* **1250** posant-lo] passant lo *CDEFGH* | lo seu] son *D* **1251** de ... qual] e *H* encara] encaras *H* **1252** déu] deus *CEFH* **1254** déu] dit *H* **1255** portar] aportar *I* | consolat] *post* consolat *add.* per sos amichs *E* **1256** denunciant-los] denunciant *GH* **1257** recità'ls] recita *C* | revelació] relacio *G* | que·l] quels *F* | déu] deus *CEFGH* | E ... 1353 instrucció] *def.* *H* seguís] fon *FG* **1258** foren] eren *E* | car] cor *CG* **1259** proposat] preposat *I* | son] lo *CG* **1261** anant] *om.* *G*

- C. V. No deu ésser liurat a silenci lo sompni de March Ciceró, hom de gran eloquència qui il·luminà la lengua latina. Lo qual, com fos gitat de Roma per conspiració feta contra ell, estant en
 1265 la vila de Campanya dita Attinatis, una nit com dormís véu en sompnis si ésser en una forest molt gran per la qual anava desviat, no sabent quin camí tengués. En la qual forest deserta li aparech Màrius, qui fon VII vegades cònsol, e véu-lo ab los ornaments del consolat menant davant si los hòmens armats qui
 1270 portaven les armes del cònsol. E com lo dit Màrius enterrogàs a March Ciceró quina era la rahó de la sua tristor e del seu desviament, e aquest Ciceró li rahunàs tot son fet, pres-li la man dreta comanant-lo a hun d'aquells qui portaven les armes davant si, dient que·l menàs al monument o sepulcre seu, ço és del dit
 1275 Màrius, dient a Ciceró que allí era la sperança de la sua consolació. E no s'esdevench lo contrari, car en lo temple de Júpiter, lo qual hedificà Màrius, lo senat ^[12va] tench consell e determenà que·l dit Ciceró tornàs a la ciutat de la qual era exellat.
- 1280 C. VI. Tibèrius Grachus, com fos tribunus, qui era offici havent jus si mil cavallers, féu la ley agrària manant que·ls camps 20

1263 hom ... latina] *Iste fuit orator maximus et philosophus moralis et Latinam linguam illustravit* (Lucas, f. 12ra). **1265** la ... Campanya] *In quadam uilla campi Atynatis, a ciuitate Atina dicta, que fuit Campanie ciuitas* (Dionysius, f. 38v). **1268** qui ... cònsol] *Add. trad. Canals*. **1269** menant ... 1270 cònsol] *Add. trad. Canals*. **1280** Tibèrius ... 1284 Tiberi] *Tiberius Graccus existens tribunus plebis tulit legem agrariam, uidelicet quod agri Romanorum diuiderentur uiritim per ciues Romanos, id est quod tantum haberet unus quantum alius. Cui legi fauorabiles erant*

1262 C v] *om. G* | v] quart *E* | Ciceró] citero *C* **1263** il·luminà] illuminava *E* | la] *om. C* **1265** la] una *I* | la ... Campanya] Campania de Roma en una villa *AB* | Attinatis] Canacis *E* | atinacis *F* | Actinatis *GI* dormís] dormia *D* **1266** una] un *CG* | forest] aforest *G* | la] *om. C* **1267** la] *om. C* | forest] aforest *E* | deserta] desert *C* **1268** Màrius] Macius *I* | véu-lo] vee lo *I* **1269** los²] lo *B* **1270** Màrius] Macius *I* **1271** Ciceró] citerio *C* **1272** Ciceró] citerio *C* **1274** sepulcre] sepultura *E* **1275** Màrius] Macius *I* **1276** car] cor *CG* | en] *om. E* **1277** Màrius] Macius *I* **1278** Ciceró] citero *C* | de ... qual] don *CG* **1280** C vi] *om. G* | vi] v^e *E* | Grachus] gractus *C* | era] es *E* | offici] *post* offici *add.* qui *CG* | havent] avia *CG* | *post* havent *add.* de *DE* **1281** si] fi *E*

fossen partits egualment entre tots los de la ciutat, a la qual cosa
 hac favorable lo poble comú, per la qual rahó lo senat donà
 sentència de mort contra lo dit Tiberi. Aprés la mort d'aquest
 Tiberi, lo seu germà, apel·lat Gayus Grachus, succehí en lo 1285
 offici del tribonat a son frare e un jorn, com dormís, véu la
 semblança de son frare qui li dix que no poria escapar per cosa
 del món que no morís a semblant mort e per semblant causa e
 rahó per la qual ell era mort. Lo qual sompni ans que-l dit
 Gayus Grachus fos tribunus dix a molts, en tant que Cèlius, 1290
 10 ordenador de les ystòries romanes, recompta que aquest sompni
 pervench a les sues orelles vivent lo dit Gayus. E axí
 s'esdevench, car aquest Gayus volch fer servir la dita ley
 agrària e fon sentenciat a mort per lo senat.
 C. VII. Lo següent sompni venç tots los passats per la error cruel 1295
 que conté en si. On, com M. Anthoni hagués dissensió ab
 Octovià August, hac ab si continuadament Càssio Permensi e,
 com lo dit Anthoni fos vençut per Octovià en lo port dit
 Aziàtico e morís en la batalla perdent tots sos béns, lo dit Càssio
 fugí en Athenes. E com ell, angosat per diverses afflictions e 1300
 20 ànsies, una nit dormís, en lo primer son apparech-li en sompnis
 un hom de gran estatura, de color negra, ab la barba

plebei et omnes pauperes; senatus autem tulit sententiam mortis contra eum (Lucas, f. 12rb). **1292** E ... 1294 senat] *Confirmat ita fuisse sicut narrauit dicens id quod dictum est priusquam: ipse Graccus tribunatum in quo fraternum exitum, id est mortis finem habuit, iniret* (Dionysius, f. 39).

1282 los] *om.* CG **1283** comú] *om.* E | lo² ... donà] dona lo Sanat G **1284** Aprés] *post* apres *add.* de D | Aprés ... 1291 Tiberi] *om.* E | la] *om.* FG **1285** Grachus] gractus CDG **1286** a] de EF | véu] vee I **1287** poria] podia I | per] *om.* B **1288** a] en C | e²] o G **1289** mort] *post* mort *add.* per E **1290** Grachus] gractus CD | Cèlius] celaus CG **1291** ordenador] ornador G | ystòries] *post* ystories *add.* de B **1293** car] cor CG | fer] *om.* CDEFG | servir] observar CG **1295** C vii] *om.* G | vii] vi^e E | *post* vii *add.* e C | error] raho D **1296** M] *om.* G | dissensió] distencio G **1297** August] agust CEG | ab] en F **1299** morís] morts G batalla] *post* batalla *add.* e E | béns] *post* bens *add.* aqui CDEFGI | Càssio] *post* cassio *add.* per mensi CDEFG **1300** Athenes] athanes E **1301** ànsies] afans E **1302** de²] ab CDEFG

deformada, tremolosa, ab lo cap escabellonat. E com
 l'enterrogàs qui era, respòs-li que era Horror e Mort. Adonchs,
 1305 aquest, tot espahordit de la visió e de la terribilitat del nom,
 cridà despertant los de casa dient si algun hom de semblant
 figura era entrat en casa. E respongueren-li que no. Adonchs,
 com s'adormís, altra vegada li apparech. Ell, des-pertat ^[12vb] ab
 1310 grans crits, manà que dormissen ab si e que portassen lum que
 cremàs en la cambra, e féu los servidors vetlar. Esdevench-se
 que, entre aquesta nit e el jorn que Cèsar lo féu escapçar, passà
 fort breu temps. En lo qual lo sompni hac son significat e son
 acabament. 10

C. VIII. Lo sompni de Artèrio Rufo, romà, hac major propietat
 1315 e pus certa figura e més acostada al seu significat que algun dels
 damunt dits sompnis. Car, com ell fos en Çaragoça de Cicília
 –on en aquella jornada se feya un acte entre dos hòmens, per fer
 plaer al poble axí com ara se fan les juntes, qui entraven en lo
 camp portant cascú un escut ab sengles punyals sens altres
 1320 armes, e segons que posa Sèneca en aquest camp entraven
 aquels qui eren condempnats a mort–, aquest Artèrio havia

1304 Horror ... Mort] Els noms d'aquest personatge varien segons els testimonis: *Kakunias Mona* (Z, f. 12va); *Κακὸν δαίμονα* (Kempf, 151); *Grecum est Latine Horror siue Mors* (Dionysius, f. 39), lliçó aquesta que segueix Canals. **1312** En ... acabament] *Add. trad.* Canals. **1317** en ... 1318 juntes] *Add. trad.* Canals. **1318** qui ... 1320 armes] *Homines inermis solum telum tres dentes habens intrabant paruumque scutum portantes* (Dionysius, f. 39r-v). **1320** e ... 1321 mort] *Aliquando autem proponebantur dampnati ad tale spectaculum, ut patet per Senecam in Epistulis* (Lucas, f. 12va). *Vid.* Avenoza (2000: 345).

1304 era²] *om.* CG | Horror] error CEF | e] o I **1305** nom] mon BCDF | hom G **1306** cridà] *post* crida *add.* e E | despertant] desperta EF | algun] negun CDEFG **1307** E] *om.* I **1308** des-pertat] despertant CG **1309** portassen] aportassen E **1310** los] *post* los *add.* seus F Esdevench-se] *om.* E **1311** e] *om.* DF | el] al CG | ell F | escapçar] *post* escapçar *add.* no D **1312** lo²] *om.* EF | son²] *om.* CG **1314** C viii] *om.* G | viii] Sete E | Artèrio Rufo] Arcerio Rofuo G **1315** algun] neguns CEG | negu DF **1316** damunt] *om.* E **1317** en] *om.* EG **1318** plaer] aplaer E se] *om.* EG | fan] fans B | qui] *om.* E **1321** Artèrio] Arcerio G

- somiat que un d'aquels qui·s combatien lo matava, qui portava una ret o fillat en la mà per gitar-lo sobre aquel ab qui·s combatia en guisa que, enbolcant-lo en lo fillat, lo empatxàs. Adonchs, com lo dit Artèrio miràs lo combatiment, dix als que li eren entorn en quina forma havia somiat que aquel qui portava lo filat lo matava, per què·s volia partir d'aquí on mirava. E com los que estaven ab ell li menyspreassen lo sompni dient que no devia hom tembre de semblants coses, romàs-hi per son dampnatge. Car, com aquel qui tenia lo filat
10 gitàs l'altre a terra, apel·lat Mirmilló, levant lo coltell volent ferir lo dit Mirmilló ferí a Artèrio e matà'l.
- C. IX. Lo sompni de Aníbal deu ésser recitat com a cert, jatsesia avorrit per aquells qui pertanyen a la sanch romana, axí com lo dit Aníbal, qui no sol en vellant ans encara en durment fon singular enemich de l'imperi de Roma. Aquest dit Aníbal véu en sompnis una ymaja correspondent o semblant a la sua volentat: com estimà que veés un jove tramès per lo déu Júpiter, lo qual jove ^[13ra] era major en granea que algun hom mortal, qui era segons son albir capità tramès per destruir Ytàlia. E com
20 amonestàs lo dit Aníbal que no miràs en alguna altra part e com natura sia inclinada per sa malícia a fer açò que li és vedat, mirà

1322 qui ... 1324 empatxàs] *Sunt autem plura genera gladiatorum, quorum aliqui dicebantur reciarii, qui cum rete decertabant inuoluendo aduersarium ibidem* (Lucas, f. 12va). **1331** apel·lat Mirmilló] *Retiarius cum quodam uocato Mirmilone introduceretur* (Dionysius, f. 39v). *Et nota quod alter gladiatorum quem reciarius prostrauit uocabatur Mirmillo* (Lucas, f. 12vb).

1323 una] un *CDEG* | ret] areu *CG* | aret *DE* **1324** enbolcant-lo en] embolquant en *I* **1325** Artèrio] arcerio *G* | lo²] *post* lo *add.* dit *E* combatiment] *post* combatiment *add.* e *F* **1326** li] *om.* *EFG* **1327** matava] havia mort *G* **1328** estaven] *post* estaven *add.* entorn *EF* **1329** no] nos *EF* | de] *om.* *CG* **1330** romàs-hi] romas *E* **1331** levant ...Mirmilló²] *om.* *E* **1332** Mirmilló²] *post* mirmillo *add.* lo *C* | a] *om.* *CG* **1333** C ... 1351 esdevenidors] *om.* *G* | ix] huyte *E* | com ... cert] *om.* *I* **1336** de l'imperi] *om.* *EF* | dit] *om.* *I* | véu] vee *I* **1337** sompnis] sompni *CE* | correspondent] corresplendent *CD* **1339** algun] negun *CDEF* **1340** son] *om.* *EF* **1341** alguna] neguna *CDEF* **1342** a] *om.* *AB* | e *E*

prop los peus del dit jove e véu una gran serp destroit ab lo seu
 1345 véu un gran vent qui menà forts pluja e núvoles molt negres
 embolcant la lum del sol en ses escuredats tenebroses. E com lo
 dit Aníbal, tot espaventat, enterrogàs lo jove qui li era aparegut
 quina cosa era la maravella que havia vista e què significava,
 respòs dient: "Açí veus la destrucció de Ytàlia, emperò calla't
 1350 açò que veus, e les altres coses lexa-les als fats amagats
 esdevenidors".

C. x. Lo gran Alexandre, qui fon rey de Macedònia e puy 10
 monarcha, hac gran instrucció de guardar diligentment la sua
 vida per una figura o ymaja que véu en un sompni, si lo consell
 1355 de la fortuna l'agués volgut instruir en esquivar lo perill
 esdevenidor, car conech en sompni la man dreita malvada de
 Cassandre que·l matà ans que la sentís per obra. On lo dit
 Alexandre, dormint una nit, somià que veyà lo nomenat
 Cassandre e, segons sa estimació, era vengut per matar-lo. E
 1360 com Alexandre null temps l'agués vist, un dia com li vengués
 davant, ymaginant-se en la ymaja que havia vista en lo sompni
 semblant de tot en tot al dit Cassandre, com l'agués enterrogat 20
 qui era e sabés que era fill de Antípater, lochtinent de Alexandre
 en Macedònia, menyspreà lo sompni al·legant aquell vers grech

1352 e ... 1353 monarcha] *Primo Macedonie, postmodum quasi totius orbis rex fuit* (Lucas, f. 12vb). **1363** lochtinent ... 1364 Macedònia] *Vicarium suum in Macedonia* (Lucas, f. 13ra).

1343 véu] vee *I* | lo] los *E* | seu] seus *E* **1344** soptós] soptosos *E*
 moviment] moviments *E* **1345** véu] vee *I* | forts] *om.* *C* | núvoles] nuvols
DEFI **1352** *C* x] *om.* *G* | x] viiiie *E* **1354** véu] vee *I* | en] a *B* | un] *om.* *G*
 sompni] temple *E* | consell] consol *E* **1355** la] *om.* *G* | l'agués] hagues
BFG | lo ho *E* | en] e *G* **1356** dreita] *post* dreita *add.* e *C* **1358** una nit] *om.*
C **1359** estimació] exestimacio *F* **1361** ymaginant-se] esmaginant se *DE*
1362 l'agués] alscons *C* | hagues *G* | enterrogat] enterrogant *C* **1363** qui era]
om. *EF* **1364** al·legant] per *E* | *om.* *F* | grech] *om.* *CG*

- qui diu: *Sompnia ne cures*. E gitàs tota la sospita del cor com 1365
emperò per la mà del dit Cassandre fos aparellat verí contra la
sua vida, per lo qual verí morí lo dit Alexandre.
- C. XI. ^[13rb] Molt pus favorablament se hagren los déus envès
Symònides, poeta, la salut o salvament del qual conservaren per
lo sompni que véu, que no ab Alexandre, qui menyspreà lo 1370
sompni que féu. On, com lo dit Symònides navegant vengués a
la riba de la mar, trobant-hi un cos de un hom mort, féu-lo
soterrar. E com aquest Symònides dormís, la nit següent
10 apparech-li en sompni l'om lo cos del qual havia soterrat dient-li
que·l dia següent no navegàs per res. E com donà fe al sompni, 1375
romanint en terra, véu que tots quants navegaren aquell dia
periren e negaren per la gran mar fortunal que·s levà.
- Valeri: aquest Symònides hac gran goyg com havia comanada
la sua vida més al sompni que a la nau. E no oblidant lo benefici
que l'om mort li havia fet, féu un gran patafi ab versos poètics 1380
sobre la sepultura, en memòria perpetual, feent-li sepulcre de
gran temps, perdurable en la memòria dels hòmens, molt millor
que aquell que primerament havia construït o hedificat en les
20 arenes ignotes o no conegudes.

1365 Sompnia ... cures] *Ponitur sub litteris Grecis, sed tamen uerisimile est quod ille uersus dicebat quod somnia curari non debent* (Dionysius, f. 40v). *Versum Grecum cuius sententia talis erat quod homo non debet curare de sompniis* (Lucas, f. 13ra). Aquesta expressió, *Sompnia ne cures*, apareix també als *Disticha Catonis* (11.31).

1365 cures] *post cures add. etc EH | E] om. C | com] om. H* **1368** C xi] *om. G | xi] x° E | los déus] om. E* **1369** Symònides] *Simoniades H | o] ol D | conservaren] conservaven E* **1370** véu] *vee I | véu ... 1375 que] om. D* **1373** E] *on E* **1374** lo ... soterrat] *om. I* **1376** véu] *vee I | navegaren] navegaven CI* **1377** e] *om. CG | negaren] neguaven EF | om. G | navegaren H | gran] om. H | fortunal] *post fortunal add. al B* **1379** vida] *via H | nau] veu DEF | oblidant] oblidat DEF* **1380** poètics] *petits E | poetils I* **1381** memòria] *memoria H | sepulcre] sepultura I* **1382** millor] *millors E* **1383** aquell] *aquella I | o] e H* **1384** ignotes] *ignorents E | o] e CGHI**

- 1385 C. XII. De gran efficàcia fon la ymaja o figura la qual ferí en
sompni lo coratge de Cressus, rey, ab gran pahor. E de la pahor
vench a greu dolor. On, com lo dit Cressus, rey, hagués entre·ls
altres fills un nomenat Àtim, hom temprat e bell, ben
proporcionat en lo cos, lo qual havia ordenat ésser hereter e
1390 succeïdor en lo regne, somià un jorn que lo y devien matar ab
ferre. Per lo qual sompni lo pare, ab diligent cura, se estudià de
lunyar-li tota cosa que fos pertayent a la dita mort que havia
somiada. E com lo dit jove fos acostumat de anar en los fets de
les armes, lo pare ordenà que romangués continuadament en 10
1395 casa, manant que totes quantes armes havia en lo palau ne
fossen tretes. E com sos companyons haguessen ús ^[13va] de
portar armes, ordenà lo rey que no s'acostassen al dit Àtim si
primer no posaven les armes. Mas necessitat del fat obrí la porta
a l'infortuni dolorós. On, com un porch senglar sobresgran
1400 destroís los blats e les vinyes del mont dit Olimpi, matant molts
dels pajeses qui conrreaven la terra, per aquest dampnatge
inusitat demanaren ajuda e socós al rey Cressus per matar lo dit
porch. La qual cosa hoint lo fill damunt dit, supplicà lo pare que
lo y lexàs anar, a la qual petició lo pare no contrastà molt, 20
1405 ymaginant que·l fill, segons lo sompni, no devia morir ab dent
sinó ab ferre. Emperò, com tots los caçadors fossen atents ab
diligent estudi per matar lo porch, cas s'esdevench molt cruel e

1385 C xii] om. G | xii] honze E | ferí] feu I | en] post en add. lo E **1386** rey] om. D | E] om. G | la] post la add. qual G | pahor²] om. B **1387** greu] gran I | rey] om. C **1388** un] post un add. fill E | te] om. H bell] post bell add. e CEGH **1390** lo y] lo C | los G | devien] devia CG **1391** se estudià] li feu E | om. F | se estudiave G | de] om. E **1392** lunyar-li] lunyar E **1393** dit] om. EF | los fets] lo fet D **1394** les] om. EF **1395** havia] hagues H **1396** companyons] companyes E | ús] urs D **1397** lo] post lo add. dit H | no] no G | Àtim] Atin F **1398** primer] primerament H | Mas] om. E | post mas add. le CDEFGH | fat] fet DEF **1399** a] ab D | del H | sobresgran] sobrer D | om. EF | sopra G | **1400** mont] demunt CDEFG | munt H | molts] molt AB **1402** demanaren] demaren B | ajuda ... socós] socors e ajuda I | Cressus] crassus H **1403** fill] post fill add. del G **1406** atents] ateses DE **1407** lo] post lo add. dit D | cas] si G | s'esdevench] post sesdevench add. cars G | esdevench H | e] om. CDEFH

infortunat, que, com un dels cavallers gitàs la lança al porch,
ferí lo dit fill del rey e matà'l.

Valeri: jatsesia que la lança d'aquell al qual lo rey Cressus havia 1410
comanat son fill lo matàs e la mà que-l ferí hagués comès gran
crim, emperò, com lo homey fos esdevengut per cas de fortuna
e no deliberadament e voluntària, per ço lo dit Cressus no puní
aquell qui-l matà axí com homeny, ans, havent temor dels déus
qui guarden lo dret juhí, purgà aquesta mort ab sacrifici 1415
supplicatori.

- 10 C. XIII. Lo sompni que véu Astíages, rey dels medes, de Cirus,
qui regnà, hac tanta necessitat en açò que per lo sompni era
fadat, que per res no u poch empatxar lo dit Astíages, avi de
Cirus. E fon-li demostrat per dues coses que somià: en lo primer 1420
sompni véu que la sua filla, apel·lada Mandanes, escampava
aygua e ab la sua orina regava tota la terra de Àsia; en lo segon
sompni véu que de la natura de la dita filla sua procehïa o exia
una sarment tan gran que ab les sues rames ahombrava totes les
gents del seu imperi. So-bre ^[13vb] los quals sompnis havent 1425
diligent estudi, sabé per los enterpretadors dels sompnis que de
20 la sua filla devia nàixer un infant qui-l desereteria e regiria les
gents del seu imperi. La qual cosa volent esquivar, lo dit
Astíages donà la sua filla per muller a un hom de Pèrsia de baix
estament, ymaginant que, com lo dit hom fos de poch estament, 1430

1409 dit] *om. I* 1410 que ... lança] *om. DEF* | d'aquell] *aquell E* | Cressus] *Crassus H* 1411 ferí] *ocis C* | feris *D* 1412 esdevengut] *vengut G* 1413
Cressus] *Crassus H* 1414 *aquell] om. H* | homeny] *a homayer CG* |
homeyer *DEFI* 1415 *guarden] guardaven G* | lo] *om. F* | aquesta] *aquest*
EH 1416 *supplicatori] om. E* 1417 *C xiii] om. G* | *xiii] xii E* | sompni]
post sompni add. seguent DEF | véu] *vee I* | Astíages] *strages CE* |
Estriages *G* 1418 *tanta] post tanta add. de DEFG* | necessitat] *necessitat*
B 1419 *no u] no C* | Astíages] *strages C* | *striages G* 1420 *Cirus] ffirius*
E | coses] *coses coses A* 1421 véu] *om. C* | *vee I* | Mandanes] *mandaves C*
1422 *e] om. E* | *orina] post orina add. e E* | *regava] regaven E* 1423 véu]
vee I | dita ... sua] *sua filla CEFH* | *procehïa ... exia] exia o procehia CG* |
o] e E 1424 *sues] om. E* 1425 *del] de I* | *seu] son I imperi] post imperi*
add. Valeri CG 1427 *devia] post devia add. exir o E desereteria] deseteria*
E | *regiria] post regiria add. totes CGH* 1429 *Astíages] strages CG* | *per*
muller] om. CEF | *Pèrsia] post persia add. per muller C* 1430 *dit] om. E* |
poch] baix E

que l'infant no poria haver tanta favor per la qual pervengués al regne. Esdevench-se cas que l'infant nasch e Astíages donà'l a un cavaller son secretari que-l matàs, lo qual no u féu, ans lo dit infant visqué e desheretà son avi segons lo sompni.

1435 Valeri: frustrat fon o enganat en son desig lo dit Astíages, volent empatxar ab actes e consells humanals la felicitat o prosperitat del seu nét, ordenada e disposta per lo juhí dels sobirans déus celestials.

1440 C. XIII. Com Dionís, qui fon de la ciutat de Çaragoça de Cicília, visqués axí com a simple ciudadà, no havent encara lo principat e-l poder que despuys hac, una dona de gran linyatge somià. En 10

lo qual sompni li fon vejares que fos pujada en lo cel e guiant-la un jove que cercàs les cadires dels déus e, com vengués al déu Júpiter, veé sots la sua cadira un hom fort e vigorós, ligat ab

1445 grans cadenes, qui havia los cabells del cap rossos e la cara pigatosa. De la qual visió la dona meravellada, enterrogà lo jove qui la guiava qui era aquell hom axí ligat. Respòs-li que era dur e aspre fat de Cicília e de Ytàlia, dient que, com lo dit hom seria solt e desligat de les cadenes, destruiria moltes viles e ciutats.

1450 Aquest sompni recomtà la dita dona l'endemà a diverses persones. Adonchs, per temps esdevenidor, com la fortuna contrariosa a libertat hac exalçat Dionís e desligat e solt de les cadenes, pres ab tirannia la ciutat de Çaragoça de Cicília. ^[14ra] 20

Entrant-hi axí com a lamp, gran pahor e terror mes en les gents de la terra. E com la dita dona, qui era appel·lada Hímera, fos

1455

1431 la] lo *F* | pervengués] vingues *G* 1432 regne] regnat *CDEFGH*
 nasch] *om. D* | Astíages] strages *CG* 1433 cavaller] *post* cavaller *add. e H* 1434 infant] ifant *D* | visqué] cresque *D* 1435 Valeri] *om. G* | o] e *CEGI* | Astíages] strages *CG* 1436 o] e *H* 1437 e] o *DI* | disposta] disposada *G* 1439 C xiiii] *om. G* | xiiii] xiii *BE* 1440 visqués] vi *E*
 1441 e-l] e al *CG* | ol *H* | despuys] de puy *H* 1442 guiant-la] jutjant la *I*
 1443 jove] *post* jove *add. dient li E* | al] als | déu] deus *G* 1444 e] *om. CGH* 1445 grans] *om. CGH* | del cap] *om. CGH* 1446 pigatosa] pigotosa *DH* | visió] *om. H* | la²...maravellada] merevellada la dona *C*
 1447 Respòs-li] respos *CI* | dix *H* | era²] *om. H* 1448 seria] sia *CG*
 1449 e¹] ho *CDF* 1450 l'endemà] *om. G* 1452 a] *post a add. sa EG*
 exalçat] *post* exalçat *add. lo dit G* | exellat *I* 1453 tirannia] Trannus *E*
 1455 Hímera] humera *C*

pujada en lo mur ab les altres gents per mirar la cavalleria que entrava, veent Dionís, cridà dient a gran veu: "Aquest és aquell que yo viu ligat sots la cadira de Júpiter!". Veent Dionís que·l dit sompni era a gran infàmia sua, féu matar la dita Hímera.

Mas pus segur sompni fon quant a la conservació de la vida de la mare del dit Dionís, que, com fos preyns del dit Dionís, somià si ésser en lo part e que paria un basilís, que és animal que ab la sua vista mata tot animal. E com enterrogàs los enterpretadors què significava lo dit sompni, respongueren-li que axí com lo verí del basilís sobrava a tot verí, axí lo fill que hauria sobraria los grechs, la qual cosa véu ésser vera en los temps esdevenidors.

C. xv. Amílcar fon capità dels cartaginenses e, com una nit ell dormís tenint asetjada la ciutat de Çaragoça en Cicília, somià que·l dia següent devia sopar dins la ciutat. Al qual sompni donà sobirana fe, creent de cert que lo dia següent pendria Çaragoça. Adonchs, l'endemà, tot gojós e alegre, apleguà ses companyes per donar batalla a la dita ciutat. E com en la sua host hagués cicilians e carthaginenses, moch-se gran baralla entre aquestes dues nacions. Veent los de la ciutat la lur divisió, isqueren soptosament e prengueren-los quasi tots, entre·ls quals fon pres Amílcar, capità, e menat pres dins la ciutat.

1462 basilís ... **1463** animal] *Satiriscum, id est basiliscum, qui est breuissimus serpens et ueneno omnis antecedit et solo uisu perimit* (Lucas, f. 13vb). **1465** axí¹ ... verí²] *Quia basiliscus ueneno superat omnis serpentes* (Lucas, f. 14ra).

1456 gents] dones *D* **1457** dient] *om. CGH* **1458** cadira] cadena *E* que·l] que *B* **1460** fon] feu *I* | la²] *post* la *add.* sua *I* **1461** que ... Dionís²] *om. CG* **1464** respongueren-li] responeren li *DI* | *post* li *add.* axi *E* **1465** basilís] basalis *GH* | a] *om. CDEFGHI* | lo²] al *G* | que²] quella *H* **1466** sobraria] *post* sobraria *add.* tots *I* | véu] vee *I* | vera] ver *I* **1468** C xv] *om. G* | xv] xiiiie *E* | Amílcar] Amiltar *E* | una nit] *om. E* **1469** en] de *CDEFG* **1470** que·l] lo *CG* | següent] *post* següent *add.* que *CG* **1471** pendria] perdria *F* **1472** Çaragoça] *post* Çaragoça *add.* e *I* | ses] sos *DI* **1473** companyes] companyons *DI* | dita] *om. G* | sua] *om. I* **1474** cicilians] ceçilians *DF* **1477** Amílcar] Amiltar *E* | menat] amenat *E* dins] en *E*

- Valeri: aquest, enganat més per sa folla esperança que per lo
sompni, sopà en la ciutat de Çaragoça pres e vençut, no pas
1480 vençedor axí com havia presumit en son foll coratge.
- C. XVI. Alcibíades, jove noble hom, molt rich e de gran bellea,
fon enganat en mal entendre e enterpretar son somp-ni. ^[14rb] On,
com ell, exellat de Athenes, vengués al rey dels lacedemonians,
reebut molt honorablament, hac la regina en tan gran
1485 familiaritat que la conech carnalment. E féu-lo-y abrivar un
sompni que féu, en lo qual veé si cubert ab lo mantell de la dita
regina. Adonchs, com lo rey sabés la tració que feya, féu-lo 10
matar e gitar lo seu cos tot nuu, no volent que hagués sepultura.
Veent açò, la regina cobrí lo cos del seu amich ab son mantell.
- 1490 Valeri: no mentí lo sompni, car lo mantell ab què fon cubert en
lo seu sompni lo cobrí jaent mort enmig de la plaça, privat de
sepultura.
- C. XVII. Lo sompni següent, jatsesia que haja diversitat ab los
altres sompnis damunt dits, car en los prenotats sompnis no-s
1495 recita que somiassen sinó una vegada, en aquest se recompta
com un hom somiant veé una figura en dos sompnis. E per la
evidència gran requir la ystòria que sia açí recitada. On, com 20

1481 jove ... bellea] *Iste fuit nobilissimus et fuit ditissimus et fuit corpore pulcherrimus* (Lucas, f. 14ra). **1482** On ... 1485 carnalment] *Sed finaliter Athenienses exulauerunt eum et ipse contulit se ad regem Lacedemoniorum, qui honorabiliter eum suscepit et de omnibus necessariis prouidit eidem. Ipse autem familiaritatem contraxit cum regina, quam postea carnaliter cognouit* (Lucas, f. 14ra). **1487** com ... 1489 mantell] *Sed rex, quando sciuit, fecit eum interfici et proici eius cadauer insepultum. Amica autem eius proiecit super eum pallium suum* (Lucas, f. 14ra).

1478 enganat] engana *E* | més] *om. G* **1479** de Çaragoça] *om. EF* Çaragoça] *post* Çaragoça *add. e B* **1481** C xvi] *om. G* | xvi] xve *E* | Alcibiades] Altibiades *EHI* **1482** enterpretar] enterperar *E* **1483** Athenes] achanes *E* **1484** hac] a *C* **1485** féu-lo-y] feu li *E* abrivar] aprivar *EF* **1486** que féu] *om. EF* **1487** regina] reyna *GH* | la] *post* la *add.* dita *EF* | tració] trahicio *GH* **1488** gitar] lançar *I* **1489** regina] reyna *G* | son] lo seu *CDEFH* | lo *G* | mantell] *post* mantell *add.* seu *G* **1491** seu] *om. G* | enmig] *post* enmig *add.* lo *G* **1493** C xvii] *om. G* | xvii] ii *C* | xvie *E* **1494** prenotats] preuocats *E* | preuocats *GH* **1496** una] en *G* **1497** sia açí] açi sia *I*

dos hòmens de Archàdia, que és una de les províncies de Grècia, haguessen gran familiaritat entre ssi, anant per son camí vengren en una ciutat dita Mègera, en la qual la un anà sopar a l'hostal, l'altre a la taverna principal on posaven los hòmens antichs qui havien seguits fets d'armes, provehits aquí per la comunitat. Adonchs, aquell companyó qui dormia en l'ostal veé en sompnis que aquell qui posava en la taverna lo pregava que l'ajudàs a escapar del poder del taverner qui-l volia matar, e axí que no trigàs de fer-li socós si volia la sua vida. La qual cosa com aquest hagués somiat, despertà's soptosament, exí's de casa per anar a la dita taverna e, com fon defora l'ostal, ymaginant que açò que havia vist era sompni, mudà lo propòsit de piadosa humanitat, que era de ajudar a son companyó, e tornà's a dormir. A breu hora lo dit companyó li apparech altra vegada [14va] tot nafrat, pregant-lo que li ajudàs après la mort pus no li volia haver socorregut en la vida, dient que, fet lo jorn, anàs a casa del dit taverner e trobaria lo seu cos trocejat e posat a la porta sobre una carreta plena de fems. Per lo qual sompni, de tantes familiars pregàries mogut, lo companyó córrech a la taverna e trobà a la porta la carreta del fems ab lo cos trocejat, axí com li era nunciat en durment. E accusant lo taverner, fon condempnat a capital sentència.

1500

1505

1510

1515

1520

1498 que ... 1499 Grècia] *Archadia autem est una de prouinciis Grecie* (Lucas, f. 14rb). **1501** on... 1503 comunitat] *Add. trad.* Canals.

1498 províncies] comunes *H* **1499** son] lur *EF* **1500** en¹] a *I* | sopar] posar *AB* **1504** posava] posaria *E* | que²] que li *EF* **1506** fer-li] *post ferli add.* lo *H* **1507** somiat] sompniade *C* | soptosament] *post soptosament add.* e *CEFGHI* | casa] cosa *B* **1508** fon] fos *E* | defora] fora del *CGH* | al *E* **1509** que¹] *post que add.* fos ver *E* | propòsit] preposit *I* **1512** la] se *G* pus] *post pus add.* que *E* **1513** volia haver] avia *CGH* | havie volgut *EF* socorregut] seccorrer *EF* | la] *om.* *CG* **1514** dit] *om.* *DE* | e¹] *post e add.* aqui *I* | trobaria] troba *G* **1515** carreta] carregua *E* | plena] *om.* *E* **1516** córrech] *post correch add.* lo companyo *C* | *om.* *H* **1517** carreta] carregua *E* | del] de *EI* | dels *F* | fems] fem *H* **1518** nunciat] denunciat *EF* en] *om.* *C* | *post en add.* sompni *E* | *add.* lo sompni *F* | accusant] acusat *DG* **1519** condempnat] condempna *G* | capital] cruel *D*

Títol VI. De miracles

Moltes coses són esdevengudes als hòmens en vellant, axí singulars e més admiratives que les que veren en sompnis durment. E com saber lo lur principi o causa principal e la fi que significaven sia fort cosa àrdua, per aquesta rahó són dites miracles, que vol dir singular admiració, dels quals miracles nos ocorre primerament lo que·s seguex.

C. I. Com la host dels romans d'una part –de la qual era capità Paulo Emílio, dictador de Roma–, e de l'altra part la host dels tusculans –dels quals era capità Manílio Octàvio– se combatessen vigorosament prop lo flum dit Règil·lo e la una host no sobràs l'altra, estant axí, no tirant lo peu atràs algun hom de neguna part, soptosament veeren dos dels déus, apel·lats Pòl·lux e Càstor, qui vengren en ajuda dels romans, ab los quals vençeren als tusculans.

C. II. Com Paulo Emílio hagués vençut los de Macedònia en camp de batalla, de què Roma fon totstamps fortunada en moneda –tanta e tan gran fon la presa que féu lo dit Emílio–, en

1527 que ... admiració] *Dicitur autem miraculum ab admirari eo quod ipsius causam admiremur et ignoramus* (Dionysius, f. 49). **1530** Paulo Emílio] *Paulus Postumius* (Z, f. 14rb). En realitat es tracta d'Aulus Postumi Albí. Confusió produïda, potser, per influència del següent capítol. **1537** Com ... 1540 següent] *Bellum Macedonicum gessit et prefecit Paulus Emilius* [...] *Iste enim debellauit Macedones. Et Persam, regem ipsorum, captum Romam duxit et tantam predam quod deinceps liberauit populum Romanum onere prestandi tributis* (Lucas, f. 14va). *Vid.* Avenoza (2000: 356).

1521 Títol...miracles] Capítol xvii E | vi] *om.* CDGH **1524** singulars] sinlars B **1525** saber] sobre GH | e...fi] *om.* D **1526** fort cosa] cosa fort CDEFGH | cosa] *post* cosa *add.* dura e G | són] sien E | dites] dits EH **1529** C i] *om.* G | i] xviii E **1530** part] *post* part *add.* de CG | la host] *om.* H | dels] *om.* C **1531** tusculans] tostulans EFHI | Octàvio] octavo I **1532** dit] de E | Règil·lo] Rigillo F | Regiflo G | e] *post* e *add.* com H | la una] neguna DEF **1533** tirant] tiras I | lo...atràs] atras lo peu CF | algun] null CDEFGH **1535** Pòl·lux] Pulluix H | ab] *om.* DEF **1536** als] los CGH | tusculans] Tostulans EHI **1537** C ii] *om.* G | ii] xviii E | vençut] vençuts FI | los] lo F **1538** en moneda] *om.* E **1539** Emílio] Omilio E en] on E

- lo dia següent un hom apel·lat Vatíno, governador de la ciutat dita Riet, venint a Roma encontrà dos jóvens molt bells ^[14vb] qui cavalcaven en cavalls blanchs, denunciants-li en quina forma lo dia passat lo rey Persa era estat pres per Paulo Emílio. La qual cosa com recitàs al senat feren-lo pendre axí com a menyspreador de la publica magestat, pensant-se que u digués per escarn. E com passats alguns dies sabessen per letres del dit Paulo la veritat, la qual no discrepava ab lo que havia denunciat el damunt dit Vatíno, delliuraren-lo de la presó feent-lo franch,
- 10 ell e les sues possessions, de totes peytes e imposicions.
- C. III. Tanta amor hagueren los damunt nomenats déus Pòl·lux e Càstor a l'imperi de Roma e tanta diligència mostraren en favor del dit imperi, que un dia foren vists en lo lach de una ciutat dita Viturva, en lo qual lach lavaven la suor d'ells meteyxs e dels lurs cavalls, donant entendre que havien molt treballat fins a la suor per lo poble de Roma. E com prop aquell lach fos lo lur temple, trobaren-lo tanquat ni era estat ubert per mà d'om mortal. E les figures dels dits déus que eren dins lo temple no·s foren mogudes.
- 20 C. IIII. Proseguint los benifets atorgats per los déus a la nostra ciutat romana, posarem lo següent miracle digne de memòria.

1554 donant ... 1555 Roma] *quoniam pro Romano populo laborauerunt* (Dionysius, f. 50). **1557** E ... 1558 mogudes] *Nec tamen ipsorum figure de domo sunt, in qua erant, amote* (Dionysius, f. 50).

1540 apel·lat] dit *H* | Vatíno] *vacinio EF* **1541** Riet] *veatina C* | reatina *DEFGH* | a] *en H* | molt] *molts F* **1542** cavalcaven] *cavalcaren B* | en¹] *dos E* | denunciants-li] *denunciant li DEI* **1543** rey] *post rey add. de E* Persa] *persia E* **1544** com¹] *post com add. ho E* **1545** pensant-se] *pensant E* **1546** passats] *passas E* | letres] *letra E* **1547** lo] *so G* **1548** el] *al CG* | Vatíno] *vacinio DEF* **1549** de ... imposicions] *om. E* **1550** C iii] *om. G* | iii] *xx^e E* | amor] *damor CG* | damunt] *post damunt add. dits F* **1551** en ... 1557 dit] *al E* **1552** vists] *vist B* | lach] *loch E* **1553** Viturva] *virtuna DEF* | lach] *loch E* | lavaven] *lavaren E* | suor] *post suor add. de B* | dels] *de DEF* **1554** cavalls] *cavalles G* | havien molt] *molt avien DEF* | molt] *om. H* **1555** de] *om. I* | prop] *per G* | lach] *loch E* **1556** tanquat] *ubert E* | ni] *e no E* **1557** no·s] *no G* **1559** C iiiii] *om. G* | iiiii] *xxie E* | benifets] *beneficis H* | los²] *post los add. nostres H*

On, com pestilència e mortaldat fos en Roma per tres anys continuats, com no aparegués ni per divinal misericòrdia ni per humanal subsidi o ajuda quant hauria fi la dita pestilència e mortaldat, ab gran cura e diligència los sacerdots, encerquants
1565 los llibres de Sibila, legint aquells, trobaren que la dita mortaldat cessaria si lo déu Esculapi era portat de la ciutat dita Epidaure, que era en la província que huy és dita Duraç, a Roma. Adonchs, los romans feren misatgeria als de la dita ciutat creents que per reverència de la ciutat de ^[15ra] Roma, que
1570 ja obtenia sobirana o gran actoritat e senyoria en lo món, que leugerament empetrarien açò que demanaven. No foren decebuts en lur entenció, car amplament los fon promès tot quant volien. Perquè los epidaures, hoïda la legació, de mantinent menaren los legats dels romans al temple del dit
1575 Esculapi, qui era luy de la ciutat per v mília passes, covidant los dits legats que veessen, segons lur bona estimació, quina cosa era en lo temple que fos per salut de la ciutat de Roma, com ells la'ls atorgaven benignament e graciosa. Veent lo déu tan prompta e volenterosa liberalitat, les paraules dels hòmens
1580 mortals aprovà ab celestial ajuda. Car una gran serp d'aquella província –la qual los dits epidaures nunca o fort tart veyen si ja no se'n devia seguir gran bé a la ciutat, la qual serp colien e honraven en persona del dit déu Esculapi– cellavòs apparech

1567 que¹...Duraç] *Epidaurum autem est ciuitas in Epiro, prouincia que hodie dicitur Duracium* (Dionysius, f. 50; cf. Lucas, f. 14va).

1561 mortaldat] mortalidat *BCG* **1563** e] o *EHI* **1564** mortaldat] mortalitat *CFG* | cura...diligència] diligencia e cura *CG* | e] o *H* **1565** legint] seguint *E* | aquells] *post* aquells *add. qui D* **1566** mortaldat] mortalitat *EFGH* | Esculapi] *stulapi EH* | era portat] *om. I* | la] *post* la *add. dita F* | dita] *om. EH* **1567** Duraç] *duçaç C* | *om. H* | a] *om. C* **1568** als] *alo H* | de la] *om. H* | dita] *om. E* **1569** creents...ciutat²] *om. E* **1570** o] e *G* | e] o *CG* **1571** No] ni *CDFG* | ne *E* **1572** car] cor *CDEFG* | com *HI* fon] fos *H* **1573** epidaures] *opidaures E* | de mantinent] *decontinent H* **1574** dels] *om. CG* **1575** Esculapi] *Stulapi H* | covidant] *convidans CDG* | covidants *D* **1577** en] *om. E* **1578** la'ls] les *G* | déu] dit *Sculapi E* **1579** e] o *CDF* | volenterosa] *valerosa G* | liberalitat] *libertat EI* **1580** mortals] *om. D* | Car] cor *CG* | com *EF* **1583** Esculapi] *Stulapi H*

anant tres dies per la ciutat de Epidaure passant per los lochs
 pus solemnes, anant suaument ab los ulls graciosos, mostrant 1585
 gran goyg, sabent que devia ésser portada la dita serp e
 trelladada a loch de major reverència e honor, ço és a Roma. E
 meravellant-se tots los marinés, estants espaordits e esbalahits
 de cosa tant novella e maravellosa, pujàs-se'n la dita serp en la
 popa de la galea on havia feta sa tenda e tabernacle un dels 1590
 legats de Roma apel·lat Quintus Oguli. E fent de si la dita serp
 un cercle, axí com solen fer les altres serps, reposà aquí per
 10 algunes hores. Cellavòs los legats, veent la volentat dels déus,
 gojosos com havien tan amplament obtenguda lur petició, feent
 gràcies e laors als déus e als hòmens e singular sacrifici a la dita 1595
 serp, segons que solien fer en aquella terra, levaren les àncores
 e ab vent ^[15rb] dolç e suau vengren al port dit Àttio, on era lo
 temple del dit déu Esculapi, en lo porche del qual havia una
 palmera de gran altitut. Adonchs, com foren aquí, la dita serp
 devallà de la galea e vas-se'n al temple e pujàs-se'n en la 1600
 palmera, circuint-la en gir, en la qual estech tres jorns
 continuats. Los romans, veent açò, posaren-li al peu de la
 20 palmera de la vianda que solia menjar, tement-se los legats que
 no se'n tornàs a la ciutat de Epidaure. Mas après dels dits tres
 jorns, la serp se restituí als romans entrant en la galea, venint en 1605
 Roma, anant per lo riu qui és dit Tíber. Aquí isqueren los legats
 e ab gran reverència menaren la dita serp al temple que li havien

1584 lochs] jochs *E* **1586** e] o *E* **1587** a¹] al *DG* | en *EF* | e] o *H*
1588 estants] estant *E* | e] om. *DEF* | esbalahits] sbayts *CG* | om. *DEF*
1589 pujàs-se'n] pujant sen *CG* | pugaren *H* **1590** la] post la *add.* dita *I*
 havia] huia *B* | e] ab *E* **1591** Oguli] octuli *CD* | oculi *EFGH* **1593** algunes
 hores] alguna hora *C* | Cellavòs] *E* lavors *C* **1595** sacrifici] sacrificia *B*
1597 suau] post suau *add.* e *G* | Àttio] actio *DG* | acno *E* | accio *FHI* **1598**
 dit] om. *CDEFGI* | Esculapi] Stulapi *H* **1599** dita] om. *C* **1600** devallà]
 avala *E* | la²] post la *add.* dita *EF* | en] a *C* **1601** la] lo *CFG* **1602** veent]
 veents *H* | la¹] post la *add.* dite *C* **1603** tement-se] tements se *H* | los] los
 los *B* **1605** galea] post galea *add.* e *H* **1606** Roma] om. *G* **1607** e] om.
EG

edificat, en lo aveniment de la qual cessà tota la tempestat e mortaldat de Roma.

- 1610 C. V. No fon menys voluntària la deessa dita Juno per venir a la nostra ciutat de Roma que lo dit déu Esculapi. On, com Fúrio Camil·lo, romà, hagués pres la ciutat appel·lada Veyos e trobàs en lo temple la ýdola de Juno, la qual despertà los romans en forma de ocha com los de Gàl·lia volguessen pendre lo Capitoli,
- 1615 manà lo dit Fúrio als seus cavallers que prenguessen la ýdola damunt nomenada, la qual colien los de Veyos ab gran honor, e que la s'enportassen a Roma. E com levassen la ýdola del loch on era, un cavaller dix-li burlant: "Vós, na Juno, volríeu anar a Roma?". La qual ýdola respòs-li dient: "Hoc, anar hi volria". La qual veu convertí tot lo joch en tan gran admiració, que, no creents que portassen la ýdola, ans la dita deessa Juno tramesa a ells del cel, col·locaren-la ab gran goyg e consolació en aquella part del mont dit Aventí, en lo qual lo seu temple és hedificat.
- 1620 C. VI. Com March Coriolà fos vengut ^[15va] ab grans hosts contra la ciutat de Roma e los de la dita ciutat li trametessen legats la
- 1625

10

1613 la²... 1614 Capitoli] *Hic autem dicitur Moneta a moneo es, eo quod in specie anseris Romanos excitavit cum Capitolium a Gallis noctis silentio pene captum est* (Dionysius, f. 51v). *Vid. Avenoz (2000: 348-349).* **1624** Com ... 1626 hoir] *Quem cum magno hostium exercitu ingentique terrore urbi aduentantem, legati a Romanis obuiam missi, qui de iniuriis plenam satisfactionem offerrent. Cum a proposito nequirent deflectere, missi quoque sacerdotes cum eque nil proficerent* (Dionysius, f. 51v). *Romani autem miserunt ad eum legatos et nichil proficerunt, miserunt iterum sacerdotes cum infulis et qui uacui redierunt* (Lucas, f. 15rb).

1608 cessà] cosa *CFGH* | tempestat...mortaldat] mortaldat e tempestat *DF* | mortalitat e tempestat *E* **1609** mortaldat] mortalitat *CG* | Roma] *post* Roma *add.* cessa *CGH* **1610** C v] Titol de miracles vi *E* | *om.* *G* | dita] *om.* *G* **1611** déu] *om.* *E* | Esculapi] Stulapi *H* **1612** pres] presa *CDEFGHI* | appel·lada] *post* appellada *add.* de *E* **1614** Gàl·lia] França *AI* | francha *B* **1615** seus] *om.* *DEF* **1616** damunt] *post* damunt *add.* dita e *E* | nomenada] dita *G* | de] *om.* *H* **1617** a] en *CEFGH* **1618** volríeu] volets vos ne *E* | volriets *H* | a] en *EG* **1619** respòs-li] li respos *DEF* | hi volria] *om.* *D* **1620** joch] loch *C* **1621** creents] creen *G* | ans] *post* ans *add.* que *GH* | dita] *om.* *G* | deessa Juno] Juno deessa *E* | Juno] *post* Juno *add.* los fos *CGH* **1623** mont] demunt *C* | munt *GHI* | Aventí] Avention *E* | en] *om.* *E* | hedificat] deificat *I* **1624** C vi] *om.* *G* | vi]

- primera vegada e la segona los sacerdots e no·ls volgués hoir, la
mare sua, qui era dins Roma, isqué al dit Coriolà, fill seu, e
obtingué mercè ab ell, mudant la sua ira en pau. E per aquest
benefici que havien reebut los romans feren una ýdola de
Fortuna feminil, en reverència de la mare del dit Coriolà, ab un 1630
temple honorable que li consegraren. E com posassen la ýdola
en lo temple, parlà ab veu humanal dient dues vegades: "O
matrones de Roma, en bon punt m'avets vista, bé m'havets
dedicada!".
- 10 C. VII. En lo temps que Valeri Públícola era cònsol, com 1635
Tarquino, qui era estat rey en Roma, vengués ab gran host
havent en ajuda sua los toschans e los veyetans, volent lo dit
Tarquino cobrar son imperi, mas los romans volents conservar
la libertat que havien guanyada, isqueren-li a carrera feent
capità lo dit Valeri Públícola. Adonchs, com la batalla se donàs 1640
estant Tarquino en la dreta aç, en lo sobiran loch de la batalla,
sotosament se mes tanta pahor en la host que tots començaren
de fogir, no solament Tarquino e·ls toscans qui eren vençedós
ans encara los veyetans qui eren en l'altra aç de la batalla los
20 seguien. E com los romans volguessen girar l'asquena per fogir, 1645
esdevench-se de present un miracle en lur ajuda, car d'una silva
que era prop del camp de la batalla una gran veu isqué de la

1639 isqueren-li... 1640 Públícola] *Add. trad.* Canals.

Primer *E* | Coriolà] coriolo *E* | curiolo *H* 1625 dita ciutat] Ciutat damunt
dita *E* | li] los *E* 1626 volgués] volguessen *H* 1627 dins] *post* dins
add. en *CDEFG* Coriolà] Coriolo *EH* 1629 reebut] obtingut *D* 1630
Fortuna] forma *EGHI* | Coriolà] Coriolo *EH* 1631 honorable] *om.* *C*
1632 en lo] al *F* parlà] *om.* *E* 1633 en] *om.* *E* | bé m'havets] em havets
G | o mavets *H* 1635 *C* vii] *om.* *G* | vii] Segon *E* | Públícola] *post*
publicola add. qui *E* cònsol] *post* *consol add.* con *E* 1637 toschans]
tosquans *D* | Tostans *EF* veyetans] veyetant *B* 1638 son] *om.* *H*
1639 libertat] liberalitat *H* 1641 drete] dita batalla *E* | aç] hac *E* | part
GI | la²] *post* la *add.* dita *G* 1642 tanta] ten gran *CG* | *post* tanta *add.*
de *EF* 1643 de] a *EGH* toscans] toscanes *B* | toscuns *D* | Tostans *EF*
1645 seguien] seguir *EFGH* | per] *post* per *add.* a *F* 1646
esdevench-se] esdevench *E* | car] Com *I*

- bocha del déu dels pajesos, qui és dit Silvà, dient altament e clara: "Dels toschans morrà un més que de l'altra part, mas la host dels romans haurà la victòria".
- 1650 Valeri: o paraula maravellosa e de gran fe! Car, donada la batalla, contaren los qui eren morts dels romans e dels toscans e trobaren que un toscà era mort més que no eren los morts dels romans. ^[15vb]
- 1655 C. VIII. Certes, bé és digne de memòria lo subsidi o ajuda del déu Mars, ab lo socós del qual los romans hagren victòria. On, com los brucians e·ls lucans venguessen ab gran host ab oy singular a destruir e dissipar la ciutat de Turina, de la qual era singular protector e defenedor Gayo Fabrício Lucínio, cònsol, adonchs, com se posàs per defensió de la dita ciutat, veent la gran multitut dels enemichs, no·ls gosava exir a batalla. Estant axí cascuna part, aparech un jove molt gran als de la ciutat portant un elm on havia dues crestes, cridant e animant-los que haguessen bon cor e que isquessen als enemichs. E com veés
- 1660 que duptaven tirant-se atràs, prenent escales passà per mig dels enemichs e, acostant-se als fortalicis lurs, passat lo vall, pujàs-se'n als castells e forces que havien fetes de fusta. E d'aquí cridà altament dient que ja era feta porta e escala per obtenir victòria. Adonchs, los romans, veent açò, cobraren cor e
- 1665 isqueren contra los enemichs, e defenien-se tan fort los lucans e·ls de Brúcia que dupte era encara qui seria vençedor.
- 1670

1648 del...dit] *Add. trad.* Canals.

1648 del déu] dels deus *G* | dit] dita *EF* **1649** toschans] tostans *F* | un] vy *D* | un més] mes i *E* | de...part] daltre *E* **1652** e¹] que *E* | toscans] tostans *F* **1655** C viii] *om. G* | viii] terz *E* **1656** Mars] March *E* | ab] per *C* | On] car *D* **1657** brucians] burçians *G* | lucans] luçans *EG* **1658** e] *post* e *add. a E* **1659** Gayo] Gays *E* | Fabrício] brissio *G* **1660** dita] *om. E* **1661** gosava] gosaren *E* | gosa *GH* **1662** ciutat] civitat *B* **1663** on] que *E* | crestes] cretes *C* | carettes *G* **1664** veés] vehe *E* **1665** duptaven] duptasen *DG* | dels enemichs] dells *DF* | *om. E* **1666** passat] passant *CG* **1667** e forces] *om. H* | fetes] fets *H* **1668** d'aquí] aqui *G* **1669** e isqueren] *om. C* **1670** defenien-se] feriren *E* | defeneren *I* | lucans] luçans *E* **1671** seria] ere *CG*

- Adonchs, lo dit jove ferí tan fort contra los dits lucans e
brucians que·ls mes en fuyta e liurà'ls als romans, qui·n mataren
XX mília. E foren-ne preses V mília ab XXIII banderes, e fon pres
Statílio, lo lur capità principal. E com lo dia següent lo dit 1675
cònsol per honrar aquels qui havien fets singulars actes d'armes
fes cerquar aquell qui primerament pujà, passat lo vall, al
fortalici dels enemichs, volent-li donar la corona vallar, que era
deguda a aquell qui primer passava lo vall en los fortalicis dels
enemichs, e com no trobassen algun jove qui demanàs la dita 1680
corona, cellavòs conegueren que·ll déu Mars, pare de Roma, era
vengut en ajuda del seu poble. Entre·ls altres senyals ^[16ra]
manifests que havien, fon l'elm sobre·l qual havia dues crestes
ab les quals lo cap celestial fon cubert, la una cresta significant
la sua divinitat e l'altra la favor singular que havia als romans. 1685
Per la qual rahó lo dit Fabrício, cònsol, féu statut que tots los
cavallers portants corones de llor anassen armats ab gran goyg e
alegria al temple del dit déu, feent-li gràcies de la victòria que
havien obtenguda, feent-li testimoni de la singular ajuda que·ls
havia feta. 1690
- 20 C. IX. Recitaré de present lo miracle que s'esdevench ans de la
fundació de la ciutat de Roma, provenint per rahó de la sua

1684 la¹ ... 1685 romans] *Iste due criste dicebantur una qua sua deitas alia qua sua ad Romanum populum paternitas ostendebatur* (Dionysius, f. 53v).

1672 fort] forts *DFGH* | dits] *om. CG* | lucans] luçans *E* **1673** liurà'ls] liuras *G* **1674** fon... 1680 Statílio] fo per Scalio pres *EF* | pres] per *D* **1675** Statílio] escalio *DEF* | Astítilio *G* | Staulio *H* **1677** passat] passant *G* | al fortalici] als fortalicis *DEG* **1678** volent-li... 1685 enemichs] *om. D* | volent-li donar] volent donar li *C* | la] *om. C* **1679** a] *om. G* | primer] primerament *E* **1680** algun] negun *CDEFGH* **1681** Mars] March *E* **1683** que] quen *CDFGHI* | havien] haguereu *H* | crestes] cretes *C* | caretas *G* **1684** les quals] lo qual *E* | cubert] *post* cubert *add. per E* | significant] significava *GH* **1685** l'altra] *post* l'altra *add. fo I* | romans] rormans *A* **1686** féu] fou *E* **1687** portants] portant *E* | corones] corona *DEF* | de] del or *E* | gran] *om. E* | e] *post e add. ab E* **1691** C ix] *om. G* | ix] quart *E* **1692** la¹] *post* la *add. nostra CDEFGH* | provenint] pervinent *EI* | pervenint *GH* | per] *post per add. la EF*

veritat fins al nostre temps. On, com Eneas fogís de Troya,
 portàs-se'n ab si los déus del temple e, edificada la ciutat dita
 1695 Lavínia, posà aquí los déus. Mas com lo fill del dit Eneas,
 apel·lat Ascani, edificàs una ciutat apel·lada Albana, mudà los
 dits déus de Lavínia en Albana. E com no fos placent als dits
 déus, ells meteys tornaren-se'n a Lavínia. Mas com lo dit fill de
 Eneas se pensàs que açò fos fet per obra d'òmens, féu portar los
 1700 déus de Lavínia e tornar en la ciutat de Albana, los quals déus
 volent mostrar lur voluntat tornaren-se'n altre vegada a Lavínia.
 Valeri: no descreu que de les coses damunt dites en los capítols 10
 –ço és del parlar, de l'anar e del moure dels déus, les quals han
 oïdes e vistes hòmens– que no sien moltes oppinions e
 1705 contràries e diverses estimacions. Emperò, com jo no pose
 novitats trobades de mon propi cap, ans recite açò que han scrit
 los antichs ystorials, prenguen los legidors certitut e fe dels
 aprovats doctors, com a mi no-m cové sinó recomptar les coses
 qui són aprovades e consagrades ab escriptures ystorials, posat
 1710 encara que fossen vanes e no veres.
 E pus és feta menti^o [16th] de la ciutat dita Albana, de la qual hac
 començament la ciutat nostra de Roma, proceÿscam en aquesta 20
 manera de Eneas, de qui devallà Juli Cèsar.
 C. x. Aprés la ystòria de Eneas, se ofer a nós Juli Cèsar divinal,
 1715 lo qual matà Càssius, qui totstemp deu ésser nomenat patricida,

1693 veritat] virtut *E* | al nostre] als nostres *G* **1694** portàs-se'n] e portas
E | edificada] hedifficas *G* | dita] *om. H* **1695** Lavínia] lavina *C* | lavivia *D*
 | lavina e *G* **1696** Ascani] stani *C* | Scari *E* | astari *DFH* | Ascari *G* **1697**
 dits¹] *om. E* | de] *post de add. la E* | Lavínia] lavivia *D* | lavina *G* **1698**
 Lavínia] lavivia *D* | lavina *G* | de] del dit *C* **1699** obra] mans *G* **1700**
 Lavínia] lavivia *D* | lavina *G* | e tornar] *om. H* | quals] *om. CGH* déus²] *om.*
G **1701** tornaren-se'n] tornaren *D* | tornassen *F* | Lavínia] levina *G* **1703**
 e] *om. CGH* | dels] del *F* | déus] *post deus add. de D* | les] los *E* **1704**
 oïdes] hoits *E* | vistes] *post vistes add. los CG* | vists *E* | sien] son de
E | e²] *om. CG* **1705** jo] *om. E* | pose] trobe *I* **1706** recite] recit
CDG **1707** antichs] amichs *H* | prenguen] prengueren *E* | los²] *post los*
add. antichs E **1708** no-m] no *H* | recomptar] comptar *I* **1709**
 escriptures] scriptura *E* | ystorials] istorial *E* **1711** ciutat] *post Ciutat add.*
 ques *H* **1712** ciutat] *om. E* | ciutat nostra] nostra Ciutat *I* **1713** manera]
 materia *CDGHI* | de²] *om. G* | devallà] *post devalla add. de G* | Cèsar]
 Cesear *I* **1714** C x] *om. G* | x] quint *E*

- com matà lo pare del ben poblich. E aquest Càssio en la batalla dels philipenses, combatén-se ab Anthoni e Octovià en Grècia, veé un cavaller vestit de vermell ab vestidura que sobrava en excel·lència tot altre àbit. Lo qual cavaller vench tot inflammat corrent ab lo cavall contra lo dit Càssio, qui tot espahordit girà la cara e mes-se en fuyta cridant e dient: "O cavaller, e què poràs més fer si a tu encara te dóna vejares que matar a mi no-t sia res?". 1720
- Valeri: o Càssio, homeyer de ton pare e del ben poblich! Posat que tu escampasses la sanch de Juli Cèsar, emperò, no-l matist com la divinitat no pot morir per alguna forma. Mas, pus que tu fist violència en lo dit Juli Cèsar ell vivint en lo cos mortal, justament has merescut que l'hajes sentit contrari enemich teu, ell estant deíficat o déu. 1725
- C. XI. Com lo gran Pompeyo fos vençut per Cèsar, fogí posant-se en poder de Tolomeu, rey de Egipte qui, volent complaure al dit Cèsar, pres Pompeyo e féu-lo escapçar. E com liuràs lo cos del dit Pompeyo al foch, segons era costuma de cremar los morts, hac la lenya de una barcha vella que féu desfer, de la qual cosa féu gran vergonya a Fortuna, sostenint que tan gran hom fos cremat axí menyspreadament e vergonyosa. E com un hom appel·lat Lèntulo Lúcio navegant 1730 1735

1717 combatén-se ... Grècia] *Add. trad.* Canals. **1730** Com ... 1732 escapçar] *Ptholomeus, rex Egipti, Cesaris gratiam cupiens post bellum Tessali cum Gneo Pompeyo Magno fugato caput abscidit* (Dionysius, f. 54v). *Magnus Pompeius uictus a Cesare fugit ad regem Ptholomeum, qui era in clientela ipsius Pompei. Et rex Ptholomeus fecit eum decapitari* (Lucas, f. 16ra). **1733** segons ... 1734 morts] *Add. trad.* Canals.

1716 Càssio] *post cassio add. combatense E* **1717** combatén-se] *om. E* **1718** sobrava] *soobrava E* **1719** tot²] *om. E* | inflammat] *post inflammat add. e EF* **1721** en] a B | e dient] *om. G* | O] *post o add. tu E | e³] om. H* **1722** poràs] *pories E* | dóna] *post dona add. de E* | no-t] no CEH **1724** ton] tot F **1726** com] *post com add. de E* | pot] *pusca D* | alguna] *neguna CDEFGH* | pus] *om. EF* **1727** fist] *faist E* | vivint] *venint CGHI* **1728** teu] *om. EFH* **1730** C xi] *om. G* | xi] *Sise E* **1731** Tolomeu] *bartholomeu E* | Berthomeu F | rey] *om. CG* **1732** al] lo CG **1733** al] a E | era] *ara B* **1735** féu] *fou E* | gran] *om. H* | sostenint] *sostenir I* **1737** Lèntulo] *lenculo E*

prop la riba de la terra veés lo foch, no sabent res de la mort de Pompeyo, dix les paraules següents: "Què·ns sabem si per
 1740 ventura lo gran Pompeyo és cremat en aquell ^[16rb] foch que veem!".

Valeri: miracle és açò d'aquesta veu tramesa divinalment. Veu fon de hom a cas e a fortuna, e dels déus principalment e determenada!

1745 C. XII. Com Àpius, qui senyorava en la província de Achaya de la terra de Grècia, veés la discòrdia que era entre Pompeyo e Cèsar, la qual començà lo dit Pompeyo en gran dampnatge seu
 e de la cosa publica, volent saber la fi a què vendria, anàs-se'n al temple apel·lat Dèlphico, qui era del déu Apol·lo, en lo qual
 1750 havia una dona verge la qual entrava en una cova jusana situada en lo dit temple e aquí los déus li donaven resposta de les coses duptoses que demanava. Mas, com ella·n sostengués gran passió, car los déus en aquella hora que·l·ls demanava res la vexaven turmentant-la a forma d'aquels qui són detenguts per lo
 1755 mal esperit, per açò la dita dona se sostrahia de fer petició als déus. Emperò forçada per lo dit Àppiùs, qui regia en aquella terra, entrà en la dita cova demanant què seria de la guerra de Cèsar e de Pompeyo. E com fos treballada per los déus, entre les duptoses paraules que responien dix la dita verge la següent
 1760 sentència: "O hom romà, no·t faça cura de la present guerra ni

10

20

1745 de² ... 1746 Grècia] *Achaye, que est nobilissima prouinciarum Grecie* (Lucas, f. 16rb). **1754** turmentant-la ... 1757 terra] *Vult dicere quod, quando recipit illum spiritum diuinationis, fit sibi magna pestilencia, et hoc ipsa sacerdotissa sciens, nolebat descendere in illum locum. Sed Appius coegit eam quia erat dominus illius prouincie* (Lucas, f. 16rb).

1738 veés] vehent *EFG* **1739** sabem] *post sabem add. que E* **1740** ventura] aventura *EI* | aquell] aquest *H* **1743** a²] *om. CDEFGH* | e²] *om. DEF* | dels] del *E* **1745** C xii] *om. G* | xii] viie *E* | senyorava] senyorejaba *CDGHI* | la] *om. E* **1747** la] lo *C* | qual] *post qual add. cosa E* **1749** Dèlphico] Delfito *I* **1750** cova] coma *E* **1751** en] dins *EF* | dit] *om. EF* | los] *post los add. dits H* **1752** demanava] damanaven *G* | ella·n] ella *EF* **1754** vexaven] laxaven tota rompuda *E* | a forma] fortment *E* d'aquels] e aquells *E* | detenguts] retenguts *G* **1757** la²] *post la add. dita E* **1758** entre] en *E* **1760** O] ha *G* | de] *om. D*

- quina serà la fi de la batalla, emperò sàpies que tu obtindràs habitació en lo loch apel·lat Euboè". E com lo dit Àppius se tengués per dit que la paraula dita per los déus significava que no·s metés en la guerra dels dits Pompeyo e Cèsar e que se n'anàs en lo dit loch Euboè, edificat en lo territori de Athenes 1765 qu·és prop de Caristo, après la mar dita Calcídita, vehina del dit loch Euboè, anant-se'n al dit loch ans que los dits Pompeyo e Cèsar se combatessen en Farsàlica, caent en greu malaltia, morint aquí, possehí lo dit loch Euboè per habitació de 10 sepultura. 1770
- C. XIII. En aquest tractat dels miracles se ^[16vb] poden recitar dues coses que s'esdevingueren en lo temple. La primera fon com en lo temple del déu Mars, en lo qual los sacerdots sacrificaven saltant, una vegada se metés foch, tot quant era dins lo temple se cremà, exceptat lo bastó real apel·lat Ceptre de Ròmol, lo 1775

1762 habitació] En llatí, hi ha un joc de paraules que la traducció catalana no reflecteix: *coela* (o *cella* en alguns manuscrits, com *Z*), amb el sentit d'habitació; i *Coela*, topònim referent a una depressió de l'illa d'Eubea. **1765** edificat ... 1767 Euboè] *In eam regionem que inter Rhamunta –opidum nobilem Athici, id est Atheniense soli partem– Caristumque –id est insulam maris Chalcidico freto, id est mari ciuitatis que uocatur Chalcidica– uicinam interiacens et diuidens Euboecellam nomen obtinet, secessit* (Dionysius, f. 55v). *In parte optima Actici soli, id est territorii Atheniense et est prope Caristum iuxta mare Calcidicunam* (Lucas, f. 16rb). **1772** en² ... 1774 saltant] *Templo Martis, quod hic uocat sacrarium Saliorum, eo quod Mars habebat sacerdotes salios, id est saltantes* (Lucas, f. 16rb). **1775** lo² ... 1776 poble] *Quo regalis potestas qua lites tolluntur designatur* (Dionysius, f. 56). *Quo utebantur reges sicut hodie utuntur episcopi in signum quod habent regere populos* (Lucas, f. 16rb).

1761 la¹] *om. F* | tu] *om. H* **1762** Euboè] *enboe CDEF* | com] *om. H* **1764** dels dits] *del dit EF* | e¹] *post e add. de E* **1765** Euboè] *en boe CF* | de Boe *D* | *Emboe G* | edificat ... 1771 Euboè] *om. G* | Athenes] *Achanes E* **1766** Calcídita] *Calcida D* | *calcidica H* **1767** Euboè] *emboe C* | en boe *DEF* **1768** Farsàlica] *farsilita E* | *farsilica F* | *ffarsalita I* **1769** aquí] *post aqui add. e E* | Euboè] *enboe CDEF* | per] *post per add. la E* **1770** sepultura] *sepulcre EG* **1771** C xiii] *om. G* | xiii] *viiie E* | dues] *dos D* **1772** coses] *om. D* | La ... 1777 temple] *om. DH* | en²] *om. E* **1773** Mars] *March E* | los] *lo D* **1774** saltant] *post saltant add. e EF* | *salvant H* | se¹] *si E* | foch] *post foch add. e CEF* | dins] *en H* **1775** cremà] *cremas E* | exceptat] *sino C* | Ròmol] *remol I*

qual usaven los reys en senyal de regiment del poble. Lo segon miracle fon que, com fos cremat lo temple de la mare dels déus, per dues vegades, no romàs en lo dit temple res que no-s cremàs, sinó la stàtua de Tul·li Servili. De la primera vegada foren testimonis Scipió Nasica e Lúcio Bèstia; en la segona vegada foren testimonis Marcho Servílio e Lúcio Làmia, cònsols.

C. XIII. Altre miracle s'esdevench d'un hom apel·lat Atílio Aviola, qui com segons juhí dels metjes e de tots quants eren en la sua casa fos mort e segons l'ús de la terra posassen lo cos sobre'l foch, com tots los cossos dels hòmens morts cremaven lo foch, començant de cremar, lo cos del dit Atílio cridà altament dient al seu pedagog que li ajudàs, car viu era. E com aquest fos aquí sol, no havent algú que li ajudàs, per la granea del foch no li poch socórrer que no-s cremàs.

C. XV. A Lúcio Làmia esdevench semblant cas del dit Attílio. Les coses damunt dites fa menys maravellooses lo cas que s'esdevench a Fèreto Pamfilii, lo qual posà Plató escrivint de les

1793 Fèreto Pamfilii] La majoria de testimonis que contenen el text llatí de Valeri Màxim diuen *Feretis* o una variant semblant, però, tal com explica Kempf (166-167), es tracta d'un error, ja que Plató (*Rep.* X, 614b) va escriure: Ἡρὸς τοῦ Ἀρμενίου, τὸ γένος Παμφύλου. La confusió es va produir, segons proposa Kempf, en afegir davant del nom l'adverbi *ferè*,

1776 reys] ríchs *I* **1777** que] *om.* *C* | com *G* **1778** romàs] *post* romas *add.* res *D* | res] *om.* *DF* | que... 1783 cremàs] *om.* *E* | no·s] no *CG* **1780** foren ... 1783 testimonis] *om.* *E* | testimonis] *om.* *CG* | Scipió ... 1783 testimonis] *om.* *D* | Nasica] *vasica* *C* | *nausica* *G* | Bèstia] de *I* **1781** Làmia] *lunia* *C* | *limia* *GH* **1783** C xiiii] *om.* *G* | xiiii] *viii*^e *E* Altre] *Laltre* *E* **1784** Aviola] *viola* *D* | juhí] *juys* *G* | quants] *quats* *G* eren] foren *H* **1785** fos] fon *E* | segons] *post* segons *add.* e *B* | l'ús] us *CEFG* | posassen] pasassen *I* | lo] los *B* | al *CG* **1786** com ... 1791 foch] *om.* *CG* | cremaven] cremasen *DE* **1787** lo²] los *B* | Atílio] *post* atilio *add.* comença a *EF* | Actilio *H* | cridà] cridar *E* **1788** car] que *CG* **1789** sol] sols *E* | algú] *negu* *CDEFG* | *om.* *H* **1790** poch] *pogue* *D* **1791** C xv] *om.* *G* | xv] x *E* | A] *om.* *D* | Làmia] *lunia* *C* | *limia* *GH* esdevench] *sesdevench* *FI* | cas] *om.* *E* | del] de *E* | dit] *om.* *E* | Attílio] *Tilio* *E* | Actilio *G* | actilio mas *H* **1792** fa] fan *E* | maravellooses] *maravellos* *D* **1793** s'esdevench] *esdevench* *G* | Fèreto] *farecho* *CG* | *phareto* *EF* | *ferreco* *H* | Pamfilii] *Panifilii* *G* | de] *om.* *D*

- maravelles d'aquell temps, que, com fos mort en lo camp de la
 batalla e fos romàs mort en lo camp X dies e com lo 1795
 s'enportassen ab los altres morts e après dos dies que-l se
 n'hagren portat lo posassen sobre-l foch, resuscità veents tots
 aquells qui eren presents, e recomtà coses molts singulars e
 maravelloses que havia vistes en lo temps que estech mort.
- C. XVI. Com hajam recitats miracles de gent forana hi estranya, 1800
 recitaré en aquest ^[17ra] capítol d'un hom d'Athenes molt letrat e
 de gran sciència qui, com fos ferit en lo cap ab una pedra,
 10 soptosament oblidà totes quantes letres e sciència havia, retinint
 en memòria les altres coses no pertanyents a sciència.
- Valeri: o cruel nafra, la qual, ab gran indústria entrant fins a la 1805
 memòria e a l'enteniment d'aquest hom nafrat en lo cap,
 s'enportà la sciència en la qual més se gloriejava, tol·lent-li
 singular doctrina e saber! E si d'aquí avant lo dit hom nafrat no
 poch cobrar lo saber que havia perdut, més li hagra valgut que
 null temps hagués sabuda la dita sciència que no haver-la 1810
 obtenguda e ésser privat per totstemps de tan gran dolzor de
 saviesa. Açò posa Valeri havent esguart a la dolor e pena que
 20 multiplica en l'om com recorda lo ben que ha perdut.

que va ser mal entès i fusionat amb el nom. | escrivint... 1794 temps] *Add. trad.* Canals. **1812** Açò ... 1813 perdut] *Add. trad.* Canals. *Vid.* Avenoz (2000: 356). Es tracta d'un tòpic que apareix, per exemple, a l'*Inferno* (V, 121-123) o a la *Consolatio Philosophiae* de Boeci (II, 4). *Vid.* Dante (1997: 62).

1795 mort ... camp] en lo camp mort *G* | en ... dies] x dies en lo camp *E* lo²] le *AB* **1796** e] *om.* *H* | dies] jorns *H* | que-l] com lo *DI* **1797** n'hagren] nhaguessen *I* | sobre-l] sobre *C* | veents] vehent *DE* **1798** molts] molt *CEFGH* | *om.* *D* | e²] *om.* *CG* **1799** havia] ac *C* | ha *G* **1800** C xvi] *om.* *G* | xvi] *post* xvi *add.* e *C* | xi *E* | recitats] recitat *CH* | recomptats *EF* | forana ... estranya] estranya e forana *E* **1801** en] *om.* *ABI* d'Athenes] Achanes *E* **1803** quantes] *om.* *CG* | sciència] *post* sciencia *add.* que *G* | retinint] retengut *C* **1804** en] a *ABH* | pertanyents] pertanyent *E* **1805** Valeri] *om.* *D* | o] *om.* *D* | entrant] entant *B* **1807** tol·lent-li] *post* li *add.* la *I* **1808** dit] *om.* *C* | hom] *om.* *E* **1810** que] e *G* **1811** ésser] *post* ésser *add.* ne *DEF* | totstemps] tots *E* **1812** la] *om.* *E* | dolor] dolzor *E* **1813** com] quant *G*

1815 C. XVII. Pus miserable és la recitació del següent miracle, en lo
 qual se recompta que, com la muller d'un hom de Athenes
 apel·lat Anasímenes trobàs lo seu fill e filla peccant carnalment,
 soptosament esbalahida del cas tan inopinat, tan gran dolor la
 pres que, feta muda, no hac temps de rependre-ls ni jamás no
 poch parlar. Lo fill e la filla, veent lo crim abhominable que
 1820 havien comès, mataren-se.

Valeri: en aquesta guisa la fortuna cruel tolch la paraula a la
 mare e la vida als fills, mas no fon cruel, ans favorable, a aquell
 de qui's recita en lo següent capítol.

10

1825 C. XVIII. Àtredes, hom de la ylla de Sànio, era mut, mas era fort
 ardit e bon hom d'armes. E com un dia fos vençedor en una
 batalla e li fos degut lo premi e honor de les armes, los jutges
 menyspreant-lo per tal com era mut, tol·lent-li lo dit premi,
 aquest mut cridà a grans veus dient que injúria li era feta
 tol·lent-li sa justícia. E depuys parlà bé axí com si no fos estat
 1830 mut.

C. XIX. ^[17rb] Una dona apel·lada Gòrgia fon mare d'un hom
 perfet e generós qui fon de la ylla de Epyro. E com la dita dona

1824 fort ... 1825 d'armes] *Atleta, id est fortis pugnator* (Dionysius, f. 59; cf. Lucas, f. 16vb). **1825** en ... 1826 batalla] *Victorie quam pugnando adeptus erat* (Dionysius, f. 59). *Cum autem iste pugnasset et uicisset* (Lucas, f.16vb). **1828** dient ... 1829 justícia] *Loquens euasit illam que fiebat iniuriam renuens* (Dionysius, f. 59). **1831** Una ... mare] *Gorgiae* en realitat és el nom del fill. Aquesta confusió no sembla provenir dels glossadors llatins.

1814 C xvii] *om. G* | xvii] xii *E* | del] de *C* | miracle] capítol *AB* | en... 1819 recompta] *om. I* **1815** se] *om. E* | que] *om. H* | d'un] de *I* | hom] *om. I* | Athenes] Athanes *E* **1816** apel·lat] *om. C* | apel·lada *I* | Anasímenes] anisimenes *CG* | Anasimentes *I* **1817** soptosament] *om. EH* **1818** que] *post que add. fo E* | no¹] ne *E* | no²] *om. H* **1822** cruel] cruels *F* | ans] *post ans add. fon DE* | a] *om. CEGH* | aquell] *om. CGH* | aquells *D* **1824** C xviii] *om. G* | C...1832] *om. E* | Àtredes] Attedes *BF* | Attendes *CGH* | Actedes *D* | Acredes *I* | ylla] islla *F* | Sànio] samo *C* | savio *DF* **1825** E] *om. H* | dia] *om. C* | jorn ell *G* **1826** premi] permi *G* **1828** a grans] agraus *F* **1829** sa] la *H* | depuys] despuis *CDGF* | puiy *H* **1831** C xix] *om. G* | xix] xiiie *E* | fon] *om. I* **1832** ylla] islla

- morís e morta la portassen a la sepultura, estant aquest fill seu en lo ventre, gità dins lo ventre un crit de tan gran admiració que féu estar los que portaven lo dit cos. E isqué del ventre 1835
sopitosament plorant, de la qual cosa tota aquella terra fon singularment meravellada veent que de la sepultura a la qual la mare era portada reebé vida lo fill, havent per breçol lo lit dels morts.
- Valeri: gran maravella! En un moment de temps la mare finí la 1840
vida e lo fill fon abans a la sepultura portat que no fos nat.
- 10 C. xx. Bé fon nafra de pròspera e bona fortuna de la qual fon nafrat Fedreo Jàson per un enemich seu. Car, com lo dit Fedreo Jàson fos greument malalt, havent gran ajust de apostemació de la qual no·l podia guarir algun meçge, son enemich aguaytant-lo 1845
un jorn, volent-lo matar, nafrà'l ab lo coltell e ferí'l en lo loch on era la apostema. La qual, buydada per lo loch de la nafra, reebé lo dit Jàson plenària sanitat.
- C. XXI. Bé fon tant acceptable als déus Symònides, del qual és recitat en lo XI capítol del títol De sompnis. Lo qual Symònides, 1850
per la diligència dels déus, escapà de mort de mar e de terra.
- 20 On, com lo rey Scopas hagués convidat a sopar lo dit Symònides en una vila apel·lada Cremona, que és en la terra

1849 del... 1850 sompnis] *De quo supra capitulo "De sompniis", "Longe indulgentius etc" dictum est [...]* (Dionysius, f. 60; cf. Lucas, f. 17ra).

1833 e] *post e add.* la *F* | morta] *om.* *C* | portassen] *aportassen* *E* | a la] *al* *G* | sepultura] *sepulcra* *G* | aquest] *aquell* *H* **1834** un] *post un add.* gran *H* **1835** estar] *post estar add.* molt spaordits *G* | aturar *I* | los] *aquells* *EI* | dit] *om.* *H* | cos] *post cos add.* segurs *H* | del] *post del add.* dit *E* **1837** que] *om.* *G* | de] *om.* *H* **1838** era] *es EF* | portada] *aportada* *F* | reebé] *rebra* *G* **1840** gran] *sian* *A* | finí] *perde* *H* **1841** fon] *esser* *H* | fos] *fon* *C* | *esser* *H* **1842** C xx] *om.* *G* | xx] *xiiie* *E* **1843** Fedreo¹] *fredeo* *CEFH* | *ffredegeo* *G* | Fedreo²] *fredeo* *CEFH* | *ferdegeo* *G* **1844** de¹] *om.* *C* | *apostemació*] *postemacio* *DEH* | *postermacio* *G* **1845** algun] *negun* *CDEFGH* **1846** un] *om.* *G* | lo] *i EF* **1847** apostema] *apostemacio* *CDH* | *postemacio* *E* | *postermacio* *G* | buydada] *buyda* *D* **1848** dit] *post dit add.* *fedreo* *I* | plenària] *plenera* *DEF* **1849** C xxi] *om.* *G* | xxi] *xve* *E* Symònides] *Simoniades* *H* **1850** del títol] *om.* *CG* | De] *dels* *E* | Symònides] *Simoniades* *H* **1851** la] *post la add.* gran *CGH* **1852** Scopas] *stopas* *DFGH* **1853** Symònides] *post symonides add.* lo dit *Simonides* | *Simoniades* *H* | *Cremona*] *Tramena* *E* | *tramona* *F*

- de Thessàlia, ell estant en taula, missatge li vench dient que dos
 1855 jóvens l'esperaven a la porta qui volien parlar ab ell de cosa
 molt cuytada, preguant-lo que, postposades totes coses, isqués a
 ells. Adonchs, Symònides isqué fora lo palau per parlar ab los
 dits jóvens e, com ell los cerquàs, soptosament caygué lo palau
 e ^[17va] matà lo rey Scopas ab tots aquells qui foren dins lo palau.
- 1860 Valeri: ha major prosperitat e benaventurança al món que
 aquesta de Symònides, lo qual terra e mar no·l pogren matar?
 C. xxii. No·m trigaré de recomptar lo cas que s'esdevench a un
 hom apel·lat Dalfànicus, e posar l'è après lo precedent capítol 10
 per tal que aparegua als legidós quina differència ha entre
 1865 aquells qui honren los déus e cells qui·ls menyspreen. Adonchs,
 com lo dit Dalfànicus fos hom sofiste qui trobava novelles e
 falses opinions, per les quals li venien en menyspreu moltes
 coses veres e virtuoses, anant-se'n per escarn al temple del déu
 Apol·lo dit Dèlficus per ço com era colt en una ylla apel·lada
 1870 Delfos, com fon aquí lo dit sofiste, per un menyspreu demanà al
 déu si trobaria lo cavall que havia perdut, com null temps
 n'agués hagut. Feta la petició, la veu del déu Apol·lo exint de
 l'altar respòs dient que trobaria lo cavall, mas que·l dit sofiste 20

1869 per ... 1870 Delfos] *Appollinem Delphis, id est qui colebatur in insula Delphos* (Dionysius, f. 60v). *Quia in insula Delos precipue colebatur* (Lucas, f. 17ra). *Vid.* Avenoz (2000: 354).

1856 molt] fort *CDEFGHI* | postposades] post posant *EF* **1857** Symònides] Simoniades *H* **1858** caygué] *post* caygue *add.* tot *E* **1859** matà] matas *H* | Scopas] stopas *DGH* | tots] *om.* *DEF* **1860** al] el *H* **1861** Symònides] Simoniades *H* | lo qual] la *E* | e] ne *CH* | ni *DEFGI* no·l] no *CDEFGH* **1862** C xxii] *om.* *G* | xxii] xvi *E* | No·m] no *CD* | com *E* | recomptar] comptar *E* | s'esdevench] esdevench *FG* **1863** Dalfànicus] Dalffanitus *E* | daffanicus *G* | Dalfinicus *I* | l'è] lo *EF* | après lo] al *D* | e pres lo *E* **1864** als] *post* als *add.* le *I* | legidós] regidors *E* **1865** honren] creen *E* | e] o *E* | cells] aquells *D* | qui·ls] qui *DE* **1866** Dalfànicus] Dalffanitus *E* | dafanicus *G* | trobava] troba *EF* | novelles] maneres *GH* novelles ... 1870 opinions] maneres *C* **1868** coses] *om.* *F* **1869** Dèlficus] Delfinus *E* | com] *om.* *C* | colt] cost *F* | una] la *E* | ylla] islla *F* **1870** Delfos] *post* delfos *add.* e *EF* | fon] *om.* *E* | un] *om.* *E* | demanà] demanas *E* **1872** n'agués] no hagues *E* | hagut] *om.* *E* | la¹] *om.* *E* | déu] *om.* *D* | dit *E* **1873** que] *post* que *add.* be *CDEFG* | lo] *post* lo *add.* dit *E*

- ne cauria e periria per mort. Adonchs, com aquest Dalfànicus ab
grans menyspreus e burles hi escarns se partís del temple dient 1875
que·l déu havia mentit, vench en poder del rey Àtal·lo, del qual
lo dit sofiste havia fets dictats de grans escarns e vituperis
innumerables. Veent, donchs, lo dit rey aquest sofiste en son
poder, féu-lo espenyar d'una rocha molt alta la qual era
apel·lada Cavall. E axí trobà la folia d'aquest justa pena de les 1880
cavil·lacions e escarns que havia fets dels déus.
- C. XXIII. Per lo oracle d'aquest metex fon amonestat Filipp, rey
10 dels de Macedònia. És dit oracle volentat de déu expressada per
bocha d'om; e com lo dit déu respongués per bocha de la dona
qui tenia lo sacerdoci, per ço és dit oracle. Adonchs, lo déu 1885
Apol·lo, parlant per la bocha de la dita sacerdotissa, amonestà
lo rey Filipp que ^[17vb] guardàs la sua vida de carreta, com carreta
era la pus contrariosa cosa que podia ésser a la sua salut. Per la
qual cosa lo dit Filipp féu gitar del seu regne totes quantes
carretes hi havia e no volch anar jamés temps en un loch qu·és 1890
en Boècia apel·lat Carro o Carreta. Emperò ab tot açò, no poch
esquivar lo perill qui li era denunciât, com Pausànias, qui matà

1883 És ... 1886 sacerdotissa] *Est autem oraculum uoluntas diuina ore hominis expressa* [...] *Appollo autem respondebat per os sue sacerdotisse* (Lucas, f. 17rb). *Vid.* Avenoza (2000: 354).

1874 per] *om.* G | Dalfànicus] delficus C | Dalfinitus E | daffanicus G
1875 e] *om.* EF **1876** vench] vengue CGH | Àtal·lo] Acallo G
1877 escarns] *om.* D **1878** innumerables] *post* innumerables *add.* Valeri
G | dit] *om.* CG **1881** dels] als CGH **1882** C xxiii] *om.* G | xxiii] xvii E
oracle] miracle EH | metex] *post* metex *add.* deu CDEGH | fon] *om.* B
Filipp] fel E **1883** dels] *om.* CEGH | Macedònia] *post* macedonia *add.* e
E | oracle] miracle E | expressada] expressa E **1884** bocha¹...1889 la¹
om. CG **1885** oracle] miracle E **1886** per] ab H | bocha] veu C | dita]
om. CGH **1887** rey] dit E | carreta¹] carrera B **1888** era] es EF | fos H
ésser] haver H | a] e E | sua] *post* sua *add.* vida o E **1889** dit] rey EFG
féu] fou E | del] de E | seu] son E **1890** anar] *om.* CGH | anar jamés]
james anar I | jamés] per null CDEFGH | temps] *post* temps *add.* anar
CGH | *om.* I **1891** en Boècia] *om.* C | Boècia] *post* boecia *add.* que es E
1892 lo] *post* lo *add.* seu E | Pausànias] pensanies CDEFG

- lo dit Filipp, tenia en lo mànech del seu punyal ab què-l matà una carreta empremtada.
- 1895 E aquesta tan forts necessitat de morir que fon en lo dit Filipp hac semblant cas en lo seu fill dit Alexandre, segons appar en lo següent capítol.
- C. XXIII. Com un hom de Índia dit Cal·lano, volenterosament, no forçat per algú, se metés en un foch liurant-se a mort, com
- 1900 Alexandre fos aquí present, dix-li lo dit Cal·lano si volia trametre res a dir en l'altre món, al qual respòs Alexandre dient que no, car en breu lo veuria. E aquesta resposta no fon dita 10 sens rahó, car tantost après la mort voluntària del dit Cal·lano, s'esdevench la cruel e rabiosa mort de Alexandre.
- 1905 C. XXV. Jatsesia que la mort d'aquets dos reys, ço és de Filipp e de son fill Alexandre, sia estada de gran maravella, emperò, no fon de menor admiració lo cas que s'esdevench a hun mariner o infant de nau. Lo qual, com buydàs la centina, soptós colp de mar lo pres qui-l gità de la nau. E com estant fora la nau se
- 1910 desperàs de la sua vida, vench altra ona contrària qui-l tornà dins la nau.
- Valeri: en un punt se véu miserable e fortunat, perquè ensemps 20 hac matèria de plor e de goyg, de desolació e de consolació.
- C. XXVI. Les coses que·s seguexen s'esdevengueren en natura
- 1915 estants mostroses o admiratives per algun excés o defalliment

1893 dit] rey *E* | *post* dit *add.* rey *F* | Filipp] *post* filipp *add.* dessus dit *E* mànech] mantell *E* | punyal] coltell *E* | ab...matà] *om.* *CG* **1895** *E*] *om.* *E* | aquesta] daquesta *E* | forts] fort *I* | morir] mort *D* **1896** dit] *om.* *G* **1897** següent] seu *E* **1898** C xxiii] *om.* *G* | xxiii] xviii *E* **1899** algú] negu *CDEFGH* **1900** dix-li] dix *EF* | Cal·lano] callino *C* **1901** trametre res] res tremetre *CEFH* | res...dir] adir res *G* **1902** no car] *om.* *G* | en] *om.* *H* **1903** car] com *H* | Cal·lano] callino *C* **1904** cruel] *post* cruel *add.* mort *G* | mort] *om.* *G* | de] del dit *D* **1905** C xxv] *om.* *GI* | xxv] xix *E* **1906** de²] *om.* *DEF* | emperò] *om.* *E* **1907** s'esdevench] esdevench *F* **1908** Lo] la *D* | la centina] lantina *C* **1909** fora] *post* fora *add.* de *EF* **1910** desperàs] desespas *E* | altra] *om.* *GH* **1912** e] *om.* *I* **1913** plor] plorar *G* | plor ... goyg] goig e plor e *C* | de²] *om.* *GH* | de³] e *G* desolació] desconsolacio *E* | consolacio *G* **1914** C xxvi] *om.* *G* | xxvi] xx *E* | xxv *I* | seguexen] seguiren *E* **1915** mostroses] mestruoses *E* | o¹] e *EF* | algun] alguns *H* | excés] actes *H* | defalliment] defalliments *H*

- en los cossos humanals, e ^[2.3ra*] són tan més sostenidores com són sens crueltat e turment. E posa-les entre los miracles per ço com fort tart s'esdevenen. E primerament escriu una gran admiració de Prúcia, fill del rey ^[2.3rb*] de Bicínia apel·lat Prúcia axí com lo fill. Aquest fill en la sobirana part de les barres no hac les dents distintes, ans eren un os tot sancer, igual pertot, e no li estava leyg ni li empatxava lo menjar. 1920
- Ítem, la filla del rey Mitridatis apel·lada Drapetina, filla de la regina Leòdrica, hac dos órdenes de dents en la sobirana part de la bocha hi en la jusana, de què era molt enlegida. Aquesta Drapetina acompanyà son pare con fogia a Pompeyo, per qui fon vençut. 1925
- Ítem, un hom hac la vista tan aguda e de tan singular admiració que, ell estant en lo port de Cartayna, vehia les naus que exien del port apel·lat Lalibeo, lo qual port és en Cicília. Aquest, segons alguns reciten, hac nom Linceo per aquell animal dit linx, qui ha la vista molt aguda. 1930
- Ítem, de major admiració fon lo cor de Aristòmeni que·ls uulls del dit Linceo. On, com los athenienses aguessen pres lo dit Aristòmeni moltes vegades e·ls fos fogit, una vegada com lo prenguessen, volents veure què tenia dins si que axí·ls fogia 1935

1917 per ... 1918 s'esdevenen] *Add. trad.* Canals. 1924 en ... 1925 jusana] *Add. trad.* Canals. 1930 lo ... Cicília] *Qui portus est in Sicilia* (Lucas, f. 17va). | Aquest ... 1932 aguda] *Ideo uocatus fuit Linceus, eo quod tale animal multum a longe uideret* (Dionysius, f. 61v).

1916 humanals] humans *CDEFH* | e ... 2006 peus] *def. A* | sostenidores] esdevenidores *E* 1917 posa-les] pos les *G* 1918 fort] *om. G* 1919 Prúcia¹] Brusia *EF* | Purcia *G* | Bicínia] britinia *CEFGH* | brutinia *D* | Bitínia *I* | Prúcia²] brusia *CEFG* 1920 fill] *om. EH* 1921 hac] *om. E* sancer] *post* sancer *add. e CG* 1923 Mitridatis] *om. E* | Drapetina] drapentina *DGHI* 1924 regina] *post* regina *add. de D* | reyna *GH* Leòdrica] leodriça *B* | leodiça *CDFGHI* | leo *E* | dos] dues *EF* | la] *post* la *add. sua C* 1925 Aquesta] aquest *F* 1926 Drapetina] drapentina *E* | drapentina *GHI* | Pompeyo] pompayo *C* 1929 que²] qui qui *G* | exien] exiren *G* 1930 Lalibeo] libeo *EF* 1931 Linceo] linteo *E* 1933 Aristòmeni] ariscomeni *E* 1934 Linceo] linteo *E* | athenienses] Actenienses *G* | aguessen] haguesses *B* 1935 Aristòmeni] ariscomeni e *EF* | e·ls] ell *DEF* | fogit] fuit *CDEFGHI* 1936 prenguessen] prengueren *C* | *post* prenguessen *add. els E* | axí·ls] axi *E*

soptilment, esquarteraren-lo e trobaren lo cor d'aquest Aristòmeni tot pelós, que fon una de les singulars maravelles del món.

1940 Ítem, Antípater, poeta, per totstemps de la sua vida hac una vegada l'ayn febra en aquell jorn que nasch e, com vengués a la derrera edat dels seus dies, morí en ^[23va*] lo dia de la sua nativitat de la febra damunt dita.

1945 Ítem, dos filosofos foren, la un apel·lat Políscratu, l'altre Ypoclide, qui nasqueren en un dia e aprengueren sciència sots un mestre, fets dexebles de Epicuri. Posseïren un patrimoni, e unes escoles regiren ensemps. E venint al terme de lur vida, en un dia e un punt ensemps moriren de mort natural.

10

1950 Valeri: qui és qui no·s pense tan gran companyhia de amstat e de fortuna ésser engenrada, nodrida e finida o termenada en lo si de la celestial concòrdia?

1955 De totes les damunt dites coses –ço és, del fill del rey qui en loch de dents havia un os egualment estès pertot; e de la filla de Mitridates que hac dos órden de dents; e del poeta Antípater, qui morí lo dia de la sua nativitat après gran temps; e dels dos filosofos qui hagren tanta amstat; e d'aquell qui havia la vista tan aguda– no se'n pot retre evident o clara rahó, jatsesia que natura, maestra e faedora de totes les coses, compregua e contengua en si e sos principis la causa o rahó de totes les coses

20

1937 esquarteraren-lo] encarceraren lo *E* | scorxaren lo *G* **1940** totstemps] tots dies *D* | hac] havia *D* **1941** vegada] *post* vegada *add.* del *H* | jorn] dia *I* **1942** lo] *om.* *E* | sua] *om.* *E* | nativitat] nativitat *D* **1944** filosofos] *post* filosofos *add.* qui *H* | la ... apel·lat] appellats la un *H* Políscratu] *post* poliscratu *add.* e *CGH* | polistratu *DF* **1945** nasqueren] *post* nasqueren *add.* tots *E* | aprengueren] prengueren *D* **1946** Epicuri] Epituri *DEG* | Epiduri *H* | patrimoni] matremoni *EH* **1947** regiren] requeriren *E* | de] *post* de *add.* la *EFH* **1948** e] *post* e *add.* en *CDEF* | en *GHI* | ensemps] *om.* *CDH* **1949** no·s] no **1950** o] e *I* termenada] tormentade *C* | determenada *H* **1951** celestial] *post* celestial *add.* gloria e *EF* **1953** egualment] agual *E* **1954** Mitridates] mitidatres *D* | mitridades *E* | Mitritades *G* | dos] dues *CH* | debes *G* **1955** gran] garn *G* | e] *om.* *ABI* **1956** tanta] *post* tanta *add.* de *DEFG* **1957** pot] poch *E* retre ... rahó] avident o [e *H*] clare retra raho *CH* | evident o clara raho retra *G* | jatsesia ... 1962 rahó] *om.* *H* **1958** maestra] mostra *E* compregua ... 1962 coses] *om.* *E* **1959** o] e *I*

- als hòmens admiratives, les quals se fan per natura. E no 1960
solament d'açò que s'esdevé axí tart no poden retre certa rahó,
ans encara no són bastants a retre-la de les coses usitades e
familiars. Car, ¿qui és qui digua la rahó de les cabres silvestres
[23va*] que són en la ylla de Creta, les quals com són nafrades
corren a una erba dita diptami, nomenada en altra manera erba 1965
de Túniç, per ajudar a lur vida? La qual erba ha virtut tan
singular que, com l'an menjada, gita del cos lo verí e la sageta
enerbada, e guarex la nafra. Qui ha mostrat a les dites bèsties de
10 sócrrer a si ab tanta diligència, ni qui·ls ha mostrada la dita
erba de tan gran virtut? 1970
- Ítem, qui retrà sufficient rahó del bestiar qui·s nodrex en la ylla
dita Cephalònia? Car, com tots los bestiar del món hajen
mester haygua ab què·s recreen, en la dita ylla estan los bestiar
una gran part de l'ayn sens aygua e, com volen apagar la set que
sostenen, estan cert temps al vent ab la bocha badada. 1975
- Ítem, qui retrà rahó sufficient de l'altar de la deessa Juno qui és
en lo temple de la ciutat dita Crotona? Aquest altar està badívol
al vent e sobre lo dit altar ha molta cendra e, per gran vent que
20 faça, null temps se mou la dita cendra.

1960 les ... 1962 familiars] *Add. trad.* Canals. **1965** nomenada ... Túniç] *Add. trad.* Canals. *Vid.* Avenoza (2000: 349). La denominació erba de Túniç era habitual en la tradició textual catalana, com en el següent cas: "Dich encara que pólvora feyta d'una rahiú que ha nom *diptanus*, qui vulgarment és apellat erba de Tuníç, presa ab mel, és molt profitosa en aquest cas" (Jaume d'Agramunt, 1998: 65, art. V, part. II, cap. VII).

1961 tart] car *B* | poden] podem *HI* **1962** són] som *DI* | a] de *CGH* **1963** qui²] *om.* *C* **1964** ylla] islla *F* | Creta] cret *BHI* **1966** de] del *E* **1968** enerbada] erbade *F* | e²] *om.* *E* **1969** dita] *om.* *I* **1971** retrà] reta *E* bestiar] bistiari *E* | qui·s] qui *G* | ylla] islla *F* **1972** bestiar] bistiari *E* hajen] hagen *H* **1973** mester] obs *E* | ylla] islla *F* | bestiar] bistiari *E* **1976** retrà] reta *E* | rahó sufficient] sufficient raho *G* | deessa] *post* deessa *add.* dita *E* **1977** dita] de *E* | Crotona] crotonia *EF* | crotana *H* | Crotona *I* | badívol] bandívol *E* **1979** faça] *post* faça *add.* per *G*

- 1980 Ítem, qui retrà rahó de dues aygües, la una és en Macedònia, l'altra en Nàpols en un camp apel·lat Caleno? Aquestes aygües an propietat de vi, com axí tost embriaguen un hom com faria lo vi.
- 1985 Totes les damunt dites coses no les proseguim o les diem volent saber la rahó de lur admiració, sinó solament per ^[24ra*] haver-ne memòria e recordació, com sapiam de cert que a natura és atribuït gran poder e licència de obrar. E la cosa que a nosaltres dóna vijares que haja difficultat infinida o treball, a natura és fàcil e leugera. E açò que a nós és quasi impossible de saber, a natura és clar e manifest. E com hajam recitades coses que sobren tota usitada rahó, com no-s pot ben saber causa, faré menció d'una serp de la qual recompta Tito Lívio curiosament e ornada. Aquest Tito Lívio posa que en Àffrica, en un flum apel·lat Bagranda, hac una serp tan terrible que major pahor féu a la host de Roma, de la qual era capità Attílio Règulo, que no féu Cartayna. Adonchs, com lo dit Attílio trobàs la serp tan fera, veent que li empatxava lo passatge del flum, trametent molts cavallers, los uns matà la dita serp devorant-los ab la bocha, los altres ferint ab la coha. E com no li poguessen noure ab lançes ni ab darts ni ab glavis, pararen ginys, tirant-li de luyn. E ab les

1981 en Nàpols] *In agro Caleno prope Nea polim* (Lucas, f. 17vb). **1987** E... 1990 manifest] *Add. trad.* Canals.

1980 de] *post de add.* les *E* | aygües] *post aygues add.* qui son *G* | és] *om.* *G* | Macedònia] *post macedonia add.* e *G* **1981** l'altra] *post l'altra add.* es *CEFI* | Caleno] Taleno *I* **1984** damunt] *om.* *CG* | les³] *om.* *EFH* | diem] *deym CDEFGHI* **1985** per] de *I* **1986** memòria e] *om.* *C* **1987** e] o *H* cosa... nosaltres] *cosaltres E* **1988** dóna] *post dona add.* de *E* | difficultat infinida] *infinida difficultat CDEFGI* **1989** e] o *DI* | nós és] es anos *H* impossible] *post impossible add.* de creure e *E* | de] *om.* *E* **1990** és] e *B* **1991** saber] *post saber add.* lur *CDEGHI* | causa] *post causa add.* lur *F* **1992** curiosament] *curosament EG* **1993** ornada] *ordonada EG* | ordenada *H* | Lívio] *levio C* | un] *post un add.* riu o *H* **1994** Bagranda] *braganda G* | pahor] *por CDI* | féu] *fahia E* **1995** a la] al *E* | Attílio] *Accilio G* | Actilio *H* **1996** Attílio] *actilius DGH* | trobàs] *atrobàs EF la*] *post la add.* dita *CE* **1997** flum] *flom C* | trametent] *post trametent add.* na *G* | *add.* hi *H* **1998** dita] *om.* *C* | devorant-los] *devorant devorant los B* | los² ... 2001 coha] *om.* *H* **1999** ferint] *post ferint add.* los *CE* **2000** tirant-li ... luyn] de luyn tirantli *H*

pedres grans e poderoses trencaren-li los costats e tota cascada morí. E morta, ab la sua sanch enverinà l'aygua del dit flum e ab la pudor infectionà tot l'aer. Per la qual rahó lo dit Attílio hac a lunyar les sues tendes e ls fortalicis ^[24rb*] del loch on estava. Lo cuyro d'aquesta serp fon portat a Roma e hac de larch cent e vint peus.

2005

2001 trencaren-li... costats] *Fregerunt dorsum eius* (Lucas, f. 18ra).

2001 costats] costat *B* **2002** enverinà] envirinaren *H* | e] *om. B* **2003** Attílio] Actilio *GHI* | a] *om. G* **2004** estava] staven *G* **2005** a] en *EGI* | e²] *om. DEFGH* **2006** peus] *post peus add.* Aci fenex lo primer libre de [del *DG*] valerio maximo *CDGH* | Aci fenex lo primer libre *F* | ffeneix lo primer libre de valeri *I*

COMENÇA LO SEGON LIBRE

2010 Títol de les costumes e estatuts antichs
 Títol de disciplina e correcció militar
 Títol del dret del triumphe o victòria
 Títol de censoria, ço és correcció de costumes
 Títol de majestat e de honor

2015 Prohemi

10

2020 Com en lo primer libre haja escodrinat ab estil habundós la senyoria e poder de natura, mudaré lo tractat en aquest segon libre escrivint les ordinacions e estatuts antichs de la nostra ciutat de Roma e de les altres nacions. Los quals statuts seran dignes de memòria, car profitosa cosa és e necessària de conèixer los principis o començaments de la vida e costumes les quals servam sots lo noble príncep Tiberi, emperador, per ço que lo lur estudi aprofite queacom a nostres costumes.

2007 COMENÇA...LIBRE] [e G] seguexsa lo segon CG | Capitol xxi E | e comensa lo segon F | segueix se lo segon libre e primerament los titols daquell H | E comença lo segon els titols daquell. Primerament lo profacio o prolech del segon libre I | COMENÇA... 2036 de] def. A **2009** Títol... 2013 honor] om. CDEFG | e] o I **2010** e] o H **2011** del²] om. I **2012** és] post es add. de I **2013** de²] om. I **2015** Prohemi] [lo I] prefacio [profaçio I] o prolec del segon libre CGHI | om. DE **2018** senyoria] senyora B **2019** libre] om. E | escrivint] ab rescrivint E | antichs] om. E | antigues F **2020** altres] om. EF | Los] les CDEFGHI **2021** profitosa cosa] profi tosa H **2022** o] e EH **2023** servam] servan I | ço ... lo²] om. CG **2024** lo²] om. H | aprofite] aprofit H | a] post a add. les E

- Títol I. De les costumes e estatuts antics 2025
- Antigament, no solament en les coses públiques, hoc encara en les privades e particulars sol que fossen queacom ^[24va*] àrdues o grans, no·s feya res sens senyal, lo qual declaraven los adevins veent alguns oçells volar o cantar. La qual costuma fins aquests 2030 temps se observa de covidar a les noces los adevins e, jatsesia que no·ls demanen senyals, emperò, són covidats sol per lo nom de costuma antiga.
- 10 C. I. Per consuetut antiga, los hòmens sopaven estant en lo lit recolçats, e les dones sopaven ab ells estants desientes. La qual 2035 costuma pervench dels hòmens als déus com, en lo temple de ^[18ra] Júpiter, lo dit Júpiter sopava jaent en lo lit e Juno hi Minerva, convidades a sopar, hagren sengles cadires on sigueren. La qual costuma encara·s serva en nostre temps, emperò més se té en loch public, axí com en lo Capitoli, que no 2040 fa en les cases pròpies. La rahó és car la observància d'aquesta costuma més se pertanyhia a la representació dels déus que a religiosa instrucció de les dones.
- 20 C. II. Les dones que·s tenien per contentes d'un marit, no prenent altre marit si lo primer morís, eren singularment 2045

2029 lo ... 2030 cantar] *Dicitur auspicium quasi auium inspeccio, quia fit circa aues [...]* Prima est circa aues absolute, sed secunda circa aues in quantum uolant (Dionysius, f. 64). Est autem auspicium aspectus auium in quo diuinabant futura (Lucas, f. 18ra-rb).

2025 i] *om. CDFGH* | les] *om. H* | estatuts] astituts *C* **2028** e] o *G* **2029** adevins] devins *E* **2030** veent] veents *H* | o] *post* o *add.* per *H* fins] *post* fins *add.* a *DEFHI* | aquests] aquest *DEF* **2031** a] en *BI* adevins] devins *E* **2032** demanen] demenassen *CD* | damanaven *G* **2034** C i] *om. G* | consuetut] costuma *D* | estant] *om. C* **2035** sopaven ...estants] estaven ab els sopant *E* | desientes] destintes *D* | descenyides *E* | deseientes *I* | qual] *om. E* **2036** com] *om. E* | temple] temps *CGH* **2037** lo¹ ... Júpiter²] *om. E* | e] *om. E* **2038** hagren] hagueren *EFG* **2039** nostre] nostres *DEF* **2040** emperò] *empho E* | lo] *om. E* **2041** car] cor *CGH* | observància] observanza *EI* **2042** pertanyhia] pertayn *G* representació] reprehensio *H* | a²] *om. D* | *post* a *add.* la *E* **2043** religiosa] *post* religiosa *add.* que a la *E* | religio *H* | de ... dones] dels dons *E* **2044** tenien] tenen *E* **2045** marit] *post* marit *add.* e *B* | primer] *post* primer *add.* marit *E* | morís] moria *EF*

- honrades per tot lo poble, portant corona de castedat. La qual corona devia ésser algun digne senyal que portaven ab si com estimaven ab certa creença que·l coratge de les dones era sancer, sens corrupció. Les quals, après que havien perduda la
- 2050 virginitat en lo primer matrimoni, no·s volien d'aquí avant mostrar ni aparèxer en loch publich. Mas, de les dones qui prenien molts marits havent experiència de diverses matrimonis, jutjaven que havien senyal de intemperància o incontinenàcia atorgada per la ley en remey de la carnal cobejança.
- 2055 C. III. Despuys que Roma fon hedificada fins après CL ayns no 10 hac divorci ni repudiació de marit a muller. E lo primer qui lexà la muller fon Spuri Carbili. E lexà-la per tal com era exorqua, no podent concebre. E jatsesia que·l mogués rahó aparent e assats tollerable, emperò, no romàs que no fos corregit, car
- 2060 jutjaven los romans que la cobejança e desig de haver fillis no deu ésser preposada a la feultat e amor de marit a muller. E per ço que la honor de les dones que servaven castedat fos preservada de tota vergonya e confusió, ordenà lo senat que algun hom, per bé que la dona fos citada, no la gosàs tocar sol
- 2065 en un pèl de les sues vestidures, per tal ^[18rb] que la matrona o 20 dona romangués intacta. E, jatsesia que fos costuma que com algú citava l'altre posàs la mà sobre·l citat, d'aquesta costuma volch lo senat que les dones fossen exemptes e exceptades.

2046 La... 2047 si] *Aliquod signum portabant in signum pudicie, quod signum uocabatur corona* (Lucas, f. 18rb).

2047 digne senyal] senyal digne *CGH* **2048** coratge] coratges *E* | de... dones] dels homens *E* | era] eren *E* **2049** sancer] sancers *E* | que] *om. B* **2051** aparèxer] aparer *I* | de] *om. CGH* | qui] que *DE* **2052** havent] havents *F* **2053** jutjaven] jutjaren *E* | incontinenàcia] inconveniència *E* **2054** en remey] *om. I* **2055** C iii] *om. G* | Despuys] despuxes *H* | fins] *om. DEF* **2056** de] ne *E* **2057** fon] *om. F* | Carbili] tarbili *E* | tal] ço *D* **2058** aparent] aparexent *E* **2059** tollerable] colorable *EGH* | car] cor *CGH* **2060** jutjaven] jutjaren *CDFGH* **2061** e amor] *om. E* | a²] e *G* **2062** que!] *om. I* **2063** e] o *F* | confusió] con fulsio *B* **2064** algun] negun *CDEFGH* **2065** matrona ... dona] dona o matrona *E* **2067** l'altre] *post* laltre *add.* que *D* **2068** exemptes e] *om. CG* | e] o *DFH*

- C. IIII. Antigament les dones de Roma no havien en ús de beure vi, tement que no les fes venir a qualque desonestat e legea. Car lo vi és fort prop e acostat a la delectació carnal il·lícita o vedada de luxúria, que és incitament e començament de desonestat, feent les persones dissoludes, no tenint regla en acte de carnalitat. Mas, com la dita abstinència del vi, la qual observaven per conservar lur honestat, fos causa de tristícia tolent a les dones lo goyg que·l vi naturalment dóna e la color que procura, per tal que temprassen la dita tristícia ab algunes coses plasents, fon atorgat a les dones per lurs marits que·s vestissen de porpra e que portassen ornaments d'aur. E per conservar lur bellea, ordenaren que·s lavassen lo cap denejant e colorran-se los cabells ab lexiu.
- Ítem, per conservar la pau e l'amor entre marit e muller, era costuma antiga que, com entre abdosos se metia divisió o contrast, que se n'anaven a un temple lo qual havien los romans edificat e dedicat a la deessa dita Viriplaca, car en lo dit temple se placaven e feyen pau lo marit e muller si s'eren desavenguts o per jelsia o per sospita o per injúria o altra cosa. Car en lo dit temple rahonava cascú son fet e no se'n partien sens que no fossen pacificats, postposades totes injúries e malvolences.
- Valeri: aquesta deessa pres lo nom apropiat a son offici dita Viriplaca, car placava e amansava l'om, qui en latí és dit *vir*. Bé devia ésser honrada e colta, e no sé si per ventura degra ésser

2091 qui...vir] *Add. trad.* Canals. *Vid.* Avenoza (2000: 343, 355).

2069 C iiiii] *om.* G 2070 tement] tements E | e] o CGI 2071 o] e E 2072 incitament] intintament EF | e] o CDFGHI 2073 en] ne H 2074 de] *post de add.* luxuria o de G 2075 conservar ... tristícia] *om.* E 2077 que¹] *post que add.* procrea o E 2081 colorran-se] acolorant se E los cabells] lo cap C 2082 e l'amor] *om.* EFI | entre] enter G 2083 o] e I 2084 n'anaven] nanassen EF | a] al E | en G | un] *om.* E 2085 Viriplaca] viriplata D | car] cor CDEFGH 2086 lo] *om.* EF | si] com E desavenguts] desconvenguts H 2087 altra] daltre F | Car] cor H 2088 rahonava] rahonaven G | se'n] *om.* EF 2089 e malvolences] *om.* E malvolences] malevançes I 2091 Viriplaca] viriplata D | car] cor CGH amansava] mansuave CG | amansitava E | amansuava H | l'om] *om.* E qui] que E 2092 no] nom CG | ventura] aventura EH | degra] deguera EG

- 2095 sacrificada ab grans e nobles sacrificis de bous e de vedells la dita deessa, com fos conservadora ^[18va] de la pau que és entre marit e muller ab vincle de caritat e d'amor, retent deguda honor a la majestat de l'hom e a la bonea de les dones.
- 2100 C. v. Sens aquest institut que·s servava entre marit e muller, era altre bé tant notable que·s tenia entre aquells qui eren ajustats per parentesch. On, per mostrar en quina forma e ab quanta força observaven la vergonya virtuosa, recite que, en lo temps antich, era ordenat que·l fill qui hagués ultra XIII ayns no·s lavava ab lo pare en lo bayn, ni·l genre ab lo sogre, perquè·ls haguessen en major reverència. 10
- 2105 Valeri: manifestament apar que tanta honor fon feta al parentesch o sanch en aquest cas com als déus immortals, com entre aquests sants vincles de parentesch no era menor inconvenient segons lur creença de despullar-se e mostrar-se tot nuu que si·s despullava en algun temple sagrat.
- 2110 C. vi. Ordenat fon annualment un convit antigament per los principals regidors apel·lat Caristia, no pas per fretura, mas per ço com tots aquells qui eren pus cars e més acostats en sanch eren apel·lats en aquell convit, foragitats tots los estrayns. E fon ordenat per tal que, si eren divisions o querimònies entre alguns d'aquells qui eren presents, que les proposassen aquí en guisa 20
- 2115 que en aquest convit sagrat, entre·l goyg e consolació dels

2101 qui ... ayns] *Cum filio pubere, id est qui habet in etate ultra XIII annos* (Lucas, f. 18vb). **2110** apel·lat ... 2112 estrayns] *Quod conuiuium appellauerunt Caristiam non a penuria ciborum, sed a consanguineis et affinibus, qui sunt cari et accepti* (Lucas, f. 19ra).

2093 nobles] notables *ABI* | de²] *om. ABI* | vedells] vedelles *H* **2094** la²] *om. EH* | que] qui *E* | és] deu esser *E* | entre] ntre *B* **2095** e²] e *AB* d'amor] amor *EHI* **2097** C v] *om. G* | Sens] segons *H* | institut] stitud *E* que·s] quis *E* | servava] serva *CDEFG* **2098** notable] noble *CEFHG* aquells] aquests *AB* **2099** On] o *EF* | ab] al *C* **2100** lo...2105 antich] los temps antichs *D* **2101** qui] que *DEH* | no·s lavava] *om. G* **2102** pare] *post* pare *add. no* entras *G* **2104** al] ab *I* **2105** o] e o *H* **2106** sants] *post* sants *add. o* *DEF* | vincles] vincle *EF* **2108** despullava] despullaven *H* **2109** C vi] *om. G* **2110** Caristia] carastia *DFGH* | mas] mes *E* **2111** com] que *G* **2113** entre] contra *EF* | alguns] *om. C* **2114** d'aquells] aquells *G* | eren] *post* eren *add. aqui* *G* | proposassen] preposasen *D*

amichs, fossen pacificats, concordants aquells los amichs, postposada tota inimicícia e divisió.

C. VII. Antigament, los jóvens havien en tanta reverència e honor los hòmens antichs de son linyatge axí com si tots los dits hòmens antichs fossen lurs pares. E com se devia tenir consell en Roma, los jóvens los acompanyaven al consolat esperant de tornar-sse'n ^[18vb] ab ells, havent tanta reverència als dits parents antichs que, axí com si·ls haguessen ficats a les portes del consolat, null temps se'n partiren sens acompanyar-los a lurs cases.

Valeri: en aquest esperar voluntari que feyen los dits jóvens, enfortien e refermaven lurs cossos e coratges a sostenir ardentment los càrrechs dels officis del ben poblich. E, fets aptes e soficients per los treballs que vehyen sostenir als cònsols, per la obediència que servaven, après breu temps eren fets resplandents en virtuts.

Ítem, los dits jóvens, com eren covidats, enterrogaven diligentment si devien menjar aquí altres més antichs, no volent-se seure abans ni en loch pus honrat. E, après que havien levada la taula, esperaven que·ls més antichs se levassen primers, no volent-se'n partir ans dels dits antichs, davant los quals no s'atrevien a parlar sinó molt breument e honesta, esquivant tota superfluïtat e desonestat de paraules.

C. VIII. Los principals pròmens antichs de Roma feren dictats bells e molt honrats dels valerosos cavallers e prínceps qui

2116 pacificats] *post* pacificats *add.* e *CEG* | concordants] concordats *EFG* | aquells] *post* aquells *add.* per *EF* **2117** tota] *om.* *H* | inimicícia] injuria *DEF* | inimicicia *G* **2118** C vii] *om.* *G* **2119** dits] *om.* *EF* **2121** de] que *H* **2122** tornar-sse'n] tornassen *H* | havent] havents *E* tanta] *post* tanta *add.* de *E* | parents] pares *E* **2123** les portes] la porta *E* **2124** partiren] partien *E* | a] en *GH* **2127** e²] *post* e *add.* lurs *C* **2128** los càrrechs] lo carrech *CDEF* **2130** la] *om.* *E* **2133** aquí altres] altres a qui *EF* | aquí] *post* a qui *add.* a *G* | antichs] amichs *H* **2134** ni] *om.* *E* | en] *post* en *add.* lo *G* **2136** dels] quels *E* | dits] *om.* *C* **2137** s'atrevien] atrevien *E* | a] *om.* *CG* | de *DE* | parlar] peralar *G* | molt] *om.* *CG* **2139** C viii] *om.* *G* **2140** valerosos cavallers] cavallers valerosos *G*

havian fetes obres molt virtuoses, axí com de Bruto, de Camil·lo, dels Scipions e dels altres semblants, recitant en los dictats demunt dits los fets d'armes que havien fets e les batalles que havien guanyades e les virtuts en què s'eren exercitats e
 2145 ajustats. Los hòmens jóvens en convit feyen cantar los dictats sonant-hi diverses instruments per moure lo cor dels dits jóvens, retent-los alegres e volenterosos a fer semblants actes de sos predecessors.

Valeri: quina cosa és pus profitosa e més virtuosa que aquest
 2150 acte damunt dit en lo qual los jóvens feyen gran honor als antichs prínceps morts, cantant lurs victòries, e els dits antichs morts los jóvens qui co-mençaven ^[19ra] entrar en fets d'armes promovien a fets virtuosos, encenent e animant-los ab lurs comendables actes.

2155 Certes, yo no sé què puscha proposar o més loar e honrar l'ascola de Athenes ni·ls altres loables estudis a la dita institució ordenada per la ciutat de Roma a instrucció dels jóvens, com alí·s feya menció de Camil·lo, qui vençé los de Gàl·lia

10

2141 axí ... 2142 semblants] *Brutus, Camillus, Faucius et Scipiones et alii similes* (Lucas, f. 19ra). *Vid.* Avenoz (2000: 356). **2157** com ... 2163 Cartayna] *Vbi notatur quod Camillus cepit egregiam urbem nomine Veyos et de hoc meruit multum honorari. Et Romani ipsum miserunt in exilium in ciuitate Ardea. Et quando Roma a Gallis fuit capta, miserunt pro eo et ipse uenit non obstante ingratitude ipsorum. Et debellauit Gallos, ut dicit Titus Liuius "Prima Decada". Scipiones autem fuerunt duo: Affricanus Primus inuasit Hispanias et, postmodum, in Affrica uicit Hannibalem et subegit Affricam et Cartaginem Romanis; Secundus autem euicit Numanciam in Yspania et Cartaginem magnam totaliter euicit* (Lucas, f. 19rb). Segueix una explicació dels mèrits dels personatges que Canals esmenta a continuació.

2142 e] *om.* *H* **2143** que] qui *H* | fets²] fetes *G* | les] *om.* *H* **2144** que] qui *H* **2145** jóvens] *om.* *EF* | convit] convits *CDH* | covits *G* | cantar] tanchar *E* **2147** e] *om.* *DEF* | a] *om.* *H* **2151** e] *om.* *DHI* | antichs²] cantichs dels *E* **2152** co-mençaven] *post* començaven *add.* de *E* | entraven ven *H* **2153** promovien] *post* promovien *add.* se *E* | virtuosos] *post* virtuosos *add.* e *G* | encenent] entenenent *D* **2155** proposar] preposar *D* | o] e *E* | e] a *E* | honrar] honorar *E* **2156** l'ascola] les escoles *EF* Athenes] achanes *E* | actenas *G* | ni·ls] ne als *CG* | ni als *E* | institució] instiuccio *I* **2157** ordenada] ordonada ordonada *G* | jóvens] *post* jovens *add.* e *G* **2158** qui] que *E* | vençé] vene *E* | Gàl·lia] França *ABI*

- gitant-los de Roma, la qual havien presa; allí-s representaven
 los dos Scipions, la un dels quals, dit Africà, vençé Aníbal e 2160
 subjugà Àfrica e Cartayna a Roma, l'altre destruhí la gran ciutat
 d'Espanya dita Numància, que ara és dita Çamora, e abisà
 Cartayna; allí-s representaven les resplandents virtuts de
 Fabrício, de Marcel-lo, de Fàbio e d'altres qui il-luminaren lo
 nostre imperi, per los quals no vull distinctament discórrer, 2165
 esquivant proximitat. E concluint tot en breu sentència, d'aquesta
 escola isqueren los cèsars qui són estats deíficats.
- 10 C. IX. Tanta era la amor que havien los romans al ben comú
 que·ls consells que·s tenien per lo dit ben publich foren axí
 secrets que, per molts centenaris de ayns, no fon sabut que algú 2170
 del senat revelàs res que fos dit en lo dit consell. Solament fon
 Quinto Fàbio, hom de gran excel·lència qui, no pas per malícia

2162 que ... Çamora] La identificació de Numància amb Zamora és freqüent a l'edat mitjana. Podem trobar-la ja en el *Chronicon mundi* de Lucas de Tuy, en la *Estoria de Espanna* d'Alfons X i en la *Grant Cronica de Espanya* de Juan Fernández de Heredia. El primer en ocupar-se de manera extensa de l'etimologia de Çamora fou Gil de Zamora en la seva obra *Liber de preconiiis ciuitatis Numantine*, on es recullen diverses hipòtesis entre les quals destaca la que relaciona el nou nom de la ciutat amb Zara, filla de Pompeu, que medià entre numantins i romans i establí per als primers diverses condicions, "entre ellas 'que la ciudad dexasse el nombre antiguo de Numancia, que tan odioso era a los Romanos'. Gil de Zamora afirma que Zara fue quien decidió 'que se llamasse Roma', 'conforme a su valentía y grandeza'; y en agradecimiento a su gesto, los romanos añadirían el nombre de Zara al de Roma, que daría como resultado Zara de Roma, y con el paso del tiempo se 'corrompió' dando lugar a 'Zaroma, y mas adelante Çamora, que es la que oy dura en el sitio que esta plantada'" (Jimeno/De la Torre, 2005: 48).

2159 havien] havia *BG* | allí-s] aquis *EF* | representaven] presentaven *EF*
2160 dos] dits *E* | quals] *post* quals *add.* era *H* | Africà] *post* africa *add.* e
B | *add.* que *E* | *add.* qui *F* **2162** dita¹] *om.* *E* | que] qui *GH* | que...
 Çamora] *om.* *DEF* | e] *om.* *B* **2163** resplandents] plasents *D*
 resplandents virtuts] virtuts resplendents *CG* **2164** de¹] *om.* *E*
 Marcel·lo] *post* marcello *add.* e *E* | martello e *F* | Martello *I* | il·luminaren]
 illuminaven *I* **2166** concluint] *post* concluint *add.* ho *E* | concloent *GH*
2168 C ix] *om.* *G* | comú] publich *I* **2169** que·ls...que·s] que aquells
 quey *E* | consells] *om.* *DF* | que·s] que *DF* | dit] *om.* *CFG* | publich] *post*
 publich *add.* o comu *E* **2170** per] *om.* *E* | centenaris] centariars *C* |
 sentanars *G* | algú] negun *CDEFGH* | negu *DEG* **2171** que] ques *C* | dit²]
om. *C* **2172** pas] pars *E*

- ans per ignorància e poqua cautela, revelà a Paulo Crasso,
 anant-se'n al camp, lo consell que havien tengut de la tercera
 2175 guerra, la qual havien determenada de moure als cartaguineses.
 E fon la rahó per què lo y dix car lo dit Crasso havia tres ayns
 passats que tenia l'offici de la quèstoria, per lo qual havia a
 reebre los dinés del ben publich e distribuir-los. E pensant-se lo
 dit Fàbio que per los jutges fos determenat ésser del nombre
 2180 dels cònsols aquells qui havien regit lo dit offici tants ayns, axí
 com d'altres qui havien tenguts oficis ^[19rb] se feya, per ço
 revelà-li lo consell. E jatsesia que la error que·l dit Fàbio havia 10
 feta fos honesta, no maliciosa e digna de vènia, emperò, no
 romàs que no fos reprès e desonrat per cascú d'aquells qui eren
 2185 del consolat.
 Valeri: null temps sostengueren los romans que la taciturnitat o
 secret del consell, la qual cosa és vincle meravellós e molt segur
 per administració del ben poblich, fos sol en un punt
 dampnificat.
 2190 C. x. Com lo rey de Àsia dit Èumenes fos amich singular dels
 romans, sabent que·l rey Perses apparellava gents d'armes per
 venir contra lo ben publich de Roma, denuncia-u tantost al 20
 senat, la qual cosa fon axí secreta que no pogren saber los
 romans què havia escrit lo dit Èumenes ni el senat què li havia
 2195 respost fins que·l rey Perses fon pres a ordinació dels senadors.

2177 l'offici ... 2178 distribuir-los] *Est autem questura officium recipiendi pecunias publicas et distribuendi eas* (Lucas, f. 19va). *Vid.* Avenoz (2000: 354).

2173 e] *post e add.* per *CGH* | o *I* **2174** tercera] terça *E* **2176** lo y] liu *E* ayns] *om. G* **2177** quèstoria] castoria *E* | a] *om. CG* **2179** los] *post* los *add.* dits *EF* | del] de *DEFGHI* **2180** dels] de *CH* | dit] *om. EFH* **2181** se feya] e *DEF* **2182** revelà-li] revela *I* | *E*] *om. EF* **2183** honesta] *post* honesta *add.* e *CE* | e] *om. I* | e... vènia] *om. C* **2184** cascú] cascuns *C* **2187** vincle] *post* vincle *add.* fort *E* **2188** administració] admiracio *H* **2190** C x] *om. G* | Èumenes] Emmenes *I* | dels] de *E* **2191** gents] gent *CE* **2192** denuncia-u] denunciant *E* **2193** pogren] pogueren *CEG* **2194** Èumenes] Emmenes *I* | li] *om. I* **2195** fon] fos *F* | senadors] sacerdots *E*

- Valeri: o, e com era de alta e gran feultat al ben pòblich lo dit senat de Roma, e vallejat e revironat de silenci profitós al ben comú! Lo qual amaven tant que, com posaven lo peu en lo lindar del dit senat per entrar dins, lexaven e posaven a la porta la afecció pròpria, prenent e vestint-se la caritat e amor publica. 2200
 Què·t diré més! Certes, tan gran era lo secret del consolat que la cosa comanda a orelles de molts era axí secreta com si algun no la hagués hoïda.
- 10 C. XI. En quina forma se són haguts los cònsols e los senadors e·ls altres qui regien la dita ciutat de Roma per conservar la utilitat del ben pòblich e dignitat e honor de lurs officis, per les coses següents se pot conèixer. Car, entre·ls altres senyals de honor e saviesa, s'avien retengut aquest servant-lo perseverantment: que, com sabessen bé la lengua grecha, emperò, per tal com eren latins, null temps responien als de 2205
 Grècia sinó en latina lengua. E ^[19va] per ennoblir la dita lengua latina, ordenaren que·ls legats d'onsevulla fossen parlassen per enterpretador o torcimany com proposaven res al consolat. E no servaren solament açò en Roma, ans encara en Grècia hi en 2210
 20 Àsia, per ço que la dita lengua latina fos divulgada e haguda en major reverència per totes les gents. No u feyen pas perquè ignorassen les altres lengues ni per defalliment de studis de doctrina, mas jutjaven segons lur savi arbitre que en totes coses 2215

2196 e¹] *om.* EI | alta] alt G | alta ... gran] gran e alta C | gran] francha EF
 2197 revironat] enrevironat C | environat EF 2198 amaven] amant E
 posaven] posassen E 2199 senat] *post* senat *add.* e E | lexaven] *post*
 lexaven *add.* se E | posaven] *post* posaven *add.* se E 2200 vestint-se]
 investint se E 2201 Què·t] que E | que] *post* que *add.* no G 2202 cosa]
post cosa *add.* publica I | si] *post* si *add.* no solament un ans si A | algun]
 nengu C | negu DEFGH 2204 C xi] *om.* G 2205 dita] *om.* G 2208 e]
post e *add.* de EFG | aquest] aqst H | servant-lo] servant E 2209
 perseverantment] perseverament E 2210 per tal] *om.* H 2211 E ...2222
 latina] *om.* E | ennoblir] en nobleir FG 2212 latina²] *om.* G | legats]
 linguatges H 2213 o] e EH | proposaven] proposassen C 2214 servaren]
 servaven DEH | açò ... Roma] en Roma aço H 2215 dita] *om.* G | latina]
om. E 2216 No] ne ABI | u ... pas] feyen pas aço H 2217 per] *om.* E 2218
 jutjaven] per jutgement EF | arbitre] doctrina E

lo pal·li devia ésser sotmès a la toga. Per entendre açò, devets
 2220 saber que toga és vestidura de lana la qual usaven los romans
 specialment com hostejaven per cobrir l'arnés; e pal·li és
 vestidura la qual usaven los grechs, specialment los grans
 filosoffs. E per ço alguns grans filosoffs són estats dits
 pal·liats, axí com Pictàgoras e d'altres. Vol dir, donchs, açò, que
 2225 l'exercici de les armes, que és entès per la toga, no deu ésser
 sotmès, ço és lexat, per entendre e ocupar-se en sciència, que
 és entesa per lo pal·li. Entenien, donchs, los romans que per
 defendre la cosa publica als enemichs e per multiplicar e 10
 créxer-la per conquestes, pus profitosa cosa e pus necessària era
 entendre en armes que en sciència e bella parleria, jutjans per
 açò ésser indigna cosa que la noblea de l'imperi de Roma fos
 donada e subjugada a la sciència e bella parleria de Grècia.
 Valeri: o Gayo Màrio, qui fuyst fill d'un rústech fuster, encolpar
 ni per açò menysprear-te? Certes no, car dues vegades haguist
 2235 la honor del triumpho e la tua antiquitat honorable fon coronada
 de dues corones de llor que donaven als victoriosos, les quals
 obtenguist en les maravellofes victòries que haguist dels
 numicidis e dels germànichs. E més amist ésser fet victoriós 20
 vençedor que bell parlar e dictador. Yo creu que no·t ^[19vb]
 2240 volguist exercitar en altres supèrflues guises e engiyns de parlar
 ni delicaments de viure, no volent ésser servent fugitiu

2219 Per ... 2232 Grècia] *Add. trad.* Canals.

2220 vestidura] vestadura C | romans] *post* romans *add.* e G 2221
 hostejaven] ho estojaven E 2222 vestidura] vestadura C | usaven]
 vestien DEF | usaven ... grechs] los grechs usaven [e GH] CGH
 2223 estats] *om.* E 2224 Pictàgoras] pistagores C | pichtogores E d'altres]
 altres H | açò] *om.* CGH 2227 entesa] entes E 2228 publica] *om.* E | e¹
om. E 2229 créxer-la] crexer CG | cosa ... era] cosa era e pus necessaria
 G | era] *post* era *add.* en E 2232 e¹] o ABI 2233 Valeri] *om.* G | Gayo]
 guayo E | qui] que E | fuyst] fust CDHI 2234 ni ...menysprear-te] menys
 te per aço C | ni menys prear te per aço DFHI | no menysprear per aço E |
 ne meyns tu per asso G | menysprear-te] menysprear de B 2236
 victoriosos] virtuosos H 2238 numicidis] numacidis CG | municidis E |
 germànichs] germanicis E | amist] *om.* E fet victoriós] fet victorios fet E |
 victorios fet F 2239 e] o CE 2240 e] *om.* E | engiyns] engenys H 2241
 ni] *post* ni *add.* de E | no] ne E

subjugant-te a costumes e parlars estranys, fogint a lengua
materna e a les costumes antigues de ton pare. E donchs, ¿qui és
estat aquell qui, dispensant en aquesta consuetut, ha uberta la
porta parlant en lengua grecha en lo consolat, exordant les
2245 orelles dels senadors ab gran prolixitat de paraules? Certes,
segons ma opinió, fon un sol apel·lat Moló, hom gran retòrich
qui asoptilià March Ciceró, qui fon lo pus principal entre·ls
doctors latins. Aquest sol Moló proposà en lengua greca davant
lo senat sens torcimayn, la qual cosa no fon atorgada a hom
2250
10 d'altra nació. E fon la rahó perquè lo dit Moló obtengué aquesta
singular honor car ajudà molt a la lengua latina en les obres de
Ciceró, qui té principat en la dita lengua. Certes, dos hòmens
pots veure singularment fortunats qui isqueren d'un loch
appel·lat Arpina: la un fon Màrio, gloriós menyspreador de les
2255 letres, però molt victoriós; l'altre fon March Ciceró, font de
habundosa eloqüència latina.

C. XII. Los principals regidors de Roma ordenaren, volent ésser
observat ab gran diligència, que no fos hom qui·s gosàs posar
entre·l cònsol e aquell qui li portava davant les armes del
2260 consolat, posat encara que anassen ensemps per una matexa
fahena. D'aquesta ley eren exceptats o exemps los infants fills
dels cònsols, com aquells se podien posar entre·ll pare e aquell
qui portava les dites armes. La qual costuma fon servada axí
estretament que com Fàbio Màximo, qui era estat v vegades
2265 cònsol, hom de gran actoritat e cellavors vengut a la darrera

2242 e ... 2247 costumes] *om. H | a²] post a add. la DEFG 2244*
dispensant] a dispensat *C 2246 ab] a B | ab ... paraules] om. I 2247 sol*
apel·lat] apellat sol *EF 2248 Ciceró] scincero C | sitero I 2249 Moló] mello*
E 2250 atorgada ... hom] a hom atorgada a h o m C | a hom-atorgada H
2252 car] cor E 2253 Ciceró] citero C 2254 fortunats] formats DEF
2255 un] on E | gloriós] glorio CG | menyspreador] menys preaydor G
2256 però] empero E | molt] om. E 2257 latina] om. CGH 2258 C xii] om.
G 2259 qui·s] qui CG | posar] passar G 2260 davant] om. CG | davant ...
armes] les armes denant E | del] de H 2261 anassen] fossen C | per] ab H
2262 o exemps] om. E 2264 servada axí] axi servada I 2265 Màximo]
oraximo E | estat] esta G 2266 e cellavors] fos I

antiquitat, anàs al consolat ab lo fill per hoir la proposició dels
 samnites, ço és dels ^[27rb*] beneventans, la qual devien fer al
 consolat, e lo dit Fàbio fos vengut entre gran pressura de gents
 2270 anant a perill per la sua vellea, dient-li lo fill que·s posàs entre
 si e aquell qui portava les sues armes, null temps ho volch fer.
 C. XIII. Aquest matex Fàbio, com fos tramès legat per lo senat a
 son fill qui era en Suesa, en terra de Nàpols, lo fill, sabent açò,
 ordenà de exir al pare per fer-li honor. E lo dit pare, veent venir
 2275 lo fill e que no li trametia hun d'aquells qui li portaven les armes
 davant per dir-li que descavalcàs per rahó del cònsol qui venia, 10
 segons era cosa acostumada, hac-ne gran indignació e, mogut
 per ira, no volch descavalcar. Veent lo ^[27va*] fill que ja se
 aprohismava e que·l pare no devallava, tramès-li missatge dient
 2280 que descavalcàs, al qual lo pare, obeint, dix al fill: "No·t penses,
 fill, que yo haja volgut menysprear la sobirana honor del
 consolat que t'és donada, mas he volgut asajar si sabies regir lo
 dit offici e conservar la sua honor. E yo no ignore quina honor
 és deguda a l'imperi de Roma, car sé ben que molt major honor
 2285 és deguda als estatuts antichs e a la magestat publica que a la
 reverència privada de fill a pare". 20
 C. XIII. Recontades les laors de Fàbio, seguex-se la matèria
 de hòmens de gran fermetat e de constant o ferma paciència

2268 ço ... beneventans] *Add. trad.* Canals. **2272** Aquest ... Fàbio] Error ja en el text llatí de Valeri Màxim, que atribueix a Fabi Màxim Rul·lià un episodi protagonitzat per Fabi Màxim Verrugós. **2273** en² ... Nàpols] *In Suessam, prope Neapolim* (Lucas, f. 20ra).

2267 anàs] anant *E* | lo] son *H* | per] *om. E* **2268** samnites] ffamustes *C* | sannistes *G* | beneventans] beneventurats *E* | beneventans ... 2382 xviii] *def. A* | devien] devia *G* | al consolat] als consolats *E* **2269** de] *om. G* gents] gent *E* **2270** a] al *I* | que·s] que *EI* **2271** sues] *om. E* | sues armes] armes sues *H* **2272** C xiii] *om. G* **2273** Suesa] Siria *E* | en²] *post en add. la G* **2274** venir] exir *E* **2275** qui] que *H* **2276** qui] que *E* | venia] *post venia add. com E* **2279** aprohismava] prohismave *G* | e] *om. EF* devallava] descavalcave *EG* | dient] *om. EF* **2281** volgut] vulguda *F* sobirana] sobirana la sobirana *E* **2282** que] qui *E* **2283** dit] *om. F* ignore] ignor *G* | ignorava *EH* **2284** a ... 2289 deguda] *om. F* | de] *om. G* **2285** als] a les *F* | antichs] antigues *F* | a²] *om. E* **2286** de] del *CE* | a] al *E* **2287** C xiiii] *om. G* | seguex-se] segueix *E* **2288** o] e *EI*

generosa. On, com lo senat de Roma hagués trameses legats o
missatgers a la ciutat apel·lada Tarantol per demanar algunes 2290
coses degudes a Roma, com los de la dita ciutat los fessen grans
injúries –hoc en tant que com anassen per aquella ciutat fos
abocat un orinal ple de urina sobre·l cap de l'un dels missatgers
menats al mercat o a major plaça on davant tot lo poble
recomptassen lur ambaxada o missatjeria, segons que era 2295
costum de Grècia–, solament digueren lur missatgeria e les
paraules que·ls eren per los del senat ordenades. E de les
10 injúries e menyspreus que havien sostenguts ^[27vb*] no·s clamaren
ni·n feren paraula, no volent parlar en lo dit loch si no açò
que·ls era acomanat. Ni poch la dolor, que és tant més greu com 2300
és mesclada ab major contumèlia o escarn, gitar dels coratjes
dels dits missatjés la costuma antigament observada per los
legats.

Valeri: o ciutat tarentina, qui habundaves tant en riqueses e delits
que totes les encontrades tues havien enveja del teu bé! Ara has 2305
trobada fi de tots los teus plaers, car com tu, inflada per
supèrbia, considerant ab gran fàstig l'estat soberch de la tua
20 potència per la fortuna pròspera la qual havies cellavòs, tu, cega
e folla, te levist contra la espasa victoriosa del nostre imperi de
Roma, per lo qual fuist destròida. 2310

C. xv. Lexant la matèria dels dits tarentins, qui perderen lurs
bones costumes per gran habundància de carnals delicis, passaré

2289 trameses] trames *E* | o] e *E* 2290 apel·lada] appella *G* | Tarantol]
Tarantal *E* 2291 dita] *om.* *CEG* 2292 aquella] aquesta *E* 2293 ple...
urina] *om.* *H* | l'un] un *CEFGHI* 2294 a] en la *CEFGHI* | *post* a *add.* la *D*
plaça] pressa *H* | on] *om.* *E* 2295 que] *om.* *F* 2296 costum] costuma *F*
e] en *AB* 2297 que·ls] quilts *G* | que *I* | eren] *om.* *E* | los del] lo *CGH*
2298 menyspreus] menyspreamens *CGH* | menyspreu *DE* | sostenguts]
sostengut *D* | sostengudes *EF* 2299 ni·n] ne *C* | no¹] ni *E* | dit] *om.* *E*
2300 acomanat] comanat *EG* | és¹] *om.* *E* 2301 o] e *E* | gitar] gitat *C*
2302 dits] *om.* *GH* 2304 qui] que *EFGHI* | habundaves] abundes *CEFG*
2305 has trobada] es atrobada *E* 2306 los teus] tos *E* | plaers] plaer *B*
2307 tua] sua *H* 2309 espasa] speranza *I* 2310 lo] la *E* | fuist] fust *CHI*
2311 C xv] *om.* *G* | matèria] memoria *E* 2312 costumes] *post* costumes
add. e *C* | delicis] desitgs *E* | passaré] passant *I*

a tractar de les costumes antigues maravolloses dels hòmens virtuosos, recomptant en quina forma en lo temps antich los
 2315 senadors de Roma fehyen contínua residència en un loch apel·lat Cenacle, qui és loch on se fehyen los consells del senat. E no esperaven que·l·ls apel·lassen ab crida, ans citats per un missatgé simple entraven ensemps en la cort, posposada tota triga, car havien per deter·menat ^[28ra*] que fort era duptosa cosa
 2320 lo ciutada ésser digne de honor qui, constituït e ordenat en algun offici del bé pòblich, exequíés lo dit offici mogut per manament e instigació d'altri e no per pròpia voluntat. 10
 Valeri: tota cosa qu·és feta per força e per manament d'altri pus propriament és atribuïda a aquell qui la fa fer que a aquell qui la fa.
 2325
 C. XVI. Bé deu ésser reduït a memòria dels tribuns de Roma, qui eren hòmens ordenats per defensió del poble, los quals no entraven dins lo loch on los senadós tenien lo consell, mas estaven davant les portes del loch del dit consell en cadires
 2330 que·ls eren allí ordenades, examinant ab esvelatda cura e gran diligència los estatuts e ordenacions que feyen los dits senadors o cònsols. E si trobaven res en los dits estatuts que no fos a profit del poble e del ben públich, anul·laven·ho; e les ordenacions que·ls apparien ésser bones signaven, scrivín en lo
 2335 signe una T que significava la actoritat dels tribuns qui havien

2326 qui ... 2327 poble] *Isti tribuni habebant ex officio procurare utilitatem plebeiorum et restringere auctoritatem consulum uolencium opprimere plebem* (Lucas, f. 20va).

2313 de] *om. G* | antigues] *om. E* **2314** lo ... 2318 antich] los temps antichs *G* **2315** senadors] sacerdots *E* **2316** qui] que *I* **2318** simple] *om. I* **2319** car] cor *CGH* **2321** exequíés] exequis *CDEFGI* | exhigis *H* **2322** e¹] o *G* | o per *I* **2323** qu·és] qui es *E* | e] o *G* **2324** a¹] an *C* **2326** Bé] He *B* | a] en *E* **2327** los quals] lo qual *D* **2328** senadós] sacerdots *E* | lo²] *om. C* | mas ... 2332 consell] *om. E* **2329** estaven] *post* estaven *add. li G* | loch del] *om. G* **2330** que·ls] quils *E* | eren] *om. G* allí] aqui *EF* | gran] *om. CGH* **2331** los¹] les *EF* | dits] *om. G* **2332** o] e *I* | los dits] les dites *E* | dits] *om. CG* | a profit] profitos *G* **2334** apparien] apparia *D* | scrivín] escrivien *H* | en ... 2338 signe] *om. E* **2335** que] qui *CGI* | qui] quis *E*

aprovat les dites ordenacions. E per tal que la actoritat dels
 cònsols e dels tribuns qui diligentment vetlaven e s'occupaven
 per lo bé publich en subjugar-se diverses nacions fos més
 honrada e molt preada, ordenaren que en la vexella d'argent ^[28rb*]
 e en los anells d'aur que usaven los dits senadors fos 2340
 enpremtada la dita letra de T. E tant com la magestat o honor
 dels dits senadors era més ampliada, tant més lur abstinència e
 administració era estreta e mesurada en tant que, com
 sacrificaven los animals o les bèsties als déus per tal que no-s
 10 perdés res al ben publich, ordenaren que aquell qui rebia la 2345
 moneda de la ciutat venia les entràmenes de les dites bèsties
 posant lo preu que n'havia en la caixa de les rebudes. O gran
 provisió e discreta! Car en los sacrificis dels déus eren ensemps
 la honor feta als dits déus e la administració o abstinència
 servada per los hòmens. Adonchs, los nostres cònsols e 2350
 senadors aprengueren en aquests altars del sacrifici com devien
 haver santes mans e netes de tota corrupció e sobornació, d'on
 reeberen doctrina de tan gran abstinència que, com molts
 haguessen regides grans províncies e poderoses, tant
 20 postposaren lur ben propri havent cura del profit del ben 2355
 poblich que fets singularment pobres hagren ésser provehits per
 lo senat qui·l·ls acorria donant-los vida e pagant lurs deutes.
 Valeri: molt arbitraven o jutjaven los romans ésser cosa indigna
 e leja de lexar perir les coses e dignitats d'aquells qui, regint lo

2336 aprovat] aprovar *CGH* | approades *E* **2337** vetlaven] svetlaven
CDEFI | e svellamen *G* | sesvetlaven *H* **2338** publich] *om. E* | subjugar-se]
post subjugar se *add. a EF* **2339** molt] mes *DE* **2340** los²] lo *B*
2341 de] *om. G* | o] e *CEGHI* **2342** ampliada] complida *E* | tant]
post tant *add. era G* **2343** era] *om. G* | estreta] sicca *E* **2344** o] e
G **2346** dites] *om. G* | bèsties] bestiers *H* **2347** n'havia] navien *DFH*
 rebudes] *post* rebudes *add. valeri G* **2348** Car] cor *CG* | com *HI* **2349**
 als dits] al dit *E* | dits] *om. CG* | o] e *I* | abstinència] labstinencia *D* **2350**
 servada] observada *EF* **2351** aprengueren] *om. H* **2353** tan] *om. G* molts]
 no les *E* **2354** e poderoses] *om. E* | tant] tantost *EG* **2355** postposaren]
 postposaven *H* | ben propri] propri be *E* **2356** hagren] hagueren a *E* **2357**
 qui·l·ls] quels *H* | donant-los] donant la *E* | pagant] pagants *I* | deutes] deltes
C **2358** o] e *CDEG* **2359** coses] cases *CDEFG*

- 2360 [28va*] ben publich, per lurs obres virtuoses havien obtenguda
gran honor en províncies luyn de Roma, per què·ls provehien
d'açò que pervenia al ben publich.
- C. XVII. Los jóvens de Roma qui eren assignats per hòmens de
cavall dues vegades l'ayn feyen gran festa davant tot lo poble,
2365 segons ordinació dels senadors. Aquestes festes eren dites
lupartals e foren trobades per Ròmul e Remo, qui hedificaren
Roma sots lo mont apel·lat Palatino, e ço de licència e voluntat
de Munitor, avi lur, rey dels albaneses, qui·ls havia promès de
edificar la ciutat en aquel loch en lo qual los dits Ròmul e Remo 10
2370 eren nodrits. E tot açò feren per instigació e consell de lur
nodriç dit Fàustulo. Mas com Evànder, rey, hagués conegrat lo
dit mont al déus dels pastors dit Pan, qui guardava lo bestiar
dels lops, per ço fon apel·lada aquella festa Lupartal, havent,
donchs, los romans recordació de la hedificació de Roma e del
2375 loch on començà feyent la dita festa. Car après que havien
sacrificat al dit déu Pan vestien-se los pastors les pells de les
cabres que havien sacrificades e, aquí corrent e jugant, bevien e
menjaven habundantment, per què atenant los ro-mans [28vb*] a la
festa que era feta al dit déu Pan e al loch on fon edificada 20

2372 al ... **2373** Lupartal] *Pan qui deus, secundum eorum opinionem, custodiebat peccora ipsorum a lupis. Et ideo festum istius diei uocauerunt pastores Lupercal, eo quod eorum oues custodirentur a lupis* (Lucas, f. 20vb). *Pan dei pecorum [...] Est autem Lupercal, secundum Pristianum, deus luporum per contrarium cohercens lupos ne pecororibus noceant* (Dionysius, f. 73).

2360 obtenguda... 2364 en] obtengudes grans honors e *E* **2362** que] qui *E* | pervenia] venie *E* | prenian *G* **2363** C xvii] *om.* *G* | xvii] xvi *B* | de²] a *CFG* **2364** l'ayn ... festa] feyan festa en lany *G* | feyen] feren *C* | gran] *om.* *CG* **2365** festes] coses *EF* **2366** lupartals] luparrals *H* | trobades] atrobades *E* | Remo] Romo *EG* **2367** ço] *post* ço *add.* ffo *G* **2368** Munitor] Municor *HI* **2369** los dits] lo dit *E* | Remo] Romo *EG* **2371** Fàustulo] fausculo *CG* | ffastino *E* | Evànder] enander *D* | Avandre *E* | Evarder *H* **2372** mont] mur *E* | al] als *BCDEFGHI* **2373** Lupartal] luparral *H* **2374** e] *om.* *BI* **2375** començà] començava *H* | feyent] se feya *G* | que] com *B* **2376** déu] *om.* *E* | los] *post* los *add.* dits *DEF* **2379** que] qui *CG* | déu] *om.* *E* | e] *om.* *EF*

- Roma, qui era dedicat al dit déu, ordenaren annualment la dita festa ésser celebrada. 2380
- C. XVIII. ^[20ra] Quinto Fàbio ordenà que en les kalendes de juliol anassen los cavallers per Roma portant sobresenyals molt bells e preciosos tots brodats d'aur e de seda, e açò instituí per solaç del poble. E aquest metex Fàbio, havent l'offici de la censura per lo qual devia saber lo nombre del poble e corregir les costumes dels hòmens, volent cessar e mitigar les divisions del poble que·s movien en la elecció dels cònsols, car cascú volia ésser en la dita elecció, axí los forans de la ciutat de Roma com los qui eren dins la ciutat, e axí volien ésser promoguts los menors com los majors, per la qual rahó lo dit Fàbio ab Postúmio Dècio ordenà e departí lo poble de Roma en quatre trips, e aquells sols determenà ésser dignes per regir Roma. 2385
- 10 Valeri: o fet profitós e de gran salut al ben pòblich, ordenat per lo nomenat Fàbio! Qui, com ja fos hom excel·lent en fets d'armes, per aquesta ordinació per la qual trash lo regiment de la ciutat del poder dels rústechs fon apel·lat per sobrenom Màximus, que vol dir hom de sobreexcel·lent nom. 2390
- 20 C. XIX. Loabla fon la virtuosa vergonya del poble de Roma. Qui, postposada tota perea, oferint si meteyxs a treballs e perills 2395 2400

2383 sobresenyals ... 2384 seda] *Add. trad.* Canals, probablement una paràfrasi del mot *trabeatos*. **2386** per ... 2390 hòmens] *Quod erat officium numerandi populum et corrigendi mores* (Lucas, f. 21ra). **2396** per¹ ... 2397 rústechs] *Traxit enim rei publice regimen de manibus rusticorum et populi vulgaris* (Dionysius, f. 74). **2398** que ... nom] *Add. trad.* Canals.

2381 celebrada] celebradora *H* **2382** C xviii] *om. G* | les] los *B* kalendes] leudes *I* **2384** brodats] brocats *H* | per] *post* per *add.* lo *E* **2385** censura] censoria *G* **2387** e] *om. G* **2388** que·s] quis *E* | la elecció] les eleccions *DEG* | car] cor *CGH* **2389** dita] *om. H* | la²] *post* la *add.* dita *CH* **2390** dins] de *DEF* **2392** Postúmio] postomio *E* | e departí] de partir *G* | en] a *E* **2393** sols] los *C* | *om. G* | per] de *DG* | regir] *post* regir *add.* lo poble de Roma *C* **2395** nomenat] dit *H* | fets] fet *CDG* **2396** aquesta] aquest *B* **2397** del] de *EFCHI* | dels] de *I* **2398** que] qui *CGH* | hom] *om. G* **2399** C xix] *om. G* **2400** oferint] offerient *G* | meteyxs] matex *CHI* | e] *post* e *add.* a *G*

de mort, tengren per bo e·n feren estatut ab diligent cura e sàvia
 que·ls senadós o cònsols no forçassen per sacrament los
 hòmens vilans pobres, los béns e les possessions dels quals eren
 en temps passats tatxades per servir lo ben pòblich en fets
 2405 d'armes. E ordenaren que hòmens qui fossen pobres no fossen
 forçats de jurar per sacrament quant valia açò del lur per anar en
 batalla ni·ls fossen acomanats fets d'armes ni actes de
 cavalleria. Mas Gayo Màrio, qui fon senador, destrohí la dita
 ordinació per lonch temps observada, feent cavallers ^[20rb]
 2410 hòmens pobres vilans e de poch estament. E jatsesia que·l dit
 Màrio fos hom de gran magnificència, emperò, havent esguart a
 si matex, qui era estat hom minve, pobre e de poch estament,
 ymaginant que, si aquells qui eren d'estament menyspreaven los
 hòmens de minve estat, pogra's esdevenir que algun hom,
 2415 jutjant mal de les virtuts que són axí bé en los minves com en
 los grans, a les quals deu ésser donada honor, que per ventura
 estimaria lo dit Gayo –qui era emperador– dever ésser apel·lat
 trahutari axí com eren los hòmens vilans. Per què no volch
 donar favor a la dita ordinació o statut, ans féu son poder de
 2420 romoure e destrohir lo fàstig e menyspreu que havien los
 cavallers dels hòmens vilans e pobres, tement que·l dit
 menyspreu e detracció no vengués en confusió de la sua glòria.
 C. xx. La art dels fets de les armes mostrà als cavallers Rutflío,
 cònsol, qui com no fos estat en camp de batalla, en la qual

2401 tengren] tingueren *EFG* | per bo] *om. G* | e·n] e *CGH* | estatut] statuts
G | sàvia] saviesa *CEG* | saviea *H* **2402** o] *om. CG* **2403** béns] quals *D* |
 les] *om. F* **2404** passats] passat *CEFG* | tatxades] tatxats *E* en² ... 2408
 d'armes] *om. D* | fets] fet *CEG* **2405** que] quels *CG* | qui] que *BI* **2406**
 per²] *om. B* | en] *post* en *add.* la *EG* **2407** acomanats] comanats *EFG* | ni]
 en *H* **2408** dita] *om. E* **2411** havent ... a] esguarda *E* **2412** hom] *om. AB* |
 minve] *post* minve *add.* e *E* **2413** d'estament] de gran estament *E* **2414**
 hòmens] *post* homens *add.* qui son *E* | *add.* qui eren *G* | pogras] pogueres
EFG **2415** que] qui *CEG* | los¹] *post* los *add.* homens *E* **2416** a les] als *E*
 | ventura] aventura *I* **2417** qui] que *E* dever] deure *DGHI* **2419** donar]
post donar *add.* honor *G* | o] e *E* | statut] statut *G* **2420** romoure]
 remoure *BEF* | destrohir] *post* destrohir *add.* e *E* | e²] el *CH* | e al *G* **2422**
 e] o *G* | en] a *E* **2423** C xx] *om. G* | dels fets] del fet *H* | mostrà] *om. E*

- prengués exempli d'algun rey o emperador en los fets de les armes, fon axí agut e soptil que, veent lo joch d'aquells qui entraven un per hu en lo camp ab punyals e sengles escuts, on morien molts e diverses, lo qual joch trobà Aurèlio Scauro a consolació e deport del poble, en lo dit joch trobà Rutílio leys generals molt soptils en quina forma devien ferir e rebre los colps aquells qui·s metien en fets d'armes. E mesclà la virtut ab la art e la art ab la virtut, per ço que la art per la virtut ne fos més fort e la virtut per la art fos feta més cautelosa. 2425
- 10 C. XXI. En la batalla que hac Fúlvio Flacto contra los de la ciutat de Càpua, se trobà l'ús de gitar los darts e art de almogaveria. On, com los hòmens de cavall qui eren de la part dels capuans fossen molt més que·ls dels romans, en tant que no·ls podien contrastar ni esvahir, un hom capità ^[20va] de C cavallers apel·lat Nènio hac hòmens de peu elets molt temprats e ben corrents, armats leugerament, donant a cascú VII darts. E com se combatien, ferien ab los darts los cavalls e·ls cavallers dels capuans. E, com los cavalls ferits no puguen ésser ben regits, los cavallers per falta dels cavalls eren desbaratats. E axí, 2430
- 20 ab aquesta novella art de combatre, fon debilitada la força de la 2440

2426 veent... 2428 diverses] *Add. trad.* Canals. *Vid.* Avenoza (2000: 344-345).

2425 prengués] aprenques *CGH* | exempli] eximpli *CFH* 2426 fon] fos *G* joch] *post* joch *add.* deles armes *C* | d'aquells] *post* daquells *add.* que vehent lo joch daquells *F* 2427 entraven] entraren *F* | ab] *om.* *B* punyals] punyal *H* 2428 morien] moriren *CEHI* | Scauro] stauro *D* | esturo e *E* | scaturó *G* 2429 e] de *E* | Rutílio] Rucilio *H* 2430 generals ... soptils] molt soptils e generals *G* | ferir ... rebre] rebre e ferir *E* 2431 fets] fet *I* 2432 e ... virtut¹] *om.* *C* | per²] ab *EG* | ne] *om.* *CDEFG* 2433 fos] fou *E* | feta] *om.* *G* 2434 C xxi] *om.* *G* | Flacto] flacco *HI* 2435 trobà] trobas *E* | l'ús] lurs *E* | e] o *F* | e art] *om.* *H* | art] arts *E* 2436 almogaveria] almugaria *G* 2437 dels] de *C* | molt] molts *GH* | que·ls] que *CEF* | dels] *om.* *C* 2438 hom] *om.* *F* 2439 Nènio] menio *F* | Nènio] *G* | Venio *HI* | elets] *om.* *CG* | lests e *E* | erets *I* 2441 combatien] combatessen *EFH* | ferien] feriren *E* | *om.* *H* | ab ... cavalls] los cavalls ab los darts *G* | e·ls] e als *G* 2442 dels] *om.* *ABI* puguen] pogren *C* | puguesen *DE* | pogueren *G* 2443 dels] de *G*

- 2445 perfídia dels capuans. E per aquesta rahó lo dit Nènio, qui trobà
la dita art de combatre, reebé nom de valerosa honor.
- C. XXII. Aprés que havem tractat dels instituts antichs
pertayents al fet de cavalleria, passarem a determenar dels
instituts ordenats antigament per plaer e delectació de les gents
2450 e honor dels déus, en los quals los pobles se ajustaven en algun
loch ordenat per mirar los jochs e fets d'armes que-s feyen. E
aquets actes se exercien en temps de pau e no sens vergonya
gran, car los romans, lexant les batalles que pogren haver ab
lurs enemichs, macularen la religió dels déus e la delectació 10
2455 dels hòmens ab la sanch dels romans qui morien, molts e
diverses, en los actes damunt dits de jochs qui foren trobats per
Messalla e Càssio, qui en aquell temps eren jutges e corregidors
en Roma. Mas per temps esdevenidor, ordenant Paulo Scipiò
Nasica tot l'apparell ordenat per los dits Messalla e Càssio a fer
2460 lo loch apel·lat teatro, on miraven les gents estants assegudes,
fon venut e feta ley que tota persona que vengués a mirar no
gosàs edificar loch de seure per espay de mil passes, volents
que tothom miràs estant de peus per mostrar e manifestar la
pròpria fortalea de la gent romana, que no és donada a 20
2465 delectació de seure.
- C. XXIII. Per espay de DLVIII ayns durà que-l senat de Roma
mirava ^[20vb] los jochs dels quals és feta mentió, mesclat ensemps

2445 perfídia] pertide *G* | capuans] companyons *E* | Nènio] nevio *C* | venio *GHI* **2447** *C* xxii] *om.* *G* | Aprés] Pus *E* | havem] haguem *H* **2448** al fet] als fets *F* | la fe *H* | de] *post* de *add.* la *EG* | dels] los *E* **2450** los¹] les *G* | ajustaven] ajustaren *E* | algun] *om.* *E* **2451** fets] fet *I* que-s] que *CGH* **2452** aquets] aquest *B* | *om.* *E* **2453** que] ques *H* pogren] pogueren *EG* **2454** macularen] maculaven *CG* **2455** morien] moriren *CEH* **2456** qui] que *H* | per] *om.* *D* **2458** en²] de *CG* esdevenidor] sdevenidors *CDFH* | Paulo] *om.* *E* **2459** Nasica] vasica *C* | vesita *E* | Nausica *G* | ordenat] ordonats *G* | dits] *post* dits *add.* de *F* **2460** loch] joch *G* | teatro] cethaco *C* | theacto *D* | cechatro *G* | Cancro *H* **2461** e] *om.* *ABI* | que²] qui *CFGH* | a mirar] *om.* *CG* **2462** passes] passors *E* | volents] volent *CG* **2463** estant] estants *DF* | *om.* *H* | de] en *G* **2464** que] qui *G* **2466** *C* xxiii] *om.* *G* | dlviii] dl e viii *AB* | ayns] *om.* *I*

ab lo poble comú, mas Attílio Carrata e Lúcio, mostaçafs, ho mudaren. Car en los jochs que·s feyen en reverència de Cíbeles, mare dels déus, ordenaren, seguint la sentència e actoritat del derrer Scipió Africà, que·l senat hagués loch per si, separat del loch on estava lo poble comú, la qual cosa féu perdre al dit Affricà la favor del dit poble. 2470

C. XXIII. En aquest capítol repetiré la rahó d'on hagueren començament los dits jochs. En temps de Gayo Sulpício Bètito e de Glotínio Scolló, cònsols de Roma, hac singular mortaldat en Roma. E fon tanta la pestilència de les malalties que aquell 10 ayn lexaren los fets d'armes, dels quals null temps havien cessat. E per lo mal intollerable de la ciutat, volent-lo remeyar, no havent esperança en ajuda humanal, donaren-se molt ardentment a la servitut dels déus. E trobaren guises e maneres 2480 novelles de honors e sacrificis divinals. E per mitigar los déus celestials, ordenaren dictats e cançons diverses en honor dels dits déus, e per delectació de lur hoïda, com emperò en temps passat la dita ciutat fos contenta de un joch que·s feya ab 2485 espases nues les quals circuhien a la redor o entorn, lo qual joch

2469 Cíbeles] *Deinde matri deum uide libro primo, paragrapho "Item matri deum"* (Dionysius, f. 76r-v). El paràgraf al qual remet inclou el següent passatge: *Nota quod, fabulose loquendo, mater deorum dicitur uxor Saturni, que uocatur Cibeles* (Dionysius, f. 8). **2485** que·s ... 2486 entorn] *Circensi, supra libro primo, capitulo II, paragrapho primo* (Dionysius, f. 76v). El paràgraf al qual remet inclou el següent passatge: *Circenses, sic dicti quia in circuendo enses positi erant, unde ex una parte erant enses* (Dionysius, f. 16v).

2468 Attílio] Artilio *DEF* | Actilio *GH* | Attilia *I* | Carrata] tarrata *D* | Catreta *E* | carreta *F* | e] *om. DEF* | mostaçafs] mustaçaff *CG* | mostaza phars *E* **2469** en¹] *om. E* | que·s] quis *I* | en²] a *E* | de] *om. B* | Cíbeles] Sibillas *E* | Tibeles *I* **2471** per si] *om. C* **2473** la] del *H* | dit] *om. G* **2474** C xxiiii] *om. G* | En] *E* en *G* | aquest] aquell *C* | repetiré] recitare *H* | repetiren *G* **2475** Sulpício] suplicio *D* **2476** Glotínio] glatinio *C* | Glotino *E* | Galatino e *G* | Glacio *H* | mortaldat] mortalitat *CG* **2477** que] *post* que *add. en G* **2478** fets] ffetes *G* | d'armes] de les armes *DEG* dels] de les *E* | temps] *post* temps *add. no I* **2479** remeyar] remigar *E* **2481** ardentment] *om. D* **2482** e¹] *post e add. de C* | los ... 2486 celestials] lo deu celestial *CDEFG* **2483** en] a *E* **2486** redor] derredor *H* | o] e *I*

2490 trobà lo primer Ròmul fent-hi venir les dones vèrgens dels lochs
qui eren prop de Roma. E prenien-les per mullers, e specialment
les sabines, volent multiplicar la dita ciutat. Per la qual rahó lo
dit Ròmul ordenà diverses jochs en reverència del déu dels
cònsols, qui era dit Consual, entenent que·ll consell que havien
hagut de pendre les dites vèrgens per mullers en la dita guisa era
estat aprovat e prosperat per lo déu Consual.

2495 Emperò proseguint la costuma dels hòmens ab estudi diligent e
esvetlada cura, volent servir als déus, ^[21ra] lo jovent de la dita
ciutat romana amplià los jochs mesclant-hi alguns gests qui
representaven los déus ab paraules singulars, jugant aquí davant
lo poble adés ab gests rudes, adés ab gests composts. E per mils
fer los dits jochs trameteren en Toscana al maestre dels jochs
2500 que vengués en Roma. La laugeria o temperament del qual
mestre que feya en los dits jochs a forma o guisa dels lides, d'on
los toschans hagueren principi o començament, fon molt plasant
e delitable per sa gran novitat als ulls dels romans qui miraven
los dits jochs. E com aquell qui jugava, apel·lat Lúdius, per
2505 l'acte que feya fos dit per los toscans histrió, d'aquí avant

10

2487 fent-hi ... 2488 mullers] *Add. trad.* Canals. **2490** del ... dit] *Add. trad.* Canals. **2491** entenent ... 2493 Consual] *Quare dicantur nomine Consualium require titulo "De sompnis", capitulo "Sequitur eque" in glossa* (Lucas, f. 21va). El paràgraf al qual remet inclou el següent passatge: *Romulus primus Rome instituit ludos nomine Consualium quando raptis virginibus Sabinis res prospere cesserat* (Lucas, f. 11vb). *Romulus solemnnes ludos instituit eo quod consilium de rapiendis virginibus salubriter cessit* (Dionysius, f. 77). **2499** al ... jochs²] *Ludium, id est magistrum ludorum* (Lucas, f. 21vb). *Ludium est nomen proprium hominis magistri ludorum ex Etrhuria* (Dionysius, f. 77).

2488 prop] pres *D* | per mullers] paraules *H* | e] *om.* **CEFI** **2489** les sabines] los sabins *E* **2490** del déu] dels deus e *E* | dels deus *F* **2491** Consual] Censsual *EF* **2492** mullers] muyler *E* **2493** Consual] Censsual *EF* **2494** proseguint] seguint *CGH* **2495** servir] servir *E* | dita] *om.* *H* **2496** ciutat] *post* ciutat *add.* de *G* | amplià] ampliaren *CGH* **2497** singulars] singulars *G* | jugant] jutgant *CDG* | davant] *post* davant *add.* tot *F* **2498** gests¹] gents *EF* | gest *I* | gests²] gents *EF* | gest *I* composts] compostes *EF* **2499** en] a *DF* | dels] *post* dels *add.* dits *D* **2500** o] e *E* | del qual] daquell *E* **2501** que] qui *E* | o] e *E* | d'on] on son *E* | on *F* **2502** los] *post* los *add.* dits *F* | hagueren] agren *DH* | o] e *EFHI* **2505** los] *post* los *add.* dits *DEF* | histrió] iscrio *C* | historio *G*

tothom qui jugàs en lo loch dels jochs en Roma fon apel·lat
histrió.

- E proseguint la dita matèria dels jochs, pervench fins a les
guises e formes de les sàtires, que són dictats de poetes qui
morden e reprenen los vicis. Entre·ls quals fon lo primer Lívio, 2510
qui convertí molt singularment a hoir sos dictats lo poble qui
era present en los jochs. E com aquest dit poeta fos amonestat
diverses vegades per lo poble que·s lexàs de sos dictats a fer,
com hi havia detraccions e reprensions massa manifestes, sessà
10 lo dit Lívio de ses reprensions. E açò que lexà de fer ab paraula 2515
soplí en lo gest, car hac un infant e diverses sonadós qui ab lo
so e ab lo gest representaven açò que havia posat per escriptura.
C. xxv. Los capuans apel·laren per lur delectació los
attel·lans, qui feyen los jochs davant lo poble massa
excessivament e luxuriosa, la qual cosa veent los romans 2520
posaren fre de temperança als dits jochs. Car, com los altres
histrions fossen infames, segons són alguns de nostres temps,
emperò, aquests qui foren refrenats per los romans a certes leys
no eren notats de infàmia, car no eren foragitats dels trips ni
20 dels ^[21b] estipendiats o asoldejats de Roma. E com los altres 2525
jochs aparegua manifestament d'on hagueren principi o
començament, no apar absurda cosa de tractar del començament
dels jochs seglars, la notícia o conexença dels quals és queacom

2509 que ... 2510 vicis] *Dicuntur autem poete satirici mordaces et uicia
carpentes* (Lucas, f. 21vb). **2518** Los capuans] *Hosti, id est Capuani*
(Dionysius, f. 77). **2522** segons...temps] *Add. trad.* Canals.

2506 lo] *om. E* | fon] fos *G* **2507** histrió] hiscrio *C* | historio *G*
2508 pervench] vench *E* | fins] *om. H* **2509** formes] forens *C* | sàtires]
sacres *E* | qui] que *E* **2510** morden] moderen *G* **2511** a hoir] oy e *C* | hoyi
G **2513** fer] *post fer add.* per tant *G* **2514** reprensions] representacions *E*
2515 reprensions] representacions *E* | de²] *om. D* **2516** en] ab *DE* | car] cor
CGH | com *I* | hac] ab *E* | sonadós] sanadors *E* **2518** C xxv] *om. G* **2519**
attel·lans] actelans *DG* **2521** fre] fren *A* **2522** histrions] istorians—*E* |
ystorios | historions *I* **2524** de] *om. E* **2525** o] e *DE* | asoldejats] soldejats
DEF | soladayats *G* **2526** hagueren] agren *CDH* | principi ...
començament] comensament o principi *F* | o] e *EI* **2527** del] al *D* **2528**
seglars] senglars *E* | o conexença] *om. E*

- amagada per ço com no·s feyen sinó de cent en cent ayns; e per
 2530 ço eren dits seglars, car segle és dit temps de cent ayns.
 C. XXVI. Com gran e terrible pestilència destrohís la ciutat de
 Roma e los blats, un hom dit Valèsius, pagès rich e ple, com
 hagués dos fills malalts a la mort, los quals ja los metges havien
 desemperat, una vegada com anàs al foch per portar-los aygua
 2535 calda, agenollà's aquí pregant los déus familiars que tenia en sa
 casa que·l perill e dampnatge de sos fills venguessen sobre lo
 seu cap, ab què·ls fills guarissen. Feta la oració, hohí una veu
 que li dix que sos fills rebrien tantost sanitat si·ls portava per lo
 riu dit Tíber fins a Tarantol, en lo qual loch, en l'altar del déu de
 2540 l'infern apel·lat Ditis e de la regina dita Prosèrpina, trobaria
 aygua de la qual, com haurien begut sos fills, serien guarits. De
 la qual veu lo dit Valèsius, torbat com la ciutat dita Tarantol sia
 luny de Roma per moltes jornades, ymaginant-se que seria cosa
 molt perillosa als fills qui eren prop la mort navegar tan luny,
 2545 estech duptós. Emperò prenent esperança de la veu del déu,
 posà lo fet en execució menant sos fills a la riba del dit flum.
 Pujà ab ells en una barcha e navegà tenint la via de la dita ciutat
 de Tarantol.

2529 per ... 2530 ayns] *Seculares ludi ideo dicebantur quia in uno seculo, id est centum annorum spacio, tantum semel fiebant* (Dionysius, f. 77; cf. Lucas, f. 22ra). **2535** los ... 2536 casa] *Lares hy sunt dii familiares* (Dionysius, f. 77; cf. Lucas, f. 22rb). **2539** déu ... 2540 apel·lat] *Altari dei infernalis quem hic uocat Ditem* (Lucas, f. 22rb). **2540** de ... dita] *Proserpine, id est regine infernali* (Lucas, f. 22rb).

2530 seglars] senglars *E* | dit] *om. DEFI* **2531** C xxvi] *om. G* | e] *om. G*
2532 un] on *F* | dit] de *E* **2533** malalts] malats *G* | los¹] dels *CDEFG*
2534 desemperat] desemperats *BGH* | portar-los] portas los *C* **2535**
2535 calda] *om. H* | agenollà's] aguinoylas *E* | agonolas *G* **2536** e] el *D* de
 sos] dels *CDEFHI* | venguessen] vengues *G* **2537** què·ls] aquells *F* **2538**
 que¹] qui *G* **2539** dit] de *H* | Tíber] Tiberi *CDEF* **2540** l'infern] infern *EF* |
 infferen *G* | infent *I* | regina] reyna *H* | dita] appellada *E* Prosèrpina]
 Prosorpina *H* **2541** haurien] haguessan *G* **2542** Valèsius] *post* valesius
add. fo G | torbat] trobat *G* **2543** ymaginant-se] ymaginant *C* **2544**
 navegar] navegant *G* | tan] *om. G* **2545** estech] *post* estech *add. molt F* |
 de la] del *F* | del déu] *om. C* **2546** sos] los *I* | flum] *post* flum *add. e E* | riu
H **2547** la² ... 2551 de] *om. F* | dita] *om. CEG*

E, com vench al primer son de la nit següent, arribà a un loch
 apel·lat Camp Marcià e, com los fills haguessen gran set e lo 2550
 pare los volgués socórrer e no hagués foch en la barcha ab què
 pogués coure aygua, aquell qui tenia lo govern dix que vehya
 un loch on havia gran ^[21va] fum. Adonchs, lo dit pare dels infants
 lo féu exir per portar foch e aquell loch on veyen lo fum era
 prop de Roma, apel·lat Tarantol, per què lo dit patró del govern 2555
 pres la taça per portar aygua calenta o foch e anàs-se'n al flum
 qui fumava. E veent que no y havia foch, tot goyós pres de
 10 l'aygua esperant en los déus que li havien dat aytal senyal.
 Veent lo fum exir de la terra sens algun enceniment de foch e
 havent gran fe en lo bon senyal que havia vist, portàs-se'n 2560
 d'aquella aygua e, collint un poch de lenya, encengué-la e,
 calfada l'aygua, donà-la als infants a beure. E tantost que hagren
 beguda la dita aygua adormiren-se e, après lo dormir, levaren-se
 sans e alegres, recomptants al pare com havien vist en sompnis
 en quina forma un déu lo qual no conexien los havia torquat 2565
 cors ab una esponja e·ls havia manat que se n'anassen a l'altar
 del déu Ditis e de la regina Prosèrpina, que era en lo loch d'on
 20 havien portada l'aygua, e que y oferissen bèsties que fossen
 negres e que y estenessen lits e que de nits fessen jochs en
 reverència del dit déu. 2570

2549 al] lo *G* | son] so *DE* | de] *om.* *G* | a] en *EGH* **2553** loch] foch *EF*
 havia] *post* havia *add.* i *E* | fum] flum *E* | dit] *om.* *G* **2554** e ... fum] *om.*
CG | on] i *F* | veyen] *post* veyen *add.* exir *E* | vehia *HI* **2555** de] *om.*
CDEFG | de ... apel·lat] la ciutat de *I* | del] *post* del *add.* dit *EF* **2556**
 portar] portay *G* | o] e *EGH* **2557** goyós] grios *E* | angoxos *H* **2558** que]
 qui *BCFI* **2559** Veent ... 2563 senyal] *om.* *E* | lo ... 2562 exir] exir lo fum
GH | fum] flum *F* | algun] negun *CDFGH* **2560** gran] *om.* *I* que] com *E* |
 portàs-se'n] portant sen *CG* **2561** aygua e] *om.* *CG* | e] *om.* *H* | un poch]
 una pocha *H* | encengué-la] encesla *C* | encenela *E* | encene lo foch *F* **2562**
 calfada] calfan *D* | escalfada *EF* | l'aygua] aygua *D* donà-la] dona *G* | que]
 com *DEF* | hagren] hagneren *EFG* **2563** beguda] *post* beguda *add.* de *I* |
 levaren-se] levaren sen *I* **2565** en² ... forma] *om.* *E* no] *om.* *ABI* | lo²] los
AB **2566** cors] cor *C* **2567** e] o *I* | Prosèrpina] Prosorpina *H* | que] qui
CDEFGH **2568** havien] havia *B* | portada] aportada *EF* | que²] qui *CFGH*
2569 que] *om.* *E*

- 2575 E com lo pare dels infants anàs al loch e no y trobàs algun altar, creent que fos voler del déu que ell hi edificàs altar, anàs-se'n a la ciutat per comprar lo dit altar, manant als seus servents que mentre ell iria cavassen per fer lo fonament. Los quals, feent la voluntat de lur senyor, com haguessen cavat fins a la pregonea de XX peus, trobaren una ara o altar en lo qual havia escrit: "Aquest altar és dedicat al déu Ditis e a la regina Prosèrpina". La qual cosa, com fos nunciada al dit Valèsio, lexat lo propòsit de comprar l'altar, tornàs-se'n de la ciutat e offerí aquí per sacrifici offeretes negres, ço és vedells e moltons e altres animals negres que antigament eren di-tes ^[21vb] furves. E ordenà aquí lits segons la volentat del déu, feent jochs e solaços tres nits continuades, car en tantes nits los fills foren guarits de la malaltia.
- 2580 E, mogut per exempli d'aquest Valèsio, Valeri Públicola, qui fou lo primer cònsol, volent socórrer al perill de la ciutat on havia greus malalties, anàs-se'n al dit loch del déu Ditis e, per vot que havia fet, sacrificà aquí bous e vedells negres, e aparellà-y lits, feent aquí jochs per tres nits contínues en reverència del déu Ditis e de la regina Prosèrpina.
- 2590 Valeri: tant com la nostra ciutat romana cresqué en riqueses, tant habundà més en jochs e goyg singular, per la qual rahó Càtulo, volent ampliar o créxer la dita alegria e consolació, seguint e

2571 al] *post* al *add.* dit *EF* | e] *om.* *B* | algun] negun *CDEFGHI* **2572** del] *om.* *C* | de *G* **2573** servents] *om.* *D* **2574** iria] *post* iria *add.* ala dita ciutat *E* | feent] feyen *G* | la voluntat] lo manament *H* **2575** de lur] del *C* **2576** o ... 2580 altar] *om.* *B* | en ... 2580 dedicat] hedifficat *E* **2577** al déu] als deus *C* | al ... e] *om.* *H* | déu] *om.* *G* | Prosèrpina] Proserpina *H* **2578** nunciada] denunciada *EFG* | Valèsio] Caletius *E* **2580** sacrifici] *post* sacrifici *add.* o *D* | sacrificis *E* | és] *post* es *add.* o *E* e²] o *H* **2581** furves] furnes *ABCDEFGH* | furies *I* **2582** del déu] dels deus *I* **2583** car] cor *CG* | com *I* | en] entre *E* **2585** exempli] eximpli *CDEFG* **2587** havia] havien *E* | dit ... del] loch del dit *F* | del] *om.* *G* déu] dit *CG* | Ditis] dits *G* **2588** bous ... 2592 aquí] *om.* *DEF* | e²] *om.* *CG* **2590** del] *post* del *add.* dit *EF* | e] o *F* | regina] dehessa *CDEFGHI* | Proserpina] Proserpina *H* **2591** nostra ciutat] ciutat nostre *EF* **2592** jochs] joch *DF* | jochs ... goyg] goig e joch *CGH* | singular] singulars *E* **2593** o] e *CEH* | e¹] o *D* | e²] o *G*

- resemblant la luxuriosa delectació dels campaneses, fon lo
 primer qui ordenà que·ls romans mirassen los jochs desientes, 2595
 cobrint lo loch dels jochs de veles per defendre·ls del sol e
 donar·los ombra delitable.
- C. xxvii. Los dits jochs vengren a tant gran excés que Gneo
 Pompeyo féu canals per les quals vengués aygua al loch dels
 jochs a mitigar la fervor de la calor del sol. E Lúcio féu pintar lo 2600
 loch on estava lo mestre dels jochs de diverses colors, com de
 primer les taules del dit loch fossen sens alguna pintura. Lo qual
 10 loch, après d'aquests, G. Antonio cobrí d'argent, e son pare
 d'aur; e Quinto Càtulo lo ornà de vori. Après feren aquí un
 pavalló o sobrecel qui se'n podia levar, que·s tenia ab correges 2605
 d'argent, les quals Lèntulo singularment ornà. Après ordenà M.
 Scauro que aquells qui estaven en lo dit pavalló fossen vestits
 de vermell, que fon gran bellea de ornament. Après, Marcho e
 Drúsio, volents honrar la memòria de lur pare Bruto, ordenaren
 lo joch de les espases qui·s fes en lo mercat de Roma apel·lat 2610

2600 Lúcio] Tot i que Kempf: 195 edita *Claudius Pulcher*, al ms. Z trobem
C. Lucius Pulcher (f. 22va). | lo loch on estava lo mestre dels jochs] *Est
 autem scena pulpitum in medio theatri ubi stabat magister ludi* (Lucas, f.
 22va). **2603** son pare] Kempf (195) edita un nom propi, *Petreius*, mentre
 que el manuscrit glossat per Lucas transmet la lliçó *pater eius* (Z, f. 22va),
 amb la síl·laba *-er* abreviada. Tant els comentaristes de Dionysius i Lucas
 com Canals reiteren la lliçó *pater*, que divergeix de la de Kempf. **2608**
 vermell] *Tunicis punicis, id est rubeis* (Lucas, f. 22va). **2610** lo¹ ...
 espases] *Vid.* la nota següent.

2595 desientes] desciençies *EF* | desientes ... 2599 jochs] *om. B* **2596**
 defendre·ls] defendres *H* **2597** donar·los] donant los *G* **2598** C xxvii]
om. G | vengren] vingeren *E* | vengueren *FGH* | a] en *E* | Gneo] gueo
CDFI **2599** al] en lo *G* | al loch] als lochs *F* **2600** la¹ ... calor] la calor
 dela fervor *I* | fervor] furor *H* | E] *C CDFG* | Lúcio] lircio *E* | féu] fou *E*
2602 alguna] negunes *CG* | neguna *DEFH* | pintura] pinturas *CG* **2604**
 Càtulo] cautulo *CEGH* | ornà] orla *D* | ordona *EF* **2605** pavalló] papayllo
EFH | o] e *CEF* | qui] que *E* | que·s] quis *DEG* **2607** lo ...pavalló] la dita
 silva *DEF* | pavalló] papallo *H* **2608** que] qui *G* ornament] ornaments *E* |
 e] *om. CG* **2609** Drúsio] dursio *G* | volents] volent *CGH* | honrar] ornar *E*
 | ordenaren] ordona en *G* **2610** qui·s] ques *CDEFGI*

Boari, en lo qual joch ^[22ra] diverses morien. Car en lo joch eren dos hòmens qui·s combatien fins a la mort, car la un o l'altre hi romania. E lo dit joch donaren Clàudio e Fúlvio, cònsols, qui·l proseguiren.

2615 C. XXVIII. March Escàurio trobà la batalla dels cavallers qui·s combatien fins a la mort, e açò féu lo dit March ab la sua gran magnificència, offerint grans dons e joyes a aquells qui serien vençedors. E aquelles batalles se feyen per solaç del poble. Antigament, en tota Ytàlia ni en Roma no havia estàtua d'aur en temple ni en altre loch. E lo primer qui la trobà fon Attílio, qui per reverència de son pare posà una stàtua d'aur d'un hom a cavall en lo temple de Pietat. E lo dit temple havia dedicat aquest Atílio, stants Cornèlio Lèntulo e Bénio Pàmphilo cònsols, per lo vot que havia fet de hedificar lo dit temple si havia la victòria contra lo rey Antíochus. Lo qual vencé en un loch dit Sermòpilas.

10

C. XXIX. Lo dret civil e de les cerimònies dels déus e de les gestes o dels fets dels emperadors e dels grans barons eren axí entremesclats que a tothom comunament eren molt escurs, sinó

2611 en¹ ... 2613 romania] *Gladiatores erant qui de gladiis decertabant et mutuo se uulnerabant et interficiebant* (Lucas, f. 22va). **2615** la ... 2616 mort] *Athleta dicitur pugnator miles fortis. Et dicitur athleta quasi ad letum, id est ad mortem fortis* (Dionysius, f. 78v; cf. Lucas, f. 22vb). **2617** offerint ... 2618 vençedors] *Add. trad.* Canals. **2623** Cornèlio Lèntulo] En realitat es tracta de P. Corneli Ceteg. L'error es troba ja al text de Valeri Màxim. **2627** e² ... 2628 barons] *Vbi scribebantur gesta et bella imperatorum et consulum* (Lucas, f. 22vb).

2611 diverses ... joch²] *om. E* | morien] moriren *CH* | Car] cor *G* **2613** donaren] vedaren *E* | ordonaren *G* | ordenaren *H* | Clàudio] Elaudio *E* | Fúlvio] ffulvia *I* | cònsols] *om. AB* | qui·l] quil *FG* **2614** proseguiren] p̄prosequiren *A* | perseguiren *G* **2615** C xxviii] *om. G* | xxviii] xxvii *D* Escàurio] scauro *CE* | escaturio *G* | estauro *I* **2617** a] an *C* **2618** aquelles] aquells *E* | batalles] *om. DEF* **2619** estàtua] estatuta *B* **2620** qui la] quil *G* | trobà] atroba *F* | Attílio] actilio *DGH* **2621** stàtua] statuta *B* | estua *D* **2622** dedicat] *post* dedicat *add. a E* **2623** aquest] lo dit *I* | Atílio] Actilio *GH* | Bénio] bevio *C* | Pàmphilo] pamfilio *CGH* | panphio *E* **2624** hedificar] hedifar *H* **2625** contra] *om. F* | Antíochus] anteochoch *E* | Anthoicus *H* **2627** C xxix] *om. G* | xxix] xxviii *D* **2628** gestes] gests *D* | gents *E* | o] e *EFG*

- als sacerdots. Mas Flàvio, qui fon fill de pare catiu donat a 2630
 libertat, escrivà de Roma, com fos fet mostaçaf declarà los dits
 drets separant la un de l'altre. E un jorn, sient en la cadira de la
 sua dignitat, determenà, espongué e declarà los dits drets a tot lo
 poble enmig del mercat, de la qual cosa alguns eguals seus
 foren moguts de enveja. Car, com ell anàs un jorn a veure son 2635
 companyó qui era malalt e trobàs tots los lochs de la cambra
 abtes a seure ocupats per nobles hòmens qui no·s volgren levar
 a la presència del dit Flàvio ni·l covidaren de seure, manà que li
 10 fos portada la cadira de la sua dignitat e sient-se en la dita
 cadira davant aquells ^[22rb] qui no·s volgren levar per ell, fon
 venjador del menyspreu qui era fet a la sua honor. 2640
- C. xxx. La qüestió e ley de les metzineres dones que mataven
 lurs marits ab verí no fon en Roma divulgada, ans era ignorada
 fins al temps en lo qual diverses matrones cometeren una gran
 malvestat. On, com en Roma molts marits morissen 2645
 soptosament pocionats e metzinats per les mullers, una serventa
 que fon menada al loch del juhí manifestà que les dones
 mataven amagadament ab verí lurs marits. E, feta enquesta,
 20 feren sentència capital de cent setanta dones que havien morts
 lurs marits. 2650
- C. xxxi. Gran era lo col·legi dels trompadors qui ensemps
 sonaven e feyen jochs e representaven diverses guises e gests de
 persones en les festes públiques e particulars, estants ab la cara

2630 sacerdots] sanadors *E* 2631 los] lo *D* 2632 separant...2636 drets]
om. G 2633 determenà] *post* determena *add. e EF* | espongué] espone
CEF 2635 anàs ... jorn] un jorn anas *E* | a] *om. DEI* | a ... 2639 los] als *C*
 veure ... 2639 tots] *om. G* 2636 tots] *om. F* 2637 volgren] volgueren
EFGH 2638 seure] *post* seure *add. ell G* | que] qui *H* 2639 portada]
 aportada *E* | dita] *om. EF* 2640 cadira] *post* cadira *add. de la sua dignitat*
C | volgren] volgueren *EFGH* 2641 qui] que *DHI* 2642 C xxx] *om. G*
 xxx] xxix *D* | La] Aa *G* | que] qui *EG* | mataven] mataran *HI* 2643 lurs]
 lus *C* | divulgada] diulgada *GI* 2645 morissen] matassen *I* 2646 pocionats]
 poscinorats *E* | pacionats *HI* 2647 que¹] *om. EF* | qui *I* fon] *om. EG* | juhí]
post juhi *add. on EF* 2648 ab ... marits] lurs marits ab vari *G* 2649 dones]
om. F | que] qui *FGH* 2651 C xxxi] *om. G* | xxxi] xxx *D* 2652 jochs]
 jorch *C* 2653 persones] *post* persones *add. sonans e jugans CDEFG* |
 pressones *D* | les] le *AB* | la] *om. F*

2655 cuberta, mudants diverses vestidures per fer lurs representacions. Aquests trompadors o nafiles havien per costuma de menjar ab los sacerdots en lo temple del déu Júpiter e, com los fos vedat, irats e torbats anaren-se'n a Tíboles. E los romans, veents que les lurs festes e solemnitats eren desertes de jochs e consolacions, trameteren legats als tiburtins preguntants que los dits trompadors e juglars volguessen per lur gràcia restituir als temples de Roma. E com los dits juglars no y volguessen anar, fenyeren los tributins una gran festa en la qual, estants los dits juglars, feren-los gran covit e donaren-los tant a menjar e beure que ls embriagaren. E, axí embriachs, 2660 posaren-los sobre una carreta hi enviaren-los a Roma. Als quals los romans restituiren la honor e lo dret que havien de menjar en los temples.

2665 Valeri: l'ús que aquests juglars havien de representar certes persones, com adés representaven ^[22va] gest de fembres comunes, adés gest de cavallers, adés de mercaders, hac causa e rahó de vergonya com los dits juglars vengren embriachs a Roma.

2669 com ... 2670 mercaders] *Vocat autem usum personarum representationes ystrionum, quia diuersas personas effigiant: aliquando meretricum, aliquando militum, aliquando mercatorum* (Lucas, f. 23rb).

2654 lurs] lus *C* **2655** o] e *G* | nafiles] anafills *E* | nafileres *G* **2656** del] *om.* *G* **2657** Tíboles] transtiber *CDFG* | transiber *E* | Tibeles *H* | E los] *om.* *B* **2658** les] *om.* *E* **2659** consolacions] consolacio *G* | tiburtins] Tibertins *H* | Tiburçins *I* | preguntants] prenguants los *F* | pregunt los *G* **2660** los] lo *C* | e] o *E* **2661** dits] *om.* *H* **2662** fenyeren] feyeren *D* | faeren *E* | fenyeren ... 2666 juglars] *om.* *H* | tributins] juglas *C* | tiburtins *DF* | Triburtins *G* | Tiburçins *I* **2663** estants] estant *BE* | estats *F* | feren-los] *post* los *add.* una *G* **2664** menjar] mejar *C* | e] *post* e *add.* a *DEF* | embriachs] enbriagats *E* **2665** a] en *CEG* **2666** de menjar] *om.* *D* **2668** l'ús] lurs *E* | certes] diversos *CG* | diverses *DEFHI* **2669** persones] *om.* *CG* | representaven] resemblaven *DEF* | gest] gests *CDEFGI* **2670** comunes] *om.* *E* | gest] gests *CEFGHI* | de²] *om.* *E* | e] o *C* **2671** vengren] vingueren *E* | vengueren *FGH* | a] en *CEG*

C. XXXII. Tanta e tan gran fon la simplicitat mesurada e
innocència dels antichs en menjar e beure que fon exempli
singular de humanitat e continència, en tant que no·s donaven a 2675
vergonya los grans hòmens de menjar en loch poblich, car no
havien tals viandes que no les poguessen mostrar als ulls del
poble sens vergonya. Hi eren hòmens de tanta continència que
pus sovín menjaven farines, que·s fan de farina d'ordi, de aygua
e de sal, que no menjaven pa. E per açò, en los sacrificis que 2680
feyen, posaven les dites farines sobre les entràmenes dels
pollastres, los quals sacrificaven als lurs déus. E de primer, tant
més mitigaven los déus ab los sacrificis de lurs viandes com pus
simplament e honesta vivien. E no solament mitigaven los
romans los lurs déus ab sacrificis per reebre'n beneficis, ans 2685
encara los altres de diverses nations. Bé és ver que la deessa
Febra no colien per obtenir-ne benefici que·ls donàs, mas
sacrificaven-li per açò que no·ls nogués. E colien-la en tres
temples: la hu era en lo palau major, on fon la primera habitació
de Roma; l'altre en una hera fora la ciutat, on eren los 2690
monuments dels Marians; l'altre en la sobirana part del carrer
Lonch. E feyen-li sacrifici de les viandes que solen menjar los
malalts qui han febra, creents los romans ésser cosa rasonable
de fer lo dit sacrifici per mitigar la ardor de la humanal pensa,

2689 on... 2690 Roma] *Vnum erat in palacio maiori, ubi fuit prima habitacio* (Lucas, f. 23rb). **2690** fora...ciutat] *Add. trad.* Canals.

2673 C xxxii] *om. G* | xxxii] xxxi *D* | simplicitat] *post* simplicitat *add. e ABI* | mesurada] *mensurada E* | e³] *om. ABI* **2674** dels...beure] *om. F* | e] *post e add. en E* | exempli] *eximpli CDEFG* **2675** en] e *B* | a] *om. E* **2676** car] *cor CG* | e *E* **2677** del poble] *dels pobles H* **2678** continència] *conciencia DEF* **2679** sovín] *soveny C* | soven *GI* | menjaven] *om. C* que·s] *que CE* | fan] *fa E* | farina] *om. G* | d'ordi] *post* dordi *add. e EF* **2680** E...açò] *empero E* **2681** les¹...farines] *om. CG* **2682** los] *les C* sacrificaven] *offerien H* | als] *a C* | lurs] *om. H* **2683** los²] *lurs EF* | lurs] *lur H* **2684** simplament] *singularment H* **2685** reebre'n] *rebre CG* **2686** los] *les H* | deessa] *post* deessa *add. de E* **2687** Febra] *fabra B* que·ls] *quel F* **2688** sacrificaven-li] *sacrificaven la DEF* **2690** l'altre] *post* laltre *add. es C* **2691** carrer] *carcer I* **2692** Lonch] *loch B* sacrifici] *sacrificis GH* | solen] *solien ABI* **2693** creents] *creent E*

- 2695 emperò la lur sanitat conservaven ab ajuda de indústria molt
certa e provada, car la mare que nodria e conservava lur sanitat
era la continència e temprament que servaven en menjar hi en
beure. E aque-sta ^[22vb] temprança e continència és enemiga de
viandes supèrflues, provocatives a luxúria, hi és lunyada de
2700 massa gran habundància de vi e separada de inmoderat ús de
carnalitat.
- C. XXXIII. Semblant continència hac la ciutat dita Spartana, e
fon Lacedemònia, que fon més estreta en observar la rigorositat
de continència. La qual, observant les leys estretes, aspres e 10
2705 rigoroses de Ligurgo, qui manà en ses ordinacions e leys que·ls
de la dita ciutat no anassen en Àsia tement-se que, si miraven
los delicaments de la dita terra de Àsia, que, presos per les
carnals delectacions, no venguessen a costuma de delicada e
carnal vida. Car los de la dita ciutat Spartana havien hoït dir
2710 que·ls de Àsia s'eren donats a gran excés de convits e de
habundosa vianda e a tota cosa de delectació que no era
necessària a la humanal vida. E aquets asians havien induïts los
grechs que donassen corones als covidants e que·s lavassen ab
aygües odoriferants e que donassen de moltes diversitats de 20

2702 e ... 2703 Lacedemònia] *Lacedemonia, qui alio nomine Spartana dicebatur* (Dionysius, f. 80v; cf. Lucas, f. 23va). **2712** los grechs] *Induxerunt Grecos, quos hic uocat Ionas* (Lucas, f. 23va). *Notandum quod Ionas est una ex quinque linguis Grecorum* (Dionysius, f. 80v).

2695 conservaven] conservren *H* | ajuda] iuda *B* **2696** provada] aprovda *E* | car] cor *CGH* | que] qui *E* | conservava] conserv *C* **2697** la] *om. H* | e] o *E* | temprament] temprança *EFG* | en²] *om. G* **2698** continència] continença *G* **2699** supèrflues] fuperflues *I* | provocatives] provcants *H* **2700** gran] grans *EF* | habundància] abundancies *DEF* | inmoderat] inmoderitat e *E* **2702** C xxxiii] *om. G* | xxxiii] xxxii *D* | e] que *DF* **2703** Lacedemònia] lacedonia *C* | la celademonia *E* | lacedonionia *G* que] qui *G* | fon²] *om. G* | la] *om. C* | la...2705 observant] *om. I* **2704** aspres] amples *I* **2705** qui] que *C* **2706** dita] *om. E* | Àsia] ansia *E* **2708** de] *om. DEFG* **2710** que·ls] que aquells *E* | gran] grans *EF* | excés] actes *D* | excessos *EF* | convits] coujts *DEG* **2711** habundosa...de] *om. H* | era] es *H* | era necessària] cessaria *CG* **2713** que·s] quels *DEF* **2714** odoriferants] odoriferes *C* | moltes] dues *CG*

- viandes feent segona taula, les quals coses no foren poch 2715
 incitament de luxúria.
- Valeri: no és gran maravella si·ls hòmens virtuosos donats a
 sostenir treball, gloriejants-se en paciència, no volgren ésser
 trencats e romputs, per los delits carnals de estranyes nations,
 los nirvis forts e fermes de lur virtuosa ciutat, sabents de cert que 2720
 pus fàcilment ve hom e passa de virtut a luxúria que de vici a
 virtut, feent-los d'açò apercebuts e cautelosos lo lur duch
 apel·lat Pausànies, qui, com hagués fet obres molt virtuoses e
 10 de gran comendació, tantost que·s donà a les costumes de Àsia,
 fet hom efeminat, no hac vergonya de perdre e amollir la sua 2725
 virtuosa fortalea.
- Tan gran era lo cor que havien ^[23ra] los espartans en los fets de
 les armes que trobaven novelles guises de moure lo cor e la
 voluntat d'aquells qui·s combatien, car hagren trompes, nafils e
 d'altres estruments musicals qui feyen lo so semblant del 2730
 moviment que feyen aquells qui·s combatien. Hoc encara, lo dit
 so semblava la manera que havien de ferir e de combatre, e ab
 aquest so ençenien la sanch e el cor de la lur host, per què
 20 diverses vegades los dits espartans foren vencedors. Aquests
 meteyxs espartans, per dissimular e amagar la sanch de les 2735
 nafres d'aquells qui eren ferits de lur host, ordenaren que tots
 portassen sobresenyals vermells, no pas perquè haguessen

2715 foren] feren *CG* | poch] *om. E* 2716 incitament] jutjament *CGH* 2718
 gloriejants-se] gloriejant se *CDEGH* | en] *post en add. sostenir G*
 paciència] penitencia *D* | no] *om. H* | volgren] volgueren *EFG* 2719 e] o
EF 2720 nirvis] verins *E* | nervis *H* | lur] *om. E* | que¹] *om. I* 2721 e] a *I* e
 passa] *om. H* | passa] *post passa add. hom E* 2722 feent-los] fahents *H* lo]
 de *G* 2723 apel·lat] appella *G* | Pausànies] pansanies *C* | fet] fetes *EFG*
 2724 que·s] que *I* | Àsia] *post asia add. fo E* 2725 efeminat] afeminant *D*
 2728 trobaven] trobaren *CEG* 2729 qui·s] qui *C* | hagren] hagueren *EFG* |
 trompes] *post trompes add. e CDEFG* | nafils] anefils *CEG* 2730 qui] que
CE | semblant] semblants *C* 2731 qui·s] qui *C* 2732 semblava]
 semblaven *F* 2733 ençenien] entenien *CEI* | *post ençenien add. en I* | la¹
om. B | e] *om. CDFGHI* | el] lo *E* | la²] *om. CGH* 2734 dits] *om. EF* |
 Aquests] aquestes *D* 2735 per] *om. H* | dissimular] disimulans *H* 2736
 ferits] vestits *D* | de] *post de add. la H* 2737 vermells] vermelles *BD* |
 perquè] que *E*

temor ni orror de veure lurs nafres, mas feyen-ho per no donar
 cor ni audàcia als lurs enemichs, la qual reberen si vessen la
 2740 host contrària molt nafrada.

C. XXXIII. Los athenienses, hòmens molt virtuosos, seguiren los
 maravellosos coratges e de gran virtut generosa en fets d'armes
 dels dits espartans, en altra guisa appel·lats lacedemonians,
 2745 semblants-los en costumes molt sàvies ab les quals
 conservaven la pau entre si meteyxs. Los quals, veents que la
 ociositat o perea que fug hi esquivava tot treball virtuós e fa los
 hòmens flachs e mesquins, ordenaren que·ls hòmens ociosos 10
 fossen preses e menats al mercat davant tota la gent axí com a
 presos qui haguessen comès un gran crim per lo qual deguessen
 2750 ésser sentenciats. E aquí donaven-los pena per lo vici de perea,
 axí com si haguessen feta gran injúria a qualche hom. E axí
 reebien pena e vergonya punits davant tot lo poble.

Aquesta metexa ciutat de Athenes hac un gran e molt sant
 consell feent estatut fort profitós al ben poblich, car ordenà
 2755 que·ls cònsols e ciutadans de Athenes vinguessen cert temps de
 l'ayn al carrer dit Ariòpagus, on ^[23rb] estudiaven los filosofos qui
 tractaven e mostraven actes de virtuts morals, e aquí 20
 enterrogassen cascun ciutadà quin offici havia e de què vivia,
 per tal que·ls hòmens visquessen honestament sabents que·ls

2743 en ... lacedemonians] *Vid.* les notes a II.1.33. **2756** on ... 2757
 morals] *Dicebatur sic uicus Atheniensis in quo studebant philosophi
 uirtutibus operam dantes* (Dionysius, f. 81v).

2738 orror] error *D* | terror *EF* **2739** als] a *CDE* | vessen] vesses *B* **2741**
C xxxiiii] *om. G* | xxxiiii] xxxiii *D* **2742** fets] fet *D* **2743** lacedemonians]
 lacedonians *E* | lecedomians *G* **2744** semblants-los] semblants lurs *EF* |
 semblant los *I* | en] *post* en *add.* les *C* | *om. EF* **2745** conservaven]
 observaven *CG* | veents] vehent *E* **2746** fug hi] feyen *E* | esquivava]
 esquivave *E* | fa] fahia *E* **2749** qui] que *DEFHI* | crim] *post* crim *add.* e *D*
2750 donaven-los] donaven la *E* **2751** hom] homa *G* **2752** reebien]
 reberen *DEF* **2753** metexa] matex *I* Athenes] Athanes *E* | Actenes *G* | sant] savi *G*
2754 consell] consoll *F* **2755** Athenes] Actenes *G* | cert] certs *AB* **2756**
 Ariòpagus] Artopiagus *G* **2758** havia] havien *E* | e] ne *DF* | ni *E* **2759**
 visquessen] vinguessen *E* sabents] sabent *CI*

- covenia de retre rahó tots ayns davant los cònsols, en presència 2760
de tot lo poble, de lur regiment e de la vida que tenien.
- C. xxxv. Aquesta matexa ciutat de Athenes introduí per
consuetut general, a tractat d'un gran hom appel·lat Pèricles,
que·ls bons ciutadans qui viurien virtuosament fossen coronats
d'una corona feta de dos rams de olivera en senyal de promenia 2765
e honestat. E d'aquesta corona fon coronat primerament lo dit
Pèricles axí com a hom singularment virtuós.
- Valeri: o statut loable qui deu ésser singularment aprovat! Car
10 si vols mirar a la persona de Pèricles ho a l'estatut de cada part
veus honor, car la honor és nodriment habundós de les virtuts. E 2770
lo dit Pèricles fon digne que ell, qui trobà la potestat de donar la
dita corona, reebés la honor e començàs en ell qui primerament
fon coronat de la corona de olivera.
- C. xxxvi. Considera en aquest capítol l'estatut digne de gran
memòria que ordenaren los de la ciutat de Athenes, on manaren 2775
que, si algun senyor afranquia lo seu catiu e per temps
esdevenidor li podia legudament e jurídica provar que li fos
estat desconexent, era privat de la dita franquea e libertat per lo
20 jutge ordenari dient aytals paraules: "Jo vull que d'aquí avant
no·t tingues per ciutadà franch, donat a libertat, qui est estat 2780
estimador foll de tan gran do com és lo do de libertat, no esmant
ni preant-lo ésser tan marvellós com és. Ne pusch creure per

2765 en...2766 honestat] *In signum probitatis et honestatis* (Lucas, f. 23vb).

2760 de] *om. I* 2762 C xxxv] *om. G* | xxxv] xxxiiii D | Athenes] Athanes
E | Actenes G 2763 general] *om. E* | a] e EH | tractat] tractar CG | gran
hom] hom gran DEF 2764 qui] que E 2765 olivera] oliva E 2766 e] *post*
e *add.* de G | primerament] *om. EH* | lo ... 2768 Pèricles] pericles demunt
dit G 2768 qui] que E | ésser] esser esser B | Car] cor CG 2769 a²] la F |
cada] cascuna E 2770 veus] vols E | car] cor CG 2771 qui] que D 2772
la] *post* la *add.* dita H 2773 olivera] oliva E 2774 C xxxvi] *om. G* | xxxvi]
xxxv D 2775 Athenes] athanes E | Actenes G | manaren] *post* manaren *add.*
los I 2776 afranquia] enfranquie E 2777 esdevenidor] *om. C* | li¹] lo CEF
G | legudament ... provar] provar legudament e jurídica D | e] o C 2779
dient] *post* dient *add.* axi E 2780 est] es C 2781 com] ço CG | lo] *om.*
CGH 2782 per res] *om. E*

- res que tu fosses d'aquí avant profitós al ben pòblich, com te
 veja ésser tan cruel a tu me-teyx ^[23va] e a la tua casa. Ves-te'n,
 2785 donchs, e sies catiu, pus que no has sabut ésser franch".
- C. XXXVII. Los de la ciutat de Masella foren grans amichs del
 poble de Roma, havent ab ells singular observància de amor e
 caritat. E hagueren discreció de doctrina participant molt ab les
 2790 costumes antigues de Roma, per què foren hòmens fort savis e
 discrets. Aquests ordenaren que tres vegades pogués lo senyor
 revocar la libertat o franquesa donada al seu catiu si li era
 desconexent, mas la quarta no volien que la pogués revocar com
 fos sua la culpa, qui tantes vegades se era leixat enganar. 10
- Ítem, aquesta mateixa ciutat, que feya estretament e rigorosa
 2795 observar les virtuts, no permetia per res que·ls juglars qui
 depenyhien gests deshonestes de fembres comunes, que
 s'acostassen al loch dit scena on havia un cadafal sobre·l qual
 los juglars feyen sos jochs, tement-se que la consuetut
 continuada de mirar los dits jochs deshonestes no mogués la
 2800 cobejança dels jóvens hòmens qui miraven a fer semblants
 actes.
- Ítem, en la dita ciutat ordenaren que a tots aquells qui per 20
 alguna religió simulada van acaptant, donant-se a perea axí com
 los ypòcrites, que·ls fossen tanquades les portes, determenant

2797 on ... 2798 jochs] *Est autem scena pulpitem in medio theatri ubi stat ille qui cantat et qui facit representationes* (Lucas, f. 23vb). **2803** axí ... 2804 ypòcrites] *Ista ciuitas claudit portas ypocritis qui simulant scintatem* (Lucas, f. 24ra).

2783 d'aquí ... profitós] *profitos daqui avant* **E 2784** veja] *ve G | casa] cosa E 2785* que] *om. CG 2786 C xxxvii] om. G | xxxvii] xxxvi D | del poble] om. I 2787* de¹] *om. H | e] post e add. de G 2788* hagueren] *agren CHI | post hagueren add. gran CGH | les] ells C 2789* fort] *molt CG 2793* culpa] *colpa CDEFGHI | qui] que CEF 2794* que] *qui G 2796* depenyhien] *post depenyhien add. los F | deshonestes] desonets G 2797* dit] *om. E | scena] sceva C | desceva E 2798* sos] *lurs E | tement-se ... 2800* jochs] *om. C 2799* continuada] *acustumada E | deshonestes] desonets G 2800* jóvens hòmens] *homens jovens DF | qui] quey C | quiy G 2802* en] *om. CGH | ordenaren] ordona G | ordena H | a] om. CEGH 2803* a] *om. G 2804* determenant] *post determenant add. que I*

aytal superstició o supèrflua religió, falsa e pal·liada axí com 2805
alguns qui·s perfumen de comí barrani, no ésser loabla ni
profitosa al ben poblich, ans l'an devien esquivar e foragitar.
Ítem, del començament en lo qual fundaren la dita ciutat fins en
aquest temps ha un coltell enmig de la plaça posat aquí per
degollar los malfeytors; e per la sua antiquitat o vellea, tot 2810
menjat de rovell, en tant que envides és sofficient per fer l'acte
per què és ordenat. E no·l ^[23vb] mudaven per tal que fos senyal
de la consuetut antiga, com los de la dita ciutat volien servir
10 les costumes antigues no solament en les coses grans, hoc
encara en les minves. 2815
Ítem, en les portes de la dita ciutat havia dos lits de morts: en la
hu portaven a soterrar sobre un carro los cossos dels catius; en
l'altre, los cossos dels franchs. E no volien que en les sepultures
se fessen plants ni plors, ans ordenaren que·l sacrifici qui
s'oferia per los morts e el convit dels parents se fes tot en un dia. 2820
Valeri: o gents que plorats per los hòmens morts! Digats-me,
què val més? O escusar la dolor humanal, la qual passats en lo
plorar que fets hi en la tristor que us donats, o portar enveja a
20 déu per tal com no us ha fets participants de la sua
immortalitat? 2825

2805 axí ... 2806 barrani] *Add. trad.* Canals. *Vid.* Avenoza (2000: 348): "a les llengües peninsulars el comí apareix també citat com 'afeite de hipócritas' o com planta que s'empra per engroguir i el groc és el color de la hipocresia per antonomàsia".

2805 superstició] superstacio *G* | religió] *om. E* | e] o *H* **2806** perfumen] perfumaven *H* | barrani] barberi *H* | ni profitosa] *om. DEF* **2807** l'an] lon *E* | lo *GH* **2808** en¹] *om. E* **2809** enmig] al mig *CGH* **2810** malfeytors] mals faytos *CDEG* | mals faytors *FH* | e] *om. I* | o] e *CF* | tot] *om. CGH* | es *DEF* **2811** envides] abvides *E* **2812** per¹] a *E* | ordenat] ordona *C* mudaven] mudaren *E* | muden *G* | fos] *post* fos *add.* en *C* **2813** dita] *om. G* | dita ciutat] ciutat dita *E* **2814** antigues] *om. E* **2815** les] *post* les *add.* pochas e *G* **2816** dita] *om. DEF* **2817** soterrar] sostenir *C* | sebolir *G* catius] *post* catius *add.* e *G* | catius ... 2819 dels] *om. EI* **2818** que] *om. CG* | les sepultures] los sepulcres *E* **2819** plants] plantes *G* **2820** s'oferia] offeriren *E* | e] *om. HI* | el] del *B* **2821** gents] *post* gents *add.* a *DEF* | que] qui *CGI* | hòmens] *om. G* **2822** què] qual *H* | O] *om. G* passats] posats *EI* **2823** plorar] plor *CG* | plant *E* | hi] ho *C* | que us] ques *F* **2824** no us] nons *CD*

Ítem, com fos costuma que alguns hòmens per la gran adversitat
 de fortuna que sostenien, no volent-ne més passar, se fessen
 matar, altres qui totstemp havien haguda bona fortuna, no
 volent venir a fortuna contrària, desijassen la mort, e per
 2830 aquestes rahons molts morissen follament, ordenà la dita ciutat
 un abeuratge de verí que matava los hòmens fort espaxadament
 e dins breu temps segons la mescla que-s feya, manant que
 aquells qui haurien desig de morir venguessen davant lo senat
 al·legants les rahons per què volien morir. E los cònsols
 2835 tempraven la fortalea ab benivolència com no sostenien 10
 d'aquesta vida exir a aquells qui follament volien la mort; e a
 aquells qui sàviament ne volien exir, donaven-los carrera
 espatxada de morir. E no u feyen si no era posada la persona en
 fortuna de tot adversa o de tot pròspera. Car cascuna d'aquestes
 2840 ha rahó de ésser termenada e de gitar l'om d'aquesta vida
 present: la fortuna adversa ^[24ra] o contrària per tal que no dure
 més; la pròspera o bona per tal que no lexe l'om, feent-lo viure
 en sobirana misèria.
 Emperò aquesta costuma que serven los de Marsella no hac
 2845 començament en França, ans estime yo que fon presa de Grècia. 20
 La qual viu servir en una illa apel·lada Cea en aquell temps
 com aní en Àsia ab Sexto Pompeyo. E véu-ho lo dit Pompeyo

2826 Ítem] *om.* *CG* **2827** fessen] feyan *G* **2828** qui] que *E* **2829** venir]
 venir *B* | viura *G* | desijassen] desigaven *EFH* **2830** aquestes rahons]
 aquesta raho *D* **2831** abeuratge] beuratge *H* | que] qui *CEFG* | hòmens]
post homens *add.* \emptyset *A* | e *G* | o *H* **2832** e] *post e add.* fort *CG* | o fort *H*
 dins] en *C* | feya] feyen *G* **2833** qui] que *E* **2834** al·legants] allegant *DEHI*
2835 tempraven] compraven *H* | com] co *G* | sostenien] hostanien *E* **2836**
 d'aquesta ... exir] exir daquesta vida *CGH* | a¹] *om.* *CEFGI* follament]
 solament *E* | a²] *om.* *CEFG* **2837** ne] no *E* | donaven-los] donaven la *E* |
 donaven lus *F* | donarien los *H* **2838** posada] passada *E* en fortuna] *om.* *F*
2839 tot¹] tota *E* | o] e *E* | pròspera] prosperada *H* Car] cor *CG* | cascuna]
 custuma *G* **2840** de¹] deu *E* | termenada] termenadora *I* **2841** o] e *E* |
 contrària] contrariosa *H* | dure] dur *DEG* **2842** més] *om.* *E* | o] e *E* | l'om]
 hom *G* | feent-lo] faent *E* **2844** costuma] costumada *B* | los] aquests *G* |
 Marsella] Messella *CDGHI* **2845** ans] en *E* | on *F* | estime] stim *G* | fon]
 fos *I* | Grècia] gracia *B* **2846** illa] islla *F* Cea] Crea *F* | aquell] aquells *CG*
2847 aní] havien *E* | ane *G* | en] *om.* *E* Pompeyo¹] Pompenyo *F* | E ...
 Pompeyo²] *om.* *DEF* | véu-ho] viu *G*

com entram en una vila dita Villida, on estava una dona de gran dignitat, la qual era pervenguda als derrés dies de la sua vida. E com vengués davant los ciutadans retent ses rahons per les quals volia exir d'aquesta vida present, e axí que li donassen a beure del verí ordenat per semblant acte, veent aquí lo dit Pompeyo, suplicà·l que li volgués fer honor de la sua presència. Car la sua mort preava més si·l dit Pompeyo hi fos present, no tenint a poch morir davant tan gran senyor. E lo dit Pompeyo, axí ple de gran humanitat e clemència, com era ornat de virtuts, instruït en actes de pietat, no menyspreà les pregàries de la dita dona. Mas, acostant-se a ella ab la sua dolça paraula que exint de la sua preciosa boqua apparexia que manàs de la font de benaventurada eloqüència o bella parleria, començà-la de consellar que lexàs lo propòsit de morir, lo qual havia concebut. E com no la pogués trastornar de son voler, lexà-li fer a sa guisa.

E com la dita dona hagués passat ja lo norantèn ayn ab tota sa integritat de cos e de spirit e d'enteniment, gitàs sobre lo lit en lo qual havia ús de dormir e reposar, e fermant-se sobre la un colze dix al dit Pompeyo: "Moltes gràcies te faç com no t'és vengut en enug de ésser amonestador de la mia vida e contemplador e honrador de la mia mort. E com yo no sia sufficient per retre a tu semblants gràcies, façen-les-te los déus,

2848 entram] entrant *E* **2849** E] *om. I* **2850** com] com com *G* | retent] retant *H* **2851** e] en *E* | que] com *I* | donassen] dosen *G* **2853** suplicà·l] suplica *G* **2854** Car] *post car add. en E* **2856** axí] *post axi add. com a C | add. com GH | om. I* | de¹] *post de add. tan H* | ornat] ordonat *EG* virtuts] *post virtuts add. e G* **2857** instruït] instruits *H* | no] *post no add. per G* **2858** que] qui *E* | exint] exia *H* **2859** boqua] *post boqua add. que CG* | apparexia] apparexi *C* | aparia *I* | manàs] means *G* | la²] *om. EF* | font de] *om. G* **2860** o] e *E* | començà-la] *post començala add. a G* | comença *H* | de consellar] *adesconseyllar CH* | aconsolar *E* | desconsellar *G* **2862** pogués] *post pogues add. regirar o H* **2864** passat ja] ja passat *EFHI* | norantèn] noranta *DEFG* | ayn] ayns *E* **2865** de spirit] esperit *G e²* | o *AB* | gitàs] giras *G* **2866** e¹] *post e add. de I* | reposar] reposant *E* | e fermant-se] *om. E* | la un] lo *E* **2868** en] a *CI* | la] *om. E* **2869** sia] *post sia add. a tu F* **2870** per] *om. CG* | a tu] *om. F* | semblants gràcies] gracies semblants *EF* | gràcies] *om. G* | façen-les-te] facen de tu *E*

e més aquells los quals lexe en la present vida que aquells qui són ^[24rb] infernals als quals vayg. E com yo aja posseïda totstemp la fortuna pròspera que ha la cara rient e alegra, per tal que per aviditat d'aquesta vida present no veja la faç trista de
 2875 la dita fortuna, vull termenar la mia vida lexant en la mia benaventurada fi algunes relíquies mies, ço és, dues filles e un nét, mos succeïdors".

Aprés d'açò, amonestà les filles e el nét que haguessen pau e concòrdia, destruibint-los lo patrimoni e la roba que havia e
 2880 donant los déus, ço és les ýdoles que tenia en casa, a la filla major. Pres l'anap en què era lo verí e tench-lo ab la mà ferma, no tremolosa. E feta invocació al déu Júpiter, feent-li sacrificis, pregant la sua divinitat que la volgués col·locar en lo millor loch de infern, ab cobejosa set begués lo verí mortal. Aprés
 2885 d'açò parlava als qui eren ab ella presents, significant lo verí a quines parts del cos anava primerament. E com los sentís en les entràmenes, prop del cor, apel·là les sues filles dients-los que li tanquassen los uulls. E axí morí, presents nosaltres, de la qual cosa fom fort meravellats e per pietat no·ns poguem estar de
 2890 plorar.

10

20

2882 Júpiter] Kempf (204), Lucas i Dionysius transmeten la lliçó *Mercurio*.

2871 lexe] lex *G* | que] *post* que *add.* a *E* **2872** posseïda totstemp] tots temp possehida *E* **2873** que¹] quil *C* | qui *E* | la] *om.* *G* | cara rient] carement *C* | rient e] molt *G* | rient ... alegra] alegra e rient *E* **2874** per²] *post* per *add.* la *E* | aviditat] adviditat *E* **2876** benaventurada] beneventurde *C* | relíquies mies] mies reliquies *DEF* | dues filles] dos ffills *G* **2877** succeïdors] sacerdots *CG* **2878** les] ses *CGH* | e¹] *om.* *CDFI* e] al *H* **2879** lo] *om.* *G* | e¹] o *C* | la] *om.* *F* **2880** en] *post* en *add.* sa *H* **2881** major] *post* major *add.* e *G* | la] *om.* *E* **2883** pregant] pregnant *G* divinitat] deitat *D* | en lo] al *C* **2885** presents] present *CG* | significant] sacrificant e demostrant *E* | *post* significant *add.* e demostrant *F* **2886** anava] ana *C* | ne va *G* | primerament] primer *E* | los] lo *E* | les *F* **2887** apel·là] crida *D* | dients-los] dient los *CEFGHI* **2888** uulls] ulls *F* presents] present *G* **2889** fom] forem *E* | fort] molt *G* | no·ns] nos *E* poguem] pogueren *E*

- Encara tornaré a les costumes dels de Marsella, de les quals yo m'era un poch lonyat per la ystòria recomptada de la dita dona. Los dits marselleses havien per estatut que hom no gosava entrar en lur ciutat ne lochs ab lança ni ab espasa ni ab armes invasives. E ordenaren un hom qui estava a la porta de la ciutat, a qui eren acomanades les armes d'aquells que y entraven, tornant les dites armes com se n'exien. E açò feyen per tal que lurs cases axí com eren humanals e benignes als qui entraven en la dita ciutat, per semblant fossen segures de tot brogit e perill.
- 10 Exint-me de la ciutat de Marsella, vench-me'n a una costuma antiga dels ^[24va] francesos, dels quals és encara memòria, que donaven moneda a préstech als que-s morien, esperant que-ls fos retuda en los inferns. E açò feyen car creyen les ànimes dels hòmens ésser immortals.
- Valeri: yo diria aquests francesos ésser folls e horats e de leugera creença en creure la immortalitat de les ànimes si los de Marsella, qu-és dita Bractata per lur pobrea, que és tanta que envides poden haver bragues, no haguessen cregut de la dita immortalitat açò que-n cregué lo gran filosof Pictàgoras Pal-liat.

2894 ab¹ ... invasives] *Cum telo, id est cum aliquo genere armorum* (Dionysius, f. 84). *Cum telo, id est cum armis offensiuis* (Lucas, f. 24va).

2907 qu-és... 2908 bragues] *Marsilia dicitur Bracata quia uix habent bracas, quia sunt pauperum* (Lucas, f. 24vb). *Vid. Avenoz (2000: 341).*

2891 dels] *om. GHI* | Marsella] Masseylla *CDEFGHI* | de les] dels *E* | yo] *om. CDEGHI* | no *F* **2892** m'era] *ere F* **2893** dits] *om. CG* | marselleses] massilienses *CG* | massellesos *DHI* **2894** lur ciutat] la ciutat lur *H* | lurs ciutats *I* | lochs] loch *D* | ab²] *om. ABI* | ab³] *om. ABI* **2895** ciutat] *post* ciutat *add. e CEG* **2896** acomanades] comanades *EFG* | les armes] *om. G* que y] qui *CEGH* | quiy *F* **2897** tornant] *post* tornant *add. los EH* **2898** lurs] llus *C* | e] o *D* **2899** segures] segurs *EH* | perill] *post* perill *add. e E* **2900** la] *post* la *add. dita F* | Marsella] massella *CDEGHI* vench-me'n] vingui men *E* | vegui men *F* **2901** encara] *post* encara *add. en E* **2902** als] an aquells *C* | que-s] quis *CEG* | morien] mo *G* **2903** en los] als *DE* | los] *om. F* | inferns] infern *F* | inferens *G* | car] cor *C* | com *GI* | ànimes] armes *DEF* **2906** leugera] lingua *E* | en] de *I* | la immortalitat] les immortalitats *C* **2907** Marsella] masseylla *CDEGHI* qu-és] qui es *G* | Bractata] bractaca *H* | bracata *GI* | que¹] qui *E* **2908** envides] abvides *E* **2909** que-n] que *G*

2910 És dit Pal·liat per lo pal·li o vestidura assignada als filosofes, la qual vestia.

C. XXXVIII. Avara fon e donada a guayn la filosofia dels francesos, car prestaven en aquest món per recobrar-ho en l'altre; mas la prudència dels cimbreses, ço és dels flamenchs, e
 2915 dels celtiberans, ço és dels aragoneses, forts e gojosa. Car los primers se alegraven e havien gran goyg com eren en la batalla, tenint-se per benaventurats, reputant-se a glòria de fenir lur vida en camp de batalla. E ploraven feent gran dol com eren malalts, dients-se perir miserablement e leja si per malaltia morien. Los
 2920 segons, ço és los aragoneses, dien ésser gran flaqueza e malvestat exir viu de la batalla en la qual moria lo capità per qui s'eren posats en lo camp e a qui havien donada lur fe.

Valeri: loada deu ésser la prudència o saviea de cascú d'aquests pobles: la dels primers, car no escusen la mort per salut de la
 2925 pàtria; los segons, car serven fermament la fe de amiatat, morint per lurs capitans.

C. XXXIX. La nació dita Tràcia, qu'és una de les províncies de Europa, de la qual són los de Constantinoble, dignament se

2910 És ... 2911 vestia] *Palliatius, id est pallio indutus* (Dionysius, f. 84; cf. Lucas, f. 24vb). *Vid.* Avenoza (2000: 354). **2914** ço ... flamenchs] *Cimbri populi sunt Germanie et puto quod Flammingi* (Dionysius, f. 84v-85). **2915** ço ... aragoneses] *Isti [...] quandam partem Hispanie inhabitassent, iuxta Iberim fluium* (Dionysius, f. 85; cf. Lucas, f. 24vb-25ra). **2920** ço ... aragoneses] *Vid.* la nota anterior. **2927** qu'és ... 2928 Constantinoble] *Hec est una de prouinciis Europe [...] Constantinopolis in ea est* (Dionysius, f. 85). *Ciuitas Constantinopolitana est in Trachia* (Lucas, f. 25ra). *Vid.* Avenoza (2000: 342).

2910 És ... Pal·liat] *om. I* **2912** C xxxviii] *om. G* | xxxviii] xxxvii *D* Avara] quara *F* | e] *om. DEF* **2913** car] cor *CGH* | prestaven] *post* prestaven *add. ho D* | recobrar-ho] recobrar *G* **2915** celtiberans] celestiberans *H* | aragoneses] *post* aragoneses *add. qui son CG* | *add. son H* | forts] fort *C* | e gojosa] engoyosa *C* **2916** la] *om. I* **2917** benaventurats] beneuyrats *C* | *post* benaventurats *add. e CG* | reputant-se] reputants se *G* | de] di *I* **2919** dients-se] dient se *CD* | dients si *I* | perir] pir *E* | morien] *post* morien *add. Capitol xxxix E* **2920** dien] deien *E* | e] *post e add. gran HI* **2922** posats] posat *B* **2923** Valeri] *om. E* | loada] loable *CG* | o] e *F* | cascú] cascuns *E* **2924** car] cor *CG* escusen] escusaven *G* **2925** car] com *C* | cor *G* **2927** C xxxix] *om. G* | xxxix] xxxviii *D* | xl *E* | La nació] lanastre *E* | Tràcia] Gracia *E* | Tragja *H*

- atribuex nom de saviea. La qual nació fa gran plor e plant com
 los hòmens nexen, e celebren les exèquies ^[24vb] dels morts ab 2930
 gran goyg e consolació. En les quals coses la dita nació, no
 adoctrinada per mestres ni doctors, coneix clarament lo ver
 estament de nostra condició.
- Valeri: remogam la natural dolçor de vida de tots los animals,
 per la qual dolçor e amor nos cové de fer e sostenir moltes coses 2935
 lejes e miserables. E com considerarem aquesta vida mortal,
 trobarem que la sua fi és molt pus gloriosa e benaventurada.
- 10 C. XL. Per rahó de les dites coses, a donar entenent que la mort
 és gloriosa e no·n deu hom fer plant excessiu, ordenaren los
 pobles de Lícia, qui habitaven en Àsia la Menor, que com se 2940
 feya algun plor e dol feyen vestir aquells qui ploraven
 vestidures de fembres, donant entendre que offici de plorar se
 pertayn a dones e no als hòmens e que, atenant a l'hàbit de
 dones, fossen moguts a vergonya per la qual lexassen lo plor
 foll sen rahó. 2945
- C. XLI. Per què·m met en loar tant los hòmens constants e forts
 en aquesta manera de prudència damunt dita? Considerem
 20 diligentment les dones de les Índies, les quals com, segon
 costuma d'aquella terra, moltes hajen un marit, serven per ley
 singular que, mort lo marit, és gran altercació entre totes les 2950

2940 qui... Menor] *Licii populi sunt de prouincia Licie, in Asia Minori*
 (Dionysius, f. 85; cf. Lucas, f. 25ra).

qu·és] qui es *E* | qu·és ... de²] *om. H* **2928** Europa] *Europia B*
 Constantinoble] *Contestinoble EG* **2929** fa] *fon F* **2931** coses] *om. EF*
2932 ni] *post ni add. per H* coneix] *cove CG* **2934** Valeri] *om. DEF* |
 natural dolçor] *natura del cor I* de¹ ... 2937 dolçor] *om. B* | de²] e *E*
2935 e²] *om. G* **2936** E] *om. E* com] *om. EF* | considerarem]
 considerem *CFGH* | considerant *E* | mortal] *morta CG* **2937** trobarem]
 trobam *D* | troba *EF* | pus] *om. I* **2938** C xli] *om. G* | xli] xxxix *D* | xli *E* |
 les ... donar] *donar les dites coses E* | a] *om. G* entenent] *en[ten]dre I*
2939 e] ho *C* | no·n] no *EH* **2940** Lícia] *liria G* habitaven] *habiten G*
2941 e] o *DEF* | vestir] *post vestir add. a H* aquells] *aquelles C* **2943**
 dones] *fembres EF* | als] a *G* | a²] *post al add. dit C* **2944** lexassen]
 lexaren *CG* | lexaven *EF* **2946** C xli] *om. G* | xli] xl *D* | xlii *E* | què·m
 met] *quet mets EF* | en] a *DG* | en ... tant] *tant en loar HI* | tant] *post tant*
add. fort DF | *add. forts E* **2949** un] *om. E*

- mullers del dit marit qual és aquella que més és estada amada per ell. E venint al juhí, al·legant cascuna ses rahons, aquella per la qual és sentenciat ésser més amada mostrava gran goyg e plaer per la sentència que havia obtenguda. Aprés d'açò, los
- 2955 parents menen la dita dona ab gran honor al loch on és aparellada la sepultura del marit e, com segons lur costuma cremen los cossos de les perssones mortes, posat lo cors del marit sobre·l foch, la dita muller mostrand a tothom la cara plasent e rient gita's dins lo foch, tenint-se per benaventurada
- 2960 ésser cremada ab lo seu marit. E les altres ^[25ra] mullers qui han perduda la sentència romanen en la present vida tristes e doloroses. 10
- Valeri: posa'm davant la audàcia dels cimbresos o dels flamenchs; ajusta-y la fe dels aragoneses; conjunyn-hi la animosa prudència dels de Tràcia; acosta-y la saviea dels licians e lur rahó astuta, la qual trobaren per esquivar los plors; no trobaràs algú d'aquests que deja ésser proposat o més loat que·l foch de Índia, en lo qual la pietat e honestat de la muller se met, liurant-se a mort axí alegrament e voluntària com si pujàs al lit nupcial del marit. 20
- 2970 E per ço que, per comparació de la glòria de les dites dones de Índia, pus lejament aparegua la leja e abhominabla costuma de

2956 com ... 2957 mortes] *Secundum consuetudinem illius temporis quando comburebant corpora defunctorum, que consuetudo modo etiam seruat in India* (Lucas, f. 25rb). **2963** o ... 2964 flamenchs] *Vid.* les notes a II.1.38. **2964** aragoneses] *Vid.* les notes a II.1.38.

2951 qual] quale *C* | quala *EFG* | que] qui *E* **2952** ell] lo marit *EF* **2953** sentenciat] sentència *F* **2954** d'açò] asso *G* **2956** aparellada] aparellat *E* | la] sa *F* | la sepultura] lo sepulcre *E* **2957** cremen] cremaven *G* | cossos] ossos *I* **2959** benaventurada] beneuyrada *C* | *post* benaventurada *add.* de *H* **2960** lo seu] son *G* | qui] que *DFHI* **2961** romanen] romanien *G* **2963** la ... dels¹] los *H* | audàcia] audiència *I* cimbresos] Ambresos *G* | o] e *CEG* **2964** ajusta-y] ajustant hi *G* **2965** acosta-y] ajustay *DEF* | licians] lucians *E* | lulans *H* **2966** astuta] escrita *G* | astata *I* **2967** trobaràs] *post* trobaras *add.* en *F* | algú] neguns *CDEFGH* | que] qui *CEI* | que deja] *om.* *G* **2968** la¹] la la *G* | e] de *C* **2971** per²] *om.* *C* | comparació] recomtacio *G* | de¹ ... glòria] *om.* *D*

les dones africanes dites púnices, recitar-la he en lo present capítol.

C. XLII. En una ciutat de Àfrica dita Sitta és lo temple de la deessa Venus, que és deessa de delits carnals. En lo qual les dites dones affricanes venen liurant lo lur cos a diverses hòmens, guanyant axí lejament e diffamada lo dot que deuen portar a lurs marits. 2975

Valeri: o malvades dones que ab tan gran desonestat e vergonya guanyen lo dot ab què-s fa lo tan honest e sant ajustament de matrimoni! 2980

10

C. XLIII. Molt fon comendable lo institut antich dels persiens qui, per tal que mils sostenguessen sens dolor e tristor la mort dels fills qui-s morien infants, ordenaren que no·ls veessen fins haguessen VII ayns complits. 2985

C. XLIII. No deuen ésser vituperats los reys del poble de Numida, qu·és en la província de Àffrica. Qui, com los del dit poble hajan per ús de besar-se los uns als altres, los reys null temps besaren algun hom mortal. 2990

20

Valeri: tota cosa qu·és posada en grau de gran altitud deu ésser lun-yada ^[25rb] de costuma minva e usitada per tal que sia als hòmens molt honorabla.

2976 que ... carnals] *Que est dea uoluptatis* (Lucas, f. 25rb).

2973 púnices] punicies *F* | punites *I* | present] saquent *CDGHI* | segon *EF*
2975 C xlii] *om. G* | xlii] xli *D* | xliii *E* | En] Cn *H* | ciutat] ciuta *G* | Sitta] siccha *CGH* | sicta *DF* | és] en *H* **2976** deessa¹] *post* deessa *add.* dita *C* Venus ... deessa²] *om. G* | de] dels *F* | qual] *post* qual *add.* de *E* | les] es *B*
2977 lo lur] lo lurs *F* | los lurs *H* **2978** lejament] alegrament *E* | legeament *F* **2980** que] qui *DEFG* | tan] *om. D* **2983** C xliii] *om. G* xliii] xlii *D* | xliiii *E* | lo] la *F* | institut] estatud *EG* | antich] antichs *E* **2985** fins] *post* fins *add.* que *E* **2986** vii ... complits] un ayn complit *E* **2987** C xliiii] *om. G* | xliiii] xliii *BD* | xlv *E* | de] *om. EF* **2988** Numida] numidia *DEF* **2989** los¹] *om. E* | null temps] no *E* **2990** temps] *post* temps *add.* no *H* | algun] negun *CDEFG* | null *H* | hom] homa *G* **2991** Valeri] *om. BI* | qu·és] qui es *EG* **2992** usitada] inusitada *E* | als] ab *E*

Títol II. De disciplina e correctió militar

2995

Acost-me de present venint ara a la major bellea e fermetat de l'imperi de Roma e al vincle o ligament forts e indissoluble de la disciplina militar, la qual és servada e mantenguda sana e virtuosa ab comendabla perseverància fins als nostres temps sançerament e perfeta. En lo si e sots la guàrdia de la qual, estech e reposa sens discòrdia l'estament meravellós, loable, dolç e segur de la pau benaventurada.

3000

C. I. Públio Cornèlio Scipió, al qual la destrucció de Cartayna donà sobrenom semblant al de son avi dit Africà, aquest tramès en Espanya per destruir e aterrar los superbiosos coratges de la ciutat dita Çamora, la supèrbia e audàcia dels quals havia nodrida la culpa de dos capitans dels romans, ço és de Quinto Pompeyo –qui no hac victòria de la dita ciutat– e de Mantino –qui fon vençut per los de la dita ciutat e féu pau ab ells prometent que null temps les hosts de Roma venrien en Espanya–. Adonchs, aquest dit Públio Cornèlio tantost que entrà en la host dels romans qui tenien assetjada la ciutat damunt dita féu crida general que totes quantes coses eren

3005

3010

10

20

3006 Çamora] *Vid.* les notes a II.1.8. **3007** ço ... 3011 Espanya] *Numancia, ad quam ob pugnandam missus fuit Quintus Pompeius et nullam uictoriam reportauit. Et post eum, Mantinus pugnauit cum Numantinis. Et uictus fuit et transiuit ipse et exercitus suus sub iugo Numantinorum. Et fecit pacem cum ipsis quod Romanus exercitus recederet Yspaniam nunquam amplius reuersurus* (Lucas, f. 25va). Aquesta glossa de Lucas reproduceix i amplifica el text de Dionysius (f. 86v).

2994 Títol] titotol *C* | *ii*] *om.* *CDEFGH* | *e*] *o* o *D* | *o* *FGH* **2996** ara] *om.* *H* | major] millor *E* **2997** e¹] *o* *H* | *o*] *e* *E* | forts] fort *AB* **2998** mantenguda] manteguda *AB* **2999** als] al *AB* **3003** *C* | *i*] *om.* *G* Públio] Fublio *B* | Publico *E* | Puplio *H* **3004** sobrenom] *post* sobrenom *add.* de *G* **3005** superbiosos] superbios *G* **3006** la] *post* la *add.* qual *DEF* | audàcia] laudacia *CG* **3007** culpa] colpa *DE* | dos] sos *G* **3008** qui] que *E* | Mantino] Matino *G* **3009** dita] *om.* *E* **3010** hosts] host *B* **3011** aquest] *post* aquest *add.* cipio *C* | dit] *om.* *EH* | Públio] publico *E* | Matino *G* | que] com *CGH* **3012** la host] les hosts *G* | assetjada] assetjagada *H* | ciutat ... dita] dita ciutat *F* **3013** féu] fou *E*

- comprades en la dita host per rahó de plaer e delectació carnal
 que fossen toltes a aquells qui les tenien e que fossen lunyades 3015
 de la host. E gità de la dita host gran multitut de mercaders e de
 infants qui portaven aygua per servey de la host, ab dos mília
 fembres comunes. E com la dita host fon denejada d'aquesta
 centina leja de viciosa delectació, los hòmens, qui primerament
 s'eren envergonyhits e maculats feent pati desonrívol per temor 3020
 de mort, après que ^[25va] hagren lexats los vicis, recobrants la
 virtut, cremaren, aterraren hi egualaren ab la terra plana la dita
 10 ciutat animosa de Çamora, dita Numància.
 Valeri: adonchs, la negligència que hac Mantino en la disciplina
 militar fon causa e rahó de sa confusió e vituperi, car fon tramès 3025
 als de la ciutat de Çamora ab les mans ligades detràs, desdient
 açò que ell havia fet e promès. E la diligència que hac Públio
 Cornèlio en servir regla e disciplina de cavalleria fon causa del
 seu premi, lo qual rebé com li feren la sobirana honor del
 triumpho. 3030
 C. II. La manera e virtut d'aquest dit Públio Cornèlio seguí
 Metel·lo, cònsol de Roma. Lo qual, com fos ordenat capità de la
 20 host dels romans qui era en Àfrica en la guerra contra Jugurta,
 trobant la dita host molt corrupta per carnals delectacions, les

3023 Çamora dita] *Vid.* les notes a II.1.8. **3025** car ... 3027 promès] *Que pacta Romani non acceptauerunt, sed ipsum Mantinum manibus post tergum ligatis miserunt ad Numantinos* (Lucas, f. 25va; cf. Dionysius, f. 87).

3014 en ... host] *om. I* | e] *post e add.* de *H* **3015** que] *om. G* | a] *om. G*
 qui] *qui E* | que] *om. CGH* | lunyades] *gitades EF* **3016** dita] *om. F*
 mercaders] *mercaderies D* **3018** dita] *om. E* | fon] *fos EF* | denejada]
 depurada *CG* | a apurada *H* **3019** centina] *setencia D* | contina *G*
 primerament] *primer E* **3020** s'eren] *eren EF* | feent] *faents I* | pati] *pau G*
 desonrívol] *de son rivell E* **3021** de mort] *om. B* | hagren] *hagueren EFG*
 recobrants] *ab I* | la virtut] *les virtuts G* **3022** cremaren] *post cremaren*
add. e CDEGH | la¹] *post la add.* dita *E* **3023** de ... 3027 Numància] *om.*
DEF **3024** Mantino] *Matino G* **3025** militar] *militat E* **3026** la] *post la*
add. dita *G* **3027** promès] *ne E* | Públio] *publico E* **3028** en] *om. B* | regla]
retglar H | e] *de H* **3029** del triumpho] *om. DEF* **3031** C ii] *om. G* | dit]
om. EI **3032** Metel·lo] *Macello EG*

- 3035 quals havia atorgades a la dita host la licència de Spúrio Albino,
capità, esforçà's ab tota la virtut del seu imperi a revocar e
retornar les regles e la art de la primera virtuosa cavalleria. E no
corregí los vicis qui corrompien la dita host successivament, un
vici après d'altre, ans ensemps tornà en dret estament tot l'ésser
3040 virtuos. Car tantost, sens dilació, gità de la host aquells que y
portaven aygua per servey de la host, e vedà que no s'i venés
vianda cuyta, e no sostench que algun cavaller hagués macips
en la dita host e rocins sobèrchs que·ls portassen les armes e la
vianda, ans ordenà que·ls cavallers mateys les se portassen. E 10
3045 mudà lo loch de la host, feent-lo entorn enfortir e vallejar axí
com si·l dit Jugurta fos aquí totstemps present.
Valeri: e vejam què aprofitaren la continència e ordenació
restituïda e la indústria reintegrada a la dita host. Certes, tant
aprofitaren que donaren al dit ^[25vb] Metel·lo moltes victòries e
3050 diversos honors de cavalleria d'aquell poble lo qual no havia
mostrat les espatles a algun cavaller romà, metent-se en fuyta
per lo menyspreu del lur ambició e negligent emperador, fins
al temps de Metel·lo, per lo qual fon vençut.
C. III. Bé foren favorables a la art de cavalleria aquells qui, 20
3055 romputs e trencats los vincles o ligams de parentesch e affinitat,
no duptaren de punir e fer venjança dura e cruel d'aquels qui

3035 la²] de *E* | Spúrio] Espurino *G* 3036 esforçà's] e ses força *F* | a] de *DF* 3037 retornar] atornar *C* | tornar *EG* 3039 d'altre] altre *C* | del altre *E*
3040 Car] cor *C* | que y] qui *E* | quiy *G* 3041 portaven] aportaven *H*
servey] servir *E* | de la] ala dita *E* 3042 vianda] ayga *E* | aygua *F* | algun]
negun *CDEFGHI* 3043 e¹] ni *I* | que·ls] quilts *I* | les ... 3048 vianda] la
vianda e les armes *D* | e²] ni *I* | e² ... 3048 vianda] *om. G* 3044 les] la *E*
portassen] aportasen *D* 3045 feent-lo] fant lo *H* | entorn enfortir] en fortir
en torn *D* 3046 totstemps] *om. G* 3047 Valeri] *om. D* | aprofitaren] aprofita
E | continència ... ordenació] ordinacio o continència *C* | ordinacio e
continència *DG* 3048 restituïda] constituïda *E* | e] a *E* | reintegrada]
integrada *E* 3049 Metel·lo] Macello *E* 3050 cavalleria] cavalleries *E* 3051
les espatles] lespatles *H* | algun] negun *CDFGH* | negu *E* 3052 del] de *EF*
3053 Metel·lo] Macello *EG* 3054 C iii] *om. G* | Bé] he *B* 3055 e¹] o *G* |
ligams] ligam *DF* | liguam *E* | e²] o *EI* | *post e add. en H* 3056 duptaren]
duptaven *E* | e¹] *post e add. de EF*

havien maculades lejamment lurs cases, envergonhint tot lur linyatge.

C. IIII. Com P. Rutílio, cònsol de Roma, en la guerra que hac ab los fugitius trobàs son genre, per la culpa del qual una vila dita Tauromenitana, que és en Cicília, s'era perduda presa per los fugitius, gità-l de la província de Cicília a gran vergonya e confusió del dit genre. 3060

10 Ítem, C. Cocta, cònsol, com anàs a la ciutat dita Messina per pendre algun senyal qui demostràs alguna bona fortuna de la host la qual tenia en la província de Sicília, posà per son lochtinent un hom dit Pecuniola, parent seu, fill de P. Aurèlio, e féu-lo capità e principal en lo setje de la ylla dita Líper, qu'és prop de Sicília. E com per culpa d'aquest Pecuniola los enemichs haguessen mes foch al mur de fusta qui era fet en protectió o ajuda de la host dels romans, fon batut e açotat agrament lo dit Pecuniola per manament de Rutílio ab vergues, feent-lo anar a peu, prenent sou de hom de peu, cavant los valls, servint als cavallers, per tal com havia posada la host a perill de ésser perduda e destrouida. 3065 3070 3075

20 C. v. Quinto Fàbio Fúlvio Flato, estant en l'offici de la censoria a qui pertanyhia punir les males costumes, com hagués sabut

3068 qu'és ... **3069** Sicília] *Liparitane, que est insula iuxta Siciliam* (Lucas, f. 26ra). **3070** era ... **3071** romans] *Murus et ligna que erant ad deffensionem castrorum* (Lucas, f. 26ra). **3073** cavant ... **3074** cavallers] *Fodiendo fossas uel alia obsequia equitibus exhibendo* (Lucas, f. 26ra). **3077** a...costumes] *Ad censorem enim pertinebat punire malos mores* (Lucas, f. 26ra).

3057 lejamment] longuament *E* | lur] un *CG* **3059** C iiiii] *om. G* | Rutílio] rucilio *EH* | de] *om. CDEFHI* | en] ab *H* **3060** trobàs] trobats *B* | la] *om. EF* | culpa] colpa *CD* **3061** Tauromenitana] Tauromentina *G* | Tauromanicana *H* **3065** qui] *om. CG* **3067** Pecuniola] pecuniolo *CG* | Peccunio *E* | Aurèlio] auriolo *H* **3068** e] *om. EF* | ylla] islla *F* | qu'és] qui es *E* **3069** de] *om. G* | Sicília] sicialia *B* | culpa] colpa *H* | Pecuniola] pecuniolo *CG* | peccunio *E* **3071** o] e *EGHI* **3072** Pecuniola] peccunio *E* | Rutílio] Rucilio *EH* **3073** prenent] prenet *D* | prenent ... peu²] *om. EFH* | los valls] los val los valls *B* **3074** servint] serepint *E* | als] los *DEF* **3076** C v] *om. G* | Flato] flacto *DF* | flacco *GHI* | censoria] censoria *CDE*

que son germà dit Fúlvio, tribú o capità, hagués donada licència
 [26ra] a la legió dels seus hòmens d'armes que se'n tornassen a
 3080 Roma e açò hagués fet sens manament e licència del cònsol,
 remogué·l de l'orde dels senadors.

Valeri: no foren recitats exemplis de tan gran dignitat axí
 breument, si no·m forçassen los majors, qui largament deuen
 ésser recomptats en los capítols següents. E quina cosa és tan
 3085 difícil de ésser recomtada com recitar la vergonyosa revocació
 que féu Rutílio de son genre, ajustat ab ell en vincle de
 parentesch, forçant-lo de tornar-se'n sens honor en Roma? Ítem,
 de Pecuniola, acostat ab Cocta en comun nom, en sanch hi en
 propinquïtat de linyatge, qui fon batut vergonyosament ab grans
 3090 vergues? Ítem, de Quinto Fúlvio, qui, estant en la excel·lent
 dignitat de la censoria per la qual era jutge de les costumes,
 donà sentència contra la fraternal caritat, removent son germà
 del nombre dels senadors? Si alguna d'aquestes coses damunt
 dites són atrobades en les ciutats honorables, seran vistes les
 3095 dites ciutats ésser habundants e instruïdes de art de cavalleria
 virtuosa.

C. VI. La nostra ciutat de Roma, que ha omplit lo món de tota
 diversitat de exemplis maravellosos pertanyents a fets de
 cavalleria, ha destrals totes plenes de la sanch pròpria dels
 3100 emperadors, com los pares mataven los fills en fet de justícia
 per ço que no defallís la dita justícia, estant torbat e pervertit lo
 virtuós orde de cavalleria. E aquestes destrals reebé Roma per

3078 donada... 3092 la] *om. E* | licència] sentència *I* **3079** legió] religio
E | que] qui *H* | a²] en *G* **3080** manament ... licència] licencia e manament
F **3081** senadors] sacerdots *C* **3082** exemplis] eximplis *CEFG* **3083** no·m]
 non *C* | qui] que *E* **3086** que] qui *H* | Rutílio] Rucilio *H* vincle] vincles *C*
3088 Pecuniola] peccunio *E* | Cocta] coacte *CG* | coatta *I* | en¹] ab *F* | hi] o
E | *om. GI* **3089** propinquïtat] propincat *D* **3090** Fúlvio] fluvio *G* | estant]
 es stat *H* **3091** dignitat] *om. E* | la²] *om. B* **3093** del] de *E* **3094** honorables
 ... 3099 ciutats] *om. E* | seran] foren *CG* **3095** e] *om. CGH* **3097** *C* vi] *om.*
G | que] qui *GI* | omplit] *post* omplit *add. tot E* | complit *G* | món] nom *B* |
 tota] tanta *G* **3098** diversitat] adversitat *F* | exemplis] eximplis *CDEFG* |
 maravellosos] maravellosos *I* **3099** ha] e *F* | la] *om. CEGH* **3100** los²] lurs
EF | fet] fets *DF* **3101** per ... justícia] *om. C* | no] nols *G*

- los fets d'armes hi, com havien esguart al ben poblich, eren dignes de laor e consolació per l'acte de justícia; e com s'esguardaven al ben privat, eren ploroses e tristes, com los pares qui mataven los fills per justícia ploraven après la mort, forçant-los lo vincle de natura, per què la nostra ciutat romana era duptosa ^[26rb] ja si-s devia alegrar o mostrar tristor dient algunes paraules que eren ordenades per los romans com mostraven alguna publica tristor o plor. 3105
- C. VII. Adonchs, yo ab duptós coratge comprench en memòria e relació vosaltres, Tiburto Postumi e Mauli Torquat, observadós e promovedós estrets e rigorosos dels actes e leys de cavalleria. E per tal ho comprench ab duptós coratge car, com me pens en vostres virtuts, un gran pes e càrrech de vostres laors, les quals havets merescudes, me aterra e-m cobre tan forts que en la dita recitació més mostraré e manifestaré la imbecilitat o flaquea del meu enginy que no representaré, loant, la vostra virtut axí com requir la sua dignitat. 3110
- Tu, Postumi, dictador de Roma, que era major offici que lo del consolat, fist escapçar lo teu fill A. Postumi, lo qual havies engenrat per multiplicar lo teu linyatge e per mantenir los teus béns hi per conservar la religió dels déus; lo qual nodrist en la 3115
- 20

3105 com ... 3107 natura] *Add. trad.* Canals. 3120 que¹ ... 3121 consolat] *Vbi nota quod dignitas dictature est maior quam consulum* (Lucas, f. 26rb). *Vid.* Avenoza (2000: 340).

3103 al] ab *D* | ben] *post* ben *add.* comun e *F* | eren] esser *E* 3104 dignes] dignes dignes *D* 3105 s'esguardaven] esguardaven *E* privat] publich *DEF* | ploroses] plorosos *C* | ploroses ... tristes] tristes e ploroses *D* | tristes] trists *C* 3107 lo] *om.* *E* 3109 que] qui *DEFH* | que eren] *om.* *C* 3111 *C* vii] *om.* *G* | en] ab *D* 3112 Postumi] postum *E* Mauli] nauli *CG* | observadós ... 3117 promovedós] *om.* *H* 3113 rigorosos] rigoroses *AB* 3114 car] cor *E* 3115 gran ... e] *om.* *E* càrrech] *post* carrech *add.* he *G* 3116 aterra] aterren *DHI* | acorren *E* | atterran *F* | cobre] cobren *DEFHI* | forts] fort *I* | que] qui *H* 3117 més] me *D* | e] o *I* | imbecilitat] inbecillicitat *H* | o] e *E* 3118 representaré] presentare *F* 3119 requir] requer *efg* | sua] vostra *DE* 3120 que¹] qui *CGH* | major offici] offici major *D* | que²] qui *H* 3121 escapçar] scapar *C* | *A*] *om.* *G* | Postumi] postum *E* 3122 multiplicar] mutiplicar *G* 3123 religió] regio *C* | lo] la *E* | la²] *om.* *E*

3125 infantea dolçament e amorosa, portant-lo en los braços, besant e
 amorant-lo. E com era de edat de apendre, instruhits-lo en letres
 e, fet hom jove, mostrist-li fets d'armes. E fon per temps
 esdevenidor hom sant, fort amador de tu e del ben publich. E
 fist-lo escapçar per tal com, sens lo teu manament, per propri
 voler, se n'era exit contra tos enemichs, los quals vençé. E per
 3130 metre en execució lo teu voler, ab lo qual sentencihist ton fill, lo
 manament qui procehí del so de la tua paraula paternal fon
 sofficient a exeguir la sentència. Car los teus ulls no podent
 veure la execució de la justícia contra ton fill, sé yo de cert que 10
 la lur gran claredat fon enfosquida en tenebres, no podent mirar
 3135 la justícia, que és obra e senyal de coratge virtuos.
 Tu, Mauli Torquat, fist semblant, ^[26va] car com tu fosses cònsol
 fist manament, estant capità en la guerra latina contra los
 toscans, que negun no·s combatés ab los enemichs sinó en
 batalla ordenada e arregada. E com lo teu fill fos requerit e
 3140 mogut per Gemíno, duch dels toschans, hoint paraules
 injurioses e vituperoses, isqués contra lo dit duch sens ta
 sabidoria e, combatent-se ab ell, obtengués victòria gloriosa,
 com te portàs les despulles creent-te aconsolar e procurar 20
 singular goyg, fist-lo pendre e sens altra dilació volguist,
 3145 manant al morro de vaques, que de continent fos escapçat,
 jutjant tu e determenant que més valia que·l pare perdés lo fill

3124 los braços] lo braz *E* | besant] *post* besant *add.* lo *EF* **3125** *E*] *om.* *E*
 era] fou *E* | fo *F* **3126** hom] homa *EG* | jove] *om.* *G* | fets] fet *DGH* **3127**
 sant] *post* sant *add.* e *DEF* | fort] *post* fort *add.* e *G* | e *I* **3128** sens] *om.* *H*
3129 se n'era] seu era *CEF* | tos] los *CG* | sos *DH* **3131** qui] que *F* | qui ...
 so] del so qui procehi *D* | del so] sol *C* | del sol *G* | *om.* *H* **3132** a] *om.* *GH* |
 exeguir] exquir *D* | Car] *post* car *add.* tots *F* | cor *G* **3133** la²] *om.* *C* | ton]
 lo teu *G* **3134** gran] *om.* *DEF* | mirar] obrar *H* **3135** que] qui *E* | obra]
 obrave *G* | e] o *E* | en *G* **3136** Mauli] Nauli *G* fist¹] faist *E* | cònsol] *post*
 consol *add.* de Roma *G* **3138** negun] algun hom *AB* **3139** arregada]
 areglada *E* | arreglada *H* | requerit] request *C* e mogut] *om.* *H* **3140**
 toschans] tusculans *C* **3141** dit] *om.* *EF* | ta] tota *E* **3142** sabidoria] *post*
 sabidoria *add.* tua *E* | sabuda *G* | obtengués] obtengudes *B* **3143** portàs]
 aportas *EF* | procurar] provocar *I* **3145** morro] mor *C* | de] en *DEF* | de
 continent] vista la present *CG* **3146** jutjant] jutyat *G* | determenant]
 detremenant *G* | que·l] que *E*

forts e ardit que si la pàtria o·l ben poblich era privat de doctrina e disciplina militar, que en major part està en tenir obediència al capità.

- C. VIII. Considera e pren-te esment Lúcio Cincinnat, dictador de Roma, com usà de gran audàcia e coratge virtuós en aquell temps en lo qual, vençuts e subjugats los pobles dits equículis, deposà del consolat Lúcio Minúcio, per tal com los seus enemichs l'avien assetjat ell estant vallejat ab tota sa host, no gosant exir contra sos enemichs. E jutjava dretament lo dit Cincinnat no ésser digne hom del gran imperi del consolat lo qual no s'era defensat per sa gran e poderosa virtut, ans havia posada sa esperança en los valls e fortalícis, e no li era vengut en vergonya de tenir les armes de Roma totes pahurugues e tremoloses, closes, amaguades e tanquades detràs les portes. Adonchs, lo gran imperi del cònsol davant lo qual anaven XII hòmens armats ab grans destrals e falles ençeses, en los quals cònsols estava tota la perfectió e bellea del senat e de l'orde de cavalleria e del regiment de tot lo poble, per manament dels quals ^[26vb] eren regides les virtuts e forces de tota Ytàlia e de lengua latina, veent-se les dites falles e destrals subjugades, escarnides, aterrades e trencades per lo dit Minúcio, prostraren-se davant la justícia de la dictadòria, ço és, davant Cincinnat, dictador. E per ço que la glòria de la art de cavalleria no romangués menyspreada e nafrada, per què fos venjada de la

3147 forts] fort *AB* | o·l] e *E* | o al *G* | e al *H* | el *I* **3148** militar] militant *EF* | està] sia *C* **3150** C viii] *om.* *G* | pren-te] prin te *G* | Cincinnat] cintunuat *C* | Ciutinant *E* | Cincinant *F* | Cintinuat *GI* **3151** gran] grans *E* **3152** equículis] equitulis *CGH* | Equitulins *E* **3153** seus] *om.* *CG* **3154** l'avien] avien *C* | assetjat] asitiat *H* **3156** Cincinnat] cincinuat *C* | Cincinant *E* | Cincinant *F* | Cintinuat *I* | del¹] de *I* | lo qual] *om.* *F* **3157** s'era] era *D* **3159** e] *om.* *H* **3160** closes] *post* closes *add.* e *CEF* **3161** cònsol] consolat *I* **3164** de ... manament] *om.* *H* | dels quals] del qual *DF* **3165** regides] *post* regides *add.* totes *I* | forces] força *E* **3166** subjugades] *post* subjugades *add.* he *CEGI* **3167** escarnides] *post* escarnides *add.* he *CG* | aterrades] *om.* *E* | Minúcio] Municio *E* | Maminucio *H* **3168** dictadòria] dictatura *DF* | dictadura *E* | dictoria *G* davant] *post* davant *add.* lo *D* **3169** Cincinnat] cincinuat *C* | Cintinant *E* | Cincinant *F* | Cintinuat *I* | de²] *post* de *add.* la *D*

injúria rebuda, fon punit lo cònsol qui per son offici era jutge e punidor de tot delictè.

3175 Valeri: o déu Mars, pare de nostre imperi! Si en alguna cosa alguns dels nostres degeneraren lexant tots consells e manaments, la tua divinitat era placada o mitigada ab los remeys covinents, ço és, ab mort e destrucció de parents, de germans e de fills e ab deposició ignominiosa o vituperosa dels cònsols e dels altres oficials.

3180 C. IX. La hystòria que·s seguex és de semblant offici de dictadoria. On, com Papírio, dictador, estant capità en la guerra contra los samnites o benaventans feés crida que·ls enemichs no fossen esvahits, Quinto Fàbio Rutiliano, mestre de la cavalleria, veent la sua isqué ab la host contra los dits samnites e, com los hagués vençuts e mesos en fuyta, tornàs-se'n al fortalici d'on era exit. Sabut açò lo dit Papiro, no·l retench la virtut del dit Rutiliano ni la victòria que havia obtenguda ni la noblea de son linyatge que no·l fes despullar nuu e agrament açotar ab vergues forts. 10

3190 Valeri: o maravellosa cosa de mirar en veure lo dit Rutiliano, mestre de la cavalleria qui, esquinçant-se la gonella, despullant lo cos, liurà si matex als sags per ésser açotat, envermellint e untant de sanch los títols de les maravelloses victòries que havia 20

3181 o benaventans] *Samnites, qui nunc Beneventani dicuntur* (Dionysius, f. 91).

3171 punit] provehit *H* **3172** tot] *post tot add. lo I* **3173** de] del *G* alguna] neguna *CDFGH* **3174** alguns] algun *F* | dels nostres] *om. G* degeneraren] degeneratys *C* | degenerares *D* | degeneras *EF* | degenerants *G* | degeneraven *H* | lexant] lexants *G* | tots] tos *D* **3175** o] e *DEF* **3176** de²] e *D* | de germans] degenerants *E* **3177** e²] *om. E* | o] e *EF* **3179** C ix] *om. G* | que·s] quis *EG* **3180** dictadoria] dictoria *G* | capità] *E* **3181** o] e *EI* **3182** Rutiliano] Rutilano *B* | nistilliano *E* | Rutilio no *F* | rutilio *I* **3183** la²] *om. F* **3184** los] *om. C* | mesos] mes *H* | meses *I* **3185** Papiro] papirio *BF* | Papireus *H* | no·l] no *I* **3186** Rutiliano] Nistiliano *E* | obtenguda] haguda *G* **3187** despullar] *post* despullar *add. tot E* **3188** vergues] ver *G* **3189** en] e *H* | Rutiliano] *post* Rutiliano *add. e lo C* | Nistiliano *E* | *add. o lo G* **3190** esquinçant-se] esquisant se *G* | despullant] despullat *EF* **3192** untant] *post* untant *add. se E* | maravelloses] vermelloses *G*

- obtingudes, renovellada la sanch de les nafres les quals havia preses en diverses batalles, no pas renovant-les ^[27ra] ab coltell ni lança, ans ab los nuus de les vergues ab que fon batut! E com lo dit Papírio no li volgués perdonar, obtengué ab prechs de tota la host que se'n fogís en Roma. On, com demanàs ajuda al senat contra la crueltat del dit Papírio, no poch res acabar. E ja per açò no cessà Papírio de perseverar en requirir lo senat que aprovàs e continuàs la pena que per ell era començada. E com lo pare del dit Rutiliano, qui era estat dictador e tres vegades cònsol, veés la rigorositat del dit Papírio, fon forçat de proposar lo fet del fill davant lo poble, demanant ab humil supplicació als tribuns del poble ajuda per lo seu fill. E ja per açò no-s poch refrenar ni mitigar la rigorositat de Papírio. E com fos pregat per tots los ciutadans e tribuns del poble que li perdonàs, dix diverses vegades que lexava la pena no pas al dit Fàbio Rutiliano sinó al poble e a la potestat dels tribuns.
- C. X. Com Lúcio Calfúrnio Pisó, cònsol, menàs guerra en Sicília contra los catius fugitius dels romans qui-s volien ocupar Sicília, sabut que Tício, mestre de la cavalleria, estret e assetjat per gran multitud dels dits fugitius, se fos liurat a ells donant-los les armes, passant ell e sa cavalleria sots un jou lo qual tenien dos dels dits fugitius en senyal de subjugació, fon punit lo dit Tício per Calfúrnio, cònsol, vituperosament en la

3213 donant-los ... 3214 subjugació] *Fecit turpia pacta, uidelicet quod Romani traderent eis arma et quod transirent sub iugum ipsorum [...]* *Stabant enim duo serui tenentes hastam a duabus partibus uel iugum bouum et compellebant Romanos inhermes transire sub iugum in signum quod subiugati erant* (Lucas, f. 27ra).

3193 renovellada] renovella *D* | renoullada *H 3194* ni] *post* ni *add.* ab *CDEFG 3196* ab] a *F 3198* Papírio] Papiro *G 3199* no ... Papírio] papiro no cessa *E* | cessà] *post* cessa *add.* lo dit *H* | Papírio] Papiro *G 3200* que] qui *E 3201* Rutiliano] Nistilliano *E 3202* fon] fos *CG 3204* ja] *om. E 3206* los] *om. G 3208* Rutiliano] nistiliano *E* | potestat] magestat *H 3209* C x] *om. G* | Pisó] pisio *G* | Pisó cònsol] *om. DEF 3210* qui-s] qui *G 3212* dits] *post* dits *add.* catius *E* | fugitius] fugits *F 3213* passant] posant *C* | e] a *E 3214* dits] *om. C* | senyal] senyalls *E 3215* Calfúrnio] Carfurnio *E*

- guisa que·s seguex. On vestiren-li la toga, qu·és vestidura de gran honor, e de la dita toga levaren les faldes, en les quals los romans posaven fresos d'aur e diverses ornaments. E vestit d'aquesta vestidura per escarn, feta de diverses colors, féu-lo
- 3220 estar descalç davant tots los cavallers de la host, del matí fins al vespre tant com durà la guerra. E vedà-li que no parlàs ab algú ni menjàs ab hom de la dita host, e que no entràs en bayn. ^[27rb] E tots los cavallers e hòmens d'armes qui foren presos ab lo dit Tício foren privats de acte de cavalleria, com féu-los anar a peu
- 3225 donant-los sengles fones ab què apedregassen. 10
- Valeri: bé fon venjada la vergonya e confusió feta al ben poblich per Tício per la justícia de Pisó, car féu justament lo dit Pisó que aquells qui, moguts per cobejança de vida, la qual era digna de cruel mort, se eren lexats vençre als fugitius no havent
- 3230 vergonya de posar ab mà servil sobre sa libertat jou cruel e vituperós, que haguessen experiència de la vida amargosa, desijant la mort ab gran affectió, la qual axí com effeminats e flachs havien temuda.
- C. XI. No féu poch lo dit Pisó ni·s mostrà menys rigorós Quinto
- 3235 Emíssio. Qui, com se combatés ab sos enemichs prop un riu de Lombardia dit Crèbias e hagués posades rotes de gents d'armes 20

3216 qu·és ... 3219 colors] *Est autem toga uestis que desuper tegit. Lacinie autem erant extreme partes toge in quibus Romani ponebant aurifigia et ornamenta que consul iussit precipi* (Lucas, f. 27ra). **3235** un ... 3236 dit] *Fluuium Lombardie plane* (Dionysius, f. 92). El text llatí parla de la ciutat de Contrèbia, a Hispania. Tant Dionysius com Lucas situen l'acció prop d'un riu en territori italià (Lucas, f. 27rb, *qui fluuius est prope Placenciam*).

3216 que·s] quis *E* **3218** ornaments] ornaments ornaments *G* **3219** escarn] escan *F* **3220** del] de *EFH* **3221** algú] nengun *C* | negu *DEGI* | negun *F* | nengu *H* **3223** presos] preses *I* **3224** acte] actes *G* com] *post* com *add.* fos cavaller e *E* | féu-los] feu lo *B* | anar ... peu] *om.* *D* **3225** donant-los] donar *D* | apedregassen] apedegassen *E* **3226** la] sa *H* **3227** Tício per] *om.* *G* | Pisó] picio *G* | féu] fou *E* | justament] testament *E* **3229** mort] *post* mort *add.* pus que *DEF* | vençre] veure *E* | vença *G* **3230** posar] passar *E* | ab] *post* ab *add.* la *H* | e] *om.* *DEF* **3234** C xi] *om.* *G* | féu] fou *E* **3235** Emíssio] emilio *C* | emisso *FG* | se] *om.* *G* | de] en *D* **3236** Crèbias] Crebras *G* | posades] *post* posades *add.* v *CGHI* | passades *G* | rotes] tantes *E*

en un loch, esdevench-se que d'aquell loch foren gitades
 vituperosament per los enemichs. Veent açò lo dit Emíssio,
 manà estretament als de les v rotes que, vista la present,
 cobrassen lo loch que·ls havien tolt. No que esperàs los seus 3240
 cavallers ésser sofficients per recobrar lo dit loch per ells
 derrenqlit, mas feya-ho per punir lur culpa ab lo perill en què·s
 veurien en la batalla següent, feent crida general que si algun
 tornava atràs venint a la sua host, que fos mort sens tota
 misericòrdia axí com si fos enemich. La qual cosa veents los 3245
 10 dits cavallers, considerants la rigorositat e fortalea del dit
 Emíssio, com fossen fatigats per la batalla que havien haguda e
 lur coratge se desperàs de viure, mes feent son compte que
 morir los convenia, combateren tan forts que sobraren la gran
 multitut dels enemichs e cobraren lo loch qui·ls era estat tolt. 3250
 Valeri: no à cosa al món que ab tanta efficàcia enfortescha la
 flaquea humanal com necessitat, car, segons ^[27va] que diu
 Vegeci, la desperació fa créxer la audàcia e volenterosament ve
 a morir qui sap que sens dupte deu morir.
 C. XII. En aquella matexa província estant Quinto Fàbio desijant 3255
 20 de aterrar e debilitar los coratges de la gent terrible e cruel,
 forçà lo seu mans e benigne engiyn que, lexada a temps cert e

3252 car ... 3254 morir²] *Vnde Vegecius, libro tercio "De re militari":*
"Clausis ex desperatione crescit audacia, et cum spei nihil est, sumit
arma formido. Libenter cupit commori, qui sine dubio scit se esse
moriturum" (Dionysius, f. 92v; cf. Lucas, f. 27rb).

3238 Emíssio] Emissus *F* | Emissus *G* **3239** estretament] *om. G* | que] *post*
 que *add. no G* | que ... present] de continent *DEFHI* **3240** cobrassen]
 cobras *F* | combatessen *I* | lo] son *F* | *post* lo *add. dit H* | No] *post no add.*
 pas *CG* **3242** derrenqlit] derenquit *C* | derelinquit *F* | delinquit *G* | desrenclit
I | feya-ho] feu ho *DE* | *om. F* | culpa] colpa *DH* | en] ab *D* **3243** algun]
 negun *CFH* | negu *DEG* **3244** sua] *om. F* | sua host] host sua *EG* **3245**
 veents] veent *EG* **3246** considerants] considerant *EG* **3248** se] *om. CH* |
 desperàs] desesperas *CDEGH* | mes] mas *EI* | son] *om. C* | lur *EFG* | que]
post que *add. a CEFHG* **3249** los convenia] avien *C* combateren] *post*
 combateren *add. sa C* | forts] fort *CGH* **3250** qui·ls] quels *EI* | estat] *om.*
G **3251** al] el *ABEI* | que] qui *E* **3252** com] *post* com *add. fa CGH* | que]
 ques *G* **3253** Vegeci] vejen \valerius/ *C* | vagen *E* | veyen *G* | desperació]
 desesperacio *D* **3254** a] *om. C* **3255** C xii] *om. G* **3256** e¹] o *D* **3257**
 engiyn] engeny *H* | lexada] lextat *I*

postposada la sua clemència, usàs de rigorositat e crueltat, car
 3260 espunyà tots aquells romans qui de la sua host eren fogits als
 enemichs, posat encara que diguessen si ésser estats presos. E
 açò feya per tal que·ls braços trenquats, semblants a tronchs
 privats de mans, espaordissen los altres e que·s guardassen de
 cometre semblant malvestat.

Valeri: adonchs, les mans rebelles separades dels cossos hi
 3265 escampades sobre la terra sullada de lur sanch foren doctrina hi
 exempli als altres de no cometre semblant crim.

C. XIII. No fon hom més benigne ni mans que Scipió Affricà. 10
 Qui, emperò, per refermar e fortificar la art e la doctrina de
 cavalleria, determenà en son cor que li convenia de manlevar
 3270 alguna cosa de crueltat, com emperò fos molt contrariosa a la
 sua natural inclinació e benigna condició. On, com ell hagués
 vençuda Cartayna, e tots aquells qui lexant los romans per los
 quals eren asoldejats se n'eren passats als cartaginesos
 venguessen en son poder, puní molt pus greument e rigorosa los
 3275 romans que·ls ytalians. Car los romans qui se n'eren passats als
 cartaginesos clavà en creus; e los ytalians, axí com ha hòmens
 qui trenquen lur fe, ordenà que fossen escapçats. 20

Valeri: no procehiré d'aquí avant aquest fet de crueltat, car és
 matèria fort luyn a la condició e natura del dit Scipió. E per açò
 3280 com parlam de l'escampament de la sanch romana, jatsesia que

3275 ytalians] *Nota quod Ytalicos uocat socios Latinos. Ytalia enim dicta est Latium* (Lucas, f. 27va).

3258 car] cor *G* **3259** als] els *E* **3260** posat] posant *E* | estats] *om. EF*
 presos] preses *I* **3261** feya] fahien *E* | a tronchs] *om. G* | tronchs] trenchs *E*
3264 rebelles] rebetles *H* | hi] *om. CG* **3266** exempli] eximpli *CDEFGH*
3267 C xiii] *om. G* | més] meyns *E* | Scipió] Stipio *E* **3268** per] *om. CH* |
 refermar] refrenar *G* | e¹] o *H* | la²] *om. G* **3269** cavalleria] *post* cavalleria
add. e C **3271** natural inclinació] inclinacio natural *G* | e] o *G* | On] e *G* |
 ell] *om. DEF* | ell hagués] hagues ell *CGH* **3274** venguessen] venguerensen
G | greument] agrament *DEFH* **3275** que·ls] que no los *E* | se n'eren] eren
E **3276** clavà] clavava *H* | ha] *om. DG* **3277** trenquen] trencaven *I* **3278**
 Valeri] *om. H* | procehiré] procehiria *CG* | procehint *F* **3279** matèria]
 manera *CG* | dit] *om. G* Scipió] Stipio *E* **3280** parlam] parle *CEFGH* |
 l'escampament] scampament *CDEFGH* | la] *om. CFGH*

- fos fet justament e més que ^[27vb] més, deyg lexar la dita matèria de crueltat, car vull passar a tractar dels actes e hystòries que-s poden recitar sens fer menció de scampament de la sanch romana. Car lo derrer Affricà, qui destrohí tot l'emperi de Cartayna, tots quants estrayns fugitius poch pendre qui fossen passats de la sua host dels romans als cartaginesos, davant lo poble los féu liurar a bèsties qui·ls devoraren. Per semblant, Lúcio Paulo, com hagués vençut lo rey Perses, los hòmens qui se n'eren passats a sos enemichs liurà als elefants qui·ls destrohiren, exceptant-ne los romans.
- 10 Valeri: molt foren profitosos los exemplis de tants excel·lents hòmens e de gran virtut si, emperò, les gents volen estimar e jutjar los actes de semblants hòmens sollempnes e gloriosos, humilment e reverent, sens detracció e folla reprensió, considerants que la instrucció e regla de cavalleria ha mester diversa e singular guisa e manera de càstich. Car les forces dels hòmens reben gran audàcia e cor doble per les armes, les quals, com desvien de dret estament, si no són refrenades e punides posen en oppressió e perill lo ben poblich.
- 20 C. XIII. Hora és e temps que façam manció no pas dels actes que feren los singulars, sinó de les coses que féu lo senat de Roma per defendre e obtenir la forma e art de cavalleria.
- C. XV. Com los dos Scipions, ço és P. e Gneo, capitans de dues hosts dels romans, fossen desbarratats e morts en Espanya per

3281 deyg] desitg *C* | disig *G* | dita matèria] materia damunt dita *E* **3282** car] cor *CG* | com *HI* | passar] posar *E* | a] e *E* | que·s] quis *E* **3283** fer ... de¹] *om.* *C* | de¹] del *I* | la] *om.* *EFG* **3285** qui] que *CDEFI* **3286** la] *post* la *add.* sua *AB* **3287** a] *post* a *add.* mort e a *C* | devoraren] devorassen *E* **3288** Lúcio Paulo] paulo lucio *CGH* | qui ... 3292 n'eren] quis eren *EFH* **3289** se n'eren] eren *G* | sos] lurs *G* | elefants] alophants *E* **3291** Valeri] *om.* *E* | profitosos] profitoses *I* | exemplis] eximplis *CEFG* tants] ten *C* | tant *EGHI* **3292** de] *post* de *add.* tan *H* | volen] volien *E* **3293** gloriosos] glorioses *I* **3294** detracció] detraycio *C* | e²] o *H* | folla] sola *E* **3296** e manera] *om.* *EF* **3297** reben] reeberen *EH* **3298** com] *om.* *G* | e] o *G* **3299** ben] ben ben *B* **3300** C xiiii] *om.* *G* **3301** de¹] *om.* *I* **3302** e²] de la *E* | de] *post* de *add.* la *E* **3303** C xv] *om.* *G* | Scipions] Stipions *E* | Gneo] egueo *CE* | Gueo *FI* | dues hosts] la host *G* **3304** dels] deles *B*

3305 los cartaginesos, veent Lúcio Mantino, tribú, que les gents
d'armes dels dits dos Scipions eren dispersades, apleguà-les
molt virtuosament. E com fos elet en capità per tots los de
cascuna host, e après que fon per ells creat duch e capità lur ^[28ra]
vençés los cartaginesos, escrivint al senat de Roma de la mort
3310 dels dos Scipions e de tot quant s'era esdevengut, entitulàs en lo
començament de la letra "Lúcio Mantino, pretor". E no fon
placent als cònsols e senadors la usurpació del nom que s'havia
atribuït. Car los duchs solien ésser creats per lo poble e no per
los cavallers. Emperò, en aquell temps tan greu, tan estret, tan
3315 perillós, per lo gran dampnatge de la cosa publica, com lo dit
Lúcio fos ja tribú de la cavalleria, ço és lo principal del trip dels
cavallers, bé pogra ésser un poch lagotejat, car ell tot sol era
estat sufficient a reparar l'estament de tota la ciutat.
Valeri: loat deu ésser lo senat en açò que féu, car no és mèrit al
3320 món per gran que sia ne és pena ni dampnatge per cruel que sia
que puscha ésser de major valor que la observància de la
disciplina militar. On, lavòs, lo dit senat reduhia a memòria la
animosa rigorositat de la qual usaren lurs predecessors en la
batalla tarentina. En la qual, com les forces de la cosa publica
3325 fossen debilitades e aterrades per Pirrus, rey dels tarentins,
vençent la batalla, apresonant diverses dels romans, e com lo dit
rey remetés los presonés a la nostra ciutat volentrosament e

3316 ço...3317 cavallers] *Add. trad.* Canals.

3305 Mantino] Matino *G* 3306 d'armes...Scipions] *om. H* | dits] *om. E*
Scipions] Stipions *E* | dispersades] spergides *C* 3307 capità] capitā *A*
los] *post* los *add.* cavallers *EF* 3308 per...creat] creat per ells *F* 3309
cartaginesos] cartigenesos *C* 3310 dels] *post* dels *add.* dits *H* Scipions]
Stipions *E* 3311 començament] començ *H* | Mantino] Matino *G* 3313
Car] cor *GH* 3314 tan²] fon *H* | estret] *post* estret *add.* e *E* 3316 fos] fo *F* |
lo] *om. D* 3317 pogra] poguere *EG* | ésser ... poch] un poch esser *I* | un
poch] *om. C* | sol] *om. F* 3319 car] cor *CG* | com *H* | al] el *CE* | en lo *H*
3321 la²] *post* la *add.* doctrina o *F* 3322 reduhia] redui *CEGH* | la] *post* la
add. dita *E* | *om. I* 3323 rigorositat] rigorsitat *G* usaren] usaven *H* | lurs]
los *CEFG* 3324 cosa] casa *E* 3325 Pirrus] Pirus *E* 3326 vençent] vehent
H | apresonant] apresonats *E* 3327 presonés] *post* presones *add.* volents *E*

franqua, fon ordenat que aquells qui foren presos a cavall se
 combatessen d'aquí avant a peu, e aquells qui s'havien combatut
 a peu e foren presos fossen ordenats per ajudadors dels 3330
 fundibularis. Ítem, ordenaren que aquells qui foren presonés en
 la dita batalla no fossen rebuts dins los fortalícis on estaven les
 hosts dels romans, vallejudes e fortificades ab mur de fusta.
 Ítem, que les lurs tendes fossen fora los dits fortalícis. Ítem, que
 no haguessen tendes cubertes de pells. Emperò donaren-los 3335
 esperança de cobrar lo primer grau e honor de cava-lleria ^[28rb]
 10 com cascú hauria obtengudes dues despulles dels enemichs. E
 los dits presonés, veents-se axí oppressos ab penes vituperables
 e a ells de gran vergonya, com primerament fossen estats do e
 present del rey Pirro, qui·ls donà e·ls presentà a Roma, despuys 3340
 foren cruels enemichs del dit Pirro.
 Semblant ira mostrà lo senat contra aquells qui, fogint en la
 batalla que hagren ab Haníbal en Pulla, prop de Cannas,
 derrencliren lo ben poblich. Car, com lo senat los hagués
 relegats en exili en la ylla de Sicília, tolent-los tots los lurs béns 3345
 –que·ls fon major pena que si fossen morts en lo camp de la
 20 batalla–, e com March Marcel·lo –qui tenia assetjada la ciutat
 de Çaragoça de Sicília– hagués mester gent, escriví al senat que

3343 en Pulla] *In Apulia* (Lucas, f. 28rb). **3345** en¹ ... béns] *Quos Romani relegauerunt in insulam Sicilie et relegauerunt eos ultra conditionem aliorum relegatorum, uidelicet quod amiserunt bona que alii relegati retinent* (Lucas, f. 28rb; cf. Dionysius, f. 94).

3328 presos] preses *I* **3329** qui s'havien] qui havien *C* | qui se eren *E*
 combatut] combatuts *E* | combatre *H* **3330** presos] preses *I* | dels] als *E* | de
F **3331** fundibularis] fons dibularis *E* | presonés] preses *DEFH* **3334**
 fossen] fossen fossen *F* | los] lurs *F* | dits] *om. EF* **3336** cobrar] recobrar *F*
 | e] de *G* **3337** obtengudes] obtenguda *I* **3338** veents-se] vahens *C* | veent
 se *EG* | axí] *post axi add. si C* | oppressos] opreses *I* **3339** e] o *E* | *om. F*
3340 qui·ls] quels *I* | e·ls] e *AB* **3341** dit] rey *E* **3342** en] a *F* **3343** hagren]
 hagueren *efg* | Pulla] la paulla *E* | Cannas] Caunas e *E* **3344** derrencliren]
 derelinquiren *CFG* | delinquiren *E* | Car] e *DEF* | *om. H* | los] *om. H* |
 hagués] *post hagues add. axi E* **3345** relegats] relexats *DG* | ylla] islla *F* |
 los] *om. CEF* | lurs béns] bens lurs *D* **3347** Marcel·lo] martello *CFI* |
 macello *E* **3348** Sicília] *post sicilia add. e E*

- 3350 li plagués de donar-li licència que-s pogués servir dels dits
 3355 exellats en lo setge de Çaragoça. Al qual rescriví lo dit senat
 que no·ls tenia per dignes de ésser rebuts dins los fortalícis de la
 host dels romans, emperò que li donaven licència que fes dels
 dits exellats açò que jutjaria la sua consciència ésser expedient a
 la cosa publica, emperò que romanguessen privats de tota honor
 3360 de cavalleria e que no haguessen alguna immunitat ni franquea e
 que no anassen en Ytàlia fins que y fossen los cartaginesos,
 enemichs dels romans. En aquesta guisa sol la virtut de
 cavalleria haver en avorrició los coratjes flachs e molls e
 pahurucs. 10
- 3360 C. XVI. Tractem com portà cruament e agra lo senat la mort de
 Petílio, cònsol. Qui, com se combatés virtuosament e forts
 contra los Lígures, qui són los de Milà, dits Lígures com
 habunden molt en legums, los cavallers del dit Petílio lexaren-lo
 matar als enemichs. Per la qual cosa indignat lo senat, tolch a la
 3365 legió d'aquella cavalleria lo estipendi o sou ^[28va] annual e
 l'acurriment lo qual acostumava donar als cavallers, per ço com
 no s'eren posats davant los glavis, lançes e darts dels enemichs
 per salut de la vida del lur emperador, per lo qual se devien 20
 posar a mort.

3362 qui ... 3363 legums] *Ligures, id est Lombardi, maxime qui circa Mediolanum habitant, ab abundantia leguminum sic dicti* (Dionysius, f. 94v; cf. Lucas, f. 28rb). *Vid.* Avenoza (2000: 341).

3349 donar-li] donar *FG* | dits] *om.* *C* **3350** rescriví] scrivi *EI* **3352** donaven] donave *EF* | que²] ques *E* **3353** que] qui *EI* | quen *F* jutjaria] *post* jutjaria *add.* a *I* **3354** honor] orda *G* **3355** alguna] neguna *CDEFG* | nenguna *H* | immunitat] innovitat *E* **3356** que¹] *om.* *H* cartaginesos] cartigeneses *C* | *post* cartaginesos *add.* sos *I* **3358** avorrició] avorracio *E* | molls] vils *C* | molt *E* **3360** C xvi] *om.* *G* com portà] aquesta *E* | cruament] crua *DE* | cruelment *H* | cruament ...agra] agra e crua *F* **3361** Petílio] Petillo *E* | Pentilto *G* | forts] fort *CF* **3362** qui ... Lígures²] *om.* *BCGI* **3363** habunden] habunda *G* | Petílio] Petillo *E* | Pentilio *G* | lexaren-lo] lexant lo *E* **3364** indignat] indignitat *E* **3365** legió] regio *C* | o] e *E* | sou] seu *E* **3366** l'acurriment] el occorrimet *G* | acostumava] *post* acostumava *add.* de *CEF* | acostumaven de *G* | ço] tal *E* **3367** glavis] *post* glavis *add.* e *C* | darts] drats *H* **3368** per] *post* per *add.* la *H* | del] de *EF* | qual] qua *G*

- Valeri: aquesta ordinació que féu lo senat de privar los cavallers
de l'estipendi o sou fon nom e fama perpetual del dit Petílio, axí
com a monument de gran e longa memòria. Sots lo qual
monument la cenra del seu cos, qui en la sepultura fon cremat
segons ús de la terra, fon honrada per la mort que rebé en la
batalla. Hi en la cort del senat hac gran memòria per la venjança
que·n feren. 3370
- C. xvii. Semblant coratge hac lo senat dels romans. On, com
Haníbal tengués vi mília romans presonés en sos fortalícis,
10 escriví al senat notificant-los en quina forma los donava licència
de rembre lurs catius. La qual licència menyspreà lo senat 3380
attenent que Haníbal no haguera pogut pendre axí
vituperosament tanta multitut de hòmens jóvens si haguessen
volgut morir honorablement.
- Valeri: no poria dir d'on reberen major vergonya los dits
presonés: o com lo senat no hac alguna esperança en ells, 3385
menyspreant lur redempció, o com Haníbal no hac gens de paor
de ells volent-los axí fàcilment soltar. Roma d'una part los
menyspreava no volent-los per si; d'altra part los viltenia
20 Haníbal no tement-los contra si.
- E com algunes vegades haja lo senat mesa sa diligència en 3390
observar rigorosament la doctrina e regles de cavalleria, no·m
sé si mostrà tota la sua força e rigor çellavòs com los cavallers

3373 qui ... 3374 terra] *Add. trad.* Canals.

3370 Valeri] *om. DF* 3371 fon] *son E* | Petílio] Petillo *E* 3372 monument] moviment *H* | de] *om. CG* 3373 monument] moviment *EH* | seu cos] cors seu *H* | fon] fos *EF* 3375 gran memòria] mamoria gran *G* | per] de *DEF* 3376 que·n] que *CFG* 3377 C xvii] *om. G* 3378 romans] homens *I* | presonés] presos *H* 3379 notificant-los] notificant *EF* | donava] donaven *C* 3380 lurs] lus *C* | menyspreà] menyspreada *EF* | lo] *post* lo *add.* dit *CDEFGH* 3381 attenent] tement se *E* | haguera] haves *E* | hagra *H* 3384 poria] pori *G* | reberen] preseren *C* 3385 o] on *A* | alguna] neguna *CDEFGH* | esperança] *om. H* 3386 o] *om. E* | no] *om. E* 3387 d'una ... 3390 menyspreava] los menspreave duna part *C* 3388 si] *post* si *add.* e *F* 3390 lo ... mesa] mesa lo senat *G* 3391 rigorosament] rigorositat *E* | doctrina] doctriitrina *H* 3392 si] sim *G* | sua] *om. CG* | rigor] vigor *DEF*

de Roma qui s'havien ocupat un castell apel·lat Règulum, en lo
qual, mort Bubèlio, lur duch, elegiren en duch per pròpria
3395 actoritat Marcho Tèsio, escrivà del dit Bubèlio. E com elegir
^[28vb] duch hi emperador pertangués al senat, veent açò lo tribú
del poble apel·lat Fúrio Flacco, tement-se que si·s feya justícia
de tanta gent que·s seguiria algun avalot, denuncià-u al senat
3400 protestant que no procehissen contra la persona dels ciutadans
de Roma, car era contra la costuma dels antichs romans. Ja per
ço no se n'estech lo senat, tenint aquests presos en greus carçres,
que no·n fes sentència rigorosa. Emperò, per tal que no·s 10
mogués brogit en lo poble, ordenaren que·ls sentenciassen en
diverses dies açotant-ne cascun dia L, escapçant-los après que·ls
3405 havien cruelment açotats. E vedaren que no·ls fos liurada
sepultura e que no·n fos fet dol.

C. XVIII. Leugerament se'n passà lo senat de Roma en fets de
rigorositat si volem considerar en quina forma e com
rigorosament e ab quanta violència se hac lo senat dels
3410 cartaginesos en procurar los negocis de la cavalleria. Com si los
lurs duchs e capitans procehien en los fets de les batalles ab foll
consell e perillós, posat que·ls ajudàs la fortuna pròspera o bona 20
e que fossen vençedors, emperò no escapaven que no fossen
clavats en la creu, on morien ab pena cruel e dura. Car la bona
3415 fortuna que·ls seguia atribuhien als déus, e lo mal consell que
havien hagut e·l perill en què posaven lo ben poblich e·l mal
que se'n seguia imputaven e jutjaven a lur culpa.

3393 Règulum] Rigulum *I* **3394** lur duch] duch lur *G* | en] *post* en *add.* lur
EF **3395** actoritat] volentat *I* | Tèsio] cesio *G* | tesis *I* | com] *post* com *add.*
a *E* **3396** hi] o *I* **3397** Fúrio] fluvio *CG* | Flacco] flacto *CDEFG* **3398**
algun] *om.* *D* **3399** la persona] les perssonas *F* **3400** era] com *DEF* | la]
lo *C* | *om.* *I* | costuma] *post* costuma *add.* antiga *G* **3401** aquests presos]
aquestes persones *D* | presos] preses *I* **3405** vedaren] ordenaren *H* | liurada
sepultura] sepultura liurada *E* **3407** *C* xviii] *om.* *G* | se'n] se *H* | fets] fet *H* |
fets de] *om.* *E* **3409** lo senat] *om.* *DEF* **3410** cartaginesos] cartigeneses *C*
| en] e *DEF* | Com] car *H* **3411** batalles] *post* batalles *add.* e *DF* **3412** o] e
CG **3413** no¹] *om.* *C* | escapaven] escapa veu *E* **3414** la¹] *om.* *H* | Car] cor
CGHI **3415** que·ls] quilis *E* | seguia] segui *D* | atribuhien] a Tribun *E* **3417**
que] qui *E* | culpa] colpa *D*

C. XIX. Clearco, duch dels lacedemonians, en una notable
 paraula comprenia la doctrina de cavalleria, car ell metex
 repetint diverses vegades una sentència empremtava en les 3420
 orelles d'aquells qui eren de la sua host, dient que més devia
 ésser temut lo duch e l'emperador per sos cavallers que·ls
 enemichs. Per la qual paraula donava entendre que més los valia
 offerir lur vida a mort en ^[29ra] lo camp de la batalla que
 escapar-ne vius per fuyta, car gran dupte·ls era que·l lur 3425
 emperador, après eren fogits, no·ls fes morir a cruel mort e
 vituperosa. E no·s meravellaven los dits cavallers del manament
 de lur duch, remembrans dels amonestaments e paraules que·ls
 deyen lurs mares com anaven al camp de la batalla. Car
 amonestaven-los que no venguessen davant lur presència sinó 3430
 ho vençedors ho morts. Adonchs, la cavalleria dels
 lacedemonians, rebut aquest amonestament de la informació del
 lur duch e de les mares pròpies, se combatia fortment e
 rigorosa.
 Valeri: assats he considerat e recitat los exemplis e ystòries de 3435
 gents estranyes e no m'hi vull més delitar, car més me plau
 gloriejar en exemplis e ystòries de la ciutat de Roma, que són
 molt més e de major felicitat e glòria que de les altres nacions.
 De la qual ciutat la regla de cavalleria rigorosament observada
 obtengué a l'imperi de Roma lo principat de Ytàlia e subjugà al 3440

3418 C xix] *om. G* | Clearco] Alearco *G* | lacedemonians] lacedonians *E*
 notable] nobla *D* **3419** paraula] *om. G* | de] *post* de *add. la E* **3420**
 diverses] moltes *C* | empremtava] empremtada *H* **3421** eren] serien *E* |
 sua host] host sua *F* **3422** e l'emperador] e los emperadors *E* que·ls] que
 dels *I* **3423** los] lo *G* **3424** offerir] offerir *G* **3425** car] cor *CGH* | que·l]
 que *DEFG* **3426** après] *post* apres *add. que EH* | eren fogits] *om. C* |
 fogits] escopats *G* | fes] faç *B* **3427** dits] *om. CG* **3428** de] del *H* **3429**
 deyen] dien *H* | Car] cor *CG* | com *I* **3430** no] *om. CG* | presència] *post*
 presencia *add. v i u s A* | *add. vius* ~~*CGH*~~ **3431** ho¹] *om. EGH* **3432**
 lacedemonians] lacedonians *EG* | amonestament] amostement *G* | del] de
CDEG **3433** e¹] *om. F* | les] lurs *E* | combatia] combatien *CDE* **3435**
 considerat] considerats *EF* | e recitat] *om. F* exemplis] eximplis *EFGH* | e²]
 o *E* **3436** no m'hi] no hi *D* | nom *E* | m'hi] hi *om. CE* | més¹] *post* mes *add.*
 a *G* | me] *om. E* **3437** gloriejar] gloriar *B* que] qui *G* **3438** molt] molts *I* |
 e²] o *CDFI* **3439** de] *post* de *add. la H* **3440** obtengué] obtenga *E*

dit imperi lo regiment e senyoria de moltes ciutats e de grans
 reys, de vigoroses gents, examplà les boques estretes e·ls ports
 tanquats de la mar, liurà les entrades dels Monts Alpsians e del
 3445 mont dit Tauro, en altra forma nomenat Càucaso. E per
 concloure en breu sentència, la virtut de art de cavalleria de
 tanta efficàcia és estada que de la casa petita e baxa de Rómulo
 ha fet sobirana altitut de tot lo món. E com del si de la sciència
 e doctrina de cavalleria sien exits tots los triumphes, qui eren
 honor sobirane donada als cavallers victoriosos, per ço
 3450 determenaré en lo següent títol del dret del triumphe.

10

3444 en ... Càucaso] *Iste mons sic uocatur a thaurorum multitudine. Et dicit Ysidorus, libro XIII, capitulo VIII, quod iste mons est Caucasus, id est candidus propter niues* (Dionysius, f. 96; cf. Lucas, f. 28vb-29ra). **3448** qui ... 3449 victoriosos] *Add. trad.* Canals.

3441 e¹] o *E* **3442** gents] *post* gents *add.* e *DEH* | e·ls] als *E* **3443** liurà] liuran *E* | liurar *G* | Monts] munts *CH* **3444** mont] munt *CH* | nomenat] anomanat *G* | Càucaso] cantasio *C* | cantaso *D* | cautaso *EGHI* **3445** de¹] *post* de *add.* la *EH* **3446** efficàcia] eficacio *E* | que] *om.* *H* | casa] cosa *E* **3447** fet] feta *DEGI* | si] sin *C* **3448** e] *post* e *add.* altitut e *C* | de] *post* de *add.* la *G* | los] *om.* *G* **3449** sobirane] singular *AB* **3450** determenaré] determenarem *EGHI* | següent] segon *E* | del¹] *post* del *add.* dit *E* | dret del] *om.* *E*

Títol III. Del dret del triumphe o victòria

Abans que proceescha res del test del *Valeri*, posaré e recitaré
quina cosa era lo triumphe. Triumphe és dit començament ^[29rb]
per nombre de tres, car era honor feta als cavallers qui 3455
valerosament s'eren combatuts per lo ben poblich, en la qual
honor se feyen tres coses. Car, primerament, anaven los
presonés davant lo carro en lo qual era portat reverentment e
gloriosa lo dit cavaller, e los dits presonés anaven ab les mans
10 ligades; segonament, tots los ciutadans exien ab gran goyg e 3460
consolació per rebre lo dit triumpfant; tercerament, lo dit
cavaller venia en Roma acompanyat per tots los ciutadans e
seya tot sol sobre I carro molt bell lo qual menaven quatre
cavalls, e lo dit triumpfant vestia una preciosa vestidura de
porpra. 3465
E del dret d'aquest triumphe diu axí Valeri. Alguns emperadors
com havien fets actes de cavalleria qui no eren de gran

3453 Abans ... 3466 Valeri] *Agit autor in hoc loco, "De iure triumphandi", ad cuius intelligentiam oportet uidere quid sit triumphus. Dicitur autem, secundum Huguicionem, a "tris" Grece (quod est tria Latine) et "phone" (sonus). Vnde triumphus quasi triplex sonus, propter triplex gaudium quod fiebat alicui qui ciuitatem aliquam subiugauerat uel prouinciam. Primo namque captiui quos ducebat manibus tergo ligatis currum precedebant triumphantis. Secundo quod triumphanti cunctus populus letanter obuiabat. Tercio quia, indutus precioso uestimento, solus in curru sedebat quem quatuor equi trahebant* (Dionysius, f. 96). Lucas reproduceix quasi literalment aquest passatge, tot i que canvia la referència a la vestimenta: *indutus purpura* (Lucas, f. 29ra). Probablement Canals tingué presents els dos comentaris a l'hora de traduir *preciosa vestidura de porpra* (Rovira i Cerdà, 2012: 863).

3451 iii] *om. CDEFGH* | Del] de *G* | del] *om. G* | o] e *E* | victòria] *post victoria add. capitulum C* | *add. capitulum primum D* | *add. Capitol primer F* **3453** res] *om. H* | del²] de *EFH* **3454** era] es *E* | lo] *post lo add. dit G* **3455** per] de *E* | honor feta] feta honor *F* **3457** se] *om. E* | Car] cor *CGH* **3458** portat] *post portat add. valerosament E* | reverentment] reverent *D* | e gloriosa] *om. C* **3460** los] *post los add. cavallers e E* **3461** triumpfant] triumphe *CG* | triumpfat *E* | tercerament] terzament *E* **3462** venia] *post venia add. entrant H* | per] de *I* **3463** quatre] quatre *G* **3464** triumpfant] triumphe *E* | vestidura] *om. G* **3466** d'aquest] del dit *D* **3467** qui] que *EI*

3470 difficultat, axí com vençre los enemichs en algunes
 escaramuces o prenent-los en enboscada, tantost demanaven e
 requerien que·ls fos feta la honor del triumphe. E per tal que·ls
 hisquessen a carrera contradient a lur excessiu voler, feren los
 3475 senadors ley general que algú no hagués la honor del triumphe
 si no havia vençuts v mília dels enemichs en un camp de
 batalla, car los cònsols e senadors de Roma no tenien a gran
 honor de haver molts triumphes, ans jutjaven que la glòria e
 valor lur estava en obtenir un triumphe que fos en si honorable
 e digne de laor per la multitud dels presonés e per la comendable 10
 victòria valerosa. E per tal que la dita ley de tanta excel·lència
 no fos destruïda e trenquada en temps esdevenidors per
 3480 cobejança de la corona de llor de la qual eren coronats los
 triumphants, la dita ley fon confirmada e fortificada per adjutori
 de altra ley, la qual ordenaren e publicaren Màrio e March Cató,
 qui eren tribuns del poble. La qual ley posà grans penes ^[29va] als
 emperadors si, escrivint al senat lo nombre dels enemichs morts
 3485 e vençuts en la batalla o dels lurs los quals perdien en fets
 d'armes, posaven en lurs letres algunes coses que no fossen
 verdaderes, manant la dita ley que, com entrassen en Roma, ans
 que anassen al senat, que jurassen en poder dels qüestors de la
 ciutat –qui havien per offici de rebre la moneda del ben poblich 20

3468 axí ... 3469 enboscada] *Add. trad.* Canals. **3489** qui ... 3490
 distribuir-la] *Sunt autem questores qui habunt officium super questum, id
 est super omnibus uectigalibus et super omnibus redditibus et super omnes
 publicas pecunias* (Lucas, f. 29rb).

3468 difficultat] facultat *E* | com] *post* com *add.* de *D* | los] lurs *C* **3469** o
 ... enboscada] *om.* *D* | e requerien] *om.* *CEF* **3470** que·ls¹] quel *F* **3472** algú]
 negun *CFH* | negu *DEG* **3473** mília] *post* milia *add.* homens *AB* **3475**
 de²] *om.* *C* **3476** valor] honor *D* **3477** comendable] *post* comendable *add.*
 memoria de *C* **3479** esdevenidors] esdevenidor *DEFI* **3481** triumphants]
 triufants *D* | triumphats *E* | triumphates *H* | confirmada] conformada *EFG*
3482 altra] l'altra *H* | e publicaren] *om.* *C* e²] *om.* *E* **3483** posà] posava *H*
3484 nombre] nobre *G* **3485** o] e *E* perdien] perdrien *D* **3486** algunes
 coses] coses algunes *I* | que¹] qui *E* **3488** jurassen ... 3490 la¹] *om.* *B* |
 qüestors] Evestors *E* | de¹ ... ciutat] dells *C* | dels *G* **3489** qui] que *D*

e de distribuir-la– e en lo jurament affermassen si era ver açò 3490
que havien escrit al senat del nombre dels enemichs qui eren
morts e vençuts en la batalla e d'aquels de la lur host qui s'eren
perduts.
C. I. Aprés de les dites dues leys recitades en lo precedent 3495
capítol, tantost faré menció d'un juhí que·s féu en la dita matèria
del triumphe, en lo qual se determenà una qüestió del dret del
dit triumphe que·s menava entre dos hòmens virtuosos e de
gran estament. On, com Lucàcio estant cònsol e Q. Valèrio
10 pretor, qui és offici de menor honor que·l consolat, haguessen
desbaratats los cartaginenses en una fort batalla que hagren en 3500
la mar prop de Sicília, on perí gran multitud de fustes, venints a
Roma, deliberà lo senat que lo nom de la victòria e la honor del
triumphe atribuïssen al dit Lucàcio, cònsol. E com lo dit Valèrio
digués que·l triumphe era degut a ssi, com a ell era atribuïda la
victòria de la batalla, contrastà Lucàcio dient que per res lo 3505
triumphe no devia ésser atorgat a Valèrio, al·legant que la
menor potestat, qu·és de la pretoria, no devia ésser egualada ab
la major, que és del consolat. Al qual, Valeri contradix
20 procehint pus rigorosament en sa rahó, dient que no fóra lo dit
Lucàcio pervengut a cas per lo qual demanàs lo triumphe si ell, 3510
ço és Valèrio, no hagués regida e ordenada la batalla per la qual
lo navili dels cartaginenses fon destrohit, les quals ^[29vb] coses
atorgà lo dit Lucàcio, no duptant de afermar-ho.

3490 de] *om. DEFH* | e²] que *H* | affermassen] afermantse *E* | si] *om. E*
era] esser *EF* | ver] *om. F* **3491** qui] que *H* **3492** la²] *om. E* | qui] que *I*
s'eren] eren *DH* **3494** C i] *om. G* | ii *D* | precedent] present *EH* **3495** que·s]
quis *DEGH* | matèria] manera *DF* **3496** en ... 3498 triumphe] *om. C* | lo]
la *EH* | del²] de *E* **3497** dit] *om. G* | que·s] quis *E* | menava] mena *H* |
virtuosos] virtuosos *EI* **3498** Q] *E. E* **3500** cartaginenses] cartigenesos *C*
| fort] forts *EH* | hagren] agueren *DEFGH* **3501** de¹] *om. E* | perí] periren
E | de²] *post* de *add.* les *H* **3502** que ... nom] que lo nom que lo nom *D* |
la²] *om. CG* **3504** que·l] *post* quel *add.* dit *H* | a ssi] axi *E* **3505** lo
triumphe] *om. H* **3507** qu·és] qui es *E* | ab] a *CG* **3508** que] qui *E* |
consolat] consol *G* | Al] a la *E* **3511** la²] lo *E* **3512** dels] des *B*
cartaginenses] cartigenesos *C*

E com no-s poguessen avenir, fon posat jutje entre ells Atílio
 3515 Calatino, davant lo qual Valèrio proposà son fet en la forma
 següent: "Com lo combatiment de la batalla se degué fer,
 Lucàcio, cònsol, jahia en lo lit no podent-se valer de les cames,
 per què yo soplí a son defaliment. Car usant-mi de son offici,
 ordení la batalla, ço és, lo combatiment, les defensions e los
 3520 esvahiments, per què a mi-s pertayn la honor de la batalla".
 Proposat açò per Valèrio, lavòs lo dit Calatino jutge, ans que lo
 cònsol Lucàcio proposàs la sua rahó, enterrogà a Valèrio dient:
 "Jo-t deman, Valèrio, si fos estada contravèrsia entre tu e lo 10
 cònsol Lucàcio, la un dient que deguésets combatre, l'altre
 3525 dient que no, qual part hagra major actoritat o la tua o la del
 cònsol?" Respos Valèrio que la del cònsol, e que no feya en açò
 res de contravèrsia que les parts del cònsol no fossen totstems
 primeres que les sues en tota res. "Considera e atén més –dix
 Calatino jutge a Valèrio–, si lo cònsol e tu haguéssets rebuts
 3530 diverses senyals prenosticatius de coses esdevenidores al fet de
 la batalla, deman-te qual senyal fóra estat seguit e a qual hagra
 donada major fe los de la host". Respòs Valèrio que al del
 cònsol. Çellavòs lo dit jutge Catalino pronuncià la sentència 20
 dient: "Per lo déu Hèrcules, en nom del qual pronuncie, dich
 3535 que com entre vosaltres dos sia feta qüestió de l'imperi e del

3514 Atílio] Acctilio *GH* **3515** Calatino] calcitino *F* | proposà] preposa
DG **3516** següent] *post* seguent *add.* e *E* **3517** Lucàcio] lutacio *E*
 jahia] jeye *C* | jasia *E* | valer] sostenir *D* **3518** yo] *om.* *E* | usant-mi] usant
 jo *EG* **3519** defensions] defensions defensions *D* **3520** esvahiments]
 svasimens *CG* | pertayn] pertanye *H* **3521** Proposat] preposant *D* |
 propositant *F* | Valèrio] valero *D* | Calatino] colatino *D* | que lo] que rlo *B* |
 que lucacio *E* | lo²] *om.* *F* **3522** Lucàcio] lutacio *E* | proposàs] preposa *F*
 la sua] sa *I* | Valèrio] valero *D* | dient ... 3524 Valèrio] *om.* *CG* **3523**
 Valèrio] valero *D* | contravèrsia] contraversaria *E* **3524** deguésets]
 deguesses *H* | deguessen *I* | deguésets... 3526 que] *om.* *CG* **3525** dient]
om. *E* | part] partit *D* | hagra] haguere *EG* | la²] aquella *E* | *om.* *FH*
3526 que²] *om.* *C* **3527** del cònsol] dell *DF* | dels *E* **3528** que...sues]
om. *D* | tota res] totes cosas *G* | e] o *G* | atén] atin *E* | acten *G* **3529** jutge]
om. *G* **3531** hagra] hagneren *EG* **3532** que al] quel *H* | al] a la *G*
3533 pronuncià la] dona *C* **3534** Per] que *E* | en] *post* en *add.* lo *H*
 pronuncie] pronunciu *CI* | pronunciy *G* | *post* pronuncie *add.* he *I*
3535 vosaltres dos] en dos vosaltres *C* | dos] abdosos *EF* | e] o *E*

- senyal prenosticatiu e tu, Valèrio, hajes atorgat lo teu adversari ésser primer e major que tu e ton regidor, no és cosa en la dita qüestió que·m faça en res duptar". Aprés giràs al cònsol dient: "Lucàcio, jatsesia que fins ara hajes callat, emperò no·t nou, car yo don la sentència per ta part". 3540
- Valeri: fort se hac maravellosament aquest jutje qui, en negoci tan ma-nifest, ^[30ra] no sostench dilació de temps. Lo cònsol Lucàcio pus rahanablament e ab gran constància defené lo dret del consolat, qui és de major honor que no és l'offici de la pretoria. E Valèrio no s'hac inigament ni mala en demanar lo 3545
- 10 triumphe, car requeria lo premi de la batalla forts e perillosa. E posat que no demanàs premi legut, emperò demanà premi del qual era digne, car si·l cònsol no fos estat en la batalla, lo dit Valèrio hagra obtengut lo triumphe.
- C. II. Què faràs, ciutat romana, a Fúlvio Flacto, qui·t menyspreà 3550
- la honor del triumphe ordenada e dictada per lo senat que fos feta al dit Flacto per les victòries que havia obtengudes? La qual honor rebujà e menyspreà, com emperò sia desijada e affectuosament demanada per tots los cavallers victoriosos. No 3555
- 20 foren menors los mals que li esdevingueren aprés, car tantost que entrà en Roma li fon moguda qüestió per los deffensadors del ben publich, per la qual qüestió fon exellat de Roma, determenant los jutges que si per la sua follia havia comès res que fos contra la religió o servitut dels déus, que ho purgàs ab la pena de l'exili. 3560

3537 ésser] *om. G* | primer ... major] major e primer *I* 3538 que·m] que *I* duptar] aduftar *I* 3539 Lucàcio] lutacio *E* 3540 la] *om. I* 3541 qui] que *E* 3543 Lucàcio] lutacio *E* | pus] pres *I* | defené] deffendre *F* | defenet *H* 3545 ni] e *E* 3548 car] cor *CG* | com *I* 3549 Valèrio] *post* valerio *add. no DEF* | hagra] hagueix *E* | haguera *G* | lo] *post* lo *add. dit EF* 3550 C ii] *om. G* | ii] iii *D* | Flacto] flacco *BHI* | qui·t] qui *DEF* | menyspreà] menyspreava *I* 3551 del] *om. E* | triumphe] triumphal *E* 3552 Flacto] flacco *BHI* | havia] *post* havia *add. hagudes e E* 3554 victoriosos] virtuosos *H* | victorioses *I* 3555 esdevingueren] sdevengren *C* 3556 li] si *G* | deffensadors] defenedors *G* 3557 Roma] *post* Roma *add. e E* 3559 que¹] qui *G* | o servitut] *om. G* | que ho] quen *H* | la] *om. DEFH* 3560 l'exili] exili *EH* | lexill *G*

C. III. Pus discrets foren e pus savis Q. Fúlvio e L. Opímio que lo dit Flacto, car, com lo primer hagués presa la ciutat de Càpua e lo segon hagués forçat los de la ciutat Fragelana que-s retessen, anaren-se'n al senat demanant cascú que li fos donada
 3565 la honor del triumphe. E, jatsesia que cascú d'aquests fos magnificós per les obres qui havia fetes, emperò no obtengué algú d'ells lo triumphe que demanava. No pas per enveja dels senadors, qui null temps permeteren que la dita enveja hagués entrada ni loch en la cort o en la sala de la ciutat de Roma, mas
 3570 feren-ho per sobirana diligència ^[30rb] que havien en observar lo dret per lo qual era ordenat que no fos donat lo triumphe per recobrar les ciutats qui primerament eren estades de Roma, sinó a aquells qui crexien e multiplicaven l'imperi prenent lochs e ciutats les quals null temps eren estades del dit imperi. Car tanta
 3575 diferència ha entre ajustar novellament alguna cosa a algú o restituir-li açò qui li és estat tolt, com ha entre lo començament del benefici e la fi o terme de la injúria, car en lo principi o començament del benefici hom aconseguex alguna cosa que li és novellament donada, hi en la fi de la injúria hom recobra açò
 3580 que li era tolt. 20
 E que aquell dret del qual parle sia estat observat diligentment açò apar en P. Scipió hi en March Marcel·lo, qui, com lo dit

3577 car ... 3580 tolt] *Per principium beneficium homo acquirit illud quod sibi de nouo donatur. Per finem iniurie homo recuperat illa que sibi fuerant ablata* (Lucas, f. 29va).

3561 C iii] *om. G* | iii] iiii *D* | foren ... savis] e pus savis foren *EH 3562* Flacto] flacco *BHI 3563* forçat] forçats *CDEFGI* | Fragelana] fflagelana *G 3565* cascú] cascuns *G* | d'aquests] *om. E* | fos magnificós] *om. C* | ho meresques *G 3566* qui] que *CEFGHI* | havia] avien *CEG* fetes] *post* fetes *add.* ho meresquessen *C* | obtengué] obtinent *E 3567* algú] negu *CDGH* | negun *EF* | demanava] demanaven *CE 3569* o] ni *E* | sala ... la³] *om. E 3571* donat] dat *E 3573* a] *om. EG* | e²] o *CFGHI 3574* les] los *H* | dit] *om. E* | imperi] imperii de Roma *E* | Car] cor *H* | tanta] *post* tanta *add.* de *D 3575* ha] ere *E* | novellament ... cosa] alguna cosa nove *D* | a] *om. G 3576* restituir-li] restituir *D* | qui] que *CDEHI* | entre] entendre *CG 3577* e ... 3579 benefici] on *E 3581* que] *om. CG* | que aquell] quel *H* | parle] per ley *E 3582* apar] *post* apar *add.* per *E* | Scipió] stipio *I* | Marcel·lo] martello *BCDFI* | qui] que *E*

Scippió hagués recobrada Espanya e March Marcel·lo hagués
 presa Çaragoça, cap de Sicília, emperò no obtengueren lo
 triumphe per ço com en los dits fets d'armes no hagué algú 3585
 d'ells qui hagués dignitat de consolat o de pretoria.
 Valeri: sien reprovats los cobeyosos de glòria e honor qui, per
 tal com havien preses barques poques a alguns cossaris,
 combatent contra ells ab galees, e per ço com havien presos 3590
 monts deserts, arrancaven ab lur mà molt cuytada los rams del
 lorer. Dels quals rams eren coronats aquells qui obtenien la
 honor del triumphe, com emperò los dits cobeyosos de glòria no
 fossen dignes de laor e menys eren dignes de la dita honor, la
 qual era tan difícil de obtenir que Espanya tolta a l'imperi dels
 cartaginesos hi Çaragoça, cap de Sicília, presa e subjugada no 3595
 pogren conjunhir e ajustar los carros triumphals. E si diem a
 quins hòmens no·ls pogren ajustar, certes a Scipió e Marcel·lo,
 los noms dels quals són espill eternal de la honor triumphal.
 Emperò aquests hòmens venerables, promovedors ^[30va] e mestres
 de tota ferma, vera e nobla virtut, qui sobre les lurs espatles 3600
 portaren la salut de la cosa publica, eren desijats per lo senat
 que fossen vists coronats, emperò reservaren·los a la corona de
 20 llor, que era pus justa donada en la honor triumphal per la
 victòria obtenguda.

3583 Scippió] stipio *E* | recobrada...hagués²] *om. I* | Marcel·lo] martello
BDH **3585** algú] degu *CD* | neguns *E* | negun *F* | negu *GH* **3586** de²]
om. EF **3587** sien] *post* sien *add. aci H* | reprovats] provats *CG* | reputats
E **3588** a] e *EI* **3589** combatent] competens *E* | combatens *G* | contra] ab *F*
 | presos] preses *EI* **3590** monts] munts *EH* | arrancaven] arrencaren *F* lur]
om. EG | cuytada] *om. H* | los] *om. E* | del] de *CGE* | dels *H* **3591** lorer] lor
E | lorers *GH* **3594** tan] tan tan *B* | *om. I* | difícil] desigada *DEF* | tolta ...
 l'imperi] al imperii tolta *E* **3595** cartaginesos] cartigenesos *C* **3596**
 pogren] pogueren *EG* | *E*] *om. E* | diem] dehiem *E* | dehim *CFGH* **3597**
 pogren] pogueren *EFG* | certes] e *H* | Scipió] stipio *E* | e] *post* e *add. a G* |
 Marcel·lo] martello *BCDFI* **3598** los noms] lo nom *FH* | de la] e *DEF*
3599 promovedors] promodors *F* **3600** ferma] forma *I* | *post* ferma *add. e*
G | vera ... nobla] noble e vera *F* | qui] que *E* | les] *om. E* **3601** senat] sant
E **3602** a] *om. CEG* **3603** que] qui *EF* | justa] justament *E*

3605 C. III. Als sobrereditats capítols ajustaré lo següent, recomptant
 la costuma antiga de Roma. On, com algun hom obtenia la
 honor triumphal, era cosa acostumada de convidar los cònsols
 al sopar, e puys eren pregats a part que no venguessen al sopar
 per tal que en aquell dia del triumphe no fos en lo convit algun
 3610 hom major que aquell a qui era feta la dita honor.
 Ítem, posat que algú fes en la guerra civil –era dita guerra civil
 la qual era entre ells metexos– coses molt honorables e de gran
 profit a la cosa publica, emperò algú d'aytals no era apel·lat
 emperador ni anaven al temple per fer sacrificis e suplicacions
 3615 ni, per bé que vençés, no entrava en la ciutat ovant, ço és
 cavalcant en cavall, ni triumphant seent en lo carro. E d'una part
 les dites victòries civils eren necessàries al ben public; e d'altra
 part eren estimades ésser ploroses, car no eren obtengudes ab
 escampament de sanch de gents estranyes, mas ab pèrdua de
 3620 sanch domèstica romana. E tot açò apar en diverses actes de
 hòmens virtuosos, car Scipió Nasica, com hagués mort Tiberi
 Graco, qui volia divisir e departir los camps egualment, captant
 ab açò la favor del poble, ítem, com G. Metel·lo anul·làs les

10

3611 era ... 3612 metexos] *Loquitur hic de bellis ciuilibus, id est que gesta fuerunt inter Romanos et Romanos* (Lucas, f. 30ra). *Vid. Avenoz* (2000: 341). **3615** ço ... 3616 cavall] *Ouantes autem exultantes, intrabant sedentes in equis* (Lucas, f. 30ra). Per a una explicació del mot *ovant*, *vid. Avenoz* (2000: 346-347). **3622** qui ... 3623 poble] *Tiberius autem Gracchus [...] tulit legem agrariam, scilicet quod omnes agri Romanorum uiritim diuiderentur quod tantum haberet unus quantum alter* (Lucas, f. 30ra).

3605 C iiiii] *om. G* | iiiii] v *D* **3608** al] a *G* **3609** algun] negun *CDEFGH*
3610 dita] *om. E* **3611** fes] fos *EF* | era ... civil²] *om. CEG* **3612** qual]
 qui *E* | que *FH* | metexos] matexs *DI* | mateixs eren *E* | mateys *FG* | mateyx
H | coses] cosa es *F* | molt] *om. H* | molt ... e] *om. CG* honorables]
 honorable *F* **3613** algú] negun *CF* | negu *DGH* | negun daquells *E* |
 d'aytals] aytals *E* **3614** fer] *om. F* | suplicacions] oblacions *E* **3615** que]
 quen *E* | vençés] vingues *E* | ovant] anant *E* **3616** triumphant] triumphat *E*
 | seent] sient *CDEFGH* **3617** dites] *om. I* | necessàries ...3619 eren¹] *om.*
CEF **3619** pèrdua de] perdude *C* **3620** domèstica] *post domestica add. e I*
3621 virtuosos] victoriosos *E* | virtuosos *HI* | Nasica] nastica *E* | vasicca *G*
3622 Graco] gracto *CD* | divisir ... departir] de partir e divisir *D* | departir]
 partir *C* | captant] caprant *E* **3623** com] en *E* Metel·lo] macello *EG* | les]
 les *D*

- conspiracions de Oppímio, liurant-lo a mort, tots aquests foren
desolats e trists del desastre per lo qual moriren los dits 3625
ciutadans. Ítem, Q. Càtulo, com hagués mort M. Lèpido,
companyó seu, ab tots los conspiradors que-l seguïen,
vench-se'n a Roma ^[30vb] mostrant goyg moderat o temprat. Ítem,
com Gayo Anthònio hagués mort Catellina ab tots los seus, no
mostrà gran goyg de la sua victòria, mas torquant los coltells, 3630
qui eren tots sangonosos, tornàs-se'n en los seus fortalícis. Açí
apar en quina forma algú d'aquests, per les victòries obtengudes
10 en la batalla civil, no demanaren la honor triumphal.
C. v. L. Címia –qui com fos noble se volch tenir ab los del
poble comú– e G. Mario –qui era dels del poble comú–, la un 3635
movent-se contra los nobles, l'altre contra los comuns estants
cònsols, escamparen ab gran aviditat la sanch civil o dels
ciutadans de Roma, emperò no anaven per açò als temples dels
déus ni hedificaven altars per fer sacrifici retent gràcies de lur
victòria. 3640
Ítem, L. Cil·la, qui obtengué moltes batalles civils; qui en los
seus fets d'armes estant vençedor, havent la fortuna pròspera o
20 bona, fon molt cruel e superbiós car matà III M dels romans e

3634 qui ... 3635 comú¹] *Vid.* la nota següent. **3635** qui ... 3637 cònsols] *Cimia et Marius fuerunt consules Romani. Et Cimia quidem erat nobilis, sed non tenuit se cum nobilibus sed cum plebeis. Marius autem fuit plebeis et multos nobiles interfecit* (Lucas, f. 30rb). **3643** car ... 3646 Mitridates] *Quia quatuor legiones Romanas interfecit et quinque milia militum, data eis spe salutis propter quam deposuerant arma, iugulauit. Et multa alia crudelia exercuit que in eodem titulo narrantur, tamen habuit triumphum de rege Mitridate* (Lucas, f. 30rb).

3624 tots] tosts *H* **3625** desastre] desatre *G* | moriren] morien *E* **3626** M Lèpido] orlepido *ABCDEFGHI* **3627** ab] ab ab *H* | que-l] quil *CE* **3628** a] en *CG* | o] e *EI* **3629** Catellina] Catillino *I* | no] *om. F* **3630** torquant] torchants *G* | cerquant *H* | coltells] castells *HI* **3631** tots] tot *B* **3632** algú] negun *CFG* | negu *DH* | neguns *E* | d'aquests] daquells *EF* **3634** C v] *om. G* | v] vi *D* | L Címia] L Cinna *B* | Lamia *EFG* | A Cunia *H* | S Címia *I* **3635** e ... comú²] *om. I* | era] *om. G* | dels] daquells *E* | comú²] *om. G* **3637** o] e *E* **3639** ni] no *H* | hedificaven] hedificaren *CDEFG* sacrifici] sacrificis *EGH* **3641** los] lo *C* **3642** pròspera ... 3643 bona] bona e prospera *C*

3645 degollà v mília cavallers qui havien jaquides les armes
 assegurats per lo dit Cil·la; qui, com hagués obtenguda victòria
 del rey Mitridates, prenent molts lochs e ciutats de Àsia e de
 Grècia, volent donar fi a sos fets d'armes, hac la honor
 triumphal; e com portàs en lo triumphe ymatges embotides de
 les ciutats e viles que havia preses en Àsia e en Grècia, no portà
 3650 alguna ymatge de diverses viles de Roma les quals havia preses
 en la batalla civil.

Valeri: en gran enug e desplaer me ve procehir d'aquí avant,
 anant per les nafres de la cosa publica, car lo senat null temps 10
 donà la corona del lor e no fon cavaller qui demanàs la honor
 3655 triumphal plorant e lagremejant la una part de la ciutat de
 Roma. E com da-vant ^[31ra] la porta de Cèsar August fossen dos
 llorés, d'on eren coronats los triumpants, hi enmig dels llorers
 hagués un roure de les rames del qual eren coronats aquells qui
 servaven e restauraven de mort los ciutadans com se combatien
 3660 en la batalla, per ço diu Valeri que les mans deuen ésser
 amanuïdes, nodrides e inclinades al roure, on era donada corona
 a aquells qui preservaven e restauraven los ciutadans de mort,
 per lo qual roure les portes de la casa de Cèsar August 20
 triumphen ab glòria eternalment duradora.

3665

3656 E ... 3660 Valeri] *In porta Cesaris Augusti erant duo lauri, unde coronabantur triumphantes. Et in medio laurorum erat quercus, de cuius ramis et foliis coronabantur qui in bellis seruassent ciues* (Lucas, f. 30rb; cf. Dionysius, f. 98v-99).

3644 degollà] *om. AB* | mília] *post milia add. dels C* | les] *les les E* **3646**
 prenent] *prents EFI* **3647** donar] *dar H* **3648** en] *om. E* **3649** e²] *om. E*
 | o *H* | e² ... Grècia] *om. CG* **3650** alguna] *neguna CDEFGH* | de¹] *om. H* |
 les quals] *que G* **3651** la] *om. C* **3652** e desplaer] *om. F* | ve] *post ve add.*
 de *F* **3653** anant] *om. EFHI* | car] *cor CG* **3654** del] *de EH* | del lor] *de*
 laor *F* **3655** part ... la²] *om. DEF* la² ... de²] *om. C* **3656** August] *agust*
GH **3657** hi] *om. F* **3659** com ...3662 mort] *om. C* **3660** deuen] *devien*
H **3661** amanuïdes] *amanides G* | animades *I* | nodrides] *om. DEF* **3662** a]
om. GH | e] o *G* | e restauraven] *om. H* **3663** la ... de²] *om. C* | August]
agust GH **3664** triumphen] *triumphe EF*

Títol III. De censoria, ço és correcció de costumes

- Lo vincle o ligam forts e indissoluble de la correcció e art de cavalleria e la observació diligent de la rahó observada en fets d'armes me mouen ab justa amonestació que me'n pas a tractar de la censura, que és dignitat e actoritat de jutjar e corregir les costumes dels hòmens. Car axí com les riqueses del poble de Roma cresqueren en gran habundància per les virtuts loables dels emperadors, axí matex la bonea e la continència virtuosa dels dits romans fon examinada per sobiran juhí de la dita censoria, la obra de la qual és igual a les laors de la art de cavalleria e de les victorioses batalles. Car quin profit és ésser forts vigorós e valerós fora la ciutat en los fets d'armes e viure viciosament e mala dins sa casa? Adonchs, per moltes viles e ciutats que hom vença, per moltes gents que hom corregescha, per molts regnes que hom prengua, si l'offici de la censoria no és en lo mercat hi en la cort ab sa continència e temprança virtuosa, posat que-l bé acumulat o ajustat al ben poblich toquàs la altitut del cel, no hauria establa e permanent durada. Adonchs, al present tractat és cosa ^[31rb] pertinent de conèxer e recordar o remembrar los fets de la potestat de la censoria e correcció de costumes.

3671 que...3672 hòmens] *Nam censores habebant auctoritatem iudicandi et corrigendi mores* (Lucas, f. 30rb; cf. Dionysius, f. 99).

3666 iiii] *om. CDEFGH* | és] *post es add. de CG* **3668** ligam] *liam H de²] post de add. la C* **3671** censura] *censuria G* | que] *qui E* | actoritat] *aucto G* | e²] *o H* **3672** com] *post com add. en E* | de] *om. EF* **3674** la²] *om. F* | continència] *consiència G* | virtuosa...3675 romans] *om. CG* **3675** sobiran] *sobira G* | semblant *H* | dita] *om. G* **3676** de³] *post de add. la D* **3677** victorioses] *virtuoses F* **3678** forts] *fort CI* **3679** e²] *o E* **3680** vença] *post vença add. e C* **3681** prengua] *puga E* **3682** hi] *o E* | e] *o E* **3683** o] *e CGI* | toquàs] *post toquas add. a E* **3684** e] *o GH* permanent] *post permanent add. durable E* | per consaguent *F* **3685** conèxer] *post conexer add. e tractar CG* **3686** o] *e E* | remembrar] *menbrar EF* | rebenbrar *G* | e] *o F*

C. I. Com Camil·lo e Postúmio regissen l'offici de la censoria,
 posats jutges per corregir les costumes dels hòmens, obligaren e
 3690 feren trahutaris a aquells qui no volgren de lur vida pendre
 muller vivint axí fins a la lur vellea, manant-los que portassen
 lo dit trahut al errari, qui era lo loch on posaven la moneda del
 ben publich. E denunciaren-los que·ls punirien pus agrament
 si·s gosaven clamar en res de la ley e constitució que havien
 3695 feta tan justament. E increparen-los sots la forma següent:
 "Natura humana, axí com vos ha donat ley de néxer, axí us ha
 dat ley de engenrar. E si havets vergonya de l'acte de generació,
 guardats als vostres pares qui us engenraren e us nodriren,
 obligant-vos que·ls engenrassets e·ls nodrissets néts, car
 3700 desijaven perpetuar lur linyatge. E per açò havets aconseguit do
 de fortuna que us ha prestat lonch temps per engenrar semblant
 de vosaltres meteys. E durant aquests temps los vostres ayns
 són passats e perduts, vosaltres romanints privats de nom de
 pare e de marit. Anats-vos-en, donchs, e pagats lo trahut a
 3705 vosaltres aspre e profitós als hòmens qui, après vosaltres, seran
 engenrats, pus que havets axí menyspreada la humanal
 generació". La rigorositat dels damunt dits censors semblaren
 M. Valèrio Màximo e G. Júnio Bruto Bubulco estant en dignitat

3689 posats ... hòmens] *Vid.* la nota anterior. **3692** qui ... 3693 publich]
*Dicitur autem erarium locus siue uas ubi reponuntur era, id est pecunie
 que de ere fiunt* (Lucas, f. 30va).

3688 C i] *om.* G | Postúmio] Postumo E **3689** posats] posat DEF corregir]
 regir C **3690** feren] foren E | a] *om.* GH | volgren] volgueren EFG **3691**
 la] *om.* EFG | manant-los] manant H **3692** lo dit] aquell C lo²] *om.* E
3694 e] o E **3695** justament] justa C | increparen-los] increpaven los DEF
3696 donat] donada H | ley] *om.* DEF | néxer] *post* nexer *add.* e D | naxer
 H | us] vos E **3697** dat] donat DEFGHI **3698** als] *om.* E **3699** engenrassets]
post engenrassets *add.* e quels E e·ls nodrissets] *om.* G | car] cor CGH |
 com I **3701** que] ques D semblant] semblants EG | semblantment H **3702**
 meteys] mateix H aquests] aquest EFGI **3703** romanints] *post* romanints
add. de C | romanits DEF **3704** e² ... 3704 marit] *om.* E | marit] mare CG
3705 après] *post* apres *add.* de EF | après ... seran] seran apres vosaltres G
3706 havets axí] axi avets C **3707** damunt] *om.* CH | semblaren]
 semblan G **3708** e] *om.* I | Júnio] *om.* C | Bubulco] *om.* D | bubulto EG en
 dignitat] indignitat H | dignitat] dignita G

- de la censoria, punint aquells qui no volien pendre muller ab semblant pena damunt dita. 3710
- C. II. Axí com los damunt dits foren punits per ço com menysprearen lo matrimoni, per semblant fon remogut del senat Anthoni, per tal com sens consell de sos ami-chs ^[31va] repudià e lexà una donzella la qual havia presa per muller.
- Valeri: duptós estich e nom sé qual crim fon major, o d'aquells 3715
qui no volien pendre muller o d'aquest Anthoni qui li donà repudi, com per los primers fon menyspreat lo sant orde de
- 10 matrimoni e per Anthoni lo dit orde fon tractat injuriosament e vituperosa. Per què molt justament e ab dret juhí jutjaren los censurs sentenciant lo dit Anthoni ésser indigne de entrar en la 3720
cort dels senadors.
- Semblant se féu Pòrcio Cató de Lúcio Flamínio, lo qual remogué de l'orde e nombre dels senadors. On, com lo dit Lúcio fos governador en la província de França e un dia, com ell se 3725
dinàs ensemps ab I fembra amiga sua, dient-li la dita amiga com li venia en desig que li fes escapçar davant la sua presència algun hom dels sentenciats a mort, car null temps véu escampar
- 20 sanch humana, per què l pregava que volgués satisfer a son

3724 de ... 3726 desig] *L. Flamminius diligebat quandam meretricem et, quando erat cum ea in mensa, rogatus fuit ab eadem ut aliquem e numero dampnatorum faceret decapitari in conspectu suo, quia alias nunquam uiderat effundi humanum sanguinem. Et tunc ipse, existens prefectus Galliarum, ad arbitrium mulieris elegit tempus supplicii* (Lucas, f. 30va-vb; cf. Dionysius, f. 100).

3709 punint] puint *G* | ab] per *G* | post ab *add.* son *H* **3711** C ii] *om.* *G* Axí] e axi *G* | punits] puits *G* **3712** menysprearen] menyspreaven *CE* | meynspreasaven *G* **3713** e] o *H* **3714** presa] *om.* *G* **3715** Valeri] *om.* *E* **3716** pendre] *om.* *H* | qui?] que *E* **3717** fon] fos *F* | de] del *G* **3718** per] post per *add.* lo dit *C* | dit] post dit *add.* sant *E* | tractat] tranchat *G* | e vituperosa] *om.* *D* **3720** sentenciant] sentenciat *H* | Anthoni] post anthoni *add.* no *C* | anthoni anthoni *H* | indigne] digne *C* **3722** Semblant...3723 senadors] *om.* *I* **3723** remogué] remogut *E* | romangue *H* | l'orde... nombre] nombre o orde **3724** la] *om.* *G* **3725** ensemps] *om.* *E* **3726** la sua] sa *F* | sua] *om.* *D* **3727** car] cor *CG* | com *HI* | véu] vahe *CI* | viu *EFG* | escappar] escapzar *E* | escapcar *F* **3728** humana] humanal *E* pregava] prega *G*

3730 desig, lo dit Lúcio, elegit lo dia en lo qual se devia fer sentència
 dels condempnats a mort, féu escapçar un hom davant la
 presència de la amiga sua per la amor de la qual era detengut.
 Per lo qual inconvenient fon remogut del senat per Pòrcio Cató.
 E pogràs refrenar lo dit Pòrcio de haver-se axí rigorosament per
 dues rahons: la primera, havent esguart a l'offici del consolat en
 3735 lo qual lo dit Lúcio era estat promogut per alguns ayns passats;
 la segona, per reverència de Tício Quinto Flamíneo, germà del
 dit Lúcio qui vençé lo rey Philipp e li féu retre a Roma les
 ciutats de Grècia que s'havia ocupades. Mas Cató, com de ssi 10
 matex fos rigorós, e l'ofici de la censoria hagués necessària
 3740 rigorositat e fortalea, com ell fos per aquestes dues coses
 exempli de rigor virtuosa, no refrenà la justícia, ans jutjà ^[31vb]
 més lo crim del dit Lúcio per ço com ab tan leyg crim havia
 maculada la magestat del consolat, qu·és de gran honor. E
 jutjava lo dit Pòrcio no ésser cosa indigna de considerar en
 3745 quina forma no seria ben fet de pintar en un mateyx loch los ulls
 de la fembra comuna qui·s delitaren en mirar la sanch humanal
 davant ella escampada, e les mans del rey Philip estants
 pleguades, supplicant mercè al germà del dit Lúcio per qui fon 20
 sobrat lo dit Philipp. E vol dir lo doctor que leja cosa seria
 3750 pintar ensemps en ymatges hi en les estàtues lo sutze crim que

3737 qui ... 3738 ocupades] *Qui optime se gesserat in Grecia contra regem Philippum, quem superavit, et Grecas urbes quas occupauerat liberat reddidit* (Lucas, f. 30vb). **3749** E ... 3752 recitat] *Add. trad.* Canals. *Vid.* Avenoza (2000: 357).

3729 Lúcio] lucassio *G* | elegit] elegint *H* | fer] *post fer add.* la *E*
3730 hom] dels condempnats *C* | *om.* *G* **3731** la¹] *post la add.* dita
DFGHI | sa *E* | amiga sua] sua amigua *F* **3733** pogràs] pogueres *EG*
 haver-se] haver *H* **3734** esguart] esgurd *G* **3737** lo] *om.* *CG* | dit *E* | o *H*
 rey] rey *C* | e] *om.* *B* | o *H* **3738** s'havia] havie *E* **3741** exempli]
 eximpli *EFGH* | refrenà] frena *F* | ans jutjà] antiga *E* **3742** Lúcio] lucasio
G **3743** qu·és] com es *E* **3745** mateyx] *om.* *C* **3746** delitaren] *om.* *D* |
 delita *E* | delitaven *F* | en] *om.* *DG* **3747** e] a *E* | estants] estant *E*
3748 qui] quin *C* **3749** dit²] *post dit add.* lucio *E* **3750** en] *om.* *EF* | les]
om. *DEFI* | estàtues] estatuts *BEH*

comès per la fembra comuna lo dit Lúcio e la victòria que hac son germà del rey Philipp, segons damunt és recitat.

- C. III. Què diré de Fabrício Lustino, qui fon censor, del qual se féu e serà feta menció en tota edat de gents? Qui, estant censor, remogué de l'orde del senat Cornèlio Ruphino, qui era estat 3755
dues vegades cònsol e havia obtenguda la honor de la dictatura, que era major que la honor del consolat, en les quals dignitats se era provat molt excel·lentment. E fon remogut del dit nombre dels senadors per ço com trobaren que havia comprada vexella
10 d'argent en pes de X marchs, jutjant lo dit censor ésser cosa de 3760
mal exempli jaquir hom en l'orde del senat qui tan deliciosament se havia en los plaers excessius del món.
- Valeri: yo jur per lo déu Mercuri qui és feel migancer entre·ls mercaders, que les letres d'aquesta ystòria pervenguda fins al nostre setgle me fan tot esbalahir o meravellar, movent-me a escriure e recitar fet de tan gran rigorositat. Del qual fet estich duptós, tement-me que no haja recitada hystòria de gents estranyes, atribuint-la a la nostra ciutat de Roma. Car envides és cosa credible que, sots lo pomer on feya sos covits lo ^[32ra] dit
20 Rofino, los X marchs d'argent fossen tan gran riquesa que·l senat 3770

3757 que¹ ... consolat] *Vid.* les notes a II.2.7. **3763** yo...3764 mercaders] *Iurat Valerius per Mercurium, qui est medius fidius, id est deus mercatorum* (Lucas, f. 31ra; cf. Dionysius, f. 100v).

3751 per ... 3751 Lúcio] lo dit lucio per la fembra comuna **C 3752** segons] *post* segons *add.* que **GI 3753** C iii] *om.* G | Lustino] lucino **FHI 3754** Qui] que **E 3755** Cornèlio] Certalino **E** | Ruphino] ruffinio **G** estat ... 3756 vegades] dues vegades estat **H 3756** dictatura] dictura **BG** [dictatoria **H 3757** que¹] qui **EG** | la honor] aquella **EF** | les ... dignitats] la qual dignitat **H 3758** provat] aprovat **DEFI** | excel·lentment] excellment **G** | dit] *om.* I **3759** dels] *post* dels *add.* dits **HI** | trobaren] trobaven **F** havia] havien **E 3760** jutjant] jutja **E** | jutgar **F 3761** exempli] eximpli **EFGH** | hom] lom **EF** | del] *om.* B **3762** deliciosament] dilitosament **H 3763** lo] *om.* G | qui] que **C** | migancer] jutja **C 3765** tot] *om.* AB esbalahir] sbayr **CDEFH** | o] e **E** | a] *om.* F **3767** haja] havia **F 3768** de Roma] romane **C** | Car] cor **CG** | envides] abvides **E 3769** credible] creybla **D**

ne degués haver enveja, sabent lo dit Rofino ésser singularment atemprat en sos covits hi en son viure.

C. IIII. M. Anthònio e L. Flacto, estants en la dignitat de la censoria, remogueren Durònio del nombre dels senadors per ço
3775 com abrogà o revocà la ley la qual restrenhia les supèrflues e
excessives despeses que·s feyen en los covits, tntaxant la
quantitat de les dites despeses. E com lo dit Durònio fos
tribunus del poble, revocà la dita ley a gran vergonya e confusió
sua.

3780 Valeri: o, e com desvergonyidament lo dit Durònio pujà seure 10
en los bechs de les naus, ço és en les proes de les quals los
romans feyen los sitis per seure en lo loch publich! Adonchs, lo
dit Durònio, pujant-se'n en les dites proes, dix axí: "O quirites
–ço és dir, o romans qui devallats de Quirino–, frens vos han
3785 posats los quals no devets en alguna forma sostenir! Car
constrets e ligats sots ab ligam de amargosa servitut, car ley vos
han posada que us fa servents e catius de abstinència molt
estreta. Per què abroguem e destruescham aquesta senyoria
mesclada ab rovell de antiguidat forts e sobredura! E què·ns

3781 en¹ ... 3782 publich] *Ascendit rostra, id est locum ubi fiebant contiones et arriharie. Rostrum proprie est auium, ad cuius similitudinem prima pars nauium dicuntur rostra. Que rostra Romani de nauibus hostium absciderunt. Et in loco publico de rostris fecerunt sedilia ad sedendum et ad loquendum* (Lucas, f. 31ra; cf. Dionysius, f. 101). **3784** ço ... Quirino] *O Quirites, id est Romani, a Quirino* (Dionysius, f. 101; cf. Lucas, f. 31ra-rb). *Vid. Avenozza* (2000: 341).

3771 ésser] es *DF* | ésser singularment] singularment *esser C* **3772** son] so *G* **3773** C iiiii] *om. G* | *M*] *S. G* | *om. H* | Anthònio] Anthonio *I* | L Flacto] quinto flavio *C* | l. flacco *BHI* **3775** abrogà] abrega *E* | o] e *CEFHI* | restrenhia] estrenyia *DEF* | e] *om. G* **3776** que·s] quis *E* | feyen] fahien *E* **3780** Valeri] *om. GI* | e] *om. CE* **3781** bechs] lochs *GH* | en²] de *CG* **3782** feyen] fahien *E* | los] *om. C* | lo¹] *om. F* **3784** és] *post es add. a CDEGI* | o] *om. E* | Quirino] querino *F* **3785** los] lo *AB* | devets] deviets *E* | alguna] neguna *CDEFGH* | forma] manera *C* | sostenir] portar *E* | *om. F* | Car] cor *CG* | com *H* **3786** sots] stats *C* | ligam] *om. H* | car] cor *G* **3787** fa] fan *EF* **3788** abroguem] abroguen *H* | destruescham] destruam *EF* | destreescha *H* **3789** rovell] *om. CG* | sobredura] sobres dura *CDI* | què·ns] q quens *B* | queus *H*

aprofita tota quanta libertat havem si no·ns és leguda cosa de 3790
 despendre e destrohir nostres béns axí supèrfluament com nos
 donare vejares, seguint lo plaer de nostre delit?".
 C. v. Atenam e considerem dos hòmens qui hagren entre si gran
 divisió, com fossen conjunts e units estretament en equal
 companyhia de honor e de virtut. E aquests foren C. Neró e Q. 3795
 Salinàtor qui, en la segona guerra de Cartayna, on morí lo
 germà de Haníbal, foren ferma defensió e gran sustentació de la
 [32rb] cosa publica. E abdosos, pacificats per lo senat, ensemps
 10 regiren l'ofici de la censoria molt estretament e rigorosa, segons
 apar per la següent recitació. Car com fos costuma e ley en 3800
 Roma que·ls centurions de la cavalleria –ço és los caps de C
 cavallers– com contaven lo nombre dels dits cavallers, legint lo
 trompeta qui nomenava cascú per son nom, era obs que·lls
 cavallers fossen presents responent cascú com era nomenat en
 son loch, e açò era sots pena de perdre lo cavall; e com aquests 3805
 dos censors damunt dits fossen del nombre dels cavallers, e açò
 per lur gran vigor e per la edat molt covinent a fets d'armes; e
 com l'orde del contar vengués al trib dit Pòl·lia, del qual era lo
 20 dit Salinàtor, e nomenàs lo trompeta lo seu nom, veent que·l dit

3796 on ... 3797 Haníbal] *Hasdrubalem, fratrem Hanibalis, interfecerunt et decapitauerunt* (Lucas, f. 31rb). **3800** Car ... 3805 cavall] *Nam equites Romani distincti erant per centenaria et istorum officium erat recognoscere et censere, id est numerare eos. Et preco legebat in matricula nomina equitum et citabat ipsos et quicumque lectus non comparuisset perdebat equum iudicio populi* (Lucas, f. 31rb).

3790 havem] haven *H* | no·ns] nous *FH* | de] *om. G* **3791** e] *post e add.*
 de *F* | nostres] vostres *H* | nos] vos *FH* **3792** donare] sera *C* | dona *FG* |
 dara *H* | nostre] vostre *H* | delit] *om. E* | delit] desig *G* **3793** C v] *om. G*
 dos] dels *E* | hagren] hagueren *EG* | entre si] *om. H* | gran] *om. H* **3794**
 fossen] foren *CGH* | conjunts] conjucts *G* | equal] ugal *C* **3795** e¹] *om.*
EF | *C*] *om. I* **3796** Salinàtor] Salinator *E* | qui] *om. E* | la] *om. B* **3797**
 foren] feren *E* | ferma] forma *G* | sustentació] sustancio *G* **3799** segons]
post segons add. que *C* **3800** per] en *C* | següent] present *H* **3801** los caps]
 lo cap *D* **3802** lo²] la *E* **3803** qui nomenava] *om. I* nomenava] nomenant
E **3804** nomenat] anomenat *G* **3806** del nombre] dels nombres *E* **3807**
 vigor] rigor *C* | fets] fet *EF* | e²] *om. H* **3808** vengués] vench *C* | dit] de *E*
3809 lo¹] la *E*

- 3810 Salinàtor no responia, estech duptant si-l citaria o no. La qual
 cosa veent Neró, qui era censor ensemps ab lo nomenat
 Salinàtor, manà que fos citat e que li fos venut lo cavall, car,
 segons lo juhí del poble, axí devia ésser condempnat. Sabut açò
 lo dit Salinàtor, mugués contra Neró acusant-li la pena de la pau
 3815 trencada, al·legant la causa dient que no havia feta sancera pau
 ab ell com lo poble romà lo fes tornar en amistat, creant-los
 ensempsensors.
 Valeri: certes, si algun dels déus celestials hagués denunciat a
 aquests dos hòmens ésser cosa esdevenidora que lur sanch, la 10
 3820 qual havia aconseguides moltes ymatges hi estàtues significants
 les victòries que ells obtengueren, se degué ajustar e mesclar
 en engenrar Tiberi, príncep de l'imperi de Roma, hagueren
 lexades lurs enamistats, unint e ligant-se en vera pau e bona
 amistat, lexant la pàtria o la terra romana la qual havien regida
 3825 gloriosament, al dit Tiberi, qui devallà de ^[32va] la sanch
 d'abdosos, car de part de pare devallava de Neró e de part de
 mare del dit Salinàtor.
 Aprés que·l dit Salinàtor fon condempnat per Neró e per aquells
 qui eren aquí presents, com aprés fos fet cònsol e censor, 20

3820 significants ... 3821 obtengueren] *Habebat multas statuas, quas hic uocat ymagines, de uictoriis ab eis factis* (Lucas, f. 31va). **3824** lexant ... 3827 Salinàtor] *Add. trad.* Canals que no prové de les glosses. Aquestes coincideixen en remarcar que el llinatge de l'emperador Tiberi provenia dels Claudis i dels Salinàtors, i no dels Nerons (Lucas, f. 31rb-va; Dionysius, f. 101v-102).

3810 duptant] duptos *E* **3811** ensemps] *om. C* **3812** car] cor *CG* **3813** condempnat] *post* condempnat *add. e G* **3815** sancera] *post* sancera *add. ni leal H* **3816** lo²] los *BCDGH I* | fes] feu *CEF* **3818** algun] alguns *E* | celestials] *post* celestials *add. ho H* | a] *om. CEGH* **3819** esdevenidora] esdevenidors *E* **3820** aconseguides] aconseguida *D* hi estàtues] estants *E* | e statutas *G* | significants] sacrificants *CH* **3821** degué] deguessen *I* **3822** en] *om. C* | e *E* | engenrar] engenrat *D* | guerra *G* | engendar *H* | de²] *om. EF* | hagueren] haguere *G* | hagren *H* **3823** enamistats] enamistas *G* | unint] venint *DEF* **3824** la²] *om. EG* **3826** d'abdosos] de ells ab dosos *G* | car] cor *CG* | com *HI* | pare] mare *H* devallava] devala de part *E* **3828** Aprés ... Salinàtor] *om. F* **3829** qui eren] *om. C* | aprés] *post* apres *add. que DEF* | fos] fon *DEF*

- condempnà XXXIII trips sentenciant que fossen trahutaris, 3830
 al·legant que, com après la condempnació feta de si l'aguessen
 elet en cònsol e censor, seguia's de necessitat una de dues coses:
 car ho ells havien comès crim de temeritat o follia
 condempnant-lo follament e orada, o crim de perjuri elegint 3835
 hom infamis a offici de tan excel·lent honor. E de totes les
 XXXV trips no·n lexà alguna impunida, sinó una apel·lada
 Mècia. E no fon condempnada car no fon favorable en sa
 condempnació ni en la promoció del consolat ni de la censoria.
 10 O, e de tan gran enteniment e de tan soptil engiyn e de tan
 meravellós consell fon lo dit Salinàtor! Qui la condempnació 3840
 feta contra ell e grans e honorables promocions fetes en ell no
 pogren derroquar ni mudar que·s retés pus suau e benigne en la
 administració de la cosa publica.
 Ítem, CCCC jóvens qui eren de l'orde de la cavalleria, hòmens
 vigorosos dels notables que y fossen, sostengueren pacientment 3845
 la sentència de M. Valèrio e de P. Semprònio, censors. Car,
 com los dits jóvens fossen estats negligents en lo manament fet
 a ells ordenant que se n'anassen en Cicília a fer los fortalícis de
 20 la host, fon sentenciat per los dits censors que fossen privats
 dels cavalls que·ls donà la cosa publica, obligant·los a fer trahut 3850
 al ben publich.

3830 trips] *post* trips *add.* condepnant e *E* | sentenciant] sentència *G* **3831**
 feta] *om. I* | l'aguessen] aguessen *CG* **3832** elet] elegit *G* | seguia's] seguis
E **3833** car] *om. I* | temeritat] temerita *G* | o] *post* o *add.* de *H* follia] folla
D **3835** excel·lent] gran *CI* | totes les] tots los *CEG* **3836** xxxv] xxxiiii
CEG | no·n] no *CF* | alguna] neguna persona *C* | neguna *DEFGH* **3837**
 condempnada ... fon²] *om. H* | car] cor *CG* | sa] *om. E* | la *G* **3839** e¹] *om.*
E | gran] *om. G* | gran ... tan²] *om. B* **3840** lo ... Salinàtor] salinator damunt
 dit *E* **3841** promocions] promissions *E* | fetes] fets *G* | no] nol *CEGI* **3842**
 pogren] pogueren *EG* **3844** de¹] de la *EFG* | de l'orde] *om. I* | la] *om. CF*
3845 vigorosos] rigorosos *H* | vigoroses *I* | notables] nobles *DEF* **3846**
 Valèrio] valero *E* Semprònio] sompronio *H* | censors] *om. H* **3847** estats]
post estats *add.* elegits *G* | lo ... fet] los manaments **3848** ordenant]
 ordonaren *E* **3849** fon sentenciat] foren sentenciats *G*

C. VI. Los censors puniren ab pena rigorosa los hòmens qui eren viciosament temerosos. Car M. Attílio Règulo e B. Fúrio tolgueren los cavalls a M. Metel·lo, estant quèstor o clavari de la ciutat de Roma, e a molts cavallers ^[32vb] romans, feent-los trahutaris per ço car, com foren vençuts per Haníbal en la batalla la qual feren flacament en Cannas, moguts per pahor del dit Haníbal, juraren en poder seu que s'exirien de Ytàlia.

3855 Semblantment se puniren aquells cavallers qui, com fossen venguts presonés en poder de Haníbal, tramesos per lo dit Haníbal al senat de Roma per tractar que cambiassen los presonés, e no poguessen obtenir lo dit cambi qui demanaven, volgueren romanir en la ciutat de Roma no havent cura de tornar-se'n al dit Hanníbal, al qual havien promès de tornar si no impetraven lo fet per què anaven. Sabut açò, lo senat determenà que, com fos cosa pertanyent a la sanch romana de servir la promesa, que los dits cavallers tornassen en poder de Haníbal, dient M. Attílio Règulo ésser deslealtat si no y tornaven, al·legant lo seu pare Attílio Règulo, qui elegí abans tornar en poder dels cartaginesos e morir a cruel sentència e pena sobredura que decebre'ls en la fe que·ls havia promesa.

3860 10

3865 20

3870 Valeri: ja la dita censura és devallada del mercat e de la cort dels senadors en los fortalícis de les hosts romanes, la qual censura volia e manava que l'enemich no fos temut ni decebut.

3852 C vi] *om.* G | vi] v B **3853** Car] cor CG | com H | Attílio] actillo C | actilio GHI | e] *om.* CG **3854** cavalls] cavallers B | Metel·lo] macello E | Marcello G | quèstor] castor G **3855** e] *om.* EF | romans] *om.* E **3856** trahutaris] tributaris C | per ço] *om.* EF **3857** flacament] falsament E **3858** s'exirien] exirien H **3859** Semblantment] semblant E | puniren] *post* puniren *add.* a DI **3860** venguts] *om.* H | presonés] presores G tramesos] trameses EI | tramesos ... 3861 Haníbal] *om.* CG **3862** e] *post* e *add.* com AB | qui] que CDEFGI | demanaven] demanaren E **3863** volgueren] volgren D **3864** tornar-se'n] tornassen AB **3866** la] *post* la *add.* fe G **3868** Attílio] Actilio GHI | tornaven] tornava G **3869** lo] del CGH | Attílio] Actilio GHI **3870** cartaginesos] cartigenesos C **3871** sobredura] sobres dura C | decebre'ls] desebels E **3873** romanes] dels romans G **3874** volia ... manava] manave e volie EF e manava] *om.* G | no] *om.* B

- C. VII. Sol recitaré dos exemplis de la dita censoria e, aquests 3875
 recitats, hauré assats tractat d'aquesta matèria. Geta fon remogut
 de l'orde dels senadors, e despuyx hac-se axí virtuosament que
 après fon promogut a la dignitat de la censoria. Ítem, M.
 Valèrio Messalla fon reprès e corregit per los censors, qui après
 regí la dignitat de la dita censoria. 3880
- Valeri: la confusió e vergonya d'aquests nodrí en ells virtut
 perfeta, car la vergonya que havien de la confusió rebuda los
 movia a exercitar-se en fets d'armes e obres virtuoses per tal que
 fossen vists ésser dignes davant la presència dels ciutadans. Als
 quals, axí exercitats, devia ésser donada la dignitat de la dita ^[33ra] 3885
 censura, no tol·lent-la'ls, pus que n'eren dignes.

3875 C vii] *om. G* | exemplis] eximplis *EFGH* | censoria] censura *C* | e]
om. G **3878** [a²] *om. G* | censoria] censuria *H* **3879** Messalla] masella
DFGI **3880** dita] *om. C* **3881** Valeri] *om. C* | e vergonya] *om. G* | ells]
post ells *add. en C* | virtut perfeta] virtuts perfetes *E* **3882** rebuda] que
 avien rebude *C* **3883** a] *om. C* | en *G* | exercitar-se] exercitar los *E* |exercir
 se *H* | fets] fet *G* | e] hi en *D* **3884** fossen] son *E* | vists ésser] esser vists
EFI **3885** quals axí] *om. DEF* | exercitats] exercicis *E* devia ... dignitat]
om. DEF **3886** censura] censoria *DF* | censuria *H* n'eren] eren *CH*

Títol v. De majestat e honor

- 3890 C. I. Una majestat és que quax és I privada e singular censura. E
aquesta és dels hòmens excel·lents en virtuts, no posats en offici
de alguna dignitat. La qual és de si tan poderosa que, sens altitut
de grans e sollempnes cadires, sens servitut e acompanyament
3895 obtenguda en son ample, gran e honorable estament. Car
aquesta dita majestat se acosta venint a les penses dels hòmens
vestida e cuberta d'una vestidura de gran admiració dita 10
pretexta, la qual vestien los nobles hòmens de Roma. E axí
ornada e maravellosament vestida, entra en les dites penses dels
3900 hòmens dolçament e graciosa. De la qual cascú pot dir e averar
dretament que és gran honor de longa benaventurança sens
honor de offici de dignitat romana.
Valeri entén per la dita privada dignitat estament de l'hom
virtuós qui, posat que no haja ofici de dignitat, encara és de si
3905 molt honorable. Açò apar per les paraules següents de Valeri,
on diu axí: quina honor pot ésser donada a algun cònsol major
que fon aquella que obtench Metel·lo? Lo qual, com fos acusat 20
axí com a malmirent, dient la part que proposava contra ell que
més havia pres d'açò que rebia del ben poblich que no devia
3910 rebre e, axí, que era tengut a restitució. E com sobre açò aquell

3892 sens...3894 officials] *Add. trad.* Canals. **3903** Valeri...3906 axí]
Add. trad. Canals. *Vid.* Avenoz (2000: 346, 356)

3888 v] *om.* CDEFGH | e] o D **3890** C i] *om.* CEGH | que] *post* que *add.*
de E | és²] en E **3891** és] *om.* H **3892** alguna] neguna CDEFGH
poderosa] poderosa G **3893** e¹] *om.* G | servitut] virtut FH | e²] o E
acompanyament] acompanyaments G **3894** de¹] *post* de *add.* grans e
sollempnes C | dels DEF | aconseguida] acompanyada H **3895** Car ...3898
hòmens] *om.* H **3896** se] si E | venint] unint G **3897** de ...admiració] *om.*
I **3898** E] *om.* EH **3899** ornada] ordonada D | e] *om.* DEF | dites] *om.* H
3900 e²] *om.* H **3903** Valeri] *om.* H **3904** qui] que I **3905** honorable]
post honorable *add.* e DEF **3906** algun] negun CGH cònsol] hom F
3907 Metel·lo] macello E **3908** dient] *post* dient *add.* que CG | que¹] qui
E | proposava] preposave EG | ell] *om.* CG **3910** e] *om.* H | E] *om.* CG

- qui l'acusava requerís que fossen portades les taules en les quals era lo comte de la peccúnia que·l dit Metel·lo havia rebuda per tal que·s provàs pus clarament açò de què lo acusava, portades les dites taules, tots quants eren en lo consell se tanquaren los ulls no volent mirar les dites taules, donant entendre que no duptaven que tot quant era escrit ^[33rb] en les dites taules no fos ver. Car determenaren que les provacions e les rahons per les quals se mostrava lo dit Metel·lo haver bé regida e administrada la província que li era acomanada, devien ésser legides en la vida del nomenat Metel·lo més que en les dites taules, determenant los dits cònsols ésser cosa indigna comanar la integritat de tan gran vida e tan virtuosa com era la de Metel·lo a letres variables escrites en una petita cera.
- C. II. E quina maravella és si los ciutadans de Roma feren honor a Metel·lo, qui era romà e lur ciudadà, com l'enemich del sobiran Africà no haja duptat de fer-li singular honor? On, com los cavallers del rey Antíochus, contra·l qual lo dit Africà havia guerra mortal, prenguessen son fill e·l menassen pres davant lo dit Antíochus, jatsesia que·l pare del dit fill, ço és Africà, guerrejàs tan forts contra lo rey Antíochus que, tol·lent-li diverses províncies, ja quasi l'agués gitat de tota la sua terra pròpria, encara lo dit Antíochus servà honor a son enemich Scipió Africà rebent lo seu fill molt honradament, enjoyant-lo

3911 l'acusava] acusava *D* | portades] aportades *F* **3912** Metel·lo] macello *E* **3913** tal] *om. I* | de] del *I* **3914** dites] *om. I* **3915** dites] *om. EF* | donant] *post* donant *add. a DE* | no²] *om. E* **3916** quant] *om. E* | dites taules] taules damunt dites *E* **3917** determenaren] determenaven *E* | les²] *om. D* **3918** Metel·lo] macello *E* **3919** que] qui *G* | era] *post* era *add. estada G* | acomanada] comenade *CE* **3920** Metel·lo] macello *E* | més] mas *D* **3922** integritat] intiquitat *E* | tan gran] tal *CG* | e] *post e add. de CFGH* | la] *om. EFH* | Metel·lo] macello *E* **3924** ii] i *C* | primer *E* | primum *H* | *E*] *om. CE* **3925** Metel·lo] macello *E* | l'enemich] lur enemich *F* **3926** duptat] dupta *B* | fer-li] fer la *H* | singular honor] honor singular *C* **3927** Antíochus] antiogus *E* | Anthiotus *H* | havia] *post* havia *add. feta* **3929** Antíochus] antiogus *E* | Antiotus *H* **3930** forts] fort *HI* rey Antíochus] dit antiogus rey *E* | Antíochus] antiogus *E* | Anthiotus *H* que] qui *DF* **3931** tota ... sua] sa *E* | tota sa *F* **3932** Antíochus] antiogus *E* **3933** rebent] rebut *I*

3935 ab dons singulars e grans, segons que-s pertanhia a rey,
 remetent-lo al pare fort honorablament, més amant honrar la
 majestat de tan virtuós hom, com era lo dit Africà, que venjar la
 sua dolor pròpria.
 Ítem, com lo dit Africà estigués en una vil·la dita Velliterna,
 molts capitans de ladres qui eren en aquelles encontrades
 3940 ajustaren-se per anar a veure lo dit Affricà. E com Africà veés
 tantes gents d'armes venir, pensàs que venguessen per fer-li
 alguna violència, per què, recollida tota la sua companya,
 mes-la per los terrats per defendre's. La qual cosa veents los dits 10
 capitans dels ladres, lexant tots los hòmens armats qui venien ab
 3945 ells e posades les armes, acostaren-se ^[33va] a la porta de la casa
 del dit Africà cridant alta veu e dient que venien al dit Scipió
 Africà no axí com a enemichs de la sua vida, ans axí com a
 desijosos de contemplar la sua gran virtut, demanants la
 presència e la vista de tan gran hom, axí com algun celestial
 3950 benefici: "Per què soplicam que no li sia greu ni cosa enujosa de
 mostrar-se a nosaltres, cobejosos de la sua vista". E com los
 domèstichs del dit Scipió li fessen relació de les coses damunt
 dites, manà que fossen ubertes les portes, donant entrada als dits 20
 capitans dels ladres. E acostants-se a la porta, agenollaren-se
 3955 feent aquí tanta reverència com si-s fossen acostats a qualche
 altar d'algun temple sagrat. E veents lo dit Scipió, prenants la

3934 pertanhia] pertanya *H* **3935** més amant] *om. F* | amant] avant *EG*
 honrar] honrat *F* **3936** virtuós] virtuosos *G* | que] *post* que *add. no E* **3938**
 Velliterna] vellitana *C* | viliterana *G* **3940** a] *om. CDEGHI* | E ...Africà]
om. B | com] *post* com *add. Scipio E* | com Africà] *om. H* **3941** tantes
 gents] tanta gent *CDFGHI* | tanta de gent *E* | pensàs] pensa *AB* **3942**
 alguna] quineque *C* **3943** veents] vehent *G* **3944** lexant] *om. H* **3945** e ...
 armes] *om. G* | a ... porta] a les portes *I* | de ... 3946 casa] *om. I* **3946**
 Africà ... dit²] *om. DEF* | cridant] dient *H* | dient] *post* dient *add. al d i-t*
se i-p i-o A | al dit scipio *CG* | cridant *H* | Scipió] *om. H* **3947** Africà]
 scipio *E* | a] *om. CDEFGI* **3948** desijosos] desiyos *G* | la²] *post* la *add. sua*
E **3949** tan] tal *E* | algun] un *I* **3950** soplicam] supplicaren *E* greu ...
 enujosa] cosa enujosa ne greu *G* | enujosa] enveyosa *F* **3953** donant entrada]
 donant a entendre *E* | dits] *om. G* **3954** acostants-se] acostant se *EH* |
 agenollaren-se] genollaren se *C* | aguinoylaren se *E* **3955** feent] *post* feent
add. li E | tanta] *post* tanta *add. de EFG* | si·s] si *DEH* **3956** prenants]
 prenenents *B* | prenent *EH*

- sua man dreita, tengueren-la i gran temps, besants-la ab gran afecció. Aprés d'açò, com se deguessen partir d'aquí, posaren davant lo porche de la dita casa dons singulars aytals com aquells que solien offerir als déus immortals e, partint-se'n molt alegres per ço com havien pogut veure lo dit Scipió, tornaren-se'n a lurs cases pròpies. 3960
- Valeri: quina cosa és en lo món pus excel·lent, quina cosa és més placent que·l fruyt o lo premi d'aquesta majestat? La qual ab la sua admiració mitigà la ira de l'enemich, ço és del rey Antíochus, e féu venir los ulls dels ladres per mirar la excel·lència de la sua presència. Si les estel·les cahien del cel oferint la sua presència als hòmens, no·ls seria feta major honor que al dit Scipió Africà fon feta. 3965
- 10 C. III. Les dites honors foren fetes al sobrenomenat Scipió ell estant viu, mas recitem la honor que fon feta a Paulo Emílio en la sua sepultura. Car, com ell, mort, lo portassen a la sepultura hi en Roma fossen alguns prínceps ^[33vb] de Macedònia venguts aquí per legats, als quals lo dit Paulo Emílio era estat molt contrari e de qui havia obtengudes diverses victòries, veent los dits macedonians portar a la sepultura lo cos de Paulo Emílio, moguts per lur propri voler, meteren-se a portar lo lit sobre lo qual era lo cos del dit Paulo. E la honor feta al sobrenomenat Paulo veurem ésser molt gran hi excel·lent si guardam lo front del lit on era portat lo cos del dit Emílio. Car en lo dit front del 3970
- 20 3975 3980

3957 besants-la] besants E 3958 deguessen] degueren E | posaren] passaren E 3959 lo porche] la porta H | dita] om. G | casa] post casa add. posant hi E 3960 que] qui H | partint-se'n] partint se E 3963 Valeri] om. H | pus] tan I 3964 més] menys H | placent] excellent E | o] e CEGHI lo] om. F 3966 Antíochus] antiogus E | dels ladres] dells E 3967 presència] persona G 3969 que al] quel D 3970 C iii] om. G | iii] ii EH | honors] honores G | al sobrenomenat] als sobre nomenats E 3971 Emílio] emelio E 3972 mort] om. G | lo] la E | la²] post la add. sua H 3973 venguts aquí] aquí venguts E 3974 per legats] om. DEF | Paulo Emílio] paulio emelio E | molt] om. D 3975 qui] aquí H | diverses] moltes I | veent] vahens CF 3976 Emílio] om. F 3977 a] om. G | sobre] en E 3978 dit] om. G | Paulo] post paulo add. emilio CGH 3979 Paulo] om. E | guardam] goradam D 3980 portat] posat C | Emílio] emelio E Car] cor CGH | front] fornt G

lit eren pintades totes quantes victòries havia obtengudes dels macedonians lo sobrenomat Paulo Emílio.

- 3985 Valeri: o, e quanta honor feren los macedonians al dit Emílio, per reverència del qual no hagren vergonya de portar los indicis manifestes de la destrucció de lur gent per les boques del poble vulgar de Roma! Car, ells hoint, parlaven de les victòries que'l dit Paulo havia obtengudes dels macedonians. E aquesta honor feta al seu cos en admiració de tot lo poble fon quasi honor triumphal ajustada al triumphe que hac en sa vida. O Paulo
- 3990 Emílio, Macedònia t'a retut virtuós hi excel·lent dues vegades a la nostra ciutat romana! Primerament te mostraren gloriós en la tua vida per les despulles que n'haguist, que foren innumerables; segonament t'an mostrat ésser excel·lent portant-te mort sobre lurs espatles. 10
- 3995 E no rebé menor honor la majestat del teu fill Scipió Emilià, lo qual tu, donant per fill adoptiu al fill del major Scipió, qui fon del linyatge dels Cornells, fist que'l dit fill teu fon glòria e honor de dos linyatges. Car, com ell estant fort jove e fadrí fos tramès per Lucil·lo, cònsol, de Espanya en Àfrica per demanar
- 4000 ajuda e çellavòs se mogués gran qüestió entre los cartaginesos e lo rey Masinissa, ^[34ra] com no·s poguessen concordar, elegiren lo dit fill teu axí com a cònsol hi emperador, posant tota la qüestió en sa determinació. O, e com hac gran ignorància la ciutat de 20

3996 al ... 3997 Cornells] *Pater dedit eum in adoptionem filio magni Scipionis et sic translatus erat in Corneliã familiã, de qua familiã erant Scipiones* (Lucas, f. 32va).

3983 e] *om. CEG* | macedonians] lacedomians *F* | Emílio] emelio *E* **3984** del] de la *F* | hagren] hagneren *EFGI* **3985** manifestes] manifest *B* **3986** vulgar] vulgars *E* | ulgar *G* | Car] com *I* | ells] ell *D* | hoint] oints *I* que·l] del *CG* **3987** Paulo] *post paulo add. que CG* | obtengudes] obtengude *G* **3989** sa] la *H* **3990** Emílio] emelio *E* | Emelio la *G* | hi] *om. E* **3991** Primerament] primer *E* | mostraren] mostren *F* | mostrarem *H* **3992** que¹] qui *E* | que²] qui *CG* **3994** sobre] *post sobre add. les EF* espatles] espables *H* **3995** Emilià] en ciçilia *DEF* **3996** donant] donat *G* Scipió] affricha *E* **3997** dit fill] fill dit *C* **3998** ell] *om. E* | e] *om. E* **3999** Lucil·lo] lucio *EG* **4000** cartaginesos] cartigenesos *C* **4001** poguessen] pogueren *E* **4003** O] *om. E*

- Cartayna de les sues adverses e contrarioses fortunes, feent jutje
 seu aquell qui, estant en la bellea de la sua famosa joventut, era 4005
 nodrit ab gran diligència dels déus e dels hòmens a destrucció
 de la dita Cartayna! Car, com la dita ciutat fon presa, lo sobiran
 Scipió pres cognom novell, car fon apel·lat Africà; e com fon
 destrohida, pres lo dit cognom aquest Scipió Emilià, fill del dit
 Paulo Emílio. 4010
- C. III. Quina cosa és en lo món pus miserable que ésser
 10 condemnat hi exellat? Emperò com P. Rutílio, per conspiració
 e acusació dels usurers publichs, fos exellat de Roma, lo dit
 exili al qual fon condemnat no li poch tolre la actoritat de la
 sua majestat. Car, com ell vengués en Àsia, on era tramès 4015
 exellat, totes les províncies e totes les ciutats trameteren legats
 al dit Rutílio per cobrir la vergonya del seu exili e per
 consolar-lo.
- Valeri: qui volia parlar justament e vera veent la honor feta al
 dit Rutílio, pus pròpriament diria ésser açò premi triumphal que 4020
 exili, qui és pena e greu mal.
- C. v. Gayo Màrio portat fins a la pregonea de les sobiranes
 20 misèries, ço és a la mort, per benefici de la sua majestat escapà
 del perill singular en què era posada la sua vida. Car, com ell
 fos pres en un fort càrrec en un loch apel·lat Minturnis, 4025
 trameteren-li un morro de vaques per matar-lo, lo qual morro de

4004 sues] *post* sues *add.* e *G* | feent] fayent *G* 4006 destrucció] destrucio
G 4007 dita¹] *post* dita *add.* ciutat de *I* | Car] cor *G* | dita²] dit *G* 4008
 Scipió] Stipio *E* | com] *post* com *add.* la ciutat *G* | fon²] fos *EFG* 4009
 Emilià] emelio *E* 4010 Emílio] emelio *E* 4011 C iii] *om.* *G* | iii] iii *EH* |
 món] nom *E* 4012 Rutílio] Rucilio *H* 4014 al] del *H* | actoritat] auctorida
G 4015 Car] *om.* *I* 4016 exellat ... províncies] *om.* *H* 4017 Rutílio]
 Rucilio *H* 4018 consolar-lo] consolacio *H* 4019 qui] *post* qui *add.* com
DF | si hom *E* | veent] *om.* *I* 4020 Rutílio] Rucilio *H* diria ... açò] dira aço
 esser *E* | diria aço es esser *F* | diria asso esser *G* 4021 qui] que *CHI* | mal]
 turment *H* 4022 C v] *om.* *G* | v] iii *E* | iii *H* Gayo] Guayo *E* | portat]
 portant *H* 4024 en] *om.* *G* 4025 fort] forts *EG* Minturnis] miturnis *CDG* |
 Miturnes *EF* 4026 per ... 4027 vaques] *om.* *C* | qui *EGI* | lo qual *F* | lo]
om. *B*

vaques era flamench. E lo dit Mاريو, en la batalla que hac en Lombardia, se hac tan vigorosament contra los dits flamenchs que no-n romàs hu que tots no fossen presos o morts. Adonchs, com lo dit morro de vaques entràs en lo càrker, veent lo dit Mاريو hom vell, desarmat, alterat ^[34rb] e demudat, com lo sayg tingués en la mà lo coltell tret ab propòsit de matar-lo, no hac cor de acostar-se a ell ans, ferit e quasi exorbat per la claredat que exia de la majestat del dit Mاريو, gitant lo coltell en terra fogí tot tremolós hi espahordit.

Valeri: no és maravella si fogí lo morro de vaques. Car, com ell fos flamench, la memòria que hac de la tribulació de Flandres feta per lo dit Mاريو li tanquà la vista. E la destrucció de la gent vençuda de la dita terra li tolch tot lo coratge, jutjant los déus immortals ésser cosa indigna que Mاريو morís per un hom de la nació de Flandres, lo qual Mاريو havia tota la nació destrohida.

C. VI. La admiració de forts e molt sancera vida féu M. Pòrcio Cató axí honorable a tot lo senat que, com contra la volentat e manament exprès de G. Cèsar, cònsol, parlàs reprenent diffusament e prolixa los usuraris pòblichs, manà lo dit Cèsar a un d'aquells qui li portaven les armes davant que·l menàs a la presó. E com lo fet se metés en execució, no duptà tot lo senat de seguir lo dit Cató a la presó, prestament anant ab ell. La qual

4027 flamench] *Nacione Cimbro, id est Flamingo* (Dionysius, f. 104). E ... **4029** morts] *Marius autem debellauerat Cimbro in Lombardia et omnes aut interfecit aut cepit et nullus euasit* (Lucas, f. 33ra). **4037** flamench] *Vid. les notes anteriors d'aquest mateix capítol. | de Flandres] Vid. les notes anteriors d'aquest mateix capítol.*

4028 vigorosament] rigorosament *H* | dits] *om. C* **4029** hu] negu *E* tots ... fossen] no fossen tots *H* **4030** lo²] *post lo add. dit F* **4031** vell] *post vell add. e G | e] o G | om. I* | demudat] mudat *CE* **4032** tingués] detengues *F* | coltell] colteel *B* | propòsit] preposit *EI* **4033** ferit] quahent *C* | faent *G* | e] se *G* | exorbat] torbat *F* **4034** que] qui *CE* | de ... majestat] *om. D* | gitant] gitat *E* **4036** lo] *post lo add. dit I* **4037** Flandres] flandes *EH* **4039** de] en *G* **4040** la] *om. E* **4041** Flandres] flandes *E* | tota ...destrohida] destrohida tota la nacio *C* | la] *post la add. dita DFH* **4042** *C* vi] *om. G* | vi] v *E* | La] al *H* | forts] fort *H* | e... sancera] sancta *E* | féu] fou *E* **4046** qui] que *D* | menàs] *post menas add. pres G*

cosa amollí lo coratge divinal de Cèsar, revocant lo manament
 que havia fet. 4050

Ítem, com lo dit Cató miràs los jochs dits florals, car fehyen-se
 en lo temps de les flors, a ordinació de Mèssio, mostaçaf, veent
 lo poble la presència del dit Cató, hac gran vergonya de
 demanar que·s despullasen les juglaresses, on costuma era del
 dit joch que a requisició del poble se despullaven les dones que 4055
 jugaven. E com en lo joch fos un hom apel·lat Favònius, gran
 amich del dit Cató, e sigués prop d'ell, veent que·ls jochs eren
 10 empatxats per la sua presència, dix-li les següents paraules: "Tu,
 Cató, bé devies saber los jochs marciais –ço és que·s fan en lo
 mes de ^[34va] març– que són ordenats e sacrificats a la deessa 4060
 dolça apel·lada Flora. E donchs tu, per què est vengut al teatro,
 ço és en aquesta plaça dels jochs axí rigorós que per la tua
 presència han cessat los jochs? Est hic vengut per tal que te
 n'exisses?". Adonchs, Cató partís del teatro no volent enpatxar
 la costuma del joch per rahó de la sua presència. E com se 4065
 n'anàs, tot lo poble seguint-lo ab gran goyg e consolació
 ordenaren que tornassen la antiga manera dels jochs de la

4051 car...4052 flors] *Ludi fiebant tempore florum* (Lucas, f. 33rb). **4054**
 on... 4056 jugaven] *Erant enim in isto ludo mimme, id est iocultrices, que*
infra ludum expoliabant se ad requisitionem populi (Lucas, f. 33rb). **4058**
 Tu ... 4064 n'exisses] *Tu, Cato, debebas noscere quales sunt ioci*
marciales, id est qui fiunt de mense Marcii, quia sunt lasciui et Venerei [...]
Quia illi ludi consecrati erant dee Flore, quam uocat dulcem, id est
delectabilem. Et illud erat sacrum, id est dee Flore sanctificatum. Et tu,
Cato, quare uenisti seuerere et rigide ad istud festum lasciuum et iocosum?
Venisti tu solum ut discederes? (Lucas, f. 33rb). *Vid. Avenoza (2000: 342).*

4051 car] cor *G* | com *I* **4052** lo] los *A*– **4053** lo] *post* lo *add.* dit *H* **4054**
 del ... 4055 joch] dels jochs *E* **4055** que] *om.* *C* | se] ques *C* despullaven]
 despullassen *E* | les] *post* les *add.* dites *I* | que] qui *CG* **4056** joch] loch *E* |
 Favònius] ffenonius *E* **4057** e] *post* e *add.* si *E* sigués] sient *C* | d'ell] deel
E **4058** la sua] sa *G* | paraules] *post* paraules *add.* o *E* **4059** devies]
 deuries *F* | que·s] quis *H* **4060** que] qui *E* **4061** dolça] delta *E* | teatro]
 teacco *D* | catro *E* **4062** rigorós] rigorosos *DEG* | riguorosos *F* **4063**
 cessat] cessar *B* | hic] hinc *I* | te] *om.* *B* **4064** n'exisses] nexicessts *G* |
 teatro] teacto *D* | cratro *E* **4065** del] *post* del *add.* dit *F* | rahó de] *om.* *C*
4066 ab] *om.* *F* **4067** antiga] *post* antiga *add.* ma *C* | antiga manera]
 manera antiga *EF*

scena, en lo qual joch no-s despullaven les juglaresses. E
 confessà tot lo poble que més los mogué la reverència de la
 4070 majestat d'un hom sol, ço és de Cató, que tot lo poble, qui era
 innumerable.

Valeri: a quines riqueses, a quins imperis o senyories, a quines
 triumphes és estada donada tanta honor? No la obtench lo dit
 Cató per son patrimoni, car fort petit era; ni per ses gracioses
 4075 maneres, car fort era aspre e rigorós; ni per gran companya que
 tengués, car fort poqua era; ni per les portes que tengués ubertes
 a tots anadós e venidós, car la sua casa era tanquada a tota
 ambició; ni per moltes ymatges hi estàtues de sos predecessós,
 car no n'hac sinó una del primer Cató; ni per son blandiment e
 4080 dolç parlar, car molt era exut e breu en ses noves. Mas, certes,
 obtench-ho per sa gran virtut, perfeta en tots los nombres, car
 totes les virtuts morals hac lo dit Cató. E féu tant la sua virtut
 que tothom qui vol loar algun ciutadà en lo superlatiu grau, si
 vol dir que sia molt sant e molt virtuós, meta-li nom Cató dient:
 4085 "Veus ací altre Cató".

C. VII. Donaré un poch de loch als exemplis de gents
 estrangeres per ço que ls dits exemplis, mesclats ensemps ab los
 nostres domèstichs e familiars, porten major bellea e delectació
 per lur varietat o diversitat graciola. Lo primer ^[34vb] és de dos

4079 del ... Cató] *Cato autem de suis predecessoribus non habebat nisi unicam ymaginem, scilicet primi Catonis* (Lucas, f. 33va).

4069 tot] *om. EFG* | los] lo *EF* **4070** sol] sols *E* | de] *om. C* | qui] que *EFH*
4072 riqueses ... senyories] actes *CG* | o senyories] *om. EF* quines²] quins
EFI **4073** tanta] *post* tanta *add. de E* | *om. F* **4074** car] cor *CG* | ses] *om.*
E | gracioses] gracios *F* **4075** car] cor *CG* | companya] companyia *F* **4076**
 car] cor *CG* | ni] no *G* | que] qui *H* **4077** car] cor *C* **4078** ambició] ambacio
E | estàtues] estatuts *E* **4079** car] cor *CG* | son blandiment] sos blandimens
CG | e] de *B* | ni *I* **4080** dolç parlar] son parlar dolç *F* | car] cor *CG* **4081**
 sa] la *D* | los] sos *G* | nombres] membres *CEG* | car] *post* car *add. de DEF*
4082 féu] fon *E* | fou *I* | tant] tanta *E* **4083** que] qui *H* | lo] *om. CFG* **4084**
 molt²] *om. CG* | dient ... 4084 Cató] *om. D* **4086** C vii] *om. G* | vii] vi *E* |
 exemplis] eximplis *EFGH* **4087** estrangeres] stranyes *CDEFGH* **4089** lur]
om. G | o] e *E*

- hòmens apel·lats Armòdio e Aristogènio qui s'esforçaren de 4090
delliurar la ciutat de Athenes de poder dels tirans, per la qual
rahó la ciutat de Athenes féu dues estàtues en reverència e
memòria lur. E com lo rey Xerses per temps esdevenidors
prengué la dita ciutat, portàs-se'n les dites estàtues en son 4095
regne. Esdevench-se après que Selencus, rey dels perses, manà
les dites estàtues ésser reportades a la ciutat de Athenes. E com
lo navili qui les portava arribàs en la illa dita Rodes, los hòmens
de la dita ylla, convidant los navegants qui les portaven,
acompanyant-los honradament fins als hostals, col·locaren les
10 estàtues sobre los coxins d'aur qui eren en lo temple dedicats als 4100
déus.
- Valeri: no és cosa de major felicitat e benaventurança que
aquesta memòria que tanta honor ha possehida en ymatges de
tan petit aram.
- C. VIII. Gran honor donaren los de la ciutat de Athenes a 4105
Senòcrates, hom virtuós e de gran perfecció qui, com fes
testimoni e s'acostàs a l'altar, segons la costuma de la terra, per
fer sacrament jurant que tot quant havia dit era ver, levaren-se
20 tots los jutges cridants e dients que no fes lo sacrament.

4095 rey ... perses] *Selencus, rex Persarum* (Lucas, f. 33va).

4090 Armòdio] Armedió I | Aristogènio] Aristocrenio G | qui s'esforçaren] quis fforçaren C | quis forçaven E | de] om. H 4091 delliurar] lliurar CE | liurar G | Athenes] athene B | athanes E | Actenes G | de²] del EFI | en G 4092 féu] fou E | estàtues] statuts E 4093 lur] om. E | com] post com add. vench G | esdevenidors] esdevenidor EF 4094 dita] om. I | estàtues] estatuts E 4095 après] om. C Selencus] Solentus I 4096 estàtues] estatuts E | Athenes] athanes E | actenes G 4097 Rodes] Roders E 4098 convidant] convidans CDG 4099 als hostals] al hostal C 4100 estàtues] estatuts E 4102 felicitat] felicitat G | e] o CG | e ... 4112 Senòcrates] def. I | benaventurança] beneventura C 4103 que] qui G 4104 tan] tanta B 4105 C viii] om. G | viii] vii E | los] les B | Athenes] achanes E | Actenes G 4106 Senòcrates] socrates E | semocrates F | Sonocrates H | qui] que CDEG 4108 jurant] om. EG 4109 lo] post lo add. dit G

4110 Valeri: açò que no volgren acomanar, axí mateyxs, remetent-se lo jurament al qual eren tenguts, estimaren que fos atorgat a la promenia del dit Senòcrates.

4110 Valeri] *om. G* | volgren] volgueren *EFGH* | acomanar] comanar *G*
 remetent-se] remetents *se E* | *post se add.* en *G* **4112** promenia] provincia
E | prohomenia *GH* | Senòcrates] Socrates *E*

COMENÇA LO III LIBRE

	I. Títol de joventut virtuosa	4115
	II. Títol de moral fortalea	
	III. Títol de paciència	
	IV. Títol de aquells qui, de baix e sotil loch nats, foren fets excel·lentment clars e nobles	
	V. Títol de aquells qui no semblaren la excel·lent noblea de lurs pares e predecessors	4120
10	VI. Títol de aquells qui, nats de nobles pares, se comportaren en lur vestir e en altres arreaments pus pomposament e en altra guisa que ^[50rb*] la costuma de la terra no era	
	VII. Títol de confiança de si mateis	4125
	VIII. Títol de constància	

4113 COMENÇA ... 4192 pregà] *def.* I | III] *post* iii *add.* de joventut virtuosa e primerament los titols de aquell H | LIBRE] *om.* CDEFG **4115** Títol ... 4132 constància] *om.* CDEFG **4118** foren] *om.* B **4119** excel·lentment] excellents H **4120** semblaren] *post* semblaren *add.* a H **4124** la¹ ... 4241 deuen] *def.* A **4126** constància] confiança o fermetat H

Títol I. De joventut virtuosa

4130 Acostar-m'é als breçols d'alguns, e als principis de lur virtut, qui
 en temps esdevenidors són venguts a la sobirana perfecció de
 glòria virtuosa. E com en la edat puerill no puscha hom pervenir
 a tanta glòria, solament tractaré de la joventut virtuosa
 prenent-la per esperiment e senyal de la virtut esdevenidora. La
 qual edat és axí com a gust qui tasta alguna bona sabor, no
 4135 sadollant-se'n fins que ha begut habundantment. Axí meteyx és
 de la joventut virtuosa, car cellavòs hom tasta la virtut e no la
 reeb plenàriament e habundant fins que la dita edat ha durat per
 lonch temps. 10

4140 C. I. Emílio Lèpido, com estant infant entràs en la batalla per
 combatre, féu dues coses de gran comendació, car primerament
 matà ^[50va*] un dels enemichs, segonament preservà de mort un
 ciudadà romà. E per memòria en senyal d'aquest fet, ordenà lo
 senat que fos posada una stàtua en lo Capitoli vestida ab la
 vestidura dels fills dels nobles de Roma, dita pretexta, tota
 4145 plena de esmalts e de obres de diverses colors. E açò fon

4135 Axí ... 4138 temps] *Add. trad.* Canals. **4143** ab ... 4145 colors] *Bulle sunt ornamenta uirorum sic dicte quia similes sunt rotunditate bulle que in aqua uento inflantur [...]* Solebant enim Romanorum nobiles pueri quasdam bullas aureas uel argenteas in signum nobilitatis deferre (Dionysius, f. 105v). *Dicitur autem bullata que habet clauos rotundos ad modum bullarum que fiunt in aqua quando pueri cum palea sufflant in eam. Pretexta autem est uestis nobilis pueri* (Lucas, f. 33vb).

4127 Títol ... virtuosa] de joventut virtuosa titulus primus *C* | Títol de moderacio o tempranca *DF* | dela Joventut virtuosa *G* | *om.* *H* | joventut] jovent *B* **4130** esdevenidors] sdevenidor *C* | de] *post* de *add.* la *H* **4132** glòria] honor *CG* | tractaré] *post* tractare *add.* dele honor *C* | tractarem *G* **4134** qui] que *DEF* **4135** sadollant-se'n] sadollant se *E* que] quen *CDEG* | ha begut] an tengut *C* | han begut *F* **4137** plenàriament] plenerament *DEFH* | e habundant] *om.* *DEF* | per] *post* per *add.* a *G* **4139** *C* i] *om.* *G* | Emílio] Mílio *E* | Lèpido] lapido *C* | lepidio *D* **4140** combatre] combatres *EH* | car] cor *CG* **4141** matà] ma *E* dels] de sos *DEF* | enemichs] amichs *E* | segonament] *post* segonament *add.* que *CG* **4142** ciudadà] *post* ciudadà *add.* de *CEFG* **4143** ab] de *CEG* | la] *om.* *DF* | una *E* **4144** dels¹] de *E* **4145** obres] *post* obres *add.* e *E*

singular prerogativa, car no era costuma que als infans fessen estàtues.

- Valeri: lo senat jutjà e determenà ésser cosa indigna de dir lo dit Emílio ésser massa tost honrat, qui era axí madur e perfet en estament de virtut. Adonchs, lo dit infant pervengué o anticipà la fortalea de edat, qui és de XXVIII ayns, edat ferma e forts. Mas aquest, ab la sua voluntat, anticipà la dita edat reportant-se'n de la batalla dues honors, ço és de l'enemich vençut e del ciutadà preservat de mort, com emperò la sua edat no fos sufficient sol de veure lo combatiment de la batalla. Car les armes cruels, les espases tretes en les mans dels cavallers, la multitut de les sagetes e dels darts, lo brogit dels cavalls e los crits e·ls colps de les hosts, com se mesclen, solen portar a les persones jóvens queacom de terror e de pahor. Entre les quals terrors, la puerícia de la gent Emiliana, d'on era lo dit infant, obtengué les despulles del cavaller qui morí per ^[50vb*] les mans del dit Emílio e meresqué haver corona.
- C. II. No defallí a March Cató la virtut e fortalea que hac lo dit Emílio. Car, com ell se nodrís en casa de son oncle apel·lat M. Drúsio, qui cellavòs era tribú del poble, esdevench-se que·ls latins, ço és los de Ytàlia, vengren a l'oncle del dit Cató per pregar-lo que tractàs que·ls dits latins fossen ciutadans de Roma. E com lo príncep dels latins apel·lat Quinto Pompèdio

4151 qui ... forts] *Iste puer prevenit stabilimentum etatis, id est etatem XXVIII annorum, que est etas stabilita et firma et apta ad fortiter faciendum* (Lucas, f. 33vb). **4166** ço ... Ytàlia] *Dicuntur autem Latini, Ytalia, Lacium, precipue Tuscia* (Lucas, f. 34ra).

4146 prerogativa] porogativa *G* | car] cor *CG* | no] non *AB* | que als] quels *DF* | dels *E* | infans] *post* infans *add.* que *E* **4147** estàtues] estatuts *E* **4148** jutjà] jura *E* | jutjà ... determenà] determena e jutga *D* **4151** qui] que *DFH* | ayns] *post* ayns *add.* e *E* **4153** la] *post* la *add.* dita *H* **4156** cavallers] inimichs *H* **4157** les] le *B* | cavalls] cavallers *G* **4158** de les] dels *B* | les hosts] la host *EF* | mesclen] mesclaren *H* **4159** Entre les] entrels *E* **4160** terrors] *post* terrors *add.* e pahors *C* **4161** les²] *om.* *H* **4162** del dit] de *CDEFGH* **4163** C ii] *om.* *G* | a] *om.* *DEF* | e] de *H* | *post* e *add.* le *CG* | hac ... 4170 Emílio] lo dit emilio ac *C* **4166** és] *post* es *add.* que *C* | vengren] vingeren *EFGH* | per] *om.* *G* **4167** pregar-lo] pregant lo *G* | que] quels *DEF* **4168** dels] dels dels *B*

4170 pregàs lo dit Cató, nebot de Drúsio, que·ls volgués ajudar
davant son oncle, mostrant lo dit infant cara ferma e constant,
dix que no·n faria res. E com fos diverses vegades pregat
d'aquest fet, estech totstemps en un propòsit. Cellavòs pres-lo
Pompèdio, príncep dels latins, e pujà'l al pus alt loch de la casa
dient-li que·l lexaria caure si no obehia a ses pregàries. E ja per
4175 açò no·s mudà de son propòsit. Cellavòs volà una veu comuna
entr·éls, dients: "Hajam goyg nosaltres, latins, com aquest és
infant e de tan poch ayns, car si fos senador null temps nos
calgra haver esperança de ésser ciutadans de Roma". 10

Valeri: aquest Cató en son tendre e puerill coratge tenia
4180 enpremtada la gravitat o ferma saviea dels senadors. E ab sa
perseverància gità de si, donant comiat, ^[51ra^s] als latins qui
cobejaven aconseguir los drets de nostra ciutat.

C. III. Aquest mateix Cató, com vestit de la vestidura dita
pretexta, qui era dels fills dels nobles de Roma, vengués per
4185 veure a Sil·la, qui s'havia ocupada la senyoria de la ciutat de
Roma, veent en la casa del dit Sil·la gran multitud de caps de
hòmens escapçats, comogut per la gran crueltat que vehia,
enterrogà lo seu pedagog, apel·lat Serpado, per què no trobaven 20
quiacom qui matàs tan cruel tyran com era aquest. E com li
4190 respongués son pedagog que no era per defalliment de voler

4184 qui...Roma] *Vid.* les notes a III.1.1 **4185** qui...Roma] *Ad Sillam, qui occupauerat dominium ciuitatis Romane* (Lucas, f. 34rb).

4169 pregàs] *post* pregas *add.* per *E* | prega *G* | de] del dit *C* | Drúsio] dursio *G* **4170** cara] cor *CG* | ferma] afferma *C* | ferem *G* | e] *om.* *E* constant] costantment *C* | *om.* *E* **4171** vegades] *om.* *G* **4172** en] e *C* un] *om.* *E* | son *F* | propòsit] *post* proposit *add.* ferm *E* **4173** pujà'l] puya *E* **4174** ses] les sues *E* **4175** no·s] no *CG* | una] un *B* | veu] *om.* *E* comuna] *om.* *C* **4176** dients] dient *CEF* | dients dients *H* | Hajam] *om.* *H* és ... e] infant es *C* **4177** car] cor *CG* | nos] nons *EF* **4178** calgra] calguere *EG* **4179** Valeri] *om.* *E* | son] *post* son *add.* esser *E* | tendre] entendre *FGH* **4180** o] e *G* | sa] la *E* **4182** de] *post* de *add.* la *EFG* **4183** C iii] *om.* *G* | iii] iiii *E* | com] *post* com *add.* fon *C* | *add.* fos *DEF* **4184** qui] que *CDFH* | Roma] *post* roma *add.* com *CG* | per] a *CG* **4185** senyoria ... la²] *om.* *BI* | la²] *om.* *E* | ciutat de] *om.* *E* **4186** la] *om.* *H* | del dit] de *F* **4187** comogut] mogut *F* **4188** enterrogà] enterrogas *G* **4189** quiacom] *om.* *C* | quin *G* **4190** son] lo *CG*

- dels romans, mas per defalta de poder, car la vida del dit Sil·la era guardada per gran gent d'armes, lavòs l'infant pregà lo dit pedagog que li donàs un coltell, car com seuria ab lo dit Sil·la en lo lit, segons la costuma de la terra, que cellavòs ell lo mataria. Veent lo pedagog lo coratge de l'infant, fon tot 4195
 espauudit del propòsit que havia concebut e observà diligentment que d'aquí avant no s'acostàs lo dit infant a Sil·la ab ferre ni ab coltell.
- Valeri: no veyg cosa de major admiració que d'aquest infant
 10 qui, estant en la casa plena de tota crueltat, no temé lo jutge tan 4200
 rigorós qui cellavòs destrohia, dissipava e matava los cònsols, [51rb*] les ciutats, les legions del poble e la major part de la cavalleria. Davant lo qual, si en aquell temps hom hagués posat Màrio, qui fon singular enemich del dit Sil·la, més haguera curat de fogir cuytadament hi espatxada que de la mort de 4205
 Sil·la, contrari seu.
- C. IIII. Com lo fill del dit Sil·la, apel·lat Faustus, fos en l'ascolla ensemps ab Càssio, lo pare del qual era estat exellat per Sil·la, e lo fill de Sil·la loàs l'exili que son pare havia fet del pare del dit
 20 Càssio e que semblant se faria ell en temps esdevenidor del fill, 4210
 cellavòs lo dit Càssio levant la mà donà-li un gran bufet.
- Valeri: o mà de gran dignitat si nos fos contaminada en la mort del publich patricidi, ço és en la mort de Júlio Cèsar, pare del

4194 segons ... terra] *Secundum consuetudinem illius temporis* (Lucas, f. 34rb). 4213 ço ... 4215 Cèsar] *Publico parricidio, id est Iulii Cesaris morte, contaminasset* (Dionysius, f. 106v). *Hoc ideo dicit quia postmodum Cassius interfecit Cesarem. Cesar autem intitulauerat se*

4191 dels] de E | defalta de] deffalliment H 4192 lavòs] lavors lavors G pregà] crida D 4193 un] om. C | lo G | com] post com add. ell F | seuria] serie E 4194 la¹] om. E | cellavòs] cellevors ere CG 4197 no...4198 infant] lo dit infant nos acostas I | lo... infant] om. G 4200 qui] que EFH 4201 rigorós] vigors G | destrohia] post destrohia add. e E 4202 la²] om. E 4203 lo] la E 4204 haguera] agre CI 4205 que] qui H 4207 C iii] om. G | iii] v E | del dit] de E | Faustus] flaustus E | ffautus H 4208 qual] post qual add. Cassio G | e...4209 Sil·la] om. H 4209 que] qui H 4210 se] om. H 4211 lo...levant] levant lo dit cassio C 4212 de] post de add. tan F | nos] no CFG | om. E 4213 patricidi] patrocini G

ben publich! E açò vol dir per ço com lo dit Càssio ab Bruto
 4215 mataren lo dit Júlio Cèsar.
 C. v. Per tal que prengua queacom de les ystòries dels grechs,
 faré menció de Alcibiádes. Del qual pusch averar que no·m sé
 en què fon més dampnós a la ciutat de Athenes d'on era, ho en
 los béns ho en los mals que hac, com, ab béns de natura e de
 4220 fortuna axí com bellea de cos, generositat, graciositat, grans
 riqueses, enganà los de ^[51va*] la ciutat; e ab los mals seus, car fon
 exellat e, passant-se'n als enemichs dels athenienses, donà a la
 dita ciutat gran afflicció. Aquest Alcibiádes estant infant, com 10
 un jorn veés Pèricles, son oncle, singularment trist, enterrogà'l
 4225 per què mostrava la cara axí plena de pahor e confusió. E com
 l'oncle li digués que per manament de la ciutat havia fet
 hedificar la pila de la deessa Minerva on eren les portes del
 fortalici de la dita ciutat, e com hi hagués despesa gran quantitat
 de peccúnia e no trobàs bonament com pogués retre lo compte
 4230 leal e clar, per ço estava molt trist e torbat, més que més com la
 ciutat lo requerís de comptes. "E donchs –dix l'infant–, cerqua
 alguna guisa e manera per què no·t calgua retre los dits
 comptes". Per què lo dit oncle, hom savi e molt discret, com 20
 defallís en son consell, tench-lo de l'infant e tractà que·ls

patrem patrie et ideo interfectores eius dicuntur a quibusdam auctoribus patrie, quia patrem patrie interfecerunt (Lucas, f. 34rb).
4219 com ... 4223 afflicció] *Nam bona eius prouocarunt ciues ad suum amorem. Nam habuit nobilitatem excellentem et habundantes diuicias et corpore fuit pulcherrimus et fuit potens et ingenium habuit acutissimum* [...] *Postmodum expulerunt eum et proscripserunt eum. Et ipse expulsus contulit se ad hostes Atheniensium et afflixit eos* (Lucas, f. 34va).

4216 C v] *om. G | v*] xx C | vi E | que] que que B | les] la G **4217** Alcibiádes] altrabiades C | altibiades *DGHI* | alciapiades F | Del] del del B **4218** en] *om. F* | fon] fos E | Athenes] Actenes G **4219** ab] *post* ab *add.* sos *CDEFGI* | natura ... 4220 fortuna] fortuna e de natura G **4220** graciositat] *post* graciositat *add.* e G **4221** enganà] enganava H | la ciutat] la dita ciutat *CDFI* | la ciutat dita E | e] *om. I* | car] cor *CGI* **4222** athenienses] athaneses E **4223** Alcibiádes] altibiades *CDGHI* **4225** pahor] plor *CDEFG* | e] *post* e *add.* de *CEFG* **4228** fortalici] sacrifici E **4229** pogués] degues E **4230** més¹] mens F **4231** comptes] compte *CG* | l'infant] infant B **4232** e] o *DEF* | calgua] calega *DEFH* **4233** discret] *post* discret *add.* e *DEF* **4234** son] lo E | de] *om. E*

- athenienses fossen divises. E mes-los en tanta discòrdia que hac 4235
gran guerra entre ells, per la qual rahó no hagren cura de
perseguir la matèria dels comptes.
- Valeri: vejen e consideren los de Athenes ja si·s deuen gloriejar
o plànyer e plorar del dit Alcibíades, car encara vacil·len,
duptant en lo juhí de la sua pensa, si·s deuen meravellar de les 4240
condicions de Alci·bíades ^[51vb*] o si deuen condemp·nar ^[35ra] e
avorrir la sua memòria. E nós, qui en aquest títol havem
manifestats los principis de virtut, hora és que proceÿscham lo
seu acte, la vigor e los braços fermes e victoriosos del qual estan
en fortalea. 4245

4235 athenienses] athaneses *E* | divises] divisits *C* | diversos *E* **4236**
hagren] agueren *CE* **4237** perseguir] proseguir *DEFH* **4238** Athenes]
Actenas *G* | deuen] venen *E* **4239** e] o *CI* | Alcibíades] altibiades *CDGHI* |
car] cor *C* **4241** de] del dit *C* | Alci·bíades] altibiades *CDGHI* | o] e *DEF* |
e] o *I* **4243** de] *post* de *add.* le *C* | virtut] virtuts *H* **4244** victoriosos]
virtuosos *H*

Títol II. De moral fortalea

- 4250 O Ròmulu, edificador de la nostra ciutat romana! No m'oblida
que·l principat de la dita fortalea no deja ésser atribuït a tu per
singular glòria tua, emperò suplich-te que, ans que faça menció
de tu, me lexes recitar un exempli d'un hom al qual tu és obligat
de fer honor, car lo benefici d'aquell ha fet que Roma, obra tua
gloriosa, no fos destrohida.
- 4255 C. I. Com los toscans venguessen en gran multitut per esvahir lo
pont de la ciutat de Roma apel·lat Sublício, qui huy és dit pont 10
de sent Pere, veent Oraci Cocles que, si no·ls era defès lo pont,
que la ciutat seria presa, posàs en lo cap del pont envès los
enemichs combatent-se ab ells. E mentre que·ls enpatxava lo
4260 passatge, los romans derroquaren una archada del pont. E com
lo dit Oraci, combatent-se infatigablement ab los enemichs, hoís
lo brogit que féu la archada com caygué, veent la ciutat
deliurada, gità's en lo riu dit Tíber. De la qual cosa meravellats
los déus immortals, delliuraren-lo de tot perill, car no fon trencat
4265 caent de tan gran altitud ni·l féu apregonar lo pes de les armes
ni fon cubert per la granea de les aygües ni fon nafrat per la 20
diversitat dels darts e de les sagetes que li lançaven damunt, ans
isqué nadant segurament. Adonchs, un hom sol covertí en si los
ulls de tants enemichs mirant d'una part, e dels ciutadans de

4256 qui ... 4257 Pere] *Qui hodie uocatur pons Sancti Petri* (Lucas, f. 34vb).

4247 ii] *om. CDEFGH* | moral] *om. DFH* | moral fortalea] fortalea moral
CG 4249 O] *om. C* | m'oblida] moblidada D 4250 que·l] lo H | deja] deu
I 4252 lexes] leiys E | exempli] eximpli EFGH 4254 no] nos F 4255
toskans] tuscs C | Constans E | en] *om. E* | per esvahir] *om. H* 4256 huy és]
es huy H 4257 veent] vehe E | Cocles] tocles HI 4259 enpatxava]
empatxaria DFH 4260 derroquaren] enderrocaren C | derocarien DFH |
derrochaven E 4261 infatigablement ... enemichs] ab ells infatigablement
e C | enemichs] *post* enemichs *add. e E* 4262 archada] *post* archada *add.*
del pont EF | veent] *post* veent *add. que E* 4263 dit] de E | Tíber] Tiberi E
4264 delliuraren-lo] desliuraren lo CE perill] mal C 4265 pes] fet DFH |
de² ... armes] del arnes E 4266 ni] no E 4267 e] o EI | lançaven] lançaren
E 4268 nadant] *om. DEF* | hom] jorn E

- Roma mirant de l'altra, omplint los ulls dels toschans de admiració e los romans movent a gran dupte, ^[35rb] constituïts e posats entre goyg e temor. E aquest sol departí la batalla de dues hosts molt grans, vencent los toschans e defenent los romans. 4270
- Valeri: conclour-é-u tot: aquest sol defené tant la ciutat romana ab lo seu escut com lo riu Tíber ab la pregonea de la sua aygua, per què los toschans, partint-se de Roma, pogren dir: "Nós havem vençuts los romans e som estats vençuts per Oraci". 4275
- 10 C. II. Clòdia, donçella, me enpatxa lo propòsit que havia de tractar de Ròmulo, segons prometí en lo principi de aquest títol. E fa-ho com quasi en aquella matexa guerra, contra aquell matex rey, en aquell matex riu de Tíber, hac un gosar molt singular e marvellós. Car, com lo rey Porsenna, feta treva ab los romans, volent tractar pau demanà que li fossen dades rehenes e donaren-li entre les altres una donçella dita Clòdia, la qual, veent que·l dit rey anava falsament en sos tractaments, una nit, muntant sobre un cavall, exint-se amagadament de la host, vench-se'n a Roma passant lo riu ab lo cavall. E recitant als 4280
- 20 romans los fets e falsos tractats del rey Porsenna, deliurà la ciutat de perill, donant la dita donçella lum de virtut als hòmens vigorosos e nobles. 4285 4290

4270 de l'altra] daltra *I* | omplint] complint *F* | dels toschans] de ells *DEF* toschans] tuscs *CG* 4271 movent] movents *H* 4273 dues] dos *C* toschans] tuschs *CG* | Costans *E* | defenent] defenents *E* | deffent *H* 4275 conclour-é-u] Enclouren *E* | conclourem *F* 4277 toschans] tuscs *CG* partint-se] partint *C* | pogren] pogueren *E* | Nós] no *C* 4278 som] son *F* 4279 Clòdia] Glòdia *E* | Olòdia *I* 4280 segons] *post* segons *add.* que *C* títol] libre *C* 4282 rey ... matex²] *om.* *EH* | de] *om.* *DEF* 4283 Porsenna] prosomia *E* | Portenna *G* | Porsomia *H* | Pensenna *I* | feta] feye *D* | *om.* *E* treva] *om.* *DEF* 4284 volent] vent *H* | dades] donades *CEH* 4285 rehenes] rehenes *EF* | Clòdia] Glòdia *E* 4286 dit] *om.* *F* 4288 a] en *EF* | recitant] recitat *ABH* 4289 fets] fents *ABD* | e] o *E* | *post* e *add.* als *G* | falsos] falses *D* | tractats] tractaments *D* | tractes *G* | Porsenna] *om.* *C* | prossemia *E* | posenan *G* | Pensenna *I* 4290 la ... lum] lum la dita donzela *EF*

C. III. Torne-me'n ara a Ròmulo. Qui, com fos request de
 4295 combatre's ab Atron, rey dels athenienses, cos per cos, jatsesia
 era pus segur de combatre's ab tota la sua gent que entrar tot sol
 en la batalla, emperò, la sua man dreita poderosa rebé senyal de
 victòria, no defallint-li la fortuna bona en la dita batalla. Car,
 combatent-se cos per cos, e mort lo dit Atron e dispersgits los
 enemichs, anàs-se'n al temple del déu Júpiter Ferètrio, nomenat
 4300 axí per *fero* ^[35va] *ferrs*, que vol dir portar, car allí portaven les
 despulles de les batalles. Adonchs, lo dit Ròmulo portà al 10
 temple del dit Júpiter les despulles del rey Atron.
 Valeri: com la virtut de Ròmulo sia en temps antichs
 consecrada per publica religió, car fon deíficat, posat en lo
 4305 nombre en lo qual nosaltres tenim los sants, per açò lo fet
 damunt recitat no ha mester laor privada e singular.
 C. IIII. Lo primer qui après Ròmulo offerí al dit déu Júpiter les
 despulles guanyades en camp del duèl·lum combatent un per hu
 fon Cornèlio Cosso, qui, estant mestre de la cavalleria, requerí
 4310 lo duch Fedinàcio de combatre's cos per cos e vençé'l.

4293 rey ... athenienses] *Caeninensium rege* (Kempf, 246). Ni Z ni Dionysius ni Lucas justifiquen la traducció de Canals. **4299** nomenat ... 4301 batalles] *Dicitur enim Iupiter Feretrius eo quod reges et Romanorum duces spolia ex regibus et ducibus hostium cepta ipsi Ioui deferebant* (Dionysius, f. 108v; cf. Lucas, f. 35rb). **4304** car ... 4305 sants] *Add. trad.* Canals. *Vid.* Avenoz (2000: 349). **4310** Fedinàcio] *Ducem Fidenatium* (Kempf: 247). Canals tradueix com a nom propi el que en realitat és un gentilici.

4292 C iii] *om. G* | Torne-me'n] tornem *CI* | tornarmene *D* | torne *G* | ara] *om. H* **4293** ab ... cos²] a cors per cors ab acron rey dels thenienses *C* Atron] acron *DFG* | actoni *E* | athenienses] thenienses *C* | atheneses *E* | Actenienses *G* | Geminenses *I* **4294** en¹] e *F* **4295** la sua] sa *CG* | que] *post* que *add.* no *CG* | sol] sols *E* **4296** emperò ... 4297 batalla] *om. E* **4297** no] *om. B* **4298** Atron] acron *CDFG* | acconi *E* **4299** Ferètrio] fereto *CG* | feretuo *E* **4300** que] qui *CEG* **4302** dit] deu *H* | del rey] *om. E* | Atron] acron *CDFG* | actoni *E* **4303** sia] *om. G* | antichs] antich *EFG* **4304** consecrada] considerada *D* | conservada *I* | deíficat] *post* deíficat *add.* e *EH* **4306** laor] la pahor *H* **4307** C iiiii] *om. G* | dit] *om. E* **4308** guanyades] *post* guanyades *add.* ades *E* | en] el *C* | *post* en *add.* lo *EF* | combatent] *post* combatent *add.* sa *CG* **4309** fon] *om. B* | Cosso] casso *CDEF* | crasso *G* **4310** vençé'l] *post* vençel *add.* *G G*

Valeri: gran fon Ròmulo per lo començament de la glòria de la dita manera de combatre, e gran honor aconseguí Cosso per ço com volch semblar al dit Ròmulo.

C. v. La memòria de March Marcell no deu ésser separada de nostres exemplis. En lo qual hac tanta vigor de coratge que ab fort poqua gent vençé lo rey dels lombarts prop lo flum de Pàdua. Lo qual rey era fornit de grans gents d'armes e, com l'agués mort hi espeçejat, offerí les armes del dit rey al déu Júpiter Ferètrio. 4315

10 C. vi. D'aquella mateixa guisa de combatre usaren T. Màl·lio Torquato e Valèrio Corvino e Emilià Scipió. Tots aquests, requerint volenterosament los duchs dels enemichs, obtengueren la victòria. Mas per ço com aquests tres damunt dits no eren duchs, ans havien capitans sobre si, no pogueren consagrar les lurs armes al déu Júpiter. 4320 4325

C. vii. Com Scipió Amilià fos en Espanya prenent lo sou sots lo duch apel·lat Lucil·lo e com tenguessen assetjada una gran vil·la dita Intercàcia, fon lo ^[35vb] primer qui pujà en lo mur, emperò no era algú en tota la host qui fos de major linyatge, de

4316 dels lombarts] *Hic per Gallos, Lombardos [...] intellige* (Dionysius, f. 109; cf. Lucas, f. 35rb). | lo flum] *Apud Padum fluium* (Dionysius, f. 109; cf. Lucas, f. 35rb). 4324 no¹ ... si] *Quia non fuerunt duces in bello sed sub alieno ducatu et principatu militauerunt, quem principatum uocat hic auspicia* (Dionysius, f. 109; cf. Lucas, f. 35rb).

4311 Valeri] *om. CD* | lo] *om. EF* 4312 e] *post e add. a E* | Cosso] *casso C* | casio *DEF* | cornelio *G* 4313 dit] *post dit add. Cassio F* 4314 C v] *om. G* | Marcell] *matello EFG* | martell *HI* | no] *om. G* 4315 exemplis] *eximplis DEFGH* | lo] *la F* 4316 lombarts] *ffrancesos CG* | prop ... 4317 rey] *om. E* 4317 grans gents] *gran gent CG* 4318 offerí] *post offeri add. li H* | del ... rey] *om. C* | al] *post al add. dit E* 4319 Ferètrio] *feretro CG* 4320 C vi] *om. G* | D'aquella] *Aquella CE* | En aquella *G* | de ... usaren] *usaren de combatres E* | usaren] *usare G* 4321 Torquato ... Emilià] *e E Corvino] cormino C* | Emilià Scipió] *Scipio Emilia G* | Scipió] *post Scipio add. a H* 4322 requerint volenterosament] *volenterosament requerint CG* enemichs] *post enemichs add. e C* 4324 pogueren] *pogren FI* 4325 les] *om. C* 4326 C vii] *om. G* | lo²] *om. G* 4327 Lucil·lo] *Lussio G* 4328 Intercàcia] *incercacia CG* | intercaria *E* | incercaria *F* 4329 algú] *nengu C* | negu *DEFG* | tota] *om. I* | la¹] *post la add. dita I* | de¹] *om. E*

- 4330 la joventut del qual esperassen més ni de les obres del qual
haguessen major confiança ni de la salut del qual deguessen
haver major cura. Mas en aquells temps cascun hom jove
virtuós, per ampliar e defensar la pàtria, se posava a sostenir
grans affanys passant grans perills, tenint-se a gran vergonya
4335 que fossen sobrats en virtut per aquells los quals sobraven de
noblea e linyatge. E lo dit Emilià, com los altres se
sostraguessen de pujar al mur per lo gran perill e difficultat que
y veyen, volch assajar la dita cavalleria.
- C. VIII. La gran antiguitat nos offer un exempli de gran fortalea. 10
- 4340 On, com los romans fossen estretament esvehits per los
francesos, gitats de la planícia de la ciutat, enclogueren-se tots
en lo Capitoli, qui era enmig de la dita ciutat. E com tots no
poguessen habitar en lo dit Capitoli, tengren consell e
determenaren que·l dit Capitoli fos lexat als hòmens jóvens, qui
4345 defenessen allò poch qui era romàs de l'imperi, e que·l·ls
hòmens antichs devallassen a la planícia de la dita ciutat.
Emperò, en aquell temps tan miserable, axí trist e plorós, no
gità a oblit la sua virtut la nostra ciutat romana, car, obrint les
portes del Capitoli, cascú ensenyà la sua gran honor tenint-se 20
per morts. Car exiren ab los insignes o senyals dels officis e
dignitats que havien aconseguides e dels sacerdocis que havien
regits, sients en les cadires portàtils, volent en lur mort retenir la

4342 en...ciutat] *Ad Capitolium, quod est in medio urbis* (Dionysius, f. 109v; cf. Lucas, f. 35va).

4330 esperassen] esperaven *E* **4331** major] *post* major *add.* sperance e *C*
la] *om.* *E* **4332** major] *om.* *CG* | aquells] aquell *FG* **4334** passant] passar
C | jussant *H* **4335** en] e *H* | virtut] virtuts *CEG* | quals] *post* quals *add.*
olls *G* **4336** e] *post* e *add.* de *E* | se] *om.* *D* **4337** sostraguessen]
abstenguessen *E* | estraguessen *F* | al] a *B* **4338** assajar] assetjar *DF* **4339**
C viii] *om.* *G* | antiguitat] majestat *I* | exempli] eximpli *EFGH* **4340**
esvehits] assetjats *C* **4342** dita] *om.* *CH* | dita ciutat] Ciutat dita *E* **4343**
tengren] tengueren *CEFGHI* **4344** qui] que *EF* **4345** defenessen]
deffensaven *C* | defensassen *G* | qui] que *EI* | de] al *D* **4346** antichs] vells
D | planícia] plagina *I* **4348** a] en *G* | virtut] *post* virtut *add.* de *EF* **4350**
Car] cor *CDEFG* | los insignes] les insignies *G* | o] *om.* *E* **4351** sacerdocis]
sacerdots *I* **4352** portàtils] portalicies *E* | volent] volens *CE*

- bellea e los ornaments de la vida passada, provocant o animant
la lur gent a sostenir pacientment lurs casos infortunats. E com
exiren en lo lur marvellós ornament, lo primer esguart que 4355
n'hagren los enemichs ^[36ra] los mogué a gran reverència dels
romans per la novitat de la cosa e per la magnificència de
l'ornament e per la singular audàcia que veyen en no tembre la
mort en res.
- Valeri: qui duptarà que·ls francesos, estants vençedors, que no 4360
convertissen aquella tan gran admiració en rialles hi en tota
10 diversitat de escarniments? Emperò no esperà créxer la dita
injúria G. Attílio, hom antich qui, com un francès li tocàs a la
barba per menyspreu, donà-li gran colp al cap ab I bastó que
tenia e va anar ves lo dit francès oferint lo seu cos a mort, qui ab 4365
gran ira per la dolor del colp venia contra ell per matar-lo. E axí
reebé la mort sens pahor, donchs la virtut no pot ésser presa e la
paciència ignora tot menyspreu e opprobris hi elegix tota pena
per forts e trista que sia abans que lexar-se vençre e decaure a la
fortuna adversa o contrariosa; e cerca novelles guises e 4370
singulars de morir ans que no sostengua confusió e vergonya.
- 20 ¿Podem, donchs, dir ab veritat que aquell qui axí fenex sos dies
sia vist ésser mort? Certes, no.
- C. IX. Retre·ns cové de present degut títol de glòria a la joventut
de Roma. On, com Semprònio Atracino, cònsol, se combatés ab 4375

4353 ornaments] honraments *E* | provocant ... animant] *om.* *CG* | o] e *I*
animant] aminvant *E* **4354** gent] *post* gent *add.* veents *G* | a ...
pacientment] pacientment a sostenir *C* | pacientment] *om.* *G* | infortunats]
afortunats *E* | *E*] *om.* *D* **4355** exiren] exirien *G* | en] ab *D* | lo¹] *om.* *H*
4356 n'hagren] agren *C* | nhagueren *EFG* | los¹] lus *C* **4357** la¹] *om.* *E*
4358 que] *post* que *add.* no *DEF* | quels *G* **4360** qui] *post* qui *add.* no
DEF **4363** G Attílio] T. actilo *C* | G actilio *GH* | qui] que *DE* | francès]
franceses *G* | li] lo *CG* **4364** donà-li] *post* donali *add.* un *EFG* **4365** e
va] en si *E* | va] *om.* *H* | anar] *om.* *DEF* | dit] *om.* *EF* | francès] franceses *G*
oferint] e ferint li *E* **4366** la] *om.* *E* **4367** pahor] tota pahor *C* | tota temor
G **4368** paciència] *post* paciencia *add.* no *CG* | tot] tots *E* menyspreu]
menys *D* | meyns preus *E* | opprobris] opobris *H* **4369** forts] fort *AB* | que
sia] *om.* *E* | vençre] vença *G* **4370** o] e *CEG* **4371** ans] abans *G* | e] o *I*
4373 Certes no] *om.* *DEF* **4374** C ix] *om.* *G* | degut títol] títol degut *C* |
de²] *post* de *add.* la *H*

los volchs prop una ciutat dita Verrugo e los dits volchs
 haguessen la milloria de la batalla, tement-se que la host nostra,
 que ja era molt fatigada, no fos vençuda, devallaren los
 cavallers jóvens dels cavalls e anant contra los enemichs,
 4380 trencant lur host e passant per mig d'ells, prengueren un mont
 bayx qui era detràs los enemichs. E feent-se forts, defeneren-se
 e feren tornar atràs tota la host dels volchs e donaren a les
 nostres legions espay de descansar-se per recobrar lur vigor e
 reformar lur coratge. E com los dits volchs determe-nassen ^[36rb]
 4385 ja entre si de la victòria de la batalla e de les despulles en quina 10
 guisa les departirien, venint-los la nit damunt, partiren-se d'aquí
 duptosos si eren estats vençuts o vençedors.
 C. X. La flor de la cavalleria de Roma! Per la maravellosa virtut
 de la qual fon preservat de mort Fàbio Màximo Rutiliano,
 4390 mestre de la dita cavalleria, en la batalla la qual follament donà
 contra los samnites. Car, com Papírio anàs a Roma per haver
 alguns senyals, romanint lo dit Fàbio Rutiliano capità de la host,
 com li fos vedat que no·s combatés per res, no se stech de metre
 la mà contra·ls enemichs més, emperò, follament que fortunada.
 4395 Car sens tot dupte ja·s tenien los romans per sobrats e per 20
 vençuts, emperò lo jovent virtuós qui era aquí present, levant
 los frens als cavalls, ferint-los forts ab los esperons, anaren
 contra los samnites e, ab costància o fermetat de coratge, tolt la
 victòria de les mans dels enemichs, restituiren la vida del dit
 4400 Rutiliano a la ciutat romana.

4376 volchs] volchs C | volchs] volchs C 4377 la¹] lo GH | milloria]
 millor G 4378 que] qui CE | los] als E 4380 e] om. G | mont] munt CEG
 4381 detràs los] dels I | feent-se] faents se I 4382 volchs] volschs G
 4383 de] om. H | descansar-se] atençar se CE | descansar G | e] post e add.
 de C | add. força e DEF 4384 reformar] recobrar E | de ffermar G volchs]
 volschs G 4385 si] els E 4386 departirien] departiren B | pertirien G 4388
 C x] om. G 4389 de la] del G | de mort] om. E 4390 dita] om. CEI | batalla
 la] om. CG 4391 samnites] Sompnis E Papírio] pipirio C | pirro G 4393
 li] si G | se stech] sostench CDEFG 4394 mà] om. D | contra·ls] contra sos
 D | més] mas D | que] e D fortunada] furtunda G 4395 tot] om. EF | ja·s
 ... romans] los romans ja·s tenian G | per] om. CG 4396 era aquí] aquí era
 G 4397 ferint-los] ferints los G | forts] fort DEFGH | ab] om. B 4398 o] e
 EG

E quina fon la vigor e la fortalea dels dits cavallers de Roma qui, com los cartaginesos fossen vençuts e fogissen per mar vogant axí fortment com podien, entrant los romans nadant detàs ells, prengueren les barques e tornaren-les al port.

C. XI. En aquell matex temps fon un vigorós cavaller qui en la batalla de Cannas, en la qual Haníbal destrohí la força dels romans no sobrant null temps lur coratge virtuós, com lo dit cavaller no·s pogués defendre ab les mans per les moltes nafres que tenia e un númida lo volgués despullar, pres lo dit númida per lo cap e, ab les dents levant-li lo nas e les orelles, desféu-li la cara. E axí, ab mossos plens de venjança, morí com hom forts e vigorós.

Valeri: ^[36va] posa a part la fortuna inigua de la batalla, que fon pròspera als cartaginesos, e veuràs qual és estat pus fort: o lo mort o lo qui·l matà. Encara veuràs en aquest capítol que lo dit númida, axí guastat sens nas e orelles, fo solaç del dit cavaller romà qui moria, qui en la fi de sos dies hac venjança de son enemich.

C. XII. Lo coratge generós e forts del virtuós emperador del qual recitaré és semblant al del dit cavaller del qual és recitat en lo capítol abans d'aquest. On, com lo emperador Crasso fos en la batalla de Àsia combatent-se ab lo rey dit Aristonico, qui havia en sa ajuda gran gent de la província de Tràcia, perdent la batalla lo dit emperador, fon pres per los de Tràcia entre Alea e

4401 quina] qui *E* | vigor...fortalea] fortalea e vigor *D* | la²] *om.* *CH*
 4403 vogant] voguar *F* | fortment] *om.* *DEF* | nadant detàs] detras nadant *F*
 4404 ells] los *D* | *om.* *F* 4405 C xi] *om.* *G* | En] Cn *G* | un] *om.* *DF*
 vigorós] virtuos *I* 4406 Cannas] Canannas *H* 4407 sobrant] *post* sobrant
add. los *G* | null temps] ~~null~~ james *A* | james *BI* 4409 que] quey *G* | e]
om. *C* | un] *om.* *CG* | númida¹] de Normandia *E* | lo¹...númida²] pres lo *I*
 númida²] Normandia *E* 4410 e¹] *om.* *CG* | levant-li] leva li *H* | desféu-li]
 despulla li *D* | desfen li *H* 4411 ab] a *I* | plens] plen *F* 4412 vigorós]
 vigosos *D* 4413 que] qui *E* 4414 estat] *om.* *E* | fort] forts *CE* 4415 lo¹]
 aquell *E* | *om.* *H* | qui·l] qui *G* | que] qui *H* 4416 númida] normandia *E*
 e] *post* e *add.* sens *G* 4417 qui²] *post* qui *add.* ere *E* 4419 C xii] *om.* *G*
 generós] geros *D* | vigoros *EF* 4420 del¹] *om.* *DEGH* 4421 Crasso]
 crassos *DF* 4422 de...4429 batalla] *om.* *DEF* 4423 Tràcia] tarcia *G*
 4424 dit] *om.* *DEF* | Tràcia] tarcia *G* | Alea] Olea *I* | e] *om.* *C*

- 4425 Sinirna. E per tal que no vengués en poder del dit Aristonico, fogí a la vergonya e confusió sua en la forma següent. Car ell, tenint una vergua en la mà ab la qual regia lo cavall, ferí a un barbre dels de Tràcia qui li estava davant e tragué-li l'ull, lo qual barbre, irat per la dolor que passava, pres un punyal e mes-lo a
- 4430 Crasso per lo costat. E com lo barbre venjà si mateyx, delliurà l'emperador de la vergonya e menyspreu de la majestat e de la libertat que havia perduda.
- Valeri: lo dit Crasso mostrà a la fortuna en quina forma se era esforçada indignament a perseguir hom de tan gran dignitat, ab
- 4435 menyspreu vergonyós e ab gran injúria de la libertat que li volia tolre. Emperò lo dit Crasso rompé fortment e sàvia los ligams miserables de la fortuna injuriosa, restituint si matex com morí a la sua libertat e dignitat.
- C. XIII. Scipió Metel·lo usà d'aquest matex propòsit de virtuos coratge. Car, com les hosts de Gneo Pompeyo, genre seu, fossen vençudes infortunadament en Àfrica, metés en una nau per venir en ^[36vb] Espanya. E com veés la dita nau ésser presa per los enemichs, mes-se un coltell per les entràmenes. E com estigués prostrat de bocadents en la popa e los cavallers de
- 4440 Cèsar qui havien presa la dita nau enterrogassen on era l'emperador Scipió, respòs lo dit Scipió: "L'emperador està molt bé".
- 4445 Valeri: tant li durà la paraula com hac mester la sua eternal laor a fer testimoni de la fortalea del seu virtuos coratge.

4425 no] *om. DEF* | Aristonico] arisonico *C* 4426 Car] com *E* 4427 a] *om. G* 4428 barbre] barber *G* | dels] *om. E* | Tràcia] tarcie *CG* | tragué-li] trascli *CEG* | trasqueli *F* 4429 barbre] barber *G* 4430 barbre] barber *G* mateyx] *post* matex *add.* lo *C* 4431 e ... libertat] *om. D* 4433 Crasso] crassio *B* | la] *post* la *add.* dita *E* 4434 esforçada] fforçade *C* | a] en *E* 4435 vergonyós] vergonyes *AB* 4436 Crasso] crassio *B* 4437 com] *post* com *add.* no *EF* 4438 a] e *H* 4439 *C* xiii] *om. G* | matex] *om. I* 4440 Gneo] Gueo *CDFI* | Tuco *E* 4441 Àfrica] *post* africa *add.* se | *add.* e ell se *G* 4442 Espanya ... veés] *del. A* 4444 bocadents] boca dins *CEG* popa] *post* popa *add.* de la *DF* | *add.* dela nau *E* 4445 enterrogassen] enterrogaren *E* 4446 Scipió¹] scipo *G* | dit] *om. E* | molt] fort *I* 4448 com] *post* com *add.* la *G* | hac mester] li dura *H* 4449 a fer] el *C* | es *G* | virtuos coratge] coratge virtuos *C*

- C. XIII. O Cató! La ciutat dita Útica és monument en memòria 4450
perpetual del teu generós e gloriós acte, excessiu en virtut de
fortalea. En la qual ciutat isqué de les tues nafres major
habundància de glòria que de sanch. Car, com Cèsar degué
pendre la dita ciutat a força d'armes, la qual havies per gran
temps regida, veent tu que no la podies defendre, cellavòs ab 4455
ferm e constant cor gitist-te sobre lo teu coltell, donant gran
regla e doctrina als hòmens que molt més val als virtuosos
dignitat sens vida que vida sens dignitat.
- 10 E la tua filla apel·lada Pòrcia no hac en sos fets coratge
feminívol. Car, com son marit dit Bruto hagués determenat de 4460
matar Cèsar e la nit precedent la mort del dit Cèsar la sua muller
Pòrcia sentís aquest fet, veent lo seu marit exir del lit per fer la
dita mort, demanà lo coltell afilet ab lo qual se tallaven les
ungles e nafrà's ab lo dit coltell cridant e dient que'l coltell li era
escapat e la havia nafrada. Adonchs, als crits de les serventes lo 4465
seu marit Bruto tornà al lit, reprenent-la, dient si s'havia ocupat
l'offici del barber o d'aquell qui tallava les ungles a les gents. Al
qual respòs secretament la dita Pòrcia dient: "No és lo meu fet
la follia que·t penses, mas és senyal de la sobirana amor que·t
20 port, car é volgut provar que, si per ventura ^[37ra] lo propòsit que 4470

4453 Car...4455 defendre] *Vticam quam integerrime rexerat. Et a quibus propter suum regimen bonum diligebatur et rogavit eos quod sua menia deffenderent a Cesare* (Lucas, f. 36va).

4450 C xiiii] *om.* G | monument] remembranza E | en] e E **4451** e gloriós] *om.* I **4454** qual] *post* qual *add.* tu G | havies ... 4455 temps] per gran temps havias G | gran] lonch E **4456** ferm] *post* ferm *add.* proposit G | e] *post* e *add.* ab C | constant] acostant E | costat G | gitist-te] gitest te gitest te C | coltell] punyal DEF **4457** e] de G **4460** feminívol] femenil H **4461** matar] *post* matar *add.* a E | e] en G | la² ... 4462 fet] la dita muller sentis la mort del dit Cesar E | Cèsar²] *post* cesar *add.* se degues fer CG | *add.* e H **4462** sentís] sentint G | seu] dit E **4463** lo¹] *post* lo *add.* dit C | afilet] *om.* G **4464** ungles] ongles I **4465** e ... nafrada] dela bayna DEF | als crits] al crit EI | de ... serventes] dels serventes B | dels servents I **4467** o] e DF **4468** dient] *om.* E **4469** és] en E | sobirana] *post* sobirana *add.* honor e E **4470** ventura] aventura EI

has de matar Cèsar no ve a bon port e Cèsar te sentència a mort,
 yo quin cor hauré de matar mi matexa après la tua mort".

4475 C. XV. Lo primer Cató, del qual isqueren les gents dites Pòrcies,
 fon pus gloriós que algú de tot son linyatge. Lo qual, com en la
 batalla se combatés ab un enemich seu dit Pulo qui l'esvehia fort
 rigorosament e lo coltell li caygués de la bahina e gran multitut
 dels enemichs lo combatés, qui tenien lo seu coltell dejús los
 peus, tantost que·l dit Cató conech que havia perdut lo coltell,
 devallà del cavall e mes-se entre·ls enemichs, baxant-se a
 4480 pendre lo coltell axí vigorosament que no apparexia que·l
 volgués soptosament pendre per lo perill gran en què era, ans lo
 prenia segurament axí com si no hagués causa de haver temor.
 De la qual cosa marvellats los seus enemichs, vengren a ell lo
 dia següent suplicant-lo que volgués fer pau ab ells.

4485 C. XVI. La fortalea de la toga –que és vestidura de honor la qual
 portaven los regidors de Roma hi en aquest loch vol dir
 regiment virtuos per què la terra és conservada en estament de
 pau–, aquesta toga deu ésser mesclada ab los fets d'armes, car la
 fortalea que és exercitada en les batalles e la que habita en lo

10

4475 dit Pulo] *Vehementer paruulo*. Lliçó incomprendible que ha estat objecte de diverses esmenes pels editors com *percito*, *tragula*, *parmula*, *sparulo*, *uehementi ictu*, etc. (cf. Kempf, 254). La traducció de Canals s'explica per la glossa de Dionysius: *Qui Catho cum ab hoste, Paruulo nomen proprium, uehementer peteretur in acie* (Dionysius, f. 113). **4485** que ... 4488 pau] *Add. trad.* Canals. *Vid.* Avenoza (2000: 344).

4471 e] *post* e *add.* si *DEF* | e ... mort] *om.* *H* | te] ten *E* | sentència] sentenciava *I* | mort] *post* mort *add.* e *DEF* **4472** après] pres *E* **4473** C xv] *om.* *G* **4474** algú] negu *CDG* | negun *EF* | tot] *om.* *E* **4475** Pulo] Paulo *CDEFG* | l'esvehia] esvahia *F* **4476** rigorosament] vigorosament *CEFG* **4477** dels] de *C* | combatés] combatessen *FHI* **4478** que·l] que *B* que] quell *G* **4479** devallà] devavalla *H* | a] *om.* *G* **4480** lo] *post* lo *add.* dit *H* | apparexia] apparia *E* | conexia *G* **4482** segurament] ab seguretat *DEF* **4483** vengren] vinguen *E* | vengueren *FGI* **4485** C xvi] *om.* *G* **4486** portaven] porten *G* | hi] on *CG* | *om.* *E* **4487** regiment virtuos] regiments virtuosos *C* | conservada] conservanda *H* | estament de] *om.* *E* **4488** car] cor *CG* **4489** que¹] qui *EG* | exercitada] exercida *CG* | les batalles] los fets darmes *G* | que²] qui *EG* | lo] *om.* *EG*

loch del juhí una honor metexa merexen. Com Tibèrio Gracho, 4490
estant en l'offici del tribonat, se occupàs la favor del poble ab
excessius dons, metent la cosa publica en oppresió, tractant
que·l senat fos destròit e que la ciutat fos regida per lo poble
comú, sabut açò los senadors, ajustaren-se a instància de un
cònsol apel·lat Múcio Scèvola per determenar què farien, 4495
veent-se posats en tan gran tempestat. E com tots donassen de
consell que la cosa publica se havia a defendre ab armes, respòs
lo dit Scèvola que ^[37rb] per res no consentia que·s fes ab força
10 d'armes. E com Scipió Nasica fos present en lo consell, dix
parlant en son loch: "Com yo veia que·l cònsol Scèvola, seguint 4500
l'orde de dret, s'esforçe de aterrar l'imperi de Roma ab totes les
leys, per ço yo, de persona privada e singular que só, me offir a
ésser duch e principal a la vostra volentat per exir a carrera a tan
gran dampnatge". E çellavòs, enbolcant-se la toga, ço és la
vestidura dels nobles, en lo braç esquerre, levà la man dreta 4505
cridant altes veus: "Tothom qui desija la salut de la cosa
publicha segescham". Per la qual veu, lexada e postposada la
paor que havien los senadors, seguiren-lo. E forçà al dit Gracho
20 de sostenir les penes que merexia per lo seu inich tractament.

4504 ço...4505 nobles] *Vid.* la nota anterior.

4490 del] de *CEGI* | honor metexa] metexa honor *CG* | Com] cor *CG*
Gracho] gracto *CD* | trachto *E* 4491 del¹] de *I* 4492 dons] *post* dons *add.*
e *E* 4494 sabut] sabent *CG* | ajustaren-se] *om.* *F* 4495 Scèvola] scenola
C 4496 veent-se] vahents si *C* | vehents se *FI* | tempestat] m al v e s t at
tempestat *C* | malvestat *G* 4497 respòs ... 4498 d'armes] *om.* *DEF* 4498
Scèvola] scenola *C* | res] *post* res *add.* ell *CGHI* | consentia] consentiria *G* |
força] *om.* *H* 4499 d'armes] armes *H* | Nasica] vasicha *CG* 4500 son] lo
sen *E* | loch] *post* loch *add.* e *EF* | yo] *om.* *CG* | Scèvola] scenola *CH*
4502 per ço] preço *G* | e] en *G* | e singular] *om.* *H* | que só] que son que son
H | só] son *CEFG* | a] de *E* | *om.* *H* 4503 principal] principat *EF* | vostra]
nostra *E* 4504 E] *om.* *H* | enbolcant-se] embolcant en *E* 4506 desija]
desig *I* 4507 lexada ... postposada] post posada e lexada *D* 4508
seguiren-lo] seguir lo *F* | al] lo *CFG* | Gracho] gracto *D* | Trachto *E* 4509
merexia] sostenia *H*

- 4510 C. XVII. Ítem, com Satúrnio –qui era tribun del poble– e Glàucia
–qui tenia l'offici de la pretoria– e Equícius –qui era disposat per
ésser tribun l'any següent– haguessen comogudes grans
sedicions o divisions e avalots en lo poble, e no fos hom qui-s
posàs contra lo poble avalotat, veent açò M. Emílio Scauro
4515 amonestà a G. Màrio, qui era estat VI vegades cònsol, dient-li
que defenes ab la sua mà les leys e la libertat de la terra. E
féu-se portar de continent lo dit Emílio les sues armes; les quals
portades, vestí lo seu cos de les dites armes, qui, emperò, ja era
pervengut als derrés dies de la sua vellea, tot flach e debilitat. E 10
4520 recolçat-se sobre la sua lança, estech davant les portes del
senat e féu ab la poqua vigor de la virtut del seu cos que la cosa
publica no-s destrohí, car la presència del seu noble coratge
mogué lo senat ab l'orde de la cavalleria a fer venjança
espatxada.
- 4525 C. XVIII. Mas per tal que representem la semblança clara e
evident de tota virtut, ço és Júlio Cèsar, qui de hom mortal és
fet divinal e bellea pus re-splendent ^[37va] que totes les esteles
luents, farem comendable menció del dit Cèsar axí com dels
fets de les armes e de la toga, per què és significada pau 20
4530 virtuosa, segons en lo XVI capítol és recitat. On, com lo dit Júlio
se combatés en la batalla que havia ab innumerable multitut

4529 per...4530 recitat] *Vid.* les notes anteriors.

4510 C xvii] *om.* G | Ítem] *Item* B | Satúrnio] Saturnino *CDFG* | Saturinno
H | qui] *om.* E | qui *FG* 4511 la] *om.* EF | Equícius] equiricius G | qui²
quis E | era] *om.* D | disposat ... 4512 ésser] disposat per esser disposat per
esser H | per ... 4512 tribun] *om.* E 4512 comogudes] somogudes E 4513
o] e E | o divisions] *om.* H | e¹] o F 4514 posàs] gosas H | lo ... avalotat] la
voluntat del pobla G | avalotat] e avalot E | avalotar H | Scauro] estauro F |
estature G 4515 a] *om.* H | era] erat H | vi] vii G 4517 de continent] vista
la present CG | les² ... 4518 armes] *om.* G 4518 era] *om.* G 4519 E] *om.*
F 4521 vigor ... la²] *om.* FI | de ...virtut] *om.* CG 4522 destrohí] destrois
C 4523 ab] e G | la] *om.* CEF 4525 C xviii] *om.* G | per tal] aital C |
representem] representen F 4526 és¹] *post es add.* de E 4528 del ... com]
om. H 4529 per] *om.* H | significada] *om.* G | pau] prou E 4530 virtuosa]
victoriosa CG | lo dit] *om.* E | Júlio] *post julio add.* Cesar EF 4531
innumerable] innumerales G

- dels nèrvios, ço és dels picarts, e veés la aç de la sua gent tornar
atràs e ja ésser quasi en vençó, pres un escut d'un cavaller qui
era tot espahordit e, cobrint-se ab lo dit escut, començà a
combatre's molt vigorosament. Per lo qual fet escampà la 4535
fortalea per tota la sua host e, ab la ardor del seu coratge
divinal, restituí la fortuna de la batalla la qual se perdia e quasi
era aterrada.
- C. XIX. Aquest matex Júlio Cèsar estant en altra batalla, com
veés que aquell qui portava la bandera de la legió dita Màrcia 4540
giràs la cara volent fogir, prenent-lo per les barres ab la mà
10 esquerra e mostrant-li ab la dreita los enemichs, dix-li: "On vols
anar? Là són aquells ab qui·ns combatem!".
- Valeri: ab les mans corregí lo dit Júlio un cavaller e ab la sua
admonestació axí forts e rigorosa corregí la pahor de totes les 4545
legions. E com fossen apparellades de ésser vençudes, féu-les
ésser vencedores.
- C. XX. Per proseguir la matèria de la humanal fortalea cové de
recitar en quina forma, com Aníbal tengués assetjada la ciutat
de Càpua, on era la host dels romans, un cavaller capità de la 4550
20 gent d'armes dita Pelingua lançà la sua senyera en lo vall on era
la host dels cartaginesos, malahint si matex e los seus cavallers
si los enemichs s'enportaven la dita bandera. E tantost lo dit
capità mes-se primer en lo vall per defendre e cobrar la bandera,

4532 ço...picarts] *Cum Neruis, id est cum Picardis* (Lucas, f. 37rb).

4532 picarts] picats *F* | e] *om. CG* | la aç] laçats *E* | tornar] tornant *E* | tota
G 4533 vençó] vençeo *I* 4534 dit] *om. H* | començà] començas *EH*
començà... 4540 combatre's] comenzas a combatre *DEF* 4535 la] *post* la
add. sua G 4536 per] de *E* | la¹] *om. B* 4537 se] *om. H* | quasi ... 4538
aterrada] ere quaix aterrada *E* 4539 C xix] *om. G* | altra] laltre *CE* 4540
portava] aportava *H* 4541 prenent-lo] prenent *E* 4542 la] *post* la *add.*
man *CEFGI* | dix-li] dix *E* 4543 Là] *post* la *add. hon CEF* | ab] *om. CG* |
qui·ns] quis *CE* | qui *G* | combatem] combaten *G* | combatrem *I* 4544 Júlio]
post Julio *add. cesar DF* 4546 féu-les] feu los *CEG* 4547 ésser] *om. E* |
vencedores] vençedors *CEG* 4548 C xx] *om. G* | de²] *om. B* 4550 de² ...
4551 gent] deles gents *G* 4551 dita] dit *F* | *om. H* Pelingua] palentina *E* |
pelinta *F* | vall] *post* vall *add. la G* 4552 los seus] sos *CDG* 4554 la] *post*
la *add. dita F* | la bandera] *om. C*

- 4555 seguint-lo tots los de la sua rota. La qual cosa ^[37vb] veent Valèrio Flacco, qui era tribú o capità de la tercera legió, girant-se als seus dix-los per moure'ls lo cor: "Yo creu, segons açò que veyg, que nosaltres som venguts per mirar la virtut e glòria de gentes estranyes, mas no vulla Déu que la nostra sanch o linyatge
- 4560 sostengua tan gran vergonya que la glòria dels latins sia preposada a la honor dels romans! E dich-vos de mi que són aparellat de córrer tot sol per ajudar als nostres e, si muyr, la mort me serà delitable; si visch, la mia audàcia haurà honorable e loable fi victoriosa". Hoïdes aquestes paraules, un capità de
- 4565 cavallers apel·lat Padònio, arranquant la sua senyera de terra, tench-la en la man dreta dient: "Aquesta bandera serà huy ab mi en lo vall dels enemichs, per què seguesquen-me aquells qui la volen lealment defendre, no sostenint que sia presa!". E tirant tota la legió sua ab si, rompé e trencà los fortalícis dels cartaginesos. Per què la forts audàcia de tres hòmens féu que
- 4570 Aníbal, qui·s tenia per dit de pendre la ciutat de Càpua, no fon poderós a defendre sos fortalícis.
- C. XXI. No fon menor la virtut de Quinto Òccio que la dels damunt dits tres cavallers, qui per la sua gran fortalea fon
- 4575 apel·lat Achil·les. Del qual, callant-me totes les altres sues obres virtuoses, en dos fets singulars que recitaré mostraré com és estat vigorós cavaller. On, com lo dit Quinto Òccio fos

4555 los] *om.* CEFG | sua] dita host o C | *post* sua *add.* host o G 4556 Flacco] flacto FG | tercera] terça EG 4557 seus] cavallers DEF que¹] *post* que *add.* jo CG 4558 som] son F | e] *post* e *add.* la EFG 4559 o] e C 4560 latins] latinis G 4561 mi] *post* mi *add.* tot sol G 4562 per ajudar] *om.* C 4563 delitable] *post* delitable *add.* e I honorable] rahonable E 4564 e loable] *om.* D | victoriosa] virtuosa G 4565 Padònio] padomio C | padonia F | arranquant] arrencha E 4566 ab] en F 4567 dels] ab los C 4568 sostenint] solament E 4569 tota] *om.* H trencà] crema CG 4571 la] *post* la *add.* dita EF | no] non F 4572 sos] los CG 4573 C xxi] *om.* G | No] non B | con F | la¹] *post* la *add.* audacia e C 4574 qui] *om.* I 4575 Achil·les] Anchilles G | altres sues] sues altres CF 4576 obres] virtuts EF | virtuoses] *om.* F | singulars] singullios G | recitaré] *post* recitare *add.* e DEFG 4577 vigorós] rigoros EF

- tramès legat en Espanya a Q. Metel·lo, cònsol, e menàs la guerra celtibèrica per lo dit cònsol, un dia com ell se degués posar a taula per dinar se rebé misatge que un cavaller dels enemichs, hom jove vigorós, l'arremia de fets d'armes requirint que·s combatés ab ell cos per cos. E rebut lo dit misatge, lexant la taula, féu-se menar lo cavall e portar les armes fora ^[38ra] lo vall fort amagadament per tal que no fos empatxat per lo dit Metel·lo. Ladonchs, exint a carrera al dit celtibèrich, encontrant-se ab ell, qui venia ab gran supèrbia, matà'l victoriosament e, portant-se'n les armes de l'enemich qui era mort, tornàs-se'n a la sua host alegrement e gojosa. 4580
- C. xxii. Aquest matex Òccio, dit Achil·les, com fos requerit d'armes per un dels pus nobles e més vigorosos dels celtiberians, apel·lat Pireso, combatent-se ab ell gità'l a terra. E no hac vergonya lo dit Pireso, hom jove e fort ardent, de liurar la sua spasa e la sobrevesta al dit Òccio, mirant-ho amdues les hosts, demanant-li ab gran instància que, com seria feta la pau entre los romans e·ls celtiberians, que fossen conjunts en una indivisa amistat. 4585
- 10 C. xxiii. No pusch per res oblidar la vigor de Attílio, qui, com estant cavaller de la deena legió se combatés en la batalla 4590
- 20 4595

4583 lo vall] Tant Kempf (258) com Z transmeten la lliçó *extra uallum*, és a dir, “fora els fortalics”. Aquest mateix significat apareix a la glossa de Lucas (*extra castra*, f. 37vb), mentre que Dionysius, tot i que no comenta aquest mot en aquest capítol, en l’anterior el relaciona amb fortalici (f. 114v). Canals sembla que confon *uallum* per *uallum*, vall.

4578 tramès] *post* trames *add.* per C | legat] *om.* EF | Metel·lo] Marcello E | martello F **4579** per] com H **4580** se] si CG **4581** fets] fet E requirint] *post* requirint *add.* lo G **4582** ab ell] *om.* G **4583** portar] aporta E **4584** vall] cavall H **4587** portant-se'n] portaren E | portassen I de] *post* del *add.* dit G **4588** tornàs-se'n] tornant sen E **4589** dit] *om.* C | de E | dit dit H | requirint] request E **4590** més] pus DEF | vigorosos] vigoros D | dels²] *om.* E **4591** Pireso] Pireseo G **4592** Pireso] proso E | Pireseo G | hom] homa G | ardent] *post* ardent *add.* de E | ardit G **4593** spasa] esperança DEF | la²] *om.* DEF **4594** demanant-li] demenant CG | demant F **4595** entre los] dels H | los romans] ells CG | que] *om.* I una] *post* una *add.* e C **4597** C xxiii] *om.* G | vigor] virtut EF | Attílio] actilio DGHI **4598** deena] *om.* DEF

marítima –ço és en mar– per la part de l'estol de G. Cèsar,
 4600 posant la mà sobre una barqua dels de Massella, perdé lo puny
 dret per colp de dall e ja per açò no perdé lo cor, car prenent la
 popa de la dita barqua ab la mà esquerra no la lexà fins que
 l'ach presa e mesa a fons. Lo qual fet no és divulgat e loat per lo
 món axí com és divulgada la fama de Cinegiro, atheniench qui,
 4605 com hagués fet semblant acte que féu Attílio, Grècia, verbosa o
 gran parlera, ab especial cant de les sues laors repetex la ystòria
 del seu cavaller, legint-la sovín per haver-ne memòria
 perdurable *in secula seculorum*.

10

C. XXIII. La glòria de Cèsio Scena, qui fon capità de C cavallers
 4610 del damunt dit emperador, jatsesia que fos obtenguda en terra e
 los de qui és feta menció en lo capítol damunt notat la
 guanya-ssen ^[38rb] en mar, emperò, no és de menor laor. On, com
 lo dit Scena se combatés ab lo capità de Gneo Pompeyo, qui era
 tramès ab gran multitud de gents d'armes per pendre un castell
 4615 del qual era alcayt lo dit Scena, posant-se en defensió del castell
 matà tots quants s'i acostaren e, combatent a peu, no fogint ni
 tornant atràs, anant sobre gran multitud de cossos d'òmens los
 quals ell havia morts, caygué mort sobre los dits cossos e

20

4599 ço...mar] *Maritima pugna, id est bello nauali* (Dionysius, f. 115v).

4599 marítima] Martina E | en] *post* en *add.* la G | Cèsar] *post cesar add.* e
 H **4600** Massella] Marssella F | puny] pu puny B **4602** mà] *om.* H **4603**
 e] ni DE **4604** món] nom B | és] *post es add.* loada e E | Cinegiro]
 sinegero CG | Cinegrio E | atheniench] antemetich E | Acteniench G | qui]
 que E **4605** Attílio] Actilio GHI | o] e G **4606** parlera] parleria FH **4607**
 haver-ne] aver DEF **4608** in ... 4614 seculorum] *om.* AB | *post seculorum*
add. amen E **4609** C xxiii] *om.* G | Scena] *om.* CG | esteva E qui] *om.* C |
 fon] stave CG **4611** los] lo E **4612** en] *post* en *add.* la G menor] major C
4613 Scena] steve CEG | Gneo] gueo CD | Tuco E **4614** d'armes] *om.* CG
4615 del¹ ... castell] *om.* CG | dit] *om.* H | Scena] Steve E | del²] *post* del
add. dit E **4616** acostaren] acostasen D | ni] no C **4617** de cossos] *om.* CG
4618 ell havia] avia ell DEF

- nafrat en lo cap e en lo costat e en les cuxes. E perdut la un ull,
trobaren lo seu escut en xxx lochs foradat. 4620
- Valeri: aytalls cavallers nodria en la host la doctrina de
cavalleria de Júlio Cèsar. Dels quals, la un ab l'ull tret, l'altre ab
la man dreita perduda, esvahyren los enemichs. Aquell qui perdé
la mà, vençedor après de tan gran dampnatge; aquell qui perdé
l'ull, no fon vençut, morint après la mort de molts. 4625
- C. xxv. O Scèvola! Yo proseguiré en ma recitació per gran
admiració lo teu coratge virtuos qui no poch ésser sobrat en
alguna part de les coses de natura, ço és ni en mar ni en terra. E
has-me posat en tan gran admiració que en dupte m'as lexat de
què loaré més: la tua virtut excel·lent, o com te combatist contra 4630
tos enemichs vençent-los en les ondes de la mar, o com estant
en la terra gitist una veu de gran comendació. On, en la guerra
en la qual Júlio Cèsar, no tenint-se per content de donar fi a les
sues victòries termenant-les ab la mar Occeana, çellavòs metent
les mans celestials de la sua gloriosa victòria en la ylla de 4635
Bretanya, que ara és dita Angleterra, tu, Scèvola, metent-te en
un laüt poch ab quatre cavallers, passant en una rocha petita que

4620 xxx] Kempf esmenta un escut amb *C et XX ictibus* (259), lliçó que reitera i glossa Dionysius (f. 116). En canvi, la traducció de Canals segueix el text llatí de *Z: Oculo eruto scutum uno et XXX ictibus perfossum* (f. 38ra). La glossa que el còdex afegeix a aquest passatge interpreta que *uno* concorda amb *XXX ictibus*, tal com es pot comprovar a continuació: *Scutum eius inuentum fuit xxxi ictibus perforatum* (Lucas, f. 38rb). 4628 ço ... terra] *Scilicet inter admiranda naualia bella uel terrestria* (Dionysius, f. 116). 4636 que ... Angleterra] *Britaniam, id est Angliam* (Dionysius, f. 116; cf. Lucas, f. 38rb).

4619 E] *om. H* 4620 seu] sens *EF* | en] en en *B* 4621 en ... host] la *G* 4622 l'ull] i ull *F* 4623 perduda] *om. CG* | esvahyren] se sviren ab *C* 4624 mà] man *A* | *post* ma *add. fon CDEFG* 4625 no] *om. CGH* | morint] *om. C* | morint après] morint apres la morint apres *G* | la] *om. G* 4626 O] *E G* | Scèvola] scenola *C* | stevola *F* | en ... 4626 virtuos] lo teu coratge virtuos en ma rectacio *C* | per ... 4626 admiració] *om. E* 4627 qui] que *I* 4628 alguna] neguna *CGH* | ni¹] *om. CG* | ni²] e *G* 4629 has-me] mes *F* 4630 combatist] combatists *B* 4631 les ondes] la onda *EF* | ondes] ordes *C* | o] on *E* 4632 la¹] *om. EF* | gitist] gitists *B* | gitist ... guerra] *om. C* | de] *post* de *add. tan DEF* | On] o *H* 4634 termenant-les] termenant los *E* metent] metents *E* 4636 que] qui *GH* | Scèvola] scenola *C* 4637 en] a *I* que] qui *EG*

era prop de la ylla en la qual havia gran multitut dels enemichs
 qui ^[38va] no podien passar a tu fins que vengués lo reflux o la
 4640 minva de la mar, adonchs, com la mar minvàs, segons que·s fa
 tot jorn en la Mar Major, tornant-se'n los cavallers qui eren
 venguts ab tu, lexant-te tot sol, vench sobre tu gran multitut dels
 anglesos passant pel loch lo qual havia lexat buyt lo minve de la
 mar. Contra los quals tu tenint lo peu inmoible, no tornant atràs,
 4645 com contra tu venguessen innumerables darts e sagetes,
 estudiant-se tos enemichs de esvahir-te fins a la mort,
 defenist-te ab la tua vigorosa mà tot un dia contra la multitut 10
 dels enemichs, combatent-te tu continuadament ab força de
 cinch hòmens, gitant darts tants com serien sufficients de lançar
 4650 v cavallers. E com haguesses despesos tots los darts, traent tu la
 spasa, adés rebent los colps dels enemichs ab l'escut, adés
 rebatent-los ab la espasa, com d'una part te mirassen los
 romans, d'altra los anglesos, fust çellavòs admiració incredible
 als ulls de tots quants te miraven. E com tos enemichs fossen
 4655 sobrats e hujats d'una part per la ira que havien, d'altra part per
 la vergonya que sostenien, jatsesia que fosses nafrat en la cuxa
 la qual travessava de part a part un dart, e tot cascat per lo pes 20
 de les armes que portaves, e lo bacinet fos trencat per gran
 multitut de colps, prenent tu l'escut tot foradat ple de glaviades,
 4660 no curant de dues loriges que vesties de gran pes, lancist-te en

4640 segons...4641 Major] *Add. trad.* Canals.

4638 la¹] *post* la *add.* dita *G* | dels] de *CG* 4639 reflux] flux *GH* 4640
 que·s] que *G* 4641 tot jorn] tots jorns *E* | jorn] jors *G* 4642 tu²] una *G* |
 dels anglesos] dangleses *CDEFG* 4643 lo²] la *C* 4644 mar] *om.* *E* | peu]
 poble *F* 4645 com] *om.* *D* 4646 tos] tots *BE* | enemichs] *om.* *E* 4647 dia]
 jorn *G* 4648 combatent-te] combatent *EF* | ab] *om.* *C* 4649 gitant] gitants
EFGI | tants] tantes *B* | tant *E* 4650 *E*] *om.* *E* despesos] despes *D* |
 despeses *EI* | los] *om.* *B* | tu] *post* tu *add.* ades *F* 4652 rebatent-los] rebent
G | la] *post* la *add.* sua *F* 4653 fust] fist *CG* | fit *E* | çellavòs] *post* çellavos
add. de tu *G* 4654 ulls] *om.* *E* | tos] tots *B* 4655 que] quet *E* 4656
 vergonya] vergoyia *D* | fosses] fossen *B* 4657 qual] *post* qual *add.* naffra *E* |
 travessava] travesada *H* | part²] *post* part *add.* ab *E* 4658 per] *post* per *add.*
 la *G* 4659 de¹] dels *G* | colps] *post* colps *add.* que *C* 4660 que] *post* que
add. tu *G*

- la mar. E nadant sobre les ondes totes vermelles de la sanch dels enemichs, la qual tu havies escampada, escapist venint nadant fins a la riba de la mar on era la host nostra. E veent tu l'emperador, acostant-te a ell ab les armes no pas en va despeses ans bé espletades, com tu meresqués honor de la victòria, 4665 de-manist ^[38vb] vènia e perdó. Gran fust en la batalla e major en la memòria e doctrina que leixist de la regla de cavalleria, per què Júlio Cèsar, qui era merevellós estimador de les obres virtuosas, donà a tu la honor del centurionat, feent-te capità de C
- 10 hòmens a cavall, merexent-ho los teus fets virtuosos e les paraules glorioses. 4670
- C. XXVI. Tots los exemplis dels romans pertanyents a la excel·lent virtut de les batalles justament deuen ésser termenats e finits en la recitació e memòria que faré en lo present capítol de Lúcio Dentat, les obres e actes del qual e la honor dels seus fets jutjava hom que no·ls degra ésser donada fe de veritat si 4675 certs doctors, e entre·ls altres March Varró, no n'haguessen fet testimoni en lurs tractats e diverses escriptures dignes de memòria. Del qual Lúcio Dentat dien en lurs escriptures que fon
- 20 en CXX camps de batalla combatent ab tanta fortalea de cos e d'esperit que a juhí de tothom en totes les batalles s'enportava la major part de la victòria. Aquest matex obtengué XXX despulles dels enemichs, de les quals ne hac VIII combatent un per un 4680

4661 totes] *om.* AB 4662 enemichs ... qual] quals DEF | venint nadant] nadant venint D 4665 tu] *om.* DEF | meresqués] meresquesses CEF G la] *om.* DEF 4666 de-manist] *post* demanist *add.* venint DEF | vènia ...perdó] perdo e venia valeri G | Gran] gan G 4667 de²] *post* de *add.* la I 4668 merevellós] excellent AB | obres] *om.* C 4669 la honor] laor I 4670 hòmens] cavallers H | merexent-ho] merexent e C | merexent tu e G teus] *om.* CG | fets] fet D | virtuosos] victoriosos F | virtuosas I 4672 C xxvi] *om.* G | exemplis] eximplis EFGH | pertanyents] pertanyent 4673 justament] *om.* C | deuen] devem B 4674 faré] farem H 4676 jutjava] jutjaria CG | degra] deguere EGI | fe] *om.* I 4677 e] *om.* G March] Mars G | n'haguessen] ni aguessen CG | aguesen DEF 4678 e] *post* e *add.* de G 4679 lurs] les B 4681 juhí] ull G | s'enportava] sen porta E 4683 de les] dels E | hac] mata C | havia G | combatent] *post* combatent *add.* sa CG | un ... 4688 un] per ho ABDEFHI

mirant-lo cascuna part de les hosts. Ítem, aquest Lúcio Dentat
 4685 deliurà XIII ciutadans qui ja eren mig morts. Ítem, lo dit Lúcio
 rebé XLV nafres en los pits, tenint lo costat e les espatles sanes,
 sens nafra que jamés hi rebés. Ítem, lo dit Lúcio seguí IX carros
 triumphals dels emperadors ab los quals fon en la batalla. E
 aquest Lúcio convertia o feya girar a si los ulls de tots aquells
 4690 qui eren en la ciutat per la pompa que li anava davant dels dons
 inextimables. Car portaven-li davant VIII coronas d'aur, XIII
 coronas dites túrrices, les quals obtenien aquells qui pujaven
 primés en les torres del loch que prenien. Ítem, tres murals, ço
 4695 és d'aquells ^[57rb*] qui primer pujaven en lo mur. Ítem, L coronas
 obsidionals, que eren donades a aquells qui eren estats assetjats
 per los enemichs e no eren ^[57va*] vençuts. Ítem, CLXXXIII coronas
 que porten los cavallers al coll que són dites torques. Ítem, CLX
 foren les armilles, que són ornament que portaven los cavallers
 sobre los costats. Ítem, les astes eren XVIII. Ítem, los cartaxos de
 4700 les sagetes, XXV. Tots aquests dons qui són ornaments de

4691 les ... 4692 prenien] *Vocantur autem corone turrice que dabantur illi qui cepisset turrim* (Lucas, f. 38va). **4693** ço ... 4694 mur] *Murales dicebantur corone illorum qui, muris clausis, nullum alium subsidium expectabant* (Dionysius, f. 117). **4695** que ... 4696 vençuts] *Add. trad. Canals*. **4696** coronas ... 4697 dites] *Hoc est circuli aurei a collo usque ad pectus pendentes* (Dionysius, f. 117). *Erant autem torques ornamenta colli* (Lucas, f. 38va). **4698** que¹ ... 4699 costats] *Sunt ornamenta humerorum* (Lucas, f. 38va).

4684 mirant-lo] mirant ho *G* | mirant-lo cascuna] mirant la custuma *E* part] *om. G* **4685** ja] *om. EF* **4686** los] lo *E* | lo costat] los costats *C* lo ... 4686 sanes] les espatlles e los costats sans *G* **4687** nafra] naffres *CEG* | jamés] nuyll temps *CDEFG* | rebés] reebe *EFG* | ix] viii *C* | carros] coronas *CG* **4688** los] les *G* | *E*] *om. E* **4689** o] e *CDEI* | a] ab *E* | a ... ulls] los uylls asi *I* **4690** que] qui *G* **4691** Car] cor *C* | com *GI* | d'aur] *post* daur *add.* Item *E* | *add.* e *G* | d'aur ... 4691 coronas] *om. I* **4693** que] qui *H* **4694** qui ... 4805 inmortal] *def. A* | primer] primers *EFGHI* | lo mur] los murs *E* **4695** que] qui *EGH* | a] en *C* | *om. G* | aquells] daquells *H* | assetjats] asagats *D* **4696** clxxxiii] lxxiii *E* **4697** que¹] qui *D* porten] portaven *I* | que²] qui *EG* | dites] dits *E* | torques] torquens *CG* clx] clxx *I* **4698** les] los *E* | que¹] qui *EG* | portaven] portan *G* **4699** cartaxos] carquaxos *CFGH* | carcaixs *EI* | de ... 4699 sagetes] eren *G* **4700** sagetes] *post* sagetes *add.* eren *CDEF* | dons] donens *G* | qui] que *H* són] eren *CG* | ornaments] ornament *F*

cavallers rebé lo dit Lúcio per los seus actes comendables que féu en fets d'armes. E foren tants los dons que no sol a un cavaller, ans hagren bastat a tota una legió d'òmens d'armes.

- C. XXVII. Gran fon e habundosa la sanch escampada en la ciutat dita Calibus, plena de admiració per la multitud dels cossos, dels 4705
quals era fet un gran munt. En la qual ciutat, com Fúlvio Flacto estant en lo loch del juhí fes venir davant la sua presència los prínceps de la ciutat de Càpua, donant sentència que perdessen lo cap, e açò per la gran rebel·lió que havien feta, com lo fet se
10 posàs en execució e molts ne fossen escapçats, lo dit Fúlvio 4710
Flacto rebé letres del senat en què li manaven que donàs fi a la execució que feya axí dura e cruel. Veent açò un príncep dels capuans dit Tito Jubèl·lio Tàurea, oferí's davant Fúlvio Flacto cridant axí altament e clara com poch, dient: "O Fúlvio! E pus que tan gran és la ^[57vb*] cobejanca que has de escampar e beure 4715
la nostra sanch, per què cesses de ferir-mi ab la tua destral tota sangonosa, per tal que·t pusques gloriejar dient que has mort un hom pus fort que tu?". E com lo dit Fúlvio respongués que volenter o fera si no li fos vedat per lo senat, "Guarda –dix
20 aquest Jubèl·lio– a mi, al qual lo senat no à res manat. E vejes 4720
obra que faré graciosa e plasent als teus ulls e sobergua al teu coratge, car no·t bastaria lo cor de fer semblant". Adonchs, matant davant los ulls de Fúlvio la muller e sos fills, mes-se una espasa per lo ventre.

4702 fets] fet *CG* | los] *post* los *add.* seus *G* 4703 ans] mas *H* | hagren] hagueren *EGHI* 4704 C xxvii] *om.* *G* | e] *om.* *E* | habundosa] bundosa *E* 4705 Calibus] casibus *CG* 4706 un] *om.* *CG* | Fúlvio] fluvio *G* | fllvio *H* Flacto] flaco *H* | flacco *I* 4707 lo] *om.* *G* | juhí] jutge *E* 4709 rebel·lió] rebellacio *E* 4710 en] a *DF* | Fúlvio] fluvio *CG* 4711 Flacto] flacco *HI* rebé] reebent *H* | en què] qui *F* | què] les quals *E* | manaven] manave *E* 4713 dit] de *E* | Fúlvio] fluvio *G* | Flacto] falcto *G* | flacco *HI* 4714 Fúlvio] *post* Fulvio *add.* flacto *CE* | fluvio flacto *G* | *E*] *om.* *H* 4715 que!] *om.* *H* | e] *post* e *add.* de *D* 4716 nostra sanch] sanch nostra e *G* | ferir-mi] ferir ni *E* | ferir ami *G* 4717 un] *om.* *CG* 4718 fort] forts *E* Fúlvio] fluvio *G* 4719 fera] faria *G* | li] *om.* *CG* | vedat] defes *H* Guarda] gurda *G* 4720 Jubèl·lio] jubetllio *C* | lo senat] lo senat lo senat *F* à] has *B* 4722 car] cor *CG* | lo] *om.* *C* 4723 Fúlvio] fluvio *G* | la] sa *E* sos fills] los seus infants

- 4725 Valeri: quin hom nos pensam que sia estat aquest Jubèl·lio, qui
ab la sua mort e dels seus ha volgut mostrar que abans ha elegit
de dampnar e menysprear la crueltat de Fúlvio que usar de la
misericòrdia que·l senat havia feta a la sua ciutat!
- C. XXVIII. Vejes e guarda quanta fon l'ardor del coratge de
4730 Dario. Qui, com deliuràs los perses de la tirannia cruel e leja
dels filosoffs e lo dit Dario esvahís un dels filosoffs tenint-lo
en loch molt escur, venint-li en ajuda un companyó seu, hom
valerós, lo qual com duptàs de ferir lo filosoffs tement que
ferint aquell no matàs lo dit Dario qui tenia abreçat lo filosofff, 10
veent açò Dario, dix a aquell qui duptava de ferir lo ^[58ra*]
philosof: "Ja per mi no sia lo teu coltell temerós, sol que aquest
nostre enemich espatxadament muyra, no temes de traverssar
abdosos, ell e mi, ab lo teu coltell!".
- C. XXIX. En aquest loch ocorre a la mia memòria Leònídes,
4740 noble hom de la gent dels espartans. E no trop rahó al món pus
forts que·l seu propòsit que hac de combatre's ab poqua gent sua
contra innumerabla multitut de la host del rey Xerses; ni veyg
cosa pus vigorosa que lo seu combatre, en què se hac axí com a
leó. E no és estada fi tan gloriosa com de la sua batalla. Car, 20
4745 com Xerses, rey dels perses, vengués ab tots los prínceps de

4741 que ... 4744 batalla] *Nichil fuit forcius proposito Leonide, qui contra tantam multitudinem deliberavit pugnare cum paucis. Et nichil fuit forcius opere, scilicet prelio in quo sicut leo pugnauit. Et nichil fuit forcius exitu, id est termino uite* (Lucas, f. 39rb). **4745** rey ... perses] *Xerses, rex Persarum* (Dionysius, f. 118; cf. Lucas, f. 39ra).

4725 nos] es C **4726** sua mort] mort sua E **4727** e] o G | Fúlvio] fluvio G | de³] om. E **4728** sua] su G **4729** C xxviii] om. G **4730** Qui] que C com] om. DEF | deliuràs] desliura E | deliurats F | cruel ... leja] om. H **4731** e ... filosoffs²] om. DEF **4732** en] post en add. lo EH | venint-li] venint hi C | hom] molt E **4733** tement] post tement add. se DEFHI tement ... 4738 filosofff] om. B **4734** lo²] post lo add. dit EF **4735** a] an C | om. G | qui] quil CE **4736** temerós] tremolos E **4737** nostre enemich] om. CG | espatxadament muyra] muyra espatxadament DEF **4738** abdosos] post abdosos add. e CG **4739** C xxix] om. G | ocorre] Octoria E | occorrere G **4740** E] en B | rahó ... món] al mon reho G | al] el BEI **4741** forts] fort C **4742** Xerses] Exerces E | ni] no I **4743** pus] om. C | pus vigorosa] vigorosa pus DFG **4745** Xerses] Exerces E | Xerçe G

Àsia contra los grechs –lo poder del qual era tan gran que,
 subjugant-se mar e terra, no solament era terrible als hòmens
 ans encara menaçava de pendre e posar en grillons e grans
 cadenes Neptuno, déu de la mar, ab la multitud del navili seu, e
 posava en lo seu cor de encarcerar lo sol en tenebres tolent-li la 4750
 claredat ab les veles de les sues naus–, no tement lo dit
 Leònides lo poder tan excessiu hi espaventable del rey Xerses,
 ans posant-se contra ell ab CCC combatens, lo portà a sobirana
 desesperació. On, com al dit Leònides fos coma-nada ^[58rb*] per los
 10 grechs la guerra que devia fer per terra en defensió lur e-l 4755
 trametessen a un loch dit Cermòfilas, qui era molt estret, per on
 devia passar la host del dit Xerses, en lo qual loch Leònides se
 volia combatre ab ell, los hòmens d'aquella terra per lur
 deslealtat derrencliren lo dit Leònides tolent-li la major part dels
 lochs forts hi estrets per los quals era molt defès e ajudat. Veent 4760
 açò Leònides, elegint ans morir combatent que derrenqlir lo
 loch que li era assignat per los grechs, giràs als seus ab coratge
 gojós e molt virtuós, ab cara francha e tota rient, animant-los a
 combatre vigorosament en la batalla en la qual devien morir,

4746 contra ... grechs] *Grecis bellum inferens* (Dionysius, f. 118). *Venit super Grecos* (Lucas, f. 39ra). 4749 déu ... mar] *Neptuno, id est deo maris* (Lucas, f. 39ra; cf. Dionysius, f. 118). 4750 tolent-li ... 4751 naus] *Celo uolebat inducere tenebras obscurando, scilicet solem cum multitudine uelorum nauium* (Lucas, f. 39ra). 4754 On ... 4758 ell] *Tunc Greci Temistoclem prefeceerunt bello maris et Lacedemoniis prefeceerunt Leonidam bello terre, et miserunt eum ad Termopilas locum, uidelicet strictum artum et difficilem, per quem locum transituri erant per se. Et ibi deliberauerat bellare cum Xerse* (Lucas, f. 39rb).

4748 pendre] *om. G* 4749 Neptuno] *Neptunio G* | la²] *post la add. gran DEF* | *om. G* | navili seu] *seu navili G* 4750 lo seu] *son H* | lo¹ ... cor] *son D* | de] *om. H* 4751 claredat] *clardat H* | les¹] *om. CG* 4752 Xerses] *Exerces E* 4753 ab] *a D* | lo portà] *portal D* | a] *ale C* | ab *DG* 4754 al] *lo CG* | coma-nada] *acomana HI* 4755 que] *ques G* 4756 trametessen] *tramessen H* | Cermòfilas] *termofilas CDG* | Tremofilas] *EF* | on] *un F* 4757 Xerses] *exerces E* | loch] *om. E* | *post loch add. lo dit G* 4758 d'aquella] *dela qual E* 4759 derrencliren] *derelenquiren CF* | *deranquiren E* 4760 hi] *om. E* 4761 ans] *anans E* | abans] *F* | derrenqlir] *derelinquir CEF* | desrenclir] *I* 4762 que²] *qui CFGH*

4765 dient les següents paraules molt notables: "O cavallers e barons,
companyons e amichs meus, dinats vos feent vostre comte, que
irem sopar als inferns!". O gran maravella! La mort los era
denunciada e los seus cavallers, qui eren lacedemonians,
obehiren al dit Leònides, capità lur, postposant tota temor axí
4770 com si·ls fos promesa la victòria gloriosa.

C. xxx. La batalla e la mort gloriosa de Otriades és divulgada e
loada per molt major espay de terra que no és lo territori de la
ciutat dita Tire, on lo dit Otriades, greument nafrat, vençé ^[58va*]
sos enemichs. On, con ell, obtenguda la batalla, veés la sanch
4775 exir del seu cos tan habundosamente que per res no·s podia
estancar, pres lo seu escut, entorn del qual escriví ab la sua
pròpria sanch la victòria que havia obtenguda de sos enemichs.
E manà que après la sua mort trametessen lo seu escut a la
ciutat de Lacedemònia per tal que en lo títol sangonós legissen
4780 la victòria gloriosament obtenguda.

C. xxxi. Les fortunes excel·lents de la virtut de la ciutat
Espartana, ço és de Lacedemònia, hagren fi molt infortunada.
On Epaminondes, qui fon glòria de la ciutat de Tebes e

4774 On ... 4776 escut] *Cum esset grauitèr et mortifèrè uulneratus, cruore proprio, mortem presenciens, in clipeo suo scripsit* [...] (Dionysius, f. 118v; cf. Lucas, f. 39rb). **4778** E ... 4779 Lacedemònia] *Et post mortem suam, istam uictoriam cruentam et cruento titulo scriptam retulit in sinum patrie, id est Lacedemonie ciuitatis* (Lucas, f. 39rb). **4782** ço ... Lacedemònia] *Spartane, id est Lacedemoniorum* (Dionysius, f. 118v; cf. Lucas, f. 39rb).

4765 notables] nobles *E* | e¹] *om. H* **4766** e² ... 4764 meus] *om. EF* dinats] donats *F* | vostre] nostre *E* **4767** als inferns] ab infels *E* **4768** qui] que *F* | lacedemonians] lacedonians *G* **4769** obehiren] obeien *E* | al] lo *CDEFG* **4771** C xxx] *om. G* | la] *om. F* | Otriades] Ocridates *I* **4773** dita] de *E* | Tire] nostra *CG* | Terre *E* | Otriades] Ocridates *I* | vençé] vences *E* **4774** sos] *om. E* | On] e *E* | o *F* | batalla] *post* batalla *add.* la *G* veés] veent *E* **4775** habundosamente] habundadement *G* **4777** pròpria sanch] sanch propria *DEF* **4779** Lacedemònia] lacedonia *G* **4780** gloriosament obtenguda] obtenguda gloriosament *E* **4781** C xxxi] *om. G* **4782** de] la *E* | Lacedemònia] Cedomonía *E* | lacedonia *G* hagren] hagueren *EG* | fi] fet fer *E* **4783** Epaminondes] Epamionides *E* | Epaminodes *GH* | Epimionides *I*

destrucció primera dels lacedemonians, com volgués exercitar e
mostrar la lur glòria antiguada en les segones batalles que hac 4785
en les ciutats dites Lèutrica e Mantinea, acàs fon travessat ab
una lança. E com perdés habundantment la sanch e defallís,
acostant-se a la mort, interrogà de dues coses aquells qui
s'esforçaven a confortar-lo: la primera, ja si lo seu escut era
sancer; la segona, los enemichs si eren vençuts hi esterrats. E 4790
com conogués que totes les coses s'eren esdevengudes bé e
pròsperament segons la sua volentat, aconsolà los seus cavallers
dient: "Amichs meus, no ^[58vb*] és aquesta la fi de la mia vida,
ans ara havets millor, pus alt e més excel·lent comensament.
Car ara nex lo vostre Epaminondes per ço com mor axí 4795
gloriosament. E veyg que la ciutat de Tebes per la defensió,
regiment e bones fortunes mies és feta cap de Grècia, e la ciutat
de Lacedemònia, qui era forts e animosa, jau per les nostres
armes aterrada e subjugada, per què Grècia és delliurada de
amargosa senyoria. E si yo muyr exorch, no muyr sens fills, car 4800
lexe dues maravolloses filles, ço és Lèutrica e Mantinea, on he
obtingudes dues grans batalles". Aprés que hac dites aquestes
paraules, féu-se traure la lança del cos e morí tantost d'aquella
nafka.

4784 dels] de *C* | lacedemonians] lacedonians *G* **4785** lur] sua *DEF*
antiguada] antiga *DEI* **4786** Lèutrica] leucuta *E* | acàs] Acris *I* **4787** la] de
E | e defallís] *om.* *E* **4788** interrogà] interrogada *E* | de ... aquells] aquells
de dues cosas *CDEFG* **4789** s'esforçaven] forçaven *E* | a] de *EFGI* |
confortar-lo] confessar lo *E* | ja si] jatsesia *E* | si ... escut] lo seu escut si
CFGHI **4790** los] *post* los *add.* seus *EFI* | esterrats] aterrats *DG* **4791**
conogués] conegue *I* **4792** volentat] *post* volentat *add.* e *E* **4794** ara]
encara *F* | havets] aurets *CDFGI* | millor] millos *B* | *post* millor *add.*
e *CDEFG* | e] *om.* *C* | més] *om.* *CG* **4795** Car] cor *C* | nex] nax *D* | vetg
EH | Epaminondes] epaninmodes *C* | Epaimonides *E* | Epannonides *F* |
Epaminodes *H* | Epimonides *I* **4797** regiment] *om.* *DEFH* **4798**
Lacedemònia] lademonia *C* | Lacedonia *G* | forts e] fort *E* **4800** exorch]
post exorch *add.* e *E* | muyr²] *post* muyr *add.* pas *BI* | *om.* *G* **4801** lexe] lex
CDEFG | maravolloses filles] filles merevelloses *G* Lèutrica] leverica *E* |
Mantinea] Mausinea *E*

- 4805 Valeri: si los déus immortals ha-guessen ^[39ra] lexat sobreviure lo dit Epaminondes e obtenir honor de les sues victòries, no fóra entrat dins los murs de la ciutat hom tan gloriós.
- C. xxxii. No fon poqua la fermetat e fortalea de Teràmines, atheniench, qui fon forçat de morir en la presó publica. En la
 4810 qual, com de part de xxx tirans qui regien Athenes li fos tramès un got plen de metzines, no duptà de beure-les. E a la derreria, com hac begut lo got, retenint-se'n un glop en la bocha, gità'l en terra fent gran brogit axí com fan aquells qui s laven la boqua e prenent-se a riure dix al sayg qui li havia portades les metzines: 10
- 4815 "J-às aquest got lo qual envià a Crícia –qui era lo pus cruel de tots los xxx tirans–. Guarda que tantost li portes aquest abeuratge que li tramet".
- Valeri: manifesta cosa és que sostenir axí fàcilment lo turment és delliurar-se de mort. Adonchs, Teràmines, après d'açò,
 4820 morint en son lit propri, passà d'aquesta vida present. E segons la estimació de sos enemichs fon punit, mas segons la sua no punit, ans finit. Emperò aquest Teràmines, lo gran coratje e virtut que havia rebé de les letres e de la doctrina que havia estudiada, car era meravellós filosof. 20
- 4825 C. xxxiii. La ferocitat de la gent d'Espanya fon mestra de Teògines, qui fon de la ciutat de Çamora, per aconseguir e haver semblant fortalea de la del dit Teràmines. On, com los de

4813 axí...boqua] *Add. trad.* Canals.

4805 sobreviure] viure *E* 4806 Epaminondes] Pamionides *E* | Pannonides *F* | Epaminodes *H* | Epimonides *I* 4808 C xxxii] *om.* *G* | Teràmines] Teramides *H* 4809 atheniench] athenienchs *B* | attenent *E* | acten iench *F* qui] que com *E* | fon] *om.* *CEG* 4810 qui regien] *om.* *E* | Athenes] Actenes *G* 4811 plen] *om.* *E* 4812 la bocha] terra *F* | gità'l ... 4811 boqua] *om.* *I* 4813 e] *om.* *G* 4814 qui] que *F* | portades] aportades *EFH* 4815 envià] envia *CG* | Crícia] crecia *D* | Grecia *EF* | Circia *G* | qui] lo qual *C* | lo²] *om.* *E* 4816 Guarda] guardat *EI* | portes] aports *E* 4817 tramet] trames *B* 4819 delliurar-se] delliure *D* | desliurassen *E* | de] *post* de *add.* la *I* | Adonchs] si donchs *E* | ades *H* 4820 d'aquesta] deste *CG* 4822 ans] mas *C* | ans finit] *om.* *G* 4824 estudiada] *om.* *E* | car] cor *CGH* | com *I* 4825 C xxxiii] *om.* *G* 4826 Teògines] Theoges *H* aconseguir ... 4825 haver] haver e conseguir *H* 4827 de la¹] *om.* *CDEFG*

la dita ciutat de Çamora fossen assetjats per los romans e
 haguessen perduts tots lurs béns e lo dit Teògines fos lo pus
 noble, més honrat e lo pus peccuniós hom de la ciutat, volent 4830
 fogir a la senyoria dels romans, féu encendre un gran foch en lo
 seu carrer, qui era lo pus bell e lo pus ample de la dita ciutat,
 posant en ^[39rb] mig del carrer un coltell afilat. E ordenà que·ls de
 la ciutat se combatessen de dos en dos, feent ley que aquell qui
 seria vençut perdés lo cap e fos gitat en lo foch. E com tots se 4835
 fossen morts, seguint la crueltat de la ley, a la derreria se gità ell
 10 matex en les flames del foch.

C. xxxiiii. Encara recitaré la destrucció d'una ciutat que no fon
 menys enemiga del poble de Roma que la dita ciutat de
 Çamora. On, com la ciutat dita Cartayna fos presa per Scipió, 4840
 veent la muller de Hasdrúbal, qui era capità dels cartaginesos,
 que·l dit Hasdrúbal havia obtenguda merçè e remissió de Scipió
 per si matex e no per los altres, reprenent-lo fortment de la
 crueltat que havia feta, pres los fills seus e d'Asdrúbal, qui no
 s'escusaven de morir; e posant-se los uns a la part dreita los 4845
 altres a la part esquerra, gità's ab los dits fills en lo foch qui
 cremava la dita ciutat.
 20

C. xxxv. Ajustaré a l'exempli de tan gran fortalea feminívol un
 cas que s'esdevench de dues infantès donzelles. Com los de la
 ciutat de Çaragoça de Sicília se levassen contra Hieró, qui 4850

4841 qui ... cartaginesos] *Hasdrubalis, regis siue Carthaginensium ducis*
 (Dionysius, f. 119v).

4828 dita] *om. EG* 4829 Teògines] *thegines D* 4830 noble] *post noble*
add. e E | noble ... pus] *om. D* 4831 lo seu] *i E* 4832 lo²] *om. E* | pus²]
 plus *E* | la dita] *tota la G* 4833 que·ls] *que aquells E* 4834 la] *post la add.*
 dita *F* | qui] *que I* 4835 seria] *fos D* 4836 se ... 4835 matex] *ell matex se*
 gita *DEFGHI* 4837 en] *post en add. mig de F* 4838 C xxxiiii] *om. G* |
 Encara] *Cn care G* | que] *qui G* 4839 de¹] *om. CG* | dita] *om. GI* de² ...
 4838 dita] *om. E* 4840 Cartayna] *post cartayna add. car com E* Scipió] *om.*
G 4842 obtenguda] *obtesa H* | merçè ... remissió] *remissio e merçe G* | de]
 del dit *CDFG* | del *E* 4843 no] *post no add. pas G* 4844 d'Asdrúbal]
dastruba B | Sdrubal *E* 4845 posant-se] *posants se I dreita] post dreita add. e*
C 4846 part] *om. D* | en lo] *al G* 4847 cremava] *post cremava add. en CG*
 4848 C xxxv] *om. G* | l'exempli] *leximpli EFGH* 4849 cas] *cara G* | que]
 qui *EH* | los] *om. E*

s'havia ocupada la senyoria feent-se rey, e no solament
matassen a ell, ans encara los fills, no volent que res de sa
generació romangués a vida, e com tots fossen morts exceptada
una filla sua apel·lada Armonia, infanta verge, veent la sua
4855 nodriça que·l·ls dits çaragoçans cerquaven la sua amada
Armonia per matar-la, hac una infanta semblant a la dita
Armonia, donzella sua. E vestint-la honradament, segons se
pertayn a filla de rey, liurà-la als furiosos hòmens, qui estaven
ab les espases tretes. E servà tanta lealtat la dita donzella a la
4860 sua senyora Armonia que, com la espeçejassen molt cruelment, 10
^[39va] null temps dix qui era ni qui no. Veent açò la dita Armonia,
tota meravellada de la lealtat e del coratge de la dita donzella,
no volch per res viure après de tan gran lealtat, ans cridant los
cruels homeyers qui eren execudors de la inhumanitat,
4865 manifestant-se en quina guisa era Armonia, filla del rey,
apel·là'ls contra si matexa e mataren-la.

Valeri: cascuna d'aquestes se oferí a mort donant fi e terme a la
lur vida, enperò la una ho féu ab falsia cuberta e amagada,
l'altra ab veritat clarament manifestada.

4852 los] lo *B* | als *DH* **4853** exceptada] excepta *D* **4854** sua apel·lada]
om. *E* **4855** dits] om. *D* **4857** honradament] onorablement *DEF* segons]
post segons *add.* ques *CI* | se] om. *CI* **4859** tanta ... donzella] la dita
donzela tanta de lealtat *E* | la¹ ... donzella] om. *D* **4860** Armonia] amonia *B*
4862 tota] om. *E* | meravellada] maravella *D* **4864** cruels] *post* cruels *add.*
homens *E* | inhumanitat] humanitat *EI* **4865** manifestant-se] mostrant *D*
4866 apel·là'ls] appellas *CG* | appellats *F* **4867** Valeri] om. *CG* | e] o *I* | la]
om. *EGH*

Títol III. De paciència

4870

- La virtut de fortalea s'és offerda e manifestada als hulls dels
hòmens en les obres maravellozes dels hòmens e de les fembres,
aprés de les quals coses la dita virtut de fortalea crida la
paciència que isqua e-s manifeste al món, venint al mig dels 4875
hòmens perquè sia coneguda. Car la dita paciència no ha
menors ni pus flaques raelz ni habunda menys en coratge
generós que la virtut de fortalea, ans ha tanta semblança e
10 affinitat la paciència ab la fortalea que par que sia engenrada
havent son propri naximent d'aquella. 4880
- C. I. Quina cosa és pus convenient e més semblant als fets
damunt recitats que la de Múcio, romà, qui com veés la nostra
ciutat de Roma ésser greument oppressa per la guerra
continuada que li donava Porsenna, rey dels estruschs, no
podent-ho més sostenir, pres la spasa e anàs-sen amagadament a 4885
la host del dit rey per matar-lo. E com lo trobàs davant l'altar
per oferir lo sacrifici, féu son poder de matar-lo. E segons que
posa Tito Lívio, com un cavaller fos ab lo rey en lo loch del
20 sacrifici, cuydant-se lo dit Múcio que fos lo rey, matà'l. E com
fos pres en la ^[39vb] execució del seu piadós e forts propòsit, no 4890

4887 E ... 4889 matà'l] *Nota quod, sicut narrat Titus Liuius, ad locum ubi rex erat Mucius iste peruenit et ante tribunal assistit (quod tribunal, ut hic ponit, autor aliquantulum a Tito discordans, ante altaria erat). Et, ut uerbis Titi Liuii utamur, cum stipendium militibus forte daretur et scriba cum rege sedens pari forte ornatu multa et de militibus ageret, Mucius regem non cognoscens ne, si de ipso peteret, semet ipsum apperiret quis esset, scribam pro rege obtruncat* (Dionysius, f. 120v; cf. Lucas, f. 40rb).

4870 iii] *om.* CDEFGH **4872** virtut] veritat E **4873** en ... hòmens²] *om.* G **4875** isqua e-s] isques E | venint] *om.* DEF | al²] a C **4876** dita paciència] paciència dita E **4877** raelz] reals B | raylls CG **4878** de] *post* de *add.* la E | ans] *post* ans *add.* hi G | ha] hia C **4879** la²] *om.* E | par] apar E **4881** C i] *om.* G **4882** de ... romà] denunciò romana E | Múcio] *post* mucio *add.* de CG **4883** guerra continuada] continuada guerra DEF **4884** Porsenna] prossemia E | estruschs] struchs CDEFGHI **4885** e ... amagadament] amagadament e ana E **4886** dit] *om.* CG | lo] los E **4887** lo] la B **4888** Lívio] linio C | lucio E **4890** piadós] poderos G

negà la rahó per la qual era vengut en la host del dit rey e
mostrà ab la sua maravellosa paciència com menyspreava los
turments. Car, avorrint la sua man dreita per ço com no havia
sabut usar de la sua desijosa execució en la mort del rey, mes-la
4895 en un gran foch perquè fos cremada, tenint-la en lo foch sens
que no-s movia ni s'alterava gens en la cara. No fon sacrifici
posat sobre los altars dels temples lo qual los déus immortals
hajen vist ab major atenció e ab hulls pus acceptables que lo
cremar de la mà del dit Múcio. En tant fon acte marvellós lo
4900 dit cremament que fahent oblidar a Porsenna, rey, lo perill en
què l'havia posat lo dit Múcio, mudà en admiració la sua
venjança, car dix al dit Múcio: "Torna-te'n als teus e digues-los
que, com tu-m volguesses tolre la vida volent-me matar, jo t'é
donada la vida perdonant-te la mort". E ja per la clemència que
4905 li mostrà lo rey, no-l lagotejà lo dit Múcio ni li féu grans
gràcies, ans romanint més trist per la salut del rey com no
l'havia mort que alegre de la sua vida que havia obtenguda,
tornàs-se'n a la ciutat de Roma ab sobrenom de glòria
eternalment duradora, car fon apel·lat per sobrenom Scèvola,
4910 que vol dir hom tallant-se la mà. 20

C. II. Axí matex és loabla la virtut de Pompeyo, qui, com fos
tramès legat en Àsia, sabent lo rey Gèncio que lo dit Pompeyo
era vengut per espiar l'estament de la gent de la sua terra,
pres-lo volent saber los consells e ls secrets del senat de Roma.

4910 que ... mà] *Vocatus est Scevola quasi scidens uel secans uolam, id est manuum* (Dionysius, f. 121; cf. Lucas, f. 40rb).

4891 dit] *om. CG* **4895** gran] *om. C* | lo] *post lo add. dit C* **4896** no-s] no
la *C* | la] *post la add. sua E* **4897** lo qual] los quals *D* **4898** hajen] havien
F | haguesen *G* | major] millor *E* **4900** cremament] cremar *C* fahent] feu
AB | Porsenna] porsemia *E* | perill] *post perill add. dela mort G* **4901** mudà]
posa *I* **4902** digues-los] digues *C* **4904** la²] *om. B* **4905** grans] *om. C*
4907 mort ... 4905 havia] *om. C* | que ... 4905 obtenguda] *om. G* **4909**
eternalment duradora] duradora eternalment *H* Scèvola] scenola *C* **4910**
que] qui *C* | hom] *om. G* | la] *om. F* **4911** C ii] *om. G* **4912** Gèncio]
Genucio *E* **4913** espiar] espirar *E* | esperar *G* **4914** consells ... secrets]
secrets els consells *E* | del senat] *om. E*

- Veent açò Pompeyo, mes lo dit en la flama d'un gran ciri qui 4915
 cremava davant lo dit rey, sostenint la dolor del foch molt
 pacientment. La qual paciència tolch al rey lo propòsit que
 havia de turmentar ^[40ra] lo dit Pompeyo e havent per espatxat
 que no ha turment al món que li fes revelar lo secret del senat,
 per què fon mogut lo dit rey desijar molt affectuosament 4920
 l'amistat del poble de Roma.
- C. III. Per ço que, volent més recomptar exemplis d'aquesta
 matèria de paciència procehint dels romans, no haja entrar en
 10 les cases nostres pròpies forçat d'escodrinhar la memòria
 condemnadora de les guerres e batalles civils, assats me tench 4925
 per content dels dos exemplis damunt recitats. Los quals, fent
 menció de dues gents excel·lents e molt virtuoses, ço és dels
 Pompeyos e dels Mucians, no contenen en si matèria de dol
 poblich, per què en los capítols següents recitaré ystòries de
 gents estranyes. 4930
- C. IIII. Segons la costuma antiga de Macedònia, com lo rey
 Alexandre sacrificava, dos infants nobles li servien en lo
 sacrifici. La hu dels quals com estigués davant lo dit Alexandre
 20 ab un encenser, esdevench-se cas que una brasa de carbó tota
 foguejant isqué de l'encenser e caygué sobre lo braç del dit 4935
 infant. E cremava-li tan forts lo braç que la odor de la carn
 que·s cremava era sentida per tots aquells qui eren engir del dit
 sacrifici, emperò l'infant tench silenci no dient res, ans tenia lo
 braç immoble per tal que·l sacrifici del dit Alexandre no fos

4927 ço...4928 Mucians] *Clarissimas familias hic uocat Pompeiorum et Muciorum* (Lucas, f. 40va).

4915 ciri] foch E | qui] que D 4916 lo ... 4925 Roma] *om. E | dit] om. G*
 del foch] *om. H* 4918 havia] tenia G | e] *om. C | ell G | havent] avia DF*
 4919 al] el I | que] qui G | li] *om. G* 4920 desijar] desijat B 4921 de] *om.*
CHI 4922 C iii] *om. G | que] om. E | exemplis] eximplis EFGH* 4926 fent]
 fahents E 4928 Pompeyos] Pompeyons E | contenen] content C | de] del
EG 4931 C iiiii] *om. G* 4932 sacrificava] sacrificas DEF | li] lo DF 4933
 lo dit] *om. I | dit] rey H* 4935 dit] *om. DE* 4936 cremava-li] cremali CEGH
 | forts] fort CDEHI | odor] olor H 4937 que·s] qui E | que F | cremava] *om.*
 E | dit] *om. CG* 4938 dient] deint D

- 4940 empatxat si jaquia caure l'encenser o si ab lo seu gemech
torbava les oreles reals d'Alexandre. E lo dit rey, com se delitàs
molt en mirar la paciència del dit infant, volch pus cert
esperiment de la perseverància que hauria en la sua paciència,
car scientment féu durar lo sacrifici més que no solia fer. E ja
4945 per açò no gità l'infant de son propòsit.
Valeri: si Dari, enemich de Alexandre, hagués empremtat
aquest miracle en los seus ulls, hagra esperimentat evidentment
que·ls ^[40rb] cavallers d'Alexandre no podien ésser vençuts, veent
la edat tan flaqua e frèvol com és dels infants ésser dotada de 10
4950 tanta vigor e fortalea.
C. v. Altra cavalleria és de coratge forts e molt pacient la qual
és dotada de letres e sciència. E aquesta és la phylosofia, mestra
de doctrina moral, que deu ésser tenguda en tan gran honor com
les coses divinals. La qual phylosofia, com és rebuda en lo
4955 coratge dels hòmens, gitant-ne tota desonesta e supèrflua
affecció, referma tot lo coratge ab ferma fortalea e virtuosa e fa
lo coratge poderós a sostenir tota pahor e dolor.
C. vi. Tractant de la paciència dels filosofos, començaré a
recitar de Zenon Cleant. Qui, com fos molt savi e fort abte en 20
4960 considerar la propietat de les coses naturals, hac gran
promptitut e abtea a promoure a vigor los coratges dels hòmens
jóvens. Publicà la doctrina de sos predecessors ab exempli de la
sua obra virtuosa. Car, exint-se de la sua terra pròpria, en la

4946 enemich ... Alexandre] *Darius iste cum Allexandro pugnavit*
(Dionysius, f. 121v).

4941 d'Alexandre] del dit alexandre C | com] om. CG | delitàs] adelitas
CEG **4942** mirar] mir G | dit] om. G **4944** lo] post lo add. dit C | solia]
volia F **4945** de son] del DEF **4947** en] om. CG | hagra] haguere E |
hagueren G | esperimentat] experiment I **4948** que·ls] dels E **4949** frèvol]
fervol G | dotada] donade F **4951** C v] om. G **4952** e] de H | post e add. de
I | la] post la add. sciencia F **4953** que] qui EG **4954** les coses] los
corsos F | lo] om. E **4955** desonesta] desonestat D **4957** poderós] virtuos I
| a] e C | pahor ... dolor] dolor he pahor C **4958** C vi] om. G **4959** recitar]
tractar C | Zenon] zeno GI | Qui] que C **4960** naturals] humanals H **4961**
abtea] abtossa G | a vigor] ab vigors CG **4962** jóvens] om. E | Publicà]
publican C | exempli] eximpli EFGH

qual podia viure delitablement en segura e reposada libertat, 4965
 anàs-se'n a una ciutat de Cicília apel·lada Gergent, la qual era
 destrohida per un tiran apel·lat Fàlaris. E lo dit Zenon se
 confiava tant en lo seu engyn e ses bones costumes e savis
 tractes que havia singular esperança de poder depositar e remoure
 la ferocitat o crueltat del coratge de Fàlari, tiran. E com fos ab
 lo dit tiran, veent regnar en ell tant la costuma de peccats e de 4970
 vicis que no havia consell, per sant que fos, que y pogués valer,
 comogué e inflamà los nobles e valerosos jóvens d'aquella
 ciutat a gran desig e ardent cobejança de delliurar la ciutat de
 poder del dit tiran. E com açò vengués a conexença del tiran,
 pres lo dit Zenon e féu-lo turmentar agrament davant tot lo 4975
 poble. E com lo enterrogàs ^[40va] qui eren participants seus qui
 volien la ciutat ésser delliurada de son poder, no·n volch revelar
 algú, ans li nomenà alguns familiars seus en qui lo dit tiran se
 confiava, e reté'ls-hi tots sospitosos. E com lo dit Zenon
 estigués en lo turment reprement e redarguint continuadament 4980
 los de la ciutat de Gergent perquè eren axí pahurucs e flachs,
 féu que levants-se tots los de la ciutat soptosament contra lo dit
 Fàlarii, tiran, mataren-lo a pedrades.
 Valeri: una veu d'un hom vell qui era posat en lo turment, no
 pas veu de suplicació ni de plor ni de plant miserable, ans veu 4985

4965 una...Cicília] *Agrigentum, ciuitatem Scicilie* (Dionysius, f. 122; Lucas, Z, f. 40vb).

4964 delitablement] delicadament *H* | en] e *E* | reposada] reposable *C* **4965** apel·lada] dita *G* **4966** Zenon] Zenocreat *G* **4967** e¹] *post* e *add.* en *G* **4968** tractes] tractaments *E* | singular] *om.* *H* | depositar] *om.* *E* | reposar *I* | e] *post* e *add.* de *E* **4969** o] e *CG* | *E* ... 4967 tiran] *om.* *E* **4970** de] dels *E* **4971** y] li *E* **4972** e²] *post* e *add.* los *E* **4973** ardent] *om.* *H* | de] del *FH* **4974** *E* ... 4972 tiran] *om.* *FH* | del²] *post* del *add.* dit *CDEGI* **4975** Zenon] Zeno *G* | davant ... 4973 poble] *om.* *D* | tot] *om.* *G* **4977** no·n] no *CEF* **4978** algú] negu *CDEFG* | nomenà] enomena *E* | nomenava *H* **4979** reté'ls-hi] retels li *CDEG* | sospitosos] sospitoses *I* **4980** continuadament] continuament *H* **4982** levants-se] levant se *DH* los] *om.* *CEF* | lo dit] *om.* *G* | dit] *om.* *C* **4983** mataren-lo] lo mataren *EF* **4984** lo] *om.* *H* **4985** veu¹] *om.* *CG* | de²] *om.* *G* | de³] *om.* *G* | ans] *post* ans *add.* ab *E*

de forts e vigorosa amonestació, mudà la fortuna e·l coratge de tota la ciutat.

4990 C. VII. Un altre philosoph fon apel·lat semblantment Çenon. Qui, com fos turmentat per un tiran apel·lat Clearco –e açò per tal com havia donat consell que·l matassen–, volent lo dit philosoph ésser vençedor del turment, cobejós de celar aquells qui eren participants ab si e de pendre alguna venjança del tiran, dix-li que fort era cosa expedient e necessària que l'hoís d'algunes paraules que li volia dir. E com per manament del dit
4995 tiran lo devallassen del turment, dix que a la orella li volia parlar, car era cosa de gran secret. E com lo tiran li acostàs la orella a la bocha, pres-la-y ab les dents donant-hi tan gran mors que abans perdé la vida que no lexà la dita orella, per què lo tiran romàs totstemps sens orella.

10

5000 C. VIII. Semblant paciència hac un ressemblador del dit Zenon qui fon apel·lat Anaxarcus. Qui, com en un loch dels xiprans apel·lat Nicrocont fos turmentat per lo dit tiran Clearco, e lo dit

5001 en ... 5002 Nicrocont] *A tyranno Cypriorum Nicocreonte* (Kempf, 273). Així doncs, Nicrocont és el nom del tirà, no un topònim. L'error de Canals té dues causes. Per una banda, el manuscrit llatí glossat per Lucas transmet: *a Clearco tyranno* (Z, f. 41rb), informació que Kempf no recull ni en el text ni en l'aparat de variants. Per altra banda, les glosses afegeixen: *Hec autem facta sunt in Nicrocretonte, loco speciali in Cypro* (Lucas, f. 41rb); *Nicroceonte, id est in illo loco in Pilanfas* (Dionysius, f. 122). **5002** per ... Clearco] *Vid.* la nota anterior.

4986 de¹] *om.* DEF | e] *post* e *add.* de DF | de E | amonestació] administració E | e·l] en lo D **4987** la] *om.* G **4988** C vii] *om.* G | fon] *om.* DEF | semblantment] semblant E **4989** Clearco] clearco HI **4990** havia] havi G | donat] dat E **4991** turment] *post* turment *add.* e G **4992** eren] *post* eren *add.* cobejosos de celar aquells qui eren C **4994** del] *om.* B | dit] *om.* H **4995** del] *post* del *add.* dit E **4996** car] cor C | com I lo] *post* lo *add.* dit E **4997** a] ab I | la²] be C | les] *om.* G | donant-hi] donant li DE | mors] mos H **4998** abans] *post* abans *add.* que H | no] *om.* B | dita] *om.* EF | lo] *post* lo *add.* dit CEI **4999** totstemps ... orella] sens oreylla tostemp CG | sens] sen H **5000** C viii] *om.* G | ressemblador] semblador E | Zenon] zenofon H **5001** Anaxarcus] anaxargus E | Anaxagartus H | Anaxartus I | com] *om.* H | loch] *om.* E **5002** Nicrocont] nicrocont C | nicio com E | nicront F | Nitrocont HI | tiran] *om.* E Clearco] Clearco H | e] *post* e *add.* com E

- Anaxarcus, com estigués en lo turment, turmentàs lo tiran per qui era turmentat dient-li en la cara los vicis e·ls peccats e les malve-stats ^[40vb] que feya, veent lo tiran que per res no volia 5005
 callar, menaçà-li que li tallaria la lengua. Al qual respòs Anaxarcus dient: "Minyó effeminat, aquesta part del meu cos no serà subjugada a la tua senyoria!". E soptosament tallàs la lengua ab les dents e, mastegant-la dins la boqua, escopí-la en la cara del dit tiran. 5010
- Valeri: aquesta lengua havia retudes les orelles de molts, fort 10
 esbaïdes, posant-les en gran admiració –especialment les de Alexandre, rey–, sàviament e ornada parlant e determenant la dita lengua de la condició de la terra, de l'amplea de la mar, del moviment de les esteles e de la natura de tot lo món. E jatsesia 5015
 que aquesta lengua fos gloriosa en la vida, pus gloriosa fon en la mort. Car en la fi, axí forts e virtuosa, féu acte de philosoph molt gloriós. E la philosophia no derrenclí la vida del seu amador Anaxarcus, ans mostrà la sua mort ésser pus gloriosa que la vida. 5020
- C. IX. Un tiran apel·lat Jerònimo fatigà debades les mans dels 20
 turmentadors, posant en tortura un hom de gran perfecció apel·lat Theòdoco. Car primerament lo dit tiran féu batre tan forts a Theòdoco que·ls açots se romperen sobre ell. Ítem, aflaquí les cordes ab què·l pujaven al turment, amollint-les ab 5025

5025 amollint-les...5026 paciència] *Add. trad.* Canals.

5003 Anaxarcus] anarcus *C* | anaxargus *E* | Anaxagartus *H* | Anaxartus *I* com] *om. E* | com estigués] com stignes com estigues *G* | turmentàs] e desonras *G* | turmentàs ... 5001 turmentat] *om. E* 5004 e ... malve-stats] *om. CG* 5007 Anaxarcus] Anaxartus *HI* 5008 serà] seria *EF* 5009 dins] *post* dins *add. en H* | escopí-la] scopi *F* 5011 fort] *om. DEF* 5012 esbaïdes] subaydes *E* | posant-les] posant los *EF* | especialment] *post* especialment *add. com EF* | les] los *EFI* 5013 ornada] ordonada *EGI* determenant] determanat *G* 5017 Car] cor *CG* 5018 derrenclí] derelenqui *F* | desrencli *I* 5019 Anaxarcus] anaxargus *E* | Anaxartus *HI* 5021 C ix] *om. G* | Jerònimo] gereronimo *C* | fatigà] fadigua *E* 5023 primerament] primer *E* | féu] fon *E* 5024 a] *om. G* 5025 amollint-les ... 5029 paciència] *om. E*

- sa longa paciència. Ítem, trenquà lo turment apel·lat *aculeus*,
 apaguà les launes de ferre flamejants ab què·l turmentaven molt
 cruelment. Tots los dits turments no pogren fer que·l dit
 Theòdoco revelàs aquells qui eren consents en la mort del dit
 5030 tiran, ans acusant un executor de la justícia en lo qual penjava
 tot lo fet de la senyoria hi en qui lo poder del dit tiran ballava
 axí com en una polleguera, jatsesia que no fos malmirent en açò
 de què l'accusava, féu que·l tiran lo matà, com li fos leal amich
 e feel zelador del ^[41ra] seu bé. E axí, ab benefici de la sua
 5035 paciència, no solament celà les coses amagades e secretes, ans
 venjà los seus turments. 10
- Valeri: molt se hac follament Jerònimo, tiran, car turmentant
 son enemich, ab sa inflamada affecció e mala cobejança perdé
 son amich follament e orada.
- 5040 C. X. Los hòmens de Índia serven axí vigorosament e streta la
 virtut de paciència que són alguns philosophs lurs qui totstems
 de lur vida van nuus, pujant adés al mont apel·lat Càucaso, on
 ha neus perpetuals, endurint lurs cossos, nodrint-los a sostenir
 fret sobiranament excessiu, adés posant-se en flames de foch
 5045 sens gitar gemech ni paraula. E açò feyen per nodrir lurs cossos 20
 a sostenir pacientment les adversitats. E per aquest menyspreu
 de dolor no aconseguex hom poqua glòria, ans n'és dat als
 pacients títol de gran saviea.

5026 sa] la *AB* | apel·lat] *om.* *H* | aculeus] *post aculeus add.* e *EF* **5027** de]
 del *GH* | què·l] que *C* | aquell *EG* **5028** pogren] pogueren *EGH* **5030**
 executor] executor *G* | justícia] justica *I* | lo] la *EG* **5031** qui] aqui *E*
5032 fos] sia *E* **5033** que·l] *post quel add.* dit *E* **5035** celà] *om.* *E* | les]
 aquelles *E* **5036** turments] turmentadors *H* **5037** Valeri] *om.* *G* Jerònimo]
 Jeronimus *E* **5038** inflamada] inflade *GH* **5040** C x] *om.* *G* vigorosament]
 rigorosament *CG* | streta] secreta *H* **5041** són] *om.* *H* **5042** mont] munt
CEFGI | Càucaso] caucasio *B* | cancaso *CD* | Cantaso *EGHI* **5043**
 endurint] endoroynt *E* | cossos] coratjes *H* | nodrint-los] nodrint *AB* **5044**
 sobiranament] *post sobiranament add.* e *E* | excessiu] excessiva *E* **5045**
 gemech ... paraula] paraula ne gemech *EF* | cossos] cors *C* **5046** les] lurs
H **5047** aconseguex hom] aconseguexen *G* | n'és] es *E* | dat] vedat *E* | donat
H **5048** gran] grau de *G*

- Valeri: aquesta doctrina de sostenir pacientment les dolors e
adversitats és exida de alts enteniments e grans coratges molt 5050
generosos e nobles.
- C. XI. No fon menys admiratiu e meravellós lo fet que isqué
d'un coratge servil. On, com Hasdrúbal hagués mort lo senyor
d'un catiu qui era barbre, hom ydiota, estrayn e de minva
condició, emperò com amàs molt son senyor qui per ell era 5055
defès e favorejat, no podent sostenir la mort sua moch-se contra
Hasdrúbal e matà'l. E com fos pres e greument e durament
10 turmentat, estant en lo turment mostrà continuadament en la sua
cara lo goyg que havia concebut de la venjança de son senyor.
- Valeri: la virtut de paciència no és fastijosa, car les persones de 5060
minva condició lexa entrar fins a les pregones e secretes
habitacions sues e no dóna largues dilacions a cells qui volen
parlar ^[41rb] ab ella. Acceptant unes persones més que altres, mas
comunicant-se a tots egualment, no estima los hòmens segons
lurs generositats preant més aquells qui són de major linyatge, 5065
mas sol ha esguart al voler que han de obres virtuoses. E donant
los seus béns, lexa a ta volentat lo juhí de la quantitat que te'n
20 volràs portar. E tant com ne volràs rebre en lo teu coratge, tant
ne hauràs, d'on s'esdevé diverses vegades que aquells qui són
nats de baxos e minves parents pujen a sobirana dignitat. E per 5070
lo contrari, los fills de persones nobles e molt generoses,

5054 hom ... 5056 favorejat] *Erat barbarus et ydiota* [...] *Hasdrubal interfecerat dominum illius serui, qui multum diligebatur a suo seruo* (Lucas, f. 41va).

5049 Valeri] *om.* *EG* **5051** generosos] generoses *I* **5052** C xi] *om.* *G* admiratiu] admiracio *G* | que] qui *CG* **5057** e³ ... 5055 turmentat] turmentat e dure *E* | durament] dure *CFGHI* **5058** en²] *om.* *E* **5060** Valeri] *om.* *G* | és] *om.* *E* **5061** pregones] pregoneses *CE* | e] *om.* *G* secretes] *post* secretes *add.* e *G* **5062** habitacions] habundancies *G* | no] *om.* *CG* **5063** ella] *post* ella *add.* no *G* | mas] *om.* *C* **5064** comunicant-se] comunicant *CG* | a] ab *D* **5066** ha esguart] esguard *E* | sguardant *G* | al voler] ala valor *DEF* **5067** ta] sa *E* **5068** volràs²] *post* volras *add.* portar e con ne volras *C* **5069** que] qui *H* **5070** baxos] baixa *E* | bax *G* | bays *H* | baxes *I* | e] *post* e *add.* de *G* | minves] *post* minves *add.* estaments *E* **5071** nobles] notables *E* | e] *om.* *G*

enbolcats en algun vici, convertexen en tenebres la resplendor de lurs parents virtuosos. Les quals coses són fetes planes e manifestes ab diverses exemplis.

5075 E tractant d'açò, primerament començaré a recitar d'aquells qui mudaren lur fortuna en millor estament, pujant de minva mà en grau de alta dignitat. E començaré aquí on se ret la matèria plasent e bella de recitar.

5072 enbolcats] enbolcant *E* | enbolcants *F* | algun vici] viciis alguns *E* | vici algun *F* **5073** fetes planes] paleses *G* **5074** exemplis] eximplis *EFGH* **5075** tractant] tractar *E* | primerament] primer *E* | a] *om.* *EH* | a recitar] *om.* *G* | d'aquells] aquells *DEF* **5076** minva] miva *D* | mà] *om.* *CG* **5077** grau] graus *CG* | començaré] començarem *C*

- Títol III. De aquells qui, de bayx e sotil loch nats, foren fets
excel·lents, clars e nobles 5080
- C. I. Lo breçol de Túl·lio Hostílio fon posat en una petita
barracha que fon hedificada de palla e de bova cuberta de terra.
E com fos de edat de VII ayns, ocupà's en péxer lo bestiar. E fet 5085
hom en edat robusta e vigorosa, regí l'imperi de Roma e doblà'l,
ajustant-hi l'imperi dels albanesos. La vellea del qual, dotada de
excel·lents títols, resplandí posada en l'altea del sobiran grau de
10 majestat. E jatsesia que lo dit Tul·li sia estat gran hom qui
cresqué molt l'imperi de Roma, emperò aquest exempli seu és 5090
molt domèstich e familiar, car lo dit Túl·lio era natural de
Roma.
- C. II. La fortuna pròspera menà Tarquino ^[41va] a la nostra ciutat
per ocupar-se l'imperi de Roma. E lo dit Tarquino era estrayn a
la ciutat romana en obres hi en costumes, e pus estrayn com era 5095
nat en la ciutat apel·lada Corintho. Devia ésser fastijós als
romans per ésser lur rey, car son pare fon mercader; e devia
ésser menyspreat com son pare, apel·lat Demorat, no solament
20 fon mercader, ans encara exellat de sa terra. Emperò lo dit
Tarquino se hac axí viruosament en Roma, portant son estament 5100

5084 que ... terra] *Dicitur autem tugurium a tegendo et fit de paleis et rustici* (Lucas, f. 41vb). **5085** de¹ ... ayns] *In etate puerili* (Lucas, f. 41vb). **5087** ajustant-hi ... albanesos] *Duplicauit, quia eum dilatauit in fines. Et regnum Albanorum subuertit* (Dionysius, f. 124). *Duplicauit imperium, uidelicet quia compulit Albanos terram suam deserere et uenire Romam. Et duorum populorum factum fuit unum imperium* (Lucas, f. 41vb).

5080 iiii] *om.* CDEFGH | loch] *post loch add.* foren F | nats foren] foren nats e foren E **5081** excel·lents] excellentment CDF | excel·lents clars] clarament excellents E **5083** C i] *om.* EG **5084** barracha] barcha E | que] qui EG **5085** lo] *om.* GH **5086** doblà'l] adobal DEFG **5088** l'altea] altesa CG **5089** qui] que H **5090** exempli] eximpli EFGH **5091** familiar] fa millor G | car] cor CG | natural] domèstich EF **5093** C ii] *om.* G | ii] primer E | menà] de E | Tarquino] Taquinio E **5094** Tarquino] taquinio DE **5095** la] *post la add.* dita CGHI | en²] *om.* E **5096** Corintho] Corintus E **5097** car] cor C | com GI | mercader] mercer H **5098** son] som C **5100** Tarquino] tarquinio D

a prosperitat, que de odiós hi menyspreat que era isqué industriós e gloriós, car amplià los térmens de l'imperi de Roma, cresqué la religió e servitut dels déus ab novells sacerdots, multiplicà lo nombre dels senadors, e l'orde de la cavalleria reté molt major en nombre que no era. La fi de les
 5105 laors del qual està en açò car ell féu ab les sues maravoloses virtuts que la dita ciutat de Roma no-s penedí de aver abans elegit rey de gents estranyes que de la ciutat pròpria.

C. III. La fortuna pròspera mostrà totes ses forçes en Túl·lio Servílio feent-lo rey de Roma, com fos nat catiu de mare cativa,
 5110 qui regí l'imperi longament. Quatre vegades féu la festa la qual era dita Lústrum, on circuïen Roma ab ciris encesos e ab balls, e feya's la dita festa de v en v ayns. Aquest matex obtengué la honor triumphal tres vegades e, si volem saber en breu summa
 5115 d'on isqué e a quina honor pervengué, declara-ho habundantment lo títol de la sua stàtua, en lo qual ha escrit: "Túl·lio Servílio, rey dels romans".

C. IIII. La fortuna pròspera promogué ab maravellós salt Varró de la taula de la carniçeria, car son pare era carniçer, a la honor
 5120 del consolat. E no fon contenta la fortuna exalçar lo dit Varró de tan minve loch, feent anar XII falles ab destrals davant l'om qui

5112 on ... 5113 ayns] *Lustrum* [...] *est tempus quinque annorum* [...] *Romani ciuitatem cum cereis et condelis* [sic] *circuibant* (Dionysius, f. 125; cf. Lucas, f. 42rb).

5101 de ... que²] *om. H* **5102** e] *om. H* | car] *cor H* | térmens] *turments E*
5103 Roma] *post Roma add. e CGI* | religió ... servitut] *servitut e religio D*
5104 la] *om. CDEF* **5105** reté] *retes C* | que ... era] *om. DEF* **5106** féu]
om. H **5107** no-s] *om. E* | aver] *post aver add. e H* | aver abans] *abans aver*
D | abans] *om. G* **5108** elegit] *elegir H* | rey] *om. E* | de²] *om. B* | la] *post la*
add. dita B **5109** C iii] *om. G* | iii] ii *E* | ses] *om. EF* **5110** feent-lo] *fent D*
 | nat] *post nat add. de H* **5111** longament] *languament EF* | féu ... festa]
om. E **5112** on] *en E* | e] *om. CG* **5113** dita] *om. CFGI* **5114** volem] *volen*
E **5115** e] *ne E* | a] *om. E* declara-ho] *declarar E* **5116** habundantment]
breument D | stàtua] *statuta B* | estatura] *H* | lo²] *la EF* **5118** C iiiii] *om. G* |
 iiiii] *iii E* **5119** son] *som C* **5120** fortuna] *post fortuna add. a EF* **5121**
 minve] *post minve add. estament e E* | anar] *post anar add. denant ell G* |
 l'om] *hom G*

era veat de re-bre ^[41vb] lo guayn vil e sutze de la carniceria, ans encara li donà per companyó Paulo Emílio, hom fort noble e virtuos. E la dita fortuna se mes axí pregonament en lo si de Varró que, com en la batalla que-s donà en lo loch dit Cannas 5125 –de la qual era ell capità ensemps ab lo dit Paulo, contrastant lo dit Paulo que la batalla no-s donàs–, per culpa del dit Varró lo poble de Roma perdés gran multitud de gent tornant la host a no res e y lexàs morir lo dit Paulo, lo senat de Roma tramès a pregar lo dit Varró que volgués tornar. E com venia, tot lo senat 5130 l'isqué a rebre feent-li gràcies com era volgut tornar. E volent-lo exalçar e promoure, com emperò fos estat actor e causa de tanta destrucció de romans, oferiren-li l'offici de la dictatura o cançelleria.

C. v. No fon poch menyspreu e vergonya del consolat un hom 5135 apel·lat M. Perpenna, qui fon abans cònsol que ciutadà de Roma. Emperò en la guerra que menava fon pus profitós al ben poblich de Roma que Varró, de qui en lo capítol ans d'aquest és feta menció, car pres lo rey Aristonich e venjà la destrucció que féu lo dit Aristonich de la gent de Crasso, qui fon vençut per 5140 Aristonich. Emperò la vida d'aquest M. Perpenna, que obtengué

5138 de²...5139 menció] *De quo dixit precedens exemplum* (Dionysius, f. 126).

5122 veat] nat *H* **5123** fort] *om. CG* | noble] notable *E* **5125** en¹] *om. G* que-s ... 5128 batalla] *om. B* **5126** ell] *om. EF* | ensemps ... 5124 donàs] *om. CG* | contrastant ... 5124 Paulo] *om. E* **5127** la batalla] *om. E* | culpa] colpa *DE* | del ... Varró] sua *CG* **5128** gent] gents *E* | poble *F* | tornant] tronant *G* **5129** e ... Paulo] *om. CG* | a ... 5133 lo¹] al *E* | a ... 5133 tornar] al dit loch de cannas que romangues paulo emillio ab le ost e que varro sen tornas permetent quel dit paulo emilio moris ab que varro scapas *CG* **5130** venia] *om. B* **5131** l'isqué] isque *B* | a rebre] *om. E* | rebre] rebrel *CG* | volent-lo] volent *B* **5132** emperò] *post* empero *add. ell DEF* **5133** de²] dels *H* | romans] Roma *E* | oferiren-li] offeri *F* | o] *post* o *add. dela CGH* **5134** cançelleria] cavalleria *I* **5135** C v] *om. G* | v] *iiii E* **5136** Perpenna] porpena *CDF* | porsemia *E* | pompenna *G* | qui] que *H* **5137** en] *om. G* | fon] fos *FG* | profitós] profitosa *G* **5138** de²] *om. C* **5139** pres] apres *EF* | Aristonich] Ariscamich *H* | e ... 5144 Aristonich] *om. DEF* **5140** Aristonich¹] Aristomich *H* **5141** Aristonich] lo dit porsemia *E* | Aristomich *H* | Perpenna] porpena *C* | porsenna *DF* | porsemia *E* | Pompena *G* | que] *om. I* | obtengué] obtingues la *E*

- honor triumphal, fon condempnada en la mort per la Ley Pàpia, per la qual fon declarat que no era estat cònsol. E lo pare d'aquest, com se hagués usurpats los drets de ciutadà romà e no
 5145 li pertanguessen, citat per Sabèl·lio, fon determenat per dret juhí que axí com a strayn se'n tornàs a sa terra. Adonchs, lo nom de M. Perpenna, obtenebrat lo seu fals consolat, lo seu imperi semblant d'una gran obscurat, la sua honor triumphal flaqua e tremolosa, no·l defeneren que ab sa vergonya no se n'hagués
 5150 anar, axí com a peregrí, fora Roma, en altra terra.
- C. VI. ^[42ra] Les bones e pròsperes fortunes de March Pòrcio Cató foren desijades publicament per los romans. Lo qual, com lo seu nom fos minve e menyspreat per los tusculans, ell lo reté noble hi excel·lent als romans. Per aquest Cató han rebut
 5155 ornament les doctrines de les letres latines, car ajusta-y la *h* e la *d*; per aquest la doctrina de cavalleria ha rebut ajuda singular, car posà-la en certes regles; per aquest la majestat del senat és crescuda e multiplicada, la casa de la qual isqué lo derrer Cató, qui fon gran glòria de la ciutat de Roma.
- 5160 C. VII. Mas per ajustar exemplis de gent estranya a les ystòries dels romans, recitaré de Sòcrates, qui no solament per juhí de hòmens, ans encara per paraula divinal del déu Apol·lo fon jutjat ésser molt habundós en virtut de saviea. Qui de part de
 20

5143 per...cònsol] *Per legem quam Papius tulerat, declaratum est quod ipse non fuerat consul, scilicet consulatus eius fuerat falsus* (Lucas, f. 42rb-va). **5155** car ... 5156 d] *Quia inuenit H et D* (Lucas, f. 42va).

5142 fon] feu *G* **5144** ciutadà] *post* ciutada *add.* de *EFGH* **5145** Sabèl·lio] sedellio *CG* **5146** a] en *I* **5147** Perpenna] porpena *CD* | porsemia *E* | porsenna *F* | Ponpenna *G* | obtenebrat] *post* obtenebrat *add.* per *I* | lo¹] los *G* | seu¹] *om.* *CGI* | imperi] *post* imperi *add.* fon *C* | *add.* fou *G* **5149** tremolosa] temerosa *H* | no·l ... 5147 axí] *om.* *CG* | ab] *om.* *B* **5151** C vi] *om.* *G* | vi] v *E* | fortunes] ventures *E* **5153** nom] *post* nom *add.* no *E* | minve] mive *D* | tusculans] costulans *E* **5155** car] cor *CG* **5156** rebut] reebuda *E* **5157** posà-la] posada *E* | és] ha *CG* **5158** multiplicada] *post* multiplicada *add.* de *E* | de la] del *FH* **5159** fon] *post* fon *add.* la *G* | gran] *om.* *C* | de Roma] romana *D* **5160** C vii] *om.* *G* | vii] vi *E* | ajustar] *post* ajustar *add.* a *E* | exemplis] eximplis *CDEFGH* | gent estranya] gents estranyes *EF* | les ystòries] la ystoria *D* **5161** dels] deles *B* **5162** divinal] *om.* *D* **5163** de²] per *E*

mare fon fill d'una dona dita Fanàretra, e era madrina. Lo pare, 5165
 apel·lat Soferonico, fon picapedrer, emperò lo dit Sòcrates pujà
 a estament de gran glòria excel·lent, e no sens mèrit, car com
 molts enginys d'òmens fort abtes e sciens errassen axí com a
 cechs en una gran disputa, volents determenar e declarar ab lurs
 arguments –los quals havien més de supèrflua loquacitat o
 parleria que de certinitat– les mesures del sol e de la luna e de 5170
 les altres esteles e l'àmbit o la granea de tot lo món, Sòcrates,
 removent lo seu coratge d'aquestes vanes errors e feent-lo entrar
 10 en les pregonees de la humanal condició, forçà lo dit coratge
 seu d'escodrinyar les afeccions de vicis e de virtuts, que són
 posades en les medul·les dels delits dels hòmens. On aquest 5175
 determenà molt habundantment de les afeccions humanals, axí
 com de goyg e de dolor, d'esperança e de temor, de amor e de
 hoy. En tant ^[42rb] que, si hom vol estimar la virtut per si mateixa,
 podem dir que·l dit Sòcrates és mestre marvellós en doctrina
 moral. 5180

Valeri: qui sap ara Eurípedes quina mare hac e com era
 nomenada, ni·l pare de Demòstenes com hac nom en los nostres
 20 temps? Hoc encara en lo lur temps era cosa fort ignota e a molts
 e als demés, emperò totes quasi les ystòries dels doctors parlen

5174 que ... 5178 hoy] *Perduxit inuestigationem suam in intimas medullas humane condicionis, ubi reperit amorem, concupiscenciam et delectationem, odium, abhominacionem et tristiciam, spem et desperationem, timorem et audaciam et iram* (Lucas, f. 42va).

5164 madrina] *post* madrina *add.* e *DEF* **5165** Soferonico] Seferonicho *EGH* | picapedrer] piquapedres *AB* **5166** gran] *om.* *B* | sens] *post* sens *add.* gran *D* **5167** enginys] engenys *H* **5168** e declarar] *om.* *H* | lurs] los *E* **5169** loquacitat] la quantitat *E* **5170** que] *om.* *CG* **5171** altres] *post* altres *add.* planetes e *E* | *add.* planetes o *F* | l'àmbit] lambir *H* | o] e *CEFG* **5172** removent] romanent *CE* | seu] *post* seu *add.* gran *H* | feent-lo] faent los *D* **5173** dit] *om.* *I* **5174** que] qui no *E* **5176** afeccions] afeccionons *B* **5177** e²] *om.* *H* | temor] *post* temor *add.* e *EGI* **5178** En] entre *E* **5179** és] *om.* *I* | en] de *C* **5181** ara] *om.* *H* | Eurípedes] Eurepides *I* | e] ni *G* | era] fo *E* **5182** Demòstenes] domestenes *DE* | Demoscenes *G* **5183** lo] *om.* *EH* | e] *om.* *EI* | a molts] al mots *G* **5184** als] ales *F* doctors] *om.* *B*

5185 que la mare de Eurípides era revedora de cols e lo pare de
 Demòstenes era revedor de coltells. Mas quines són les
 tragèdies que féu Eurípides e com és alta la art de eloquència o
 bella parleria que féu Demòstenes, no ha cosa al món pus
 manifesta ni de major fama!

5190

5185 Eurípides] Eurepides *I* | revedora] vedora *I* | de cols] *om. E*
5186 Demòstenes] domestenes *DE* | Demoscenes *G* | són] *om. CG* | foren
E | les] *om. CG* **5187** féu] fou *E* | Eurípides] Eurepides *I* | alta] alt *CG* | o]
 e *E* **5188** féu] fon *G* | Demòstenes] Demoscenes *G* | al] el *ABE* | pus] tan
I **5189** ni] e *G*

Títol v. De aquells qui no semblaren la excel·lent noblea de
lurs pares e predecessors

- C. I. Segueix-se la segona part d'açò que havia promès, la qual
deu ésser aplicada a les ymatges dels hòmens excel·lents e 5195
virtuosos enfosquides e cubertes en tal guisa que no apar la lur
maravellosa resplendor. E açò serà mostrat com recitarem
d'alguns fills qui han degenerat de la resplendor de lurs pares
nobles e virtuosos, los quals fills són axí com a senyals nobles,
10 plens de vils e negres sutzures, de perea e d'iniquitat. 5200
E quina cosa és al món pus leja e monstruosa, qu·és quasi
contra natura, que Scipió, fill del sobiran Africà? Qui, nat en
tanta glòria com era la de son pare –qui vençé los cartaginesos
ab Aníbal– e de son oncle –qui recobra Àsia, qui era perduda–,
com lo dit Scipió, degenerant d'aquests, guerrejàs ab lo rey 5205
Anthíoco, un jorn se lexà pendra a fort poqua gent del dit rey,
com emperò més li valgués morir volenterosament, com ell se
sabés matar, que estant entre dos so-brenoms ^[42va] gloriosos del
pare e de l'oncle –com lo pare fon apel·lat per sobrenom Africà
20 per ço com subjugà Àfrica, l'oncle per Àsia que recobrà devia 5210
ésser dit Asiàtic– e liurar les mans per ésser ligades a
l'enemich e obtenir ab pregàries e supplicacions vida per
benefici de son enemich. Del qual en breus dies devia obtenir
victòria e honor triumphal l'oncle del dit Scipió, apel·lat Lúcio

5191 v] *om.* CDEFGH 5194 C i] *om.* G 5195 e] *om.* B 5196 enfosquides]
efosquides C | apar] par CG 5197 recitarem] recitare H 5199 axí] *om.* C
5200 d'iniquitat] iniquitat EF 5201 al] a B | el EI | e] *post e add.* pus I |
monstruosa] mestruosa CI | qu·és] que D 5202 del sobiran] de Sebiran E |
Africà] affricat G 5203 la] *om.* EF 5204 oncle] avonclo G | qui²] que BHI
5205 degenerant] *post* degenerant *add.* a H 5207 com emperò] empero com
H 5208 so-brenoms] noms E | del] de D 5210 l'oncle] la voncle E | que]
qui E 5211 dit] *om.* EF | e¹] *om.* CG liurar] liura H | les mans] los romans
E | per ... l'enemich] al enemich per esser ligades E 5212 ab] a E 5213
Del qual] deles quals F | breus] beus H 5214 e ... 5211 triumphal]
triumphal e honor E | apel·lat ... Scipió²] *om.* I

- 5215 Scipió, qui fon bell e resplandent als ulls dels déus e dels
hòmens.
- C. II. Aquest matex Scipió, qui axí degenerà de son pare, com
demanàs l'offici de la pretoria, qu'és offici axí com de la
governació de Regne de València, perquè pretor vol dir
5220 governador, e com fos costuma que aquells qui demanaven
semblants officis devien venir a un camp vestits ab la toga o
vestidura bella e blancha, lo dit Scipió portà la sua toga tota
sutza e plena de màcules. E fon axí cosa tan greu als romans
que, si no fos per prechs e ajuda de Citerió, qui era estat escrivà 10
5225 del pare del dit Scipió, no hagra empetrat del poble la honor que
demanava. Emperò quina differència ha entre rebre repulsa e
portar-se'n a casa l'offici de la pretoria ab semblants prechs e ab
tanta vergonya obtenguda? Quasi no deguna. E los parents del
dit Scipió, veents l'offici de la pretoria ésser més ensutzeït per
5230 ell que honrat, tractaren que no li fos posada cadira on segués e
que no determenàs ni publicàs algun dret, ans li levaren de la
mà un anell en lo qual era enpremtat lo cap d'Escipió Africà,
pare seu.
- Valeri: o bons déus, e quines tenebres havets lexades nàixer de 20
5235 tan resplandent lum!
- C. III. Considera lo fill de Q. Fàbio Màximo, qui vençé los de
Savohya e fon emperador marvellós, lo qual fill hac lo nom de
son pare, e vejes com destrohí ^[42vb] la sua vida vivint

5218 qu'és ... 5219 governador] *Add. trad.* Canals. *Vid.* Avenoz (2000: 340). **5236** los ... 5237 Savohya] *Sunt autem Allobrogi illi de Sabaudia* (Lucas, f. 43rb).

5215 Scipió²] *om.* DEF **5217** C ii] *om.* G **5218** qu'és] qui es E | com] *post* com *add.* lo H **5219** de¹] del CDEFG **5220** que] qui H **5221** a] en G | o] e CG **5222** e] o F | portà] aporta H | tota] *om.* CG **5223** sutza] sutzea DFH | axí cosa] cosa axí CH | tan] *om.* HI | greu] greus H **5224** Citerió] cicero DEFH | Citero I **5225** hagra] haguere EG **5227** a] *post* a *add.* le CG **5228** Quasi] qui H | deguna] neguna CGI | denegan E | de neguna F **5229** ensutzeït] ensutzit DH | ensutzat E | per ... 5226 honrat] que honrat per ell E **5231** algun] negun CG **5232** lo¹] la F enpremtat] empreptat D | lo cap] *om.* G **5234** Valeri] *om.* G **5236** C iii] *om.* G | de Savohya] savoyans I **5237** e] *om.* I

- luxuriosament e gitant a oblit tots los altres seus vicis. Les sues
males costumes poden ésser habundantment manifestades en la 5240
vergonya que li féu Q. Pompeyo estant governador de la ciutat
de Roma. Qui, per ço com lo dit Q. Fàbio dissipava follament
tot quant havia, emparà-li tots los béns paternals, vedant que
no·n pogues usar. E no fon una persona en la ciutat de Roma
que reprovàs ni reprengués aquella sentència, car gran dolor 5245
havien, perquè no podien ben sostenir que la riquesa de son
pare, la qual devia servir a la gent virtuosa e nobla dels Fabians,
10 fos dissipada en vicis e peccats.
Valeri: aquest qui fon constituït hereu per la gran benignitat de
son pare, per la publica sentència diffinitiva és estat justament 5250
deseretat.
C. IIII. Clàudio, apel·lat Bell per sobrenom, hac gran favor del
poble. E ajustant-se per matrimoni a la gent dita Fulviana, com
ell fos bellea de tota cavalleria, fon nomenat per lo poble Púgio,
que vol dir punyal o dagua. Aquest fo molt subjugat a sa muller 5255
per la sua virtuosa profembria. D'aquests dos nasch I fill apel·lat
Bell, qui fon tan viciós que no solament se hac en la joventut
pereosament e infructuosa, ans per folla amor seguint una
20 fembra comuna fon hom molt difamat, morint a mort molt
vergonyosa, car féu-se gran corrupció en les parts jusanas 5260
genitals e, com foren devorades, reté son esperit a la
intemperància o luxúria vil e leja.

5254 fon ... Púgio] *Et cognominatus est Pugio quia fuit honor milicie* (Lucas, f. 43rb). **5255** que ... dagua] *Pugio stat pro gladio* (Dionysius, f. 129; cf. Lucas, f. 43rb).

5239 gitant] *lexant EF* | altres] *om. H* | seus] *sues B* | vicis] *post vicis add. e C* **5240** manifestades] *manifestes CG* **5241** li féu] *om. G* **5242** de] *post de add. la G* **5243** emparà-li] *om. H* | los] *post los add. seus C* **5244** no·n] *noy E* | la] *post la add. dita G* **5245** que] *qui CEGH* **5252** C iiiii] *om. G* **5253** per] *ab DEF* **5254** per] *post per add. tot G* | Púgio] *pugre E* **5255** que] *qui CFG* **5256** sua] *om. C* | virtuosa] *om. DEF* profembria] *profembria CDE* | pofembria] *FH* **5258** pereosament] *pererosament EFG* **5259** molt²] *fort CDEFGHI* **5260** gran] *om. E* **5262** luxúria] *luxoria H* | leja] *sutze E*

C. v. Hortènsio fon hom qui sobre tots los ciutadans excel·lents,
 5265 generosos e de gran estat obtengué grau e actoritat de sobirana
 eloquència o bella parleria. Lo qual hac un nebot apel·lat
 Hortèncio Corbió, qui fon menyspreat sobre tots alcavots e
 àvols fembres, vivint ^[43ra] en vida sùtzea e diffamada en tant que
 ensutzí la sua lengua anant per los bordells, parlant de viltats e
 abominacions, axí com son avi Hortènsio per lo contrari havia
 5270 la sua lengua enbellida e dotada parlant en lo merquat per la
 salut e defensió dels ciutadans de Roma.

Valeri: com quart e considere lo perillós camí en lo qual he
 10 procehit d'anar avant, vull tornar atràs donant fi a mon procés,
 tement-me si molt perseverava en recitar semblants naufragis de
 5275 persones viciosas que no m'enbaraçàs en alguna supèrflua
 relació. Tornaré, donchs, lo peu atràs. E les ombres lejes e
 defectuoses lexaré jaure en la baixa centina e gran pregonea de
 lur sutzura, car més val recomptar dels nobles hòmens que en
 l'ornament de vestidures hi en les altres guises de viure
 5280 innovaren e feren queacom més que no era la costuma de la
 terra.

10

20

5263 C v] *om. G* | v] *om. E* | Hortènsio] Nortensio *B* | Lortenssio *EFH*
5264 obtengué] *post* obtengue *add. e I* | e actoritat] *om. DEF* **5265** o] e *G*
 Lo] la *E* **5266** Corbió] torbio *H* **5267** sùtzea] sutze *CEFGI* **5268** ensutzí]
 ensutzia *D* | ensutzei *EFH* | ensutza *I* **5270** parlant] *om. E* la²] *om. G* **5272**
 considere] consider en *E* **5274** naufragis] naufratges *G* **5276** E] *om. C* | E
 les] *om. G* | ombres] obres *EI* **5277** gran] *om. C* **5278** dels] de *E* | que] qui
G **5279** l'ornament] lornanament *H* vestidures] vestidura *H* | les] *om. G*

Títol VI. De aquells qui, nats de nobles pares, se comportaren en lur vestir e en altres arreaments pus pomposament e en altra guisa que la costuma de la terra no era 5285

C. I. Públio Scipió, com estant en Sicília cerquàs oportunitat en quina forma crexeria les sues hosts e com les passaria en Àfrica, pensant en son coratge com destrohiria Cartayna, entre tants consells e consideracions de cosa tan difícil mes-se a fer jochs e solaços, vestint-se lo pal·li, qui era un mantell lo qual usaven 5290
 10 los philosophs e·ls doctors e·ls officials de Roma. Aprés d'açò, calçà's unes calzes dites crèpides, cascuna de les quals és de dos peus, e axí que no y ha differència quina és del peu dret e quina del peu esquerre. E ja per açò lo dit Públio Scipió no hac les 5295
 mans pus flaques ni pereoses contra les hosts dels carthaginesos.

Valeri: no·m sé Públio Scipió si or·denà ^[43rb] los jochs e·ls solaços per ço que fossen pus alegres o més ardents, car los engiyns nobles hi exercitats tant com més reben legut repòs e 5300
 honest solaç tant són més animosos e pus esforçats. Bé creuria
 20 yo que fes los dits jochs en favor dels companyons sicilians ab qui era, estimant que n'obtendria major ajuda si aprovava lurs delectacions e les sollempnes e públiques exercitacions. E lo dit

5291 qui ... 5295 esquerre] *Pallium est uestimentum quod portatur super tunicam, quo utebantur philosophi et doctores et magistratus [...]* *Crepide sunt calciamenta puerorum. Et dicit Huguicio quod dicuntur crepide, id est dubie, quia erant pro utroque pede et poterant dubitari cuius pedis essent* (Lucas, f. 43va; cf. Dionysius, f. 129v-130).

5283 vi] *om.* *CDEFGH* | comportaren] com ponytaren *H* **5284** arreaments] ornamentals *C* | e²] *om.* *C* **5285** guisa] *post* guisa *add.* mes *C* **5287** *C* i] *om.* *G* **5288** crexeria] crexeria *B* | passaria] pasava *DF* **5289** pensant] posant *E* | en] *om.* *B* **5291** usaven] vestian *G* **5292** d'açò] aço *CG* | *om.* *I* **5293** unes calzes] *om.* *G* | crèpides] euripides *F* **5294** e¹] *om.* *E* | quina¹] qual *E* | e²] ni *E* | quina²] *post* quina *add.* es *CDFG* | qual es *E* **5295** peu] *om.* *DE* | Scipió] *om.* *E* **5296** ni] *post* ni *add.* pus *E* | pereoses] peroses *E* | pereroses *F* **5299** pus] mes *G* | o] e *CDEFGI* | més] pus *DG* | car] en *H* **5300** engiyns] engenys *H* | hi] o virtuosos *G* **5301** pus] mes *G* | esforçats] fforçats *C* **5302** dits] *om.* *C* sicilians] cecilians *CD* **5303** n'obtendria] obtendria *E* **5304** dit] *om.* *C*

- 5305 Públío Scipió venia als dits solaços après que havia fatigats o
treballats los costats e les altres parts del seu cos en fets
d'armes, volent provar la sua fortalea e vigor. E en lo provar de
les armes sostenia gran treball, e·n los solaços reposava del dit
treball. Nota que los dits sicilians són dits companyons dels
5310 romans, car en aquell temps tots quants obehien als dits romans
eren apel·lats lurs companyons.
- C. II. Nosaltres veem en lo Capitoli la stàtua de Públío Scipió
vestida d'un mantell lonch e redó, calçada de les calçes dites
crèpides. E volch haver lo dit Públío Scipió la sua ymatge axí 10
5315 formada e figurada, al·legant que ell havia usat de portar lo dit
hàbit en temps passat.
- C. III. Lúcio Sil·la, com fos emperador, no·s tench a menyspreu
ni a vergonya de anar per Nàpols ab lo mantell lonch e redó e ab
les calçes dites crèpides, semblants d'aquelles dels infants, que
5320 cascuna és de dos peus.
- C. IIII. Gayo Duèl·lio qui fon lo primer qui hac victòria dels
cartaginesos en la batalla de la mar, havia per costuma que tota
vegada que sopava fora sa casa, com se'n tornava, li anava
davant una entorta cremant e dos juglàs, la un dels quals sonava 20
5325 una museta, l'altre un lahut. E açò feya en senyal d'aquella
gloriosa ^[43va] batalla que obtengué dels dits cartaginesos.

5309 Nota ... 5311 companyons] *Vocat hic Siculos, socios, sicut tunc temporis uocabantur omnes qui obediebant Romanis* (Lucas, f. 43vb). **5318** lonch...5320 peus] *Est autem clamides mantellum longum et rotundum quo utuntur cruciferi. Crepidi autem sunt calciamenta puerorum illius temporis. Et illa calciamenta erant tam pro pede dextro quam pro sinistro* (Lucas, f. 43vb). **5322** cartaginesos] *Carthaginenses uocantur Peni* (Lucas, f. 44ra).

5305 o] e *CE* **5306** fets] fet *CG* **5307** E] *om. C* **5308** e·n...5305 treball] *om. E* **5309** dits¹] *om. CDEFGHI* | sicilians] cecilians *D* **5312** C ii] *om. G* | veem] vehen *H* **5313** redó] *post redo add. e CG* **5317** C iii] *om. G* | Lúcio] Nucio *G* **5318** lonch] loch *G* **5319** crèpides] trepidas *G* que] *E* **5320** cascuna] custuma *G* | peus] *post peus add. axi com del peu esquerre com del dret E* **5321** C iiiii] *om. G* **5324** entorta] torta de cera *EF* | en torxa *GH* | un] *om. B* **5325** una] *om. G* | feya] fenyà *F* **5326** dits] *om. G*

- C. v. Papírio Massó, com hagués treballat singularment en fets d'armes per lo ben publich e demanàs la honor triumphal al senat, la qual li fon denegada per ço com encara no havia fet acte per què la degués aconseguir, anàs-se'n al mont apel·lat Albà on, ab ses pròpies despeses, reebé la dita honor. E fon començament hi exempli als altres cavallers qui feren semblant. E com venia en algun loch on havia gran gent, feent-s'i qualque gran sollempnitat, portava corona o garlanda de murta per corona de lor, la qual donava lo senat a cells qui obtenien la honor triumphal. 5330
- 10 C. vi. Lo fet de Gayo Màrio apar que fos queacom foll e sens rahó, car après que hac obtengudes dues honors triumphals, la primera com vençé lo rey Jugurta, la segona com vençé trecents mília dels cimbresos e dels teutònichs, d'aquí avant begué per totstemps ab cantre. E féu-ho car son pare, après que hac obtenguda la glòria triumphal dels indians en la terra de Àsia, hac en ús de beure ab cànter. E axí lo dit Màrio en la forma de beure lo vi volch egualar les sues victòries ab les de son pare, qui fon apel·lat Líber, que vol dir déus del vi per ço com fo lo primer qui portà en Grècia una sarment. Lo vi és dit liber, que 5345
- 20

5339 trecents mília] *Tercenta milia Teuthonicorum et Cimbrorum debellauit* (Lucas, f. 44ra). **5344** son ... 5348 embriach] *Sic bibendo adequabat uictorias suas uictorie Liberi Patris. Iste uocatus est Dionisius. Sed quia uitem attulit de India in Greciam, que ibi numquam uisa fuerat, ideo uocauerunt eum Liberum Patrem. Patrem quia uinum facit generare liberum, quia liberat ab omni sollicitudine* (Lucas, f. 44rb). Així doncs, la glossa no explica que Canals confongui el déu Dionís, anomenat aquí pare, amb el pare de Màrius.

5327 C v] *om. G* | Papírio] Sapirio *G* | fets] fet *FI 5328* la] *om. E 5330* degués] *post* degues *add.* haver e *EF* | mont] munt *C 5332* hi] *om. G* | exempli] eximpli *CDEFGH* | qui] que *EF 5334* gran] *om. EH* | o] e *C* murta] mortra *GHI 5335* cells] aquells *H 5337* C vi] *om. G* | fos] fors *D 5339* lo ... vençé²] *om. B 5340* teutònichs] tenconichs *C* | per] *om. CEFG 5342* indians] indials *E 5343* hac en] havié *E* | de²] del *C 5344* lo] *om. DEF* | volch] voclch *D 5345* qui] que *H* | Líber] libre *H* | que] qui *CEFG* del] de *I* | com] *om. H 5346* portà] aporta *E* | sarment] *post* sarment *add.* e *C* | liber] libre *H* | que] qui *CEFG*

vol dir franch, car afranquex l'om de tota ànsia mentre que·l vi lo posseex e és embriach.

5350 C. VII. March Cató, qui havia l'offici de la pretoria, com donàs sentència de mort contra M. Scauro e contra los altres delats, no vestí altra vestidura sinó la pretexta, qu·és vestidura judicial molt honrada, emperò era costuma que, com donaven alguna sentència, vestien ^[43vb] una gonella altra ab la dita pretexta. Mas a pendre's licència d'aquestes coses e de semblants que són 5355 antiquades per gran consuetut o costuma, innovant-hi res, senyal és de gran virtut d'aquells qui·s prenen la dita licència. E ab lo títol següent e ab los exemplis que recitaré és manifestat la virtut quanta confiança ha en si matexa.

10

5351 qu·és...5353 pretexta] *Alia est iudicialis uestis insignis et honorifica* (Lucas, f. 44rb).

5347 afranquex] enfranquex *CG* | que·l] lo *CG* **5349** C vii] *om. G* | la] *om. D* | com] *om. CG* | donàs] dona *CG* **5350** Scauro] staturo *G* **5351** la] *post la add. vestedure dite C* | qu·és] ques ques *B* **5353** vestien] vesties *E* **5354** que] qui *EG* **5356** senyal] senyals *B* | d'aquells] daquell *H* | qui·s] qui *DEF* | prenen] pren *H* **5357** exemplis] eximplis *EFGH* manifestat] manifestada *DEFI*

Títol VII. De confiança de si matex

5360

- C. I. Com Públio e Gneo Scipions, germans, morissen en Espanya, e Roma rebés certenitat que la lur host era fort oppresa per los cartaginesos –ab los quals s'eren pacificades totes les nacions d'aquella província, faents grans amistats– e no fos algun duch ni capità dels nostres qui gosàs anar llà a recobrar la pèrdua que havien feta, Scipió, qui après fon apel·lat Africà, qui era de edat de XXIII ayns, offerí's de anar llà on era la host dels romans e, per la sua gran confiança, donà al poble romà sperança de salut e de victòria. E d'aquesta matexa confiança usà en Espanya, car, com asetjàs la ciutat dita Bandia, dix a molts qui venien davant la sua cadira que l'endemà venguessen davant la dita cadira que faria fer dins la ciutat. E tantost ab gran confiança féu esvahir la dita ciutat e pres-la-hi en aquell temps e loch que havia dit. Feent hedificar una sollempna cadira, pronuncià leys e ordinacions que manava servir. 5365
- Valeri: no ha al món pus generosa cosa que aquesta confiança. No és estada res pus vera que açò que dix Scipió de la presó de la dita ciutat. No fon cosa de major efficàcia que l'espaxament de pendre la ciutat. No és cosa al món pus digna que aquesta dignitat. 5370
- C. II. No fon menys coratjós ni de menor prosperitat lo passatge que ^[44ra] féu lo dit Scipió en Àffrica, on menà les hosts de Sicília vedant-ho lo senat. E si no hagués cregut més a son consell en 5375

5360 vii] *om.* CDEFGH | matex] matexa ABD 5362 C i] *om.* G | Gneo] gneo CI 5363 la] *om.* H 5365 faents] *post* faents *add.* se DEF | fahent H 5366 algun] negun CG | gosàs] volgues DEF | llà] *om.* H | a] *om.* G 5368 la] *post* la *add.* dita EI 5369 romà] de Roma E 5370 d'aquesta] aquesta E 5372 l'endemà] *post* lendema *add.* que li DEF 5373 dita] *om.* DEFHI | sua CG | faria] feye GH | ciutat ... 5370 la] *om.* H 5374 pres-la-hi] presla e E | pres la G 5375 e] *post* e *add.* lo H 5377 al] el I 5379 fon ... 5376 No] *om.* H | cosa] *om.* CG | l'espaxament] lempetxement C | empatxament G 5380 la] *post* la *add.* dita CDEF que ... 5377 dignitat] *om.* E 5382 C ii] *om.* G 5383 on] com DEF Sicília] Scilia C 5384 cregut] *om.* I | cregut més] mes cregut FG

5385 aquesta cosa que al dels senadors, no-s fóra trobada la fi de la
 segona guerra de Cartayna, al qual fet fon ben semblant la
 següent confiança. On, com ell fos en Àfrica, en la sua host
 foren preses algunes espies trameses per Aníbal. E feent-los-se
 venir davant, no·ls volch turmentar ni·ls enterrogà dels consells
 5390 ni del poder dels cartaginesos, mas féu-los mostrar diligentment
 tota la sua host manant que no y hagués res de fet de cavalleria
 que no vessen. Aprés, com los enterrogàs si havien mirat a lur
 guisa açò que·ls havia manat mostrar e diguessen que hoc,
 feent-los dar a dinar e civada als lurs cavalls, tramès-los-ne sans 10
 e segurs.
 Valeri: ab aquest sperit de tan gran confiança vençé Scipió
 primerament los coratges de sos enemichs que les armes.
 C. III. Venint a la gran confiança la qual lo dit Scipió Africà hac
 en los actes domèstichs dins la ciutat de Roma, recitaré en quina
 5400 forma com Lúcio Scipió, germà del dit Affricà, fos tramès en
 Àsia contra lo rey Anthíoco e no-s menàs vigorosament en la
 guerra, com lo volguessen deposar de la capitania, oferí's lo dit
 Scipió Africà de anar a ell per ajudar-li en la dita guerra. E,
 anant-hi, vençé lo rey Anthíoco. E com venguessen a Roma, 20
 5405 tantost fon feta qüestió a Lúcio Scipió de XL mília liures d'aur
 que havia rebudes de la peccúnia de Antiochia, citant-lo que
 vengués retre compte a la cort. Veent açò lo dit Scipió Affricà,

5399 recitaré ... 5404 Anthíoco] *Lucius Scipio fuit consul contra regem Anthiocum et, quia non strenue gubernabat bellum, uoluerunt senatores abrogare sibi imperium et dare alteri, quod, ut non fieret, Scipio Affricanus, germanus eius, obtulit se iturum ad ipsum et administrare bellum tamquam legatus eius [...]* Et uicit Anthiocum (Lucas, f. 44va).

5385 al] als *FI* | no·s] no *DEFGH* **5386** fon] feu *D* | ben] *om.* *CG*
5387 següent] *om.* *C* **5388** preses] presos *DGH* | trameses] tramesos *D*
E] *om.* *CG* | feent-los-se] faent les se *I* **5392** mirat] *post* mirat *add.* *prou*
EF **5394** dar] donar *CEF* | als lurs] als *DEF* | allurs *CGH* | sans] sals *CE* |
 saus *F* | sauls *G* **5396** Valeri] *om.* *D* | confiança] *om.* *B* **5397** primerament]
 primer *E* | los coratges] lo coratge *G* **5398** C iii] *om.* *G* **5400** fos] fon *F*
5401 Anthíoco] Anthico *G* **5404** rey] dit rey *E* | dit *H* | Anthíoco] Antonico
E **5406** Antiochia] antiotxa *E* **5407** retre] rete *F*

- mostrà lo libre on eren escrites les rebudes e les despeses per les quals podia ésser impugnada e anul·lada la acusació dels seus enemichs. E mostrant ^[44rb] indignació per ço com havien duptat de les coses qu·ell havia administrades axí com a legat tramès en ajuda de son frare, proposà davant lo senat en la següent forma: "No ret compte a l'erari o caixa de la cosa publica de les XL milia liures que demanats, com yo sia estat en aquest fet administrador de la capitania de mon frare Lúcio, qui era principal, emperò sé que ab mos tractes e ab mes bones e pròsperes fortunes gloriosament obtengudes he portat a l'erari o caixa del ben poblich dos milions de liures d'aur, per què no·m pens que·l fet sia vengut a tanta malignitat que algú·s puscha justament clamar de la mia innocència. Car, com yo haja subjugada tota Àfrica a vosaltres e als vostres succeïdors, no m'enportí res que fos dit meu sinó lo sobrenom, car són dit Scipió Africà, perquè no han retut a mi avar les riqueses de Cartayna ni a mon germà les de Àsia. Bé us dich que cascú de nosaltres és més enriquehit d'enveja, que'ns porten diverses, que de peccúnia".
- Valeri: tot lo senat aprovà la defensió d'aquest Scipió, constant e virtuosa, axí com aprovà lo següent acte. Car, com fos cosa molt necessària de traure peccúnia de l'erari o caixa comuna per obs del ben poblich, los qüestós qui tenien la dita peccúnia no y gosassen obrir dents que ley hi havia pel contrari qui u vedava.

5408 les] los *E* 5409 impugnada ... anul·lada] anul·lade e impugnade *C* acusació] escusacio *E* 5411 qu·ell] quels *CG* | que *DEF* | qui ell *H* 5414 yo] no *F* | en ... 5411 administrador] administrador en aquest fet *C* fet] *post* fet *add.* admi *F* | *add.* estat *G* 5415 de²] que *H* | mon] nostre *E* 5416 mos] *post* mos *add.* actes e ab mos *G* | mes] nostres *E* | e²] o *C* 5417 portat] aportat *E* 5418 caixa] casa *E* 5419 algú·s] negus *CG* [alguns *E* | puscha] *om.* *E* 5420 com] *om.* *E* 5421 als] a *E* | succeïdors] successors *EH* 5422 que] qui *G* | sobrenom] sobre dit nom *F* | car] cor *C* 5423 han] a *CG* | mi avar] avar ami *D* | avar] anar *E* 5424 les] *post* les *add.* riqueses *C* | cascú] quascuns *G* 5425 nosaltres] vosaltres *CEFG* | és] nes *E* | més] *om.* *CG* | enriquehit] richait *F* | diverses] *post* diverses *add.* mes *CG* 5428 fos] *post* fos *add.* acte e *E* 5429 per obs] *om.* *G* 5430 poblich] *post* poblich *add.* e *CG* 5431 gosassen] *post* gosassen *add.* tocar ne *C* | gosaven *G* | pel] en *G*

- Cellavòs, lo dit Scipió, com no hagués algun offici poblich, demanà les claus e obrint l'erari féu que la ley donà loch al profit de la cosa publica. Aquesta tan gran confiança li donà la
- 5435 sua consciència, e açò per tal com li recordava que totes quantes leys eren havia servades molt diligentment.
- C. III. No-m pusch enhujar de recomtar los actes del dit Scipió Affricà, car ell no-s fatigà o no fon hujat de ^[44va] fer obres virtuosas. On, com M. Mènius, qui era tribú del poble qui havia
- 5440 per offici de guardar e conservar lo bé del poble, hagués citat lo dit Scipió Africà feent-lo venir en lo mercat davant lo poble per respondre d'algunes qüestions que havia contra ell, cellavòs lo tribú, estant en lo mercat on havia infinida multitut del poble, volent hoir lo tribú qui accusava Scipió –e dien altres que fon
- 5445 citat per dos hòmens apel·lats Petilis, prenent aquest nom d'una ciutat de Calàbria dita Petília–, lo dit Scipió, venint al mercat ab una corona triumphal que s'ach posada sobre·l cap, pujant-se'n en lo loch qui era fet de proes de naus, on convenia de pujar tots aquells qui parlaven davant lo poble, dix les següents paraules:
- 5450 "O romans, qui exits del linyatge de Quirino! En aquest dia yo subjuguí Cartayna, que havia fetes grans coses contra vosaltres hi esperava de fer-ne majors, e forçí-la de obeir a vostres leys, per què rahonabla cosa és que-n memòria de tan gran victòria me seguiscats anant ab mi al Capitoli per fer laors e gràcies al

5439 qui² ... 5440 poble] *Add. trad.* Canals. **5445** prenent ... 5446 Petília] *Duo Petilii de domo Petiliorum, qui de Petilia, ciuitate Calabriae, uenerant* (Dionysius, f. 132v-133; cf. Lucas, f. 44vb). *Vid.* Avenoza (2000: 341). **5448** on ... 5449 poble] *Nam tunc consuetudo erat quod loquens ibidem sederet uel staret* (Lucas, f. 44vb).

5432 algun] negun *CEG* | degun *D* | de negun *F* | poblich] del ben publich *E* **5433** demanà] donave *E* | l'erari] lo armari *E* **5437** C iiii] *om.* *G* | iiii] iii *E* | recomtar] recitar *G* **5438** o] *om.* *C* | e *EH* | no] ne *C* | nos *G* **5439** qui²] *om.* *CGH* | qui² ... 5442 poble] *om.* *E* **5441** en ... mercat] *om.* *G* **5442** d'algunes] a algunes *E* | algunes *H* **5443** del] de *DEGHI* **5445** Petilis] Petilio *I* **5448** en lo] en un *E* | al *G* | convenia] com veyam *E* de] *om.* *EF* | tots] *om.* *C* **5449** les] los *E* | següents paraules] paraules següents *G* **5450** Quirino] Quirinio *E* | yo] *om.* *E* **5451** subjuguí] subjuge *G* | que] qui *DFG* **5452** fer-ne] *post ferne add.* de *E* | e] *om.* *B* forçí-la] forcils *D* **5453** victòria] venyança *G*

- bon déu Júpiter". Proposat açò, la sua veu fon axí delitabla e 5455
graciosa a tots quants la hoïren que meresqué haver singular
favor. Car, anant-se'n al temple de Júpiter, seguiren-lo tot lo
senat e l'orde de la cavalleria ab lo universal poble qui era
present, per què no restava al dit tribú qui volia proposar contra
Scipió Africà sinó que fes acció contra ell davant lo poble sens 5460
poble, romanint en lo mercat ab gran escarn e vergonya sol,
desert e derrenclit per tots quants hi eren venguts. E per
esquivar la sua vergonya e confusió, anàs-se'n lo dit tribú al
10 Capitoli e de accusador qui era de primer fon fet despuyx
honrador del dit Scipió Affricà. 5465
C. v. Scipió Emilià, de qui fon avi lo dit Scipió Africà, hac
coratge molt ^[44vb] generós. Car, com tengués assetjada en
Espanya una ciutat molt poderosa e ls seus cavallers li
consellassen que sembràs prop lo mur de la dita ciutat espinachs
de ferre e d'altres artificis de claus fets a quatre ho a tres cayres 5470
estant totstemps la un cayre agut mirant al cel, dient-li açò per
tal que ls enemichs no venguessen un dia soptosament contra
lur host sens que no fossen empatxats per los cavalls qui s

5466 de ... Africà] *Scipionis Affricani, aui sui* (Dionysius, f. 133v; cf. Lucas, f. 45ra). **5467** en Espanya] *Vrbem preualidam, id est ualde fortem, in Hispania obsideret* (Dionysius, f. 133v; cf. Lucas, f. 45ra). **5470** fets ... 5471 cel] *Sunt autem murices instrumenta ferrea parua que habent tria cacumina que quocumque spargantur unum respicit celum* (Lucas, f. 45ra; cf. Dionysius, f. 133v). **5473** sens ... 5474 dits] *Equi et homines ambulantes per uias taliter constratas uulnerant in pedibus* (Lucas, f. 45ra).

5455 bon] *om. G* | Júpiter] *Jubiter H* | Proposat] *preposat EF* **5456** haver singular] *haver honor singular e G* | singular] *post singular add. honor e EF* **5457** Júpiter] *Jubiter H* | tot] *tots E* **5458** de la] *e G* | la] *om. BCE* **5459** no] *om. I* | tribú... contra] *om. G* | qui] *que I* | proposar] *preposar EF* contra] *post contra add. lo dit CD* **5460** que] *om. I* | davant] *post davant add. tot H* | sens] *post sens add. lo E* | sens poble] *om. CG* **5461** sol] *sols G* **5462** e] *om. D* | derrenclit] *derelinquid FG* | desrenclit] *I* **5464** qui] *que EFGI* | de²] *om. F* | fet] *om. D* | despuyx] *puyx F* | *om. H* **5466** C v] *om. G* | v] *iiii E* **5467** generós] *virtuos D* | en Espanya] *om. I* **5468** poderosa] *pederosa B* **5469** consellassen] *consellaven G* **5470** d'altres artificis] *daltre artifici D* | a²] *om. H* | tres] *v EF* **5471** la] *en G* | dient-li] *dient EF*

- metrien per les soles dels peus los claus damunt dits, respòs
 5475 Scipió Emilià que no li aparia cosa leguda voler-los pendre e
 tembre'ls.
- Valeri: en quina part se vulla que·m gire recomptant fets hi
 exemplis dignes de memòria, vulla o no, m'è acostar e fregar ab
 aquest sobrenom Scipió.
- 5480 C. VI. No és leguda cosa de oblidar en aquest loch la gran
 confiança que hac en son coratge hi en son parlar Nasica, hom
 virtuós e de gran fama. On, com gran carestia se metés en
 Roma, Curiàcio, qui era tribú del poble, ajustà los cònsols a 10
 consell forçant-los que fessen provisió de forment e que sobre
 5485 açò anassen al senat per tractar quins missatgés trametrien per
 lo món ni a quines províncies los enviarien. Estant aquí present
 lo dit Nasica, veent que no era cosa profitosa al ben poblich de
 trametre los dits missatgés, començà a tenir e defendre la part
 contrària. E com sobre açò se mogués gran brogit e comoció en
 5490 lo poble, cridà lo dit Nasica altes veus, dient: "Callats, callats
 romans! Car més sé e molt més entenç quina cosa és profitosa
 al ben poblich que tots vosaltres". E com haguessen hoïda la
 dita veu tots quants eren presents, callant ab silenci ple de gran 20
 reverència, major cura hagren de portar e servir honor a la
 5495 actoritat del dit Nasica que de procurar viandes necessàries a lur
 vida.
- C. VII. ^[45ra] Lo coratge de Limi Salinàtor deu ésser liurat a
 memòria perpetual. Qui, com hagués destrohida l'ost dels

5475 aparia] paria *CG* | voler-los] volent los *DH* | voler lo *G* **5477** gire] gir
CE | *post* gire *add.* e *H* **5478** exemplis] eximplis *CEFGH* | e] a *C* | e a *E* | e
 fregar] *om.* *H* **5480** C vi] *om.* *G* | vi] v *E* | No] E no *G* **5481** hac] *post* hac
add. aquest *G* | Nasica] vasica *CG* | Vastica *E* **5482** carestia] crestia *G*
5483 Curiàcio] Cunacio *G* **5486** quines] quina *G* **5487** Nasica] vasica *CG* |
 nascita *E* **5488** començà] comenzant *E* | a] de *CDG* | e] *post* e *add.* a *EI*
5489 comoció] comosicio *G* **5490** cridà] cridat *F* | Nasica] vasica *CG* |
 nascita *E* | dient] *om.* *C* | callats] *om.* *DEF* **5491** Car] cor molt *C* **5493**
 callant] callants *F* | ple] *om.* *CG* **5494** reverència] *post* reverencia *add.* e *D* |
 hagren] hagneren *EGH* portar ... servir] servir e portar *G* | servir] *post*
 servir *add.* la *DEF* **5495** Nasica] vasica *CG* | nascita *E* | necessàries ...
 5492 vida] *om.* *E* **5497** C vii] *om.* *G* | vii] vi *E* | Limi] lini *E* | livio *H* | livi *I*

- cartaginesos en Úmbria, on morí lo lur capita Hasdrúbal, e li diguessen los seus que·ls lombarts e·ls francesos fogien tots desbaratats sens capitans e sens penons e senyeres, per què ab poqua gent los podia haver tots morts ho presos, respòs lo dit Salinàtor que rahó era de perdonar a cells qui fogien per tal que lurs enemichs los cartaginesos no haguessen deffalliment de missatjés e correus domèstichs de lur terra matexa qui·ls denunciassen la destrucció e dissipació de lur gent d'armes e la pèrdua de la batalla. 5500
- 10 C. VIII. La dita confiança e generositat de coratge qu·és recitada fon en fets d'armes, mas no és menys loable aquella que fon pacífica, sens combatiment e batalla campal, la qual mostrà en lo senat P. Furió Philó estant cònsol. Car, com dos grans hòmens qui eren estats cònsols e cellavòs eren consellés, ço és Q. Metel·lo e Quinto Pompeyo, fossen enemichs seus manifestes e diguessen murmurant contra ell que ab gran cobejança e ambició se havia procurada la província d'Espanya, la qual li era pervenguda per sort, on devia anar de present, sabut açò, Furió forçà los dits seus enemichs que anassen legats ab ell en Espanya per consellar-lo en los fets de la guerra. E no solament aquest Furió hac confiança forts, ans fon temerària e folla atrevint-se de cenyhir los seus costats ab dos hoys cruels, ço és ab dos enemichs mortals, sostenint de cerquar en lo si dels 5505
- 20 5510 5515 5520

5500 lombarts ... francesos] *Gallos ac Ligures, id est Lombardos* (Dionysius, f. 134; cf. Lucas, f. 45rb). **5509** fon² ... 5510 campal] *Togata, id est pacifica* (Dionysius, f. 134; cf. Lucas, f. 45rb).

5499 Úmbria] vimbria *D* | on] com *CG* | lo] *om. E* **5501** e²] *post e add.* sens *F* **5502** ho] he *CE* **5503** a cells] aquells *H* | fogien] fugen *H* **5504** lurs] los *E* | de missatjés] *om. EF* **5505** e] o *H* | qui·ls] quels *E* **5506** e¹] o *DI* | e²] a *G* **5508** C viii] *om. G* | viii] vii *E* | qu·és] qui ere *E* | quis *G* **5509** fets] fet *EI* | mas] mes *E* | no] *om. E* | que] qui *E* **5510** pacífica] pacificade *C* **5511** Furió] fulio *E* | Philó] filio *CDG* | filosof *I* | Car] cor *C* | com] *om. E* **5513** Metel·lo] Macello *E* manifest] manifestes *B* **5514** murmurant ... ell] contra ell murmurant *D* e²] o *I* **5515** li] lie *D* **5517** dits] *om. GI* | seus enemichs] enemichs seus *E* | legats ... ell] ab ell legats *D* **5518** los fets] lo fet *EI* **5519** temerària] camareria *E* | folla] folia *E* **5520** cenyhir] tenirse *E* | cenyirse *FH* | sinyer *I*

enemichs la administració de la guerra, que envides és segura en los corals amichs.

5525 E si ve en plaer als hoidós, necessària cosa és de recomptar lo fet de L. Classo, qui fon hom molt virtuós e de gran eloquència.

Lo qual, com ^[45rb] après que fon estat cònsol obtengués la província de França, la qual regia, e un dia veés aquí G. Carbó, qui era vengut per aguaytar sos fets si·l poria en res accusar –e açò feya per tal com lo dit Classo, estant cònsol, havia
5530 sentenciat a exellament lo pare del dit Carbó–, sentint açò Classo, no volch gitar de la terra que regia lo dit Carbó, ans li
féu hedificar una cadira en lo loch del juhí, feent-lo seure ab si, no volent determenar res sens consell del dit Carbó.

10

5535 Valeri: aquest Carbó, hom cruel e sospitós, no s'enportà de la província de França altra cosa sinó que conech manifestament en quina forma lo seu pare era justament exellat per jutge axí éntegre e savi e virtuós com era Classo.

C. IX. Lo primer Cató fon moltes vegades accusat per los seus enemichs, emperò null temps fon convençut ne condempnat de
5540 algun crim de què fos accusat. E com moltes de vegades l'aguessen mordut sos enemichs, un jorn com fos citat que comparegués en lo loch publich davant lo jutge, posà tanta de
confiança en sa innocència que, com Tibèrio Gracho, ab lo qual havia hagudes grans discòrdies en la administració de la cosa
5545 publica, fos enemich seu molt odiós, demanà que·l dit Tiberi fos son jutge, per la qual cosa veents sos enemichs la ferma e forts confiança del coratge d'aquest Cató, jaquiren la pertinàcia que havien en la persecució.

20

5522 administració] admiracio *H* | que] qui *G* | envides] abvides *E* **5524** en] de *E* **5525** fon] fom *B* | molt] *om.* *F* **5527** aquí] *om.* *E* **5529** lo ... Classo] *om.* *I* **5530** a] en *CG* | sentint ... 5526 Carbó] *om.* *E* **5531** que] qui *H* **5533** determenar res] res determenar *I* | consell] *om.* *D* del] lo *D* **5537** e¹] *om.* *EGH* **5538** C ix] *om.* *G* | ix] *om.* *C* | viii *E* | los seus] sos *G* **5539** convençut] convengut *CE* | de] a *E* **5540** algun] negun *CG* | de¹] *om.* *CG* | de²] *om.* *CDG* **5542** lo¹] *om.* *EH* **5543** que com] que com que com *D* | Gracho] gracto *C* **5544** hagudes] *post* hagudes *add.* de *G* **5546** veents] veent *EG* **5548** la] sa *CG* | persecució] execucio *E*

- C. X. Semblant fortuna hac Emílio Scauro, qui fon axí de longa
 vida e robusta e hac semblant coratge innocent e virtuós com lo
 dit Cató. Qui, com fos accusat en lo loch del juhí publich
 posant-li que havia rebuda una gran quantitat de peccúnia del
 rey Mitridates, e açò per tal que trahís la cosa publica, responent
 rahonà la sua causa en la ^[45va] forma següent: "Pròmens romans,
 no és justa cosa ni rahonable que yo, qui he viscut en Orient
 menant la guerra contra Mitridates, que haja retre rahó de la mia
 vida en poder d'altres gents, ço és de vosaltres qui habitats en
 10 les parts de Occident, emperò sol d'aço vos enterrogaré. Com
 emperò la major part de vosaltres no sia estada en les honors hi
 en los actes meus, los quals he fets en Orient, veus que Vàrio
 Severo, qui és de Verona, proposa e diu que Emílio Scauro,
 corruput per peccúnia per lo rey Mitridates, ha volgut trahir
 l'imperi del poble romà. D'altra part, és lo dit Emílio Scauro qui
 nega tot açò dient que no ha culpa en res que sia proposat contra
 ell. Digats, a qui devets mils creure?". Hoïdes lo poble aquestes
 paraules, meravellat del proposar rahonable que havia fet,
 comogués contra lo dit Vàrio qui l'accusava, cridant que d'aquí
 20 avant se lexàs d'aquella folla acusació que feya contra lo dit
 Emílio Scauro.
- C. XI. Per lo contrari se hac M. Anthoni, hom fort bell parlar,
 car no recusant o donant exepció a la part, ans abraçant e

5555 qui ... **5556** Mitridates] *Ego qui apud alios uixi, scilicet in Oriente contra Mitridatem* (Lucas, f. 45va-vb). **5557** ço ... **5558** Occident] *Add. trad.* Canals.

5549 C x] *om. G | x | ix E | Scauro] stauo DHI | estaturo G 5550 coratge] post coratge add. he CG 5551 Qui] que H 5552 que] qui E 5553 Mitridates] Matridaçes E 5556 contra] post contra add. los CG Mitridates] Matridaçes E | Mitridates G | que] qui E | haja] aga a D | havie E 5558 de] *om. B 5560 en los] om. G | he] ha F | veus] Aveus E | Vàrio] varro EF 5561 Severo] fervo E | diu] post diu add. axi E | Scauro] stauo DHI | staturo G 5562 Mitridates] Matridaçes E 5563 del poble] om. C poble] post poble add. de I | romà] post roma add. e B | Scauro] sstauo DFHI | staturo G 5564 culpa] colpa DH | contra ell] om. D 5566 proposar] preposar F 5567 Vàrio] varro DEF 5568 que] qui E | lo] al G 5569 Scauro] stauo DFI | staturo G 5570 C xi] *om. G | xi | x E Per] [P]er A | M] micer E 5571 o] he CG***

consentint en la causa que-s menava contra ell, mostrà evidentment quanta era e com gran la sua innocència. Car, com ell, tenint l'offici de la quëstoria, a qui pertanhia de collir e 5575 distribuir los dinés de la cosa publica, anàs tramès en Àsia e fos vengut a una ciutat dita Brundusi, rebé letres per les quals fon certificat en quina forma era accusat que havia corrompuda una verge consecrada als déus e que la querimònia era feta davant Lúcio Càssio, jutge, la cadira judicial del qual per la gran 5580 justícia e rigorositat sua era apel·lada Mortaldat de Malmirents. E com lo dit Anthoni se pogués justament defen-sar ^[45vb] per 10 benefici e ajuda de la ley feta per Memio, la qual manava que no fos feta alguna inquisició contra aquells qui eren tramesos per algun fet de la cosa publica mentre eren absents, no hac cura 5585 d'aquesta defensió, ans tornà espatxadament a Roma. E per lo consell bo que hac, ple de gran confiança, meresqué de aconseguir absolució espatxada del crim que li era posat e molt honest retornament a la província on era tramès.

C. XII. Altres exemplis són publichs de bellea e graciosa 5590 confiança. On, com en la guerra que menava Roma contra lo rey Pirro los carthaginesos trametessen navili de CXXX naus en 20 ajuda dels romans, e açò per lur propri motiu, e ja fos vengut lo dit navili fins a I ciutat dita Hòstia, que és assetjada en la boca del riu de Tíber –e d'aquella ciutat fins a Roma no ha sinó XV

5574 a ... 5575 publica] *Vid.* les notes a II.1.9. 5593 que ... 5595 milles] *Hostiam, que ciuitas sita est in hostio fluuu Tiberis et distat a Roma per XV miliaria* (Lucas, f. 46ra).

5573 e] o E | com¹] quant G | sua] dita I 5574 ell] *om.* DEF | de²] *om.* H 5575 anàs] ans CG | anans EF | *om.* H | fos I 5576 a] en GH | Brundusi] brudusi F | rebé] rebes G 5578 feta] *post* feta *add.* als H 5579 Càssio] crasso E | crassio F | jutge] *post* jutge *add.* de E 5581 defen-sar] defendre H 5582 Memio] menio CG | pormenio E | permenio F | mernio H 5583 alguna] *om.* DEF | neguna CG 5585 espatxadament] *post* espatxadament *add.* del crim qui li era posat G | lo] *om.* G 5586 hac] *post* hac *add.* e G | ple de] per la G | de²] *om.* DEF 5587 aconseguir] haver H | que] qui GHI 5588 honest] *post* honest *add.* espexament e G | retornament] retorna EF 5589 C xii] *om.* G | xii] xi E | exemplis] eximplis EFGH | bellea] bella CDEFGI 5591 cxxx] *post* c *add.* e AB 5593 a] en G | assetjada] assituade G 5594 de] dit G | xv] xvi ABI

- milles–, sabut açò, lo senat ordenà legats qui anassen al capità del navili dels cartaginesos al qual diguessen que·l poble romà no acostumava de començar guerra la qual no pogués menar e mantenir ab sa pròpria cavalleria, e axí que tornassen lur navili a Cartayna. 5595
- Aquest matex senat hac major confiança, car, com en la destrucció que·s féu dels romans en la batalla de Cannas, on l'imperi de Roma perdé quasi tota sa virtut –car Aníbal tramès a Cartayna tres almuts d'anells, los quals pres de les mans dels cavallers romans morts en la dita batalla–, no contrastant açò, trameteren cavalleria en Espanya per suplir a lur gent. E féu la confiança del dit senat que·l camp on estava la host de Aníbal, que tenia fins a la porta dita Capena assetjant Roma, no·s vené per aquell de qui era lo dit camp per menor preu que si·ls carthaginesos ^[46ra] no·l posseïssen. Car cellavòs, com Aníbal assetjava Roma, se féu vendició del camp e trobàs·s'i tant com si no fos temps de guerra. 5600
- 10 Valeri: e què és regir-se axí fiançosament en les coses adverses o contrarioses sinó girar e convertir en ajuda sua la fortuna cruel, vençuda vergonyosament com veu los hòmens forts e virtuosos contrastar a les sues adversitats terribles? 5605
- 20 C. XIII. Per gran espay és luyat lo senat del poeta Àccio, al qual passam tractant de la sua confiança. E per tal que pus legudament pervengam per ell a les ystòries de gents estranyes, 5615

5602 car ... 5604 batalla] *Fuerunt propter multitudinem interfectorum et captorum, de quorum manibus Hanibal misit Carthaginem tres modios anullorum* (Lucas, f. 46ra). *Vid.* Avenoza (2000: 356).

5595 milles] millers *I* | qui] que *EH* | anassen] ana *H* **5596** del navili] dels navilis *E* | romà] *om.* *E* **5597** acostumava] acostume *C* **5598** sa] *om.* *B* | le sua *CG* | pròpria] *om.* *C* **5599** Cartayna] Cartaginia *E* | Cartagen *F* **5600** en¹] *om.* *H* **5601** on] en *E* **5602** de] *om.* *G* | sa] la *I* car] cor *CH* **5603** Cartayna] cartanyen *F* | tres] tes *B* | quals] qual *D* de ... 5598 mans] *om.* *G* **5605** suplir] suplicar *CH* **5606** del ... senat] *om.* *H* | de] del dit *EF* **5607** que] qui *G* | assetjant] assetjada *G* **5610** assetjava] assetya *G* **5612** en] a *E* **5613** o] e *CGH* **5616** C xiii] *om.* *G* | xiii] xii *E* | lo senat] *om.* *H* **5617** passam] passen *E* | posam *H* **5618** pervengam] pervengua *E* | les] *om.* *I* | de] *post* de *add.* les *CG*

bo és de produir-lo enmig de nostra presència. Lo qual, com
 5620 Júlio Cèsar, hom molt excel·lent e gloriós, entràs en lo col·legi
 dels poetes, no·s levà de sa cadira per fer-li reverència. No que
 ignoràs la majestat del dit Juli Cèsar ésser molt honorable, com
 ell fos príncep del món, mas féu-ho per confiança que havia en
 son saber veent-se queacom major que·l dit Júlio Cèsar en
 5625 esguart dels actes escolàstichs. Per la qual cosa fon escusat de
 crim de supèrbia, car en la sua escola no s'i feyen exercicis de
 fets d'armes, per los quals eren posades diverses estàtues en lo
 Capitoli en memòria dels cavallers victoriosos, mas 10
 exercitaven-se los seus dexebles en disputació de diverses
 5630 volums de llibres de versos e de dictats poètics.
 C. XIII. No fon vist e jutjat menys superbiós Eurípedes, poeta
 qui, com estant en Athenes fos pregat ab gran instància per lo
 poble que volgués raure una sentència que havia posada en son
 dictat apel·lat tragèdia, venint en lo loch on los poetes
 5635 divulgaven sos dictats, apel·lat scena, dix davant la gran
 multitut del poble que no acostumava ell compondre dictats e
 faules per ésser instruït ^[46rb] per lo poble, ans per tal que·l poble
 fos instruït per ell. 20
 Valeri: fort és loabla aquesta confiança la qual examina la sua
 5640 extimació ab cert pes de rahó, atribuint-se açò que no conté en

5626 exercicis ... 5628 victoriosos] *Quia in loco illo certabant poete de carminibus et uoluminibus uersuum et non de preliis et non de ymaginibus et stautis que erigebantur in laudem illorum qui prelia gesserant* (Lucas, f. 46rb). **5630** de² ... poètics] *Vid.* la nota anterior.

5619 bo] be *E* | presència] paciència *G* | Lo] la *F* **5620** excel·lent] *post* excellent *add.* e virtuos *CG* **5621** no·s] no *CG* **5622** del] de *I* | dit] *om.* *I* **5624** queacom major] que aconseguia *H* **5625** escolàstichs] escolastich *B* fon escusat] fon cesar *CG* | fon acusat *E* | *om.* *H* **5626** feyen] *post* feyen *add.* sino *DEF* **5627** los] les *EHI* | diverses] *om.* *CG* | estàtues] estatuts *E* **5629** dexebles] cavallers *G* **5630** llibres ... versos] versos de llibres *H* versos] verses *I* **5631** C xiiii] *om.* *G* | xiiii] xiii *BE* | e] ne *E* **5632** Athenes] achanes *E* | Actenas *G* **5633** posada] posat *F* **5634** apel·lat] appellade *G* | lo loch] los lochs *H* **5635** sos] lurs *F* apel·lat] appellats *G* **5636** compondre] pendre *E* **5637** ésser] *om.* *H* lo ... 5632 per] *om.* *CG* **5639** loabla] loabe *G* **5640** atribuint-se] atribuint asi *C* | *om.* *G* | que] qui *G* | no] *om.* *C* | en si] *om.* *C*

si algun menyspreu, ans és lunnyat de tota fatuïtat. E semblantment fon cosa loabla la resposta que·l dit Eurípedes féu a un poeta apel·lat Altèstides. Al qual, com Eurípedes se clamàs de son engyn dient que dins tres dies ab gran treball hi esvetlat estudi no havia pogut dictar sinó tres versos e lo dit 5645 Altèstides se gloriejàs dient que sens algun affayn ne havia ell dictats cent en fort breu temps, "Hoc –dix Eurípedes–, mas aquesta differència ha entre los teus versos e·ls meus, car los teus duraran solament tres jorns e los meus seran nomenats per 10 tots los segles". E axí s'esdevench, car los dictats de Altèstides, 5650 que havien apparència sola, defalliren durant lur memòria per fort breu temps; e los versos del dit Eurípedes, fets ab molt esvetlat estudi, són anats avant per temps eternalment duradós ab veles plenes de glòria molt famosa.

C. xv. Ajustaré a la matèria que tracte de present un altre 5655 exempli que s'esdevench en lo dit loch apel·lat scena, on los poetes se ajustaven. On, com un hom apel·lat Antigènides, qui era gran músich, mestre d'estruments de bocha axí com de xalamia, hagués un dexeble molt abte en l'art de sonar e de 20 cantar, mas fort poch graciós al poble, veent lo dit Antigènides 5660 que·l poble no aprovava ans desloava lo cantar del seu dexeble e açò car per ventura no havia la veu graciosa, dix al dit dexeble, hoint tots quants eren aquí presents: "Canta a mi e a les

5656 on ... **5657** ajustaven] *Ioculatores et poete sunt eiusdem scene, secundum Valerium, quia poete componebant fabulas quas ioculatores referebant et cantabant in scena* (Lucas, f. 46va). **5658** axí ... **5659** xalamia] *Add. trad. Canals*. **5662** e ... graciosa] *Propter defectum uocis* (Lucas, f. 46va).

5641 algun] negun *CGI* | tota] tot *G* **5642** semblantment] semblant *I* **5643** féu] fou *E* | un] una *E* **5645** versos] vessos *D* | verses *I* **5646** gloriejàs] glorieyave *G* | algun] negun *CG* | affayn] treball *G* **5647** fort] tan *CG* | Hoc] o *E* **5648** los¹] lo *F* | versos] vessos *D* | verses *I* **5650** s'esdevench] esdevench *E* **5651** que] qui *EG* | apparència] speranza *E* | sola] fola *E* | per fort] fort per *E* **5652** versos] vessos *D* | verses *I* **5655** C xv] *om. G* | xv] *xiiii E* | que] qui *E* **5656** exempli] *eximpli EFGH* que] qui *E* | apel·lat] appella *G* **5659** de¹] del *GI* **5660** Antigènides] *Altigenides I* **5661** no] nol *CG* **5662** car] *om. F* | ventura] *post ventura add. car DF* **5663** hoint] oynts *EHI* | eren] *om. G* | a¹] ab *C* | a²] ab *C*

- 5665 mies muses", ço és segons art de música. Car la perfeta art, per
bé que perda la favor de la ^[46va] fortuna, qu'és axí com a àvol
fembra que se'n va ab lo pijor, ja per açò no és privada de la
confiança de si mateixa, car sap quines laors mereix. Les quals,
si no aconseguex per juhí dels hòmens, qui fort sovint erra,
empetra-les ab son propri e familiar juhí, qui sap la sua obra
5670 ésser loable, posat que no sia acceptable a tots los hòmens.
- C. XVI. Un pintor molt abte apel·lat Censis, com hagués pintada
la ymatge de Elena, no esperà lo juhí dels hòmens què diria de
la dita ymatge, ans tantost que hac perfeta la pintura posà-y son
juhí escrivint-hi verssos en escriptura grecha, la sentència dels
5675 quals era que en aquella ymatge era contenguda la bellea de
Elena. La qual Homerus, poeta qui havia engiyn divinal,
loant-la, no poch pus perfetament posar en escriptura; ni Leda,
que fon mare de la dita Elena e la concebé de Júpiter, qui era
déus, no la parí pus bella que ell la havia pintada.
- 5680 Valeri: no donà poqua arrogància lo dit pintor a la sua man
dreta creent que tan havia manifestada la sua bellea pintant-la
com Homerus ab son engiyn divinal e Leda ab son part
celestial.

5664 ço ... música] *Quantum ad artem musicam* (Lucas, f. 46va). **5674**
escrivint-hi ... 5679 pintada] *In quibus uersibus erat talis sententia in
lingua greca expressa quod in illa forma et ymagine comprehendebatur
illa pulcritudo quam potuit exprimere Homerus, ingenio diuino dotatus*
(Lucas, f. 46va). *Z* no recull la cita grega, només transcriu *OYN* etc. Es
tracta dels v. 156-157 del cant III de la *Iliada*, que citem a partir de Kempf
(295): Οὐ νέμεσις Τρῶας καὶ εὐκνήμιδας Ἀχαιοὺς | Τροίηδ' ἀμφὶ γυναικὶ
πολὺν χρόνον ἄλγεα πάσχειν.

5665 la²] *om. E* | a] *om. CEF* **5666** que] qui *EG* | pijor] peijor *B*
5668 erra] erren *CG* **5670** posat ... acceptable] *om. G* **5671** C xvi] *om. G*
xvi] xv *E* **5672** diria] dirien *CDEF* | diran *G* **5673** perfeta] feta *H* | la²]
post la add. dita *EF* | posà-y] posa *D* | posant *H* **5674** verssos] verses *I*
5676 qual] *om. G* **5678** que] qui *DEGHI* | e] qui *G* | Júpiter] Jubiter *H* **5679**
déus] deu *I* | ell] *om. G* **5680** Valeri] *om. C* | arrogància] arogativa *H* **5682**
part] pare *EF*

- C. XVII. Fídias, qui fon picapedrer e feya ymages de pedra, en una resposta que féu quasi per scarn recità los verssos de Homero. On, com ell hagués feta la ymage del déu Júpiter celestial e l'agués obrada axí perfeta que mans d'òmens null temps feren cosa tan maravellosa ni de major propietat, com un amich seu l'enterrogàs on tenia la pensa e l'enteniment lavòs, com obrava la cara del dit Júpiter, la qual féu en vori axí pròpria com si fos devallada del cel, respòs que havia usat axí com a mestre dels versos de Homero, los quals versos no són posats aquí per ignorància de la lengua grecha.
- C. XVIII. ^[46vb] No·m lexen los prínceps e duchs victoriosos fer major trigua recitant exemplis comuns de gent de poch estament, perquè·m cové recomptar dels hòmens generosos. E primerament de Epaminondes. Al qual, com los ciutadans de Tebas per enamistat que li havien donassen l'offici del mustaçaf, a qui·s pertayn de tenir encunç los carrers de la ciutat, e aquest offici li donassen per menyspreu, car entre ells era minve e fort rebujat, no s'estech per açò lo dit Epaminondes que

5684 qui ... pedra] *De fabricatore Phidia* (Dionysius, f. 137). *Phidias enim fuit excellentissimus sculptor* (Lucas, f. 46vb). **5687** celestial] *Iouis Olympii, id est Celestis* (Lucas, f. 46vb). **5692** los ... 5693 grecha] *Qui uersus non sunt in isto textu et, si essent, non intelligerem eos* (Lucas, f. 46vb). *Vid.* Avenoz (2000: 345). *Z* no recull la cita grega, només transcriu *N.K.AKI. etc.* Es tracta dels v. 528-530 del cant I de la *Iliada*, que citem a partir de Kempf (296): Ἡ, καὶ κτανέησιν ἔπ' ὀφρύσι νεῦσε Κρονίων· | Ἀμ βρόσσιαι δ' ἄρα χαῖται ἐπερρώσαντο ἄνακτος | Κρατὸς ἄπ' ἀθανάτοιο· μέγαν δ' ἐλελιξεν Ὀλυμπον.

5684 C xvii] *om.* G | xvii] vi E | Fídias] Lidias E | Vidias G **5686** Homero] homo C **5687** obrada axí] axi obrada I | perfeta] perfetament EF **5689** la pensa] *om.* CG | lo pensament H | e] *om.* CG **5690** Júpiter] jubiter H **5691** havia] havi G **5692** mestre] *post* mestre *add.* seu CG | dels] del G | versos¹] verses I | Homero] Emero E | versos²] verosos G | verses I **5693** la] *om.* G **5694** C xviii] *om.* BEG | No·m] com G | e] els I | victoriosos] victorioses I **5695** exemplis] eximplis EFGH gent de] *om.* DEF **5696** perquè·m] per que I | cové] *post* cove *add.* de F **5697** Epaminondes] Epanmonides E | Epaminodes F | Epanninodes I **5698** que] que que G | del] de D **5699** pertayn] pertanyia DEF | los carrers] les cars E **5700** car] cor CH | com I **5701** e fort] e E | *om.* F s'estech] stec CG | sostench I | lo dit] *om.* E | Epaminondes] Epannonides E | Epaminodes F | Epaminontes H | Epanminodes I

- no-l rebés sens tota contradicció, prometent de tenir lo dit offici
 ab tanta diligència que de menyspreat que era lo retrià en breu
 temps honorable e de gran dignitat. E no-s triguà, car en breus
 5705 dies féu tant lo dit Epaminondes ab sa diligent procuració que
 l'offici menyspreat e rebujat fon desijat e demanat per los tebens
 axí com a noble e marvellós ornament.
- C. XIX. Com Aníbal, après que Cartayna fon presa, se n'anàs axí
 com ha exellat al rey de Bitínia apel·lat Prússia, qui era estat
 5710 vençut per lo rey Ponto, e lo dit Aníbal li consellàs que li
 mogué altra vegada guerra e lo rey li respongués que ls senyals 10
 de les entràmenes dels animals que havia sacrificats mostraven
 lo contrari, e axí que no u volia fer, "O –dix Aníbal–, e major
 creença vols donar a la miserable carn d'un vedell que a
 5715 l'emperador qui s'és envellit en fets d'armes?".
- Valeri: si comtes les paraules de Aníbal, breus són estades e
 curtes. Si guardes a la sentència, copiosa és e fort valerosa, car
 manifestà hi escampà davant los peus del dit rey les victòries
 que havia obtengudes, ço és com tolch al poble romà les
 5720 províncies d'Espanya; e com subjugà sots la sua potestat la
 fortalea de França e de Lombardia; e com passà las montanyes 20

5708 après ... presa] *Postquam Hanibal fuit uictus a Scipione et Carthago subacta* (Lucas, f. 46vb). **5709** de Bitínia] *Apud Prusiam, regem Bithinie* (Dionysius, f. 137; cf. Lucas, f. 46vb). | qui ... 5710 Ponto] *Qui debellatus fuerat a rege Ponti* (Lucas, f. 46vb). **5721** Lombardia] *Liguriam, id est Lombardiam* (Lucas, f. 47ra).

5702 dit] *om.* | **5703** tanta] *post tanta add.* de *E* | menyspreat] menys preu *C* | lo ... 5698 temps] en breu temps lo retrià *G* | retrià] rete *EH* | breu] *post* breu *add.* de *I* **5704** car] cor *C* **5705** féu] fou *E* | Epaminondes] Epannonides *E* | Epaminodes *F* | Epanminodes *I* **5706** e² ... 5701 tebens] per los Tebenchs e demanat *E* **5707** e ... ornament] *om.* *F* | ornament] ornaments *B* **5708** *C* xix] *E* *G* | xix] xviii *E* **5709** ha] *om.* *C* | Bitínia] batinia *CG* | Prússia] brusia *DEF* | estat] estant *F* | esta *G* **5710** dit] rey *CG* | li!] *om.* *H* **5712** havia] avien *DEF* **5715** qui] *om.* *C* | que *GI* | s'és] *om.* *C* | es *DEFG* | fets] fet *D* **5716** Valeri] *om.* *C* | comtes] compte *C* **5717** e] *om.* *DE* | fort] *post* fort *add.* e *E* **5718** manifestà] mostra manifestament denant lo dit rey *E* | manifestament *F* | los ... rey] los seus peus *E* **5719** com] que *H* **5720** com] *om.* *E*

dites Alpes, ^[47ra] on regna fret mortal, fent-hi camí artificiosament ab ferre e ab foch; e com desbaratà gran multitut dels romans prop lo loch dit Transimeno, qui ara és apel·lat Perusa, on los cossos dels romans no hagren sepultura ni lur capità, qui fon actor de cruel memoria; ítem, com guanyà la batalla contra los romans de prop Cannas, que fon als cartaginesos fet de maravellosa memòria; ítem, com possehí Càpua, que era la major ciutat de Ytàlia après Roma; e com havia quasi destrohida tota Ytàlia, a la qual donà guerra XVI ayns. E lo dit Aníbal, recordant totes aquestes coses, no portà molt pacientment que la glòria de la sua cavalleria provada ab tan larch experiment fos postposada a un fetge de vedella offert per sacrifici, on los gentils adevinaven. E no sens rahó lo dit Haníbal ho portava greu. Car, en açò que pertanyhia a jutjar dels sacrificis que·s feyen per los fets de les guerres e a estimar los actes e les fortunes de cavalleria, lo saber e·ll consell de

5722 on ... 5723 foch] *Alpes que [...] sunt frigoribus infames suo transitu fecit uiabiles, igne et ferro uiam faciens* (Lucas, f. 47ra). **5724** qui ...5726 capità] *Qui hodie dicitur lacus Perusinus, ubi cadauer consulis et aliorum Romanorum fuit inustus, id est caruerunt sepultura* (Lucas, f. 47ra). **5729** que ... 5731 ayns] *Hanibal habuit Capuam, que erat maior ciuitas Ytalie post Romam. Continentur etiam in illis uerbis quando eciam totam Ytaliam bellando lacerauerat per XVI annos quibus stetit in Ytalia* (Lucas, f. 47ra). **5734** on ... adevinaven] *In quo gentiles diuinabant* (Lucas, f. 47ra).

5722 regna] regnave *CG* **5723** artificiosament] artificialment *CG* | ab¹ ... ab²] e ab e *B* | desbaratà] desbaratada *H* **5724** Transimeno] transmeno *CG* | Transmenio *EF* | Transimeneo *H* | és] es es *B* | apel·lat] dit *G* **5725** Perusa] Perusi *G* | hagren] hagueren *EFG* | ni] *post* ni *add.* lo *C* | nil *FI* **5726** actor] *om.* *C* **5727** de prop] prop de *C* | Cannas] Cannans *E* que] qui *CDEFH* **5729** Càpua] *om.* *E* | que] qui *CEG* | la] *om.* *G* | ciutat] *om.* *CG* | com] *post* com *add.* hi *D* **5730** quasi] *om.* *DE* | quasi destrohida] destroida quasi *I* | donà] *post* dona *add.* gran *F* **5731** recordant] recordants *I* **5733** postposada] reposada *E* | a] ab *H* vedella] vedell la *E* | un vadell *G* | offert] offerit *CG* **5734** sacrifici] sacrificar *E* | adevinaven] devinaven *CE* | *E*] *om.* *H* **5735** que] qui *E* **5736** que·s] quis *E* | e] *om.* *G* **5737** les] *om.* *EH* | de¹] *post* de *add.* la *CG* cavalleria] *post* cavalleria *add.* e *F*

Hanibal, feent d'açó testimoni Mars, déu de les batalles, passava tots los altars e sacrificis del regne de Bitínia.

5740 C. xx. La paraula del rey Cotro fon plena de molt noble coratge, car, com ell sabés que·ls de Athenes li havien donada la ciutat, "E jo –dix aquest– los daré lo dret de la mia gent". En aquesta paraula igualà a la ciutat de Athenes la sua terra, apel·lada Tràchia. E féu-ho per ço que, per lo benefici que li era
5745 fet, ell ni la sua gent no fossen vists ésser menys savis e generosos e de menor condició, car los de Athenes eren més poderosos, pus savis e pus civils que·ls de Tràchia.

10

C. XXI. Axí bé noblament e coratjosa se hagren dos espartans, ço és de la ci-utat ^[47rb] de Lacedemònia. Car, com la un fos reprès per un hom dient que gran follia feya com fos coxo d'entrar en lo camp de la batalla, respòs que ab propòsit hi era entrat de combatre's e no de fogir. Un altre espartà fon al qual, com diguessen que les sagetes dels hòmens de Pèrsia eren tan espesses que·l sol tolien de vista e l'escurien, respòs: "Bé·m
5750 plau açò que comtes, car mils nos combatrem a la ombra".

5755

C. XXII. Un altre hom fon d'aquella matexa ciutat que hac semblant coratge com los damunt dits, qui respòs al seu

20

5738 déu ... batalles] *Mars, qui est deus bellorum* (Lucas, f. 47ra). **5746** car ... 5747 Tràchia] *Athenienses tunc temporis erant potenciores et ciuiliores et sapientiores quam Traches* (Lucas, f. 47rb). **5749** ço ... Lacedemònia] *Duorum Spartanorum, id est Lacedemoniorum. Nam illa ciuitas est binomina et uocatur Sparta et uocatur Lacedemon* (Lucas, f. 47rb).

5738 d'açó] *om. H* | Mars] *March E* **5739** altars e] *altres E* | Bitínia] *bitimia D* | Tibinia *E* | Tibina *F* **5740** C xx] *om. G* | xx] *xix E* **5741** Athenes] *athanes E* | Actenes *G* **5742** lo dret] *om. E* **5743** igualà] *valeri E* | *om. F* | a] *om. E* | Athenes] *athanes E* | Actenes *G* **5744** apel·lada] *appella G* | per²] *om. CE* | lo benefici] *los beneficcis E* que²] *qui G* | era fet] *eren fets E* **5745** ésser] *om. H* | e¹] *o E* | ni *H* **5746** e²] *o E* | car] *cor F* | Athenes] *athanes E* | més] *om. DEF* **5747** poderosos] *post poderosos add. e CE* **5748** C xxi] *om. G* | xxi] *xx E* bé] *om. CG* | e] *om. G* | hagren] *hagueren EGH* **5749** Lacedemònia] *Lacedonia EF* **5750** per] *post per add. la F* | feya] *post feya add. que D* | que *EF* | coxo] *coxa E* **5751** lo ... de] *om. H* | ab] *per H* **5752** fon] *om. AB* **5754** de] *la EF* | l'escurien] *scurahien C* **5755** comtes] *comptats G* nos] *nosen C* **5756** C xxii] *om. G* | xxii] *xi E* | que] *qui EG*

hostaler, qui li mostrava los murs alts e amples de la sua ciutat,
 dient: "Si aquests murs havets fets per les fembres bé havets fet;
 si per los hòmens, leja cosa havets feta".

5760

5759 dient] dient dient *B* | per] *post* per *add.* a *H* **5760** si...feta] *om.* *B*
 los] als *H*

Títol VIII. De constància

Aprés que havem tractat de l'animós coratge de confiança la qual han los hòmens virtuosos en si mateyxs, resta que determenem de la virtut de constància, qu'és ferm propòsit en
 5765 obres virtuosas, la qual se deu posar après de la confiança damunt dita, car algun hom no seria ferm en un virtuós propòsit si no confiava de sa virtut. E de la dita constància deu hom haver la present cura, car hom per sa pròpria confiança o ha en propòsit de fer alguna bona obra o l'à ja mesa en obra. Si ja la
 5770 met en execució, per molts detractós hi escarnidós qui la reproven no sia lexada, ans fermament sia defensada. Si per ventura ha en propòsit de fer-la, per molts desconselladós que haja, no-s trigue de metre-la en obra. E proseguint yo los exemplis de la dita matèria, mirant amplament tot quant s'i deu tractar o fer-se: primerament, la constància ho fermetat de
 5775 Fúlvio Flacco.

C. I. Haníbal, ab falses prometençes que féu als de la ciutat de Càpua ^[47va] dient que·ls daria lo regne de Ytàlia si lexaven los romans e·s ligaven ab ell, obtengué que·ls capuans lo reberen e
 5780 s'occupà la dita ciutat. Aprés de temps, los romans assetjaren la dita ciutat, la qual prengueren estant capità de la host dels romans Fúlvio Flacto, qui, estimant la malícia que havien feta feent pati traydor ab Haníbal, determenà de matar tot lo senat qui era estat consent en lo dit tracte criminós. Adonchs,

5761 viii] *om. DEFGH* | viii ... constància] de constancia viii **C 5764** de¹] *om. G 5766* algun] negun *CEG* | denegun *DF* | un *I* | seria] sera *DEF* un] *om. H* | propòsit] preposit **E 5769** l'à] *post* la *add.* ha *DGI* | ja mesa] mesa ja *G* | obra² ... **5774** en] *om. H* | ja²] *om. CG* | *post* ja *add.* no **I 5770** en] *om. B* | detractós] de tractes *CI* | hi] o **I 5771** reproven] reprenen *CEF* | ans ... sia²] ans sia fermament *E* | *om. I 5772* ventura] aventura *I* ha] la *EF* | propòsit] preposit *E* | desconselladós] conselladors *C* | desconsoladors *E* | de conselladors **I 5773** no-s trigue] no estiga **G 5774** exemplis] eximplis *EF* | s'i] se **E 5775** o fer-se] esforze *E* | la ...fermetat] *om. E 5776* Fúlvio] fluvio *CG* | Flacco] flacto *CDFG 5777* C i] *om. G* | Hanibal] Nanibal *B* | féu] fou **E 5779** capuans] cavallers **C 5781** la¹ ... prengueren] *om. EF 5782* Fúlvio] fluvio *G* | Flacto] flacco *HI* havien] havia **G 5784** qui] quey *H*

- carregant-los bé de ferres, tramès-ne la una part a una ciutat dita 5785
Theana, l'altra part a la ciutat apel·lada Calena, determenant
que, com hauria fetes algunes coses de pus cuytada necessitat,
que iria a les dites ciutats per fer la execució. Adonchs, com en
aquest enemig venguessen novelles que·l senat de Roma havia
deliberat de perdonar als dits presonés, tement-se lo dit Fúlvio 5790
Flacto que no escapassen a la pena que merexien, pujà a cavall
e, de nits, anàs-se'n a la ciutat Theana. E morts los presonés que
y eren per ell tramesos, passà tantost a l'altra ciutat dita Calena
10 per executar la obra que havia començada. E com los presonés
fossen ligats als pals per pendre mort, rebé les letras del senat 5795
de Roma favorables als capuans, mas no·ls foren profitoses, car
axí com les liuraren axí les posà en la sua mà esquerra, manant
al morro de vaques que espatxàs la execució de la sua ley. E
aprés de la sentència, obrí les letres lavòs, com no les poch
obeyr. 5800
- Valeri: per aquesta constància fon més loat Fúlvio que per la
glòria de la sua victòria. Car si tu consideres lo dit Fúlvio en les
laors que merex per ses virtuts, major lo trobaràs com puní los
20 capuans que com pres la dita ciutat de Càpua.
- C. II. ^[47vb] Lo fet del dit Fúlvio fon de crueltat o fortalea, mas la 5805
constància que mostrà Q. Fàbio Màximo fon maravellosa e de
gran pietat, la qual lo reté infatigable per lo ben de la cosa
publica. Car, com hagués donada gran multitut de peccúnia a

5785 dita] appellada E | om. F 5786 Theana] post theana add. e C | la] una
CE | apel·lada] dita CG 5788 dites] om. H | la] post la add. dite C | om. E
5789 de Roma] om. G 5790 deliberat ... perdonar] perdonat G Fúlvio]
fluvio G 5791 Flacto] flacco HI | no] om. B 5792 nits] nit D los] om. B |
que] qui EG 5793 y] om. E 5795 les] om. EH 5796 capuans] Capitans E |
car] ar B 5797 posà] liura H 5798 la¹] post la add. sua G 5801 loat] preat
G | Fúlvio] post fulvio add. flacto ABG | fluvio G | la¹ ... victòria] la sua
gloria victoriosa E 5802 lo ... Fúlvio] om. H | Fúlvio] fluvio G 5803 lo] la
G 5804 capuans] dits Capitans E | dita] om. G 5805 C ii] post ii add. E EF |
om. G | Fúlvio] fluvio G | o] e EGI 5806 Q] om. G 5807 la¹] lo E 5808
multitut ... peccúnia] quantitat de moneda o peccunia E | peccúnia]
moneda I | a] om. G

Aníbal per redempció de diverses presonés romans, per la qual
 5810 redempció vené gran part de ses possessions, escriví al senat
 que li trametés la dita quantitat. E com fos defraudat per los
 senadors, qui no hagren cura de trametre-la-y, callà. E com lo
 dit senat li igualàs un hom dit Munício en lo dret de l'imperi o
 de la capitania, lo qual Munício solament era mestre de la
 5815 cavalleria, ja per açò Q. Fàbio no-s torbà ni mostrà pus trista
 cara, jatsesia que l'haguessen molt injuriat. E null temps se irà
 contra la cosa publica, ans perseverà en la amor dels ciutadans.
 E què direm en los fets de les batalles? E no hac semblant 10
 constància? Certes, sí. Car, com ell veés l'imperi de Roma haver
 5820 perdudes totes ses forces en la batalla que-s féu a Cannas, on
 Varró, qui era capità dels romans, fon vençut e perdé tanta gent
 que·ls romans hagren asoldejar gents estranyes qui defenessen
 lurs castells, per ço lo dit Q. Fàbio determenà que més los valia
 defendre's dels cartaginesos e fer-los guerra guerrejada que no
 5825 exir-los a batalla. E per moltes menaças ni per cembells que
 Haníbal li feés de fuyta, null temps se lunyà del consell sa que
 havia dat, car per molt que veés la sua no-s volgué combatre.
 Valeri: la cosa qu·és fort difícil e singular als hòmens fon en 20
 aquest atrobada. Car totstemps fon soberch a la ira e a la
 5830 sperança, que per molt que li digués Haníbal no·l poch ^[48ra]

5809 per ... 5811 quantitat] *Ipsè misit pro peccunia Romam et senatus Romanus non remisit ei. Et tunc misit filio Romam et uendidit predium suum, quem unicum habebat, et peccuniam soluit Hanibali* (Lucas, f. 47vb). **5820** on ... 5821 vençut] *Varro avidus belli pugnauit et Cannensi prelio uires Romani imperii confregit* (Lucas, f. 47vb).

5809 de ... redempció²] *om. G* **5810** redempció²] reemço *E* **5812** qui] que *CH* | hagren] hagueren *EGH* **5813** Munício] Minucio *H* | o] e *I* **5814** Munício] Minucio *H* **5815** Q] *om. G* | ni] nin *CG* | nis *FH* **5817** publica] publica publica *B* **5818** direm] dirien *C* | los fets] lo fet *I* | E] *om. E* **5820** que·s] que *E* | a] en *CH* **5821** tanta] *post* tanta *add. de EF* **5822** hagren] hagueren *EGH* | asoldejar] soldayar *G* | asoldadar *H* qui] que *F* | defenessen] defenssaçen *I* **5824** defendre's] deffendre *E* **5825** a] *post* a *add. la E* | E] *om. CG* | ni] e *E* | per²] *om. CDEF* | *post* per *add. molts G* **5826** li] los *H* | sa] *om. E* **5827** dat] donat *H* | que] quen *C* volgué] volch ab el *EF* **5829** atrobada] trobada *E* | a¹ ... ira] alla *B* **5830** que¹] qui *C* | li] *om. EF* | no·l] no *B*

- enfellonir e per grans senyals que li fes de fuyta no·l poch tirar a batalla, perquè tant com féu Scipió combatent per lo bé pòblich tant féu aquest vedant lo combatre. Car Scipió, ab la cuyta que hac de combatre's, pres e aterrà Cartayna; aquest Q. Fàbio, ab l'esperar que féu no volent combatre's, féu que Roma no fon destròida. 5835
- C. III. G. Piso se hac fort maravellosament e constant en una comoció que·s féu per lo poble, perquè la cosa publica fon en estament queacom perillós per rahó d'un hom qui demanaven per cònsol. On, com lo dit hom, apel·lat M. Pellicà, fos gran avalotador e tractant en mal, tant se tirà ab ses falses maneres la favor del poble que, en les eleccions dels cònsols, volents destruir e sullar la honor sobirana del consolat, demanaven lo dit Pellicà per cònsol, qui per sos actes crimosos més era digne de pena que d'aytal honor. E ab lo dit poble en favor del dit Pellicà eren los tribuns del poble, qui seguien la follia popular inflamant e comovent-la. Estant axí la dita ciutat en aquest miserable e vergonyós estament a volta volut, tots los tribuns qui eren aquí prengueren en sopols un cònsol apel·lat Pisó e posaren-lo sobre un loch de fusta on se publicaven aquells qui eren elets e fets cònsols novellament. E com lo poble lo circuís engir, demanaren-li ja si publicaria lo dit Pellicà com seria creat cònsol a favor del poble. Respòs primerament que no·s pensava que la cosa publica fos enbolcada en tantes tenebres que vengués a tant menyspreu que hom tan indigne fos 5845 5850 5855

5833 féu] fou *E* **5834** de combatre's] *om. E* | combatre's] conbatre *CG* | e] *om. E* **5837** C iii] *om. G* | *G*] *om. I* | *G* Piso] *E H* | *G* ... maravellosament] Fort se hac merevellosament *G*. piso *G* | fort] *post* fort *add. e H* | constant] aconstant *E* **5838** comoció] comissio *C* | per] en *AB* | fon] fen *B* | fon ... 5832 queacom] ne fou queu com en estament *E* | en²] *om. F* **5839** qui] que *EG* **5841** falses maneres] falsies *CG* | la] *om. F* **5842** volents] volent *D* **5843** e] *om. C* | sullar] despullar *E* **5844** per¹ ... 5839 Pellicà] *om. I* **5846** los] *post* los *add. dits E* **5847** dita] *om. D* **5848** volut] valut *H* **5849** sopols] sepols *I* | apel·lat] *om. CG* **5850** sobre] a *C* | en *H* **5852** demanaren-li] damaren li *G* | ja] *om. H* | Pellicà] publica *EF* **5853** a] en *C* **5854** no·s] no *D* | pensava] pensassen *E* | pensas *F*

- cònsol. E com perseverassen en lurs crits que digués si·l pronunciaria o no, respòs dient: "Cer-tes, ^[48rb] yo no·l pronunciaré". E ab aquesta resposta tan breu e curta tolch lo consolat al dit Pellicà ans que l'aconeguís. Moltes altres coses
 5860 forts e terribles menyspreà lo dit Pisó com no volch vinclar la rigor de la sua pensa virtuosa.
- C. III. Metel·lo Munídico per semblant perseverància de la del dit Pisó sostengué fortuna contrariosa e adversa, no pas que la sua majestat ni ses costumes virtuosas ne fossen dignes. On,
 5865 com ell se prengués esment dels tractes que feya un hom dit Saturní, qui eren molt dampnosos e contraris a la cosa publica, e quants de mals se n'esdevendrien si no y acorria quiacom contrastant al dit Saturní, més amà sostenir lo seu exili que la sua ley, car fon exellat per ell, favorejant-li lo poble.
- 5870 Valeri: pot algú ésser dit més constant que lo dit Metel·lo? Qui, per tal que la sentència no fos revocada, la qual havia donada contra lo dit Saturní determenant que no era tribú, sostench ésser gitat de la ciutat, on era posat en lo sobiran grau de dignitat, ço és del consolat.
- 5875 C. v. E per tal que no propose algú al dit Metel·lo, comparar-li é Quinto Scèvola, qui era molt abte en adevinar prenent senyal en lo volar dels ocells. On, com Sil·la, après que Màrio e sos amichs fogiren de Roma, qui eren enemichs seus, se ocupà la

5874 ço ...consolat] *Quia erat consul uel inter senatores tenebat primum gradum* (Lucas, f. 48rb).

5856 si·l] *post* sil *add.* publicaria o *E* **5857** respòs] *rospos* *B* **5858** resposta] *rosposte* *B* | *e*] *post* e *add.* tan *E* **5859** Pellicà] publica *E* **5860** Pisó] *Piscio* *G* **5861** rigor] *vigor* *CG* | sua] *om.* *F* **5862** C iiiii] *om.* *G* | Metel·lo] *Macello* *E* | de la] *om.* *CE* **5863** Pisó] *picio* *G* | sostengué] *sostengues* *G* **5864** sua] *om.* *D* | ne] no *DG* | On] e *DEF* **5865** dit] *apellat* *E* | *om.* *F* **5866** eren] *era* *G* **5867** quants] *quante* *B* | cant *C* **5869** sua] *om.* *D* | favorejant-li] *favorejant* *CG* **5870** algú] *algun* *A* | negu mes *CG* | negu *E*– Metel·lo] *Macello* *E* **5871** la¹] *post* la *add.* sua *CGH* la²] al *D* **5872** contra lo] *quel* *C* | del *G* | que] *qui* *H* | era] *post* era *add.* dit *G* **5875** C v] *om.* *G* | propose] *opresse* *CG* | prepose *F* | algú] *negun* *CG* | Metel·lo] *Macello* *E* | comparar-li] *acomparar* *li* *BCEFGI* **5876** Scèvola] *stenola* *CF* | adevinar] *devinar* *EF* | prenent] *post* prenent *add.* se *H* **5878** ocupà] *occupas* *BE* | occupassen *F*

- ciutat romana, enrevirò lo senat ab hòmens d'armes demanant
 ab gran instància, mostran-se en açò fort cupdiciós, que·ls 5880
 senadors sentenciassen contra lo dit Màrio, donant-lo per
 enemich de la cosa publica. E com los dits senadors no li
 gosassen contrastar, sol Scèvola fon aquell qui, enterrogat sobre
 aquesta matèria que digués la sua sentència, callà e no dix
 paraula. E com Sil·la lo mena-çàs ^[48va] molt cruelment, cellavòs 5885
 respòs dient: "Jatesia que tu·m vulles espaordir ab tes gents
 d'armes, ab les quals has assetjat lo senat e·m menaças la mort,
 10 fé què·t vulles, car null temps poràs acabar ab mi; que, per
 conservar la poch sanch mia qu·és ja vella e fort minva, la qual
 menaças que·m tolràs, jo jutje Màrio ésser enemich de la cosa 5890
 publica, per lo qual tota Ytàlia e la nostra ciutat de Roma són
 estades conservades".
- C. VI. E què y fan fembres entre la gran multitud dels hòmens?
 Certes, si és observada la costuma antiga, no y fan res, mas allí
 on la pau domèsticha dels ciutadans és embolcada en divisió e 5895
 avalot, cové que la costuma antiga sia trencada, car major
 força ha en molts lochs la violència e molt més pot que les
 admonestacions e manaments de honestat. Per què en ma
 20 relació jo recitaré de tu, Semprònia, germana de Q. e G. Gracos
 e muller de Scipió Emilià, no pas volent mesclar tu ab maliciosa 5900
 relació en los actes greus e dels hòmens viciosos, ans per tal
 com tu fust menada davant lo poble innumerable per un tribú o
 capità del poble en gran confusió lur e no degenerist de la gran
 e virtuosa perfecció de ton linyatge. Proseguiré la tua història ab

5879 enrevirò] enrevirone C | environant E | envirova F | lo senat] le
 ciutat CEF | demanant] demant G 5880 fort] om. E 5883 Scèvola] stenola
 C | Scenola F | stevola I | enterrogat] interrogat G 5885 Sil·la] Sitla E | lo] li
 C | mena-çàs] menas EF 5887 la] de G 5888 fé] fes H 5892 conservades]
 servades G 5893 C vi] om. G | dels hòmens] del poble H 5894 antiga] post
 antiga add. dels homens E | fan] fas E 5895 on] en E | és] om. D |
 embolcada] enbolacada G 5897 la] de E 5898 de] del E 5899 recitaré] post
 recitare add. a tu E | e] post e add. de E | Gracos] om. DEF 5900 maliciosa]
 malicio G 5901 en los] dels H | e] om. CG viciosos] viciosa E 5902 tu] om.
 E 5903 no ... 5897 e] om. C 5904 e] om. G | perfecció ... tua] om. E

5905 honrada memòria recitant com tu fust forçada d'estar davant tot
 lo poble, là on la cara dels prínceps e regidors de la ciutat se
 solia demudar e torbar he instava la potestat honorable dels
 senadors ab la cara torbada ab forts menaças ensemps ab los
 crits de la multitud del poble bestial, qui feyen resonar tot lo
 5910 mercat, demanant ab tot son estudi avalotat que tu besases a
 Equício axí com a fill de Tiberi, germà ^[48vb] teu. Lo qual Equício
 s'avia usurpat falsament lo dret del linyatge de la gent
 Semproniana. Tu, emperò, contrastist axí com a valerosa dona
 dient que-l dit Equício no pertanhia a ton linyatge, ans era nat 10
 5915 de tenebrós, qui axí com una leja bèstia era vengut ab sa
 maliciosa e vil audàcia per usurpar-se lo linyatge noble de gents
 honorables.

C. VII. No u rebran en indignació los hòmens nobles e
 generosos de la nostra ciutat romana si entre lur gran resplendor
 5920 se ofer la virtut dels centurions, per ésser vista en sa perfecció.
 Car axí com l'estament humil e minve deu honrar les persones
 de gran estat, axí per semblant l'estament baix e minve qui
 comença de pujar en honor deu ésser favorejat per les nobles
 persones, no pas menyspreat. E certes, no deu ésser liurat a 20
 5925 oblit, ans deu ésser posat entre aquets exemplis lo fet d'un
 centurió apel·lat Còccio. Qui, com fos de la part de Cèsar e fos

5926 Còccio] El nom d'aquest centurió varia segons els testimonis. Lucas recull la lliçó *Pocius* del manuscrit que glossa (Z, f. 48vb). Dionysius comenta *Poncio et Ticio siue Tocio ut diuerse littere habent* (f. 140v).

5906 là] *om. E* | on] *en E* **5907** solia] *solien G* | torbar] *trobar EF* instava] *instituir E* **5908** ab¹] *om. E* | forts] *fort E* **5909** qui] *que CEH* **5910** que] *qui H* | besases] *beasses E* | a Equício] *Acquisicon E* **5911** axi ... 5905 Equicio] *qui CG* **5912** falsament *om. E* **5913** Semproniana] *sempronia G* | contrastist] *contrastit AB* **5914** dient] *vahent E* | no] *noy E* | a ton] *al dit H* | linyatge] *atje H* | ans ... 5914 linyatge] *om. E* **5915** tenebrós] *tenebres BCF* | qui] *que C* | com] *post com add. a F* | bèstia] *bistia D* **5917** honorables] *estranyes E* **5918** C vii] *om. G* | No u] *non CFI* | No E] *rebran] reptant E* | en] *om. GI* **5920** per] *pot E* **5921** minve] *mive D* **5922** semblant] *post semblant add. estament E* **5923** de] *om. H* **5924** E] *om. E* | liurat] *posat C* | a] *en G* **5925** aquets] *los D* | exemplis] *eximplis EFGH* **5926** apel·lat] *apella C* | Còccio] *occio CG*

- pres per los cavallers d'Escipió e lo dit Scipió li prometés de salvar-li la vida si·s volia d'aquí avant nomenar cavaller de Gneo Pompeyo, gendre seu, no duptà lo dit cavaller de respondre-li en la forma següent: "Scipió, grans gràcies te faç de ta proferta, mas a mi no és covinent cosa d'usar de la condició que mi has posada per conservació de la mi vida". 5930
- Valeri: o coratge noble sens negunes ymatges! Entén aqí lo Valeri, com diu sens ymatges, que aquest centurió no havia predecessors seus de qui fossen posades ymatges en lo Capitoli, 5935
- 10 axí com havien diverses fills de nobles qui eren tenguts per pus nobles com més ymatyes havien de lurs parents, les quals representaven diverses victòries que havien obtengudes e fets asenyalats que havien fets.
- C. VIII. Semblant propòsit de virtut de con-stància ^[49ra] hac 5940
- Mènio, centurió del divinal Octovià August. Car, com en la guerra que·s menava entre Anthoni e Octovià hagués guanyades moltes victòries, un dia com no s'o cuydava posaren-li haguayt e prengueren-lo, e pres menaren-lo en Alexandria al dit Anthoni. E enterrogat per ell què·s pensava que'n fes, respòs lo 5945
- 20 dit centurió: "Fe'm degollar, car no pories fer ab tota quanta vida·m prometesses ni ab quantes menaços de mort poden ésser

Kempf (303) transcriu *Totius* i dóna les variants *Cotius*, *C. Occius*,

Pontius i Titius. 5933 Entén ... 5939 fets] *Dicit Valerius quod iste centurio ostendit nobilem animum suum sine ullis ymaginibus, ubi notatur quod tunc Romani reputabant illos esse nobiliores qui plures haberent ymages, id est statuas suorum predecessorum. Nam fiebant statue in memoria illorum qui fecerant egregia opera et reportauerant magnas uictorias* (Lucas, f. 48vb). *Vid.* Avenoz (2000: 344, 355).

5928 la] *om.* G | vida] *post* vida *add.* e membres G | d'aquí...nomenar] nomenar [anomenar G] daqui avant CG 5929 Gneo] Gueo DF | Guayo E Pompeyo] pompeo yo G | duptà] rebuja CG 5931 mas] *om.* H 5932 que] *post* que *add.* a A | a C 5933 negunes] algunes H 5934 sens] *post* sens *add.* negunes DEF | ymatges] image I | aquest] aquests G 5935 fossen] foses F | posades] *om.* F 5936 qui ... 5935 nobles] *om.* AB 5937 les quals] qui D 5940 C viii] *om.* G | propòsit] preposit E 5941 August] agust GHI | la] *om.* C 5943 s'o] se G 5944 pres] apres E |pre G 5945 que'n] ques F 5946 no] nom H | fer] *om.* CG | tota] *om.* D | tanta G 5947 vida·m] vianda E

que·m portasses a cas que yo·m lexàs d'èsser cavaller de Cèsar,
feent-me cavaller teu".

5950 Valeri: axí com ab gran constància menyspreà la vida, axí
fàcilment la impetrà, car lo dit Anthoni per la sua gran virtut li
donà licència que se n'anàs sens perill e dampnatge.

C. IX. Molts exemplis romans d'aquesta matèria sobren, mas
volent esquivar massa gran sadollament per fugir a fàstig,
5955 permetré o lexaré a mon estil o manera d'escriure de passar-se'n
a exemplis de gents estranyes. Lo principat o·l primer loch dels
quals tindrà Blàsio, la constància del qual fon axí gran e forts 10
que no fon cosa de major pertinàcia. On, com los carthaginesos
se haguessen ocupada la ciutat dita Sel·làpia, aquest Blàsio

5960 volent restituir la ciutat als romans, no u pogués acabar sens
ajuda e consentiment de un hom apel·lat Dàsio, qui era gran
amich e quasi coratge de Aníbal, príncep dels cartaginesos, ab
lo qual Dàsio lo dit Blàsio havia divisió en la administració de
la cosa publica. Atreví's de temptar lo dit Dàsio dient-li si
5965 volgra consentir que la ciutat fos liurada als romans. E açò feya
més per lo gran cor que havia en la obra que per esperança que
y veés. E com lo dit Dà-sio ^[49rb] hoís les dites paraules, 20
escriví-les tantost a Aníbal ab d'altres matèries que retien ell de
major lealtat e Blàsio enemich capital. Per les quals letres

5970 Aníbal cità abdosos que compareguessen personalment e la hu
que defenés lo crim, l'altre que·l provàs, no volent creure al dit
Dàsio, sabent que era enemich de l'altre. E com fossen en lo
loch del juhí e los ulls de tots los hòmens presents fossen molt

5948 que yo·m] quem *CG* | d'èsser] esser *I* **5953** C ix] *om.* *G* | exemplis]
eximplis *EFGH* | matèria] manera *I* **5954** fugir ... fàstig] afastitgs *E* **5955**
a] *om.* *G* | o²] e *H* | de] en *G* **5956** a] en *E* | o·l] el *E* | e lo *G* | o *H* **5959**
dita] de *H* **5960** romans] *post* romans *add.* e *DEG* | sens] sen *G* **5961**
ajuda e] *om.* *G* **5962** amich] enamich seu *G* | e] *om.* *F* | quasi] *om.* *E* | de]
om. *H* | ab lo] al *C* **5963** la] *om.* *EF* **5964** Dàsio] Blasio *I* **5965** volgra]
volguere *EGH* **5966** per²] *om.* *E* **5967** hoís] hoy *E* **5968** escriví-les] scrivi
los *E* | a] *om.* *EH* | d'altres] altres *CG* | retien] retenia *CG* **5969** major] *post*
major *add.* fermetat e *F* **5970** abdosos] abdos *H* | que] que que *B* |
personalment] davant el *E* **5971** crim] *post* crim *add.* e *D* | al] lo *C* | al dit]
om. *H* **5973** molt] molts *D*

- atents a la qüestió que·s menava entre aquests dos, e com tractassen d'altra matèria que no sostenia triga, Blàsio acostà's al dit Dàsio no dissimulant ni mudant en res la cara e baix, en guisa que algú no u hoís, e dix-li amonestant-lo que més devia favorejar la part dels romans que dels cartaginesos. E lavòs començà a cridar lo dit Dàsio dient que davant lo duch lo temptava de fer traició, la qual cosa fon estimada ésser 5975
 10 enemich de Blàsio, la veritat que deya no hac fe del jutge ni dels assistents. Mas no passà molt de temps après que la gran constància de Blàsio tirà a ssi Dàsio, car a poch de dies Dàsio e Blàsio apel·laren Marcel·lo, cònsol dels romans, e liuraren-li la dita ciutat Sel·làpia ab los D cavallers de la província de Numídia qui la guardaven. 5980
- C. x. La constància de Focion, philosoph, fon comendable. Car, com los athenienses haguessen pres consell d'ell sobre un fet 5990
 20 que havien a tractar e, puyx consellats per altri, fessen lo contrari e vengués la fahena molt pròsperament e maravellosa, la qual se fóra seguida per lo contrari si haguessen tengut lo consell del dit Focion, ja per açò no s'estech davant tot lo poble de defendre ^[49va] lo consell que havia donat, dient que havia gran goyg de la prosperitat que·ls era segida, mas que·l seu consell era estat millor. 5995

5986 cònsol...romans] *Marcellum, consulem Romanorum* (Lucas, f. 49rb).

5974 a] en *H* **5975** d'altra] dela *H* | que] qui *GH* **5976** la] sa *D*
5977 algú] negu *CEGHI* | negun *F* | e] *om. I* | amonestant-lo] *om. H*
5979 a] *om. GH* **5980** fer] fet de *F* | traició] treccio *C* | ésser] *post esser*
add. cosa DEF **5982** molts] *post molts add. hi CG* | u] *om. CG* **5984** de]
om. G **5985** poch ... dies] poc de temps *C* **5986** Marcel·lo] Martello
FHI **5987** la] *om. B* **5988** Numídia] munidia *CEHI* | Mumida *G* **5989** C
x] *om. G* | Focion] ffacion *I* **5990** athenienses] atteneses *E* | Actenienses *G*
5991 a tractar] tractat *CG* **5994** Focion] ffacion *I* | no] nos *C* | s'estech]
stec CEFG | tot] *om. CEI* **5995** de] a *E* | *om. GH*

Valeri: no dampnà lo dit Focion la sua sentència que ell no
 hagués ben vist en lo consell, emperò deya que'l consell mal
 6000 que altri havia donat los era vengut en bé. E axí lo consell mal
 era estat ben fortunat, mas lo seu era de major saviea. E moltes
 vegades s'esdevé que·ls mals consells e fets temeraris e folls
 són ajudats e favorejats per cassos que s'esdevenen inopinats. E
 per tal que pus fort noguen per avant a hom, se mostren més
 6005 profitosos sens tota rahó.

Valeri: molt foren plasents, misericordioses, liberals e de gran
 suavitat les costumes d'aquest Focion, e dignes d'aver cognom
 de tota bonea. E la constància que segons la sua natura
 apparexia que degué ésser rigorosa isqué suau e benigna del
 6010 coratge fort mans del dit Focion.

C. XI. Lo coratge vigorós de Sòcrates, vestit e ornat de fortalea
 animosa, donà exempli de constàcia e de major perseverància
 que·l damunt dit Focion. Car, com tota la ciutat dels athenienses
 vengués a tan iniga e inhumana error que donàs sentència cruel
 6015 contra X pretors o governadors lurs que perdessen lo cap –los
 quals havien destrohit lo navili dels lacedemonians prop d'un
 loch dit Argimusa– per ço com no havien sotarrats los cossos
 dels cavallers de la lur part qui eren morts en la batalla
 vedant-los-ho la tempestat de la mar, e com cellavòs fos en lo
 6020 poder e actoritat de Sòcrates de fer ordinacions segons son

6017 per ... 6019 mar] *Add. trad.* Canals, tot i que aquest episodi és àmpliament narrat a les *Hel·lèniques* de Xenofont i a la *Biblioteca Històrica* de Diodor Sícul entre d'altres (cf. Briscoe, 1998: I, 219).

5998 dampnà] condempna *E* | damnda *H* | Focion] ffacion *I* **6000** que] qui *H* | que ... mal] *om. I* | altri] *post* altri *add.* los *H* | en] *om. H* **6003** cassos] Cassors *E* | que] qui *EH* | s'esdevenen] sesdeven *B* **6004** fort] forts *BD* noguen] moguen *CEG* | a] ab *E* | mostren] mostre *E* **6005** tota] tata *H* **6006** Valeri] *om. CFG* | misericordioses] misericordiosos e *DF* | *post* misericordiosos *add.* e *E* **6007** e] *om. CG* **6009** suau] savi *C* | savia *G* del] de *G* **6010** fort] forts *C* | sots *G* **6011** C xi] *om. G* | vigorós] rigoros *I* **6012** exempli] eximpli *EFGH* **6013** Focion] ffacion *H* | athenienses] athaneses *E* | Actenienses *G* **6014** donàs] dona *DEF* **6015** x] dos *I* | o] e *CG* | a *E* | lo cap] los caps *CG* | los quals] e aço per tal com *CG* **6016** lacedemonians] lacedonians *EG* **6017** Argimusa] arginusa *G*

- arbitre, en les quals era restreta la actoritat de les leys, oposà's
 ab sa gran constància a la temeritat o follia de la gran multitud
 popular, jutjant ésser cosa fort indigna hòmens axí honrats e
 victoriosos morir sens alguna justa rahó per sol avalot de gent
 envejosa. ^[49vb] E per molts crits que hoís ni per grans menaços 6025
 que li diguessen, no·l pogren aportellar que fos executor ni
 consent en follia tan publicament injusta. E com los athenienses
 no poguessen justament executar lur crueltat contra los dits
 governadors, contrastant la ley de la terra, ja per açò no
 10 s'estigueren de ensutzar lurs mans inigament en la sanch dels 6030
 dits pretors o governadors.
- Valeri: no hac temor lo dit Sòcrates que ell no fos la onzena
 furor de la ciutat de Athenes avalotada. Vol dir que no s'estech
 de contrastar-los per paor que no·l matassen ab los X, e fóra
 l'onzè. 6035
- C. XII. L'exempli que·s seguex, posat que no sia de tan gran
 excel·lència com lo precedent, emperò pot ésser recitat per
 experiment de certa constància per una obra que·s féu en lo
 mercat publich, on fon mostrada fe de gran efficàcia. On, com
 20 en la ciutat de Athenes un fiscal apel·lat Efialtes accusàs per 6040
 son offici diverses hòmens, hi entre·ls altres fos forçat de

6033 Vol ... 6035 l'onzè] *Socrates autem non timuit iram multitudinis Atheniensium ne furor ipsorum esset undecimus ad mortem suam* (Lucas, f. 49va). *Vid.* Avenoza (2000: 356).

6021 les¹] los *E* | oposà's] posats *E* | o posats *F* **6022** sa] *om.* *H* | de ...
 multitud] *om.* *G* **6024** victoriosos] virtuosos *CGH* | sens] segons *E* **6025**
 envejosa] enujosa *B* | crits] crims *E* **6026** li] *om.* *I* | pogren] pogueren
EFG | ni ... 6019 en] dela *E* **6027** publicament] *post* publicament *add.* e
DF | publica e *E* | athenienses] athaneses *E* | Actenienses *G* **6028**
 poguessen] pogren *C* | pogueren *GH* | lur] la *E* **6029** governadors]
 Governador *E* **6030** s'estigueren] estigueren *EGL* ensutzar] ensutzeir *H*
6032 fos] fes *E* **6033** Athenes] athanes *E* | Actenas *G* | s'estech] estech
DEFGI **6034** contrastar-los] contrastar *DEF* que] quel *F* | e] *post* e *add.*
 ell *D* **6036** C xii] *om.* *G* | L'exempli] leximpli *EFGH* | que·s] quis *E*
6038 per] *om.* *CG* **6039** fe] fen *F* | de] *post* de *add.* tan *FI* | efficàcia]
 confiança *CG* **6040** en] *om.* *DEF* | Athenes] *post* athenes *add.* agues *C* |
 athanes *E* | Actenas *G* | Efialtes] effialtens *E* | effialtres *G* **6041** fos] fon *HI*

6045 acusar un hom apel·lat Demòstrat, qui havia un fill molt
 graciós e de singular bellea apel·lat Demòcares, qui era fort
 cordialment amat per lo dit procurador fiscal, lo pare de l'infant,
 sentint-se malmirent, tramès lo fill al dit fiscal que·l soplicàs
 que no volgués fortment acusar los crims de son pare.
 Adonchs, lo fill va a l'accusador cruel, qui ha per offici de
 procurar mort d'òmens; agenollà's davant los seus peus, e lo dit
 6050 acusador no hac cor que li bastàs de fer-se levar l'infant davant
 si ni de mirar-lo en la cara, ans se cobrí lo cap e los ulls e ab
 grans gemechs e plors hoí les pregàries de l'infant. Emperò 10
 romanint en la sua éntegra e sancera fe, instà contra lo dit
 Demòstrat e condempnà'l segons que la justícia requeria.
 Valeri: no·m sé ^[74rb*] aquest Effialtes en què aconseguí major
 6055 victòria, ho en lo turment que sostench per l'infant que li
 plorava davant ho per la laor de l'acte en lo qual procehí
 justament. Car, abans que vençés lo dit Demòstrat en son just
 procès, vençé si matex sobrant l'amor que havia a l'infant.
 C. XIII. L'exempli de Dionís Siracusà és de major pes que·l
 6060 precedent de Effialtes, car com alguns amonestassen lo dit
 Dionís que·s guardàs de dos amichs que havia a qui donava 20
 tanta fe com a si mateix –la un dels quals era apel·lat Eraclides,
 l'altre Calippo–, dient que li tractaven males obres e axí que
 tingués esment a si mateix, respòs en la forma ^[74va*] següent:
 6065 "Més amaria morir que tembre'm mortalment axí dels amichs
 com dels enemichs".

6042 Demòstrat] Mostrat *EF* | molt ... 6035 bellea] *om. B* **6043**
 Demòcares] democraces *E* | democatres *F* **6045** al] al al *B* | fiscal] fffical *H*
6047 lo] son *D* **6049** que] qui *G* **6050** ni] no *I* | e²] *om. D* **6051** hoí] ho *B*
 | oyis *G* **6053** Demòstrat] mostrat *E* | e condempnà'l] *om. E* | justícia]
 instancia *D* | sentència *EF* | justica *I* **6054** no·m] no *C* | sé] *post se add. si*
H | aquest ... 6100 retardada] *def. A* **6055** lo] *post lo add. major E* | que²]
 qui *EG* **6056** laor] raho *E* | lo qual] que *E* **6057** dit] *post dit add. infant*
E | Demòstrat] *post demostrat add. vençes H* | en] *om. H* **6059** C xiii] *om.*
G | L'exempli] Los eximplis *E* | Siracusà] Ciragossa *G* que·l] *om. C* **6060**
 Effialtes] effialtres *F* **6061** que havia] *om. DEF* **6062** tanta fe] fe tanta *EF*
 | Eraclides] *post eraclides add. e D* | Graclides *E* | Eractides *I* **6063**
 Calippo] Ealipo *E* **6065** tembre'm] tembra *G*

C. XIII. L'exempli següent és pus excel·lent que·ls precedents, e
aço per la admiració del fet que si recita e per la dignitat de
l'actor, ço és de Alexandre, rey de Macedònia. Qui, com en una
gran batalla hagués vençut Dario, rey dels perses, tolent-li la 6070
força de les gents e·l poder de ses grans riqueses, com lo dit
Alexandre sostengués sobirana calor per la fervor del sol e per
lo treball del caminar, venint en Cilícia se banyàs en un riu qui
passa per la ciutat de Tarso, l'aygua del qual és molt clara, lo 6075
qual riu és apel·lat Cigno. E la gran fredor de l'aygua que rebé
10 per los pors debilità-li tot lo cos arronçant-li los nirvis, per què
ab gran dolor e pahor de tota la sua host portaren-lo a la ciutat
de Tarso, pus prop del loch on lo dit Alexandre s'era atendat.
Adonchs, jau malalt Alexandre e los de la dita ciutat de Tarso
són posats en gran dupte de la victòria que n'esperaven, e açò 6080
per la malaltia greu del lur príncep. Per què són apel·lats los
metges, qui ab digest consell encerquen remeys de salut. Los
quals, com determenassen que li donassen un beuratge e fos
comanat a Philipp, ^[74vb*] metge del dit Alexandre e singular
amich, que fes lo dit abeuratge e que lo y donàs ell, 6085
20 destemprant-lo ab ses pròpies mans, com l'ach fet, portà'l al dit
Alexandre. E com lo abeuratge li fos davant, vengren letres
trameses al dit Alexandre per un capità seu apel·lat Parmenió,

6070 rey ... perses] *Dario, rege Medorum et Persarum* (Lucas, f. 50ra).

6067 C xiiii] lo capitol xiiii *F* | *om. G* | L'exempli] leximpli *CDEFGH* 6068
admiració ... la²] *om. B* | que] qui *G* | e] o *E* | la² ... 6067 l'actor] lo dictat
del acte *DEF* 6069 Qui] que *H* | en] *om. H* 6070 hagués] *om. I* | la força]
les fforçes *G* 6071 de¹ ... gents] *om. I* | ses] les *CG* 6072 calor] *post* calor
add. o E | e] o *E* 6073 del²] de *C* | Cilícia] cilia *DEG* | Scilia \cilia/ *C*
6074 passa] *passave CG* 6075 que ... pors] *om. CG* 6076 debilità-li] li
debilita *G* 6077 sua] *om. E* 6080 que n'esperaven] *quen CDFGI* |
n'esperaven] *esperaven EH* 6081 malaltia] *maltia H* | del] de *CE* | són]
foren *H* 6082 digest] *om. H* | de] *post* de *add. la C* 6083 beuratge]
abeuratge *CEFGI* | e] *om. E* | fos] *fon E* 6085 que¹] e *H* abeuratge]
beveratge *B* | beuratje *H* | donàs] *post* donas *add. e C* 6086 ses] se *B* | les
suas *G* | al] *om. B* 6087 lo] le *CD* | abeuratge] *beveratge B* | beuratge *CDH*
| davant] donat *DEF* | donat e com lo abeuratge li fos donat *G* | vengren]
venguen *C* | vingeren *EFGH* 6088 al dit] al dit al dit *B*

6090 en les quals l'amonestava que-s guardàs del dit Philip e de sos tractes, car de tot cert ell era estat corrumput per lo rey Dario, de què havia rebuda gran quantitat de peccúnia. Les quals letres com Alexandre hac legides, demanà lo beuratge e begué-lo sens tota sospita e, begut, liurà les letres al dit Philip dient-li que les legís.

6095 Valeri: per lo juhí axí constant e ferm que hac Alexandre envès son amich, rebé dels déus immortals digna retribució, qui no volgueren que lo benefici de la sanitat del dit Alexandre fos empatxat per error e falsa creença. Car, si Alexandre hagués donat fe a les letres, no hagra rebut lo abeuratge e fóra la sua sanitat retardada.

10

6090 car] com *I* | de² ... cert] *om. EF* | era] es *E* **6091** què] qui *CEFG* peccúnia] moneda *FI* **6092** com] *om. H* | Alexandre] *post alexandre add.* les *CEG* | lo] le *CD* | lo...6091 letres] *om. I* | beuratge] *beveratge B* | abeuratge *EFG* **6093** les] *post les add. dites E* **6095** Valeri] *om. E* | per] *om. E* **6096** digna] *post digna add. de E* **6097** volgueren] *volgren C* **6098** e] de *CDFGHI* **6099** donat] *donade F* | hagra] *haguere EG* | rebut] *begut DE* | begut ni rebut *G* | rebut ... abeuratge] le beuratge rebut *C* | lo abeuratge] *om. G* | abeuratge] *beveratge B* | abouratge *F* | beuratje *H* **6100** retardada] *post retardada add.* Aci fenex lo tercer [terç *FH*] libre [e *EH* | de valeri e *I*] *CDEFGHI*

COMENÇA LO IIII LIBRE

	Títol primer. De moderació o temprança	
	Títol II. D'aquells qui de gran enamistat són conjuncts per amistat o cunyadatge	6105
	Títol III. De abstinència e continència	
	Títol IIII. De pobredat	
	Títol V. De vergonya	
	Títol VI. De l'amor qu·és entre ^[75ra*] marit e muller	
10	Títol VII. De amistat	6110
	Títol VIII. De liberalitat o franquea	

6101 COMENÇA ... 6168 major] *def. A | IIII] post iiii add. els titols daquell I | LIBRE] om. CDEFGHI* **6103** Títol ... 6109 franquea] *om. CDFG | primer] om. EH* **6104** II] *om. EH | són] so B* **6105** o] e *E* **6106** III] *om. EH | e] o I | continència] continen E* **6107** IIII] *om. EH* **6108** V] *om. EH* **6109** VI] *om. EH | qu·és] que B | qui es H | muller] post muller add. bona B* **6110** VII] *om. EH | amistat] om. H* **6111** VIII] *om. EH | o] e E*

Títol I. De moderació o temperança

6115 Trespassaré a tractar de la moderació o temperança, qu·és una
part que dóna gran salut a nostre coratge, la qual no sosté que
les nostres penses sien viciades per excessiva superfluïtat, d'on
los hòmens diverses vegades són fets temeraris o folls. Per la
qual rahó la dita temperança és lunyada de mordiment de
reprehensió, e plena de virtuosa laor, perquè rahó és que
6120 regonega ses obres en hòmens grans e generosos.

C. I. E per tal que prengua començament en lo breçol de la 10
sobirana honor, tractaré de P. Valèrio. Qui, per tal com honrà e
defené singularment la majestat del poble, fon apel·lat
Publícola, que vol dir hom qui col la honor del ben publich. Lo
6125 qual Valèrio, com la senyoria dels reys fos gitada de Roma e
totes les insígnies reals ab lurs honors e magnificiències
venguessen a mà sua –e açò per títol del consolat, car aquest era
cònsol del primer ayn–, veent que la honor e l'estament del
magistrat o del se-nat ^[75b*] era massa excessiva en tant que
6130 molta gent l'envejava, deduhí'l ab sa virtuosa temperança a
estament sufficient e tollerable, car levà les destrals de les falles 20
que portaven davant los cònsols, on eren ligades sengles
destrals, subjugant al consell del poble les dites falles. E com de
primer ne portassen XXIII davant los reys, lo dit Valèrio les

6124 que ... publich] *Publicole nomen, id est colens publicum bonum*
(Dionysius, f. 143). **6127** e ... 6128 ayn] *Nam iste fuit consul primi anni*
(Lucas, f. 50va). **6134** xxiii] *Dimidia ex parte minuit, quia primo erant*
XXIII, postea XII (Dionysius, f. 143). *Dimidium numerorum reseruauit, id*
est XII pro quolibet consule (Lucas, f. 50v).

6112 Títol] Comença lo titol *H* | *i*] *om.* *DF* | *o*] e *B* **6114** moderació]
ordinacio *E* | qu·és] quen *H* **6115** que¹] qui *EG* | *a*] al *DH* | *la*] lo *CDEFG*
6118 mordiment] nodriment *F* **6120** generosos] virtuosos *E* | generoses *I*
6121 *C* | *i*] *om.* *G* | *E*] *om.* *E* | *la*] *om.* *EF* **6123** singularment] *om.* *E* **6124**
que] qui *DE* | col] tol *E* | Lo] la *F* **6125** fos] fon *D* **6127** del] de *CHI* **6128**
l'estament] estament *H* | del magistrat] dela magestat *E* **6130** deduhí'l]
deduhir *B* | temperança] atemperança *G* **6131** e] de *B* **6132** davant] *om.* *I*
6134 ne portassen] *om.* *C* | xxiii ... reys] denant los reys xxiii *EF*

- reduhí a XII. E com fos sol en lo consolat, elegí de son propri 6135
 voler per son acompanyat, qui fos cònsol, Spúrio Lucrècio. E
 per tal com era més antich en edat, féu-li portar les primeres
 falles davant. Ítem, ordenà la ley del centurionat ab consell del
 poble. Lo centurionat era que departí los jóvens hòmens de C en
 C. Ítem, ordenà, ab consell del popular, que algun cònsol no 6140
 pogués fer matar ni açotar algun ciutadà de Roma qui s'apel·làs
 al poble. E per aquesta forma destrohí a poch a poch la pompa
 de l'imperi, reduhint-lo a legut estament, e açò per tal que la
 10 condició de la dita ciutat fos pus franquua. E si fèyem qüestió per
 què aquest Valèrio dirruí les sues cases pròpies, respon que per 6145
 tal com eren situades en lo mont apel·lat Cèlio e aparexien un
 gran castell.
 Valeri: aquest Valèrio, e no fon tant exaltat en gloriosa fama
 d'onor quant fon la sua casa pus baxa? Cer-tes, ^[75va*] hoc.
 C. II. Envides me pusch partir de Valèrio Públícola, emperò 6150
 leguda cosa m'és de venir a Fúrio Camil·lo, qui ab gran
 atemprament se'n pujà de gran ignomínia o vergonyosa misèria

6139 Lo...6140 c] *Nam totus populus Romanus distinguebatur, quantum ad iuvenes, per centurias* (Lucas, f. 50v). *Vid. Avenoza (2000: 340).*

6143 e...6147 castell] *Ad publicam utilitatem populi et non propriam intendebat. Et eciam dempsit suam domum et minorauit, quia uidebatur quod ille domus essent arx ratione eminencie et altitudinis, et maxime quia erant site in loco eminenti, id est in monte Celio* (Lucas, f. 50va).

6135 sol] sols *E* | de] per *D* **6136** per ... acompanyat] *om. F* | son] *om. E*
 acompanyat] acompanyar *CG* | acompayatge *D* | qui] que *GI* | fos] fon *E*
 Spúrio] Epúrio *F* **6137** portar] aportar *F* | primeres] primers *B* **6139**
 departí] parti *EF* | jóvens hòmens] homens jovens *DE* | hòmens] *om. CG*
6140 algun] negun *CEFG* | dengun *D* **6141** ni açotar] *om. DEF* algun]
 negun *CD* | qui] que *D* **6142** destrohí ... poch²] apoc apoc destrohi
CDEFGHI **6144** dita] *om. EG* **6145** sues cases] cases sues *D* | coses sues
EF **6146** mont] munt *CEGHI* | apel·lat] dit *H* | aparexien] *post* apparexien
add. esser C **6148** aquest] *E* aquest *C* | Valèrio e] *om. C* exaltat] exellzat
EGI **6149** quant] com *E* | casa] cosa *E* | hoc] *post hoc add. certes hoc B*
6150 C ii] *om. G* **6151** de] *om. I* **6152** atemprament] temprament *E* |
 atemprament ... gran] *om. CG* | se'n] se *E* | o] e *CEI* misèria] *post* miseria
add. vench G

al sobiran imperi. Car, com ell, après que hac presa la ciutat de
 Veios, los romans retent-li'n mal guardó, fos exellat, estant en
 6155 l'exili los francesos assetjaren Roma e prengueren-la, exceptat
 lo Capitoli. E com los romans fossen en gran destret posats,
 trameteren al dit Fúrio Camil-lo, qui era en una ciutat dita
 Àrdea, preguant-lo que·ls fes ajuda e que de present li donaven
 l'offici de la dictadura. Aquest, rebudes les letres, no·s moch per
 6160 anar a Veios per gents d'armes fins que totes les coses que
 pertanyhien a la dita dictadura foren sollempnizades e
 complides.

10

Valeri: molt fon magnificosa la honor triumphal que hac
 Camil-lo de la ciutat veyetana com la pres lo deèn ayn del seu
 6165 setje, e ben fon nobla la victòria que obtengué dels francesos
 com vench en ajuda de Roma. Mas la triga que féu de venir a
 rebre la honor que li era promesa fon molt pus maravellosa, car
 major ^[50ra] difficultat és sobrar si mateix que vençre l'enemich. E
 açò hac lo dit Camil-lo, car no·s cuytà de fogir a l'exili en què
 6170 era posat ni de córrer ab goyg dissolut a la honor que li era
 offerta.

C. III. March Rutílio Censorino hac semblant atemprament del
 dit Fúrio Camil-lo. Car, com fos creat dues vegades censor, qui

20

6153 Car ... 6157 Capitoli] *Iste obsedit ciuitatem nomine Veyos et cepit eam decimo anno obsiditionis [sic]. Postquam uictoriam, Romani miserunt eum in exilium [...]. Dum esset in ciuitate Ardea, ubi exulabant, Galli senones, id est de ciuitate Senonensi, ceperunt Romam. Et Romani, qui fugerunt in Capitolium, miserunt ad eum* (Lucas, f. 50va). **6164** com ... 6165 setje] *Vid.* la nota anterior. **6173** qui ... 6174 poble] Tant Lucas com Dionysius remetèn a passatges anteriors on s'explica el mot censor. En la nostra edició, *vid.* les notes a II.1.18, II.2.5 i II.4, títol dedicat precisament a la censoria.

6153 après que] *om.* E **6154** retent-li'n] retentli C | fos] fo G | en] *om.* G **6155** francesos] franceses I **6158** Àrdea] ardoa CG | donaven] donassen EF **6160** que²] quis E **6161** pertanyhien] pertanyen G | sollempnizades] sollempniades E **6165** setje] segle CG | regne EF | fon] *post* fon *add.* molt E | francesos] ffranceses I **6166** de venir] *om.* I **6167** que] qui E era] fon F | molt] *om.* EF **6168** és] *post* es *add.* de D | vençre] vençe G **6169** no·s] mes CG | en què] qui li G **6170** ni ... ab] que de occorer al G dissolut] *post* dissolut *add.* e G | a] de E | que] qui EG **6172** C iii] *om.* G Rutílio] rutulio E | Censorino] conssirino E | Censor no I | atemprament]

- havia per offici de corregir les costumes del poble, estant davant
la multitut del poble qui feya les eleccions, reprès-los agrament 6175
per ço com l'avien elegit dues vegades a un offici mateix. E com
los senadors haguessen tornat aquest offici a nombre de dos
ayns per tal com era de gran potestat, per la paraula del dit
Rutílio lo tornaren a un ayn.
- Valeri: cascú féu justament e dreta, ço és lo poble e lo dit 6180
Censorino: lo poble manant que les honors fossen atorgades
atempradament; Censorino, qui hac en si temprança justa e
10 virtuosa.
- C. IIII. Recitem de L. Cincinnato com se hac en lo seu consolat.
Qui, com fos cònsol e los senadors volguessen que continuàs 6185
son consolat en l'ayn següent –e açò feyen tanbé per tal que ls
tribuns del present ayn tenguessen l'offici l'ayn següent– e açò
no·s pogués fer per algun dret, lo dit Cincinnat vedà cascú dels
damunt dits inconvenients, mudant lo consell e lo voler del
senat e forçant los tribuns de lexar l'offici que tenien, seguint lo 6190
seu exempli, car en altra guisa rebrian gran vergonya.
- Valeri: aquest sol Cincinat fon en causa que l'orde del consolat,
20 qui és de gran dignitat, e lo poble fossen nèdeus de reprehensió
del fet, qui era molt injust.

6177 a... 6178 ayns] *Quia ad annum, cum primo esset ad biennium, deduxerunt* (Dionysius, f. 144v; cf. Lucas, f. 51ra).

temprement *C* **6173** creat] *om. H* | creat ... vegades] dues vegades creat
EF **6174** estant ... 6171 poble] *om. D* **6175** qui] que *DF* **6176** l'avien]
avien *DF* **6177** a nombre] en obre *C* **6179** Rutílio] Rutilio *E* | lo] la *E*
6180 e² ... 6184 poble] *om. BD* **6182** atempradament] tempradament *H* |
post atempradament *add. a E* | Censorino] Com sorino *C* | qui] que *I*
temprança] temprament *H* **6184** C iiiii] *om. G* | Cincinnato] cincinato *C* |
cincina *E* | lo] *om. H* **6186** en] *om. H* | feyen] feya *I* **6188** algun] negun
CG **6189** damunt] *om. I* | e] que *E* **6190** que] qui *H* **6191** exempli]
eximpli *CEFGH* | guisa] manera *C* | rebrian] rebria *AB* | reberen
CDEFGHI **6192** Cincinat] cincinat *C* | Cecinato *E* | en] *om. E* | que] de
G **6193** fossen] fo *G* | nèdeus] nedeu *G* **6194** qui] que *DFI*

- 6195 C. V. Com Fàbio Màximo fos estat cònsol v vegades e sabés
que son besavi e son avi e son pare havien re-git ^[50rb] gran temps
lo consolat, veent que·l poble volia crear son fill cònsol
consentint-hi tot lo consell d'aquells qui feyen la elecció, féu
6200 donar la honor del consolat als del linyatge dels Fabians o de la
gent dita Fàbia. E no u feya aquest Fàbio Màximo que desfiàs
de les virtuts del fill, perquè no meresqués haver la dita honor,
car sabia qu·era hom noble e de virtuosa vida, mas féu-ho per
tal que la sobirana honor de l'imperi no fos continuada en un 10
6205 linyatge.
- Valeri: quina cosa és més valent ni de major moderació o
temprança que la d'aquest Fàbio, que vençé l'afectió e amor
paternal, qu·és una cosa de les pus poderoses coses de natura?
- C. VI. No defalech als majors e principals de Roma volentat
6210 graciosa e francha per retre premi loable al major Africà, car
esforçaren-se d'embellir los grans seus mèrits ab deguts
ornaments com volgren posar estàtues de les sues victòries en lo
Capitoli e en lo loch on se feya la elecció e en lo mercat e en la
cort, hoc encara en la casa del sobiran déu Júpiter. Ítem, volgren 20
6215 posar la sua ymatge en los temples del Capitoli, vestida ab l'àbit
de la honor triumphal. Ítem, volgren-li dar per totstemps de la
sua vida la honor del consolat e de la dictadura. E no sostench

6212 en ... 6213 elecció] *In comicio, id est in loco ubi fiebat electio consulum* (Dionysius, f. 145v).

6195 C v] *om.* G **6196** besavi ... avi] avi e son besavi D | e¹ ... avi] *om.*
EFT | e²] o E | re-git ... temps] gran temps regit EF **6197** crear ... fill] lo fill
crear I **6198** consentint-hi] consintent hi G **6199** qui] que CDEF algun]
alguns E **6201** u] *om.* E **6202** perquè] que CG **6203** e] o G féu-ho] feu G
6207 que²] qui EG **6208** qu·és] qui es EG | cosa ... les] deles coses E | pus
... coses] coses pus poderoses DF | coses] *om.* E **6209** C vi] *om.* G |
defalech] defalch H | volentat] volent D | volent esser F **6211** esforçaren-
se] esforçaren se AC | d'embellir] de embellit C | de ennobleir I | grans seus]
seus grans EF **6212** ornaments] honramens C com] car G | volgren]
volgueren EGH | estàtues] estatuts E | de ... 6210 Capitoli] en lo Capitoli
deles sues victories E **6214** sobiran] gran I | déu] *om.* G | volgren]
volgueren EGH **6216** honor] virtut E | volgren-li] volgueren li GH |
volgueren E

que d'açò-s fes ordinació per los tribuns del poble hi empatxà
 que·ls senadors no·n fessen dret ni determinació, car per res ell
 no volia pendre açò que li era offert. E quasi tant com aquest 6220
 Africà merexia d'aver les honors, tant se mostrà virtuós e
 atemprat recusant o renunciant-les.

Ab aquesta mateixa fortalea de pensa defès Aníbal en lo senat.
 Car, com los ciutadans de Cartayna ^[50va] trametessen legats al
 senat nostre per penre informació e certificar-se de ço que 6225
 l'incolpaven, dients que havia fets alguns tractes ab los romans
 10 contra los carthaginesos, parlà lo dit Africà dient que no·s
 pertanyhia als cònsols de Roma d'entreposar-se en los fets dels
 cartaginesos.

Valeri: altament se hac lo dit Africà, car ab sa atemprada 6230
 paraula procurà salut a Aníbal e honor als carthaginesos,
 tenint-se per content de la honorable victòria que havia
 obtenguda de cascú d'aquets.

C. VII. March Marcel·lo, qui fon lo primer qui vençé Aníbal e
 mostrà com poria ésser presa la ciutat de Çaragoça de Cicília, 6235
 com ell estant cònsol venguessen los cicilians per fer
 20 querimònia contra ell, no volch ajustar los senadors per aquest
 fet, e açò per tal com son companyó Valèrio Levino era absent.
 E per ço que·ls cicilians no haguessen temor de proposar contra
 ell si·l vehyen ésser present en lur accusació sol, sens lo 6240
 companyó qui era cònsol ab ell ensemps, volch esperar que fos
 present. Per què, vengut lo dit Levino, féu apel·lar los cicilians

6218 empatxà] empetra C 6219 no·n] no E 6220 que] qui G | aquest]
 om. E 6221 tant] post tant add. mes F | mostrà] demostra G | amostra F
 6222 recusant ... renunciant-les] renunciant e acusant los F | renunciant-
 les] renunciant los E 6223 defès] ofes E 6225 certificar-se] certificant se E
 6226 dients] dient D | havia] havien EG 6227 carthaginesos] Cartagineses
 E | parlà] per C 6228 pertanyhia] pertanya G 6229 cartaginesos]
 Cartagineses E 6230 atemprada] tempranza E | temprada H 6231 e] o G |
 carthaginesos] Cartagineses E 6233 cascú] cada i D | cascuns G 6234
 Marcel·lo] martello FHI | vençé] vançre G 6236 los] als F | cicilians]
 cecilians DEF 6238 Levino] levio EF 6239 cicilians] Cecilians EF | temor]
 paor I | proposar] preposar I 6240 ésser] om. D 6242 féu] fou E | cicilians]
 cecilians DEF

qui proposaren contra si, e hoí lur querimònia pacientment. E
 hoint açò lo dit Levino, manà als cicilians que·s partissen de la
 6245 cort axí com aquells qui no menaven justa causa. A la qual cosa
 se opposà lo dit Marcel·lo, volent que romanguessen aquí fins
 haguessen hoïda sa defensió. E com cascuna part hac proposat,
 e los cicilians se hisquesen de la cort, semblant se féu Marcel·lo
 6250 per tal que·l senat donàs la sentència pus justament. E com la
 sentència fos contra los cicilians, reprovant lur accusació axí
 com a injusta, e los dits cicilians veent-se sobrats suplicassen al
 dit Marcel·lo que·ls volgués rebre sots sa protecció, tantost los 10
 rebé ab gran ^[50vb] clemència e benignitat. Aprés d'açò, com los
 cònsols gitassen sorts sobre les províncies qui les regiria e la
 6255 província de Cicília vengués per sort al dit Marcel·lo, renuncià
 a son dret sobre son companyó Levino.
 Valeri: no·s poria recomptar la laor del dit Marcel·lo en tantes
 guises en quantes ell usà de sa virtuosa atemprança envès sos
 companys, ço és envès los cicilians, car tots aquells qui
 6260 obehien a Roma eren apel·lats lurs companys.
 C. VIII. Molt se mostrà meravellós Tibèrio Gracco. Car, com ell
 fos tribú del poble, avent singular enamistat ab dos Scipions, ço 20
 és ab Scipió Africà e ab Scipió Àsia, e lo dit Àsia fos
 condemnat per los cònsols de pagar certa quantitat de peccúnia
 6265 en la qual era tengut al ben publich e no la pogués donar, com

6259 car...6260 companys] *Vid.* les notes a III.6.1.

6243 proposaren] proposasen *H* | hoí] hoyren *E* 6244 cicilians] çeçilians
DEF 6245 axí] açi *B* | aquells qui] *om.* *E* 6246 Marcel·lo] Martello *FHI*
 fins] *post.* fins *add.* que *CEF* 6247 sa] la *G* | defensió] diffinició *C*
 proposat] depositat *C* 6248 cicilians] çeçilians *DEF* | Marcel·lo] martello
FHI 6250 cicilians] cecilians *DEF* 6251 e ... 6348 comprench] *def.* *C*
 cicilians] cecilians *DEFI* | suplicassen] supplicaren *H* 6252 Marcel·lo]
 Martello *FHI* 6253 e benignitat] *om.* *G* | com] *om.* *DEF* 6254 qui les] quilis
E | regiria] requerien *E* 6255 Cicília] Cecilia *F* | Marcel·lo] Martello *FHI*
 6257 laor] leo *G* | Marcel·lo] Martello *FHI* | en] *om.* *B* 6258 atemprança]
 temprança *H* 6259 cicilians] çeçilians *DEF* | car] cor *G* 6261 C viii] *om.*
G | Gracco] Gracto *DEF* 6262 avent] *post* avent *add.* en *H* | enamistat]
 amistat *E* 6264 de pagar] en *I*

- fos pres e mès en lo càrcer per los dits cònsols, apel·làs als tribuns del poble e los dits tribuns no volguessen rebre la dita apel·lació. Lo dit Tiberi, discordant de tots los tribuns, volch rebre l'apel·lació e donar-hi sentència. E com escrivís son decret o sentència, tots quants eren presents se tengren per dit que 6270 daria la sentència contra·l dit Àsia promulgant-la ab paraules iroses e injurioses. E abans que pronunciàs la sentència jurà que no volia tornar en amistat dels Scipions, e après promulgà la sentència en la forma següent: "Com L. Cornèlio Scipió en lo 10 dia que hac la honor del triumphe menàs presos e ligats davant si los enemichs que havia cativats, indigna cosa és e injusta al poble de Roma, que li féu la honor, de veure·l ligat, pres e encarcerat". Per què donà sentència que fos del càrcer delliurat. Valeri: cellavòs conech lo poble romà en quina guisa havia haguda falsa opinió del dit Gracco, ^[51ra] per què loà molt la sua atemprada virtut. 6280
- C. IX. G. Clàudio Neró deu ésser nomenat entre los exemples de maravellosa moderació o temprança. Car, com ensemps ab Lívio Salinàtor hagués mort e vençut Hasdrúbal, e lo poble de 20 Roma determenàs que abdosos haguessen la gloriosa honor del triumphe, emperò volch lo dit Neró que Salinàtor anàs en lo carro hi ell iria detràs a cavall. E açò per tal com la victòria havien obtenguda en la província del dit Salinàtor, per què lo dit Nero triumphà sens carro. 6285

6266 los] lo A | apel·làs] appellats E 6268 los] post los add. dits G 6269 l'apel·lació] la dita appellacio DGH I | donar-hi] donar li E 6270 se] sen A | tengren] tingueren EF | tengueren H 6271 promulgant-la] promulgant D | promulgant les E 6272 iroses ... injurioses] injurioses e iroses EF | e injurioses] om. I | sentència] om. G 6273 e] om. G 6275 del triumphe] triumphal E 6276 és ... injusta] e injusta es I 6277 que] qui EI | ligat] post ligat add. e E | ligat pres] pres ligat D 6280 del] lo D | Gracco] gracto EF 6281 virtut] vida EF 6282 C ix] om. G | G] S F | om. EI | ésser] post esser add. mostrat e F | nomenat] mostrat nomenat E | exemples] exemplis DEFGH 6284 Lívio] limio G Hasdrúbal] Asdrubal I 6287 a] lo EF

- 6290 Valeri: e per ço fon de major nomenada lo dit Neró, car
Salinàtor fon loat solament de la victòria que obtengué, e aquest
Nero de la victòria e de la virtuosa atemperança que hac en la
dita honor triumphal.
- 6295 C. x. No·ns lexa callar ni tenir silenci de sos fets lo derrer
Africà. Qui, com estant censor ordenàs la festa dita Lústrum, on
se feyen supplicacions e pregàries als déus per lo bon estament
de la ciutat, la qual festa se feya de v en v anys, un escrivà de la
dita ciutat donava certa forma de paraules al censor qui era
principal de la dita festa, les quals dehya en sa oració que feya. 10
- 6300 E com lo dit scrivà donàs al dit Africà una ordinació de paraules
que digués, on se contenia que·ls déus immortals volguessen fer
les coses de Roma millors que no eren de present, no volch
Africà pronunciar la sentència d'aquelles paraules en la forma
de la escriptura que li era liurada, ans manà que la dita forma
6305 fos corregida. On fos posat que·ls déus immortals volguessen les
coses de Roma en bon estament conservar, al·legant que·ls béns
de la ciutat romana eren assats bons, sol havien mester
conservació, per què pregava los déus que perpetualment los
volguessen mante·nir ^[51rb] e conservar. E axí féu esmenar en les 20
- 6310 taules públiques la forma de la dita oració en la forma damunt
dita, de la qual forma axí atemperada usaren d'aquí avant los
censors següents en les festes del Lustre.

6295 on ... 6397 anys] *Lustrum autem fiebat de quinquenio in quinquenium et mirabatur populus, et lustrabantur templa et fiebant supplicationes et preces pro bono statu ciuitatis Romane* (Lucas, f. 52ra; cf. Dionysius, f. 147v).

6290 per] *om. G* | lo ... Neró] *om. DEFGHI* **6291** fon] *fot F* **6292** atemperança] *temprança H* **6294** C x] *om. G* **6295** com] *om. H* **6297** v¹] xv *E* | v²] xv *E* | un] *Hon lo G* **6298** dita ciutat] *cosa publica G* donava] *dona DEFI* **6299** que feya] *om. E* **6302** volch] *post volch add. lo dit EH* **6303** la sentència] *om. G* | d'aquelles] *aquelles G* **6304** que] *qui G* **6305** fos¹] *post fos add. mudade e G* | corregida] *post corregida add. la E* **6307** la] *post la add. dita G* **6308** pregava] *prega G* | los] *om. H* **6309** mante·nir] *tenir G* **6310** en ... forma¹] *om. DF* | en ... dita] *om. E* **6311** usaren] *usaven D*

- Valeri: molt sàviament jutjà lo dit Africà donant entendre que, com los romans feyen lurs honors triumphals enfre espay de VII pedres –ço és de VII milles, car de milla en milla posaven una pedra–, que lavòs devien pregar als déus que·ls millorassen e·ls cresquessen lurs béns. Mas com en aquest temps posseýs la major part del món, no devien demanar res ab gran aviditat, car per totstemps fóra benaventurada e habundant si no·s perdés res d'açò que possehia de present. 6315
- C. XI. Semblant virtut mostrà lo dit Affricà com era censor constituït jutge. On, com ell estigués en lo loch del juhí e regonegués los hòmens a cavall qui li passaven davant per tal que jutjàs del cavaller e del cavall, e Gayo Lúcio Sacerdot, passàs davant ell segons que l'havien nomenat, veent-lo aquest Affricà dix que de cert ell sabia en quina forma lo dit Lúcio era perjur, car era vengut contra algunes paraules que havia jurades; e axí, si algú lo volia acusar, que ell faria testimoni. E com algú de quants eren presents no volgués acusar lo dit Lúcio, dix-li lo dit Affricà: "O sacerdot! Passa, passa lo cavall semblant dels altres e sies absolt de la pena que merexies per lo perjuri, car no vull ésser atrobat en la tua persona acusador e testimoni, jutge e part". 6320
- C. XII. E quina virtut e com gran podem notar del coratge atemprat de Quinto Scèvola, hom fort excel·lent. Car, com fos 6335

6315 ço ... 6316 pedra] *Cum intra septimum lapidem, id est infra septem miliaria que lapidibus distinguebantur* (Dionysius, f. 151; cf. Lucas, f. 52ra-rb). *Vid.* Avenoza (2000: 342).

6313 donant] *post* donant *add.* a **E 6314** feyen] feyn **B** | fayens **G 6315** milles] millers **EG** | en milla] *om.* **F 6316** lavòs] la donchs **G** | als] los **G 6317** aquest] aquell **G 6318** car] cor **E 6319** no·s] no **G 6321** dit] *om.* **E 6322** ell estigués] *om.* **E 6325** segons] *om.* **G 6326** de] per **G** | quina] qual **I 6327** perjur] *om.* **H** | car] cor **E** | *om.* **H** | que] qui **H 6328** axí] *post* axi *add.* que **G** | algú] negu **G** | que] *om.* **I 6329** algú] negu **DE** | negun **F** | alguns **H** | de] *post* de *add.* tots **EFG** | no] nol **E** | volgués] volguesen **DEFH 6330** dix-li] dix **H** | Passa] passat **E** | passa] *om.* **EF 6331** merexies] mereix **H 6334** C xii] *om.* **G** | virtut] cosa **H** | com] quant **G** | podem] poden **F** | notar] comptar **G** | del ... 6337 atemprat] *om.* **G 6335** Scèvola] escenola **DF** | Stevola **E** | stenola qui no hac lo coratge a temprat e **G**

produhit testimoni contra un delat e hagués testificat coses tan
 [51va] greus que eren sufficients ha fer perdre la vida d'aquell qui
 era accusat, partint-se del loch del juhí dix que donassen fe a les
 sues paraules si altres testimonis eren trobats qui testificassen
 6340 açò matex, en altra guisa que ell sol no fos cregut. Car creure a
 un testimoni sol en fet de juhí és exempli fort perillós e causa de
 gran mal.

Valeri: gran testimoni féu aquest Scèvola a la sua religió, car
 dix e testificà veritat, estret per sacrament, e açò pertayn a la
 6345 religió e honestat de l'hom. E donà consell molt profitós al ben 10
 publich com no volch que fos donada fe a la sua paraula sola.

C. XIII. Yo sent en mi que ab fort estret estill de parlar abraçe e
 comprench grans hi excel·lents hòmens e lurs maravellosos
 actes. Mas com moltes coses e fort grans haja a dir en breu
 6350 tractat e jo·m veja tot enluernat per la gran claredat de la virtut
 hi excel·lència de infinides persones e de lurs actes, no pusch
 satisfacer a dues coses, ço és a recitar gran multitut de exemplis
 de grans persones e apropiar·los esplendor de dictats que·ls
 pertanyen, perquè no és nostre propòsit de dir totes lurs laors en
 6355 les històries que recitarem, sinó tan solament de haver-ne 20
 recordació. Per què ab lur vènia e perdó se lexaran recitar
 estretament e breu dos Metel·los, ço és Macedònico e
 Munídico, qui són estats gran ornament e bellea de la ciutat de
 Roma.

6360 C. XIII. Metel·lo, qui vençé los de Macedònia, hac gran
 dissensió ab Scipió Affricà lo darrer, e lur contesa era permès

6336 testificat] testifficades *E* **6339** trobats] atrobats *F* **6340** no ... 6343
 sol] *om. B* | a] en *E* **6341** exempli] eximpli *DEFGH* **6343** Valeri] *om. G* |
 Scèvola] scenola *D* | Stevola *E* | stenola *FGI* **6345** e honestat] *om. E* **6346**
 com] car *H* **6347** *C* xiii] *om. G* | en] ab *E* | abraçe] abras *E* **6348** hòmens]
om. G **6349** fort] forts *F* | a] en *E* **6352** exemplis] eximplis *DEFGH* **6353**
 apropiar·los] *post* apropiarlos *add. per E* esplendor] resplendor *DEH* |
 que·ls] quilts *E* **6354** pertanyen] pertanren *E* | pertany *I* | totes] *post* totes
add. les H **6355** recitarem] recitaren *G* **6356** lur] *post* lur *add. sobirane G*
6357 Metel·los] Mecellos *E* | e²] *om. C* **6358** gran ornament] grans
 ornaments *EG* | e bellea] *om. G* **6360** *C* xiiii] *om. G* | Metel·lo] Macello *E*
6361 Scipió] Stipio *E* | era] fou *E*

- valer en bonea e virtuts. E fon tan gran lur dissensió que-n
vengren a greus e manifestes enamistats. Mas com Metel·lo
hoís que Scipió havien mort en sa casa matexa fort cruelment,
anàs-se'n al pus publich loch de ^[51vb] Roma cridant ab la cara 6365
plorosa e ab la veu trista, dient altes veus: "Correts, correts
ciutadans! Huy són cayguts los murs de la nostra ciutat, car an
mort Scipió Affricà a mort cruel e malvada, ell reposant dins la
sua casa!".
- Valeri: o, e com lo ben publich és fet miserable per la mort de 6370
10 Scipió Africà e benaventurat per la gran humanitat e plor loable
de Metel·lo Maçedònic, car en un temps regonech quin
príncep havia perdut e quin li era romàs. Aquest matex
Macedònic manà a sos fills que portassen lo lit del dit Africà
com lo menarien a soterrar, dient-los que null temps porien fer 6375
la honor de les exèquies de la sepultura a major persona que al
dit Africà.
- Valeri: on són aquelles tantes baralles que havien Metel·lo e
Scipió Africà en la cort? On són les gran altercacions que
menejaven en lo loch del mercat, on cascú proposava? On són 6380
20 les guerres e contencions d'aquests tan grans duchs e sobirans
ciutadans, les quals menaven en lo consolat? Totes aquests
coses anul·là e destróhí la gran virtut de Metel·lo ab la honor
que féu a la fama e a la sepultura del dit Africà.
- C. xv. Com Munídico Metel·lo fos gitat de Roma per 6385
conspiració del poble, anàs-se'n a la província de Àsia en la

6368 dins ... 6369 casa] *Infra domum suam, quam domum uocat hic penates quia infra domum colebant deos suos penetrales* (Lucas, f. 52va).

6362 lur] *om. F* | que-n] que *CE* **6363** vengren] vingueren *E* | vengueren *FGH* | e manifestes] *om. E* | enamistats] desemistats *E* **6364** Scipió] Stipio *E* | fort] *om. I* **6365** la] *om. DFG* **6366** ab ... veu] *om. G* | la] *om. EF* | dient] *post* dient *add. a F* **6368** Scipió] Stipio *E* | mort cruel] cruel mort *EF* | dins] en *CG* **6370** Valeri] *om. CG* | o e] On *E* **6374** a] ab *B* **6376** de² ... sepultura] *om. E* | que al] quel *CDE* **6378** Valeri] *om. F* baralles] betalles *C* | paraules *EF* | que] qui *H* | Metel·lo] Macello *E* **6379** Scipió] Stipio *E* **6380** menejaven] menaven *D* **6382** aquests] aquestes *CDFH* **6383** Metel·lo] Macello *E* **6385** C xv] *om. G* Munídico] mundico *D* | Metel·lo] Macello *E*

- qual, com un jorn miràs los jochs que·s feyen davant lo poble e li venguessen letres en les quals li notificaven que ab gran voluntat del senat e del poble li era atorgat que tornàs a la dita ciutat franchament, null temps se partí del loch on era fins que·ls jochs foren acabats ni mostrà alegria en la cara ni en lo gest als hòmens que li seyen de prop, ans retench dins si lo sobiran goyg que havia concebut.
- 6390
- Valeri: manifesta cosa és ^[52ra] que aquest Munídico, mostrant un esguart no variejant la color de la cara, fon ab aquella matexa cara en res no diversificada exellat e restituït a la sua ciutat. E ab benefici de la sua virtut de temprança, tench totstemp lo mijà, havent fermetat de coratge virtuós entre les adversitats e prosperitats de fortuna.
- 6395
- 10
- 6400 C. XVI. Com en lo títol de què tractam de present ajam recitat de molts linyatges axí com dels Scipions e dels altres, lo nom de la gent Porciana no poch sostenir que fos privat e foragitat de la gloriosa honor e premi valerós, pus que hagren la dita virtut de moderació o temprança. On, com lo derrer Cató, no confiant poch del juhí de la sua gran temprança, hagués portat de Xipre gran quantitat de peccúnia deguda a la cosa publica, la qual guardà ab gran diligència e la tractà lealment e sancta, e lo senat, confiant molt de la sua lealtat, ordenàs que retés comte privat en lo loch apartat, no volent que l'hagués a retre davant la multitud del poble, respòs aquest Cató dient e afermant que cosa seria fort iniga de fer en ell açò que null temps era atorgat a altri. E per tal que·n la sua persona no fos res innovat, més amà
- 6405
- 20
- 6410

6401 axí... altres] *De multis familiis, scilicet de Scipionibus et de Metellis et de Publicolis et de Camillis et de Fabiis actum est* (Lucas, f. 53ra).

6387 que·s] quis *E* **6388** notificaven] notificaren *C* | notificassen *HI* **6389** a] en *H* **6392** que] qui *DF* | lo] *om. F* **6394** Valeri] *om. G* | un] per *E* **6396** en ... no] no en res *G* **6397** lo mijà] ho mira *D* | *om. E* **6400** C xvi] *om. G* | en] *om. C* | títol] capitol *G* | tractam] toquam *E* **6402** poch] puch *E* **6403** hagren] hagneren *EG* **6404** temprança] atenprança *C* confiant] fiant *B* **6407** e la] el *E* | sancta] sancera *E* **6408** molt] *om. DEF* **6409** lo] *om. EFI* **6411** atorgat] *post* atorgat *add. estat F* | a altri] daltri *C*

- rete comte en lo mercat davant tot lo poble, sostenint les folles
impugnacions que alguns feyen, que usar del benifet que li feya
lo senat. 6415
- C. XVII. Com sia forçat de passar als exemplis de gents
estranyes, primerament me ocorre a les mans March Bíbulo,
hom de gran dignitat qui fon promogut a les sobiranes honors.
Lo qual, com estigués en la província de Síria, rebé novell
que·ls gabianites, cavallers de Egipte, li havien morts dos fills. 6420
- 10 E com la regina Cleòpatra prengués los cavallers qui havien feta
la mort, tram-ès-los ^[52rb] presos e ligats al dit Bíbulo per tal que
prengués venjança segons son arbitre de la cruel mort que
havien comesa de sos fills. E com li fossen presentats los dits
cavallers hi era lo major benefici e servey que hom podia fer al 6425
pare plorós, forçà si matex feent que la dolor donà loch a la sua
virtuosa temprança, car manà que·ls homeyés escampadors de
la sua sanch fossen tramesos sans e sals a la dita Cleòpatra
regina, trametent-li a dir que la potestat e actoritat d'aquesta
venjança se pertanhya al senat e no a ell. 6430
- C. XVIII. Tarentino Archites com se donàs a seguir los
20 manaments de Pictàgoras, estudiant en la ciutat de Metaponto,
que és en Calàbria, per lonch temps ab gran treball abraçà la
doctrina vera e ferma del dit Pictàgoras. E com se'n tornàs a la
sua terra pròpria e visitàs les sues possessions e trobàs que·ls 6435

6433 que ... Calàbria] *In Metaponto, que est ciuitas Calabrie* (Lucas, f. 53rb).

6413 tot] *om. DEF* **6414** impugnacions] *inpugna F | que¹ om. F* **6416** C xvii] *om. G | exemplis] eximplis CDEFGH* **6417** mans] *post. mans add. de C* **6418** sobiranes honors] *honors sobiranes DF | honors solitanes E* **6420** gabianites] *guabianices D | Gabianeses E | Gabianices F* **6421** qui] *que I* **6422** ligats] *liats H* **6424** li ... 6421 cavallers] *los dits cavalers li fossen presentats E | presentats] presents D* **6425** hi] *qui G e servey] om. H | que hom] que hom que hom H | hom] om. D* **6427** virtuosa] *dolorosa H | temprança] esperança DEF | homeyés] post homeyes add. hi D* **6428** sals] *salus H | Cleòpatra regina] regina Cleopatra AB* **6429** dir] *dit C* **6431** C xviii] *om. G | Tarentino] Carentino D | Archites] Architos D | Arechites F* **6432** manaments] *manament B | de¹ dels CG* **6433** que] *qui E | en] post en add. la D*

campes e les vinyes eren destrohits e perduts per negligència del seu procurador, mirant-lo en la cara dix-li: "Susara prenguera de tu venjança si no fos irat".

6440 Valeri: més amà Tarentino lexar impunit lo servent que u merexia que punir-lo pus greu que no devia, e açò per la ira que·l movia.

6445 C. XIX. Massa fon liberal la virtut del dit Archites, mas pus atemprada fon la de Plató. Qui, com s'ençenés molt contra lo delicte d'un servent seu, tement que no erràs en la manera de la correcció per la inflamació de la sua ira, comanà a Spensipo, 10 amich seu, lo càstich del dit servent, que·l punís segons son arbitre.

6450 Valeri: leja cosa semblava al dit Plató si per ventura en la punició del servent cometés alguna cosa per la qual meresqués tanta reprehensió en la punició com merexia la culpa del servent en la transgressió o errada.

6455 C. XX. ^[52va] No és maravel·la si Plató fon axí virtuós de retenir si matex envès Senòcrates, dexeble seu, pus que hac tanta constància en esguart de la punició de son servent. Car com li diguessen que·l dit Senòcrates havia parlat d'ell follament e vituperosa, tantost menyspreà les paraules que·n deyen responent que no creya que Senòcrates parlàs axí de son mestre. 20 E com aquell qui lo y deya justàs ab gran diligència dient que axí era, per què·s maravellava com no u creya, respòs Plató no ésser cosa de creure que no fos amat per aquell lo qual havia amat axí ardentment. E com lo dit tractador de mal e sembrador de enamistats digués que faria sagrament d'açò que havia dit,

6436 camps] *om. D* 6437 seu] *om. G* | mirant-lo] mirant *G* 6441 que·l] quil *EF* 6442 C xix] *om. G* | Archites] Archictes *F* 6443 la] aquella *E* 6445 Spensipo] Spensibo *E* | psensipo *H* 6446 que·l] ques *I* 6448 ventura] aventura *H* 6449 cometés] cometon *H* | alguna] neguna *G* 6450 la¹] sa *CGH* | culpa] colpa *H* 6451 en] *om. G* | o] e *E* 6452 C xx] *om. G* | retenir] tenir *G* 6453 Senòcrates] socrates *F* 6454 la] *om. D* 6455 Senòcrates] sencrates *C* | Semocrates *F* | d'ell follament] follament dell *H* 6457 no] noy *B* 6458 deya] *post* deya *add. e F* | justàs] instas *F* 6459 com] per que *C* | no²] *post* no *add. deu I*

que era tot ver, Plató, no volent disputar del seu perjuri, dix que si Senòcrates havia dites semblants paraules sens dupte no les diguera si no jutgàs ésser cosa necessària de dir-les en profit de son mestre. 6465

Valeri: no·m pens per res que·l coratge d'aquest Plató axí armat de virtuts estigués en cos mortal, ans creu que fos posat en un fortalici celestial d'on foragità de si ab victòria valerosa les impugnacions dels vicis, tanquant e conservant en lo si de la gran altea del cel tots los nombres de les virtuts. Car en la dita 6470
10 altea féu totstemp la sua estació o habitació segura.

C. XXI. No fon equal a Plató en letres Ciracusà, mas en açò que pertayn a virtut de temprança regint ses passions, major experiment hac lo dit Ciracusà. Car, com fos gitat de la sua ciutat per Dionís, tiran, e se n'anàs a Mègera, volent aquí veure lo senyor d'aquella ciutat, e los portés no·l lexassen entrar, après que hac molt esperat a la porta dix a son companyó: "Pacientment sostengam ^[52vb] aquesta minva, car, com nós fossem en lo grau de nostra dignitat, per ventura semblant nós 6475
20 fèyem". Ab lo qual consell savi e discret féu que l'exellament seu li fon més tollerable e menys greu.

C. XXII. En aquest loch deu ésser recitat Trasibulo, car, com lo poble de Athenes fos regit per XXX tirans e no pogués sostenir lurs crueltats, molts de la dita ciutat lexant lurs cases pròpies, dispergits en diverses parts com sostenguessen vida miserable, aquest Trasibulo, ajustant les persones axí dispergides, 6485

6463 era ... ver] tot ere ver *EF* | del] lo *G* 6464 havia] ha *H* | semblants] aytals *F* | no les] nos *H* 6467 Valeri] *om. I* 6468 estigués] *om. C* | fos *G* 6469 fortalici] artifici *CG* | si] *post* si *add. matex E* 6471 Car] Cor *CGH* 6472 féu] fo *G* | o] e *E* 6473 C xxi] *om. G* | Ciracusà] Ciracusano *C* que] ques *C* | quis *E* 6475 sua] *om. G* 6476 Mègera] magara *C* | Magera *E* 6477 lexassen] lexaven *H* 6478 molt esperat] sperat molt *F* 6479 Pacientment] *om. E* | aquesta] *post* aquesta *add. injuria o DF* minva] *post* minva *add. e minva E* 6480 semblant] semblantment *H* nós] *om. H* 6482 més] menys *D* | tollerable] colorable *E* 6483 C xxii] *om. G* 6484 Athenes] Actenas *G* | athanes *E* | pogués] poguessen *I* 6485 lurs crueltats] lur crueltat *D* | cases] coses *AB* 6487 Trasibulo] Crassibulo *H* | axí] *om. G* | dispergides] *post* dispergides *add. en diverses parts EF*

fortificant-les en armes hi en lurs coratges, reduí-les a la ciutat
 d'Athenes, d'on gitaren los XXX tirans havent lo dit Trasibulo
 6490 gran glòria de la opressió dels tirans e de la restitució de la
 libertat dels ciutadans. La qual glòria fon major per la ordinació
 d'una ley la qual féu molt justament e sàvia. Car, com molts de
 la ciutat fossen estats amichs dels tirans, per què molts e
 diverses eren estats injuriats, tement-se Trassibulo que no s'i
 6495 levàs bregua e bando, féu una ley de consentiment de tot lo
 poble en la qual manava que null temps fos feta menció de les
 coses que eren passades. E aquesta obliuó de les injúries fetes 10
 en los temps passats, la qual apel·len los athenienses amnestia,
 tornà en lo primer ésser l'estament de la dita ciutat, que era fort
 perillós e molt decaygut.
 6500 C. XXIII. No fon de menor admiració lo fet de Scasippo
 Tegeaces. Qui, com en la administració del ben publich hagués
 un hom qui li era fort contrari defenent lo ben poblich, en altra
 guisa hom virtuos e al ben poblich molt profitós, e sos amichs li
 6505 consellassen que ho·l matàs ho l'exellàs de la terra, respòs que
 no·n faria res. Car, com lo dit hom fos bo e profitós al ben
 poblich, no·n volia gitar lo bon ciutadà ^[53ra] lo loch del qual 20

6492 Car ... 6495 bando] *Quia ciues amici tyrannorum multas iniurias fecerant de quibus, si iniuriati uoluissent facere uindictam, totus status ciuitatis fuisset perturbatus* (Lucas, f. 53vb).

6488 reduí-les] reduils *G* | ciutat] *om. H* **6489** d'Athenes] athanes *E*
 Trasibulo] Crassibulo *H* **6490** dels] *post* dels *add.* dits *F* **6491** ciutadans]
post ciutadans *add.* de *E* **6492** féu] fo *E* **6493** tirans] Tirants *I* | què] qui *G*
6494 diverses] diversos *GH* | injuriats] injuriant *F* Trassibulo] Crassibulo
H | s'i] li *F* **6495** consentiment] continent *DE* **6497** que] qui *EG* | *E*] *post* e
add. aquí *EF* | aquesta] esta *F* **6498** athenienses] athaneses *E* | amnestia]
 anmestia *DFI* | anmostia *E* **6499** dita] *om. G* | que] qui *EG* **6500** molt] *om.*
DE | decaygut] decaygue *E* **6501** C xxiii] *om. G* | menor] major *G* |
 Scasippo] Sensipo *I* **6502** Tegeaces] tegeates *CGH* | tegrates *EFI* | Qui]
 que *I* **6505** consellassen] consellase *D* | que ho·l] quel *CDEGH* | matàs]
post matas *add.* lo dit hom *E* | ho l'exellàs] ol faves axellar *G* | respòs] *post*
 respos *add.* lo dit Scassipe *E* **6507** no·n] no *C* | lo!] *om. CGI* | qual] *post*
 qual *add.* se *H*

occupara algun ciutadà mal regidor e dissipador de la cosa publica.

Valeri: gran amor de la cosa publica! Ans elegí lo dit Scasippo 6510
sostenir lo qui li contrastava que si la sua ciutat fos despullada
d'un bon advocat e defenedor.

C. xxiii. La saviesa de Píctaco, qui es un dels VII savis, fon
instruïda molt per la virtut de temprança, refrenant lo seu poder.

Car, com Alceo, poeta, per gran hoy que li portava, ab son abte 6515
engiyn hagués malparlat e tractat contra lo dit Píctaco feent

10 versos vituperables en improperi seu, e la senyoria de la ciutat
on eren pervengués al dit Píctaco oferint-la-y los ciutadans per
la sua gran perfecció de saviea, apel·là lo dit Alceo e mostrà-li
com havia poder e rahó de venjar-se d'ell si·s volia. E no li féu 6520
algun dampnatge.

Valeri: la menció d'aquest Píctaco me mou de recitar dels VII
savis en quina forma se mostraren poch ambiciosos en nom de
gran honor.

C. xxv. En una regió apel·lada Milèsia pescaven diverses 6525
pescadors e, com traguessen la barcha, vench un hom qui

20 comprà lo bolig, ço és lo peyx que pendrien en los fillats. E com
los traguessen, trobaren-hi una taula d'aur de molt gran pes. E
tantost se mes qüestió entre·ls pescadors e l'om qui havia
comprat lo dit bolig, car los pescadors deyen que solament li 6530

6513 qui...savis] *Pictacum, qui fuit unus de septem sapientibus* (Lucas, f. 53vb).

6508 occupara] occuparia *EGI* | algun] qualche *C* | e dissipador] *om. D*
6510 Valeri ... publica] *om. I* | Scasippo] Sensipo *I* **6513** C xxiii] *om. G*
Píctaco] pictacio *C* | pictaço *D* | Pictago *E* | Pictato *I* **6515** Alceo] Alteo *E* |
Alçio *I* **6516** engiyn] engeny *H* | malparlat ... tractat] mal tractat e parlat
CGH | Píctaco] pictago *E* | Pictato *HI* **6517** versos] vessos *D* improperi]
vituperi *CG* **6518** Píctaco] pictaço *D* | pictago *E* | Pictato *HI* oferint-la-y]
offerint leli *C* | los ciutadans] *om. C* **6519** Alceo] alteo *E* | Alçio *I* **6520**
rahó] rl *I* **6521** algun] negun *CEFG* | degun *D* **6522** Valeri] *om. E* |
daquest] del dit *AB* | Píctaco] Pictaço *D* | pictago *EF* | Pictato *HI* | dels] los
C **6523** se] me *F* | poch] *om. G* | ambiciosos] abitud *E* | ambicioses *I* | en
nom] *om. C* **6525** C xxv] *om. G* | regió] rel igio *A* diverses] ~~diversos~~
CDEFG

havien venut lo peyx; l'om al·legava que pus fortuna mes la
 taula en los fillats que sua devia ésser. E com no se'n poguessen
 avenir, veents la novitat de la cosa e la granea de la peccúnia
 que valia la dita taula, concordaren que tot lo poble veés sobre
 6535 la dita qüestió. Al qual poble plach que·l déu Apol·lo ne fos
 consellat que·ls digués a qui ^[53rb] seria jutjada la dita taula. Lo
 qual déu respòs que devia ésser donada a aquell qui seria major
 en saviesa entre tots los hòmens. Cellavòs trameteren la taula a
 Chaletò; e aquest tramès-la a Biant; Biant a Píccato; aquest
 6540 tramès-la a altre; e com fos passada per los més savis dels VII a 10
 la derreria pervench a Saló. E com la un savi digués de l'altre a
 qui remetia la taula que aquell era més savi, Saló tramès la taula
 al temple del déu Apol·lo dient que aquell era lo pus savi del
 món. E axí atribuí al dit Apol·lo títol de sobirana prudència,
 6545 trametent-li la taula per premi de la sua gran saviesa.
 C. XXVI. Rahó és que retam testimoni de virtuosa temprança a
 Theopompo, rey dels espartans. Qui, com fos lo primer rey qui
 instituí e ordenà que en la ciutat de Lacedemònia fossen elets
 alguns hòmens apel·lats per son offici éfori, qui haguessen

6537 que ... 6538 hòmens] *Deus consultus, respondit illi esse dandum qui ceteros prestaret, id est excederet, sapientia. Sequitur litera greca, sed non mutatur sententia* (Dionysius, f. 152v). *Et Apollo respondit uerbis grecis quorum sententia talis est quod sapientissimo uiro illa mensa daretur* (Lucas, f. 54ra). Tal com comenten les glosses, Valeri Màxim inclou la resposta del déu en grec i la parafraseja en llatí. Transcrivim, a continuació, els mots grecs a partir de l'edició de Kempf (326): Τίς σοφίᾳ πρῶτος πάντων; τοῦτῳ τρίποδ' αὐδῶ.

6531 mes] havia mes *H* **6532** poguessen] poguen *H* **6536** consellat] aconsellet *B* | aconsellat *DEFHI* | que·ls] quilts *CG* **6537** qui] que *E* **6538** Cellavòs] *om. E* **6539** Chaletò] chaleco *CG* | Píccato] pictaco *CDFG* | pictaco e *E* | Pictato *HI* **6540** a¹] *om. G* **6541** derreria] darrera *E* | digués] *om. DE* | a²] *om. E* **6542** remetia] remetria *G* | era] es *E* | Saló] Calò *E* | Saló ... 6545 savi] *om. B* **6544** axí] *om. DEF* | sobirana] *post* sobirana *add.* saviesa e *EF* **6546** C xxvi] *om. G* | és] *om. E* | retam] recitem *C* | rectem *G* | testimoni] testimonis *C* **6547** Theopompo] theoponino *G* **6548** instituí] instruhi *G* | Lacedemònia] lacedonia *G* **6549** son] lur *H* | éfori] esfori *E* | qui] que *E*

- poder de oposar-se als actes del rey excessius restrenyent-li les mans en açò que no era de rahó –axí com los tribuns del poble se oposaven a la senyoria dels cònsols– e per açò la muller del dit rey se rancuràs dient que havia fet en açò gran dampnatge als fills restrenyent-los lo poder e lexant-los menor actoritat e pocha senyoria, respòs lo rey Theopompo dient: "Ver és que yo lexaré a mos fills la potestat menor en senyoria, mas serà major en longa duració". 6550
- Valeri: maravellosament respòs, car aquella potestat e senyoria és segura que posa manera atemprada a les sues forces vigoroses, per què lo rey Theopompo, restrenyent la sua senyoria real ab vincles o ligams leguts, tant com restrenyé la licència del seu poder tant més se tirà la benivolència e amor dels ciutadans. 6555
- 10 C. XXVII. ^[53va] Com Lúcio Scipió hagués conquès molt de l'imperi de Antíoco en tant que venint en la província de Àsia li prengués diverses ciutats e viles e nacions de gents fins a un mont apel·lat Tauro, no·s trigà lo dit Antíoco de fer gràcies per letra sua pròpia al poble de Roma del gran aleujament que li havien fet de la supèrflua sol·licitut o ànsia que havia en regir tanta multitud de gent, lexant-lo ab pocha terra del seu regne, la qual podia leugerament governar e regir. 6560
- 20 Valeri: no és cosa al món per gran ni per magnificosa que sia que no desig ésser reduïda a virtut de temprança loabla. 6570

6550 restrenyent-li ... 6551 rahó] *Quorum officium esset compescere et restringere auctoritatem regiam* (Lucas, f. 54rb).

6550 oposar-se] eposarse *E* **6551** que] qui *EH* **6553** que ... fet] *om. H* en açò] *om. E* **6555** Theopompo] Teoponippo *G* **6556** en] e *D* **6558** Valeri] *om. DEF* | respòs] *om. DEF* **6559** que] qui *G* | posa] passa *I* **6560** Theopompo] eteopompo *C* | Theoponippo *G* **6561** o] e *DEF* ligams] liams *H* | restrenyé] restrenyan *G* **6562** se] *om. DEF* **6564** C xxvii] *om. G* | Scipió] scipo *I* | conquès molt] molt conques *I* | molt] *om. D* **6565** Antíoco] Anthoco *G* | venint] vinent *DE* **6567** mont] munt *DEGHI* | Antíoco] Anthoco *G* **6568** pròpia] *om. AB* | de] *om. H* **6569** havien] avia *C* | fet] *om. F* | havia] havian *G* **6570** gent] gents *I* | la] lo *I* **6573** desig] desige *C*

6575 Títol II. D'aquells qui de gran enamistat són conjuncts per
amistat o cunyadatge

Vist en quina forma la virtut de temprança és il·lustrada o exalçada per hòmens generosos e molt virtuosos, trespassem a tractar del coratge generós humanal convertit de hoy a gràcia e amor, del qual procehirem ab estil alegre e gojós. Car axí com ab esguart alegre e plasent mira hom la mar clara e plana après qu'és estada aspra e torbada, e lo cel serè après del temps nubilós, per semblant forma la guerra mudada en pau porta ab si rahó de singular goyg. E per aquesta matexa rahó devem recitar ab plasent relació les offenses que són estades deposades o relaxades après de gran hoy e coratge amargós.

6580

C. I. March Emílio Lèpido, qui fon dues vegades cònsol de Roma e principal sacerdot e bisbe, en qui foren ensemps bellea d'onors e virtuosa vida [tingué] contínues enamistats ab Fúlvio Flacto, hom de semblant dignitat e honor. Les quals enamistats deposà lo dit March en lo loch de la elecció en aquell ^[53vb] ayn que fon creat ensemps ab son enemich Flacto, censor, que vol dir corregidor de les costumes del poble, estimant e jutjant lo dit March no ésser cosa leguda ni covinent que aquells qui eren conjuncts en un offici que fossen discordants per privades enamistats.

6585

6590

6595

10

20

6589 Fúlvio Flacto] “Il n’y a pas de Fulvius Flaccus parmi les censeurs de cette époque” (Valeri Màxim, 1997: II, 17). El personatge esmentat en realitat és M. Fulvi Nobilior. **6592** que ... 6597 poble] *Vid.* les notes a IV.1.3.

6574 II] *om.* CEH | D'aquells] *om.* G **6575** o] e E **6577** Vist] *post* vist *add.* es D **6578** generosos] generoses I | virtuosos] virtuosos I **6579** a] en H | e] *om.* H **6580** gojós] plasent E | gojós...6576 e¹] *om.* DF **6581** hom] hom hom G | la mar] lamor CG **6582** aspra] apresada F **6583** en] per G **6585** que] qui G | estades] *om.* DE | o] e CG **6587** C i] *om.* G **6589** vida] *post* vida *add.* e ABCDEFGHI | tingué] *om.* ABCDEFGHI **6590** Flacto] flacco H | enamistats] desamistats C **6591** la elecció] les eleccions E **6592** Flacto] flacco H | que] qui EG

Valeri: aquest juhí del coratge del dit March és aprovat per les gents de la present edat e l'an liurat loable e comendable a nosaltres los antichs dictadors qui han scrites les ystòries dels antichs.

6600

C. II. No han volgut los dictadors ésser amagat o no sabut a lurs succehidors lo consell marvellós que hac Sexto Lívio Salinàtor a donar terme e fi als hoys amagats e rahigats en los coratges de dos hòmens. Car, com ell per lo testimoni de Neró, qui li portava gran hoy, fos exellat per gran temps, en lo qual exili fon molt treballat, per la qual cosa havia rahó de haver enamistat ab lo dit Neró, emperò en altra forma ne usà. Car, com l'aguessen revocat de l'exili, feent-lo cònsol ensemps ab lo dit Neró, forçà si matex de oblidar-se la injúria greu que havia rebuda e de mudar les costumes que havia fort dures e rigoroses, tement-se que si rebia la companyia de l'offici del consolat ab coratge discordant que per ventura mostrand-se enemich capital no regira bé l'offici del consolat.

6605

6610

Valeri: aquesta mitigació de coratge e inclinació e mutació de hoy en concòrdia amigabla donà matèria de gran bé e de profitós salvament a la ciutat de Roma e a tota Ytàlia en l'article perillós e difícil dels temps de guerra mortal. Car los dits dos cònsols, ligats e conjunts en un voler, fets ensemps capitans en la guerra contra los cartaginesos, aterraren lur poder terrible com vençeren e mataren Hasdrúbal, lur capità.

6615

6620

6620 com ... capità] *Et Hastrubalis, quem interfecerunt* (Dionysius, f. 154). *Ambo consules pugnauerunt contra Hasdrubalem et eum uicerunt et decapitauerunt* (Lucas, f. 54vb).

6597 Valeri] *post valeri add.* Ab *E* | aprovat] provat *G* **6601** C] Capítol tol *E* | C ii] *om.* *G* | o] e *G* **6602** Lívio] liveo *H* **6603** amagats] e mals *E* e²] *om.* *E* | rahigats] arrayguats *E* **6604** Car] *om.* *E* **6607** en ... 6604 l'exili] *om.* *E* **6608** feent-lo] lo *E* **6610** fort] *om.* *E* **6613** regira] regiria *DEG* | bé] *om.* *I* **6614** e²] o *H* **6617** dels] del *CE* | dels temps] *om.* *D* mortal] mor *B* **6618** ligats] legats *G* | fets] *om.* *E* **6619** cartaginesos] cartagineses *E* **6620** com] on *F* | lur] *om.* *H*

- C. III. ^[54ra] Singular e notable exemple de les enamistats
deposades e mudades en gran concòrdia podem trobar en lo
Major Africà e Tibèrio Gracco. Qui, com fossen capitals
enemichs e a instància del poble venguessen al temple del déu
6625 Júpiter on se relaxaven les injúries e-s mudaven los hoys en
amor, com haguessen menjat e begut en lo dit temple,
partiren-se'n amichs. E no-s tench per content lo dit Scipió
Africà de fermar pau e concòrdia sol ab Gracco menjant e
bevent ab ell en lo temple de Júpiter a instància del poble, ans li
6630 esposà la sua filla apel·lada Cornèlia. 10
- C. IIII. La damunt dita humanitat de amistat aparech
singularment en March Ciceró. Qui, com per tractament de
Àulo Gabino, qui era cònsol, fos estat exellat de Roma e per
temps següents lo dit Àulo fos accusat de crim de ladronici
6635 posant-li que havia furtades les peccúnies del bé publich, lo dit
Ciceró, oblidades totes les injúries, mes-se a defendre Àulo ab
sa gran eloqüència. Aquest matex Ciceró defès P. Vatínió en
dos juhýs publichs, qui, emperò, totstamps era estat contrari a
les honors e promocions de Ciceró.
- 6640 Valeri: aquesta defensió de Ciceró no procehí de leugeria 20
d'enteniment, ans fon virtuosa e loabla, car moltes vegades se
vençen més les injúries ab beneficis que no fan estant en la
pertinàcia de voler retre hoy per hoy, mal per mal e injúria per
injúria.
- 6645 C. v. Lo fet de Ciceró és vist ésser axí loable e aprovat que·l
seu capital enemich, apel·lat P. Pulcro, no duptà de semblar-li

6621 C iii] *om. G* | exemple] *eximpli CDEFGH* **6622** e] *om. DF* podem] poder *E* **6623** Gracco] *gracto CDEF* | Qui] que *C* **6624** e] *om. EGH*
6625 hoys] *oyos G* **6627** partiren-se'n] *partirence CEHI* **6628** Africà] *om. F* | e concòrdia] *om. EF* | Gracco] *gracto CDEF* **6630** la sua] *sa DH*
6631 C iiiii] *om. G* **6632** Ciceró] *citero CI* **6633** Àulo] *Aulio F* | Gabino] *Sabino EF* **6634** següents] *saguent CD* | ladronici] *ladornici C* **6636** Ciceró] *citaro CI* **6637** matex] *om. D* | Ciceró] *citero CI* | Vatínió] *vactino C* | vacinio *DF* | vaccino *G* | vactinio *I* **6638** totstamps] *om. G* **6639** Ciceró] *citero CI* **6640** Ciceró] *citaro CI* procehí] *proceeix E* **6642** no] *om. C* **6643** e] *om. FH* **6645** C v] *om. G* Ciceró] *citero CI* | e] *om. G* | e aprovat] *om. I* **6646** apel·lat] *om. C*

- en sa virtut. Qui, com fos accusat per tres hòmens del linyatge dels Lentulans que havia comès crim de incest, ço és que havia corrompuda una verge consecrada als déus axí com ^[54rb] les monges, la qual verge servia a la deessa Vestal, e après de temps un d'aquells qui eren estats acusadors fos accusat que havia obtenguda la sua dignitat ab corrupció de peccúnia, no volent usar de hoy e rancor, ans de benignitat, lo dit Pulcro pres-se a defendre son enemich e induí lo pretor hi el jutge que l'absolguessen e·l delliurassen axí com a innocent. E mirant lo pretor lo temple de la deessa Vestal en lo qual era estat accusat lo dit Pulcro e atenent en quina forma defenia lo seu acusador qui l'havia tant com era en si maculat de crim fort sútzeu e leyg, per la bonea del dit Pulcro perdonà a l'enemich seu.
- C. VI. Canívio Gal·lo se mostrà ensemps acusador e malmirent fort singular, car pres la filla d'Anthoni per muller, lo qual havia condemnat. E féu procurador de sos béns Colònio, per lo qual era estat condemnat axí com a malmirent.
- C. VII. Cèlio Rufo, axí com hac la sua vida maculada e diffamada, axí per semblant hagué misericòrdia. La qual féu a Quinto Pompeyo, que fon loada e aprovada. Ab lo qual, com hagués gran temps pledejat, del qual plet caygué lo dit Pompeyo, esdevench-se que, com la mare de Pompeyo no volgués restituir al fill les possessions que li eren vinclades e lo

6648 ço ... 6650 Vestal] *Incestus est peccatum cum consanguinea et cum deo dicata, id est cum monacha* (Dionysius, f. 154v). *Est autem crimen incesti coire cum muliere consecrata, et ponit maxime in textu isto quia ponitur edes Veste, scilicet dee uirginum* (Lucas, f. 55ra).

6648 Lentulans] lenculans *F* | que¹] qui *C* | havia¹] havien *E* | comès ... incest] crim de incest comes *CG* **6650** a] *om.* *G* | Vestal] vescal *H* **6653** de¹] del *G* | dit] *post* dit *add.* *PI* **6654** hi] o *EG* | el] al *G* **6655** e·l] e *G* | a] *om.* *F* **6656** Vestal] vescal *G* **6657** atenent] actenent *G* **6658** qui] que *E* | en si] *om.* *E* | sútzeu] sutze *C* **6659** bonea] honor *G* **6660** C vi] *om.* *G* | Canívio] caninio *CDFH* | Tamino *E* | Caminio *GI* **6661** lo] la *F* **6662** E ... 6667 condemnat] *om.* *B* | féu] fon *I* | Colònio] Colomo *E* **6664** C vii] *om.* *G* | Cèlio] colio *C* | Telio *EF* **6666** Pompeyo] Pompego *D* | que] qui *CEG* | fon] *om.* *G* **6668** de] del dit *I* **6669** que] qui *G*

6670 dit Pompeyo escrivís a Cèlio per letra pròpria demanant-li favor
 en sa justícia, e la dita mare apel·lada Cornèlia d'altra part li
 demanà ajuda, pres ab gran vigor la part de la justícia del dit
 Pompeyo recitant d'una part la letra a ell tramesa, la qual
 mostrava la gran hi extrema necessitat e pobrea de Pompeyo, e
 6675 d'altra part al·legant la forta avarícia de la sua mare. Axí
 obtengué sentència per la part del dit Pompeyo.

Valeri: aquest fet no deu ésser menyspreat ^[54va] per la vida
 maculada de Cèlio, ans deu ésser loat, car conté exempli de
 gran misericòrdia e humanitat.

10

6670 Pompeyo] Pompego *D* | Cèlio] Cilio *E* / Celia *I* | letra] *post* letra
add. sua *G* | demanant-li] demant *G* **6671** justícia] *post* *justicia add.*
propria G **6674** e¹ ... Pompeyo] de Pompeyo ab gran pobressa *G* **6677**
 Valeri ... 6675 humanitat] *om. G* | fet] *om. E* **6678** Cèlio] cilio *D*
 exempli] *eximpli CDEFGH* **6679** e humanitat] *om. E* | humanitat]
 humilitat *I*

Títol III. De abstinència e continència

6680

- Ab gran cura e ab esvetlat estudi se deu recomptar en quina forma los hòmens generosos e virtuosos, ab consell loable e dreta rahó, remogueren de lurs coratges la furor e cobejança impetuosa o soptosa de avarícia e luxúria. Car aquelles cases, aquelles ciutats, aquell regne han obtengut perdurable estament, en les quals no ha senyorejat la gran vigor de la cobejança de luxúria e d'avarícia. Car là on aquestes manifestes pestilències cruels de l'humana linyatge són entrades, penetrant fins a les entràmenes, allí senyoreja injúria, infàmia regna en sa gran ardor, per què nós recitem les costumes dels hòmens virtuosos qui són contràries a aquets cruels vicis.
- C. I. Com Scipió Africà fos jove de edat de XXIII ayns e venint en Espanya prengué una ciutat dita Cartagínia, d'on hac senyal que encara devia pendre la major Cartayna, e venguessen a ses mans moltes rehenes de totes les ciutats de Espanya, les quals hi havien trameses los cartaginenses, entre les quals hi havia una donzella bella e graciosa, jove de XIII ayns, mas com lo dit Scipió fos jove, sens muller e vençedor, sabut que la dita infanta era de gran linyatge de la gent dita celtiberans e que era

6698 de ... ayns] El text llatí de Valeri Màxim diu *uirginem aetatis adultae* (Kempf, 332). Canals pot haver-se basat en la nota del capítol II.1.5: *Cum filio pubere, id est qui habet in etate ultra XIII annos.*

6680 III] *om. EH* | abstinència ... continència] continencia e abstinencia *C* e] o *G* 6682 ab] *om. CG* | esvetlat] vetlat *E* | deu] deuen *C* 6683 virtuosos] virtuosos *FI* 6685 o] e *DEH* | cases] cosas *CI* 6686 ciutats] *post* ciutats *add. e H* | perdurable] perdurablament *DEF* 6687 les quals] los quals *E* | la qual *G* | ha] han *E* 6689 entrades] estades *I* 6690 injúria infàmia] infamia injuria *E* 6691 per ... nós] *E CG* virtuosos] virtuosos *EI* 6692 qui] que *DHI* | aquets] *post* aquets *add. tan DFGHI* 6693 *C* i] *om. G* | Scipió] Stipio *E* | venint] vinent *DEG* 6694 Cartagínia] cartiginia *C* 6695 encara devia] devia encara *I* 6696 rehenes] rehenes *EF* | hi] li *E* | *om. G* 6697 trameses] tramesos *F* | diversos *G* | cartaginenses] cartigenesos *C* | les] els *G* | quals] *post* quals *add. rehenes CG* | hi havia] fon *CG* 6698 e] *om. E* | jove] *om. E* 6700 celtiberans] celtiberians *C* | Celtiberienchs *G*

esposada d'un generós hom dit Indíbil, apel·lant los parents de la dita donzella e lo seu espòs, liurà-la'ls pura e éntegra. E com li portassen gran summa de tresor per rescat de la dita donzella, no·l volch rebre, mas ajustà'l al seu dot. ^[54vb] Per la qual magnificència e continència lo dit espòs Indíbil, tenint-se per obligat a Scipió, volent retre gràcies per lo benifet rebut, inclinà los coratges dels celtiberans a obediència dels romans.

C. II. Axí com Espanya és testimoni de la continència del dit Scipió, axí per semblant fan testimoni de la continència e castedat de Cató Epiro e Acaya, província de Grècia; e les ylles marítimes dites Cíclades, que són ben LII; e Xipre, qu·és ylla fort prop de Àsia. Car, com fos tramès per recaptar molta moneda deguda a Roma, com ell fos en molts lochs on havia gran habundància de riqueses e delectacions carnals –car en son poder eren contengudes les riqueses reals hi en tot loch on arribava lo seu navili trobava tota diversitat de delicis que li venien de les ciutats e viles de Grècia e de Àsia–, emperò, enfre totes aquestes habundàncies totstemps hac lo coratge lunnyat axí de luxúria com d'avarícia. La qual cosa per notabla memòria lexà en escriptura Rufo, feel companyó seu, qui·l seguí en aquelles partides de Grècia e de Àsia.

6710 província ... Grècia] *Acaya, prouincia Grecie* (Lucas, f. 55va; cf. Dionysius, f. 156). **6711** que ... lii] *Sunt autem insule Cyclades numero LII* (Lucas, f. 55va).

6701 generós hom] hom generos *H* | Indíbil] judibilo *C* | indibilio *D* | indibulo *EF* | Jusibulo *H* | indubilo *I* **6702** seu] *om. DEF* | pura] purament *G* | e²] *post e add. neta e CE* | éntegra] integra *DE* **6704** Per] *om. E* **6705** qual] sua *G* | Indíbil] Indibilio *BD* | judibilo *C* | indibulo *EF* | Jusibilo *H* | indubilo *I* | tenint-se] tinent se *E* **6707** celtiberans] celtiberians *CG* **6708** C ii] *om. G* | continència] continen *B* | *post* continencia *add. e* castedat *I* **6709** fan] fon *DEF* | e castedat] *om. G* **6710** e¹] *om. CGH* | Acaya] Ataya *E* | Tayan *H* **6711** que] qui *EG* qu·és] qui es *G* | ylla] *om. H* **6713** deguda] *post* deguda *add. al ben public* *G* | a] de *G* **6716** arribava] abitava *DEF* | trobava] trobat *C* | troba *E* | delicis] delicio *E* | que] qui *GI* **6717** de²] *om. C* | enfre] entre *H* **6718** lunnyat axí] axi lunnyat *H* **6720** lexà] lexe *C* | seu] *om. H*

Valeri: ja yo no reb la scriptura d'aquest Rufo per testimoni del dit Cató, ans la sua laor pròpria li fa manifest e resplendent testimoni, car d'un ventre matex isqueren ensemps Cató e continència.

6725

C. III. De Druso Germànic, qui fon glòria singular de la gent dita Clàudia e clara resplendor de la sua terra –e més, que exalçà los mèrits de les sues excel·lents obres, car fon per temps de la sua edat en totes coses semblant a son padrastra Cèsar Augusto e a Tibèrio, germà seu, qui eren dos ulls de la cosa publica–, diem e averam que totstamps tench tanquat l'ús de conèxer carnalment dona dins l'amor de la pròpria muller sua, car null temps coneix altra fembra. ^[55ra]

6730

C. IIII. Anthònia, fembra que sobrepujà en laors tots los hòmens de son linyatge, servà e reté gran feultat a l'amor de son marit. Car, après la mort del dit marit, com romangués jove dona e molt bella, null temps volch après pendre marit, mas pres en loch del dit marit la sua sogra, ab qui dormia continuadament. En lo lit de la qual morí la vigor de la joventut del marit de la dita Anthònia hi envellí la experiència de la viduïtat sua, car totstamps romàs vídua.

6735

20

Valeri: aquest lit pos per terme e fi a la matèria de la continència carnal. D'aquí avant entengam en tractar d'aquells lo

6740

6729 Cèsar ... 6730 Tibèrio] *Cesar Augustus fuit sibi uirtricus. Tiberius autem imperator, quem hic uocat Augustum, fuit frater eius* (Lucas, f. 55va; cf. Dionysius, f. 156v).

6722 yo] *om. DEG* **6723** manifest] manifest *H* | manifest ... 6722 testimoni] testimoni manifest e resplendent *F* **6724** ensemps] abdosos *E* **6726** C iii] *om. G* | singular] *om. I* **6727** Clàudia] Glaudia *E* | sua terra] terra sua *I* | e²] *om. B* **6728** per] *post per add.* tots *E* **6730** Augusto] agosto *H* **6731** tench tanquat] tenqua *C* | tancat tench *E* | tench e tanca *G* | l'ús] lurs *D* **6733** coneix ... fembra] altra fembra coneix *E* **6734** C iiiii] *om. G* | fembra] *om. D* **6735** e] de *H* | reté] reta *G* | retre *H* **6736** Car ... marit²] *om. EG* **6737** après] *om. E* | après pendre] penre apres *CGH* **6738** dit] *om. F* **6740** envellí] envell *I* **6742** la²] *om. D* **6743** entengam] entenç *F* | en] a *F* | en tractar] *om. E*

- 6745 coratge dels quals null temps ha treballat ni estudiat en ajustar peccúnies ab cor de thesauritzar.
- C. v. G. Màrcio, hom jove e valent qui fon de la gent dels senadors e del linyatge del rey apel·lat Ancus, qui fon lo quart rey dels romans –lo qual Màrcio pres sobrenom d'un castell apel·lat Curíolo, lo qual pres e·n gità los volschs–, com prenent
6750 lo sou en fets d'armes sots Postúmio Comínio, cònsol, hagués fets actes de gran fortalea e aprovada cavalleria e lo dit cònsol, loant-lo sobre tots sos cavallers, volent-lo remunerar li donàs C
jovades de terra campa, X catius d'aquells qu·ell se volgués 10
elegir e X cavalls armats e C bous e tant argent com ell se'n
6755 poria portar sobre la sua persona, no volch rebre res de tot quant li havia ofert sinó un catiu, lo qual afranquí per tal com havia posat en temps passat en sa casa, e un cavall que li servís en lo fet de les armes.
- Valeri: si guardes lo mèrit dels actes d'aquest jove e la
6760 magnificiència del seu coratge no sabràs dir per què deu ésser més loat, o per los premis que merexia d'aver o per ço com no volch rebre açò que li era donat ^[55rb] per sos mèrits e valenties.
- C. VI. March Cúrio, qui fon norma e exempli de temprança als 20
romans hi espill resplendent de fortalea, com los missatgés dels
6765 sampnites venguessen a ell y·l trobassen sient sobre un banch

6747 qui...6748 romans] *Anci regis, qui fuit quartus rex Romanorum* (Lucas, f. 55vb).

6744 ha] han *G* **6745** peccúnies] pecunia *DEF* | cor] coratge *F* **6746** *C* v] *om. G* | *G*] *AB* | *E* *G* | *om. I* | Màrcio] mario *DEF* | Mivarcio *I* | e] *om. C* **6747** apel·lat] *om. CG* | Ancus] hauciis *C* **6748** Màrcio] Mario *EF* sobrenom] sonom *H* **6749** volschs] volchs *EHI* **6750** sou] seu *BG* | fets] fet *E* | Postúmio] postomio *E* | Comínio] comino *I* **6752** sos] los *I* remunerar] *post* remunerar *add. e H* **6753** jovades] jornades *E* | campa] *post* campa *add. e C* | *E* apres *G* **6754** cavalls] cavallers *D* | ell] *om. CG* **6755** volch] volgue *CG* | rebre] *om. DEF* | rebre res] res rebre *C* **6756** ofert] offerit *C* | afranquí] enfranqui *C* **6757** sa] la sua *G* | que] qui *G* | que li] quil *F* | servís] servi *CG* | lo fet] los fets *EF* **6759** lo mèrit] los merits *I* | e] en *D* **6761** premis] merits *G* **6762** rebre] h av e r *H* | ~~que~~] qui *G* | era] erat *H* | valenties] valences *C* **6763** *C* vi] *om. G* | e] *om. E* exempli] eximpli *CDEFGH* **6765** banch] banchal *E*

- comú sopant prop lo foch e menjant en tallador de fust –de les
viandes quines eren, mostrà-ho la vexella–, foren marvellats
los sampnites de la sua pobrea. E ell menyspreà les lurs
riqueses. Car, com li portassen una gran summa d'aur que li era
tramesa per aquells qui·ls trametien, covidant-lo ab benignes 6770
paraules que volgués rebre lo present usant-ne a son servir, ell,
mostrant la cara rient, dix-los: "Vosaltres sots execudors no diré
de la folla, mas de la supèrflua missatgeria. Torna'ts-vos-en ab
vostre tresaur e recomptats als sampnites que March Cúrio més
10 ama senyorejar als richs que ésser fet peccuniós e rich. E 6775
reportat-vos-ne aquest do lo qual axí com és preciós axí és ple
d'engan e mala cogitació, ab lo qual me pensàvets corrompre. E
membre-us que, axí com null temps són estat vençut en batalla,
per semblant no pusch ésser corromput per peccúnia".
- C. VII. Aquest matex Cúrio, com hagués gitat de Ytàlia lo rey 6780
Pirro, no·s retench res del pillatge ab lo qual enrequehí la sua
cavalleria e la ciutat de Roma. E com lo senat ordenàs que de
l'aur que pendrien en batalla o en guerra cascun cavaller n'agués
VII mesures que cellavòs usaven e que lo dit Cúrio n'agués L,
20 no·n volch rebre més que·ls altres cavallers, estimant ésser poch 6785
profitós a la cosa publica lo ciutadà qui no·s tenia per content
d'açò qu·era assignat e tatxat als altres.
- C. VIII. Semblant se féu Fabrício Lucino, qui en honors e tota
actoritat fon ^[55va] major en son temps que hom que fos en Roma,

6766 e] *om.* CG | en] *post* en *add.* i G | tallador] taulador B | talladors H
6767 quines] comunes E | quines ... vexella] *om.* G | eren] *om.* C 6768 ell]
om. C | lo dit march G 6769 Car] E H | que] qui FG 6770 qui·ls] quil E
6772 mostrant] *post* mostrant *add.* los G | sots] fets G diré] dira F 6773
folla] follia B 6774 Cúrio] *om.* I 6775 fet] *om.* DF 6776 reportat-vos-ne]
reportats vosne CG 6777 d'engan] de gran G | e] *post* e *add.* de CG |
pensàvets] pensats CG 6780 C vii] *om.* G | Cúrio] Coriolo H | hagués] *om.*
E 6781 enrequehí] enriquehis G 6782 lo senat] la Ciutat E | que ... 6779
l'aur] quel dit aur E 6783 pendrien] despendrien DF | en¹] *post* en *add.* la
DEF | en²] *om.* EF 6784 Cúrio] Curiolo H 6787 qu·era] qui era H | qui li
era G | assignat ... tatxat] tatxat he assignat C | tatxat] *post* tatxat *add.* axi
com G 6788 C viii] *om.* G | Fabrício Lucino] lucio ffabricio G | Lucino]
lucio C | e] en D 6789 que²] qui E

- 6790 emperò en diners e riqueta no era major que·l pus pobre hom de la dita ciutat. Al qual, com per los samnites, dels quals era patró e defenedor, li fossen trameses diners e vexella d'argent e v catius, remès-ho als dits samnites per los hòmens mateyxs qui u havien portat.
- 6795 Valeri: per lo benefici de la sua continència fon aquest Fabrício rich sens peccúnia, acompanyat honradament sens servidors, car no·l feya rich habundosa possessió de moltes coses, ans era habundós per tal com ne desijava poques. Per què tant com la sua casa fon buyda dels diners, de l'argent e dels catius dels 10 samnites, tant fon plena de glòria la qual aconseguí per la virtut que hac en les coses damunt dites.
- 6800 C. IX. Los desigs del dit Fabrício foren semblants al rebujar que féu dels dons dels samnites. Car, com fos tramès legat al rey Pirro e trobàs ab ell un hom dit Thínea Thessaló, qui recitava que havia hoït dir a un hom de Athenes, gran savi natural, que·ls hòmens no volien ni desijaven res sinó per rahó de plaer e delit del cos, hac la dita paraula per cosa leja e fort contrària a rahó natural. E dix que ja aquesta saviesa vengués de mantinent sobre Pirro e·ls samnites, qui lavors eren enemichs dels romans. 20
- 6810 Valeri: jatsesia que·ls de Athenes se gloriejen en lur doctrina, emperò, l'om savi més ama seguir la reprovació de Fabrício que los manaments de Epicuri, qui posava la damunt dita doctrina. La qual cosa provà lo fet que·s seguí, car la ciutat de Athenes,

6809 qui...romans] *Sannites, qui erant hostes Romanorum* (Lucas, f. 56va).

6790 e] *post e add.* en *FHI* **6792** trameses] tramesos *DF* **6793** mateyxs] mateix *B* **6794** portat] aportat *E* **6795** benefici] ofici *CG* **6797** era] *post* era *add.* rich e *G* **6802** C ix] *om.* *G* **6803** dons] deus *C* **6804** Thínea] china *CG* | Thessaló] cesalo *EI* | qui] que *EI* **6805** que] qui *H* | Athenes] athanes *E* | Actenes *G* | savi] *post* savi *add.* e *F* **6806** volien ni] *om.* *C* | rahó de] *om.* *I* **6807** e] *post e add.* de *E* | cos] *post* cos *add.* e *C* | per] a *H* | cosa] *post* cosa *add.* fort *I* | cosa leja] lega cosa *E* **6808** E] *om.* *C* **6810** Athenes] athanes *E* | Actenas *G* **6811** l'om] lo *E* **6812** Epicuri] Epituri *DH* | Spicuri *E* | posava] possa *G* | doctrina] scriptura *H* **6813** que·s] quis *EG* | car] *om.* *E* | *post* car *add.* com *G* Athenes] Athanes *E* | Actenas *G*

- que·s donà molt a delits e plaers carnals, perdé lo seu gran imperi e obtengué'l e ocupà'l la ciu-tat ^[55vb] de Roma, que·s delità en treballs del cos. Aquella no poch la sua libertat defendre ni conservar, aquesta la pogué guanyar e donar. 6815
- C. X. No és hom qui no estimàs Quinto Tuberó, dit per sobrenom Gatílio, ésser estat dretament dexeble de Fabrício, qui remeté los dons qui li eren tramesos. Car, com lo dit Tuberó fos cònsol e la gent de la província Ethòlia li trametés vexella d'argent fabricada molt artificiosament e soptil –e açò feyen per tal com havien hoït dir als lus missatgés que un jorn eren anats a sa casa per pendre plaer e que l'havien vist menjar en vexella de terra–, amonestant lo dit Tuberó als missatgés que no·s pensassen soccòrrer a la sua abstinència voluntària axí com a pobretat necessària, remès-los-ne ab totes lurs càrregues d'argent. 6820
- Valeri: o, e com bé e virtuosament havia proposades les vexelles domèstiques de terra a la d'argent dels etholians si la edat esdevenidora après d'aquest Tuberó hagués volgut seguir e semblar lo seu exempli! Mas ara som venguts a açò que anvides podem enpetrar ab los servents que no·ls vinguen ha enug les coses de què·s tenien per contents en temps passats los cònsols e los grans hòmens. 6825
- 6830
- 6835

6814 que·s] quis *E* | delits...plaers] plaers e adelits *E* **6815** obtengué'l... ocupà'l] tenguel occupat *CG* | e²] o *I* | ocupà'l] *post* ocupal *add.* se *I* que·s] quis *E* **6817** conservar] servir *C* | guanyar ... donar] donar e guanyar *H* **6818** C x] *om.* *G* | estimàs] pogues estimar *E* | Tuberó] tiberio *EF* | Tuberio *G* **6819** dretament] determanat *G* **6820** qui] que *EFI* tramesos] trameses *I* | Tuberó] tiberio *C* | tiberio *D* | Tiberio *EFG* **6821** província] *post* provincia *add.* de *G* | Ethòlia] Cholia *G* **6822** molt] *om.* *CG* **6823** lus] *om.* *CG* | jorn] Jon *H* **6825** Tuberó] Tiberio *EFG* als] ab *E* **6829** e¹] *om.* *C* | bé ... virtuosament] *om.* *G* | havia] havien *I* proposades] preposades *D* **6830** domèstiques ... la¹] *om.* *G* | la¹] les *C* **6831** Tuberó] Tiberio *EFG* **6832** exempli] eximpli *CDEFGH* | a] en *G* **6833** podem] poden *E* | vinguen] vinga *CDE* | vengua *G* **6834** passats] passat *CE* **6835** cònsols] *post* consols *add.* de Roma *G*

- 6840 C. XI. Com Paulo Emílio hac vençut lo rey Persa, sadollà tant la pobretat hereditària de la ciutat de Roma ab les riqueses de la gent dels de Macedònia que cellavòs se començà primerament que·l poble romà no paguà peyta a la cosa publica, la qual fins en aquell dia solia pagar. Emperò lo dit Emílio no enriquehí de res la sua casa ni de tantes riqueses fon més habundosa, car jutjava dretament e justa que major honor li seria si d'aquella vic-tòria ^[56ra] tots los altres s'enportaven la peccúnia hi ell sol se ocupava la glòria de la victòria.
- 6845 C. XII. Q. Fàbio Gurgo, Munèrio Fàbio Pretor, Q. Hegolino 10
resemblaren molt al juhí e perfecció del dit Emílio, quasi soscrivint-se en sos actes. Qui, tramesos legats a Tholomeu, rey de Egipte, com haguessen rebuts d'ell diverses dons axí com persones privades, ans que fessen relació al senat de lur missatjeria portaren los dits dons al loch on estava la peccúnia del ben poblich, jutjants que del servey que hom fa a la comunitat no deu hom pus demanar sinó laor de l'offici que hom ha bé administrat.
- 6850 Valeri: en aquest fet mostrà lo senat gran humanitat e los legats 20
ensenyaren la doctrina dels antichs romans lurs predecessors. E foren-los retornats lurs dons, los quals havien posats en la caixa publica no solament per manament dels cònsols, ans encara per aprovació e requisició del poble. Los clavaris de la ciutat que tenien los dinés de la cosa publica donaren lo salari de la missatjeria a cascun d'aquests segons que merexia. En aquest fet
- 6860

6848 de Egipte] *Ptholomeum, regem Egipti* (Lucas, f. 56vb).

6836 C xi] *om. G* | Emílio] *emelio E* **6837** les riqueses] la riquesa *E* de³ ... 6834 gent] *om. E* **6838** dels] *om. CG* | cellavòs se] *om. DEF* **6839** poble] *post* poble *add. de G* **6841** de ... car] *om. E* **6842** jutjava] *jugave E* | jutya *G* **6845** C xii] *om. G* | Q¹] *om. EI* | Munèrio] *numero DEF* | Hegolino] *ogolnio C* | hogolino *DFG* | hoguolino *EH* | hogelino *I* **6847** soscrivint-se] *sots* escrivint *G* | tramesos] *trameses I* **6848** rebuts] *rebut I* | diverses] *diversos CG* | com²] *post* com *add. a CEG* **6850** estava ... peccúnia] *estaven* los diners *G* **6851** jutjants] *jutjant E* **6852** no] *non HI* | pus] *om. E* | laor] *loar B* **6853** bé] *om. C* **6854** mostrà] *post* mostra *add. be G* **6855** E ... 6852 dons] *om. E* **6858** que] *qui CEG* **6860** merexia] *merexien CG*

han obtenguda laor aprovada la liberalitat de Tolomeu, rey, la abstinència dels missatgés e la justícia justa del poble hi del senat.

- C. XIII. Calfúrnio Pisó, en quina forma és estat semblador de la continència e abstinència dels dits dos Fàbios e de Hogolí en fet de semblant laor, mostra-ho son acte virtuós. Car, com ell estant cònsol anàs contra los fugitius qui s'havien ocupada Sicília, aprés que l'ach delliurada foragitant-ne los dits ocupadors, volch loar aquells cavallers qui s'eren exercitats pus valerosament en los fets de les armes, per ^[56rb] què axí com a bon capità distribuïa'ls dons segons lurs mèrits. E com un fill seu se fos hagut molt valerosament en los fets de cavalleria, combatent fortment e vigorosa en diverses lochs, no li donà res sinó que li promès que d'açò del seu li lexaria III liures d'aur de què·s fes una corona, dient que lo capità príncep de la cavalleria no devia res donar de la peccúnia del ben publich que degués tornar a la sua casa. E la prometença que féu al fill li fermà dient-li que la dita quantitat d'aur li lexaria en son derrer testament. E féu-ho per tal que son fill rebés honor publicament del capità e el preu privadament per son pare propri, qui axí com a pare li'n feya lexa en son testament.
- C. XIII. Atén diligentment si en lo temps de nostres setgles és atrobat un hom generós qui use per son vestir pells de cabres en loch de vestidures delicades, broydades, folrades, ben ornades; qui, acompanyat sol ab tres servidors, senyoreje e regesca tota

6861 la¹] *om.* CG | liberalitat] libertat GI | rey] *post* rey *add.* e C **6862** justa] *om.* E **6864** C xiii] *om.* G | Calfúrnio] Alffurnio G **6865** dels dits] de dos C | dits dos] *om.* G | Fàbios] ffabions DEFG | Hogolí] hologí F **6867** s'havien] s havia F **6868** Sicília] Cecilia E | l'ach] hac F **6869** loar] laor B | logar G **6871** capità] cavaller DEF | distribuïa'ls] destribui los E | distribuïls H **6872** molt] fort E | de] de la G **6873** diverses] diversos CGH **6875** fes] feu H **6877** E] *post* e *add.* per C al] *post* al *add.* dit E **6878** d'aur] *om.* E **6880** el] del C **6882** C xiiii] *om.* G | Atén] O tan G | lo] *om.* CG | lo temps] lo temps lo temps D **6883** atrobat] trobat CH **6884** delicades] *post* delicades *add.* e E folrades] *post* folrades *add.* e DEF | ornades] onrades CG **6885** acompanyat] acompanyant DEF | tres] *post* iii *add.* escuders e G

- Espanya e, ab cin-cens diners d'aur que reba per sa despesa, navegue fins a la província qu·és dellà la mar; qui·s tengua per content de menjar lo bescuyt e de beure lo vinagre dels marinés e galiots. Aytal hom no seria extimat e jutjat ésser marvellós?
- 6890 Certes, aquell qui ha sostengudes totes les dites coses és lo sobiran Cató, car la graciosa costuma de abstinència, ell estant en lo cos mortal, l'à contengut e possehit ab singular e sobirana dolçor.
- 6895 C. xv. Lo derrer Cató devallà e·s lunya molt de la temprança e abstinència antiga qui fon après del primer Cató per lonch 10
temps d'ayns. E la rahó era car, com ell nasqué, ja la ciutat de Roma era fort rica e plena de delits. ^[56va] Lo qual Cató com en la guerra civil fos de part de Pompeyo, anant ensemps ab son fill menà ab si VII servidors per nombre, qui eren al doble més
- 6900 que·ls del primer Cató. Emperò, considerada la diversitat del temps, molt més fon al primer Cató haver-ne III que al derrer haver-ne VII.
- Valeri: fort se alegra lo meu coratge com discorre recordant en sa memòria dels hòmens grans, generosos e virtuosos.
- 6905 C. xvi. Com Scipió Emilià fos estat dues vegades cònsol e 20
hagués obtenguda la glòria sobirana del triumphe dues vegades, en l'offici de la sua legació era content de VII servidors que l'acompanyassen, emperò ben pogra haver comprats molt més de les despulles de la ciutat de Cartayna que aterrà e de la ciutat
- 6910 de Çamora que destruhí e derroquà. Mas volch que la laor de les

6886 reba] reebe *E* | rebe *G* **6887** navegue] nevaga *G* | qu·és] qui es *CG*

dellà] de *C* | la²] *om. G* **6889** extimat ... jutjat] jutyat e estimat *GI* | ésser] *om. G* **6892** e¹] o *C* **6894** C xv] *om. G* **6895** qui] que *D* | primer] darrer *I* **6898** anant] *post* anant *add. se C* **6900** que·ls] qui *E* | Emperò ... 6897 Cató] *om. I* | diversitat] adversitat *C* **6901** haver-ne] aver *DF* | que] *post* que *add. no fon C* | que al] quel *EF* | al² ... 6907 haver-ne] haver na al derrer *G* **6904** generosos] generoses *I* | virtuosos] virtuosos *I* **6905** C xvi] com *G* | Scipió] Stipio *E* **6907** que] qui *G* **6908** pogra] pusquera *G* molt] *om. D* | molts *GHI*

sues obres e victòries fos sua, e los diners ab tots los béns retornassen en profit del ben publich.

Valeri: adonchs, com aquest Scipió passava davant les gents privades hi estranyes, parlant d'ell, no comptaven quants macips li anaven detrás, mas quantes victòries havia obtengudes; e no pesaven l'argent ni l'aur que possehia, mas estimaven quanta e com gran era la glòria que per sos actes virtuosos merexia.

6915

C. XVII. La dita abstinència de rapina e d'afecció de grans riqueses és per moltes vegades coneguda en los coratges
 10 diverses del poble romà, dels quals recitarem sol dos exemples per donar habundància a la matèria que tractam. E los dits dos
 20 exemples són lunyats la un de l'altre per lonchs centenaris d'ayns. Com Pirro, qui era de part dels epirotans contra los romans, hagués perduda la força de la sua ter-ror, ^[56vb] ab la qual esvehia los romans, e les armes dels epirotans fossen aflaquides e aterrades, volent haver la benivolència dels romans e comprar-la ab dons pus que no havia pogut ab armes debilitar lur força e vigor, tramès a la nostra ciutat romana quasi tot l'ornament e la habundància de les sued riqueses reals. E com
 20 per los seus legats fossen portades joyes diverses de gran preu qu'eren bones per a hòmens e per a dones, e les portassen per Roma convidant-ne molts e oferint-los les dites riqueses, no fon algú en tota Roma qui volgués obrir la porta per rebre'n un petit do.

6920

6925

6930

6912 retornassen] tornassen *CG* **6913** Scipió] Stipio *E* | passava] posava *E* **6916** pesaven] pensaven *C* | l'argent ... l'aur] laur ne largent *E* | e ... era] era e com gran *D* **6918** *C* xvii] *om. G* | de¹] da *F* | rapina] Riquesa *EF* **6920** diverses] diversos *CF* | exemples] eximplis *CDEFGH* **6921** dits] *om. G* | dits dos] dos dits *H* **6922** lonchs] *post* lonchs *add.* temps de *C* | lonch *H* | centenaris] centanari *E* **6925** esvehia] esvehi *E* | esvahis *G* dels] *om. DEF* | epirotans] epirotanes *DEF* | aflaquides] aflaquades *E* **6927** comprar-la] acomprar la *DEF* | que] *om. C* **6930** portades] aportades *G* | joyes diverses] diverses joyes *E* **6931** qu'eren] qui eren *EG* a¹] *om. CEG* | a²] *om. CG* | les] los *E* **6932** convidant-ne] convidants ne *I* | e] *om. G* | no] non *A* **6933** algú] negun *CF* | negu *DEGI*

- 6935 Valeri: aquest Pirro, qui fon animós defenedor de la follia e bestialitat dels tarentins, no-m sé quant fon vençut ab major glòria nostra, o com lo gitam ab batalla de la terra o com foragitam e menyspream los seus dons ab què-ns volia corrompre.
- 6940 C. XVIII. En aquella gran e tempestuosa destrucció, la qual posaren en la cosa publica Gayo Mاريو e Lúcio Scil·la, apparech fort singularment la abstinència maravellosa del poble de Roma. Car, com entre los dits Mاريو e Scil·la hagués guerra civil e adés gitàs la un l'altre de la ciutat ab los seus valedors, e 10
- 6945 aquell qui vencia l'altre donàs a robo tots los béns d'aquells qui eren foragitats de la dita ciutat, feent crida que tota persona del poble vulgar se'n pogués portar de les cases dels dits exellats tot quant se volgués, no poch ésser trobat hom en tota Roma qui en aquella guerra civil trista e plorosa ne prengués lo valent d'un diner, ans cascú del poble se abstenia de pendre res d'aquelles cases axí com si fossen temples consagrats als déus.
- 6950 Valeri: aquesta tan misericordiosa abstinència ^[57ra] del poble fon calladament, no de paraula mas de fet, gran vituperi dels cruels vençedors qui, axí com se vençien, liuraven los béns a les 20
- 6955 mans del poble vulgar, qui null temps los volch tocar.
- C. XIX. Per tal que no apparegua que portem enveja a les gents estranyes, façam-ne alguna commemoració recitant de lurs actes. Pèricles, príncep dels athenienses, com hagués per companyó en l'ofici de la governació un hom apel·lat Sòphodes, qui

6941 Lúcio Scil·la] Kempf (341) transmet *L. Cinna*, a diferència de Z, que transcriu *L. Silla* (f. 57va).

6936 fon] *post* fon *add.* mes *I* **6937** o¹] *om.* *G* | ab] *post* ab *add.* la *H*
6938 foragitam ... menyspream] li menyspreham e foregitam *C* **6940** C xviii] *om.* *G* | e] *om.* *GH* **6941** Lúcio] lustio *C* | Scil·la] Sitlla *E*
6943 de] *om.* *H* | Scil·la] Stilla *I* **6945** l'altre] *om.* *EF* | robo] robar *G* **6948** trobat] atrobat *DEF* **6949** lo] *om.* *C* **6951** cases] cosas *CE* temples] temple *D* **6953** vituperi] crueltat *G* **6954** cruels] *om.* *G* | qui] que *EH* **6955** qui] que *EF* **6956** C xix] *om.* *G* | no] *om.* *D* | que²] *post* que *add.* no *H* | portem] aportem *H* **6957** façam-ne] ffasam mencio e *G* commemoració] *post* commemoracio *add.* d *F* **6958** Pèricles] Perclas *G* athenienses] athaneses *E* | Actenienses *G*

- escrivia les tragèdies que tracten dels fets cruels dels reys e dels prínceps, e un dia ells estants ensemps per rahó de lur offici passàs un infant bell e graciós davant lur presència e Sòphodes lo loàs ab paraules singulars que s'acostaven a matèria de carnal delectació, lavòs, reprenent Pèricles la intemperància del dit Sòphodes, dix que·l governador no solament devia haver nèdees les mans de corrupció de peccúnia, ans encara devia tenir los ulls continents lunyats de tot esguart deshonest. 6960
- C. XX. Sòphodes com fos vengut a edat de vellea e fos enterrogat per un hom si usava encara de les carnals delectacions, e feyà-li la qüestió per ço com en son jovent era estat hom fort carnal, respòs dient: "Per los déus, en millors coses me delite, car axí fug volentorosament als delits carnals com a una furiosa senyoria". 6970
- C. XXI. De semblant abstinència havem après que fon Zenòcrates en la sua vellea, de la opinió del qual no fahia poqua fe la narració que·s seguex. On, com alguns jóvens de la ciutat de Athenes posassen messions ab una fembra comuna molt famosa per la sua gran bellea, apel·lada Firnes, que ^[57rb] no poria corrompre la castedat del dit Zenòcrates, ella posant-se prop d'ell en lo seu estudi, gitant-se en lo seu si, e com Zenòcrates hagués begut vi habundantment, qui sol promoure l'om a luxúria, emperò no la tocà ni la foragità ab força ni ab menaças de si ni li parlà, ans la lexà fer a sa guisa. E axí romàs decebuda en son propòsit en què s'era fermada. Aquest fet de tan gran 6975 6980

6960 que] qui *DEFG* 6961 e] *om. E* | ells estants] el estant *E* | offici] *post* offici *add. e EF* 6962 passàs] posas *F* 6963 loàs] loars *E* | que] qui *E* matèria] *matiria E* 6965 nèdees] netes *CG* 6966 de¹ ... peccúnia] *om. DEF* | encara] *om. DEF* 6967 tot] tota *G* 6968 C xx] *om. G* | Sòphodes] Sophocles *D* 6970 e] *om. H* | la] *om. E* 6971 fort] *om. CG* 6972 delite] *adelit CG* | *adelite DH* | car ... delits] *om. B* | volentorosament] *om. C* 6974 C xxi] *om. G* | abstinència] *post* abstinencia *add. usavem H* | havem] *avien DF* 6975 fahia] fara *CG* 6976 que·s] quis *E* 6977 de] *post de add. a F* | Athenes] *athanes E* | Actenas *G* 6978 gran] *om. EF* 6979 corrompre] *rompre E* | Zenòcrates] *zenocatres H* | prop] *aprop E* 6980 d'ell] del dit *zenocrates G* | si] *lit H* 6982 força] forces *G* 6983 li] *om. E* 6984 son] *om. G* | fermada] *afferhada Valeri E* | *afferhada F* tan] *om. G*

- 6985 abstinència procehí del coratge ple de saviesa, mas la resposta de la fembra comuna fon burlera, graciosa e notabla. Car, com los jóvens qui havien meses messions ab ella la escarnissen dient que dona tan graciosa e tan bella no havia pogut amollir e
- 6990 derrocar lo coratge d'un hom vell abeurat de vi, per què li demanaven que pagàs les messions car ells havien guanyat, respòs: "Bona gent, yo, com metí messions ab vosaltres, de hom les posí e no d'estàtua", donant entenent que Çenòcrates era axí inmoible en les delectacions carnals com una stàtua.
- Valeri: poch algú mils demostrar, dir ni declarar ni pus 10
- 6995 pròpriament significar la castedat de Zenòcrates que aquesta fembra comuna que l'acomparà a stàtua? E dretament ho dix, car la dita Firnes ab tota sa bellea null temps derroquà ni enclinà en alguna forma la continència del dit Zenòcrates.
- C. XXII. E lo rey Alexandre poch derroquar ni amollir lo coratge
- 7000 del dit Zenòcrates ab riqueses? Certes, tanpoch, com pogra temptar e amollir una stàtua. Car, com lo dit rey li trametés missatgés ab alguns dons de peccúnia e-l trobassen en acadèmia, rebé'ls ab fort poch estament e fort flaques viandes que havia. E com lo dia següent li diguessen a qui manava que
- 7005 fossen comptats e liurats los diners que li portaven, ^[57va] respòs: "Vosaltres pogués entendre en lo sopar que us doní la nit passada que no he mester vostres peccúnies". 20

6987 meses] *post* meses *add.* les *G* | ab] a *G* | escarnissen] escarnia *G* **6988** e²] ne *E* | e derrocar] *om.* *I* **6989** derrocar] enderrochar *EF* **6990** demanaven] manaven *CG* | car] com *I* **6991** respòs] *post* respos *add.* la dita fembre *CG* | de] *post* de *add.* un *E* **6992** les ... e] que *C* | e] *om.* *E* | que *G* | axí] *post* axí *add.* com a *E* | *add.* com *F* **6994** algú] negu *G* **6996** que] qui *EF* | l'acomparà] la acompade *C* **6997** derroquà] enderrocha *EF* **6998** alguna] neguna *CG* | continència] continecia *H* **6999** C xxii] *om.* *G* | E] *om.* *EG* | ni amollir] *om.* *G* **7000** del dit] de *G* pogra] poguera *EG* **7001** trametés] tramets *H* **7002** peccúnia] peccunias *G* **7003** e] *om.* *B* | flaques] poques *EF* **7004** dia] dit *C* | que²] qui *H* **7005** comptats] comptades *G* | liurats] liurades *G* | que ... portaven] *om.* *G* respòs] *post* respos *add.* a *E* **7006** pogués] done *E*

Valeri: en la dita forma volch lo rey comprar l'amistat del philosoph, e lo dit philosoph no volch vendre la sua amistat al rey.

7010

C. XXIII. Alexandre, qui obtengué per renom Victoriós car null temps fon vençut, no poch vençre la continència de Diògenes.

Al qual, sient al sol, Alexandre s'acostàs e li digués que li demanàs si volia res en què li pogués socórrer. Respòs tantost l'om de gran e ferma virtut: "De totes quantes coses me promets

7015

10

no deman sinó que no·m tolgues lo sol, que no·m pots donar levant-te davant mi, qui t'est posat entre mi e lo sol". De les

quals paraules isqué aquella comuna e divulgada sentència que diu: "Alexandre vençé lo rey Darí ab armes e ab totes ses riqueses no ha pogut gitar Diògenes de virtuos propòsit".

7020

Aquest matex Diògenes, com estant en Çaragoça de Cicília lavàs les cols que devia menjar e un hom apel·lat Arristipo li digués: "Si tu volies lagotejar a Dionís, no menjaries d'aquesta

vianda", respòs Diògenes: "E si tu menjaves d'aquestes cols no lagotejaries a Dionís". Aquest Dionís era tirà e senyorejava

7025

Çaragoça.

7025 Aquest ... 7032 Çaragoça] *Dionisium, thirannnum, Siracusarum dominum* (Dionysius, f. 161v).

7008 en] e *EF* | lo] *post* lo *add.* dit *E* **7009** vendre] rebré *CG* **7011** C xxiii] *om.* *G* | renom] *post* renom *add.* de *EF* | null] *om.* *D* **7012** no] ne *E* **7013** sol] *post* sol *add.* com *CG* | s'acostàs] *post* sacostas *add.* a ell *E* **7014** tantost l'om] lom tantost *CG* **7015** e] *post* e *add.* de *AB* | totes] totes de totes *F* **7016** que² ... 7014 sol] *om.* *D* **7017** qui] que *I* | t'est] est *F* **7019** rey] *om.* *G* **7020** de] *post* de *add.* son *CG* | propòsit] *post* proposit *add.* Valeri *E* **7022** Arristipo] aristopo *E* | Arripo *H* | li ... 7021 vianda] *om.* *E* **7024** cols] coses *F*

Títol III. De pobredat

- 7030 C. I. Que los fills sien ornaments singulars de les matrones, axí
ho legim en Pompeyo Rufo, qui fon recollegidor dels libres.
Qui recità que, com una matrona dita Campana vengués a casa
de Cornèlia, mare dels Gracos, prenent aquí posada, e li mostràs
sos ornaments axí bells com fossen en aquell temps, tench-la a
noves la dita Cornèlia. E com sos fills venguessen d'escola,
7035 mostrà'ls a la dita matrona dient: "Aquests són mos
or-naments". ^[57vb] Matrona vol dir dona antiga de virtuoses
costumes. 10
- 7040 Valeri: totes coses ha qui res no cobeja e aytal podem dir que
certanament posseex tota res, car la senyoria e possessió de les
coses temporals pot caure e defallir e la virtuosa pensa no és
subjugada a algun moviment contrariós de la fortuna trista e
mutabla. Per què gran maravella és d'alguns qui han posat les
riqueses en la pus alta e pus principal part de benaventurança e
la pobredat en la pus pregona partida de les misèries com la cara
7045 e la aparència plasent de les riqueses sia plena dins si de grans e
sobergues amargors e l'esguart aspre de la pobrea habunde en
béns verdaders e durables. La qual cosa serà mils manifestada
ab ystòries de persones que ab paraules. 20
- 7050 C. II. Aprés que cessà en Roma l'imperi o senyoria dels reys, e
açò per la gran supèrbia de Tarquino, obtengué Valeri Públícola
ab Júnio Bruto lo primer consolat. E aquest mateyx Valeri regí

7031 dita Campana] Tal com comenta Dionysius, Campana no és el nom de la matrona sinó el seu gentilici: *Campana matrona, id est de Campana uel de Capua nata* (Dionysius, f. 162). **7036** Matrona ... costumes] *Add. trad.* Canals. *Vid.* Avenoza (2000: 344).

7027 IIII] *om.* EH **7029** C i] *om.* I **7031** Qui] que C | recità] reciten E **7032** Gracos] tractos E | gractos F **7033** tench-la] tenguela DF] tinguelo E **7034** E ... 7034 matrona] *om.* F | d'escola] de la scola EG **7035** dient ... 7042 Matrona] *om.* C **7038** no] *post* no *add.* desiga e G que] qui H **7039** certanament] *om.* C | certament EGH | posseex ... res] tota res possehex C **7041** algun] negun CDEFG **7043** pus²] *om.* F **7046** e²] a EF | en] *post* en *add.* los F **7047** manifestada] manifesta F **7049** C ii] *om.* G | ii] i I | o] e H | dels reys] dels DEF **7050** la] *om.* CG

- aprés tres vegades lo dit consolat, en lo qual fon molt amat per lo poble. Qui, per les grans e singulars obres del dit Valeri, ordenà diverses ymatges en títol e memòria de la sua reverència. E com en los libres e cròniques que feyen menció dels prínceps principals de Roma, lo dit Valeri fos posat en lo primer loch, emperò visqué axí pobrament que com se morí no bastaren sos béns a les despeses necessàries per les sues exèquies, ans hi hagren a satisfer ab la peccúnia de la cosa publica. 7055
- 10 Valeri: no·ns cal disputar ni escodrinyar pus la pobredat d'aquest tan gran hom, car manifestament apar què possehí en la sua vida com en la mort no haja hagut d'on comprassen lit de morts ni foch per cremar lo seu cos segons era l'ús de la terra. 7060
- [58ra] 7065
- C. III. E vejam si poríem arbitrar quanta fon la perfecció de vida de Menènio Agrippa. On, com entre·l senat e·l poble hagués gran divisió, clamant-se lo poble que tan se treballava en fets d'armes com los nobles hòmens e que fort poch n'era remunerat, e d'aquesta qüestió no·s poguessen avenir, meteren-ho lo senat e·l poble en mans del dit Agrippa elegint-lo per jutge arbitrari. 7070
- 20 Lo qual era tant pobre que com morí no haguera obtenguda la honor de la sepultura si cascú del poble no la li hagués paguada. Emperò la dita ciutat de Roma, cellavòs greument divisa per tal,

7064 segons...terra] *Secundum consuetudinem illius temporis* (Lucas, f. 58va).
7068 clamant-se ... 7069 remunerat] *Plebei Romani conquerebantur de senatoribus quod male tractabantur ab eis, quia in laboribus et periculis bellicis magis deputabantur quam nobiles et in premii et honoribus et dignitatibus multum minus habebant* (Lucas, f. 58v).

7055 cròniques] canòniques *I* | que] qui *EGI* | ques *H* **7058** bastaren] bastaven *F* **7059** hi] *om. DEF* | hagren] hagueren *EGH* | ab] de *CI* | a *EF* **7061** no·ns] Nous *C* **7062** en] ab *C* **7063** haja] havia *I* **7064** era] *om. C* l'ús] us *E* **7066** *C* iii] *om. G* | iii] ii *I* | *E*] *om. E* **7067** Agrippa] agriffa *E* entre·l] lo *F* **7068** fets] fet *C* **7069** com] contra *G* | n'era] *post nera add.* lo pobla *G* **7070** senat...7067 poble] poble e lo Senat *EF* **7071** mans] poder *CEF* | del] de *C* | dit] *om. C* | Agrippa] Agriffa *EF* **7072** haguera] agre *CFI* **7073** la¹] *post la add. sua E* **7074** cellavòs] *post cellavos add.* era *H*

- 7075 volch tot aquest fet ésser posat en les mans del dit Agrippa per tal com sabia qu'eren mans sanctes e pobres, nèdees de tota sebornació.
- Valeri: axí com aquest Agrippa vivint no hac de què pagàs sens opeyta que feya cascú a la ciutat de Roma, axí après la sua mort
- 7080 romangué d'ell gran e ample patrimoni, ço és la concòrdia que féu en la dita ciutat romana del senat ab lo poble.
- C. IIII. Atorgar me cové que en les cases de Gayo Fabrício e Quinto Emílio, qui foren començament del lur segle, hac argent, car cascú d'aquets hac una scudella e un saler d'argent 10
- 7085 per oferir e salar lo sacrifici. E Fabrício hac la dita escudella pus bella, car féu-li fer un peu de corn sobre'l qual se tenia, mas Emílio la possehí ab gran coratge, car, com li fos pervenguda per successió de heretat, sol per reverència dels déus a qui offeria sos sacrificis ab la dita escudella no la volch alienar.
- 7090 Ítem, en aquell temps los grans richs hòmens les riqueses dels quals estaven en laurar e regirar la terra stèril, infructuosa del loch de Pupina, eren elets e promoguts de l'aradre al sobiran grau del consolat. Lo delit e-l ^[58rb] plaer dels quals estava en esterroçar les gleves de la terra ab gran treball hi angoxosa suor. 20
- 7095 Los quals, com per los perills en los quals era posada la cosa publica, fets cònsols, fossen apel·lats emperadors per l'estament que tenien, axí com a persones singulars en altra guisa eren nomenats. E per què n'estich de dir la pura veritat? Certes, les

7075 Agrippa] Agriffa *EF* **7076** sabia] sabien *E* | mans] l e s mans *A* pobres] *post* pobres *add.* e *CEG* | nèdees] netes *CEG* **7078** Agrippa] agriffa *EF* | pagàs] pagars lo *E* **7079** opeyta] o la peyta *E* | lo peyta *F* après] *post* apres *add.* de *EF* **7081** dita] *om.* *I* | romana] de Roma *CG* **7082** C iiiii] *om.* *G* | iiiii] v *E* | iii *I* | en] *om.* *G* | cases] coses *I* | de] *om.* *E* | e] *om.* *E* **7083** Emílio] Emelio *E* | qui] que *E* | del] de *F* **7084** cascú] cascuns *CG* | d'aquets] daquest *B* **7085** e] o *E* | dita] *om.* *D* **7086** peu de] *om.* *FG* **7087** gran] *om.* *I* **7089** sos] los *G* | dita] *om.* *D* | volch] poch *E* alienar] *post* alienar *add.* Valeri *EF* **7091** stèril] *post* steril *add.* e *EFI* **7092** l'aradre] la aradre *F* | aradre *G* | al] del *CG* **7093** delit] lit *G* | e·l] e *H* **7094** esterroçar] esderroçar *F* | angoxosa] angoxa *G* **7096** fossen] eren *G* | emperadors] Emperador *F* **7098** què n'estich] quem stich *H* n'estich] m estich *I*

- gents attenents a llur estament los apel·laven bubulchs, que vol dir hòmens rústechs e pagesos. 7100
- C. v. Aquells qui foren tramesos per lo senat a Attílio per apel·lar que vengués a rebre l'imperi de la cosa publica, lo trobaren sembrant la terra qu·ell matex havia laurada. Mas aquelles mans nodrides a obres pagesívols e rústegues establiren la salut de la cosa publica e meteren en fuyta gran multitud dels enemichs de Roma. E axí com havien regit lo jou dels bous qui lauraven, per semblant retengueren e regiren les regnes dels cavalls qui menaven lo carro triumphal, ni·s tengren a vergonya après que hagren posada la verga de vori, que era senyal de senyoria, de tornar al primer ofici de l'aradre. 7105
- 10 Valeri: aquest Attílio pot aconsolar los pobres e molt més instruir los richs en quina forma les riqueses angoxoses no són necessàries per conseguir vera glòria e laor. 7110
- C. vi. Altre Attílio, Règulo, fon d'aquell matex nom e linyatge, qui en la primera guerra de Cartayna fon gran glòria e dampnatge nostre, car hac moltes victòries e fon pres. Com estant capità en Àffrica, hagués aterrades en diverses victòries les grans e folles riqueses dels cartaginesos e per los seus gloriosos actes lo senat li prolongàs lo seu capitanatge un ayn següent més que no li havien acomanat, ell, sabut açò, escriví als cònsols ^[58va] de Roma que un laurador al qual havia comanat lo seu camp, qui era de VII fanequades, lo qual camp havia en la 7115
- 20 7120

7099 que...7100 pagesos] *Add. trad.* Canals.

7099 bubulchs] bubuchs *E* | que] qui *EF* **7100** rústechs] jovens *H* | e] o *I* | pagesos] pageses *EI* **7101** C ... 7137 món] *om.* *G* | v] iiii *I* | tramesos] trameses *EI* | a] *om.* *C* | Attílio] actilio *HI* **7102** rebre l'imperi] limperi reebe *E* | l imperi rebre *F* **7103** sembrant] semblant *C* | matex] *om.* *C* **7104** aquelles] aquell les *F* | mans] *post* mans *add.* del qual eren *E* **7108** tengren] tengueren *EF* | tingueren *HI* **7109** hagren] hagneren *EH* posada] presa *DEF* | que²] qui *E* **7110** l'aradre] la aradre *F* **7111** Attílio] Actilio *HI* | pot] per *E* **7113** conseguir] aconseguir *CDEF* | laor] honor *AB* **7114** vi] v *I* | Attílio] Actilio *HI* **7115** guerra] carrera *E* **7118** e¹] *om.* *D* | folles] follees *D* | forts *E* | riqueses] *om.* *D* | batalles *EF* cartaginesos] Cartaginneses *E* **7119** capitanatge] *post* capitanatge *add.* a *D* **7120** acomanat] comenat *CEF* **7122** qui ... camp²] *om.* *C*

vil·la dita Pupina, li era mort, e un altre que la muller havia
 logat qui devia conrrear la terra per ocasió de la mort de son
 7125 laurador se n'era partit ab son aradre, per què demanava als
 cònsols que li trametessen un succehidor, car temia's que si·l
 seu camp se feya erm, què hagués en temps esdevenidors d'on
 pogués ajudar sa muller e sos fills? La qual cosa com lo senat
 hac sabuda per letra del dit Attílio, ordenà que·l seu camp fos
 7130 conreat, laurat e sembrat e que fos donada vida a la muller e a
 sos fills, e que li fos reemut tot quant havia perdut per rahó de
 sa absència.

10

Valeri: fort poch costà a la caixa del ben publich açò qu'és
 despès per la muller e·ls fills e per lo camp de Attílio, mas la
 7135 sua virtut és exempli en lo qual se gloriejaren los romans per
 totes les edats del món.

C. VII. Tan ample fon lo camp de Lúcio Quinto Cincinnato e de
 tantes fanequades com era lo del damunt dit Attílio, que era de
 VII fanecades, de les quals ne perdé tres per rahó d'un son amich
 7140 per lo qual era entrat fermança. Ítem, pagà los fruyts d'un ayn
 per colpa de son fill apel·lat Cesó, qui, citat, no comparech
 davant lo jutge per al·legar son dret. E com ell lauràs les IIII
 fanecades que li eren romases, rebé missatge en quina forma era
 fet dictador de Roma, lo poder del qual era major que dels
 7145 cònsols.

20

Valeri: en nostres temps som venguts a açò que les gents tenen
 per estreta habitació la casa que ocupa tant espay e tan ample
 loch com era lo camp del dit Cincinnat.

7123 que] qui *E* **7124** conrrear] conroar *C* **7125** son] se *C* **7126** car] Cor
C **7127** en ... esdevenidors] *om. I* | esdevenidors] esdevenidor *DE* **7128** La
 ... 7129 fills] *om. F* **7129** Attílio] Actilio *HI* | que·l seu] que son *E* **7130**
 laurat] *om. E* | la] sa *DE* **7131** sos] ses *H* **7133** caixa] casa *B* qu'és] que *C* |
 quis *E* **7134** e·ls] e per los *E* | Attílio] Actilio *HI* **7135** exempli] eximpli
CDEFGH | gloriejaren] gloriejaren *H* **7137** C vii] *om. G* | vii] vi *I* |
 Cincinnato] cintinuat *C* | cintinato *E* **7138** del] *om. C* Attílio] *om. CG* |
 Actilio *HI* **7139** d'un] de *DE* | son] *om. G* **7141** colpa] culpa *E* **7143** que]
 qui *EHG* **7146** Valeri] *om. C* | nostres] nostre *F* | a] en *C* **7147** que] qui *E*
7148 del] de *E* | del dit] appellat *G* | dit] *om. E* Cincinnat] continuat *C* |
 Cintinato *E*

- C. VIII. E què direm de la gent dita Èlia, com fon plena de
riqueses? Certes, en aquell temps foren XVI dits ^[58vb] Elians, 7150
hòmens molt generosos, en Roma, qui no havien entre tots sinó
una petita casa situada en aquell loch en lo qual són ara los
monuments Marians e un camp en aquell loch on solia ésser la
ciutat dita Veyos, lo qual camp requeria molt menys lauradors e
conreadors que no era lo nombre dels senyors. Los quals Elians 7155
per lur gran reverència havien en lo carrer major on habitaven
los sacerdots dels temples un loch per mirar los jochs que-s
feyen per los romans. La qual gent Eliana null temps sabé què
volia dir possessió d'aur ni d'argent fins que Paulo Emílio, com
hac vençut lo rey Perses, donà de la presa a Quinto Èlio Tuberó, 7160
genre seu, v marchs d'argent. Callar-m'é què és la rahó que
aquest Paulo, príncep de la ciutat de Roma, donant marit a la
sua filla, l'aja mesa en casa axí freturosa e pobra de peccúnia.
Lo qual Quinto Èlio morí axí pobre que, si no haguessen venut
un camp que havia, no-s pogra ésser pagada sa muller del dot 7165
que li portà.
- Valeri: los coratges virtuosos dels hòmens e de les fembres
habundaven cellavòs en la ciutat de Roma, e la estimació de les
virtuts e bonees era proposada e més preada que totes altres
riqueses temporals. Aquestes virtuts multiplicaven les honors, e 7170

7156 en ... 7157 temples] *In uico Flammineo et Maximo. Qui uicus ideo dicitur Flammineus quia erat consecratus Flamminibus. De hoc require titulo "De religione", capitulo et glossa "Metellus". Et dicebatur Maximus quia locus erat spaciosus* (Lucas, f. 59rb).

7149 C viii] *om. G | viii] vii I | E] om. G* **7151** generosos] generoses *I* qui] que *EI* | havien] hagueren *G* **7152** petita] petia *G* | situada] sitiade *CG* | en² ... 7158 loch] *om. E* | són ... 7158 loch] *om. F* **7153** monuments] *post* monuments *add.* dits *G* | ésser] *post* *esser add.* dita *C* **7154** e conreadors] *om. DEFI* **7157** que-s] quis *E* **7158** Eliana] emiliane *CGH* sabé] sabia *CFG* **7159** com] *om. E* **7160** Tuberó] tuberio *G* **7161** Callar-m'é] Celar me *I* | que] en *F* **7162** la ... de²] *om. D* | la sua] se *GH* **7163** sua filla] filla sua *D* **7164** Èlio] *om. I* **7165** pogra] poguere *EG* | sa] la *C* **7166** li] *om. C* | y *G* | portà] aporta *E* **7167** Valeri] *om. C* los] lo *F* **7168** habundaven] *post* habundaven *add.* mes *G* | les] lurs *H* **7169** proposada] preposada *HI* | més] menys *C*

los imperis conjunhien los parenteschs. Aquestes virtuts eren fort poderoses en lo mercat e en la cort e dins les pròpies e particulars habitacions. E cascú havia major cura de créxer e mantenir lo ben publich que multiplicar son ben propri, e amaven més ésser pobres e lo ben publich ric e habundós que richs e lo ben public pobre e freturós, perquè a aquest axí virtuos e loable propòsit era retut lo premi o loguer tan gran que no ha peccúnia al món bastant a com-prar ^[59ra] sol un petit premi qui és degut al mèrit de l'hom virtuos. E a la fretura dels hòmens virtuosos era fet socós e ajuda ab la peccúnia del ben publich.

C. IX. Com Egneo Scipió fos capità de la cavalleria de Roma en temps de la segona guerra dels cartaginesos, estant en Espanya escriví al senat que li trametés un succeïdor, car la sua filla, donzella, era ja de edat de pendre marit, lo dot de la qual no-s pogra bé haver ni donar sens la sua presència. E lo senat, per tal que·l ben publich no perdés tan valerós capità, tench loch del pare. E a consell de la muller del dit Scipió e dels pus acostats parents, donaren-li la summa del dot de la peccúnia del ben publich, liurant-li XL M diners, que fan CLXVI lliures, XIII sous, III diners. En lo qual benefici aparech la gran humanitat dels senadors e la loabla temprança dels dots que·s donaven antigament, car axí foren poch que Tàccia, filla de Cesó, no

7190 que ... 7191 diners] *CLXVI librarum, solidos XIII, denariorum IIII* (Dionysius, f. 165; cf. Lucas, f. 59va). *Vid. Avenoza* (2000: 343).

7171 imperis] *post imperis add. com E 7173 cura] voler I 7175 publich] post publich add. esser CG 7176 perquè] post per que add. per G | a] om. E 7177 o] e C 7179 a] om. BC 7180 ab] a CE 7182 C ix] om. G | ix] xv C | om. G | ix] xv C | viii I | Egneo] om. E | Gueo F 7183 cartaginesos] Cartagineses ell E 7184 succeïdor] sacerdot CG 7186 pogra] pogura G haver ... donar] donar ne haver E | donar] demanar CG 7187 valerós] maravellos H 7188 E] om. CG | a] al AB | dels] del F 7190 xl m] L EF que] qui C | clxvi] clx CG | lliures] post lliures add. e DEF | xiii] xiiii DEF | xiii ... 7194 iiii] e vii CG | sous] post sous add. e DEF 7191 humanitat] humilitat I 7192 que·s] que G*

- portà en tota la gran summa major de son dot sinó X M diners,
que fan XLI lliuras, XIII sous, III diners. 7195
- E altra fembra dita Megúlia per tal com entrà en casa de son
marit portant en dot L M diners, que fan CCVIII lliures, VI sous,
VIII diners, apel·laren-la la dona dotada.
- C. x. Aquell matex senat, per la sua gran liberalitat, dotà les
filles de Fabrício Lucino e d'Escipió, e féu-ho car dels béns de 7200
lurs pares no y havia romàs res que·ls donassen sinó la fama e
glòria habundosa.
- 10 C. XI. La heretat que March Escauro rebé de son pare, a quanta
summa pujà ell mateyx ho recita en lo primer libre d'aquells que
componé, en què recompta la sua vida. E diu en lo dit libre que 7205
del pare li romangueren solament X catius e XXXV M diners, que
fan CXLVI lliures, VI sous, VIII diners. ^[59rb] En la qual peccúnia se
nodrí aquell esperit virtuós qui en temps esdevenidors devia
ésser príncep del senat.
- Valeri: aquests exemplis devem mirar; aquests solaços devem 7210
cerquar nosaltres, qui los nostres diners null temps lexiam ésser
buyts de crits e quedeles, clamant-se com son axí poch! E com

7195 que ... diners] *Que summa facit XLI libras, XIII solidos, III denarios* (Lucas, f. 59va). *Vid.* Avenoza (2000: 355). **7197** que ... 7198 diners] *Que ascendit ad CCVIII libras, VI solidos, VIII denarios* (Lucas, f. 59va). *Vid.* Avenoza (2000: 355). **7206** que ... 7207 diners] *Que ascendunt circa CXLVI libras, VI solidos, VIII denarios* (Lucas, f. 59va). *Vid.* Avenoza (2000: 355).

7194 portà] aporta *H* | en tota] *om. E* **7195** que] qui *CG* | xli] xxxx *CG* lliuras] lliura *AB* | liura e *DF* | post lliuras *add. e E* | xiii...diners] *om. CG* sous] *post sous add. e EFI* **7196** Megúlia] Megula *EF* **7197** que] qui *FG* | ccviii] cc *CG* | lliures] *post lliures add. e DEF* | vi ... 7201 diners] *om. CG* | sous] *post sous add. e FI* **7198** apel·laren-la] fon appellade *CDEFH* | fo appellada *GI* **7199** C x] *om. G* | x] ix *I* | liberalitat] libertat *G* **7200** Lucino] *om. I* **7201** romàs res] res romas *EF* | e] *post e add. la EFG* **7203** C xi] *om. G* | xi] x *I* | Escauro] Estauro *G* | a] e *C* | a quanta] aquesta *D* **7204** que] qui *H* **7206** solament] *om. H* | e] *om. G* | xxxvm] xxxm *CEG* | xxxiiii *DF* | que] qui *CG* **7207** fan] *post fan add. prop C* | *add. prop de G* | cxlvi] cxl *CG* | Clxvi *E* | lliures] *post lliures add. e DEF* | vi ...diners] *om. CG* | sous] *post sous add. e F* **7208** esdevenidors] esdevenidor *F* **7210** mirar] cercar *E* | solaços] solaços *E* **7211** cerquar] mirar *E* **7212** crits] crits crits *D* | clamant-se] clamant e *E* | poch] poch *C*

no·ns prenem esment de Fabrício, qui hac sol una scudella
 d'argent per servitut del sacrifici dels déus? E com no miram
 7215 Quinto Cincinnato, qui no hac sinó un camp de VII fanequades
 de terra secha e agresta? Ítem, com no consideram Mènio
 Agrippa, qui com se morí no li trobaren béns que li bastassen a
 la sepultura? Ítem, com no ymaginam la fretura de les filles de
 Fabrício e d'Escipió, qui no havien dot per pendre marit? Ítem,
 7220 per què no pensam aquets damunt dits pobres com obtengueren
 maravellosos consolats, excel·lents dictadories, innumerables
 victòries e triumphes gloriosos? E per què afrontam tots jorns la
 fortuna pobra e freturosa mordent, reprenent e malahint-la tots
 jorns axí com si fos lo pijor mal de l'humana linyatge, la qual
 7225 no pas ab habundoses mamelles plenes de let ans ab pits pobres
 e verdaders alletà los Públícoles, los Emilians, los Fabrícios, los
 Cúrios, los Scipions e los Escauros, qui hagren egual fortalea
 virtuosa? Adonchs, nosaltres qui havem los esperits debilitats o
 aflaquits per l'esguart o vista dels diners, elevem-nos en nostres
 7230 coratges e reduïscham a memòria los fets dels pares antichs,
 recreant en lur pobrea e abstinència la flaquea de nostre coratge.

7213 de Fabrício] *Vid.* les notes següents. **7214** per ... 7215 Cincinnato] *Vid.* les notes següents. **7216** Ítem ... 7217 Agrippa] *Vid.* les notes següents. **7218** Ítem ... 7219 d'Escipió] *Vid.* les notes següents. **7219** Ítem ... 7220 pobres] Valeri Màxim conclou aquest títol amb un resum dels casos presentats anteriorment, citant els esdeveniments narrats, però no el nom de cada protagonista. Tant la glossa de Dionysius (f. 165v) com la de Lucas (f. 59vb) incorporen els noms, però no en el mateix ordre i forma que Canals.

7213 sol] solament *G* **7214** servitut] vitut *B* | del sacrifici] dels sacrificis *E* | *om. I* | dels] del *F* **7215** Cincinnato] cincinato *C* | cintinato *E* | [t]çinnato *I* **7217** Agrippa] agriba *G* | trobaren] bestaren *G* | que] qui *D* li²] *om. D* **7218** fretura] fortuna *I* **7219** dot] *om. H* **7220** pensam] *post* pensam *add.* en *CG* | aquets] quests *H* **7221** consolats] *post* consolats *add.* e *EG* | dictadories] dictadors *I* **7222** afrontam] *post* afrontam *add.* nos *F* | la ... 7220 jorns] *om. I* **7223** mordent] *post* mordent *add.* e *E* malahint-la] maleyint *G* **7225** pits] pus *E* **7226** Fabrícios] ffabricions *CEFG* **7227** Cúrios] curions *CEGH* | Curiolos *I* | Escauros] tauros *C* | [est]auros *DEFHI* | qui] que *C* | hagren] hagueren *EGH* **7229** l'esguart] los esguarts *E* | sguard *H* **7230** dels] quels *C*

Car jur-vos per la casa de Ròmulo e per los sotils teginats e pobres de l'antich Capitoli e per los eternals fochs del temple de la deessa Vestal, qui eren contenguts en fogués de terra, que no ha riqueses al món que·s façen acomparar a la pobredat dels dits gloriosos prínceps.

7235

7232 teginats ... pobres] e pobres teginats *CG* **7233** eternals] *om.* *C* fochs] foch *B* **7234** Vestal] vescal *C* | qui] que no *I* | fogués] foguer *D* | fogueres *E* **7235** que·s] quis *E* | acomparar] comparar *B* | la] *om.* *C* dels ... **7232** gloriosos] gloriosa dels dits excellents *G*

Títol v. De vergonya

- C. I. ^[59va] Aprés de la matèria de pobredat, de què en lo títol
 7240 abans d'aquest havem tractat, apar que dejam sens mijà passar a
 tractar de la virtut de vergonya, car aquesta ha manat als
 hòmens justs e virtuosos que no haguessen gran cura dels béns
 propis e que desijassen los béns publichs ésser grans, rics e
 habundosos. Aquesta és digna que li fossen hedificats temples
 7245 axí com a una celestial divinitat e que li sien consagrats altars.
 Per ço com és mare de tot cast consell, defensió de sollempnes 10
 officis, maestra de innocència, cara és als proismes, acceptabla
 e graciosa als estranys, la qual en tot loch e n tot temps mostra
 la cara molt favorable a totes gents.
- 7250 E per tal que aprés de les laors vingam als fets, recitam
 primerament que, despuys que Roma fon hedificada fins al
 temps de l'Africà e de Tibèrio, cònsols, lo senat e l poble tots
 mesclats estaven en un loch mirant los jochs que s feyen en lo
 teatro, enperò no fon algun del poble qui en lo dit teatro, qui
 7255 era lo loch on se feyen los jochs, se volgués posar davant los
 senadors. E açò feya la gran vergonya qu era en la nostra ciutat, 20
 la qual mostrà certa doctrina e loabla en aquell dia en lo qual
 Lúcio Flamíni, mirant los jochs, se posà en la pus derrera part
 del teatro, qui fon remogut del consolat per March Cató e per
 7260 Lúcio Flacto, qui eren censors, ço és jutges de les costumes dels

7254 qui² ... 7255 jochs] *Quid sit theatrum, require titulo "De maiestate", capitulo "Marcum quoque"* (Lucas, f. 60rb). Efectivament, en una glossa d'aquest capítol s'explica: *Theatro, id est de loco ubi fiebant ludi* (Lucas, f. 33rb). **7260** ço...hòmens] *Vid.* les notes a IV.1.3.

7237 v] *om. E* **7239** C i] *om. I* | de¹] *om. B* **7240** abans] *avant H* **7243** desijassen] *desijassem I* **7244** habundosos] *habundoses I* | li] *om. E* **7245** consagrats] *conseguits D* | altars] *altras G* **7247** cara] *car E* | cas *H* **7249** molt] *om. DEF* **7251** al temps] *als temples E* **7252** l'Africà] *affrica CG* | de²] *om. H* **7253** que·s] *que E* **7254** teatro] *theacro C* | enperò ...7251 teatro] *om. G* | algun] *negun CE* | teatro] *theacro C* **7255** lo²] *om. F* **7258** Flamíni] *flamineo E* | ffulminio *G* | pus] *om. G* **7259** teatro] *theacro C* | fon] *om. CG* **7260** Flacto] *flaco HI*

- hòmens. E jatsesia que lo dit Lúcio fos deposit de la honor del consolat, emperò per tal com era stat cònsol hi era germà de Tito Flamíneo, qui vençé lo rey Philipp en les parts de Macedònia, tot lo poble lo féu pujar en loch covinent a la sua dignitat. 7265
- C. II. Terrèncio Varró, qui en la temerària o folla batalla que hac ab Aní-bal ^[59vb] en Cannas destruhí en gran part la cosa publica, com après de la dita destrucció li fos offert per tot lo senat l'offici de la dictatura, qu·era major que dels cònsols, no·l volch rebre, ab la qual vergonya reemé la culpa de la gran destrucció de la qual era estat causa principal. E féu que·l poble de Roma atribuí a la ira dels déus la batalla qu·ell havia perduda, e açò per la gran abstinència sua, no volent per vergonya rebre la honor que li era presentada. 7270
- Valeri: certes, més és atribuïda honor al títol de la sua ymaja, la qual havien feta en memòria de sos actes, per tal com per vergonya no volch rebre la dictatura, que per ço com li fon per lo senat oferta. Emperò, nós passem avant tractant de la dita vergonya e de les sues obres virtuoses hi excel·lents. 7275
- C. III. La fortuna envejosa ab gran oy menà en lo loch on se feyen les eleccions dels oficis lo fill del sobiran Africà, apel·lat Gayo Scipió, e l'escrivà o notari del dit Africà, qui havia nom Citereyo, demanant cascú d'aquets la pretoria, qu·és offici de 7280

7269 qu·era ... cònsols] *Vid.* les notes a II.2.7. 7283 qu·és ... 7284 governació] *Add. trad.* Canals. *Vid.* III.5.2.

7261 Lúcio] *post* lucio *add.* flacto C 7262 emperò ... cònsol] *om.* AB stat] *om.* H 7263 Flamíneo] Flaminea I 7264 tot ... poble] tan tost E poble lo] *om.* F | en] *post* en *add.* lo G 7266 C ii] *om.* G | ii] i I | o] e CE 7267 ab] *om.* H | en¹] a H 7268 tot] *om.* H 7269 dictatura] dictatorie G qu·era] qui era G | que] *om.* E | no·l] non H 7270 culpa] colpa D | gran] *om.* AB 7271 estat] stada H 7274 que] qui EG 7275 Valeri] *om.* DEF és] fo E | la² ... 7272 actes] *om.* DEF 7276 per¹ ... 7272 vergonya] per que D | quant E | *om.* F 7277 la] *post* la *add.* dita C | que] *om.* EF 7279 obres] coses G | virtuoses hi] *om.* CG 7280 C iii] *om.* G | iii] ii I lo] *om.* E 7281 dels] del C 7282 Scipió] Stipio E | e l'escrivà] scriva CG | o] e CG 7283 Citereyo] citeroyo C | Citero G | Cicereyo H | demanant] demanat G

- 7285 governació. E com lo dit Citereyo fos mordut e jutjat per lo poble comú dient qu-era massa presumtuós gosant voler confondre l'om de tan gran sanch com era Gayo Scipió e no sol ell ans tot son linyatge, contenent ab ell en lo dit loch, hoynt açò Citereyo convertí son crim en pròpria laor. Car, com veés que per tots los centurions era proposat al dit Scipió, devallà del temple on se feyen les dites eleccions e, despullant-se la vestidura blanca que portava –car tots aquells qui volien ésser promoguts venien vestits de blanch–, féu-se tractador e pregador dient que millor seria fet que l'ofici de la dita pretoria fos donat al fill del dit Africà, per reverència del pare, que si ell lo usurpava. 10
- 7290 Valeri: no fon ^[60ra] poch lo preu de la vergonya per la qual Scipió rebé la honor de la pretura, e fon tanta glòria de Citereyo com si ell hagués aconseguít la dignitat del magistrat, ço és de l'ofici de la pretoria.
- 7295 C. III. E no·ns partischam tantost d'aquest loch de les eleccions. Com Crasso demanàs l'offici del consolat e per força degués anar ab vestidura blanca entorn del mercat, segons que lavòs se acostumava, supplicant als del poble que preguassen per ell e que li fossen favorables, com Q. Scèvola, hom savi e molt discret, sogre del dit Crasso, fos en lo mercat, null temps pogren fer que davant ell circuís lo dit mercat, ans lo pregà 20
- 7300
- 7305

7291 car ... 7292 blanch] *Vbi notatur quod omnes qui petebant dignitates ueniebant ad comicia cum candida* (Lucas, f. 60rb). *Vid.* Avenoza (2000: 340).

7284 Citereyo] Citerio G | Cicereyo H | mordut] nodrit I 7285 voler] om. C 7286 era] post era add. lo dit H | Scipió] Stipio E 7287 ans] mas EF contenent] content I | hoynt] Oit I | açò] post aço add. lo dit CG 7288 Citereyo] Citerio G | Cicereyo H 7289 Scipió] Stipio E 7292 promoguts] premoguts B 7293 dita] om. CEG 7295 lo] los ABCDEFGHI 7296 la²] lo E 7297 Scipió] Stipio E | pretura] pretoria CEHI | fon] feu E | Citereyo] Citerio G | om. H 7298 com] que C | ell] om. CG 7299 l'ofici] ofici B 7300 C iiiii] om. G | iiiii] iii I 7302 entorn] entron G 7303 se acostumava] ere acustumat E 7304 Scèvola] stenola CFGI 7305 lo] post lo add. dit E | pogren] pusqueren G | pogueren EH 7306 que] post que add. daqui H | dit] om. D

affectuosament que no fos present mentre qu'ell ineptament iria suplicant lo poble, havent major vergonya de la dignitat del dit Scèvola, sogre seu, que de tot lo poble davant lo qual anava vestit de blanch suplicant-lo per sa promoció.

7310

C. v. Com lo gran Pompeyo fos vençut per Cèsar en la batalla que hagren en Farsàlica, qu'és regió en la terra de Thessàlia, e lo dia següent entrant en la ciutat dita Larissa tot lo poble li isqués honradament a rebre'l, dix-los: "Anats-vos-ne e fets aquesta honor al victoriós vençedor Cèsar".

7315

10 Valeri: certes, ara dich que algú no era digne de vençre Pompeyo sinó Cèsar, qui era pus virtuós e més poderós. E lo dit Pompeyo fon molt savi e abstinent en la sua adversitat, car, com cellavòs per la fortuna que hac contrària no pogués mostrar la sua dignitat, usà virtuosament de la vergonya.

7320

C. vi. La dita vergonya en quina forma e com sovint apparech en Júlio Cèsar, lo derrer dia de la sua vida ho manifesta clarament. Car, com per les mans cruels dels patricides fos ^[60rb] feta ab espases gran violència de nafres mortals en lo seu cos, en aquell temps en lo qual aquell seu sperit divinal a poch a poch se partia del cos, no li pogren fer oblidar XXIII nafres que tenia en la sua persona que n la ora de la sua fi no mostràs acte de vergonya. Car, com l'ànima se degués separar del cos, pres la

7325

20

7312 qu'és ... Thessàlia] *Pharsalica, que est regio in Thessalia* (Lucas, f. 60va).

7308 suplicant] suplicar *G* **7309** Scèvola] stenola *CFGI* | Stevola *E* sogre] segre *F* **7310** suplicant-lo] suplicant *F* | sa] si *E* **7311** C v] *om. G* | v] *iiii I* **7312** hagren] hagneren *EGH* | Farsàlica] fortalica *E* | farsilica *FH* | ffarsalita *I* | qu'és] qui es *E* **7313** Larissa] rissa *CG* | li] *om. I* **7314** dix-los] dix *E* | Anats-vos-ne] anat vosen *E* | e] *om. H* | fets] *post* fets *add. la G* **7315** aquesta honor] aquestes honors *E* | al] ab *E* | victoriós] victories *E* | vençedor] *post* vençedor *add. de EF* | *om. I* **7316** algú] nengu *CG* **7317** virtuós ... poderós] poderos e pus virtuos *G* **7318** molt] *post* molt *add. pus DF* | car] com *F* | com] *post* com *add. ell G* **7319** contrària] adversa *G* **7320** la] sa *E* **7321** C vi] *om. G* | vi] v *I* **7322** ho] hon *C* **7324** ab] *post* ab *add. les G* | ab ... violència] gran violencia ab espases *H* | de] *post* de *add. les CG* **7325** aquell seu] son *E* **7326** del] *post* del *add. seu G* | cos] *post* cos *add. e CG* | pogren] pogueren *EGH* | xxiii] xxiii *B* | que] qui *H*

- 7330 sua vestidura real e cobrí's les parts jusanes del seu cos per tal
que no apparegués en ell alguna cosa malestant.
- Valeri: aytals hòmens qui en aquesta forma se partexen d'aquest
món no moren, mas fets déus immortals pugen-se'n a llurs
celestials cadires.
- 7335 C. VII. Lo següent exempli posaré entre aquells de les gentes
estranyes, car Toscana, on s'esdevench la següent ystòria,
encara lavòs no era feta província romana sosmetent-se al
regiment de Roma. En la qual província havia un jove apel·lat
Spurina, axí bell e graciós que tots los ulls de les grans dones de 10
Toscana convertia e girava a mirar la sua bellea. E com lo dit
7340 jove sentís que per açò los amichs e parents de les dones
l'aguessen en gran sospita, nafrà's la cara de moltes nafres, car
més amà tenir la cara ensutzida e la fama casta e sancta que si la
sua cara bella e graciosa fos ençeniment de cobejança mala.
- 7345 C. VIII. Com en la ciutat de Athenes fessen jochs e un hom molt
antich de dies vengués a mirar e·s volgués metre en lo teatro
on mirava tothom e no trobàs algú dels athenienses que li
volgués fer loch a seure, anàs-se'n al loch on miraven los
missatgés dels lacedemonians. Los quals, com fossen hòmens 20
jóvens de poch edat, veents l'om antich e tot canut, levaren-se
7350 ^[60va] de peus feent-li reverència e seguieren-lo entre si en lo pus
honrat loch que y era. La qual cosa veent lo poble, loà e

7335 Toscana] *Etrurie, id est Tuscie* (Lucas, f. 60vb).

7330 alguna] neguna *CG* **7332** a] *post a add. les E* **7334** C vii] *om. G*
vii] vi *I* | exempli] eximpli *CDEFGH* | posaré] posara *C* **7335** Toscana]
tuscia *CG* **7336** lavòs] *om. F* | província] ciutat *C* | ciuta *G* | sosmetent-se]
... 7333 Roma] *om. G* **7337** província] ciutat *CG* **7338** Spurina] *post*
7338 Spurina] *post Spurina add. ere E* | Spurna *I* **7339** Toscana] tuscia
CG | a] en *G* **7340** e] *om. G* **7341** nafrà's] nafres *B* **7342** tenir] *om. EF*
ensutzida] ensutzada *E* | ensutzeida *F* | casta] sana *I* **7344** C viii] *om. G*
viii] *post viii add. E E* | vii *I* | Athenes] Athanes *E* **7345** teatro] ceacro *C*
7346 algú] negun *C* | neguns *E* | negu *G* | athenienses] Athaneses *E* |
Atheniençes *G* | que] qui *E* **7348** lacedemonians] Macedonians *EF*
hòmens jóvens] joves homens *G* **7349** veents] veent *DEFGH* **7350** de
peus] denpeus *H* | seguieren-lo] sient lo *E* | asegueren lo *G* | si] els *E*

aprovà molt gojosament la vergonya de la gent estranya. E
 comta's que un missatger dels lacedemonians dix als qui eren
 presents: "Los athenienses bé saben què deuen fer, mas
 perden-ho per negligència".

7355

7352 aprovà] prova *E* | gojosament] joyosament *C* | graciosament *EF* |
 piosament *G* **7353** lacedemonians] Lacedonians *E* **7354** athenienses]
 Athaneses *E* | saben] sabem *F* | deuen] devem *F* **7355** perden-ho] perdem
 ho *F*

Títol VI. De l'amor que és entre marit e muller

- Partint-me de la matèria de vergonya, que fa lo coratge de l'hom
 plasent e benigne, passar-me he a tractar d'un bé axí honest, mas
 7360 queacom pus ardent e més fervent que la dita virtut de
 vergonya, oferint e mostrant als hulls dels legidors alguns
 exemples de la honesta amor e leguda qu'és entre·ls conjugats.
 Los quals exemplis deuen ésser legits e considerats ab gran
 reverència honorabla. E discorreré e, recitant, encerquaré ab
 7365 totes mes forces les obres que ab ferma lealtat són estades entre
 marit e muller. E són difícils e molt forts de semblar. Emperò
 com sia bona cosa de conèxer les coses profitoses, e per açò,
 jatsesia que yo haja tractat matèries molt pus excel·lents que no
 és aquesta de què·s fa menció, no·m donaré a vergonya de
 7370 manejar matèria queacom baxa e de menor excel·lència que no
 són les que damunt havem recontades, attenant que serà cosa
 profitosa, posat que no sia matèria tan nobla.
- C. I. Com Tibèrio Gracco hagués preses dues serps en la sua
 casa –la una de les quals era mascle, l'altra femella–, e
 7375 certificant-se ab l'adivinator què significaven e sabut que si
 abdues les serps escapaven o mo-rien ^[60vb] que lo dit Tibèrio ab

7367 e ... 7369 nobla] *Consideranti excellencia, mediocria quidam representari rubori non oportet esse. Id est quamuis maiora tractauerim, alia tamen tradere non sic alta non debet uerecundum esse, racionabiliter loquitur, quia actus coniugalis est bonus, alii tamen quam plures sunt pociores* (Dionysius, f. 168v).

7356 vi] *om. EH* | l'amor] amor *C* | que] qui *G* | muller] *post* muller *add.*
 Capítol primer *E* **7358** que] qui *G* | lo] del *E* **7359** plasent] per la sent *G*
 passar-me] passar men *CEFI* | paessar men *H* | axí] *om. E* | mas] *post* mas
add. es G **7360** més] pus *D* **7361** oferint] *Offorint G* **7362** exemples]
 eximlis *EFGH* | honesta] honestat *D* | qu'és] qui es *E* **7363** exemplis]
 eximlis *DEFGH* **7364** reverència] *post* reverencia *add. e E* | discorreré]
 discorrent *C* | e] o *H* **7367** bona cosa] cosa bona *G* | coses] *om. G* | per]
om. H **7368** tractat] tractades *E* | retractat *H* | molt] *om. C* **7369** què·s]
 que *D* | a] *om. CDEF* | de²] a *C* **7370** e] *om. E* **7371** recontades] recitades
H **7372** nobla] notable *H* **7373** *C* i] *om. G* | i] ii *E* | Gracco] gracto *CE*
7374 mascle] *post* mascle *add. e GH* | e] *om. H* **7375** l'adivinator] lo
 devinador *E* | los adivinadors *H* **7376** o] e no *E*

- sa muller morrien, e si la femella moria e·l mascle escapava que
 sa muller dita Cornèlia devia morir en breu, e si lo mascle moria
 e la femella escapava que la mort del dit Tibèrio no·s trigaria,
 ell per la gran amor que portava a sa muller féu soltar la serp 7380
 femella e matar lo mascle. E sostench en la sua presència matar
 si matex per la mort de la dita serp.
- Valeri: o Cornèlia, muller del dit Tibèrio, no·m sé què me'n
 diga! Car dupte i à si fon major la sua benaventurança com hac
 aytal marit o la sua desventura miserabla com perdé tan ardent 7385
 10 amador seu.
- C. II. O Amet, rey de Thessàlia, qui per paraula del déu Apol·lo
 fust sentenciat a mort si ja no trobaves alguna persona que
 volgués morir per tu! E volent tu posar la vida de la tua muller
 per la tua mort, per tal que tu visqueses ella morint per tu, 7390
 jatsesia abans ne haguesses amprats molts de tos parents,
 sostenguist que la dita muller tua se liuràs a mort
 volenterosament per salvar la tua vida. Maravell·me fort après
 la mort de la tua muller com poguist levar los ulls en alt per
 mirar la lum del cel, com los tenguesses plens de vergonya. O 7395
 20 joventut perduda ab coratge femenil!
- C. III. Gayo Plàncio Númida, jatsesia que fos de l'orde dels
 senadors, emperò no fon de tan gran excel·lència com lo dit
 Tibèrio Gracco, mas en açò que fon sacrifici de sa muller,
 liurant·se a mort per ella axí com lo dit Gracco, pot ésser 7400
 exempli de semblant amor. On, com lo dit Gayo hoýs la mort de
 la sua muller, per sobre de dolor pres lo propri coltell e mes·lo's

7377 e·l ... escapava] *om. C* 7378 dita] *om. E* | devia morir] *morria C*
 7379 trigaria] *post trigaria add. E CEF* 7380 portava] *aportave E* | féu...
 serp] *om. H* 7381 en] *om. E* 7382 dita] *om. D* 7383 què me'n] *quem H*
 7384 dupte] *duptem D* 7385 desventura] *ventura I* | ardent] *ardit E* 7387
 C ii] *om. G* | ii] iii] *E* | Amet] *Semet E* | déu] *Rey E* 7388 fust] *fuyt G* | si
 ja] *ja si E* | que] *qui EFGI* 7389 E] *om. E* | tu posar] *posar tu H* 7390 tu¹] *om. DEF* | tu²] *tua B* 7392 dita] *om. CG* | dita ... tua] *tua muller EI* 7397
 C iii] *om. G* | iii] iiiii] *E* | Gayo] *Sayo H* | Plàncio] *plaucio C* | plantino] *E* |
 Númida] *munida FH* 7399 Gracco] *gracto CDEF* | fon] *feu CI* 7400 per
 ella] *om. DEF* | Gracco] *gracto CEF* | pot] *per EF* 7401 exempli] *eximpli*
 DEFGH] *amor] mort DE* 7402 sobre] *sobres DEI*

pels pits. E com los amichs e ls domèstichs de sa ^[61ra] casa
 7405 que no procehís més en la sua mort la qual havia començada,
 ligaren-li ab draps e ab benes la sua cruel nafra. E com ell veés
 que ls dits amichs e domèstichs se fossen partits d'aquí, haguda
 queacom de oportunitat, desligà's les benes, esquinçà los draps,
 7410 soltà la nafra, féu brollar la sanch e ab la sua man drete forts e
 vigorosa tragué l'esperit de la pregonea de les sues entràmenes,
 lo qual era enbolcat hi entremesclat entre dolors, plors e
 làgremes amargoses. 10

Valeri: aquest Gayo Númida testificà o manifestà ab sa pròpria
 mort cruel e voluntària quant foch d'amor ardent tenia tanquat
 7415 en lo seu pits dins les entràmenes, lo qual foragità per la nafra
 dels pits morint per amor de sa muller.

C. III. March Plàncio, axí com fon d'un nom ab lo dit Plàncio
 Númida, axí hac semblant amor. Car, com per manament del
 senat fos capità de LX naus les quals devia menar en Àsia, ell
 7420 arribant a una ciutat dita Tarantol com la sua muller apel·lada
 Oristil·la, la qual l'avia seguit fins a la dita ciutat, per soptosa
 malaltia morís en presència de son marit, ell mentre que 20
 untaven lo cos per mills cremar-lo, segons la costuma d'aquell
 temps, lo besàs per moltes e diverses vegades. A la fi, volent
 7425 mostrar l'amor que li cremava les entràmenes, gitàs sobre la

7423 segons... 7424 temps] *Secundum consuetudinem illius temporis*
 (Lucas, f. 61rb).

7403 pels] perlo *C* | pel *DE* | e·ls] e *F* | sa] *om. I* **7404** ocorreguessen]
 acorreguessen *HI* | a] al *G* **7405** no] *post no add.* pogues *C* | començada]
post començada add. e *C* **7406** ab¹ ... nafra] la naffre ab draps e ab benes
C **7407** domèstichs] domstichs *A* **7408** benes] *post benes add.* e *E* **7409** la
 nafra] les nafres *E* | sua] *om. E* **7411** dolors] dolor e *G* **7413** Gayo] *om. E* |
 Númida] munida *EFH* | sa] la sua *H* **7415** lo seu] los seus *CFG* **7416**
 dels] del *C* | morint] *om. C* **7417** *C* iiii] *om. G* | iiii] v *E* ab ... dit] *om. H*
7418 Númida] munida *FH* | amor] amar *E* **7419** senat] senet *B* | lx] xl *E* |
 menar] amenar *C* **7420** a] en *CG* | apel·lada] dita *G* **7421** Oristil·la]
 Cristilla *I* | l'avia] havia *I* **7422** morís] mori *E* | ell] *om. H* que] *om. H*
7423 mills] *post mills add.* a *G* | cremar-lo] cremar *E* | la] ere *E* | costuma]
 costum *E* **7424** lo] la *E* **7425** que] qui *G* | cremava] *post cremava add.* en
E

- spasa nua e morí davant lo cos de la sua muller. E los amichs prenent lo cos axí calçat e vestit com era, ajustant-lo al cos de la sua muller, posaren-los sobre lo munt de la lenya per lur sepultura apparellada. E axí com en la vida hagren una amor, axí en la mort cre-mà ^[61rb] lurs cossos un foch. De la qual cosa en perpetual memòria huy en nostres temps és en la dita ciutat de Tarantol lur sepultura ab son epitafi, sobre-l qual ha escrit ab letres gregues la sentència de la dita hystòria. 7430
- Valeri: si en aquells qui són morts ha alguna conexença ni sentiment, certes, lo dit Plàncio e sa muller Oristil·la, alegrant-se com obtengueren après d'una mort una indivisa sepultura, no dupte que no sien entrats en les tenebres de l'altre setgle ab les cares plasents e gojoses. E certes, en aquest Plàncio veem que allí on ha gran amor, ab què sia honesta, a vegades amen més les persones ésser conjunctes en la mort que separades en la vida, car abans elegixen morir ensemps que viure la hu sens l'altre. 7435
- C. v. Semblant amor fon atrobada en Júlia, filla de Júlio Cèsar. La qual, com son marit Pompeyo Magno fos anat al camp on se feya la elecció dels mustaçafs hi ell estant en la dita elecció portassen a sa muller la sua gonella sangonosa, ella, per pahor 7440
- 20
- 7445

7432 sobre-l ... 7433 hystòria] *In sepulcrum eorum est epitaphium Grecis letris scriptum* (Lucas, f. 61rb; cf. Dionysius, f. 169v). La cita grega no es recull a Z, que només transcriu *t.m.n.v.o.i.l.o.* L'epitafi grec és reproduït de la següent manera per Kempf (357): ΔΥΟ ΦΙΛΟΥΝΤΩΝ.

7427 ajustant-lo] ajustarenlo CG | la sua] sa E **7428** muller] *post* muller *add.* e CG **7429** la] *post* la *add.* lur I | hagren] haguereu EGHI | una] gran C **7430** cre-mà] *post* crema *add.* los I | lurs] los C **7431** nostres] nostre F | dita] *om.* CD **7432** sepultura] sepulcre C | epitafi] patafi I **7433** gregues] grogues E **7434** alguna] neguna CG | ni] o I **7435** Oristil·la] Oristella E **7436** d'una] de la I **7437** les] *om.* C **7438** les] *om.* G | gojoses] joyoses F | gracioses G | E] *om.* CG **7439** Plàncio] platicio E | veem] volem E | que] *post* que *add.* en E | amor] honor E **7440** persones] *om.* G | la] *om.* G **7441** abans] *om.* DEF **7442** elegixen] elegixen G | elixen H | ensemps] *post* ensemps *add.* mes DF **7443** C v] *om.* G | v] vi E **7444** Magno] magao I **7445** ell] *om.* G **7446** sua] *om.* I | sangonosa] *post* sangonosa *add.* e G

- que hac que·l seu marit no fos mort o greument nafrat, caygué
soptosament morta e, com fos preyns, afollant-se per la gran
turbació de la sua ànima e dolor sobirana del cos, afollà's d'un
7450 fill.
- Valeri: cert, açò fon gran dapnatge de tot lo món, car la sua pau
e concòrdia no fóra estada torbada ab furor cruel de tantes
batalles, divisions e gueres civils si la concòrdia de Cèsar e de
Pompeyo fos estada fermada e ligada ab vincle de sanch. E
7455 fera-ho lo fill de la dita Júlia, qu·era filla de Cèsar e muller del
dit Pompeyo, si fos vengut a perfecció de vida. 10
- C. VI. ^[61va] O Pòrcia, filla de March Cató! Per tots los setgles
serà feta menció ab gran reverència e digna honor de les tues
castes brases de foch ab les quals finist la tua vida. On, com a la
7460 tua conexença fos pervengut que Bruto, marit teu, era estat
vençut e mort en lo camp apel·lat Philipos e tu no poguesses
haver coltell ni arma de ferre ab què·t matasses, com davant la
tua presència hagués brases de foch ardents e flamejants, no
duptist de posar-les-te dins la bocha tragant-les axí com si
7465 menjasses alguna vianda saborosa, semblant tu ab coratge
feminívol la mort vigorosa del teu pare, qui per no perdre la
libertat se matà ab la sua pròpria espasa. Mas no·m sé qual fon
pus fort en la mort, ho tu ho lo teu pare. Car ell morí ab ferre,
qu·és mort usitada; e tu ab novella guisa, menjant brases
7470 flamejants. 20

7454 E ... 7456 vida] *Nam, nisi iste casus accidisset, peperisset filium suo tempore, qui filius fuisset uinculum communis sanguinis, scilicet Pompei et Cesaris, et fuisset causa concordie inter eos* (Lucas, f. 61va).

7447 que·l] que C | seu] son C | mort...nafrat] greument naffrat o mort F o] *om.* C **7449** sobirana] soberga CG | del] de C **7451** cert] Certes E fon] *post* fon *add.* fort C **7453** e¹] *om.* F **7455** qu·era] qui era EG **7457** C vi] *om.* G | vi] vii E | O] *om.* E **7458** feta] *post* feta *add.* memoria e G | honor] laor H **7461** apel·lat] *om.* C | Philipos] philopos E **7462** arma] armes C | de ferre] *om.* C **7463** hagués] haguesses E **7464** tragant-les] trenquantles C | mastegant les EF **7465** alguna] *om.* I **7467** no·m] no H | qual] *post* qual *add.* se G **7468** fort] forts CG | la] lo B lo teu] ton G **7469** qu·és] qui es E | usitada] visitada B | menjant] menjants H

Valeri: altres amors són estades de gents estranyes que per escuredat de ignorància no són destrohides ni gitades a oblit. De les quals amors recitant-ne algunes e poques, daré fi a la present matèria que tractam.

- C. VII. Laugera cosa és de conèixer quanta fon l'amor que hac a son marit Artemísia, regina de la gent dita Cària, e com fon gran l'enyorament que n'hac après la sua vida. Car, com a la sepultura del seu marit hagués fetes honors tantes que incredible cosa seria a qui no u veés, edificà-li après un monument qui
 10 contenia de par ab les VII obres maravoloses del món. La primera de les quals fon lo lamberintus lo qual és nomenat Troya, que s féu en la ylla de Cret, luyn de la ciutat de Candia tres leughes, hi era una casa on avia tantes de carreres engir hi entorn que ^[61vb] aquell que y entrava no se'n podia exir. La segona obra fon lo port d'Alexandria, qui és hedificat sobre cranchs de vidre. La terçera obra fon lo port de Grècia apel·lat Erapo, qui fon destruhit per los athenienses. La quarta obra fon lo temple de Roma apel·lat Colloso. La quinta fon la ymaja de Diana. Après d'aquestes se posà per la VI obra de singular

7480 La ... 7494 Virgili] *Lamberintus in Creta, ubi sunt uie infinite circulares et inexcrutabiles; portus Alexandrie super caneros uitreos edificatus; Orapum portum Grecie, quem destruxerunt Athenienses; Ciri, Medorum regis, domus, quam Medon arte prodiga illigatis auro lapidibus fabricauit; Colossum, templum Rome; Diane effigies; monumentum Manseoli, quod fuit tante excellencie edificatum quod ex tunc sepulcra regum dicuntur Manseola* (Lucas, f. 61vb). Sobre aquest passatge, vid. Avenoza (2001: 59-69).

7471 que] qui *EG 7472* a] en *G 7473* present] *om. DEF 7475* C vii] *om. G* | vii] viii *E 7476* Artemísia] artemisa *CGI* | Arthemisia *E 7477* n'hac] hac *E* | après] de *E* | *om. F 7479* edificà-li] hedificant li *CG 7480* par ... les] paraules *CG 7481* lo² ... 7480 leughes] ques feu en la ciutat de creta *CG* | ques feu en [*add. la EHI*] ylla [*islla F*] de cret lo qual es nomenat troya *DEFHI 7483* era] es *ABE* | casa] cosa *ABI* | avia] ha *AB* tantes ... carreres] tants de carrers *I 7484* que¹ ... exir] que tots aquells qui en aquell temps ques feu aquesta obra hi entraven no sen podien exir *AB* que²] qui *EF 7485* port] *post* port *add.* de Grecia appellat *EF* | qui] que *DF 7486* cranchs] tranchs *H* | terçera] terza *E* | obra] *om. G 7487* Erapo] drapo *CG* | Crapo *E* | athenienses] Athaneses *E 7488* Colloso] Collosa *E* | quinta] *post* quinta *add.* obra *EFI 7489* Après] Ares *I* | d'aquestes] aquestes *G* | posà] pose *G* | per] *om. G* | de] de de *C*

- 7490 maravella lo monument del dit marit de Arthemísia, qui fon
 apel·lat Manseolo e hac tanta de excel·lència que d'aquí avant
 tots los sepulcres dels prínceps grans foren apel·lats manseolos.
 La VII obra és la crota que és en Nàpols apel·lada la Crota de
 Virgili.
- 7495 Valeri: e per què detench lo temps en recitar la meravella
 d'aquest monument, com major e pus singular meravella hic
 reste volent e cobejant la dita Arthemísia ésser sepulcre viu del
 seu marit? Car, segons recitació dels historials, la dita muller
 hac los ossos del dit marit seu e, molent-los, begué'ls-se volent 10
 soterrar lo seu marit altra vegada dins lo seu cos.
- 7500 C. VIII. Hipsicratea, regina, amà Mitridates, marit seu, ab ardent
 caritat e fort coral amor. Car, com fos dona de molt gran bellea,
 no curà de portar grans arreaments. Ans lexant l'àbit de fembra,
 vench-li en singular plaer de vestir hàbit de hom per seguir son
 marit per diverses parts del món. E tallant-se los cabells,
 acostumà's de cavalcar en cavall e de portar armes perquè pus
 fàcilment pogués ésser en los perills e·ls treballs del dit
 Mitridates. E com lo dit marit seu fon vençut per S. Pompeyo e
 fogís per gents cruels e per terres aspres, seguí'l totstemps ab 20
 coratge e treball corporal infatigable. E la feeltat de la sua
 com-panhia ^[62ra] entre tan aspres coses e difícils fon gran solaç
 e plasant aleugament de sos treballs al dit Mitridates, al qual era

7490 dit] *om. CEF* G | Arthemísia] artemia *CG* | Arthemisia *E* | Artemisa *I*
7491 Manseolo] Mansseolla *EF* **7493** crota] Creta *E* | Crota] Creta *E* **7495**
 e] *om. CG* **7496** com] car *F* | pus] *om. CG* | meravella] maravillam *H* |
 hic] hi *H* **7497** Arthemísia] Arthemisia *E* | Artemisa *I* **7498** segons] *post*
 segons *add. la I* **7499** dit] *om. C* **7500** lo¹ ... vegada] altra vagade lo seu
 marit *G* | seu¹] *om. C* **7501** C viii] *om. G* | viii] ix *E* | Mitridates] Mitridazes
E **7502** gran] grans *G* | bellea] bellezes *CG* **7503** portar] aportar *H* **7506** e]
om. C | armes] ames *F* **7507** perills ... treballs] treballs e perills *C* | e·ls] e
 en los *E* | e *H* **7508** Mitridates] Matridaces *E* fon] fos *EI* | *S*] *G. C* | Gneo
G **7509** fogís] fos *E* | per²] *om. E* | terres] *post* terres *add. estranyes e EF*
7510 e] *post e add. ab E* | treball corporal] corporal treball *AB* **7511** com-
 panhia] companya *H* **7512** Mitridates] Matridaços *E*

vejares que ensemps ab la sua casa e sos palaus anàs per lo món havent per companyhia sa pròpria muller en lo seu exellament.

- C. IX. Mas per què escodrinny les partides d'Àsia e les grans solituts dels barbres ab los amagatalls del si de la mar dita Pòntico, qu'és dellà la mar de Constantinoble, com Lacedemònia, qu'és la major bellea de tota Grècia, mostre als nostres ulls un espill resplandent on apar la pus bella ymaja de amor e lealtat de muller a marit que hanc fos? La qual, per la singular maravella que conté en si, deu ésser recomtada ab grans laors de la dita terra dels lacedemonians. On, com los del linyatge dels nobles apel·lats Menis, qui hagren començament dels companys de Jàson, ço és de Càstor e Pòl·lux, haguessen obtenguda una illa nomenada Lennos, en la qual nasqueren, on habitaren segurament per molts centenars d'ayns, e-n fossen foragitats per los grechs qui habitaven en altra illa dita Ramis, anaren-se'n freturoses e pobres als monts apel·lats Taýsetos,

7517 qu'és... Constantinoble] *In Ponto, quod est ultra Constantinopolim* (Lucas, f. 62ra). *Vid.* Avenoza (2000: 342). **7524** ço ... Pòl·lux] *Nauigaueruntque cum eo Castor et Pollux* (Dionysius, f. 170v; cf. Lucas, f. 62ra) **7527** los grechs] *A Pelasgitis, id est Grecis* (Dionysius, f. 171; cf. Lucas, f. 62ra). | Ramis] aquest mot forma part d'un passatge corromput ja en l'arquetip llatí (*vid.* Kempf: 359). Les edicions i traduccions que hem consultat (Kempf: 359; Valeri Màxim, 1998: 266; 1997: II, 49) parlen de branques com a nom comú, mentre que Canals manté el nom llatí com si es tractés d'un nom propi. Aquesta elecció pot provenir de la glossa de Lucas (f. 62ra): *Expulsis a Grecis, quos hic appellat Pelasgos. Vel expulsi fuerunt a Pelage, id est ab insula que erat situata in ramis Pelagi.*

7513 sos] ab los seus *E* **7514** companyhia] companya *H* **7515** C ix] *om.* *G* | ix] *x* *E* | escodrinny] scudrinnye *C* | scudrinnyem *G* **7516** solituts] solicituts *A* | dels] *om.* *C* **7517** qu'és] qui es *EG* | Constantinoble] contesti noble *CG* **7518** Lacedemònia] lacedonia *G* | mostre] mestre *C* **7520** muller ... marit] marit a muller *DE* | a] e de *I* | per la] parla *F* | la] *om.* *GH* **7522** grans] *om.* *CG* | lacedemonians] lacedonians *EG* **7523** hagren] hagueren *EGH* **7524** Càstor] costor *D* | e] *post e add.* de *H* haguessen] hagussen *B* | *post* haguessen *add.* una *F* **7525** Lennos] leunos *DEFI* **7526** segurament] longament *H* | centenars] centenaris *CEFGI* e-n] *E* *C* | fossen] foren *C* **7528** freturoses] freturosos *CEGH* | monts] munts *CGHI* | apel·lats] *om.* *E* | Taýsetos] caysetos *CG* | taysecos *EHI*

7530 supplicant ab gran humilitat los habitants d'aquells lochs
 que-ls lexassen posseir e habitar los dits monts.
 Sabut açò, la ciutat Espartana, ço és Lacedemònia, per
 reverència de Càstor e Pòl·lux –qui, anant en aquella nau de
 gloriosa fama de Jàson, foren deïficats, segons opinió dels
 gentils, e posats en lo cel per aquell signe lo qual diem
 7535 Gèminis– la dita ciutat de Lacedemònia apel·lant los dits Menis
 dels monts on habitaven, recollíls dins si donant-los ses
 libertats axí com als altres ciutadans. Lo qual bene-fici ^[62rb]
 covertint en injúria los dits Menis, assajaren de ocupar-se per
 tyrannia la senyoria de la dita ciutat, per la qual cosa foren
 7540 presos e mesos en lo carçre e sentenciats que perdessen lo cap.
 E com segons lo costum antich de la dita ciutat deguessen ésser
 sentenciats de nit, les lurs mullers, qu-eren dones nobles e molt
 generoses, obtenint ab lo carceller que poguessen parlar ab lurs
 marits, entraren en lo càrcer dins lo qual despullant-se les
 7545 vestidures que portaven, vestint lurs marits de les dites
 vestidures, cubrint-los lurs caps ab los vels en semblança de
 gran dolor, feren-los axí escapar e exir del càrcer.

7531 ço ... Lacedemònia] *Spartana, id est Lacedemonia ciuitas*
 (Dionysius, f. 171; cf. Lucas, f. 62ra). **7533** segons ... gentils] *Opinione*
gentilium (Lucas, f. 62ra) **7534** per ... 7535 Gèminis] *Castor et Pollux*
fili qui postea deificati sunt et uocantur Gemini, signum celeste
 (Dionysius, f. 170v; cf. Lucas, f. 62ra). *Vid.* Avenoza (2000: 345).

7529 lochs] *om F.* **7530** e habitar] *om. CG | habitar] post habitar add. en E*
 | monts] munts *CGI* **7531** Lacedemònia] *Laçedonia G* **7532** e] *post e add.*
 de *GH* **7533** Jàson] *Jeson H* **7534** signe] *post signe add. per DF* diem]
 dehim *I* **7535** de] *om. E | Lacedemònia] Lacedonia G | apel·lant] appellats*
G **7536** monts] munts *CEGI* | recollíls] *recollis G | si] om. CG* donant-los]
 donat los *G* | donants los *H* **7538** covertint] *convertuit F* assajaren]
Asetiarensis D | assejaren se F | per ... senyoria] la senyoria per tirania la
senyoria G **7539** dita] *om. C* **7540** e¹] *om. D* | mesos] *meses EI* **7541**
 deguessen] *haguessen E* **7542** nit] *nits CEG* | qu-eren] *qui eren G* dones
 nobles] *nobles dones EG* **7543** generoses] *generosos G* | obtenint]
obtengueren G | carceller] canceller E **7545** que... 7542 vestidures] *om.*
DEF | lurs¹] los C **7547** escapar] *star CG | escapzar E*

Valeri: e què pusc ajustar ni anadir a la laor d'aquestes dones
 sinó que diga elles ésser estades dignes que fossen hòmens
 donats per marits als dits Menis tornats fembres?

7550

7548 Valeri] *om. CG* | anadir] dir *CG* **7549** que fossen] de esser *E*
7550 als] al *C* | Menis] marits *E* | tornats] tornant *C* | tornants *G*

Títol VII. De amistat

C. I. Contemplem en la present matèria lo vincle d'amistat, forts e poderós, lo qual no és de menor fortalea ni efficàcia que'l vincle de consanguinitat o de sanch, ans és pus cert e de major
 7555 deliberació. Car lo vincle de sanch ve per cas e fortuna, naxent una persona d'altra, mas lo vincle d'amistat ve de juhí deliberat e determenada volentat, per què ans pot hom sens reprehensió foragitar de si lo parent que l'amich, car del parent és jutjat a iniquitat, de l'amich a leugeria e poch sen. E com la vida de
 7560 l'hom que no és vallejada e defensada per ajuda d'amistat en breu deja ésser deserta e destrohida, per açò la dita ajuda tan necessària no deu ésser eleta ni encerquada follament ni vana. Emperò, ^[62va] com una vegada és eleta e acceptada, no cové que sia menyspreada. E los amichs qui han la feultat sançera e vera
 7565 són coneguts en les adversitats, en les quals açò en què l'om ajuda a son amich tot proceex de forts e ferma benivolència. E lo servey qu'és fet en temps de prosperitat més apar lagoteria que amor ni benvolença. Certes, sospitosa és, car per tal ho fan que reben més que no és lur servey ho ajuda, perquè los hòmens
 7570 qui són posats en adversitats e pobrea més desigen los beneficis dels amichs per rahó de ajuda o de solaç que aquells qui han prosperitat. Car los negocis qui són plens de goyg e prosperitat, com sien conservats e regits per la divinal providència, menys han obs l'ajuda humanal. D'on s'esdevé que la memòria de les
 7575 gents que succeexen en los temps derrers mils reté los noms d'aquells qui no han leixat lurs amichs en los casos contraris de

7551 vii] *om. EGH* 7552 C i] *om. I* | d'amistat] de la amistat *E* 7554 consanguinitat] sanguinetat *H* | cert] fort *F* | e] *om. C* 7555 cas] sanch *AB* | e] de *CG* | o *D* 7556 ve] ne *E* | deliberat] de libertat *E* 7558 de si] *om. D* 7559 e] o a *F* | *post e add. a G* 7560 que] qui *EG* vallejada] *post* vallejada *add. e* fortunada *G* 7561 deja] deu *G* | tan] axi *G* 7562 eleta ni] *om. I* 7563 no] *post no add. esser nes G* 7564 qui] que *H* la] *om. E* 7565 quals] *post* quals *add. a H* | en] *om. E* 7567 qu'és] qui es *EG* | prosperitat] *post* prosperitat *add. que-A* | *add. que C* 7568 amor ni] *om. D* | sospitosa] sospita *C* | *post* sospitosa *add. cosa H* 7569 que!] quen *H* 7570 e] o *C* 7574 l'ajuda] ajuda *C* | de] que *CG* 7575 que] *om. CG* los ... derrers] lo temps derrer *E* 7576 leixat] leixats *C*

persecució e adversitat que d'aquells qui totstemps han seguit la vida pròspera e plasent.

- E par-ho car algú no fa menció dels familiars e amichs de Sardinàpoli, qui fon axí donat a plaers e delectacions del cos que per memòria perpetual escriviren sobre lo seu sepulcre: "Sol m'enport d'aquest món açò que he menjat he begut". Mas Orestes, fill de Agamènon, és més conegut e nomenat per Pílades, amich seu a qui null temps deseparà com fos tornat orat, que per lo dit pare seu. E no sen rahó durà tant lo nom d'aquests, car l'amistat de Sardinàpoli e dels seus familiars defallí entre la corrupció de luxúria e de delicis, mas la de Pílades e de Orestes, que fon solaç de dura e aspra fortuna, fon feta clara e resplendent en l'esperiment de les misèries molt adverses e contrarioses.
- Mas per què vayg ^[62vb] cerquant històries de gents estranyes, pus que m'és leguda cosa de usar primerament de les domèstiques e familiars dels romans?
- C. II. Segons comuna extimació, Gracco fon enemich de la ciutat de Roma e del ben pòblich –e no sens rahó, car la sua potència, que s'havia usurpada ab favor del poble, proposà al profit e salut de la dita ciutat, feent ley que·ls camps fossen

7580 qui ... 7582 begut] *Fuit lasciuius et intemperatus [...]* *Et in suo sepulchro gulosi subscripserunt: "Tanta habeo quanta commedebam et bibebam"* (Dionysius, f. 172r-v). **7597** feent ... 7698 parts] *Tulit legem agrariam, uidelicet quod omnes agri diuiderentur uiritim, id est quod tantum haberet unus quam alius* (Lucas, f. 62va).

7577 que] qui *H* **7579** par-ho] per raho *E* | car] com *I* | algú] algun *A* | negu *C* | om. *G* | no] *post* no *add.* ha ne *G* | dels familiars] deles famillias *G* **7580** Sardinàpoli] Sardinopoli *E* | Sardinopoli *H* | e] *post* e *add.* a *CE* **7581** sobre] en *C* **7582** begut] bugut *B* **7583** Agamènon] *post* agamenon *add.* no *C* | nomenat] anomanat *G* **7584** a] om. *CGH* | qui] que *H* | temps] *post* temps *add.* lo– *A* | *add.* lo *CGH* **7585** orat que] om. *F* | que] om. *DE* dit] om. *CG* **7586** d'aquests] daquest *I* | Sardinàpoli] Sardinopoli *H* **7587** entre la] en creba *C* | de¹] *post* de *add.* la *G* | de²] om. *CGH* | delicis] delits *E* **7588** Pílades] Píclades *I* | de²] om. *I* | que] qui *G* **7590** e] o *D* **7591** vayg] vatic *G* | estranyes] om. *F* **7594** *C* ii] om. *G* | ii] i *I* | Gracco] gracto *DEF* **7595** ciutat] Ciuta *H* **7597** dita] om. *C*

partits entre tots del poble per eguals parts–, emperò profitosa
 cosa serà de conèixer en quina forma G. Blòsio Címia li servà
 7600 leal amiat no solament en les coses legudes, ans encara en lo
 dit propòsit mal e inich. Car, com lo dit Gracco fos jutjat ésser
 enemich del ben publich, per la qual rahó fon sentenciat a mort
 e privat de sepultura, emperò, entre totes aquestes adversitats no
 perdé la benivolència del dit Blòsio. Car, com lo senat manàs a
 7605 Rutílio e Lenato, cònsols, que sentenciassen a mort aquells qui
 eren estats consents al dit Gracco e participants en son crim e,
 sabut açò, Blòsio anàs a Lèlio, qui era assessor dels cònsols, 10
 escusant-se, dient que per rahó de la familiaritat que havia
 haguda ab lo dit Gracco l'avía seguit, e lo dit assessor li
 demanàs: "Digues, si Gracco, tan gran amich teu, t'agués manat
 que cremasses lo temple del sobiran déu Apol·lo, hagues obeït a
 la sua volentat per la tan gran familiaritat de la qual axí't jactes
 e·t loes?", respòs Blòsio: "Null temps m'aguera manat Gracco
 semblant cosa". Certes, assats hoc hi massa gosar hac en
 7610 defendre publicament les costumes e la vida del dit Gracco, la
 qual era condempnada per lo consentiment de tot lo senat,
 emperò açò que·s seguex fon molt pus perillós e de major 20
 audàcia. Car, com lo dit assessor ajustà's dient e repetint ja si

7611 Apol·lo] *Iouis Optimi Maximi* (Kempf, 362). L'editor no recull cap variant d'aquest nom en l'aparat i tampoc les glosses consultades justifiquen la traducció de Canals.

7598 tots] *post* tots *add.* los **E 7599** Blòsio] blusio *C* | blesio *E* | bolosio *G* | blasio *I* | Címia] *cuma CG* **7601** Gracco] *gracto DEF* **7602** publich] *post* publich *add.* e *CG* | rahó] *cosa CG* | fon] *ffos G* **7603** aquestes] *om. I* **7604** dit] *om. B* | Blòsio] blesio *E* | bolosio *G* | *om. I* **7605** e] *om. H* Lenato] Levato *CDEFI* | cònsols] *post* consols *add.* de Roma **E 7606** Gracco] *gracto DEF* **7607** Blòsio] blesio *E* | a] ab *E* | Lèlio] elio *E* | assessor] Censsor *E* **7609** Gracco] *gracto DEF* **7610** Gracco] *gracto DEF* **7611** cremasses] *cremassen CG* | hagues] *agueres CEF GHI* | obeït] ho fet *C* **7612** tan] *tua I* **7613** e·t] e *FG* | Blòsio] bolosio *G* | m'aguera] *me agra F* | magra *I* | Gracco] *gracto CDEF* **7614** hoc] *hac GH* | hac] *om. H* | en ... **7614** publicament¹] *en* defendre publicament ~~*en*~~ ~~*defendre*~~ ~~*publicament*~~ *A* **7615** les costumes] *om. F* | Gracco] *gracto DEF* | **7616** consentiment] *continent C* **7617** que·s] *quis E* | pus] *om. DF* | mes *E* **7618** repetint] *reprement CEF G*

[63ra] Gracco lo y hagués manat si u fera, respòs Blòsio ab paraula
forts e vigorosa dient que hoc, si encara de present lo y manava
lo dit Gracco, que u faria. 7620

Valeri: qui s'hagra pensat d'aquest Blòsio, si hagués callat, que
fos estat hom scelerat o criminós e malmirent axí com se
mostrà? E qui és qui no l'hagués tengut per savi si hagués negat
lo crim, segons que requiria la necessitat del temps? Mas per tal
que no desemparàs sol en un punt la memòria o recordació de la
miserable amistat que hac ab Gracco, no volch defensar la salut
de la sua vida ab honest e legut silenci callant-se del mal ni ab
10 sàvia resposta negant açò que no era manifest.

C. III. En aquella mateixa casa dels Graccos se mostren exemplis
d'amistat axí bé forts e ferma com la damunt dita. On, com
Gayo Gracco, germà del damunt dit Gracco, hagués perduda la
favor e l'ajuda del poble qui·l seguí algun temps per ço com
volch resuscitar la ley del departiment dels camps, per la qual
morí son germà, e perduda la favor e tot quant havia com gran
avalot se mogué contra ell e fos desert e privat de tota ajuda,
sol foren dos amichs seus, ço és Pompònio e Lectorino, qui per
20 defensar lo dit Graccho se opposaren a les sagetes, darts e
lançes innumerables, les qual eren gitades contra lur amich

7632 germà...Gracco²] *Iste Gayus Graochus [sic] fuit germanus Tyberii, id est Gracchi, de quo actum est in precedenti capitulo* (Lucas, f. 62vb).
7633 per ... 7635 germà] *Iste tullit legem agrariam, sicut frater suus, et eodem modo fuit dampnatus* (Lucas, f. 62vb).

7619 Gracco] gracto DEF | lo] ho F | fera] feya C | Blòsio] bolosio G **7620**
si encara] encara si EF **7621** Gracco] gracto DEF | u] om. C **7622** s'hagra]
s haguere EGH **7623** estat hom] hom stat C | o] e E | e] o CD | om. EF
7624 qui²] que CE | no l'hagués] mal hagues I | tengut] conegut C | negat]
tengut H **7626** en] om. G | o] e CG **7627** Gracco] gracto DEF **7628** callant-
se] callant CG **7629** sàvia] saviesa E **7630** C iii] om. G | iii] ii I | Graccos]
gractos DEF | exemplis] eximplis DEFGH **7631** ferma] ferms C **7632**
Gracco¹] gracto C | gractos DEF | Gracco²] gracto DEF **7633** e ... poble]
del pobla e la ajuda G | qui·l] qui D | quis F seguí] saguia CG | com] post
com add. no EF **7634** del] dels H | departiment] partiment E | departiments
H **7635** e²] de H **7637** Pompònio] pompeyo CEG | Lectorino] lecterino H
7638 Graccho] gracto DEF | opposaren] posaren I | sagetes] post sagetes
add. e E

- 7640 Gracco. E lo dit Pompònio per donar loch de fuyta al dit Gracco
 en guisa que scapàs, mes-se enmig de la porta apel·lada
 Trigèmina, defenent que algun de la gran multitud de la gent que
 venia no passàs. E per algun espay de temps defensà tan
 fortment lo dit passatge de la porta que null temps lo pogren
 7645 moure del mig de la dita porta, ell estant viu. Mas com l'agren
 mort ^[63rb] e nafrat en diverses parts del seu cos, lo seu cos fon
 pont sobre·l qual passaren los perseguidors del seu amich
 Gracco.
- Mas l'altre amich, Lectorino, s'emparà d'un pont dit Sublício 10
 7650 refrontant ab gran ardor del seu coratge la gran multitud del
 poble fins que Gracco fon passat. E com se veés sobrat e circuit
 per la gran gent innumerable de la qual no podia escapar,
 metent-se lo coltell pels pits saltà del pont en la pregonea de
 l'aygua del riu dit Tíber, mostrant en aquell pont, ab mort sua
 7655 voluntària, semblant caritat e amor a un hom que hac nom Oraci
 Cocles, pare seu, al ben publich, saltant del dit pont en lo riu
 après hagren trenquada una volta del pont detràs ell perquè·ls
 enemichs no passassen.
- Valeri: o, e com havien trobats aquests dos Graccos bons 20
 7660 cavallers e leals amichs si volguessen haver seguida la secta e la

7656 pare seu] La confusió del pare de Lectorino amb Oraci Cocles no apareix en cap de les fonts llatines consultades. | saltant...7658 passassen] *Vid.* III.2.1.

7640 Gracco¹] gracto *DEF* | *E*] *post E add.* com *G* | Pompònio] pompeyo *EG* | Pomponia *H* | al dit] a *C* | Gracco²] gracto *DEF* **7641** enmig] al mitg *E* **7642** Trigèmina] Tragemina *G* | algun] negun *C* | nagu *G* | que²] qui *G* **7643** *E*] *om.* *H* **7644** pogren] pogueren *EGHI* **7645** mig] *post* mig *add.* loch *D* | dita] *om.* *DEF* | com] quant *E* | *om.* *F* | l'agren] lo hageren *EGI* | lagueren *H* **7646** lo ... cos²] *om.* *GI* | fon] feu *G* **7647** passaren] posaren *F* | los] *om.* *EF* **7648** Gracco] gracto *DEF* **7649** amich] *post* amich *add.* dit *G* | Lectorino] latrino *C* | Leccarino *G* **7651** fins ... passat] *om.* *C* Gracco] gracto *DEF* | veés] ve *F* **7652** gran] *post* gran *add.* multitud de *G* **7653** pels] pel *DEF* **7655** a] de *G* | que] qui *EI* | nom] *om.* *CG* **7656** Cocles] clato *CG* | clocles *H* | tocles *I* **7657** après] *post* apres *add.* que *D* | hagren] *om.* *E* | hageren *GH* **7658** no] non *AB* **7659** havien] havem *F* | trobats] trobat *D* | Graccos] gractos *DF* | tractes *E*

- vida de lur pare, qui morí per defensió del ben pòblich, o del lur avi, lo primer Africà! O, e ab quanta fortalea e com ab ferma perseverança de coratge hagren seguides e honrades les victòries e les honors triumphals dels Graccos los dits amichs lurs, ço és Blòsio, Pompònio e Lectorino, qui en avalot tan furiós en senyals e casos axí sinistres e contrariosos seguiren la condició de leal amistat axí com a companyons valerosos! Mas tant com aquests dos exemplis són de misèria e adversitat, tant mostren major lealtat ab noblea generosa. 7665
- 10 C. IIII. Lúcio Regino, si·l volem considerar segons la obligació que havia en servir sancera volentat a l'offici publich que li havien acomanat, deu ésser vituperat per totes les edats esdevenidores. Mas si volem estimar la ^[63va] leal amistat que servà a son amich, deu ésser posat en un port meravellós de la sua loabla consciència. Car, com ell estant tribú o conservador del dret del poble, Cepió fos pres e mes en lo càrrec per ço com per sa colpa la nostra host o gent d'armes fon desbaratada per los cimbreses e·ls teutònichs, lo dit Lúcio recordant-se de l'antigua amistat qu·era entre ell e Cepió, delliurà'l del càrrec. E 7670
- 20 no solament li mostrà aquest senyal d'amistat, ans encara, com Cepió fogís, l'acompanyà feent-se ensemps fogitiu ab ell. 7675
- Valeri: o amistat, gran e poderosa és la tua divinitat! Car, com d'una part la mà de la cosa publica metés Cepió en lo càrrec, 7680

7662 lo... Africà] *Nam auus eorum maternus fuit Scipio Affricanus* (Dionysius, f. 173v; cf. Lucas, f. 63ra).

7661 o] e I | del²] de *EFI* **7662** ab¹] *om. E* | com ... ferma] *om. F* **7663** hagren] haguereu *EGH* | seguides] *post* seguides *add.* les batalles e haguereu *E* | e] *om. E* | les *H* | les] *om. H* **7664** Graccos] gractos *DEF* **7665** Blòsio] Bolosio *G* | Pompònio] Pompeyo *E* | e Lectorino] *om. CG* avalot] avolat *B* **7666** en] e *CD* | sinistres] sinestres *CDGI* | contrariosos] contrarioses *E* **7668** exemplis] eximplis *DEFGH* **7669** generosa] generacio *E* **7670** C iiii] *om. G* | iiii] iii *I* | si·l] si *EFG* **7671** en servir] conservar *D* **7672** acomanat] comanat *DFG* **7674** port] punt *G* **7675** consciència] continencia *E* | o] e *E* **7676** Cepió] Scipio *H* **7677** sa] *om. E* | colpa] culpa *CEI* | o] e *EF* **7678** cimbreses] cimbrensos *G* | Cimbresos *EFH* **7679** qu·era] qui era *EG* | Cepió] escipio *C* | Scipio *H* **7680** li] *om. E* **7681** Cepió] Scipio *H* | fogís] *post* fogis *add.* ab se *G* l'acompanyà] companya *G* **7683** Cepió] scipio *CH*

7685 d'altra part la tua man dreta l'on tragué. E com la cosa publica
requerís que Lúcio, tribú, volgués ésser sant perfet servant lo
dret e la justícia de l'offici que li era acomanat, tu has volgut
que sia anat en exili. Certes, molt uses de suau e benigna
senyoria, car has volgut que Lúcio haja més amat la pena de
l'exili que la honor del tribunat. Maravellosa és aquesta obra
7690 tua, mas lo fet que·s seguex és de major laor.

C. v. O virtut d'amistat, prech-te que reconegues e com has
col·locada en alta hi excel·lent fama la caritat o amor ferma e
leal la qual hac Volúmnio a son amich sens alguna injúria de la 10
cosa publica! Car, com lo dit Volúmnio, qui era del nombre dels
7695 cavallers, amàs singularment March Lucul·lo, del qual era
familiar, veent que March Anthoni après hac obtenguda victòria
de Bruto e Càssio, qui mataren Júlio Cèsar, matà lo dit
Lucul·lo, com ell, ço és Volúmnio, hagués gran loch e temps de
fugir, no·s volch partir del cos del seu amich mort, ^[63vb] ans
7700 plorava e gemegava per tal que·n la sua sobirana e gran amor e
pietat trobàs la causa e rahó de la sua mort. Car per lo seu plor
gran e continuat fon menat davant March Anthoni e, com
estigués davant la sua presència, cridà altes veus dient: "O 20
emperador, mana que yo sia menat al cos de Luccul·lo e fe'm
7705 aquí morir escapçat, car no deg yo sobreviure après la sua mort,
com yo sia estat un dels de la sua miserabla cavalleria!".

7697 qui...Cèsar] *Bruto et Cassio, interfectorebus Cesaris* (Lucas, f. 63rb).

7685 sant] *post* sant *add.* e *G* | perfet] *post* perfet *add.* e acabat *E* **7686** la] *om.* *C* | que] *qui* *GEI* | acomanat] *comenat* *CDEG* **7691** *C* v] *om.* *G* | v] *iiii* *I* | que] *quem* *CG* | e] *om.* *DEF* | has] *ha* *G* **7692** o] e *EGI* **7693** Volúmnio] *Volumino* *G* | alguna] *neguna* *C* **7694** Volúmnio] *Volumino* *G* **7695** amàs] *anas* *C* | singularment] *post* singularment *add.* a *G* | Lucul·lo] *locullo* *I* **7696** après] *post* *apres* *add.* que *DFI* **7697** mataren] *post* *mataren* *add.* a *E* **7698** Lucul·lo] *loculo* *CEI* | lucio *D* Volúmnio] *Volumino* *G* **7700** plorava] *plorant* *E* | gemegava] *gemegant* *E* | que·n] *que* *EF* | sobirana ... gran] *gran* e *soberga* *CG* | gran e sobirana *DEFHI* **7702** March Anthoni] *anthoni* *March* *E* **7704** Luccul·lo] *lucillo* *CF* | luciblo *E* **7705** no ... yo] *yo* no *F* | deg] *desitg* *E* | après] a *I* **7706** com] *Car* *I* | dels] *post* *dels* *add.* Cavallers *G* | sua] *om.* *EH* miserabla cavalleria] *Cavallaria* miserabla *G*

- Valeri: e quina cosa és pus leal que aquesta benivolència de Volúmmio, qui ab les paraules que dix alleugà la mort del seu amich convertint en si l'oy de l'enemich seu, feent-se participant en lo crim de son amich? E per tal que-l retés marvellós, féu si matex més odiós e major enemich del dit Anthoni. E no hac aquest Anthoni les orelles dures ni difícils a hoyr lo dit Volúmmio, car féu-lo menar al loch on lo seu amich jahia mort. E aquí, gitant-se Volúmmio sobre-l cos, besant la mà del seu amich ab gran aviditat o delectació e prenent lo cap qui era separat del cos e posant-lo sobre-ls seus pits, inclinà lo seu cap a l'escapçador. 7710
- C. VI. Parle Grècia de l'amor de Thesea. Qui, segons la credulitat dels grechs, seguí a Pirriteu davallant ab ell en infern, escrivint les grans amors desonestes qu-eren entre Prosèrpina, regina de l'infern, e-l dit Pirriteu. 7720
- Valeri: vana cosa és escriure aquestes coses e pus folla cosa és donar-hi creença. Mas veure l'amor mesclada hi embolcada en la sanch escampada dels amichs e les nafres empremtades en nafres e la mort ajustada a la mort, aquests són verdaders senyals de l'amistat romana. Mas les gents ^[64ra] de Grècia són molt enclinades a fènyer semblants mentides monstuoses o contra natura. 7725
- C. VII. Lúcio Petrònio no sens rahó deu ésser posat en la laor de la companyhia dels damunt dits, car, com haja hagut semblant 7730

7720 qu-eren... 7721 Pirriteu] *Iste Piritoris dicitur amasse reginam inferni nomine Proserpinam* (Lucas, f. 63va).

7708 Volúmmio] volumino *G* | qui] que *H* | alleugà] allenga *B* | allegave *CG* **7710** que-l] ques *C* **7711** més] *om. E* | *E* ... 7716 Anthoni] *om. CG* **7712** aquest] lo dit *E* **7713** Volúmmio] volumino *G* | menar] menor *C* | lo seu] son *E* **7714** Volúmmio] volumino *G* | Volúmmio ... cos] sobrel [sobre lo *E*] cors volumnio *DEF* **7715** o] e *EGI* **7716** sobre-ls seus] sobrel seu *DI* **7718** *C* vi] *om. G* | vi] v *I* **7719** credulitat] crudelitat *CG* | crueltat *DEF* | davallant] avant *E* | devant *F* **7720** qu-eren] qui eren *EG* **7721** e-l] al *DF* | e del *H* **7722** Valeri] *om. C* **7723** donar-hi] donar *E* mesclada ... embolcada] en bolcada e mesclada *E* **7724** amichs] enamichs *I* **7727** molt] *om. CG* | o] e *F* **7729** *C* vii] *om. G* | vii] vi *I* | Petrònio] preconio *E* | pretonio *F* | la] *om. CG* **7730** hagut] haguda *E*

- virtut d'amistat ab ells, egual part de glòria li deu ésser assignada. On, com ell vengués de linyatge fort baix e minve, per benefici de Público Tèlio fon promogut a orde de cavalleria, prenent sou de cavaller o de hom de paratge. E com no pogués
- 7735 retre guardó al dit promovedor seu en cas de prosperitat, reté-lo-y en temps de fortuna contrariosa. Car, com lo dit Tèlio fos posat per Octovià cònsol e regidor de la ciutat dita Placència e, com ell pervengut ja a edat antiga, la dita ciutat fos presa per la host de Cinna, veent-se ja defallit en sa vigor corporal, per ço
- 7740 que no vengués en poder dels enemichs hac refugi a l'ajuda de la dreta mà del dit Petrònio pregant-lo que-l matàs. E com aquest Petrònio s'esforçàs debades de gitar-lo del propòsit que havia concebut, aconsellant-li lo contrari, perseverant lo dit Tèlio en sos prechs demanant que-l tragués d'aquesta vida,
- 7745 hac-lo a matar. A la mort del qual acompanyà la sua vida matant si meteix, no volent sobreviure après la mort d'aquell per lo qual havia obtenguts e aconseguits tots los graus e honors de la sua dignitat.
- Valeri: atén la mort d'aquests com ha diverses causes e rahons.
- 7750 Car causa de la mort de Tèlio fon vergonya de venir en poder de sos enemichs, e la rahó de la mort de Petrònio fon amor, lealtat e pietat de son amich.

7731 ab] abs *B* **7733** benefici] lo benifet *E* | Público] publico *F* | Tèlio] celio *CGHI* **7734** o] e *CDEFG* **7735** en cas] Eneas *EF* **7736** Tèlio] celio *CGH* **7737** Placència] Placucia *H* **7738** pervengut ja] ja pervengut *D* | ja ... edat] a edat ja *E* | antiga] *post* antiga *add.* e *C* **7739** Cinna] cimia *CG* | veent-se] vahent lo *C* **7740** hac] ha *E* **7741** Petrònio] preconio *E* | Pretonio *F* | pregant-lo] pregalo *E* | pregant-lo ... *7747* Petrònio] *om.* *CG* **7742** Petrònio] preconio *E* | Pretonio *F* **7743** aconsellant-li] consellant li *E* | lo] *om.* *E* **7744** Tèlio] celio *CGH* demanant] demant *B* **7745** hac-lo] ha lo *E* **7747** aconseguits] conseguits *G* | honors] honor *EF* **7749** atén] *post* aten *add.* a *GH* | d'aquests] *post* daquests *add.* dos *FG* | ha] han *H* **7750** Car] *post* car *add.* la *EG* | Tèlio] celio *CGH* | venir] viure *H* **7751** e] *om.* *I* | de Petrònio] *om.* *E* | Petrònio] pretonio *F* | amor] *post* amor *add.* de *C*

- C. VIII. Sèrvio Terèncio deu ésser acompanyat al dit Petrònio, jatsesia que no fos complit son desig per ^[64rb] lo qual volia perir morint per son amich, car la bona obra virtuosa qu·és començada no deu ésser estimada segons lo fet que ve a cas e fortuna per lo qual és empatxada. On, tant com fon en lo dit Sèrvio, ell morí; e Dècio Bruto escapà a perill de mort. Lo qual Bruto, fogint de la ciutat dita Mútina, que fon presa per March Anthoni, com veés los cavallers del dit Anthoni qui eren tramesos per matar-lo, cerquà un loch escur en lo qual pogués justament escapar la sua vida. E com los enemichs seus venguessen e ja quasi haguessen ubert e trenquat lo dit loch, Terèncio, ab ficció leal e comendabla, ajudant-li la escuredat del loch, fenyés ésser Bruto, oferint e posant lo seu cos a les gents d'armes per tal que fos trocejat, acoltellejat e mort. Mas com fos conegut per Fúrio, al qual era acomanada la execució contra l dit Bruto, no poch defensar la destrucció de son amich ab mort sua pròpria e axí sobrevisqué contra sa volentat forçant-lo cas de fortuna singular.
- C. IX. Partischam-nos d'aquesta matèria trista, plorosa he espaventabla d'amistat. Passem-nos-en a la cara serena, plasant e alegra de la dita benivolència trahent-la dels lochs on està, qui són plens de làgremes, de gemechs e de morts, per tal que la col·loquem en aquell loch on ha domicili o habitació de major

7753 C viii] *om.* G | viii] vii I | Sèrvio] Sernio C | Terèncio] terentio I Petrònio] preconio E **7754** perir morint] morir perint E | morir G | pendre mort I **7755** obra] *post* obra *add.* e G | qu·és] qui es EG **7756** que] qui G | ve] *om.* EF | no I **7757** tant] cant I **7759** que] qui EG **7761** tramesos] trameses I | en ... qual] hon I | pogués justament] justament pusques G **7764** Terèncio] Tarancio E | ficció] afectio D | comendabla] concordable E | ajudant-li] *post* adjudantli *add.* en G **7766** trocejat] *post* trocejat *add.* e G **7767** conegut] vengut H | al] la G | acomanada] comenade CDFG **7769** mort] *om.* C | la G **7770** cas] ca B **7771** C ix] *om.* G | ix] viii I | Partischam-nos] partiscam no D **7772** Passem-nos-en] Pasen nosen G | a] *om.* C | serena] *om.* E **7773** dels lochs] del loch D **7774** làgremes] *post* lagremes *add.* e E **7775** col·loquem] *post* colloquem *add.* o alloguem CFGH | *add.* o alleguem D | *add.* e alotgen E | *add.* e allonguem I | o] e F

benaventurança, qui sia clar e resplendent, ple de habundants riqueses, de gràcia e virtuts.

Valeri: la dita virtut d'amistat és procehida d'aquell loch sobirà lo qual, segons creença de les gents, és dedicat o assignat a les ànimes dels sants senadors e cònsols de Roma. D'aquell loch vengren Dècimo Lèlio e Mènio Agrippa, lo primer dels quals fon amich dels ^[64va] hòmens, lo segon familiar dels déus. E l'amistat d'aquests dos fon semblant a la dels benaventurats qui són en lo cel, car fon plena de saviesa e de tota prosperitat. O, donchs, vosaltres, Lèlio e Agrippa, portats-vos-en a la sobirana lum tota la congregació de la benahuyrada gent de l'orde dels senadors, qui sots vostre regiment és crescut en laors e premis, ple e habundós de mèrits de sancera e leal feeltat! Car la edat d'aquells qui són venguts après de vostre regiment, veent los vostres virtuosos coratges, vostres actes baronívols, vostre silenci ab lo qual vencíeu los enemichs, vostra contínua diligència esvetlada per promoció e salut de vostres amichs, lo testimoni de vostra benivolència e los fruyts habundosos que són exits d'aquestes virtuts, per totes aquestes coses la dita edat de les gents informada, inflamada e moguda a conservar los drets de la virtut d'amistat tant com se mourà pus volenterosament, tant farà obres més sàvies e religioses.

C. x. Lo meu coratge se delita molt com és detengut en los exemplis domèstichs de la gent romana, mas la virtut resplendent de la ciutat de Roma me força ab singular

7776 qui] que DEF **7777** e] *post* e *add.* de EF | virtuts] virtut D **7778** sobirà] sobre DEF **7779** o] e E **7780** ànimes] ainimas G senadors] sacerdots DEF **7781** vengren] vingueren E | vengueren FGH Dècimo] Decio EF **7782** hòmens] e F **7785** e] *om.* CG | Agrippa] grippa E | a] *om.* C **7786** lum] *post* lum *add.* de DEF **7788** sancera] sancta CG | leal] *post* leal *add.* amistat e F **7789** veent] veents D **7790** vostres!] *om.* E | coratges] *post* coratges *add.* los H **7791** vencíeu] vencien CDEI **7792** diligència] *post* diligencia *add.* e E | amichs] *post* amichs *add.* E EF **7793** de] *post* de *add.* la G | vostra] nostra E | que] qui EG **7795** inflamada] *om.* C | conservar] consellar G **7797** farà] fere E obres] *om.* CG | sàvies] saviessas G | religioses] religions G | glorioses I **7798** C x] *om.* G | x] ix EI | delita] adelita DEFH **7799** exemplis] exemplis DEFG

admonestació de recitar los beneficis de les gents estranyes, de les quals recomte primerament de Damon e de Fícia, qui foren dexeables de Pictàgoras. Entre·ls quals hac tan ferm vincle o ligament d'amistat que, com Dionís Ciracusà volgués la un d'aquests sentenciar a mort e hagués empetrat ab lo dit Dionís 7805 que, donant ell bona seguretat de tornar al jorn que li seria assignat, pogués anar a sa casa per ordenar de sos béns, no duptà l'altre amich d'en-trar ^[64vb] fermança obligant-se a mort si·l seu amich no venia al temps assignat. Absolt e delliure era lo primer amich, si·s volgués, del perill de mort, qui tenia ja lo coll 7810 a l'escapçador. E aquell qui entrà fermança, com pogués viure segurament sens perill, volenterosament subjugà lo cap al coltell per son amich.

Adonchs, Dionís e tots quants eren ab ell, veent la novitat de la cosa tan admirativa, esperaven ab gran desig lo fet a què 7815 vendria. E com lo dia tatxat a l'amich d'aquell qui era romàs s'acostà's, hoc encara quasi passàs e no vengués, cascú d'aquells qui eren ab lo dit Dionís condempnava e reprovava la gran follia d'aquell qui havia fermat per aquell qui no venia, a la reprovació dels quals responent afermava ab gran cor que no 7820 temia en res de la fe que li havia promesa son amich. E com vench lo punt e la hora que·l dit Dionís havia assignada a aquell a qui era constituït o assignat lo temps, tornà segons que havia promès. E marvellant-se Dionís, tiran, del coratge virtuós d'aquests dos amichs, remès la pena de mort per la gran feultat e 7825 amor que·s portaven, pregant-los que·l rebessen en lur benivolença e que tengués lo terçer loch entre·ls graus de llur amistat.

7802 de¹] *om. CG 7803 o]* e *CG 7804 que]* qui *H 7805 lo dit]* *om. C 7806 que²]* qui *G 7807 sos]* *post sos add. fets e de sos G 7809 e]* *om. C lo primer]* laltre *CG 7810 si·s]* sil *H | de]* *post de add. la F | qui]* que *DF coll]* coltell *DF 7814 novitat]* adnovitat *H 7815 cosa]* casa *E 7817 cascú]* Cascuns *G 7819 qui¹ ... aquell]* *om. H 7821 li]* *om. H | li ...amich]* l amich li havie promesa *EF | promesa]* *post promesa add. a C | E]* *om. CG 7822 assignada]* assegurada *E 7823 a]* *om. EFH | que]* *om. ABH 7827 terçer]* terç *G*

Valeri: aquestes forces vigoroses d'amistat, ¿e no han pogut
 7830 portar en menyspreu la pena sobirana de la mort e viltenir la
 dolçor de la vida, amansir la crueltat, convertir l'oy en amor e la
 pena de mort en benefici de vida? Certes, sí. A les quals
 vigoroses forces o actes d'amistat deu ésser feta quasi tanta
 honor quantes són les cerimònies degudes als déus immortals.
 7835 Car en los déus és contenguda la salut de la cosa publica, de la
 qual han especial cura, hi en la virtut d'amistat és con-tenguda
 [65ra] la salut e cura de les coses privades de cascú en particular.
 E axí com los déus han les excel·lents cases per sagrades 10
 habitacions, axí mateyx los vigorosos vincles d'amistat han los
 coratges dels hòmens virtuosos per temples plens d'un esperit
 7840 sant e benahuyrat. E que axí sia, Alexandre o prova segons açò
 que·s segueyx.

C. XI. Com Alexandre hagués presos los castells e pallçades de
 fusta on s'era atandat lo rey Dari ab sa mare e diverses parents
 7845 seus e vengués ab un cavaller jove, bell e molt graciós apel·lat
 Enfestió per parlar ab los parents del dit Dari, la mare de Dari,
 que per sobre de dolor tenia la cara prostrada o inclinada a la
 terra, levà lo cap a l'aveniment d'Alexandre e veent lo dit 20
 Enfestió qui anava al costat de Alexandre qu·era major de
 7850 persona e pus bell hom, feent-li reverència segons la guisa dels
 persses, prenent-lo per Alexandre, saludà'l humilment. E com
 fos certificada que no era aquell Alexandre lo qual havia saludat
 e per açò ella, tota tremolosa, digués paraules per escusar la sua

7829 e] *om. E* 7830 la³] de *C* 7831 amansir] amansist *D* 7832 quals] dites
EF 7833 o] e *E* | deu ... feta] *om. H* | tanta] *post* tanta *add. de EG* 7837
 cura] cara *E* 7839 vigorosos] vigoroses *E* 7840 virtuosos] vigorosos *H* |
 plens] *om. E* 7841 sia] *om. E* 7842 que·s] quis *E* 7843 *C xi*] *om. G* | xi] x
EI | presos] preses *I* | e] *om. G* 7844 diverses] diversos *CF* 7846 Enfestió]
 eufestio *DEF* | mare] mort *E* | de] del dit *H* 7847 que] qui *EGI* | sobre]
 sobres *EI* 7848 lo²] al *F* 7849 Enfestió] eufestio *CF* | eufistio *D* | qui]
 que *H* | qu·era] qui era *EF* 7851 saludà'l] *post* saludal *add. molt CG* 7852
 aquell Alexandre] alexandre aquell *E* | qual] *post* qual *add. ella C* 7853
 tota] *om. E* | escusar] *post* escusar *add. se de G* | sua] dita *I*

error, dix-li Alexandre: "No temes, dona, car aquest lo qual tu
 as saludat bé és Alexandre". 7855

Valeri: no·m sé ab qui m'alegre més e de qui reba major goyg e
 consolació, o d'Alexandre qui dix paraula tan comendable, o de
 Enfestió qui hohí tan gran laor pròpria. Car lo rey de sobiran
 coratge qui ab victòries maravellofes havia conquerit la major
 part del món hi era en esperança de senyorejar-lo tot, ab tan 7860
 poques paraules se féu igual al cavaller qui l'havia acompanyat.
 O do de generosa veu, paraula que fon bella e graciosa al qui la
 dix e honrabla a Enfestió, qui la hohí! La qual paraula yo hauré
 en persona de Pompeyo, hom generós, molt virtuós e bell
 parlar, hom de benivolència volenterosa, ^[65rb] del qual yo he 7865
 haguda longua experiència. E certes, sens pahor de reprehensió
 és covinent a mi dir lo meu senyor Pompeyo ésser estat a mi
 altre Alexandre, per gran amiatat e benivolència que·m portà,
 axí com Enfestió fon altre Alexandre a ell meteyx per gran
 amiatat que li hagué. E per açò yo veyg que he comès un greu 7870
 crim, car recitant los exemplis de benigna e virtuosa amiatat no
 he fet menció del dit Pompeyo. En lo coratge del qual, axí com
 si fos lo gran bon voler del molt amat mon pare e de la mia
 mare, l'estament alegre e plasent de la mia vida se mantengué e
 la tristor mia se mitigà, car ell me procurava les prosperitats e 7875
 m'aconsolava en les adversitats, del qual rebí tots creximens de
 mos béns, ell donant-m'o per son propri voler. Per lo qual, lo
 meu estat fon pus assegurat contra tot cas de adversitat, qui les

7854 No] not C | lo qual] que G | tu] om. *EFI* 7856 ab] a I | m'alegre] n
 alegre C | alegre I 7858 Enfestió] eufestio *CEF* 7859 qui] que G 7861 al]
 lo C 7862 do] don A | de] om. B | generosa] merevellosa G que] qui CG |
 qui¹] qual I 7863 honrabla] honorabla *CEG* | Enfestió] eufestio *CEF* |
 infestio D | Efestio I | hauré] honre C 7864 bell] ben F 7865 hom] om. CG
 7867 a ... dir] dir ami H | dir ... 7869 mi] om. C 7868 Alexandre] *post*
 alexandre *add.* E CG | per ... 7861 Alexandre] om. I 7869 com] om. CG |
 Enfestió] eufestio *CEF* | altre] om. E | meteyx] amiatat E | magestat F
 7870 amiatat] om. G | greu] gran G 7871 exemplis] *eximplis* *DEFGH* 7872
 fet] feta *DEFG* 7874 mantengué] mentinga *CEG* | mantengua F 7875
 mitigà] mantinga E 7876 m'aconsolava] m aconsellava *DEFG* | en] en en G
 7878 contra] de G

7880 mies obres sots lo seu regiment e promoció reté famoses e
 honradament divulgades. Mas estava'm de fer menció del dit
 Pompeyo per los envejosos, car en açò que he recitat del dit
 Pompeyo he donat past a la enveja d'alguns qui s'alegren de la
 7885 sua destrucció o adversitat, los quals yo turmente dins lurs
 coratges ab los fruyts de mes promocions. No pas que yo
 meresqua l'enveja que·m porten, car totstemp só estat
 aparellat de comunicar, donar e partir mos béns a tots aquells
 qui·n volran rebre legudament. Emperò, no és alguna
 prosperitat e benahuyrança, per reglada e justa que sia, que 10
 puscha esquivar les dents e·ls mossos de malignitat e d'enveja.
 7890 E per bé que·ls vulles fogir e amagar-te d'ells, e per moltes
 promocions que·ls dones, no poràs fer que no s'alegren dels
 mals d'altri axí com de lurs béns. Són ríchs, segons lur ^[65va]
 vejares, en les destruccions dels altres, habundosos e plens en
 les misèries dels altres, tenén-se per immortals com veen la gran
 7895 multitud dels cossos dels hòmens morts, axí com si·n devien
 aconseguir immortalitat. Mas la fortuna, qui varieja la condició
 de l'humanal estat hi és bona e maravellosa venjadora de les
 follies dels hòmens, plàcia-li que u vulla veure. 20

7879 mies] *om.* *CG* **7880** estava'm] estavenme *E* **7881** envejosos]
 envergonyosos *E* **7884** los fruyts] lo fruyt *I* **7887** qui·n] quim *I* | alguna]
 neguna *CG* **7888** benahuyrança] beneventurança *H* | que²] qui *EG* **7890**
 que·ls] que *CG* **7891** dones] dons *CEF* | dels] del *C* **7892** mals] mal *C* |
 de] *om.* *G* | lur] lurs *EGH* **7893** habundosos] habundosas *GI* **7894** dels
 altres] *om.* *H* | tenén-se] temensa *C* **7895** cossos] cassos *I* **7896** qui] que
CDF | varieja] verije *E* **7897** hi] *om.* *E* | és] *om.* *CG* venjadora] venjador *A*
7898 que u] quem *DEFI*

Títol VIII. De liberalitat o franquea

7900

- Com la nostra obra d'amistat sia pervenguda ab justa fi e
terminació fins a la cosa que li és pus pròpria e més acostada,
bo és que retornant-la en son orde tractem de la virtut de
liberalitat, de la qual són dues grans fons aprovades. La primera 7905
és verdader juhí, ço és que l'hom liberal don als dignes e a
aquells qui ho merexen. La segona és honesta benivolència, ço
és que l'hom liberal don a cells los quals ama honestament. Car,
10 com la franquesa procehirà o exirà de les dites fonts, cellavòs és
justa e rahanabla e lo seu do és retut graciós per la sua granea, 7910
ço és com és gran do e habundós. Ítem, és axí meteys graciós
atenent a la oportunitat e a la ocasió del temps e del loch, car
molt anadeix al preu de la cosa loch, temps e oportunitat
covinents. E per açò la pocha summa o quantitat de peccúnia la
qual per molts centenaris d'ayns passats fon distribuïda per 7915
Fàbio Màximo encara fins als nostres temps presents lo fa e-l
ret loable.
- C. i. Lo dit Fàbio reemé catius, los quals tenia Aníbal,
20 entreposant-hi pacte e covinença de certa peccúnia la qual
promès de pagar. E com lo senat de Roma qui y era tengut no la 7920
y trametés, enviant son fill a Roma vené un camp lo qual
solament possehia e donà lo preu al dit Aníbal.

7906 ço ... 7907 merexen] *Verum iudicium, ut det dignis* (Lucas, f. 64vb)
7907 ço ... 7908 honestament] *Et honesta benivolencia, ut scilicet donet
illis quos diligit amore honesto* (Lucas, f. 64vb).

7900 viii] *om. EH* | liberalitat] libertat *CFG* | libertat *D* | o] e *CE* 7903
terminació] determinacio *E* | que] qui *GH* | pus] *om. EF* 7904 bo] be *G* |
de²] dele *C* 7905 grans] *om. E* 7906 e a] en *I* | a] *om. F* 7908 l'hom] hom *G*
7909 o] e *I* | fonts] fons *G* 7910 retut] regut *F* per ... 7915 do] *om. DEF*
7911 meteys] *om. I* 7912 e² ... 7905 temps] *om. DEF* 7913 loch] *post* loch
add. e G 7914 o ... peccúnia] peccunia o quantitat *G* | quantitat] quat *H* |
de] *post* de *add. la E* 7915 centenaris] Centenars *FG* 7916 presents] *om.*
C 7917 ret loable] relloable *C* 7918 C i] *om. G* 7919 pacte] acte *E* | e] o
EF | certa peccúnia] peccunia certa *EF* 7920 qui] que *C* 7921 enviant]
envia *G* | Roma] *post* Roma *add. e G* | vené] venent *F*

- Valeri: si atenem al ^[65vb] nombre e a la quantitat de la peccúnia,
 7925 pocha cosa és, car solament fon lo preu d'un camp de VII
 fanequades lo qual era situat en la terra fort agresta dita Pupina.
 Mas si consideram en aquesta liberalitat lo coratge d'aquell qui
 féu lo do, no ha peccúnia que s'i faça comparar. E lo dit Fàbio
 elegí abans ésser privat de son propri patrimoni que si la ciutat
 de Roma fos freturosa de feeltat no pagant ço a què era tenguda.
 7930 E d'aquí reb Fàbio major comendació. Car, segons juhí cert e
 verdader, major laor és com la persona s'esforça en matèria
 virtuosa de fer ultra son poder que com usa de sa virtut en cosa 10
 que no ha alguna difficultat, com la una d'aquestes persones fa
 açò que pot, l'altra més que no pot.
- 7935 C. II. En aquell temps mateyx fon una dona dita per nom Busa,
 de la terra de Pulla, dona molt riqua la qual rebé per son acte
 virtuós loable testimoni de liberalitat. Emperò, les grans
 riqueses de la dita dona no·s fan a comparar ab la pobra
 possessió de Fàbio. Car, jatsesia que rebés benignament en la
 7940 sua casa, qu·era dins la ciutat apel·lada Camisina, X M ciutadans
 de Roma qui fogint escaparen de la batalla que·s perdé en
 Cannas, als quals donà vianda necessària per lur sustentació, 20
 emperò, ella salvant l'estat de les sues riqueses se mostrà
 magnificosa e liberal a la cosa publica. Mas Fàbio, per honor de
 7945 Roma, la sua pobra mudà en fretura singular, donant tot lo seu
 patrimoni.
- C. III. La dita liberalitat és manifestada no sens poch fruyt seu
 en l'exempli molt profitós de Quinto Consídio. On, com en

7924 és] era *DEF 7925* situat] sitiat *CG 7926* liberalitat] libertat *D 7927*
 féu] fou *E* | que] qui *G* | s'i] li *GH* | comparar] acomparar *I 7929* a] *om. I*
7930 reb] raebe *G* | comendació] recomedacio *CDEFI 7932* sa] *om. F*
7933 alguna] neguna *CEG* | com] Car *I 7935* C ii] *om. G* | dona] *om. C* |
 dita] *om. G 7936* Pulla] polla *CDFGH* | Pella *E* | Pobra *I 7938* riqueses]
 riques *H* | no·s] no *CGH 7940* qu·era] qui ere *EFG* ciutat] *post* ciutat *add.*
 qui ere *E* | *add.* que era *F 7941* que·s] que *D* | quis *G 7942* per] a *G* | **7943**
 les sues] ses *CDFGI 7944* honor] amor *CG 7945* mudà] mudada *DF* |
 donant] donat *D* | tot] *om. EFI 7947* C iii] *om. G* | manifestada] manifesta
DF | *post* manifestada *add.* e *G 7948* l'exempli] leximpli *CDEFGH* | en²] *post*
 en *add.* lo *G*

- temps que regnava la furor de Catilina fos la cosa publica axí
 aterrada que·ls hòmens rics no eren poderosos ni sufficients a 7950
 pagar als creadors les pec·cúnies ^[66ra] degudes –e la rahó era com
 per la vexació que·l dit Catilina donava a la cosa publica los
 preus de les possessions eren fort disminuïts–, lo dit Consídió,
 com tengués a usura CL sextercis –e fa cascú sexterci una liura e
 mija d'aur–, no requerí que algú dels seus deutors li paguassen 7955
 res de la sort que li era deguda ni de la usura. E tant com en
 aquest Consídió fon, mitigà ab pau e repòs de sos deutors
 10 l'amargor de la confusió publica donant entendre en son fet
 virtuos que de sos diners era solament usurer, no pas exactor de
 la sanch dels seus ciutadans. 7960
- Valeri: aquells qui en nostres temps se deliten en mercaderies
 usuràries e injustes, com se n'hauran portada la peccúnia
 sangonosa a llur casa trahent-la de la sanch dels hòmens,
 conexerien com és mal e reprovat lo goyg que·n reben si sens
 fàstig volien legir diligentment lo senat consult en lo qual 7965
 Tul·li, de part de tot lo senat, féu gràcies al dit Consídió.
- C. IIII. Dóna'm vijares que·l poble romà faça querimònia de mi
 20 com yo, proseguint en mon tractat la liberalitat de diverses
 gents, axí·m call de la sua. De la qual dich que a la sobirana laor
 sua se pertany que sia tornat a memòria en quina forma la ciutat 7970
 de Roma ha donat excel·lent coratge als reys, a les ciutats e a

7954 e...7955 d'aur] *Et quodlibet sextercium habet unam libram auri et terciam partem alterius libre* (Lucas, f. 65rb). *Vid.* Avenoz (2000: 343).

7966 Tul·li...senat] *Nam Tullius, qui, furore Catelline durante, fuit consul, huic senatori de sua liberalitate gracias dedit* (Dionysius, f. 177).

7949 la¹ ... Catilina] *om. C* | Catilina] Cathalina **E 7950** poderosos] poderoses **E** | a pagar] *om. G* **7951** creadors] creador **D** | creados **F** rahó] *post raho add. si E* **7952** Catilina] Cathalina **E** | donava] dona **D** los preus] lo preu **I 7953** disminuïts] diminuides **H 7954** a] *om. C* | e] que **H 7955** mija] mja **B** | algú] negun **C** | negu **G** | degun **H 7956** que] qui **G 7957** mitigà] mitigada **H** | deutors] deutes **E 7958** confusió] cosa **G 7961** Valeri] *om. G* | deliten] adeliten **EH 7962** e] o **E 7964** goyg] guayn **I 7965** diligentment] diligent **H 7967** C iiiii] *om. G* | Dóna'm] *post donam add. a H 7968* proseguint] procehint **E** | la] de **I 7969** gents] *post gents add. stranyes C* | axí·m] axi **F 7971** e] *om. E*

les gents, e com tota bellea de fets excel·lents reverdex
continuadament en la memòria del poble romà.

7975 C. v. Com Àsia fos presa e conquistada, lo poble romà la liurà
per singular do al rey apel·lat Actahó, car crehya lo dit poble
romà que l'imperi de la nostra ciutat fóra en los temps següents
pus excel·lent e més poderós si aquella part millor de les terres
del món, ^[66rb] la qual era riqua e delitabla, donava en benefici
que si las aturava.

7980 Valeri: lo do és molt pus profitós que la victòria, car haver-se
occupades grans terres poch ésser ocasió d'enveja de molts, 10
mas lo do liberal e habundós null temps és estat que no fos
loable e gloriós. No són escriptures al món sufficients per
recomptar ab dignes laors lo coratge celestial de la ciutat
7985 romana per rahó de la sua gran liberalitat. Car axí com lo cel ab
son moviment dóna influència a les coses jusanas e no reb
d'elles res, per semblant forma l'om liberal dóna franchament
sens propòsit de haver-ne remuneració.

7990 C. vi. Com gran gent de Grècia s'ajustàs a veure en quina forma
Philipp, rey de Macedònia, era estat sobrat e vençut per Quinto
Flamíno, feent sonar lo nafil lo dit Flamíno per posar silenci 20
en la gran multitud de la gent, manà al trompeta que recitàs les
paraules següents: "Lo senat ab lo poble romà e Tito Quinto
Flamíno, emperador, afranqueyx e dóna a libertat totes les viles
7995 e ciutats les quals són estades sots senyoria del rey Philipp". Les
quals paraules hoïdes per la gent qui era present, foren les

7985 Car ... 7988 remuneració] *Vbi notatur quod celum influit lumen et
uirtutes generatiuas et conseruatiuas rebus inferioribus, a quibus nichil
recipit. Et ideo liberales assimilantur celo* (Lucas, f. 65va).

7972 com] *om. DF* | com ... excel·lents] de fets excellents tota belesa *E*
reverdex] revertex *E 7974 C v*] *om. GI* | v] vi *E* | conquistada] conquesta *E*
| lo] del *E 7975* Actahó] acaho *CDG* | Athas *E* | Actabo *I 7976* los ...
següents] lo temps següent *DF* | següents] *om. CG 7979* aturava] aturarava
H 7980 Valeri] *C Valeri A 7981* poch] pot *C 7983* al] el *E 7985* Car] *E CG*
| ab] en *E 7989 C vi*] *om. G* | vi] v *I* | vii *E* | Com] coom *C* | a] *om. I 7991*
Flamíno¹] fflamino *DEF* | feent ... Flamíno²] *om. I lo¹*] la *H* | lo nafil] la
nefil *CD* | lo anafil *EFG* | lo²] del *CG* | Flamíno²] fflamino *D 7992* en] a *E*
| al] ala *F 7994* afranqueyx] afranqui *I*

- persones ferides de tan gran goyg que, duptant ja si havien hoït les paraules que·ls havien sonat en lurs orelles, callaren soptosament. Mas après d'un poch que fon feta la crida, regonexent-se lo poble, ompliren l'àer de tan grans crits plens de goygs inextimables que molts ocells qui volaven per lo dit àer caygueren en terra tots espaventats hi espaordits. 8000
- Valeri: molt fóra estada obra de gran coratge levar lo ligam de servitut del coll a tants catius com eren aquelles vil·les, castells, ciutats e lochs nobles e plens de riqueses, ^[66va] als quals lo poble romà donà franquea e libertat. 8005
- 10 C. VII. No pertayn solament a la majestat del poble romà recitar les gràcies que ha fetes, ans encara cové de recomptar los benefets que ha rebuts. E donchs com damunt hajam comptades les gràcies que·l dit poble ha fetes, hara recomptaré les que ha rebudes. On, com Hieró, rey de Çaragoça de Cicília, hagués sabut que·ls romans eren estats vençuts e desbaratats en la batalla la qual hagren ab Aníbal prop lo riu dit Transimènio, qui ara és apel·lat Perusí, en la qual batalla morí gran gent dels dits romans, tramès a Roma lo rey Hieró damunt dit CCC M modis de 8015
- 20 forment e CC M d'ordi e CCXL M marches d'argent. E com se temés que·ls cònsols e·l senat no volguessen rebre son liberal do, e açò com sabia lur gran coratge vergonyós, tramès-le'ls en senyal que haguessen esperança de obtenir victòria, escrivint

8013 qui... 8014 Perusí] *Apud Transimenum, id est Perusinum lacum* (Dionysius, f. 177v; cf. Lucas, f. 65va).

7997 ja] la *E* | hoït] oydes *F* **7998** que·ls] les qual *C* | que *DEF* | les quals *G* | lurs] les *HI* **8001** goygs] goig *CEG* | inextimables] inextimable *CI* | que] *om. F* | lo ... àer] laer *EF* **8004** eren] *post* eren *add. en EFG* castells] *post* castells *add. e AB* | Castell *I* **8005** e³] *om. DEF* | als] ales *F* **8007** *C* vii] *om. G* | vii] vi *I* | viii *E* | recitar] recomptar *CG* **8008** recomptar] recomptare *G* **8009** benefets] beneficis *CEG* | donchs com] com donchs *E* **8010** poble] *post* poble *add. Roma CG* | recomptaré] recomptarem *CE* | recomptant *F* **8011** Cicília] Cecilia *F* **8013** hagren] hagueren *EFGH* | dit] appellat *E* | qui] que *E* **8014** ara] era *I* | Perusí] Peruse *I* | dits] *om. EFG* **8015** a] en *E* | rey] dit *HI* | Hieró] *post* hiero *add. Rey I* | m] *om. E* **8016** e¹] *om. G* **8017** rebre] *om. EF* **8018** lur] son *G* | gran coratge] coratge gran *G* | vergonyós] *post* vergonyos *add. e molt virtuos E* | tramès-le'ls] tremeslos *CEFGH* | Trames lols *DI*

8020 que tot açò que·ls trametia havia pres als cartaginesos. E axí,
movent los dits romans ab títol de religió, forçà'ls de rebre los
dons de la sua magnificiència e liberalitat.

Valeri: en dues coses se mostrà lo dit Hieró molt liberal,
primerament per lo gran voler que hac en trametre lo tan gran
8025 do; segonament per la gran providència que hac trametent-lo
sots títol de religió, volent esquivar que no lo y tornassen.

C. VIII. Posaré, après del dit Hieró, Gil·la, senyor de Jargent, qui
fon tan singularment liberal que pròpriament pot ésser dit cor hi
entràmenes de la dita liberalitat. Car, com fos ple de grans 10
riqueses, molt pus rich era dins son coratge que defora. En los
8030 diners totstems ^[66vb] estava pus ocupat en distribuir les dites
riqueses que·n ajustar-les, en tant que la sua casa era jutjada
ésser loch on tots los officis de la virtut de liberalitat havien lur
execució, car dels seus diners se edificaven los lochs qui servien
8035 a l'ús de la cosa publica. Ítem, de la sua moneda se feyen jochs
en lo loch comú per complaure als hulls del poble. Ítem, de la
sua peccúnia feya convits magnificosos e, com defallia lo blat,
feya grans ajudes als pobles. Ítem, soccorria particularment e
privada de viandes a molts freturosos, dotava les vèrgens pobres 20
8040 e soccorria a molts pobres vergonyants qui per fortuna
contrària venien a meyns. Ítem, rebent los hostes, alguns en
los seus palaus qui eren dins la ciutat, altres en les cases e
masos que possehia en los vilatges o lochs forastés, com los
havia ben acollits, trametia'ls-ne ramunerats hi enjoyhats. E una
8045 vegada s'esdevench que com D cavalcants hòmens d'armes qui

8020 que·ls] que ell *C* | que *G* | pres] tolt *EF* | cartaginesos] Cartagineses *E*
8027 *C* viii] *om. G* | viii] vii | ix *E* | Posaré] passare *C* | Sassare *G* **8028** fon]
om. E | tan] *om. CG* | singularment] *post* singularment *add. e E*
singularment liberal] liberal singularment *I* | dit] *om. E* **8031** dites] *om. CG*
8032 que·n] que *H* **8033** on] en *C* **8034** lochs] loch *B* **8035** feyen] feren *D*
8036 lo] *om. CI* | loch] *om. G* **8039** a] *om. E* freturosos] freturosos *E* **8040**
e ... pobres²] *om. EI* **8041** rebent] rebents *I* los] les *G* | los hostes] les
hosts *E* **8042** seus] *om. G* | e] o *G* **8043** que] qui *H* | forastés] *post* foresters
add. e C **8044** acollits] acullets *C* trametia'ls-ne] *post* trametials ne *add. ben*
C | *add. be G*

eren de la terra dels gelensos arribassen a la sua posada tots ensemps, e açò per gran tempestat de temps qui·ls hi menà, donà'ls a menjar magníficament e vestí'ls honorablement.

Valeri: e per què·m met en moltes paraules? Tu diries del dit Gil·la qu·és port de tots béns, no pas port defallent ni mortal, ans refugi benigne de la fortuna dolça, plena de prosperitat. Adonchs, tot quant lo dit Gil·la possehia era comun patrimoni de tots, per la salut e bon estament del qual vetlaven en oracions continuades la ciutat de Jargent ab les terres que li eren vehines.

10 Mas si consideram per lo contrari les arque e les caxes de molts tanquades ^[67ra] e fermades sots clausures, les quals null temps hoen los crits de les gents pobres e miserables, e no estimam valer molt més hi ésser de major preu la peccúnia de Gil·la en virtuoses obres despesa que aquesta axí tanquada e ferrada? Certes, hoc.

8050

8055

8060

8046 gelensos] Genlesos *EF* | tots ensemps] tostemps *CG* **8047** tempestat] tespestat *G* | de temps] *om.* *CG* **8048** magníficament] magnificosament *CEFGI* **8050** Gil·la] gillia *CG* | Guilla *H* | qu·és] qui es *E* | no pas] *om.* *E* | port²] *post* port *add.* no *E* **8052** Gil·la] gillia *CG* | Guilla *H* **8054** que] qui *FG* **8055** e] o *E* **8056** clausures] clausura *D* **8057** pobres] *om.* *C* | e] *om.* *C* **8058** estimam] stimen *C* **8059** Gil·la] gillia *CG* | Guilla *H* | despesa] despeses *I* **8060** ferrada] fermade *CG* hoc] *post* hoc *add.* Aci fenex lo quart libre [e *EH* | de valeri e *I*] *CEFGI* | *C* ix Aci fenex lo quart libre *D*

[COMENÇA LO V LIBRE]

- Títol primer. De clemència e humanitat
 Títol II. D'aquells qui regonegueren los benifets rebuts
 8065 Títol III. Dels desconexents
 Títol IIII. De la pietat que hagren los fills als pares e mares
 Títol V. De la pietat que hagren uns germans d'altres
 Títol VI. De la pietat que hagren molts a la lur pàtria o terra
 Títol VII. De la gran misericòrdia e amor que hagren als fills los
 8070 pares 10
 Títol VIII. De severitat, ço és rigorosa justícia, que mostraren
 los pares contra lurs fills
 Títol IX. De l'atemprament que hagren los pares envès lurs fills,
 dels quals havien sospita rahonable
 8075 Títol X. Dels pares qui sostengueren pacientment la mort dels
 fills

8061 LO] lo lo D | libre G | V] *post v add.* e primerament los titols de
 aquell H | els titols daquell I | LIBRE] *om. DEFGHI* **8063** Títol ... 8067
 fills] *om. CDFG* | primer] *om. H* | humanitat] pietat E | humilitat I **8064** II]
om. EH | qui] que E **8065** III] *om. EH* | desconexents] desconexent E |
 desconexants I **8066** IIII] *om. EH* | hagren] agueren EHI als] a lurs E **8067**
 V] *om. EH* | la] *om. E* | hagren] shagren A | agueren EHH **8068** VI] *om. EH* |
 la¹] *om. E* | hagren] agueren EHI | la²] *om. E* | o] e E **8069** VII] *om. EH* |
 gran] *om. I* | hagren] agueren EHI | als] los I los] los los E | als I **8071** VIII]
om. EH **8072** lurs] los H **8073** IX] *om. EH* | De] *om. H* | l'atemprament]
 temprament E | atemperament H | hagren] agueren EHI **8074** rahonable]
 monable E **8075** X] *om. EH* | qui] que EH | pacientment ... 8067 fills] la
 mort dels fills pacientment I | dels] de lurs E

Títol I. De clemència e humanitat

- E quines companyones millors e més covinents daré a la virtut de liberalitat que humanitat e clemència? Car una matexa laor los és deguda. La primera de les quals, ço és la liberalitat, soccorre hi ajuda a la fretura de les gents. La segona, ço és la humanitat, se ocupa en servitut del proïsme. La tercera, ço és clemència, fa soccós en cas de fortuna duptosa e perillosa. E com tu no sàpies qual ^[67rb] d'aquestes tres és major e pus excel·lent, apparria que la liberalitat fos major, car pren lo nom qui és apropiat a la sobirana divinitat, car déus és sobiranament liberal, qui dóna a tots e no reb de algú.
- C. I. Ans que recite d'altres nacions de gents, primerament tractaré de la humanitat molt clement e piadosa del senat de Roma. Lo qual, com los legats dels cartaginesos venguessen a la dita ciutat de Roma ab gran quantitat de moneda per reembre lurs catius, no havent cura lo senat de lur peccúnia, donà'ls franchament e quítia II M DCC XLIII jóvens hòmens vigorosos hi molt exercitats en armes e de gran rescat.
- Valeri: veent los legats dels carthaginesos tanta gent d'armes de captivitat deliurada, tan gran quantitat de peccúnia menyspreada e de tantes injúries que havien fetes als romans los dits cartaginesos vènia e clemència empetrada, pens-me que, tots esbaïts e meravellats, digueren entre si metexos: "O

8087 car...8088 algú] *Nam Deus est liberalissimus, qui omnibus donat et a nullo recipit* (Lucas, f. 66ra).

8077 Títol] Cumença lo titol | i] *om. H* | humanitat] pietat *E* | humilitat *FI*
8079 *E*] *om. E* | O *G* | quines] quins *E* | companyones] companyons *EG*
 més] mills *E* | daré a] ha *C* **8081** la] *om. H* **8083** ço és] *om. E* **8085** qual] quals *E* **8086** liberalitat] libertat *E* | pren] pres *E* **8087** sobirana] *post*
 sobirana *add. deitat e E* | car] Cor *CG* **8088** qui] car *E* | algú] nengu *CG* |
 negu *I* **8089** *C* i] *om. G* **8090** piadosa] poderosa *C* **8091** cartaginesos] *post*
 cartaginesos *add. ne C* | Cartagineses *E* **8094** e quítia] *om. AB* | m] *post m*
add. e F | xliii] xlii *C* | jóvens] jovents *H* jóvens hòmens] homes joves *G* |
 hòmens] *om. C* **8095** e] *om. E* | rescat] estat *E* **8096** carthaginesos] Cartagineses *E* **8098** de] *om. E* **8099** cartaginesos] Cartagineses *E*

magnífica liberalitat de la gent romana, que deu ésser
 igualada a la benignitat dels déus! O legació o missatgeria
 nostra, e com est plena de benaventurança, car havem rebut
 benefici lo qual null temps gosàrem dar!

- 8105 C. II. No fon poch lo senyal de humanitat que mostrà lo senat en
 l'exempli següent. On, com lo dit senat tengués pres Síface, qui
 fon rey habundós e poderós de Numídia, e morís en la presó de
 la ciutat Tiburtina, manà lo dit senat que fos soterrat
 solempnament a despeses de la cosa publica. E com lo dit
 8110 Síface per la rebel·lió que havia feta al poble romà degué 10
 morir, remetent-li la mort jutjaren-lo ^[67va] a càrrec perpetual, al
 qual do de la vida que li servaven anadiren la honor de la
 sepultura.
- C. III. De semblant clemència usà lo senat en Perses, qui fon rey
 8115 de Macedònia. Car, com ell morís en la ciutat d'Albana, en la
 qual lo tenia pres, envià lo senat lo quèstor, qui rebia e despenia
 los diners de la cosa publica, qui li fes sollempna sepultura, no
 sostenint lo dit senat que·l cos real jagués sens la honor que li
 era deguda.
- 8120 Valeri: los fets e beneficis que havem recitats de clemència e 20
 humanitat són estats distribuïts als enemichs nostres constituïts
 en misèria qui, com fossen reys, vengren a tan gran adversitat
 que moriren miserablement en lo càrrec. Mas les liberals

8114 qui...8115 Macedònia] *Persam, quendam regem Macedonie*
 (Lucas, f. 66rb).

8103 plena ... benaventurança] benaventurada *DEF* | car] *om. CG* | havem]
 haviem *E 8104* gosàrem] gosaren *EI* | dar] donar *EF 8105 C ii*] *om. G* de]
post de add. la CEFGI | que] qui *DE 8106* l'exempli] leximpli *DEFGH* |
 Síface] Sifate *CE* | Scifate *G 8107* Numídia] numadia *D* | Normandia *E* |
 Munidia *HI* | e²] *om. E 8108* ciutat] *post ciutat add. de G dit*] *om. I* |
 soterrat] *post soterrat add. molt EF 8110* Síface] sifate *CE* | Cifate *G* | la]
om. H | poble] *post poble add. de G 8112* que li] quell *F* anadiren] anaren a
E | anadiren a *F 8114 C iii*] *om G* | lo] *post lo add. dit G 8115 la²* lo *D*
8116 qui] que *H 8117* qui] que *DEFGI 8118* sostenint] sostinent *G* | que]
 qui *G 8122* vengren] vingueren *E* | vengueren *FGHI 8123* moriren] morien
DF

- clemències e humanitats que·s seguexen són estades fetes als amichs vius e honorables. 8125
- C. III. Termenada e finida la guerra macedònica per Paulo Emílio, com Musacanes, fill del rey Massinissa, fos vengut en ajuda dels romans, remès-lo a son pare lo dit Paulo ab la cavalleria que havia menada ab si. E per la gran fortuna que sostench en la mar, com lo seu navili fos dispergit e la sua nau 8130
trenquàs, fon portat malalt a una ciutat dita Brandiç. La qual cosa sabuda per lo senat, féu anar de continent a la dita ciutat lo
- 10 quëstor qui rebia e despenia los diners del ben poblich manant-li que hagués cura del dit jove, provehint-li de posada e de tot quant seria necessari a la sua curació, feent la despesa liberalment e francha al dit jove e a tota sa companya, 8135
apparellant-los naus ab les quals segurament e bona se'n poguessen tornar en Àffrica, manant lo dit senat que fos dat a cascú d'aquells qui ^[67vb] eren ab lo dit jove sengles liures d'argent e v sextercis, cascun dels quals fa una liura e la tercera part d'altra liura d'aur. 8140
- Valeri: aquesta tan volenterosa liberalitat e diligent humanitat 8145
20 dels pares senadors féu obra de tan gran efficàcia que, si·l dit jove fill de Massinissa fos mort d'aquella malaltia, lo seu pare hagra sostengut pacientment lo desig de la presència de son fill.

8140 v sextercis] *Quingenos sestertios* (Kempf, 380), és a dir, cinc-cents sextercis. La traducció de Canals podria explicar-se per la glossa de Lucas (f. 66va): *quinque monetas dedit.* | cascun ... 8141 d'aur] *Vid.* les notes a IV.8.3.

8124 que·s] quis *E* **8125** amichs] enemichs *CG* **8126** C iiiii] *om G* Termenada] Determinada *G* | macedònica] Macedonia *E* **8127** Emílio] emelio *E* **8128** a ... Paulo] dit paulo a son pare *G* **8129** menada] amenada *E* **8131** a] en *E* | una] le *CG* **8132** per] *om. C* | féu] fou *E* anar] arar *I* | de continent] vista de present *CG* **8134** provehint-li] proveint lo *D* **8136** liberalment] liberament *G* **8137** apparellant-los] apparellat les *CGH* | Apparellant les *DEFI* | ab ... quals] en guisa que *C* se'n] *om. E* **8138** poguessen] pogues *H* | dat] donat *E* **8140** la] *om. G* tercera] terça *GH* **8142** volenterosa] valerosa *DE* **8143** féu] fou *E* | fon *G* **8144** de] *om. I* **8145** hagra] haguere *EGH*

- C. v. Aquell mateyx senat, com fos certificat que Brúsia, rey de Bitínia, vengués a Roma per rebre plaer e consolació ab ells, tramès lo dit senat P. Cornèlio Scipió, qui era quèstor o clavari a Càpua, exint a carrera al dit rey. E ordenà lo senat que li fos
- 8150 logada dins Roma una sollempna posada e que fos habundantment provehit no solament a la persona del dit rey ans encara a tota la gent de sa cort. E rebent-lo ab gran festa e gojosa solempnitat, tota la ciutat de Roma apparech que hagués en aquell dia una faç humanal plena de benignitat.
- 8155 Valeri: adonchs, aquest rey Brúsia, qui era vengut singular amich nostre, ab dobla benevolència que·ns hac se'n tornà en son regne. 10
- C. vi. No fon privat ni foragitat Egipte del benefici de humanitat e clemència romana. Car, com lo rey de la dita terra apel·lat Tholomeu fos gitat del regne per son germà qui era menor de dies e per açò lo dit Ptholomeu, tot alterat e demudat, vengués a Roma ab fort poch qui·l seguien per demanar socós e ajuda, com ell posà's tantost com vench en un hostall d'un pintor d'Alexandria, sabut açò, lo senat tramès-li un jove cuytadament, escusant-se per lo dit missatgé que li perdonàs
- 8160 com no li havia tramès lo quèstor o clavari de la ciutat que l' ^[68ra] isqués a rebre, segons era costuma de rebre persones de gran honor, e com no li havien apparellat lo palau del ben publich qui era ordenat per rebre semblants d'ell, al·legant que no era
- 8165 estada negligència del dit senat, car no poch ésser provehit per lo soptós e inconsiderat aveniment del dit Tholomeu. E lo dit missatgé menà'l-se'n al palau publich informant-lo que·s mudàs 20
- 8170

8146 que] de *CG* **8147** Bitínia] bunnia *E* | rebre] pendre *D* | ells] ell *E* **8148** P] Pere *E* | qui] que *DH* **8149** Càpua] Sapua *E* **8150** logada] lagada *I* **8154** humanal] *post* humanal *add.* tota *G* **8155** rey] *om.* *F* Brúsia] brusa *E* **8157** regne] regnat *C* **8158** *C* vi] *om.* *G* **8161** e²] o *E* demudat] desmudat *CG* **8162** qui·l] quel *DH* **8163** ajuda] *post* ajuda *add.* e *C* | hostall] *post* hostall *add.* a casa *C* **8164** pintor] pintors *I* | açò] *post* açò *add.* per *G* **8166** la] *post* la *add.* dita *H* **8167** rebre¹] carrera *E* era] *om.* *H* | costuma] costum *E* **8169** rebre] *om.* *EF* | semblants] semblant *G* **8170** car] Mas com *C* | Cor *G* | com *I* **8172** menà'l-se'n] amenal sen *I*

- de vestidures, lexant les que vestia comunes, prenent les pus
belles que tenia, e que demanàs al senat que li assignassen dia
per hoir la sua proposició. E lo dit jove hac cura e singular 8175
diligència que tots jorns li fos donada moneda per lo clavari de
la ciutat, d'on hagués honrada provisió.
- Valeri: ab aquests multiplicats benifets levà Roma lo dit
Tholomeu, qui era aterrat e foragitat de son regne, tornant hi
exalçant-lo a la dignitat real que havia perduda, donant-li tanta 8180
seguretat que major fon l'esperança que hac lo dit Tholomeu en
10 l'ajuda dels romans que no fon la paor de la fortuna que li era de
tot contrariosa.
- C. VII. E per tal que partint-nos de la humanitat dels pares
senadors vingam a recitar dels singulars de Roma, recompte 8185
primerament de Lúcio Cornèlio, cònsol. Lo qual, com en la
primera guerra de Cartayna prengué a força d'armes una vila
dita Òlbia, en la defensió de la qual morí un duch dels
cartaginesos, féu-se portar lo cos del dit duch a la sua tenda e,
d'aquí partint, féu-lo soterrar molt honradament. 8190
- Valeri: no duptà lo dit Lúcio fer les exèquies e l'offici de la
20 sepultura del seu enemich amplament e honrada, creent que tant
com usaria més de humanitat e clemència tant la sua victòria
seria ^[68rb] més acceptable als déus e meyns envejosa als hòmens.
- C. VIII. E què diré de Quíncio Crispino, qui en la mansea o 8195
benignitat del gran coratge e poderós que havia no poch ésser
comogut ni sobrat per ira ni per glòria o victòria generosa? Lo

8174 assignassen] asignas *EF* **8175** hoir] a *I* | *E*] *om.* *I* **8177** d'on] com *F*
8179 tornant] tornant lo *E* **8180** exalçant-lo] exelsant *G* | a] en *E* perduda]
post perduda *add.* tanta *F* **8182** l'ajuda] la vida *DEF* | que²] qui *G* **8184** *C*
vii] *valeri* *B* | *om.* *G* **8185** recompte] recomptem *D* | recomptare *G* **8186**
primerament] *Lucio* *H* **8188** Òlbia] albia *H* **8189** cartaginesos] Cartagineses
E | Cartaginensos *I* | féu-se] feu *E* portar] aportar *E* | a] de *E* **8190** d'aquí]
aqui *DF* **8191** Valeri] *om.* *DEF* Lúcio] *post* lucio *add.* de *D* | e] o *DFI*
8192 creent] *E* vahent *C* **8193** usaria] usave *CG* | més] *om.* *I* **8195** *C* viii]
om. *G* | Quíncio] quinto *GHI* | o] e *DEI* | o benignitat] *om.* *CG* | e benignitat
H **8196** gran] seu *G* | e] *om.* *DEF* **8197** ni sobrat] *om.* *G* | generosa] *post*
generosa *add.* per *E* | Lo] le *CGH*

qual, com ab sa gran clemència hagués rebut en sa pròpria casa
 Blàdio, campà, havent-ne singular cura e ànsia, pensant-lo d'una
 8200 greu malaltia de la qual jagué per gran temps, null temps
 lexant-lo fins que fon ben guarit e recreat, esdevench-se cas
 que, com los campans haguessen rebel·lat contra'ls romans e lo
 dit Crispino vengués ab gran cavalleria contra los campans e-s
 donàs batalla entre·ls campans e·ls dits romans, Blàdio requerí
 8205 Crispino que abdosos se combatessen. E jatsesia que·l dit
 Crispino fos pus fort e vigorós que lo dit Blàdio, qui l'arremia,
 emperò, més amà reprendre e amonestar lo dit Blàdio hom 10
 desconexent que matar e vençre'l, dient-li les següents paraules:
 "Hom foll, e què fas? E com te mou axí inigament la tua mala
 8210 cobejança? E no has assats de mostrar la tua furor generalment
 contra molts? Encara la vols abocar privadament contra mi? O
 cruel, e més te plau un dels romans apel·lat Crispino, contra·l
 qual exercites les tues armes, a les cambres del qual és obligada
 la tua salut e tu deus fer singular honor! Emperò sàpies que a mi
 8215 veden de combatre'm ab tu privadament lo vincle d'amistat
 qu·és entre mi e tu e los déus espitalés, les quals coses són dues
 penyores sanctes e segrades a la sanch romana, mas als vostres 20
 coratges vils e menyspreades. E dich-te que tant honre yo les
 dites virtuts que, si en l'encontre primer que hagren cascuna ^[68va]
 8220 part de la batalla, acàs t'agués gitat a terra ab la vigorosa
 enpenta del meu escut, e si jahent tu en terra yo tenint-te lo

8199 Blàdio] blandio *CG* | e] o *E* **8200** per] *om.* *CG* | *post* per *add.* un *E*
 null temps] no *E* **8201** fon] fos *I* | ben] *om.* *F* | e] *post* e *add.* ben *EF*
8202 rebel·lat] treballat *I* **8203** e-s ... 8197 campans] *om.* *G* **8204** entre·ls]
 contra los *C* | dits] *om.* *C* | Blàdio] blandio *GHI* **8206** pus ... vigorós] fort e
 vigoros mes *G* | fort] forts *E* | e] *post* e *add.* pus *E* | que] qui *H* | Blàdio]
 blandio *G* **8207** Blàdio] blandio *G* **8208** matar] matarlo *C* | següents
 paraules] paraules següents *G* **8209** Hom] O *H* **8210** de mostrar] demostrat
E **8211** privadament ... mi] contre mi privadament *CG* **8214** tu] tum *DEF*
8215 veden] veda *I* | combatre'm] combatre *E* | tu] *post* tu *add.* dues rahons
E | privadament] Primerament *E* **8216** qu·és] qui es *EG* | entre] entre *E*
8217 segrades] c o nsagrades *A* | sagrades *B* **8218** dich-te] dic *CG* **8219**
 que²] *om.* *E* | hagren] hagueren *EGH* **8220** batalla] host *EF* | acàs] aquest *E*
 | t'agués] tengues *C* | a] en *EH*

coltell al coll per degollar-te t'agués conegut, lo dit coltell hagra tornat en la bahina e ajudara't a levar. Teu sia, donchs, lo crim, que has volgut matar ton hoste. Ja no serà tan gran peccat en mi que yo mate lo meu hoste, per què cerqua altra man dreita ab la qual muyres, car la mia no't sabria matar, que totstemps ha usat de tu conservar". 8225

Valeri: la celestial divinitat ha donat a cascú d'aquets fi deguda a lurs mèrits, car en aquella batalla morí cruelment lo dit Blàdio, e Quíncio Crispino visqué gloriós cavaller ab victòria generosa. 8230

10

C. IX. Atén a la clemència de March Marcel·lo e com ne deu ésser pres resplendent exempli digne de memòria. Lo qual, com hagués presa la ciutat de Çaragoça de Cicília e destrohida, pujàs-se'n en lo pus alt loch de la dita ciutat per mirar-la. E com veés del loch on era pujat la destrucció de la dita ciutat, que solia ésser fort habondosa e richa, mirant lo gran decahiment, plorós, no·s poch estar de plorar agrament en tant que, si algú qui ignoràs per què plorava l'agués vist, hagra's pensat que la victòria del dit March fora estada d'altri. 8240

20

Valeri: o ciutat de Çaragoça, en la gran e sobirana destrucció tua has sentida alguna consolació entremesclada en tes adversitats! Car, com no fos possible que tu romanguesses en ton estament gojós e prosperat, emperò, aconsola't, car cayguist sots príncep victoriós axí mans, benigne e piadós. 8245

8222 al coll] *om. I* | t'agués] hagues *G* | hagra] haguere *EH* **8223** la] *sa E* ajudara't] ajudareli *C* | a] al *D* **8224** que] qui *EG* | hoste] hostaler *I* **8226** que] *car E* | qui *G* **8227** tu] *post tu add. a CEF* **8228** Valeri] *om. C* cascú] cascuns *E* **8229** car] *cor G* **8230** Blàdio] blandio *C* | blandino *G* Quíncio] quinto *GI* **8232** C ix] *om. G* | March] març *C* | Marcel·lo] martello *DFHI* | ne] no *EF* **8233** exempli] eximpli *CDEFGH* **8235** loch] *om. D* | dita] *om. CEF* **8236** que] qui *E* **8237** gran decahiment] decayment gran *DEF* **8238** no·s] no *CEGH* **8239** qui] *om. CDGI* | plorava] *post plorava add. e CG* | hagra's] hagues *EG* **8240** fora] fos *I* **8241** sobirana] soberga *CG* **8242** tua] tu *CEF* **8243** no] *om. D* **8244** e] *om. I* | car] *cor C* **8245** sots] sot *C* | victoriós] *om. G* | mans] *post mans add. e EF* | e piadós] *om. E*

- 8250 C. X. Quinto Metel·lo, qui menava la guerra en Espanya, com
posàs lo setge davant una ciutat dita Centò·brica ^[68vb] e ja
haguessen combatut lo mur ab giyns tan fortment que ab una
pedra que y ferís certa part del mur n'anava a terra, postposà la
victòria a la sua humanitat, volent més ésser humà e piadós que
cruel e victoriós. Car, com los de la dita ciutat, tement-se que·l
giyn no ferís a la dita part del mur, posassen al loch on la pedra
devia ferir los fills de Rothògenis, qui se n'era passat a la part
del dit Metel·lo, mogut ell de compassió, no volent que·ls dits
8255 infants morissen axí cruelment davant la presència de llur pare, 10
jatsesia que·l dit pare li digués que no s'estigués per axò de tirar
lo giyn, car no li desplahia que ab escampament de la sua sanch
se obtengués la victòria, no u volch fer, ans levà lo setge de la
dita ciutat.
- 8260 Valeri: ab aquest fet de tan gran clemència, no prenent los murs
d'una ciutat, obtengué los coratges de totes les ciutats de la
província dita Celtibèria, qu·és en Espanya, e féu tant que per
subjugar les dites ciutats a l'imperi de Roma no hac obs molts
setges ni grans gents d'armes.
- 8265 C. XI. La humanitat del derrer Africà apparech amplament e 20
virtuosa. Car, com hagués presa la ciutat de Cartayna, tramès
letres a les ciutats de Cicília que trametessen legats per recobrar

8262 qu·és ... Espanya] *Celtiberica, quedam in Hispania prouincia*
(Dionysius, f. 181; cf. Lucas, f. 67va).

8246 C x] *om.* G | Metel·lo] *post* Metello *add.* lo C | macello E **8247** posàs]
passas G | Centò·brica] Cencobrica G | Tencobrica I **8248** haguessen]
agues CG | combatut ... mur] combatuts los murs G giyns] genys H | ab²]
om. D | a EFGHI **8249** y] *om.* CG | certa] tota la G n'anava] manave C |
postposà] Postposades C | Post posada DEFGI **8251** dita ciutat] ciutat
dita G **8252** la²] *post* la *add.* dita I **8253** Rothògenis] Rochogenis E **8254**
Metel·lo] Macello E **8255** llur] son I **8256** s'estigués] estigues DEFG
8257 car] cor H **8258** victòria] *post* victoria *add.* e I | lo] *post* lo *add.* giny
G **8261** los coratges] lo coratge D **8262** qu·és] qui es EG **8265** C xi] *om.*
G | derrer] dit G **8267** letres] *om.* DEF

lurs ornaments los quals havien robats los cartaginesos de lurs temples, e que·ls tornassen als lochs d'on eren estats presos.

Valeri: o benefici acceptable als déus e als hòmens! Als déus 8270
com recobraren lurs ornaments, als hòmens com conegueren la humanitat del dit Africà.

C. XII. Semblant d'aquest fet fon altra humanitat del dit meteyx Africà. Car, com lo seu quëstor o procurador venés ^[69ra] diverses 8275
catius sots l'asta del dit Africà –car, segons la costuma d'aquell temps, se posava l'asta del vençedor e sots aquella venien tots
10 los catius–, com volgués vendre un infant de molt graciosa figura vestit axí com a fill de noble, enterrogà'l lo dit Africà qui era. E sabut que era nùmda, privat de pare e nodrit per son oncle Massinissa, contra la volentat del qual ell, ignorant, s'era 8280
mesclat en edat d'infantea ab les gents d'armes que anaven contra·ls romans, jutjà lo dit Africà que devia ésser perdonat a la error del dit infant per reverència del rey Massinissa, qui servava gran lealtat ab singular amistat al poble de Roma. Per què, donant al dit infant lo seu anell ab una devisa d'aur e una 8285
gonella de seda ab un mantell obrat a la guisa d'Espanya, qui era
20 de sargua, e un cavall molt honradament ensellat hi enfrenat,

8270 Als ... 8272 Africà] *Diis quidem quia recuperauerunt ornamenta sua, hominibus autem quia cognouerunt humanitatem et legalitatem ipsius* (Lucas, f. 67va). **8275** car ... 8277 catius] *Secundum morem illius temporis, quia ponebatur hasta uictoris et sub illa hasta uendebantur captiui et bona ipsorum* (Lucas, f. 67va). *Nota quod captiui in bello antiquitus sub hasta uendebantur in signum quod uirtute haste uicti fuerant* (Dionysius, f. 181). **8286** qui¹ ... sargua] *Id est mantellum grossum de sagis et hyspida lana* (Lucas, f. 67va).

8268 cartaginesos] Cartagineses *E* | de] dels *G* **8269** que·ls] aquells *G* presos] preses *I* **8270** o] *om. F* | Als ... 8262 hòmens] *om. C* **8271** recobraren] reeberen *H* **8273** C xii] *om. G* **8274** quëstor] castor *C* diverses] diverssos *DG* **8275** l'asta] lesta *B* | lo jou *E* | *om. F* | costuma] *post* costuma *add.* antiga *DEF* | d'aquell] quel *F* **8276** posava] posa *H* l'asta] lesta *B* | tots los] los dits *I* **8278** enterrogà'l] enterroga *G* | qui era] *om. H* **8279** nùmda] munida *F* | de] *post* de *add.* son *H* **8281** que] qui *CEG* **8282** dit Africà] Affricha damunt dit *E* **8283** error] terror *E* | rey] dit *H* | qui] que *F* **8284** al] ab *H* | de] *om. FG* **8287** molt] qui era *AB* honradament] h honradament *A*

provehint de cavalcadors qui·l seguissen, tramès-lo a son oncle Masinissa.

8290 Valeri: jutjà dretament lo dit Africà que·ls majors fruyts e béns de la victòria sua eren haver restituïts als déus los ornaments de lurs temples e als hòmens generosos e reals lur sanch.

C. XIII. La memòria de Lúcio Paulo deu ésser recitada ab semblant laor de les damunt dites. Car, com li menassen pres
8295 Persa, qui fort poch havia qu·era creat rey, sabut lo dit Lúcio que ja era Persa fort prop, isqué·li a carrera vestit ab los ornaments de l'imperi de Roma. E com lo dit Persa s'esforçàs de
8300 metent-lo en la sua tenda, féu-lo seure al costat seu, pus prop que algun altre, apel·lant-lo a sos consells. ^[69rb] E no·l tench per indigne de menjar ab si en una metexa taula.

Valeri: sia mostrada clarament als hulls de les gents la batalla en la qual fon vençut e pres Persa, e la humanitat e honor que li
8305 féu lo dit Lúcio. Tots quants miraran aquestes dues coses estaran duptosos en qual d'elles trobaran major delit. Car, si generosa cosa és vençre l'enemich e foragitar-lo de si meteyx,
8310 no és cosa menys loabla ni virtuosa saber haver mercè e clemència al miserable vençut e despossehit.

C. XIII. La humanitat del damunt dit Lúcio Paulo me força que per res no·m call de la clemència de Gneo Pompeyo. Qui, com hagués pres lo rey d'Armènia apel·lat Tigranes –lo qual havia

8288 provehint] *post* provehint *add.* lo *CG* | seguissen] seguien *E* **8290** e] o *CG* **8292** hòmens] *om.* *CG* | generosos] generoses *E* **8293** C xiii] *om.* *G* **8295** qu·era] qui ere *EH* **8296** fort] *om.* *CG* **8297** de³] *om.* *AB* **8298** davant ell] *om.* *D* | ell] *om.* *E* | levà'l] lo vall *E* | e] *om.* *E* | en] ab *E* **8300** seure] aseure *F* **8301** algun] negun *CG* | consells] conselles *A* **8304** fon] fos *E* | vençut ... pres] pres e vençut *CG* | pres] apres *E* | e³] de la *E* | li] *om.* *E* **8305** lo dit] *om.* *G* | Lúcio] *post* lucio *add.* e *DE* | miraran] miraven *EF* **8306** estaran] estaven *E* | duptosos] duptoses *E* | qual] quals *E* | d'elles] de els *E* | trobaran] trobaven *E* **8307** cosa] *om.* *C* | l'enemich] son enamich *I* **8310** C xiiii] *om.* *G* | damunt] *om.* *EFI* | dit] *om.* *D* **8311** call] qual *E* | Gneo] gneo *CFI* | Gayo] *E* | Qui] *om.* *DEF* **8312** d'Armènia] damenia *B* | darminia *CEG* | Tigranes] Trigames *E* | Triganes *H*

- feta gran guerra al poble romà e defensà de tot son poder Mitridates, enemich mortal de la nostra ciutat romana, rey de Ponto, qui fon gitat del regne per lo dit Pompeyo– e Tigranes, com fos presentat a ell, se prostràs a terra supplicant-li mercè, no-l lexà molt jaure de bocadens a terra, mas feent-lo levar, recreant e aconsolant-lo ab benignes paraules, manà que li fos tornada la corona que s'avia levada del cap. E donant-li certes leys e manaments, tornà-l en lo primer estament de honor que havia.
- 10 Valeri: aquest Pompeyo jutjava que axí era virtuosa cosa e loabla fer reys com vençre'ls.
- C. xv. Axí com lo dit Gneo Pompeyo fon espill resplandent de benigna humanitat, la qual mostrà al rey Triganes, axí per lo contrari és exempli miserable per ço com no poch aconseguir en sa mort la dita humanitat. Car, com ell hagués ornat lo cap del dit Triganes ab corona real, lo seu cap privat de tres coronas triumphals les quals havia ob-tengudes ^[69va] en tres victòries glorioses, no hac sepultura lo cos del dit Pompeyo en algun loch de la terra, com emperò ell fos estat quasi senyor de tot lo món.
- 20 Ans com per la inígua malvestat de Tholomeu, rey de Egipte, li fos levat lo cap de les espatles, fou privat de foch ab què-l cremassen segons costuma d'aquell temps, e fon tramès per do singular a Juli Cèsar. E com lo dit Juli Cèsar veés lo cap, lexada tota l'enamistat que portava a Pompeyo, mostrà's envès ell axí

8332 Tholomeu rey] *Sed rex Ptolomeus nepharia perfidia pro dono misit Cesari* (Lucas, f. 68ra). **8334** segons ... temps] *Secundum consuetudinem illius temporis* (Lucas, f. 68ra).

8313 al] contra lo *G* **8314** Mitridates] Mitridazes *E* | mortal] capital *G* **8315** lo dit] *om. AB* | Tigranes] triganes *CHI* | Tigranes com] com trigames *E* **8316** presentat] present *H* | a²] en *G* | supplicant-li ... 8309 terra] *om. H* **8317** a] en *I* | feent-lo] feulo *DF* | fou lo *E* **8318** aconsolant-lo] aconsellant lo *E* | acostant lo *G* **8320** e manaments] *om. G* **8324** C xv] *om. G* | Gneo] gueo *DFI* | Tucio *E* **8325** la] lo *H* Triganes] tigranes *DEFG* **8326** exempli] exempli *CDEFGH* **8327** Car] Cor *C* | ornat] honrat *CG* **8328** Triganes] tigranes *DFG* **8329** en] *om. H* **8330** algun] negun *CG* **8331** terra] *post* terra *add. E* *E* **8335** lo dit] *om. F* **8336** l'enamistat] enamistat *H* | que] qui *E*

com a sogre, plorant la mort del dit Pompeyo e la dolor gran de
la muller qu-era filla sua. E prenent honorablement lo dit cap,
omplint-lo d'espècies precioses e fragrants odors, féu-lo cremar
8340 ab gran sollempnitat.

Valeri: axí regirà e trabuchà la fortuna los negocis o actes dels
hòmens mortals que, si no fos estat lo coratge tan humà de Juli
Cèsar, príncep divinal, lo cap d'aquell qui no ha molt de temps
que havia obtengut lo regiment de l'imperi de Roma fóra romàs
8345 privat de sepultura.

C. XVI. Com Cèsar hagués hoïda la mort de Cató, dix que gran 10
enveja li havia com era mort tan gloriosament, axí com lo dit
Cató havia portada enveja a la sua glòria matant-se abans que
no vengués a subjecció del dit Cèsar. Emperò mort Cató, manà
8350 Cèsar que·ls béns fossen reservats a sos fills.

Valeri: per lo déu Hèrcules, tan bé s'hagra reservada la vida de
Cató, la qual cosa no fóra estada pocha glòria de les obres
divinals del dit Cèsar!

C. XVII. Lo coratge de March Anthoni no deu ésser foragitat de
8355 la dita virtut de humanitat. Car, com ell combatent-se contra
Bruto en la batalla que·s donà en lo camp dit Filipis, trobàs ^[69vb]
lo cos de Bruto, qui·s matà per tal com se veyà vençut, apel·là
un escuder del dit Bruto liurant-li lo cos, que·l soterràs e, per tal
que fos cremat segons l'ús de la terra, pus honorablement,

8348 matant-se ... 8349 Cèsar] *Ipse Cato inuidit glorie mee, quia non potuit tollerare quod uideret me dominum mundi* (Lucas, f. 68ra). **8355** ell ... 8356 dit] *In campis Philippis pugnavit contra Brutum et uicit. Et Brutus interfecit se ipsum* (Lucas, f. 68rb). **8357** qui·s ... vençut] *Vid.* la nota anterior. **8359** segons ... terra] *Vid.* les notes a V.1.15.

8338 qu-era] qui ere *EG* **8339** precioses] *om. B* **8341** o] e *CG* **8342** mortals] *om. F* **8343** qui] que *G* **8344** que] qui *H* | romàs] *om. D* **8346** C xvi] *om. G* | Com] *post* com *add.* Juli *H* | hoïda] hoit *H* **8349** subjecció] subjugacio *DEF* **8351** s'hagra] haguere *E* | s haguera *G* | hagra *I* **8352** obres] coses *I* **8353** dit] *post* dit *add.* Juli *H* **8354** C xvii] *om. G* **8356** que·s] quis *E* | dit] de *EF* | Filipis] [...]is *A* **8357** veyà] deya *D* **8359** que] com *E* | l'ús] us *I* | honorablement] honorablement *B* | *post* honorablement *add.* e *G*

- donà-li un sobrenyal real molt preciós ab que·l cremàs, jutjant 8360
 lo dit Anthoni que, pus que l'enemich jahia a terra vençut, devia
 cessar tota matèria d'oy e de rancor. E com lo dit escuder per sa
 cobeia se reservàs lo sobrenyal, cremant lo cos sens aquella
 honor que merexia, sabut açò, March Anthoni donà sentència
 que·l dit escuder morís. E abans de la sua mort, apel·lant-lo, 8365
 dix-li les següents paraules: "E ignoraves tu qui era aquest
 Bruto, hom virtuos e digne de tota honor, la sepultura del qual
 t'avia comanada?".
- 10 Valeri: per aquesta humanitat del dit Anthoni, los déus veeren
 benignament e favorable la sua victòria forts e piadosa e no·ls 8370
 desplaqué de hoir les paraules dites per March Anthoni a
 l'escuder ab generosa indignació.
- C. XVIII. Pus que recitant exemple romà me'n són vengut fins a
 la ciutat dita Filipis, qu·és de la província de Macedònia, e com
 Alexandre sia estat de la ciutat dita Macedònia, forçat són de fer 8375
 singular laor de les costumes del dit Alexandre. La virtut de la
 cavalleria del qual com merescha infinida glòria, no mereyx
 haver menys amor la sua clemència molt benigna. On, com ell,
 corrent e discorrent infatigablement per totes les gents del món,
 20 s'esdevengués a un desert ple de neu e per força s'atendàs aquí 8380
 hi ell escalfant-se veés un cavaller de Macedònia vell, tot
 estartit per lo gran fret que feya, havent Alexandre esguart a la
 antiguitat del dit cavaller e no a la ^[70ra] fortuna que havia posat si

8373 me'n ... 8374 de²] *Victoria que narrata fuit in precedenti capitulo fuit in campis Philippiis prouincie Macedonie* (Lucas, f. 68rb).

8360 cremàs] *post cremas add. pus honorablement C 8361 que²] om. H | a] en CG | devia] post devia add. posar C 8362 matèria] manere C 8363 cobeia] cupdicia E | se] om. F | lo¹] post lo add. dit G 8365 E] om. E apel·lant-lo] apellatlo C 8367 la sepultura] lo sepulcre E 8369 veeren] reeberan G 8370 piadosa] poderosa CG 8371 les ... March] om. DEF 8372 l'escuder] lescudir B 8373 C xviii] om. G | exemple] eximpli EFH | eximplis de G | me'n] me D 8374 qu·és] qui es EG | la²] om. E 8375 dita] de DEF 8377 merescha] meresques E 8379 e discorrent] om. D 8380 s'esdevengués ... neu] om. E | a] en C 8381 hi] om. E | ell escalfant-se] escalfant se ell EF 8382 feya] fege E | Alexandre] aleandre B 8383 que] qui G*

- 8385 en major estament, levà's de la cadira on seya pus prop del foch
que·ls altres e, ab aquelles sues mans ab les quals havia desbost
lo rey Darí, pres lo cos del dit vell, qui era tan arropit que no·s
podia dreçar, e posà'l en la sua cadira. E fon salut e clemència al
dit hom antich de seure en cadira real, la qual cosa era entre·ls
perses crim capital.
- 8390 Valeri: e per què és maravel·la si·ls cavallers se tenien a plaer e
consolació de seguir per molts ayns Alexandre en fets d'armes,
com ell proposàs a la sua dignitat la salut d'un simple cavaller,
havent per pus cara la vida d'un hom vell estartit que la sua 10
honor excel·lent?
- 8395 C. XIX. Aquest meteyx Alexandre, qui no fon sobrat per hom e
no temé algú sinó la fortuna contrariosa, com ell fos greument
malalt, levà's e segué's en lo lit, donant la mà a tots aquells qui
la volien toquar.
- 8400 Valeri: e qui és qui no correués a besar aquesta mà? La qual,
com fos detenguda per greu malaltia mortal, encara·sí fon
sufficient per abraçar tots los de la sua host ab la sua gran
humanitat e ab esperit e virtut que fon per totstemps envejada.
- 8405 C. XX. La humanitat de Pisítrato, tiran dels athenienses, la qual 20
recitarem, si bé no és de persona tan excel·lent e generosa com
fon Alexandre, emperò, com sia de matèria virtuosa, bo és
que·n façam alguna memòria. Lo qual, com hagués una filla
molt bella e graciosa, e un hom jove qui era en la sua amor
excessivament encès la trobàs en lo carrer més publich de la

8384 levà's] devas *I* **8385** desbost] desbostat *C* **8386** dit] *om. CG* | tan] *om. CG* **8387** podia] podria *G* | al] del *H* **8388** real] *post real add. de CGH* **8389** perses] pena *CG* | processos *E* | crim] *om. CG* **8390** què] *post que add. no DEF* | tenien] tenen *E* | e²] o *E* **8391** en ... d'armes] *om. DEF* | fets] fet *G* **8392** proposàs] preposas *G* **8393** hom] *om. G* **8395** C xix] *om. G* | Capitulum viiii *H* | e] *om. E* **8396** algú] negu *CG* **8397** segué's] sigues *EF* **8398** volien] volia *D* **8400** detenguda] tengude *CG* | per] de *H* | greu] gran *E* **8401** sua host] host sua *H* **8402** per] *om. EH* **8403** C xx] *om. G* | La] Sa *H* | athenienses] Atheneses *E* | la] lo *E* **8407** hom] *om. F* | hom jove] jove hom *G* | amor] *post amor add. molt G* **8408** la¹] *post la add. qual E* | en ... més] mes en lo Carçer *I* | carrer] carçer *E* | més] *om. E*

- ciutat d'Athenes e la besàs davant tots quants eren presents, com
la muller del dit Pisístrato, torbada contra·l jove, requerís que 8410
fos escapçat, dix-li Pisístrato: "Si ^[70rb] nosaltres matam aquells
qui·ns amen, què farem d'aquells qui·ns han en hoy?".
Valeri: tan digna e virtuosa fon aquesta veu que no deu ésser
dita veu de tiran, car és procehida e exida de bocha de
humanitat e clemència, ab la qual sostench la injúria de la filla 8415
pacientment e la sua ab molt gran laor.
- C. XXI. Aquest meteyns Pisístrato havia un amich apel·lat
10 Atresippo. E com un dia sopassen, lo dit Atresippo mes-se a
desonrar a Pisístrato axí fortment que de tot lo sopar no féu alre.
E retench lo dit Pisístrato son cor e sa paraula de ira, havent 8420
tanta de paciència que tu·t pensares que fos un sayg e Atresippo
un tirà qui·l desonràs e·l reprenguéns. E tement-se lo dit
Pisístrato que Atresippo per paor d'açò que havia dit no se
n'anàs ans que hagués sopat, començà·l de retenir ab dolçes e
gracioses paraules. E Atresippo, tot embriach, no retenint sa 8425
follia, escopí en la cara del dit Pisístrato, qui no·s volch
encendre ni comoure en venjança sua; ans com sos fills
20 volguessen venjar la injúria feta a la magestat de lur pare,
vedà·ls que no u fessen. E com lo dia següent Atresippo, tornat
a ssi meteyx, considerant la viltat que havia feta, se volgués 8430
matar, vench a ell lo dit Pisístrato, assegurant-lo ab paraules

8409 d'Athenes] de Achanes *E* | quants] *post* quants *add.* hi *E* | presents] *post* presents *add.* *E G 8410* torbada ... 8401 Pisístrato] *om.* *C* | ho viu dix *G 8411* Si] *post* si *add.* no *I 8412* qui·ns¹] quin *F* | amen] volen be *DEF* | qui·ns²] quilts *G 8413* Valeri] *om.* *G* | e] *post* e *add.* tan *EH* virtuosa] virtusa *B* | aquesta] aquella *I* | que] qui *E 8414* procehida ...exida] axida e procehida *G 8416* laor] amor *E* | honor *H 8417* C xxi] *om.* *G 8418* Atresippo²] *post* Atresippo *add.* e Pisistrato *E 8419* desonrar] *post* desonrar *add.* lo dit Acressipo *E* | alre] aldre *I 8420* E] *om.* *I* | Pisístrato] *post* Pisistrato *add.* assegurant-lo ab paraules dolçes *A 8421* de²] *om.* *G* | que²] quell *DEH 8422* qui·l] quell *F 8424* ans] *om.* *BI* | sopat] fopat *I 8425* Atresippo] tressippo *CDGI* |acressipo *E* | tot] *om.* *H* | retenint] retinent *E 8426* Pisístrato] Pisistraco *E* no·s] no *G 8427* encendre] entendre *G* | comoure] *post* comoure *add.* aira *E 8428* volguessen] venguessen *G* | lur] son *G 8429* Atresippo] Acressipo *E*

dolçes e de gran esperança. E prometent-li que l'hauria en semblant grau d'amistat en què era de primer, tolch-li que no-s matà.

8435 Valeri: si aquest Pisístrato no hagués fet altre acte digne de honor, per aquests dos fets qui són damunt recitats se fóra retut habundantment loable a tots aquells qui vendrien après d'ell.

C. XXII. De semblant humanitat e clemència fon lo coratge de Pirro, rey. Qui, com hagués hoït que en lo covit dels ^[70va]

8440 tarentins s'eren dites paraules que venien en deshonor sua, e com ell, feent-se venir aquells qui li eren accusats, fes inquisició ja si havien dites les paraules que li eren estades recitades, un d'aquells dix-li: "Sàpies que, si-l vi no-ns fos defallit, entre açò que diguem e haguérem dit de tu fóra estat un joch e bella burla de hoir-ho".

8450 Valeri: aquesta cortesa e trufàtica excusació de gent golatera e la confessió de la veritat, la qual fon clarament atorgada, convertí o mudà la ira del rey en riales, e per la clemència e benignitat aconseguí lo dit Pirro que aquells tarentins qui eren atemprats li feren gràcies he los embriachs ne obtengueren vènia.

8455 C. XXIII. D'aquella meteyxa excel·lent e generosa humanitat de Pirro s'esdevench que, com los legats dels romans anassen al loch on ell havia atendida sa host per rembre-los lurs catius o presoners, per tal que venguessen pus assegurats, tramès-los un gran amich seu apel·lat Licono Moloso. E per ço que fossen

8432 E] *om.* F | prometent-li] prometent E **8433** en²] *om.* G | primer] *post* primer *add.* e C **8436** qui] que CFHI | fóra] fos E **8438** C xxii] *om.* G **8439** covit] comu G **8440** que] qui EG | deshonor sua] sa deshonor G | e] *om.* H **8441** aquells] aquests G | qui] que E | eren] *post* eren *add.* estats D accusats] *post* accusats *add.* e G **8442** dites] dit ABI | les] *om.* G | que] qui FG **8443** recitades] recomptades DEF | dix-li] dix G | Sàpies] sapiats E | no-ns] non E | no F **8445** bella burla] burla bella E **8446** cortesa] cortesia BCG | trufàtica] trufatina H | excusació] resposta E **8448** o] e DEF **8449** qui eren] *om.* CG **8450** ne] no G **8452** C xxiii] *om.* G D'aquella] A aquella G | meteyxa] *om.* H **8453** que] *om.* AB **8454** atendida] atendida F | rembre-los] rembre DEFH **8456** amich seu] seu amich E | Licono Moloso] liconomoso G | Moloso] meloso E

rebutz pus honorablement, isqué'ls ab molta gent a cavall ben
ornada fora la sua host. E no fet ergullós per les benaventurades
fortunes de les victòries obtengudes, volch-se tant humiliar
exint-los a carrera e rebén-los segons la forma damunt dita, no 8460
contrastant que fossen ab ell en guerra, del qual benifet rebé
guardó lo dit Pirro en lo derrer punt de la sua mort. Car, com ell
esvahís la ciutat dels Arginesos e la fortuna fos contra ell, perdé
lo cap. Lo qual prenent Alcioneu, fill del rey Antígono,
anàs-se'n al pare tot gojós oferint-li lo dit cap ab tan gran goyg 8465
10 que paria li portàs un marvellós acte victoriós. E lo dit
Antígono corregí lo dit jove, reprenent-lo ^[70vb] per tal com se
alegrava massa excessivament de la mort de tan bon hom, no
havent en memòria les fortunes contrarioses dels hòmens. Per
què, prenent lo dit cap, posà-li la sua corona que portava al cap 8470
segons la costuma dels de Macedònia e, posant lo dit cap al coll
del cos de Pirro, féu-lo cremar honradament. E com lo fill del
dit Pirro apel·lat Eleno fos cativat e portat davant Antígono,
féu-li tenir estament de rey. E tanquant la cenra del cos de Pirro
en una capça d'aur, tramès-la en la terra de Pirro a son germà 8475
20 apel·lat Alexandre, per Eleno, fill del dit Pirro.

C. XXIII. Com la nostra host romana fos axí constreta e
assetjada per los benaventans en un loch apel·lat Forques
Candines que, forçada de retre's e passar sots lo jou ho asta del
duch dels dits benaventans, escapàs ab los cònsols qui la regien 8480
no solament desarmada ans encara nua e pobra, com vengués a

8478 los benaventans] *Vid.* les notes a II.2.9.

8458 ornada] honrada *EG* **8459** fortunes ... les] *om.* *F* **8460** forma] fortuna
E | damunt] dessus *F* **8462** lo dit] *om.* *I* **8463** esvahís] succehis *E* |
Arginesos] Cartagineses *E* | Araginenses *I* **8464** Antígono] anthiogono *CG*
8465 ab] *om.* *G* **8466** paria] *post* paria *add.* que *EH* portàs] aportas *H* |
acte] *post* acte *add.* molt *D* | victoriós] virtuos *E* **8467** Antígono]
anthiogono *CG* **8470** prenent] prenent li *E* | dit] *om.* *E* cap¹] *post* cap *add.* e
F | posà-li] posa *G* **8473** Eleno] Elecio *H* | portat] aportat *G* | Antígono]
anthiogono *CG* **8474** tenir] venir *B* | tanquant] tantant *E* **8477** C xxiii] *om.*
G | Com] *post* com *add.* en *C* | host] ciutat *CG* **8479** Candines] candidas *G* |
passar] posar *E* | lo] *om.* *CG* | ho] e *I* asta] astra *B* **8480** dits] *om.* *G* |
escapàs] escapats *DEF*

la ciutat dels campans, reberen-la honradament axí com si
hagués obtenguda victòria e s'enportàs les despulles dels
enemichs, donant als cònsols qui regien la dita host les insígnies
8485 honorables del consolat e als cavallers vestidures, armes e
cavalls e peccúnia per lur despesa. E ab aquesta singular
benignitat repararen la fretura e la misèria de la gent romana.
Valeri: si los dits campans haguessen usat continuadament en
favor de l'imperi de Roma contra Aníbal d'aquest coratge tan
8490 virtuós, no hagren dada matèria de crueltat a les destrals
rigoroses de Fúlvio Flacco, qui escapçà los prínceps de la dita 10
ciutat. E pus que havem feta menció del pus fort enemich de
Roma, ço és de Aníbal, finiré aquesta matèria que tench entre
les mans en ^[71ra] les obres de la sua mansea, la qual féu al poble
8495 romà.
C. xxv. Haníbal, com sabés que Paulo Emílio era mort e
trocejat en la batalla que-s donà en Cannas, féu lo cos
diligentment cerquar e, tant com en ell fon, no sostench que fos
privat de sepultura. Ítem, Haníbal, com Tibèrio Gracco fos mort
8500 per aguayts que li posaren los lucans, féu-li molt honrada
sepultura e donà als nostres cavallers los seus ossos, los quals 20
s'enportassen a la nostra ciutat. Ítem, lo dit Haníbal, com veés
ab gran delectació March Marcel·lo qui jahia mort en lo camp

8490 a ... 8492 ciutat] *Quia eam Fluius Flaccus non occupasset et principes ciuitatis securibus non necasset* (Dionysius, f. 184; cf. Lucas, f. 69ra).

8482 campans] Capuans *I* | reberen-la] reberenlo *CEG* | reeberen *H* **8484**
insígnies] insignes dels *DE* | insígnies dels *F* **8485** vestidures] *post*
vestidures *add. e D | e²* *om. CG* **8487** fretura] fortuna *D* **8488** Valeri]
om. E | continuadament] continuament B **8489** de²] *om. G* **8490** hagren]
hagueren *EGH* | matèria] matiria *E* **8491** rigoroses] vigorosas *CG* | furioses
E | rigurosos F | Flacco] flacto CDEF | qui] que I | dita] om. G **8492** fort]
forts *D* **8493** de] *om. B | finiré] finire CG | tench] tinch E* **8496** C xxv]
om. G | xxv] post xxv add. A D | Emílio] emelio E **8497** que-s] quis *E*
8498 e] *om. CG* **8499** Tibèrio] Tiberio *F | Gracco] gracto CDEF* **8500**
aguayts] aguaytes *B | aguayt EFG | li] om. DE* lucans] luzans *E* **8503**
gran] *om. DEF | delectació] dileccio DEF* Marcel·lo] martello *DHI |*
metello *F | qui] que H*

- Brúcio, lo qual mataren los cartaginesos, honrà'l legudament
segons que'l dit Marcel·lo merexia, car, vestint-li un manto 8505
vermell e posant-li al cap una corona de lor segons lo costum
dels cartaginesos, posà'l al foch.
- Valeri: donchs la dolçor d'humanitat és tan vigorosa que penetra
la naturalea desfrenada dels barbres, que són gent fera, e
amolleix los ulls dels enemichs cruels e cechs per sobre d'ardor 8510
de ira e amansseyx e abaxa los coratges superbiosos per la
victòria que han obtenguda. E no és cosa difícil ni temerosa a
10 la dita humanitat de passar entre les armes espaventables e·ls
coltells afillats, nuus e vibrants, axí com si anava per un camí
plasant e delitable. Aquesta humanitat venç la ira, aterra los 8515
grans hoys, e la sanch dels enemichs escampada en les batalles
mescla ab làgremes dels enemichs qui fan lo dit escampament;
hoc encara la dita humanitat parlà en la bocha d'Aníbal aquella
veu maravellosa ab la qual manà ab sa pròpria volentat que·ls
cossos dels prínceps de Roma fossen soterrats, rebent lo dit 8520
Aníbal major glòria per Paulo e Gracco ^[71rb] e Marcel·lo com
foren per ell soterrats que com foren vençuts, car vençé'ls ab
20 astúcia e ab engan dels cartaginesos e honrà'ls en la sepultura ab
humanitat romana.
- O vosaltres, forts e piadosos morts, Paulo e Gracco e Marcel·lo, 8525
no havets aconseguides sepultures de les quals vos dejats

8525 Paulo...Marcel·lo] *Add. trad.* Canals.

8504 Brúcio] bruco *B* | brucia *CDEFG* | cartaginesos] Cartagineses *E*
8505 Marcel·lo] Martello *DI* | Macello *E* | metello *H* | vestint-li] vestintlo
CG | un] *om. CG* **8506** lo costum] la custuma *E* | que era la custuma *G*
8507 cartaginesos] Cartagineses *E* **8508** dolçor] dolor *E* | d'humanitat] dela
humanitat *F* **8509** desfrenada] desafrenada *E* | que] qui *CEG* **8510** cruels]
om. G | sobre] sobres *EHI* | d'ardor] ardor *G* **8511** abaxa] baxa *EG* | los]
om. H | superbiosos] superbioses *E* | per] de *D* **8512** han] avien *CG* | havia
I | ni] e *H* | a] *om. H* **8513** passar] posar *E* **8514** vibrants] vibrats *F* |
anava] passava *D* **8515** los] *om. CG* **8516** escampada] escampa *I* **8517**
mescla] mesclada *E* **8518** la²] *om. H* **8519** ab²] *om. E* **8521** e¹] *om. I* |
Gracco] gracto *CDEF* | Marcel·lo] martello *HI* **8523** e] *om. H* |
cartaginesos] Cartagineses *E* **8525** piadosos] piadoses *E* | e²] *om. H* |
Gracco] *post* gracco *add. e-gracco A* | gracto *CDEF* | Marcel·lo] martello
DFHI

penedir! Car axí com vosaltres, vivents per la vostra virtut que u
 merexia, rebés la bellea del sobiran offici del consolat per totes
 les gents desijada, axí meteyx, com la dita bellea perdéssets per
 8530 la fortuna contrariosa que us portà fins a la mort per defensió de
 la cosa publica, recobràs-la après vostra mort per vostra virtuosa
 fama qu·és exempli resplandent a totes generacions de pobles.

8527 vivents] vivets *DF* | vivits *E* | la] *om. H* | que] qui *EG* | u] n *B* **8529**
 desijada] desijades *B* **8531** recobràs-la] recobras *C* **8532** qu·és] qui es *G* |
 exempli] eximpli *CDEFGH* | resplandent] *om. E*

Títol II. D'aquells qui regonegueren los benifets rebuts

- A mi ve en plaer e delit de posar davant los ulls dels legidors 8535
 los senyals manifestes dels coratges dels hòmens conexas e ls
 fets dels desconexents per tal que hom sàpia fer diferència
 entre ls premis o loguers qui són deguts segons justa estimació
 a les virtuts, e penes als vicis. E per tal com conexença e
 desconexença són departides axí com vici e virtut, rahó és que 8540
 les separem la una de l'altra e posem en lo primer loch aquella
 10 que mereyx laor, e puys tractarem de l'altra, qu'és digna de
 reprehensió.
 C. I. E per tal que en lo present tractat començ als actes o fets
 publichs, recitaré primerament de March Curiolà. Qui, com 8545
 s'esforçàs de aterrar la nostra ciutat de Roma e venint-hi ab
 innumerable host dels volchs menaçàs a l'imperi de Roma de
 matar e soterrar-lo e ja Roma se tengués quasi per desesperada,
 [71va] exint a ell Vetúria –mare sua– e Volúmia –sa muller–,
 vençeren-lo ab pregàries e suplicacions feent-li lexar l'obra tan 8550
 cruel com volia fer. Per la qual rahó, volent lo senat regonèxer
 20 lo benifet que havia rebut, féu leys molts benignes en reverència
 e favor de les matrones, ço és de les notables ciutadanes de

8553 ço ... 8554 Roma] *Matronarum, id est feminarum benignissime*
 (Dionysius, f. 185).

8533 ii] *om. EH* | benifets] beneficis *E* **8535** A mi] am mim *C* | Assim *G*
 mi] *post* mi *add. me A* | plaer] plar *B* | plaer e] *om. H* | dels] del *G* **8536**
 e ls] als *G* **8537** dels] *om. G* | diferència] deferencia *E* **8538** entre ls] entre
DEF | deguts] de gents *DEF* **8540** desconexença] desconexença e
 desconexença *I* | departides] partides *I* | que les] quels *E* **8541** lo primer]
om. DEF **8542** que] qui *GE* | laor] loar *I* | puys] puxes *G* tractarem]
 tractam *B* | tractem *E* | l'altra] altre *F* | qu'és] qui es *E* **8544** C i] *om. G* |
 que] *om. E* | en] *om. CG* | o] e *E* **8545** Qui] que *EH* **8546** venint-hi] vinent
 hi *EG* **8547** innumerable] innumerables *G* | host] hosts *G* | volchs] volschs
CG | de¹] *om. CG* **8548** per] *post* per *add.* perduda e *F* | desesperada]
 desesperada *B* | desperada *E* | desemperada *G* **8549** Vetúria] vacuria *E* |
 venturia *G* | Volúmia] volumina *GH* **8551** com] que *I* | com ... 8543 fer]
 que fer volia *G* **8552** leys] ley *EF* benignes] benigna *E* | reverència ...
 favor] favor e reverencia *F* **8553** favor] honor *I* | notables] nobles *H*

8555 Roma. Car ordenà que, com irien per la ciutat, los hòmens
 qui·ls vendrien a l'encontre s'apartassen de la carrera; e si seyen,
 que·s levassen e que les acompanyassen. E volent mostrar
 manifestament lo dit senat que més era estada deliurada la
 ciutat per ornaments de dones que per les armes dels hòmens, a
 les arraquades d'argent que permetia lo senat que portassen en
 8560 les orelles ajustà o anadí lo senat novell ornament, permetent o
 atorgant-los que vestissen totes porpra e que abrigassen
 mantells d'aur. E sobre tot açò féu edificar lo senat a la deessa
 Fortuna un temple en aquell loch on la mare de Coriolà e sa
 10 muller lo pregaren que no aterràs Roma, testificant o
 manifestant lo senat lo seu coratge ésser remembrant del
 8565 benefici rebut, feent-ne sacrifici a la dita deessa. Lo qual
 sacrifici e servitut divinal durà fins a la segona guerra de
 Cartayna.

C. II. Com Fúlvio tengués assetjada la ciutat de Càpua, dins la
 8570 dita ciutat havia dues fembres campanes, la una de les quals era
 apel·lada Vestígia Òppida, dona honesta; l'altra havia nom
 Dívia Fàcula, la qual era fembra comuna. Aquestes dues
 portaren tan gran affecció als romans que no ha cosa en lo món
 20 que les ne pogués separar. La una de les quals sacrificava tots
 8575 jorns als déus per favor e ajuda dels romans qui tenien assetjada
 la ciutat. L'altra no cessà de provehir de viandes necessàries als

8555 e¹ ... 8556 acompanyassen] *Et ipsis assurgerent, eas etiam in uia conducerent* (Dionysius, f. 185v; cf. Lucas, f. 69va).

8555 s'apartassen] se haguessen apartar *E* **8556** e²] *om. G* | e ... acompanyassen] *om. I* **8557** dit] *om. H* **8558** ornaments] ornament *G* **8559** arraquades] arreades *C* | oreyeres *E* | permetia] per mecia *E* portassen] portaven *I* | en] a *C* **8560** ajustà] ajustay *G* | o] e *CEG* permetent] prometent *E* | permanent *F* | o] e *CEG* **8561** que] ques *CG* totes] *post* totes *add.* de *CG* **8562** mantells] mantell *CDG* | deessa] *post* deessa *add.* de *E* **8563** de] *post* de *add.* march *F* | Coriolà] curiolo *C* **8564** aterràs] aterrassen *I* | o] e *G* **8565** remembrant] membrant *F* **8566** a ... 8572 sacrifici] *om. E* **8567** e] o *CEGI* **8569** C ii] *om. G* **8570** campanes] Capuanes *G* **8572** Fàcula] fatula *H* **8573** portaren] portaven *H* | ha] era *I* **8574** que²] qui *EG* | ne] *om. DEF* | sacrificava] sacrifica *I* **8575** assetjada] asitiada *D* | *om. H* **8576** ciutat] *post* ciutat *add.* damunt dita *E* | cessà] cessava *H*

- [71vb] cavallers dels romans qui eren apresonats per los capuans. E com la dita ciutat fon presa, lo senat afranquí les dites dones lexant-los tot ço del lur, dient-los que, si algun·altra remuneració volien, que la demanassen, com no·ls seria denegat res que volguessen. 8580
- Valeri: no és dupte algú que no sia cosa de gran admiració que·ls senadors, pares del ben publich, cellavòs com eren ocupats en matèria de tan gran goyg com era haver presa aytal ciutat, se metessen a fer gràcies a dues fembres de minve stament feent-los proferta tan habundosa. 8585
- 10 C. III. E quina cosa és pus conexent del benefici rebut que la joventut romana, la qual de son propri motiu e voler se n'anà a Núncio e Minúncio, cònsols, oferint-se cascú, jurant e prometent en fe de cavaller que irien ajudar als tuschs, la terra dels quals s'avien ocupada los de la ciutat dita Equina. E la dita ajuda los volien fer per tal com no havia passats molts mesos que·ls dits tuschs havien defès fortment e vigorosa l'imperi de Roma. 8590
- Valeri: adonchs, per ço que la volentat romana conexent los benifets rebuts no fos vista cessar en retre'n guardó singular, la cavalleria nostra se offerí e s'escriví per si matexa en ajuda dels tuschs, la qual cosa és novella a la nostra hoÿda. 8595
- 20 C. IIII. Gran espill de poble conexent resplandí en Quinto Fàbio Màximo. Car, com après que hac regit l'ofici del consolat v vegades en gran profit de la cosa publica morís, fon estudiós e 8600

8577 capuans] campans DEF 8578 fon] fos F | afranquí] enfranqui C | om. E 8579 algun·altra] neguna altre CG 8580 remuneració] renunciacio I 8582 algú] negu CG | cosa] om. G 8584 tan] om. H haver] honor E 8585 minve] mive D 8587 C iii] om. G | que] en DE 8588 romana] om. G | motiu] moviment C 8589 Núncio] Nucio I | e!] post e add. a H | Minúncio] Minucio HI | oferint-se] post oferint se add. a H | cascú] cascuns E 8590 ajudar] om. E | tuschs] Turchs E | tuchs H 8591 dita!] de CG | dita ajuda] ajuda damunt dita E 8592 fer] feri H 8593 dits tuschs] Tuschs demunt dits G | tuschs] Turchs E 8595 Valeri] om. DEF | per] om. DEF | que] com H 8596 benifets] beneficis que avia C | no fos] om. F | retre'n] retre GH 8597 s'escriví] sescriu C | scrivi G 8598 tuschs] Turchs E 8599 C iiiii] om. G 8600 Car] om. G | com] om. D

molt diligent lo poble de Roma de liurar moneda per fer la sua sepultura honradament e pomposa.

8605 Valeri: esforçe's cascú que reba premis de virtuts com veja los hòmens forts e virtuosos ésser soterrats pus honora-blament ^[72ra] que si fossen viscuts negligents e pereosos.

8610 C. v. Al dit Fàbio, com era sa e viu, foren retudes gràcies ab gran glòria excel·lent. Car, com ell estant en la sobirana honor de l'imperi, qu·és de la dictatura, li eguallassen a volentat e sabidoria del poble Minúcio, mestre de la cavalleria, la qual cosa null temps fon feta, e com fos partida entre ells la host per 10
eguals parts, Minúcio se combaté en lo camp benaventà follament e indiscreta ab Haníbal, de la qual exia ab gran dampnatge e confusió si lo dit Fàbio no li hagués feta special
8615 ajuda. Per la qual cosa d'aquí avant Minúcio l'apel·là pare e manà a les sues legions de cavalleria que·l tenguessen e·l saludassen axí com ha patró. E lexant la egualtat que havien feta los del poble entre ell e·l dit Fàbio, sostsmès l'ofici del mestre de cavalleria, axí com era rahonable, a l'imperi de la dictatura, e
8620 corregí la error folla del vulgar ab ordinació de la sua pensa graciosa e conexent. 20

C. vi. Per lo déu Hèrcules, axí bé loablament ho féu lo dit Minúcio com Quinto Terèncio Culeó! Qui, com fos nat de la gent qui regia la pretoria o l'ofici de la governació e fos hu entre

8612 benaventà] *In Samnio, id est Beneuento* (Dionysius, f. 186v; cf. Lucas, f. 70ra).

8602 molt] *om.* G | de^l] *om.* H | fer] *post fer add.* li E **8604** esforçe's] E forces *FG* **8605** virtuosos] virtuosos *I* | honora-blament] honrablament *B* | honradament *G* **8606** pereosos] pererosos *F* | perererosos *G* | pereoses *I* **8607** C v] *om.* G | sa] sans *G* | e viu] *om.* CG **8608** glòria] *post gloria add.* e *EF* **8609** qu·és] qui es *E* **8610** sabidoria] sabuda *G* | del] de del *H* poble] *post poble add.* a *E* | Minúcio] Minuncio *F* | la^l] *om.* G **8612** Minúcio] Minuncio *E* | benaventà] bonaventura *H* **8613** qual] *post qual add.* batalla *E* | *add.* cosa *G* | exia] axi *G* **8614** confusió] *post confusio add.* e *E* **8615** Minúcio] Municio *E* **8616** e·l] ells *H* **8620** error] honor *CG* | del vulgar] divulgada *E* **8622** C vi] *om.* G | déu] dit *E* | bé] *om.* I **8623** Minúcio] Minuncio *EF* | Terèncio] carencio *E* **8624** o] e *EF*

- aquells pochhs qui eren més excel·lents en l'orde dels senadors, 8625
 com Scipió Africà Sobirà entràs en Roma scient en lo carro
 triumphal, aquest Terèncio, per tal com lo dit Africà lo recobrà
 lavòs com ell fon pres per los cartaginesos, lo seguí anant pres
 lo carro ab un xapellet al cap, confessant davant tot lo poble
 qui·l mirava lo benefici de la libertat que havia rebuda per lo dit 8630
 Africà, delliurador e patró seu.
- C. VII. Lo carro triumphal de Lúcio Flamíneo, qui hac victòria
 del rey Philipp, seguiren dos mília romans por-tant ^[72rb] cascú un
 10 xapellet al cap. E feren-ho per ço com los dits romans, qui foren
 presos e captivats en les guerres dels cartaginesos e servien sots 8635
 dura captivitat en Grècia, delliurats per la gran cura e ànsia del
 dit Lúcio, foren restituïts al primer grau de libertat.
- Valeri: dues coses són que redoblen la honor d'aquest
 emperador, car los enamichs vençuts e·ls ciutadans de Roma
 qui eren presos, remuts, foren espill en què mirà tota la ciutat 8640
 romana. E la salut d'aquells reemuts en dues guises fon
 acceptada per tot lo poble: primerament, per tal com eren tants;
 segonament, com foren hòmens qui conegueren lo benefici
 rebut de la libertat sobiranament desijada, la qual recobraren.
 20
- C. VIII. Metel·lo Piadós, qui aconseguí que per sobrenom fos 8645
 apel·lat Piadós per tal com seguí ab tribulacions e làgremes lo
 seu pare, qui fon exellat de Roma –lo qual virtuós renom
 obtengueren molts en les victòries, esquivant morts e

8625 aquells] *post* aquells *add.* qui eren *H* 8626 Sobirà] *om.* *F* 8627 lo²] *om.* *CG* 8628 cartaginesos] Cartagineses *E* | pres²] *apres CGH* 8629 un] *om.* *CG* | xapellet] chaplet *H* | al] en lo *H* 8630 lo benefici] loffici *H* 8632 *C* vii] *om.* *G* | hac] hac qui hac *B* 8633 Philipp] Phalip *G* 8634 feren-ho] foren ho *B* 8635 presos] preses *I* | cartaginesos] Cartagineses *E* | e²] e *E* 8638 que] qui *EG* | redoblen] rodoblen *B* | honor] laor *H* 8640 presos] *post* presos *add.* e *I* | què] ques *E* | qui *H* | mirà] mirava *F* 8641 romana] de Roma *E* | d'aquells] *post* daquells *add.* qui foren *CG* 8642 acceptada] acceptable *E* | per tal] *om.* *C* | tants] cayguts *E* 8643 benefici] offici *D* 8644 libertat] liberalitat *C* 8645 *C* viii] *om.* *G* | Piadós] piadors *E* | que] qui *H* | que ... sobrenom] per sobre nom qui *E* 8646 Piadós] piadors *E* | tribulacions] tribulacio *EF* 8647 fon] *post* fon *add.* apellat *CG* 8648 obtengueren] obtingue *E* | esquivant] esquivants *G*

- destruccions de gents–, aquest Metel·lo com fos cònsol no
 8650 ductà de soplicar al poble per Q. Calídio, que fos governador.
 Qui, com era tribú e defensor e promovedor del poble, féu ley
 e ordinació que·l pare del dit Metel·lo tornàs a Roma e fos
 restituït a sos béns. E no solament li féu açò, ans lo instituï patró
 e majordom e regidor perpetual de la sua companya.
- 8655 Valeri: en açò que féu lo dit Metel·lo, soplicant al poble com ell
 fos cònsol, no disminuï gens de la honor del seu ofici que
 obtenia. Car no subjugà la sua gran dignitat a minve e vil, ans a
 coratge conexent e al gran mèrit del dit Calídio, qui era hom 10
 lunyat molt en honor hi estament dels altres hòmens, qui són de
 8660 baixa e minva condició, per què l'offici del consolat no·n rebé
 alguna minva.
- C. IX. ^[72va] No fon solament maravellosa, ans encara és estada
 forts e poderosa la pensa conexent de Gayo Màrio. Qui, com
 guerrejant contra los flamenchs hagués entre sos cavallers dues
 8665 rotes de gent d'armes qui eren d'una ciutat de Ytàlia dita
 Camèrcia, qui ara és apel·lada Camarino, e tot lo poder de la
 cavalleria dels dits flamenchs ferís contra aquestes dues rotes,
 defensaren-se molt valerosament retenint los dits flamenchs fins 20
 que hagren ajuda de l'altra gent romana. Per la qual valentia

8664 los flamenchs] *Cimbrenses, qui nunc Flandrenses dicuntur* (Dionysius, f. 187v; cf. Lucas, f. 70rb). **8665** d'una ... dita] *Hii erant de Camercio, opido Ytalie* (Dionysius, f. 187v; cf. Lucas, f. 70rb). **8666** qui² ... 8667 Camarino] *Camercio [...], quod nunc dicitur Camerenum* (Dionysius, f. 187v; cf. Lucas, f. 70rb).

8649 Metel·lo] Macello *E* **8650** Calídio] calido *EG* | que] qui *E* | que fos] *om. CG* **8651** era] fos *CG* | defensor ... promovedor] defenedor *AB* **8652** ordinació] ordinacions *DEF* | Metel·lo] Macello *E* **8653** lo] li *C* **8654** companya] companyia *C* **8655** Valeri] *om. DEF* | que] *om. G* Metel·lo] Macello *E* **8657** gran] gran gran *D* **8658** al] ab *E* | Calídio] Calido *G* **8659** hi] *om. E* **8660** baixa] bax *D* | minva] mive *D* | no·n] no *CEFG* **8661** alguna] neguna *CG* | minva] miva *D* **8662** C ix] *om. G* **8663** e poderosa] *om. I* **8664** guerrejant] guerrejava *H* | hagués] haguers *E* **8665** gent] gents *EH* **8666** Camèrcia] carmecia *C* | qui] que *H* Camarino] Camerona *G* | Cam *H* **8667** flamenchs] flamechs *D* | dues] *post* dues *add. hosts e* **8668** retenint] tenint *H* **8669** hagren] hagneren *EFGH* | l'altra] altre *EF* | valentia] valencia *E* | valença *I*

- Gayo Mârio, ans que-s desarmassen, féu-los ciutadans de Roma, jatsesia que per les leys romanes fos ordenat lo contrari. E com fos reprès d'açò que havia fet, escusà's molt sàviament dient que, entre los colps e'l brogit de les armes, no poch hoir les paraules del dret civil. 8670
- Valeri: verament en loch hi en temps era lo dit Mârio en lo qual li fon més necessari de defendre les leys que de hoir-les. 8675
- C. x. En tot loch on va Gayo Mârio, Lúcio Sil·la seguex les sues petjades ab singular reverència e laor. Car, com lo dit Scil·la tengués lo sobiran grau de la dictatura e Pompeyo, qui no havia algun offici en lo senat, l'encontràs, Scil·la se levà lo caperó del cap e dreçà's en la sella e devallà del cavall. E dix davant tot lo poble que per tal li havia feta la dita honor, car membrava-li en quina forma lo dit Pompeyo havia fet gran socós e ajuda a les sues gents d'armes com ell, ço és Scil·la, fos jove de XVIII ayns. 8680
- Valeri: moltes glorioses honors rebé lo dit Pompeyo, mas no·m sé si li esdevench jamés cosa pus maravellosa com fon aquesta que, per la granea del benifet, Scil·la fos forçat de oblidar si mateyx. 8685
- C. XI. ^[72vb] Sia quisvulla en estat de sobirana honor, car encara és atrobada regonexença de benifets en les persones de minva e menyspreada condició. On, com lo senat manàs a March Cornut, governador, que fes soterrà los cosos de Hirto e de Pansa, e lo dit Cornut logàs los fossers qui fan les sepultures, offeriren-se los dits fossers de prestar lur ferramenta e de fer les fosses franquament, sens paga –e açò per tal com aquells dos 8690

8670 féu-los] los feu *I* 8671 les] *om. EF* 8672 com] don *G* 8675 en²] *om. C* 8676 li...més] mes li fon [fo *G*] *CG* | de¹] *om. GH* | de²] *om. H* 8677 C x] *om. G* | Sil·la] stilla *I* 8678 laor] honor *E* 8679 Scil·la] Stilla *I* | qui] que *E* 8680 algun] negun *CEGHI* | offici] *om. E* | Scil·la] Stilla *I* 8681 dreçà's] detras *E* 8682 dita] *post* dita *add.* reverencia e *EF* | car] cor *CG* 8684 Scil·la] Stilla *I* 8686 glorioses] glories e *E* | no·m] no *DH* 8690 C xi] *om. G* 8693 soterrà] soterrat *I* | Hirto] yrco *CDGI* | Hiero *EF* e] *om. E* 8694 Pansa] pausa *C* | qui... 8683 fossers] *om. G* 8695 lur] la *E* 8696 aquells] aquests *G*

8700 pròmens eren morts defenent lo poble romà—, demanants los
dits fossers ab gran instància, la qual cosa obtengueren, que a
les despeses de la dita sepultura anadissen un sexterci, ço és un
diner, lo qual val una liura e mija d'aur. Lo qual diner ells
pagaren.

8705 Valeri: la condició de l'offici minve e menyspreat dels dits
fossers ve més en creximent de llur laor que no en minva, car
ells, qui no viuen sinó de loguer, menysprearen lur guayn o
loguer.

C. XII. Ab reverència e licència pacífica de les cendres que eren 10
reservades dels cossos dels reys qui en la sepultura se
cremaven, tractaré dels reys de gent estranyes qui sostenen que
sia feta menció de ssi après de gent axí minva com són los
8710 fossés, dels quals o no-s devia fer menció ho convenia, pus eren
romans, que fossen posats en la derrera part dels exemplis
domèstichs de Roma.

8715 Valeri: vosaltres, reys de gent estranya, pus que·n covinent
loch, segons vostre estament, sots posats, la memòria de la
condició de gent minva e menyspreada no us tol res de vostra
honestat. Per tal havem posats los dits reys en part separada 20
aprés dels dits fossers, perquè aparegua que, com los fossés
sien los pus minves entre·ls romans e·s deguessen posar entre·ls

8699 ço ... 8700 d'aur] *Nummo sextercio, id est quantitate illa de qua dictum est libro quarto, capitulo ultimo, paragrapho "In Quinto"* (Dionysius, f. 188; cf. Lucas, f. 70va). En la nostra edició *vid.* les IV.notes a8.3. **8717** après ... 8722 loch] *Add. trad.* Canals.

8697 demanants] demenant *CE 8699* les] *om. EF* | dita sepultura] sepultura
damunt dita *E 8700* val] valia *H 8702* minve] mive *D 8703* ve] vench *EF* |
minva] miva *D* | car] cor *CGH 8704* viuen] vivien *DFGI* | lur] lo *C* | o] e
CG 8706 C xii] *om. G* | que] qui *EGH 8707* qui] *om. I* | qui ... 8712 reys]
om. E | sepultura] *post* sepultura *add. hon I 8708* tractaré] *Tractarem DF* |
sostenen] sostenien *DEF 8709* minva] miva *D 8710* quals] *post* quals *add.*
homens *E* | o] *om. E* | homens *F* pus ... 8713 romans] *om. I 8711* romans]
romasos *G* | exemplis] *eximplis CDEFGH 8713* que·n] que *C 8715* minva]
miva *D 8716* havem] aviem *CG* | part separada] parts separades *E 8717*
perquè ... fossés] *om. CG* | com] *om. H 8718* minves] mives *D* | entre·ls²]
entre los *E*

- exemplis familiars, devien re-tenir ^[73ra] lo loch pus minve o
derrer. E com los reys qui·s seguexen sien de gent estranya als 8720
romans e pus honrats que·ls altres, rahanabla cosa és que·n los
exemplis de les gents estranyes tinguen lo primer loch.
- C. XIII. Com Darí, abans que fos rey, estant persona singular e
privada, miràs ab gran atenció e delit singular lo manto d'un 8725
hom de la ylla de Sànnio qui era apel·lat Silosonto, féu e
obtingué ab lo seu esguart axí curiós que, jatsesia que·l dit
Silosonto fos hom avar, emperò, donà-li lo mantell. Mas quina
10 regonexença entrà en lo cor del dit Darí per lo benefici que
rebé, mostra-ho après lo regne que·l dit Silosonto n'aconseguí,
car Darí li donà la ciutat ab tota la ylla dels sannis. 8730
- Valeri: no honrà Darí la estimació o valor del preu del mantell
que havia rebut, sinó la liberalitat d'on l'avia hagut. E més
guardà lo benifet d'on exia que a ssi meteyx, qui·l rebia.
- C. XIII. Lo rey Mitridates apparech fort magnificós regonexent
lo benifet que havia rebut, car féu cambi de tots quants 8735
presoners tenia de Rodes sol per un cavaller apel·lat Leònit qui
fon pres per los de Rodes en la batalla de mar, en la qual lo dit
20 Leonito se posà en defensió de Mitridates.
- Valeri: aquest Mitridates jutjà per millor cosa lexar-se enganar
per sos enemichs, qui li portaven hoy hi enveja, que si 8740
desconegués lo cavaller qui era digne de gran remuneració.

8719 exemplis] eximplis *CDEFGH* | familiars] *post* familiars *add.* que *CG* re-tenir] tenir *CG* | lo] *om.* *H* | loch] *om.* *C* | o] e *DEFH* | a la \e/ *I* | o ... *E*] *om.* *CG* **8722** exemplis] eximplis *CDEFGH* | les] *om.* *EG* | tinguen] tinga *CG* **8723** *C* xiii] *om.* *G* **8724** atenció] entencio *E* **8725** Sànnio] sa mino *C* | sanvio *DF* | sarmio *E* | Silosonto] *philosonto* *CG* **8726** axí] *om.* *AB* | curiós] curos *F* **8727** Silosonto] *philosonto* *CG* | avar] *post* avar *add.* *E* *E* **8729** que·l] del *EF* | Silosonto] *philosonto* *CG* | n'aconseguí] aconsegui *H* **8730** sannis] camins *E* **8731** honrà] ere *E* **8732** liberalitat] libertat *DEF* | l'avia] avia *C* **8733** que] e *E* | qui·l] quel *D* **8734** *C* xiiii] *om.* *G* | Mitridates] *Matridaces* *E* | fort] molt *DEF* **8736** de] en *H* | sol] *om.* *CG* | Leònit] *lehonico* *CDEFG* **8737** de²] *post* de *add.* la *EG* | en² ... 8740 Mitridates] *om.* *DEF* **8738** Leonito] *lehonico* *CG* **8739** Valeri] *om.* *E* | Mitridates] *Matridaces* *E* **8740** sos] los *DEF* qui] que *E*

C. xv. Bé fon liberal lo poble romà en la granea del do que féu a Atalo, rey, a qui donà la província de Àsia. Mas Atalo reconegué lo benifet rebut, car en lo seu derrer testament lexà la dita terra de Àsia al poble romà.

8745 Valeri: ^[73rb] la liberalitat del poble de Roma e el coratge, conexent e retent gràcies del benefici que havia rebut lo dit Atalo, no poden ésser loats sofficientment com no ha paraules que bastassen a dir si lo dit Atalo donà amigablament a la ciutat romana, tan gran e axí habundosa, lo dit regne de Àsia o si li restituí justament açò que ja s'era seu.

10

C. xvi. No-m sé si·l cor del rey Massinissa és estat pus ple de regonexença virtuosa que de tots quants són recitats. Car, com per benefici, consell e ajuda d'Escipió Africà aconseguís lo regne de Numídia, aquest benefici axí singular tench en memòria fins al derrer terme de la sua longa vida, la qual los déus immortals portaren a gran vellea d'ayns. E regonech en tant lo dit benefici que no solament Àfrica ans encara totes les altres gents hagren sabut, si ell fos sobreviscut, que molt pus amich era de la gent Cornèlia e de la nostra ciutat romana que de si meteyx.

8755

20

Ítem, aquest meteyx Massinissa, com fos afrontat e agreujat per la guerra que li donaven los cartaginesos e anvides li bastassen les sues gents d'armes per defensar son regne, emperò, liurà

8742 C xv] om. G | xv] xiiii E **8743** a] om. EF | Atalo¹] calo CG | Talo I a] om. DE | Atalo²] acalo CG **8744** reconegué] post reconegue add. be G **8745** Àsia] post asia add. ~~de asia~~ A | poble] post poble add. de AB **8746** la] om. G | liberalitat] libertat E | del] de G | de] om. EG **8747** conexent] regonexent E | gràcies] gracios C | benefici] benifet G **8748** Atalo] calo C | Acalo G | poden] poder F | podem I | no] post no add. y I **8749** que] qui CG | Atalo] atilio CG **8750** romana] de Roma C dit] om. D **8751** que] qui G | s'era] era ABG **8752** C xvi] om. G | xvi] xv E | cor] cors E | del] de I | ey] om. I **8754** per] post per add. lo G **8755** Numídia] Munida H | Munidia I | aquest benefici] om. I **8756** fins] om. H | la²] lo G **8757** portaren] portaven DEF **8758** ans] mas E **8759** hagren] hagneren EFG | sabut] salut E | post sabut add. aço H | si ell] om. H **8760** gent] post gent add. de G | romana] de Roma E **8762** meteyx] om. H | afrontat] ahontat E | afrontat ... agreujat] agreujat e afrontat H **8763** cartaginesos] cartigeneses CE **8764** sues] om. EF

molt volenterosament e francha gran part de la sua host a 8765
 Lúcul·lo, cònsol tramès al dit Massinissa de part d'Escipió
 Emilià, nebot d'Escipió Africà. E satisféu abans al benefici que
 havia rebut que al perill en lo qual era posat.
 Ítem, aquest mateyx Massinissa, defallint ja per sobre
 d'antiguitat, lexant les habundans riqueses del seu regne a LIII 8770
 fills que havia, com se veés prop de la mort, tramès letres
 sopicatòries a March Màulio, cònsol qui regia Àfrica, que li
 trametés Scipió Emilià, qui era en lo sou del dit Màulio, jutjant
 10 [73va] la sua mort ésser molt pus benaventurada si, abraçant lo dit
 Emilià, posava en la sua man dreita lo seu esperit e tot ço del 8775
 seu. Ítem, aquest Massinissa com, abans que·l dit Scipió
 vengués a ell, s'acostàs de tot a la mort, apel·lant la muller e·ls
 fills, manà'ls que coneguessen entre tots los pobles del món
 Roma hi entre totes les cases la casa d'Escipió Emilià,
 havent·los en amistat, honor e reverència. Ítem, que tot quant 8780
 lexava fos reservat al dit Scipió, volent qu·ell ho partís segons
 son arbitre e açò que aquell jutjaria e faria hagués vigor de
 testament axí com a cosa perpetual e sancta. Adonchs, lo dit
 20 Massinissa, entre tantes e tan diverses coses, ab infatigables
 actes justs e virtuosos allonguà la sua vida fins al centèn ayn. 8785
 Valeri: ab aquets e ab semblants exemplis lo benefici de
 l'humanal linyatge és nodrit e multiplicat. Aquestes són les
 falles, aquets són los agullons per los quals lo benefici de
 l'humanal linyatge ardentment crema e s'encén per cobejança de

8765 volenterosament] valerosament *G* **8766** Lúcul·lo] lucuho *G* cònsol] *post* consol *add.* que *C* | part] *om.* *H* **8767** Emilià] emelia *E* [africa *I* | abans] ans *I* **8768** en lo] al *GI* **8769** aquest] aquell *EF* mateyx] *om.* *E* | sobre] sobres *EG* **8770** d'antiguitat] danquititat *D* | a] als liiii] quatre *H* **8771** mort] morte *I* **8772** Màulio] naulio *G* | Àfrica] *om.* *C* **8773** Emilià] emelio *E* | emilio *FI* | Màulio] Naulio *G* | Maulo *I* **8774** molt] *om.* *G* | benaventurada] benaventurada *B* **8775** Emilià] Emelio *E* | Emila *G* | posava] posava posava *G* **8776** com] *om.* *D* **8777** de] del *EF* **8778** manà'ls] mana *I* **8779** hi] *om.* *EH* | Emilià] Emelia *E* | Emila *G* **8781** qu·ell] quels *C* | aquell *G* **8783** a] *om.* *G* **8784** tan] *om.* *EF* **8786** Valeri] *om.* *G* | aquets] aquestes *E* | ab²] *om.* *E* exemplis] eximplis *EF* **8788** per] *om.* *DEF* **8789** s'encén] encén *EF*

8790 ajudar e retre lo benifet que hom ha rebut. E certes, amples e
sobrehabundants riqueses són ésser conegut e nomenat per
benifets que hom aja fets a diverses. E com dels dits benifets
hajan instituït un tractat ple de religió virtuosa parlant d'aquells
qui han regonegut lo benifet rebut, en lo següent títol, per tal
8795 que la dita virtut sia pus coneguda, tractaré d'aquells qui hagren
negligència en regonèxer les gràcies rebudes, condemnant-los
com a desconexents.

8791 nomenat] nomenats *I* **8792** diverses] diversos *CG* **8794** benifet] fet
CG | rebut] *post* rebut *add.* *E* *G* | següent] segon *H* | següent títol] títol
següent *G* **8795** tractaré] tractarem *DFGH* | hagren] hageren *EG*

Títol III. Dels desconexents

- C. I. Com Ròmulo fos pare de la nostra ciutat romana, emperò, 8800
 lo senat, qui per lo dit Ròmulo fon posat en so-biran ^[73vb] grau
 de dignitat, lo matà dins la cort. Ni hac temor ni confusió lo dit
 senat de tolre la vida a Ròmulo, qui havia engenrat en l'emperi
 romà sperit o vida de perfecció, per lo qual haurà lo dit imperi
 eternal duració. Massa fon rude e cruel aquell setgle lo qual fon 8805
 maculat o sullat ab la sanch d'aquell qui l'edificà e l'instituí, la
 qual cosa no pot dissimular la sobirana pietat d'aquells qui són
 venguts après.
- C. II. La dita error desconexent que procehí de pensa viciosa 8810
 hac par e semblant com la seguí lo foll consentiment de la
 nostra ciutat, del qual se penedí greument. Car, com Fúrio
 Camil·lo fos estat creximent ample de la virtut romana e certa e
 segura defensió, emperò, no poch conservar e assegurar la salut
 sua e son bon estament en la dita ciutat, la salut de la qual ell
 havia establida ab creximent de benança. Car ab dures, e 8815
 parlant segons la matèria requer, ab sentències forts com a ferre
 fon exellat de la dita ciutat per Lúcio Apuleyo, tribú o protector
 del poble, qui l'incolpà que no havia distribuïdes justament les
 despulles de la ciutat veyetana, la qual ell havia presa. E
 exellaren-lo. Cellavòs, com li morí un fill jove, hom famós e 8820
 meravellós, en lo qual temps devia ésser abans alleujat de tristor
 ab solaços que carregat ab exili, mas la nostra ciutat

8798 iii] *om. EH* | Dels desconexents] de la desconexensa *G 8800* romana] de Roma *CG 8801* en] *post* en *add.* lo *EF 8802* Ni] no *E 8803* en] *om. CG* | l'emperi] *post* l'emperi *add.* de *G 8804* romà] *post* roma *add. e A* | o] *post* o *add.* a *D* | vida] ajuda *EF 8806* l'edificà] hedifica *D 8809* C ii] *om. G* | que] qui *I 8810* foll] fon *H 8811* del] dela *CG* | penedí] *post* penedi *add.* molt *DEF 8812* virtut ... e¹] nostra ciutat Romana virtut *G* | certa] cerca *E 8813* segura] assegura *E* conservar ... assegurar] asegurar ne conservar *E* | e assegurar] *om. CG* salut] *om. EF* | salut sua] sua salut *G 8814* sua ... salut] *om. B* | de la] del *G 8815* benança] benaventurança *DEF* | dures] dura *DEF 8816* la ...requer] requer la materia *H 8817* fon] son *F* | dita] *om. C* | Apuleyo] puleyo *DEF* | o] e *G 8818* qui] que *I* | l'incolpà] enculpa *H* | que] qui *H 8819* E] *om. EFH 8821* ésser abans] abans esser *I* | alleujat] luyat *C*

desconexent, no havent recordació d'aquest tan gran hom ple de
sobirans mèrits, ajustà a la sepultura del fill la condempnació o
8825 exellament del pare, del qual se clamava lo protector del poble
dient que de les dites despulles li fallien XV M diners. E per
aquesta quantitat de peccúnia fon sentenciat a exili lo dit
Camil·lo.

Valeri: o, e com fon indigna aquesta sentència, per la qual lo
8830 poble romà fon privat d'aytal príncep! Mas ^[74ra] durant aquesta
querela, altra n'isqué tan desconexent.

C. III. Lo sobiran Scipió Africà féu tant que, com la ciutat de 10
Roma per la guerra dels cartaginesos no solament fos esvahida
e combatuda e lo ben poblich disminuït, dissipat e destrohit, ans
8835 encara com fos defallida la dita ciutat per lo ben publich, qui·s
moria, per lo dit Africà fon feta senyora de Cartayna. E
reguardonant ab injúries les sues obres molt nobles e virtuoses,
gitant-lo de la dita ciutat, forçaren-lo que fos habitador d'una
ciutat miserable, engir hi entorn paludosa o circuïda d'estanys,
8840 apel·lada Linterna. Mas lo dit Scipió no·s callà lo cruel
exellament seu com devallà als inferns, car féu escriure sobre lo
seu sepulcre: "O terra desonexent! No mereys de possehir los 20
meus ossos".

Valeri: quina cosa és pus indigna que aquesta desconexença de
8845 la ciutat de Roma? Quina cosa és pus justa que la querela o
querimònia del dit Africà? Quina cosa és pus atemprada que la
venjança sua que aparech en la scriptura que posà sobre la sua

8840 apel·lada Linterna] *Ciuitatis ignobilis, uidelicet Linterni* (Dionysius, f. 191v). **8847** que¹...8848 rahó] *Add. trad.* Canals.

8824 ajustà] *om.* CG | o] e G **8825** del pare] del pare ~~del pare~~ A **8829** e] *om.* C **8831** tan] *om.* CG **8832** C iii] *om.* G | Scipió] Stipio E | que] *om.* H **8833** cartaginesos] Cartagineses E | fos] fon H **8834** e¹] *om.* CDFGH destrohit] distribuit F **8836** fon] *om.* CG | senyora] senyoria DEF **8837** regardonant] regnar donant DF / regnar e donant E | e] *om.* CG **8838** dita] sua E **8839** paludosa] paludoso E | o] e E | circuïda] incircuida E **8840** Scipió] Stipio E **8841** sobre] demunt CGH / davant DEF **8842** de] *om.* H **8844** quina cosa] *om.* H | indigna] benigna F **8845** de] *post de add.* la G | querela o] *om.* E **8847** sua¹] *om.* DEF | que¹] qui EG la¹] *post la add.* sancta EF | que²] qui C

- sepultura? E no u féu sens rahó, car no volgué que les cendres del seu cos fossen dins ella col·locades, qui no sostench que la dita ciutat fos aterrada e convertida en cendra. Adonchs, aquesta 8850
 1ª venjança d'Escipió sentí la ciutat romana per la sua gran desonexença. E jur per lo déu Èrcules que major fon la venjança del dit Scipió que de Curiolà, car aquell comogué e ferí la dita ciutat ab paor e aquest ab vergonya. E apparech gran fermetat e virtut de coratge en lo dit Scipió, car no féu querimònia de la ciutat romana fins après de la sua mort. 8855
- 10 C. IIII. Los mals que s'esdevingueren al germà del dit Africà li pogren ^[74rb] ésser plaer e solaç en esguart de les adversitats que·l dit germà seu passà. Car, après que hac vençut lo rey Antíocho e subjugada Àsia a l'imperi del poble de Roma e rebuda la honor triumphal, acusat de ladronici que havia comès en les coses del ben publich, manà lo poble desconexent que fos posat en lo càrrec. 8860
- C. V. Lo derrer Africà, axí com no fon de menor virtut que·l major e principal Africà, per semblant forma no fon major ni més benahuyrat en la mort. Car, après que hac destrohides e 8865
 20 aterrades dues ciutats –ço és Cartayna e Çamora– que donaven guerra a l'imperi de Roma, tornant a la dita ciutat trobà en la sua casa lo ladre robador e destrohidor de la sua vida, car fon mort per los Graccos. E no trobà en la cort, on era el loch del juhí, algun punidor o venjador de la sua mort. 8870

8869 car ... 8856 Graccos] *Quia a Graccis interfectus fuit* (Dionysius, f. 192).

8848 volgué] volch *H* **8851** iª] *om. AB* | d'Escipió] de Stipio *E* **8853** ferí] feu *DEF* **8855** Scipió] Stipio *E* **8857** C iiiii] *om. G* | que] qui *E* **8858** pogren] pogueren *EGH* | plaer] plers *G* **8860** subjugada] subjuga *H* | del ... de] *om. E* | de] *om. CDGHI* **8861** de] del *C* **8862** coses] cases *E* | posat] passat *F* **8864** C v] *om. G* **8866** destrohides] destruides *F* **8867** que] qui *CG* **8868** l'imperi] imperi *B* | de] *om. E* **8869** e] *om. C* **8870** Graccos] gractos *CDEFG* cort] casa *C* | sala *G* | el] al *H* **8871** algun] negun *CG* | o] *om. G*

- C. VI. E qui és qui ignore en quina forma Scipió Nasica
meresqué haver tanta de laor en temps de pau com los dits
Africans menant la guerra ab perilloses armes per lo ben
8875 publich? Qui, com veés la cosa publica posada en tanta
oppressió per la man cruel de Tibèrio Gracco, que ja tenint-li la
dita mà al coll fos a perill de morir, no la y jaquí ofegar.
Emperò lo dit Scipió, veent que per la iniga estimació que
havian los ciutadans de les sues virtuts li portaven gran enveja e
8880 malvolença, sots títol de missatgeria anàs-se'n a una ciutat dita
Pèrgamo. E lo temps que sobrà de la sua vida finí aquí sens 10
algun desig de la dita ciutat de Roma desconexent.
- C. VII. En aquell mateyx nom dels damunt dits Scipions me gire
e-m regire, car encara no he tractades totes les querimònies de
8885 la gent dita ^[74va] Cornèlia. On, com Paulo Lèntulo, hom generós,
molt graciós e singular amador del poble de Roma, se oposàs
contra Gayo Gracco, qui feya sedicions e avalots en la dita
ciutat, combatent-se ab ell e ab los seus en un munt qui es prop
de Roma, apel·lat Adventino, e rebent diverses nafres en lo seu
8890 cos, en aquella cruel batalla vençés e fes fogir lo dit Gracco,
rebé mal premi o guardó e males gràcies del benifet que féu a la 20
dita ciutat, retinent e conservant les sues leys ab pau, concòrdia
e libertat, car no poch obtenir que morís en la nostra ciutat
romana. Car, forçat per enveja e persecucions d'aquells qui

8888 un ... 8889 apel·lat] *In monte Auentino, qui est iuxta Romam*
(Dionysius, f. 192; cf. Lucas, f. 71vb).

8872 C vi] *om. G* | E] *om. E* | qui²] que no *D* | quina] *post* quina *add.* guisa
o *E* | Scipió] Stipio *E* | Nasica] vasica *CG* | nasita *E* **8873** meresqué] *post*
meresque *add.* de *D* **8875** Qui ... veés] *om. G* | cosa] sua *C* | tanta] *post*
tanta *add.* de *G* **8876** Gracco] gracto *CDEF* | que] qui *H* | tenint-li] tinent
li *G* **8877** morir] mort *G* | y] *om. I* | ofegar] offegual *G* **8878** iniga] *om. G*
8881 Pèrgamo] *add.* la qual ciutat es en lombardia *AB* **8883** C vii] *om. G* |
dels ... Scipions] del damunt dit scipio *D* | damunt] *om. I* damunt ...
Scipions] Scipions demunt dits *G* | Scipions] Stipions *E* **8884** car] Cor *CG*
8886 de] *om. C* **8887** Gracco] gracto *DEF* | qui] que *D* | e] *om. CH* **8888**
munt] mont *DF* **8889** de] *om. F* | Adventino] advencinio *C* **8890** aquella]
la *F* | Gracco] gracto *DEF* **8891** o] e *FG* **8892** retinent] retenint *DF* **8894**
Car] Cor *CG* | e] *post* e *add.* per *F*

- regien Roma, empetrà ab lo senat que fos tramès missatger en 8895
Cicília. E feent demanda als déus immortals que null temps
tornàs al poble desconexent, la qual per sos mèrits obtengué,
anàs-se'n en Sicília. On, vivint per algun temps, après morí
segons la demanda que havia feta als déus.
- C. VIII. E, donchs, los dits v Cornelis són exemples manifestes de 8900
la ciutat de Roma desconexent en lurs adversitats e
persecucions e volenterosos exellaments. E no foren ells sols,
ans recitaré encara en quina forma com un hom qui era mestre
10 de la cavalleria appel·lat Mala hagués vençut e mort Espúrio
Mèlio, qui tractava que fos rey de Roma, pel bon servir que·l dit 8905
Mala havia fet als de la ciutat de Roma guardant e defenent lur
ampla libertat, fon exellat per sentència publica dels dits
romans.
- C. IX. Axí com nosaltres devem proseguir recitant ab laugera
querimònia la pensa del senat, que en les dites desconexençes 8910
fon somoguda axí com una soptosa tempestat, axí mateyx per lo
[74vb] contrari les desconexences dels hòmens singulars deuen
ésser posades e recomptades ab molt major indignació. Car,
20 com gran multitud de poble comunament no delibere, ans les 8915
més vegades faça tot quant fa ab avalot, e les persones en
singular hajen temps e loch d'aver consell e plena deliberació,
lavòs com deliberadament per lur crueltat lexen la
misericordiosa pietat deuen ésser més represes e reprovades en
lurs desconexences.

8897 la] lo *EF* **8898** vivint] vivent *DG* | algun] alguns anys o *G* | après morí] morí apres *EF* **8900** C viii] *om.* *G* | E donchs] Adonchs *E* | dits] *om.* *C* | dits ... Cornelis] v cornelis demunt dits *G* **8901** e ... 8907 e] *om.* *F* **8903** encara] *om.* *H* **8904** la] *om.* *G* | cavalleria] *post* cavalleria *add.* qui era *DEF* **8905** qui] que *C* | servir] servey *EFH* | dit] *om.* *E* **8906** la] *post* la *add.* dita *F* **8907** dits] *om.* *FG* **8909** C ix] *om.* *G* **8910** que] qui *G* **8912** les] los *H* | les desconexences] *om.* *G* **8913** recomptades] recitades *EF* **8914** de] del *CF* | delibere] deslberare *G* **8917** com] *post* com *add.* la *C* | deliberadament] deslberadament *C* **8918** misericordiosa] misericordia *F* | misericordia e *EI* | reprovades] reputades *E* | reprovats *I* **8919** desconexences] conexençes *G*

- 8920 O, ab quina pluja ni ab quins vents e tempestat de paraules
meryx ésser soterrat e ofegat lo cap de Sextílio! Qui, com fos
estat defès curosament e diligent per Gayo Cèsar d'un crim greu
del qual era malmirent e lo dit Cèsar per temps següent fos
exellat e sentenciat a mort si fos trobat per la crueltat de Cinna,
8925 qui s'havia ocupada forçivolment la senyoria del ben publich,
pensant-se lo dit Cèsar ésser segur de mort si venia en poder del
dit Sextílio, al qual havia ajudat en semblant cas, anàs-se'n a la
sua casa. E trobant-lo sobre taula, dix-li que venia ab gran
confiança a ell, esperant-ne ajuda per lo benifet qui en semblant 10
cas li havia fet. Lo qual Sextílio, axí com a persona
sobiranament desconexent, feent separar lo dit Cèsar de les
sacrades amistats de la sua inigua taula e feent-lo gitar
forçivolment dels altars de refugi de les sues malvades cambres,
no li vench en orror de liurar-lo a Cinna, cruel enemich seu, qui
8935 de continent l'escapçà.
- Valeri: posa per cas que la fortuna publica hagués fet arribar a
la casa d'aquest Sextílio un enemich seu qui, gitant-se als seus
peus, lo soplicàs ab làgremes que li hagués merçè e que li
volgués ajudar, no·t dóna vijares que fos cruel si·l foragitava de 20
si meteyx? Certes, sí. Car aquells qui havem en ^[75ra] hoy per les
injúries que·ns han fetes, com los veem constituïts en misèria e
tribulació, nos són retuts amables e graciosos. Vejes, donchs, la
malvestat de Sextílio, car no liurà en les mans cruels de Cinna
son enemich, ans son patró e singular conservador de la sua

8920 quins] quintos *F* | e] o *E* | tempestat] tempestats *D* **8921** ofegat] afogat
E **8922** curosament] curiosament *F* | greu] *om.* *C* **8923** següent] següents
CFGHI **8924** Cinna] cinva *C* | cima *D* | Cimia *CFG* **8925** senyoria] senyora
G **8928** sobre] *post* sobre *add.* una *F* **8929** qui] que *CDEFHI* | en] *om.* *D*
8930 Lo qual] *om.* *C* **8931** lo dit] *om.* *EFI* **8933** forçivolment] forcadament
D **8934** orror] error *CEFG* | liurar-lo] liura lo *E* | Cinna] cinva *C* | cima *D* |
Simia *EG* **8935** continent] mantinent *CFGHI* **8937** als] al *A* | seus] *om.* *H*
| seus seus] seus seus *G* **8938** lo] *om.* *C* | ab²] ab ab *A* **8939** dóna] *post*
dona *add.* de *EF* | *add.* a *H* **8940** qui] que *EG* | havem] haviam *G* | havien *I*
8942 són] som *DEF* graciosos] graciosos *I* **8943** no] *om.* *E* | liurà] liural *E*
| mans cruels] cruels mans *DF* | Cinna] cima *D* | Simia *EG* | Tinna *I* **8944**
ans] An *C* | Car *DEF* | son²] fon *EI*

vida. E si u féu per pahor de morir, no era digne de vida; si u 8945
 féu per esperança de premi o per diners, sobredigne era de mort.
 C. x. Passar vull a recomptar un fet de gran desconexença que
 fon quasi en totes coses semblant al damunt dit. On, com March
 Ciceró a prechs de March Cèlio hagués defès ab gran diligència
 e maravellosa eloquència Gayo Pompílio Lenato, qui era de la 8950
 terra dita Picina, e l'hagués remès saul e segur a sa terra com
 emperò molts e diverses clams fossen fets contra ell, per què la
 sua vida estava molt duptosa e perillosa, esdevench-se après de
 10 temps que·l dit Pompílio, no agreujat per March Ciceró de fet ni
 de paraula, anàs-se'n a March Anthoni, mogut per sa pròpria 8955
 malícia, demanant-li que, com ell hagués ja exellat e bandejat a
 March Ciceró, que·l volgués trametre contra March Ciceró
 feent-lo executor per escapçar-lo. E com hagués empetrada la
 cruel e abhominable actoritat, anà cuytadament ab gran goyg e
 singular a la ciutat dita Gayeta. E prenent l'om de gran dignitat, 8960
 qui devia ésser tengut en gran reverència per lo dit Pompílio, e
 açò per la gran diligència que hac en la sua defensió, lavòs, com
 era hom de gran dignitat e de honorable ofici, féu-li posar lo
 20 coll a l'escapçador. E ab sa gran crueltat levà de les espatles
 aquell cap qui era bellea de tota eloquència o parleria romana e 8965
 seguretat de pau virtuosa, la qual mantenia en la dita ciutat ab
 repòs singular. E prenent lo dit cap, portant-lo-se'n axí com si
 hagués ^[75rb] obtengudes grans e precioses despulles dels
 enemichs, tornàs-se'n ab goyg a la dita ciutat de Roma. E com

8946 per²] om. G 8947 C x] om. G | que] qui DG 8948 en ... semblant]
 semblant en totes coses G | On] Car EF 8949 Ciceró] citero CE | prechs]
 pres E | preschs I 8950 Pompílio] panpilio E | Lenato] levato DEF 8951
 Picina] pistina E | saul] suau C | sau DEFG | sal H | sa] le sua C 8952
 diverses] diversos CF | ell] ells C | què] om. F 8954 Ciceró] citero CE |
 post cicero add. ni I 8956 demanant-li] demanant AB | ja] om. G | a] om. G
 8957 Ciceró¹] citero CE | Ciceró²] citero CE 8958 per escapçar-lo] quel
 scapcas CG | com] post com add. ell AB 8959 anà] om. CG | cuytadament]
 acuytadament E 8960 singular] post singular add. goig F | add. ana G 8961
 en] ab I | Pompílio] pompeyo E 8964 espatles] post espatles add. a H
 8965 aquell] post aquell add. lo H aquell cap] om. E | o] post o add. belle
 CG 8969 tornàs-se'n] torna sen D ab] post ab add. gran G | a] en D | de
 Roma] Romana D

- 8970 ell se n'anàs carregat d'aquell càrrech tan cruel, no li vench a la
pensa que aquell cap s'enportava lo qual havia parlat e pregat
per lo seu cap propri.
- Valeri: no ha letres al món que sien sufficiens a rependre e
condempnar la singular malvestat del dit Pompílio, car no resta
8975 algun altre Ciceró qui sia soficient a plànyer e plorar dignament
la mort del dit Ciceró, qui fon lo pus bell parlar que null temps
hagués Roma.
- C. XI. O gran Pompeyo, no·m sé ab quina guisa parle de tos
fets! Car d'una part mire la tua gran e ampla fortuna, la qual ab 10
8980 la sua fortalea se havia ocupades les mars e totes les terres, e
d'altra part me recorde que la ruina o destrucció de la dita
fortuna fon en tant major que no fon la sua prosperitat, que la
mia mà no seria sufficient de posar-ho per escriptura. Mas,
emperò, per bé que nosaltres nos callem la mort de Gneo Carbó,
8985 qui com tu fosses de edat de X a XII ayns defené los béns que·t
pervenien de ton pare prenent-te sots la sua guarda e defensió,
per totstamps romandrà en les penses dels hòmens ab queacom
de reprehensió tua en quina guisa lo dit Carbó morí a manament
teu esprés. En lo qual fet de gran desconexença donist entendre 20
8990 que més volguist satisfer a la favor de Lúcio Scil·la que a la tua
pròpria vergonya.
- C. XII. Ja per açò, com nós havem atorgades e confessades
nostres desconexences, no·s deuen enfellonir ni comoure les
altres ciutats contra nosaltres, car los cartaginesos exellaren

8985 de! ... ayns] *Adolescens* (Kempf, 413). *Add. trad.* Canals.

8971 parlat ... pregat] pregat e parlat *GH* **8973** que] qui *G* **8975** algun] negun *CG* | Ciceró] citero *CE* | qui] que *I* | e] o *E* **8976** Ciceró] citero *CE* qui] que *D* **8978** C xi] *om.* *G* | ab] en *D* | tos] tots *E* **8979** gran ... ampla] ampla e gran *DEF* **8980** sua] tua *E* **8981** o] e *D* **8983** sufficient] bestant *C* **8984** Gneo] gueo *CDFHI* | gayo *E* **8985** a] o *DFG* | a ... ayns] anys e de xii *E* | defené] deffenent *G* | que·t] quit *E* **8989** teu] *om.* *E* donist] donest *F* **8990** la¹] *post* la *add.* sua *C* **8991** vergonya] *post* vergonya *add.* propria *C* **8992** C xii] *om.* *G* **8993** no·s] vos *B* | nons *F* deuen] devem *F* | deuen deuen *I* **8994** ciutats ... nosaltres] *om.* *E* | car] cor *G*

- Aníbal, qui per lur defensió e victòria especejà e vençé tants emperadors e tantes hosts nostres que, si hagués sola-ment ^[75va] morts tants cavallers, li fóra estada glòria singular. 8995
- C. XIII. No poch engenrar la ciutat de Lacedemònia hom millor ni més profitós al ben publich que fon Ligurgo en tant que, com lo déu Apol·lo fos enterrogat de la perfecció del dit Ligurgo, diu-se que·l dit Apol·lo respòs que no sabia ja si posaria aquell hom en compte dels déus o dels hòmens. Emperò ni la integritat de vida del dit hom ni la constant e leal amor que hac al ben publich ni les leys santes les quals ordenà no li pogren ésser en ajuda per defensar-lo que·ls ciutadans no li fossen contraris en tant que, adés volent-lo apedregar, adés gitant-lo de la ciutat ab avalot e furor del poble, adés ab persecució e furor de hòmens singulars, a la fi ell fon exellat de la dita ciutat de Lacedemònia. 9000
- 10 Valeri: o, e què faran les altres ciutats com aquesta, Lacedemònia, que s'atribueyx gran laor de fermetat de atemprança e de singular prudència o saviesa, sia estada tan desconexent a hom tan virtuós qui merexia que li fos feta tota honor? 9005
- 20 C. XIII. E tol gran laor e fama als athenienses aquell virtuós hom apel·lat Thesea? Certes, hoc, car cellavòs o no s'era res la ciutat d'Athenes o no s'era tan excel·lent. Car, com los ciutadans de la dita ciutat fossen dispergits hi escampats per diverses 9010
- C. XIII. E tol gran laor e fama als athenienses aquell virtuós hom apel·lat Thesea? Certes, hoc, car cellavòs o no s'era res la ciutat d'Athenes o no s'era tan excel·lent. Car, com los ciutadans de la dita ciutat fossen dispergits hi escampats per diverses 9015

8995 e¹] o *DFI* 8996 sola-ment ... morts] morts solament *EF* 8997 tants] *om. I* 8998 C xiii] *om. G* | Lacedemònia] celedonie *E* 8999 més] pus *F* que¹] li *H* 9001 dit] deu *I* | posaria] passaria *I* 9002 en] *post* en *add.* lo *G* 9003 e] *om. CG* | que] *post* que *add.* ell *C* 9004 no] lo *E* | pogren] pogueren *EFGH* 9005 ésser] venir *DE* | *om. F* | en] *om. G* | per defensar-lo] *om. E* | defensar-lo] defensar los *D* | deffenssar *F* | que·ls] quals *D* | los *F* 9007 avalot] avalots *D* | poble] dexeble *EF* | persecució] persecucions *I* 9008 de] dels *E* | dita] *om. D* 9009 Lacedemònia] la celedonia *E* 9010 com] don *C* | que *E* | aquesta] aquest *F* 9011 que] qui *E* | fermetat] afermetat *D* 9012 atemprança] temprança *E* | tan] axi *CDFG* 9013 qui] que *I* | que] qui *H* 9015 C xiiii] *om. G* | xiiii] xiii *E* | *E*] *A G* | *C H* | athenienses] Atheneses *E* 9016 Thesea] Thosa *E* | s'era] ere *CGH* | res] vers *G* 9017 d'Athenes] athanes *E* | s'era] ere *CG* | com] *om. F* 9018 dispergits] despergits *E* | hi] o *HI* | hi escampats] *om. E*

parts, aquest Thesea los recollí en una ciutat sua pròpria. E com
 9020 lo poble dels dits athenienses visqués agrestament e rusticana,
 donà-li forma e manera de gran hi excel·lent ciutat. Ítem, aquest
 mateyx, com fos hom jove qui envides era de edat de XX ayns,
 delliurà la ciutat de Athenes de la cruel senyoria o de
 l'insupportable trahut a què la obligà lo rey Mínoys. Ítem,
 9025 aquest Thesea abaxà la desfrenada supèrbia de la ^[75vb] ciutat dels
 tebans. Ítem, aquest meteyx donà riqueses e diners als fills de
 Hèrcules e aterrà ab la sua man drete poderosa e ab lo seu
 coratge virtuós tota cosa que fos viciosa, iniga e dampnosa al 10
 ben poblich. Emperò, no contrastant aquests beneficis, fon
 9030 exel·lat per los de Athenes en la menor ylla de Ciros, on los
 seus ossos foren soterrats.

C. xv. Semblant se feren los athenienses de Salon, hom virtuós
 e gran filosof, lo qual donà axí profitoses e virtuoses leys als
 athenienses que, si haguessen volgut usar d'aquelles
 9035 continuadament, hagren obtengut perpetual imperi o senyoria.
 Lo qual Salon recobrà la ciutat dita Salamina, la qual era presa
 per los lacedemonians, que·s disponia o se aparellava per fer
 guerra singular a la ciutat de Athenes. Ítem, lo dit Salon conech 20
 primer que algú la tirannia la qual tractava de ocupar-se

9022 xx ayns] *Aetate pubescente* (Kempf, 415). *Add. trad.* Canals. hom
9032 ... 9033 filosof] *Solonis, philosophi* (Dionysius, f. 195; cf. Lucas,
 f. 72vb). **9036** la² ... 9037 lacedemonians] *Salaminam, ciuitatem ab*
eorum inimicis captam, uidelicet Lacedemoniensibus (Dionysius, f. 195;
 cf. Lucas, f. 72vb).

9019 Thesea] thosa *E* | recollí] recollegi *E* | recolligi *F* | ciutat] *om.* *C* sua]
om. *G* **9020** athenienses] Atheneses *E* | visqués] justines *E* **9021** hi] *om.* *E*
9022 qui] que *E* **9023** o] e *CGHI* **9024** l'insupportable] la insoportable *G* |
 a ... la] aquella *F* | Mínoys] Reminoys *H* | Minos *I* **9025** aquest] *om.* *CG* |
 Thesea] thosea *E* | desfrenada] desefrenada *E* **9026** tebans] Atebans *H*
9027 Hèrcules] Hercles *H* **9028** virtuós] *post* virtuos *add.* que *F* | que] qui
EG | e] o *D* **9029** contrastant] contrastants *I* beneficis] benifets *EG* **9032** *C*
xv] *om.* *G* | xv] x *AB* **9033** profitoses ...virtuoses] virtuosas e profitoses *C*
 | e virtuoses] *om.* *E* **9034** athenienses] athaneses *E* | haguessen] hagues *G*
9035 hagren] hagneren *EGH* **9037** lacedemonians] cedomonians *E* |
 que·s] quis *EH* | o] e *E* **9039** algú] negu *CGHI* | tractava] *om.* *E*

- amagadament Pisístrato, e aquest fon sol qui gosà dir e metre 9040
 avant ab sa virtuosa audàcia que aterrassen a força d'armes lo
 poder del dit Pisístrato. E no contrastant los dits benifets la
 ciutat d'Athenes, li fon axí desconexent que·n la sua velesa hac
 a fogir a la ylla de Xipre e no poch ésser soterrat en la ciutat la
 qual per los seus grans mèrits li era tan obligada. 9045
- C. XVI. Mils se foren haguts los athenienses envès Melchíades
 si l'haguessen tramès en exili après que hac vençuts CCC M
 perses, com pres la ciutat dita Miratona, que com lo feren morir
 10 ferrat hi encadenat en lo càrrec. E no·ls fon assats de mostrar la
 dita crueltat envès l'om al mèrit del qual eren tant obligats, ans 9050
 encara no lexaren que·l cos del dit Melchíades, tan cruelment
 [76ra] mort, fos liurat a sepultura fins que·l seu fill apel·lat Cimon
 entrà en lo càrrec on era detengut lo seu pare, e fon ligat e ben
 ferrat.
- Valeri: lo fill d'aquest tan gran príncep, qui en temps 9055
 esdevenidors fon duch molt honrat e virtuós, se poch gloriejar
 que de la heretat de son pare aconseguí solament lo càrrec escur
 e les dures cadenes.
- 20 C. XVII. Per semblant forma ne pres a Aristides, qui era tengut
 per lo pus just hom de tota Grècia e per singular espill de tota 9060
 continència, enperò fon exellat de la ciutat de Athenes.
- Valeri: o benaventurades Athenes, qui après l'exili d'aquest tan
 gran hom han pogut trobar ciutadà axí bon hom e amador de la
 cosa publica com fon aquest, ab lo qual morí lavòs tota
 santedat! 9065

9040 Pisístrato] pisicrato *D* **9043** d'Athenes] athanes *E* | li] lin *E* **9046** C
 xvi] *om. G* | xvi] xi *AB* | athenienses] athaneses *E* | Melchíades] mechiades
F **9047** vençuts] vençut *AB* **9048** perses] presses *E* | dita] data *B* | Miratona]
 miracona *CG* | mitona *E* **9049** mostrar] mostrat *CG* **9052** Cimon] timon
DEF **9053** detengut] tengut *E* **9058** dures] dites *E* **9059** C xvii] *om. G* |
 ne] *om. E* | a] *om. EH* | tengut per] *om. C* **9060** e ...9066 continència] *om.*
DEF | tota²] *om. H* **9062** Valeri ... Athenes] *om. B* benaventurades]
 benaventurada *E* | Athenes] Athanes *E* | qui] que *CDFI* **9063** han] ha *E* |
 ciutadà] *post* ciutada *add. e G*

- C. XVIII. Temistodes és singular e manifest exempli d'aquells qui han experimentada la gran desconexença de lur ciutat pròpria. Car, com ell hagués tant zelat per la ciutat de Athenes que la retés generosa, poderosa, riqua, habundant, feent-la
 9070 senyora e principessa de tota Grècia, per temps esdevenidors la sentí axí fortment enamiga que li fon necessari de fogir e venir a merçè e misericòrdia de Xerses, lo qual à fort breu temps passat havia destrohit e vençut en favor de la dita ciutat de Athenes.
- C. XIX. Phocion, qui fon singularment instruhit en dues virtuts
 9075 que fan l'om amable e molt humà, les quals són clemència e liberalitat, no solament fon posat en la creu per los athenienses, a la qual mort lo sentenciaren, ans encara après la sua mort no trobà alguna gleva de terra en tota la regió o partida de Athenes ab la qual los ossos del dit Phocion fossen cuberts, car a
 9080 manament dels regidors de Athenes ^[76rb] fon gitat fora els térmens de la dita ciutat, dins los quals havia viscut axí com a marvellós e profitós ciutadà.
- C. XX. E, donchs, quina cosa ns veda que no esmem e jutjem ésser oradura e follia publica e manifesta que ab sobiran e
 9085 termenat consentiment les virtuts sien punides axí com si eren vicis e greus malvestats, e los beneficis sien reguardonats ab injúries? E com açò sia en totes terres abhominabla cosa, emperò, en la ciutat de Athenes era crim més intollerable, en la

9066 C xviii] *om. G* | Temistodes] Cinistodes *E* | Demistodes *FG* | Temiscodes *HI* | manifest] manife *G* **9068** Athenes] Athanes *E* **9069** la²] s *C* | generosa poderosa] poderosa generosa *D* | riqua] *post* riqua *add. e E* | habundant] habundantment *H* **9070** principessa] princessa *H* esdevenidors] esdevenidor *F* | la] lo *EF* **9072** e²] *om. G* | Xerses] Axerçes *E* | passat] *om. CG* **9073** destrohit ... vençut] vençut e destrohit *CG* | en ...Athenes] *om. H* | Athenes] Athanes *E* **9074** C xix] *om. G* | Phocion] Pheçion *E* **9075** que] qui *EG* | molt] fort *H* | les] los *F* | són] *om. E* **9076** liberalitat] libertat *CG* | la] *om. E* | athenienses] Athaneses *E* **9077** lo sentenciaren] *om. I* | sua] *om. D* **9078** alguna] neguna *CG* gleva] gloria *DF* | pocha *E* | regió] religio *FI* | Athenes] athanes *E* **9079** ab] a *EF* | del dit] de *EF* | Phocion] phession *E* **9080** Athenes] Athanes *E* **9083** C xx] *om. G* | E donchs] Adonchs *H* | esmem] esmen *G* jutjem] jutgen *G* **9084** e¹] o *H* **9085** termenat] determenat *CGH* | si] *om. D* **9087** injúries] jurias *F* **9088** Athenes] Athanes *E*

qual era instituïda ley que punia los desconexents. E certes, dretament fon instituïda la dita ley, car tota persona qui per sa negligència no ret guardó e gràcies a l'hom qui ho mereyx per sos actes virtuosos tol e destroex la mercaderia del benefici que està en donar hi en rebre, sens la qual la vida dels hòmens no poria durar. E, donchs, com merexen grans reprehensions aquells qui, com haguessen justs drets e inigues maneres de viure, més han volgut usar de ses males costumes que de la santedat de les leys! E, certes, si per la providència dels déus se pogués fer que aquests tan excel·lents hòmens de la mort dels quals he parlat en los precedents capítols, per vigor de la ley feta contra los desconexents volents-ne haver venjança, mudassen e transportassen la lur terra en altra ciutat, la qual cosa fóra justa, e no hagren retut aquell poble ingeniós en tot mal e garrulós, mut e sens lengua? Certes, sí. O ciutat d'Athenes, aquells teus fochs qui havien discòrdia entre si en aquell temps en què hac dins tu tanta divisió que·l·ls cossos dels hòmens morts se levaven a combatre! E com per los del teu poble fossen posats en un gran munt de lenya per cremar, les flames se departiren axí com si fossen gent d'armes e·s combatien ^[76va] la una ab l'altra. Aquets fochs discordants e les petites e mig derroquades cases que departien e divisien la tua

9104 en ... 9109 l'altra] *Homines mortui in aerem eleuabantur et ultra inter se ictibus corporum colluctabanturque populus capiens in casses posuit nec quieuerunt. Tandem ex omnibus mortuorum corporibus hinc inde distinctis cumulum fecerunt et, ignem de super ponentes, ipsos cremauerunt. Nec sic mortuorum impetus quieuerunt, immo flammine se adinuicem collidebant* (Dionysius, f. 196v; cf. Lucas, f. 73rb-va).

9089 instituïda] *post* instituida *add.* le dita *CG* | que punia] per punir *EF* **9090** qui] que *CDF* **9091** e] o *E* **9092** actes] acte *C* | virtuosos] virtuosos *EI* | tol] *om.* *CG* | que] qui *EGI* **9093** en²] *om.* *EF* | la²] *om.* *DEG* **9095** drets] dret *G* **9097** les leys] le ley *C* | *E*] *om.* *CG* **9100** feta] *om.* *CG* **9102** hagren] hagueren *EFH* **9103** lengua] legua *E* **9104** d'Athenes] de athanes *E* **9105** tanta] *post* tanta *add.* de *F* **9106** *E*] *om.* *CG* **9107** poble] temple *I* | fossen] fosset *E* **9108** departiren] partiren *DF* | gent] gents *FGI* **9109** Aquets fochs] aquest foch *E* **9110** e²] a *C* | que] qui *G* | departien] departien *D*

- pau són fets goyg e fortalea de Grècia. Avet que en la ciutat dita Miratona resplandexen les victòries que haguist dels persienchs. Són comptades en tu la destrucció de dues ciutats que eren apel·lades Salamín e Arthemisio, e les diverses vegades que fon vençut lo rey Xerses ab les mans vigoroses del teus cavallers, e los castells e ls fortalícis que edificaren. E, respon-me, aquets tan vigorosos que han fet les damunt dites obres on visqueren e on jahen? Certes, tu, desconexent, has fet que Thesea sia soterrat en un petit esqueyx de roqua e que Melchíades morís en
- 9115
- lo càrcer e que Cimona fos encadenat ab les cadenes on morí son pare; e que Themístodes, com fos vençedor, que s'agenollàs davant los peus de son enemich; e que Salon ab Aristides e ab Phocion fogissen de lurs cases e de lur pròpria ciutat. Emperò com tu malvadament e inigua despergisses o escampasses les
- 9120
- 9125
- 9130
- 10
- 20

9126 Diòpedis] Es refereix a Èdip. **9127** de saviesa] *In Ariopago, id est in uico sapientie* (Dionysius, f. 197v; cf. Lucas, f. 73va). **9130** que ...saviesa] *Mineruum, id est sapientie deam* (Dionysius, f. 197; cf. Lucas, f. 73va).

9111 Avet] haver *E* | havent *HI* **9112** Miratona] Miracona *I* | resplandexen] *post* resplandexen *add.* per *H* **9113** comptades] recomptades *G* | la destrucció] les destruccions *E* | que] qui *CEGHI* | eren] en *H* **9114** Arthemisio] Arthemisio *EF* | Athemisio *G* | Arthemisia *I* **9116** e·ls] els teus *E* | e *G* | respon-me] responien *CG* | responen me *F* **9117** vigorosos] vigoroses *ABI* | que] qui *DEFGI* | fet] fetes *EFG* damunt] *om.* *C* **9118** Certes] Cert *C* | desconexent] descouexent *F* Thesea] thesa *C* **9120** Cimona] Cinnona *F* | simon *G* | ab] en *G* | on] que *H* **9121** Themístodes] themidostes *E* **9122** Salon] solon *DF* | ab¹] e *G* Aristides] aristodes *EFG* **9123** e] *om.* *G* **9124** o] e *CF* | hi *D* | *om.* *E* escampasses] estampasses *F* **9125** honrist] honrests *E* **9126** Diòpedis] Diapedis *I* | carnalment ... mare] sa mare carnalment *DEF* **9127** que·l] quil *H* | carrer] carçer *E* | saviesa] çavisa *G* | Ariòpago] aripogo *E* **9128** honorable] honorable *CEFGI* **9129** pus alta] dita *C* | los² ... 9136 lochs] lo pus segur loch *E* **9130** que] qui *CEG*

- aquí donant-los singular honor, cols-los axí com si fossen
algunes coses santes e sagrades, on apar que·ls mals d'altri te
són pus graciosos e més acceptables que·ls teus ^[76vb] béns. E,
donchs, lig la ley que·t té estreta ab fort sacrament e veuràs que,
per ço com no has volgut retre deguts premis a les persones que 9135
ho merexien, has sostengudes dignament les penes de la ley que
manava punir los desconexents, passant-ne tu justa purgació. Jo
veyg que les ombres mudes de la mort dels damunt dits hòmens
virtuosos teus callen constretes per necessitat, car no poden
10 parlar, mas la lengua de les gents qu·és licenciada de parlar no 9140
calla ni cessa de dir les desconexençes de Athenes, a qui no
membren los benefets rebuts.
Mas lexem-nos de tractar dels desconexents e parlem de les
gents piadoses, car molt més val detenir lo temps en cosa
favorable e graciosa que·n matèria odiosa. Venits, donchs, a 9145
nostres mans, los desigs e diligències dels pares plens de
prosperitat; e acostats-vos, fills e filles engendrats ab senyals
benaventurats, qui havets tant fet que vostres pares sien ajudats
per vosaltres qui sots engendrats perquè·ls plàcia engenrar més
20 fills en temps esdevenidor. 9150

9131 aquí] qui *G* | cols-los] colenlos *E* | col los *F* | si] *om.* *G* **9132** algunes]
om. *E* **9134** que·t] quit *E* | que *G* | té] ha *E* | he *F* | estreta] stret *E* | scrita *G*
| que] *om.* *CG* **9135** que] qui *CEH* **9136** merexien] merexen *EH* | que] qui
EG **9137** passant-ne] passanti ne *I* **9139** virtuosos] virtuosos *EI* |
constretes] destretes *B* | constrets *DEFG* **9140** mas] Car *E* | ca *F* | mas Mas
G | qu·és] qui es *EG* **9141** de¹] *om.* *G* no] non *AB* **9142** benefets] benifet
AB **9143** dels desconexents] deles desconexençes *DG* **9144** més] *om.* *C* |
més val] val mes *G* **9145** que·n] que *CG* | odiosa] *post* odiosa *add.* *valeri*
CG | Venits] venints *G* **9146** desigs] delits *E* | plens] ples *I* **9148** qui] que *C*
| que²] quels *CG* **9149** sots] son *FG* | perquè·ls] per aquells *G* **9150** fills]
post fills *add.* e filles *E* | esdevenidor] esdevenidors *D*

Títol III. De la pietat que hagren los fills als pares e mares

C. I. Coriolà, hom de gran coratge e d'alt consell a qui per los
 seus grans mèrits era molt tenguda e obligada la cosa publica,
 9155 com inigament fos condemnat a exili, fogís-se'n als volschs,
 qui cellavòs guerrejaven ab los romans. Los quals volschs lo
 reberen ab gran honor, car en tot loch la sua virtut era estimada
 ésser de molt gran preu. Adonchs, aquest qui era vengut en la
 dita terra per cerquar loch on s'amagàs, per la sua virtut
 9160 meresqué que·n breu temps hi obtengué lo sobiran imperi. ^[77ra] 10
 D'on s'esdevench que, pus que·ls ciutadans de Roma no volgren
 aquest per profitós e digne emperador, que·l sentissen e
 l'experimentassen contra Roma duch hi enemich capital, hoc en
 tant que, com moltes vegades desbarratades les nostres hosts de
 9165 la cavalleria de Roma, de les quals hac diverses victòries
 multiplicades, estengué tan fort la dita ciutat de Roma que,
 tenint-la assetjada, acostà's ab los volschs fins als seus murs.
 Per la qual cosa aquell fastijós poble e ignorant en estimar los
 seus béns, qui no volch perdonar al dit Coriolà, qui segons la
 9170 sua falsa opinió era malmirent, fon necessitat o forçat de 20
 suplicar al seu exellat. Car trameteren al dit Coriolà missatgers,
 e no pogren res obtenir; trameteren-li après los sacerdots o·ls
 preveres ab les insignes sacerdotals –ço és vestits axí com a

9173 ço...preveres] *Sacerdotes cum infulis, id est cum signis sacerdotalibus* (Dionysius, f. 198).

9151 Títol ... mares] Títol terçer dels desconexents *F* | iiiii] *om. EH*
 hagren] haguereu *EGHI* | als] a lurs *E 9153 C i*] *om. G* | a] *om. G 9154*
 grans mèrits] meritis grans *G* | molt] *om. G* | molt tenguda] obtenguda *C*
 9155 com] *om. E* | exili] exli *E* | volschs] volchs *DEHI 9156* cellavòs ...
 volschs] *om. I* | volschs] volchs *EGH* | lo] *om. C 9158* aquest] aquell *E* |
om. F 9159 cerquar ... per²] *om. I 9160* sobiran] sobira sobiran *E 9161*
 que] *om. AB* | volgren] volguereu *EFG* | coneguereu *H 9163*
 l'experimentassen] experimentassen *I 9164* que] *om. D* | vegades] *post*
 vegades *add. agues C* | desbarratades] *post* desbarratades *add. fossen EF* |
 desbaratas *I 9165* la] *om. I 9167* tenint-la] tinent la *G* | volschs] volchs
EGHI 9168 e] *om. E 9169* qui²] que *CF 9170* o] e *C 9172* pogren]
 poguereu *EH* | o·ls ...9178 sacerdotals] *om. I 9173* les] los *CDFH* |
 insignes] insignies *G*

preveres– e tornaren-se'n buyts, per la qual cosa meravellava's
 lo senat, tremolava lo poble e·ls hòmens e les dones gemegaven 9175
 e ploraven hagrament per la destrucció que·s vehien molt
 vehina o acostada. Cellavòs, Vetúria, mare del dit Coriolà,
 prenent en companyhia sua Volúmnia, muller del dit Coriolà, e
 menant-se'n ab si los fills del dit Coriolà e de la dita Volúmnia,
 anàs-se'n a la host dels volschs. E com Coriolà entengué que sa 9180
 mare e sa muller ab sos fills e ab altres matrones de Roma
 venien a ell per suplicar que hagués mercè d'ells e de la pàtria
 on ell era nat, fon esbahit fortment e, axí com a hom torbat e
 fora de seyn, levà's de son siti e isqué'ls a l'encontre per abraçar
 sa mare. Mas com ella lo veé venir envès si, mudada de 9185
 pregàries en ira, posant-li la mà als pits, dix les paraules
 següents: ^[77rb] "Abans que tu t'acostes a mi e m'abraçes, yo vull

9181 e ... Roma] *Add. trad.* Canals. **9183** fon ... 9286 paraules] *Ad Tytum Liuium libro secundo "Ab urbe" recurramus: Tandem ergo Vethuria, mater Coriolani, Volumniam, eius uxorem, et libros secum trahens castra uolsorum, quibus preerat filius, peciit ad filium exorandum cui mater complexum ferre uolenti inquit: "Sine, priusquam complexum accipiam, sciam –inquit–, ad hostem an ad filium uenerim? Captiua materne in castris tuis sim? In hoc me longa uita et infelix senecta traxit ut exulem te, deinde hostem uiderem? Potuisti populari hanc terram, que te genuit atque aluit? Non tibi, quamuis infesto animo et minaci perseueras, ingredienti fines ira cecidit? Non tibi, cum in conspectu Roma fuit, succurrit: 'Intra menia illa domus ac penates mei sunt, mater, coniunx liberique'? Ergo si non perperissem, Roma non oppugnaretur; nisi filium haberem, libera in libera patria mortua essem! Sed ego nihil iam pati, nec tibi turpius quam mihi miserius possum: hoc, ut sim miserrima, diu futura sum". Hec uerba ponit Tytus Liuius et multa alia, sed autor breuitate scindens ea pretermittit (Dionysius, f. 198r-v; cf. Lucas, f. 73vb-74ra). Aquestes glosses ometen el següent passatge, que sí tradueix Canals: *De his uideris, quos, si pergis, aut immatura mors aut longa seruitus manet* (Livi, 1962: 60).*

9174 meravellava's] meravellats *E* | maravellas *H* **9175** tremolava] tremola *H* | e·ls] e als *F* **9176** vehien] veyá *DEF* **9177** o] hi *D* | e *EFH* Vetúria] neturia *C* | veturina *G* | mare] *post mare add. sua* **9178** Volúmnia] volumina *CFGH* | Volumpna *I* **9179** menant-se'n]menant si *F* | menant-se'n ... Coriolà] *om. E* | Volúmnia] volumina *CFGH* | Volumpna *I* **9180** volschs] volchs *EGHI* | entengué] obtengue *C* | entene *E* **9181** e¹] ab *DE* | ab²] *om. G* **9183** fon] *om. I* | e¹] *om. E* | com] *om. E* **9184** e] *om. D* | a l'encontre] ab coratje *H* **9185** veé] ve *F* | si] si si *E* | mudada] muda *E* **9186** mà] man *A* **9187** e] ne *G*

saber si són venguda a fill o a enemich; e si yo dins les tues tendes són mare o cativa. Açò m'à menada vellea malhuyrada, que yo primerament t'aja vist exellat e bandejat e pux robador hi enemich. E com has tu gosat robar, pendre ni guastar aquesta terra que t'engendrà e·t nodrí? Com és pogut ésser, jatsesia que tu venguesses ab coratge irat hi enflamat, que com entrist en aquestes encontrades no·t sia cayguda la ira e no hajan cessat les tues grans menaços? E com Roma fon davant tu, ¿com no dehies entre tu meteyx: 'Dins aquets murs són mos alberchs e mes cases secretes, hi en aquelles són ma mare, ma muller e mos infants'? Sé de cert que si yo no t'hagués engenrat, Roma no fóra guerrejada. E si yo no hagués parit fill, yo franqua morira en pàtria franqua. Mas ja açò no u dich per mi, car no pusch soferir alguna cosa que·m vinga en dampnatge que no sia a tu més vituperable que a mi miserable; e axí meteyx, que yo no pusch ésser longament cativa per rahó de ma gran vellea. Mas pren-te guarda d'aquets qui·t són presents, ço és de ta muller e de tos infants. Als quals, si tu procehís més avant, convendrà de sostenir mort ans de lurs dies o almenys de romanir en longa servitut".

E com Vetúria hac dites aquestes paraules, abraça-la Coriolà dient-li ab veu quasi plorosa: "O mare mia! Vençuda e aterrada has la mia ira, per què aquesta pàtria que m'és molt ofesa e odiosa don a les tues grans pregàries". E tantost féu partir d'aquí les sues gents d'armes que tenien assetjada Roma.

9188 a²] *om.* G | e] o **E 9189** cativa] *post* cativa *add.* A F | menada] *post* menada *add.* a CH | amenada D | *add.* ma G | malhuyrada] malaventurada F | malauuyrada G **9190** exellat] bandejat H **9191** tu gosat] gosat tu G robar] *om.* C | robar ... guastar] *om.* DEF **9192** que¹] qui GE | e·t] e **E 9193** venguesses] venguessen F **9194** encontrades] *post* encontrades *add.* que I **9195** tu] *post* tu *add.* e **E 9196** 'Dins] *om.* E | aquets] aquests aquests H **9197** mare] *post* mare *add.* e CE **9198** engenrat] concebut EF **9199** parit] petit E **9200** morira] morria H | ja] yo EG **9201** alguna] negune CG | que·m] quim EG **9203** no] *om.* F **9204** guarda] guardo G qui·t] quet CD | qui EFH **9205** infants] fills AB **9208** Vetúria] venturina G | abraça-la] abraça G **9210** pàtria] *om.* E | que] qui E **9212** que] qui DEG | Roma] *om.* B

- Valeri: adonchs, lo coratge qui era ple de dolor per la ^[77va] injúria que havia rebuda e d'esperança de la victòria que-s vehya ja en ses mans e de vergonya si lexava la cosa que havia començada ple de pahor de mort, fon buydat de totes aquestes coses per la virtut de pietat, car l'esguart sol d'una mare mudà la guerra cruel en pau de gran salut. 9215
- C. II. Aquesta matexa pietat armà lo sobiran Africà, inflamant-lo ab totes ses forces. Qui, com no entràs anvides en edat de puerícia, ja-s mes en lo camp de la batalla per fer socós e ajuda de tota sa vigor a son pare, qui de fet guerrejava ab Haníbal. Car, com lo dit pare seu estant cònsol se combatés ab Aníbal prop d'un riu dit Ticino e com per los senyals e la fortuna que eren contraris ell fos greument nafrat, posà's lo dit Africà davant son pare, defenent-lo que no morís. E no-l pogren empatxar ni la pueril edat, qu-és molt flauca, ni la poqua experiència que havia en fet d'armes ni la fortuna contrariosa de la batalla qui era contra si ni la pahor de Aníbal, qui era antich cavaller e molt exercitat en armes, que no se'n reportàs dues glòries d'aquell camp, ço és la una corona que havia defès l'emperador de mort; la segona, son pare. 9220 9225
- Valeri: aquests tan generosos exemples rebé la ciutat romana en les sues orelles, car solament los sabé per hoÿda. Mas lo primer exemple de Coriolà véu ab seus propis ulls. 9230 9235

9229 ni ... 9230 armes] La traducció de Canals no s'ajusta a l'original llatí, on es diu que ni el més veterà i experimentat guerrer hagués esquivat la por en tals circumstàncies: *Etiam ueterano bellatori pertimescendus* (Kempf, 422).

9214 de ... victòria] *om. EF* | ja] *om. CG* **9215** si] li *CG* | començada] *post* començada *add. E C* **9216** ple] plena *C* | e plena *G* | buydat] *buydada E* | aquestes] *om. CG* **9217** mudà] *om. B* **9219** C ii] *om. G* pietat] caritat *G* **9220** no] *om. E* **9221** ja-s] ja *efg* **9223** Car] cor *G* **9224** e¹] *om. C* **9226** pogren] pogueren *efgh* **9227** qu-és] qui es *DE* **9228** fet] fets *DEFI* | contrariosa] *post* contrariosa *add. que avia DEF* **9229** qui¹] qui *AB* | si] *om. H* | qui²] que *I* **9230** en] de *H* | reportàs] portas *DEFI* **9233** generosos] generoses *EI* | romana] de Roma *E* **9234** hoÿda ... primer] *om. H* **9235** Coriolà] *post* coriola *add. quiu H véu* | viu *F* | vehes *G* | vee *I* | ab] *post* ab *add. los CEG* | seus] sos *DFI*

C. III. Pompònio, qui era tribú, ço és defenedor del poble, cità Lúcio Manílio Torquato assignant-li dia cert que comparegués davant lo poble, accusant-lo de dues coses. La primera, que havia tengut ultra un ayn l'ofici del consolat, prenent color per la guerra que havia menada contra los equins; ítem segonament, [77vb] que, com ell hagués un fill qui era molt ben disposat a exercici d'armes, que-l dit pare en dampnatge del ben publich lo agreujava ocupant-lo en obres rusticanes, tolent-lo als usos publichs de cavalleria. La qual acusació sentint Màulio, hom jove, fill del dit hom citat del qual lo dit tribú inculpava lo pare, 9245 anàs-se'n a la ciutat de mantinent, postposada tota dilació, hi entràs-se'n hora de prima en la casa del dit tribú. Lo qual, pensant-se que fos vengut per denunciar los crims de son pare per lo qual era tractat asprament e dura, féu tothom exir de la cambra per mils menar a conclusió lo juhí que havia començat, 9250 no volent que-l dit jove li parlàs davant testimonis. E com aquest jove fill del dit Lúcio se veé en cas e loch de gran oportunitat per fer açò que tenia dins son propòsit, tragué lo punyal que tenia amagat e posà'l als pits del dit tribú feent-li 9255 revocar ab menaças e ab terror tot quant havia enantat contra son pare, forçant-lo de jurar que revocaria e lexaria la acusació de son pare. E axí delliurà lo dit Torquat, pare seu, que no fon citat ni hac a respondre en la dita causa. 20

Valeri: digna és de comendació la pietat que-ls fills mostren e fan als pares graciosos e benignes. Mas aquest Màulio, tant com 9260

9236 ço ... poble] *Vid.* les notes a II.1.16. **9240** contra...equins] *Nam contra Equinos pugnans* (Dionysius, f. 199; cf. Lucas, f. 74ra-rb).

9236 C iii] *om. G* | Pompònio] Pompeyo *I* | defenedor] *om. C* | mantenidor *G* **9237** Manílio] manillo *F* | assignant-li] assignant *G* **9238** que] *post* que *add. ell E* **9240** ítem] *om. AB* **9241** ben] *om. G* | a exercici] al exercici *E* | axercici *H* **9243** rusticanes] rusticals *D* **9244** acusació] ocupacio *CG* | Màulio] manilio *CGH* **9245** dit²] *om. G* | tribú] Pompeyo *I* **9246** postposada] posada *EF* **9252** veé] vees *EFH* **9253** per] de *DEF* dins] *post* dins *add. en E* **9254** amagat] *om. G* | als] al *EG* | feent-li] fahent lo *G* **9259** digna] *post* digna *add. cosa E* **9260** graciosos] graçioses *E* | Màulio] manilio *CGH*

hac pare molt aspre e dur, tant aconseguí major laor de ajudar-li com fon posat en perill; a l'amor del qual, fora l'amor natural, no l'inclinaven afallachs ni plasenteries que·l dit pare li fes ni consolacions que li donàs.

- C. IIII. De la damunt dita pietat hac enveja, volent-la semblar, March Cocta, qui en aquell dia que rebé ab gran solemnitat la vestidura qu·era dita toga, tantost com devallà del Capitoli denun-cià ^[78ra] Gneo Carbó, per lo qual son pare era estat sentenciat. E feent-lo comparar davant lo juhí e accusant-lo de
10 diverses crims, lo féu condempnar. En la qual obra mostrà gran engihh en hom de tanta joventut. 9265
- C. v. L'actoritat paternal fon axí ben poderosa a regir Gayo Flamínio. Lo qual, com fos tribú, ço és defenedor del poble e contra volentat del senat qui hi feya singular força e gran contrast promulgàs la ley en la qual licenciava que·l camp d'on
20 fogiren los francesos vençuts com tenien assetjada Roma que fos departit egualment entre tots, com emperò lo senat hagués ordenat que·n perpetual memòria romangués éntegre, no·s volch estar lo dit Flamíneo del propòsit que havia començat ni per prechs ni per menaças del dit senat, ans hi contrastava molt rigorosament. En tant que, com li diguessen que si volia axí 9270 9275 9280

9273 ço ... poble] *Vid.* les notes a II.1.16 **9275** que·l ... 9276 Roma] *Nota quod, quando Gallici Romam obsiderunt, magnum agrum multum latum occupauerunt, qui in eodem agro debellati recesserunt. Quem agrum senatus ad perpetuam rei memoriam indiuisum remanere iudicauit* (Dionysius, f. 199v; cf. Lucas, f. 74rb).

9262 fon] fos *FI* | l'amor¹] lamort *BDEFHI* | del ... l'amor²] *om.* **I 9263** no] nols *D* | l'inclinaven] lenclinaren *CG* | *om.* *D* | afallachs] afalagaments *EG* | aflachs *F* | ni¹] *post* ni *add.* a **E 9265** C iiiii] *om.* *G* damunt] divinitat *DEF 9266* Cocta] tochia *E* | cocca *GI* | que] quel *AB* | *om.* *C 9267* qu·era] qui ere *CEFG 9268* denun-cià] *post* denuncia *add.* a *FH* | Gneo] gueo *CFHI* | guayo *E* | gue *D 9269* feent-lo] faent *E* | e] *om.* *C* | accusant-lo] acusan *G 9270* diverses] diversos *C* | obra ... 9276 hom] *om.* *B 9271* hom] honor *H* | tanta] tan gran *C 9272* C v] *om.* *G 9274* qui] que *E* | hi] li *DEF 9275* licenciava] llicència *E 9276* fogiren] fogirien *I* | francesos] ffranceses *I 9278* éntegre] entregue *E* | *om.* *I 9279* Flamíneo] flamino *F* | començat] obtengut *H 9281* rigorosament] vigorosament *G* | diguessen] diguissen *H*

fortment perseverar en aquella sentència que ordenarien gent
 d'armes que iria contra ell, no-n temé res, ans se'n pujà sobre lo
 loch on se promulgaven les sentències, lo qual era fet de prohes
 9285 de naus. E com ell ja començàs de promulgar la dita ley, lo seu
 pare pres-lo per la mà e tantost, a manament del dit pare,
 devallà del dit loch. De la qual cosa no-s seguí alguna
 reprehensió ni murmur ni fon reprès per lo poble de la
 promulgació de la ley la qual havia lexada a manament de son
 9290 pare.

C. VI. Grans són les damunt dites obres e de singular pietat 10
 humanal e baronil que pertany als hòmens, mas no-m sé si-l fet
 de Clàudia, verge de la deessa Vestal, fon molt pus animós e
 més valerós que-ls damunt dits. La qual, com veés un dia que,
 9295 com lo seu pare anàs sobre-l seu carro triumphal a qui era feta
 la sobi-rana ^[78rb] honor, que un tribú del poble l'empatxava
 retenint-lo forcívolment, no lexant-lo passar avant, devallà
 soptosament del temple on estava servint a la deessa Vestal e,
 posant-se entre-l pare e-l dit tribú, vençé la gran potestat del dit
 9300 tribú, qu-era inflamada hi encesa per gran hoy hi enamistats.
 Adonchs, lo pare d'aquesta verge s'enportà la honor del 20
 triumphe al Capitoli e la dita filla sua s'enportà altre triumphe o
 victòria al temple de la deessa Vestal. E no pot hom bé
 clarament determenar a qui d'aquests deu ésser donada major

9283 sobre ... 9285 naus] *Vid.* les notes a II.4.4.

9282 sentència] *om.* B | ordenarien] ordenaren E | gent] gents CEF
 9283 que] qui CDFG | ell] *post* ell *add.* e ell G | no-n] no DE | temé] tema
 E | sobre] en I 9284 qual] qual lo qual H 9285 començàs] promulg H
 9287 alguna] neguna CDEF 9288 ni] nen E | fon] fos E 9289 promulgació
 ... la²] *om.* I 9290 pare] *post* pare *add.* et cetera B 9291 C vi] *om.* G |
 singular] singular B 9292 baronil] baronivol E | baronivol I | que] qui EF
 9293 Vestal] vescal C 9294 valerós] valoros F La] lo F 9295 sobre-l seu]
 sobre son H 9297 retenint-lo] retinent lo GH forcívolment] forcil ment D
 9298 la] *post* la *add.* dita G | Vestal] vescal CH 9299 dit tribú!] tribu
 demunt dit CG 9300 qu-era] qui era EG enamistats] enemistat CI 9302
 dita] *om.* F 9303 Vestal] vescal CH | bé clarament] clarament be D 9304
 d'aquests] daquest B | donada] estada G

- lahor, ho al pare qui la merexia per la victòria per ell obtenguda 9305
 ho a la filla qui fon acompanyada de tan gran pietat.
- Valeri: o fochs sobreantichs qui procehits de les flames eternals
 dels déus immortals! Vullats-me perdonar e atorgats-me vènia e
 mercè si yo, partint-me del vostre molt sagrat temple del qual
 he recitat en aquest capítol, convertesch lo tractat de la nostra 9310
 obra a un loch de la nostra ciutat al qual recitar me mou més
 necessitat que alguna bellea ni graciositat del dit loch, lo qual és
 un greu càrrec. Mas sé de cert que l preu de la molt cara e
 10 humanal pietat no és fet vil per alguna crueltat e adversitat de la
 fortuna contrariosa ni és enlegit per algunes sutzures, ans tant és 9315
 pus cert lo dit preu de humanitat com ha major experiència de
 misèria.
- C. VII. Com lo pretor o governador de la nostra ciutat hagués
 sentenciada a mort una dona generosa de gran sanch, feent-la
 venir davant la cadira del juhí, donant contra ella capital 9320
 sentència, liurà-la a l'alguatzir manant-li que la fes matar dins lo
 càrrec. Lo qual, com la hagués rebuda, lo carçeller mogut de
 misericòrdia, no la volch ofegar ^[78va] tantost. E per aleujar-li la
 20 pena lexava-li entrar la filla sua pròpria, emperò
 escodrinyave-la bé com hi entrava en guisa que no y metés 9325
 alguna vianda, ymaginant que morís de fam. E com fossen
 passats molts dies e la dona no morís, meravellant-se quina cosa
 era que la dita dona era sustentada per tan gran temps sens
 alguna vianda, observà diligentment l'entrada de la filla, volent

9306 filla] fi *G* | tan gran] tanta *DEF* 9307 fochs sobreantichs] foch sobre
 antich *I* 9308 e mercè] *om. I* 9309 yo] no *E* | molt] *om. DI* 9310
 convertesch] convertesch *I* 9312 alguna] neguna *CG* | ni] o *H* | e que *I*
 9313 un] *om. F* | greu] gran *GH* | molt cara] mort cruel *F* | e] *om. G* 9314
 alguna] neguna *CG* | e] o *E* 9315 ni] no *E* | algunes] negunes *CG* tant és]
 es tant *E* 9318 C vii] *om. G* 9319 sanch] *om. C* | stament *G* feent-la] feent
 lo *F* 9320 donant] denant *E* | capital] capitol *F* 9321 liurà-la] liurade *C*
 9322 Lo] la *F* | Lo ... carçeller] *om. C* 9323 volch] volgue *C* | ofegar]
 offogar *C* 9324 lexava-li] lexava hi *F* | la] sa *H* | filla sua] sua filla *EFGI* |
 sua] *om. H* 9326 alguna] neguna *CG* 9328 sustentada] sostenguda *CG*
 9329 alguna] neguna *CG* | la] *post* la *add.* dita *E*

- 9330 veure què feya ab la mare. E veé que la filla, trahent-se la mamella del si, aletava la mare tolent-li la fam ab ajuda e benefici de la sua let. La qual cosa de tan maravellosa novitat pervench del carceller a l'alguatzir, de l'alguatzir al governador, del governador al poblich consell, e impetrà remissió de la
- 9335 sentència de mort qu·era donada contra la dita dona.
Valeri: o, e quina cosa és que no penetre e que no·s pense la virtuosa pietat, la qual trobà dins lo càrcer novella guisa e manera per sustentar la vida de la mare pròpria! O, e quina cosa és tan inusitada, quina cosa és tan novella e menys hoÿda que
- 9340 aquesta, ço és que la mare sia alletada ab les mamelles de la sua filla pròpria? Pensar sia hom que açò fos contra natura, sinó que amar lo pare e la mare és la primera ley de natura.
C. VIII. Semblant pietat se recita d'una dona apel·lada Ruis. Car, com lo seu pare, dit Cimona, fos vengut a semblant sentència de
- 9345 mort e posat en semblant custòdia del càrcer, com fos constituït en los derrers dies de la sua vellea, posà'l-se sobre·ls pits alletant-lo axí com si fos infant d'un ayn.
Valeri: estan esbahits e meravellats los ulls dels hòmens com miren la ymatja que pintaren en memòria d'aquest fet. E los fets
- 9350 antichs renovellen ab lur admiració la ^[78vb] condició e natura de la cosa qu·és presencialment als ulls mostrada, creents quasi los hòmens mirar verdaders cossos vius en aquells muts lineaments

9343 Ruis] Ruis és la lectura d'alguns manuscrits, entre d'altres *Z*, probablement "par la confusion que certains copistes ont faite avec *prius*, transcrit le génitif du grec Πηρω" (Valeri Màxim, 1997: II, 109). En efecte, el nom de la noia és Pero.

9330 veé] veent *H* **9331** tolent-li ... 9336 benefici] *om. E* **9332** tan] *post tan add. gran G* **9333** l'alguatzir¹] l alguatzier *B* | *post* l'alguatzir *add. e EFH* | governador] *post* governador *add. e DEFH* **9335** qu·era] qui era *E* dona] *om. G* **9336** pense] pens *EG* **9338** vida] vianda *C* | e] *om. EH* **9339** inusitada] usitada ni *E* | usitada *G* **9340** alletada] alletata *B* | sua] *om. C* **9341** filla pròpria] propria filla *DI* **9343** C viii] *om. G* | recita] recitara *D* | Ruis] rius *F* **9344** seu pare] pare seu *H* | Cimona] Cimora *DE* **9346** posà'l-se] posal *I* | sobre·ls] sobrel *CG* | sobre lo *E* **9348** estan] Stam *C* | esbahits] esbalaits *F* | com] car *I* **9351** qu·és] *om. CG* | qui es *E* creents] trahents *E* **9352** muts] munts *CFG* | lineaments] lienaments *D*

- o departiments dels membres de les ymatges pintades. La qual
 cosa és moltes vegades necessària a la nostra memòria, que-s
 recorda dels fets antics com mira la pintura e les letres qui li 9355
 presenten les coses molt antigues axí com si li eren presents.
- C. IX. O Cimona –del qual he parlat en lo títol dels
 desconexents, en lo XVI capítol–, no·t vull embolquar en silenci
 de oblit, qui no duptist de comprar sepultura al teu pare ab les
 dures cadenes en les quals te metist volenterosament per tal que 9360
 ton pare no fos privat de sepultura. E jatsesia que tu escapasses
 de les dites cadenes e après d'algun temps fosses promogut axí
 com honrat ciutadà e fosses fet duch e capità, emperò, major
 honor aconseguist en lo càrrec que·n la cort on rebist grau de
 honorable promoció. 9365
- Valeri: les altres virtuts porten ab si gran admiració, mas la
 virtut de pietat mereyx aconseguir singular amor de totes gentes.
- C. X. Yo comprendré en la mia memòria vosaltres dos, germans,
 lo coratge dels quals fon molt pus noble que·l linyatge d'on
 venits. On, com vosaltres siats nats en Espanya de gent fort 9370
 minva e pobra, donant la vostra vida per trobar sustentació de
 viandes a vostre pare e mare, finàs la dita vida vostra molt
 gloriosament e virtuosa. Car fes pacte e covinença ab los fills de
 Paciet, lo qual matà Epasto, tiran, que si ells donaven XII M
 diners dels quals après vostra mort se sustentassen vostre pare e 9375
 mare, que vosaltres ^[79ra] mataríets lo dit tiran. E no solament

9357 del ... 9358 capítol] *Illud exemplum de quo hic agitur diffuse ponitur in precedenti capitulo, paragrapho "Bene egissent"* (Dionysius, f. 200v; cf. Lucas, f. 74vb).

9353 departiments] departiment C | partiments H 9355 com] ne CG | qui] que CEFI 9356 les] los E | molt] om. EF | antigues] antigues I 9357 C ix] om. G | O] om. CG | del] dela F 9358 xvi] xv° DEF 9360 te metist] cometist E 9362 de] a C | fosses] fossen B 9363 major] major I 9368 C x] om. G | Yo] Lo E 9369 fon] fos C | que·l] que AB 9371 trobar] donar H 9372 mare] om. D | finàs] fins E 9373 gloriosament] glariosament I | fes] fos C | pacte e] om. E 9374 Paciet] pacient C | lo ... matà] om. G | qual] om. C | Epasto] epasco C que] qui I 9375 mort] mot I | se] om. CG 9376 E] om. G

hagués audàcia de gosar tractar crim tan notable com era aquest,
 ans encara posant lo fet en execució, sots morts baronívolment e
 molt generosa. E ab aquelles vostres vigoroses mans havets
 9380 obtengut venjança als fills de Paciet e pena a Epasto e vianda
 per sustentació de vida a vostre pare e mare, e a vosaltres mort
 singularment gloriosa. Mas encara vivits en los vostres
 sepulcres per la memòria loabla que roman de vosaltres, qui
 jutjats que més valia sustentar e conservar la vellea de vostre
 9385 pare e mare que sperar la vostra.

C. XI. Molt pus manifests són los exemplis dels germans que-s 10
 seguexen que no lo damunt dit, e açò per la província de Grècia,
 qu·és molt pus nomenada que la d'Espanya. En la qual
 província de Grècia foren III germans, ço és Cleobis e Bito,
 9390 Phínomo e Anaphàs. Los primers dels quals portaren lur mare al
 temple de la deessa dita Juno; e los segons, com lur pare e mare
 fossen en les flames de Montgibell, qui és en Cicília, la un d'ells
 pres lo pare a costes e l'altre la mare, e passaren per mig de les
 flames e no·ls cremaren un cabell per poch que fos, e
 9395 portaren-los en loch segur. Emperò alguns d'aquests no hagren
 propòsit de morir per la vida dels pares e mares. 20

9387 e ... 9389 Grècia] *Patria, id est nazione et prouincia, quia illi de Hispania sed illi de Grecia, que erat magis nota* (Dionysius, f. 201v; cf. Lucas, f. 75ra). **9392** de ... Cicília] *Ethne montis Sicilie* (Dionysius, f. 201v; cf. Lucas, f. 75rb).

9377 notable] noble *CF* **9378** posant] posat *DEF* | en] a *E* | execució] exucio *D* **9379** molt] *om. CG* | vostres] vostre *E* **9380** obtengut] obtenguda *EFG* | Paciet] pacient *C* | piciet *E* | Epasto] pasco *C* | pasto *FG* **9381** de vida] *om. E* | a²] *om. C* | mort] molt *C* **9382** los] *om. EF* **9383** sepulcres] sepultures *E* | que] qui *EF* | roman] vos *H* | qui jutjats] *om. E* | qui ... 9386 sustentar] *om. CG* **9384** e] *post e add. a G* | de] del *E* **9385** e mare] *om. DEF* **9386** C xi] *om. G* | que·s] quis *E* **9388** qu·és] qui es *E* | pus] *om. EF* **9389** Cleobis] Eleopis *E* | Cleopis *H* | e] *om. H* Bito] *post bito add. e CG* | Bico *H* | Brito *I* **9390** Phínomo] finonio *CG* Los primers] lo primer *D* **9391** lur ... 9396 mare] lurs pares e mares *I* mare ... 9397 e¹] *om. E* **9392** en¹] entre *CDFGI* | qui] que *D* | la] *om. CG* **9394** no·ls] nos *CG* | cabell] capell *E* **9395** alguns] algunes *B* | neguns *CG* | hagren] han gran *C* | hagueren *EGH* **9396** dels ... mares] del pare e mare *I*

- Valeri: jo en aquesta recitació no tolch res a la laor de Grècia ni enfosquesch ni minve la glòria de Montgibell, si bé·m do lum de conexença a l'exempli d'Espanya, lo qual fon de gran pietat, qu·era escura e fosqua per la ignorància de les gents. 9400
- C. XII. Per semblant forma vull retre als scites volentorosament testimoni de gran pietat. On, com Dario ^[79rb] ab tot lo poder del seu regne vengués a pendre la terra dels dits scites hi ells, tirant-se atràs a poch a poch, fossen ja pervenguts a les derrereres solituts de lur terra, enterrogats per legats que·ls tramès lo dit 9405
- 10 Dario quant darien fi a lur fuyta o quant començarien de combatre's, respongueren que ells no havien viles ni ciutats ni camps conreats per la defensió dels quals los convengués combatre, emperò que, com vendrien als monuments o sepultures de lurs pares, sabrien e sentirien en quina forma se solen combatre los scites. 9410
- Valeri: ab aquesta una paraula de tan gran defensió e honor de lurs pares, la gent estranya, salvatge e bestial se reemé de tot crim de crueltat e inhumanitat, la qual solen haver les bèsties salvatges. Adonchs, la primera e maravellosa natura de les 9415
- 20 coses creades és maestra de la virtut de pietat. La qual no ha obs de necessitat ni paraula ni usança de letres, car ab ses pròpies forces e vigors, sens algunes paraules, aboque hi escampa en los pits e coratges dels fills la caritat o amor dels pares e de les mares. E, donchs, si tot açò fa natura, a què aprofita la doctrina 9420

9397 Grècia] *Arginam, id est Grecam* (Dionysius, f. 201v; cf. Lucas, f. 75rb). **9398** Montgibell] *Flammas montis Gebel* (Lucas, f. 75rb).

9397 laor] honor *CG* | ni] *post* ni *add.* la *F* **9398** minve] mive *D* **9399** d'Espanya] soanya *E* **9401** C xii] *om.* *G* | Per] *om.* *CG* | Der *F* retre] retraure *CG* | scites] scietes *E* **9402** poder del] *om.* *G* **9403** scites] stites *F* **9404** a¹] *om.* *EG* | a¹ ... pervenguts] fossen ja pervenguts poch a poch *H* | a poch²] *om.* *B* **9405** lur terra] llurs terras *E* *G* | lurs terres *I* terra] *post* terra *add.* *E* *C* | per] *post* per *add.* los *H* **9406** fuyta] fugir *E* quant²] *om.* *CG* **9409** que] *om.* *H* **9410** sepultures] sepulcres *CDFGH* e] o *G* | sentirien] sentiren *F* **9412** tan] *om.* *CG* **9414** la qual] les quals *H* **9418** vigors] vigor *D* | algunes] negunes *CG* **9419** coratges] coratge *AB* | dels¹] los *D* | o] e *CGHI* **9420** E donchs] Adonchs *I* | fa natura] natura fa *G* | aprofita] profita *CE*

- o l'art? Certes, la doctrina no fa los engiyns naturals dels
hòmens millors –bé·ls fa més avisats–, car la virtut molt millor
e pus perfeta nayx en sa natura, en tant que no u poria fènyer
axí perfeta doctrina, art ni escriptura. E qui ensenyà als scites,
9425 hòmens silvestres qui anaven vagabunts per los boscatges e
habitaven en les caves e amagatalls de les silves, vivints axí
com a bèsties feres del bestiar que prenien e trocejaven com a
lops, que axí responguessen al rey Dario?
- C. XIII. Aquesta mateyxa pietat instruí lo fill del rey Cresso, mut
9430 a natura, ^[79va] donant-li veu e paraula a defensar la vida del seu
pare. On, com los de la ciutat dita Sardis fossen presos ensemps
ab la ciutat per Ciro, rey dels perses, e un dels dits perses qui no
conexia Cresso ni sabia que fos rey anàs contra ell ab gran furor
per matar-lo, cellavòs lo dit fill, axí com si li fos oblidat de
9435 ésser mut e sens paraula, la qual natura li havia tolt la
dia que nasqué, cridant altes veus al perse qui volia matar son
pare, dient que no fes car rey era, féu-li tornar lo coltell en la
bahina, lo qual tenia ja a la gola del dit rey Cresso.
- Valeri: aquest qui del dia de la sua nativitat ençà era viscut mut,
9440 así meteyx en la necessitat que hac la salut de la vida del seu
pare parlà clarament e perfeta. 20
- C. XIII. Aquesta mateyxa caritat piadosa en la guerra de Itàlia
armà un jove hom punienc, qui era dit per sobrenom Pultó, ab

9432 rey ... perses¹] *Ciro, rege Persarum* (Dionysius, f. 209v; cf. Lucas, f. 75rb).

9421 l'art] art *EFG* | naturals ... hòmens] dels homens naturals *D* **9422** més] mils *G* **9423** natura] *om. H* **9424** escriptura] sepultura *G* scites] stites *F* **9426** caves] coves *CGI* | silves] selves *E* **9427** e] el *C* trocejaven] *post* trocejaven *add. axi CE* **9428** responguessen] rompassen *CG* | al] lo *C* **9429** C xiii] *om. G* | Cresso] crasso *DEF* **9430** a¹] de *CG* e] ho *C* | del seu] de son *CG* **9431** presos] preses *I* **9432** la] *om. E* Ciro] pirro *E* | e ... perses²] *om. EF* | dits] *om. H* **9433** Cresso] Crasso *EH* anàs] ans *G* **9436** qui] que *D* **9438** tenia ja] ja tenia *CG* | rey Cresso] cresso Rey *C* | Cresso] Crasso *EH* **9439** nativitat] *post* nativitat *add. a H* **9441** e perfeta] *om. CG* **9442** C xiiii] *om. G* **9443** armà] ana *C* | ama *G* punienc] puniens *CGI* | Puniech *F* | Punion *H* | Pultó] Pluto *EI*

tanta virtut de coratge e vigor de cos que, com ell fos capità de
 la ciutat on habitava, la qual tenia encircuïda e assetjada un 9445
 emperador romà qui, com li mostràs son pare –lo qual tenia
 pres, enrevirnat e guardat ab gran gent d'armes– dient-li que si
 no li liurava la ciutat que lo y mataria davant a mort cruel, isqué
 lo dit jove ab sobirana audàcia e pres ell tot sol lo seu pare, hom
 molt vell, de les mans dels dits cavallers. 9450

Valeri: de dues pietats deu ésser loat lo dit jove, la primera com
 delliurà lo pare, la segona com no liurà la ciutat.

9444 tanta] *post* tanta *add.* de *DE* **9446** emperador] *post* emperador *add.*
 de *EF* **9447** pres] *post* pres *add.* e *CG* | enrevirnat] environat *EFG* gran
 gent] grans gents *EG* | dient-li] dient *G* **9448** li] *om.* *C* | y] *om.* *E* davant]
post davant *add.* ell *E* | donant *F* | cruel] crues *E* **9449** sobirana] gran *I* |
 seu] *om.* *E* **9450** molt] *om.* *E* | dels] del *E* | dits] dit *AB* | *om.* *H* **9451**
 Valeri] *om.* *B* **9452** no] *om.* *CG* | liurà] lura *E* | la²] *post* la *add.* dita *E*

Títol v. De la pietat que s'hagren uns germans d'altres

- 9455 Aprés de la benivolència qu·és de fills a pare e mare, té lo primer grau o loch l'amor qu·és entre·ls germans, car ^[79vb] axí com justament lo primer vincle d'amor ve per haver rebuts molts e grans benefets, axí per semblant lo pus prohisme vincle
- 9460 reben lo benefet d'un loch meteyx. O, e com és plena de copiosa suavitat aquella recordació, com yo dich entre mi meteyx: ans que yo nasqués, habitava en aquell ventre en què mos germans han estat! En los breçols meteys passí lo temps de la mia infantea. Aquests que ells apel·laven he apel·lats pare e mare; una meteyxa cura e diligència han haguda en nodrir a mi e a ells; egual glòria e honor he tret de mos antichs predecessors. Certes, cara deu ésser la muller, los fills dolços, los amichs gojosos, los cunyats acceptables; mas, per tal com són coneguts
- 9465 aprés de la conexença qu·és entre·ls germans, no és benivolència al món que deja tolre la primera caritat o amor de jermà a jermà.
- 9470 C. I. D'açò que damunt he parlat me fa testimoni Scipiò Africà. Qui, com fos conjunt ab Lèlio en vincle de estreta familiaritat, no s'estech ja per açò d'anar-sse'n al senat suplicant que lo regiment de la província la qual havien tolta a son germà per res
- 9475 no·l donassen al dit Lèlio, lo qual volien trametre per principal là on era lo jermà d'Escipiò damunt dit. Prometent d'anar en Àsia, tramès missatger a Lúcio Scipió, jermà seu, com emperò

9453 v] *om.* EH | la] *om.* AB | s'hagren] haguereu EGHI | s agueren F d'altres] dels altres F 9455 Aprés] Pres H | qu·és] qui es G | de²] dels CG 9456 qu·és] qui es EG 9458 molts ... grans] grans e molts G 9460 e] *om.* H 9461 suavitat] savietat H | dich] *om.* E 9463 la mia] ma G 9464 Aquests] aquells EI | que ells] quilis E | he] *post* he *add.* yo H | he ...mare] pare e mare e apellats E | apel·lats] appellat G 9465 e diligència] *om.* G | a¹] *om.* CG | a²] *om.* C 9469 qu·és] qui es E 9470 que] qui EF 9471 a jermà] *om.* CG | jermà²] germana DF 9472 C i] *om.* G 9473 conjunt] *om.* CG | en] ab CI 9474 s'estech] stech E 9475 la²] lo CG | tolta] tolt C 9476 no·l] no la EF | volien] *om.* E 9478 missatger] missatge E

- ell fos major e son jermà menor, ell fort gloriós hi excel·lent en
fets d'armes e aquest freturós de fama e de glòria virtuosa. E la 9480
cosa que sobrepujà tot açò és car lo germà menor encara no era
dit Scipió Asiàtic, car no havia presa Àsia, e aquest ja era
apel·lat Africà per Àfrica que havia presa.
- Valeri: de dos sobrenoms, los quals són ^[80ra] Asiàtic e Africà, la
un se retench, ço és Africà, car pres Àfrica; e l'altre donà a son 9485
germà, ço és Asiàtic, car ell li ajudà a pendre Àsia, perquè pres
per a si la vestidura de pòrpora la qual li donaren –car hac la
10 honor del triumphe com pres Àfrica– e l'altra liurà a son jermà.
E fon major en les armes que féu com se pres Àsia que no fon
son germà en la honor de l'imperi, car tota la conquesta de Àsia 9490
se féu per lo gran esforç e cavalleria e consell del dit Africà.
- C. II. Marcho Fàbio, cònsol, com après que hac vençut en
victoriosa batalla lo poble dit Aruncho, e sobrades les gents
apel·lades veietanes, li fos presentada per lo poble e per lo senat
la sobirana honor del triumphe, no la volch rebre. E açò per tal 9495
com en aquella batalla morí lo seu jermà, qui era conseller,
combatent fortment e vigorosa.

9490 car ... 9491 Africà] *Add. trad.* Canals. **9493** Aruncho] Kempf (432) edita *Etruscis* i dóna en aparat les lliçons *et amicis, et amiclis, et amiculis* i *amiclis*, que, segons l'editor, són les que es troben en “*omnes boni codices*”. Tanmateix, alguns manuscrits van corregir aquests noms en *Auruncis* o *Aequicolis*. Precisament Z és un d'ells, ja que transmet la lliçó *Aruncis* (f. 75vb), que explicaria la traducció de Canals.

9480 fets] fet C **9481** que] qui G | sobrepujà] sobrepuge G | sobre premia H | encara] *om.* EF **9483** per Àfrica] *om.* D | presa] *post* presa *add.* africa D **9484** dos] tots C **9485** se] sen H | ço ... e] *om.* H | car ... Àfrica] *om.* CG **9486** ço és] *om.* CG **9487** a] *om.* G | donaren] donaven E | car] cor C **9488** com] cor C | e] *om.* F **9489** fon¹] fom B | que² ... 9494 Àsia] *om.* CG | fon²] feu D **9490** la honor] laor EF **9492** Marcho] A marcho H vençut] vençuts CG **9493** Aruncho] arunto CDEFG | Aramito H | aruccon I | sobrades] sobrant E **9494** apel·lades] dites E | presentada] presentat CG | per¹] *om.* C **9496** lo seu] son E **9497** combatent] *post* combatent *add.* sa C | vigorosa] victoriosa D

Valeri: e quanta pietat de caritat fraternal nos pensam que
habitàs en lo coratge d'aquest, per la qual pietat s'és apagada la
9500 gran resplandor de la sobirana honor del triumphe!
C. III. Ab l'exempli damunt dit és loada la edat antiga, mas
l'exempli següent orna o embelleyx lo nostre present setgle. Lo
qual exempli és de dos jermans qui foren fills verdaders e
naturals de la gent dita Clàudia e, puyx, foren ornament e bellea
9505 de la gent apel·lada Júlia, de la qual foren fills adoptius. La un
dels quals jermans, ço és Tibèrio, príncep e pare nostre de
Roma, hac empremtada en lo seu cor tanta e tan gran amor de 10
son jermà Drúsio que, com après que·l dit Tibèrio hac vençuts
los burgonyons se'n vengués a Pavia per visitar sos parents, e
9510 sabut que·l seu ^[80rb] jermà Drúsio era greument malalt en una
terra dita Germània, soptosament, sens altra dilació se partí
d'aquí. Mas quanta era la cuyta que tenia de veure lo dit jermà e
com se cuytava de caminar espatxadament, mostren-ho los actes
següents. Car, passant los monts dits Alpes e trespasant lo fluvi
9515 dit Reno, caminant de nit e de dia, mudant d'àbit e de cavalls,
anà CC M passos per la terra estranya e de les gents estranyes les
quals havia vençudes e desbarratades a poch de temps passat. 20
Hi en tot aquest camí axí lonch e perillós no menà ab si per

9499 los burgonyons] *Post uictoriam quam de Burgundis habuit*
(Dionysius, f. 203v; cf. Lucas, f. 76ra). | Pavia] *Ticini, id est Papie ciuitati*
(Dionysius, f. 203v; cf. Lucas, f. 76ra). **9516** les ... passat] *Per terram*
barbarorum quos paulo ante uicerat (Lucas, f. 76ra).

9498 pietat ... fraternal] caritat fraternal e pietat *G* | fraternal] *om. E* **9501**
dit] *om. D* | la] *om. B* | mas] *om. I* **9502** o] e *CEFG* **9504** gent] *om. C*
9505 adoptius] adeptius *I* **9506** ço] *om. CG* | és] *post es add.* dit *G* de]
post de add. le ciutat de *C* **9507** empremtada] empreptada *H* **9508** que]
qui *F* **9509** burgonyons] bergunyons *EF* **9510** que·l] *post quel add.* dit *H*
9511 sens] *post sens add.* tota *EF* **9512** quanta] tanta *E* **9513** actes] antes
E **9514** passant] passants *D* | passats *EF* | monts] munts *CEHI* | Alpes]
alpies *E* | trespasant] transpassat *F* | fluvi] munt *CG* | flum *FHI* **9515**
Reno] Rono *B* | nit ... dia] dia e de nit *F* **9516** anà] sana *D* passos] passes
CE | terra estranya] stranya terra *EF* **9517** desbarratades] desparatades *E* |
passat] passant *B* **9518** menà] amena *F*

- companyhia sinó un hom apel·lat Vaandabaye, en lo qual
singularment se confiava. E com lo dit Tibèrio se fos posat a 9520
gran treball e a perill de la sua persona en tant que ja li fallís
l'ajuda de les persones mortals, acompanyaren-lo en aquets tan
grans perills la divinal pietat e los déus, qui són donadors e
conservadors de les sobiranes virtuts, e Júpiter, feel e leal
protector e defensor del nostre imperi de Roma. E com 9525
Drúsio sabé que son jermà Tibèrio venia, jatsesia que fos més
prop de la mort que de la recepció del dit jermà, car ja era
10 destituhit de la vigor corporal e aterrat e aflaquit en los esperits
vitals, emperò, en aquell moment o punt qu'és entre la vida e la
mort manà que totes les legions dels cavallers l'isquessen a 9530
rebre portants la sua bandera ab los seus insignes o divises, e
que·ll saludassen axí com ha emperador.
Ítem, manà lo dit Drúsio que·n la dreita part de la cort fos
posada a son jermà una cadira, e que fos nomenat cònsol hi
emperador. E fet açò en aquell moment de temps, féu loch a la 9535
majestat de son germà e partí's d'aquesta vida present.
Valeri: no trop ^[80va] al món exempli d'amor qu'és entre parents
20 que pus pròpiament e ab major similitut puscha ésser
acomparat al d'aquets dos jermans que·l de Pòl·lux e Càstor,

9519 Vaandabaye] el nom llatí d'aquest personatge és *Antabagius*. Alguns manuscrits llatins van incorporar la partícula *nam* al davant del nom i copistes posteriors van unir els dos mots creant les lliçons *Namatabagio* o *Nautabagio* (vid. Kempf: 433). Z transcriu *Naandabayo* (f. 76ra).

9519 Vaandabaye] va auda *DFI* | bax *CG* | badu *E* | bache *F* | bayne *I* **9521** treball ... a] *om. E* | a] *om. DFGI* | fallís] fallia *E* **9522** mortals] humanals *C* **9523** qui] que *I* **9525** de Roma] *om. E* **9526** Drúsio] Durcio *I* **9527** car] Cor *CG* **9528** destituhit] discuyt *E* | los] lo *E* **9531** rebre] rebrel *EF* | portants] portant *CFG* | los ... insignes] les sues insignies *G* | insignes] *post* insignes *add.* senyals *E* | *add.* o senyals *F* **9532** ha] *om. F* | ha emperador] *om. E* **9533** Ítem] *om. I* | de ... cort] *om. CG* **9534** a ... cadira] una cadira a son germa *EF* **9535** de temps] *om. D* a ... 9539 e] *om. I* **9537** al ... exempli] eximpli al mon *G* | exempli] eximpli *EF GH* | entre] entrels *CG* **9538** que] qui *CG* | e] *om. E* | major] amor *C* **9539** acomparat] comparat *D* | al] als *CG* | al d'aquets] ab aquests *F* | al ... dos] ab dosos daquests *E* | e] *post* e *add.* de *F*

- 9540 que hagren entre si tanta d'amor que, segons opinió dels gentils,
foren posats en lo cel per un signe qui és dit Gèminis.
- C. IIII. No·m pens que desplàcia als dits dos emperadors de
excel·lent memòria si pose en la derrera part d'aquest títol la
sobirana pietat que hac un cavaller de son jermà. Lo qual
9545 cavaller, com prenguéis lo sou de Gneo Pompeyo, qui menava
guerra en Espanya contra un hom dit Sertòrio, esdevench-se cas
que, com un dia se combatessen los de Pompeyo contra los
sertorians e un cavaller de part de Sertòrio esvahís fortment e
vigorosa lo dit cavaller de Pompeyo, aquest, prenent-se ab 10
9550 aquell qui axí l'esvahia, matà'l. E com lo cos jagués a terra e
aquest lo despullàs, conech que son jermà era aquell lo qual
havia mort. Per la qual cosa, blasfemant los déus per la victòria
que li havien donada, la qual null temps desijà, portàs-se'n lo
cos prop la sua host e, vestint-li una preciosa vestidura, posà'l
9555 sobre un gran munt de lenya. E com hac donat lo foch, pres
soptosament lo coltell ab què matà son jermà e mes-lo's pels
pits. E gitant-se sobre·l cos de son jermà, volch que una flama
de foch cremàs abdosos los cossos qui eren exits d'un ventre.
- Valeri: leguda cosa era de viure a aquest hom qui innocentment 20
9560 havia mort son jermà, escusant-lo benefici de ignorància, car no
sabia que fos son frare. Emperò més amà usar de la sua gran

9540 que² ... 9541 Gèminis] *Notandum quod, fabulose loquendo, Castor et Pollux, filii Iouis et Lede, tantum dilectionis amore fuerunt astricti quod conuersi fuerunt in signum celeste quod dicitur Gemini* (Lucas, f. 76ra; cf. Dionysius, f. 204).

9540 que¹] qui *CDFGHI* | hagren] agueren *EGHI* **9541** signe] senyal *CGH* | dit] *om. CG* **9542** C iiiii] *om. G* | dits dos] ii dits *D* **9543** derrera] dreta *H* **9544** de ... 9548 cavaller] *om. I* **9545** Gneo] gueo *CDFI* | Guayo *E* | Pompeyo] pempeyo *H* **9546** contra] *om. C* | Sertòrio] satorio *C* | Sortorio *E* **9548** sertorians] sortorians *EI* | Sertòrio] Sortorio *EI* **9550** a] en *EF* **9554** preciosa vestidura] vestidura preciosa *C* | vestidura preciosa *G* | posà'l] portal *C* **9555** gran] *om. DEF* | com] *post com add. li G* **9556** pels] per lo *CE* | pel *I* **9557** cos] foch *H* **9559** a] *om. D* **9560** escusant-lo] *post escusantlo add. lo G* **9561** frare] germa *DEF* amà] *post ama add. de H* | la sua] sa *G*

pietat que de vènia e mercè d'altri, acompanyant lo dit ^[80vb] jermà
 en la mort volenterosa.

9562 vènia] via *E* | e] *post e add.* de *C* **9563** en] a *B* | volenterosa] *post*
 volenterosa *add.* Seguexsa lo *CG* | volenterosament *E*

Títol VI. De la pietat que hagren molts a la lur pàtria o terra

9565

Pus que la pietat ja ha satisfet als vincles e ligaments d'aquells qui han entre si parentesch e consanguinitat, resta ara que la dita pietat sia donada a servitut e favor de la pàtria, la magestat de la qual pàtria o terra pròpria és igualada ab la actoritat de les

9570

sobiranes divinitats. E com los déus dejen ésser honrats més que los parents carnals, apar que la dita actoritat de la pàtria se subjuga les vigoroses forces dels parents, com fa ésser més amada la terra pròpria que·ls dits parents. La qual cosa veent, la

10

9575

caritat o amor qu·és entre·ls jermans volenterosament fa loch a la dita pietat de la terra o del ben poblich. E certes, bé és assats rahanbla cosa que u faça, car per bé que una casa s'enderroch

moltes vegades, roman l'estament del ben poblich en son ésser, mas si ruina o destrucció se met en tota la ciutat necessari és que senmen totes les cases. E què aprofita voler aquestes coses

9580

provar e declarar ab paraules, com sien de molt gran e fort vigorós poder segons que han testificat diverses ab pèrdua e destrucció de la lur vida?

C. I. Bruto, estant cònsol de Roma, fon lo primer qui·s posà en la batalla que hagren los romans contra Tarquino Superbiós, qui

20

9585

era estat foragitat del regne e volia'l recobrar. E vengren-se en l'encontre lo dit Bruto e Arunto, fill del dit Tarquino Superbiós,

9564 vi] *om.* EH | hagren] agueren DEFGHI | a la] al CG | a I | la²] *om.* D
9566 la] *om.* DF | ja ha] age CDGHI | ja ... satisfet] ha satisfet ja EF | e] o
 I **9567** qui] que E | consanguinitat] sanguinitat EH **9568** e] o H | la
 magestat] *om.* H | la² ... 9572 pàtria] *om.* I **9569** o] e E | pròpria] *om.* D
 igualada] collocade C **9571** la²] *post* la *add.* dita H **9572** vigoroses]
 victorioses D | ésser més] mes esser E **9574** qu·és] qui es E | entre·ls] entre
 E **9575** o] e DEFH | assats] *om.* CG **9576** u] n C | s EF | casa] cosa
 CDEFGI | s'enderroch] sesderroch C **9579** senmen] senimen G cases]
 coses E | aprofita] profita E **9580** e fort] sforç e E **9581** diverses] diversos
 G | e destrucció] *om.* H **9582** la] *om.* DEF **9583** C i] *om.* G **9584** hagren]
 hagueren EGH **9585** regne] regnat CG | recobrar] cobrar D vengren-se]
 vengueren se EFGH | en] a DEFGH

e feriren-se tan forts que trencaren les lançes e nafraren-se axí cruelment que la hu ^[81ra] caygué mort d'una part, l'altre d'altra.

Valeri: bé pusch dir e averar al poble romà que molt hac a cor la sua libertat, per la qual axí moriren los seus cavallers.

9590

C. II. Com en lo mig del mercat de la ciutat de Roma se n'entràs soptosament la terra e romangués allí una gran fossa e molt pregona de la qual exia una exalació podrida que infestava molt los romans, sobre la qual cosa, enterrogats, los déus responguessen que aquella fossa se podia omplir solament

9595

10 d'aquella cosa per la qual lo ben poblich era més valerós e pus excel·lent, un jove apel·lat Cúrcio, hom noble de cor e de linyatge, declarà la paraula dels déus dient que la ciutat de Roma resplandia més en virtuts e fets d'armes que-n altres coses. Per la qual cosa ell, ornant-se ab los insignes ho ornamentals de cavalleria, pujà-se'n sobre son cavall e, ferint-lo fortment ab los esperons, entràs-se'n en aquella gran e soberga pregonea de la fossa. E tots los ciutadans qui eren presents per fer-li singular honor gitaren-li diverses blats damunt, e tantost la terra tornà al seu primer estament.

9600

9605

20 Valeri: e jatsesia que après d'açò en lo dit mercat se sien fetes moltes coses de gran noblea, no és huy en nostres dies exempli de la pietat que hom ha a sa terra pròpria que sia pus excel·lent que del dit Cúrcio. Após del qual Cúrcio, qui té lo principat de

9587 forts] fort *CG* | trencaren] *post* trencaren *add.* se **F 9588** hu] hun *A* d'una] dele una *CDEFG* | part] *post* part *add.* e *CEFGH* | d'altra] de laltre *CDEFG 9589* pusch] puchs *B 9590* axí] *om.* *I* | moriren] morien *ABD* seus cavallers] cavallers seus *E 9591* C ii] *om.* *G* | en lo] al *E* | lo] *om.* *G* se n'entràs] sentras *F 9593* una] *post* una *add.* gran *DEF* | que] qui *EFG 9594* déus] *post* deus *add.* e *C 9595* responguessen] respongueren *DE* omplir] complir *CG 9597* Cúrcio] curio *D* | Curtio *HI 9598* declarà] detlara *F 9599* que-n] que *H* | que-n altres] que daltres *EG 9600* los] les *G* | sos *H* | ho] e *CG* | *om.* *DEF 9603* fossa] *om.* *B* | qui] quiy *E* | per fer-li] feren li *I 9604* diverses] diversos *CG 9606* Valeri] *om.* *G* | e] *om.* *CGI* | fetes] fets *F 9607* exempli] eximpli *DEFGH 9608* ha] haje *E* que²] qui *G 9609* que del] quel *GH* | Cúrcio¹] curio *D* | Turçio *E* | Curtio *HI* | Após ... Cúrcio²] *om.* *H* | Cúrcio²] curio *D*

- 9610 laor e de glòria, posaré un fet semblant de la damunt dita història.
- C. III. Un senyal fort novell e de singular matèria esdevench a Genício, qui era pretor. E hac lo dit ^[81rb] senyal com ell exís per una porta de Roma vestit axí com a emperador. On, com ell
- 9615 passàs per la dita porta, soptosament apparech sobre·l seu cap un senyal a forma de dos corns. E com sobre açò fossen enterrogats los déus e responguessen que lo dit Genício seria rey si tornava en la ciutat, ell, per tal que no hagués la dita senyoria real, exellà's de son plan voler perpetualment de Roma. 10
- 9620 Valeri: o digna e loable pietat que hac lo dit Genício a la sua terra pròpria! Per la qual cosa mereyx haver molt major glòria que VII reys qui regnaren en Roma, lo primer dels quals fon Ròmulus; lo segon, Numa Pompílio; lo terç, Túl·lio Hostílio; lo III, Actito; lo V, Prisco Tarquino; lo VI, Curvo Túlio; lo VII,
- 9625 Tarquino Superbo. Sobre tots aquests VII devia obtenir honor lo dit Genício. Hi en senyal de la sua virtuosa obra fon posada la ymatge del seu cap ab los corns que y apparregueren en la porta per on isqué, dita Raudo Colària, que antigament era nomenada Erarandea. 20

9622 lo ... 9626 Genício] *Notandum eciam quod VII reges in Roma regnauerunt: primus fuit Romulus, secundus Numma Pompilius, tercius Tullius Hostilius, quartus Acticus, quintus Priscus Tarquinius, sextus Curuus Tullius, septimus Tarquinius Superbus* (Lucas, f. 76vb). Dionysius (f. 206v) transcriu correctament els noms del quart rei, *Ancus*, i del sisè, *Seruius*. **9628** que ... Erarandea] *Olim aera raudera dicebantur* (Kempf: 437). La traducció correcta, per tant, seria “antigament el bronze era anomenat *raudera*”. Canals ajunta dos noms que en realitat tenen funcions diferents, subjecte i predicatiu.

9610 fet semblant] semblant fet *E* **9612** C iii] *om. G* | Un] en *CI* matèria] matèria *E* | a] *om. B* **9613** Genício] *Genesisio G* **9614** a] *om. C* **9617** Genício] *Genesisio G* **9618** ciutat] *post ciutat add. e C* **9620** e] o *I* Genício] *Genesisio G* **9622** que] qui *D* | regnaren] regnaven *CI* **9623** Hostílio] *om. E* **9624** Actito] *Attito CG* | atínto *DF* | Acinto *E* Prisco] *pisco C* | Pere rischo *E* | pristo *FI* | lo² ... 9628 Tarquino] *om. I* | Curvo] *curio F* **9625** Superbo] *superbios E* | lo *superbios F* **9626** Genício] *Genesisio G* **9627** que y] qui *G* | y] *om. C* **9628** Raudo] *rudo C* | que] qui *CEG*

- C. III. La laor del dit Genício donà successió de semblant acte a 9630
Èlio, qui axí meteyx era pretor. Qui, com un dia proposant
davant tot lo poble devallàs un oçell dit pigot e·s posàs damunt
lo seu cap e, sobre açò enterrogat lo adevinador, respongués
que, si lo dit pigot era reservat a vida, que la casa del dit Èlio
hauria gran prosperitat e la cosa publica venria a gran misèria e, 9635
si lo pigot moria, que seria tot lo contrari, pres-lo Èlio e,
donant-li un gran mors al cap, matà'l davant tot lo senat. E après
de temps s'esdevench que XVII cavallers del seu linyatge dels
10 [81va] Èlios, hòmens forts e vigorosos, moriren en la batalla que·s
donà en Cannas. E lo ben poblich de Roma cresqué en tanta de 9640
prosperitat que obtengué lo sobiran imperi del món.
Valeri: Sil·la e Màrio e Cíntia menysprearen hi escarniren los
dits exemplis axí com a coses folles e menyspreades, aterrant e
destrohint lo ben poblich ab diverses guerres civils per lur gran
malvestat. 9645
C. v. Plúvio Dècio, qui fon lo primer qui introduí los del seu
linyatge en l'offici del consolat, com en la batalla latina veés les
açes o batalles dels romans quasi vençudes e aterrades, votà als
20 déus lo seu cap per lo profit del ben publich. E soptosament,
estreyent lo cavall, ferint ab los esperons, meté's enmig dels 9650
enemichs liurant si a mort per restaurar la cavalleria de Roma. E
après que hac feta gran mort e destrucció dels enemichs, caygué

9644 ab ... civils] *Quia urbem Romanam ac rem publicam bellorum
ciuiliū cladibus multipliciter afflixerunt* (Dionysius, f. 207; cf. Lucas, f.
76vb).

9630 C iiii] om. G | Genício] Genesis G 9631 Qui] que H 9632 e·s] e D
damunt] devant DE 9633 adevinador] devinador C 9635 cosa] casa F
cosa publica] publica casa E | venria] auria C | a] om. C | e²] post e add.
que CDEFGI 9636 lo¹] dit E 9637 al] en lo H | al cap] om. E | tot] om.
E 9638 xvii] xxiii E 9639 Èlios] Elions E | post elios add. dels I | que·s]
quels C | quis E 9640 de²] om. CEF 9641 del món] om. F 9642 Cíntia]
cimia CG | cinta EF | escarniren] estarniren F 9643 dits] dit C | exemplis]
eximplis DEFGH 9646 C v] om. G | Plúvio] Puno E | Fluvio G | introduí]
instrui DEF 9648 e aterrades] om. I 9650 enmig] amig C 9651 si] se CG
| restaurar] deliurar C 9652 mort ... destrucció] destruccio e morts EF

9655 en terra cubert e ple de lançes, darts e sagetes, de les nafres e de
 la sanch del qual vench la victòria als romans, de la qual
 estaven desesperats.
 Valeri: no fóra estat semblant acte fet en Roma d'aquest si ja lo
 dit emperador no hagués engenrat un fill en totes coses, en fets
 hi en coratge, semblant a son pare. Lo qual fill, com regís
 l'offici del consolat en la quarta vegada, volent seguir l'exemple
 9660 de son pare ab semblant devoció, en semblant batalla exint als
 enemichs volenterosament, feent vot als déus axí com son pare,
 fortificà la virtut dels cavallers de la nostra ciutat, que ja de tot 10
 en tot eren sobrats e vençuts. Per què fort és cosa difícil a
 determenar qual cosa fon ^[81vb] més profitosa al ben poblich, o
 9665 com hac aytals prínceps e barons o com los perdé. Car la lur
 vida contrastà que la nostra cavalleria no fos vençuda, e la lur
 mort féu que la nostra gent vençé e obtengué victòria valerosa.
 C. VI. No morí per la cosa publica lo sobirà Scipió Africà, mas
 ab la sua maravellosa virtut provehí que·l ben publich no morís.
 9670 Car, com la nostra ciutat fos axí aterrada e venguda a menys per
 la batalla que havia perduda a Cannas que no apparexia que fos
 sinó despula o presa de Aníbal, victoriós, per la qual cosa les 20
 gents d'armes de la nostra host prostrada e molt aminvada
 haguessen concluït a consell de Metel·lo que desemparassen la
 9675 ciutat e Ytàlia, aquest dit Scipió Africà, qui cellavòs era hom
 assats jove, estant tribú de la cavalleria, trahent l'aspasa e
 tenint-la nua en la man dreita, menaçant la mort a cascú, forçà'ls

9653 darts] days *I* | nafres] *om. H 9654* del] dela *E* | del ... vench] donant
C | dona *G 9656* fet ... Roma] en roma fet *EF 9657* fill] *om. CG* | en²] e *E* |
 fets] *post* fets *add. darmes EF* | fet *I 9658* en] *om. CG* | semblant]
 semblant *CG* | Lo ... 9664 pare] *om. B 9659* l'exemple] *leximpli EFGH*
9660 de son] del *EF* | ab ... batalla] en semblant batalla ab semblant
 devocio *EF* | devoció ... semblant²] *om. CG 9662* fortificà] certifi *E* que]
 qui *CG* | de² ... 9667 eren] eren de tot en tot *E 9663* fort és] es fort *H 9664*
 qual] que la *E 9665* e] o *F 9666* vida] virtut *E 9668* C vi] *om. G* Africà]
 affrita *F 9669* maravellosa] sobirana *H 9671* a] en *DEF 9672* o] *om. CG* |
 les] *post* les *add. nostres EF 9673* aminvada] amivada *D 9674* concluït]
 conclos *G* | Metel·lo] Macello *E* | la ciutat] les çitats *EF 9675* e] de
CDEFGI | dit] *om. CG* | hom] *om. CE 9676* l'aspasa] laspaa *AB 9677* a] de
EF

- de jurar que null temps lexarien ni desempararien la terra de Ytàlia. E no solament mostrà lo dit Africà pietat plena e habundosa a la cosa publica, ans encara la féu tornar als coratges dels seus cavallers, d'on la dita pietat ab gran pahor fugia. 9680
- C. VII. E per tal que dels hòmens singulars vingam a tractar de tots en universal, vejes quanta e com ardent fon l'amor que tota la ciutat hac a la terra pròpria. Car, com en la segona guerra de Cartayna fos axí forts disminuïda la peccúnia del ben poblich que no bastava per satisfer al sacrifici e a la servitut dels déus, aquells qui arrendaven los drets de la ciutat volenterosament se n'anaren als censors, qui eren los pus principals zela-dors [120vb*] de la cosa publica, dient-los que pagassen lo sou e fessen los altres pagaments segons [121ra*] que havien acostumat axí com si la cosa publica habundàs en molta peccúnia, oferint-se volenterosament de prestar gran summa de moneda, prometent que no-n demanarien malla fins que la dita guerra fos de tot finida. E no solament hagren los damunt dits pietat a la terra pròpria, ans encara los senyors dels catius los quals havia donats a libertat Sempèrnio Gracco per la singular victòria que hac en Benevent, los quals senyors sobresegueren per gran temps que no demanaren a l'emperador lo preu dels dits catius. Per semblant forma los cavallers, los centurions e les gents d'armes no demanaren lo sou ne-ls vench en desig de rebre-lo. 9685 9690 9695 9700

9689 qui ... 9690 publica] *Censores ciuitatis, id est qui preerant censui et moribus atque electionibus consulum* (Dionysius, f. 208; cf. Lucas, f. 77rb).

9680 a ... publica] *om. H* | féu] *post feu add.* Ans encara la feu **9681** seus] *om. H* | ab ... pahor] *om. H* **9682** fugia] *figien E* **9683** C vii] Valeri *DEF* | *om. G* | *E*] *om. G* | tal] *om. H* **9684** en] *om. CE* **9685** guerra] *gerra E* **9686** forts] *om. EFGH* | disminuïda] *diminuada E* **9687** per] a *D* **9688** aquells] *Aquelles B* **9689** zela-dors ... 9794 estada] *def. A* **9690** e ... los] als *H* **9691** acostumat] *acostumats B* | si] *om. H* **9694** no-n] no *H* | dita] *om. E* **9695** finida] *finade CE* | hagren] *hagueren EG* **9696** pròpria] *om. F* | havia] *havien EGI* **9697** donats] *donat D* Gracco] *gracto CDF* | gratto] *E* **9698** sobresegueren] *sobre sigueren D* **9699** lo ... dels] los *C* **9701** vench] *tenc C* | rebre-lo] *rebrels C*

- Ítem, los hòmens e les dones tot quant aur ni argent possehien e los infants totes les joyes e divises que portaven en senyal de lur generositat donaren per sustentar la cosa publica posada en cas axí estret e defícil.
- 9705
- Ítem, aquells qui per alguns mèrits lurs e per fets d'armes singulars eren afranquits del càrrech del trahut, e açò per benifet e gràcia del senat, no volgren usar de la dita gràcia, ans prestaren tot quant aur e argent ^[121rb*] possehien a la cosa publica
- 9710
- Volentorosament e franca.
- Valeri: no ignoraren los dits romans en quina forma, com Camil·lo tenint assetjada la ciutat dita Veyos, feent vot al déu Apol·lo Dèlfico que si ell obtenia la dita ciutat que li daria tant en aur quant valria la dècima de tot quant pendria e, obtenguda
- 9715
- la ciutat, com no hagués tant aur en la caixa del ben publich que bastàs per complir son vot, les matrones de Roma portaren tots lurs ornaments al loch on estava la peccúnia de la cosa publica.
- Ítem, per semblant forma havien hojyt dir los romans en quina guisa, com los francesos tenguessen assetjats los romans en lo
- 9720
- Capitoli e per açò finassen ab ells que·s levassen del setje e que·ls darien mil quintars d'aur, a la qual prometença com la peccúnia del ben publich no bastàs, totes les dones de Roma portaren lurs ornaments, ab los quals compliren açò que·ls romans havien promès e delliuraren la ciutat d'èsser presa.
- 9725
- Adonchs, los dits romans, moguts per lur propri engiyn e coratge virtuós e per los exemplis vells e antigats, jutjaren que

9702 los] les H | ni] e H 9704 generositat] post generositat add. lo E en ... 9708 axí] axi en cars G 9706 fets] fet I 9708 del ... gràcia²] om. E volgren] volgueren FGHI 9709 e] ne C | ni I | possehien] possehiren E 9710 volentorosament ... franca] om. H 9711 Valeri] om. E | ignoraren] ignoraven DEFI 9712 Camil·lo] camllo B | Carmillo H | tenint] tinent E assetjada] om. EF | ciutat dita] dita ciutat C 9713 Dèlfico] delfito EI que²] post que add. ell E 9714 quant¹] com H | quant²] om. E 9715 la¹] post la add. dita H | aur] daur C 9716 tots] post tots add. los F 9717 lurs] om. E 9719 guisa] forma I | com] om. I 9720 setje] siti G 9721 quintars] quantitats E 9724 d'èsser] esser I 9725 dits] om. D engiyn] engeny H | e] o EG 9726 exemplis] eximplis EFGH | vells] vellis B

no devien cessar de pro-seguir ^[121va*] la loable pietat la qual haueren a la terra pròpria lurs virtuosos antecessors.

- C. VIII. Vingam als exemples de les gents estranyes los quals són semblants dels damunt dits, e primerament recitem del rey dels athenienses appel·lat Codro. Qui, com una part del seu regne dita Àttica fos quasi destrohida e aterrada per la gran multitud dels enemichs qui ab armes e ab foch la dissipaven, com se desesperàs de tota ajuda e confiança humanal, hac son recòs al déu Apol·lo trametent-li legats qui l'enterrogaren en quina forma se poria donar fi a la guerra que li donaven axí greu e dura. Als quals legats respòs Apol·lo que la dita guerra hauria fi si·l dit Codro moria per mans de sos enemichs. E fon axí gran e tan alta la veu del dit Apol·lo que cascuna part de les hosts la hoiren e la perceberen clarament, per la qual rahó fon feta crida per tota la host dels enemichs que, sots pena de mort, algú no matàs a Codro. La qual cosa sabent lo dit Codro, lexant les armadures reals, vestí's i arnés d'un simple cavaller e mes-se enmig d'una flota o tropell dels enemichs. E ferint-ne i ab lo coltell fort ardidament, forçà'l que, levant lo dall que portava, ferí lo dit Codro e matà'l, per ^[121vb*] la mort del qual los athenienses foren delliurats de mort e de destrucció.
- C. IX. Lo coratge de Trasibilo isqué d'aquella matexa font de pietat. Lo qual Trasibilo, com desijàs molt ardentment que la

9727 pro-seguir] proveyr *D* **9728** haueren] agren *DF* | lurs] lur *F* virtuosos] *om. D* **9729** *C* viii] *om. G* | viii] vii *DEF* | les] *om. G* estranyes] estranges *B* | los] les *E* **9730** del rey] dels Reys *H* **9731** athenienses] atheneses *E* | Codro] cordo *D* | del seu] de son *H* **9732** dita] *om. CG* | Àttica] accica *CD* | Accita *F* | Actica *HI* | e] *om. G* **9733** foch] fochs *D* | la] *om. I* **9734** ajuda] vida *H* | son] *om. B* **9735** recòs] socors *E* | l'enterrogaren] l enterrogasen *D* | l enterrogaven *E* **9736** donar] dar *D* | que] qui *G* | donaven] era *CG* **9738** de sos] dels seus *E* | axí ... tan] gran e axi *E* **9739** tan] tanta *B* | *om. CGI* | dit] deu *E* | part] *om. B* **9741** algú] negu *CG* **9742** a] *om. I* | La ... Codro?] *om. BE* **9743** i arnés] unes armes *CE* | les armes *G* **9744** enmig] al mig *I* | flota] floreta *G* | tropell] trompeta *G* | ferint-ne] *post* ferint ne *add.* e ferint ne *E* **9745** forçà'l] forçant lo *E* | que¹] *om. DEF* | levant] lexant *G* **9747** de²] *om. EFG* **9748** *C* ix] *om. G* | ix] viii *DEF* | Trasibilo] trassibulo *CFG* font] fout *F* | de pietat] *om. E* **9749** Trasibilo] trassibulo *CFG*

- 9750 ciutat de Athenes fos delliurada de dura servitut, la qual
senyorejaven XXX tirans, e com ab la sua flaqua mà o poch
poder tractàs de metre-u en obra, levant-se contra tan gran e
soberch poder dels dits tirans, e un d'aquells qui sabien lo fet e
qui era participant ab lo dit Trasibilo li digués: "O, e quantes
9755 gràcies te deuran fer los athenienses com los hauràs delliurats
de tan dura servitut!", respòs: "Plàcia als déus que yo reta tantes
gràcies als athenienses de quantes los són tengut!".
Valeri: l'afecció e amor maravellosa d'aquest Trasibilo acumulà
o ajustà gran laor a la obra que féu delliurant lo ben publich de 10
tan dura tirannia.
C. X. Themistodes qui, com hagués vençut lo rey Xerses, qui
guerreyava contra los athenienses, e per la desconexença de la
sua ciutat de Athenes fos exellat de la sua ciutat pròpria, forçat,
vench-se'n al dit Xerses. Lo qual, sabent la sua gran valentia,
9765 féu-lo príncep e capità dels perses. E ^[122ra*] com degués anar a
guerrear contra la sua ciutat, d'on era exellat, no volent venir
contra la sua terra pròpria, usà de fort singular manera per
abstenir-se de anar a destrohir Athenes. Car, com lo sacrifici
dels déus fos ordenat, en lo qual los oferiren per sacrifici sanch 20
d'un toro, prenent aquest Themistodes la dita sanch, dins la qual
dech mesclar algun verí, bech-la's. E tenint les armes davant si,

9761 com ... 9762 athenienses] *Vbi habetur ipsum ad Xerses, regem Persarum, quem paulo ante deuicerat, ex Atheniensium ingratitude recurrisse* (Dionysius, f. 209v; cf. Lucas, f. 77va). **9764** Lo ... valentia] *Add. trad.* Canals.

9751 flaqua] flama *CG* | o] e *E* | poch] *om. CG* **9752** e] *post e add. ten G*
9753 e¹] *om. D* | sabien] sabia *I* **9754** qui] *om. H* | Trasibilo] trassibulo
CFG **9755** los¹] les *B* | athenienses] atheniensas *C* **9756** respòs] *om. F*
9757 athenienses] Atheneses *E* | tengut] tenguts *H* **9758** Trasibilo]
trassibulo *CFGH* | acumulà] acumular *EF* **9759** o] he *CEG* | ajustà]
ajustar *EF* **9760** tan] tanta *G* **9761** C x] *om. G* | x] ix *DEF*
Themistodes] Demistodes *E* | Temiscodes *HI* **9762** athenienses]
Atheneses *E* | per] *om. F* | la¹] *om. G* **9763** de¹ ... ciutat²] *om. CEG* **9764**
valentia] valencia *B* **9766** volent] volch *E* **9768** a] *om. G* | e *H* | lo
sacrifici] los sacrificis *I* **9769** oferiren] offerien *DFG* | offerissen *H* **9770**
Themistodes] Temiscodes *HI* | dita] *om. G* **9771** bech-la's] bech los *EG*

caygué mort soptosament, feent de si mateix sacrifici molt piadós per lo qual la sua terra fos delliurada de mortal destrucció.

Valeri: aquest Themistodes féu tant ab la sua mort, digna de gran memòria, que Grècia no hac mester en defendre-la ni poch haver altre Themistodes, car no-s poch trobar en tota Grècia hom qui li semblàs en actes de tan gran virtut. 9775

C. XI. L'exemple que-s segueix és de semblant matèria. On, com entre·ls de la ciutat de Cartayna e de la ciutat de Cirenas, que són en Àfrica, hagués gran e longa contesa sobre los tèrmens de les dites ciutats e no se'n poguessen avenir, après que la dita contesa hac durat per gran temps, a la final plagué a cascuna ciutat la covinença següent, ço és que de cada ciutat e-legissen [122rb*] dos jóvens de igual edat qui a certa hora partissen cascuns de sa ciutat e là on s'encontrarien posassen lo terme de les dites ciutats. Açò aprovaren los de cascuna ciutat, emperò los dos jóvens qui eren de la ciutat de Cartayna, qui eren frares appel·lats Philenos, trencaren lo pacte, car ab lur astuta falsa partint-se de lur ciutat ans de la hora assignada, corrent de tot lur poder, encontraren los altres jóvens prop de la ciutat de Cirenas e molt luyn de Cartayna. La qual cosa com percebessen los dits jóvens cirenenses, clamant-se de la falsa que·ls era estada [82ma] feta e del pacte que·ls havien trencat, a la final 9780 9785 9790

9780 que ... 9781 Àfrica] *Carthaginem et Cyrenas, Affrice ciuitates* (Dionysius, f. 210; cf. Lucas, f. 77vb).

9772 caygué mort] bech las *H* | de ... sacrifici] sacrifici de si mateix *G*
9775 Themistodes] Temiscodes *HI* **9776** Grècia] gracia *B* | defendre-la] deffendre *CG* **9777** Themistodes] Temiscodes *H* | no·s] no *E* | en] *om. B* | *add. de E* **9778** qui li] quil *C* | queli *H* | gran virtut] grans virtuts *E* **9779** *C* | xi] *om. G* | xi] x *DEF* | L'exemple] leximpli *EFH* | Eximpli *G* que·s] quis *G* | és] *om. G* **9780** Cirenas] ciranas *C* | que] qui *EG* **9782** les] le *C* | après] Ares *I* **9783** gran] lonch *E* | la] *om. G* **9784** cada] cascuna *EF* **9786** s'encontrarien] se encontrariens que *E* **9787** ciutats] *post* ciutats *add. e I* | dos] *om. H* **9788** de¹ ... eren²] *om. CG* **9789** Philenos] philenes *I* | astuta] statuta *G* | astucia *F* | falsa] falssa *FI* **9790** lur] la *I* **9791** poder] *post* poder *add. e EG* | de¹] *om. CG* **9793** cirenenses] cirenosos *B* | cirenosos *CDEFG* | cirenensos *H* | que·ls] quil] *EG* | que *I*

9795 volgren la lur injúria ésser satisfeta en la forma següent,
 consentint e dient que·ls plahia que aquell loch on s'encontaren
 tots quatre fos terme de les dites ciutats si·ls jóvens de Cartayna
 dits Philenos, de qui·s clamaven, se lexaven soterrar vius en lo
 loch on s'encontraren. E no·s trigà molt de metre's lur consell e
 9800 petició en obra, car sens algun alongament de temps los dits
 Philenos liuraren lurs cossos als cirenesos, qui de mantinent los
 soterraren vius dejús terra. Los quals Philenos, per ço com més
 an amat alongar los térmens de lur ciutat que·ls ayns de lur
 vida, jahren molt honradament, qui ab lurs mans e ab lurs ossos 10
 9805 han exemplat l'emperi de Cartayna.
 Valeri: o, e hon són ara los alts murs de Cartayna superbiosa?
 On és la glòria marítima del seu port marvellós? On és lo seu
 navili qui era terrible e fort orrible a totes les ribes e costes de la
 mar? On són les sues tantes gents d'armes? On és la tan gran
 9810 cavalleria sua? On és lo coratge tan gran qui no·s tenia per
 content de l'infinit espay de tota la terra de Àfrica? Totes
 aquestes coses són estades destrohides e aterrades per la fortuna
 de dos Scipions qui aplanaren Cartayna. Mas la memòria del fet
 virtuos d'aquests dos Philenos no és destrohida per la destrucció 20
 9815 de lur terra e ciutat, car no ha cosa en lo món, exceptada la
 virtut, que sia posada en coratge mortal que·s puscha trobar

9795 volgren] volgueren *EFGHI* | la¹] *om. C* **9796** consentint] consentint *I*
 | que] *post que add. en CG* | s'encontaren] se encontrarien *EG* **9798**
 Philenos] philenes *I* | de ... clamaven] *om. I* | clamaven] clamarian *G*
 lexaven] lexaren *G* | soterrar] *post soterrar add. tots G* | en] on *F* **9799**
 metre's] metre *I* **9800** algun] negun *CG* **9801** Philenos] Philenes *I*
 cirenesos] Cineresos *F* | cirenesos *G* | mantinent] continent *H* **9802** dejús]
post dejus add. de F | Philenos] philenesos *E* | philenes *I* | més an] han mes
DEF **9804** jahren] jeyen *CDEFG* | ab² ... ossos] corsos *H* **9806** hon] un *F* |
 los ... murs] les altes torres *CG* | les altres terres *H* **9807** marítima]
 marítana *G* | marvellós] maravellosa *B* **9809** tantes gents] gents tantes *EF*
 | tan ... 9814 sua] tanta Cavallaria sua e fort gran *G* **9814** virtuos] *om. C* |
 Philenos] Philenes *I* **9815** e ciutat] *om. EF* **9816** que·s] que *EF*

inmortal, ço és que dur eternalment. O, e la pietat d'aquests dos
Philenos com fon plena de juvenil ardor!

C. XII. Aristòtil, com anvides pogués conservar los derrers dies
de ^[82rb] la sua vida en los membres del seu cors, antichs, ruats, 9820

tremolosos, estant en lo gran repòs virtuós de son estudi, se hac
axí valerosament per la salut de la sua terra pròpria que, ell
jahén en son lit en la ciutat de Athenes, com ja la dita ciutat fos
per les armes dels enemichs quasi aterrada e aplanada, la
delliurà de les mans dels de Macedònia. E que la dita ciutat fos 9825

10 destrohida fon obra del rey Alexandre, mas que fos al primer
estament restituïda fon obra atribuïda al dit Aristòtil.

Valeri: apar, donchs, manifestament en quina guisa los hòmens
en tota edat e-n tot estament quanta pietat e com gran benignitat
hagren a lur terra pròpria, la qual cosa ha liurada al món en 9830
manifesta e vera escriptura la gran habundància dels exemplis
miraculosos escrits ab sanctes e molt virtuoses leys de natura.

9817 ço... eternalment] *Add. trad.* Canals.

9817 e] *om. E* | dos] *post dos add.* Scipions *E* 9818 Philenos] *philenes I*
9819 C xii] *om. G* | xii] xi *DEF* 9820 antichs] *antich E* | ruats] *post ruats*
*add. e CEF*GH 9821 gran] *om. E* 9822 valerosament] *volenterosament*
CG | la¹] *om. G* | sua] *om. E* 9823 jahén] *jahie D* | dita] *om. E* | ciutat²]
post ciutat add. de athenes DEF 9824 armes] *mans H* 9825 delliurà]
delliurada A | dels] *om. DEF* 9826 fos] *fo F* 9827 obra] *om. E* atribuïda]
atribuit E 9829 pietat] *pietatat D* 9830 hagren] *hagueren EFGH* 9831
escriptura] escripura H | exemplis] *eximplis EFGH* 9832 miraculosos]
virtuosos CG | *maravellosos DEF* | *miraculosos I*

Títol VII. De la gran misericòrdia e amor que hagren als fills los
pares

9835

Do ara les veles, l'amor e misericòrdia piadosa e placent que
hagren los pares e les mares envès lurs fills. Les quals veles,
rebut dolça aura e suau vent, porten ab si graciós ornament de
gran suavitat.

9840

C. I. Fàbio Rutiliano, qui regí v vegades l'offici del consolat ab
gran glòria, hom ple de totes virtuts e de grans mèrits, no's
tench per agreujat de acompanyar son fill Fàbio Gurgito anant

10

9845

combatre ab lo seu cos qui per la gran antiquitat sua, qui era
vengut als derrers dies de la sua vida, era més hàbil o ^[82va]
dispost de jaure e reposar en lo lit que de sostenir treball
d'armes.

9850

Ítem, aquest meteyx pare seguí ab gran plaer e delectació lo
carro triumphal de son fill com hac la honor del triumphe, anant
detràs ell, cavalcant en un cavall. Lo qual fill, com era minyó,
havia portat en los braços en les sues honors triumphals. E no

20

9855

acompanyador e seguidor de la pomposa glòria que era feta a
son fill, ans los donava vejares qu·ell ne fos principal fahedor e
ordenador.

9833 vii] *om.* *EH* | hagren] haguere[n] *EGI* | als] los *DEF* | als ... 9838
pares] los pares als fills *GI* | los] als *DEF* **9836** Do] Oo *B* | Lo *EG* | Do
ara] *om.* *H* | veles] *post* veles *add.* a *CG* **9837** hagren] haguere[n] *EGH*
lurs] los *C* **9838** e] o *GH* | graciós ornament] grans ses ornaments *E* **9840**
C i] *om.* *G* **9841** hom] *om.* *CG* **9843** a] en *DEF* | e] *post* e *add.* molt *D*
9844 en] al *CGH* **9845** qui²] *om.* *CE* **9846** vida] *post* vida *add.* e *EG* | o]
e *EGHI* **9847** de¹] a *G* **9849** plaer] pahor *E* **9851** cavalcant] *om.* *I* | fill]
om. *E* **9852** portat] portant *B* | les ... triumphals] la sua honor triumphal
E **9853** apparexia] apparexa *B* **9854** que] qui *E* **9855** vejares] entendre
F | ne] no *E*

- C. II. No és de tan excel·lent ni de tan generosa gent l'exemple que·s segueyx de Ceseto, cavaller romà, posat que sia de semblant amor. Qui, com fos pregat per Júlio Cèsar, lo qual era vençedor victoriós de tots sos enemichs axí domèstichs com estrayns, que volgués desheretar e avorrir I fill que havia –e açò per tal com lo dit fill, qui era tribú del poble, ensemps ab Manílio, companyon seu, s'eren moguts contra ell dient per enveja qu·ell desijava de ocupar-se lo regne–, respòs lo dit pare a Júlio Cèsar en la següent forma: "Cèsar, dich-te que abans me pories tu tolre e matar tots mos fills que yo pogués I d'aquells foragitar de mi ab nota de infàmia". Encara li romanien al dit Ceseto dos fills menys d'aquell, jóvens bons e virtuosos, als quals prometia Cèsar de donar grans dignitats si·l dit pare volgués desconèixer lo dit terçer fill.
- Valeri: e jatsesia que la sobirana clemència del divinal príncep Juli Cèsar asseguràs aquest pare de tot perill, qui és, emperò, qui no diga que·l fet del dit Ceseto no sobrepuyàs tot engiyn natural, qui no volch obeyr a Cèsar, al qual tot lo món era sotsmès?
- C. III. ^[82vb] No sabia dir si Octàvio Bàlbio hac major benivolència e pus ardent amor envès son fill que·ls damunt dits. Lo qual, com fos bandeyat e condemnat a mort per los tres hòmens a l'offici dels quals se pertanyhia, e amagadament se isqués de la casa, en la qual era entrat per un barandat, e ja se'n fos exit e volgués fogir, hohí una veu falsa d'una persona

9857 C ii] *om.* G | de¹] *om.* D | l'exemple] leximpli *EFGH* **9858** que·s] quis *E* | cavaller] *post* cavaller *add.* de *G* **9859** era] *om.* *G* **9860** vençedor] *post* vençedor *add.* glorios e *I* **9861** que¹] qui *DEFI* e¹ ... havia] un fill que havia e avorrir *G* | que²] qui *D* **9863** dient] *post* dient *add.* que *G* **9866** tu] *om.* *E* | tots] *om.* *G* | yo] *post* yo *add.* no *A* | no *CDEFG* | pogués] pogue *H* **9868** Ceseto] cesato *CG* | d'aquell] daquells *G* | jóvens] *om.* *G* **9869** virtuosos] virtuosos *EI* **9870** dit²] *om.* *ABE* **9871** e] *om.* *CG* | la] *post* la *add.* dita *F* | *om.* *I* **9872** aquest] aquests *B* qui²] que *DI* **9873** no¹] *om.* *G* **9874** món] mo *I* **9876** C iii] *om.* *G* | si] *om.* *I* | Octàvio] octovio *DH* **9879** dels quals] del qual *I* **9880** barandat] bandejat *DEF* **9881** volgués] volgue *CG*

que cridà dient que son fill especejaven dins sa casa. A la qual veu, tornant a la dita casa d'on era exit, liurà's en les mans d'aquells qui·l cerquaven per matar-lo.

9885 Valeri: molt major goyg hac lo dit pare d'aquell moment de temps en lo qual véu lo seu fill sa e sens dampnatge de sa persona que de la sua salut pròpria. O miserables ulls d'aquest jove fill del dit Bàlbio, los quals foren forçats de mirar lur pare tan amable axí morir!

9890 C. IIII. E per tal que vingam als exemples que són plasents e delitables de hoir, recitem en quina forma Anthíocho, fill del rey Seleuco, com amàs la sua madrastra dita Straconites ab amor infinida fora los térmens de honestat, recordant-se en quina forma les falles del foch que·l cremaven eren

9895 deshonestes, amagava la nafra del seu coratge corromput ab sàvia e piadosa dissimulació. Adonchs, les diverses afeccions ardents e inflamades, closes e tanquades dins les medul·les de les sues entràmenes, e la sobirana cobejança mesclada ab sobregran vergonya portaren lo seu cors a la derrera spècie de

9900 tisigüea en tant qu·ell jahia en lo lit axí com a mort. Ploraven-lo sos parents; lo pare, trist e plorós, estava tot pensiu cogitant de la mort del seu fill e de la ^[83ra] sua miserable privació, qui romania sens succehidor del regne; e tota la casa mostrava més semblant e cara de dol que de magnificiència real. Mas la

9905 providència de Lèptino, metge fort excel·lent, descobrí la rahó d'aquesta tristor. Car, seent-se lo dit metge prop del dit Antíocho e prenent-se esment en quina forma com Straconites, madrastra sua, entrava en la cambra que·l dit malalt revenia tot

9882 que¹] qui *EF*GH | cridà] cridave *EF* | dient] *om.* *F* 9885 dit] *om.* *H* 9886 véu] viu *FG* | vee *I* | sa¹] *sa* *A* | sans *G* | sa e] *om.* *C* 9890 C iiiii] *om.* *FG* | *E*] *om.* *G* | exemples] *eximplis* *EF*GH | que²] qui *EG* 9891 de] de de *I* 9892 Seleuco] *selenco* *BDEFH* | salento *CGI* | Straconites] *stratonites* *CG* | Starconites *H* 9894 falles] *flames* *D* | que·l] *quil* *CDEG* 9895 la nafra] *les nafres* *G* 9896 diverses afeccions] *faylles* *E* afeccions] *om.* *F* 9900 en² ... axí] *om.* *E* | Ploraven-lo sos] *ploraven los seus* *EF* 9902 del seu] de son *E* 9905 Lèptino] *loptino* *E* | Leptimo *G* 9906 seent-se] *faent se* *EF* 9907 Antíocho] *Anthioto* *E* | Straconites] *stratonites* *CG* 9908 que·l] del *D* | tot] *om.* *E*

- en color e alenava ab gran ardor quasi axí com si l'alè li defallís,
 e com la dita madrastra exia de la cambra que perdia la color 9910
 tornant tot groch, recobrant l'alende, penetrà lo dit metge ab sa
 gran diligència fins a la veritat del fet. Car, com la dita
 madrastra entrava hi exia de la cambra, prenia lo metge lo braç
 del dit Antíocho e, veent que·l pols adés era massa fort, adés era
 massa suau, en lo moviment de les venes conech la malaltia del 9915
 jove, la qual cosa revelà a Seleuco, pare de Antíocho. Lo qual
 pare no duptà de liurar sa muller pròpria a son fill, de qui era
 10 madrastra.
 Valeri: aquest rey Seleuco ymaginà que cas era estat de fortuna
 que·l seu fill fos caygut en amor de sa pròpria madrastra, mas 9920
 que aquesta amor fos aparellat de dissimular fins a la mort
 atribuhí-u molt a la sua gran castedat, honesta e vergonyosa.
 C. v. Sia presentat davant nostres ulls un rey vell qui hac gran
 amor e serà'ns manifestat en quina guisa l'amor e l'afecció
 paternal ha sobrat moltes coses grans e difícils. E si Seleuco 9925
 liurà la sua muller a son fill, aquest rey, apel·lat Aribàuzanes,
 donà a son fill lo regne de Capadòcia en presència de Gneo
 20 Pompeyo. On, com lo dit Aribàuzanes segués en la cadira real
 covidant son fill que·s segués en un siti qui estava axí alt com la
 dita cadira real, e com veé lo dit fill qui·s ^[83rb] fon posat en lo siti 9930
 de l'escrivà, qui era més bayx que la cadira on ell seya, no volch

9909 axí] *om. I* 9911 sa] la sua *G* 9912 veritat] deitat *E* 9913 de] en *H*
 lo metge] *om. G* 9914 veent] vee *I* | que·l... adés¹] ades quel pols *H*
 era¹] es *H* | fort] forts *G* | fort...9919 massa] *om. DEF* | adés²...9919
 massa] *om. C* | era²] *om. HI* 9916 jove] dit anthiocco *EF* | Seleuco]
 saletico *C* | selenco *DEFH* | Salentico *G* | Selento *I* | de] del dit *EF* 9917 a
 ... fill] *om. DF* | a aquell *E* | son] *om. B* 9919 Valeri] *om. F* Seleuco]
 salenco *CDEH* | Salenticho *G* | Scelento *I* | estat] *om. DEF* 9921 aparellat]
 aparellada *I* | la] *post* la *add.* sua *E* 9922 atribuhí-u] atribuy *CG* 9923 C
 v] *om. FG* | Sia] Eia *G* | nostres] vostres *I* 9924 serà'ns] seraus *FI* |
 manifestat] manifest *C* | l'afecció] afeccio *D* 9925 Seleuco] salenco
CDEFH | salenticho *G* | Silento *I* 9926 sua] *om. AB* | Aribàuzanes]
 aribanzenes *C* | Aribazanes *E* | Arribuazaves *I* 9927 de²] *om. H* | Gneo]
 gueo *CDFI* | Guayo *E* 9928 Aribàuzanes] aribanzanes *E* | Arribuazaves *I* |
 segués] sigues *EH* 9929 que·s] que *E* segués] sigues *FHI* 9930 dita] *om.*
F | veé] vees *H* 9931 ell seya] seya ell *CG*

sostenir que·l fill segués en pus bayx loch que·l seu, ans devallà
soptosament de la sua cadira e, levant-se la diadema real que
portava, posà-la sobre·l cap de son fill, dient e manant-li que
9935 passàs e pujàs al loch d'on ell era devallat. E veus que,
soptosament, les làgremes ixen dels ulls del dit jove, comença
tot a tremolar, la diadema li cau del cap e no poch pujar al loch
que li era manat per son pare. E seguex-se cosa que sobrepuja
9940 tota fe de veritat, a la qual amvides hi volria tothom dar fe. Car
aquell qui·s despullava del regne era alegre e gojós, e aquell a
qui era donat era trist e plorós. E no hagra fi la contesa tan
nobla qu·era entre pare e fill si per l'actoritat de Pompeyo no fos
determenada, seguint la volentat del pare, dient que·l fill devia
9945 fer açò que·l pare volia. Adonchs, lo dit Aribàuzanes apel·là son
fill rey e féu-li pendre la diadema, forçant-lo de seure en la
cadira real.

Valeri: aquests pares damunt dits còmicament se són haguts, ço
és amorosament, benignament e graciosa. Mas los pares que·s
seguexen s'auran tràgicament, ço és asprament e rigorosa.

9947 ço ... 9948 graciosa] *Vid.* la nota següent. **9949** ço ... rigorosa] *Comice lenitatis, id est mites iocosi atque humiles et tractabiles fuerunt. Sed illi in sequenti capitulo tragice asperitatis atque crudeles fuerunt. Comedia namque est de rebus humilibus et iocosis; sed tragedia de magnis ac tristibus factis constat* (Dionysius, f. 213; cf. Lucas, f. 79ra).

9932 que·l¹] *post* quel *add.* seu *E* | segués] sigues *DEGH* | pus] bus *H* **9933**
levant-se] levaut se *F* **9935** e] *post* e *add.* que *F* | ell] *om.* *EF* **9936** ixen]
exien *DF* | exiren *E* | isqueren *H* | jove] *post* jove *add.* e *I* **9937** cau] caygue
I **9938** que¹] hon *CG* | qui *EH* | que²] qui *DG* sobrepuja] *post* sobre puja
add. a *E* **9939** volria] volia *C* | dar] donar *F* **9940** e gojós] *om.* *EF* **9941**
hagra] haguera *G* | fi] fe *DF* **9942** qu·era] qui era *EG* **9943** dient] deint *D* |
fill] pare *F* **9944** pare] *om.* *G* Aribàuzanes] bauzanes *CG* | aribanzanes *E* |
Arribuazanes *I* **9945** diadema] *post* diadema *add.* e *E* | forçant-lo] forçal *E*
9947 còmicament] comunicament *CG* | comunicadament *EF* **9948**
amorosament] *post* amorosament *add.* e *C* | benignament] *om.* *F* **9949**
tràgicament] tragitadament *EF* | tragitament *H* | asprament] aprament *E*

- Títol VIII. De severitat, ço és rigorosa justícia, que mostraren
los pares contra lurs fills 9950
- C. I. Bruto, qui fon en glòria par hi equal a Ròmulo, car Ròmulo
edificà e fundà la ciutat de Roma e Bruto la libertat romana,
com dos fills seus s'esforçassen de reduir en Roma la senyoria 9955
del rey Tarquino –lo qual n'avia gitat lo dit Bruto, pare lur,
estant aquest Bruto cònsol qui regia lo sobiran imperi–, pres los
dits fills hi, ell sient en lo loch del juhí, féu-los fort-ment ^[83va]
10 açotar. E ligats a un pal, féu-los davant la sua presència
escapçar. 9960
- Valeri: aquest Bruto se despullà de la paternal amor e afecció
per tal que exercís l'offici del consolat qui li era comanat. E més
amà viure privat de fills que no defallir en res que pertangués a
la venjança de la cosa publica.
- C. II. Càssio seguí l'exempli del dit Bruto. Car, com son fill 9965
estant tribú del poble fes e promogués primerament que algú la
ley agrària ordenant que·ls camps fossen departits egualment a
tots del poble –e açò fahia per tirar-se la favor popular, e de fet
20 de tot en tot se havia ocupada l'amor e afecció de les gents
comunes–, après que aquest fill de Càssio fon depositat de l'offici 9970
del tribunat, apel·là lo dit Càssio consell de tots sos parents e
amichs e davant ells sentencià lo fill a mort per lo crim que
havia comès temptant de ocupar-se lo regiment de Roma,

9950 viii] *om. EH* | és] *post es add. de CE* 9953 C i] *om. ABF* | Bruto] [.]Ruto A | hi] *om. H* | a] ab I 9955 seus] *om. E* 9956 del rey] de G pare ... 9961 Bruto] *om. DEFG* 9957 regia] regira C 9958 sient] sehint D | seent H 9959 a] en E | féu-los] *om. EF* | presència] *post presencia add. feu los EF* 9961 Valeri] *om. E* 9962 exercís] exercies B | del] de E qui] que C | comanat] acomanat H 9963 defallir] fallir E | que²] *post que add. no C* | quis E | qui no G 9965 C ii] *om. G* | l'exempli] leximpli EFGH 9966 poble] *post poble add. de Roma E* | promogués] promulgas DFHI | apromolgas E | algú] negun C | negu no trencas G 9967 departits] partits G 9968 tots] *post tots add. los DEF* | favor] *post favor add. del DEF* | popular] poble F 9969 l'amor] *om. H* | e] *post e add. la EF* afecció] lefeccio C 9970 depositat] desposeit D 9971 apel·là] apellat E lo] *om. E* | Càssio] *post cassio add. a E* 9972 que] qui H

- desijós d'ésser rey en aquella. E fent-lo açotar mortalment dins
 9975 la sua casa pròpria, manà que-l matassen. E prenent tot quant
 havia guanyat fora de son patrimoni, oferí e consegrà-ho a la
 deessa dita Ceres, qu·és deessa dels camps e dels blats. E açò
 féu perquè fos memòria perpetual del departir dels camps lo
 qual havia fet injustament.
- 9980 C. III. Genício Manílio Torquato, qui segons los actes
 marevellosos que fahia no hac tantes vegades la honor del
 consolat com merexia, qui era molt scient e abte en lo dret civil
 hi en lo dret qui·s pertany als déus e als bisbes e sacerdots, féu 10
 semblant acte de Càssio. Bé és ver que no apel·là sos parents ni
 9985 amichs a consell, creent que no l'havia necessari. On, com
 Macedònia tramès legats en Roma posant grans querimònies
 [83vb] contra Dècimo Solano, fill d'aquest Genício, al qual Solano
 era acomanat lo regiment d'aquella província, demanà lo dit
 Genício al senat que no volguessen res enantar en la dita causa
 fins qu·ell n'agués feta enquesta diligent. Adonchs, de
 volenterós consentiment de tot lo senat e d'aquells qui eren
 venguts per fer la querimònia, li fon acomanat lo fet. E
 anant-se'n a casa feent diligentment enquesta per dos dies 20
 continuats, e rebuts hi examinats diligentment los testimonis,

9977 qu·és ... 9979 injustament] *Cereri, id est dee frugum, pro memoria consecrauit perpetua* (Dionysius, f. 213v; cf. Lucas, f. 79rb).

9974 mortalment] *om. H* | dins ... 9978 pròpria] *om. E* | dins ... 9979 tot] *om. CG* 9975 quant] e com que *C* | e ço que *G* 9976 consegrà-ho] *consegna G* 9977 dita ... deessa²] *om. B* | qu·és] qui es *G* 9978 departir] partir *CG* | dels] los *H* 9979 fet] *om. E* | injustament] justament *H* 9980 C iii] *om. G* | iii] *def. A* | Genício] *Genesisio G* | Torquato] *torq[...]* *A* 9981 marevellosos] n[...]*os A* | vegades la] v[...]*A* | la honor] *loffici CG* 9982 merexia ... era] *mere[...]* *A* | era] *post era add. hom DE* 9983 qui·s] *ques CI* | pertany] *pertanyia E* | e als] els *G* | e³] els *G* 9984 ni] hi *D* | e *EF* 9985 no l'havia] *nols avia E* 9986 tramès] *trametes EI* 9987 Dècimo] *decion F* | Genício] *Genesisio G* 9988 acomanat] *comanat EF* 9989 Genício] *Genesisio G* | res enantar] *enantar res H* 9990 qu·ell n'agués] *quen haguessan G* | enquesta diligent] *diligent enquesta DEF* diligent] *diligentment CG* 9991 d'aquells] *de tots aquells FI* 9992 fer] *om. G* | la] *li E* | *post la add. dita I* | acomanat] *comanat C* 9993 anant-se'n] *anassen E* | diligentment] *diligent HI* | diligentment enquesta] *enquesta diligent E* 9994 continuats] *continuata I*

- com vench lo terçer jorn pronuncià en la forma següent: "Com 9995
sia justament provat que mon fill Solano haja rebuda e presa
peccúnia dels companyons de Macedònia, per açò yo-l jutge
qu·és indigne de la cosa publica e de la mia casa, per què tantost
de present lo foragite de ma presència". Veent açò son fill 10000
Solano, ferit de tan trista sentència la qual havia donada son
pare propri, no volent pus veure la lum d'aquesta vida present,
com vench la nit següent penjà's ell mateyx.
- Valeri: o, e quanta fon la rigorositat d'aquest pare, Genício
10 Manílio Torquat! Car ja havia hoïdes les parts sentenciant-hi axí
com a rigorós jutge; satisfet era ja a la cosa publica; Macedònia 10005
havia obtenguda venjança, emperò la rigor del pare no-s poch
amollir ni enclinar per fer alguna honor a la sepultura del dit
fill, qui era mort axí vergonyosament e miserable, car no volch
ésser en les sues exèquies. E com lo cos del dit fill seu
portassen a soterrar, no volch enclinar les orelles a algú qui li 10010
demanàs res de consell volent-se aconsellar ab ell. E no és
maravella si aquest era axí rigorós, car vehia's seure en la
entrada del Capitoli, en la qual era posada una ^[84ra] ymatge
20 presentada als ulls de totes gents la qual representava la
rigorositat d'aquell Torquat, del linyatge del qual aquest era, qui 10015
féu matar son fill per tal com se combaté sens licència sua, qui
era capità, jatsesia que-l dit fill fos vençedor. E com la dita

10015 qui ... 10017 vençedor] *Torquati sui seueritate conspicua, qui filium contra uotum paternum pugnantem interfici fecerat* (Dionysius, f. 214v; cf. Lucas, f. 79va).

9996 rebuda] rebut *G* | rebuda ... presa] presa e reebuda *H* **9998** indigne] enamich *I* **9999** de present] *om.* *H* | foragite] foragit *CG* **10000** tan] *om.* *G* **10001** pus] *om.* *G* | vida present] present vida *EF* **10003** Valeri] *om.* *E* | Genício] Genesisio *G* **10004** Manílio] manillo *E* | mauilio *F* | hoïdes] hoit *EF* | sentenciant-hi] sentencialment *E* | sentenciant *F* **10005** ja] *om.* *B* **10007** alguna] neguna *E* **10008** axí] *om.* *DEF* **10010** portassen] manassen *CGH* | a¹] *om.* *G* | algú] negun *CE* | negu *G* | qui] que *C* | qui li] quil *DF* **10014** representava] presentava *DEF* **10015** aquest era] ere aquest *CEFG* | qui] que *I* **10017** fill] *post* fill *add.* seu *C* | com] *post* com *add.* ja *C*

ymatge ab los títols que y eren escrits se mostrava davant la
presència d'aquest hom savi e discret, ymaginava's e jutjava que
10020 era posada en la primera entrada del Capitoli per tal que·ls
succehidors d'aquells de qui era no solament mirassen e legissen
les virtuts de lurs predecessors, ans encara mirant les
ressemblassen.

C. III. March Escauro, qui fon lum e bellea de la nostra ciutat,
10025 com sabés que son fill lexant Càtulo, qui era capità, se'n tornàs
a Roma ab molts altres cavallers –e açò per tal com en la batalla
que donà lo dit Càtulo contra·ls flandresos prop un flum dit 10
Atèsio morí tota la flor del jovent de Roma–, sabut March
Escauro que son fill era participant ab aquells qui venien lexant
10030 lur capità en les partides de Ytàlia, tramès-li un missatge qui li
digués que pus volenterosament exiria a rebre los seus ossos si
fos mort en la batalla, que no veuria la sua venguda axí lexa,
vituperable e vergonyosa. E axí que, si res de vergonya era
romasa en los seus ulls, consellava-li que fogís a la presència
10035 del pare, al qual tan poch semblava en neguns actes virtuosos,
amonestant-lo que·s recordà's que en edat era en la qual podia
conèxer que son pare volia fill bo e valent qui menyspreava e 20
foragitava de si tot fill que fos vill e coart. E com lo jove hac
rebut aquest missatge, fon forçat de usar de son coltell propri

10027 flandresos] *Cymbrorum, id est Flandrensiū* (Dionysius, f. 214v; cf. Lucas, f. 79va).

10018 que y] qui *G* | se mostrava] demostrave *CG* | davant ... 10023
presència] la presencia devant *G* **10019** d'aquest] aquest *G* | ymaginava's]
ymaginas *C* **10021** succehidors] sacerdots *DEF* | d'aquells] daquell *CG* e]
o *F* **10022** mirant les] mirant los *CG* | les *D* | los *EF* | mirant la *H* **10024** *C*
iiii] *om. G* | Escauro] stauro *CDFGI* | la] *om. C* | nostra] dita *H* **10026**
altres] daltres *EG* **10027** flandresos] flandreses *I* | prop] *post* prop *add. de*
EG **10028** Atèsio] Atresio *G* **10029** Escauro] stauro *CDFGI* **10030** qui]
que *DF* **10031** volenterosament] venlenterosament *AB* exiria] fora exit *G*
10032 veuria] veure *G* **10033** vituperable] vituperosa *AB* **10034** romasa]
rosa *E* | consellava-li] consellava *E* **10035** del] *post* del *add. seu F* |
virtuosos] virtuosas *I* **10037** que] qui *H* | valent] *post* valent *add. e EI* |
qui] que *EF* | e foragitava] *om. CG* **10038** que] qui *CEGHI*

- pus vigorosament contra si que contra sos enemichs, car trahent
lo ^[84rb] punyal que tenia matà si mateyx. 10040
- C. v. No fon menys animós Àulo Fúlvio, qui era del nombre
dels senadors, a retenir son fill que no anàs a la guerra que
Escauro a rependre e increpar lo seu perquè se'n fogia. On, com
lo fill d'aquest Fúlvio fos jove de gran engiyn qui en sciència e 10045
bellea trespassava tots sos eguals, per mal consell que hac
seguís la part de Cathellina en tant que ja-s metia entre-ls
hòmens d'armes seus. E com un dia lo pare veés aquest anar ab
10 los de la host del dit Cathelina, exint-li enmig del camí e
trahent-lo de la dita host, féu-lo matar dient que no havia 10050
engenrat fill qui fos de part de Cathelina en destrucció del bé
publich, ans per tal que n favor de la cosa publica fos contrari al
dit Cathelina.
- Valeri: leguda cosa fóra al dit Fúlvio de tenir encarcerat lo fill
fins que fos passada la ràbia de la guerra civil, e cellavòs 10055
diguera hom que fóra estada obra de pare piadós e humà axí
com ara és dit pare cruel e rigorós. Mas per tal que les costumes
humanals e benignes de piadosa clemència tempren ab lur
20 dolçor l'aspra crueltat dels pares damunt dits, sia ajustada la
clement e benigna vènia o misericòrdia a les penes exigides ab 10060
estreta e rigorosa justícia.

10042 C v] *om.* G **10043** guerra] gerra E **10044** Escauro] stauro *CDFGI* |
Stauro menave E | a] en *ABD* | increpar ... seu] lo seu e increpar *AB* | e
increpar lo seu fill E | perquè] que E | perquè ... 10049 lo] *om.* I **10045**
engiyn] engeny H **10047** seguís] segui E | Cathellina] Cathilina G **10051**
qui] que D **10054** de tenir] *om.* E | encarcerat] encarcerar *DE* **10055**
passada] posada E **10058** tempren] temprem D **10060** e benigna]
benignitat E | o] e E | misericòrdia] misericordiosa E | exigides] exides F

Títol IX. De l'atemptament que hagren los pares envès lurs fills
dels quals havien sospita rahonable

- 10065 C. I. Lúcio Gèl·lio, qui après de moltes honors fon promogut a
la dignitat de la censura, com hagués alguns violents e forts
indicis de greus crims que haguera comesos son fill, ço és que
hagra conegut carnalment sa madrastra e que haguera pensat
de matar son pare, no volch córrer sop-tosament ^[84va] a la mà de
10070 venjança; mas, apel·lant quasi tot lo senat a consell e proposant
les rahons de les sospites que havia contra son fill, donant-li ses
defensions de dret, com la causa fon diligentment discutida o
escudrinyada, absolch lo fill a consell del senat, donant ell
mateyx sentència diffinitiva en quina forma son fill era nèdeu
10075 de totes les dites sospites.
Valeri: justament ho féu aquest pare. Car, si ell se fos cuytat a
crueltat seguint la impetuositat o soptós moviment de la ira, més
hagra comès peccat e greu crim que no l'aguera venjat o punit.
C. II. Maravellosa fon la paciència que hac envès son fill Quinto
10080 Ortènsio, qui en son temps fon ornament de la romana
eloquència o bella parleria. Car, com tanta fos la malvestat del
dit fill e la sua odiosa iniquitat, per les quals era tant desgraciat
o odiós al pare que tothom se pensava del dit pare que,
deseretant aquest fill, lexàs la sua heretat a Messalla, fill de la
10085 sua germana, no u volch fer. Ans com lo dit fill fos accusat que
s'havia procurat ab peccúnia que hagués offici en la cort, lo dit
pare, defenent aquest fill qui de fet era malmirent en açò de què

10062 ix] *om. EH* | hagren] hagneren *EFGHI* | lurs] lus *C* | los *H* **10063**
rahonable] *om. DF* **10065** *C* i] *om. G* | Gèl·lio] gello *C* | honors] laors *G* |
fon] *om. I* **10066** la²] *om. E* **10067** indicis] judicis *CD* comesos] comeses
E **10068** hagra] haguera *EFGH* | conegut] coneguda *CEF* | haguera] agre
CI **10070** apel·lant] apellat *G* | a] al *E* | proposant] proposades *I* **10072**
fon] fos *I* | o] e *E* **10074** sentència] sententencia *B* son] lo *C* **10077** o] e *E*
10078 hagra] aguera *EG* | e] o *D* | e greu] de *E* greu] *om. DF* | l'aguera] l
agre *CI* | aguera *DEFH* **10079** *C* ii] *om. G* **10080** Ortènsio] ertensio *E* |
qui] *post* qui *add. se F* **10081** o] e *DE* **10083** o] e *CE* | odiós] edios *D* | se]
sen *H* **10085** germana] *post* germana *add. e C* | fill] *om. H* **10086** s'havia]
avia *DEF* **10087** en] de *E*

- l'acusaven, dix als jutges que si aquell li tolíen e lo y mataven que ja no romania res en aquest món en què reposàs e trobàs consolació la sua gran antiquitat sinó lo plaer que rebia en dos nebots que havia, per què·ls soplicava que lo y lexassen, ajustant a sa petició que ja ell no·l demanava que lo y lexassen per consolació que rebés del dit fill, car més li era turment del seu esperit que plaer ni delectació de la sua vida, emperò perquè no pervertís o no confonés l'orde de natura no volgué lexar hereus sos nebots, ans féu hereu lo dit fill seu. 10090
- 10 Valeri: atempradament usà aquest de ses afec-cions, ^[84vb] car estant viu reté vertader testimoni al fill segons les sues vicioses costumes, e com morí reté a la sua sanch la honor que li era deguda. 10100
- C. III. Semblant se féu Fúlvio, hom molt generós e de gran dignitat, lo fill del qual fon pijor que·l damunt dit. On, com aquest Fúlvio demanàs ajuda del senat per condempnar lo fill, dient que l'havia per sospitós, del qual li eren donades conjectures assats grans per les quals apparexia que tractava la sua mort, lo senat enviant sos officials, com lo trobassen en loch fort amagat e·l prenguessen, no solament no li bastà lo cor al dit pare de sentenciar-lo a mort, ans encara com morí lo instituí senyor de sos béns, lexant hereu aquell fill per tal com lo havia engenrat, no pas per ço com tan mal l'avia provat. 10105
- 20 C. IIII. Als fets piadosos dels damunt dits hòmens grans e virtuosos ajustaré un remey de matèria molt novella e inusitada d'un pare lo nom del qual és ignorat. Lo qual, com hagués trobat 10110

10088 e] o H 10092 ajustant ... lexassen] om. I | no·l] no FG 10094 delectació] consolacio H | perquè] que CG 10097 Valeri] om. E 10098 vertader] verdades E | les sues] ses D | sues vicioses] vicioses sues G 10099 e] om. G | a] om. CG | que] qui E 10101 C iii] om. G | molt] om. G | de] post de add. molt CG 10102 damunt dit] denunciat E 10103 fill] post fill add. per sospitos C 10104 del] dela G 10105 conjectures] conjunctures D | apparexia] apparia E 10106 officials] missatjes H 10107 e·l] lo DEF | no] om. HI 10109 senyor ... aquell] hereu e lexant lo senyor de sos bens Aquest E 10110 engenrat] enganat H | ço] tal D | tan] ta DG | l'avia] havia EFH 10111 C iiiii] om. G 10112 virtuosos] virtuosos I | remey] Remy B

10115 que son fill li posava diverses aguayts per matar-lo e no pogués
 creure per res que sanch vera pogués cometre tan greu crim, hac
 sospita que sa muller no l'hagués concebut d'altre hom. E com
 sobre açò la pregàs molt afectuosament que li digués si per
 ventura hauria pres aquell fill d'altre e que l'hagués fet ésser son
 fill, o si l'hauria concebut d'altre hom, jurant e sacramentejant la
 dita muller sua que no era res de tot quant se sospitava, ans era
 fill seu propri, menàs-se'n lo dit fill en un desert molt solitari e
 fort apartat. En lo qual, trahent un coltell afilet lo qual portava
 dejús lo manto, donà-l al dit fill, dient: "Gran temps ha que-m
 poses aguayts per tolre'm la vida, adés ^[85ra] volent-me dar
 metzines, adés posant-me aguayts de ladres. No-t cal haver tan
 gran treball, ara te'n pots espatxar. Avet-me hom vell,
 despoderat, qui estich desarmat davant tu qui tens lo coltell ben
 afilet. Ara-t pots sadolar de la sanch que t'à engenrat". Dit açò,
 soptosament ferí lo coratge del dit jove tan gran regonexença e
 amor natural del pare que, gitant lo coltell a terra, començà
 agrament a plorar, dient: "O pare, tu deus viure e yo morir. E si
 la tua gran benignitat vol hoir les mies pregàries, plàcia't que la
 tua clemència sia sobre la mia malícia. Emperò d'açò-t soplich
 molt afectuosament que la amor que-t port de present no-t sia
 vil e menyspreada, per tal com hix de penitència, car tant com
 més me penit de mon peccat e de la mia malvestat tant te port
 major amor".

Valeri: molt millor fon la solitud d'aquest desert que-l vincle de
 la sanch, car féu açò que no poch obtenir lo deute de sanch

10114 diverses] diversos *CDGH* **10115** per res] *om. E* | crim] peccat *E*
10118 ventura] aventura *I* | hauria] *om. H* | pres] *om. G* **10120** sua] *om. E*
 era¹] *post era add. ver E* | se] *om. E* | era²] *om. E* **10122** fort] molt *CG En*
 e *H* | portava] aportava *EF* **10124** dar] donar *EF* **10125** aguayts] aguayt *C*
10126 Avet-me] vet me *EG* **10127** qui²] que *F* | lo] *om. C* **10128** Ara-t ...
 10133 engenrat] arreat *C* | *om. G* | pots] pos *AB* | que] qui *DEHI* |
 engenrat] engendra *E* **10129** jove] *post jove add. de E* **10131** O] A *E*
10133 sia] *om. C* **10134** port] pot *C* | aport *F* | no-t] no *DEF* **10135** e] ni *H*
10136 penit] pinet *CE* | nit *H* | port] aport *CEFG* **10138** millor] major
CEG | que-l ... 10142 pare] *om. E* | que-l ... 10142 desert] *om. DF* | de la
 dela dela *B*

qu·era entre fill e pare. E les selves del dit desert eren molt pus 10140
 pacífiques que les cases en què habitaven pare e fill, e·l coltell
 que portà·l pare al desert fon més delitable que les delicades
 viandes que menjaven. E major benefici rebé lo pare com liurà a
 mort la sua vida en mans del fill que com li donà la vida.
 Pus que havem recitats los pares qui sostengueren benignament 10145
 les injúries dels fils, recomtem en lo següent títol aquells pares
 qui han sostenguda ab paciència la mort de sos fills.

10140 entre] entrel *C* | selves] silves *CE* | del...desert] *om. E* | molt] molts
B | *om. G* | pus] mes *E* | *om. H* **10142** al] e lo *G* | delicades] delicables *C* |
 delitables *G* **10145** sostengueren] sostengren *CD*

Títol X. Dels pares qui sostengueren pacientment la mort dels
fills

10150

C. I. Com Oràcio Pulvillo, qui era sobiran sacerdot o bisbe, dedicàs o conseqràs en lo Capitoli un temple al sobiran déu Jupiter e com ell tengués una ^[85rb] post sobre la qual ab gran solemnitat devia dir certes oracions e paraules de consecració,

10155

vench nova que son fill era mort. Qui, emperò, ja per lo mal novell que hac hoÿt no volch levar les mans de la dita post per tal que no interrompés la dita dedicació o consecració del temple, ni girà la cara –la qual mostrava plasent en l'offici de la

10

10160

cosa publica– en algun senyal de tristor per la mort del fill, mostrant-ne gens de dolor per tal que no aparegués que més se mostràs en aquell loch pare dolorós que bisbe virtuós.

Valeri: bé és singular e virtuós lo dit exemple, mas no és menys generós lo que·s seguex.

10165

C. II. Emíllio Paulo –qui d'una part se representa pare fortunat, d'altra se demostra pare miserable e tribulat– hac IIII fills de molt gran bellea, hòmens jóvens, generosos de cor e de fets, dels quals se desisqué dels dos, los quals donà per fills adoptius la I al linyatge de la gent dita Cornèlia, l'altre a la gent apel·lada Fàbia. E axí donant-los a les dites gents, tolgué'ls a si matex. E

20

10170

per la fortuna que hac, contrariosa, a breu de temps perdé los altres dos que s'havia retenguts, la I dels quals morí lo quart jorn abans del dia en lo qual aquest Paulo, pare seu, devia rebre la honor sobirana del triumphe; e l'altre morí après III dies que·l dit

10148 x] *om. EH* | viiii *G* | Dels] deles *B* | sostengueren] sostenguren *B* | sostengren *D* | pacientment ... 10151 fills] la mort dels fills pacientment *DF* **10151** Pulvillo] pulvio *E* **10152** o] e *H* **10153** Jupiter] Jubiter *H* **10155** ja] *om. H* **10156** que] qui *H* | hac] havia *E* **10158** ni] No *CG* **10162** Valeri ... 10166 seguex] *om. H* | exemple] exempli *CDEFGH* **10163** que·s] quis *E* **10164** C ii] *om. G* | Emíllio Paulo] Paulo emilio *G* representa] presenta *E* | mostra *H* **10165** d'altra] *post* daltra *add. part E* demostra] mostra *DEFH* | e tribulat] *om. H* **10166** generosos] generoses *I* **10167** los] dels *F* **10169** dites gents] gents dites *E* | tolgué'ls] tolgulles *E* **10170** que hac] *om. DEF* **10172** Paulo] paulio *D* **10173** honor sobirana] subirana honor *G* | dit] *om. D*

- pare l'ach vist en lo carro de la glòria triumphal. E axí, aquest
 qui havia fills tan habundantment que-n donava als altres fon en 10175
 breu de temps fet solitari, destituït o privat de fills. Mas quanta
 fon la fortalea de coratge ab la qual sostench pacientment lo cas
 axí adversant o contrariós a ell, mostrà-u en la proposició que
 féu davant lo poble dels actes qu-él havia fets. En la qual
 proposició, ajustant una clàusula que compregué aquesta 10180
 adversitat, no lexà res en què duptas-sen ^[85va] los romans, davant
 los quals proposà en la forma següent: "O romans!, com en lo
 10 temps en què la nostra ciutat era posada en gran e plena
 prosperitat yo estigués molt ansiós tement-me que aquella tan
 prosperant fortuna axí dolça e plasent no significàs algun gran 10185
 mal esdevenidor, preguí a Júpiter, lo sobiran déu, e a Juno,
 regina del cel, e a Minerva, deessa de saviea, que si res de mal
 se devia esdevenir al poble romà, que tot se convertís sobre la
 mia casa. Per què bé va tot aquest fet, car los déus, hoint les
 mies pregàries, han donat a entendre que més val que vosaltres 10190
 hajats pietat e us dolgats del meu cas, contrariós a mi, que si yo
 plorava e gemegava del vostre, que fóra dampnós a la cosa
 publica.
 20 Valeri: après que hauré recitat l'exempli domèstich dels romans,
 tenint-me assats per content dels damunt dits, allongaré un poch 10195
 la matèria tractant dels casos plorosos de les gents estranyes al
 poble romà.
 C. III. Quinto Màrcio, qui per cognom fon apel·lat Rey, qui fon
 ensemps cònsol ab lo sobiran Cató, perdé un fill hom molt

10187 deessa... saviea] *Vid.* les notes a I.5.1.

10174 pare] pre *H* | l'ach] hac *I* **10175** qui] que *DEFH* **10176** de¹] *om.* *E*
 fet] *om.* *EG* | o] e *I* | quanta] quant *E* **10178** o] e *I* | mostrà-u] mostran *E*
 la] *om.* *B* **10179** qu-él] que *DEF* **10180** que] qui *E* | compregué] prengue
CG **10187** e] *om.* *F* **10188** se¹] *om.* *G* | esdevenir] venir *D* **10190** a] *om.*
EF **10191** e us] em *C* | a mi] *om.* *E* | yo] *post yo add.* lo *C* **10192**
 gemegava] ymaginave *C* | que] qui *CG* | cosa] casa *B* **10194** exempli]
 eximpli *EFGH* **10195** tenint-me] tinent me *DEG* **10196** casos] cossos *CG*
 | plorosos] ploroses *I* **10198** C iii] *om.* *G* cognom] sobrenom *H* **10199** lo]
om. *CE*

- 10200 piadós en qui havia posada tota sa sperança, la mort del qual no
 fon poqua tristor e desolació del pare, car no li romania altre
 fill. E com lo dit pare se veés tot trist e quasi regirat fora de si
 matex, temprà la sua dolor refrenant-la ab singular altitut del
 seu consell. Car, venint de la sepultura de son fill, anàs-se'n a la
 10205 cort e manà que fos ajustat lo senat per tractar aquell dia de les
 coses necessàries al ben poblich.
 Valeri: certes, si aquest Màrcio no hagués sabut portar e regir
 fortment e vigorosa la sua dolor, no hagra pogut departir lo dia
 tan vir-tuosament ^[85vb] e sàvia, despenent-ne una part en la 10
 10210 sepultura del fill axí com a pare dolorós, e l'altra meytat en
 profit del ben publich axí com a cònsol excel·lent e virtuós.
 C. III. Pèricles, príncep dels athenienses, entre spay de III dies
 perdé dos fills jóvens, abtes e molt famosos, emperò no se
 n'alterà gens en la sua cara ni li fon conegut que sol se
 10215 n'entrestís ni·n mudàs gens de color ni·s torbà sol en un mot
 com proposava e parlava davant lo poble. E ja per açò no·s lexà
 de portar la corona segons que havia acostumat ni lexà res de
 ses costumes per lo dampnatge de sa casa pròpria.
 Valeri: lo coratge d'aquest Pèricles, de tanta virtut e fortalea, no 20
 10220 sens rahó pervench a sobrenom de tanta dignitat divinal, car per
 habundància de la sua virtut fon apel·lat Pèricles Olímpio
 Júpiter.
 C. v. Zenofon, qui en açò que·s pertayn a la sciència de
 Sòcrates fon lo pus abte e lo més sufficient en grau de graciosa
 10225 e benaventurada parleria que hom que sia estat après de Plató,
 com aquest celebràs lo solempne sacrifici, conech de dos fills

10202 veés] vee *D* | trist] *post* trist *add.* desolat *CG* **10203** refrenant-la] e
 strenant la *E* | altitut] astitut *CG* | del seu] de son *E* **10204** la¹] *post* la *add.*
 sua *I* **10205** ajustat] justat *H* **10208** vigorosa] rigorosa *H* | hagra] haguera *G*
10209 vir-tuosament] viguorosament *F* **10212** C iiiii] *om.* *G* athenienses]
 athaneses *E* | iiiii²] iii *G* **10215** n'entrestís] entristis *F* | ni·n] nis *I* | torbà]
 torbas *G* **10216** açò] axo *E* | lexà] lexava *F* **10218** casa pròpria] propria
 casa *EF* **10220** a] *om.* *CEG* | per] *om.* *E* | *post* per *add.* la *FG* **10221**
 Olímpio] elimpio *CG* **10223** C v] *om.* *G* | que·s] quis *DH* **10224** lo²] *om.*
FH **10225** que²] qui *E* | *om.* *G* **10226** lo] *om.* *CGH*

- que havia que-l major de dies, apel·lat Gril·lo, era mort en la batalla que-s donà prop de Mantinea. E ja per açò no-s lexà de proseguir l'offici dels déus, mas solament se levà la corona del cap per dolor de la mort del fill. Mas com hagués feta inquisició en quina forma era mort e li diguessen que combatent-se fortment e vigorosa, tornàs la dita corona al cap, dient e jurant per los déus als quals sacrificava que major delectació fon aquella que rebé com hohí dir la valentia e virtut de son fill que no fon l'amargor que sentí com li fon denunciada la mort.
- 10 Valeri: altre per ventura fóra estat qui hagra remogut e lexat lo sacrifici, foragitats e lunyats ^[127vb*] de si matex los altars, escampant e apagant ab làgremes los perfums de l'encens, de la timiama e de les altres espècies fragrants. Mas lo cor ^[128ra*] de Zenofon estech inmobile en la devota servitut dels déus; e lo seu coratge fon ferm hi estable en lo consell de prudència o de saviea, jutjant ésser cosa imperfecta hi esquivadora que hom virtuos donàs loch a la dolor en tant que fos vençut, sobrat e aterrat per la mort que li era denunciada.
- 20 C. VI. No deu ésser liurat a silenci Anaxàgoras, philosoph. Lo qual, com hagués hoïda la mort de son fill, dix a l'hom qui la y denunciava: "No-m dius alguna cosa que-m sia novella de la qual ja no-m fos provehit, car bé sabia yo que aquell qui era nat de mi era hom mortal".

10238 de² ... 10239 fragrants] *Add. trad.* Canals.

10227 major] menor *I* | dies] dos *E* | Gril·lo] Trillo *I* 10228 de¹] *om.* *H*
 10229 del cap] *om.* *DEF* 10230 feta] *om.* *G* 10234 valentia] violencia *I*
 10236 hagra] haguera *EGH* | e] *om.* *G* | lexat] lexar *G* 10237 de ... 10258
 morir] *def.* *A* 10238 los] dels *D* | de l'encens] dels ençens *FG* | l'encens] l
 ensemps *H* | de la] *om.* *H* 10239 fragrants] flagrants *CE* 10240 Zenofon]
 zeno *G* | en] a *G* | servitut] oracio *H* 10241 hi] *om.* *E* | o] e *EI* | de²] *om.* *G*
 10242 jutjant] jutyar *G* 10243 la] *om.* *H* | fos] fon *E* vençut] *post* vençut
add. e *GI* 10244 que] qui *EG* | li] *om.* *I* 10245 C vi] *om.* *G* | liurat] lunyat
H | Anaxàgoras] anagores *C* 10246 la²] lo *E* 10247 denunciava] denuncia
GH | alguna] neguna *CEG* | que-m] quim *EG* que-m sia] *om.* *I* 10248 ja]
om. *I* | aquell] aquella *B*

- 10250 Valeri: la virtut imbuïda o plenament instruïda de profitoses doctrines gità de si aytals veus. Les quals, si algú reb dignament en les sues orelles, no ignorarà en quina forma los fills deuen ésser engendrats e nodrits en tal guisa que membre a lur pare que·ls ha rebuts de natura, fahedora de totes les coses ab aytal
- 10255 ley, pacte e covinença que axí com los ha rebuts axí·ls torn en aquell moment de temps e hora que natura los demanarà. Car axí com algú no sol morir que no haja viscut, per semblant forma algú no pot viure qui no haja a morir.

10250 Valeri] *om.* CI | o] e E | plenament] plena G **10251** algú] negun CG | *post* algu *add.* les DEH **10252** ignorarà] ignora DEF | ignora ja H **10253** que membre] *om.* CG **10254** rebuts] rebut C | les] *om.* D | ab] *om.* E **10255** ley] *om.* DEF | e] o D | torn] torna DEF **10256** demanarà] donara DEF **10257** algú] negun CG | que] qui CDFGHI **10258** algú] negu CG | qui] que CE | morir] *post* morir *add.* Aci fenex lo v^e libre [de valeri I] CDFHI | Aci fenex lo libre v^e E

III. CONCLUSIONS

ANTONI CANALS

Els darrers estudis dedicats a la figura del dominic valencià Antoni Canals han demostrat que pràcticament la totalitat de la seva producció textual són traduccions d'altres textos llatins i no pas obres d'autoria original. A més, en no poques ocasions se li han atribuït errades de traducció que han posat en dubte els seus coneixements d'aquesta llengua clàssica. En aquesta mateixa línia, Canals ha estat comparat amb contemporanis seus, com Bernat Metge, amb uns resultats clarament desfavorables per al dominic, a qui s'ha acusat d'estar tancat a les noves corrents humanistes i de ser incapaç de captar el valor literari i cultural d'algunes obres traduïdes per ell. Per tot això, el frare valencià ha vist disminuïda la seva importància com a escriptor fins al punt de no ser inclòs en recents estudis panoràmics sobre literatura medieval en llengua catalana.

Si bé aquesta és l'opinió que han anat forjant algunes de les darreres aportacions sobre Antoni Canals i les seves obres, a l'hora de confeccionar aquesta tesi doctoral hem intentat analitzar de forma objectiva els diversos aspectes anteriorment mencionats a partir de les dades que ens proporcionen les pròpies obres del dominic, degudament contextualitzades en el seu marc cronològic i cultural. Algunes de les conclusions a les quals hem arribat són les següents.

Efectivament, Antoni Canals és bàsicament un traductor. Ara bé, aquesta afirmació implica que les seves obres no puguin ser estudiades com un llegat literari de gran transcendència per a la cultura catalana medieval? Aquesta qüestió podria respondre's des de diferents punts de vista. Nosaltres ens limitarem a comentar alguns aspectes relacionats especialment amb la traducció dels *Dicta*, que no deixa de ser el tema central d'aquesta tesi doctoral.

Des del punt de vista lingüístic, el corpus d'Antoni Canals, i sobretot l'extensa traducció dels *Dictorum factorumque memorabilium*, constitueixen una font incalculable de noves formes lèxiques documentades per primer cop a la llengua catalana. Precisament hem dedicat la major part de l'estudi lingüístic a recopilar una part d'aquestes aportacions partint dels treballs previs de Casanova (1981a; 1988 especialment), i acarant-los amb el corpus recollit al CICA (2014). Precisament Casanova, en les conclusions del seu inventari lexicogràfic (1988: 285), afirma que les obres de Canals contenen 1250 mots documentats per primera vegada en el dominic, i 950 accepcions, 100 locucions o expressions i 200 variants formals tampoc documentades amb anterioritat a ell. Es tracta, per tant, d'unes aportacions gens menyspreables al desenvolupament de la nostra llengua.

Aquesta ingent quantitat de vocables, que posen de manifest algunes de les dificultats que havien de sortejar els traductors del s. XIV, s'han de relacionar amb la voluntat del frare dominic de fer accessible el seu text als lectors coetanis. Això és evident en el *Valeri Màxim*, on abunden els doblats sinonímics, les locucions explanatòries i en general les interpolacions destinades a clarificar el contingut exposat. És precisament a la llum d'aquesta intencionalitat en certa manera pedagògica que s'han d'entendre moltes de les interpolacions introduïdes a la

traducció catalana dels *Dicta*, on el mateix Canals contradiu el suposat respecte per al text original que afirma en el pròleg que practicarà.

No hi ha dubte que Canals és un teòleg i moralista que al darrere de totes les seves obres manifesta una voluntat adoctrinadora i un desig de propagar la doctrina i els costums cristians. Ara bé, que el dominic no és un moralista obtús, tancat a qualsevol signe de modernitat, ho demostra no només el fet de decidir-se a traduir clàssics pagans o les obres de Petrarca, sinó el respecte que mostra per aquestes obres. És a dir, tot i que hem comentat anteriorment que Canals omple la seva traducció dels *Dicta* de glosses, de les quasi 400 intervencions que hem pogut documentar als primers cinc llibres, és escassíssim el nombre d'elles que es poden relacionar amb un afany cristianitzador. El paganisme lògic i evident que impregna l'obra de Valeri Màxim no és criticat ni eliminat i només en unes poques ocasions és objecte d'algun aclariment. Segons nosaltres deduïm del pròleg del *Valeri Màxim*, el dominic va trobar en els *Dicta* un compendi de virtuts humanes exposades de forma absolutament desvinculada de la religió cristiana, però perfectament acords amb la doctrina predicada per l'Església. El zel apostòlic de Canals no el porta a enfrontar-se al paganisme sinó a valorar l'existència d'una llei moral natural assequible a qualsevol esperit que estigui disposat a acceptar-la, encara que sigui transmesa en un recull d'anècdotes de l'antiguitat romana.

Per aconseguir que qualsevol lector pugui copsar l'ensenyament que cada anècdota incorpora, el dominic recorre a múltiples fonts que li proporcionen aclariments als passatges de difícil interpretació degut a la distància temporal i cultural respecte de l'original llatí. Més endavant parlarem d'aquestes fonts, però el que ens interessa debatre en aquest punt és l'esforç i el treball que Canals dedicà a la traducció dels *Dicta* i si el resultat final reflecteix aquesta dedicació. Com hem indicat més amunt, alguns estudis han discutit la qualitat literària del dominic, tant pel que fa al seu rerefons cultural com al coneixement de la llengua llatina de l'original.

Ara bé, si hom repassa la breu biografia que adjuntem a l'inici d'aquest estudi –sobretot en aquells aspectes relacionats amb la seva formació intel·lectual– i té en compte que, com s'ha demostrat, la major part dels suposats errors de traducció poden explicar-se a partir de les fonts llatines consultades per Canals, no sembla impropï atribuir-li deficiències de coneixement? Precisament això és el que es va preguntar Avenzoa (1994, 2000), que va cercar –i va trobar– una altra manera d'explicar els suposats defalliments de la traducció del *Valeri Màxim*. A partir dels raonaments d'Avenzoa, nosaltres mateixos hem pogut comprovar que algunes divergències entre l'original i la traducció de Canals responen simplement a les lliçons que transmeten o bé el manuscrit traduït, és a dir el ms. 7540 de la Biblioteca Nacional de España, o bé els comentaris medievals emprats durant el procés de traducció. Certament, encara hi ha casos en què sembla que el dominic no encertà en l'elecció del vocable traduït, però són molt escassos en comparació a la magnitud de l'obra arromançada.

Pel que fa a la qualitat literària, tenint en compte la metodologia emprada pel dominic a l'hora de traduir els *Dicta*, hom no pot deixar de reconèixer els mèrits d'aquesta versió. És indubtable que la prosa retoricada de Canals és brillant i manifesta una qualitat estètica de primer ordre. Tot i que Canals fa gala d'un estil llatinitzant, tradueix amb llibertat el text de Valeri Màxim, sense subjectar-se impròpiament a la sintaxi i a l'ordre de mots i d'idees de l'original llatí. L'estil de Canals és d'una complexitat sintàctica ben particular que no pot atribuir-se de cap manera a les característiques del model que vol arromançar. Cal puntualitzar, a més, que Canals és capaç d'escriure llargs períodes sintàctics amb ostensible elegància i impecable factura. Amb això volem subratllar que la prosa del dominic està molt ben travada, és d'una correcció notabilíssima i, si de manera molt puntual presenta algun passatge abstrús, és sens dubte degut al procés de deturpació inherent en la transmissió manuscrita del *Valeri Màxim*.

Tal com comentarem en el següent apartat d'aquestes conclusions, Canals parteix del text llatí de Valeri Màxim però el complementa en abundància amb passatges extrets dels comentaris medievals de Dionís de Borgo San Sepolcro i de Fr. Lucas, a banda de recórrer més puntualment a una o varies fonts més que encara no hem pogut identificar, però que sens dubte existeixen. Així doncs, quan Canals tradueix els *Dicta* té al davant un mínim de quatre textos diferents que analitza, compara i combina donant lloc a una versió catalana ben estructurada i coherent que presenta un text prou fluid on la utilització de fonts diverses no dona lloc a cap sensació de desequilibri o desajustament.

Per altra banda, les obres de Canals inclouen uns pròlegs ben personals i interessants en els quals podem entreveure algunes de les particularitats culturals de la societat del seu temps. Cal recordar aquí que el dominic va tractar de forma contínua i personal no només amb els reis catalans del seu temps sinó amb la major part de la noblesa que feia vida en la cort, i que tots ells van tenir un accés directe a les seves obres. Així doncs, podem concloure que, si bé la producció d'Antoni Canals està centrada en la traducció, especialment d'obres de devoció, la seva aportació al desenvolupament de la llengua i la literatura catalanes no desmereixen pas a causa d'aquest fet. A la seva ploma devem la incorporació o desenvolupament de nombrosos vocables ara plenament assentats, i les seves obres, si bé no són originals en el sentit més estricte d'aquesta paraula, poden comptar-se entre les millors traduccions catalanes documentades fins a mitjan s. XV.

2. EL VALERI MÀXIM

La traducció dels *Dictorum factorumque memorabilium* de Valeri Màxim completada per Antoni Canals abans de desembre de 1395 se situa en un context més ampli de traduccions d'obres clàssiques a les llengües vernaculars, entre elles el català. Tot i que en àmbits com el francès o l'italià les primeres traduccions d'aquest tipus daten del s. XIII, és durant el s. XIV

que aquest fenomen pren força, també en terres catalanes. El període de màxima producció literària del dominic coincideix justament amb una etapa d'esplendor cultural català impulsat pels reis Joan I i Martí I. Diversos documents relacionats amb aquests dos monarques, i les seves esposes, ens revelen el seu gran interès per adquirir alguns clàssics –com els *Dicta*– no només en llatí sinó també en altres llengües romàniques, especialment el francès, en alguns casos amb la intenció de traslladar-los al català.

La traducció d'Antoni Canals és la primera dels *Dicta* conservada en una llengua de la Península Ibèrica, tot i que el propi Canals, en el pròleg, menciona una altra traducció catalana anterior. Actualment només es conserven de forma completa la versió de Canals i dues en llengua castellana: la primera en el temps, entre 1418 i 1419, la completà Juan Alfonso de Zamora a partir precisament del text del dominic; mentre que la segona, acabada en 1467, fou realitzada per Hugo d'Urriés a partir de l'arromançament francès de Simon d'Hesdin i Nicolas de Gonesse. Avenoz (1998) ha estudiat en profunditat la difusió dels *Dicta* a la Península Ibèrica i conjectura l'existència de sis versions hispàniques medievals: a banda de les tres conservades, hauria existit la traducció catalana citada per Canals, una versió completa en aragonès citada en diversos inventaris reials i, probablement, una altra de parcial en aquesta mateixa llengua, emprada pels col·laboradors de Juan Fernández de Heredia per preparar el seu *Rams de flores*.

Ara bé, la presència dels *Dicta* en terres peninsulars no es limita a les traduccions susdites, sinó que, ja fos a través de l'original llatí o bé de compendis medievals també en llatí, els episodis narrats per Valeri Màxim eren àmpliament coneguts i citats en altres textos. En el nostre estudi ens hem ocupat concretament del cas català, tot elaborant una taula en la qual es documenta la citació de fragments dels *Dicta* en textos catalans dels s. XIV-XV. En aquesta recerca no hem aspirat a presentar un panorama absolutament complet i definitiu, ja que hem establert alguns límits –per exemple, només es consideren les obres editades modernament–. Tot i així, el ventall de textos revisats i adduïts és molt ampli i abraça diversos mètodes compositius, ja que alguns autors recorren directament als *Dicta*, d'altres a la traducció catalana, i d'altres a algunes fonts intermèdies.

A l'hora d'elaborar la taula de referències, hem optat per incloure algunes obres que compleixen el requisit de ser escrites en català en els s. XIV-XV, tot i que no són peces originals sinó traduccions d'altres tractats llatins medievals. És cert que podria sorprendre la seva inclusió al costat de *Lo somni* de Bernat Metge o del *Tirant lo Blanch*, però hem considerat que les traduccions i adaptacions també formen part del patrimoni textual català i, a més, ens ajuden a tenir un panorama més complet i divers sobre la presència dels *Dicta* al nostre domini lingüístic. Ens estem referint, concretament, a les traduccions catalanes del *Communiloquium* (finals s. XIV) i el *Breuilloquium* (1458 *a quo*) de Joan de Gal·les, a la traducció del *Liber de moribus hominum et de officiis nobilium super ludo scacchorum* de Jaume de Cèssulis (mitjan s.

XIV) i a l'arromançament basat en l'*Alphabetum narrationum* d'Arnau de Lieja (mitjan s. XV). En aquesta darrera obra hem localitzat vint-i-set exemples narrats també als *Dicta*. Els cinquanta-dos episodis relatats a l'obra de Valeri Màxim que hem documentat a la traducció catalana de l'obra de Cèssulis provenen principalment o bé de l'*Speculum maius* de Vincent de Beauvais o bé dels tractats ja mencionats de Joan de Gal·les. Com era d'esperar, a les versions catalanes del *Communiuquium* i el *Breuiloquium* és on més episodis hem localitzat, concretament cent quaranta-quatre en el primer cas i seixanta-sis en el segon.

Si passem ja a les obres d'autoria catalana, hem de començar citant el corpus d'Eiximenis, del qual cal destacar el *Dotzè del Crestià* (1383-1391), on trobem nombrosos episodis relatats als *Dicta* (46 més 17 del *Regiment de la cosa pública* inserit en el *Dotzè*). La font d'Eiximenis no fou l'original llatí de Valeri Màxim sinó el *Communiuquium* i el *Breuiloquium* de Joan de Gal·les († 1285). En canvi, sembla que Felip de Malla acudí a la versió llatina dels *Dicta* per extreure'n els setze episodis que hem localitzat al seu *Memorial del pecador remut* (1419-1424). El mateix podem dir de la *Doctrina compendiosa* (ca. 1395) atribuïda a Francesc Eiximenis i assignada a Ramon Soler per Wittlin (Soler, 2006), que conté almenys sis passatges del text del Valeri Màxim citats en llatí i comentats en català. Molt més difícil és precisar les fonts emprades per Nicolau de Pacs en la seva *Doctrina moral* (1390-1410), ja que per una banda remet a fonts clàssiques, no sabem si consultades de primera mà o a través de repertoris medievals, i per altra cita també Arnau de Vilanova, Francesc Eiximenis o el propi Antoni Canals, de qui manlleva alguns fragments del pròleg de l'*Scipiò e Aníbal*. Qui sabem del cert que acudí a la traducció catalana d'Antoni Canals és Joanot Martorell. Dels catorze episodis narrats als *Dicta* que podem trobar al *Tirant lo Blanch* (ca. 1460-1464), alguns estan inspirats en el text de Canals directament, mentre que en d'altres hem de mencionar altres fonts intermèdies, sempre en llengua catalana, com són *Lo somni* de Bernat Metge i el *Breviloqui* de Joan de Gal·les.

Les dades que acabem de mencionar de forma succinta ja ens permeten copsar la importància del text de Valeri Màxim en la literatura catalana dels s. XIV-XV i també la gran diversitat de possibilitats que determinen la seva recepció i transmissió. Algunes vegades és el propi original llatí la font dels préstecs; en d'altres és un compendi medieval també en llatí; en d'altres és la traducció d'Antoni Canals; en d'altres és una altra obra diferent, escrita també en llengua catalana; i finalment, cal considerar la possibilitat que el model intermedi sigui una font italiana en llatí o en vulgar, tal com es pot observar en *Lo somni* (1399 *ad quem*) i en el *Curial e Güelfa* (mitjan s. XV). El llibre III d'aquesta darrera obra reprèn un episodi procedent dels *Dicta*, però filtrat pel *Filocolo* de Boccaccio i per la *Divina Commedia* de Dante, tal com indiquen Badia / Torró (2011). Per altra banda, al pròleg d'aquest mateix llibre s'inclou una cita en llatí del text dels *Dicta*. Pel que fa a *Lo somni*, bona part dels vint-i-quatre episodis que també narra Valeri Màxim apareixen igualment a la carta XXI de les *Familiars* de Petrarca i al

De claris mulieribus de Boccaccio, tot i que és fora de dubte la familiaritat que Bernat Metge tenia amb el text original dels *Dicta*, tal com afirma el mateix protonotari barceloní a la seva obra mestra. A la taula incloem també altres obres i alguns documents d'oratòria política que contenen episodis dels *Dicta*.

Si ens centrem ja en el *Valeri Màxim*, és a dir la traducció catalana de Canals, la major part de les nostres aportacions s'han centrat en la relació que aquest arromançament estableix amb l'original llatí. Com ja hem insinuat anteriorment, un acarament dels dos textos posa immediatament de manifest que no estem davant d'una traducció literal, cenyida a l'original llatí. El dominic valencià introdueix abundants interpolacions, la majoria de les quals, com hem comentat, tenen una intenció explanatòria. En això, Canals no fa sinó seguir la pràctica habitual del seu temps basada en una educació escolàstica que fomenta la glossa i el comentari: la traducció catalana de l'obra de Titus Livi es basa en un model francès que incorporava ja interpolacions procedents del comentari de Nicolau Trevet. Aquest mateix erudit fou autor d'un comentari a les *Tragoediae* de Sèneca que influí en la traducció catalana. I, per citar un darrer exemple, també la traducció de Nicolau Quilis del *De officiis* empra un comentari medieval.

Així doncs, Canals segueix els procediments propis del seu moment per enfrontar-se a la traducció dels *Dictorum factorumque memorabilium* de Valeri Màxim. En diversos articles, Avenoza (1994, 2000, 2001) ha estudiat una de les fonts emprades pel dominic: el comentari de frate Lucas, concretament la versió transmesa als marges del ms. 7540 de la Biblioteca Nacional de Espanya. De fet, ben probablement Canals seguí el text llatí dels *Dicta* contingut en aquest mateix manuscrit per elaborar la seva traducció. Aquesta afirmació està avalada per criteris codicològics i també per criteris textuais. Per una banda, a la part inferior del f. 2 hi trobem representat l'escut de la família del cardenal Jaume d'Urgell, a qui Canals dedica la seva traducció i de qui s'afirma que estava en possessió d'un exemplar dels *Dicta*. A més, el programa iconogràfic present en aquest còdex està estretament relacionat amb el del ms. 1G-36 de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, és a dir l'exemplar del *Valeri Màxim* que el cardenal lliurà als consellers de Barcelona. Per altra banda, com bé va notar Avenoza (1994, 2000) i nosaltres hem pogut confirmar amb d'altres passatges, algunes de les divergències entre el text de Canals i l'original llatí s'expliquen a partir de les lliçons transmeses en aquest còdex.

Tal com hem avançat, Antoni Canals no només empra el text dels *Dicta* recollit en aquest manuscrit per elaborar la seva traducció, sinó que acudeix amb freqüència a la glossa marginal que aquest incorpora. Aquesta exposició és obra d'un dominic de nom Lucas, del qual no en tenim cap dada concreta, tot i que és bastant probable que es tracti de Luca Mannelli, autor també d'un comentari a Sèneca i que per cronologia, biografia i coneixements podria encaixar amb el perfil del comentarista dels *Dicta*. El text de Lucas abunda en observacions de caire geogràfic i aclariments sobre institucions o càrrecs públics romans. També hi abunden les glosses lexicogràfiques que pretenen treure l'entrellat de mots d'abast restringit i específic, com

aquells relatius a la indumentària, l'estament militar i la vida quotidiana. Aquestes glosses són, doncs, adaptades i traduïdes per Canals, que també sentiria la necessitat d'afegir certs aclariments als seus lectors.

Aquesta font emprada per Canals ja havia estat identificada abans que iniciéssim la nostra investigació. Nosaltres hem intentat comprovar i il·lustrar el seu abast de forma sistemàtica en cada un dels passatges dels cinc primers llibres del *Valeri Màxim*, tot buidant aquestes dades en l'aparat de notes que acompanya la nostra edició. Durant aquest procés d'acarament a tres bandes –versió catalana, versió llatina, comentari de Lucas–, hem pogut comprovar que diverses interpolacions del text català no procedien de les glosses de Lucas. Després de diversos sondejors, hem localitzat una segona font, que s'ha demostrat de primera magnitud. Es tracta del comentari de Dionís de Borgo San Sepolcro (*fl.* 1300-1342). Aquest monjo agustinià, estretament relacionat amb Petrarca, Boccaccio i la cort papal d'Avinyó, redactà un comentari als *Dicta* que es convertí ràpidament en el text de referència, emprat per altres comentaristes posteriors com Benvenuto de Imola, Lucas de Penna, Fr. Petrus i el propi Fr. Lucas que redactà el comentari contingut al ms. 7540 de la Biblioteca Nacional de España. Precisament aquesta darrera connexió és la que hem analitzat de manera més detallada.

L'exposició de Dionís és una mica més parca en el tipus d'aclariments que hem descrit en el cas de Lucas, tot i que no els deixa de banda, i s'estén en explicacions morals, històriques o en referències a altres autors com sant Agustí, sant Isidor o Titus Livi. Ara bé, és indubtable que Lucas consultà el comentari de Dionís; i no només això, sinó que, especialment a partir del cinquè llibre, introduí diversos passatges pràcticament idèntics als de l'agustinià. Així, per posar un exemple ben significatiu, el passatge de Lucrecia que obre el sisè llibre dels *Dicta*, fou ampliat considerablement en la traducció de Canals. En un principi es creia que el dominic havia manllevat la informació de Titus Livi directament; Avenoza (1994: 94-101) va demostrar que la síntesi de Canals procedia del comentari de Lucas; i ara nosaltres hem pogut comprovar que la glossa de Lucas és una còpia pràcticament total del text de Dionís, que passa a convertir-se en la font prioritària.

Així doncs, l'exposició de Dionís de Borgo San Sepolcro s'ha de considerar com una font emprada pel dominic valencià, no només perquè influeix directament sobre la traducció catalana en aquells passatges en què subministra la informació a Canals, sinó també perquè molts passatges de Lucas són un calc inspirat, quasi mot a mot, en Dionís. La concreció particular de tot aquest entramat de relacions queda reflectida en l'aparat de notes de l'edició, que recull les glosses dels dos comentaristes.

Per concloure aquestes disquisicions sobre les interpolacions afegides al *Valeri Màxim* de Canals, cal remarcar que hi ha alguns passatges aliens al text original llatí per als quals encara no hem trobat la font. Alguns casos sí que semblen afegits del propi Canals, que no s'inspiren en cap font textual precedent. Ens referim sobretot a alguns aclariments que d'una manera o

d'altra remetent als catalans o al Regne de València. En canvi, hi ha encara algunes interpolacions que, pel seu contingut, semblen inspirar-se en algun precedent que no hem localitzat.

3. ELS MANUSCRITS

L'edició crítica que adjuntem a aquest estudi té en compte el text transmès en nou manuscrits medievals que conserven íntegrament o en la seva major part la traducció d'Antoni Canals. A banda d'aquests nou exemplars, l'Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic custodia una carpeta amb sis folis en pergamí que transmeten fragments del novè llibre. Aquest darrer testimoni no ha estat col·locat a la nostra edició, centrada únicament en els primers cinc llibres. La redacció dels nou còdexs conservats se situa entre 1395 i la segona meitat del s. XV. El límit *a quo* es refereix a l'any de còpia del ms. 1G-36 de l'Arxiu Històric de Barcelona, el còdex més antic conservat i l'emprat com a base per a la nostra edició.

Podríem establir dos grans grups de manuscrits a partir de llur tipologia material. Per una banda, es conserven una sèrie de còdexs de gran format, amb una presència total o parcial de folis de pergamí, de factura acurada i decoració policromàtica. Destaquen en primer lloc els dos exemplars de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, ambdós en lletra gòtica, que hem identificat sota les sigles *A* i *B*. El primer fou copiat per Bartol de Savalls a València el 1395 o poc abans; el segon fou enllestit a partir de *A* per Arnau de Tollís, en l'any 1408 a Barcelona. Aquests còdexs són els únics que contenen caplletres historiades, la qual cosa els posa en relació amb el ms. 7540 de la Biblioteca Nacional de España, tal com hem comentat anteriorment. També destaca dins d'aquest bloc el manuscrit conservat a la Biblioteca del Real Monasterio de San Lorenzo de El Escorial (ms. *E*). Copiat en pergamí a la primera meitat del s. XV, en lletra gòtica, és d'una factura externa impecable: molt regular en l'estructuració dels quaderns, en la proporció de les caixes d'escriptura, amb uns marges ben amplis exempts de qualsevol anotació i una decoració prou acurada que inclou caplletres amb emmarcament en or i diversos colors. Aquest còdex va pertànyer a Gaspar de Guzmán, comte-duc d'Olivares. També *F*, el manuscrit custodiat a la Biblioteca de la Universitat de València, és de pergamí i de bona factura, copiat en lletra gòtica. Aquest volum fou llegat a l'Acadèmia Valenciana pel marquès de Dos Aguas a l'inici del s. XVIII. El manuscrit de la Biblioteca Colbertina dipositat actualment a la Bibliothèque Nationale de France (ms. *H*) fou copiat en lletra gòtica, ben probablement a la primera meitat del s. XV. És de gran format, amb els bifolis interior i exterior de pergamí només en els dos primers quaderns, i la resta del volum en paper. És acèfal i àpode; al final manquen diversos quaderns. Finalment, en aquest primer bloc cal situar el testimoni de la Médiathèque Centrale de Perpignan (ms. *I*), incomplet també a l'inici, copiat per Alzeas entre 1395 i 1410 aproximadament, amb els bifolis interior i exterior de pergamí a tot el volum.

Per altra banda, hi ha un grup de testimonis que són de dimensions més reduïdes, estan copiats en paper i contenen una decoració generalment monocromàtica en vermell. El manuscrit de la Biblioteca de Catalunya (ms. C) fou copiat al primer quart del s. XV, en lletra bastarda. Conté nombroses anotacions marginals i va pertànyer a la Biblioteca del Papa Luna. Datat entre 1425 i 1475, el còdex conservat a l'Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic (ms. G) el devem a la mà d'un tal Petrus, tot i que el volum presenta diverses mans semigòtiques. En alguns folis la decoració no fou realitzada, ni tan sols la indicació del número de capítol, fet que dificulta enormement la localització de passatges concrets. Finalment, cal mencionar el manuscrit conservat a la Biblioteca Nacional de España (ms. D), que comparteix les característiques principals dels altres exemplars d'aquest bloc, tot i que la decoració de les caplletres alterna en vermell i blau.

La col·lació dels cinc primers llibres del *Valeri Màxim* en els nou testimonis ens ha permès elaborar un *stemma codicum*, a partir del qual hem desenvolupat una edició crítica dels esmentats llibres, acompanyada del conseqüent aparat de variants. Es tracta de la primera edició d'aquesta obra que té en compte tots els testimonis conservats, fet que ha permès millorar el text editat tot bandejant algunes lliçons del testimoni base que la *collatio* ha demostrat errònies. Tal com ja hem indicat, hem pres A com a text base de la nostra edició, però hem restituit les llacunes d'aquest a partir de B, *codex descriptus* de l'anterior. Aquesta elecció coincideix amb la tria que féu Miquel i Planas (Canals, 1914), tot i que nosaltres hem tingut en compte nous elements de judici que donen més solidesa a la selecció. Cal advertir que A no només és el més proper dels manuscrits conservats tant cronològicament com geogràficament a l'original de Canals, sinó que és el que presenta un text menys deturpat, car inclou, en comparació als altres testimonis, una menor quantitat d'errades singulars. Això es pot comprovar fàcilment, a tall d'exemple, si s'analitza la presència de salts d'igual a igual en diversos testimonis, on salta a la vista que A incorpora un nombre reduïdíssim de casos, menys que qualsevol dels altres manuscrits conservats. Per altra banda, aquest còdex, juntament amb EF, són els únics que copien la carta del cardenal Jaume d'Urgell als consellers de Barcelona i la resposta d'aquests, epístoles que nosaltres hem editat com a part de l'obra catalana, ja que donen compte de l'ús que en podien fer els seus contemporanis. Finalment, cal remarcar també que, tot i que A té diverses llacunes provocades per la pèrdua de folis –especialment aquells propers a la caplletra miniada–, aquestes omissions poden ser restituïdes satisfactòriament a partir de B, que afegix molts pocs errors al seu antígraf.

Pel que fa a la selecció de les variants incloses en l'aparat crític que acompanya l'edició, la gran extensió del text de Canals ens ha induït a delimitar uns criteris ben específics i detallats, tal com es pot comprovar a l'estudi preliminar. A més, d'aquesta manera qualsevol que consulti l'edició podrà saber amb anterioritat què hi trobarà i què no. En relació a l'edició del text, també hem detallat de forma minuciosa els criteris emprats, tot i que aquests es basen principalment en

la tendència habitual aplicada a les edicions de textos medievals catalans, que es concreta en un gran respecte a la grafia del text transcrit.

Posarem fi a aquestes conclusions amb unes línies sobre l'*stemma codicum* elaborat, que és l'únic que fins ara s'ha proposat per al *Valeri Màxim*. Cal començar remarcant que es tracta d'un *stemma* provisional, ja que només té en compte les variants dels primers cinc llibres de l'obra. Aquesta traducció de Canals és molt extensa; els quatre llibres restants podrien aportar-nos alguna novetat que ens moguéssim a alterar l'*stemma* que ara presentem. De tota manera, creiem que els resultats obtinguts es fonamenten en un nombre suficient de dades per pensar que el resultat final no pot ser gaire diferent de l'actual. Ja hem comentat anteriorment que *AB*, els dos còdexs de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, tenen una dependència directa un de l'altre. L'anàlisi de les errades singulars de la resta dels testimonis ens ha portat a concloure que, a banda de *B*, no hi ha cap altre *codex descriptus* conservat. Aquest fet ha estat determinant a l'hora d'establir l'*stemma*, ja que ha limitat la possibilitat d'identificar els testimonis conservats com a subarquetips: només *A* és antígraf i subarquetip de *B*. Hem de considerar, per tant, que l'ascendent de cada un dels altres testimonis és un còdex perdut. Deixat de banda aquest aspecte, hem de remarcar que són tres les branques que fem dependre directament l'arquetip, el qual s'ha d'identificar ben segurament amb l'original elaborat per Antoni Canals. La primera, anomenada α , inclou *ABI*. Les altres dues branques, anomenades β i γ , reuneixen també tres manuscrits cada una: per una banda, *CGH*; i per altra banda, *DEF*. A la branca β , *CG* presenten diverses errades comunes que els fan dependre d'un mateix subarquetip, diferent a *H*; i el mateix succeeix a la branca γ , on *EF* formen una ramificació independent de *D*. Aquesta ramificació derivaria d'un subarquetip que suposem contaminat per *A*, ja que *AEF* són els únics testimonis que inclouen les cartes dels consellers i el cardenal Jaume d'Aragó. A més, *EF* tenen la particularitat d'incloure aquestes dues epístoles com una part integrant de la traducció de Canals, escrites per mà del mateix copista i en un format igual al de la resta del volum.

IV. RESUM

Aquesta tesi doctoral conté l'única edició crítica fins ara realitzada dels llibres I-V del *Valeri Màxim* d'Antoni Canals, això és la traducció catalana dels *Dictorum factorumque memorabilium* de Valeri Màxim, que el dominic valencià ja tenia enllestida en 1395. La nostra edició té en compte els nou testimonis, tots ells manuscrits, que transmeten l'obra íntegrament o en la seva major part. A banda d'aquests còdexs, hi ha una altra còpia de la qual només s'han conservat sis folis, amb fragments del novè llibre. L'edició inclou un aparat de variants en el qual es reflecteixen les lliçons bandejades del text editat i un aparat de notes que analitza especialment les interpolacions introduïdes pel dominic en la traducció i la seva procedència. En aquest sentit, aquesta tesi aporta informació sobre una nova font, no localitzada anteriorment, el comentari medieval de Dionís de Borgo San Sepolcro. L'exposició d'aquest monjo agustinià no només fou emprada directament per Antoni Canals, sinó que també influí decisivament en el comentari d'un frare dominic anomenat Lucas. Tal com ha demostrat Gemma Avenoza en diversos estudis, aquesta darrera font també fou utilitzada al *Valeri Màxim* de Canals.

Aquesta tesi doctoral també presenta per primera vegada un *stemma codicum* que estableix les relacions de parentiu entre els diversos testimonis manuscrits conservats, tots del final del s. XIV o del s. XV. Es tracta d'un *stemma* provisional en el sentit que només es fonamenta en la part que editem, és a dir, els primers cinc dels nou llibres que conformen el *Valeri Màxim*. Per altra banda, incloem també una descripció codicològica, no només de cada un d'aquests manuscrits sinó també d'uns folis solts conservats a l'Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, que contenen fragments del llibre IX de la traducció de Canals, raó per la qual no han estat contemplats en l'edició ni en l'*stemma*. També s'ha descrit codicològicament el ms. 7540 de la Biblioteca Nacional de España, que transmet la còpia llatina dels *Dicta* i el comentari de Fr. Lucas que consultà el dominic valencià per realitzar la seva traducció. En molts casos, les lliçons d'aquestes fonts llatines han estat determinants per destriar en el text català les bones lliçons d'aquelles que són espúries.

A banda de l'edició, la tesi inclou un estudi introductor i en el qual s'analitzen alguns aspectes de la figura del dominic i de la seva obra, sobretot del *Valeri Màxim*. Tot fonamentant-nos en les aportacions d'altres estudiosos, també presentem una biografia de Canals i un panorama sobre la seva producció textual. Per a copsar la importància de l'original traduït, presentem una taula en la qual s'indiquen els episodis dels *Dicta* reproduïts en obres escrites en llengua catalana als s. XIV-XV. Pel que fa a l'arromançament dels *Dicta* fet per Canals, es contextualitza aquesta obra, en primer lloc dins del marc europeu del moment i, en segon lloc, dins de la tradició literària catalana. Després s'analitza més particularment el text d'aquesta obra tot acarant-lo amb l'original llatí i delimitant les interpolacions afegides pel dominic, que en la seva major part deriven dels comentaris medievals de Dionís de Borgo San Sepolcro i Fr. Lucas. També s'analitza el *Valeri Màxim* des d'una perspectiva lexicogràfica, tot remarcant les aportacions del dominic al desenvolupament de la llengua catalana –aquest apartat es basa

principalment en les aportacions precedents d'Emili Casanova-. Així mateix, establim una taula comparativa de les grafies dels manuscrits, centrada en les vocals àtones i les consonants palatals i postalveolars. Per facilitar la localització de passatges concrets de la traducció de Canals, incloem un índex dels antropònims, topònims i gentilicis que apareixen als primers cinc llibres. Per últim, incloem unes conclusions finals i una bibliografia que aspira a proporcionar un estat de la qüestió degudament actualitzat de tots els aspectes que acabem de mencionar.

V. BIBLIOGRAFIA

- AGUILAR ÀVILA, J. A. (2001): “Xenofont, Anaxàgores i l'emperador: sobre dues anècdotes del *Breviloqui al Tirant lo Blanc*”. *Estudis de llengua i literatura catalanes XLII. Miscel·lània Giuseppe Tavani I*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 61-75.
- ALABART, G. (1912-1922): “Exposició sobre lo libre *De civitate Dei* de S. Agustí”. *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*. 6-10/45-71. [Article publicat en nombrosos lliuraments]
- ALBERICH, J. / ROS, M. (1993): *La transcripció dels noms propis grecs i llatins*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- ALBERT, R. / GASSIOT, J. (ed.) (1928): *Parlaments a les corts catalanes*. Barcelona: Barcino.
- ALCINA, J. F. (1999): “The poet as God: Landino's poetics in Spain (from Francesc Alegre to Alfonso de Carvalho)”. Taylor, B. / Coroleu, A. (ed.): *Latin and vernacular in Renaissance Spain*. Manchester: Manchester Spanish and Portuguese Studies, p. 131-148.
- ALEMANY FERRER, R. (1997): “El context literari intel·lectual de la Corona d'Aragó en l'època de sant Vicent Ferrer”. *Paradigmes de la història I. Actes del Congrés “Sant Vicent Ferrer i el seu temps” (València, 13-16 maig, 1996)*. València: Saó, p. 47-69.
- ALLMAND, C. (2011): *The “De re militari” of Vegetius: The Reception, Transmission and Legacy of a Roman Text in the Middle Ages*. Cambridge: University Press.
- ALTURO I PERUCHO, J. (1989): “Un nou testimoni de la versió catalana medieval de la *Vita sancti Antonii*”. *Estudis de llengua i literatura catalanes XVIII. Miscel·lània Joan Bastardas I*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 183-203.
- ALVAR, C. (2010): *Traducciones y traductores. Materiales para una historia de la traducción en Castilla durante la Edad Media*. Alcalá de Henares: Centro de Estudios Cervantinos.
- ALVAR, C. / LUCÍA MEGÍAS, J. M. (2009): *Repertorio de traductores del siglo XV*. Madrid: Ollero y Ramos.
- ANDRÉ, J. (1972): *Règles et recommandations pour les éditions critiques (Série latine)*. París: Les Belles Lettres.
- ANDRÉS, G. de (1972-1973): “Historia de la biblioteca del Conde-Duque de Olivares y descripción de sus códices”. *Cuadernos bibliográficos*. 28: 131-142; 30: 5-73.
- ARNAU DE LIEJA (2004): *Recull d'exemples i miracles ordenat per alfabet*. Ysern Lagarda, J. A. (ed.). Barcelona: Barcino, 2 vol.
- AVB (2004) = PAULMIER-FOUCART, M. / DUCHENNE, M. C.: *Atelier Vincent de Beauvais. Centre de médiévistique Jean Schneider (ERL 7229)*. Nancy: ATILF / CNRS / Université de Lorraine. URL: <<http://atilf.atilf.fr/bichard/>>.
- AVENOZA, G. (1991): “Traducciones y traductores. El libro de Valerio Máximo en romance”. Brea, M. / Fernández Rei, F. (ed.): *Homenaxe ó Profesor Constantino*

- García. Santiago de Compostela: Universidad de Santiago de Compostela, vol. 2, p. 221-229.
- (1994): “Antoni Canals i la traducció de Valeri Màxim. Una primera aproximació”. Romero, C. / Arqués, R. (ed.): *La cultura catalana tra l’Umanesimo e il Barocco. Atti del V Convegno dell’Associazione Italiana di Studi Catalani (Venezia, 24-27 marzo 1992)*. Pàdua: Programma, p. 89-102.
- (1998): “La recepción de Valerio Máximo en las Coronas de Castilla y Aragón en el medievo”. *Evphrosyne*. 26: 241-252.
- (2000): “El paper d’Antoni Canals en la traducció catalana de Valeri Màxim”. *Bulletin of Hispanic Studies*. 77.3: 339-357.
- (2001): “Antoni Canals, Simon de Hesdin, Nicolas de Gonesse, Juan Alfonso de Zamora y Hugo de Urriés: lecturas e interpretaciones de un clásico (Valerio Máximo) y de sus comentaristas (Dionisio de Burgo Santo Sepulcro y Fray Lucas)”. Martínez Romero, T. / Recio, R. (ed.): *Essays on Medieval Translation in the Iberian Peninsula*. Castelló / Omaha: Universitat Jaume I / Creighton University, p. 45-73.
- (2010): “Traducciones, público y mecenazgo (Castilla, siglo XV)”. *Romania*. 128: 452-500.
- AVENOZA, G. / SORIANO, L. (2007): “Tipos y tipologías de manuscritos medievales catalanes. La proporción de la superficie de escritura”. *Scriptorium. International Review of Manuscript Studies*. 61: 179-197.
- BADIA, L. (1983-1984): “Frontí i Vegeci, mestres de cavalleria en català als segles XIV i XV”. *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*. 39: 191-215.
- (1991): “Traduccions al català dels segles XIV-XV i innovació cultural i literària”. *Estudi general*. 11: 31-50.
- (1993): “Per la presència d’Ovidi a l’Edat Mitjana catalana, amb notes sobre les traduccions de les *Heroides* i de les *Metamorfosis* al vulgar”. Badia, L.: *Tradició i modernitat als segles XIV i XV. Estudis de cultura literària i lectures d’Ausiàs March*. València / Barcelona: Institut Universitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l’Abadia de Montserrat, p. 39-71.
- (1994): “La legitimació del discurs literari en vulgar segons Ferran Valentí”. Badia, L. / Soler, A. (ed.): *Intel·lectuals i escriptors a la baixa Edat Mitjana*. Barcelona: Curial / Publicacions de l’Abadia de Montserrat, p. 161-184.
- (1996): “El terme *humanisme* no defineix la cultura literària dels nostres escriptors en vulgar dels segles XIV i XV”. *L’Avenç*. 200: 20-23.
- (1998a): “L’*humanisme català*: formació i crisi d’un concepte historiogràfic”. *De Bernat Metge a Joan Roís de Corella: estudis sobre la cultura literària de la tardor medieval*. Barcelona: Quaderns Crema, p. 13-38.

- (1998b): “Sobre l’Edat Mitjana, el Renaixement, l’humanisme i la fascinació ideològica de les etiquetes historiogràfiques”. *De Bernat Metge a Joan Roís de Corella: estudis sobre la cultura literària de la tardor medieval*. Barcelona: Quaderns Crema, p. 39-49.
- BADIA, L. / TORRÓ, J. (ed.) (2011): *Curial e Güelfa*. Barcelona: Quaderns Crema.
- BADIA I MARGARIT, A. (1994 [1951]): *Gramàtica històrica catalana*. Madrid: Tecnos.
- BARBIERI, L. (2011): “Les *Héroïdes* dans l’*Ovide mosalisé*: Léandre-Héro, Pâris-Hélène, Jason-Médée”. Faems, A / Minet-Mahy, V. / Van Coolput-Storms, C. (ed.): *Les translations d’Ovide au Moyen Âge. Actes de la journée d’études internationale à la Bibliothèque royale de Belgique le 4 décembre 2008*. Louvain-La-Neuve: Université Catholique de Louvain. Publications de l’Institut d’Études Médiévales, p. 235-268.
- BARCELÓ CRESPI, M. / ENSENYAT PUJOL, G. (1996): *Ferrando Valentí i la seva família*. Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat / Departament de Filologia Catalana i Lingüística General Universitat de les Illes Balears.
- BARRAU, A. (1992): *Quelle mort pour demain? Essai d’anthropologie prospective*. Paris: L’Harmattan.
- BASELGA Y RAMÍREZ, M. (1896): *El Cancionero catalán de la Universidad de Zaragoza*. Saragossa: Cecilio Gasca.
- BATALLER, A. (2009): *Les traduccions catalanes del “Liber de moribus hominum et de officiis nobilium super ludo scachorum” de Jacobus de Cessulis*. Tesi doctoral dirigida pel Dr. Albert Hauf i Valls. València, 2001. Universitat de València. Departament de Filologia Catalana. URL: <<http://www.tesisenred.net/handle/10803/9811>>.
- BATLLORI, M. (1933): “Els manuscrits d’autors catalans medievals servats a la biblioteca nacional torinesa”. *Analecta Sacra Tarraconensia*. 9: 253-273.
- BATTAGLIA, S. (1965): *La coscienza letteraria del Medioevo*. Nàpols: Liguori.
- BEARE, W. (1964): *The roman stage*. Londres: Methuen.
- BERLINCOURT, M. A. (1972): “The relationship of some Fourteenth Century commentaries on Valerius Maximus”. *Medieval Studies*. 34: 361-387.
- BETA (2014) = FAULHABER, C. / GÓMEZ MORENO, A. / CORTIJO, A. / PEREA, O.: “Bibliografía Española de Textos Antiguos”. *Philobiblon*. Berkeley: The Bancroft Library / University of California Berkeley. URL: <<http://sunsite.berkeley.edu/PhiloBiblon/phhmbe.html>>.
- BETÍ BONFILL, M. (1917): “Notícies de dos manuscrits de l’Arxiu arxiprestal de Morella”. *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*. 4: 47-67.
- BILLANOVICH, G. (2001): *Dal Medioevo all’Umanesimo: La riscoperta dei classici*. Milà: Edizioni C.U.S.L.
- BITECA (2014) = BELTRÁN, V. / AVENOZA, G. / SORIANO, L.: “Bibliografía de textos antics catalans, valencians i balears”. *Philobiblon*. Berkeley: The Bancroft Library / University of California Berkeley. URL: <<http://sunsite.berkeley.edu/PhiloBiblon>>.

- BITECA - FILIGRANES (2014) = BELTRÁN, V. / AVENOZA, G. / SORIANO, L.: *Bibliografía de textos antics catalans, valencians i balears*. URL: <<http://www.biteca.net/filigrana.html>>.
- BLECUA, C. (1987): *Manual de Crítica Textual*. Madrid: Castalia.
- BLÜHER, K. A. (1983): *Séneca en España. Investigaciones sobre la recepción de Séneca en España desde el siglo XIII hasta el siglo XVII*. Madrid: Gredos.
- BOFARULL, M. de (1875): “Poesías religiosas catalanas copiadas de un códice que se custodia en el Archivo de la Catedral de Gerona y se titula *Petri Michaelis Carbonelli Adversaria*”. *Revista Histórica Latina*. 2: 61-64 i 102-108.
- BOFARULL I MASCARÓ, P. de (ed.) (1857): *Colección de documentos inéditos del Archivo general de la Corona de Aragón. Volumen XIII. Documentos literarios en antigua lengua catalana (siglos XIV y XV)*. Barcelona: Imprenta del Archivo.
- BOHIGAS, P. (1960-1967): *La ilustración y la decoración del libro manuscrito en Cataluña*. Barcelona: Asociación de Bibliófilos, 3 vol.
- (1963): “El miniaturista valencià del Valeri Màxim”. *Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens*. 21: 254-258.
- BORSARI, E. (2014): *Portal CHTAC. Catálogo Hipertextual de Traducciones Anónimas al Castellano*. Madrid / Stern: More Than Books. URL: <<http://www.catalogomedieval.com/index.php>>.
- BRAVO GARCÍA, A. (1977): “Sobre las traducciones de Plutarco y de Quinto Curcio Rufo hechas por Pier Candido Decembrio y su fortuna en España”. *Cuadernos de filología clásica*. 12: 143-185.
- BRIQUET, M. C. (1923): *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier, de leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600*. Leipzig: Karl W. Hiersemann, 4 vol.
- BRUGUERA, J. (2001): “Sufijos fòssils del català”. *Estudis de llengua i literatura catalanes XLII. Miscel·lània Giuseppe Tavani 1*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 333-372.
- (2008): “L'edició de textos medievals”. *Anuari Verdguer*. 16: 345-352.
- BURY, R. de (1998): *Philobiblon*. Branca, P. di (ed.). Milà: La vita felice.
- BUTIÑÁ, J. (1996): “La influencia de Metge sobre Martorell: la sombra de *Lo somni* sobre el *Tirant lo Blanch*”. Lucía Megías, J. M. (ed.): *Actas del VI congreso internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Alcalá de Henares, 12-16 de septiembre de 1995)*. Alcalá de Henares: Servicio de Publicaciones Universidad de Alcalá, vol. 1, p. 381-391.
- (2005): “Sobre la traducción de una traducción: el *Scipió e Aníbal* de Canals”. *Revista de Llenguas y Literaturas Catalana, Gallega y Vasca*. 11: 159-180.
- (2006): “El Humanismo catalán”. *eHumanista*. 7: 28-36.

- CACHO BLECUA, J. M. (1997): *El Gran Maestre Juan Fernández de Heredia*. Saragossa: Caja de Ahorros de la Inmaculada de Aragón.
- CANALS, A. (1857): “Carta de san Bernardo á su hermana, traducida por fray Antonio Canals maestro en sagrada teología”. Bofarull, P. de (ed.): *Colección de documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón. Tomo XIII*. Barcelona: Imprenta del Archivo, p. 415-423.
- (1914): *Llibre anomenat Valeri Maximo. Dels dits y fets memorables. Traducció catalana del xiven segle per Frare Antoni Canals*. Miquel i Planas, R. (ed.). Barcelona: L’Avenç, 2 vol.
- (1935): *Scipió e Aníbal. De providència. De arra de ànima*. Riquer, M. de (ed.). Barcelona: Barcino.
- (1975): *Scala de contemplació*. Roig Gironella, J. (ed.). Barcelona: Balmes.
- CAPUANO, T. M. (2006): “Una nueva versión catalana del *Opus agriculturae* de Palladius”. *Romance Philology*. 59: 231-240.
- CASANOVA, E. (1981a): *El lèxic d’Antoni Canals: composició i estudi*. Tesi doctoral dirigida pel Dr. Manuel Sanchis Guarner. Maig 1981. València: Universitat de València (Facultat de Filologia), 4 vol.
- (1981b): “Aproximació al lèxic d’Antoni Canals”. *Cuadernos de Filología. Studia linguistica hispanica*. II/2: 27-52.
- (1985): “Sobre la moció de gènere en català medieval: el cas dels sufixos adjectivals cultes - ABILIS, -ÍBILIS”. *Actes du XVIIème Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes (Aix-en-Provence, 29 août – 3 septembre 1983) III*. Aix-en-Provence: Université de Provence, p. 121-134.
- (1988): *El lèxic d’Antoni Canals*. València / Barcelona: Institut de Filologia Valenciana / Publicacions de l’Abadia de Montserrat.
- (2003): “L’*Espill del Pecador*, traducció del *Speculum Peccatoris*, atribuïble a Antoni Canals”. *Quaderns de Filologia. Estudis Literaris*. 8:77-118.
- (2010): “La traducció d’Antoni Canals del *Pater Noster*, *Ave Maria* i *Salve Regina*: edició crítica a partir d’un nou manuscrit”. *Revista de Filología Románica*. 27: 377-412.
- CASELLA, M. T. (1982): *Tra Boccaccio e Petrarca. I volgarizzamenti di Tito Livio e di Valerio Massimo*. Pàdua: Antenore.
- (2001): “Dionigi da Borgo San Sepolcro nelle chiose del volgarizzamento di Valerio Massimo”. Suitner, F. (ed.): *Dionigi da Borgo Sansepolcro fra Petrarca e Boccaccio. Atti del convegno (Sansepolcro, 11-12 febbraio 2000)*. Città di Castello: Petrucci Editore, p. 165-175.

- CASTAÑEDA Y ALCOVER, V. (1916): *Catálogo de los manuscritos lemosines o de autores valencianos o que hacen relación a Valencia que se conservan en la Real Biblioteca de El Escorial*. Madrid: Imprenta de la Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos.
- CASVI/SALVI (2014) = COLUCCIA, R. (coord.). *CASVI (Censimento, Archivio e Studio dei Volgarizzamenti Italiani) / SALVI (Studio, Archivio e Lessico dei Volgarizzamenti Italiani)*. Università del Salento, della Basilicata, di Catania, di Torino, Scuola Normale Superiore di Pisa. URL: <<http://casvi.sns.it/index.php?type=db>>.
- CATALÀ, J. A. / BOIGUES, J. J. (1992): *La Biblioteca del Primer Marqués de Dos Aguas, 1707*. València: Universitat de València.
- CHAPERON (abat) (1924): “Monographie religieuse et seigneuriale d’Habère-Lullin”. *Mémoires & Documents publiés par l’Académie Chablaisienne fondée a Thonon (Haute-Savoie) le 7 décembre 1886*. 34: 61-152.
- CHAVY, P. (1974): “Les premiers traducteurs français”. *The French Review*. 47.3: 557-565.
- CICA (2014) = TORRUELLA, J. / PÉREZ SALDANYA, M. / MARTINES, J. (dir.): *Corpus Informatitzat del Català Antic*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona. URL: <<http://www.cica.cat/>>.
- CIFUENTES, L. (2006): *La ciència en català a l’edat mitjana i el Renaixement. Segona edició revisada i ampliada*. Barcelona / Palma de Mallorca: Universitat de Barcelona / Universitat de les Illes Balears.
- CINGOLANI, S. M. (1995-1996): “Clàssics i pseudo-clàssics al *Tirant lo Blanc*. Reflexions a partir d’unes fonts de Joanot Martorell”. *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*. 45: 361-388.
- (2001): “Traducció literària i traducció cultural”. Martínez Romero, T. / Recio, R. (ed.): *Essays on Medieval Translation in the Iberian Peninsula*. Castelló / Omaha: Universitat Jaume I / Creighton University, p. 129-152.
- COLL, J. M. (1954): “El maestro Fr. Antonio de Canals discípulo y sucesor de san Vicente Ferrer”. *Analecta Sacra Tarraconensis*. 27: 9-21.
- COLON, G. (1978): “El nom de fonts del poeta Ausiàs March”. Colon, G: *La llengua catalana en els seus textos*. Barcelona: Curial, vol. 2, p. 53-110.
- COMPAGNA PERRONE CAPANO, A. M. (1995): “La nau de Lleonard de Sors entre corrents medievals i humanístics”. *Estudis de llengua i literatura catalanes XXX. Miscel·lània Germà Colón 3*. Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat, p. 47-67.
- CONCHEFF, B. J. (1985): *Bibliography of Old Catalan Texts. First Edition*. Madison: Hispanic Seminary of Medieval Studies.
- CONDOM, D. (1983): “Tradició retòrica en el *Libre de Sèneca, De Providència* d’Antoni Canals”. *Estudis de llengua i literatura catalanes oferts a R. Aramon i Serra en el seu setantè aniversari*, III. Barcelona: Curial Edicions catalanes, p. 97-114.

- CORDE (2011) = Real Academia Española, Banco de datos (CORDE) [en línia]. *Corpus diacrónico del español*. URL: <<http://corpus.rae.es/CORDENET.html>>.
- COROMINAS, J. (1990): “The *joglar a lo diví* in the life and work of Ramon Llull”. *Catalan Review*. 4/1-2: 179-200.
- COROMINES, J. (1980-2001): *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana (amb la col·laboració de Joseph Gulsoy i Max Cahner)*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes / Caixa de Pensions ‘La Caixa’, 10 vol.
- CORPUS CHRISTIANORUM (2008): *Instrucciones y libro de estilo para la publicación de textos en Corpus Christianorum*. Turnhout: Brepols. URL: <<http://www.corpuschristianorum.org/authors.html>>.
- CREVATIN, G. (2008): “Leggere Tito Livio: Nicola Trevet, Landolfo Colonna, Francesco Petrarca”. Cristante, L. / Filip, I. (ed.): *Incontri triestini di filologia classica VI. Atti della giornata di studio in onore di Laura Casarsa (Trieste, 19 gennaio 2007)*. Trieste: Università di Trieste, p. 67-79.
- CROIZY-NAQUET, C. (2011): “Usage d’Ovide dans le *Roman de Troie* de Benoît de Sainte Maure et dans deux de ses mises en prose: *Prose 1* et *Prose 5*”. Faems, A / Minet-Mahy, V. / Van Coolput-Storms, C. (ed.): *Les translations d’Ovide au Moyen Âge. Actes de la journée d’études internationale à la Bibliothèque royale de Belgique le 4 décembre 2008*. Louvain-La-Neuve: Université Catholique de Louvain. Publications de l’Institut d’Études Médiévales, p. 159-174.
- CROSAS, F. (2010): *De enanos y gigantes. Tradición clásica en la cultura medieval hispánica*. Madrid: Universidad Carlos III.
- CUARTERO, M. P. / MATEU, F. J. (1999): “Presencia de *exempla* afortunados en el *De ludo scachorum* de Jacobo de Cessolis”. *Aragón en la Edad Media*. 14-15/1: 357-374.
- DANTE ALIGHIERI (1997): *Divina Commedia. Vita Nuova. Rime*. Borzi, I. (intr.). Fallani, G. / Maggi, N. / Zennaro, S. (com.). Roma: Tascabili Economici Newton.
- DCVB (2014 [1930-1962]) = ALCOVER, A. M. / MOLL, F.: *Diccionari català-valencià-balear*. Barcelona / Palma de Mallorca: Institut d’Estudis Catalans / Editorial Moll. URL: <<http://dcvb.iecat.net>>.
- DE NIGRIS, C. (1991): “I prologhi alle versioni di Antoni Canals: epistole o prediche?”. *Medioevo romanzo*. 16: 207-230.
- DEMARCO, M. (1956): “Un nuovo codice del commento di frater Petrus O. P. a Valerio Massimo”. *Aevum*. 30: 554-558.
- DEROLEZ, A. (1984): *Codicologie des manuscrits en écriture humanistique sur parchemin*. Turnhout: Brepols, 2 vol.
- DI FRANZA, C. (2012): “Modelli scolastici nel Boccaccio napoletano”. *California Italian Studies*. 3/1: 1-19. URL: <<http://escholarship.org/uc/item/2j06c7nz>>.

- DI STEFANO, G. (1963a): "Ricerche sulla cultura avignonese del secolo XIV". *Studi Francesi*. VII/19: 1-16.
- (1963b): "Tradizione esegetica e traduzioni di Valerio Massimo nel primo Umanesimo francese". *Studi Francesi*. VII/21: 401-417.
- (1965a): "Ricerche su Nicolas de Gonesse traduttore di Valerio Massimo". *Studi Francesi*. 26 (maggio-agosto): 201-221.
- (1965b): "Tendenze culturali del primo Umanesimo francesi". *Studi Francesi*. 27 (settembre-dicembre): 401-422.
- (1973): "La diffusion de Valère-Maxime au XIVE siècle: le commentaire attribué à Frater Lucas". Isewijn, J. / Kessler, E. (ed.): *Acta conventus Neo-Latini Lovaniensis. Proceedings of the I International Congress of Neo-Latin Studies (Lovain 26-28/8/1971)*. Lovaina: Leuven University Press, p. 219-227.
- (1977): *Essais sur le moyen français*. Pàdua: Liviana Editrice.
- (2001): "Dionigi di Borgo di San Sepolcro e Valerio Massimo". Suitner, F. (ed.): *Dionigi da Borgo di San Sepolcro fra Petrarca e Boccaccio*. Città di Castello: Petrucci, p. 147-164.
- Dictionary of Greek and Roman antiquities* (1866 [1842]). Smith, W. (ed.). Londres: Walton and Maberly i John Murray.
- DIONYSIUS = Dionís de Borgo San Sepolcro (1475 *ad quem*): *Commentarii in Valerium Maximum*. Estrasburg: Adolf Rusch.
- DOMÍNGUEZ BORDONA, J. (1931): *Catálogo de los manuscritos catalanes de la Biblioteca Nacional*. Madrid: Blass. S. A. Tipográfica.
- DURAN, E. (dir.) (1998): *Repertori de manuscrits catalans (1474-1620). Volum 1*. Barcelona: *Arxiu Històric, Biblioteca de Catalunya*. Batlle, M. del Mar / Miralles, E. / Toldrà, M. / Tres, J. (comp.). Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- EHRLE, F. (1890): *Historia Bibliothecae Romanorum Pontificum tum Bonifatianae tum Avenionensis*. Roma: Typis Vaticanis, vol. 1.
- EIXIMENIS, F. (1927): *Regiment de la cosa pública*. Daniel de Molins de Rei (ed.). Barcelona: Barcino.
- (1929-1932): *Terç del Crestià*. Martí de Barcelona / Norbert d'Ordal (ed.). Barcelona: Barcino.
- (1981): *Lo libre de les dones*. Naccarato, F. (ed.); Coromines, J. (dir.); Wittlin, C. / Comas, A. (rev.); Wittlin, C. (intr. i apèndix); Bover i Font, A. (glossari). Barcelona: Curial, 2 vol.
- (2005): *Dotzè llibre del Crestià I, 1*. Renedo, X. (ed.); Martí, S. (coord.). Girona: Universitat de Girona / Diputació de Girona.
- ESCAIOLA RIFÀ, G. (2003-2004): "Estudi dels Valeri Màxim L-35 i L-36 (AHCB). Còpia i model d'un mateix text". *Lambard: Estudis d'Art Medieval*. 16: 11-46.

- FALCÓN PÉREZ, M. P. (1995): *Estudio artístico de los manuscritos iluminados de la Catedral de Tarazona (análisis y catalogación)*. Saragossa: Departamento de Educación y Cultura.
- FARAUDO DE SAINT GERMAIN, L. (2014): *Vocabulari de la llengua catalana medieval*. Colón, G. (dir.). Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. URL: <<http://www.iec.cat/faraudo>>.
- FAUCON, M. (1886-1887): “La Librairie des papes d'Avignon”. *Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome*, facs. 43 i 50, 2 vol.
- FERNÁNDEZ DE HEREDIA, J. (1998): *Rams de flores o libro de actoridades. Obra compilada bajo la protección de Juan Fernández de Heredia Maestre de la Orden del Hospital de San Juan de Jerusalén. (Edición del manuscrito de la Real Biblioteca de El Escorial Z-I-2)*, C. Guardiola Alcocer (ed.). Saragossa: Institución Fernando el Católico.
- FERRANDO, A. (1993): “Sobre una etiqueta historiogràfica de la literatura catalana: la ‘valenciana prosa’”. *Caplletra*. 15: 11-30.
- FERRER, M. (2010): *La traducció catalana medieval de les “Dècades” de Titus Livi. Edició del llibre I. Tesi doctoral dirigida pel Dr. Josep Pujol Gómez*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona. URL: <<http://ddd.uab.cat/record/98717>>.
- (2011): “Les traduccions francesa i catalana de Titus Livi i el comentari llatí de Nicolau Trevet”. Martínez Gázquez, J. / Cruz Palma, O. de la / Ferrero, C. (ed.): *Estudios de latín medieval hispánico. Actas del V Congreso Internacional de Latín Medieval Hispánico (Barcelona, 7-10 de septiembre de 2009)*. Firenze: Sismel. Edizioni del Galluzzo, p. 627-634.
- FERRER, V. (sant) (1927): *Quaresma de sant Vicent Ferrer predicada a València l'any 1413*. Sanchis Sivera, J. (ed.). Barcelona: Institució Patxot.
- FONTANALS, R. / LOSANTOS, M. (2007): *Biblioteca de Catalunya, 100 anys: 1907-2007*. Barcelona: Biblioteca de Catalunya.
- GALDERISI, C. (dir.) (2011): *Translations médiévales. Cinq siècles de traductions en français au Moyen Âge (XIe – XVe siècles). Étude et répertoire*. Turnhout: Brepols, 3 vol.
- GARRIDO I VALLS, J. D. (2002): “La traducció catalana medieval de les *Heroides* d'Ovidi”. *Faventia*. 24/2: 37-53.
- GEROSA, P. P. (1966): *Umanesimo cristiano del Petrarca. Influenza agostiniana, attinenze medievali*. Torino: Bottega d'Erasmus.
- Gesamtkatalog* (1938) = *Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Herausgegeben von der Kommission für den Gesamt-Katalog der Wiegendrucke. Band VII Coniuratio-Eigenschaften*. Leipzig: Karl W. Hiersemann.
- Gesamtkatalog* (2014) = *Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Inkunabelsammlung*. Eisermann, F. (dir.). Berlin: Staatsbibliothek. URL: <<http://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de/>>.

- GILISSEN, L. (1977): *Prolégomènes à la codicologie: recherches sur la construction des cahiers et la mise en page des manuscrits médiévaux*. Gand: Éditions Scientifiques Story-Scientia.
- GIMENO BLAY, F. M. (1995): “Copistas y ‘committenza’ de manuscritos en catalán (siglos XIV-XV)”. Condello, E. / De Gregorio, G. (ed.): *Scribi e colofoni. Le sottoscrizioni di copisti dalle origini all’avvento della stampa. Atti del seminario di Erice. X Colloquio del Comité international de paléographie latine (23-28 octobre 1993)*. Spoleto: Centro italiano di studi sull’alto medioevo, p. 167-186.
- GIRONA Y LLAGOSTERA, D. (1919): “Les armes de Catalunya y de Sicilia”. *Catalana. Revista setmanal*. 58: 465-469.
- GÓMEZ, F. J. (2002): “L’ofici del poeta segons Orfeu: una clau hermenèutica per *Lo somni de Metge?*”. Badia, L. / Cabré, M. / Martí, S. (ed.): *Literatura i cultura a la Corona d’Aragó (segles XIII-XV)*. Barcelona: Curial / Publicacions de l’Abadia de Montserrat, p. 63-85.
- Guía* (1959) = *Guía de la Biblioteca Central de la Diputación Provincial de Barcelona*. Barcelona: Casa Provincial de la Caridad.
- GUTIÉRREZ DEL CAÑO, M. (1913): *Catálogo de los manuscritos existentes en la Biblioteca Universitaria de Valencia*. València: Lib. Maragat, 3 vol.
- HAUF, A. (1981): “El *Tractat del molí espiritual* de Fra Antoni Canals, O. P.”. *Estudis de llengua i literatura catalanes II. Homenatge a Josep M. de Casacuberta 2*. Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat, p. 185-215.
- (1990): *D’Eiximenis a sor Isabel de Villena. Aportació a l’estudi de la nostra cultura medieval*. Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l’Abadia de Montserrat.
- (1992): “Eiximenis, Joan de Salisbury i Joan de Gal·les”. Ferrando, A. (ed.): *Miscel·lània Sanchis Guarner*. València / Barcelona: Universitat de València. Departament de Filologia Catalana / Publicacions de l’Abadia de Montserrat, vol. 2, p. 239-262.
- (1997): “La *Scala de contemplació*, de Fra Antoni Canals, i el *De XV gradibus contemplationis o Viridiarum Ecclesiae*”. *Anuari de l’Agrupació Borrianenca de Cultura*. 8: 97-120.
- (dir.) (2010): *Panorama crític de la literatura catalana. I Edat Mitjana. Dels orígens a principis del segle XV*. Barcelona: Vicens Vives.
- HINOJOSA, J. (2002): *Diccionario de historia medieval del Reino de Valencia*. València: Biblioteca Valenciana, 4 vol.
- HUNT, T. (2011): “Maître Elie’s *De Ovide de Arte*: Translation or adaptation?”. Faems, A / Minet-Mahy, V. / Van Coolput-Storms, C. (ed.): *Les translations d’Ovide au Moyen Âge. Actes de la journée d’études internationale à la Bibliothèque royale de Belgique le 4*

- décembre 2008. Louvain-La-Neuve: Université Catholique de Louvain. Publications de l'Institut d'Études Médiévales, p. 121-139.
- IGLESIAS FONSECA, A. (2000): "Els clàssics a la biblioteca de Bernat d'Esplugues († 1433), notari i escrivà del Consell de la Ciutat". *Faventia*. 22/2: 85-119.
- Inventario* (1998) = *Inventario general de manuscritos B.N.* Madrid: Ministerio de cultura. Dirección general del libro y bibliotecas, 12 vol.
- JAUME D'AGRAMUNT (1998): *Regiment de preservació de pestilència (Lleida, 1348). Estudis, introducció i glossari, Jon Arrizabalaga, Luis García Ballester i Joan Veny. Editor Joan Veny. Il·lustracions Josep Minguel. Pròleg del Mgfc i Excm. Jaume Porta i Casanellas Rector de la Universitat de Lleida.* Barcelona: Enciclopèdia catalana.
- JAUME DE CÈSSULIS (1990): *El libro de ajedrez de Jacobo de Cessolis: Codex Palatinus latinus 961.* Madrid: Encuentro.
- JIMENO MARTÍNEZ, A. / DE LA TORRE ECHÁVARRI, J. I. (2005): *Numancia, símbolo e historia.* Madrid: Akal.
- JOAN DE GAL·LES (1496): *Summa Ioannis Valensis de regimine uite humane seu margarita doctorum ad omne propositum prout patet in tabula.* Venècia: Georgium Arriuabensis.
- (1930): *Breviloqui.* Norbert d'Ordal (ed.). Barcelona: Barcino.
- KAEPPEL, T. (1970-1993): *Scriptores Ordinis Praedicatorum medii aevii.* Roma: Istituto Storico Domenicano, 3 vol.
- KEEN, M. (2010 [1984]): *La caballería. La vida caballeresca en la Edad Media.* Riquer, E. de / Riquer, I. de (trad.). Barcelona: Ariel.
- KEMPF, C. (ed.) (1854): *Valerii Maximi factorum et dictorum memorabilium libri nouem cum Iulii Paradis et Ianuarii Nepotani epitomis.* Stuttgart: Teubner.
- LABANDE, M. (1894): "Les manuscrits de la Bibliothèque d'Avignon provenant de la Librairie des Papes du XIVe siècle". *Bulletin historique et philologique du Comité des travaux historiques et scientifiques*, p. 145-163.
- LEMAIRE, J. (1989): *Introduction a la codicologie.* Louvain-la-Neuve: Université Catholique de Louvain.
- LESLIE, R. (1982): "La obra de Juan de Gales en España". Bustos Tovar, E. de (dir.): *Actas del cuarto congreso internacional de hispanistas celebrado en Salamanca, agosto de 1971.* Salamanca: Asociación Internacional de Hispanistas / Consejo General de Castilla y León / Universidad de Salamanca, vol. 2, p. 109-116.
- LIVI, T. (1962): *Histoire Romaine. Tome II. Livre II.* Bayet, J. (ed.); Baillet, G. (trad.). Paris: Les Belles Lettres.
- LLUCH, M. (2003): *El "Jugurta" català del segle XIV.* Tesi doctoral inèdita dirigida per la Dra. Lola Badia. Juny de 2003. Barcelona: Universitat de Barcelona.

- (2004): “Editar el *Jugurta* català del segle XIV: un plantejament metodològic”. *Cultura Neolatina*. 54/3-4: 559-593.
- LLULL, R. (1960): *Obres essencials, II*. Batllori, M. (ed.). Barcelona: Selecta.
- LUCAS (Fr.) = *Valerii Maximi factorum et dictorum memorabilium ad Tiberium Caesarem Libri IX cum anonymi commentariis marginalibus*. Biblioteca Nacional de España, ms. 7540. [Còdex del s. XIV que inclou el text de Valeri Màxim i el comentari llatí de Fr. Lucas].
- LUCAS, R. H. (1970): “Mediaeval french translations of the latin classics to 1500”. *Speculum*. 45/2: 225-253.
- MACROBI (2006): *Les Saturnals IV*. Raventós, J. (rev., trad. i notes). Barcelona: Fundació Bernat Metge.
- MADURELL I MARIMON, J. M. (1981-1982): “Documents culturals medievals (1307-1485) (Contribució al seu estudi)”. *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*. 38: 301-473.
- MAHIQUES CLIMENT, J. (2005): “Lo somni de Bernat Metge i els tractats d’“apareguts”. *Llengua & Literatura*. 16: 7-31.
- (2014): “O Senyor, rei de Glòria / Senyor rei de Glòria: difusió i significat de l’*Oratio beati Karoli*”. *Estudis Romànics*. 36: 245-272.
- MALLA, F. de (1921): *Parlaments al Consistori de la Gaia Ciència*. Olivari, M. (ed.). Barcelona: Imp. de la Casa de Caritat.
- (1981-1986): *Memorial del pecador remut. Manuscrit de Barcelona*. Balasch, M. (ed.). Barcelona: Barcino, 3 vol.
- MANFREDI, G. (2004): *Quesits i perquens (1499): regiment de sanitat i tractat de fisiognomonía*. Carré, A. (ed.). Barcelona: Barcino.
- MARAÑÓN, G. (1936): *La biblioteca del Conde-Duque de Olivares*. Madrid: Tipografía de Archivos.
- MARTÍ DE BARCELONA (ed.) (1929): *Doctrina compendiosa*. Barcelona: Barcino.
- MARTÍN PASCUAL, L. (2012): “Literatura sapiencial en català i castellà: el cas de la *Doctrina d’en Pacs*”. Alemany Ferrer, R. / Chico Rico, F. (ed.): *Literatures ibèriques medievals comparades / Literaturas ibéricas medievals comparadas*. Alacant: Universitat d’Alacant / SELGYC.
- MARTINES, V. (1999): *L’edició filològica de textos*. València: Universitat de València.
- MARTÍNEZ ROMERO, T. (1986): “Una aproximació a les traduccions peninsulars de les *Epistulae ad Lucilium*. La doble traducció catalana”. *Llengua & Literatura*. 1: 111-145.
- (1993): “No-m direu que lo dit Sèneca sia propheta ne patriarcha, qui parlen figurativament: Antoni Canals i el *De Providència*”. *Caplletra*. 15: 181-210.

- (1998): *Un clàssic entre clàssics. Sobre traduccions de Sèneca a l'època medieval*. València / Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (2001a): “Algunas consideraciones sobre la *Tabulatio Senecae* y su traducción catalana”. *Euphrosyne*. 29: 95-110.
- (2001b): “Sobre la intencionalitat del *Valeri Màxim* d'Antoni Canals”. Martínez Romero, T. / Recio, R. (ed.): *Essays on Medieval Translation in the Iberian Peninsula*. Castelló / Omaha: Universitat Jaume I / Creighton University, p. 251-268.
- (2008): “Un traductor medieval en el seu context: els *defalliments* lèxics de Ferrer Saiol”. *Llengua & Literatura*. 19: 7-26.
- MARTORELL, J. / (MARTÍ JOAN DE GALBA) (2005): *Tirant lo Blanch*. Hauf, A. (ed.). València: Tirant lo Blanch.
- MARTOS, J. L. (2001): *Les proses mitològiques de Joan Roís de Corella. Edició crítica*. Alacant / Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (2007): “Els estudis clàssics al País Valencià: un apropament socioliterari”. *Ítaca. Quaderns Catalans de Cultura Clàssica. Societat Catalana d'Estudis Clàssics*. 23: 81-96.
- MASSÓ I TORRENTS, J. (1902): “Manuscrits catalans de Vich”. *Revista de bibliografia catalana*. 2: 229-253.
- (1905): “Inventari dels béns mobles del rei Martí”. *Revue Hispanique*. 12: 413-590.
- (1906): “Manuscrits catalans de València (acabament)”. *Revista de bibliografia catalana*. 6/9: 145-269.
- MAZZA, A. (1966): “L'inventario della ‘Parva Libreria’ di Santo Spirito e la Biblioteca del Boccaccio”. *Italia medioevale e umanistica*. 9: 1-74.
- MEHL, J. M. (1978): “L'exemplum chez Jacques de Cessoles”. *Le Moyen Age: Revue d'histoire et de philologie*. 84: 227-246.
- MENÉNDEZ PIDAL, R. (1956): *Poesía juglaresca y juglares. Aspectos de la historia literaria y cultural de España*. Madrid: Espasa Calpe.
- METGE, B. (1959): *Obres de Bernat Metge*. Riquer, M. (ed.). Barcelona: Universitat de Barcelona.
- (1999): *Lo somni*. Badia, L. (ed.). Barcelona: Quaderns Crema.
- (2006): *Lo somni*. Cingolani, S. M. (ed.). Barcelona: Barcino.
- MOLL, F. de B. (2006 [1952]): *Gramàtica històrica catalana. Edició corregida i anotada per Joaquim Martí Mestre amb la col·laboració de Jesús Jiménez*. València: Universitat de València.

- MONFRIN, J. (1963): "Humanisme et traductions au Moyen Âge". *Journal des savants*. 3: 161-190.
- (1964): "La Bibliothèque Sánchez Muñoz et les inventaires de la Bibliothèque Pontificale a Peñíscola". *Studi di bibliografia e di storia in onore di Tommaso de Marinis*. Verona: Stamperia Valdonega, vol. 3, p. 229-269.
- MOREL-FATIO, A. (1892): *Catalogue des manuscrits espagnols et des manuscrits portugais [de la] Bibliothèque Nationale*. Paris: Impr. Nationale.
- MUZERELLE, D. (1985): *Vocabulaire codicologique: répertoire méthodique des termes français relatifs aux manuscrits*. Paris: CEMI.
- NICOLAU D'OLWER, L. (1928): "Fra Nicolau Quilis i la seva traducció dels llibres *De officiis*". *Franciscalia: en la convergència centenària del trànsit del "Poverello" (1226), de la seva canonització (1228) i de l'autoctonia de l'orde caputxí (1528)*. Barcelona: Editorial Franciscana, p. 288-296.
- NISARD, D. (dir.) (1879 [1841]): *Cornelius Nepos, Quinte-Curce, Justin, Valère Maxime, Julius Obsequens. Oeuvres complètes avec la traduction en français, publiées sous la direction de M. Nisard*. Paris: Firmin-Didot.
- NOCK, A. D. (1972): *Essays on Religion and the Ancient World, I*. Oxford: Clarendon Press.
- ORDUNA, G. (2005): *Fundamentos de crítica textual*. Funes, L. / Lucía Megías, J. M. (ed.). Madrid: Arco/libros.
- OSTOS, P. / PARDO, M. L. / RODRÍGUEZ, E. E. (1997): *Vocabulario de codicología*. Madrid: Arco Libros.
- PASQUALI, G. (1988 [1952]): *Storia della tradizione e critica del testo*. Florència: Le lettere.
- PATRONAT RAMON LLULL (Comissió Editora) (2013): *Criteris d'edició. Extracte de les normes per a la transcripció i edició de les obres catalanes de Ramon Lull*. Conselleria de Cultura del Govern Balear / Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya / Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana. URL: <http://www.patronatramonllull.org/?La_NEORL:Criteris_d%27edici%F3>.
- PERUJO, J. M. (1999): "Axí com plom en esguart de fin aur: procediments traductològics de Jaume Conesa". Fortuño Llorens, S. / Martínez Romero, T. (ed.): *Actes del VII Congrés de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval (Castelló de la Plana, 22-26 de setembre de 1997)*, vol. 3, p. 169-179.
- PLANAS, J. (1998): *El esplendor del gòtic catalán: la miniatura a comienzos del siglo XV*. Lleida: Universitat de Lleida.
- PRICE, S. (1992): "From noble funerals to divine cult: the consecration of Roman Emperors". Cannadine, D. / Price, S. (ed.): *Rituals of royalty: power and ceremonial in traditional societies*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 56-106.

- PUIG I OLIVER, J. de (1985): “Antoni Canals i els clàssics llatins. Notes sobre un ambient”. *Arxiu de Textos Catalans Antics*. 4: 173-186.
- PUJOL, J. (1994): “Els ‘trobadors estudiosos’ segons Felip de Malla”. Romero, C. / Arqués, R. (ed.): *La cultura catalana tra l’Umanesimo e il Barocco. Atti del V Convegno dell’Associazione Italiana di Studi Catalani (Venezia, 24-27 marzo 1992)*. Pàdua: Programma, p. 191-208.
- (2002a): *La memòria literària de Joanot Martorell. Models i escriptura en el Tirant lo Blanc*. Barcelona: Curial / Publicacions de l’Abadia de Montserrat.
- (2002b): “Expondre, traslladar i reescriure clàssics llatins en la literatura catalana del segle XV”. *Quaderns. Revista de Traducció*. 7: 9-32.
- (2002c): “L’edició de textos catalans medievals”. Martínez-Gil, V. (coord.): *L’edició de textos: història i mètode*. Barcelona: Edicions de la Universitat Oberta de Catalunya / Pòrtic, p. 149-202
- (2004): “El ámbito de la cultura catalana. Traducciones y cambio cultural entre los siglos XIII y XV”. Lafarga, F. / Pegenaute, L. (ed.): *Historia de la traducción en España*. Salamanca: Ambos Mundos, p. 623-650.
- (2005): “Les gloses de Guillem Nicolau a la seva traducció de les *Heroides* d’Ovidi (1390): una proposta d’identificació”. *Caplletra*. 39: 199-229.
- (2008): “Texto y glosas en la traducción catalana medieval de las *Heroidas*”. Taylor, B. / Coroleu, A. (ed.): *Latin and vernacular in Renaissance Iberia, III: Ovid from the Middle Ages to the Baroque*. Manchester: Manchester Spanish & Portuguese Studies, p. 175-188.
- (2009): “Antoni Canals”. Lafarga, F. / Pegenaute, L. (dir.): *Diccionario histórico de la traducción en España*. Madrid: Gredos, p. 165-167.
- PUJOL, J. / FERRER, M. (2011): “Antoni Canals”. Bacardí, M. / Godayol, P. (dir.): *Diccionari de la traducció catalana*. Vic: Eumo / Universitat Autònoma de Barcelona / Universitat de les Illes Balears / Universitat Jaume I / Universitat de Vic, p. 111-113.
- RAMON I FERRER, L. (1997): *Edició crítica i estudi de la “Summa de col·lacions” de Joan de Gal·les*. Tesis doctoral dirigida pel Dr. Albert G. Hauf i Valls i la Dra. Josepa Mª Cortés i Escrivà. [Tesi en microfites amb dues numeracions, una per a l’estudi introductori i una altra per a l’edició]. València: Universitat de València.
- REDONDO, J. (2011): “Sobre la recepción de Plutarco en el primer cuarto del siglo XV: el *Memorial del pecador remut* de Felip de Malla”. Candau Morón, J. M. / González Ponce, F. J. / Chávez Reino, A. L. (dir.): *Plutarco transmisor. Actas del X Simposio Internacional de la Sociedad Española de Plutarquistas (Sevilla, 12-14 de noviembre de 2009)*. Sevilla: Secretariado de Publicaciones de la Universidad de Sevilla, p. 633-643.

- RENEDO PUIG, X. (1995-1996): “Raó i intuïció en Plardemavida”. *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*. 45: 317-360.
- REQUESENS I PIQUER, J. (2002): “La glossa al *Cant de la Sibilla* d'Antoni Canals”. *Arxiu de Textos Catalans Antics*. 21: 219-256.
- RIALC (2014) = Di Girolamo, C. (coord.). *Repertorio informatizzato dell'antica letteratura catalana*. Nàpols: Università di Napoli Federico II. URL: <<http://www.rialc.unina.it/>>.
- RIBELLES, J. (1915): *Bibliografía de la lengua valenciana, I*. Madrid: Tipografía de la Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos.
- RICO, F. (1983): “Petrarca y el *humanismo catalán*”. *Actes del sisè Col·loqui Internacional de llengua i literatura catalanes (Roma, 28 setembre – 2 octubre 1982)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 257-291.
- RIERA I SANS, J. (1980): “El primer text conegut en ‘estil de valenciana prosa’: una carta atribuïda a fra Antoni Canals (1392)”. *Estudis Universitaris Catalans XXIV = Estudis de llengua i literatura catalanes oferts a R. Aramon i Serra en el seu setantè aniversari II*. Barcelona: Curial, p. 513-522.
- (1984): “Fra Francesc Eiximenis no és l'autor de la *Doctrina compendiosa*”. *Miscel·lània Sanchis Guarnier*. València: Universitat de València, p. 289-292.
- (1987): “Presència de Josefus a les lletres catalanes medievals”. *Studia in honorem prof. M. de Riquer*. Barcelona: Quaderns Crema, vol. II, p. 179-220.
- (1989): “Catàleg d'obres en català traduïdes en castellà durant els segles XIV i XV”. Ferrando, A. (ed.): *Segon Congrés Internacional de la llengua catalana (1986). VIII. Àrea 7. Història de la llengua*. València: Institut de Filologia Valenciana, p. 699-709.
- RIQUER, M. de (1993 [1964]): *Història de la literatura catalana*. Barcelona: Ariel, 4 vol.
- ROBLES, L. (1972): *Escritores dominicos de la Corona de Aragón, siglos XIII-XV*. Salamanca: Imp. Calatrava.
- ROMEU I FIGUERAS, J. (2000): *Corpus d'antiga poesia popular*. Barcelona: Barcino.
- ROVIRA I CERDÀ, H. (2011): “Glosses medievals al Valeri Màxim”. Martínez Gázquez, J. / Cruz Palma, O. de la / Ferrero Hernández, C. (ed.): *Estudios de latín medieval hispánico. Actas del V Congreso Internacional de Latín Medieval Hispánico (Barcelona, 7-10 de septiembre de 2009)*. Firenze: Sismel-Edizioni del Galluzzo, p. 803-811.
- (2012a): “Déus i sants, de Valeri a Canals”. Paredes, J. (ed.): *De lo humano y lo divino en la literatura medieval: santos, ángeles y demonios*. Granada: Universidad de Granada, p. 297-311.
- (2012b): “Les intervencions de Canals en el primer llibre de Valeri Màxim”. Alemany Ferrer, R. / Chico Rico, F. (ed.): *Literatures ibèriques medievals comparades / Literaturas ibéricas medievales comparadas*. Alacant: Universitat d'Alacant, p. 379-395.

- (2012c): “Valeri Màxim: comentaris llatins i traducció catalana”. Martínez Pérez, A. / Baquero Escudero, A. L. (ed.): *Estudios de literatura medieval. 25 años de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval*. Murcia: Ediciones de la Universidad de Murcia, p. 855-866.
- (en premsa): “El Valeri Màxim en català: notes sobre la seva difusió al marge d’Antoni Canals”. *Actes del XVI Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Salamanca, 1-6 juliol de 2012)*.
- RUBIO, L. (1984): *Catálogo de los manuscritos clásicos latinos existentes en España*. Madrid: Editorial de la Universidad Complutense.
- RUBIÓ I BALAGUER, J. (1936): “La versió llatina de la *Crònica general de Catalunya i Aragó*”. *Estudis Universitaris Catalans*. 21 [Homenatge a Antoni Rubió i Lluch. Miscel·lània d’estudis literaris, històrics i lingüístics, I]: 343-355.
- (1984): *Història de la literatura catalana I*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Barcelona / Publicacions de l’Abadia de Montserrat.
- RUBIÓ I LLUCH, J. (1908-1921): *Documents per a la història de la cultura catalana medieval*. Barcelona: Institut d’Estudis Catalans, 2 vol.
- (1917-1918): “Joan I humanista i el primer període de l’humanisme català”. *Estudis Universitaris Catalans*. 10: 1-117.
- RUBIO TOVAR, J. (1997): “Algunas características de las traducciones medievales”. *Revista de Literatura medieval*. 9: 197-243.
- RUIZ, E. (2002): *Introducción a la codicología*. Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez.
- SÁNCHEZ MARIANA, M. (1993): *Bibliófilos españoles. Desde sus orígenes hasta los albores del siglo XX*. Madrid: Ollero y Ramos / Biblioteca Nacional.
- SÁNCHEZ PRIETO, A. B. (2012): “La geometría del códice y su semiótica”. *Eikón / Imago*. 2: 131-152.
- SÁNCHEZ-PRIETO BORJA, P. (1998): *Cómo editar los textos medievales. Criterios para su presentación gráfica*. Madrid: Arco/Libros.
- (2011): *La edición de textos españoles medievales y clásicos: criterios de presentación gráfica*. San Millán de la Cogolla: Cilengua.
- SANTANACH, J. (2012): “Les edicions d’Els Nostres Clàssics i els criteris d’edició. Aportació a la història de la col·lecció”. *Anuari Verdaguer*. 20: 261-292.
- SANTCLIMENT, F. de (1975): *Flors de virtut*. Cornagliotti, A. (ed.). Barcelona: Barcino.
- SANTOYO, J. C. (1999): “La reflexión traductora en la Edad Media: hitos y clásicos del ámbito románico”. Paredes, J. / Muñoz Raya, E. (ed.): *Traducir la Edad Media. La traducción de la literatura medieval románica*. Granada: Universidad de Granada.
- (2004): “La Edad Media”. Lafarga, F / Pegenaute, L. (ed.): *Historia de la traducción en España*. Salamanca: Ambos Mundos, p. 23-274.

- SCHULLIAN, D. M. (1981): "A revised list of manuscripts of Valerius Maximus". *Miscellanea Augusto Campana, II*. Pàdua: Antenore, p. 605-728.
- (1984): "Valerius Maximus". Cranz, F. E. / Kristeller, P. O. (ed.): *Catalogus translationum et commentariorum: Mediaeval and Renaissance Latin translations and commentaries: annotated lists and guides*. Washington: Catholic University of America Press, vol. V, p. 287-403.
- SEGRE, C. (1980): *Volgarizzamenti del Due e Trecento*. Torino: Unione Tipografico-Editrice Torinese.
- SÈNECA, L. A. (1924): *De la brevetat de la vida; De la vida benaurada; De la Providència*. Cardó, C. (text i trad.). Barcelona: Fundació Bernat Metge.
- (1995): *Tragèdies*. Martínez Romero, T. (ed.). Barcelona: Barcino.
- SEQUERO GARCÍA, M. A. / SERRANO MONTEAGUDO, O. (2009): "L'estil llatinitzant i les errades de traducció en els primers nou capítols de la *Història d'Alexandre* de Lluís de Fenollet". *Estudis de llengua i literatura catalanes LIX. Miscel·lània Joaquim Molas 4*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 5-21.
- SOLER, R. (2006): *Doctrina compendiosa*. Wittlin, C. (ed.). Paiporta: Denes.
- Sons del català* = CARRERA-SABATÉ, J. / PONS-MOLL, C. / SOLÀ CORTASSA, J. (2014): *Els sons del català*. URL: <<http://www.ub.edu/sonscatala/ca/presentacio>>.
- SUITNER, F. (ed.) (2001): *Dionigi da Borgo Sansepolcro fra Petrarca e Boccaccio. Atti del convegno (Sansepolcro, 11-12 febbraio 2000)*. Città di Castello: Petrucci Editore.
- SWANSON, J. (2002): *John of Wales: a study of the works and ideas of a thirteenth-century friar*. Cambridge: University Press.
- TÀCIT, P. C. (1970): *Annals VI*. Dolç, M. (rev. i trad.). Barcelona: Fundació Bernat Metge.
- TCM (2010) = GÓMEZ, F. J.: *Cens provisional d'adaptacions (setembre de 2010)*. URL: <<http://www.narpan.net/translat-db>>.
- TCM (2012) = CABRÉ, L. / FERRER, M. (ed.): *Cens de Traduccions al Català Medieval fins a 1500 (9 de juny de 2012)*. URL: <<http://www.narpan.net/translat-db>>.
- TCMP (2011) = FERRER, M.: *Traduccions al Català Medieval perdudes (desembre de 2011)*. URL: <<http://www.narpan.net/translat-db>>.
- TOLDRÀ, M. (1993): *Estudi i edició del "Compendi historial" de Jaume Domènec, O. P.: el regnat de Constantí: ms. 11518 de la Biblioteca Nacional de Madrid, folis 309v-339v*. Tesis de llicenciatura inèdita dirigida per la Dra. Lola Badia. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- TORRÓ, J. (1994): "Officium poetae est fingere: Francesc Alegre i la *Faula de Neptuno i Dyana*". Badia, L. / Soler, A. (ed.): *Intel·lectuals i escriptors a la baixa edat mitjana*. Barcelona: Curial / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 221-241.
- TORROELLA, P. (2011): *Obra completa*. Rodríguez Risquete, F. (ed.): Barcelona: Barcino.

- TRAMOYERES, L. (1911): “El tratado de Agricultura de Paladio. Una traducción catalana del siglo XIV”. *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*. 24: 459-465.
- VALENTÍ, F. (1959): *Traducció de les Paradoxa de Ciceró. Parlament al gran e general Consell. Text, introducció i glossari de Josep M.ª Morató i Thomàs*. Barcelona: Biblioteca Catalana d’Obres Antiques.
- VALERI MÀXIM (1967): *Valeriu Maximu translatau in vulgar messinisi per Accursu Di Cremona*. Ugolini, F. A (ed.). Palermo: Centro di studi filologici e linguistici siciliani.
- (1988): *Hechos y dichos memorables*. Martín Acera, F. (ed.). Madrid: Akal.
- (1995-1997): *Faits et dits mémorables*. Combès, R. (ed. i trad.). París: Les Belles Lettres, 2 vol. [I: Livres I-III; II: Livres IV-VI].
- (1998): *Valeri Maximi Facta et dicta memorabilia*. Briscoe, J. (ed.). Stuttgart: Teubner.
- (2003). *Hechos y dichos memorables, 1: Libros I.-VI*. López Moreda, S. / Harto Trujillo, M. L. / Villalba Álvarez, J. (intr., trad. i notes). Madrid: Gredos.
- VALLS I SUBIRÀ, Oriol (1970): *Paper and watermarks in Catalonia / El papel y sus filigranas en Catalunya*. Amsterdam: The Paper Publications Society (Labarre Foundation), 2 vol.
- VELLI, G. (2001): “Dionigi e i classici”. Suitner, F. (ed.): *Dionigi da Borgo Sansepolcro fra Petrarca e Boccaccio. Atti del convegno (Sansepolcro, 11-12 febbraio 2000)*. Città di Castello: Petrucci Editore, p. 71-78.
- VIVES, J. (1955): “Exposición medieval del *Pater Noster* en la traducció catalana de Fray Antoni Canals”. *Analecta Sacra Tarraconensia*. 28: 133-156.
- (1956): “Exposiciones del *Ave Maria* y *Salve* en la traducció catalana de Fray Antoni Canals”. *Analecta Sacra Tarraconensia*. 29: 79-94.
- WEISS, J. (2013): “Vernacular commentaries and glosses in late medieval Castile, II: A checklist of classical texts in translation”. Weiss, J. / Haywood, L. / Beresford, A. (ed.): *Medieval Hispanic Studies in Memory of Alan Deyermond*. Woodbridge: Tamesis, p. 237-271.
- WITTLIN, C. (1963-1968): “La traducció catalana anònima de les *Històries romanes* I-VII de Titus Livi”. *Estudis Romànics*. 13 : 277-315.
- (1967): “Les manuscrits dits *del Papa Luna* dans deux inventaires de la bibliothèque de Gaspar Johan Sánchez Munyoz à Teruel”. *Estudis Romànics*. 11 : 11-32.
- (1971): “La *Suma de colaciones* de Juan de Gales en Catalunya”. *Estudios franciscanos*. 72: 189-203.
- (1973-1974): “*Sens lima e correcció de pus dols estill: Fra Nicolau Quilis traduint el llibre De officiis* de Ciceró”. *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*. 35: 125-156.
- (1985): “Models i fonts per a l’estructura del *Dotzè* de Francesc Eiximenis”. Smith, N. B. / Solà-Solé, J. M. / Vidal Tibbits, M. / Massot i Muntaner, J. (ed.): *Actes del quart col·loqui*

- d'estudis catalans a nord-Amèrica (Washington, D.C., 1984). Estudis en honor d'Antoni M. Badia i Margarit.* Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 103-120.
- (1991): *Repertori d'expressions multinominals i de grups de sinònims en traduccions catalanes antigues.* Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- (2001): “Tipología de los errores cometidos por traductores medievales”. Martínez Romero, T. / Recio, R. (ed.): *Essays on Medieval Translation in the Iberian Peninsula.* Castelló / Omaha: Universitat Jaume I / Creighton University, p. 341-350.
- (2006): “Vicis i virtuts dels vells segons Eiximenis i les seves fonts (*Dotzè 815-817*)”. *Estudis de llengua i literatura catalanes LIII. Homenatge a Joseph Gulsoy I.* Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 25-46.
- ZARCO CUEVAS, J. (1932): *Catálogo de los manuscritos catalanes, valencianos, gallegos y portugueses de la Biblioteca de El Escorial.* Madrid: Tip. de Archivos.
- ZINATO, A. (1993): “La vulgarización al catalán de las *Epistulae morales ad Lucilium* de L. A. Seneca”. *Annali di Ca'Foscari. Rivista della Facoltà di lingue e letterature straniere dell'Università di Venezia.* 32/1-2: 377-394.
- (1994): “Le traduzioni catalane di opere di Seneca e loro influsso sulle traduzioni castigliane”. Romero, C. / Arqués, R. (ed.): *La cultura catalana tra l'Umanesimo e il Barocco. Atti del V Convegno dell'Associazione Italiana di Studi Catalani (Venezia, 24-27 marzo 1992).* Pàdua: Programma, p. 175-184.

**VI. ÍNDEX D'ANTROPÒNIMS, TOPÒNIMS
I GENTILICIS**

Aquest índex, a banda de ser onomàstic, inclou també els nombrosos gentilicis esmentats al llarg dels cinc primers llibres del *Valeri Màxim*. El llistat que presentem tot seguit es fonamenta en un sistema de referències creuades que identifica els noms segons les formes utilitzades actualment en català. En aquest aspecte, hem fonamentat els criteris de presentació ortogràfica en l'inventari onomàstic i en les normes de transcripció del treball d'Alberich / Ros (1993). Quan aquesta obra no contenia la informació que necessitàvem o ens plantejava algun dubte, hem acudit als volums de la col·lecció Bernat Metge, que constitueixen una referència en la traducció catalana de textos clàssics. En comptades ocasions també hem consultat altres obres de referència, com per exemple l'*Enciclopèdia catalana*. Hi ha determinats noms que no hem localitzat en cap altra font catalana aliena al *Valeri Màxim*. En tals casos, hem intentat conjecturar l'evolució del mot en qüestió a partir de l'ètim llatí. Pel que fa a la identificació dels personatges, ens hem basat en els índexs de l'edició bilingüe –llatina i francesa– a cura de Robert Combès (*Valeri Màxim*, 1995-1997) acarant-los amb la traducció castellana de Fernando Martín Acera (*Valeri Màxim*, 1988).

Hi ha alguns noms propis grecollatins que, pel que es refereix a la seva transcripció al català actual, necessiten un breu aclariment. Tal com comenten Alberich / Ros (1993: 68-75), els noms masculins que en grec acabaven amb la terminació *-ας* en català es poden transcriure amb *-es* o amb *-as*. Seguint els raonaments proposats per aquests autors, que acaren les recomanacions de l'IEC, Joan Coromines, Josep Ruaix i la Fundació Bernat Metge, en el nostre índex apareixen amb *-as* (Arquitas, Cíneas, Gòrgias i Pitàgoras). Pel que fa a l'accentuació, en termes generals, la distribució de les síl·labes tòniques i àtones ha estat adaptada del mot correcte a la lliçó inclosa en l'edició, però hi ha casos en què això ens ha semblat poc recomanable, com per exemple a la parella Àtesis / Atèsio, on mantenir l'accent al lloc hauria suposat convertir el mot en sobreesdrúixol.

Pel que fa als gentilicis, els marquem tot escrivint en minúscula la inicial. Les dones romanes generalment són citades amb un sol nom, la majoria de vegades identificatiu de la *gens*: Emília, Cornèlia, Pòrcia, etc. Els noms propis romans masculins, apareixen citats a partir del cognom (*cognomen*). A l'antiga Roma, els homes portaven tres noms: el *praenomen*, que equival a l'actual nom de fonts; el *nomen*, que permetia identificar la *gens* o llinatge del qual procedien; i el *cognomen*, que establia la línia familiar dins la *gens*. En alguns casos, s'afegia també un *agnomen* o segon cognom. Els noms de l'índex són citats a partir del cognom per tal de facilitar la recerca, ja que cèlebres personatges com Cèsar, Escipió, Cató, Brutus i Grac són més coneguts d'aquesta manera que per Juli, Corneli, Porci, Juni o Semproni. Tanmateix, hi ha alguns casos en què un personatge es coneix més pel *nomen*, com ara Cassi en comptes de Longí (*cognomen*). Quan això succeeix, incloem una remissió al *cognomen* a partir del *nomen*. En aquest mateix sentit, quan Canals només cita el *praenomen* o el *nomen* d'un personatge

nosaltres incloem una entrada per a aquesta lliçó amb una remissió al cognom corresponent, com s'esdevé en els següents casos:

Antoni (II.1.27, II.3.4; IV.2.6): *vid.* Híbrida.

Muci: *vid.* Escèvola.

Molt sovint les formes que transmet la traducció catalana de Canals no es corresponen amb l'ètim llatí, ja sigui per lectures errònies del text original (*vid. infra ex.* núm. 1), ja sigui per influència del manuscrit llatí o de les glosses (*vid. infra ex.* núm. 2), o per errades en la pròpia obra de Valeri Màxim (*vid. infra ex.* núm. 3). Per això, amb freqüència apareixen rere les entrades correctes una o varies lliçons entre claudàtors que són les provinents del text de Canals. Quan aquestes formes són tan divergents que no poden identificar-se espontàniament amb la corresponent solució actual, incloem una nova entrada que remet a la forma correcta (*vid. infra ex.* núm. 4). No incloem la remissió quan els dos noms quedarien un just sota l'altre al llistat, ja que en tals casos considerem que la cita entre claudàtors ja és suficient (*vid. infra ex.* núm. 5).

	<i>Exemple</i>	<i>Explicació</i>
1	Bòbio: <i>vid.</i> Tàmfil, M. Bebi. Ponfílio: <i>vid.</i> Tàmfil, M. Bebi. Tàmfil, M. Bebi [Bènio Pàmphilo; Bòbio e de Ponfílio]: I.1.15; II.1.28.	A II.1.28, Canals divideix en dos el nom de Bebi Tàmfil, com si fossin dos personatges diferents, Bòbio i Ponfílio.
2	Vaandabaye: <i>vid.</i> Antabagi. Antabagi [Vaandabaye]: V.5.3.	Alguns manuscrits llatins, com Z, afegixen la partícula <i>nam</i> al davant del nom, sovint fusionada amb aquest, creant les lliçons <i>Namatabagio</i> o <i>Nautabagio</i> (<i>vid.</i> Kempf, 1854: 433).
3	Flac, Fulvi (IV.2.1): <i>vid.</i> Nobilior, M. Fulvi. Nobilior, M. Fulvi: IV.2.1.	Valeri Màxim atribueix a Fulvi Flac un episodi protagonitzat per Fulvi Nobilior.
4	Baffa: <i>vid.</i> Pafos. Lalibeo: <i>vid.</i> Lilibèon. Viterbo: <i>vid.</i> Minturnes.	Noms que necessiten remissió per poder identificar ràpidament la forma correcta.
5	Ariobàzanes [Aribàuzanes]: V.7.5. Aristogíton [Aristogènio]: II.5.7. Artori [Arteni]: I.5.1.	En tots aquests casos, si féssim una remissió la variant de Canals quedaria situada just a sobre del nom correcte.

Entenem que una lliçó del text de Canals és divergent respecte de l'onomàstica actual només quan presenta unes variants que no són merament gràfiques i que tampoc poden atribuir-se a alguns canvis menors, com ara l'elecció de diversos casos dins d'una mateixa declinació llatina. Així doncs, no hem indicat entre parèntesis les variants gràfiques Antiochia (per Antioquia), Anthoni (per Antoni), Àppius (per Àpius) i Philipp (per Filip); ni tampoc les variants

morfològiques Marcho (per Marc), Lúcio (per Luci), Emílius (per Emili) i Pompeyo (per Pompeu); ni tampoc alguns canvis de timbre a les vocals àtones com Eurípedes (per Eurípides), Mitridatis (per Mitridates) i Evànder (per Evandre); ni tampoc les variants presents en contextos que podrien pronunciar-se amb *s*-líquida inicial, com Scipió, Scaure, Scèvola i Scopas.

En termes generals, els noms provinents del *Valeri Màxim* se citen tal com apareixen a la nostra edició. Ara bé, en algun cas concret hem creat un duplicat del nom amb diferents solucions gràfiques, per tal que la disposició per ordre alfabètic no constitueixi una dificultat per a la recerca. Així doncs, podem trobar l'antropònim Phínomo amb aquesta grafia, provinent de l'edició, i també com a Fínomo, és a dir, amb una regularització del dígraf inicial. En el cas dels topònims, quan el nom antic ha donat lloc a una nova forma, incloem també una remissió de la forma actual a l'antiga per facilitar la comprensió d'alguns llocs (per exemple, Adige, Durrès i Siracusa, remetent a Àtesis, Dirràquium i Saragossa de Sicília).

Quan un mateix nom identifica més d'un personatge, com en el cas d'Hasdrúbal, Tiberi Semproni Grac o Q. Pompeu, desfem les possibles confusions amb alguna informació que els individualitzi, com pot ser una relació de parentiu, una referència cronològica o un ofici (*vid. infra* ex. núm. 6). En canvi, quan tal ambigüïtat és provocada per una lliçó del text de Canals, incloem entre parèntesis, just abans de la remissió a la forma actual corresponent, el capítol en el qual apareix aquella forma concreta (*vid. infra* ex. núm. 7). Aquesta referència als capítols precisa la cerca i permet que el lector pugui conèixer, sempre que hagi estat documentat, el nom complet d'un personatge que el *Valeri Màxim* només cita parcialment. Així, en el nostre índex apareixen les següents entrades:

6) Hasdrúbal (general, 1ª guerra púnica): I.1.17.

Hasdrúbal (general, 3ª guerra púnica): III.2.34.

Hasdrúbal (gendre d'Hamílcar): III.3.11.

Hasdrúbal (germà d'Hanníbal): II.4.5; III.7.7; IV.1.9; IV.2.2.

7) Lúcio (II.1.23): *vid.* Libó, L. Escriboni.

Lúcio (II.1.27): *vid.* Pulcre, G. Claudi.

En uns pocs capítols el text de Canals no cita el nom d'un personatge, però és al·ludit de forma indirecta. Tals casos també apareixen a l'índex sota l'entrada corresponent. Per exemple, II.2.9 no esmenta el nom del pare de Fabi Rutilià, sinó que es limita a assenyalar la relació de parentiu amb aquest darrer. En canvi, el nostre índex refereix el nom complet, M. Fabi Ambust. Procedim de la mateixa manera en relació amb IV.2.5, on s'ometen els noms dels tres homes del llinatge dels Lentulans que acusen P. Clodi Pulcre d'incest.

Acaia: I.6.12; IV.3.2.
 Acci (poeta): III.7.13.
 Àccium [Aziàtico]: I.5.7.
 Acili, G. [Atílio]: III.2.23.
 Acró [Atron]: III.2.3.
 Actahó: *vid.* Àtal I.
 Actito: *vid.* Ancus Marci.
 Adíge: *vid.* Àtesis.
 Admet [Amet]: IV.6.2.
 Adventino: *vid.* Aventí.
 Àfrica: I.1.5; I.3.6; I.6.26; II.1.8; II.1.42;
 II.1.44; II.2.2; II.5.3; III.2.13; III.5.1;
 III.6.1; III.7.2; III.7.3; IV.4.6; V.1.4;
 V.2.16; V.5.1; V.6.11.
 africans: I.2.8; II.1.41; II.1.42.
 Agamèmnon: IV.7.1.
 Agrigent [Gergent; Jargent]: III.3.6; IV.8.8.
 Agripa, M. Vipsani: IV.7.9.
 Ahala, G. Servili [Mala]: V.3.8.
 Ahenobarb, Gn. Domici: I.4.6.
 Alba Longa [Albana]: I.6.9; V.1.3.
 Albà (mont): III.6.5.
 albanesos: *vid.* albans.
 Albani, L.: I.1.13.
 albans [albanesos]: II.1.17; III.4.1.
 Albí, A. Postumi (dictador, 499 aC) [Paulo
 Emílio]: I.6.1.
 Albí, A. Postumi (cònsol, 242 aC): I.1.5.
 Albí, Esp. Postumi [Spúrio Albino]: II.2.2.
 Albí, M. Postumi: II.4.1.
 Alcestis [Altèstides]: III.7.14.
 Alceu: IV.1.24.
 Alcibíades: I.5.16; III.1.5.
 Alcioneu: V.1.23.
 Alea: *vid.* Elea.
 Alexandre (germà de Pirros): V.1.23.
 Alexandre Magne: I.5.10; I.5.11; I.6.23;
 I.6.24; I.6.25; III.3.4; III.3.8; III.8.14;
 IV.3.22; IV.3.23; IV.7.10; IV.7.11;
 V.1.18; V.1.19; V.1.20; V.6.12.
 Alexandria: III.8.8; IV.6.7; V.1.6.
 Alps [Monts Alpsians]: II.2.19; III.7.19;
 V.5.3.
 Altèstides: *vid.* Alcestis.
 Ambust, M. Fabi: II.2.9; IV.1.5.
 Amet: *vid.* Admet.
 Amílcar: I.5.15.
 Anàpia [Anaphàs]: V.4.11.
 Anasímenes: *vid.* Nausímenes.
 Anaxàgoras: V.10.6.
 Anaxarc: III.3.8.
 Ancus Marci [Anti; Actito]: I.4.1; IV.3.5;
 V.6.3.
 Ancona, marca d': I.4.6.
 Anfínom [Phínomo]: V.4.11.
 Anglaterra: III.2.25.
 anglesos: III.2.25.
 Anni, L. [Anthoni]: II.4.2.
 Antabagi [Vaandabaye]: V.5.3.
 Anti: *vid.* Ancus Marci.
 Antigènidas: III.7.15.
 Antígon: V.1.23.
 Antíoc I Sòter: V.7.4.
 Antíoc III Magne: II.1.28; II.5.2; III.5.1;
 III.7.3; IV.1.27; V.3.4.
 Antioquia: I.4.13; III.7.3.
 Antípatre: I.5.10.
 Antípatre (poeta): I.6.26.
 Antípatre, L. Celi: I.5.6.
 Àntium (port) [Àtio]: I.6.4.
 Antònia: IV.3.4.
 Antoni (II.1.27, II.3.4; IV.2.6): *vid.* Híbrida.
 Anthoni (II.4.2): *vid.* Anni, L.
 Antoni, M. (orador): II.4.4; III.7.11.
 Antoni, M. (triumvir): I.2.4; I.3.8; I.5.7;
 I.6.10; III.8.8; IV.7.5; IV.7.8; V.1.17;
 V.3.10.
 Ànzio: *vid.* Àntium
 Àpius (I.2.2): *vid.* Cec.
 Àpius (I.6.12): *vid.* Pulcre.
 Apol·lo: I.2.3; I.2.4; I.2.9; I.2.10; I.4.3;
 I.4.11; I.6.12; I.6.22; I.6.23; III.4.7;
 IV.1.25; IV.6.2; IV.7.2; V.3.13;
 V.6.7; V.6.8.
 Apol·lònia: I.3.12.
 Apuleu, L.: V.3.2.
 Aquil·les: III.2.21; III.2.22.
 Aragó: pròl.
 aragonesos: II.1.38; II.1.41.
 Arcàdia: I.5.17.
 Àrdea: IV.1.2.
 Areòpag: II.1.34; V.3.20.
 arginesos: *vid.* argius.
 Arginuses (illes): III.8.11.
 argius [arginesos]: V.1.23.
 Ariobàrzanés [Aribàuzanes]: V.7.5.
 Aristides: V.3.17; V.3.20.
 Aristip: IV.3.23.
 Aristogíton [Aristogènio]: II.5.7.
 Aristòmenes: I.6.26.
 Aristonic: III.2.12; III.4.5.
 Aristòtil: V.6.12.
 Armènia: V.1.14.
 Arpínum: II.1.11.
 Arquitas: IV.1.18; IV.1.19.
 Artemísia: IV.6.7.
 Artemísió: V.3.20.
 Artori [Arteni]: I.5.1.
 Aruncho: *vid.* Aurunca.
 Arunto: *vid.* Tarquini, Arrunt.

Ascani: I.6.9.
 Àsia: I.2.6; I.4.13; I.4.17; I.5.13; II.1.10;
 II.1.11; II.1.33; II.1.37; II.1.40;
 II.3.5; II.5.4; III.2.12; III.2.29;
 III.3.2; III.5.1; III.6.6; III.7.3;
 III.7.11; IV.1.15; IV.1.27; IV.3.2;
 IV.6.4; IV.6.9; IV.8.5; V.2.15; V.3.4;
 V.5.1.
 Àsia Menor: *vid.* Àsia.
 asiàtics [asians]: II.1.33.
 Assíria: I.3.11.
 Astíages: I.5.13.
 Àtal I [Actahó]: I.6.22; IV.8.5; V.2.15.
 atel·lans: II.1.25.
 Atemístol: *vid.* Temístocles.
 Atenes: I.4.16; I.5.7; I.5.16; I.6.12; I.6.16;
 I.6.17; II.1.8; II.1.34; II.1.35; II.1.36;
 II.5.7; II.5.8; III.1.5; III.2.32;
 III.7.14; III.7.20; III.8.11; III.8.12;
 IV.1.22; IV.3.9; IV.3.21; IV.5.8;
 V.1.20; V.3.14; V.3.15; V.3.17;
 V.3.18; V.3.19; V.3.20; V.6.9;
 V.6.10; V.6.12.
 atenesos [atenienses; ateniencs]: I.6.26;
 II.1.34; III.1.5; III.2.3; III.2.23;
 III.2.32; III.8.10; III.8.11; IV.1.22;
 IV.3.19; IV.5.8; IV.6.7; V.1.20;
 V.3.14; V.3.15; V.3.16; V.3.19;
 V.6.8; V.6.9; V.6.10; V.10.4.
 Ateri Rufus: I.5.8.
 Àtesis (riu): V.8.4.
 Àtica: V.6.8.
 Atili: IV.4.5.
 Atili, M. [G. Atílio]: III.2.8.
 Atili, M. (dumvir): I.1.16.
 Atílio (III.2.23): *vid.* Acili, G.
 Atílio (I.6.14; I.6.15): *vid.* Aviola, M. Acili.
 Atílio (II.1.28): *vid.* Glabrió, M. Acili.
 Àtim: *vid.* Atis.
 Atina [Atinatis]: I.5.5.
 Àtio: *vid.* Àntium.
 Atis [Àtim]: I.5.12.
 Atos (mont): I.4.16.
 Atratí, G. Semproni [Semprònio Atracino]:
 III.2.9.
 Àtredes: *vid.* Èquecles.
 Atresipo: *vid.* Trasip.
 Atron: *vid.* Acró.
 Atrul·lo: *vid.* Turul·li.
 Augusta (casa) [Cèsar August]: II.3.5.
 August: *vid.* Cèsar.
 Aurunc, Pòstum Comini: IV.3.5.
 Aurunca [Aruncho]: V.5.2
 Avèlia: *vid.* Vèlia.
 Aventí [Adventino]: I.6.5; V.3.7.
 Aviola, M. Acili [Atílio]: I.6.14; I.6.15.
 Aziàtico: *vid.* Àccium.
 Baco: *vid.* Líber.
 Badia [Bandia]: III.7.1.
 Badi [Blàdio]: V.1.8.
 Baffa: *vid.* Pafos.
 Bagrada (riu) [Bagrada]: I.6.26.
 Balbus, L. Octavi: V.7.3.
 Bandia: *vid.* Badia.
 Barcelona [Barchinona]: carta 1; carta 2.
 Basilea: I.3.7.
 Benevent: V.6.7.
 beneventans: I.4.4; II.1.12; II.2.9; V.1.24;
 V.2.5.
 Bènio Pàmphilo: *vid.* Tàmfil, M. Bebi.
 Beòcia [Boècia]: I.6.23.
 Bèstia, L. Calpurni: I.6.13.
 Bètito, G. Sulpíció: *vid.* Pètic.
 Bias (filòsof) [Biant]: IV.1.25.
 Bibàcul, M. Furi [Lúcius Fúrius]: I.1.12.
 Bíbul, M. Calpurni: IV.1.17.
 Bitúnia [Bicínia]: I.6.26; III.7.19; V.1.5.
 Bitó: V.4.11.
 Blàdio: *vid.* Badi.
 Blasi: III.8.9.
 Blossi, G.: IV.7.2; IV.7.3.
 Boari: I.4.6; II.1.27.
 Bòbio: *vid.* Tàmfil, M. Bebi.
 Boècia: *vid.* Beòcia.
 borgonyons: V.5.3.
 Bracata [Bractata]: II.1.37.
 Brandiç: *vid.* Brundísium.
 Bretanya: III.2.25.
 Bríndisi: *vid.* Brundísium.
 Bruci [Brúcia]: I.6.8; V.1.25.
 brucians: I.6.8.
 Brundísium [Brundusi; Brandiç]: III.7.11;
 V.1.4.
 Brúsia: *vid.* Prúsias.
 Brutus (lminatge): II.1.8.
 Brutus Albí, D. Juni: IV.7.8.
 Brutus, L. Juni: IV.4.2; V.6.1; V.8.1; V.8.2.
 Brutus, M. Juni (tiranicida): I.3.8; I.3.9;
 I.4.14; I.5.1; I.5.2; III.1.4; III.2.14;
 IV.6.6; IV.7.5; V.1.17.
 Brutus Bubulc, G. Juni: II.4.1.
 Brutus Pera, D. Juni: II.1.27.
 Brutus Pera, M. Juni (pare): II.1.27.
 Brutus Pera, M. Juni (germà): II.1.27.
 Bubèlio: *vid.* Jubel·li, D.
 Busa: IV.8.2.
 Caieta [Gayeta]: V.3.10.
 Calàbria: I.1.3; I.2.5; I.4.9; III.7.4; IV.1.18.

Calanos: I.6.24.
 Calatí, A. Atili: II.3.1
 Calcitanan: *vid.* Cal·lifana.
 Calcídica (mar): I.6.12.
 Cales [Calibus; Calena; Caleno]: I.6.26;
 III.2.27; III.8.1.
 Caleto: *vid.* Tales.
 Calibus: *vid.* Cales.
 Calfúrnia: *vid.* Calpúrnia.
 Calidi, Q.: V.2.8.
 Cal·lifana [Calcitanan]: I.1.3.
 Cal·lip: III.8.13.
 Calpúrnia [Calfúrnia]: I.5.2.
 Camerí, Ser. Sulpici: I.4.5.
 Camèria [Camèrcia]: V.2.9.
 Camerino: V.2.9.
 Camil, M. Furi: I.3.2; I.3.3; I.6.5; II.1.8;
 II.4.1; IV.1.2; IV.1.3; V.3.2; V.6.7.
 Camisina: *vid.* Canúsium.
 Campània: I.5.5; IV.4.1.
 campans [capuans; campaneses]: II.1.21;
 II.1.25; II.1.26; III.2.27; III.8.1;
 V.1.8; V.1.24; V.2.2.
 Canals, A.: pròl.
 Candia: IV.6.7.
 Candines: *vid.* Caudines.
 Canini, L. Gal·lus [Canívio Gal·lo]: IV.2.6.
 Cannes: I.1.18; I.2.1; II.2.15; II.4.6;
 III.2.11; III.4.4; III.7.19; III.7.12;
 III.8.2; IV.5.2; V.1.25; IV.8.2; V.6.4;
 V.6.6.
 Canúsium [Camisina]: IV.8.2.
 Capadòcia: V.7.5.
 Capena (porta): III.7.12.
 Capitoli: I.1.13; I.1.14; I.5.2; I.6.5; II.1.1;
 III.1.1; III.2.8; III.6.2; III.7.4;
 III.7.13; III.8.7; IV.1.2; IV.1.6;
 IV.4.11; V.4.4; V.4.6; V.6.7; V.8.3;
 V.10.1.
 Càpua: II.1.21; II.3.3; III.2.20; III.2.27;
 III.7.19; III.8.1; V.1.5; V.2.2.
 capuans: *vid.* campans.
 Carbó, G. Papiri: III.7.8.
 Carbó, Gn. Papiri: V.3.11; V.4.4.
 Carbó Arvina, G. Papiri: III.7.8.
 Cària [Carras]: I.3.11; IV.6.7.
 Carist: I.6.12.
 Carras: *vid.* Cària.
 Carrata, Atilio: *vid.* Serrà, G. Atili.
 Carres: I.4.12.
 Carreta o Carro: *vid.* Quadriga.
 Cartagena [Cartagínia]: IV.3.1.
 Cartago [Cartayna]: I.1.17; I.2.3; I.4.6;
 I.6.26; II.1.8; II.2.1; II.2.13; II.4.5;
 II.5.3; III.2.34; III.6.1; III.7.2; III.7.3;
 III.7.4; III.7.12; III.7.19; III.8.2;
 IV.1.6; IV.1.7; IV.3.1; IV.3.16; IV.4.6;
 V.1.7; V.1.11; V.2.1; V.3.3; V.3.5;
 V.6.7; V.6.11.
 cartaginesos [cartaginenses]: I.1.17; I.2.1;
 I.4.9; I.4.10; I.5.15; II.1.9; II.2.13;
 II.2.15; II.2.18; II.3.1; II.3.3; II.4.6;
 II.5.3; III.2.10; III.2.11; III.2.20;
 III.2.34; III.5.1; III.6.1; III.6.4;
 III.7.1; III.7.2; III.7.7; III.7.12;
 III.7.19; III.8.2; III.8.9; IV.1.6;
 IV.2.2; IV.3.1; IV.4.6; IV.4.9;
 IV.8.7; V.1.1; V.1.7; V.1.11; V.1.25;
 V.2.6; V.2.7; V.2.16; V.3.3; V.3.12.
 Cartayna: *vid.* Cartago.
 Carvili: *vid.* Ruga, Esp. Carvili.
 Cassandre: I.5.10.
 Cassi (I.1.22): *vid.* Longí, G. Cassi.
 Cassi (I.3.9; I.4.14; I.5.1; I.5.2; I.6.10;
 III.1.4; IV.7.5): *vid.* Longí, G. Cassi
 (tiranicida).
 Cassi (III.7.11): *vid.* Longí Ravil·la, L.
 Cassi.
 Cassi (pare d'Esp. Cassi): V.8.2; V.8.3.
 Cassi, Esp.: V.8.2.
 Cassi de Parma: I.5.7.
 Càstor: I.6.1; I.6.3; V.5.3; IV.6.9.
 catalans: I.2.8.
 Catilina, L. Sergi: II.3.4; IV.8.3; V.8.5.
 Cató, M. Porci (censor): II.4.2; II.5.6;
 III.2.15; III.4.6; III.7.9; III.7.10;
 IV.3.14; IV.3.15; IV.5.1; V.10.3.
 Cató, M. Porci (d'Útica): II.3.0; II.5.6;
 III.1.2; III.1.3; III.2.14; III.4.6;
 III.6.7; IV.1.16; IV.3.2; IV.3.15;
 IV.6.6; V.1.16.
 Cató, M. Porci (fill de Cató d'Útica):
 IV.3.15.
 Càtul, G. Lutaci [Lucàcio]: II.3.1.
 Càtul, Q. Lutaci (cònsol, 102 aC): V.8.4.
 Càtul, Q. Lutaci (cònsol, 78 aC): II.1.26;
 II.1.27; II.3.4.
 Caucas (mont): II.2.19; III.3.10.
 Càudex, Api Claudi: II.1.27.
 Caudines, Forques: V.1.24.
 Cavall (roca): I.6.22.
 Cea: *vid.* Ceos.
 Cec, Api Claudi: I.2.2.
 Cecília: I.3.5.
 Cefalònia (illa): I.6.26.
 Celi (mont): IV.1.1.
 Celi, P. [Tèlio]: IV.7.7.
 Célio, M. (V.3.10): *vid.* Rufus, M. Celi.
 Cèlio, P. (I.1.7): *vid.* Cleli Sícul, P.
 Cèlius (I.5.6): *vid.* Antípatre, L. Celi.

Celtibèria: V.1.10.
 celtíbers [celtiberians; celtiberans]: II.1.38;
 III.2.21; III.2.22; IV.3.1.
 Censis: *vid.* Zeuxis.
 Centòbriga [Centòbrica]: V.1.10.
 Ceos (illa) [Cea]: II.1.37.
 Cepió, Q. Servili: IV.7.4.
 Cere (ciutat) [Cérsers]: I.1.13.
 Ceres [Cérsers]: I.1.3; I.1.18; V.8.2.
 Cermòfilas: *vid.* Termòpiles.
 Cèsar, G. Juli: I.1.11; I.3.7; I.3.8; I.3.9;
 I.4.13; I.4.14; I.5.2; I.6.9; I.6.10;
 I.6.11; II.5.6; III.1.4; III.2.13;
 III.2.14; III.2.18; III.2.19; III.2.23;
 III.2.24; III.2.25; III.8.7; IV.5.5;
 IV.5.6; IV.6.5; IV.7.5; V.1.15;
 V.1.16; V.7.2.
 Cèsar August (casa de): *vid.* Augusta.
 Cèsar Estrabó, G. Juli: III.7.13; V.3.9.
 Cèsar Octavià, G. Juli: I.2.4; I.3.8; I.5.1;
 I.5.2; I.5.7; I.6.10; II.3.5; III.8.8;
 IV.3.3.
 Ceseci (pare de Ceseci Flavus) [Ceseto]:
 V.7.2.
 Cesi, M. [Tèsio]: II.2.17.
 Cesó (pare de Tàcia): IV.4.9.
 Ceteg, M. Corneli [Marcho Corvi Tegus]:
 I.1.7.
 Ceteg, P. Corneli: I.1.15; II.1.28.
 Chaletó: *vid.* Tales.
 Cíbele: I.1.4; I.6.13; II.1.23.
 Cicereu, G. [Citerió; Citereyo]: III.5.2;
 IV.5.3.
 Ciceró, M. Tul·li: I.5.5; II.1.11; IV.2.4;
 IV.2.5; IV.8.3; V.3.10.
 Cíclades (illes): IV.3.2.
 Cidne (riu) [Cigno]: III.8.14.
 Cílcia: III.8.14.
 cimbres [cimbreses; cimbresos]: II.1.38;
 II.1.41; III.6.6; IV.7.4.
 Címia: *vid.* Cinna.
 Cimó: V.3.16; V.3.20; V.4.9.
 Cimon (pare de Ruis): V.4.8.
 Cincinnat, Ces. Quinci: IV.4.7.
 Cincinnat, L. Quinci: II.2.8; IV.1.4; IV.4.7;
 IV.4.11.
 Cíneas de Tessàlia [Thínea Thessaló]:
 IV.3.9.
 Cinegir: III.2.23.
 Cinna, L. Corneli [Címia; Cíntia]: I.4.11;
 II.3.5; IV.3.18; IV.7.7; V.3.9; V.6.4.
 Cir (rei): I.5.13; V.4.13.
 Cirene: V.6.11.
 cirenesos [cirenenses]: V.6.11.
 Ciros: *vid.* Esciros (illa).
 Citereyo: *vid.* Cicereu.
 Citerió: *vid.* Cicereu.
 Classo (III.7.8): *vid.* Crassus, L. Licini.
 Clastidi: I.1.11.
 Claudi (II.1.27): *vid.* Càudex.
 Claudi, G. [Egneus]: I.1.7.
 Clàudia (vestal): V.4.6.
 Claudi (III.5.4): *vid.* Pulcre.
 Claudis (lminatge): IV.3.3; V.5.3.
 Clearc: II.2.19.
 Clearc (III.3.7, III.3.8): *vid.* Nearc.
 Cleli Sícul, P. [Públio Cèlio]: I.1.7.
 Clèlia [Clòdia]: III.2.2.
 Cleobis: V.4.11.
 Cleòpatra: IV.1.17.
 Clòdia: *vid.* Clèlia.
 Clúvia Fàcula [Dívia Fàcula]: V.2.2.
 Cocci: III.8.7.
 Cocles, Horaci: III.2.1; IV.7.3.
 Codre (rei): V.6.8.
 Colosseu: IV.6.7.
 Coloni, M.: IV.2.6.
 Comini: *vid.* Aurunc.
 Considi, Q.: IV.8.3.
 Constantinoble: II.1.39; IV.6.9.
 Consus [Consual]: II.1.24.
 Contrèbia (ciutat) [Crèbias]: II.2.11.
 Corbió, Q. Hortensi: III.5.5.
 Corint: III.4.2.
 Coriolà, Gn. Marci: I.6.6; IV.3.5; V.2.1;
 V.3.3; V.4.1; V.4.2.
 Coríols (castell) [Curíolo]: IV.3.5.
 Cornèlia Escipiona Menor (mare dels
 Gracs): IV.2.3; IV.4.1; IV.6.1.
 Cornèlia (mare de Q. Pompeu): IV.2.7.
 Cornelis (lminatge): II.5.3; V.2.16; V.3.7;
 V.3.8; V.10.2.
 Cornut, M.: V.2.11.
 Còrsega: I.1.6.
 Corví, M. Valeri: III.2.6.
 Cossus, A. Corneli: III.2.4.
 Cotis (rei) [Cotro]: III.7.20.
 Cotta, G. Aureli: II.2.4; II.2.5.
 Cotta, M. Aureli: V.4.4.
 Crannó (ciutat) [Cremona]: I.6.21.
 Crassus, L. Licini [Classo]: IV.5.4; III.7.8.
 Crassus, M. Licini [Marchus Graccus]:
 I.4.12; III.4.5.
 Crassus Mucià, P. Licini: II.1.9; III.2.12.
 Crèbias: *vid.* Contrèbia (ciutat).
 Cremona: *vid.* Crannó (ciutat).
 Cresus (rei): I.5.12; V.4.13.
 Creta: I.6.26; IV.6.7.
 Crícia: *vid.* Crítias.
 Crispí, T. Quinci: V.1.8.

Crítias [Crícia]: III.2.32.
 Crotona: I.6.26.
 Cul·leó, Q. Terenci: V.2.6.
 Curi: *vid.* Dentat, Mani Curi.
 Curiaci, G.: III.7.6.
 Curíolo: *vid.* Coríols (castell).
 Curis (lminatge): IV.4.11.
 Curci, M.: V.6.2.
 Cúrsor, L. Papiri: II.2.9; III.2.10.
 Curvo Túlio: *vid.* Servi Tul·li.

Damó: IV.7.10.
 Dafnites [Dalfànicus]: I.6.22.
 Darios I: III.2.28; V.2.13; V.4.12.
 Darios III Codomà: III.3.4; III.8.14;
 IV.3.23; IV.7.11; V.1.18.
 Dasi: III.8.9.
 Deci: *vid.* Mus.
 Delfos: I.4.3; I.6.12; I.6.22.
 Demarat [Demorat]: III.4.2.
 Demòcares: III.8.12.
 Demorat: *vid.* Demarat.
 Demòstenes: III.4.7.
 Demòstrat: III.8.12.
 Dentat, L. Sici: III.2.26.
 Dentat, Mani Curi: IV.3.6; IV.3.7.
 Deiòtar (rei): I.3.1.
 Diana: IV.6.7.
 Diògenes: IV.3.23.
 Dió [Dionís Siracusà]: III.8.13; IV.1.21.
 Dionisi el Vell: I.2.9; I.2.10; I.5.14;
 IV.3.23; IV.7.10.
 Dionisi el Jove: I.2.9; IV.1.21.
 Diòpedis: *vid.* Èdip.
 Dirràquium [Durachi; Duraç]: I.4.13; I.6.4.
 Dis (déu) [Ditis]: II.1.26.
 Dívia Fàcula: *vid.* Clúvia.
 Domici: *vid.* Ahenobarb.
 Dorsuó, G. Fabi: I.1.14.
 Dripetina [Drapetina]: I.6.26.
 Drus Germànic, Neró Claudi: IV.3.3; V.5.3.
 Drus, M. Livi: III.1.2.
 Duel·li, G.: III.6.4.
 Durachi: *vid.* Dirràquium.
 Duraç: *vid.* Dirràquium.
 Duroni, M.: II.4.4.
 Durrès: *vid.* Dirràquium.

Eant (riu): I.3.12.
 Èdip [Diòpedis]: V.3.20.
 Efiartes: III.8.12; III.8.13.
 Egipte: I.6.11; IV.1.17; IV.3.12; V.1.6;
 V.1.15.
 Egneus: *vid.* Claudi, G.
 Elea [Alea]: III.2.12.

Eli: V.6.4.
 Elicònia: *vid.* Helicó.
 Elis (lminatge): IV.4.8; V.6.4.
 Emili (IV.4.4): *vid.* Papus.
 Emília: I.1.10.
 Emílio, Paulo: *vid.* Albí, A. Postumi
 (dictador, 499 aC).
 Emilis (lminatge): III.1.1; IV.4.11.
 Emíssio, Q.: *vid.* Metel Macedònic, Q.
 Cecili.
 Eneas: I.6.9; I.6.10.
 Enfestió: *vid.* Hefestió.
 Epaminondas: III.2.31; III.7.18.
 Epasto: *vid.* Etpastos.
 Epicur: I.6.26; IV.3.9.
 Epidamne: I.3.12.
 Epidaure: I.2.9; I.6.4.
 epidaures: I.6.4.
 Epir: I.6.19; IV.3.2.
 epirotes [epirotans]: IV.3.17.
 Èquecles [Àtredes]: I.6.18.
 Equina: V.2.3.
 equins: V.4.3.
 Equici, L.: III.2.17; III.8.6.
 equículs: II.2.8.
 Er Pamfili [Féreto Pamfilii]: I.6.15.
 Erapo: *vid.* Oropos.
 Erarandea: V.6.3.
 Escasippo Tegeaces: *vid.* Estasip.
 Escaure, G. Aureli: II.1.20.
 Escaure, M. Emili: III.2.17; III.7.10;
 IV.4.11; V.8.4; V.8.5.
 Escaure, M. Emili (fill): II.1.27; II.1.28;
 III.6.7.
 Escaures (lminatge): IV.4.11.
 Esceva, M. Cesi [Cèsio Scena; Scèvola]:
 III.2.24; III.2.25.
 Escèvola, G. Muci: III.3.1.
 Escèvola, P. Muci: III.2.16.
 Escèvola, Q. Muci (cònsol, 117 aC): III.8.5;
 IV.5.4.
 Escèvola, Q. Muci (cònsol, 95 aC): IV.1.12.
 Escipió, Gn. Corneli (fill de l'Àfrica
 Major): II.5.2; III.5.1; III.5.2; IV.5.3.
 Escipió, L. Corneli: V.1.7.
 Escipió, P. Corneli (pare de l'Àfrica
 Major): I.4.2; II.2.15; III.7.1; V.4.2.
 Escipió, P. Corneli (pretor): V.1.5.
 Escipió Àfrica, P. Corneli: I.2.6; II.1.8;
 II.2.13; II.3.3; II.5.2; II.5.3; III.2.34;
 III.5.1; III.5.2; III.6.1; III.6.2; III.7.1;
 III.7.2; III.7.3; III.7.4; III.7.5; III.8.2;
 IV.1.6; IV.1.8; IV.2.3; IV.3.1;
 IV.5.1; IV.5.3; IV.7.3; V.1.12; V.2.6;

- V.2.16; V.3.3; V.3.4; V.3.5; V.3.6;
V.4.2; V.5.1; V.6.6; V.6.11.
- Escipió Asiàtic, L. Corneli: III.5.1; III.7.3;
IV.1.8; IV.1.27; V.3.4; V.5.1.
- Escipió Calb, Gn. Corneli: I.4.2; II.2.15;
III.7.1; IV.4.9; IV.4.10; IV.4.11.
- Escipió Emilià, P. Corneli (Africà Menor):
I.1.17; II.1.8; II.1.23; II.2.1; II.2.2;
II.2.13; II.5.3; III.2.6; III.2.7; III.7.5;
III.8.6; IV.1.10; IV.1.11; IV.1.14;
IV.3.16; V.1.11; V.2.16; V.3.5;
V.3.6; V.6.11.
- Escipió Nasica, P. Corneli: I.6.13.
- Escipió Nasica Còrcul, P. Corneli: I.1.6;
II.1.22.
- Escipió Nasica Serapió, P. Corneli: II.3.4;
III.2.16; III.7.6; V.3.6.
- Escipió Nasica, Q. Cecili Metel: III.2.13;
III.8.7.
- Escipions (llinatge): IV.1.16; II.1.8;
IV.4.11.
- Esciros (illa) [Ciros]: V.3.14.
- escites: V.4.12.
- Esclavònia: I.3.12.
- esclavins: I.3.12.
- Escolló, G.: *vid.* Estoló, G. Licini.
- Escopas: I.6.21.
- Esculapi: I.2.4; I.2.9; I.6.4; I.6.5.
- Esmirna [Sinirna]: III.2.12.
- Espanya: pròl.; I.4.2; I.4.8; II.1.8; II.2.1;
II.2.15; II.3.3; II.5.3; III.2.7; III.2.13;
III.2.21; III.2.33; III.7.1; III.7.5;
III.7.8; III.7.12; III.7.19; IV.3.1;
IV.3.2; IV.3.14; IV.4.9; V.1.10;
V.1.12; V.4.10; V.5.4.
- Esparta: II.1.33; III.2.31; IV.6.9.
- espartans: II.1.33; II.1.34; III.2.29; III.7.21;
IV.1.26.
- Espeusip [Spensipo]: IV.1.19.
- Espurí, Q. Petil·li: I.3.10; II.2.16.
- Espurinna: I.4.14.
- Espurinna (jove bell): IV.5.7.
- Esquilí Augurí, L. Minuci: II.2.8; V.2.3.
- Estasip [Scasippo Tegeaces]: IV.1.23.
- Estaci Estatili: I.6.8.
- Estoló, G. Licini [Glotíni Scolló]: II.1.24.
- Estratonice [Straconites]: V.7.4.
- etruschs: *vid.* etruscs.
- Etòlia: IV.3.10.
- etolis [etolians]: IV.3.10.
- Etpastos [Epasto]: V.4.10.
- etruscs [etruschs]: III.3.1.
- Eubea [Euboè]: I.6.12.
- Èumenes: II.1.10.
- Eurípides: III.4.7; III.7.14.
- Europa: II.1.39.
- Eusimi: *vid.* Vesuvi.
- Evandre: II.1.17.
- Fabi (I.1.14): *vid.* Dorsuó.
- Fabi (IV.3.12, IV.3.13): *vid.* Píctor.
- Fabi (V.5.2): *vid.* Vibulà.
- Fabis (llinatge): I.1.14; II.1.8; III.5.3;
IV.1.5; V.10.2.
- Fabrício, G.: *vid.* Luscí, G. Fabrici.
- Fabricis (llinatge): IV.4.11.
- Fàlaris: III.3.6.
- Faltó, Q. Valeri: II.3.1.
- Farsàlia: *vid.* Farsalos.
- Farsalos [Farsàlica]: I.3.7; I.6.12; IV.5.5.
- Fàustul: II.1.17.
- Favoni, M.: II.5.6.
- Febre: II.1.32.
- Fedinàcio: *vid.* fidenats.
- Fenàrete: III.4.7.
- Fícia: *vid.* Fínties.
- fidenats [Fedinàcio]: III.2.4.
- Fídias: III.7.17.
- Fèreto Pamfílio: *vid.* Er Pamfili.
- Fígul, G. Marci: I.1.6.
- Filens: V.6.11.
- Filip (metge): III.8.14.
- Filip II (pare d'Alexandre el Gran): I.6.23;
I.6.25.
- Filip V (rei de Macedònia): II.4.2; IV.5.1;
IV.8.6; V.2.7.
- Filipos: IV.6.6; V.1.17; V.1.18.
- filipenses: I.6.10.
- Filus, P. Furi (cònsol, 223 aC) [B. Fúrio]:
II.4.6.
- Filus, P. Furi (cònsol, 136 aC): III.7.8.
- Fínomo: *vid.* Anfínom.
- Fínties [Fícia]: IV.7.10.
- Firnes: *vid.* Frine.
- Flac, Gn. Fulvi: II.2.5; II.3.2; II.3.3.
- Flac, M. Fulvi [Fúrio Flacco]: II.1.27;
II.2.17.
- Flac, Q. Fulvi (cònsol, 237 aC): II.1.21;
II.3.3; III.2.27; III.8.0; III.8.1; III.8.2;
V.1.24; V.2.2.
- Flac, Q. Fulvi (cònsol, 179 aC): I.2.5;
II.2.5.
- Flac, Fulvi (IV.2.1): *vid.* Nobilior, M. Fulvi.
- Flac, L. Valeri (cònsol, 195 aC): III.2.20;
IV.5.1.
- Flac, L. Valeri (cònsol, 100 aC): II.4.4.
- flamencs: II.1.38; II.1.41; II.5.5; V.2.9.
- Flandes: II.5.5.
- flandresos: V.8.4.

- Flamíneo, L. (V.2.7): *vid.* Flamini, T. Quinci.
- Flamini, G. (I.4.7; I.4.8; I.4.9; V.4.5): *vid.* Nepot, G. Flamini.
- Flamini, G.: V.4.5.
- Flamini, L. Quinci: II.4.2; IV.5.1.
- Flamini, T. Quinci [Tício Quinto Flamíneo; Lúcio Flamíneo]: II.4.2; IV.5.1; IV.8.6; V.2.7.
- Flavi (lucà): I.4.9.
- Flavi, Gn.: II.1.29.
- Flavi, L. Ceseci: V.7.2.
- Flora: II.5.6.
- Foció: III.8.10; III.8.11; V.3.19; V.3.20.
- Fortuna: I.2.5; I.6.6; V.2.1.
- Fragelana: *vid.* Fregel·les.
- França: I.1.6; I.4.6; II.1.37; II.4.2; III.7.8; III.7.19.
- francesos: I.3.2; II.1.37; II.1.38; III.2.8; III.7.7; IV.1.2; V.4.5; V.6.7.
- Fregel·les (Fragelana): II.3.3.
- Frígia: I.4.17; I.4.18.
- Frine (Firnes): IV.3.21.
- Fulvi (II.1.27): *vid.* Flac, M. Fulvi.
- Fulvi (V.2.2): *vid.* Flac, Q. Fulvi (cònsol, 237 aC).
- Fulvi, A.: V.8.5.
- Fulvi, Q.: V.9.3.
- Fulvis (llinatge): III.5.4.
- Furi: IV.7.8.
- Fúrius, L. (I.1.12): *vid.* Bibàcul, M. Furi.
- Fúrio (II.1.27, II.2.17): *vid.* Flac, M. Fulvi.
- Fúrio, B. (II.4.6, III.7.8): *vid.* Filus, P. Furi (cònsol, 223 ac).
- gabinites [gabianites] (soldats d'A. Gabini): IV.1.17.
- Gabini, A.: IV.2.4.
- Gàl·lia: I.1.13; I.3.2; I.6.5; II.1.8.
- Gayus (I.1.8): *vid.* Nepot, G. Flamini.
- Gayeta: *vid.* Caieta.
- Gal·lus, Q. Ogulni (Hegolino; Hogolí): IV.3.12; IV.3.13.
- gelesos: IV.8.8.
- Gel·li: *vid.* Públícola.
- Geló (rei) [Hieró]: III.2.35.
- Gèminis, M. Servili: I.6.13.
- Gèminis (zodíac): IV.6.9; V.5.3.
- Genci: *vid.* Genti (rei).
- Gènova: I.4.8.
- Genti (rei) [Genci]: III.3.2.
- Genuci Cipus [Genício]: V.6.3; V.6.4.
- Gergent: *vid.* Agrigent.
- Germània: V.5.3.
- germànics: II.1.11.
- Geta, G. Licini: II.4.7.
- Gíl·lias d'Agrigent [Gil·la]: IV.8.8.
- Glabrió, M. Acili [Atílio]: II.1.28.
- Glàucia, G. Servili: III.2.17.
- Gòrgias: I.6.19.
- Grac, G. Semproni: I.5.6; III.8.6; IV.4.1; IV.7.3; V.3.7.
- Grac, Tib. Semproni (cònsol, 218 aC): I.4.9; I.4.10; V.1.25; V.6.7.
- Grac, Tib. Semproni (pare dels Gracs): I.1.6; III.7.9; IV.1.8; IV.2.3; IV.6.1; IV.6.3.
- Grac, Tib. Semproni (germà de Gai): I.5.6; II.3.4; III.2.16; III.8.6; IV.4.1; IV.7.2; IV.7.3; V.3.6.
- Graccus, M. (I.4.12): *vid.* Crassus, M. Licini.
- Gracs (llinatge): IV.7.3; V.3.5.
- Grècia: I.2.9; I.3.1; I.4.15; I.4.16; I.5.17; I.6.10; I.6.12; II.1.11; II.1.14; II.1.37; II.3.5; II.4.2; III.2.23; III.2.31; III.6.6; IV.3.2; IV.6.7; IV.6.9; IV.7.6; V.2.7; V.3.17; V.3.18; V.3.20; V.4.11; V.6.10.
- grecs: I.1.3; I.5.14; II.1.11; II.1.33; III.1.5; III.2.29; IV.6.9; IV.7.6.
- Gril·los: V.10.5.
- Gurgito: *vid.* Màxim Gurses, Q. Fabi.
- Hanníbal: I.4.7; I.4.10; I.5.9; II.1.8; II.2.15; II.2.17; II.4.5; II.4.6; III.2.11; III.2.20; III.5.1; III.7.2; III.7.12; III.7.19; III.8.1; III.8.2; III.8.9; IV.1.6; IV.1.7; IV.5.2; IV.8.1; IV.8.7; V.1.24; V.1.25; V.2.5; V.3.12; V.4.2; V.6.6.
- Harmodi: II.5.7.
- Harmonia: III.2.35.
- Hasdrúbal (general, 1ª guerra púnica): I.1.17.
- Hasdrúbal (general, 3ª guerra púnica): III.2.34.
- Hasdrúbal (gendre d'Hamílcar): III.3.11.
- Hasdrúbal (germà d'Hanníbal): II.4.5; III.7.7; IV.1.9; IV.2.2.
- Hefestió [Enfestió]: IV.7.11.
- Hegolino: *vid.* Gal·lus, Q. Ogulni.
- Helena: III.7.16.
- Helen: V.1.23.
- Helicó [Elicònia]: I.4.18.
- Heraclides: III.8.13.
- Hèrcules: I.2.2; II.3.1; V.1.16; V.2.6; V.3.3; V.3.14.
- Hèrcules (port): I.4.8.
- Híbrida, G. Antoni: II.1.27; II.3.4; IV.2.6.

Hieró (rei): IV.8.7; IV.8.8.
 Hieró (III.2.35): *vid.* Geló (rei).
 Hierònim (rei): III.3.9.
 Hímera: I.5.14.
 Himet (mont) [Ymècia]: I.4.18.
 Hipocrides: I.6.26.
 Hipsicratea: IV.6.8.
 Hirci [Hirto]: V.2.11.
 Hogolí: *vid.* Gal·lus, Q. Ogulni.
 Homer: I.3.18; III.7.16; III.7.17.
 Honor (déu): I.1.11.
 Hortensi, Q.: III.5.5; V.9.2.
 Hortensi, Q. (fill de l'anterior): V.9.2.

 Índia: I.6.24; II.1.41; III.3.10.
 indis [indians]: III.6.6.
 Indíbil: IV.3.1.
 Intercàcia: III.2.7.
 Itàlia: I.4.10; I.5.9; I.5.14; II.1.28; II.2.8;
 II.2.15; II.2.19; II.4.6; III.1.2;
 III.7.19; III.8.1; III.8.5; IV.2.2;
 IV.3.7; V.2.9; V.4.14; V.6.6; V.8.4.
 italians: II.2.13.

 Jargent: *vid.* Agrigent.
 Jaume d'Aragó: pròl.
 Jàson (argonauta): IV.6.9.
 Jàson de Feres [Fedreo Jàson]: I.6.20.
 Jesucrist: pròl.
 Jubel·li, D. (Bubèlio): II.2.17.
 Jugurta: II.2.2; III.6.6.
 Júlia (filla de Cèsar): IV.6.5.
 Julis (llinatge): V.5.3.
 Juno: I.2.1; I.2.5; I.2.8; I.6.5; I.6.26; II.1.1;
 V.4.11; V.10.2.
 Júpiter: inv.; I.2.1; I.2.9; I.4.13; I.5.4; I.5.5;
 I.5.9; I.5.14; II.1.1; II.1.31; II.1.37;
 III.2.3; III.2.4; III.2.5; III.2.6; III.7.4;
 III.7.16; III.7.17; IV.1.6; IV.2.3;
 V.5.3; V.10.1; V.10.2; V.10.4.
 Juturna (llac) [Viturva (ciutat)]: I.6.3.

 Lacedemònia: I.4.16; II.1.33; III.2.30;
 III.2.31; III.7.21; IV.1.26; IV.6.9;
 V.3.13.
 lacedemonians: I.5.16; II.1.34; II.2.19;
 III.2.29; III.2.31; III.8.11; IV.5.8;
 IV.6.9; V.3.15.
 Lalibeo: *vid.* Lilibèon.
 Làmia, L. Eli: I.6.13; I.6.15.
 Laòdice [Leòdrica]: I.6.26.
 Larissa (ciutat): IV.5.5.
 Latini, T. [hom latí]: I.5.4.
 Lavínium (ciutat): I.4.8; I.6.9.
 Lectorino: *vid.* Letori.
 Leda: III.7.16.
 Leli, G. (cònsol, 190 aC): V.5.1.
 Leli, G. (cònsol, 140 aC): IV.7.2; IV.7.9.
 Lemnos: IV.6.9.
 Lenas, G. Popili [Pompílio Lenato]: V.3.10.
 Lenas, P. Popili [Lenato]: IV.7.2.
 Lèntul, P. Corneli: II.1.28; V.3.7.
 Lèntul Crus, L. Corneli: I.6.11; IV.2.5.
 Lèntul Espínter, P. Corneli: II.1.27.
 Lèntul Marcel·lí, Gn. Corneli: IV.2.5.
 Lèntul Níger, L. Corneli: IV.2.5.
 Leòdrica: *vid.* Laòdice.
 Leònic [Leònito]: V.2.14.
 Leònidas: III.2.29.
 Lèpid, M. Emili (cònsol, 187 aC): III.1.1;
 III.1.2; IV.2.1.
 Lèpid, M. Emili (cònsol, 78 aC): II.3.4.
 Lèptines (metge): V.7.4.
 Leto: I.3.10.
 Letori [Lectorino]: IV.7.3.
 Leuctra [Lèutrica]: III.2.31.
 Leví, M. Valeri: IV.1.7.
 Líber (Baco): III.6.6.
 Libó, L. Escriboni [Lúcio]: II.1.23.
 Lícia: II.1.40.
 licis [licians]: II.1.41.
 Licó Molós: V.1.23.
 Licurg [Ligurgo]: II.1.33; V.3.13.
 Lígúria: I.3.10.
 lígurs: II.2.16.
 Lilibèon (ciutat) [Lalibeo]: I.6.26.
 Linceu: I.6.26.
 Linterna: *vid.* Litèrnum.
 Lípari (illes) [Líper]: II.2.4.
 liparesos [liparitans]: I.2.10.
 Líper: *vid.* Lípari (illes).
 Litèrnum (ciutat) [Velliterna; Linterna]:
 II.5.2; V.3.3.
 Livi, T. (historiador): I.3.2; I.6.26; III.3.1.
 Livi Andrònic: II.1.24.
 llatins: I.5.3; II.1.11; III.1.2; III.2.20.
 Llombardia: I.3.10; II.2.11; II.5.5; III.7.19;
 V.3.6.
 llombards: III.2.5; III.7.7.
 Locres: I.2.7.
 locresos (lotresos): I.2.7.
 Longí, G. Cassi: II.1.22.
 Longí, G. Cassi (tiranicida): I.3.9; I.4.14;
 I.5.1; I.5.2; I.6.10; III.1.4; IV.7.5.
 Longí Ravil·la, L. Cassi: III.7.11.
 Longus, Tib. Semproni: IV.5.1.
 Lucàcio: *vid.* Càtul, G. Lutaci.
 lucans: I.6.8; V.1.25.
 Lucil·lo: *vid.* Lucul, G. Licini.
 Lucini: *vid.* Luscí.

Lúcio (II.1.23): *vid.* Libó, L. Escriboni.
 Lúcio (II.1.27): *vid.* Pulcre, G. Claudi.
 Lucreci, Esp.: IV.1.1.
 Lucul, G. Licini [Lucil·lo]: II.5.3; III.2.7;
 V.2.16.
 Lucul, M. Licini: IV.7.5.
 Luscí, G. Fabrici [Gayo Fabrício Lucínio]:
 I.6.8; II.1.8; II.4.3; IV.3.8; IV.3.9;
 IV.3.10; IV.4.4; IV.4.10; IV.4.11.
 Macedònia: I.3.4; I.3.9; I.5.10; I.6.2; I.6.23;
 I.6.26; II.5.3; III.3.4; III.8.14;
 IV.1.14; IV.3.11; IV.5.1; IV.8.6;
 V.1.3; V.1.18; V.1.23; V.6.12; V.8.3.
 macedonis (macedonians): II.5.3.
 Major, Mar: III.2.25.
 Magó: I.4.9.
 Mala: *vid.* Ahala.
 Malta: *vid.* Melita.
 Mamili Octavi [Manílio Octàvio]: I.6.1.
 Mancí, G. Hostili [Mantino]: I.4.8; I.4.9;
 II.2.1.
 Mandana: I.5.13.
 Manílio Octàvio: *vid.* Mamili Octavi.
 Manili, Mani [Marc Màulio]: V.2.16.
 Manílio (V.7.2): *vid.* Marul, G. Epidi.
 Manseol: *vid.* Mausol.
 Mantinea: III.2.31; V.10.5.
 Mantino (I.4.8, I.4.9, II.2.1): *vid.* Mancí, G.
 Hostili.
 Mantino (II.2.15): *vid.* Marci, L.
 Marató [Miratona]: V.3.16; V.3.20.
 Marcel, M. Claudi: I.1.11; I.4.10; II.2.15;
 II.3.3; III.2.5; III.8.9; IV.1.7; V.1.9;
 V.1.25.
 Marcells (Ilinatge): II.1.8.
 Marci, L. [Lúcio Mantino]: I.4.2; II.2.15.
 Marci, L. (tribú de la plebs) [Màrio]: II.3.0.
 Marci (V.10.3): *vid.* Rex, Q. Marci.
 Màrio (II.3.0): *vid.* Marci, L. (tribú de la
 plebs).
 Màrius, G.: I.3.6; I.5.5; II.1.11; II.1.19;
 II.3.5; II.5.5; III.1.3; III.2.17; III.6.6;
 III.8.5; IV.3.18; V.2.9; V.2.10; V.6.4.
 Marsella [Massella; Masella]: II.1.37;
 III.2.23.
 marselesos: II.1.37.
 Mart (Mars): I.1.5; I.1.12; I.3.8; I.6.8;
 I.6.12; I.2.8; III.7.19.
 Mart, Camp de [Camp Marcià]: II.1.26.
 Marul, G. Epidi [Manílio]: V.7.2.
 Masinissa: I.2.8; II.5.3; V.1.4; V.1.12;
 V.2.16.
 Masó, G. Papiri: III.6.5.
 Massella: *vid.* Marsella.
 Màulio, M.: *vid.* Manili, Mani.
 Mausol [Manseolo]: IV.6.7.
 Màxim, Q. Fabi (fill de Màxim
 Al·lobrògic): III.5.3.
 Màxim, Q. Fabi (fill de Màxim Cunctàtor):
 II.1.13; IV.8.1.
 Màxim Al·lobrògic, Q. Fabi: III.5.3.
 Màxim Emilià, Q. Fabi: II.1.9; II.2.12;
 V.10.2.
 Màxim Gurges, Q. Fabi [Fàbio Gurgito]:
 II.1.12; IV.1.5; IV.3.12; IV.3.13;
 V.7.1.
 Màxim Rul·lià, Q. Fabi [Rutiliano]: II.1.12;
 II.1.14; II.1.18; II.2.9; III.2.10;
 IV.1.5; V.7.1.
 Màxim Verrugós Cunctàtor, Q. Fabi: I.1.8;
 II.1.13; II.1.14; III.8.2; IV.8.0;
 IV.8.1; IV.8.2; V.2.4; V.2.5.
 Màxim, M. Valeri: II.4.1.
 Màxim Messala, Màrius Valeri: II.4.5.
 Meci Gemini: II.2.7.
 medes: I.5.13.
 Mègara [Mègera]: I.5.17; IV.1.21.
 Megúl·lia Dotada: IV.4.9.
 Melcíades: *vid.* Milcíades.
 Meli, Esp.: V.3.8.
 Melita: I.2.8.
 Meneni Agripa: IV.4.3; IV.4.11.
 Mènio (III.8.8): *vid.* Mevi.
 Menis: *vid.* Mínies.
 Mènius (III.7.4): *vid.* Nevi, M.
 Mercuri: II.4.3.
 Messala, M. Valeri (cònsol, 161 aC):
 II.1.22; II.4.7.
 Messala, M. Valeri (cònsol, 53 aC): V.9.2.
 Messana: II.2.4.
 Messi, G.: II.5.6.
 Messina: *vid.* Messana.
 Metapont: IV.1.18.
 Metel, Cecili: I.3.5.
 Metel, L. Cecili: I.1.5.
 Metel, M. Cecili: II.4.6; V.6.6.
 Metel, Q. Cecili: *vid.* Escipió Nasica, Q.
 Cecili Metel.
 Metel Baleàric, Q. Cecili: II.3.4.
 Metel Macedònic, Q. Cecili [Quinto
 Emíssio]: II.2.11; III.2.21; III.7.8;
 IV.1.13; IV.1.14; V.1.10.
 Metel Numídic, Q. Cecili [Munídico]:
 II.2.2; II.5.1; II.5.2; III.8.4; III.8.5;
 IV.1.13; IV.1.15; V.2.8.
 Metel Pius, Q. Cecili: V.2.8.
 Mevi [Mènio]: III.8.8.
 Mídas: I.4.17; I.4.18; I.5.1.
 Milà [Milià]: I.3.10; II.2.16.

Milcíades [Melchíades]: V.3.16; V.3.20; V.4.9.
 Milèsia: *vid.* Milet.
 Milet: IV.1.25.
 Milia: *vid.* Milà.
 Minerva: I.5.1; II.1.1; III.1.5; V.3.20; V.10.2.
 Mínie [Menis]: IV.6.9.
 Minos [Mínoys]: V.3.14.
 Minturnes [Viterbo]: I.3.6; II.5.5.
 Minúcio (II.2.8, V.2.3): *vid.* Esquilí Augurí, L. Minuci.
 Minúcio (V.2.5; V.2.6): *vid.* Rufus, M. Minuci.
 Miratona: *vid.* Marató.
 Mirmilló: I.5.8.
 Mitridates: I.6.26; II.3.5; III.7.10; IV.6.8; V.1.14; V.2.14.
 Mòdena: *vid.* Mútina.
 Moló: II.1.11.
 Mongibell: V.4.11.
 Muci: *vid.* Escèvola.
 Mucis (llinatge) [Mucians]: III.3.3.
 Munaci Rufus: IV.3.2.
 Munício (III.8.2): *vid.* Rufus, M. Minuci.
 Munitor: *vid.* Numitor.
 Mus, P. Deci [Dècius, Plúvio Dècio]: I.5.3; V.6.5.
 Mus, P. Deci (fill): II.1.18; V.6.5.
 Muses: III.7.15.
 Musacanes: V.1.4.
 Mútina: IV.7.8.

 Nàpols: I.6.26; II.1.13; III.6.3; IV.6.7.
 Nausímenes [Anasímenes]: I.6.17.
 Navi, Q. [Nènio]: II.1.21.
 Nearc (rei) [Clearco]: III.3.7; III.3.8.
 Nènio: *vid.* Navi, Q.
 Nepot, G. Flamini [Gayus]: I.1.8; I.4.7; I.4.8; I.4.9; V.4.5.
 Neptú: III.2.29.
 Neró, G. Claudi: II.4.5; IV.1.9; IV.2.2.
 nervis [nèrvios]: III.2.18.
 Nevi, M. [Mènius]: III.7.4.
 Nicocreont [Nicrocont]: III.3.8.
 Nobilior, M. Fulvi: IV.2.1.
 Nola [Nolanus]: I.4.4.
 Numa Pompili: I.1.15; V.6.3.
 Numància: II.1.8; II.2.1.
 numantins: I.4.8.
 nùmides [numicidis]: II.1.11; III.2.11; V.1.12.
 Numídia [Numida]: II.1.44; III.8.9; V.1.2; V.2.16.
 Numitor [Munitor]: II.1.17.

 Núncio: *vid.* Rutili, G. Nauci.

 Occident: I.4.12; III.7.10.
 Occi, Q.: III.2.21; III.2.22.
 Oceà: III.2.25.
 Ogulni, Q. [Oguli]: I.6.4.
 Òlbia (ciutat): V.1.7.
 Olimp: I.5.12.
 Opimi, L.: II.3.3; II.3.4.
 Orestes: IV.7.1.
 Orestil·la [Oristil·la]: IV.6.4.
 Orient: I.2.9; I.4.12; III.7.10.
 Oristil·la: *vid.* Orestil·la.
 Oropos (port): IV.6.7.
 Òstia: III.7.12.
 Otríades: III.2.30.
 Octavi, Gn.: I.4.11; IV.7.7.
 Ovidi: pròl.

 Paciec (Paciet): V.4.10.
 Padoni: *vid.* Pedani.
 Pàdua: III.2.5.
 Pafos [Baffa]: I.3.7.
 Palatí: II.1.17.
 Palicà, M. Lol·li [Pellicà]: III.8.3.
 Pan: II.1.17.
 Pansa, G. Vibi: V.2.11.
 Papiri: *vid.* Cúrsor, L.
 Papus, Q. Emili: IV.4.4.
 Parmenió: III.8.14.
 parts: I.4.12.
 Paulus, L. Emili: III.4.4.
 Paulus Macedònic, L. Emili: I.3.4; I.6.2; II.2.13; II.5.3; IV.3.11; IV.3.12; IV.4.8; V.1.4; V.1.13; V.1.14; V.1.25; V.10.2.
 Pausània: I.6.23.
 Pausània d'Esparta: II.1.33.
 Pavia: V.5.3.
 Pecuniola, P. Aureli: II.2.4; II.2.5.
 Pedani, T. [Padònio]: III.2.20.
 pelignes [Pelingua]: III.2.20.
 Pellicà: *vid.* Palicà.
 penesos: *vid.* prienesos.
 Pere d'Aragó: carta 1; carta 2.
 Pèrgam: V.3.6.
 Pèricles: II.1.35; III.1.5; IV.3.19; V.10.4.
 Pero: *vid.* Ruis.
 Perpenna, M.: III.4.5.
 Persa (gos): I.3.4.
 perses [persiens; persiencs]: I.4.15; I.4.16; II.1.43; II.5.7; III.2.28; III.8.14; V.3.16; V.3.20; V.4.13; V.6.10.

Perseu (rei) [Persa; Perses]: I.3.4; I.6.2; II.1.10; II.2.13; IV.3.11; IV.4.8; V.1.3; V.1.13.
 Pèrsia: I.5.1; III.7.21.
 Perusa (ciutat) [Perusí]: I.4.7; III.7.19; IV.8.7.
 Pètic, G. Sulpici [Gayo Sulpício Bètito]: II.1.24.
 Petilis (llinatge): III.7.4.
 Petroni, L.: IV.7.7.
 Petroni (sabí): I.1.16.
 Phínomo: *vid.* Anfínom.
 picards: III.2.18.
 Píccato: *vid.* Pítac.
 Picè [Picina]: V.3.10.
 Píctaco: *vid.* Pítac.
 Píctor, Numeri Fabi [Munèrio Fàbio Pretor]: IV.3.12; IV.3.13.
 Pietat: II.1.28.
 Píladés: IV.7.1.
 pinnès (gentilici de Pinna) [punienc]: V.4.14.
 Pirítous [Pirríteu]: IV.7.6.
 Pirresus: III.2.22.
 Pirros (rei): I.2.7; II.2.15; III.7.12; IV.3.7; IV.3.9; IV.3.17; V.1.22; V.1.23.
 Pisístrat: V.1.20; V.1.21; V.3.15.
 Pisó, G. Calpurni: III.8.3; III.8.4.
 Pisó Frugi, L. Calpurni: II.2.10; II.2.11.
 Pítac (rei) [Píctaco; Píccato]: IV.1.24; IV.1.25.
 Pitàgoras: II.1.11; II.1.37; IV.1.18; IV.7.10.
 Placència: IV.7.7.
 Plató: I.4.18; I.5.1; I.6.15; IV.1.19; IV.1.20; IV.1.21; V.10.5.
 Plauci, M. [M. Plàncio]: IV.6.4.
 Plauci Númida, G. [Gayo Plàncio Númida]: IV.6.3; IV.6.4.
 Plemini, Q. [Postúmio]: I.2.6.
 Plúvio Dècio: *vid.* Mus, P. Deci.
 Polístrat [Políscratu]: I.6.26.
 Pòl·lux: I.6.1; I.6.3; V.5.3; IV.6.9.
 Pompedi (III.1.2): *vid.* Popedi, Q.
 Pompeu (legat): III.3.2.
 Pompeu, Q.: III.5.3.
 Pompeu, Q. (cònsol, 141 aC): III.7.8.
 Pompeu, Q. Aulus: II.2.1.
 Pompeu, S.: II.1.37; IV.7.11.
 Pompeu Magne, Gn.: I.3.7; I.4.13; I.6.11; I.6.12; I.6.26; II.1.27; III.2.13; III.2.24; III.8.7; IV.3.15; IV.5.5; IV.6.5; IV.6.8; V.1.14; V.1.15; V.2.10; V.3.11; V.5.4; V.7.5.
 Pompeus (llinatge): III.3.3.
 Pompeyo, Q.: *vid.* Rufus, Q. Pompeu: IV.2.7.
 Pompeyo Rufo (IV.4.1): *vid.* Pomponi Rufus.
 Pomponi, M.: IV.7.3.
 Pomponi, M. (tribú de la plebs, 362 aC): V.4.3.
 Pomponi Rufus [Pompeyo]: IV.4.1.
 Ponfílio: *vid.* Tàmfil, M. Bebi.
 Pont (regió) [Pòntico]: III.7.19; IV.6.9; V.1.14.
 Popedi, Q. [Pompèdio]: III.1.2.
 Pòrcia: III.2.14; IV.6.6.
 Porcis (llinatge): III.2.15; IV.1.16.
 Porsenna: III.2.2; III.3.1.
 Postumi (I.1.5, II.4.1): *vid.* Albí.
 Postumi (I.2.6): *vid.* Plemini.
 Postumi (harúspe): I.4.4.
 Postumi, A. (fill de Postumi Tubert): II.2.7.
 Poticis: I.2.2.
 prienesos [penesos]: I.3.11.
 Prosèrpina: I.2.6; I.2.7; I.2.9; II.1.26.
 Prúsias (rei) [Brúsia]: I.6.26; III.7.19; V.1.5.
 Ptolemaida: I.4.13.
 Ptolemeu II Filadelf: IV.3.12.
 Ptolemeu VI Filomètor: V.1.6.
 Ptolemeu VII Evèrgetes: V.1.6.
 Ptolemeu XIII: I.6.11; V.1.15.
 Públicola, L. Gel·li: V.9.1.
 Públicola, P. Valeri: I.6.7; II.1.26; IV.1.1; IV.1.2; IV.4.2.
 Pultó: V.4.14.
 Públicoles (llinatge): IV.4.11.
 Pulcre, Api Claudi (cònsol, 143 aC): V.4.6.
 Pulcre, Api Claudi (cònsol, 54 aC): I.6.12.
 Pulcre, G. Claudi [Lúcio]: II.1.27.
 Pulcre, P. Clodi: III.5.4; IV.2.5.
 Pulcre, P. Clodi (fill): III.5.4.
 Pulla: II.2.15; IV.8.2.
 Pulo: III.2.15.
 Pulvil·li, M. Horaci: V.10.1.
 púnics: II.1.41.
 punienc (V.4.14): *vid.* pinnès (gentilici de Pinna).
 Pupínia (tribu): IV.4.4; IV.4.6; IV.8.1.
 Quadriga: I.6.23.
 Quirí: I.1.13; I.1.14; II.4.4; III.7.4.
 quirites: II.4.4.
 Ramis (illa): IV.6.9.
 Raudúscula (porta) [Raudo Colària]: V.6.3.
 Reate (ciutat) [Riet]: I.6.2.
 Regi [Règulum]: II.2.17.

Regí, L. Antisti: IV.7.4.
 Regil (llac): I.6.1.
 Règul, M. Atili: I.1.17; I.6.26; II.4.6;
 IV.4.6; IV.4.7.
 Règul, M. Atili (fill): II.4.6.
 Règulum: *vid.* Regi.
 Rèmul: II.1.17.
 Reno: *vid.* Rin.
 Retògenes [Rothògenis]: V.1.10.
 Retògenes (numantí) [Teògines]: III.2.33.
 Rex, Q. Marci: V.10.3.
 Riet: *vid.* Reate.
 Rin [Reno]: V.5.3.
 Rodes: I.3.9; II.5.7; V.2.14.
 Roma (imperí; ciutat): pròl.; proe.; inv.;
 I.1.1; I.1.2; I.1.3; I.1.5; I.1.6; I.1.10;
 I.1.12; I.1.13; I.1.15; I.1.16; I.1.17;
 I.1.18; I.2.2; I.2.3; I.2.5; I.2.6; I.2.7;
 I.3.2; I.3.3; I.3.6; I.3.10; I.3.11; I.4.5;
 I.4.6; I.4.7; I.4.8; I.4.10; I.4.11;
 I.4.12; I.4.14; I.5.5; I.5.9; I.6.1; I.6.2;
 I.6.3; I.6.4; I.6.5; I.6.6; I.6.7; I.6.8;
 I.6.9; I.6.26; II.1.0; II.1.3; II.1.4;
 II.1.7; II.1.8; II.1.10; II.1.11; II.1.12;
 II.1.13; II.1.14; II.1.15; II.1.16;
 II.1.17; II.1.18; II.1.19; II.1.22;
 II.1.23; II.1.24; II.1.25; II.1.26;
 II.1.27; II.1.28; II.1.29; II.1.30;
 II.1.31; II.1.32; II.1.37; II.2.0; II.2.1;
 II.2.2; II.2.4; II.2.5; II.2.6; II.2.7;
 II.2.8; II.2.9; II.2.14; II.2.15; II.2.17;
 II.2.18; II.2.19; II.3.0; II.3.2; II.3.3;
 II.3.4; II.3.5; II.4.0; II.4.2; II.4.3;
 II.4.5; II.4.6; II.5.1; II.5.2; II.5.3;
 II.5.4; III.1.1; III.1.2; III.1.3; III.2.0;
 III.2.1; III.2.2; III.2.8; III.2.9;
 III.2.10; III.2.16; III.2.34; III.3.1;
 III.3.2; III.4.1; III.4.2; III.4.3; III.4.4;
 III.4.5; III.4.6; III.5.2; III.5.5; III.6.1;
 III.7.1; III.7.3; III.7.6; III.7.11;
 III.7.12; III.7.19; III.8.1; III.8.2;
 III.8.5; III.8.7; IV.1.1; IV.1.2; IV.1.6;
 IV.1.7; IV.1.9; IV.1.10; IV.1.13;
 IV.1.14; IV.1.15; IV.1.27; IV.2.1;
 IV.2.2; IV.2.4; IV.3.2; IV.3.7;
 IV.3.8; IV.3.9; IV.3.11; IV.3.15;
 IV.3.17; IV.3.18; IV.4.2; IV.4.3;
 IV.4.5; IV.4.6; IV.4.7; IV.4.8;
 IV.4.9; IV.5.1; IV.5.2; IV.5.7;
 IV.6.7; IV.7.2; IV.7.9; IV.7.10;
 IV.8.1; IV.8.2; IV.8.4; IV.8.5;
 IV.8.7; V.1.1; V.1.5; V.1.6; V.1.7;
 V.1.10; V.1.12; V.1.13; V.1.15;
 V.1.24; V.1.25; V.2.1; V.2.3; V.2.4;
 V.2.6; V.2.7; V.2.8; V.2.9; V.2.12;
 V.2.15; V.2.16; V.3.1; V.3.2; V.3.3;
 V.3.4; V.3.5; V.3.6; V.3.7; V.3.8;
 V.3.10; V.4.1; V.4.2; V.4.5; V.5.3;
 V.6.1; V.6.2; V.6.3; V.6.4; V.6.5;
 V.6.7; V.8.1; V.8.2; V.8.3; V.8.4.
 romans: pròl.; proe.; I.1.2; I.1.3; I.1.4; I.1.6;
 I.1.7; I.1.11; I.1.15; I.1.17; I.2.1;
 I.2.3; I.2.5; I.2.7; I.2.10; I.4.2; I.4.3;
 I.4.7; I.4.8; I.4.12; I.4.14; I.5.3; I.5.8;
 I.6.1; I.6.4; I.6.7; I.6.8; I.6.12; II.1.3;
 II.1.4; II.1.9; II.1.10; II.1.11; II.1.16;
 II.1.17; II.1.21; II.1.22; II.1.24;
 II.1.25; II.1.26; II.1.31; II.1.32;
 II.2.1; II.2.2; II.2.4; II.2.6; II.2.10;
 II.2.12; II.2.13; II.2.15; II.2.17;
 II.3.5; II.4.0; II.4.4; II.4.5; II.4.6;
 II.5.2; III.1.3; III.2.1; III.2.8; III.2.10;
 III.2.11; III.2.20; III.2.22; III.2.25;
 III.2.26; III.2.33; III.3.1; III.3.3;
 III.4.2; III.4.3; III.4.4; III.4.5; III.4.6;
 III.4.7; III.5.2; III.6.1; III.7.1; III.7.4;
 III.7.6; III.7.10; III.7.12; III.7.19;
 III.8.1; III.8.2; III.8.9; IV.1.2; IV.1.6;
 IV.1.8; IV.1.10; IV.3.1; IV.3.5;
 IV.3.6; IV.3.9; IV.3.11; IV.3.12;
 IV.3.17; IV.4.6; IV.4.8; IV.5.7;
 IV.7.1; IV.7.10; IV.8.4; IV.8.5;
 IV.8.6; IV.8.7; V.1.1; V.1.2; V.1.4;
 V.1.6; V.1.8; V.1.12; V.1.14; V.1.23;
 V.1.24; V.2.2; V.2.3; V.2.7; V.2.9;
 V.2.11; V.2.12; V.2.15; V.3.2; V.3.8;
 V.4.1; V.4.14; V.6.1; V.6.2; V.6.5;
 V.6.7; V.10.2.
 Romanya: I.1.7.
 Ròmul: I.3.3; I.6.13; II.1.17; II.1.24;
 II.2.19; III.2.0; III.2.1; III.2.2; III.2.3;
 III.2.4; IV.4.11; V.3.1; V.6.3; V.8.1.
 Rothògenis: *vid.* Retògenes.
 Rufí, P. Corneli: II.4.3.
 Rufus, M. Celi: IV.2.7; V.3.10.
 Rufus, M. Minuci [Munício]: III.8.2; V.2.5;
 V.2.6.
 Rufus, Q. Pompeu: IV.2.7.
 Ruga, Esp. Carvili: II.1.3.
 Ruis: V.4.8.
 Rupili, P. [Rutílio]: II.2.4; II.2.5; IV.7.2.
 Rutili Censorí, G. Marci: IV.1.3.
 Rutili, G. Nauci [Núncio]: V.2.3.
 Rutili Rufus, P.: II.1.20; II.5.4.
 Rutílio (II.2.4; II.2.5; IV.7.2): *vid.* Rupili, P.
 Rutiliano: *vid.* Màxim Rul·lià, Q. Fabi.
 Sabeli: III.4.5.
 sabins: II.1.24.

Sacerdot, G. Licini [G. Lúcio Sacerdot]: IV.1.11.
 Salamina: V.3.15; V.3.20.
 Salàpia (ciutat): III.8.9.
 Salinàtor, M. Livi [Limi Salinàtor; Q. Salinàtor]: II.4.5; III.7.7; IV.1.9; IV.2.2.
 Saló: *vid.* Soló.
 Samos [Sàmnia; Sànnio]: I.3.11; I.6.18; V.2.13.
 samis [samneses; sannis]: I.3.11; V.2.13.
 samnites: II.1.12; II.2.9; III.2.10; IV.3.6; IV.3.8; IV.3.9.
 Sànio: *vid.* Samos.
 Sant Pere (pont): III.2.1.
 Santa Sabina: pròl.
 Saragossa de Sicília: I.1.11; I.4.10; I.5.8; I.5.14; I.5.15; II.2.15; II.3.3; III.2.35; IV.1.7; IV.3.23; IV.8.7; V.1.9.
 saragossans: III.2.35.
 Sardanàpal [Sardinàpoli]: IV.7.1.
 Sardes: V.4.13.
 Sardinàpoli: *vid.* Sardanàpal.
 Sarpèdon [Serpado]: III.1.3.
 Saturní, L. Apuleu: III.2.17; III.8.4.
 Savalls, Bartol de: carta 1; carta 2.
 Savoia: III.5.3.
 Scasippo Tegeaces: *vid.* Estasip.
 Scolló, G.: *vid.* Estoló, G. Licini.
 Seleuc Nicàtor [Selencus]: II.5.7; V.7.4; V.7.5.
 Semproni (II.4.5): *vid.* Sofus, P. Semproni.
 Semprònia: III.8.6.
 Sempronis (lminatge): III.8.6.
 Sèneca: I.5.8.
 Sendòcrates: *vid.* Xenòcrates.
 Sermòpilas: *vid.* Termòpiles.
 Serpado: *vid.* Sarpèdon.
 Serrà, G. Atili [Attílio Carrata]: II.1.23.
 Sertori, Q.: V.5.4.
 sertorians: V.5.4.
 Servili (I.6.13): *vid.* Gèminis, M. Servili.
 Servi Tul·li [Curvo Túlio]: I.4.1; I.6.13; III.4.3; V.6.3.
 Sever Híbrida, Q. Vari: III.7.10.
 Sextili, G.: V.3.9.
 Sibil·la: I.1.3; I.6.4.
 Sicca (ciutat) [Sitta]: II.1.42.
 Sicília: I.1.11; I.2.9; I.4.6; I.4.10; I.5.8; I.5.14; I.5.15; I.6.26; II.2.4; II.2.10; II.2.15; II.3.1; II.3.3; II.4.5; III.2.35; III.3.6; III.6.1; III.7.2; IV.1.7; IV.3.13; IV.3.23; IV.8.7; V.1.9; V.1.11; V.3.7; V.4.11.
 sicilians: I.5.15; III.6.1; IV.1.7.
 Sífax [Síface]: V.1.2.
 Sil·la: *vid.* Sul·la.
 Silà Manlià, D. Juni [Solano]: V.8.3.
 Silosont de Samos: V.2.13.
 Silvà: I.6.7.
 Simònides: I.5.11; I.6.21.
 Sinirna: *vid.* Esmirna.
 Siracusa: *vid.* Saragossa de Sicília.
 siracusans: *vid.* saragossans.
 Síria: I.4.12; IV.1.17.
 Sitta: *vid.* Sicca.
 Sòcrates: III.4.7; III.8.11; V.10.5.
 Soferonico: *vid.* Sofronisc.
 Sòfocles [Sòphodes]: IV.3.19; IV.3.20.
 Sofronisc [Soferonico]: III.4.7.
 Sofus, P. Semproni: II.4.5.
 Sol: I.3.9; I.4.11.
 Solano: *vid.* Silà Manlià, D. Juni.
 Soló [Saló]: IV.1.25; V.3.15; V.3.20.
 Straconites: *vid.* Estratonice.
 Sublici (pont): III.2.1; IV.7.3.
 Suessa Pomètia (ciutat): II.1.13.
 Sul·la, F. Corneli [Sil·la]: III.1.4.
 Sul·la, L. Corneli [Sil·la]: I.3.6; I.4.4; II.3.5; III.1.3; III.1.4; III.6.3; III.8.5; V.2.10; V.3.11; V.6.4.
 Sulpici, Q.: I.1.8.
 Sulpici (I.4.5): *vid.* Camerí, Ser. Sulpici.
 Tàcia [Tàccia]: IV.4.9.
 Taíget (mont) [Taýsetos]: IV.6.9.
 Tales [Chaletó]: IV.1.25.
 Tàmfil, M. Bebi [Bènio Pàmphilo; Bòbio e de Ponfílio]: I.1.15; II.1.28.
 Tanaquil: I.4.1.
 Taormina: *vid.* Tauromènon.
 Tarent [Tarantol]: I.2.7; II.1.14; IV.6.4.
 Tarent de Roma [Tarantol]: II.1.26.
 tarentins: II.1.14; II.1.15; II.2.15; IV.3.17; V.1.22.
 Tarquini Prisc, L.: III.4.2; V.6.3.
 Tarquini el Superb: I.1.16; I.6.7; IV.4.2; V.6.1; V.6.3; V.8.1.
 Tarquini, Arrunt [Arunto]: V.6.1.
 Tarsos: III.8.14.
 tàrtars (tartres): I.2.8.
 Taure (mont): II.2.19; IV.1.27.
 Tàurea, T. Jubel·li: III.2.27.
 Tauromènon: II.2.4.
 Teànum (ciutat): III.8.1.
 tebans: III.7.18; V.3.14.
 Tebes: III.2.31; III.7.18.
 Tegus, Marcho Corvi: *vid.* Ceteg, M. Corneli.
 Tèlio: *vid.* Celi, P.

Temístocles [Atemístol; Temistodes]: I.4.15; V.3.18; V.3.20; V.6.10.
 Teòdot [Theòdoco]: III.3.9.
 Teògines (III.2.33): *vid.* Retògenes (numantí).
 Teopomp (rei): IV.1.26.
 Teràmenes: III.2.32; III.2.33.
 Terenci, Ser.: IV.7.8.
 Termòpiles [Cermòfilas; Sermòpilas]: II.1.28; III.2.29.
 Teseu: IV.7.6; V.3.14; V.3.20.
 Tèsio: *vid.* Cesi, M.
 Tessàlia: I.6.21; IV.5.5; IV.6.2.
 teutons [teutònics]: III.6.6; IV.7.4.
 Tíber (riu): I.6.4; II.1.26; III.2.1; III.2.2; III.7.12; IV.7.3.
 Tiberi (IV.5.1): *vid.* Longus.
 Tiberi (emperador): *inv.*; II.1.0; II.4.5; IV.3.3; V.5.3.
 Tíboles: *vid.* Tívoli.
 Tíbur [Tiburtina]: V.1.2.
 Tiburto Postumi: *vid.* Tubert, A. Postumi.
 tiburtins: II.1.31.
 Tici (riu): V.4.2.
 Tici, G.: II.2.10.
 Tigranes: V.1.14; V.1.15.
 Timasiteu [Timisiteu]: I.2.10.
 Theòdoco: *vid.* Teòdot.
 Thínea Tessaló: *vid.* Cíneas de Tessàlia.
 Tírea [Tire]: III.2.30.
 Tívoli [Tíboles]: II.1.31.
 Tolomeu: *vid.* Ptolemeu.
 Torquat, T. Manli (cònsol, 347 aC) [Màl·lio Torquato; Mauli Torquat; Màl·lius Torquatus; Lúcio Manfílio Torquato]: I.5.3; II.2.7; III.2.6; V.4.3; V.8.3.
 Torquat, T. Manli (cònsol, 165 aC) [Geníció Manfílio Torquato]: V.8.3.
 Toscana: I.1.1; I.1.2; II.1.24; IV.5.7.
 toscans: I.6.7; II.2.7; III.2.1; II.1.24.
 Tràcia: II.1.39; II.1.41; III.2.12; III.7.20.
 Tral·les (ciutat) [Tral·lis]: I.4.13.
 Trasibul [Trasibilo]: IV.1.22; V.6.9.
 Trasip [Atresipo]: V.1.21.
 Trasimè (llac) [Transimeno; Transimènio; Transmeno]: I.4.7; III.7.19; IV.8.7.
 Trigèmina (porta): IV.7.3.
 Troia: I.4.13; I.6.9; IV.6.7.
 Tuberó, Q. Eli (legat, 168 aC): IV.4.8.
 Tuberó, Q. Eli: IV.3.10.
 Tubert, A. Postumi [Tiburto Postumi]: II.2.7.
 Tul·li Hostili: III.4.1; V.6.3.
 Tunis: I.2.3; I.6.26.
 turcs: I.2.8.

Túrios (ciutat) [Turina]: I.6.8.
 Turul·li [Atrul·lo]: I.2.4.
 tusculans [tuscs]: I.6.1; III.4.6; V.2.3.
 Úmbria: III.7.7.
 Útica: III.2.14.
 Vaandabaye: *vid.* Antabagi.
 València: carta 1; pròl.; III.5.2.
 Valeri (II.3.1): *vid.* Faltó, Q. Valeri.
 Valeri Màxim (autor): carta 1; pròl.; *inv.*; I.1.5; I.1.10; I.1.11; I.1.12; I.1.13; I.1.15; I.1.16; I.1.17; I.1.18; I.2.4; I.2.8; I.2.9; I.3.2; I.3.3; I.4.7; I.4.8; I.4.12; I.4.13; I.4.14; I.4.18; I.5.1; I.5.2; I.5.11; I.5.12; I.5.13; I.5.15; I.5.16; I.6.7; I.6.9; I.6.10; I.6.11; I.6.16; I.6.17; I.6.19; I.6.21; I.6.25; I.6.26; II.1.4; II.1.5; II.1.7; II.1.8; II.1.9; II.1.10; II.1.11; II.1.14; II.1.15; II.1.16; II.1.18; II.1.26; II.1.31; II.1.33; II.1.35; II.1.37; II.1.38; II.1.39; II.1.41; II.1.42; II.1.44; II.2.1; II.2.2; II.2.5; II.2.8; II.2.9; II.2.10; II.2.11; II.2.12; II.2.13; II.2.15; II.2.16; II.2.17; II.2.19; II.3.0; II.3.1; II.3.3; II.3.5; II.4.2; II.4.3; II.4.4; II.4.5; II.4.6; II.4.7; II.5.1; II.5.2; II.5.3; II.5.4; II.5.5; II.5.6; II.5.7; II.5.8; III.1.1; III.1.2; III.1.3; III.1.4; III.1.5; III.2.1; III.2.3; III.2.4; III.2.8; III.2.11; III.2.12; III.2.13; III.2.19; III.2.24; III.2.27; III.2.31; III.2.32; III.2.35; III.3.4; III.3.6; III.3.8; III.3.9; III.3.10; III.3.11; III.4.7; III.5.2; III.5.3; III.5.5; III.6.1; III.7.1; III.7.2; III.7.3; III.7.5; III.7.8; III.7.12; III.7.14; III.7.16; III.7.19; III.8.1; III.8.2; III.8.4; III.8.7; III.8.8; III.8.10; III.8.11; III.8.12; III.8.14; IV.1.1; IV.1.2; IV.1.3; IV.1.4; IV.1.5; IV.1.6; IV.1.7; IV.1.8; IV.1.9; IV.1.10; IV.1.12; IV.1.14; IV.1.15; IV.1.18; IV.1.19; IV.1.20; IV.1.23; IV.1.24; IV.1.26; IV.1.27; IV.2.1; IV.2.2; IV.2.4; IV.2.7; IV.3.2; IV.3.4; IV.3.5; IV.3.8; IV.3.9; IV.3.10; IV.3.12; IV.3.15; IV.3.16; IV.3.17; IV.3.18; IV.3.21; IV.3.22; IV.4.1; IV.4.2; IV.4.3; IV.4.5; IV.4.6; IV.4.7; IV.4.8; IV.4.11; IV.5.2; IV.5.3; IV.5.5; IV.5.6; IV.6.1; IV.6.3; IV.6.4; IV.6.5; IV.6.6; IV.6.7; IV.6.9;

IV.7.2; IV.7.3; IV.7.4; IV.7.5;
 IV.7.6; IV.7.7; IV.7.9; IV.7.10;
 IV.8.1; IV.8.3; IV.8.5; IV.8.6;
 IV.8.7; V.1.1; V.1.3; V.1.4; V.1.5;
 V.1.7; V.1.8; V.1.9; V.1.10; V.1.11;
 V.1.12; V.1.13; V.1.14; V.1.15;
 V.1.16; V.1.17; V.1.18; V.1.19;
 V.1.20; V.1.21; V.1.22; V.1.24;
 V.1.25; V.2.2; V.2.3; V.2.4; V.2.7;
 V.2.8; V.2.9; V.2.10; V.2.11; V.2.12;
 V.2.13; V.2.14; V.2.15; V.2.16;
 V.3.2; V.3.3; V.3.9; V.3.10; V.3.13;
 V.3.16; V.3.17; V.4.1; V.4.2; V.4.3;
 V.4.6; V.4.7; V.4.8; V.4.9; V.4.11;
 V.4.12; V.4.13; V.4.14; V.5.1; V.5.2;
 V.5.3; V.5.4; V.6.1; V.6.2; V.6.3;
 V.6.4; V.6.5; V.6.7; V.6.9; V.6.10;
 V.6.11; V.6.12; V.7.2; V.7.3; V.7.4;
 V.7.5; V.8.1; V.8.5; V.9.1; V.9.2;
 V.9.4; V.10.1; V.10.2; V.10.3;
 V.10.4; V.10.5; V.10.6.

Valeri, M. (II.4.5): *vid.* Màxim Messala,
 Màrius Valeri.

Valèsius: II.1.26.

Varró, G. Terenci: I.2.1; III.4.4; III.4.5;
 III.8.2; IV.5.2.

Varró de Reate, M. Terenci: III.2.26.

Vatini, P.: I.6.2.

Vatini, P. (cònsol, 47 aC): IV.2.4.

Vegeci Renat, P. Flavi: II.2.11.

Vèlia [Avèlia]: I.1.3.

Velliterna: *vid.* Litèrnum.

Venècia [Venèties]: I.2.5.

Venus: II.1.42.

Verona: III.7.10.

Verrugo (ciutat): III.2.9.

Vesta [Vestal]: I.1.9; I.1.10; I.1.13; IV.2.5;
 IV.4.11; V.4.6.

Vèstia Òpia [Vestígia Òppida]: V.2.2.

Vesuvi [Eusimi]: I.5.3.

Vetúria: V.2.1; V.4.1.

Veies [Veyos]: I.3.2; I.4.3; I.6.5; IV.1.2;
 IV.4.8; V.3.1; V.6.7.

veiesos [veyetans]: I.6.7; V.5.2.

Vibulà, M. Fabi: V.5.2.

Victòria: I.4.13.

Villida (ciutat): II.1.37.

Viriplaca: II.1.4.

Virgili, Grotta de [Crota de Virgili]: IV.6.7.

Virtut (deessa): I.1.11.

Viterbo: *vid.* Minturnes.

Viturva (ciutat): *vid.* Juturna (llac) I.6.3.

volscos [volchs]: III.2.9; IV.3.5; V.2.1;
 V.4.1.

Volumni: IV.7.5.

Volumni Amintí, P.: I.4.5.

Volúmnia: V.2.1; V.4.1.

Xenòcrates [Senòcrates; Zenòcrates]: II.5.8;
 IV.1.20; IV.3.21; IV.3.22.

Xenofont (historiador) [Zenofon]: V.10.5.

Xerxes: I.4.15; I.4.16; II.5.7; III.2.29;
 V.3.18; V.3.20; V.6.10.

Xipre: I.2.7; I.3.7; IV.1.16; IV.3.2; V.3.15.

xipriotes [xiprans]: III.3.8.

Zamora: II.1.8; II.2.1; III.2.33; III.2.34;
 IV.3.16; V.3.5.

Zenó d'Elea [Zenon Cleant]: III.3.6.

Zenó de Cítion: III.3.7; III.3.8.

Zenòcrates: *vid.* Xenòcrates.

Zenofon: *vid.* Xenofont.

Zeuxis [Censis]: III.7.16.